

SZABOLCSI MIKLÓS

KÉSZ A LELTÁR

JÓZSEF ATTILA ÉLETE ÉS PÁLYÁJA

1930–1937

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

MFK

7874 IRODALOMTUDOMÁNYI ÉRTÉKŐNYVTÁR

SZABOLCSI MIKLÓS

KÉSZ A LELTÁR

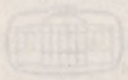
József Attila élete és pályája

1930-1937

KÉSZ A LELTÁR
SZABOLCSI MIKLÓS

József Attila élete és pályája

1930-1937

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK SZERZŐTÁJA

MTRK

0 66047 62500 4

17kk6

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

KÉSZÁLLTATÁS

41.

1930-1937

Szerkeszti

CZINE MIHÁLY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK SZERKEZTÉSE

002280

SZABOLCSI MIKLÓS

171 487

KÉSZ A LELTÁR

József Attila élete és pályája

1930–1937

Ezzel a kötettel befejezem a József Attila életéről és pályájáról szóló könyvsorozatot, amelynek első kötete, a *Fizikai életem kezdete* 1962-ben jelent meg.

A biográfia és pályarajz az irodalomtörténeti kutatásnak ma – hazánkban – ismét kedvelt műfaja. Akkor monográfiam első kötete megjelent, a műfajt az akkor elterjedt s főleg Lukács György által magas szinten képviselt nézetekkel szemben kellett megvédenem, amely az írói életrajzról ritányagot, „szűkebb” elemként tartotta számon, mely csak elfedi a tényleges társadalmi értékmérés elsődlegességét. Most, a negyedik kötet lezárása idején a hazai irodalomtudományban is jelenlévő – s ugyancsak magas szinten képviselt – késő strukturalista és arra épülő hermeneutikai nézetekkel szemben kell megvédenem a pályakép műfaját. Ezek a felfogások – főleg R. Barthes és J. Genette – a mű és szerzője közötti kapcsolatot nem tartják fontosnak, a művek referencialitása helyett csak önreferencialitást fogadják el, a genetikai kapcsolatok kutatását pedig – az irodalomtudományban – „szövegtudomány” néven szokták nevezni.

Podig a szöveg- és a szerzői kapcsolatokról írja: „A művek a szerzővel szemben „hőbőven” áll – minden mű más művek szinte végtelen sorának összehangolt és folytatója –, ezáltal a szerzővel szemben új összefüggésben jelennek meg benne. De ugyanezen értelemszerűen a mű szerzőjéhez, a szerzői intencióhoz, a szerzői körülményekhez, sokszor

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MTAK

00047 02500 4

685500

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

KÉSZÁLTATÁS

József Attila élete és pályája

1930-1937

HUNGARIAN
ACADEMY OF SCIENCES
PUBLISHING

ISBN 963 05 7524 8

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1998

© Szabolcsi Miklós, 1998

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvleltár/19 98..... sz.

BEVEZETÉS

Ezzel a kötetel befejezem a József Attila életéről és pályájáról szóló könyvsorozatot, amelynek első kötete, a *Fiatal életel indulója* 1962-ben jelent meg.

A biográfia és pályarajz az irodalomtörténeti kutatásnak ma – korszerűsítve – ismét kedvelt műfaja. Amikor monográfiám első kötete megjelent, a műfajt az akkor elterjedt s főleg Lukács György által magas szinten képviselt nézettel szemben kellett megvédenem, amely az írói életrajzot elhanyagolható, „anekdotikus” elemként tartotta számon, mely csak elfedi a történelmi-társadalmi értelmezés elsődlegességét. Most, a negyedik kötet lezárása idején a hazai irodalomtudományban is jelenlévő – s ugyancsak magas szinten képviselt – késő strukturalista és erre épülő hermeneutikai nézetekkel szemben kell megvédenem a pályakép műfaját. Ezek a felfogások – főleg R. Barthes műveire támaszkodva – a mű és szerzője közti kapcsolatot nem tartják fontosnak, a művek referencialitása helyett csak önreferencialitásukat fogadják el, a genetikus kapcsolatok kutatását pedig – sajátos metaforával – pozitivistának nevezik.

Pedig a szöveg többfajta vonatkozásrendszerben, többfajta „hálóban” áll – minden mű más művek szinte végtelen sorának összegezője és folytatója –, évezredes toposzok, emblémák új összefüggésben jelennek meg benne. De ugyanilyen erős szállal kötődik a mű szerzőjéhez, a szerzői intencióhoz és létrejöttének körülményeihez, sokszor a „címezethez”. Ha szerencsénk van, és ismerjük ezeket a körülményeket, akkor egy-egy szöveg értelmezése sokkal könnyebbé válik.

Egy életút rajza, rekonstrukciója önmagában is fontos feladat, élő történettudományi műfaj. Az egyéni élet véletlenszerűen keresztül

egy egész korszak rajzolódik ki – és egy-egy életrajz szociológiai, lélektani vonatkozásai is fontos tanulságokkal szolgálnak.

Az alkotó biológiai énje nem teljesen azonos a művekből kirajzoló énképpel, azzal, amelyet a század eleje óta lírai ének neveznek. De nehéz lenne tagadni, hogy a biológiai én és a lírai én közt szoros a kapcsolat, s azt is, hogy a modern lírában ez a kapcsolat még erősebb, József Attila esetében is egyenesen meghatározó.¹

*

A József Attila-irodalom szinte beláthatatlan mennyiségűvé nőtt – az első cikk megjelenése, 1922 óta máig, 1996 közepéig számításum szerint 5000-nél több tanulmány, cikk, jegyzet és körülbelül 100 könyv jelent meg róla.²

Feldolgozásuk, hasznosításuk csak részlegesen történhetett meg. Munkámban nagyban támaszkodtam az eddigi adatokra, emlékezősekre, megállapításokra, igyekeztem a legfrissebb publikációkat is figyelembe venni. 1996 júliusában zártam az anyaggyűjtést. Az egyes művek elemzésekor el akartam kerülni azt a ma olyan gyakori szokást, hogy a korábbi eredményeket, megállapításokat újra felfedezem anélkül, hogy azok szerzőit megemlíteném. Én úgy gondolom, a kutatás – és a József Attilára vonatkozó kutatói gondolkodás is – folyamatosság, ma már nemzedékek egymást korrigáló és egymásra épülő munkája. Talán az sem érdektelen, hogy hányféleképpen vélekedtek kutatók, írók, olvasók egyazon versről. Ezért is sokaktól és olykor hosszan idéztem egy-egy kritikai műből, a magam véleményét csak röviden összefoglalva.

1947 óta publikálok József Attiláról – így a munka során több ízben kellett szembenézniem saját nézeteimmel. Volt, amit korábbi írásaimból szinte szó szerint átemelhettem ebbe a könyvbe, és volt,

¹ „Versei az életsors összefüggésében drámai jelentésre tesznek szert, az életmű és az élet mintegy drámai játéktérre áll össze, amelyben a versek is történetek” – írja Szilágyi Ákos. (*Szilágyi Á.:* Az irodalmi legendáról II. Kritika, 1984/2. 9–10.)

² A Kortársak József Attiláról (1922–1945) I–III. [202] 995 tételt tartalmaz, Reguly Ernő bibliográfiája 1945-től 1975 elejéig kb. 2100 tételt – valószínű, hogy 1975–1996 között legalább még 2000 írás született.

amit túlhaladottnak, merevnek, helytelennek éreztem – ilyenkor utaltam rá, hogy ma másképp látok egyes tényeket, eseményeket.

A kötetben József Attila életét és pályáját 1930 szeptemberétől 1937. december 3-ig kísérem végig. Ebben az időszakban, durva számítással, 160 „teljes” versnek vehető szöveget írt, kb. 100 töredéket s több alkalmi verset, rögtönzést hagyott hátra. Cikkei, tanulmányai, befejezett és befejezetlen prózai művei, önvallomásai is kitesznek egy kötetnyit. Nem szóltam még műfordításairól és néhány novellájáról. Ezt az egész művet természetesen a maga extenzív teljességében nem tudtam tárgyalni – az volt a célom, hogy a kritikai kiadások által teljesnek tekintett versek egészéről, a prózai művek nagy részéről szóljak. A töredékek és rögtönzések egy része így megtárgyalatlanul maradt – bár jól tudom, hogy ezek is részei az életműnek, sőt formálják a mai József Attila-képet. Ez a munka a maga teljességében másra vár.

Végül: mint az eddigi kötetek, ez a kötet sem végleges, lezáró. Kiindulópont lehet a vitához, a József Attila-mű újabb és újabb feldolgozásához, kiegészítéséhez szolgálhat alapul.

*

Köszönetet mondok mindenekelőtt munkám elősegítőinek, első lektoraimnak, feleségemnek és fiainak.

Köszönöm Horváth Ivánnak és Tverdota Györgynek, hogy a későbbben lévő József Attila: Tanulmányok és cikkek 1930–1937 anyagát rendelkezésemre bocsátották, és így hivatkozni tudtam rájuk, illetőleg idézhettem a kéziratból. A teljes kiadás és a részletes értékelés természetesen az említett kiadvány dolga lesz.

A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárának és Művészeti Tárnak munkatársai, főleg Tasi József mindenben készséggel segítettek e monográfia elkészültét.

Köszönöm Kiss Ferencnek, hogy az általa gyűjtött, addig ismeretlen dokumentumokat, leveleket, kéziratokat rendelkezésemre bocsátotta. Remélem, hogy teljes anyaguk kiállítás formájában is a nyilvánosság számára hozzáférhető lesz.

Az irodalomjegyzéket Janzer Frigyes, a mutatókat Mérey Zsolt-né készítette.

I.

„KÜZDTÜNK HÍVEN A FORRADALOMÉRT”

1930 őszétől 1931 őszeig

1930 szeptembere változást hoz József Attila életében. Egy időre bekapcsolódik az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja munkájába – új élettársa lesz, Szántó Judit, és valamivel később pszichoanalitikus kezelésbe kerül, Rapaport Samu doktorhoz.

Ezt a három mozzanatot olyan fontosnak tartom, hogy a továbbiakban külön-külön tárgyalom őket – s ezután keritek sort költészetének bemutatására.

Megjelenik forradalminak szánt költészetének összefoglalásaként a *Döntsd a tőkét...* kötet – rögtön el is kobozzák. 1932-től pedig valóban mély változás kezdődik költészetében: a *Külvárosi éj* időszaka ez.

Az illegális kommunista pártban

„Ha visszagondolok rá, duzzadt irattáskával rohan az utcán, özszeráncolt homlokkal, gondterhesen. A táska új. Szétesztásra szánt sokszorosított fogalmazványok vannak benne, német és magyar nyelvű broszúrák az imperialista kapitalizmusról, az értéktebblet-elmületről, kéktáblás német könyv: Marx ifjúkori művei, pattogó ütemű café-chantant versek visszatérő refrénnel, gyújtó hatású szavaltversek” – így emlékezik rá 1943-ban Németh Andor. És később: „... ez idő szerint minden tehetségét és idejét a pártnak szenteli, [...] pártmunkát végez, szemináriumokat tart és olyan költeményeket ír, amelyek csak titokban terjeszthetők”.¹

¹ Németh A. [254] 75–76., 447.

Sok más emlékezés, szemtanú, tanulmány szól József Attila e pártmozgalmi időszakáról. Sőt: a József Attila és a párt címen összefoglalható problémakötegek külön, kisebb könyvtárnyi irodalma is van.²

² 1945 előtt és 1945–48 között általában az volt a közvélekedés, hogy József Attila egy ideig párttag volt, s utóbb kizárták az illegális KMP-ből. Ezt az álláspontot tükrözték a párt hivatalos állásfoglalásaként Horváth Márton cikkei, nyilatkozatai (pl. *Horváth M.* [146] 41., 72., még 175. Horváth maga írja később, hogy állításai saját, korabeli [1938 körüli] értesüléseken, ill. a József Attilát támadó írásokon alapulnak. *Horváth M.* [148] 26–27.) Az 1945–48 közötti kommunista álláspontról József Attilával kapcsolatban I. *Standeisky* [304]. Lényegében így foglalt állást József Attilával kapcsolatos különféle írásaiban Révai József is. Mindezek az álláspontok ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a költő a párt eszméihez hű maradt kizárása után is, és – bizonyos fokig szakítva korábbi értékrendekkel – József Attilát a magyar szocialista költészet, a magyar munkásmozgalom legkiemelkedőbb képviselőjének deklarálták. Lényegében ugyanezt az álláspontot képviselte az akkori irodalomtörténeti feldolgozás is. (*Fövényné* [111], *Szabolcsi M.* [319]).

Ezt az álláspontot kérdőjelezték meg a „rég elvtársak”, az illegális munkásmozgalomban részt vettek egy része. Elsőnek Tamás Aladár 1955-ben írt, de csak 1956 őszén megjelent tanulmánya (*Tamás A.* [371]), amely szerint 1932-ig József Attilát nem zárták ki. A tanulmány különben elsősorban a 100% c. folyóiratnak és az általa képviselt irodalmi-politikai törekvéseknek a védelmét szolgálta.

A kérdést felszínen tartotta az 1955-ben elkészült, de csak 1957-ben megjelenhetett József Attila Emlékkönyv [168]. Előkészítése során több, az illegális mozgalomban részt vett kortársát kértem meg emlékeik megírására – ezek egyike-másika említette a kizárás kérdését is. A pártba való belépés és egyes képviselőivel való konfliktusa szinte teljes írásos anyagát pedig kiadtam a *ÖM* 3. kötetében [9]. Egyébként az Emlékkönyv „zárt anyaggá” való nyilvánításának, azaz részleges zárolásának oka az volt, hogy 1957-ben a kizárás tényét nem fogadta el az MSZMP egyik vezetője. (*L. Szabolcsi M.* [331])

Ilyen előzményekre építve kezdett foglalkozni a kérdéssel Vértes György. Előbb 1961-ben egy sokszorosított anyagot készített, majd ennek kibővített változatát 1962-ben az MTA Irodalomtörténeti Intézetében több kortárs, író, kutató részvételével megvitattuk. Ez után jelent meg tanulmánya (*Vértes* [433]). Kevéssel utóbb tovább bővítette anyagát, és önálló könyvben jelentette meg (*Vértes* [434]). Könyvének célja az, hogy bebizonyítsa, József Attilát nem zárták ki a pártból, erre semmi bizonyíték nincs, és voltaképpen élete végéig, a Szép Szó korszakában is, együttműködött a párttal, annak utasítására cselekedett. A vele ellentétes álláspontot lévőket Vértes rendkívül élesen bírálta, gúnyolta. (Ennek volt némi politikai felhangja is: a „rég elvtárs” szállt szembe a Rákosi–Révai-felvezetés embereivel, a hatalom képviselőivel.) Könyve nagy visszhangot keltett, többen – így Horváth Márton, Hollós Korvin Lajos, Jahn Anna, Müller Lajos, Sándor Pál – írásban,

Kétségtelen, hogy József Attila 1930. szeptember 1. körül az illegális KMP tagja lett. Lehet, hogy ez a belépés éppen az 1930. szeptember 1-jei tüntetéssel kapcsolatos – a szemtanú Agárdi Ferenc azt állítja, hogy részt vett az emlékezetes tüntetésen, ebben nincs okunk kételkedni. Ugyancsak ő jegyzi meg: „Attila, aki illegá-

tanulmány formájában fejezték ki ellenvéleményüket. Fejtő Ferenc és Hatvany Bertalan pedig a párizsi Irodalmi Újságban vitatkozott Vértessel. Több, Vértes állításait helyeslő írás is megjelent. Az MSZMP akkori Agit-Prop Bizottsága – valószínűleg a Politikai Bizottság tudtával is – úgy döntött, hogy ne legyen nyilvános sajtóvita Vértes könyvéről, ahelyett kiküldött egy bizottságot – a Párttörténeti Intézet, az MTA, az MTA Irodalomtudományi Bizottsága, az ELTE bölcsészkarja és saját apparátusa képviselőiből –, hogy a kérdést vizsgálja meg, és készítsen állásfoglalást. E bizottság vezetésével engem bíztak meg, tagjai voltak: Borsányi György, Práger Miklós, Farkas Sándor, Illés László, József Farkas, Király István, Waldapfel József és Garamvölgyi József. Az adatok értékelésében, a koncepció kiformalásában Borsányi Györgynek volt a legnagyobb szerepe. A bizottság által kialakított álláspontot 1965. ápr. 1-jén vitatta meg az Agit-Prop Bizottság, s úgy döntött, hogy ne legyen nyilvános vita, hanem az én nevemmel jelzett tanulmányban jelenjék meg a kérdésre vonatkozó álláspont. Így azután én jegyeztem azt a tanulmányt, amely a Párttörténeti Közleményekben és a Kritikában jelent meg (*Szabolcsi M.* [322]).

A tanulmány, illetőleg a mögötte lévő állásfoglalás az akkori rendelkezésre álló adatok alapján kísérte végig József Attila és a párt viszonyát, illetőleg konfliktusait. A vitatott kérdésben nem a kizárás, hanem a „lehagyás” megtörténte mellett foglalt állást, nem tartotta megalapozottnak Vértesnek azt a tézisést sem, hogy élete utolsó éveiben József Attila ismét kapcsolatba került volna a párttal. Az alapkérdésben pedig hangsúlyozta: „A fent elmondottak egyetlen kérdésre, egyetlen problémára, József Attilának az illegális Kommunista Párthoz való *szervezeti* viszonyára vonatkoznak. Külön kérdés: József Attila egész életművének a Párthoz való viszonya. Ha magunkévá tesszük azt az elvet, hogy a szocialista irodalom nem azonos a kommunista párt tagjai által művelt irodalommal, hanem annál tágabb fogalom, hogy nem a szervezetszerű párthoz tartozás, hanem a művek eszmeisége tesz valakit szocialista íróvá, sőt pártos íróvá, akkor József Attila párttagságának kérdése a biográfia egyik – alárendeltebb – problémájává válik.”

A tanulmány megjelenése után lényegében másfél évtizedig nem látott napvilágot a kérdéstről érdemleges írás. Gyertyán Ervin 1966-ban Egy konfliktus és utóélete címmel, nagyobb tanulmányban vitatkozott Vértessel. Ez a tanulmány azonban csak 1985-ben, Gyertyán tanulmánykötetében látott napvilágot (*Gyertyán* [124]). Írásában a szerző felhasználta a Vértes-vitához benyújtott, de még meg nem jelent írásokat s ugyanakkor a Párttörténeti Intézet irattárában őrzött emlékezéseket is. (Tévesen állította, hogy az Emlékkönyvbe iktatott emlékezéseket „cenzúráztam” volna. I. erről *Szabolcsi M.* [322]). Gyertyán egyébként a kizárás megtörténte mellett foglalt állást.

lis szemináriumait később kezdte el és ebben az időben még csak a Vörös Segélynek dolgozott”.³ Sollner József, aki összekötője, tulajdonképpen a pártba való beszerzője volt, arról ír, hogy a tulajdonképpeni belépést hosszú előkészítés, kipróbálás, beszélgetések előzték meg – pontos időpontot ő sem említi.⁴

József Attila maga egy ízben ír időpontról: Fábry Zoltánnak 1931. szeptember 3-án keltezett, híres levelében ennyit: „Én több mint egy esztendeje tevékeny tagja vagyok az illegális KP-nak, mint párttag kezdetben röpiratokat, stencileket gépeltem, 7 szemináriumom van és vasárnaponként százak előtt tartok a szabadban előadásokat.”⁵

A párthoz való csatlakozás szokásos útja volt tehát az övé is: a későbbi párttag előbb szakszervezetekben, féllegális kulturális szervezetekben vett részt, majd szemináriumokat vezetett, egy adott időpontban pedig bevonták az illegális munkába. József Attila is így lett az illegális párt tagja. Erről külön írásos dokumentum nem született akkoriban, részletes névsorok nem maradtak ránk. Akik az illegális munkában figyelemmel kísérték, felső kapcsolatai vagy szemináriumának hallgatói voltak (Andrásfi Gyula, Köves András, Sollner József) – hasonlóképpen nyilatkoznak; így emlékeznek

A vita „második hulláma” 1980–1986 közé tehető, ekkor elsősorban a korábban meg nem jelent művek szerzői jelentették meg tanulmányaikat, emlékezéseiket – majdnem mind a kizárás megtörténte mellett kardoskodtak. (Pákozdy [260], Sándor P. [296a], Ujhelyi [417], Horváth M. [148], Ujhelyi [418]). Közöttük Horváth Márton írása a legárnyaltabb.

Végül: a vita „harmadik hulláma” 1989-ben indult, előbb Veres András (Veres [432]), majd Horváth Iván több változatban megjelent tanulmányával (összegezően, saját korábbi publikációit is felsorolva: Horváth I. [243]). Részletesen elemzve a József Attila és a párt közötti ellentéteket, úgy érvel, hogy a költő kilépett a pártból. Nagy Csaba (Nagy Cs. [243]) az 1934-es ellentéteket, a *Miért nem én?* keletkezésének történetét elemzi.

Megjegyzendő, hogy József Attila és a párt viszonyára vonatkozó irodalom túlnyomó része a „kizárás, leghagyás, kilépés” – tehát a párttal való konfliktusok kérdésével foglalkozik, és általános jellemzője, hogy a kérdésnek döntő fontosságot tulajdonít az egész életmű szempontjából.

³ Agárdi: Emlékkönyv [168] 264.

⁴ Sollner: Emlékkönyv [168] 278–280.

⁵ Vál. lev. [11] 277.

barátai, közelebbi nem-párttag ismerősei is (Szántó Judit, Németh Andor, Szegi Pál stb.).

A volt Párttörténeti Intézetben őrzött dokumentumok, sokszor közölt emlékek alapján még azt is megállapíthatjuk, hogy József Attila kapcsolata a párttal a szervezeti szabályzat összes idevonatkozó követelményének is megfelelt: illegális sejt tagja volt (Wolfner-sejt), felső kapcsolattal rendelkezett (az újpest-rákospalotai körzetben illegális pártmunkát végzett).⁶

Mi volt a tevékenysége illegális párttagként? Mindenekelőtt szemináriumi előadások tartása — ezt is szerette legjobban, ez felelt meg leginkább természetének, akkor érezte magát igazi közegében. Több egykori hallgatója, szemináriumának résztvevői emlékeznek erre. Újpestre, Kispestre, Csepelre járt ki, vasárnaponként részt vett a gödi kirándulásokon. Szántó Judit emlékezéseiben — amelyeket e ponton hitelesnek tartok — beszél erről: „Szemináriumokat tartott különböző nagyüzemi munkásoknak, a párt megbízásából a kommunista szakszervezeti vezetők segítségével teremtve meg az összejövetelek lehetőségét. Így például a fémipari munkások szakszervezetének vezetője, Csillag elvtárs sejtjének tagjait — kb. 20 elvtársat — gyűjtötte Attila köré. Attila »kockás füzetei«, amelyekben a szemináriumi előadások »tanmenete« volt feljegyezve, sajátos matematikai rejtvények voltak. Az előadások logikai menetéhez szüksége volt rögzített vázlatokra. [...] (Sajnos, elvesztek a füzetek.) Előadásai — a vázlat ellenére — úgy hatottak, mintha teljesen szabadon, spontán beszélt volna. Hangja egyenletesen nyugodt, meleg és közvetlen volt. Szenvedélyességét csak a vitáknál vették észre...” — írja Szántó Judit.⁷ 1945 után diktált emlékirataiban még előbbben ábrázol:

„Egyszer késő éjjel, nyakig sárosan, boldog arccal jött haza Attila. »Te Jutka, ma rájöttem valamire. Képzeld el. Újpesten egy korporsó üzemben tartottam előadást a dialektikáról. És ahogy írva

⁶ Erről a legrészletesebb és leghitelesebb tanúvallomások *Sollner*: Emlékkönyv [168], *Andrásfői*: Emlékkönyv [168] 290. skk. — L. még *Hajdók Béla*: József Attila — a pártmunkás. Sztálinvárosi Hírlap, 1957. dec. 31. *Andrásfői Gyula* visszaemlékezéseinek hitelességét megerősíti a KMP Újpest-Rákospalotai Körzeti Bizottsága 1931. aug. 9-i üléséről készült jegyzőkönyv is. PI Archívum 500 f 1 (160/ö.e.)

⁷ *Szántó* [338] 176.

van, szép elméleti mondatok, kereken tisztán adtam tovább. Voltak vagy negyvenen, talán többen is. Ültünk a forgácsok között, vagy koporsókban, komoly, nehéz munkásarcokat láttam magam előtt, fiatalokat, voltak őszfejúek is és előadásom alatt itt-ott horkolást hallottam. Átvillant agyamon: Attila, ezek egész nap nehezen dolgoznak, fáradtak. A leninizmus és marxizmus tudomány. Attila, tudomány. Ezt így továbbadni kéthetenként vagy egy hónapban egyszer kevés és nem megemészthető. És akkor, ami a világon égető probléma volt, bedobtam a tömegbe. Rendes beszélő szavakkal említve a két osztályt, amely szemben áll, használva a burzsoá és proletariátus kifejezést és megszűnt a horkolás. És elmondtam, ami itt a kis hazánkban történik. Távol vittem, idegen országokra alkalmaztam, párhuzamot vontam az események között. Majd a rendes terminológiával bezártam... Érthetővé, élővé vált előttük az egész. A kétórás előadásból mélyen az éjszakába nyúlva, még mindig beszélnem kellett. Még mindig kérdéseket tettek fel. És egyszerre nyílik az ajtó, egy drága öreg proletár néni lábasban grízes tésztát hozott nekünk. Nem volt tányér. Nagy tenyerekbe, papírba, lábosból, egy-két villa is előkerült, szedtük ki a gőzölgő tésztát. És én, aki soha nem szerettem a grízes tésztát! Holnap azt főzzél nekem, Judit.« Az előadás eredménye a következő héten abban nyilvánult meg, hogy egymás fülébe súgva a munkások továbbadták az előadáson hallottakat. Jelentkezett egy másik gyár: Attila, téged akarunk.”⁸

Szemináriumairól több egykori hallgatója szól – így az Emlékkönyvben Andrásfi Gyula: „Dinda Béla elvtárs lakásán találkoztunk először, Rákospalotán, az Imre utcában, 1931-ben. Én akkor az illegális KMP körzeti (majd kerületi) titkára voltam, s néhány más pártmunkással együtt jöttünk ott össze hétről-hétre, tanultunk. Négyen-öten meg a házigazda a feleségével. Szoba-konyhás kis lakás volt, a szobában ültünk az asztal körül, oda hozta ki egy Csősz nevű elvtárs Attilát Pestről, mikor az első szemináriumvezetőnk valami okból elmaradt. De mi nem tudtuk, hogy ő József Attila, úgy jött be oda, mint egy idegen fiatalember, s a nevét persze nem kérdeztük. Azt viszont mindjárt láttuk, hogy szépen, szabatosan be-

⁸ Szántó [338] 85–86.

szél, szépen ejti ki a szavakat. A »Schönstein«-féle marxista füzetből tanított (ezek akkor még csak németül voltak meg). Ismertette a különböző pártkiadványok tartalmát, a kommunista újságot is többször megvitattuk, így ment ez hétről hétre. [...] Akkor annyira kezdtek sokasodni az illegális pártsejtek, egyre jobban kellett vigyázni a konspirációs szabályok betartására, minket is figyelmeztettek, ne találkozzunk rendszeresen Dinda elvtárs lakásán. Ettől kezdve inkább kirándulásokra hívtuk Attilát a budai hegyekbe, a gödi Duna-partra, de találkoztunk azért vele a Kassa utcában is — ahol a kerületi pártbizottság illegális lakása volt, amelyet Glócz Béla elvtárs bérelt —, meg a Tavasz utcában is, Újpesten, az én lakásomon, ahogy alkalom adódott.

Sokszor megkínáltuk egy kis enivalóval is, láttuk, hogy jólesik neki. Mi se éltünk könnyen, de ő sokszor még nálunk is éhesebb volt, és szívesen bevágott egy jó adag grizestészta-t vagy mást, azért mondom épp ezt, mert emlékszem, mikor a lakásomon megettünk egy nagy tállal. Cigarettaival is meg-megkínáltuk, villamosköltséget is adtunk neki, mert nagyon sokszor volt pénz nélkül [...].

Igazi nagy bajba akkor került, mikor a *Dönts d a tőkét, ne siránkozz* kötetének a megjelenése előtt Hatvanytól három hónapra előre felvett 300 pengőt, kifizette belőle a nyomdaköltséget, s akkor a könyvet a rendőrség elkobozta. Se pénz, se verseskötet, csak néhány példány került belőle forgalomba. Nagyon el volt keseredve, mindenkire haragudott tehetetlenségében és nincstelenségében. Ebben az időben volt az, hogy mi vigasztaltuk Attilát heccekkel, viccekkel, egy-egy vacsorával, villamosköltséggel. Különösen Dindáéknál többször előfordult az is, hogy az ő kedvére való ételt, palacsintát készítettek. Más alkalommal meg egy óriási görögdinnyét szerzett valahol Dinda elvtárs, annak a felét fogyasztottuk el négyen, nagy sietséggel, hogy mindenki jóllakhasson. [...]

Előadást is többször tartott a kirándulásokon, egyszer emlékszem, *Az ifjúság nemi problémáiról*, máskor meg más témákról. Ezekre a kirándulásokra mi turistanadrágban, bakancsban, hátizsákkal mentünk, voltunk húszan, harmincan, negyvenen, néha hatvanan, sőt többen is. Ő pantallóban jött mindig, s félcipőben, mint egy kishivatalnok. [...]

Sokszor kijött a felesége is, Judit, legtöbbször Gödre, s ott szavaltatta Attila verseit a Duna-parton.”⁹

Más hallgatói, így Mile Gyula is vall erről:

„Ezerkilencszázharmincegy közepén alakult a Mozgásművészeti Kórus, a KMP féllegális kultúrszervezete. Ebben a csoportban tevékeny részt vett József Attila mint munkásművészeti tanácsadó és szemináriumvezető. Hetenként több estén felkereste a kórus VII., Hársfa u. 37. I. helyiségét. [...] Segítségére volt József Attila a kórusnak: a munkásdalok és versek kiválasztásánál, szavalatok és kórusművek betanításánál. Több József Attila-verset vitt először ez a kórus a PTOE-ban, a saját helyiségében és tűrákon a munkásművészetet érdeklők elé. Hetenként volt szeminárium a kórus törzstagjainak, amelyet József Attila vezetett. Negyvenöt-ötvenen voltak a szeminárium résztvevői, ahol majdnem minden szakma képviselve volt, sőt néhány értelmiségi is járt oda. [...] Evés közben és utána is késő esti órákig magyarázta nekünk József Attila a politikai gazdaságtan fogalmát. Türelmesen konkretizálva az egyes kérdéseket, azokra a tökésekre, akiknél egy-egy szemináriumi hallgató dolgozott, vagy a munkanélküliek helyzetét. Nemegyszer éles viták alakultak ki, de József Attila mindig nyugodtan vitázott, érvelt és bizonyított a lelógó bajusza mögül.

Később az alsógödi Duna-parton találkoztam József Attilával. Itt volt a különböző szakmai szakszervezetek egyik-másik ellenzéki csoportjának a nyári találkozóhelye 1932-től. Eleinte ide járt ki József Attila is. A régi Horváth-telepen, a Duna-parttól mintegy 100–150 méterre, a bokrok között volt a Börös Ellenzéki találkozó helye 1932–35-ben. József Attila sokszor tartott itt félrevonulva négy-öt elvtárssal megbeszélést, és nagyobb csoportoknak politikai tájékoztatót az aktuális bel- és külpolitikai helyzetről.”¹⁰

Végül: összefoglaló igénnyel, mintegy távolabbról s némi kritikával, Sándor Pál ír József Attila szemináriumvezetői tevékenységéről: „Rengeteg előadást tartottunk, szemináriumokat vezettünk, kultúrrendezvények tartásában működünk közre, illetve kezdeményeztünk, és hajtottunk végre. Volt olyan este, amikor két előadás

⁹ *Andrásfi*: Emlékkönyv [168] 290–294.

¹⁰ *Mile*: Emlékkönyv [168] 339–340.

is esett rám, és hozzá meg egy Csepelen, egy Újpesten. Szűkében voltunk jó előadóknak, és nagy gondot fordítottunk arra, hogy a szemináriumokon részt vevő fejlettebb és értelmesebb elvtársakat önálló előadókká képezzük ki.

Így akadt meg egyes elvtársak szeme, 1929–30 táján, József Attián. Hogy milyen okos, éles eszű, művelt fiatalember volt, azt sokan megírták. Hozzá kell tenni elmélyült tájékozottságát a marxista irodalomban. Ismeretei már abban az időben túlhaladták a szokványos brosúra-műveltséget. Alaposan tanulmányozta a *Kapitált*, sőt belekapott Hegel műveinek olvasásába is. Eljutott hozzá a tiltott irodalom egy-egy agyonolvasott példánya (Lenin: *Állam és Forradalom*, *Imperializmus* stb.). Átlagon felüli tudása, találó fejtegetései, hasznos felszólalásai arra készítették a baloldali előadások szervezőit, hogy bekapcsolják a propaganda munkájába.

Ha jól emlékszem, első előadását Újpesten tartotta. Az előadásról egyenesen hozzám jött. Sugárzott az örömtől és dagasztotta az öntudat. [...]

A kommunista mozgalom nagyjában háromféle szemináriumot termelt ki azokban az időkben. Voltak legális, féllegális és illegális szemináriumok. Szociáldemokrata párt- és szakszervezetekben, munkás-kultúregyesületekben gyakran nyílt rá alkalom, hogy nyilvános előadásokat, szemináriumokat tartsunk. [...]

Az illegális szemináriumokat pedig erdei kirándulásokon, összekötött csónakokon a Dunán, a gödi Fészekben, főleg pedig egy-egy elvtárs gyanúba még nem fogott lakásán tartottuk. [...]

József Attila, miután bekapcsolódott a párt propagandamunkájába, tevékeny részvevője volt mindhárom fajta szemináriumnak. A problémák vitája persze kávéházi összejöveteleken is hevesen folytatódott. Sok ilyen diszkusszió zajlott le a Simplon- és a Japánkávéház tükörfalai között.

Attila »nehéz« vitatkozó volt. A legjobb érveket is el hagyta röplüni a füle mögött, és körömszakadtáig kitartott eredeti álláspontja mellett. A naiv ragaszkodástól az éles, merev ellentmondásig terjedő széles skálán játszott. Nemegyszer lelepleztem nem éppen korrekt vitamódszerét. Állított valamit, és tetszelgett az eredetiségével. Ha megtámadtam és sarokba szorítottam, végső érvként, diadalmasan és kaján nevetéssel szedte elő a *Kapitált*. Íme, idézte,

az ő állítása pontosan megegyezik Marx tételével. És recitáló, mély hangján hangosan felolvasta az illető passzust. [...]

Egyre szaporodtak ellene a panaszok. [...] mint szorítja ki a szemináriumi tudnivalókat Attila személyiségének túltengése. Hogy a költő megfélemedezik mindenről, a témáról, a célról, ami az embereket összehozta, a feladatról, amire vállalkozott. Nem pártpropagandista többé, hanem költő, és a hallgatók: közönség.

Abszurdum – szóltak egyesek, és mások joggal mondták: ezek az elvtársak kockáztatják állásukat, szabadságukat, hogy elsajátítsák a mozgalom számára szükséges ismereteket, de nem azért, hogy jórossz verseket halljanak.

A panasz tehát nagymértékben indokolt, ha igaz az alapja. De ez olyan hihetetlennek látszott, hogy úgy döntöttünk: előbb megnézzük, tulajdonképpen mi is folyik ezeken a szemináriumokon. Mások is mentek, én is mentem. Ha jól emlékszem, a Peterdy utcai TTE helyiségébe.

Csendesen meghúzódtam egy sarokban, mint buzgó hallgató. Oda sem mentem hozzá, hogy köszöntsem. Ám Attila átlátott rajtam. Tisztában volt vele, hogy ez valami ellenőrzésféle.

Ma is előttem van gúnyos mosolya és hunyorgó tekintete, amint elnézett a sarok felett, ahol ültem. S rekedtes, egyre fényesedő szávaival hozzáfogott az előadáshoz. Lendületbe jött, széles gesztusokra tárultak sovány karjai, vidáman áradtak mondatai, és úgy csillogtak, mintha nap süttött volna rájuk.

Költői volt? De nem a saját versei, hanem Marx pénzelmélete. Pontosan a pénz három funkciója.

A jelenlévők feszült figyelemmel, lelkesülten hallgatták. És amikor befejezte, Attila odajött hozzám, és a sértődöttség legkisebb jele nélkül, kissé csúfondáros mosollyal a bajusza körül nyújtott kezet.

S én az igazsághoz híven vittem feljebb a jelentést: szó sincs saját versekről, sőt: életem legjobb előadását hallottam a pénz funkcióiról.

Így Attila tovább folytathatta a szemináriumokat – és persze egyéb alkalmakkor, verseinek szavalását is a szemináriumi hallgatók igaz gyönyörűségére.”¹¹

¹¹ Sándor: Emlékkönyv [168] 313–317.

Sándor Pál leírásában persze már jelentkeznek a későbbi konfliktusok, a bizalmatlanság, József Attila különállása. Sorolhatnám még a szemináriumvezetőségéről valló emlékeket – az évtizedek folyamán szinte minden volt hallgatóját felkutattuk, vagy megírták emlékezéseiket – Kispestről, Újpestről, s sokszor a kirándulásokról, Csillebércről, a gödi találkozókról.¹²

Ugyanakkor több forrás is megerősíti, hogy József Attila maga is szemináriumi hallgató volt, mégpedig Madzsar József afféle csúcs-szemináriumában. Ez a részvétele azonban már komoly konfliktusok forrása lett – ezért később foglalkozom vele.

Annyi biztos: József Attila szerette ezt a szemináriumvezetői tevékenységet. Mindig is szeretett tanítani, vitatkozni – szenvedéllyel fogott új könyvek olvasásába. Most alkalma nyílt arra, hogy olvasson és újraolvasson: Marxot, elsősorban *A tőkét*, Beer: *A társadalmi harcok történetét*, Engelst, Buharin tankönyvét és már akkor valószínűleg Hegelt is.

Emellett ekkor őszintén úgy hitte, többekkel együtt, hogy az illegális KMP által kínált megoldás a helyes, hogy ezzel segíthet ő is a legtöbbet Magyarország – és saját gondjainak megoldásán.

Végül: tagja lett egy – hírekkel, legendákkal és félelemmel övezett – szervezetnek, ennek minden veszélyével, romantikájával – egyúttal talán mind a Vágó Márta körének, mind a barthásoknak mintegy fityiszt mutatva, sajátos, nehéz, egyéni útra lépett.

Milyen volt voltaképpen az a szervezet, amelynek tagja lett? Három jellegzetességét szeretném megemlíteni – ismét emlékezések

¹² L. pl. *Ujhelyi* [419], *Gereblyés*: Emlékkönyv [168], Arany Józsefné visszaemlékezései (írásban, birtokomban). (Egy korai, talán 1930 elejei (?) féllegális szemináriumról: *Lengyel A.* [219].) Bokor László, a korán elhunyt József Attila-kutató, más adatokat is említ egy interjúban – sajnos, forrásmegjelölés nélkül: „A Hűvösvölgyben az Eötvös-kollegistáknak Rajk László, Mód Aladár, Fejtő Ferenc társaságában vezetett szemináriumokat. A stencilgépélést ugyanúgy vállalta illegális munkaként, mint az előadásokat és különféle propagandaanyagok elkészítését... mindazokat az elvtársait meglátogatta börtönükben, akik Schweinitzerék karmai közé kerültek, és a Gyűjtőfogházban vagy a Pestvidéki fogházban vártak ügyük tárgyalására. Nagyon kevés pénzből sokszor maga állította össze a tisztasági csomagokat a bebörtönzötteknek.” („... föl kéne szabadulni már!” Földiák András beszélgetése Bokor Lászlóval. *Mozgó Világ* 1980. ápr. 27.) – Szántó Judit emlékirataiban szívesen ír a gödi találkozókról, vitákról: *Szántó* [338] 141.

re, párttörténészek, elsősorban Borsányi György segítségére és néhány forrásmunkára támaszkodva.

A magyar – és általában minden illegalitásban dolgozó – párt három rétegből állt: a vezetés néhány tagjából, akik ekkor már teljesen a Komintern által kiválasztott, odaküldött, tehát Moszkva intencióit képviselő vezetők voltak, a párt kemény magjából, valamint a párthoz lazábban kapcsolódó csoportokból, szervezetekből. 1930-ban a párt vezetője egy fiatal, húszegynéhány éves pártmunkás, a későbbi Szerényi Sándor, illegális nevén Sas volt. A párt tagsága, kemény magja, felvett párttagjainak száma igen kicsiny volt – ez időben nem lehetett több 250–300 embernél.¹³

Ezek a párttagok – és ezt hangsúlyoznom kell – többségükben becsületes, az ügyükben hívő, áldozatos emberek voltak. A vezetésen és a „kemény mag”-on kívül a KMP-t sajátos gyűrű vette körül: féllegális szervezetek, szakszervezetek, ellenzékiek csoportjai, természetbarát és sportegyesületek, szellemi, művészeti vállalkozások. Voltaképpen a szélesebb gyűrűhöz lehet számítani az „opozíciós” csoportokat, mozgalmakat – tehát azokat a magukat kommunistáknak valló szervezeteket, amelyek nem a KMP vezetése alatt, tehát nem moszkvai vezetés alatt állottak –, a Demény Pál-, a Hartstein-, a Weissshaus-csoport tartozott ide. Mindezeknek a mozgalmaknak a létszáma többszöröse volt az illegális párt létszámának: összességében több ezerre tehető.

József Attila az említett „kemény mag”-hoz tartozott – néhány évig –, de több, kommunistaként vagy egyenesen párttagként emlegetett vagy akkor és később annak tartott kortársa, barátja nem. Így például nem volt párttag Szántó Judit, nem volt az Kodolányi János vagy Lakatos Péter Pál sem, ami persze nem jelenti azt, hogy hosszabb vagy rövidebb időre ne tartották volna magukat őszintén kommunistának.

A párttagságnak kemény feltételei voltak, a felvételt hosszabb előkészítés előzte meg. A konspirációnak is szigorú – bár sokszor

¹³ „... az 1929 májusában szabadlábban lévő és pártszervezetekben, illetve párt-szervezetekben tevékenykedő kommunisták száma aligha haladta meg a 200–250-et, a KIMSZ tagoké pedig a 100–150-et.” (Szerényi [345] 190.) – Tamás Aladár egy nyilatkozatában [172] egyenesen 50–60 párttagról szól ez időben.

megszegett — szabályai voltak: illegális név, csak a felső kapcsolattal való kapcsolattartás, sejtrendszer. Jelen volt mindenütt és csaknem végig a rendőrségtől való félelem is — a nagyon is sikeresen működő Horthy-rendőrség mindig igyekezett szemmel tartani a kommunistákat, és beépíteni egy-két emberét. (Így pl. ez időben a Titkárság egyik tagja, egy Oancz István nevű, valóban rendőrügynök volt.) Innen is a gyanú szinte általános légköre az illegális pártban, az állandó félelem az árulóktól és a provokátoroktól, innen a valódi és álspiclik hisztérikus keresése. Ez a sajátos légkör, hősiességnek és gyanakvásnak, bátorságnak és hisztériának a keveredése jellemzi az illegális pártokat, ez érzékelhető az ez időszakról szóló irodalmi művekben is, nálunk Erdős László félig emlékezés, félig regény műveiben (időszakunkról a *Böllérbicska az éjszakában* szól), vagy például Danilo Kiš *Borisz Davidovics síremléke* címen összegyűjtött novelláiban.

A magyar KMP politikája ez években, tehát 1929 és 1932 között határozottan „balos”, szélsőségesen szektás volt. A Komintern értékelése szerint Közép-Európában, így Magyarországon is forradalmi helyzet alakult ki. A magyar KMP politikáját ekkor a „Komunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának elnöksége” által írt ún. Nyílt Levél határozta meg (amelynek szövege az Új Március 1929. augusztus–novemberi számában jelent meg). A Nyílt Levél szerint „a forradalom Magyarországon csak proletár, csak szocialista forradalom lehet, amely azonban a maga útján a kapitalista rendszer megdöntésének melléktermékeképpen a földbirtok megszlásának, alkotmányának és munkaszervezetének feudális maradványait is el kell hogy takarítsa...”. Ugyanez a Nyílt Levél a munkásosztály szövetségeseként a „félproletár törpeparasztokat”, a „kisparasztokat” és a „középparasztok alsó rétegeit” nevezte meg. Kiállt az addig is követett „nyíltsisakos” politika mellett, tehát a nyílt utcai tüntetések, mégpedig közvetlenül a párt által szervezett tüntetések és akciók mellett.¹⁴

1929–31-ben valóban gazdasági és politikai válság érlelődött egész Európában s Magyarországon is. A gazdasági válság következtében az első világháború utáni konszolidációs időszak végéhez

¹⁴ A „balos” szektásság gyökereiről és megnyilvánulásairól l. *Horváth M.* [147].

közeledett – a növekvő munkanélküliség, a bankok összeomlása, s Magyarországon emellett még az agrárválság, a piaci lehetőségek beszűkülése nyugtalan, feszült hangulatot váltott ki. 1930 körül nálunk is sokan érezték úgy, hogy forradalmi válság készülődik. „Mint a középkori ember a nyugati időszámítás 1000-ik évében a világ végét, úgy várták ezidőtájt világszerte az emberek a mai társadalmi rend felbomlását és megsemmisülését.”¹⁵

Hadd idézzem az elfogultnak nem tekinthető „tanút”, Németh Lászlót: „Az 1930. körüli években az ifjúság értelmesebb része a marxizmus gyors és döntő diadalára számított. A kapitalista rend recseg, ropog, Oroszország, a munkásság pátrónusa, virágzik, emelkedik: az egész helyzet olyan egyértelműen írta eléjük a jövőt, hogy meg sem értették, mi ellen kapálózik itt, akinek nincs sem földbirtoka, sem háza, sem kanonoki jövedelme. Mivel az ember nem szívesen kötözködik azzal, ami holnap úgyis győzni fog, különösen, ha az a győztes az egyéni vélekedésnek köztudomás szerint nem nagy kedvelője, még azok is elhallgatták titkos ellenvetéseiket, akiket erre műveik köteleztek volna. Költők, akiknek hangja, versmértéke, műveltségük színe a marxizmus szellemével összebékíthetetlen volt, fenntartás nélkül vetették magukat alá Marx magyar helytartóinak. Ennek az lett a következménye, hogy a lelkek engedelmessége elfődte a lelkekben kialakult valódi helyzetet, – a népbiztosi ambícióktól nem látszott a valódi közhangulat.”¹⁶

De ebben a helyzetben végül is nem a szocialista forradalom, a második tanácsköztársaság következett be. A történelem megmutatta: erősek voltak a rendszer strukturái, bőségesek még tartalékai, és a válságos helyzet megoldása jobboldali fordulat lett. De 1930–31-ben ez még nem volt ilyen világos. József Attila – sokakkal együtt – szubjektíve jogosan hitt a kommunista párt által képviselt eszményben és taktikában is.

Mert nem volt ebben egyedül. A kommunista mozgalmakhoz való csatlakozás az ő nemzedékében ez években az értelmiségi fiatal-ság egy részének közös sajátja volt. Igaz, „a messianista utópizmus bája” (Borsányi György találó kifejezésével) a húszas években fej-

¹⁵ Gáspár Z. [120] 221.

¹⁶ Németh László: Helyzetkép. Tanú VIII. 1934. jún., 164.

tette ki varázsát, s az évtized végére, a sztálini önkény elhatalmasodásával párhuzamosan, a kommunista pártok mindinkább a Szovjetunió hatalmi politikájának eszközévé lettek, de ezt a változást a harmincas évek elején még nem sokan érzékelhették. Értelmiségi fiatalok sora csatlakozott még a harmincas évek kezdetén a mozgalomhoz, hogy azután, előbb vagy később, szakítson vele. Volt már alkalmam Peter Weiss pályájáról írni,¹⁷ de említhetném Manes Sperbert, Arthur Koestlert – hogy csak azokról szóljak, akik ezt az utat meg is irták. Erről a folyamatról vall Sinkó Ervin *Párisi Naplójában*, Schöpflin Gyula emlékezéseiben (*Szélkiáltó madár*), és nagyon részletesen Arthur Koestler számos művében. Az angolszász irodalmi és szellemi életről szólva, hosszú a névsora azoknak, akik átmentek a marxistává válás, s legtöbbször a kommunista mozgalomhoz való csatlakozás időszakán, melyet a meghasonlás követett – Audentól Dos Passosig, Spendertől Cecil Day Lewisig. És említhetném azokat a teoretikus, történeti műveket, amelyek ennek a típusnak, a „forradalmi intellektuel”-nek szociológiáját és történetét vázolják. Legújabban egy Saul Bellow-önéletrajz került a kezembe¹⁸ – amely rávilágít arra, hogy az Egyesült Államokban a valamivel fiatalabb nemzedék egy része hasonló utat járt meg.¹⁹

A közép-európai s különösen a magyar helyzet, a maga élesedő feszültségével, a faszizmus fenyegetésével, a jobboldali radikalizmus lehetőségével – ugyanakkor a távoli és jószerivel ismeretlen Szovjetunió ígéretes teljesítményeinek hírével (1931-es Károlyi Imre gróf könyve a szovjet tervgazdaságról) – is indokolta sokak ekkori csatlakozását.

A „*Kemény a menny*”-ben, pályaképem előző kötetében kimutattam, hogyan változik, alakul József Attila filozófiai, társadalomtudományi nézetrendszere, hogyan telitődik a Bartha Miklós Társa-

¹⁷ Szabolcsi M. [334].

¹⁸ Bellow [50].

¹⁹ Az 1989-es fordulat után a kérdésről – az értelmiség és a szocializmus, illetőleg a Szovjetunió viszonyáról – elsősorban a francia szellemi életet véve példának – sok könyv jelent meg. Pars pro toto: megemlítem *François Furet: Le passé d'une illusion – essai sur l'idée communiste au XXe siècle* c. könyvét (l. róla magyarul *Köpeczi Béla: Magyar Tudomány, 1996/1. 23.; Koller Ágnes: Mozgó Világ, 1996/5. 75–82.*).

ság időszakára jellemző „korai népi” nézetrendszere társadalomtudományi, a marxizmusból származó elemekkel. Így mintegy gondolatilag is készen állt nemcsak a marxizmus elfogadására, hanem az ebből adódó cselekvési lehetőségekre is.

József Attila mozgalmi korszaka, szoros szervezeti kapcsolódása az illegális KMP-hez nem egészen két évig tartott, 1930 őszétől 1932 közepéig.

Magánélete is megváltozott. Élettársa lett Szántó Judit.

Szántó Juditról és a Judit–Attila kapcsolatról

Szántó Judit életének történetével és József Attilához fűződő kapcsolatával ma már tekintélyes és színvonalas irodalom foglalkozik.²⁰

Mint Vágó Márta és mint jóval később Illyés Gyuláné, azaz Flóra, Judit is megírta „emlékiratait”. Az általa írtak, illetőleg diktáltak két részre oszlanak. Emlékezéseinek egyik része közvetlenül a költő halála után, 1938. január 29-én kezdett és 1944 tavaszáig vezetett naplója.²¹ – Ezt a szöveget életében nem adta ki, Murányi Gábor feltételezése szerint elfeledkezett róla, vagy egyszerűen nem találta. A kézirat halála után antikváriumba került, ott találta meg Simó Jenőné. Először 1986-ban jelent meg. Ez az első rész, amelyet Judit közvetlenül a halál után írt, érdekes és fontos részleteket közöl a költőről, a későbbi részben elsősorban Szántó Judit saját életének, gondjainak megrázó és fájdalmas krónikájává válik. Magam úgy vélem, hogy mint annyi más iratot, ezt is elrejtette, „konspirálta”.

Más a helyzet a Visszaemlékezés címet viselő anyaggal. Ez voltaképpen emlékek, megjegyzések, vélemények laza halmaza, 1948-ban a Szabad Nép főszerkesztője, Horváth Márton kérésére és biztatására a lap szerkesztőségében gépbe diktálta. Innen a szöveg fésületlen volta. Szántó Judit az események időrendjében kezdi visszaemlékezéseit, azonban „divagál” – emlékei, sérelmei, panaszai

²⁰ Az úttörés érdeme Tasi József (Tasi [394]). – A legrészletesebb Szántó Judit-életrajzot Murányi Gábor írta: *Szántó* [338].

²¹ Részleteket l. *Szántó* [338].

felbukkanásának sorrendjében, szinte asszociációit követve mondja gépbe azokat. A szövegnek természetesen így is jelentős a forrásértéke, sok tényre és problémára figyelmeztet. De értékeléseit, állításait véleményem szerint erős kritikával kell fogadni, indulatai és elfogultságai erősen torzítanak. És 1948-ban már kezdett kialakulni az a „nemzet özvegye” attitűd, amelynek jegyében rendezte és csoportosította a tényeket.

A visszaemlékezések gépírásos szövegét Szántó Judit általában a kutatók (vagy egy részük) rendelkezésére bocsátotta, maga is publikált belőlük. Halála után Vértés György adta ki a Visszaemlékezések nagy részét (Kritika, 1972), a szövegen olykor kisebb változtatásokat is végrehajtva, sőt azt szerkezetileg is rendbehozva. A gépirat teljes, eredeti új kiadását Murányi Gábor publikálta.

Szántó Judit (1903–1963) Ludna Júliaként született, „törvénytelen” gyerekként. Anyja Ludna Mária, apja Czvechó István. Anyját tanítónőnek mondja, valójában segédházfelügyelő volt.²²

Judit a Király utcában nőtt fel, születésének súlyát és gyermekkorának nyomasztó körülményeit egész életében – természetesen – magával hurcolta, innen is sértődöttsége, gyanakvása, gyűlölete a „polgár”-okkal szemben. Mint József Jolán, ő is felfelé törekedett, kozmetikustanonc lett. Előbb – emlékiratai szerint – egy „gazdag polgár” volt a völegénye,²³ majd megismerkedett Szántó Gyulával, aki később Hidas Antal néven vált ismertté. Ez 1919 szeptemberében történt a Damjanich vagy Rottenbiller utcában. Hidas Antal is úgy emlékszik, s a fényképek is erről tanúskodnak, hogy az akkor 17. életévében lévő „Czakó” Judit feltűnően csinos, sőt szép szőke lány volt – egyébként Szántó Gyula is jóképű, magas, sötétbarna hajú, hódító típusú fiatal volt. Nem követem ismeretségük, majd házasságuk történetét. (Hidas Antal velem folytatott beszélgetésére hivatkozom, egy részét ennek megírta Szólok az időhöz c. visszaemlékezés-kötetében is). Mindenesetre: viharos viszony lehetett ez mindkét részről. 1920 elejéig Pesten éltek, Judit már ekkor színésznő akart lenni, Szántó pedig a Galilei-körbe járt, Kassák köréhez is

²² L. Kortársak [202] I. 779. (Tasi József: Fábry Zoltán és Szántó Judit levelezéséről c. tanulmányát [Irodalmi Szemle, 1980/5.] idézve).

²³ Szántó [338] 88.

tartozott, és a szociáldemokrata körökhöz is közel álltak. A két fiatal 1920-ban Csehszlovákiába, a Felvidékre ment át – Rózsahegyén, utóbb Kassán éltek. Judit közben egyszer ott is hagyta Hidas, és férjhez ment egy Birda nevű rézöntőhöz. Majd visszament Szántóhoz, s 1923-ban megszületett Éva lányuk. 1924-ben visszatértek Magyarországra, majd hamarosan elváltak.

Judit esernyőgyárban dolgozott, s egyúttal – Csont Judit néven – szavalt, munkás kultúrrendezvényeken lépett fel, sőt a Mában e néven néhány verset is publikált. Lakása, a Székely Bertalan utca 27. eredetileg még Szántóé volt. Szántó Gyula-Hidas Antal egyébként a válás után elvette Lippay Ibolyát, 1925-ben kiment Bécsbe, utóbb Berlinbe, majd onnan Moszkvába. Lánya, Éva Judittal maradt, apja külföldről küldött pénzt számára – állítása szerint átlag havonta 10 dollárt.

Judit a húszas évek második felében Pesten élt, s a rendőrség Vörös Könyve szerint minden kommunista megmozdulásban szerepelt, a Vági-pártban vezetőségi tag is volt. „Itt már munkám nagyobb részét szavalással és kórus betanítással folytattam.” Tasi kutatásaiból ismerjük tevékenységét, Új Föld-esteken, szociáldemokrata rendezvényeken szerepelt Pál Judit néven.

A húszas évek közepén lett Fenyő László barátnője, ez is konfliktusok forrása lett utóbb.

A hirtelen egymásra találás, a szorosabb kapcsolat József Attilával 1930 őszen jött létre Judit visszaemlékezéseinek sokszor idézett – s valószínűleg hiteles – elbeszélése szerint.

Judit maga, visszaemlékezései kezdetén arról szól, hogy 1926-ban Szegi Páléknál találkoztak először, s Attila már akkor udvarolni kezdett neki; „Attila úgy hatott rám, mint egy nagyon tiszta, nagyon kedves gyerek, de nem mint férfi.” S hozzáteszi: „Én féltem az emberektől, szerelemtől, nem is gondoltam arra, hogy valaki az életemben számíthat.” Ha ez az állítás igaz – amiben kissé kételkedem –, akkor ezután kerülhetett össze Fenyővel.

„Hallottam, hogy a körüton, egyik demokrata körben egyik este József Attila tart előadást. Többedmagammal elindultunk az előadásra. Javában folyt, mikor beléptünk. Attila a pulpitusról utánam szól: »Maga pedig várjon meg.« Nem tudtam kinek szól, magam is hátrafordultam: »Maga Judit, várjon meg.« Természetesen megvár-

tam. Mikor leértünk az utcára, Attila arra kért, hogy tegezhesen. Természetesen tegeződni kezdtünk. Erre Attila azt mondja: ez neki kevés. »Engedd meg, hogy beléd karolhassak.« Megengedtem. »Akkor most engedd meg, hogy a menyasszonyomnak tartsalak.«

Lehet, hogy ezeknek a szavaknak nem volt komolyabb súlyuk, amikor kimondta. De számomra komoly volt. Akkor már Attila életéből sok mindent ismertem, és valami közös árvaságot éreztem, de nem szerelmet. Talán ezt a szót mondanám: szolidaritás. Ez az igazi és az akkor számomra több volt a szerelemnél. Társaságunk többi tagjai viccelődtek fölöttünk. Ember Ervin, Zádor Pali. A viccelődéseken keresztül kezdtünk elfogódottak lenni és hallgattunk. Majd amikor a többiektől elváltunk, minden átmenet nélkül Attila azt mondta: »Tudod Judit, az ember nem jó, nem rossz, az ember jónak igyekszik lenni. De hogy legyen az jó, aki olyan ritkán kapott jót, például én. De azért értelmes az ember, hogy belássa és megkönnyítse az életét önmaga és mások számára, hogy jó legyen. Látnod, kétszer már kikanyarodtál az életemből, azóta több szerelmen mentem keresztül. De van valami benned, talán a szomorúságod, ami megfogott.« S azután 3–4 utcán mentünk anélkül, hogy egyikőnk vagy másikőnk szólni tudott volna. »Igen Judit, most már nem hagyalak elmenni. Holnap találkozunk«. Hol találkozunk? – kérdeztem Attilát. Hát hol lehet találkozni? Banán sziget, Nyugati pályaudvar előtt, este 7-kor. Akkor már hideg őszi esték voltak, de mind a ketten 7 óra előtt 5 perccel már ott voltunk a Banán szigeten. Mind a ketten az órát néztük és elneveltük magunkat. Ezzel elárultuk egymásnak azt, hogy nem vagyunk közömbösek. Hiszen pontosak voltunk. Na most hova megyünk? Attila azt tanácsolta, üljünk be egy kávéházba és beszéljünk. De tudtam, hogy Attilának kevés pénze van, nekem akkor semmi. Mondtam: sétáljunk. És kimentünk a Duna-partra, fúj a szél, hideg volt, Attila arról beszélt, milyen keveset tanult, milyen keveset tud, hogy aki költő, mennyi feladat hárul arra. Ugyan 100 pengőt kap havonta és azután versei is megjelennek. Ha nem is elég egy asszony eltartásához, de majd ő dolgozni fog. »Mert én nagyon erős vagyok ám Judit, ha szeretek«. A hideg erősebb lett és fáztunk. »Na látod Judit, mint kivert kutyák, sétálunk és talán a legnagyobb életre születünk. Mit csináljunk. Hopp, megvan – szolt Attila. Itt a Nyugati pályaudvaron nagyon

szép plüss fotelok vannak a II. osztályú váróteremben. Megfizetjük a 20 fillért és várjuk a vonatot, ami elvisz minket sehova.« Így is lett, beültünk a II. osztályú váróterembe és ott a villanyfény, a meleg eloszlatta Attila nehéz és komor gondolatait, megélhetés, emberek stb. És elkezdett beszélgetni. Hogy ő milyen nagy költő, őt az asszonyok mennyire szeretik, ő egy csodagyerek volt és nehogy azt higgyed, hogy én egy akármilyen ember vagyok. Azonkívül az Etusnak szép lakása van a Margit körúton. Központi fűtés, fürdőszoba és ott külön szobám van. Egyszer csak bejön az ör, 12 óra, záróra, tessék kérem a helyiséget elhagyni. Eltűnt a fotój, a világosság, kint voltunk a folyosón. »Nem megyünk haza, szolt Attila idegesen. Várj. Itt van még egy váróhelyiség, oda megyünk. Onnan nem zárják ki az embert.« És innen átmentünk a III. osztályú váróterembe. A III. osztályú váróteremben ember ember hátán. Néha egy gyerek felsírt. Horkolás. Izzadtságsszag. Kosarak cipelése. Egy más világ. Helyet szorítottunk magunknak és leültünk szorosán egymás mellé. Itt már újra nem a nagy költő, az elkényeztetett csodagyerek Attila, akinek a szegedi színházi lapban megjelent füzérekkel díszített arcképe, hanem a ferencvárosi proligyerek, mellettem ült didegve és megfogta a kezem: »Látod ezt Judit? Jól látod ezt? Tudod, kik ezek az emberek? Ezek az én rokonaim. Nem tudom, ki vagy, honnan jöttél, de van benned valami erő, valami nyugalom, amire nekem szükségem van. Az apám, aki elhagyott minket, az anyám, aki rákban halt meg, a testvéreim, akik már nem ott laknak, ahonnan elindultunk. De én érzem, hogy mindannyian odatartozunk. Miért hozott ki bennünket a Ferencvárosból Jolán. Lettem volna jó szerelő, vagy lakatos, éreztem volna, hogy valahova tartozom, most csak tengek-lengek. Azt mondják, hogy nagyon kedves vagyok, jó modorom van, de tudod mi van mögötte? Mered vállalni ezt a nehéz életet? És még egy. Nagyon szerettem az anyámat, mindennél jobban és még ez a szerelem, amely hozzá köt, még az sem tudja kisebbiteni anyám sorsát. És tudod, az anyám hat évig úgy élt apámmal, hogy nem házasodtak össze... Tudná-e velem úgy élni, ahogy kezdeti időben anyám apámmal élt?« »Látod Attila, most már bármi jön, hozzád tartozom. Ez a válaszom.«²⁴

²⁴ Szántó [338] 81–82.

Ha ezt a leírást — nagy vonalaiban — hitelesnek fogadjuk el — akkor is meg kell kérdeznünk: voltaképpen miért „szólította le” Attila Juditot?

Amiért férfiak ezt általában tenni szokták. Judit — ezt csaknem minden kortársa megerősíti — mutatós, feltűnő nő volt. Attilánál magasabb, szőke, jó alakú, „Brünhilda”-típusú, tehát erős, feltűnő mellekkel, szép arcvonásokkal. József Attila partnert keresett, elsősorban szexuális partnert, olyan nőt, aki problémáit ezen a téren segít megoldani²⁵ — amellet „főz is”, tehát társa, barátja. A Vágó Márta-ügy óta — tudomásom szerint — nem volt tartós kapcsolata.

S megkezdődött Szántó Judit és Attila viszonya. Attila akkor, 1930 őszén Eta Margit körúti lakásában lakott, először ott volt együtt Judittal, majd átköltöztek a Székely Bertalan utcába, tehát Judit lakásába.

Az első évben — József Attila leveleiből így látszik — talán még harmonikus volt viszonyuk, mindketten akarhatták a szerelmet. Még úgy érezték, egymásra vannak utalva.

József Attilának azonban csakhamar csalódnia kellett. Együttélésük, élettársi kapcsolatuk a továbbiakban konfliktusokkal volt teljes.

Nehéz a szexuális problémákról ítélni, de minden jel arra vall, hogy ezen a téren sem váltak be József Attila reményei: részleges vagy teljes impotencia, kielégülésképtelenség, regrediált nemi tevékenység kínozza. Az ebből is adódó problémákat Judit olykor, baráti körében nyíltan szövé is tette — ennél megalázóbbat el sem lehet képzelni. És az sem lehetetlen, hogy Judit maga nemcsak viselkedésében és magatartásában volt „hideg” — hanem olykor nemi téren is az volt. Természetesen csak feltételezésekre vagyunk utalva, de a szexuális harmónia hiánya valószínű.²⁶

²⁵ Szántó Judit Emlékirataiban és Naplójában is többször céloz erre (i. m. 23.).

²⁶ *Ottó Ferenc* emlékezéseiben (kézirat birtokomban) például egy ilyen tárgyú veszekedésről számol be — már a Korong utcai időkből: „A máskor mindig kedélyes és természetes asszonyiságú Judit most haragudott valamiért. Sűrű mondatokban, perlekedve beszélt Attiláról s közben mérgesen keverte meg az átlátszó feketékávé az előtte álló fröccsös pohárban.

— Ha én nem dolgoznék, nem varrnék rá, nem is tudom, mi lenne vele. Valósággal az anyja vagyok, de nem törődik velem... — kezdte a panaszkodást és belekavart a feketekávéba. Suttogva s mégis drámai hangon beszélt.

Judit a maga módján igyekezett otthont teremteni, segíteni Attilának, mindenekelőtt azzal, hogy pénzt keresett, s ezzel egészítette ki csekély jövedelmüket. Igyekezett óvni és megérteni Attilát, ha égő szerelemről nem is lehet szólni, szeretetét, gondoskodását nem lehet kétségbevonni. És a nehezen kezelhető, már beteg költő elviselése, segítése néha nagy feladat lehetett. De Judit lényének keménysége, olykor durva kiméletlensége, indulatai (például József Attila „polgári” barátaival szemben) — természetesen Attila ekkor már kibontakozott, egyre súlyosbodó állapotával együtt — sorozatos konfliktusokat okoztak, nagy veszekedésekhez, nyílt összeütközésekhez vezettek.²⁷ S főleg: Judit intellektuálisan nem ért fel a megszöven okos költőhöz — s ez Márta után és Edit meg Flóra előtt különösen szembeszökő. Az az olykor elhangzó állítás is a legendák világába tartozik, hogy Judit „vitte volna be” a mozgalomba, Judit párttagságáról nem szól hiteles emlékezés; valószínűleg sohasem volt tagja az illegális pártnak.

Ha más nem, József Attila költészete vall (hiányaival) kapcsolatuk természetéről. Ismeretes, hogy nincs befejezett, teljes szerelmes verse Judithoz. A *Nyári délután* békés együttlét — (ál-, képzelt, remélt) idill, a *Judit* című vers már a diszharmonia, a szakítás jele. A feltehetőleg Judithoz írott, de kivétel nélkül töredékben maradt kísérletek is a „szövetség ez s nem szerelem” érzetét sugallják, és a „hideg” elleni „összebúvás” vágyát mondják. Az *Óda*-epizód már megmutatta — s ezt Judit jól érezte meg, ezért követett el öngyilkossági kísérletet — a kettejük közti szakadékot. Judit indulatai,

— Már jó egy órája szólta neki, hogy keljen fel, mert maga jön. Dühösen rám ripakodott, hogy »Hagyjál aludni!... Már több éjszakán át folytatólagosan álmodik valamit!...« Hát hallott már maga ilyesmit? Ez nem normális dolog!

Meglepődve pillantottam a mozdulatlanul fekvő Attilára. Nem, én sem halottam sohasem ilyen furcsa folytatólagos álmokról. Milyen »egyéni« dolog ez! Én már napirendre is tértem felette. Judit tovább beszélt. Nagyon fel lehetett kavарva.

— Azt hiszi, hogy én nem tudom meg, hogy kik után járkál?... Milyen fiatal lányok után?... Mindent tudok!... Énvelem nem foglalkozik... Dehát mit is akar?... Hiszen még gyerek!...

És itt Judit, bosszús, félre nem érthető mozdulatot tett a kezével. (Attila csekély értékű férfiasságára célzott vele.) Azután megint megkeverte a feketét abban a hosszú pohárban.”

²⁷ L. pl. *Szántó* [338] 121., 130.

erőszakos, ugyanakkor méltóságteljes és fensőbbes modora József Attila barátait is taszította.

De a Judit-kép talán legsötétebb vonása: az „utóélet”, az 1945 utáni időszak. Judit, aki mint mondtuk, 1934 óta gyakorlatilag nem élt együtt a költővel – a „nemzet özvegye” magatartását vette fel, és pedig elsősorban az MKP segítségével, arra támaszkodva, azt képviselve. Emlékiratait a Szabad Nép szerkesztőségében diktálja le, majd a Petőfi Múzeumban ő lesz a József Attila-anyag őrzője. Cenzori szerepe itt bontakozik ki.

A Nemzeti Múzeumban rendezett első nagy József Attila-kiállítást – az anyagot saját szempontjai szerint válogatva – ő rendezte; az 50-es évek József Attila-képét sokban ő alakította ki. Az állam által megvásárolt anyagokat mintegy sajátjának tekintette, önkényesen kezelte, adta elő vagy titkolta el a kéziratokat. A kéziratokkal való manipulálása még halála után, ma is megnehezíti a kutatók munkáját.

Egyébként nem teljesen pontos Juditnak az az állítása, hogy hat évig éltek volna együtt. Valójában három évig tartott *szoros* viszonyuk, az *Óda*-ügy Judit öngyilkossági kísérletével már voltaképpen az együttélés kudarcát jelzi. Attila 1934-től hosszú időt töltött Hódmezővásárhelyen, s utána már nagyon laza, alkalmi volt csak a kapcsolatuk. 1936 tavaszán a Korong utcában még együtt laktak, de ez a kapcsolat akkor már voltaképpen *szétszakadt*.

Judit alakjáról, jelleméről a kortársak, az emlékezők és a kutatók nagyon különböző módon vélekednek. József Attila halála után a Szép Szó-émlékszámokban jelent meg Remenyik Zsigmond „átka”: „A nő, aki hosszú éveken át rombolta nagy költőtársunk öntudatát, kicsinyítette hitét, aki őt nyilvánosság előtt és maga előtt is sokszor megalázta, legyen magtalan, kódorogjon uccákon a festéktől megkopott hajjal, vagy megkopaszodva, ocsmány szájából kihullott fogakkal, szavának eddig is kétes hitelét végleg elveszítve, kifolyt két gonosz szemével.”²⁸

József Jolán megismerkedésüket idézi fel Eta lakásában: „néztem Juditot. Szép volt. Karcsú és szőke. És hideg”. Elismeri Judit

²⁸ *Remenyik: Kortársak* [202] II. 974. Remenyik írása nagy feltűnést keltett. Botrány is keletkezett belőle. Judit a Japán kávéház ruhatárában „átkok sorozatát zúdította Remenyik Zsigmond fejére”. (L. i. m. II. 1104., 1105.).

érdemeit: „Judit szerette Attilát és szerette a verseket. Dolgozott, robotolt, verekedett Attiláért, de kopott retiküljében hordta volt férjének a fényképet.”²⁹

Németh Andor két különböző képet rajzol. Híres, sokszor idézett sorai: „Nem szerettem Juditot. Úgy járt-kelt a világban, mintha plakátról lépett volna le. A plakát nyúlánk, szalmaszöke hajú, kemény arcélú hölgyet ábrázol, olcsó fekete marokban, aki haragosan néz a világba. Alatta: Fel a fejfel proletár – ellenséges szemek figyelnek... A gögre szüksége volt, hogy össze ne roppanjon. Nappal esernyőket csinált, este begyújtott, takarított, mosott, foltozott, merev mozdulatokkal, a nagy leszámolásról álmodozva, mint a brechti matrózlebujsz kiszolgálólánya. Igen, Judit is azt a választ adta volna, ha a kalózhajó kapitánya megkérdi tőle, kit húzzanak fel. *Mindet*” – írja 1943-ban. Utóbb azonban, idehaza 1947–48-ban írt életrajzában megengyhül: „Szelid volt és szigorú egyszerre, emberi gyengeségekkel szemben rendkívül elnéző, eszmei és elvi kérdésekben hajlíthatatlan. Öntudatos, olthatatlan lobogású, igénytelen és módfelett igényes, kész minden áldozatra, de egyúttal becsvágyó is. Attila végtelenül sokat köszönhet neki.”³⁰

József Attila sógora, Bányai László így írja le Juditot: „Az akkor divatos, római sisakhoz hasonló sima nemezkalap fedte a fejét. Az keretezte be keskeny arcát is, amit határozottan szépnek találtam. Az előre ütköző hegyes orrot, a valószínűtlenül keskeny, kemény száját jóleső ellentétben oldotta fel a tisztánézésű kék szem, s egész arcának lágy, nyílt tekintete. Ilyen volt a beszéde is, nagyképűségtől mentes, megállapodott higgadsággal beszélt, de szavai épp oly könnyedén érintettek érzelmi húrokat, mint amilyen keményen fogalmaztak meg kijelentésszerű mondatokat. »Polgár«... Ezt többször lehetett tőle hallani [...]. Szép volt és értelmes, pallérozott eszű. Ezekkel az adottságokkal nagyszerű ösztönrel tudta behelyettesíteni, áthidalni tudásának, műveltségének hiányait is...”³¹ „Rendes ember” – foglalja össze véleményét Bányai. „Judit testileg-lelkiileg, szellemileg, anyagilag »adminisztrálta«, szolgálta Attilát, az embert, a férfit, a költőt. [...] élettárs, anya, barát, cinkos, »haver«, tit-

²⁹ József J. [176] 322–323. – L. még i. m. 326.

³⁰ Németh A. [254] 90–91., 232.

³¹ Bányai [42] 125.

kár és cseléd volt egyszemélyben Attila mellett.”³² A köztük lévő konfliktusokról szólva, Bányai — 1943-ban — azokat az őket körülvevő „cseppet sem rózsás viszonyokra” vezeti vissza. A végén azonban „az egyenlőtlen mérkőzés — ne firtassuk, miért? — megszakadt, abbamaradt. Az »előny« mindenképpen Attilának ítélandó.”³³

Kulsár István szerint „Judit nagyasszonyos, pathetikus lénye még Attila barátaira is nyomasztólag hatott. Nem tudom, helyesen ítélem-e meg viszonyukat és Judit hatását Attilára. Nem tudom, helyesen tettem-e, amikor rábeszéltem Attilát, hogy hagyja el. Attila egy reggel összecsomagolta könyveit és kevés holmiját a Korong utcai lakásban, egy kiskocsira rakta, megfogta a rudat és elköltözött a magahúzta targoncával.

Judit anyailag gondozta Attilát. Ám mint egy Magna Mater, archaikus anyaistenség. Erőt és önbizalmat öntött belé, kétkedése óráiban újból és újból ismételte, hogy zseni. Padlót mosott, ruháit foltozta, gondoskodott a betevő falatról. Másrészről azonban zsarnokul örködött fölötte, szinte még lélegezni sem engedte egyedül. Amikor Attila az *Ódát* írta, egy alkalmi költői fellelkesedés kapcsolatán, olyan nőhöz, akihez jóformán semmi vágy vagy érzés sem fűzte, Judit lakásomon társaság közepén arculütötte. Ma már úgy gondolom, Attilának szüksége volt a zsarnoki anyára.”³⁴

Hadd idézzem még Cserépfalvi Imrét — ő Jolán könyve kapcsán ír róla —, aki szerint Judit naplójából „szinte árad a düh, a méltatlan rágalmazás Jolán felé... Juditban igen nagyfokú proletárgőg uralkodott, megalomániás hajlamokkal... Juditban mindenféle sérelmek lehettek... Juditból mindig kikíváncozott valamiféle ócsárlás, megbélyegzés akkor, ha polgári dolgokról beszéltek. Judit számára a polgár figurája mindig megbélyegzendő...”³⁵

Az 1945 utáni Juditot is így látja: „mint a Múzeumok Országos Központjának párttitkára, szintén megtisztelő pozícióba került. Megalomániás szenvedélyét itt kiélhette [...] úgy is viselkedett, mint aki nagyon fontos fogaskereke a kulturális életnek.”

³² I. m. 126–127.

³³ I. m. 128–129.

³⁴ Kulsár István 1958-ban hozzám írt leveléből. — Sz. M.

³⁵ Cserépfalvi [80a] 126–127.

Fejtő Ferenc egy 1987–88-ban folytatott beszélgetésben keménységét, hidegségét emlegeti, sőt frigidnek is tartja: „Szép amazon volt.”³⁶

A nem kortársak közül Gyertyán Ervin szembeállítja a két Judit-képet, a Remenyikét és az „odaadó hitves” képét, és igyekszik mindkét álláspontot megérteni. Úgy látja: „De ez a – mai szóhasználatnál élve – ekkor még kissé szektás beállítottságú nő tényleg dolgozik a költőre, hagyja magát »kihasználni« tőle, megosztja vele manifesztálódó betegsége rémlátásokba fúló éjszakáit, elviseli, ha nem is zokszó nélkül – betegessé váló zsörtölődéseit, rigolyáit is.” „Összegezve: Kettejük kapcsolata is ellentmondásos és többoldalú. Szántó Judit életében József Attila volt a nagy költő – de nem a nagy szerelem. Valószínű, hogy Szántó Judit második párválasztása éppen azért esett rá, frissen feltűnő csillagra, hogy revansot vegyen az első költő szerelmén, és meglehet – legalábbis jelek mutatnak erre, hogy az felvette az elhajított kesztyűt, és anélkül, hogy tudatosságot feltételeznénk, ez az áttételezett komplexus is negatív tényező lett József Attila sorsának alakulásában”.³⁷

Flóra (a későbbi Illyés Gyuláné) 1937. október 23-án ismeri meg Juditot. 1987-ben megjelent könyvében, tehát már az elmúlt évtizedek publikációi és pletykái ismeretében írja: „Juditot csak néhány percig láthattam. Magas, telt, érett, »deli«, mutatós asszony. Áradt róla a határozottság, céltudatosság. Eléggé az ellentétem, láttam róla az első szempillantásban. Búcsúzásnál erősen megszorította a kezemet: »Sok szerencsét, Flóra!« – mondta –, úgy éreztem, meghatott hangon.

A délután Attilával kellemesen, harmonikusan telt el. Elmondta Judittal való élete történetét. Élettársa volt csaknem hat évig, megszakításokkal.

Attila sokat panaszkodott Juditra, többször is. Nem volt jó véleményről róla József Attila baráti köre sem (Ignotus Pál, Sándor Kálmán, Remenyik és mások). Elmondta az okokat, miért nem

³⁶ Fejtő [104] 126.

³⁷ Gyertyán. [124] 263–265. – A kortársi vélemények egy csokrát l. Szántó [338] 3–5.

tudott Judittal harmonikusan élni. Folyvást emlegette elvált férjét, Szántó Gyulát (művésznevéen Hidas Antalt), fényképét magánál hordta, dicsérte férfiasságát. Mint férfit hasonlítgatta össze Attilával. Önerzetében gyakran megbántotta. Mások előtt arcul ütötte. (Judit ezt erősebb kifejezéssel írta le.) Mondott neki olyat is, amit nem kívánok leírni. Olyat, amit nem tudott többé Attila elfelejteni. Ő, aki mindenáron felnőtt férfi akart lenni! — De képtelen vagyok folytatni. Úgy tudom, Judit súlyos (halálos) beteg. Neki sem lehetett könnyű élete. Tudom, milyen nehéz olyannak lenni, hogy mindenki csak jót mondjon — mondhasson — az emberről, talán nem is lehet.

Nem ítélem meg tehát, milyen volt Judit. Futólag láttam csak őt, néhányszor, percekig, alig váltottunk szót egymással. Róla főképpen csak a vádakot hallottam. De akármilyen volt is, mégis dolgozott rá, rendben tartotta őt, otthonát. Bizonyosan volt hozzá jó is, dicsérte is, szerette is, büszke is volt rá. József Jolán könyve ezt igazolja. Radnóti Miklós, Fazekas Anna és mások is kedvezően emlékeznek meg róla. Talán valóban nem tudtak egymáshoz hangolódni, de arról Judit éppúgy nem tehet, mint Attila.”³⁸

Új szempontot vet fel tanulmányaiban Beney Zsuzsa: Szerinte Judit „az anyához fűződő ambivalenciát testesítette meg”. Együttélésük: „félelmetesnek és hidegnek hat”. „Ebben a kapcsolatban egészen biztosan Szántó Judit volt az anya szerepét felvevő, gondoskodó, eltartó, de ennek fejében az uralkodás lehetőségét is megkövetelő fél...” Majd elsorolva József Attila pszichikai és fizikai tüneteit, megjegyzi: „Mindezek a tünetek szintén elfojtott gyermeki vágyakról tanúskodnak; Judit anyaszerepe azonban negativisztikus reakciókat ébresztve, csak még nagyobb elfojtásra, némaságra kényszerít.”³⁹

Másutt: „... ha már az anya iránti projekcióról beszélünk, ... ezeknek az érzelmeknek elsődlegesebb, öntudatlanabb alanya Szántó Judit volt; ... kapcsolatukban a költő anyjához fűződő viszonyának egyes vonatkozásait élte újra. [...] Judit kemény, szigorú természetéről is tudunk, sőt arról is, hogy a költő viselkedése irányában

³⁸ *Illyésné* [159] 107.

³⁹ *Beney* [53] 34–35.

nemegyszer a dacos és érzeleméhségében negativisztikus jeleket produkáló gyermek viselkedése – a gyermeké, aki a felnőttől való félelmében mélyen elfojtja negatív érzelmeit –, illetve akinek érzelmi életén messze dominánsan a félelem uralkodik.”⁴⁰

Megjegyzem még, hogy akadnak Szántó Juditot magasztaló, szerepét kritikátlanul kiemelő írások is.⁴¹

1930 őszétől 1931 őszéig: a mindennapok

A pártba való belépés és a Szántó Judittal való viszony József Attila életének két nagy újdonsága 1930 őszétől. De sok más is történt vele.

1930 őszén Etával együtt lakott a Margit körúton – ide vitte Juditot is. A Margit körút 48. IV. emeleti lakását tulajdonképpen Eta bérelte, Attila talán szeptemberben költözött oda.⁴²

Eta (szóbeli közlése szerint) Ödöntől havi 100 pengőt kapott lakbérre, a Teleki téren vettek edényeket, a bútorokat Ödön hozta. Egy évig lakott itt.

Bányai László így idézi fel emlékezésében: „A szedett-vedett berendezésű lakásba – ahol csupán néhány festmény és Attila könyvei képviseltek vitatható értéket – ... toppantam be.”⁴³ Jolán leírása szerint: „A két szoba berendezését M. vállalta. Bútorokat, edényeket, ágyneműt küldött fel Vásárhelyről... Attila a Teleki-téren vett magának egy íróasztalt. Nagyon büszke volt íróasztalára és könyveire. Könyvespolcán rengeteg szótár sorakozott egymás mellett, még eszperantó szótára is volt. Finnül tanult most...”⁴⁴ „A nyitott ajtók

⁴⁰ I. m. 312–313. – L. még *Valachi Anna* érzékeny elemzéseit Judit kettős, anya-szerető szerepéről és képtelenségéről ennek betöltésére. (*Valachi* [423] 598–600.)

⁴¹ L. pl. *Ungvári* [420].

⁴² József Jolán szerint: „1930 novemberében Attila és a Hugom a Margit körúton kibéreltek egy kétszobás lakást.” (*József J.* [176] 313.) Véleményem szerint azonban Eta korábban költözött ide, és Attila is már 1930 szeptemberében ott lakott.

⁴³ *Bányai* [42] 114.

⁴⁴ *József J.* [176] 312.

miatt levegős, napfény-átjárta lakásra emlékezem, a háznak nyitott folyosója volt, a szomszéd telek még üresen állt, és ki lehetett látni a Dunára. A frissen mosott padlón újságpapírokon kellett ugrándoznunk, hogy a könyvespolcot végigmutogassa” — emlékezik Gál István, a *Dönts a tőkét...* kötet megjelenése idejéről.⁴⁵ Ebbe a Margit körüti lakásba költözött utóbb egy időre Judit is — itt ünnepelte 1930 karácsonyát, Etával és Attilával Jolán és friss férje, Bányai László. Röviddel ezelőtt, 1930. december 20-án kötöttek házasságot a Kálvin téri református templomban.⁴⁶

Itt zajlottak le azok a tréfák, ugratások, viták, amelyeket Judit oly rossz néven vett, s amelyekről visszaemlékezéseiben beszámol.

A Japánban

József Attila ez időben napjai egy részét a Japán kávéházban töltötte. Már korábban is járt oda, de ezekben az években szinte mindennapos vendég volt, s késő éjszakáig ott ült, vitatkozott, játszott. Egyetértek — e tekintetben — Bányai László megállapításaival: „A Japán kávéház helyben és jelentőségben sok minden hiánynak volt a behelyettesítője. Mentsvár volt a fütetlen otthon ellen, tornaterem a közösségi célok számára való edzéshez, íróasztal a csaknem mindig zálogban lévő írógép helyett. Az elviselhetetlen egyedüllét elmákonyozása sakkal, kártyával... Itt mindig akadt ismerős, ha más nem, az egy-két versét betéve tudó, rámosolygó pincér. Egyetlen fekete mellett tizenhat órán át is el lehetett üldögelni és közben apróra lehetett tördelni a foppiszkálótartó egész tartalmát.”⁴⁷

Nagy Lajossal, Agárdi Ferencsel, Lázár Vilmoossal ült egy asztalnál a Japánban. Agárdi tanúsága szerint: „Ezerkilencszázharmincegyben történt. Mint szinte mindennap, ott találkoztunk a Japánkávéházban: József Attila, Nagy Lajos és én. A szokásos sakkjátzsma előtt a kapitalizmus egyre jobban erősödő világválságáról

⁴⁵ Gál [116] 187.

⁴⁶ Az időpontra vonatkozóan l. *Pejtsik* [269] 1980.

⁴⁷ Bányai [42] 100–101.

folyt a szó..."⁴⁸ És másutt: „Tulajdonképpen Kraszner volt az oka. Kraszner Menyhért, a Japán kávéház tulajdonosa, aki négyig »ingyen« adta a kis pohár szódát a délutáni feketéhez. Ezért mentünk hát be, környékiek, a kávéházba minden ebéd után. Nagy Lajos, aki a Király utcában, közel a Körúthoz lakott, Gergely Sándor, akinek lakása az Eötvös utcában volt, jómagam, aki a Csengery utcában laktam. Törzsasztalunknál találkoztunk, és ide ült mindig József Attila is, mióta visszajött Hódmezővásárhelyről.

A társaság összetétele 1930 tavaszától 1931 késő őszeig nem változott. Ekkor Gergely emigrálni kényszerült. Mi, többiek, kitartottunk kávéházi törzsasztalunknál, és társaságunk Lázár Vilmossal bővült. Köröttünk forrt, kavargott és vonaglott a polgári társadalom. [...] Asztalunknál már nem beszélgetések, hanem megbeszélések és viták folytak.”⁴⁹

Itt, a Japán kávéházban folytak a végeérhetetlen viták. Agárdi Ferenc, Lázár Vilmos, Nagy Lajos és József Attila között. József Attila már hozzászólt ezekhez a vitákhoz: a Vágó Márta-körben, a Századunk asztalánál, a Bartha Miklós Társaságban, – szerette, sőt kereste a vitákat, s ebben az időben marxista irodalommal, frissen szerzett műveltségi anyaggal is felfegyverkezve állt helyt állításiért. A Japán-beli vitákról több tanúságunk van. Agárdi Ferencé például: „Attila ugyanis fáradhatatlan oktató volt. De nemcsak tanított – tanult is. Hasznos lenne külön cikkben foglalkozni azokkal a folyóiratokkal, illetve cikkekkel, valamint könyvekkel, melyeket Attila ebben az időben olvasott. Érdekes adalékkal szolgálhatna ez a zseniális költő fejlődéséről.

1931 késő tavaszának szóban forgó napján Attila Hegelnek háromkötetes *Wissenschaft der Logik* című művével tért be a kávéházba. A Fővárosi Könyvtár porlepte polcáról kölcsönözte ki, és Füredi József barátjával tanulmányozta. (Füredi különben később a berlini Marxistische Arbeiterschulung oktatója lett.) Tudtam, hogy Attila agyat marcangoló töprengésben igyekszik elhatolni minden dolog végső megismeréséig. Már ekkor sem örültem ennek, és Hegel műveibe történő öncélú búvárkodások ellensúlyozására ezen a

⁴⁸ Agárdi: Emlékkönyv [168] 265. (Eredetileg: Esti Budapest, 1956. ápr. 11.)

⁴⁹ I. m. 267–268. (Eredetileg: Csillag, 1954. dec.).

napon az *Unter dem Banner des Marxismus* Hegel-különszámát adtam ajándékkul neki.

Attila roppant megörült az ajándéknak. Megint volt »anyaga«, melyből merithetett, és — főleg — melyből vitatkozási alapot teremthetett. Mert híven a nagy elődökhöz, Attila a marxizmust nem dogmák megkövesedett gyűjteményének, hanem a világ megismerése iránytűjének, a dolgokban való eligazodás útmutatójának tartotta. Alig lapozott be a füzetbe, máris élénk vitába keveredtünk Hegelnek a kínai társadalomról vallott felfogása körül, miközben ő többek közt Bertrand Russell híres, Kináról írt könyvére hivatkozott, melyről később cikket is írt.⁵⁰

Ilyen vitákat idéz fel emlékirataiban Tamás Aladár is: „A Japán-kávéház elé érve... A Liszt Ferenc téri oldalon egyik páholyban Nagy Lajost pillantottam meg... Amikor hozzáértem, láttam, József Attila ül vele szemközt, háttal felém... Nagy Lajossal a sakkozásról vitatkoztak...”⁵¹ Az emlékező a beszélgetést is felidézi — ennek hitelessége azonban, a történetek után 45 évvel, kétséges; más jeleneteket is felidéz könyvében Tamás Aladár.⁵²

„Az én tapasztalatom szerint társaságban két dolog tudta felvilanyozni, a köztözködéssel határos viták, meg a játék” — írja Vas István.⁵³ Szól a Japán-beli vitákról Haraszi Sándor⁵⁴ és a későbbiek közül Zelk Zoltán is.

Ez években szerzett új barátai közül talán a legközelebb Agárdi Ferenc állt hozzá. Agárdi, eredetileg Danzinger Ferenc — közkeletű megszólítással: *Danci* (1898–1969) — orvosnak készült, a baloldali mozgalmaknak lesz ifjúságától ismert tagja,⁵⁵ tagja a KMP-nek, munkatársa ekkor a Társadalmi Szemlének, de mindenekelőtt politizátor. Mindent olvasott, mindent tudott, elsősorban politikát, társadalomtudományt, közgazdaságtudományt. Élő lexikon volt, külön érdekessége, hogy a Távols-Kelet eseményeit figyelte szenvedé-

⁵⁰ I. m. 266.

⁵¹ *Tamás Aladár* [373] I. 548–549.

⁵² I. m. I. 1059–1063.

⁵³ *Vas* [429] 243.

⁵⁴ *Haraszi* [131] 173.

⁵⁵ Részletesen I. M. Életrajzi Lexikon. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1981. III.

lyesen. Jellegzetes kövérkés alakja, ekkor már félig kopasz feje a néhány átfésült szállal, alacsony termete „egész Pesten” ismertté tették. József Attilának jó barátja, nagyra tartja költészetét, dicsérő bírálatokat is ír róla s több érdekes emlékezést. „Danci” az a típusú tehetség, aki nem ír nagy műveket, aki beszélgetésekben, ötletekben, vitákban éli ki magát.

A másik beszélgetőpartner Nagy Lajos. A József Attilánál jóval idősebb író – ekkor már 47 éves – őszinte barátja lesz. Agárdi Ferenc szerint: „Az ilyen, gyakran indulatos eszmecserék hozták közel egymáshoz Nagy Lajost és József Attilát. Már azelőtt is ismerték egymást, de a futó érintkezések itt mélyültek el barátsággá. Ez a barátság más kávéházakon át, a két »belső emigráns« között a költő életének végéig tartott. Irodalomtörténeti elemzése nem az én feladatom – bár itt és ekkor született meg József Attila híres *Lebukott* című verse. Csak néhány emlékemet akarom leírni, csiszolatlanul, úgy, ahogy emlékeim kavargó forgatagából kiszakítom.

József Attila rajongásig szerette Nagy Lajost. Egyik verskötetét mint apjának dedikálta. Barátságukat e szemszögből lehet legjobban értelmezni. Az apátlan és társtalan költő az értelmi felismerésen túlmenően, társakat, testvéreket keresett a munkásmozgalomban, és a követésre méltó apát neki a harcos Nagy Lajos jelképezte. Nagy Lajos is szerette a nála egy emberöltővel fiatalabb József Attilát, azonban elsősorban mint derék, kedves fiút. Költészete iránt már hidegebb volt. Sokat vitatkozott Attilával, és e viták nemegyszer épp a költészet körül zajlottak le.

Nagy Lajos általában nem volt valami jó véleménnyel a versírókról. Számára sokáig csak Petőfi volt a költő, no meg Arany és Ady néhány versét tartotta költői remeknek. Lenézte azt a versfaragást, amely mögött nem állt igazi költői magatartás, nem annyira a harcos és prófétái, mint a világot értelmező, azon elcsodálkozó, kora társadalmi és a lét szenvedéseivel viaskodó emberi viselkedés. Petőfi verseiből is *A puszta télen* és *A csárda romjai* című költeményeket értékelte legnagyobbaknak. Megvetette a l'art pour l'art költészetet, és ajkbiggyesztve nyilatkozott a formájában tökéletes, de az élettől elvonatkoztatott »műremekről«. Főleg a rímfaragókkal volt megakadva. [...]

A hazugság, a valóság meghamisítása Nagy Lajos szemében a legnagyobb bűn volt. Ezért először gyanakodva figyelte Attilát mint költőt, de csakhamar felismerte, hogy egy magához hasonló valóság-fanatikkussal van dolga, és szívébe fogadta. Ám elsősorban mint filozofáló embert és hozzá ragaszkodó, fiatal barátot. Sok évvel később nemegyszer mondotta szomorúan, hogy nagyobb elismeréssel kellett volna adóznia költőbarátja verseinek, hiszen nem egyet már első hallásra remekműnek tartott. Dicsérnie, biztatnia kellett volna Attilát, de ez elsikkadt a sok vitatkozásban. Pedig igazán szerették egymást, még akkor is, ha Nagy Lajos jóbarátját néha ugratta a vita hevében. Ez legtöbbször sakkozás közben történt.

Nagy Lajos híres, jó sakkozó volt, hiszen egy időben, ifjúkorában sakkmesternek készült. Attila nem volt rossz játékos. Ha az ember mellettük állt, hallhatta, hogy sakkozás közben tréfás verssorokat mormolnak. Például ezt:

Eccer élünk, eccer élünk,
Egy parasztot lecserélünk.

Később is híressé vált Nagy Lajos némely kétsorosa, például ez:

Az oroszán egyre ordít
Csendre nem nagy gondot fordít.

[...] Egyszer sakkozás közben megint a költészet értelméről és értékéről folyt a vita. Megegyeztek, hogy az igazi költőt betegesen érzékeny idegrendszerre predesztinálja, és ez alól az olyan egészségesnek látszó költő, mint Petőfi és Goethe sem volt kivétel. – Mert csupán rímelni, tetszetős verseket gyártani, nem nagy vicc – vélte Nagy Lajos. – A világháború előtt két neves költőnk a New Yorkban órákon át játszott azzal, hogy különböző költői iskolákhoz, műfajokhoz tartozó verseket fabrikált. És mondhatom – folytatta –, nem lehetett őket a »valódiaktól« megkülönböztetni. Mert mi kell például az ilyen rimes sorokhoz:

Odakünn lengedez az a jó zefír
Idebenn rossz verset József ír.

Ez már sok volt! Verseire Attila nagyon érzékeny volt, és a tréfa miatt duzzogott pár napig, de azután maga is jót nevetett. És egymással való incselkedésüket mindvégig folytatták...

Itt jut eszembe az a népdal is, melyet Nagy Lajos alkalmazott Attilára:

Ha bemegeyek, ha bemegeyek a Japán-i csárdába
cifranyelű töltőtollam vágom az Attilába
Aki legény, az vegye ki
Hogyha legény megteheti
Még az éjjel a nevetet költővérrel írom ki!

Ezen már József Attila is nagyot nevetett.”⁵⁶

Nagy Lajossal utóbb még inkább elmélyült a viszonya – tanú rá az a levél, amelyet 1934-ben Hódmezővásárhelyről írt a *Kiskunhalom*-ról, és az is, hogy a Szép Szóban néhány kitűnő Nagy Lajos-írás jelent meg, így *A kopaszok és hajasok világharca*.

Nagy Lajos ugyanakkor maró karikatúrát rajzolt róla 1936-ban a *Budapest Nagykávéházban*; József Attila és Simon Andor vonásai keverednek a szélkakas Gerlei alakjában. Igaz, a könyvben mindenki megkapja a magáét, Agárdi is, Zsolt Béla is – s önma-ga is.

Maga Nagy Lajos így emlékezik rá: „József Attila gyakran bukkan fel emlékezetemben. Nyilván azért, mert barátom volt, és sokszor voltam vele együtt. És – szinte különös – mindig mint tréfálkozó, nevető fiatalemberre gondolok rá. Nehéz volt a sorsa, tragikus a vége, úgy látszik tehát, hogy vigasztalni akarom önmagamat, ha emlékezvén rá, mindenkor a derűs perceit idézem fel. Jólesik tudni, hogy voltak örömei is.

A kisbajszú, hetyke, nyílt tekintetű, mosolygó legénykére gondolok most is. Látom őt, amint a Japán kávéházban találkozunk, rám néz és már valami tréfálódó kiszóláson töri a fejét. Bármit is mondott ilyenkor, az sohasem volt bántó. Barátai és jóismerősei örömmel élvezték az ő évődő kedélyét. Mert nagyon szerettük őt. Egész lényéből áradt valami gyermeki kedvesség, még jobb szóval talán

⁵⁶ Agárdi: Emlékkönyv [168] 268–269.

így mondhatom: bájosság. És ennek az lehetett a legmélyebb lényege, hogy ő jó, emberséges ember volt. A vele való egyszerű érintkezéskor is, néhány szóból is meg lehetett érezni a költőt, azt az embert, akinek a mások baja is gondja.

Sakkozottunk például. Igen gondosan játszott, és minden erejével törekedett a nyeresre. Ha valami furfangos kombinációval sikerült neki játszótársát veszítő hadállásba juttatni, fölnevetett, és a partnerét csipkedni kezdte. Ilyen esetekben, amikor velem játszott, engem is kicsúfolt. »Nézz csak szét, nem hagytad el az esernyődet?« — »Miért?« — kérdeztem. »Mert hogy ilyen szórakozott vagy.« Olyan pajzán volt az öröme, hogy élvezet volt vele szemben veszteni. [...]

Szeretett vitatkozni. Makacsul vitatkozott. Különösen azzal, akinek más volt a társadalomszemlélete, mint az övé. Ilyenkor ellenfelének minden szavába belekötött. És kéjesen élvezte, hogy az miként vergődik, és mint keveredik önmagával ellentmondásba. Az ellenfél már elsápadt, és reszketett az izgalomtól, és elállt a szava. Ekkor az élesen támadó József Attila átalakult kedves gyermekké, valami tréfát mondott, és így fejezte be a vitát: »No, majd máskor folytatjuk.«

Írói körökben híressé vált egy esete. Valakivel arról vitatkozott, hogy zöld-e a tenger vagy kék. Attila azt állította, hogy zöld, a másik meg, hogy kék. Hosszúra nyúlt a vita, mind a ketten kitartóan érveltek nézetük mellett. Idéztek a költők műveiből. Az ellenfélnek sikeresebbek voltak az idézetei. József Attila egyszer csak elgondolkozott, és azt mondta: „Igazad van. A tenger csakugyan kék.” De nyomban hozzáfűzte: „Csakhogy nem úgy kék, ahogy te gondolod”.

Éveken át állandó tanyája volt az Andrássy úti Japán kávéház. Nem csoda, hiszen ismerősökkel, barátokkal és írotársaival legcélszerűbben kávéházban találkozhatott. Meg aztán, szegénysége miatt, olyan volt mindig a lakása, valami hónapos odú, hogy ottan csak aludni lehetett. A Japánban dolgozott, költeményeit is ott írta. Nappal írt. Valamelyik ablak melletti kis asztalhoz ült, a világosságra, és úgy írt. Akik munka közben találták, azok éppen csak üdvözölték, és máshova telepedtek le. Szervusz, Attila — így szólt az üdvözlés, mert majdnem mindenkivel tegeződött, és mindenkinek

Attila volt, még a pincérek is Attila úrnak szólították. Ezt az urat nem szívesen hallotta, de megadta magát a szokásoknak, és csak a homlokát ráncolta, amikor a gyűlölt szót kimondták. Az üdvözlésre csaknem mogorván válaszolt, így: Szervusz. Jelezve, hogy most hagyják békén. Elnéztem néha őt, amint a papiros fölé hajolt, és elmerülten nézett maga elé. Komoly volt, sőt komor, és mintha fájdalomérzet áradt volna az arcáról.”⁵⁷

Egyébként éppen a Japán kávéházbeli társasággal kapcsolatban veti fel 1943-ban megjelent könyvében Bányai László: „Többen szemére vetették József Attilának a Japán kávéházbeli társaságot, mely – egy-két kivétellel, akik között viszont több testi hibában szenvedő akadt, – csupa zsidóból állott. Be kell vallanom, egy időben ez bizony engem is többször gondolkodóba ejtett...” És ezzel kapcsolatban állapítja meg: „Ilyen összetételű volt az Attilát körülvevő s bizony időben és szellemiségében őt gyakran légmentesen elzáró Japán kávéházbeli és egyéb társaság...”⁵⁸ Attól függetlenül, hogy ez a megállapítás ténybelileg sem helytálló, kétségtelen, hogy Bányai itt engedményt tett a „korszellem”-nek, de fejtegetéseiből kiderül, hogy „hivalkodva emlegetett erkölcstelenségük” bántja leginkább: „magatartásuk, modoruk, szabadszájúságuk és szabadosságuk mindig idegenkedést váltott ki belőlem”. Mindebben a vidéki „középosztálybeli”, félbemaradt és különböző rétegek között hányódó félértelmiségi idegenkedése is ott van, emellett az egész könyvet áthatja az a törekvés, hogy önmagát állítsa be József Attila egyedüli igazi megértőjének. Igaz, megjegyzi: „A Japán kávéházbeli környezet nem tekinthető József Attila kizárólagos környezetének. Sok más ismerőse volt a szellemi és születési előkelőségek köreiben is...”⁵⁹

Események és gondok

A Japán csak egyik színtere volt József Attila ez évekbeli életének.

⁵⁷ Nagy L. [250] I. 618–619.

⁵⁸ Bányai [43] 97., 99.

⁵⁹ I. m. 101.

1930 októberében részt vett a Tattersaalban egy Peyer elleni tüntetésen, pontosabban egy szociáldemokrata gyűlésen, amelyet néhány kommunista Peyer elleni tüntetéssé igyekezett alakítani.⁶⁰

1930. október 31-én kelt a Bartha Miklós Társaságból való kilépést bejelentő irat. (Viszont Illyés Gyula Naplójában azt jegyzi fel, hogy 1930. november 15-én még ott találkozott vele.)⁶¹

1931 januárjában részt vesz – először hallgatóként, majd hozzászólóként – az Ifjú Demokraták Országos Szövetsége vitaestjein a Központi Demokrata Kör Teréz körüti helyiségében, február 4-én fel is szólal, a szocializmust tartja kivezető útnak a fiatalság válságából.⁶² A vitaülés az 1930–31-es évben több helyütt a fiatalságról folyó vitához kapcsolódott (lásd pl. Századunk, 1930), és József Attila valószínűleg Fábíán Dániellel együtt ment el ebbe a hangsúlyozottan liberális körbe, Vázsonyi János és Rupert Rezső választói közé.

Feltehetőleg 1931 februárjában tartja a Jaurès-körben nevezetes előadását, amelyből az *Irodalom és szocializmus*, legteljesebb és legterjedelmesebb tanulmánya született. És 1931 márciusában, mint arra még visszatérek, jelent meg a *Dönts a tőkét* kötet, amelyet kévéssel utóbb el is koboztak.

1931. április 12-én Csillebércre kirándul. Egész sor fénykép készült ez alkalomból,⁶³ a kirándulásról így ír Juditnak: „Vasárnap kinn voltam sokadmagammal Csillebércen, lábam térdig elkopva.”⁶⁴ A képeken felismerhetők Illyés Gyula, Gereblyés László és felesége, Székely Béla (a munkásmozgalomban ismert író, orvos), Pákozdy Ferenc és felesége, Szántó Imre, Hidas testvére. Többször tréfás pózban fényképezték őket, az egyikén karon fogva, de féllábon állnak; egy másikon a fa tövében ülő József Attilát támadják meg a többiek, Illyés meg a fa mögül leselekedik; Illyés és József Attila ünnepélyes-gúnyos kézfogója és a fát döntő József Attila

⁶⁰ Gereblyés: Emlékkönyv [168] 276.

⁶¹ Illyés: Naplójegyzetek 1929–1945. Bp. 1986. 25.

⁶² Az adatokat l. Lengyel A. [217]. – Lengyel közléséhez „olvasólevélben” Radó Endre jelentkezett mint az ülés egykori résztvevője. (Népszabadság, 1979. szept. 30.)

⁶³ L. Fototéka [19a] 39–43. sz.

⁶⁴ Vál. lev. [11] 274. – ápr. 13-i levél; említi aug. 19-i levelében is.

mozdulata is ilyen „beállított” kép. Jellegzetesen József Attila-tartás, hetyke, vidám, felszegett fejű; Illyés elegáns, fölényes. Egy másik kiránduláson készült kép Vas Istvánnal és Nagy Etellel ábrázolja Nagykovácsiban.⁶⁵

1931. április 12-ről való az a fénykép, amelyen későbbi kritikusa, Pákozdy Ferenc társaságában látható. Április 13-án és április 19-én ír az akkor Gyöngyösön tartózkodó Szántó Juditnak. Az április 19-én kelt levél szorongásairól, magányáról és társkereséséről egyként tanúskodik – a Márta-levelezésből ismert „metaforizált” írásmóddal szinte elővarázsolja a távollévő Juditot:

„Kedveském,

éjjel fél kettő van, fekszem és nem tudok elaludni. Te jártál a fejemben, de nem is a fejemben, – úgy betöltöttél egészen, mint az előbb még a sötétség a szobát. Most már muszáj írnom, muszáj, pedig eddig – a magam számára kínosan – halogattam, az isten tudja, miért. De ahogy fölgyújtottam a lámpát, az a sok mindenfajta érzés, gondolat és szorongás, ami te-ként egészen betöltött, éppugy szétvált külön fantasztikus és nevetséges darabokba, mint ahogy árnyékokra bomlott a sötétség. Nincs hangom, ha ket-tőnkéről akarok beszélni hozzád; ha erőltetem, hamisnak érzem és ez fáj.

Néha reggelig is ébren vagyok és dolgozom. Nem azért vagyok ébren, hogy dolgozzam, azért dolgozom, mert valamit muszáj csinálnom, ha már nem tudok elaludni. Ha elfáradok, eloltom a lámpát, behunyom szememet, te jössz megint és tárgyaltalan szorongások lepnek el. Nem valami egészséges vágyódás, – sokkal több annál. Nem is féltés. Semmi, akár csak gyatrán megfogalmazható gondolatom sincs ilyenkor veled kapcsolatban, hanem egészen tétőtől-talpig érzem borzasztó nem-létedet és azt hogy mégis vagy valahol. Nem tudom elképzelni, hogy hogyan jössz, majd ha jössz, hogyan csöngetsz, hogy lépsz be az előszobába, hogyan veted le a kabátod. Igaz, talán nem is lesz rajtad kabát.

[...] Most veszem észre, hogy mindaz marhaság, amit írtam, mert közben jókedvem kerekedett. Ugy látszik mégis jó volt leírni eze-

⁶⁵ Vas István szerint. L. Fototéka [19a] 46–47. sz. – L. Vas [429] 243. – a fénykép helyzetének részletes leírásával.

ket, — csak aztán el ne bizakodj! Oh Utyrupitty, siess s, gyere vissza s, gyere vissza, s, gyere vissza már! Mert ez a jókedv nem fenékg tejföl. Már el is tűnt és bosszant, hogy érzelmeim így össze vissza kapkodnak bennem körülötted. Kedveském, gyere! Igazán szükségem van rád.

[...] Siess édeském és igazán gyere. Persze, te ott mulatsz, míg én itt szenvedek. Igaz, hogy módjával, mert a múlt vasárnap kiránduláson voltam és sokat nevettem a többiekén, akik hátizsákokat cipelték, míg én olyan könnyedén léptem előttük mint egy fűrj kopszon.

Írj és siess. Nem harmadik emelet, hanem negyedik. Vagy ez alibi?

Sok szeretettel csókol, ölel és nagyon vár,
Attila⁶⁶

1931. április 24-ről való tagsági igazolványa az SzDP Jaures-köréből — április 22-én kezdődik az a cipész-sztrájk, amelynek alkalmából a *Párbeszédet* írta. És 1931 májusában jelenik meg az első kritika a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című kötetéről, Gergely Sándoré a kolozsvári Korunkban, és ezt követi az Erdélyi Helikon májusi számában Dsida Jenőé, majd a május 4-i Debreceni Hírlapban Kardos László írása.

Május 9-e a „kobzás napja”, mint azt a Fábry Zoltánnak írt dedikáció közli. Másnap jelenik meg Féja Géza dühös cikke, a *Szélkakas költők* az Előőrben.

1931. május 17-re a Nyomdászok Szavalókórusa műsorában meghirdetik, hogy saját verseit fogja szavalni, de erre nem került sor.⁶⁷

Májusban kritika jelenik meg a verskötetről a Népszavában, dühös glossza ellene a Budapesti Hírlapban, és június 12-én elkészül a *Dönts a tőkét...-ügyben a vádirat*.

Valószínűleg 1931 júniusában jut el Magyarországra a Sarló és Kalapács moszkvai folyóiratnak az a száma, amelyben az öt megbélyegző Platformtervezet megjelent.

⁶⁶ Vál. lev. [11] 274–275. — Másnap, ápr. 20-án rövidebb, ugyancsak egyedülálló panaszló levelet ír.

⁶⁷ L. Lengyel A. [221].

Durva és személyes támadás éri más irányból is: a Nyugat 1931. június 16-i számában jelenik meg Fenyő László kritikája a *Dönts d a tőkét...* kötetéről. Június 22-én egy tárgyaláson Szemák Jenő tanácselnök szájából elhangzik a *Lebukott*.⁶⁸

Szeptember 18-án kelt szociáldemokrata párttagsági könyve.

Anyagilag ez években József Attila változatlanul elemi gondokkal küszködik. Hatvany Lajos – bizonyos kihagyásokkal – általában havi 100 pengőt folyósít neki. Egy konfliktusukról ad hírt Hatvany eléggé dühös levele,⁶⁹ amely talán 1932 elejéről való: „Kedves Öcsém! Nagy méltánylással vagyok ugyan a mai ifju magyar poétának nehéz sorsa iránt, – te távollétemben 150 pengőt vettél fel a Marton-czégnél. Ezt ma kifizetem és nem vonom le.

Ezzel szemben áll, hogy jeles orosz elvtársaid kitűnő buzdumpingje olyan helyzetbe hoz, melyben hajdani maecenási allurejeimet le muszáj szoknom. Nem akarlak fiam, télvíz idején bajba sodorni, – szóval április elsejéig folyósítani fogják a 100. – pengőt havonként. Aztán júniusig 50 pengőt leszek kénytelen folyósítani, abban a hitben és reményben, hogy addig talán mégis jobbra fordul sorod és valami kis keresetre tehetsz szert. Nem szívesen teszem, amit teszek, de a háztartásom, gyerekeim... feleségem, hogy nem tehetek súlyosan megváltozott körülményeim között máskép. Minden jót, változatlan barátsággal H. Lajos”.

Ezenkívül, több-kevesebb rendszerességgel Jolán ad neki havi 50 pengőt.⁷⁰ Mindez persze nem volt elég, Judit keresetére is szükség volt és arra, hogy József Attila „másoljon”. Két ízben is említi: „felesége a padlót mossa / s ő másolás után lohol”, és a töredékek közt: „Mióta egyéb nagy írók / bús másolását vállalom”. (Hogy ez a „másolás” pontosan mire vonatkozott és mikor volt, még nem tudjuk.)

1931 tavaszának-nyarának két fontos eseménye tehát: a *Dönts d a tőkét, ne siránkozz* kötet megjelenése, majd elkobzása – és ezzel szinte egyidejűleg az ún. Platformtervezet megjelenése.

⁶⁸ Farkas [95].

⁶⁹ Vál. lev. [11] 281.

⁷⁰ Bányai [42] 58.

A Döntsd a tőkét, ne siránkozz kötet megjelenése

A *Döntsd a tőkét...* kötetet már 1930 őszen kezdte tervezetni.⁷¹ Ekkor még – Tasi József véleménye szerint – a Bartha Miklós Társaság kiadásában akarta volna megjelentetni.

A kötet anyaga 1930 utolsó hónapjaira állt készen, 1931. március 18-án adta le a kéziratot; Müller Lajos („a nyomdász”, ahogyan Radnóti versében szerepel) szedte, és „József Attila 1931. március 21-én kapta kézhez az első példányokat. Ekkor dedikálta a kötetet Déry Tibornak, Fábrián Dánielnek, Hont Ferencnek és feleségének, Nagy Lajosnak és Vas Istvánnak” – írja Tasi. Március 22-én a nyomdatulajdonos bemutatta, mint ez elő volt írva, az ügyészségnek a példányokat, ezután azonban még legálisan terjesztették a kötetet. Az elkobzást a budapesti királyi ügyészség május 6-án rendelte el, s a detektívek május 8-án vitték el a kész könyv nyomdai példányait.⁷² Így dedikál: „Fábry Zoltánnak, elvtársi üdvözlettel, Budapest, 1931. május 9-én, a kobzás napján.”

Május 11-én hallgatják ki Müller Lajost és magát József Attilát. A vád: osztály elleni izgatás büntette. A bizonyíték pedig a *Szocialisták* című vers és különösen annak: „Le a kapitalizmussal...” kezdetű része. De az ügyészség „szemérem elleni vétség” címen is vádat emelt, mégpedig az egyik Villon-ballada-fordítás: *Villonról meg a vastag Margotról* egyes részletei miatt. (Ez utóbbira vonatkozólag a költő maga hívja fel a figyelmet, hogy A Toll 1929. szeptember 26-i számában már megjelent.)

Az első tárgyalás a büntetőtörvényszék Schadl Ernő-tanácsa előtt volt 1931. szeptember 5-én. A szeméremsértés vádját vissza-

⁷¹ A *Döntsd a tőkét...* kötet története a József Attila-filológia egyik leginkább tisztázott területe. Részletesen ismerjük a kötet keletkezésének történetét, megjelenésének időpontját, elkobzásának és a rákövetkező pernek a történetét. L. ÖM 2. [8]; *Szabolcsi–Tasi* [2]; ÖV 1. [12] 511–513.; *Rejtő* [288]; *Hajdu–Rákosi* [129] – L. még *Tasi József: Döntsd a tőkét, ne siránkozz*. Egy unikális József Attila-kötetről. Új Tükör, 1980. máj. 25. 10. (XVII. évf. 10. sz.); eszerint egynéhány példány „vérvörös-vádló” (Antal Gábor kifejezése) borítóval jelent meg, a többi narancssárga volt.

⁷² Részleteket l. *Tasi: Szabolcsi–Tasi* [2] 11. skk. Helyesbitendő tehát az ÖV 1. [12] 512. jegyzete, mely márc. 22-ére teszi az elkobzást.

vonták, de az osztályellenes izgatás miatt József Attilát nyolcnapi fogházbüntetésre ítélték.

Nem követem a per további fordulatait; a Kúria utólag a büntetés végrehajtását három évre felfüggesztette, de a kötetek elkobozását és megsemmisítését rendelte el a büntetőtörvényszék. József Attila védekezése, amelyet Melléky Kornél ügyvédje adott elő, méltán foglalhatna helyet a költő prózai művei között.

Egyetlen kérdés tisztázatlan: voltaképpen ki fedezte a kötet kiadásának költségeit – valószínűleg 200 pengőt?

A *Dönts a tőkét...* az „Új Európa könyvtár kiadása” címet viseli a fedőlapon. Az Új Európa könyvtár pedig a kommunisták által szerkesztett Európa könyvtár folytatása volt, szerkesztője és kiadója Sándor Pál, a filozófus, a mozgalomból is ismerőse és vitapartnere. (Az Új Európa könyvtárnak a versesköteten kívül még két füzetet jelent meg: Eörsi Béla: *A mezőgazdasági válság* és Max Hodann: *Igazán a gólya hozza-e a kisgyereket?* című könyve, melyet egyébként József Attila stilizált.⁷³) Ezek szerint az illegális párt finanszírozta volna a kötet kiadását? Müller Lajos szerint előfizetési íveket bocsátottak ki, ilyen iv azonban nem maradt ránk. Sollner József arra céloz, hogy „A vele való törődésnek egy másik jele volt az agitpropnak az a határozata, hogy – javaslatomra – a *Dönts a tőkét c.* verskötet kiadását finanszírozzák. Ki is nyomattuk a kötetet, bár erős ráfizetés volt... Megjegyzem, hogy az agit-prop ebben az időben igen szűken állt pénzzel...”⁷⁴

Láttuk: Andrásfi Gyula úgy emlékezik, hogy „Hatvanytól három hónapra előre felvett 300 Pengőt...”.

A Platformtervezet ügye

1931 tavaszát-nyarát a *Dönts a tőkét...* kötet ügyei uralták. És miközben Horthy ügyészsége lefoglalta és elkobozta a kötetet, s ez még a maga módján logikus fejlemény, az ügyért vállalható áldozat lett volna, 1931 júniusában annál súlyosabban érintette József Attila

⁷³ ÖM 4. [10] 293–294.

⁷⁴ Sollner: Emlékkönyv [168] 278.

lát, hogy „a másik oldalról” durva támadás érte. Eljutott Magyarországra a moszkvai Sarló és Kalapácsnak az a száma, amely az ún. Platformtervezetet közölte.⁷⁵

Az 1931 áprilisában „jóváhagyott” platformot a Sarló és Kalapács 1931. júniusi száma közölte. A magyar proletárirodalom platformtervezetét a RAPP, azaz a Moszkvai Proletárirók Szövetsége magyar szekciója megbízásából Barta Sándor, Hidas Antal, Illés Béla, Kiss Lajos, Madarász Emil, Matheika János és Zalka Máté jegyezték, a szöveget voltaképpen Matheika János fogalmazta.

Az I–II. részben általános politikai és a proletárirodalom általános kérdéseire vonatkozó megállapítások vannak, a III. rész a magyar haladó és proletárirodalom történeti vázlatja, a IV. foglalkozik a jelen helyzettel. Ebben olvasható a megállapítás: „Háy Gyula, Kodolányi, Illyés Gyula a válságba jutott kispolgári intelligencia írói, akik a proletariátussal időnként kacérkodnak. Egy másik része a szocializmus (Kassák) és fasiszmus (József Attila, Simon Andor) táborában keresi a kivezető utat.”

Első ízben került szembe József Attila személyében is a legszélsőségesebb, elfogult szektássággal. Mert a RAPP, különösen a húszas évek végén, rendkívül szűkkeblű, merev és saját tagjain kívül mindenki mást leminősítő „proletár kultúrpolitikát” hirdetett és erőszakolt — párhuzamosan a Komintern ekkori szektás, türelmetlen vonalával —, sőt azt még merevebben is alkalmazva. Az emigráns magyar írócsoport pedig a RAPP egyik leghűségesebb támogatója; Illés Béla, Hidas Antal, Matheika János Averbahnak, a RAPP főideológusának közvetlen hívei és munkatársai. A Platformtervezet így a kor legszélsőségesebben merev, balos, kirekesztő szemléletének terméke, József Attila ezzel szembesült.

A Platformtervezet első részeiben is már a világ- és a magyar helyzet illuzionisztikus, hibás megítélése dominál: „az ideiglenes kapitalista stabilizáció” „gyökeréig ható válságáról”, a fasiszta diktatúra válságáról írnak. Mértéken felül dicsérik a proletárirodalmat

⁷⁵ A Platformtervezet teljes szövegét, a hozzá fűződő vita kivonatos ismertetését l. ÖM 3. [9] 429. skk. — A platformtervezetről, keletkezéséről, a tágabb kontextusról l. Botka [76]; Szántó Gábor A.: Matheika János. In: Vár egy új világ. Szerk. Illés L.—József F. Bp. 1975. 192–230. — K. Nagy [251].

és különösen a magyar nyelvű proletáriródmalmat a RAPP ismert elvei („a dialektikus materialista módszer elsajátítása” mint az irodalom alapja) és az irodalomnak az osztályharcban játszott szerepe alapján. Ebből a fejtegetéssorozatból csak két elemet emelek ki. Ezt a megállapítást: „Emellett nagy jelentősége van a közvetlen napi eseményekhez bolsevik módon kapcsolódó irodalomnak, az úgynevezett »kis formáknak« (agitációs jelenet, gúnyversek, dalok stb.) Ezek ideológiai tökéletesítése a proletáriró egyik legfontosabb feladata.” Másrészt: „A kispolgári forradalmi írók kérdését a forradalmi kispolgár intelligencia szövetségesül való megnyerése és a proletáriródmalom hegemoniája szempontjából kell megvizsgálni... Legfőbb feladatunk velük szemben az, hogy éles harcot folytatva a bennük lévő kispolgári ideológiák ellen, taktikusan átneveljük és átvezessük őket a proletár ideológiára.”

Mindebből a magyar irodalom múltjának és jelenének szűkkeblű megítélése következik. Lényegében az egyetlen Adyt ismerik el, fanyalogva és kényszerűen. Élesen és gúnyosan jellemzik a szociáldemokrata írókat és Kassákokt: „a forradalmár kispolgári intelligencia háborúellenes, anarchisztikus lázongásának voltak a kifejezői”. Az 1919-es Lukács Györgyöt éppúgy támadják, mint Komját Aladárt, főleg az utóbbi korai korszakát. Igazi értéket lényegében az 1919-es „börtönversek”-ben, Illés Béla, Hidas Antal műveiben és a Sarló és Kalapács szervezeti munkájában, kiadványaiban, könyvtárában látnak.

Megállapítják: „A magyar nyelvű proletáriródmalom mai fejlettségi fokát tekintve, a proletáriródmalom egyik legerősebb, ideológiailag tiszta, művészileg fejlett csoportja.” És legjobb művei: Illés Béla: *Ég a Tisza*, Gergely Sándor: *SZu, Embervásár*, Hidas költészete és fenntartásokkal Barta, Kahána, Komját egy-egy műve, valamint Zalka, Madarász és Kiss Lajos inkább ígéretes művei. A magyarországi irodalomból pedig Gergely Sándort tekintik „a legfejlettebb, Magyarországon élő proletárirónak”, bár: „Hibái: nem látja eléggé a párt és a proletariátus döntő rétegének szerepét a forradalmi munkásmozgalomban.” Éles bírálatot kap Szilágyi András, valamint a Fábry Zoltán szerkesztette *Az Út* és a *Le Monde* magyar nyelvű kiadványai. A Szikra könyvkiadó vállalat meg azért kap megrovást, mert „nem talált kiadásra érdemesebb és fontosabb

könyveket, mint az éhségevek regényét (Nyeverov: *Taskent, a bőség városa*) vagy ideológiailag gyenge és a forradalom-kezdeti szinten álló regény (*Csokoládé*)”.

Mindössze egyetlen bekezdés foglalkozik a magyar irodalom többi részével mint a „kispolgári intelligencia új, széles válságá”-nak termékeivel. Ebben az összefüggésben említik Háy Gyulát, Kodolányit, Illyés Gyulát, ők „a válságba jutott kispolgári intelligencia írói, akik a proletariátussal időnként kacérokodnak”. A Kassákra, József Attilára, Simon Andorra vonatkozó idézett mondaton kívül még durva hangon minősítik Farkas Antalt, Várnai Zsenit, Szakasits Árpádot, másrészt Ember Ervint.

Egyszerre jelenik itt meg egy avult, merev elméleti konstrukció, amely nem alkalmas a valóság leírására, viszont hatalmi erő áll mögötte, másrészt egy aránylag szűk gárda önmagát kinevező tevékenysége, amely a még hozzá politikailag közel állókat sem fogadja el, ha nem tartoznak a csoportjukhoz. Jellegzetes emigráns pszichózis? Kevésbé tehetséges emberek összeesküvése? Vagy jóindulatú és hívő emberek megszállottsága?

Bizonyos, hogy mindezek mellett még információszegénység is közrejátszott a magyarországi értékelésben. Kevés mű, kevés folyóirat jutott el Moszkvába, annál több pletyka, rémhír. Ez években mindössze Gergely Sándor utazott Budapestről Moszkvába, de csak a platform megjelenése után. Így hát az illegális mozgalomban dolgozók vagy peremén élők félig-meddig jól értesült híreire is épül „a magyar kispolgári intelligencia” irodalmáról írt értékelés.

Ami a József Attilára vonatkozó kitévelt illeti, az is részint ilyen pletykából származott, hiszen József Attila Előőrs-beli szereplése, rövid „előnépies” korszaka közismert volt Pesten, s a 100% meg a Korunk köre a Bartha Miklós Társaságot értetlen merevséggel szemlélte, minősítette. Ebbe az összefüggésrendszerbe illeszkedett Haraszi Sándornak a Korunkban megjelent *Magyar eszerek* című írása is.⁷⁶

József Attila reakciója: érthető módon felháborodott és kétségbeesett. Ez a néhány hónap, József Attila életének viszonylag kiegyensúlyozottabb korszaka volt, és akkor villámcsapásként érte a Sarló és Kalapács 1931. júniusi száma.

⁷⁶ Veres [432]; Szabolcsi M. [322].

„... Magyarországon ez a cikk a kommunistákat, de elsősorban a kommunista írókat és értelmiségieket, akik személyesen is jól ismerték József Attilát, mélységesen felháborította. József Attilára katasztrófálisan hatott. Napokon át jóformán beszélni se lehetett vele. Ő, aki küszködve és nehéz önmérsztés után került a kommunista mozgalom soraiba, hogy haláláig annak híve maradjon, szinte utálkozást érzett, hogy – mint ahogy mondotta – milyen cinikusan, felelőtlenül törnek pálcát emberi, költői sorsok felett. De a személyét ért támadástól függetlenül tudománytalanoknak, helytelennek és felületesnek ítélte meg a »platformtervezetet«.

Néhány nap alatt megírta rá a válaszát, amelyben ízekre szedte a »tervezet« minden állítását. Avval adta át nekem, hogy tegyek meg mindent, hogy a Sarló és Kalapácsban leközöljék, annyiival is inkább, mivel úgyis felhívták az írókat vitára. Amennyiben azonban válasza nem jelenne meg a következő számban, úgy idehaza fogja megjelentetni ennek hatása alatt írt versét. És felolvasott nekem egy verset. Végsőkéig elkeseredett, sötét írás volt. Megjelenése rengeteget ártott volna elsősorban József Attilának, a velünk szemben álló táborban pedig örömujjongást váltott volna ki. Bürokrata volt a legenyhébb kifejezés benne, amellyel a Sarló és Kalapács szerkesztőit aposztrofálta. Napokig kellett lelkére beszélni, amíg – miután Szántó Judit is segített – megsemmisítette ezt a versét.⁷⁷ A verset nem ismerjük, viszont megmaradt az a levél, amelyet az ügy alkalmából József Attila Fábry Zoltánnak írt. A Platformot ugyanis elkezdte közölni az általa szerkesztett Az Út. Ez az 1931. szeptember 3-án kelt levél az egyetlen, amelyben József Attila – egy adott időpontban – részletesen nyilatkozik politikai tevékenységéről. Nagyon bántja a vád, ezért többször is visszatér rá, ennek köszönhetően tudunk „anarchokommunista” korszakáról meg az MSZMP-hez fűződő kapcsolatairól.⁷⁸

Bár különféle kiadásokból ismert, a levél annyira fontos, hogy nagy részét újraközölöm itt: „A platform tervezetét ösmerem a Sarló és Kalapácsból azzal a támadással együtt, amellyel engem illet. Enyhén szólván egy »tájékozatlan« társaság frakciós tevékenységé-

⁷⁷ Tamás Aladár Emlékkönyv [168] 300–301.

⁷⁸ Szabolcsi M. [325a] 608–628.

nek minősítem. Én több mint egy esztendeje tevékeny tagja vagyok az illegális KMP-nak, mint párttag kezdetben röpiratstencileket gépeltem, ma hét szemináriumom van és vasárnaponként százak előtt tartok a szabadban előadásokat. Én nem Moszkvában, a proletárdiktatúra 14. évében szájalok tehetségtelenül, hanem Budapesten, az ellenforradalom 12. évében dolgozom eléggé eredményesen. Forradalmi verseim többsége a munkások kezén forog sokszorosítva és szájukon elevenedik meg Magyarországon és nem a Szovjetunióban keresek velük pénzt matinék meg a S. és K. útján. Azonkívül többnyire jók és nem rosszak, legalább is nem tehetségtelenek, ugyanakkor amikor a rólam szóló passzus túloldalán vers címén ilyen sorok állanak:

»Kiutat kerestünk, kiut fele vágytunk,
s a Viharmadarad került a kezünkbe,
az Anya lapjai arcunk feltűzelte.«

A platformtervezet h) pontjának követelése: harc a művészi minőségért! Nos, majd szóbaállok velük, ha a többes számú alanyhoz többes számú állítmányt tesznek.

A támadást illetőleg meg kell jegyezmem, hogy »Lebukott« és az itt küldött »Vigadó dal« c. verseimet még a múlt év novemberében kiküldtem Moszkvába: a verseket Hidas Antal testvéröccse vette kézhez Bécsben azzal, hogy Moszkvába utazik és a S. és K.-hoz juttatja őket. Nem jelentek meg, ami mellékes. Rólam azonban tudniok kellett legalább annyit, hogy támadásukkal nem illethetnek, ha máshonnan nem, hát a tőlük agyondicsért G. S. Korunk-beli cikkéből, hiszen az ő tervezetük csak júniusban jelent meg. Idetartozik az is, hogy az Ön által ismert és méltatott könyv még az év elején látott napvilágot. De tájékozatlanság sem mentesít. Azon fölül nem tudom, de valószínűleg sohasem fogom megtudni, hogy amit rólam írnak, azt honnan veszik. Én abban az irányban egy pillanatig sem »tévelyegtem«. Én anarchista voltam azelőtt, tagja a párizsi »Union Anarchiste-Communiste«-nek. — Frakciósoknak egyebek közt azért nevezem ezt a társaságot, mert a fenti idézett verssorok műalkotójának, aki melleleg főszerepet játszik a S. és K.-nál s azonkívül a Literatur der Weltrevolution főszerkesztő-helyet-

tese, krími nyaralása alkalmával eszébe juthatott volna, hogy Magyarországra vonatkozóan Magyarországon is érdeklődjön.

A tervezethez ennyi a hozzászólásom. De ha már benne vagyok, megemlítem, hogy az ellenem intézett támadásnak megvan a mozgalmi oldala is. Én annyira ismert személy vagyok itt, hogy minden illegális név egy-kettő lehámlik rólam. Ily módon az ellenem intézett lelkiismeretlenség pártműködésem kiterjesztése elé kellemetlen akadályokat gördít, hiszen – hála a mozgalom iránti rokonszenv növekedésének – mindazok a munkások, akik még nem ösmernek, legalább is erősen bizalmatlanok velem szemben, ha köztük megjelenek. Azonban – megintcsak a mozgalomnak hála – többnyire ösmernek s így csak az ún. »oppozíció« használja ki a »proletárirodalom platformtervezetét« és pedig nem ellenem, hanem a mozgalom ellen, azzal, hogy ime: »mit mondtunk? A szovjetbürokrácia ha tehetséges új ember kerül a mozgalomba, inkább hamis váddal rohan rá, hogy kimarja«. Minthogy a S. és K. »felelőssége« ilyen bajokat okoz, a párt kénytelen volt az én esetemben hivatalosan meghazudtolni. Igen sok munkás kommunistá pedig elhatározta, hogy a S. és K.-tól minden terjesztési támogatást megvon, továbbá ha kezébe kerül a lap, tovább nem adja. (Ezt annál könnyebben határozták el, mert eddig is úgy adták csak tovább, hogy a Magyarországra vonatkozó téves közlésekkel teli oldalakat a legtöbb számból előbb kitépték. Ön, mint elfogulatlan külföldi, ha összeveti a S. és K. meg az Új Március egyidőben megjelent különböző számait, e két lapban Magyarországra vonatkozólag két egymástól eltérő irányvonalat és eltérő tényállításokat állapíthat meg. Természetes, hogy az Új Márciusé a helyes.)

Ezt a levelet meg kellett írnom Önnek, nehogy Ön fölüljön az ellenem szóló támadásnak még olyan formában sem, hogy az a múltira vonatkozik. Én az, amivel vádolnak, de még hasonló sem, soha nem voltam, annak idején tagja voltam a Vági pártnak és ideális anarchista kezdeti koromban is hasznos szolgálatokat tettem a mozgalomnak, pusztá rokonszenvből, amennyiben Landler és néhány pesti védő között közvetítettem annak idején. Erre tanú lesz majd Rákosi Mátyás, akivel itt Pesten érintkezésben voltam, tanúm lesz Alpár, akivel Landlerrel és egy védővel Bécsben együtt voltam és tanúm lesz az ügyvéd annak idején. De tanúm lehet Rákosi Má-

tyás nővére is innen Pestről, ő tudja, hogy fivére ügyében hányszor szaladgáltam nála, amikor még egyáltalán nem voltam kommunista, sőt netalántán Weinberger Zoltán anyja is emlékezik talán – arcról – reám, t.i. Rákosinak és Weinbergernek is én hordtam be hosszú ideig a fogházba, a vizsgálati fogságba, az ennivalót, – sőt mi több, én vásároltam. Ismétlem, annak idején én anarchista és nem kommunista voltam, ezt előző verseimből is kiveheti. Hogy miért nem írtam akkor ilyen verseket? Nos, proletárvers címen a gyakorlatban magyarul csak szennyirodalmi tehetségtelenséget láttam és ez eleve visszaretentett. Ma is azzal a gondolattal foglalkozom a S. és K. tehetségtelenjei miatt, hogy az irodalommal fölhangyok és szabad teret engedek a proletárirodalom platformtervezete kidolgozóinak. Mindenesetre közlöm Önnel, hogy ha mint előbbi verseimet, ezeket sem közli, többet nem küldök. Nem szoktam meg a visszautasítást és nem is akarom megszokni. (A Vigadó dal azt hiszem Önöknél is közölhetetlen!)

Forradalmi üdvözlettel J⁷⁹

A levél gazdag dokumentum József Attila életére, akkori nézeteire vonatkozóan. Most csak néhány vonatkozását említem meg: a Platformtervezet íróinak „tehetségtelenségéről” mondottakat, szembenállását a szűk körű „proletárirodalom” ideológiájával és különösen maró kritikáját Hidas Antal verseiről, másrészt: a hivatkozást arra, hogy mennyit árt nemcsak neki, de az egész magyar mozgalomnak a platform, hogy az „oppozíció” használja ki. A levélből kitűnik, hogy József Attila ekkor még belülről bírál, a párttag igazát keresi.

József Attila válaszcikke – legalább részben – ugyancsak megmaradt, alább, prózai művei között tárgyalom. Tamás Aladár így idézi fel ezt az időszakot: „Rendszeres összeköttetésben voltam egész nyáron át Sallai Imrével, majd később, ősztől kezdve, Fürst Sándorral. Elmondtam nekik az egész problémát, és ma is jólesik rá visszaemlékezni, milyen őszintén, kommunista meggyőződéssel, emberien álltak mindketten József Attila mellé. Éppoly élesen, felháborodva utasították el a »platformtervezetet«, mint a költő maga. Az erről szóló megbeszélés annak idején Szabó Ferenc

⁷⁹ Vál. lev. [11] 277–280.

zeneszerzőnk lakásán folyt le, amire minden bizonnyal még emlékezni fog.

József Attilának a válaszát Fürst Sándor vette át tőlem. A mindenre kiterjedő kritika egyik-másik részletével nem értett egyet. Szó volt eleinte arról, hogy ezeket József Attila írja át, de mivel az ügy lényegét nem érintették, változatlanul maradt. Fürst Sándor rendkívül nagyra értékelte József Attilát, nemcsak magáévá tette válasza leközlötésének az ügyét, de több alkalommal beszéltünk arról is, hogy József Attilának elégtételt kell szolgáltatni. Hadd érezze a költő, hogy a pártnak nem az a véleménye róla, mint ami a Sarló és Kalapácsban megjelent. Erre az elégtételadásra – mint a továbbiakból látni fogjuk – hamarosan sor került, azonban az események úgy alakultak, hogy a költőn és néhány elvtáron kívül nagyon kevesen szereztek róla tudomást. Sajnos, az akkori nehéz viszonyok megakadályozták, hogy mindenki előtt nyilvánvalóvá váljék, hogy a párt a platformtervezet megállapításával szemben teljes mértékben József Attila mellett áll. (Bár a párt ezt több alkalommal leszögezte, mint ahogyan ezt József Attila idézett levelében el is mondja. Sajnos, a későbbi időkben ez jóformán feledésbe merült, különösen az 1932. év súlyos lebukásai után, és a Sarló és Kalapács cikket egyre inkább úgy kezdték tekinteni, mint ami a párt álláspontját fejezi ki.) Ez esetben minden bizonnyal elmaradtak volna azok a méltatlan támadások, amelyek a Sarló és Kalapács cikkének megjelenése után egyik-másik elvtárs részéről József Attilát kezdték érni, akik úgy vélték, hogy a cikk a párt álláspontját is kifejezi, vagy esetleg József Attilával szemben érzett személyes ellenszenvüknek most, ennek leple alatt igyekeztek kifejezést adni. József Attila azonban egyelőre megnyugodott. Ha nem is tudta szívéből teljesen kitörölni a »platformtervezet« keserű emlékét, érezte, tudta, hogy a párt vele van, és ez a körülmény minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy később, megpróbáltatásának nehéz éveiben, amikor kapcsolata megszakadt a párttal, nemcsak a kommunizmus eszméjéhez, de a párthoz is mindig hű maradt. Tudása és tapasztalata megtanította arra, hogy különbséget tegyen a párt és a nevével takarózó méltatlanok között.⁸⁰

⁸⁰ Tamás Aladár: Emlékkönyv [168] 302–303.

Nem tudom, mennyire hiteles Tamás Aladár elbeszélése. Annyi valószínűnek látszik, hogy a Platformtervezetet az illegális KMP itthoni vezetése nem tartotta megfellebbezhetően ítéletnek – a RAPP magyar csoportjának szervezetileg nem is volt köze a KMP-hez. De azért a dolog kellemetlen, bántó, rossz íze megmaradt, és egyik oka lett annak a rossz légkörnek, amely utóbb József Attilát az illegális pártban körülvette. Sallai és Fürst szerepe azonban az ügyben nemigen hihető, nem is igen jutott el hozzájuk ilyen ügy – mondhatnánk, más dolguk is volt, mint hogy egy költőt ért támadással vitatkozzanak.

Lehet, hogy a *Bánat* (II.) című vers erre az ügyre reagál – de a vers helyzete inkább egy későbbi, itthoni vitára vagy támadásra utal.⁸¹

A Platformtervezetnek egyébként még Moszkvában is komoly visszhangja támadt, kiegészítések és ellenvélemények követték egymást a Sarló és Kalapácsban. Ennek során az 1932. januári számban egy Gergely Sándor–Illés Béla–Lippay Zoltán névvel jelzett cikk (a szerzők közül természetesen hiányzik az eredeti platformot fogalmazó Matheika János, de Hidas Antal neve is) jóval részletesebben foglalkozik a magyarországi irodalommal. Ennek során így ír: „A proletárirodalom mellett néhány vele rokonszenvező író is jelentkezett. Ilyenek Illyés Gyula, József Attila, Kodolányi János, Háy Gyula.” Tehát némi árnyalás, illetőleg a diffamáló minősítés némi visszavonása. A vita végén, az 1932. májusi számban Matheika János önkritikát gyakorol a platform bizonyos hibáiért. Ennek során elismeri: „...lényegében emigrációs platform, nem adja a diktatúra utáni magyarországi proletárirodalom és munkás-kultúrmozgalom konkrét analizálását. Tény, hogy abban az időben nem ismertük eléggé a magyarországi proletárirodalom helyzetét s erejét.” Ez önkritika ugyan, de ugyanakkor még merevebb és illuzionisztikusabb álláspont.

A platformvita lényegében időszerűségét veszítette, amikor 1932. április 23-án a SzU Kommunista (bolsevik) Pártja feloszlatta a RAPP szervezeteit, egyúttal erős bírálatot gyakorolt a RAPP utolsó éveinek tevékenysége felett. A Platform szelleme, egyes ítéletei

⁸¹ A pro és kontra érveket l. ÖV 2. [13] 544.

ugyanakkor szívósan tovább éltek, sokban később is meghatározták a kommunista párt irodalompolitikáját, bár a platform szerzőinek egy része elpusztult a sztálini önkény éveiben, mások hosszú börtönbüntetést, internálást szenvedtek. A XX. Kongresszus utáni rehabilitálás azonban őket, az ő tevékenységüket is érintette, s mint a Kun Béla-kérdésben, itt is paradox helyzet állott elő: személyi rehabilitálás történt, de az elvekkel nem történt meg a kellő szembenézés...

A pszichoanalitikus kezelés kezdete

Az 1931-es év harmadik meghatározó eseménye: ekkor kezdődik el József Attila pszichoanalitikus kezelése.

Ennek persze megvoltak — kétfelől is — az előzményei. Fizikai és pszichikai betegségei már régóta észlelhetők voltak — azért is került 1929-ben Balatonlellén szanatóriumba.⁸² Szinte állandósultak gyomorpanaszai, ezek már verseiben is megjelentek (a *Végül* sorai-
ban: „Érzem, forgó, gyulladós gyomor a világ is...”), küzdött szexuális problémákkal is, alvászavarai is jelentkeztek — Judit emlékiratai, mások emlékezései is szólnak róla: későn aludt el, nehezen akart felkelni — megannyi gyógyításra szoruló, nyugtalanító tünet.

Másrésről: a pszichoanalízisről mint teóriáról és mint terápiáról már régóta tudott, különösen Márta körében volt ez beszédtema, de más barátai között is. Nagy Lajos például régóta foglalkozott vele, már az *Együtt*-ben jelent meg erről nagy vitát kiváltó cikke.⁸³ Közvetlen barátai közé tartozott Székely Béla is, aki A. Adler individuálszociológiai iskoláját követte, de szinte minden baloldali szellemi körben beszéltek ekkoriban pszichoanalízisről.

Rapaport Samu (1888–1970) elbeszélése szerint⁸⁴ egy fogorvosnőnél ismerkedett meg vele, „aki a Belvárosi Takarékpénztár épüle-

⁸² Részleteket l. Szabolcsi M. [332a] 290–291.

⁸³ Nagy Lajos: A pszichoanalízis szociológiai perspektívában. *Együtt* 1927. 3. – *Vita: Századunk* 1927. 474–476. Nagy Lajos viszonzása uo. 1927. 611–613.

⁸⁴ 1954 szeptemberében folytattam vele hosszabb beszélgetést. Erről készített jegyzeteim birtokomban. — Sz. M.

tében lakott”. Ez dr. Kunvári Bella, József Attila fogorvosa volt.⁸⁵ Itt ült mellé József Attila, majd elkísérte a Pannónia utcai lakásába, másnap kora reggel becsengetett, előállt azzal, hogy gyomorpanaszai vannak, s vajon nem lelki eredetűek-e ezek. Így kezdődött a kezelés. Szántó Judit emlékezése szerint azonban először Rapaport József Attilát készülő könyve stilizálására kérte fel – s csak ennek elvégzése után kérte volna meg a költő az orvost, „vegye őt analizisbe”.⁸⁶

Dr. Rapaport Samu egyébként Szegedről került fel a fővárosba.⁸⁷ Elbeszélése szerint József Attiláról már Szegeden hallott, Espersit János, Tardos-Taussig Ármin és főleg Juhász Gyula révén, aki szintén járt hozzá analizisbe. Rapaport ekkor 43 éves, Németh Andor leírása szerint: „Szőke, magas, ápolt külsejű, igen jól öltözködő férfi volt, komoly, gyengéd, nyíltszívű és kissé naiv. Néhány hónappal jelentkezésünk előtt nyitotta meg a pesti rendelőjét... szolid, vidékről felköltözött úr, »cossu« lakásban, értékes bútorok között.”⁸⁸ Némethet különben József Attila beszélte rá az analizisre.

Mikor volt ez a találkozás, mikor kezdődött az analizis? Rapaport maga „1931 közepén vagy őszén”-t említ. Valachi Anna egy szép tanulmányában⁸⁹ amellet érvel, hogy 1929-ben. Hivatkozik Rapaport emlékeire, aki szerint egyszer kezelés után a *Betlehemi királyok* egy helyére keresett megfelelő jelzőt, a vers márpedig 1929. karácsonyi – ezenkívül egyszer „ebéden volt Babitsnál és szétszedte Török Sophie versét”, ez is 1930 januárját megelőzően történhetett. Hivatkozik Németh Andorra is, aki a *Nincsen apám se anyám* fogadtatása utáni lelkiállapottal hozza összefüggésbe a kezelést.⁹⁰

Magam azonban kitartok az 1931-es időpont mellett. A *Betlehemi királyok* jelzőjét még 1932-ben is változtatta. Ami a Babitsnál zajlott ebédet és a beszélgetést illeti: az, ha megtörtént is, 1930-ban, a támadás időpontjában nem lehetett. Végül Németh Andor az idézett helyen nem teremt oksági összefüggést a *Nincsen apám se*

⁸⁵ Kunvári Bellával való beszélgetésem alapján. – Sz. M.

⁸⁶ Szántó [338]; Lengyel A. [225] 73.

⁸⁷ Részletes élet- és pályarajza: Lengyel A. [225] 55–96.

⁸⁸ Németh A. [254] 83.

⁸⁹ Valachi [423].

⁹⁰ Németh A. [254] 447.

anyám kötet fogadtatása, a gyomorpanaszok között, csak elmeséli az eseményeket. Ezenkívül: maga Rapaport dr. így emlékezett: 1930 után jött fel Szegedről. Biztos, hogy 1931. május 8-án nyitja meg budapesti rendelőjét.⁹¹

Mikor bukkan fel a pszichoanalízis nyoma József Attila írásai-ban? Prózában az 1932 júniusában írt *Egyéniség és valóság* végén a mondat: „A pszichoanalízis igen helyesen tételezi...” — ennek a tanulmánynak 4. része: *A neurózisról* különben egészében is pszichoanalitikus-önvallomás jellegű. Versekben pedig az analízis tanúi lehetnek az *Egy kisgyerek sír* 1933 elejéről, majd persze a *Reménytelenül*. Az 1931-es *Anyám* ilyen szempontból nem tekinthető még pszichoanalitikus fogantatásúnak.

Tudom persze, hogy a pszichoanalízisre való hivatkozás vagy a gyerekkor kínzó élményeinek felmerülése a műben magyarázható kezelés nélkül is, pusztán intellektuális meggondolásból. Amikor a kezelés időpontjáról gondolkodunk, csak közvetett támpontul szolgálhat prózai vagy verses szöveg. Mindent összevetve, az analízis kezdetét 1931 kora őszére tehetjük.⁹²

Rapaport említett beszélgetésében azt állította, hogy elkezdte az analízist, de „már egész rövid idő alatt felszínre kerültek olyan finom motívumok az emésztési zavarokkal kapcsolatban, amelyek arra mutattak, hogy mélyebb strukturális zavarról van szó” — azaz „vonakoztatási téveszméket” észlelt, s ezért a kezelést — analitikus szakkifejezéssel — „le kellett építeni”.

Rapaport dr. elbeszélése szerint József Attila addig is csak szinte szimbolikus összeget, 1 pengőt fizetett (ez bármilyen szokatlan, hitelesnek látszik), és a „leépítés”-t fokozatosan kellett végezni, hiszen József Attila ismerte azt az analitikus alapszabályt, hogy fizetni kell. (Szerintem már ennél a mozzanatnál gyanút kellett hogy fogjon.) Rapaport „leépítés”-ként azt gondolta ki, hogy „előadásának egy részét, amelyet csak hevenyészve vetett papírra, átadta József Attilának, és azzal bízta meg, hogy a hibákat stb. javítsa. Ennek ő boldogan eleget tett, azaz bedőlt a fogásnak. De egyszer előállt azzal, hogy egy mesét szeretne mondani, s elmondta a gazdag

⁹¹ Lengyel A. [225] 66.

⁹² L. i. m. 73–75. is.

emberről és a favágóról szóló mesét, amely szerint a gazdag ember, hogy ne szegyenítse meg, egyik helyről a másikra vitette a fát. Észrevette a trükköt: »nem csinálom tovább« – mondta” – adta elő ezt Rapaport dr.

Az így „kijavított”, voltaképpen erősen stilizált, helyenként egyenesen József Attila által írt könyv: *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása*. Pszichoanalitikai tanulmány – 1931-ben jelent meg. A könyv előszava 1931 őszén kelt, a stilizálás tehát 1931 nyarára tehető. A könyv stílusa, hangja József Attiláé, egyes részeket teljesen ő írt.⁹³

Hadd idézzünk néhány részt, egyúttal József Attila ekkori – még az Előörs-korszakhoz közel álló – prózastílusának példajaként: „Hol a hiba – a betegekben-e, a tudomány mai állásában vagy az orvosokban? A betegekben nincs más hiba, mint hogy betegek. Gyógyító orvost akarnak ők és nem divatot csinálni. Azért járja divatját a kuruzslás, mert az orvosok nagyrészből elzárkóznak az elől, hogy magukévá tegyék a tudományos analízis haladásával elért új eredményeket...” (9–10.) „... a gyöngye gyomorral született egyénről nem igen tehető föl, hogy megéri az emberi életkor delelőjét, sőt azt a kort, amelyben beléphetne a felnőttek társadalmába”. (26.) „Szorongását tehát félelemre váltja fel, – fél a Ferdinánd hídtól, fél a hústól, fél a gázlámpák meg nem számolásától.” (36.)

Kétségtelenül József Attila által írt rész: „Nyelvünk, ha valamit tökéletesen akar érzelmileg kifejezni, evés köréből szedi szókincsét: a kedves gyerek enivaló; a kellemes dolog az ember ínyére való; más dolog ízetlen; az ember szótlanul lenyel valamit; valami után csurog a nyála; az embernek egy másik ember a gyomrában van; rágódik valamin; a dolgot megrágja; a fogát feni, hegyezi rá; ha fenyeged, azt mondja: megeszlek, bekaplak; nem tudja az embert, a dolgot, a gondolatot megemésztetni; ha csak ránéz, már hány; émeletlítő história ez, mondja; aztán: zaftos dolgokat akar odamondogatni; de a tréfa ízetlenné válik; a nők gusztusosak; modern esztétikusok zamatot keresnek a versben; – de hiszen régi esztétikai kate-

⁹³ L. részletesen ÖM 4. [10] 292–293. Még alaposabban, számos új vonatkozást felfedve: *Valachi* [423] 233. skk.

gória az ízlés! Úgy látszik, hogy az ételek elnevezése is mélyreható kapcsolat az emberi lélek vágyai és a gyomor vágyai között, legalább is ilyen tartalmat sejtünk a következő kifejezésekben: barátfüle, szerecsenyköntös, borsos copf, szűz sült, püspökfalat, női szezály, habcsók.” (37–38.)

Olykor valóságos költői fogalmazásokra, prózaversekre bukkanunk a szövegben: „Földült csatatér a betegek lelke, – az ösztön és az erkölcs, az ösztönös én meg az eszményi én összecsapásának égő háttere.” (90.) Az „eszményi én” mint az Über-Ich pszichoanalitikus kifejezésnek magyarítása, szintén valószínűleg József Attila leleménye.

A szöveg olykor a költő – később versben is kifejezett – világnézeti vallomásait is tartalmazza: „Így kell hogy kövesse az orvosi analízist az orvostudomány szintézise, az oszthatatlan örök fejlődésnek a dolgokba írt törvénye szerint.” (91.)

A nyelvről, a gyomorról, a szervek együttműködéséről szóló és itt idézett részek arra utalnak: a költő önmagára, tüneteire ismert a leírt gyomor- és bélbajokban (a szöveg magyarázta ezeket), és – ismert mechanizmus szerint, nemcsak hipochondereknél – az orvosi leírás a maga részéről erősítette a tüneteket. Nyilvánvaló: „speciális többlet-tudását beleépítette Rapaport könyvébe – mintegy földúsította s több vonatkozásúvá tette a kötet anyagát”,⁹⁴ másrészt maga is gazdagodott a fiziológiai tünetek leírásából és Freud és Stekel elveinek megismerésével. Rapaport ugyanis Wilhelm Stekel híve volt, annak ún. aktív eljárását követte.⁹⁵ Rapaport dr. kezelési eljárásához az is hozzátartozott, hogy írásos álomleírásokat kért. Erre céloz majd a költő évekkel később a *Szabad ötletek jegyzékében*.⁹⁶

Azt nem tudjuk pontosan, meddig tartott a kezelés. Rapaport Samu dr. beszélgetésünkben egyszer néhány hónapról beszélt, máskor meg azt említette, hogy 1931 végétől 1934 végéig tartott. Magam legvalószínűbbnek azt tartom, hogy intenzív kapcsolatuk valóban csak néhány hónapos lehetett, 1932 végéig tarthatott, lazább

⁹⁴ Valachi [423] 244.

⁹⁵ Bókay–Jádi–Stark [60] 144., Valachi [423] 239–241.

⁹⁶ L. részletesen Lengyel A. [225] 75.

munkakapcsolatuk talán 1933-ig. Ismert ugyanis, hogy az 1934. év nagy részét József Attila Hódmezővásárhelyen töltötte, már csak ezért sem lehetett analitikus kezelésben.

Mindenesetre: a rövid pszichoanalitikus kezelés és a „leépítés” is többfajta folyamatot indított el: József Attila gondolkodásmódjába, versei anyagába, prózai írásaiba egyaránt fokozatosan beépült a pszichoanalízis fogalomtára, módszere. Kétségtelennek tartom, hogy latens betegségének tüneteit súlyosbította ez az elkezdett, de „leépített” kezelés.

Az analízis – közte az első alkalom – hatásáról – drámai színezéssel – Szántó Judit szól. „Az első analytikus óra utáni találkozást sohasem felejttem el. Hazajött és ideges indulattal beszélt velem arról, hogy ő mennyire fél önmagától, mert ő gyilkolni fog és miért is ne, és járt föl és alá a lakásban kiforgatva önmagából...”⁹⁷ (Judit azonban különösen gyűlölte a pszichoanalitikusokat, ideológiai alapon is megvetette őket, és emiatt sokszor túloz.)

Hozzáteszem ehhez: Rapaport doktort, saját benyomásom szerint is, ahogyan Valachi Anna diplomatikusan fogalmaz: „elsősorban intellektuális jellegű gátak akadályozták meg abban, hogy szellemileg azonosuljon sajátos észjárású páciensével, s emiatt nem tudott mit kezdeni József Attila eltérő osztályhelyzetéből és világnézetéből fakadó életelveivel sem.”⁹⁸

A kezelés, sőt a stilizálás munkája már véget ért, de József Attila és Rapaport dr. kapcsolata megmaradt. József Attila eljárt hozzájuk, „beült korán a lakásba, ha a felesége nem ért rá és elbeszélgett délutánig”. Azt hiszem, igazuk van azoknak, akik szerint József Attila apapótlékot keresett és talált akkor, tehát nagyjából 1932 és 1934 eleje között, Rapaportban. „Lassan apává nevezte ki, hogy legyen hová hazajárni, korán reggel vagy későn este betoppanni. Ilyenkor egyedül olvasott, nem zavart senkit, s minden dolgát, anyagi ügyeit is megbeszélte Rapaport S.-sel... Otthont kapott, felvirágozott ebben a barátságban. Ha távozott, odabújt orvosához, mint

⁹⁷ Szántó [338] 30. – Az első pszichoanalitikus kezelés hosszabb távú lehetséges hatásairól l. Valachi [423] 591. skk. és Lengyel A. ([225] 79–86.).

⁹⁸ Valachi [423] 238–239.

gyermek az apjához.”⁹⁹ Ezt az apakeresést jelzi a *Külvárosi éj* kötet dedikációja: „Rapaport Samu doktornak, a Rapának, a gyermek szeretetével és a férfi barátságával.”¹⁰⁰ Ez a viszony azután 1934 elejétől és véglegesen a Gyömrői Edit-kezeléstől fogva szűnt meg és változott „üzletivé”.

Költészetének forradalmi szakasza 1931 késő őszeig

Az 1930 ősztől eltelt egy év alatt, kb. 1931 késő őszeig aránylag kevés új verset írt — de kiadta a *Döntsd a tőkét...* kötetet, megjelentetett néhány harapós, merev kritikát, és összefoglalta az irodalomra vonatkozó nézeteit az *Irodalom és szocializmusban*.

1930 tavaszától, de főleg az illegális munkába való bekapcsolódás időpontjától, tehát 1930 ősztől keltezhető József Attila költészetének forradalmi, más terminussal munkásmozgalmi szakasza, a korábbi lázító versekkel szemben ekkortól egy tudatos program alapján más énképet, más gondolati rendszert, más poétikai ideált épít fel magának. Ez a program ekkor néhány évig a Komintern és a MKP, tágabban pedig sok baloldali nem párttag intellektuel helyzetértékelésén alapul. Eszerint a világhelyzet a gazdasági válság után objektíve forradalmi; a kapitalizmus végső fázisában van, a tömegek forradalmasodtak, és csak meg kell szólítani őket, élükre kell állni, kimondani rejtett vágyaikat, hogy kivívják a szocialista forradalmat. Magyarországon is ez a helyzet, megérett az idő a második magyar tanácsköztársaság kivívására. Mindennek alapja pedig a történelem felismert, objektív szükségszerűsége, ennek értelmében a burzsoáziától a munkásságnak kell átvenni a vezető szerepet. Előfeltétele pedig a tudati-ideológiai tényezők előtérbe állítása, a kultúra területén az avult, hazug, kiüresedett polgári kultúra, voltaképpen alkultúra elleni harc, ugyanakkor egy új vidám, felszabadult művészet és irodalom megteremtése. Aki pedig ebben a munkában tudatosan és felelősen vezetőként és résztvevőként dol-

⁹⁹ Rapaport Samuval folytatott beszélgetéséből. — Sz. M.

¹⁰⁰ Lengyel A. [225] 78.

gozik, annak keménynek, elszántnak, következetesnek kell lennie — Új Emberré kell válnia.

Megejtő, csábító, zárt program ez; egy adott történelmi pillanatban választ látszott adni a történelem és társadalom által feltett zavaros és elrettentő kérdésekre. Alkalmas arra is, hogy az egyéni élet fájdalmait, bajait, csalódásait felejtetni lehessen, és egy külső cél érdekében egységessé kovácsolja az Ént.

József Attila ezt a programot követte 1930–32 között költészetében, prózáírásaiban és mindennapi tevékenységében. Olyan sor tagjaként, amely — többek között — André Malraux-t, L. Aragont, F. Garcia Lorcat, J. R. Bechert vagy Arthur Koestlert, Fejtő Ferencet és az ekkori Kodolányi Jánost fűzte össze.

A Döntsd a tőkét, ne siránkozz kötet

Költészetében az új irányt két kötete, a *Döntsd a tőkét...* és a *Külvárosi éj* mutatja, összeállításukkal jelezni akarta, milyennek tartja új forradalmi költészetét. Mindkét kötetre, de különösen a *Döntsd a tőkét...*-re jellemző, hogy folyamatosságot teremt; korábbi, köztük még eredeti formájában Párizsban keletkezett verseket is felvett, változatlanul vagy csak kisebb, de jelentős változtatásokkal.¹⁰¹ A *Döntsd a tőkét...* kötet 26 verse közül — eddigi tudomásunk szerint — mindössze 8 íródhatott 1930 szeptembere és a kötet leadása, tehát 1931. március eleje között, a többi főleg a „barthás” időszak terméke, ezeket adaptálta, nagy feltűnést keltve, az új helyzetre. A táj- meg a falusi versek így lettek az új, immár szocialista mozgalmi költészet részévé.

A *Döntsd a tőkét...* kötet nagyon is tudatos szerkesztésű. Az új *Anyám* áll az élen, mintegy jeléül annak, hogy saját életéből, eredetéből kiindulva mutat fel példa értékű tényt. És a *Végiül* átdolgozott változatával zár, azaz ismét csak saját életmenetét nyújtja példának, a verset megtoldva a friss sérelmet hordozó ismert két sorral. De talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy a fenyegető

¹⁰¹ L. Szabolcsi–Tasi [2] 26. Az ott leírtak kisebb módosításra szorulnak.

történelmi viharra figyelmeztető sorokkal akarta az egész kötetet lezárni:

— mert földünkön az idő érik
zajtalanul és félelmesen.

Ebben a keretben először egy csoport táj-, illetve falusi vers, a *Margaréta*, *Füst*, *Tiszazug*, a forradalmi megoldást sugalló sorokkal megváltoztatott *Nyár* és *Favágó* foglal helyet, majd egy kissé oldottabb hang: a *Harmatocska*, végül az összefoglaló jellegű *Bánat* és *Esik*, egyén és táj széles ívével.

Ezt a blokkot egy „kalevalás”, „regölő”, népdalos hangvételű csoport követi: az *Aradat*, a *Regös ének*, a két *Betlehem*-vers és az ugyancsak ebben a hangnemben íródott *Farsangi lakodalom*. Egy „kulturális hagyomány”-csoport következik: az *Ady*-vers, a *Babits*-vers, az ide iktatott *Kultura* és az ugyanebben a modorban írott *Aranybojtu*, mintegy a *Babits*-vers megismétlése.

A következő néhány verset nem lehet ilyen összefoglalóan jellemezni, talán a rossz érzés, a feszültség versei. A *Tömeget a Beszél a tej*, majd meglepő módon a *Két keserves* és a *Tünődő* követi, ez utóbbi funkciója ebben az összefüggésben talán ironikus, zárójelbe tétel, az egész kötet, az egész magatartás megkérdőjelezése;

Ez mind csak játék. Ceruzával írom...

Két lázító falusi vers következik ezután, az egyik átalakítva, az *Ákácokhoz* és a *Dörmögő*, hogy az összefoglalónak szánt *Szocialisták* legyen az utolsó előtti vers.

A *Végül* után pedig, ugyancsak programszerűen és fintorként, négy Villon-fordítást iktat még a kötetbe, jelezve azt, hogy milyen hagyományhoz és milyen jelen divathoz kapcsolódik ez a forradalmi líra, egyúttal a „szabad vagány” előképét is felrajzolva, ezzel egészítve ki és téve teljessé a *Bánat* és a *Füst* énképet.

Tömeg, Szocialisták

A *Dönts a tőkét...* kötet és a róla elnevezett időszak nyitánya a *Tömeg*.

Munkát! kenyeret!

Munkát! kenyeret!

Jön a tömeg, a tömeg!

Mint a megriadt legyek

röpülnek róla a kövek.

Szálló szikla apró szikra,

mint ki a szemét kinyitja,

ha vasdorong ütötte meg.

A tömeg

járó erdő rengeteg,

ha megáll, vér a gyökere.

Termőföld talpa, tenyere.

Százezer hegy a kenyere,

itala nem férne ködnek

s a ködök bár hegyet fődnek,

a tömegnek nincs kenyere.

Kenyértésztaként dobódik,

hánykolódik, dagasztódik

a tömeg.

Tömény összejt, püffeteg

tapogatóit kibontja,

nyúlik, válik amőbaként,

más dudorait bevonja.

Világ, bekap a tömeg!

Felleget fú orralika,

odvas foga

bérkaszárnnyák görbe sora.

Kapkod, nyúl, ahova ér,

csűrért, gyárért, boglyáért,

hétórai munkáért,

a Göncölért, Fiastyúkért,

bővizű alföldi kútért — —

Nyirkos, görbedő atyáim,
édes, sovány leánykáim
a tömeg.
Körötte füstölgő csövek.
Folyót piszkál a szalmaszál, —
ni, kapja, viszi már az ár!
és sodorja a padokat,
a kiszniket, a koczikat,
a csákókat, a lovakat,
a fölmutatott kardokat — —

Óh!
Minden más hiábavaló,
az alku, az átok, a csönd, a szó!
Ő
az épület s az építő,
lenn alapkő és fönn tető,
a dolgozó, a tervező —
Éljen a munkásság, parasztság,
nem fogja polgári ravaszság,
fölrugja milliónyi láb, —
hú! tömegek, tovább! tovább!

Többszörös tanúság szerint, és a vers tárgyi elemzése is erre vall, az 1930. szeptember 1-jei tüntetés emlékére, hatására született.¹⁰² Szavalókórusra íródhatott; a vers elejét és végét kórusoknak kell mondania. Az első két sor a régi munkásjelszó, egyúttal a szeptemberi tüntetés jelszava is, amely sajátos ritmusával (jambust idéző spondeusz és három rövid szótag felfelé menő hangmagassággal),¹⁰³ zenei jellegként is alkalmas verskezdetnek.

A szöveg közepe előbb egy nagy vízió kibontása; a Tömeg perzonifikálódik, különös szörnyeteggé lesz, „tömény össejt”, amely „amőbaként” nyúlik, de ugyanakkor ősrorszarvú Leviathan is: „Felleget fú orralika”. Ebben a részben is megjelennek József Attila már ismert visszatérő képzetei: a „kőd”, amely itt is, a *Szocialisták-*

¹⁰² Elemzése: *R. Hutás* [151] részletes nyelvi analízissel; *Kiss F.* [194] 418–420.; *Eörsiné* [92] 194–196.; *Péczeley* [268].

¹⁰³ Szilágyi hangsúlyos ötösnek, illetőleg hetesnek tartja. (*Szilágyi* [355] 143.)

ban is a történelemről alkotott hamis tudatnak a metaforája, meg a mesebeli Tömeg-szörny „odvas foga / bérkaszárnnyak görbe sora”. Ez a német expresszionistákra, például Hans Masereelre vagy Käthe Kollwitz metszeteire emlékeztető kép tér majd vissza a *Munkásokban*, sőt még *Eszmélet* ciklus vázлатаiban is.

Ugyanakkor a vers epikus kompozíció is, előrehaladó cselekményű, mintegy az 1930-as tüntetés eseménytörténete – a tömeg maga utóbb, mint oly sokszor József Attilánál, vízzé, folyóvá, „ár”-rá válik. A víz a *Klárísoktól* a *Flórának*-ig sokféle, sokjelentésű őselem, de általában a szexualitás és az Idő metaforája; itt az indulaté, a forradalmi rendetlenségé, mint utóbb az *Áradatban*. És mind a Szörnyeteg–Tömeg, mind az Ár–Tömeg megidézése közben kiszól a versből a kórusvezető: „Nyirkos, görbedő atyáim, / édes, sovány leánykáim”.

A lezárás a rímjátékkal (ő-ő-o) ékesített kiáltással ismét csak kollektív mondanivaló, ismét csak a kórus egészének kell mondanania.

Metrikai-formai környezetét tekintve a *Tömeg* a whitmani és főleg a verhaereni sorba illeszkedik; „periodicitást elvető expresszionista szabad vers”, és ebben a keretben szólnak meg szabályos metrikájú sorok.¹⁰⁴

József Attila saját művében előzményei a *Tüntetés*, a *Tűz van*,¹⁰⁵ de a korábbi versek teljes énfeladási kísérlete helyett itt „a költői én, a kötelezettségvállalás ellenére határozottan megkülönbözteti magát a tömegtől”¹⁰⁶.

A *Tömeg* kétségtelenül a munkásmozgalom tanait, mondhatnám szinte akart módon közhelyeit alkalmazza („hétórai munkáért...”), színezése, díszletezése munkáskörnyezeti, városi, bár a „csűrért, gyárért, boglyáért...bővízű alföldi kútért” a paraszt- és munkáskivánságok egységét jelzi, mintegy a korábbi paraszti lázadó korszak átnövését általánosabb szocialista forradalmiságba. Ennek már szektás-balos változatára utal a „nem fogja polgári ravaszság” és a „Minden más hiábavaló...” kijelentése.

¹⁰⁴ L. Szilágyi [355] 69., 142–143. – a vers részletes metrikai elemzésével.

¹⁰⁵ Kiss F. [194]

¹⁰⁶ Angyalosi [34] 115–116.

A Tömeggel tehát a költő hangosan, nyíltan csatlakozik a munkásmozgalmi vers hagyományaihoz; a korábbi szociáldemokrata líra, a Népszava-vers éppúgy jelen van itt, mint a 100%-ban közölt Becher- és Weinert-fordítások nyoma, sőt távolról még az ugyancsak fordításokból ismert Majakovszkij-, Demján Bed-nij-hatás is. Természetesen mindezt egyéni vízióval dúsítva, fel-emelve közli, de ugyanakkor szinte játékos gesztusként is: ezt is tudom...

Valószínűleg közvetlenül a Tömeg szomszédságában keletkezett a *Szocialisták* [II.].

Le a kapitalizmussal! Hatalmat, hust a dolgozóknak!...

*A tőke szennyében gázolunk, kedves fegyverünk böködi tomporunkat –
Böködj, böködj csak szüntelenül, kedves fegyverünk,
hadd tudjuk meg újra és újra, hogy véletlenül, tusa nélkül csatát nem
nyerünk.*

*Nem sietünk, erősek vagyunk, rengeteg az elevenünk, a halottunk,
tanácsot állunk a dombon, melyre pincéből, bányából, kubikos gödörből
feljutottunk –
viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csucsainkat.*

*Viszi a ködöt az idő s az időt mi hoztuk magunkkal,
hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
a kenyérrrel, mely megpenészedett, amíg a munkás
megszeghette,
a kásával, mely megdohosodott, amíg a munkás
megfőzhette,
a tejjel, amely megsavanyodott, amíg a munkás
köcsögébe belecobbant,
a csókkal, amelyből cafróság lett, amíg a munkás
fiatalába beledobbant,
a házzal, amelyből omladék lett, amíg a munkás
beleöltözött,
a ruhával, amelyből rongy lett, amíg a munkás
beleöltözött,
a szabadsággal, mely elnyomás lett, amíg a munkás
megszületett,*

a bőrszivarral, mely bagó lett, amíg a munkás
felnövekedett, — —
a tőkével, mely munka lesz,
míg megnő az inas
s kalapácsával odavág
világ!
ahol a legfehérebben
izzik a vas!...

Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt majd felszálpsz!...

Te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra, Elvtárs!

Ez a szöveg, mint ismeretes, a korábbi, jóval rövidebb vers átdolgozása. Az átdolgozás során pontosan ugyanazokat az elemeket használta föl, ugyanolyan szellemben, mint a *Tömegben*. Ez még világosabban szavalókórusra írott vers, az utolsó sort a karvezető mondja, ő küldi szét a csoport tagjait:

Te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra, Elvtárs!

A sor lejtése, ritmikája Kassák *Mesterembere*kjének híres utolsó sorát idézi fel:

s örüljenek az új költők, akik az idők új arcát
éneklék előttünk;

Rómában, Párisban, Moszkvában, Berlinben, Londonban
és Budapesten.

A vers elején pedig, mint a *Tömegben*, napi-mozgalmi, elharsozott jelszó áll; a bővítés a *Tömegben* már felbukkant köd motívum további kibontása: „Viszi a ködöt az idő”, amely egyúttal egy jelentésteli József Attila-fogalom, az Idő megjelenítése („mert földünkön az idő érik...” [Végül], „milyen idő” [Fagy]). Ezután egy száguldó iramú litánia következik, hármasságú sorok ismétlésével („a kenyérral, mely megpenészedett, amíg a munkás megszeghet...”): Egyúttal időt és okot lendületes körmondatban kifejtő történetfilozófiai-politikai megállapítás. És a vers vége, ugyanúgy, mint a

Tömegben, a marxi gondolatvilág egyszerűsített, tömörített képé formálásában csattan ki, mintegy akcióverssé változtatva a szöveget.

Ezt a jelleget pedig egy – sokat és sokféle céllal idézett – jelszó zárja, indokolja, magyarázza:

Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt majd felszállsz!

A *Szocialisták* átdolgozása azt is jelzi, hogy a költő visszanyúlt a Márta-korszak előtti Népszava-költészethez, pontosabban: annak elemeit is felhasználja, hogy kialakítsa az osztályharcos, a harcra buzdító, a tömeggel együtt lélegző költő szerepét.¹⁰⁷

Effajta, közvetlenül harcra buzdító, balos-sektás szavalókórus-, szabad verseket nem is írt többet, vagy ha írt is, az nem maradt ránk. A formában ezekhez közel álló *Invokáció* már egészen más hangú. 1930 végén, 1931 elején a forradalmi indulat kifejezésére azonban más formákkal is kísérletezik.

Villoni mozgalmi versek – L e b u k o t t

Az 1930-as év végének, a mozgalmi tevékenység megkövetelte eszmény valóra váltásának egyik poétikai eszköze a villoni eszköztár újraértelmezése, felhasználása, egy sajátos munkásmozgalmi ballada megteremtése.

Már többen rámutattak, legutoljára részletes tanulmányában Süpek Ottó,¹⁰⁸ hogy a *Lebukott* milyen mértékben épül Villonballadákra. Márpedig a *Lebukott* újabb adat szerint 1930 őszéről való,¹⁰⁹ tehát első ebben a villoni sorban.

¹⁰⁷ A fentiekből következik, hogy az ÖV 2. ([13] 543.) által textológiai okból 1931 elejére tett, a magam korábbi kiadásában (ÖM 2. [8] 389.) is ekkorra datált *Szocialistákat* valószínűleg 1930 kora őszére, a *Tömeg* mellé kell elhelyezni.

¹⁰⁸ Süpek [314]; korábbi irodalom: ÖM 4. [10] 214–215.; Szabolcsi M. [325a] 630–633.

¹⁰⁹ ÖV 2. [13] 542.

A villoni modell újraértelmezése, baloldali, sőt mozgalmi célokra való átértelmezése a 30-as évek Európájának jellegzetes törekvése volt.

Az első tehát az 1930. őszi *Lebukott*.¹¹⁰

*Megvallattak, hogy vérzett a húsunk.
Elytársunk, ki még sétálsz, mint a fény,
gondolj reánk, kik föl-le futkosunk
és messzenézünk cellánk szögletén.
Lágyult az izmunk, fekhelyünk kemény,
eledelünket kiköpi a szánk,
gyomor- s tüdőbajt ítéltek reánk
s ha nem pusztulunk, elpusztítanak.
Még harcolunk, de testünk oly sovány.
Testvér, segítsd a lebukottakat.*

*Otthon a tűzhely hűvös és repedt,
hideg fazékban készül az ebéd,
a csarnok nyirkos kövéről szedett
kis káposztalevél és hulladék.
Az asszony szédül, szidja gyerekeit
s a szomszédné a gangon kiabál,
hogy tőlünk sosem kapja vissza már
az ujjnyi kevés lámpaolajat.
Tél lesz, ragyog a fagy s az éhhalál.
Testvér, segítsd a lebukottakat.*

*Gondoljatok a büdös kiblire,
mely ködgomolyban küld új nyavalyát.
Adjatok szappant, lóhúst s télire
apadt testüinkre adjatok ruhát.*

¹¹⁰ A *Lebukott* keletkezése és utóélete a „mozgalmi” József Attila legendakörnek egyik jellegzetes példája. A költő életében a vers, nevével nem jelent meg. Fábry Zoltánhoz írt, fentebb már idézett levelében tudósít arról, hogy 1930 novemberében küldte el szövegét a *Vigadó* dallal együtt Moszkvába. A vers névaláírás és az utolsó szakasz nélkül a felvidéki *Az Út* 1930. nov. 1-jei számában jelent meg. — Agárdi Ferenc szerint (Egy költemény születése. *Élet és Irodalom* 1962. dec. 7. 4.) 1930 szeptemberében Füredi Józsefnek, a Vörös Segély egyik főfunkcionáriusának felkérésére írta a Japánban — s ő vitte el a megrendelőnek, egy, a Vajdahunyad-vár udvarán megbeszélte találkozóra.

Küldjetez könyvet, bármily ostobát,
mert megőrjí a patkánypuha éj,
az asszony nélkül gyötrő szenvedély.
Enyhítsd kínunk, ha munkás vagy s szabad,
Eltárs, hisz te vagy a Vörös Segély!
Testvér, segítsd a lebukottakat.

Küzdünk híven a forradalomért,
nem halhatunk meg, élnünk kell tovább.
Zizegve várnak a röpcsik, a hék
s éhbérrel várnak mind a burzsoák.
A mozgalom vár, munka és család,
míg megbukik a kizsákmányolás,
a sarló villan, sújt a kalapács
s börtönről, gyárról lehull a lakat.
Éljen a Szovjet, a munkástanács!
Testvér, segítsd a lebukottakat.

Már keletkezése után kéziratban is, szóban is elterjedt mozgalmi körökben.¹¹¹ Gépírásos másolatban terjedt, kívülről megtanulták, József Attila maga a gödi munkásstrandon szavalta 1931 nyarán. Kézíratos másolatai többször is a rendőrség, utóbb a bíróság elé kerültek. Egy ilyen, 1931. jún. 22-én történt esetről szól Farkas Sándor. Utóbb az „egyetemista lebukás” 1933. máj. 5-i tárgyalásán is védekeznie kellett a költőnek a vers szerzősége ellen. A perben József Attila így védekezett: „Ezt a verset nem én írtam... a gödi strandon hallottam egyszer. Én Kulcsár István doktorhoz gyógykezelésre jártam, individuál-pszichológiával kezelt és az volt a célja, hogy tudatosítsa tudatalatti törekvéseimet. Egy ízben kianalizálta egyik álmomat és akkor mondtam neki, hogy álomban egy vers szokott eszembe jutni. Én elmondtam neki aztán ezt a verset, amelyet a gödi strandon hallottam s ő ezt legépelte.”¹¹² A védekezést különben a bíróság elfogadta, csak majd a Kúria, 1934. máj. 16-án változtatja meg az ítéletet – József Attilát

¹¹¹ L. erről Farkas [95] 152–154.

¹¹² Újságtudósítás. Magyarország 1933. máj. 7. In: Kortársak [202] I. 302. Az esetről és a perről l. i. m. 782.

izgatás büntetében mondja ki bűnösnek, és 50 pengő pénzbüntetésre ítéli.¹¹³

Az elsőfokú, májusi tárgyaláshoz egyébként egy – többek által is elmondott – anekdota is fűződik. Az egyik változat szerint, állítása bizonyítékaul József Attila elszavalta a *Lebukottat*. (Kulcsár István szerint ez a detektívek előtt történt, a házkutatás alkalmával.)¹¹⁴ Más emlékezések szerint a tárgyalást vezető Szemák tanácselnök „nagy élvezettel, kiemelve ritmusát, felolvasta a verset. Annyira elkapta a vers pátosza, hogy az utolsó pillanatban tért észre, amikor az utolsó strófában ahhoz a sorhoz ért: *Éljen a szovjet, a munkástanács!* Itt leeresztette a hangját, és azt mondta helyette: »Itt a költő élteti a szovjetet és a munkástanácsot.«¹¹⁵

A vers csak 1945 után, a *Döntsé a tőkét... József Attila forradalmi versei* című füzetben jelent meg először, nyilván valamelyik gépírásos másolat alapján.¹¹⁶

Alkalma, ürügye az illegális párt számára mindig nagyon fontos Vörös Segély segítése és ábrázolása. Mintegy pártfeladatként írhatta, egyúttal a maga számára félig játékos erőpróbaként. És valóban kiformált vele egy „modell”: a valóságsűrítő villoni ballada mozgalmi változatát.

Villoni a forma, a metrika, a dizaine átvétele, annak ababbccded rímképletével, laza tízes jambusokkal.¹¹⁷ Nagyon jellegzetes tartozéka még a villoni formának a különben a középkori francia költészetből európai közkinccsé lett refrén. Villoni a magatartás is, az *Akasztottak balladája*, a *Nyugasztaló* attitűdje: egy vagyok a sorban, a vagányok, a fiatalok, a forradalmárok sorában. A többes szám első személy („Eltársunk...”) nevében letegezett (ezt nyugodtan nevezhetjük mozgalmi tegezésnek) „testvér”, „testvé-

¹¹³ *Rejtő* [288] 463–464.

¹¹⁴ Kulcsár István 1958-ban írta, hozzám 1962-ben elküldött írásos emlékezésében (birtokomban). – L. még K. I.: József Attila vallomása. Élet és irodalom, 1973. máj. 26. – 2.

¹¹⁵ *Bánki Ágnes–Széll Jenő*: József Attila és a kommunista diákok pere. It 1972/4. 935–941.

¹¹⁶ A versnek egyébként egyetlen részletes elemzése: *Süpek* [314].

¹¹⁷ A jambusok értelmezhetőségéről l. *Gáldi* [118] 111–112. – Szilágyi gagliardizált tízesekként ritmizálja. (*Szilágyi* [355] 25.)

rek” egyúttal a villoni „frères humains” fordítása. Ez vált át a vers végén általános alannyá, szentenciózus propagandisztikus beszédmódba.

A külső forma és a „mozgalmi tegezés” tehát Villontól való, bár a többes szám első személyű nemzedéki és csoportdeklaráció már ott volt nála korábban a *Fiatal életek indulója* típusú versekben és később a *Szocialisták* kórusában. De Villontól is eredhet a kis tények, a valóság cserépdarabjainak felsorolása. Ez a színes tárgyi, személyi világ népesíti be a *Nagy Testamentum* lapjait.

Persze, a tárgyi világ már korábban gazdagon megjelent a versszövegben József Attilánál. Az 1922–23-as versek, mint *A jámbor tehén*, *Tanulmányfej*, *Aratás előtt* képviselik nála a parnasszistáktól eredeztethető, a Nyugat körében pedig elsősorban Kosztolányi és Juhász Gyula verseiben felfedezhető leíró technikát, amely náluk, impresszionista színkezeléssel a magyar táj és főleg a magyar vidék plasztikus és színes képét tudja érzékeltetni. József Attilánál azonban 1923 után alig találunk ilyen verset, átalakítva, finomítva 1928–29-ben tűnik fel (*Esik, Tiszazug*), s leginkább a *Betlehemben* éled újjá. Bármilyen sajátos is, a *Lebukott* közvetlen előzménye a *Betlehem*.

A leíró, a tömörítő szándék megmaradt, de a tárgyi anyag megváltozott. Városivá, nagyvárosivá vált ez a tárgyi világ, és feldúsult az illegális mozgalom színeivel, embereivel, kellékeivel, sajátos mitológiájával. A *Lebukott* a maga villoni technikájával és a Nyugattól örökölt, de Arany Jánosra is támaszkodó leíró eszközeivel önmagában is a munkásmozgalmi mitológia egyik darabja, egyben persze Kassák és a szociáldemokrata líra folytatója is.

Ennek a sajátos tárgyi világnak igazi középpontja és színtere a költő által jól ismert külvárosi munkáslakás. A második versszak félreérthetetlenül önéletrajzi elemekkel van teli, hiszen pl. „az ujjnyi kevés lámpaolaj” az 1910-es Ferencvárosra utal. A nyomorúságos gyermekkori környezetet idézi fel néhány pontos, kiragadott vonás és jellemző életkép:

*Az asszony szédül, szidja gyerekeit
s a szomszédné a gongan kiabál*

Félreérthetetlenül az anya halála utáni élményre utal az alábbi sor:

*Otthon a tűzhely hűvös és repedt*¹¹⁸

Az ezt megelőző és követő szakaszban a börtönlét leírása mellett a „neurotikus forradalmár” vonásai is kitűnnek már (a kultúra hiányának, az asszony utáni vágyakozásnak, a magánynak, a szorongásnak és a céltalan életnek a költő által annyiszor felpanaszolt kínja szólal meg), a bebörtönzöttek kínja minden egyén kínjaként jelenik meg. A foglyok jellemzésében pedig a *Szocialisták* ellentétpárjai is felbukkannak. A vers vége, az utolsó versszak lendületes, de jelszószerűen frázisos; a frappáns mondatok, amelyek egyike az illegális párt romantikáját pontosan foglalja össze: „Zizegve várnak a röpcsik, a hék” – voltaképpen a mozgalom közhelyeit ismétlik meg. De ebben a versben is felfedezhetők József Attila legsajátabb költői eszközei. Az egységbe tömörített ellentétek („...föl-le futkosunk / és messzenézünk”, „Lágyult az izmunk, fekhelyünk képmény”, „s ha nem pusztulunk, elpusztítanak”), néhány messze világító metaforája („ki még sétálsz, mint a fény”, „patkánypuha éj”) jelzik: még a mozgalmi feladatot is teljesen egyéni ízekkel oldja meg.

A *Lebukott* csak első darab egy sorban. A villoni formába tömörített, történelmet összefoglaló szövegek folytatása a *Munkások*, a *Mondd, mit érlel*, a két tőkehaszon-ballada, a *Vigas*, még később a *Március* és az [*Ős patkány...*] is. A város világa pedig a *Külvárosi éj*ben és az egész későbbi költészetében uralkodóvá válik, a falu lesz a ritkábban előforduló, alkalmi tárgy. Néhány töredék is ehhez a vonulathoz kapcsolható, így pl. egy argóban fogalmazott villoni ballada, amely mintegy játékos ellendarabja a *Lebukottnak*.

¹¹⁸ Szilágyi Péter utal rá, hogy a kép csirája ott van a *Csüngője voltam* c. versben: „Megpattant, hűvös tűzhelyemhez”. (Szilágyi [355] 141.) – Ugyanezekkel a sorokkal kapcsolatban Stoll Béla Arisztophanész-olvasmányokra is utal; erre az akkor olvasott Max Beer-könyv hívhatta fel József Attila figyelmét. (Stoll Béla: Párhuzamok József Attila-versekhez. Írások Péter László 70. születésnapjára, Szeged, 1996. 75–76.)

A *Munkások* ugyancsak villoni formából kiindulva válik történet-filozófiai ódává.

*Forgolódnak a tőkés birodalmak,
csattog világot szaggató foguk.*

*Lágy Ázsiát, borzolt Afrikát falnak,
s mint fészket ütik le a kis falut.*

*Egy nyál a tenger! Termelő zabálás, —
kis, bűvő országokra rálehel
a tátott tőke sárga szája. Párás
büdösség-felhő lep bennünket el.*

*S hol zápfog rág, a város érdes része,
hol a vasbányák fuvallata ing,
gép rugdal, lánccug, jajong ládák léce,
lendkerék szijja csetten és nyalint,
hol a fémkeblű dinamókat szopják
a sivalkodó transzformátorok,
itt élünk mi. És sorsunk összefogják
a nők, gyermekek, agitátorok.*

*Itt élünk mi! Idegünk rángó háló,
vergődik benn' a mult sikos hala.
A munkabér, a munkaerő ára,
cincog zsebünkben, úgy megyünk haza.
Ujságpapír az asztalon kenyérrel
s az ujságban, hogy szabadok vagyunk —
poloskát űzünk lámpával s a kéjjel
s két deci fröccsel becsüljük magunk'.*

*Elytárs és spicli jár a csöndben erre,
részeg botlik, legény bordélyba lóg,
mert hasal az éj s pörsenéses melle,
mint szennyes ingből, füst alól kilóg.
Így élünk mi. Horkolva alszunk s törten,
egymás hátán, mint odvas farakás
s hazánk határát penész jelzi körben
a málló falon; nedves a lakás.*

*De – elvtársaim! – ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött.
Kiállunk érte, mint a kémény: lássák!
És búvunk érte, mint az üldözött.
A történelem futószallagára
szerelve igyen készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegi az Ember öntött csillagát!*

Valószínűleg 1931-es nyári vagy őszi vers. Igaz, első megjelenése 1931. decemberi, de gondolatvilágában hasonlít a *Tömegre* és a *Szocialistákra*. Szinte olyan, mintha amazok feszesebb, megformáltabb párja lenne. Efféle páros feldolgozás később az *Elégia* és az *Óda*, azaz *A város peremén*.¹¹⁹

A *Munkásokban* nem a dizaine, hanem a huitaine az alapforma, nyolcsoros strófák, sajátos 11-10-11-10 / 11-10-11-10 szótagszámmal, ez lehetővé teszi a szakaszok első és ötödik sorainak vezér-

¹¹⁹ Már a kortársi kritika is kiemelte (*Danzinger: Kortársak [202] I. 251–256.*). Illyés Gyula „igen sok részletében szerencsés forradalmi, sőt mondhatnám marxista vers”-nek nevezi. (*Illyés: Kortársak [202] I. 262.*). Pákozdy Ferenc a Társadalmi Szemlébe írt elítélő kritikájában „egy jelentéktelen sortól eltekintve legértékesebb” versnek nevezi (*Pákozdy: i. m. I. 295.*). – Utóbb mintha *A város peremén* elfedte volna a *Munkásokat*. Horváth Márton elemzi részletesen, „pontos politikai analízis”-ként említi: „az illúziómentes valóság felismerése szülte azt az erőt, bizonyosságot, hogy a legsötétebb éjszaka után szükségszerűen ragyogó napvilág következik.” (*Horváth M. [146] 36–38.*) Újabb elemzése a versnek: *Gáti [121] és Zappe [442]*.

A vers világnézeti, politikai elemzése Tverdota György egy tanulmányában olvasható (*Tverdota [412] 104–105.*), a „baloldali fordulat reprezentatív versének” tartja. „A végső sorokban József Attila a bolsevizmus által ígért újfajta szabadságot igyekezett képileg megragadni.” Ugyanakkor „A *Munkások* sorai, köztük legközvetlenebb formában: »A munkabér, a munkaerő ára« mondat már a marxi közgazdaságtan intenzív tanulmányozásáról, elméleti szakszerűsége való törekvésekről árulkodnak... az elfogulatlan olvasó nem tagadhatja, hogy a versnek, patetikus felajzottsága, retorikus fordulatai, a marxista tanok versbe szedése ellenére is nagy költői ereje, elemi hatása van.” – Garai László pedig azt emeli ki, hogy a *Munkások* ritka eset József Attilánál, amennyiben a termelést mindjárt összefüggésbe hozza a művészettel, az utolsó négy sorban „a maga sajátos, soha sem volt módon egyedi műalkotását” hozza létre. (*Garai [119] 129–130.*) – A korai értékelésre l. még *Szabolcsi M. [319] 52. ssk.*

motivumszerű kiemelését. A rímképlet a lehető legkonvencionálisabb: két páros rímcsoport: ababcdcd. Feszés és hagyományos forma.¹²⁰ A versnek erős a „felütése”, nagy súlyú, nagy távlatú kép-pel indít, és ebben szinte már az egészét előlegezi. Antropomorf fogalom, amely széles világtávlatot nyit, és egyúttal a megidézett jelenségcsoport történeti-szociológiai meghatározója. A vers látószögei a József Attila által máskor is használt filmtechnika szerint szerveződnek. Világlátvány – nagyváros – nagyvárosi lakás – majd ismét kifelé külvárosi utca – lezárásul az ország, immár a történetfilozófiai általánosítás, az Idő, a Történelem síkján.

A *Munkások* gondolati-indulati alapsémája az az ellentét, amely már a *Szocialisták* alapja is volt: a nyomorúságos és megalázó jelen és a diadalmas, ígérettel teljes jövő ellentéte, ez a jellegzetesen a felvilágosodásból származó, itt marxista színezetű gondolatforma, amely a magyar költészetben Vörösmartynál és Adynál gyakori – az „és mégis...” fordulatban összegeződik csattanószerű élességgel:

De – elvtársaim! – ez az a munkásság...

Ez a kettős szerkezet, a történelmi és egyéni jövő ellentéte, különféle változatokban végigkíséri a költőt, még az 1937-es versekben is ott van: a *Hazámban* és az *[Ős patkány...]* „és mégis”-ében. Ma úgy érezzük, kissé 19. századi ez a fordulat, mintha ebben is őrizne valamit József Attila a „hosszú 19. század” fényéből.

A történetfilozófiai, gondolati váz a *Munkásokban* még volta-képpen szorosan igazodik a marxi történetfelfogáshoz, sőt a kommunista pártok ekkori vonalához. A kapitalizmus túlhatalma, a világot átfogó monopóliumok uralma, a munkásosztály elnyomordása, öntudatra ébredésének szükségessége, történelmi vezető szerepe – ez a *Munkások* gondolati váza. Ettől még a vers agitációs líra vagy akár propagandabrosúra is lehetne. Ami többé teszi, az nemcsak előbb vázolt kemény formája és acélos szerkezete, hanem két, József Attilára oly jellemző poétikai-lélektani jellegzetessége.

¹²⁰ A strófaiban ötös és hatodfeles jambusok váltják egymást. Szilágyi szerint az ötösök többsége gagliardikus. A cezúra pedig egy öt- és egy hatszótagos részre bontja a sorokat. (*Szilágyi* [355] 239.)

Már régtől ott van verseiben, de a Márta-korszak óta szinte állandó kísérője a világ, a táj, a fogalmak antropomorfizálása: minden él, mozog, emberi alakot ölt ebben a sajátos látásmódban. A „tökés birodalmak” szörnyként, sárkányként viselkednek, krokodilok vagy akár dinoszauruszok. Az első kilenc sor egyetlen nagy vízió erről a szörnyetegről.¹²¹ A kép előzményei az *[Ó Európa ...]* című versben vagy a *Végül* soraiban is ott vannak:

*Éreztem, forgó, gyulladósos
gyomor a világ is...*

A fizikai undor, a maga gyomorbetegsége kivetítése a világra, egyúttal a „termelés–fogyasztás” örök kettősségét is leképezi. Az 5. sor második fele először így hangzott volna:

termelés, zabálás

És folytatódik az antropomorfizálás a 11–15. sorban szinte túlhazbó bőséggel („gép rugdal”) annyira, hogy a gépi-külvárosi tárgyi világ emberré válása világosan szexuális aktussal párosul:

*... csetten és nyalint,
hol a fémkeblű dinamókat szopják ...*

A 3. versszakban egy végérvényesen pontos antropomorf kép jelenik meg:

*... Idegünk rángó háló,
vergődik benn' a mult sikos hala.*

Az emberi idegrendszer mint háló korábban és később is visszatérő szorongató képzete: „idegeim elmerítem mint a hálót”. A háló és csillagrendszer mint az emberi egyéni történet összefoglaló képei ugyanakkor persze már a kényszerképzeteivel küzdő, de azon ekkor még uralkodó ember árulkodó szimptomája. Az idegrendszer

¹²¹ A kép feltűnő rokonságáról egy Lessing-epigrammával: *Lengyel B.* [226] 192–193. („... Hab' ich doch gehört / Dass manche Land und Leute fressen”)

önálló életre keltése, illetőleg ennek érzete jellegzetesen neurotikus tünet is lehet.

És sorakoznak áradó bőséggel az élőlényvé vált jelenségek: a munkabér „cincog zsebünkben”,¹²² „Hasal az éj...”.

A történelem metaforává alakítása az antropomorfizáláshoz közel álló eljárás, itt a történelem folyamatát élő gépként kezeli:

A történelem futószallagára

(Ezt a képet egy későbbi töredékében bontja ki majd teljesen: [*A hallgatag gép...*].)

A tárgyak, történetfilozófiai fogalmak, a tárgyi világ áradó gazdagságban, kemény szerkezetben, feszes formában – ez adja a szöveg igazi sajátosságát. A 2–4. versszak ennek a gép-, külvárosi világnak egyszersmind a munkásmozgalmi mitológia által átértelmezett gazdag leltára:

Eltárs és spicli jár a csöndben erre

A tárgy világ rajza mögött persze ezúttal is ott vannak személyes emlékei, a József család élete, és ott van az öntudat nélküli életnek kínzó élménye.

Az utolsó versszak a „De...” kezdet után lendületes és ötletes, de jóval inkább épít a maga korábbi fordulataira és a kor szociáldemokrata, kommunista költészetének közhelyeire. Különösen az első négy sorra áll ez.¹²³ Az utolsó négy konstruktivista ízű kettős hasonlat megint eredeti, a végén a kizengő csattanó pedig jelszóba tömöríti az egész szöveget.

Nem térek itt ki részletesen az utolsó sor körüli vitára. Véleményem szerint világosan a – jelző nélküli – vörös zászlót látta volna lobogni a gyáron. A korábbi változatok: „...világitón kitüzi zászláját”, „kitüzi a szabadság zászlaját” – a kor rejtjeles nyelve szerint

¹²² Ezzel kapcsolatos történetet ír meg Erdős László (Böllérbicskák éjszakája. Bp. 1984. 145.).

¹²³ Így látja ezt Németh Andor is: „A következő két sor élettelen, s aztán költészet és élményretorika váltakozik az üresen konvencionális befejező sorig.” (Németh A. [254] 76–77.) – Szervesnek tartja viszont Zappe [442].

csakis így érthetők.¹²⁴ A „szegzi az Ember öntött csillagát!” logikája a „szerelésből” érthető lenne, a gyári világ hasonlata így folytatódhat. Az emlékezet megőrizte „vörös csillagát” változat véleményem szerint ugyanúgy érvényes.

A *Munkások* mindenestre egy történelmi pillanat pontos visszaadása. Ha tetszik, történeti látomás, egyszersmind a marxi történelemszemlélet elfogadásával felépített jövőkép. Ugyanakkor lendülete, kemény szerkezete a benne zsúfolódó antropomorf víziók világa és az apró tények rengetege különlegesen feszültté teszik. A történetfilozófiai víziót, az utópista jövőképet utóbb korrigálhatta, sőt vissza is vonhatta a történelem és ő maga; a munkás-, a külváros- és gyár-témakör viszont egyre mélyebben foglalkoztatta, hiszen a *Munkások* világát fogalmazza újjá a *Külvárosi éj*, az emberi öntudat válságával viaskodik majd tanulmányaiban, a gyerekkor, a Ferenc tér emlékei más kontextusokban is vissza-visszatérnek.

Mondd, mit érlel...

A villoni indítású versek közül keletkezési időben és a megidézett tárgyi világ vonatkozásában is a *Mondd, mit érlel...* áll legközelebb a *Munkások*hoz.

*Mondd, mit érlel annak a sora,
akinek nem jut kapanyél;
kinek bajszán nem billeg morzsa,
ki setét gondok közt henyél;
ültetne krumplit harmadába
s nincs szabad föld egy kapa se,
s csomókban hull a hajszála
s nem veszi észre maga se?*

*Mondd, mit érlel annak a sorsa,
akinek öt holdja terem;
lompos tyúkja kárál a torsra
s gondjai fészke a verem;*

¹²⁴ A „világítón kitzüzi zászlaját” változatot tartja igazán hitelesnek *Vida* [440].

s igája nem zörög, sem ökre
nem bög elnyújtva — nincs neki —
s mélyéről párolog a bögre,
ha kis családját eteti?

Mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki maga él, maga keres;
levesének nincs sava-borsa,
hitelt nem ad a fűszeres;
egy tört széke van, hogy begyűjtson,
repedt kályháján macska ül,
ritmust lóbál az ajtókulcon,
néz, néz, s lefekszik egyedül?

Mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki családjáért dolgozik;
veszekszenek, kié a torzsa,
és csak a nagy lány néz mozit;
a nő mindig mos — lucsök holtja —
szájíze mint a főzelék
s a szigor a lámpát ha eloltja,
csend fülel, motoz a setét?

Mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki a gyár körül ögyleg;
helyén a kapszlit nő kapdossa
s elfakult fejű kisgyerek;
s a palánkon hiába néz át,
hiába cipel kosarat,
szatyrot, — ha elalszik, fölrázzák
s lebukik, hogyha fosztogat?

Mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki sót mér, krumplit, kenyeret,
hozomra, újságpapirosba
s nem söpri le a mérleget;
s ritkás fény közt morogva rámol
— az adó hosszú, nagy a bér —
s mi haszna sincs, hiába számol
többet a petróleumért?

*S mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki költő s fél és így dalol;
felesége a padlót mossa
s ő másolás után lohol;
neve, ha van, csak áruvédjegy,
mint akármely mosóporé,
s élete, ha van élte még egy,
a proletár utókoré?!*

Ez is huitaine, ezek is páros rimek, de a szótagszám 9-8-9-8-9-8-9-8, s így sokkal szabályosabb, hagyományosabb képződmény, a villoni balladák mellett már az angol balladákra is emlékeztet.

A vers 1932 februárjában már megjelent, tehát ez is 1931 végi, 1932 elejei, de benne már nem a feltétlen hit, a feloldó jövőkép az uralkodó, mint inkább a kétely, a lopakodó magányérzet, az eluralkodó szorongás.¹²⁵

A refrén itt előre, sorkezdetnek került, tehát deviza lett. A magartás változatlanul villoni-mozgalmi, közösséget, partnert, társat megszólító. A refrén formulázása sajátos, a mondat szerkezet és a szókincs késő expresszionista, szinte szabódezsős (pl. „érlel” — a „sors-érlelés” talán még a „barthás” korszakból került ide), az „annak a sorsa, aki...” alárendelt szerkezet viszont logikai és intellektuális árnyalatot is kever a mondat szerkezetébe.

A refrénben megfogalmazandó kérdés természetesen formális, csak logikus következtetést vár a költő. És ez a következtetés: „semmit” vagy „a halált”.

Ezen a kereten belül kis életképek sorakoznak, valósággal kis németalföldi életképek. Egy-egy életszelet mindegyik, csaknem így fogalmazhatnám: kibontott medáliák, amelyek a kor magyar társadalmi típusainak szinte szociológiai pontosságú rajzai. Mintha csak József Attila itt Illyés Gyula ekkoriban kibontakozó „lírai realizmusának” megfelelőjét adná, mintegy megmutatva: ő is tud kisrealista pontossággal, de sűrítő tömörséggel ábrázolni. Vagy talán Nagy

¹²⁵ Részletesebben főleg oktatási célokra elemezték (Gaál Endréné—Csetkó Gyuláné: *A Mondá, mit érlel* című költemény tanításához. Irodalmi elemzések II. Bp. 1958. 77–79.; Pálmai Kálmán: i. m. 72–76.; Szappanos Balázs: Tanulmányok a műelemzés köréből. Bp. 1973. 17–19.

Lajos szemlélete, cikkei a vele való beszélgetések inspirálták? Mert a *Mondd, mit érlel* szinte a magyar szociográfiai irodalom része.

Az életképek négyes ritmusban sorakoznak: 2-2-2-1 képletben. Egy-egy párt alkot: a föld nélküli mezőgazdasági munkás, az agrárproletár — a kisparaszt; a magányos — a családos; a munkanélküli — a kiskereskedő; végül, lezáró önéletrajzi képként, a költő. Az egyes életképeken belül pedig a réteg vagy típus jellegzetes eszközei, rekvizitumai, cselekvéstörédei sorakoznak. Mindegyik alakot, a bemutatás során egyre fokozódón, céltalanság és magány jellemzi. A „hiába”, „nincs”, „egyedül” a vers kulcsszavai.

Egy-egy versszakban, egy-egy életképben mesteri, érett tudással tömörít. A pontos versmondattal, egyetlen áthajlással a 13. sor végén, a magyaros ritmust is lehetővé tevő feszes verseléssel és szinte posztzsurrealista metaforikával kovácsolja egygé ezeket a kis képeket: „...lucskok holtja”; „csend fülel, motoz a setét”; a *Hosszu az Úristent* folytató kép: „Az adó hosszú...” — megannyi kis csillogó mozaik. Talán csak egyetlen helyen nem sikerült jó megoldást találnia: a 14. sor „— nincs neki —” közbevetése sutának hat, legalábbis a vers egészéből kirívónak.

Ez a vers is tele van rejtett és nyílt önéletrajzi utalásokkal. A két parasztportré a szabadszállási rokonok világát, a harmadik versszak magányos embere a maga korábbi éveit idézi, és itt is megjelenik szinte emblémaszerű motívumként:

repedt kályháján macska ül,

amely egy nyilván a verssel közel egykorú töredékben is ott van.¹²⁶

¹²⁶ *Repedt kályhámon macska ül —
ne hadd, hogy szomorú legyek,
ne hadd motyognom félszegül
hogy élni kell és nem lehet.*

*Töprengett ősszel szilajon,
havazik gondolkodva most —
kérdézem hát, ha nem tudom:
követ tépjek, vagy papírost?*

*Kékkorú katonák között
polgár vagyok-e, vagy fegyenc?*

A „szájíze, mint a főzelék” is az ő sokszor felpanaszolt élménye, és vissza-visszatérő emlék a „palánkon hiába néz át” motívum is.¹²⁷

Közvetlenül aktuális önéletrajzi motívum a „felesége a padlót mossa”. Az „ő másolás után lohol” szituációt pedig egy töredék is említi:

*Mióta egyéb nagy írók
bús másolását vállalom*

(Olyan eseménysorra utal, amelyről más forrásokból nem értesülünk.) De ezeken a konkrét élményeken túl is fontos és árulkodó a „fél” szó. József Attila mélységes szorongására és politikai-társadalmi közérzetére utal. A befejezésben már a mozgalomban és önmaga szerepében való mélységes kétely, sőt keserű irónia kap hangot, úgy érzi, hogy kihasználták, és a „keserű jelen” nem érti... A „neve, ha van, csak áruvédjegy” sor vonatkozhat a Féje-féle Ilyllys–Erdélyi–Simon Andor–József Attila-névsorokra vagy talán Sándor Pálékra és Madzsar Józsefekre. A kételyt és keserűséget akkor még jövőkép oldja fel, a kérdőjelet követő felkiáltójellel, egy „proletár utókor”-ra való utalással.¹²⁸

Voltaképpen a villoni versek sorába is tartozik egyik legnagyobb és egyszersmind legrejtélyesebb verse, *A hetedik* is.

A „kalevalás” forradalmi versek

A *Dönts a tőkét...*-korszak verseinek egy másik csoportja a népdalszerű, „kalevalás” versek. Ezekben játszik el leginkább a formával. Kísérletezik, hetykén és fiatalosan, hogyan tudja a közvetlen forradalmi mondanivalót újszerűvé, vonzóvá tenni.

¹²⁷ Kassák-párhuzamra figyelmeztet Stoll Béla. Kassák 32. versében hasonló kép: „hiába ögyelegsz a palánkok körül”. (Stoll: Párhuzamok József Attila-versekhez. Írások Péter László 70. születésnapjára, Szeged, 1996. 78.)

¹²⁸ A sort József Attila nyelv- és névszemléletének tágabb keretében értelmezi Tverdota György (*Tverdota* [411] 55–56.).

A Farsangi lakodalom ilyen vers.

Töke és Fasizmus jegyesek

Minden külön értesítés helyett.

Kuka kakuk mekegett,
kis göndör domb röhögött,
mosoly szállt az érre
s a kiázott fák töve
sárga foggal röhögött
a lakzi hirére. Lám, lám.

„– Édes urnőnk házasul!
Hé munkás! Hé bércseléd!
Meghivott a töke!
Itt a levél, legalul
napszám-pengő a pecsét –
kéiség nincs felőle!” Lám, lám.

„– Görbe karónk meghizott!
Kolbász lesz belőle, ám
paraszti bendőbe!
Napszámos is inni fog –
sárga bor a láthatár,
pezsdül erjedőbe!” Lám, lám.

„– Kiki ezer egeret
kap a mezőn – fogja meg!
Jó lesz egyelőre,
az idén, hogy spájz legyen
s hogy ne álljon üresen
a kamra jövőre!” Lám, lám.

„– Mert a tókés uraság
nem az ördögök menyé;
ég a főkötojé!
Ezért áll a napvilág
helybe, mint a jegenye
viharos időbe.” – Lám, lám.

Egyenes folytatása a *Betlehemi királyoknak*. Tánccal, Szilágyi Péter szerint a „kanásztánc” ritmusára íródott¹²⁹ (Aestuans intrinsecus irae vehementi – Megismerni a kanászt cifra járásáról) trochaikus jelleggel. Én azonban más dallamot sejtek mögötte; 7+7+6 szótagos félstrófaból áll, a 6 szótagos sor végén refrén táncszóval. N. Horváth Béla¹³⁰ a népszokásokat felhasználó versek között említi, és groteszk hangvételőnek, a „felfordult világ” képzetkörébe illeszkedőnek tartja, „Azon folklór fogantatású versek közé tartozik, ahol a népköltészeti forma – a táncszó is – aktuálpolitikai jelentést hordoz és válik agitativ eszközzé”, és éppen a szegénység abszurditása lesz itt groteszk kapcsolással politikai mondanivalóvá. Van a versben valami, Brueghel jeleneteire emlékeztető vonás is. Magam mégsem tartom igazán sikerültnek, játékos, kihívó kísérlet ez csupán. A dekoráció (azaz az alliterációk, hangutánzások a legalább kétszótagos tiszta rímek) elburjánzik benne, a fasizmusra hivatkozás szinte csak a prózai mottóban jelenik meg. A vidám jelenetsor allegorikus, de mögöttes jelentése nehezen fejthető fel. A legizgalmasabbak talán a későbbi nagy tájakra emlékeztető apró tájképek, antropomorf természetrajzok:

*s a kiázott fák töve
sárga foggal röhögött¹³¹*

vagy:

*Ezért áll a napvilág
helybe, mint a jegenye
viharos időbe.”*

ahol a „helybeállítás” a cselédnek szegődés közkeletű neve, és ez lesz óriásivá nagyított jelképpé.

¹²⁹ Szilágyi [355] 161.

¹³⁰ N. Horváth B. [142] 115–116.

¹³¹ A sárga sokjelentésű szín József Attilánál, már a *Munkásokban* a tőke jelzője; egyenértékese, a „sáfrány” az *Aranybojtóban* jelzi ugyanezt. Általában is a sárga a kísértetiesség, a kellemetlen borzongás jele („gyürt, sárga táj” a *Határban*, „Egy vaslábasban sárga fű virít” az *Elégiaiban*.) – további példákat l. R. Hutás [152] 418–419.

Az egész szövegből azonban inkább a mozgalmi költői feladat elvégzésének szorgalma látszik, mint igazi költői, emberi mondanivaló.

Ilyen jellegű vers a *Buza* is.¹³²

*Zúdul a szél a rétekre,
sóhajunkkal keveredve.
Dohog a föld, zúg a buza,
zeng a buza.*

*Verejtékünk egy-egy cseppje
száraz földdel gyúrva egybe
buzaszem a buzaszáron.
Zúg a buza.*

*Kenyér magva, tőke magva,
megy a csürbe, fut a bankba.
Hozzánk nem ér, csak a hangja:
zúg a buza.*

*Nő a buza, nő az inség.
Fegyverkezik az ellenség.
Csöndet kíván a fasizmus!
S zúg a buza.*

*– Ahol növök, táborom van,
hadirend a táboromban,
golyó, sortüz kalászsomban
(zúg a buza)*

*– Ide, aki földet szántott!
Ide, aki traktort gyártott!
Segítsetek, proletárok!
Zúg a buza!*

¹³² Időrendi besorolásáról l. ÖV 2. [13] 544. Ott idézett régebbi javaslatomat ma már olyan irányban módosítanám, hogy még korábbiak tartom a szöveget, 1930 végi vagy legkésőbb 1931 elejei lehet. Az Új Harcosban való 1933. májusi megjelenés talán inkább gesztus lehetett, *Az egységfront körül* c. tanulmányának mintegy ellensúlyozása. 1933-ban már bizonyosan nem irt ilyen „direkt” forradalmi verset. A vers kötetben csak 1945 után jelent meg nyomtatásban.

Ennek is leegyszerűsített a világgépe: a tőke és fasizmus szövetsége; és ez is folytatja a barthás korszak lázadó faluverseit. Dikciója, felépítése azt sejteti, hogy szintén szavalókórusra íródott, valószínűleg a versszakok 1–2. sorát mondhatta az előszavaló, a 3. sort a kórus egy része vágta rá, a 4. sor: „zúg a buza” — az összkar válasza. Ezt a szavalókórus jelleget húzza még alá a befejező szakasz, amely formailag, gesztusokban a *Szocialisták* zárósoraira emlékeztet.

Nem népdalos jelleggel, ugyanilyen feladatvers a *Párbeszéd* is:

(Hexaméterek)

Burzsoá:

Szép proletár, hova mégy? No fiam, nézd, állj meg a szóra!

Proletár:

Nem fogsz úgyse becsapni, minek tartasz föl utamban!

Burzsoá:

Áll, jaj, a drága üzem, jöjj, dolgozz, nagy fizetés kapsz!

Proletár:

Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!

Burzsoá:

Öntudatos munkásról szólsz s az csak te magad vagy!

Proletár:

Én magam-é? Nem társaim tettek-e öntudatossá?

Burzsoá:

Társaid eljönnek munkát könyörögni maholnap!

Proletár:

Majd mikor eljönnek könyörögni, velük jövök én is!

Burzsoá:

Gondold meg, hogy az asszony vár az üres fazekakkal!

Proletár:

Eddig is úgy várt, színig üres fazekával az asszony!

Burzsoá:

Kölyköd is elpatkol, már most oly deszka-soványka!

Proletár:

Arra felelj, mért vékony, hogyha töröm magam érte?

Burzsoá:

Visszaveszek mindenkit, tégedet újra kidoblak!

Proletár:

Együtt tettük le, föl is együtt vesszük a munkát!

Burzsoá:

Járhat a szád, egyedül csavarogsz majd éhen az uccán!

Proletár:

Biz egyedül, kereken tizenöt millió proletárral!

Burzsoá:

Látom már, te valál üzememben a fő-fő uszító!

Proletár:

Én, mikor én s amikor nem, akkor a másik, a többi!

Burzsoá:

Még tréfálsz, te bitang? Besoroztatlak katonának!

Proletár:

Éppen jó, katonáéknál kell most agitátor!

Burzsoá:

Elyetemült uszító! Fegyházba vitetlek azonnal!

Proletár:

Torkodat, ejh, használd, mielőtt a kötélre kerülne!

*Igy sietett el a burzsuj a rendőrségre haraggal,
hozni a csizmás andrisokat, hogy a drága üzembe
sortüz hajtsa a munkások seregét haloványan
s elszietett proletártestvérünk is, hogy a géppel
megfontolja, miként vihetik vérszín lobogóval
társaik ősi ügyét a cipész szakmában is addig
bérletörés ellen harcolván béremelésre,
mig okulón eme harcból is belátja a többség,
hogy csak az öntudatos proletárok diktatúrája
vethet véget a burzsikizsákmányolásnak örökre.*

Ez hexameteres gyakorlat. Valószínű, bár nem teljesen bizonyos Szántó Judit közlése (szóban), hogy az 1931. április 22-től május 21-ig tartó cipésmunkássztrájk alkalmából keletkezett. Erre utal a zárásban a „cipéssztrájk” megjelölés, az osztályharc, illetőleg a sztrájkharc merev és kielezett ábrázolása. A „burzsoá–proletár” ellentét, az „öntudatos proletárok diktatúrája” mint végcél és a forradalmi helyzet megannyi más attribútuma adják a vers fő vonulát. De leginkább mégiscsak a bravúros mutatvány izgathatta, hogyan lehet a hexametert alkalmassá tenni legkevesbé sem költői élethelyzet visszaadására. Bravúr a bravúrban a pesti argó, illetőleg az illegális mozgalom szókincsének felhasználása („andrisok”–

rendőrök, „gép”—sejt.) Részletesebben Szilágyi Péter elemzi a verset,¹³³ figyelmeztetve rá, hogy az indító sor: „szép proletár, hova mégy” az utcai prostituáltak ismert megszólító mondatát idézi. Szerinte egy groteszk komikummal való indítás után a vers szinte „klasszikus ízűvé válik”, felszárnyal, a vers vége pedig, elhagyva a párbeszédes formát, „már epikusan hömpölyög, egyetlen hosszú versmondatba formálva”. Ugyancsak Szilágyi Péter elemzi, mint hordoznak funkciót a látszólagos ritmushibák, döccentések is.

A *Párbeszéd* kéziratban maradt, önmaga is gyengébbnek érezhető, nem vállalta kötetében, talán csak pártszervezetekben olvasta fel vagy ott sem...

Á r a d a t

A „kalevalás”-népdalos versek sorából kiemelkedik az *Áradat*, amelynek rövidített formáját utóbb *Őt szegény szól* címen még a *Medvetáncba* is felvette.

— Hé, emberek, hova, hova?

— Ahol munkát, dolgot kapnánk,
tág világban ide s tova,

puszta hat hét a tarisznyánk.

Sztrájkoltunk, most kutunk sincsen.

Penész legel az álláson,

családjaink csurgós csürben,
hogy is volna maradásunk?...

Az égen ha felhő volna,

égő kendőként lobogna;

a földön ha dinnye volna,

sisteregne és ugorna.

— E pataokban megfürödnénk,

megöblítenők az inget,

azután meg tovább mennénk, —

megcsinálnánk mi már mindent...

¹³³ Szilágyi [355] 183–185.

*De rivall a csermely csőzse,
békák botosa bottal mondja,
vicsorogja viz vitéze,
ordas inas, ur bolondja:
— Eltakarodj, öt tekergő!
Kotródj innen, kujtorogó!
Fattyúnak itt nincsen fürdő,
csavargónak nincs csobogó...*

*— Világ valamennyi vizét
hazatereld, viz juhásza!
Csibor huzzon tücsök-zenét
undok urad udvarába!
Holott rakjon tanyát, aklot,
nagyobb uraságra vallót —
feje fölé vízből zsuppot,
talpa alá vízből pallót!*

*— Habos tengert egyengessen
a vasfogu boronával!
Hosszu száru esőt vessen,
gyűjtse boglyába fiával!
S ha már van elég halpénze,
kárászoknak nyisson kocsmát!
Örvénysüveg a fejére!
Huzzon vizigödör csizmát!*

*— Paplana csendes folyóvíz, —
legyen a bolhája béka!
Azt szedje a szoknyából is
édes lánya-ivadéka!
Álmát kotró kotorja fel!
Zöld legyen a virradatja!
Elsodorja — sodorja el! —
a szegények áradatja!...*

*Proletárok, hova, hova?
S ni amott is, kettő, három,
s ezer! ezek millioma!
Habokba kél a világon.*

Vérrel habzik, vassal zuhog,
osztott földünket előnti
s az osztatlan pillanatot
dördül ahogy felköszönti.

Egyenes folytatása indulatmenetben, technikában, az átoksorozatban a *Regös ének*nek. Kalevala-technikával dúsitott népballada, és voltaképpen a „barthás” korszak gondolat- és témavilágának rokona, a *Förgeteg*, a *Magyar Alföld az Egeres* és a *Határ* „új korszak vénjei”-nek közvetlen előzménye.¹³⁴

A később elhagyott keret első versszaka jelzi, hol hangzott el a ráolvasás-átoksorozat. Vándorló munkát kereső, sztrájk után elbocsátott agrárproletárokat hallunk, az ő csoportjuk a drámai jelenet egyik szereplője, a másik a *Regös ének* „kasznárja”, itt „csermely csösze...”, „ur bolondja”, azaz ugyanolyan szolga („bércseléd” – a *Hazám* „hol lehet altiszt”-jének előzménye), mint ők. A hangütés, mint ezt Móser Zoltán kifejti, a Kőműves Kelemen kezdetére emlékeztet. Az időpont jelzése mesterien tömör: forró a nyár. Az ezt idéző 9–12. sor József Attila tájleírásainak egyik legszebbje, s különössége, hogy forró nyár nála nagyon is ritka, hiszen az „aranyos lapály, gólyahír” jellemezte *Nyár* ennél sokkal kevésbé kánikulai.

Ami most következik: egyetlen hatalmas átok, ha úgy tetszik, káromkodás. József Attilának egyik kifejezési módja a nagy átkozódás, a *Regös énektől* a *Kései siratón* keresztül, a *Nagyon fáj*g. A káromlás a közbeszéd része, és neki volt is oka a káromkodásra. Talán folklorisztikus eredetű is? Esetleg (tudom, merész a hipotézis): édesanyja káromkodása, amelyről József Jolán is szól, él itt tovább? Mindenesetre: a féktelen, de formában tartott indulat egyik jellegzetes formája nála az isten- és emberkáromlás. A *Szabad ötletek jegyzéke* ismeretében azt is megkockáztathatom, hogy az átkoknak ez az áradó bősége, litánizáló sorozata rokon a tudatalattiból feltörő

¹³⁴ A verssel kapcsolatban a *Kalevala*-hatásról l. *Képes* [187] és [188]; *Varga D.* [425a]. Részletesen a kérdés történetéről: *Tverdota* [411a] 77–78. A *Kalevala*-hatásról József Attilánál összefoglalóan *Domokos Péter*: Szkitiától Lappóniáig, Bp. 1990. 160–163. Balladahatásról: *Móser* [246] 23. Verstani elemzése: *Szilágyi* [355], 161–162. Teljes elemzése: *N. Horváth B.* [142] 102.

asszociációk sorával. Az átok a magyar irodalomban már korábban is irodalmi eszközzé, szinte műfajjá lett. Vörösmarty *Átokja*, és Ady káromlás-versei a József Attila-műnek is előképei.

Ezt a káromlást pedig a *Kalevala* ritmusában, amely egyszersmind magyaros nyolcasként is ritmizálható, és kalevalás alliterációs és párhuzamosság-technikával önti formába.

Az *Áradat*, illetve az *Őt szegény szól* ugyanakkor a József Attilánál oly gyakori vízmotívum szinte tobzódó apoteózisa. Kútáradat-árvíz önti el a világot, habzik túl; a *Klárások* csendes folyóvízéből itt a „verejték áradatja” lesz.

Képes Géza mutatta ki, hogy a „vicsorogja víz vitéze” szinte szó szerinti idézet a *Kalevala* XVIII. énekének utolsó előtti 10. sorából:

Nem dicsérek víz vitézit,
Hullámon huzódó férfit

Általában a *Kalevala* alliterációs technikája, amely néha három hangzót is összecsenget, ugyancsak felbukkan az *Áradatban*. (Hasonlóképpen: „Szól a szája szólítatlan, / gondja kél a gondolatban // erőlködik ám az erkölcs”.)

A vers különben két formájában, két különböző jellegű szöveggé vált; ezért is helyeslem, hogy az ÖV két különböző helyen teljes szövegben közli. Az *Áradat* ugyanis inkább agitációs vers, formai kísérlet, játék, indulatában és világnézetében csatlakozik a *Döntsd a tőkét...* verseihez, azok merev-éles osztályszembenállásán alapul. Az *Őt szegény szólban* meg, amint azt Horváth Béla jellemzi, „egy tömböt alkot az archaikus hangzású és sajátos képanyagú 2–6. versszak”.¹³⁵

Így a vers egyik példája a 30-as években újra a balladás forma és a folklór felé forduló költői irányzatnak, tehát Sinka István vagy Gellért Sándor balladáival rokon, közel áll Erdélyi József ez idő tájt írt mítosz-kísérleteihez is.

A *Döntsd a tőkét...* korszaknak van olyan verse, mely az előző, a Márta- és a barthás korszak termésének mintegy megismétlése, sőt

¹³⁵ N. Horváth B. [142] 99.

felhígítása. Ilyen az *Aranybojtu*, amely az *Egy költőre* továbbéneklése, csak népdalosabb, mitikusabb módon, mintegy a *Dörmögő* hangján és díszleteivel. Egyike kevésbé sikerült éles és támadó verseinek, játék ez is, de már túl durva, ugyanakkor változatlanul bravúros technikájú alliterációk, színes szavak sorával.

A forradalmárszerep versei — Kispolgár

Az 1930–31-es időszak, a közvetlen forradalmi költészet szakaszának talán legérdekesebb, mindenestre korábbi és későbbi verseihez leginkább kötődő csoportja azoké a verseké, amelyekben a lírai én a forradalmár szerepében szólal meg — vagy küzd, viaskodik ezzel a szereppel, feladattal. Egész sorozat van belőlük, ezért önéletrajzi versek is. 1930 őszéig a *Bánat*, a *Füst* és bizonyos fokig a *Favágó* tartozik ebbe a sorba; a *Szocialisták* kórusvezetője is ilyen forradalmár-önkép, és az *Áradat* átkozódója is az.

A legelső közülük a *Kispolgár*.

*Szállt a daru. Tüntén
révedtél mereven.
S csak mormogtattad ülven:
az ott az szerelem.*

*A tömör földeken
dűnnyögtél tétován.
Tüntödtél, mért hagy el
a jó módu leány.*

*A faj, a faj szavát
gyürte össze a száz.
S nem tudtad, hogy a fajt
megosztja a világ.*

*Hogy tuskó kezű munka
s nyult ujjú élvezet
igazít utunkra.
Tied hová vezet?...*

Nyulós, tömött e táj,
hájás homály dereng.
Hüllők hona. Megállj!
A víz tompán mereng.

Vékonyulsz, elhajolsz
e puszta szélénél
s széjfelkapkod a sors,
mint a füstöt a szél.

Eddig általában azt tartották róla, hogy éles kritika Bartha Miklós Társaság-beli barátaival szemben. Bizonyára az is, de ugyanakkor önkritika is. Ha más nem, már a második versszak erről árulkodik, a Márta-ügy felidézésével:

*Tünődétel, miért hagy el
A jómódu leány*

Tudjuk, a „jómódu lányt”-t, Mártára utalva, a *Végül* végleges szövegébe is beleírta.

A *Kispolgár* sajátos formájú. Hatos, általában trochaikus lejtésű, szinte táncoló forma tehát. Csaknem biztos, hogy egy meghatározott népdal „nótájára” íródott.

Szembenézés „barthás” korszakával, és ugyanakkor szinte gyűjteménye korábbi és későbbi versmotívumainak – mintha állandóan önmagától idézne. A vers kezdete talán ismert magyar nótákra utal (Magosan repül a daru, / Szépen szól... vagy: Darumadár fenn az égen...) Ez a magyarnótás utalás a *Holt vidék* versformájában tér vissza, amely ugyancsak egy magyar nótát idéz: az Ég a kunyhót...

De a daru itt egyúttal azonos az *Óh szív, nyugodj!* „Pirkadó madár”-jával, azaz maga a Szerelem. A lírai Én meditáló mozdulata is a korábbi verset idézi: „révedtél mereven” – a „fegyverben réved / főnn a téli ég” sort. A révülés, amely a *Regös ének*ben aktív formájában jelenik meg, voltaképpen mágikus, mitologikus cselekvés; a sámánista „réül”-ből származik, de ugyanakkor József Attila egyik jellemző lelkiállapota, gesztusa. A révülés „mereven” jelzője ismét csak az egyik kulcsszava, szinte kényszerképzete: „emlékem egyre merevebb lesz” – írta azelőtt, és a *Fagyban* „megmeredt dolgok

halmazát” észleli. És ez a merevség a halál merevségeként bukkan fel újra a Pilinszky-líra „kataton” vonásában.

„S mint egykor melléd / mellé leülök”, áll a korábbi versben, és itt ebből „mormolgattad ülven” lett a folytatás. Ez is Márta-verset idéz át. A „mondogattad” társulva „dünnyögtél” és „tünődöttél” jelekkel a legjellegzetesebb József Attila-i vonást rajzolja ki. A „mormolgattam...” (*Tudtam én*), a *Tünődő* cikluscím, a *Lassan, tünődve* zenei utasítása, a tünődő faldarab a *Külvárosi éjben* – a József Attila-i költői motivika és magatartás egyik legfeltűnőbb sajátága. Közvetlen halála után írta Füsi József róla: „Kedvenc szava tünödni”, és ő beszél a „tünődő és dörmögő versek” sorozatáról is.¹³⁶

A 3. versszak viszont a barthás korszak rövid summázata, s egyúttal a „faj” meghaladása a „világ” felé. Jellegzetes marxista gondolat, rokon a *Fiatalságunk és a népművészet* néhány hónappal későbbi explicit fejtegetésével. A meghaladás másik iránya pedig a legtöbbször ismételt József Attila-i kettősség és egység:

tuskókezü munka és nyult ujjú élvezet

Ami itt egy kéz tulajdonságaival metaforizálódik, az tér vissza *A város peremén* („a termelési erőket odakint s az ösztönöket idebent”) és a *Alkalmi vers...* („a dolgos test és az alkotó szellem”) sorokban s az *Egyéniség és valóság* meg a *Hegel, Marx, Freud* című tanulmány teoretikus megfogalmazásaiban is.

Ugyancsak állandó obszessziója az 5. versszak önmagában is kísérteties szörnyű képe; a *h-k* és a mély magánhangzók túlsúlya, a kínos képzetet keltő jelzők sora („nyúlós”, „tömött”, „hájas”) – a *Medáliák* 4. kinos érzeteit idézi. És ez az érzés a „hüllők hona” birtokos szerkezetben sűrűsödik. A „hüllők” talán a *Munkások* szörnyszerű tőkés birodalmai? Vagy mégis az egyéni mélység, amelyről az utolsó években így szólt:

Végy ki e mélyből engemet

(Az árnyékok)

¹³⁶ Füsi: Kortársak [202] II. 921–922.

vagy:

*Vad, habzó nyálú tengerek
falatjaként forgok...*

(Bukj föl az árból)

de legnyiltabban:

... tengerben és egekben élek.

*Tengerem ölelő karok
meleg homályu, lágy világa.*

[Már régesrég...]

Egyébként a pszichével kapcsolatos „fönt–lent” elképzelés régi toposz. Hadd emlékeztessenek rá: Freud ösztön–tudat kettőse is ilyen térbeli elképzelésben realizálódik, így helyezi el a „lelket” Ady is a *Búgnak a tárnákban*.

A szakasz záróképe meg az ugyancsak obszessziós víz új megjelenése: álomtükör, állóvíz, folytatása a *Medáliák* „tompá tóra hull” sorának: „A víz tompán mereng.”

A zárószakasz meg a vízről kevéssel korábban megfogalmazott énkép, a *Füst* metaforikáját mintegy visszaveszi: a „nyúlós, tömött” táj pusztává alakul át, egészen adys tájkezeléssel: szinte „magyar ugar”-ra. Egy jelen idejű, de feltételes módban értendő szerkesztéssel jelzi: lassú ellehetetlenülés, eltűnés vár rá – a szél itt a sorssal lesz egyenértékű, és az „széjjelkapkodja” a „kispolgár”-t. Ezzel a decrescendóval végződik a vers.

Visszatérve a szöveg címéhez, a „kispolgár” ekkor nála marxi fogalom, amely egyúttal mind a legális, mind az illegális munkásmozgalomban unalomig használt, elkoptatott minősítés. De ugyanígy használták a korai népies mozgalmak és általában minden lázadó fiatal. Hogy József Attila ezt választotta a vers címéül, abban van mozgalmi összekacsintás, ironikus önkritika is; a vers önarckép is, mások arcképe is.

A *Kispolgár* tehát fontos csomópontvers, több József Attila-metaphora forrása és ismétlése. Játékos ritmusa, érett poétikai eszkö-

zei is kiemelik; magam legalábbis fontos versnek tartom. De akkor miért nem iktatta még a *Dönts a tőkét...* kötetbe sem, nemhogy a *Medvetáncba*, annak ellenére, hogy a Népszavában, 1931. január 6-án a következő jegyzettel jelent meg: „Mutatvány a költőnek a »Dönts a tőkét, ne siránkozz« című, rövidesen megjelenő verseskötnyéből”? Talán mégis túl merevnek érezte önmagával és Előőrsbeli barátaival szemben, vagy talán ezt a fajta mozgalmi szemléletet már szűkösnek tartotta? Vagy önmaga is megijedt ekkor még saját mélységeitől?

Ugyancsak a forradalmárszerep kereséseként is olvashatók az eredetileg *Írásjelek*, később az előző versből már ismert *Tünődő* címmel összefoglalt kis kompozíciók.¹³⁷

Vihar

*Mint gyerek a páncélos bogarat,
két ujjal megfogtam hóna alatt,
ímgý morogván: Ez hát a vihar!...
S kapálódzott kis villámaival.*

Eperfa

*Öreg eperfa áll az út felén,
zömök, tömött, mint hős paraszti dajka.
Úrvezető vigyázz! a törzs kemény!
S óh koldus, nézd, mily lágy a gyümölcs rajta.*

Keresztény

*Kövér kazlak közt éhen sorvadok,
meg-megsimít a bú.
Fejem fölött csillagos ég ragyog,
mint töviskoszorú.
Kedvem ellen keresztény így vagyok,
míg nem lesz háború.*

¹³⁷ A szövegek megjelenésére és történetére l. ÖV 2. [13] 113. Elemzését l. *Varga-Sándor L.* [427].

Írásjel

*Ez mind csak játék. Ceruzával írom,
uraktól kapott pénzen vett papíron.*

Még nem gépfegyver-zümm-zümm e betű.

Váj, mint a nyomor, csíp, mint a tetű.

Felfoghatók úgy is, mint kései, lehiggadt medáliák, ezek is egy-egy életdarab, egy megfigyelés tömörített megragadásai. Ilyen rövid formák, pillanatképek már korábban is születtek nála (*Hangya*), de ilyen a *Kultura* első változata meg a *Bevezető* is. A rövid vers, a pillanatkép nagyon gyakori egyre kedveltebb mesterénél, Kosztolányinál is. Az ő *Negyven pillanatképe* közvetlen előzménye is lehet a József Attila-daraboknak.¹³⁸

A négy *Írásjel* nagyon is különböző; de mindegyik ironikus, idézőjeles, inkább önmagán az íráson, szerepén gúnyolódik. Talán akarattal közölte őket először A Tollban, mintegy jelezvén: azért nem kell egészen komolyan gondolni „forradalmi” költészetét. Igaz, viszont a *Döntsd a tőkét...* kötetbe is beiktatta őket.

A *Vihar* mintha egy Márta-vers egy szakaszának folytatása volna. A *Gyereksírás* sajtósága végére utalok:

*Hanyatt esett bogár buja ráz
kezem-lábam riva hadonász*

Itt a bogár objektívva, külső tárggyá lesz, igaz, csak egy hasonlatban. Hogy mit fog meg voltaképpen a költő, az nem is tudható, vajon embert, kisgyereket, mitikus teremtményt? A lényeg talán az, hogy a vihar, akár meteorológiai, akár politikai, voltaképpen álvihar, a József Attila által oly kedvelt miniatürizált jelenség.¹³⁹

Tájképrészlet, de ugyancsak a viszonylagosság metaforája az *Eperfa*, egyúttal társadalmi indulatú kis figyelmeztetés. Egyszerre

¹³⁸ Kosztolányi négysorosai közül néhány 1928-ban, egy 1929-ben, több 1930 második felében jelent meg. De van, amelyik 1932-ben, sőt 1934-ben. (Az adatokat Réz Pálnak köszönöm.) A *Tünődő* 1930-ban íródhatott. A forma utóbb másoknál, így Illyésnél is megjelenik.

¹³⁹ A „szelídíthető valóság” metaforájának tartja Török Gábor (*Török [403]*).

szép József Attila-i természetvizió is; az eperfa jelzőinek ö-jei („öreg”, „zömök”, „tömött”, „hős”) érzékletesen húzzák alá az eperfa emberi mivoltát. Az „úrvezető” a 20–30-as évek szóhasználatában, elsősorban a társasági sajtóban, saját gépkocsiját vezető, rendszerint gazdag vagy divatos urat jelölt, a kis vers ma már tompult ellentétpárja (úrvezető–koldus; kemény–lágy) ezért is lehetett akkoriban hatásosabb.¹⁴⁰

A harmadik darab, a *Fegyvertelen*, utóbb *Keresztény* című, már igazi önarckép. A *Füst* egyfajta folytatása, de kapcsolódik a *Lázadó Krisztushoz* is. Először kétszakaszos, 4–4 soros kompozíció volt, korábban még nem kifejezetten Krisztus-képpzettel. Megvolt már az indítóhelyzet éles ellentéte: „gazdag boglyák közt éhen sorvadok”.¹⁴¹ De ez a helyzet leginkább a szabad ég alatt, a boglyák között képzelhető el, hiszen „fejem körül csillagos ég ragyog”; „bokán simít a bú”, és ez már sugallhatná a keresztfa képzetét. A záró csattanó előbb csak egyszerű, lehangzó ténymegállapítás volt: „én szegény, szomorú”, a *Döntsd a tőkét...*-ben vált harcosabbá: „mig jössz, óh háboru!” Ez viszont nem a legszerencsésebb megoldása a sornak. A Tollban még egy dekoratív-játékos négysoros szakaszban ugyancsak a szépség és az elnyomás ellentétére épít (égi rózsabokrom – elnyomott nép). Ebből alkotott utóbb egyetlen hatsoros strófát, egyúttal megerősítette a Krisztus-vonatkozást, szomorú iróniával, kesernyés mosollyal:

*kedvem ellen keresztény így vagyok,
míg nem lesz háború.*

Tréfás, könnyed formában a *Bánat* [I.] sőt az *Eszmélet* szerepkonfliktusa, a determináltsággal való küzdelem sejlik itt fel.

Az utolsó darabnak végül megmaradt *Írásjel* címe, és igazi „idézőjel”. Mert mintegy megkérdőjelezi, felfüggeszti mindazt, amit előtte írt. A szakaszkezdő „Ez” vonatkozhat az előző írásjelekre, de a következő három sorra is, sőt egész költészetére is. Ironikus

¹⁴⁰ Varga–Sándor „az út felén” szintagmában Dante-utalást látnak („az emberélet útjának felén...”). (Varga–Sándor [427] 233.)

¹⁴¹ Varga–Sándor Villon-párhuzamra figyelmeztetnek: „szomjan halok a forrás víze mellett; Tűzben égek és mégis vacogok” (*Ellentétek*). Szabó Lőrinc ford. I. m. 232.

szemhunyorítás barátainak, ugyanakkor egyik legmélyebb gondja, állandóan visszatérő szorongása: mi az értelme egyáltalán költészetének? Van-e helye, hatása? Nem áltevékenység-e? Ez a gond kap hangot a *Mondd, mit érlel* utolsó sorában, ez kíséri el az *Ars poeticáig* és a „*Költőnk és Korá*”-ig, ezt fogalmazza meg teoretikus írásaiban. Tegyük hozzá: az írás értelme, kérdéssé válása a század minden nagy alkotóját foglalkoztatja. Ebben a négysorosban József Attila ironikusan néz szembe a ténnyel: forradalmi költészetet ír, de „uraktól kapott pénzen” vett papíron, nyilván célzással Hatvany Lajosra – és verse „váj” meg „csíp”, de ez még nem az igazi harci indulatú, kemény hang. Játék ez, játék a játékban, ugyanannak a játéka, aki a *Szocialisták* kórusvezetőjének is látta magát.

Sajátos, művében egyedi alakzat a *Beszél a tej*.

Csöpp, gyenge, csetlő-botló reggel.

Guggolok lim-lomok között.

Lágyan elülünk, komoly szemmel.

Ajtatosak a teli köcsögök.

Alszom s a világ szelíd máza

alélva sárgul szívemen.

Várok a Dolgos Óriásra.

S vár sonka, kolbász, kamra hűsiben.

Vár föld és gyár – óh éhes, jösszte!...

(A tömött tejszín megre meg,

álmában érinti csöppöve

a bajusztörlő, tuskódad kezét.)

Ez is 1931. januári vers és ez is a kísérletező, játékos József Attila műve. Első olvasatra a vers első fele szelíd, elmélázó, reggelizés előtti hangulatkép. Némiképpen a *Tiszazugra* emlékeztető képtechnikával, csak kevésbé kísérteties színezéssel. A hangütés a József Attila-i tájversek egyik legfinomabbja: a reggel jelzői a legkedvesebb szavai közül valók: „Csöpp, gyenge, csetlő-botló”.¹⁴² Ez a szelíd,

¹⁴² A kötőjel fontosságáról, ill. elhagyásáról l. *Takács* [369] 47.

elringató hangulat folytatódik a furcsa helyzetben: „guggolok”, de itt is kedves jelzői, a „lány” meg a „komoly” bukkannak fel.

A vershelyzetet a cím megadja: *Beszél a tej*. Sajátos játék ez, a *Dönts a tőkét...* kötet egyik legfurcsább verse. Minden vers szerepjátás, de olyat, amelyben egy tárgy, egy étel beszél, keveset ismerünk. Távollabbi analógiája a *Füst*, még korábról olyan szöveg, mint a *Kövek* vagy [*A lovak...*], de ott még nem egyes szám első személyű a vers, még kívülről szól a többiekhez. Ilyen egyes szám első személyben szóló tárgyvers – tudomásom szerint – nincs több költői művében. A tej világához tartoznak a teli köcsögök és „sonka, kolbász, kamra húsiban”. Érzékletes és bravúros az aludt-tej-képzet, kibontva a szó eredeti jelentését az „Alszom” szóval, a rajta képződő réteget meg „a világ szelíd mázá”-vá változtatva.

A vers közepén a költő hangot és irányt vált, az addig öntudatlanul alvó tej előbb a „Vörös óriásra”, majd a „Dolgos Óriásra” vár, aki talán maga a költő. És így a vers átszap politikai-társadalmi tere a „föld és gyár”-ral, a 9. sor végén sután megoldott felszólítással. Az utolsó három sor pedig József Attila oly gyakori technikája szerint nézőpontot és személyt vált, most kívülről látjuk a helyszínt. Zárójel jelzi a váltást, egy világosan önmagát jelző képpel (erre utal a „tuskódad kéz”, mely a *Kispolgárban* is megvolt, és a bajusz is) fejezi be a verset. Az első változatban még közvetlenebbül személyes volt a szöveg, a tej letegezte a költőt: „bajusztörő tuskódad kezéd”.

Az egész vers a tárgyi világgal, a természettel való teljes azonosulás tanúja, mint a *Hangya* vagy a „bóbiskós szántók”, a *Fagy*, majd később a *Téli éjszaka* világa. Ugyanakkor az én olvasatomban mégis kissé erőltetett, nem igazán jelentős versei közül való.

Bánat (Hát kijöttem...)

A forradalmárszerep konfliktusainak híressé vált „jele” a – valószínűleg még 1931-ben írott – *Bánat* [II.].

*Hát kijöttem ide, az erdőbe.
Lány libegés, – a levelek zizegnek,
mint a röpcédulák. A föld csöndje*

*fekszik, nehéz. Ágak, karok nyulnak:
Minden hatalmat! ... Lombos hajamba
száraz ág hull. A száraz ágak hullnak.*

*Csak egy pillanatra martak ki, csak.
Zúgi, erdő elvtárs! Szinte csikorgok.
Egy pillanatra se martak ki, csak*

*az az elvaduló csahos rám támadt
s kijöttem, hogy erőm összeszedje,
mint a néni a gallyat, a bánat.*

*Könnycsepp, — — egy hangya ivott belőle,
eltűnődve nézi benne arcát
és mostan nem tud dolgozni tőle.*

Keletkezése körülményei, megírásának időpontja korábban vita tárgya volt. A legelső, Waldapfel Józseffel együtt szerkesztett kritikai kiadásban (1952) magam is téves álláspontot képviseltem. Már 1955-ben, a második kiadás készítésekor úgy láttam, hogy „A Párt egyes elemeivel való vitája után” keletkezett, legvalószínűbben a Platformtervezet hatására.¹⁴³ Talán a Madzsar Józseffel és körével folytatott vita után íródott; „az elvaduló csahos” ugyanis mintha egyetlen személyre utalna.

Az illegális KMP-n belüli vita emléke, tehát ezért is került a távolladást már tükröző *Külvárosi éj* kötetbe. De ami talán ennél fontosabb: élesen elüt a *Döntsd a tőkét...* játékos, sokféle hangot próbálgató forradalmi verseitől, és a meghitt önvallomás hangján szól, azon a gyónó-vallomásokos hangon, amely ezután már haláláig versei jellemzője lesz.

Egyszerre természetvizió és történelmi-mozgalmi vallomás. Egyes szám első személyben szól, közvetlenül vállalt szerepben. Látán rímelt 10-es tercinnak (csak a 2. sor 11 szótagú), elsősorban trochaikus lüktetéssel, a Nyugat egyik kedvelt versformájában.

¹⁴³ L. Stoll Béla jegyzetét (ÖV 2. [13] 544.): „Ezt látszik bizonyítani, hogy a költő Fábry Zoltánhoz 1931. szeptember 2-án írt levelében a Platformtervezettel kapcsolatban a »kimarni« szót használja s ez a szó a versben is előfordul... az sem lehetetlen, hogy egy későbbi sérelem tükröződik benne, pl. az a támadás, amely a költő Egyéniség és Valóság... cikkét érte.” Ritmikai elemzése: *Késs F. [195] 87.*

A színtér ezúttal is József Attila-i táj, ezúttal az erdő. Az a Van Gogh-osan átlelkesített, élő emberré váló Buda környéki táj, mely az előző években is egyik fő színtere volt költészetének. Mozog az erdő, az ágak, gallyak, levelek (s nem a törzsek, mint a *Favágóban*) élnek, cselekednek. És ez az erdő idézi föl a másik közeget, az illegális mozgalmat. Ennek szókinccse, fogalomtára szövi át a verset, „a levelek zizegnek, / mint a röpcédulák” „Minden hatalmat!” „erdő elvtárs”. A két motívumkincs egymásba fonódik a 2–6. sorig, de mindez csak színtere egy konfliktusnak azzal a bizonyos, „elvaduló csahos”-sal.

Voltaképpen dialogizált dráma; jelenetezett, időben szétterülő darab. A hangütés tudatosan közvetlen, egy megkezdett beszélgetés vagy önvallomás folytatása: „Hát...”. A múlt idejű ige megteremti a távlatot, mintegy jelzi a dráma színterét és előzményeit. A második sortól kezdve a cselekmény már jelen időben játszódik, a szöveg olvastán bomlik ki. A 2–6. sor helyzetleírását, a 7–12. sorig az egyéni dráma, a helyzet indokolása és értelmezése követi, az utolsó sor pedig lazán lecsengő, elhalkuló zárás.

Az erdő fokozatosan elevenedik meg, először csak mintha az ártalmatlan szépségek világában járnánk: „lány libegés, —” és még mindig az elringató erdőben: „a levelek zizegnek”, de erről a hangutánzó igéről már sajátos asszociációval derül ki: „mint a röpcédulák”. A „lány libegés” utáni gondolatjel megszakítja a vers menetét, innen kezdve a szaggatott dialógus, az önmagával folytatott vita lesz a vers egyik szervezője. A 3. sor közepén a pont, majd utána az éles áthajlás, a 4. sor ugyancsak ponttal tagolt szerkezete és kettőspontos zárása, az 5. sor három pontja, végének éles áthajlása, a két csattanós rövid mondatból álló 6. sor, a teljesen diszkurzív szintakszisú 7. sor, a végén a megismételt „csak”-kal, a két mondatra tagolt 8. és az éles áthajlású 9. sor — tükrözik ezt a feszült, kétségbeesett lelkiállapotot, hogy azután a 11–12. sorban már kiegyensúlyozott versmondattal vezetődjék le az indulat, amely már bánattá szelődött. A végső lecsengés versmondattanilag még kiegyensúlyozottabb, még pontosabb, a zárás visszatér az alaphanghoz, a költő visszatér az oly kedvelt apró lényekhez.

A *Bánat* tehát már új stílust képvisel. Eltűnt a hetyke játék, a túldíszítettség — a szenvedély és megbántottság tisztasága, az őszinte, gyónásszerű önvallomás hangja, az antropomorfizált táj, voltaképp-

pen ismét korábbi alkati és szerzett költői eszközei segítenek kialakítani az igazi József Attila-hangot.

Az indulat abból fakadt, hogy egy „elvaduló csahos” támadt rá. De talán nem is az a legfontosabb, hogy melyik összeveszés, melyik konkrét epizód váltotta ki a verset. Inkább talán az, hogy rá kellett döbbsennie: a munkásmozgalomban, az illegális pártban is vannak hitvány és aljas emberek, uszítók és csaholók. Hogy az a bizonyos szűk mag sem pusztán szentekből és hőökből áll, és még általánosabban, hogy az emberi ösztönök fegyelmezése, fékezése messze elmaradt a tudatétól.

Ordas

Az *Ordas* az elkomorulás nagy verse.

*Éles a szeme a vadnak,
ragadozónak, szabadnak.
Mint a kék tél s a gyötrellem,
világos és könnyörtelen.*

*Ordas kapál az ugaron;
ugassatok az udvaron.
Vonítsatok, de ne nagyon,
meghallja az árny a fagyon.*

*Zúzmaralógókkal illan,
jégfénye közt tovavillan;
a kín csattogó hercege,
álmunk házörzője, ebe!*

*Friss havat zabál még s érzi
husotok, amint bevérzi.
Eltünődik, száját nyalja
s morog, de maga se hallja.*

Eddig kevesen írtak róla, Egri Péter ugyan már egy 1960-as tanulmányában észleli, hogy a *Döntsd a tőkét...*-időszak „belső harmóniájának teljessége, spontán természetessége” megbomlik, s ezt jelzi a vers.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Egri [88] 257.

Visszatér egy korábbi önképéhez, a *Bánathoz* [*Futtam, mint a szarvasok...*]. Ott a „szarvas”–„farkas” ellentéppárra, itt a „kutya”–„farkas” ellentétre épül a vers, pontosabban az ott kivívott farkasvolt itt válik kérdésessé.

Mert a farkas itt vaddá, fenyegetővé, kísértetiessé válik, magára ölti a kín és könyörtelenség, a hidegség József Attila-i jeleit („kék ég” és „Zúzmaralógókkal illan”). Szabad, de könyörtelen és végzetes. A „felnőtt volt” annyira áhított jelzései se hiányoznak, ezekkel indít a vers („Éles a szeme a vadnak / ragadozónak, szabadnak”). Félni kell tőle, nem is szabad hangosan szólni, nehogy meghallja. Mitikus, játékosan felnagyított, de hidegbe öltözött lényvé válik, a „zúzmaralógók”, a jég fénye, és az annyira jellegzetes „csattogó” jelző keretezik. S megjelenik (a 12. sorban) az árulkodó „kín”, hogy a végén a farkas még idegenebbé, kegyetlenebbé váljon, szinte már a német mítosz Werwolfjává, a vérengző vadállattá.

Önmaga? A Pártember? A kegyetlen vezető? A hideg felnőtt jele az „Ordas”? Valószínűleg mindegyiké egyszerre. Arra is gyanakodhatunk, hogy itt a *Bánat* [II.]-ben felsejlő konfliktus kap képi-mitikus formát. Mindenesetre az *Eszmélet* „Az meglett ember...”-ének keserves előzménye ez a vers. Az utolsó két sor ellentételezi, oldja fel az előzőek keménységét, és árulkodóan direkt önarcképet fest: „Eltűnődik...” – ez viszont már a *Reménytelenül* érett „ember”-ének magatartása, aki „okos fejével biccent, nem remél”.

A farkas-kép (vagy önarckép?) különleges világitású. Dallamos és kísérteties a vers, lazán ritmizált nyolcasok, a két, három szótagos, kihangzó páros rímekkel, az ismét szabályos, az európai irodalom közkincséhez tartozó forma kékesfehéren villószik. A *Tiszazug* tele ez, előzménye legkísértetiesebb versének, a *Ha a hold süt...*-nek. Ezüstféhér-kék, fagy, hó, tél, csattogás, ugatás, vonítás – ezek a képzetek, obszessziók veszik körül a szöveg íróját. Mindez már a politikai magáramaradás és a lelki sebek felszaggatásának kettős traumájára utal.¹⁴⁵

¹⁴⁵ A „kutya–farkas” ellentét régi világirodalmi toposz – ismert pl. La Fontaine verse. A magyar irodalomban a Petőfitől származó „kutya–farkas” motívum (*A kutyák dala, A farkasok dala*) néhány évvel később Illyés Gyula egy nagy erejű versében is felbukkan (*Kutyák* – a Nyugat 1934. máj. 1-jei számában jelent meg), ezúttal másfajta önképként; a „kutya”-képzet – főleg negatív konnotációval – Illyés gondolatvilágában és költészetében ez után is fel-felbukkan.

A hetedik

Az önképek sorát ez években *A hetedik* zárja:¹⁴⁶

*E világon ha ütsz tanyát,
hétszer szüljön meg az anyád!
Egyszer szüljön égő házban,
egyszer jeges áradásban,
egyszer bolondok házában,
egyszer hajló, szép búzában,
egyszer kongó kolostorban,
egyszer disznók közt az ólban.
Fölsír a hat, de mire mégy?
A hetedik te magad légy!*

*Ellenség ha elődbe áll,
hét legyen, kit előtalál.
Egy, ki kezdi szabad napját,
egy, ki végzi szolgálatját,
egy, ki népet ingyen oktat,
egy, kit úszni vízbe dobtak,
egy, ki magva erdőségnék,
egy, kit őse bőgye védett,
csellel, gánccsal mind nem elég, –
a hetedik te magad légy!*

*Szerető után ha járnál,
hét legyen, ki lány után jár.
Egy, ki szívet ad szaváért,
egy, ki megfizet magáért,
egy, ki a merengőt adja,
egy, ki a szoknyát kutatja,
egy, ki tudja, hol a kapocs,
egy, ki kendőcskére tapos, –
dongják körül, mint húst a légy!
A hetedik te magad légy.*

¹⁴⁶ Elemzései: Szentkuthy [343]; Móser [246]; Faluvégi: „A hetedik te magad légy!” [18] 5–14. és legújabban N. Horváth Béla: Varázsvers vagy filozófiai létértelmezés? In: Modernnek kell lenni mindenestül? Szerk. Szigeti Lajos Sándor, Szeged, 1996. 219–232.; Bókay: „A Dunánál” [17] 191–213. – Kalevala-párhuzamot idéz: Varga D. [425a] 655.

*Ha költenél s van rá költség,
azt a verset heten költsék.
Egy, ki márványból rak falut,
egy, ki mikor szülték, aludt,
egy, ki eget mér és bólint,
egy, kit a szó nevéen szólít,
egy, ki lelkét üti nyélbe,
egy, ki patkányt boncol élve.
Kettő vitéz és tudós négy, —
a hetedik te magad légy.*

*S ha mindez volt, ahogy írva,
hét emberként szállj a sírba.
Egy, kit tejes kebel ringat,
egy, ki kemény mell után kap,
egy, ki elvet üres edényt,
egy, ki győzni segít szegényt,
egy, ki dolgozik bomolva,
egy, aki csak néz a Holdra:
Világ sírköve alatt mégyl!
A hetedik te magad légy.*

Itt már nem a forradalmár szerepével viaskodik — a teljes, bonyolult, szétszaggatott lírai ént idézi meg.

A *hetedik* értelmezésének két véglete van. Szentkuthy képviselhetné az egyiket, ő „bolondozó realizmus”-ról szól, és a 4. szakaszt elemzi részletesen: „És amikor azt írja, hogy „lelkét üti nyélbe” mindezt persze a legfurfangosabb Petruska-pojácázással, vajon nem fejezte-e ki legtökéletesebben a saját hasonlatainak pólusait?” A másik felfogás logikusan, mesteri módon felépített, életét és sorsát összegező kompozíciónak tartja, és racionálisan értelmezi.

A *hetedik* valóban beleillik a *Dönts a tőkét*-időszak nagy játékaiknak sorába — egyik példája a József Attila által oly kedvelt „önmegszólító” versnek is —, és voltaképpen beleilleszkedik a késő szimbolizmus vagy ha úgy tetszik, a századelő nagy játékaiknak — személymitizálásainak sorába is. Sok példát lehetne sorolni a 7-es szám előfordulásaira, József Attila versének legközvetlenebb előzménye mégis *A kékszakállú herceg vára* — Perrault—Balázs Béla—Bartók Béla nagy, „Hetedik”-re épülő műve, misztériuma. Az én széthisitá-

egy, kit a szó nevén szólít;
egy, ki lelkét üti nyélbe;
egy, ki patkányt boncol élve;
kettő vitéz, tudós a [!] négy –
a hetedik te magad légy.

– Ez a vers röviden a következőket foglalja össze: „*Ha költenél és van rá költség*”: Nem hiszek abban az emberben, aki a költészetért feláldozza az életét. A költészet megoldási kísérlet az ember számára. Azt, ami nem sikerült a valóságban, a kultúrában vagy a természetben, azt a költészetben oldja meg, avatja valósággá. *A költészet az a fölöslegessé vált természet, de, amely mint fölösleg vált ismét szükségessé.* „*Egy, ki márványból rak falut*”: Mennyi érzelem, szeretet, romantika, vágyódás fűződik a faluhoz, holott a falu lényegében piszkos, poros, egészségtelen. Költő az, aki nem sajnálja a falura, embereknek erre a szerencsétlen összességére a márványt. „*Egy, ki mikor születték, aludt*”: Aki nem vette észre, hogy a világra került, csak most eszmélkedik és rádöbben a kérdés: hol is vagyok, miért is vagyok, mi is van velem? „*Eget mér és bólint*”: Megméri a dolgokat és megérti miértjüket, okozóikat. Ez valahogy a hegeli felfogás: minden, ami létező, ésszerű. Költő az, aki látja az okokat, összefüggéseket, és ezért észreveszi a jelenben a jövőt. „*Kit a szó nevén szólít*”: Kinek úgyszólván minden dolog személyes ügye. Úgy kell felfigyelnie a szavakra, mintha a saját nevét hallaná. Különösen, amikor Párisból hazakerültem, éreztem ezt így. Az utcán, amikor magyar szót hallottam, lépten-nyomon megfordultam, mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila. „*Egy, ki lelkét üti nyélbe.*”: Ez talán a legfontosabb. Talán leginkább ezért van szüksége a többieknek a költőre, aki a sok ellentmondó valóságnak formát tud találni. „*Egy, ki patkányt boncol élve*”: Nem kellemes mesterség ez, de a költőnek ezt is tudnia kell. És végül: „*A hetedik te magad légy*”: A hetedik csak abban van meg, aki éppen a verset csinálja. A hetedik az ő egyszerűsége, egyedülvalósága, ami több, mint az, amit egyéniségnek szokás nevezni.

– A költő – szerintem – erős befolyást gyakorol korára, kora szellemi életének alakulására és ezért *egyes versek, egyes érzelmekre való ráatalálások épp úgy forradalmiak, mint egyes találmányok, ame-*

lyek a termelési folyamatot forradalmasítják. Minden jó vers egy-egy találmány, és a költéssel azt közelítik meg, amit nem tudnak az olvasók. A költő az az ember, aki *nem akar egyedül maradni, nem akar belenyugodni a látszat-emberi kapcsolatokba*. Csak akkor ír, ha valamihez tartozónak érzi magát. A magányosság költői a magányosokkal érznek közösséget. Aki tényleg teljesen magányosnak érzi magát és a többi magányosokkal nem találja meg a kapcsolatokat, az *nem ír verset*.

Nem bizonyos, hogy ez a néhány évvel későbbi magyarázat, ez a racionalizálás az egyedüli helyes olvasat. Ugyanezeknek a soroknak más olvasatai is elképzelhetők: az „egyet mér és bólint” kapcsolható az „adott világ varázsainak mérnöke” képzethez, illetőleg öndefinícióhoz, a „bólint” a *Reménytelenül* „okos fejével biccent, nem remél” sorának előzménye.

A „kit a szó nevéen szólít” – beleilleszkedik József Attilának a nyelv, a „szó” mágikus hatalmáról alkotott nézetei sorába – és közvetlen folytatása lesz a *Falu* két versszakon át hangsúlyozott „Szó”-ja. A „ki patkányt boncol élve...” – a költő számára nem kellemes, ám a kísérletező természettudós számára – mint az egyik kiváló magyar származású tudós nekem elmondta – a legszebb, legértelmesebb cselekedet, sőt hivatás... Ez is egy lehetséges olvasat a sok közül.

Végül: az összegező, a mindent megisméltő Halál-szakasz, a végrendelet, amely ismét csak villoni gesztus, de népi-kalevalás formában, újból összefoglalja önképét.

Egy paralelizmusban a teljes szexuális harmóniára és megértésre vágyó én jelenik meg, s itt jellegzetes módon az anya és szerető képe egyesül. Ennek korábbi fogalmazása még nyíltabb volt:

*Egyszer ölben tejes szájjal,
egyszer ölben sebes szájjal,*

– ez alakult, szelídült és stilizálódott tovább:

*Egy, kit tejes kebel ringat,
egy, ki kemény mell után kap,*

Egy nagyon is jelentőségteljes szimbólum következik: az „üres edény”. Korábban:

Egyszer üres pléhfazékkal,

majd:

Egyszer üres edényekkel.

később, a *Külvárosi éj* kötetben:

Egy, ki forgat üres edényt

végül, a *Medvetáncban*:

egy, ki elvet üres edényt

A nyomor? az értelmetlenség? a proletárlét? az éhség? – mindez együttesen sűrűsödik egybe ebben a jelben.

A befejező három képben élete három nagy elve jelenik meg. A politikai-társadalmi, a legelső változatban még mozgalmi módon:

egyszer győzve a tömeggel,

majd enyhítve:

egyszer győzve szegényekkel

majd még óvatosabban:

egy, ki győzni segít szegényt

A második elem a munkába temetkező költő:

egy, ki dolgozik bomolva.

És végül: a legnagyobb összefüggéseket felismerő, a távlatokat, a földöntúlit is kereső szuverén ember képe, már a *Téli éjszakát* előlegezve meg. Legkorábban:

egyszer csak nézve a Holdra,

majd:

egyszer eszmélve a Holdra,

pontosabban fogalmazva:

egy, ki föleszmél a Holdra

Úgy tűnik, ezt patetikusként érezte, és ezért ismét természetesebben fogalmazza meg:

egy, aki csak néz a Holdra

Ezt zárja le a még nagyobb távlatú mitikus sajátos kép:

Világ sírköve alatt mégyl!

„Tragikusan ironikus lezárás”,¹⁴⁸ mintegy palinódiája az egész versnek.

A *hetedik* játék és formai bravúr, de ugyanakkor szorongásainak, tudatos céljainak, vágyainak és kételyeinek jelekké sűrített metaforasora.

A n y á m

Az önarcképek sorába is illeszkedik, más szempontból egy új sort nyit meg az időszak anyaverse, az *Anyám*. Egy korábbi, valószínűleg 1926 nyaráról való szöveg,¹⁴⁹ az *Anyám a mosásban gyászkoszorú* átalakítása, továbbformálása. Király István¹⁵⁰ elemezte részletesen a két változat egymáshoz való viszonyát, magam egyben másban vitatkoztam vele.¹⁵¹

¹⁴⁸ *Faluvégi*: „A hetedik...” [18] 12.

¹⁴⁹ ÖV 1. [12] 591.

¹⁵⁰ Király [190] 420–421.

¹⁵¹ Szabolcsi M. [325a] 683–684.

Miért éppen ekkor, 1931 elején bukkant fel ismét az anyakép költészetében? Látszatra az anya képe most mozgalmi tevékenységének mintegy életrajzi indoklásául, egyszersmind politikai, társadalmi példázatként merül fel. De emellett bizonyosan van valamilyen költői mesterségbeli ambíció is, tudja-e az élményt újabb modorban megragadni. Hiszen az anya képe állandóan jelenvaló nála, már a pszichoanalitikus kezelés előtt is, mint azt a Mártával való beszélgetésekből tudjuk.

*A bögrét két kezébe fogta,
úgy estefelé egy vasárnap
csöndesen elmosolyodott
s ült egy kicsit a félhomályban — —*

*Kis lábaskában hazahozta
kegyelmeséktől vacsoráját,
lefeküdtünk és eltűnődtem,
hogy ők egész fazékkal esznek — —*

*Anyám volt, apró, korán meghalt,
mert a mosónők korán halnak,
a cipeléstől reszket lábuk
és fejük fáj a vasalástól — —*

*S mert hegyvidéknek ott a szennyes!
Idegnyugtató felhőjáték
a gőz s levegőváltásul
a mosónőnek ott a padlás — —*

*Látom, megáll a vasalóval.
Törékeny termetét a töke
megtörte, mindig keskenyebb lett —
gondoljátok meg, proletárok — —*

*A mosástól kicsit megörnyedt,
én nem tudtam, hogy ifjú asszony,
álmában tiszta kötényt hordott,
a postás olyankor köszönt néki — —*

Az *Anyám* mesteri szöveg. Távolról, életképként szemléli tárgyát, mintegy idézőjelbe teszi. Mélységes együttérzéssel, szeretettel megrajzolt életkép, nem a haragos, szigorú, fáradt anya, hanem a dolgozó, csendben üldögélő mosónő anyja emléke kerül a felszínre.

Sokat irtak erről a versről,¹⁵² és széles körben vált ismertté.

9-10-es jambusokban íródott, sajátos módon rímtelenül, illetőleg rímsejtelmekkel, talán azért, mert így is folytatja a korábbi szabad verset. Ez is közrejátszik a vers sajátos, mintegy félhomályos légkörének megteremtésében, a hangosan emlékezés, a még meg nem formált beszéd réveteg, tűnődő jelleget kölcsönöz az arcképnek.

Fesztes versmondattanát csak két sorvégen töri meg jelentéshorodó áthajlás (a 14. sorban: „Idegyugtató felhőjáték / a gőz”). Ez egyszersmind a jelző és az alany hosszúságával is ábrázol. A 18–19. sor áthajlásában („tőke / megtörte”) még szójátékot is vegyít.¹⁵³

Az első két szakasz még személytelenül, távolító harmadik személyben szól, a lírai én csak a harmadik szakasz első sorában szól meg egy franciás jellegű, a lassú ráébredést imitáló szerkezettel. Az első személy csak a 20. sorban fordul a mozgalmi-villoni tegezéssel a többiekhez, ezúttal a „proletár”-okhoz.

Egyéni emlék és társadalmi általánosítás mesteri és nem erőltetetten ható keverése, apró tények és többsikű látomás elegye a vers. A kis tárgyak, jelenségek, emberek iránti szeretet és a velük való azonosulás mellett szinte szürrealista „álom az álomban” technika jellemzi.

Egyúttal egy ismert toposzt folytat, hiszen a „mosónő” és sorsa már a szociális és korai szocialista költészet gyakori közhelye. Nála nemcsak az életrajz ismert tényei, hanem a költői látomás ereje is hitelesíti.

Mint Szigeti Lajos találóan megjegyzi:¹⁵⁴ „Az 5. versszak elején hirtelen vége szakad az emlékezésnek, a költő kimerevíti az anya képét”, és ezzel bevezeti az általános ítéletet, „az anyától való megfosztottság okát”. Az utolsó versszak pedig voltaképpen mintegy zenei visszatérés. A korábbi, 1926-os versszöveget használja fel vál-

¹⁵² Legrészletesebb, szép elemzése: Szigeti L. [353] 57–61. – L. még *Tüskés* [406] 64. skk.

¹⁵³ L. erről az áthajlásról *Fónagy* [108] 191. és Szigeti L. [353] 57–58.

¹⁵⁴ Szigeti L. [353] 57.

tozott formában, és egyúttal az első két versszak közvetlen szemléletét, látványra épült arcképét egészíti ki. Ez a három (1., 2. és 6.) versszak így mintegy külön verset is alkot a versen belül.

Az *Anyám*, ez a példázatszerű és ugyanakkor látomásos anyakép egyes elemeiben, képeiben, jelzőiben szorosan kapcsolódik a korábbi és későbbi nagy versekhez, így a nála oly sokértelmű és gyakori *törékeny* és *tört* jelzőkkel, képzetekkel.¹⁵⁵

Ennek ellenére ez az anyavers csak mintegy előjáték, bevezetés a későbbi fájdalmas, öntépő anyaversekhez, az utóbb mítoszivá örvénylő anyaképhez.¹⁵⁶

Prózai írásai 1930 őszétől 1931 őszéig

A *Dönts a tőkét...*-korszakban, tehát 1930 őszétől 1931 késő őszéig József Attila cikkeit is írt – sőt, talán többet is, mint verset. Közülük a *Marxista munkásoktatás* című a Társadalmi Szemlében, tehát voltaképpen az illegális KMP legális folyóiratában jelent meg.¹⁵⁷ Az egész Európában elterjedt marxista szeminárium-i füzetek egy német változatáról szól, a Duncker–Goldschmidt–Wittfogel-féle Marxistische Arbeiterschulung-ról, amelyek különben 1932-ben részint magyarul is megjelentek. A politikai gazdaságtani füzeteket Schönstein Sándor fordította, ezek a legális és illegális mozgalomban jól ismertek sokat emlegetett „Schönstein-füzetek”. József Attila korrekt, tárgyyszerű ismertetést írt – a kis cikk elejének elméleti-történeti körképe, benne egy jellegzetes mondattal figyelemre méltó: „A közvetlen gyakorlat tanulságai mind nagyobb tömeget vonnak a tiszta marxizmus zászlaja alá és a tanulságok felismerésével egyidejűleg ébred fel a vágy a tömegekben, hogy marxista oktatást nyerjenek, hogy öntudatuk ne csak egyéni tapasztalatokon alapuljon, hanem az egész munkásság összegezett tapasztalataiból, a tőkés termelés tudományos kritikájából és a vétlen történelem menetének a tárgyi megértéséből nyerje erejét.” Ez a hang, mondat-

¹⁵⁵ L. *Szigeti L. Uo.*

¹⁵⁶ *Így Beüey* [53] 11. skk. és *Szöke* [363a].

¹⁵⁷ *ÖM* 3. [9] 109–110.

szerkesztés, prózastílus – később ennek jóval bonyolultabb változatai – lesz jellemző az elkövetkező évek elméleti, vitázó, politikai cikkeire – egyúttal mintegy magyarázat, háttér a *Munkások* meg a *Külvárosi éj* távlatos képeihez.

Érdekesnek tartom még a kis ismertetés zárását, József Attila e néhány sorban a magyar helyzetet jellemzi (– „...a munkásszemináriumok zsúfoltsága, az előadókban mutatkozó hiány és a munkások között naponként kerekedő elméleti viták”), és azt jegyzi meg, hogy a marxista irodalom legfontosabb munkáit „vagy egyesek áldozatkészsége, vagy valamilyen magánkiadó tette lehetővé”.

Négy irodalmi, illetőleg irodalompolitikai bírálatot is közölt. Ezek mindegyike éles, gúnyos, harapós – mintha a korábbi, szabódezsős stílus folytatásai lennének, A Toll és köre módján gúnyral, vitriolosan meg szektás-balos türelmetlenséggel és merevséggel. Ilyen a *Mécs László költészete*, amely érdekes módon, de jellemzően, A Tollban jelent meg.¹⁵⁸ Az akkoriban népszerű papköltő szónokias, szentimentális, képzavarokkal teli verseit gúnyolja – mai olvasatunk, pontosabban az én olvasatom szerint is – lényegében jogosan, habár persze feleslegesen élesen. De a tanulmány beleillik A Toll ekkori irányába. A Tollnak ugyanebben a számában Zsolt Béla (*Östehetség-tenyészet* címmel) Szabó Pálnak Móricz Zsigmond által történt látványos felidézését bírálja, Ignotus Pál pedig *A párbaj* címmel a feudális-úri gesztusok ellen szól. (Egyébként Mécs Lászlónak erről a verseskötetéről – *Az ember és árnyéka* – hasonló szellemben, ugyancsak gúnyosan írt a Korunkban Fábry Zoltán,¹⁵⁹ és ugyanígy – talán már József Attila cikke által is inspiráltan – Bálint György is.

1930 végéről való a Tamási Áron *Hajnali madár* című kötetről írott, töredékesen ránk maradt szöveg. Elsősorban nyelvi-stilisztikai hibákat, nyelvhasználati „romantikát” olvas rá Tamásira, egyébként nagyon emlékeztet az írás Szabó Dezső Tamási elleni pamfletjére (Erdélyi szomorúság. Előőrs, 1928. okt. 7. és Erdélyi tanulságok. Előőrs, 1928. dec. 15.).¹⁶⁰

¹⁵⁸ 1931. febr. 25. ÖM 3. [9] 100–102.

¹⁵⁹ A költő és a valóság. Korunk, 1931/3. 193–202., ezen belül Mécsről: 195.

¹⁶⁰ Datálására l. B. Bernáth István: A Kohó körül. Magyar Nemzet, 1989. aug. 18. 4. – Vass László itt közölt, keltezetlen, de valószínűleg 1930 novemberéből

Ugyancsak A Tollban jelent meg, 1931. március 31-én *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* című vitairata. Ez nem bírálat, hanem hozzászólás egy szétágazó polémiához, mint az Ady-vitában.¹⁶¹

Ez is beleillik A Toll vonalába: kettősen is. Hasonló vitacikkek ugyanabban a számban: Zsolt Béla gúnyos hangú cikkben támadja azokat, akik kifogásolták, hogy Hatvany Lajos nem adott pénzt Markovits Rodionnak, Ignótus Pál Heltai Jenővel vitázik egy előadása kapcsán a kritikáról, Sós Endre meg a Wesselényi Reform Club és a Bartha Miklós Társaság ügyeivel foglalkozik. Másrészt, A Toll köre, mint különben a baloldal nagy része, bizalmatlanul szemlélte Móricz ekkori közéleti működését, A Tollban Zsolt Béla fentebb említett cikkére utalhatok vagy Hatvany Lajos cikkére a Népszavában (1930. jan. 12.).

József Attila írása egy Móricz körül az évben kibontakozott hosszú vitasorozathoz kapcsolódik. A konzervatív oldal, név szerint az idős Négyesy László (és Szász Károly) megtámadja Hegedűs Lórántot, s Móricz ebbe a vitába szólt bele a Nyugat 1931. március 1-jei számában megjelent *Az irodalom és a „faji jelleg”* című cikkével. Erre tört ki igazán a vihar, Négyesy László, Milotay István, Pekár Gyula nekirontanak, és ő védekezésre kényszerül (*A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége*. Nyugat, 1931. márc. 16. 357–365.). József Attila ehhez a válaszhoz kapcsolódva teszi meg észrevételeit. A vita lényegében – a felszínen – a „faji jelleg”, az irodalom nemzeti vonásai körül folyt – voltaképpen azonban a Bethlen-időszak kultúrpolitikája, a magyar nép anyagi és erkölcsi helyzete, ennek megítélése volt a tét. A konzervatív erők afféle utóvédharcának is ítélnélhető, egy utolsó leszámolási kísérletnek részük-ről az Ady-mítossszal és a Nyugat munkásságával – de ez érvek és problémák a magyar társadalom alapvető politikai-gazdasági kérdéseit érintették, és előrevetítették a következő évek vitáit. Móricz, meglehetősen naivan s bizonyos illúziókat kergetve, de egyértelműen egy igazságosabb magyarságkép kialakításáért, a társadalmi

való leveléből kiderül, hogy a Tamási-bírálat egy, Simon Andor által szerkesztendő, tervezett Kohó c. folyóirat számára készült, de Simon Andor visszaadta József Attilának.

¹⁶¹ ÖM 3. [9] 105–108. A teljes vita ismertetése és nagyrészt közlése: i. m. 329–343.

feszültségek feloldása mellett, a hazafiaskodás és melldöngetés ellen foglal állást a századelő nemes humanista, progresszív lendületére támaszkodva. Az ifjúság kérdésében, a szlovenszkói fiatalság mozgalmainak megítélésében, a Collegium Hungaricumok szerepének meghatározásában éleződött ki leginkább a vita, a végén Móricz elleni megbélyegző hajszába torkollott.

József Attila cikkének hangja ugyan nem bántó, de alapállása ez: „Móricznak igaza van, de nincs igazsága”, „Móricz természetesen fölibe kerekedik Négyesynek, aki azonban legalább formailag következetesebb, amikor őszbezsavarodott idealizmusát cirógatja”, „Móricznak mindvégig igaza van ellenfeleivel szemben és támadói ellen védem is. Mert Móricz a tőkés polgári rend fegyvereivel hadakozik a hűbéri maradványok ellen. A huszonnégyszázéves Nyugat folyóirat kamaszkorából való eszméit hangoztatja, mélyebb hangon, férfiasabb melegséggel, a maga módján, hogy ne mondjam, magyarosabban.” József Attila — az egész akkori baloldal — nem ismerte fel, hogy Móricz mégiscsak a magyar baloldalhoz áll közel. A József Attila-tanulmány egyik indítéka ez a közös „baloldali” ítélet — a másik az, hogy radikálisan szakítani kívánt minden (korábban általa is vallott) faji misztikával s ugyanakkor a „kapitalista-liberális” ködösítéssel is. Erre vall a cikk befejezése: „...mindegyik meggyezik abban, hogy szándéka van és ahhoz idomul a felfogása. A valóságot pedig csak oly mértékben veszik figyelembe, amily mértékben, legalább is pillanatnyilag, igazolásfélét nyújt azok előtt, akiknek a valóságról még kevesebb a fogalmuk, vagy akik örömmel fogadják, hogy a valóság ugyan olyan, hogy kellemetlen kilátásokkal kecsegtet, de mégis jó, ha a valóságról kevésbé jó fogalom adatik. Szellemi életünknek ez az utóbbi változat az alapja.

Éljen az idealizmus! Ha a materiális erő a miénk. Éljen a faji jelleg! Ha a falu osztálykülönbségeit elhomályosítja. Le a faji jelleggel! Ha az az »olló« ipari élet csorbitja. Le a régi eszmékkel! Éljenek az új igék! Ha nem tudunk egyebet mondani.”

Hite szerint a fiatal nemzedék nevében is szól: „Milotay és Móricz soha nem találkozhatnak, — csodálom, hogy tegezik egymást. De énfelőlem s a fiatalságnak hozzám hasonló képviselői felől akár össze is ölelkezhetnek...” És az igaz valóságismeret nevében bírál „az egypengős napszámok nemzetének élő tagja”-ként.

Egyébként a vitacikk személyes vonatkozása miatt is figyelemre méltó. Talán itt ölt először formát a szegedi Horger-epizód emléke, már csaknem abban a formában, ahogyan ez a *Curriculum vitae*ben fog megjelenni: „...ott kellett hagynom a szegedi egyetemet egy verssem miatt, mert az egyik méltóságos ny. r. tanár úr kijelentette előttem, hogy aki ilyen verseket ír, abból amíg ő él, nem lehet középiskolai tanár. Mellesleg erről az egyetlen versről két cikket olvastam és Ignotus idézte, irt róla a Neovojtinában.”

A vitacikk néhány fordulatában, mondatában emlékeztet Ady prózai írásaira is, őrzi a barthás-szabódezsős prózastilusa nyomait, illetőleg vizionárius elemeit. Ez utóbbira utal a cikk kezdete: „Móricz Zsigmond szellemet idézett, korszellemet. Ez a szellem azonban nagyon ráüt a mesebelire. Nyúlik, ing és dagad az égig. Sűrű és terhes felhők tömegének véli, aki nem tudja, hogyan bújt elő a kisdéd kőkorsóból. S ami a legfőbb, aki nem tudja, hogyan parancsolható vissza a cserépedénybe.”

Az előbbire pedig az ilyen fordulat: „...elcsodálkozom azon a könnyelműségen, amellyel értékes adatait Móricz eltékozza. Amellyel gyöngyszemeket főz abba az elvetemült [talán: elvteleműl?] rotyogó kásába, amely eredményeinek foglatatát jelképezi.”

A Móricz-vitacikk semmi hatást nem keltett – tudomásom szerint a vitában senki sem hivatkozott rá. Viszont Móricz Zsigmond vagy el sem olvasta a cikket, vagy ha igen, mosolygott rajta, Babitscsal ellentétben nem haragudott meg József Attilára (tanúság rá szép nekrológja).

A kolozsvári Korunkban, 1931 szeptemberében jelent meg József Attila talán legélesebb, legbántóbb, legdurvább írása: *Kassák Lajos 35 verse*.¹⁶² A megbírált Kassák-kötet a „számozott versek” időszakának utolsó gyűjteménye, a 66–100. vers. Megtartva a régi szabad verses formát, a számozott versek jellegzetes poétikai alakját, a hang egyre melankolikusabb, a gesztus lemondóbb, a mozdulat a távolodóé. Búcsú ez – ismételt búcsú – a korábbi reményektől, de hűség eszményeihez. Szocialistának vallja magát Kassák, de a cél már messze tűnik...

¹⁶² I. m. 110–114.

A 35 vers fogadtatására jellemző, hogy a Nyugatban Fenyő László – aki ekkoriban a folyóirat állandó verskritikusa – nagyon is fanyalgó bírálatot ír,¹⁶³ amely éppen a kassáki jellegzetességet szólja le: az interpunkció hiányát, a laza emlékképeket, s ugyanezt a sort pécézi ki, mint József Attila (... minden a te szemeidtől függ...), és megállapítja: „Kassák költészetének alaplátása merőben realista látás, de versének egymásmellé rótt realiztikus részletei nyers és gyakran meghökkentő, önkényes fantasztikumokkal keverednek, a kettő együtt csak ritkán tud szervessé nőni és ezért csak ritkán meggyőző.”

Számomra világos: nemcsak arról van szó, hogy Kassáknak – mint a nemzedék sok más tagjának – egy kissé gyengébb kötete jelent meg, hanem arról is, hogy az első avantgárd ekkor már kezd kimenni a divatból, értetlenségbe ütközik, s egy „realisztikusabb” gyakorlat és esztétika lesz az uralkodó. S ehhez járul persze Fenyő csípős rosszkedve, amely – személyes gyűlölettel is terhelve – kévéssel utóbb a *Döntsd a tőkét...* kötet megsemmisítőnek szánt kritikáját íratta vele.

De József Attila Kassák-kritikája nem egyszerűen a klasszikus avantgárd lehanyaglásának tanúja. Mint Babits és Móricz esetében, nemzedéki lázadás vagy még inkább: apa elleni lázadás, a mester megtagadása. Sajátos írás: elméleti alapvetésre, fejtegetésre alapozza dühös bírálatát, ez az elméleti alap pedig ezúttal (s a József Attila-életműben ritkán) szélsőségesen balos, osztályharcos alapú, s Kassák kötetét e három szempontból ítéli meg. „Az emberi elméművet ember alkotja. Az ember 1. értékalkotó lény; 2. társadalmi lény és 3. bizonyos fokig egyéniség, azaz a közösségnek valamilyen képviselője. Eszerint minden elméművet, így költeményt is, három találkozó főszempontból vizsgálhatunk: 1. érvényes-e, (tehát helyes-e, van-e önértéke, elméleti értéke)? 2. az adott társadalom adott osztályharcaiban miféle szerepet játszik (van-e társadalmi értéke)? és végül 3. milyen emberi lélek nyilatkozik meg az elméműben? Ez az utóbbi szempont csak ritkán nyer fontosságot és úgy vélem, hogy a kérdésnek ezt az oldalát éppen emiatt tolják előtérbe a polgári kritikusok. Fontossá akkor válik, amikor egyben

¹⁶³ Nyugat, 1931. I. 551–554.

kihangsúlyozottan azt a kérdést is magával hozza, hogy az elmeműben megnyilatkozó egyéniség mifajta viszonyban áll a közösséggel. Mert hiszen minden egyéniség csak különös hordozója a társadalmiságnak. Ez a három kérdés elválaszthatatlanul összetartozik és tiszta műalkotások esetében csak a műérték három alakját jelöli.”

Mind a három szempontból elmarasztalja a kötetet — Kassák versei, mondja, nem elmeművek, társadalmi értékük nincs, szélsőségesen szubjektivisták és relativisták, sőt „ifjúmunkások szolipszista nevelője”. (Érdekesség, hogy a szolipszizmussal kapcsolatban Leninre és Schopenhauerre hivatkozik.) S a bírálat csattanója: a Kassák-kötet záróverse, a számozatlan *Emlékezzetek rá!* című, Osvátot sirató vers elleni gúnyos tiltakozás: „A polgári gondolatot e »jóságosan kemény ember« kíméletlenül képviselte balfelé...”

Ebben az alapjában hibás kritikában is érdekes és meggyőző a műalkotás, a művészet „értelmet adó” voltának szép fejtegetése. Továbbfejleszti 1931 őszén, közvetlenül ezelőtt kialakított esztétikai nézetrendszerét, még szerveesebbé formálja, a művészet értelmes voltának pregnáns s ezúttal körülményeskedés nélküli megfogalmazásával. „Nos, — a szó talán az egyetlen dolog, aminek közvetlen értelme van. Másfelől meg az ember értelmes lény, már pedig a költeményt ember alkotja. Alkotja? Alakot ad. Az ember életében az értelem a formaalkotás szerepe. A szemlélet (az intuíció) nem alkot formát, hanem meglévő összefüggések formájára irányul. Az értelem még az igazságnak is csak formát ad, hogy belátható, hogy szemlélhető, megpillantható legyen és nem az értelem hozza létre az igazságot. Azt is tudjuk, hogy a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, — de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő múltjából hozza föl képeit. Azonban ez történik az álomban is, nemkülönben az ébrenlét révedezéseiben. S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezzi, hogy közvetlen jelentést lehet beléjük és e jelentéseket közvetlenül értelmi viszonyba foglalja össze. Közvetlen jelentésről, közvetlen értelmi viszonyról azért beszélek, mert hiszen még az álomképeknek is van nem közvetlen, de értelmes jelentésük.”

A megjelent néhány bírálat csak a „jéghegy csúcsa”. József Attila 1930 után is állandóan dolgozott teoretikus műveken.

Mindenekelőtt: ezekben az években talán még többet olvasott, jegyzetelt, mint eddig. Természetesen: a magyar nyelvű Marxot és a hozzáférhető marxista irodalmat, de ezenkívül sok filozófiai, történeti, sőt földrajztudományi művet. Nemcsak kortársai és barátai tanúskodnak róla — előbb Szántó Judit, majd sokkal megbízhatóbban, filológusi pontossággal rekonstruálta könyvtárát Tasi József.¹⁶⁴ És persze még ez is csak részlet — hiszen a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárból állandóan kölcsönzött, és barátaitól is kapott, kölcsönvett könyveket.

Marx Károly *A tőkéjének* 1921-es bécsi magyar kiadása megvolt könyvtárában — és a példányt szinte végigjegyzetelte, egyes részleteit kiemelte, másokat aláhúzott.¹⁶⁵ Ugyancsak tulajdonában megvolt Mehring Marx-életrajza — és, mint újabban kiderült, könyvtárában volt Max Weber egy műve (*Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen 1922).¹⁶⁶

Szántó Juditnak 1931. április 13-án írja:

„nem tudok mit írni, nagyon várlak. Édes vagy. Én meg ideges, nem lelem a helyemet. De azért munkához láttam, belefogtam könyvem megírásába. A szeminárium 24-én kezdődik, már azzal is készen vagyok. Nagy elhatározással rendeltem egy csomó könyvet: Luppolt: *L. und die Philosophie*; L.: *Materialismus und empirio-kriticizmus*; Thalheimer: *Einführung in den dialektischen Materialismus* s még egynéhányat. Most hát elsősorban tanulok és megkezdett könyvemhez való jegyzeteimet szaporítom.”¹⁶⁷ Lenint és Leninről olvas tehát.

Újonnan előkerült kéziratos feljegyzéseiben¹⁶⁸ idézeteket találunk, például Hegel, Schopenhauer, Wilde, Taine, Elisée Reclus,

¹⁶⁴ Legutolsó bővített kiadása: *Tasi* [397].

¹⁶⁵ Részletes ismertetése előszőr: i. m. 51–69.

¹⁶⁶ L. I. m. 19.

¹⁶⁷ Vál. lev. [11] 274.

¹⁶⁸ *J. A.: Tanulmányok...* [16].

Nietzsche s természetesen Engels és Marx műveiből. Bizonyos, hogy németül jól olvasott – az általa kiírt idézetek legnagyobb része németül van.

Korábban feltételeztem, hogy Ny. Buharin művei is hatottak nézeteire.¹⁶⁹ Baróti Dezső (1977. december 13-án hozzám írt levelében) említi, hogy Hont Ferenc kapta kölcsön József Attilától Buharin *La théorie du matérialisme historique* című kötetét, a költő aláhúásaival, felkiáltójeleivel.

Két célra gyűjtötte az anyagot, készített jegyzeteket. Egyrészt – mint azt már említettem – rendkívül alaposan készült szemináriumi maira –, másrészt valószínűleg egy nagyobb művön dolgozott. „Megkezdett könyvem”-re utal a fent idézett levélben. Talán egy általános társadalomismereti könyvet akart volna írni – erre vallanak *Emberiség és társadalom* feliratú jegyzetei, ebbe ágyazta volna be talán a művészet sajátos létformáiról szóló részletet. Ez a könyv – ebben az időszakban – jellegzetesen történelmi és dialektikus materialista mű lett volna – Marx alapján.

„*Emberi eszmélet és társadalmi haladás*” – ezt a címet adta jegyzeteiben¹⁷⁰ egy töredékben maradt gondolatsornak, s valóban ez a cím foglalhatja össze gondolkodása fő irányát.

A művészetre, annak társadalmi és gazdasági feltételeire vonatkozó megfigyeléseit is többször fogalmazta tanulmányá. Az 1930–32 közti időszakban ilyen kísérlet (*A művek alkotóinak és kiadóinak...*) címmel már az ÖM 3.-ban közölt részlet,¹⁷¹ valamint az a megkezdett fogalmazvány, amely *A művészet kérdése és a proletárság* címet viseli, és ezekhez csatlakozó több más jegyzet, megkezdett tanulmány – közöttük *A mukdeni rádió...* kezdetű, amely az irodalom és a társadalmi folytonosság kérdésével foglalkozik. „Tehát az irodalom nem lezárt, merev ellentétekből áll, hanem ellentétes folyamatokból és folyamatos ellentétekből folyik össze.” Az egy művön belüli ellentétekről szól – és a kiadó és alkotó közti ellentétéről is szót ejt.¹⁷²

¹⁶⁹ Szabolcsi M. [325a] 623.

¹⁷⁰ J. A.: Tanulmányok... [16].

¹⁷¹ ÖM 3. [9] 254–255.

¹⁷² I. m. 256–258. és J. A.: Tanulmányok... [16].

A tervezett könyv vagy tanulmány sorozat tudomásunk szerint nem készült el. Egyetlen befejezett kerek egész maradt ránk, az az előadás, tanulmány, amely az *Irodalom és szocializmus* címet viseli, s ennek az időszaknak kétségtelenül legjelentősebb s legterjedelmesebb prózai műve.¹⁷³ Az előadás gépírásos szövegben maradt fenn, s először 1957-ben jelent meg. A megjelent és ismertté vált szöveg csupán egyetlen változata az előadásnak, a Petőfi Irodalmi Múzeumban még két változata található.¹⁷⁴

Az előadás nem szakértő közönség számára készült, innen magyarzó, tanító hangja, olykor körülményeskedő stílusa. Bizonyos: addigi esztétikai tanulmányait akarta összegezni, koherens rendszerbe tömöríteni, s az újonnan szerzett marxista tudásával gazdagítani, átértelmezni. A tanulmány, illetve az előadás fényt vet 1930/31-es véleményére, álláspontjára. Ilyen szempontból fontos, de magam nem osztom azt a véleményt, szinte közvélekedést, amely ezt az előadást a magyar marxista (és nemcsak marxista) esztétikai gondolkodás kimagasló teljesítményének tartja.¹⁷⁵

Kétségtelen – s ezt Tverdota több tanulmánya meggyőzően bizonyította be –, hogy az előadás szerves folytatása az ún. *Esztétikai töredékek*nek, hogy erősen épít Pauler Ákos egyetemi előadásaira, és saját friss, Hegel- és Marx-olvasmányaira – hadd tegyem hozzá: a Japán kávéházi beszélgetésekre. Megtaláljuk benne a korábbi írások szabódezsős csipkelődéseit (pl. a kritika kigúnyolását), és kifejezve korábbi, a nyelvvel kapcsolatos gondolatait. Ez különösen a

¹⁷³ Voltaképpen a Jaurès-munkaközösségben, Szántó Judit szerint 1931 februárjában tartott előadása. L. ÖM 3. [9] 313–314. – A kézirat történetéről l. uo. Szántó Judit emlékezését. A Jaurès-munkaközösség a Magyarországi Szociáldemokrata Párt keretében működött, a Szabómunkások Szakszervezetének VI. Almássy tér 3. sz. alatti helyiségében, kb. 1932-ig. L. róla i. m. 313. – A tanulmány teljes szövegét l. i. m. 78–100.

¹⁷⁴ Az egyiket l. i. m. 316–322., a másikat, nyilván az előadás elejének bővebb változatát Tverdota György közölte 1985-ben: *Tverdota* [409].

¹⁷⁵ Több értékelése közül említendő: *Gyertyán* [123a] 213. skk.; *Forgács* [110], aki világlejtelőségű műnek tartja, s mindenki fölé emeli; *Illés László*, *Társadalmi Szemle*, 1967/7. 127–131.; *Tverdota* [410]; *Tverdota* [409]; *Miklós* [245]; *Horváth I.* [145a].

fel nem használt korábbi formában nyilvánvaló. Nyelv és nemzet viszonya — most már marxista módon értelmezve — áll gondolatainak tengelyében. Ugyancsak korábbi, most továbbépített problémakör a forma/tartalom viszonya.

Az előadás egy „dialmat” bevezetéssel, a dialektika magyarázatával kezdődik, ez talán Buharin ismert s ekkor sokat forgatott könyvére támaszkodik. Az előadásnak s általában ekkori, a művészetről való gondolkodásának három fontos sarkpontja van. Az egyik a művészet sajátosságának, különleges voltának megfogalmazási kísérlete, a másik a történeti-társadalmi körülmények hatásának következetes vizsgálata, a harmadik a — Paulertől is tanult, de pszichikailag is indokolt — Világegész tételezése. Ez utóbbi (mint *A hetedikben*) védekezés is önmaga meghasadtsága ellen.

Ennek a koncepciónak védelmében az előadásban sorra veszi és cáfolni igyekszik a művészet lényegének más meghatározásait (nem érzelem, nem játékosztón — ekkor még szembefordul a lélektani magyarázatokkal, és élesen vitatkozik Croce intuicionizmusával is). Ezekben a vitákban, cáfolatokban sok a játékoság is, de a türelmetlenség, a mindenáron való vitatkozás — kortársaitól többször említett — kényszere is.

Az előadás igazán sikerült részei a műelemzések: Dos Passos szellemes s máig helytálló elemzése, a Petőfi-magyarázatok, saját „verse” elemzése: „A történelem levele / már emelgeti a fedőt”, illetve „... még emelgeti a fedőt”¹⁷⁶ összehasonlítása.

Maradandóak, máig érvényeseknek bizonyultak bizonyos megfogalmazásai vagy inkább ötletei: a művészi változó és állandó gondolata (bár ez is továbbgondolásra szorul), s különösen a „műalkotás mint végső szemléleti világegész” tétele — ezen belül találó, s saját alkotómódszerére is jellemző, frappáns megfogalmazása: „*a mű világának minden pontja archimedeszi pont*”¹⁷⁷ — és általában az a törekvése, hogy a művet értelmes egésznek láttassa, amely a valóság ellentéteinek is leképezése. Nagyon érdekes — bár persze nehezen alkalmazható — a nevezetes mondat is: „*A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek.*”¹⁷⁸

¹⁷⁶ ÖM 3. [9] 84.

¹⁷⁷ I. m. 92.

¹⁷⁸ I. m. 97.

Sok olyan rész mellett, amelyet én csak pusztá spekulációnak, nyelvi-logikai játéknak tartok, az *Irodalom és szocializmus* megható példája annak, hogy a fiatal költő hogyan próbál koherenciát teremteni saját költő gyakorlata és elméleti álláspontja között.

Ez az elvi gondolkodás ekkor még Paulerre, sokban Hegelre alapuló konstrukció, ezt próbálja történelmi-mozgalmi megalapozással teljesebbé tenni. A művet akkor lehet objektíven megítélni, ha a magyar „esztétikai kultúra” (pl. Mitrovics Gyula), a magyar „katedra-esztétika” más műveivel s még inkább, ha Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc, Illyés ekkori írásaival vetjük össze.

1931 utánról hasonló igényű és terjedelmű, egységesnek szánt esztétikai fejtegetése nem maradt ránk, érdeklődése kettévált: irodalomról szépirodalmibban, esszéisztikusabban írt – tudományos-elvontabb stílusban pedig filozófiai, lélektani, közgazdaságtani s főleg politikai-társadalmi kérdésekkel foglalkozott.

Válasz a Platformtervezetre

1931-ből még egy elméleti jellegű írása maradt fenn – nem teljes szöveggel: a Platformtervezetre írt válasza.¹⁷⁹ Benne szenvedélyesen és dühösen veszi sorra a Platformtervezet egyes pontjait, mintegy szétzúzza őket. Igaz, voltaképpen hálás feladat – marxista módszerrel, terminológiával leleplezni a „balos”, vulgáris, „proletkultos” nézeteket, a személyi elfogultságokat, az illuzionisztikus helyzetértékelést. Ilyen állásponttal szemben József Attila korábbi merevsége feloldódik, a vitában ő látja világosabban a helyzetet, szembesülve az üres frázisokkal, a valóságot képviseli (pl. a válság, a fasizmus kérdésében). Úgy érzi és joggal, hogy az ő műveltsége, marxista felkészültsége nagyobb és alaposabb, mint ellenfeleié. A válaszban is megfogalmazza egyes esztétikai elveit, elsősorban a ritmus kérdésében: „...az a valóság, ami fogalmilag ellentét, az szemléletileg rit-

¹⁷⁹ L. ÖM 3. [9] 209–220. – A szöveg története még nem felderített. Magam az ÖM 3. előkészítése során kaptam meg szövegét Révai Józseftől, akihez nem tudom, honnan került. – Tamás Aladár szerint (*Tamás: Emlékkönyv* [168] 303.) ő adta át a válasz szövegét Fürst Sándornak – innen kezdve az út homálybavész.

mus. Apály—dagály ellentétek, ennek ellentéte az önmagában szintén ellentétes dagály—apály és így tovább — az ilyen sor *szemléletileg* ritmus.”¹⁸⁰ Ez a fogalmazás nemcsak elvi álláspontját tekintve jellegzetes, hanem egyik magyarázata mindent ellentétekben látó költői technikájának, illetőleg emögött pszichikai alkatának.

Jellemző és érdekes, amit a Platformtervezetnek az egyes írókról adott értékeléséről ír. „Nagy Lajost meg sem említik, egy csomó erdélyiről és felvidékiről egyáltalában nem vesznek tudomást, engem megtesznek fasisztának, Gergelyről azt állítják »a legfejlettebb« [...] Több valóságatlan romanticizmust, mint Gergely, csak *Sue* hordott össze regénnyé. Vágykiélés, amit ír, tehát nem dialektikus materialista proletárszemlélet.”¹⁸¹ Rossznak tartja — jogosan — a „formaforradalom” elleni fellépést, és megvédi Taraszov Rodionov *Csokoládéját*...

A válasz ezután egy lendületes, lírai hevületű felsorolásba csap át, szembeállítva a platformtervezet készítőit mint frakciót a Szovjetunióban dolgozókkal, különböző rétegekkel, nemzetiségekkel.

Azaz: még mindig táboron belül, párton belül bírálja a moszkvai frakciósokat — de álláspontja láthatólag mind önállóbbá válik, egy még igazibb marxizmus jegyében.¹⁸²

¹⁸⁰ I. m. 209.

¹⁸¹ I. m. 218–219.

¹⁸² A válasz értékelését l. *Forgács* [110] 116. skk. — Néhány megjegyzést l. *Garai* [119] 132., 137.

II.

KÜLVÁROSI ÉJ

1931 őszétől 1933. januárig

Életének eseményei

1931 őszén megváltoznak József Attila életkörülményei: novemberben elköltözik a Margit körútról, Eta lakásáról a Székely Bertalan utca 27. III. 47-be, voltaképpen Szántó Judit — még Hidastól kapott — régi lakásába.¹ Eta véglegesen leköltözött most már Hódmezővásárhelyre, feladta a lakását, 1931. december 26-án hivatalosan is házasságot kötött Makai Ödönnel.

A Székely Bertalan utca 27. a második ház a Podmaniczky utcától. Annak túloldalán ott húzódnak a Nyugati pályaudvar vágányai, a költő a szorongató képzetként benne élő vonatot naponta sokszor hallhatta.

A lakás Budapest egyik jellegzetes, nagyon is kispolgári, szegényes részén volt, akkor valóban „a város peremén”. Néhány utcányira van a Szív utcától, amelyről Krúdy Gyula ír: „...a kispolgárság lakta a bérkaszárnnyakat, amelyeket még az »első hódítók« építettek, akiknek először jutott eszébe házat építeni Pesten... A szegénység rabjai éltek itt, akik számon tartották, hogy mit főznek a konyhán, megfigyelték a házaspárok jól hallatszó pörlekedését, a lányok erkölcsét és a családok vasárnapi kirándulásait a bús Városligetbe... Ezeknek a házaknak kapualjából mindig szél van valamely láthatatlan ablakon át, amelyet senkinek nem jut eszébe beüvegezni... a kanálist mindig javíttják, a vízvezeték folyton zúg, a gázóra hibás, az emeleti folyosók mentén mezítlábas nők álldogálnak, hogy a levélhordó látja a térdüket, az erkélyek alatt meg álldogálnak az öregurak... a szélkakas a tetőn elszokott attól, hogy valaki megnézzé a

¹ 1931. nov. 15-ről kelt bejelentő cédulájuk. (PIM)

szél irányát és a kéményekből olyan keserű füst áramlik, mintha mindig elhibázott múltjokkal fütenének a lakók.²

Ilyen házban lakott Attila és Judit. József Jolán szerint: „Az első és második udvart összekötő sötét folyosóra nyílt a konyha ajtaja a második emeleten, ahol világos nappal is vaksötétség honolt. A szoba ablaka a keskeny hátsó udvarra nézett... Judit barátságos képet igyekezett adni a sötét szobának. A szálkás padlót beviaszkolta és kifényesítette. Fehér függönyt akasztott az ablakra és a keskeny díványra... A villanyt is bevezették és arról ábrándoztak, hogy felszereltetnek egy gázrezsót is, meg vesznek egy fürdőkádat a konyhába.

Attila nagyon büszke volt főbérleti lakására. Papíreornyós állólámpa világította meg íróasztalát, amelyen könyvek, kéziratok tornyosultak.”³

Németh Andor is leírja a lakást: „Ablaka a hátsó udvarra tekint; a szoba nappal is sötét. Az udvarból magas, kormossárga tűzfal vet árnyékot a lakásba. A konyhából, mely valamivel barátságosabb, mint a sötét szoba a villanygyújtás negyedórájában — de a villany még nincs bevezetve, és a petróleummal spórolni kell — a konyhából figyelik, hogy sűrűsödik az udvaron a sötét.” És idézi a *Külvárosi éj* sorait:

*A mellékudvarból a fény
hálóját lassan emeli,
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már homállyal teli.*

Valóban: a külvárosi versek egy részének színtere a Székely Bertalan utca. Még 1994 őszén, e könyv írása idején is riasztó látványt nyújt a Székely Bertalan utca 27. Hatalmas keramitos udvarra néznek le a függőfolyosók, mögöttük az udvari lakások — „s a szomszédné a gangon kiabál” juthat eszünkbe. Szűk és sötét folyosó vezet a hátsó, szűk udvarba ma is ugyanúgy, mint 1931-ben, a folyo-

² Krúdy Gyula: Mit látott Vak Béla szerelemben és halálban. (1921) In: Mákvi-rágok kertje. Bp. 1961. 375–377.

³ József J. [176] 320–321.

sói lakások ablakai fényes nappal is sötét átjáróra nyílnak. Aki látja a házat, el tudja képzelni, mit jelenthetett itt élni, összeczárva Judittal. Még akkor is nyomasztó a helyszín, ha József Attila számára — az albérletek után — némi emelkedést jelentett a saját főbérlet.

A lakás bére — és ez fontos lesz a későbbiekben — havi 27 pengő 60 fillér.

És innen elindulva látta nap mint nap a síneket. „Attila közlekedésének két főútvonala a Podmaniczky utca és a Ferdinánd híd volt. Így tehát Attila alig húzta ki a lábát otthonról anélkül, hogy útja ne sínek mentén, vagy azokat keresztezve vitt volna el.”⁴

Itt vacsorázott gyakran és vitakozott vele Bányai, itt aludt egy éjszakát Haraszi Sándor, ide járt Fejtő Ferenc, Németh Andor.

Pedig Attila nem sokat volt otthon. Innen járt el Pesterzsébetre, Kispestre, Újpestre szemináriumot tartani, kirándulni a Csillebércre meg Gödre. Itt zajlottak Judit és közte a viták, ide hozta haza az *Óda* kéziratát.

A Madzsar József vezette, a Szakszervezeti Ellenzék számára tartott szeminárium, illetőleg megbeszélés három alkalommal is a Székely Bertalan utcai lakáson volt, 1931 novemberében.⁵

1931 szilveszterét baráti társaságban töltik Judittal. Tamás Aladár hangulatos életképet fest a Lido kávéházi szilveszterről, ahol Nagy Lajos, Agárdi Ferenc, Lakatos Péter Pál lett volna a társaság.⁶ Müller Lajos viszont úgy emlékezik, hogy F. Ella dr. lakásán szilvesztereztek — Nagy Lajos és Agárdi Ferenc eszerint is ott volt.⁷ A Petőfi Irodalmi Múzeumban pedig egy fénykép azt ábrázolja, hogy a Nyugat szilveszterén vett részt.

Január 15-én kelt Etának írt pár sora, amelyben közli: „a közeljövőben elnézek Sárhelyre, most nem mehetek, sok dolog volt a lapommal” (a lapom: a Valóság). Januárból még egy levele maradt fenn, Makai Ödönhöz. 1932 januárjában „a kulákok Párisá”-ból, „Sárszegről” ír évődő levelet Nagy Lajosnak⁸ — a „lap” második szá-

⁴ Bányai [42] 133.

⁵ Vértés [434] 27. skk.

⁶ Tamás Aladár [372] 297–300. Uő: [373] I. 1028–1033.

⁷ Emlékkönyv [168] 288.

⁸ PIM JA. (Másolat; az eredeti lappang.)

máról számol be, amely kedd előtt nem lesz meg. Szívesen ölelné személyesen is barátját, „de a filléres sors itt tart, a lappal is bajok vannak”. Két bökverset is találunk a lapon:

*Lajos, ha szépség köll, tömény
azért vagyok itt, költöm én
és így lesz szép e költömeny*

(ami a „*Költők és Kora*” kezdetének korai előzménye), majd így folytatja: „az ottani sakkozók számára ím a poéma:

*Zoológus, ha sűrög-forog
megtudhatja: vannak farkok,
amelyeken nem nő farkok*

1932. február 26-án ír Ödönnek Hódmezővásárhelyre, többek között kéri: „küldjétek fel könyveimet, legfőképpen Rappaportét, az Imagot”.⁹

1932 tavaszán a Szabadság kávéházban keresi meg a La Fontaine Társaság asztalát és elnökét, a Kalevala-fordító Vikár Bélát, aki már ekkor megajándékozta egy példánnyal.¹⁰ Február végén és március elején ismét ott van a Bartha Miklós Társaságban – ez a Társaság „balra tolás”-ának időszaka.¹¹ Március 14-én kelt levele a Nyugat kiadóhivatalának, melyben beleegyezik verseinek az Új Anthológiában való közlésébe.

1932. május elsejét a Városligetben töltötték, Nagy Lajosék, Bányai Lászlóék, Agárdi Ferenc és ő. Erről Agárdi Ferenc hitelesnek látszó beszámolója maradt fenn:

„Az 1932-es év áprilisának végén József Attila azt javasolta, hogy ősi munkásszokás szerint a Városligetben, ébren várjuk meg május 1 felvirradását. Április 30-án este tehát kivonultunk. Nagy a feleségével, József Attila és Szántó Judit, József Jolán is velünk volt, és még két ismerős. A Mutatványos téren néztük a nyüzsgő tömeget. Mert bár a felvonulás tiltva volt, a dolgozók ezrei hemzsegték a

⁹ Kedveseim! [185a] 5–6.

¹⁰ L. Bokor: Emlékkönyv [168] 379–380.

¹¹ Tasi: J. A. útjain [173] 369, 372.

hűvös levegőjű estében. József Attila elragadtatva nézte a sokaságot. — A tömeg — hatalom — mormolta. — Többen is lehetnénk — így Nagy Lajos. — Azok a munkások is velünk vannak, akik nincsenek itt — replikázott József Attila. Csakhamar javában folyt a szokványos vita. — Te mindig azt hiszed, hogy az egész proletárság velünk van — szolt Nagy Lajos szemrehányóan. — A valóság előtt nem szabad szemet hunyni. Márpedig a proletárság zöme nem a miénk — állapította meg. — A döntő pillanatban a miénk lesz — vágott vissza a költő. [...]

József Attila szabályos előadást tartott a döntő osztályokról, a munkásság által vezetett parasztságról stb. és a vita, mint legtöbbször, tréfákozásokba torkollt.

Jókedvünkben Helfgott Sam »fényképező intézetébe« tértünk be, hogy gyorsfényképpel örökítsük meg az emlékezetes estét. [...] Sőrtünk és tréfálkoztunk. Nagy Lajos megint a rímfaragókat gúnyolta. Sebtében egész csomó »tisztá rímet« sorolt fel, melyek közül ma már csak egyre emlékszem:

Félmázsás emléket himbálna,
Hogyha nem volna him bálna.

Végre felragyogott keleten a vörös nap. Áhítattal szemléltük, azután megindultunk hazafelé. Útközben Attila egy ligeti árustól gyerekjátékot vett, amolyan összetekert papírkígyót, mely belefúvára előre nyújtózott, és tetejébe még sípolt is. Ezt fújta tehát jobb ügyhöz méltó buzgalommal. Később ez sem volt elég. Illuminációt akart, és ezért meggyújtotta a papírkígyó fején lógó papírcsifrangókat, hogy szélesekét kacagva ijessze Nagy Lajosnét vele. A papírkígyó szikrát szórva lövellődött előre — nagy volt a hecc. Míg végre a jókedv csúcspontján, sikerült vele meggyújtani Nagy Lajosné kabátját, melyet azután »viribus unitis« kellett eloltanunk.¹² Erről a vidám május elsejéről az említett fénykép is megmaradt.

1932 júniusában jelenik meg a Valóság. Júniusban részt vesz a Bartha Miklós Társaság választmányi ülésén.¹³

¹² Emlékkönyv [168] 271–272. (Eredetileg: Csillag, 1954. dec.).

¹³ *Tasi*: J. A. útjain [173] 376.

Egy kis, de jellegzetes adalék: 1932. június 22-én kelt Fővárosi Könyvtár-i olvasójegye – valószínű, hogy ezelőtt is járt oda.

Folyik tovább a mozgalmi munka, járnak nyáron a gödi strandra, 1932 júliusában részt vesz a Sallai Imre és Fürst Sándor halálra ítéltetése kapcsán indított, halálbüntetés elleni röpirat írásában.

A nyár végén kellemesebb epizód: József Attila részt vesz az IGE, tehát az Írók Gazdasági Egyesületének balatoni Íróestjén.¹⁴ Szeptember 4–11. közt tartották, a résztvevők állandó szállása Hévíz volt, innen írt Juditnak lapokat, az elsőt Veszprémből szeptember 5-én – ezt többen is aláírták: Kosztolányi Dezső, Supka Géza, Pakots József, Rónay Mária, Terescsényi György, Vidor Marcelné, Farkas Béla, Kőrös Andor, Berda József, Baktay Ervin nevét lehet elolvasni – majd szeptember 9-én és 12-én. „Ötven-nyolcvan magyar író – köztük az elcsatolt területek magyar íróinak delegátusai: felvidékiek és erdélyiek. Veszprémben, Balatonfüreden, Siófokon és Keszthelyen tartottak kongresszust, írói problémáikról tanácskoztak és szellemi munkásságuk kisebb reprezentatív alkotásaival saját közvetlen előadásuk útján vagy művész tolmácsolás formájában megajándékozták a közönséget” – írja Pakots József, az IGE elnöke.¹⁵

Az IGE elsősorban gazdasági érdekvédelmi szervezet volt, tehát az előadások és felszólalások egy része protokolláris jellegű volt (Ripka Ferenc vagy Albrecht főherceg), nagy része szerzői jogi, gazdasági kérdésekkel foglalkozott. József Attila tudomásunk szerint nem olvasta fel műveit (a nagy sztár különben Mécs László volt itt is), de együtt volt a többiekkel, beszélgetett, viccelődött. „A balatonmenti nagy irodalmi bemutatkozáson részt vettek Erdélyi József, Falu Tamás, Fenyő László, József Attila, Kárpáti Aurél, Kosztolányi Dezső, Kiss Menyhért, Laczkó Géza, Lamperth Géza, Ligeti Ernő, Mécs László, Paulinyi Béla, Pethő Sándor, Pünkösti Andor, Schöpflin Aladár, Szántó György, Sziklay János, Szegedi István, Szekula Jenő, Tamási Áron, Tabori Kornél, Tersánszky J.

¹⁴ Az Íróhétről a korabeli sajtó számol be, legrészletesebben a *Literatura* 1932. októberi száma, amelynek szerkesztője Supka Géza, az egyik szervező volt. Az Íróhét legújabb feldolgozása: *M. Pásztor* [266].

¹⁵ Beszámoló az Íróhétről. *Literatura*, 1932. okt., 671.

Jenő, Terescsényi György” — írja a beszámoló. Előadásokat tartott többek között Supka Géza, Kárpáti Aurél, Rédey Tivadar, Kodolányi János — látnivaló, sem Móricz, sem Babits, sem Illyés Gyula nem volt ott a kellemes társasági eseményen. Nincs benne ebben a beszámolóban, de emlékiratából, *A lázadó emberből* is tudjuk: ott volt Nagy Lajos; aki a fényes balatonfüredi ebédet emeli ki; mellette falatozott az asztalnál József Attila.

Nincs itt Csokonai, nincs itt Lilla,
Helyüket nem pótolja József Attila, —

— írták róla egy bankett során.¹⁶

Ő pedig ezt:

*Kezdetben volt Pakots,
Aztán lón az Ige,
Köztünk ő a kapocs,
Azért jöttünk ide.*

Egy nagy csoportkép — fürdőruhában a Balaton partján — is őrzi az Íróhét emlékét és József Attilát. Kodolányi János emlékezésében erről a fényképről is szól: „József Attila ezt a nyolc napot a szó szoros értelmében átvitatkozta.

Hiszen vitatkoztunk mi többiek is eleget, én magam például, egy langyos éjszakán, borközi állapotban, azt iparkodtam bizonyítani a fehér reverendás, Ady-arcú Mécs Lászlónak, — aki a koccintgásban mindig szívesen részt vett —, hogy a katolikus vallás nem zárja ki, hogy valaki ateista legyen. Szegény Mécs László ma is rémülettel emlékszik arra a hajnalba nyúló sátáni vitára. És a hallgatóság kaján gyönyörködésére. Vitázott eleget Erdélyi József is, aki akkor még druszája és egykenyéren élő pajtása volt Fodor Józsefnek.

De amit József Attila tudott, azt egyikünk sem tudta. Éjjelnappal, szünet, alvás, pihenés nélkül, még sakkozás közben is vitat-

¹⁶ Uo. 689.

kozott. Ronggyá, hullává vitázott valamennyiünket. Szédülten dőlünk ágyunkba, de a nyitott ablakon egyre behallatszott éles, el-lentmondást nem tűrő hangja. Keleten föltűnt a rózsaujú hajnal, s ő még egyre vitatkozott azokkal, akik elég szívósak voltak, vagy pi-henten álltak elébe.

Hévizen a villa, amelyben Erdélyi Józseffel laktunk, jó távol fe-
küdt az étterem teraszától. S oda is elhallatszott a teraszon vitatko-
zó József Attila hangja. Most elemében volt! Gond nélkül töltötte
napjait, vasúti jegy, szobakulcs, étkezésre jogosító szelvényfüzet a
zsebében, az IGÉ-től pénzt is kapott, a társaságban vitatkozó meg-
szállottak és sakkpartnerek, meleg nyár, fűvény, víz, illatozó gesz-
tenyefák... S József Attila, a fiatal sólyom, harciasan, vidáman, csa-
pongva fürdött az élet fényözönében.”¹⁷ Tamási Áron írja: „Tíz na-
pot töltöttem együtt szegény magyar írókkal, kik ezalatt legalább
kedvükre ehettek. Sok színes emléket hoztam a kies vidékről s a
kietlen magyar szellemi élet mezejéről”.¹⁸

Az ősz ismét a Székely Bertalan utcában találja József Attilát.
Szeptember 16-án levelet küld Judit és Attila Hódmezővásárhelyre
a szülés előtt álló s komplikációktól féltő Etának.¹⁹

Egyébként a halálbüntetés elleni röpirat miatti per is, a *Döntsd a
tökét...*-per is folytatódik (szept. 21. és 27.).

1932 októberében megjelenik az újabb kötet: a *Külvárosi éj* – és
szinte azonnal, október 6-án verset küld Babitsnak – október 12-én
meg újabb levelet. És októberben küldi szét barátainak, ismerősei-
nek, dedikálja a *Külvárosi éj* kötetet, amelyről már október 30-án
megjelenik az első bírálat, Bálint Györgyé a Pesti Naplóban – s ezt
követi barátjának, Danzinger (Agárdi) Ferencnek az írása a Ko-
runk 1932. novemberi számában.

A decembert Hódmezővásárhelyen tölti. Már december 6-án
onnan ír Bresztovszky Edének, s küld a Népszavába két fordítást.
Valószínű, hogy Makai Ádám születésére december 4-én vagy köz-
vetlenül utána ment le. December 6-án Juditnak ír – a levél ezúttal
is főleg pénzszerzésre vonatkozik: („Próbálj pénzt szerezni a

¹⁷ Kodolányi [198] 377–378.

¹⁸ Tamási Áron: Királyi herceg. Virrasztás, 1943. 157.

¹⁹ „Kedveseim!” [185a] 6.

Könyvterjesztőtől!”) Kéri Juditot, menjen el Vikárhoz: „Add át üdvözetemet, s hogy itt vagyok, mert semmi kereset otthon stb. mi van Fővárosi Könyvtárral stb.” Azaz: József Attila nem tudta, hogy a Fővárosi Könyvtárban való elhelyezkedés terve kútba esett már — november 10-én közli levelében a Fővárosi Könyvtár igazgatója Vikárral, hogy nincs gyakornoki állása...

December 17-én Az új magyar költészetéről. címmel előadást tartott a hódmezővásárhelyi izr. kultúrcsoport meghívására.²⁰

Bonyolult pénzügyeire vet világot az a levél, amelyet december 19-én küldött Juditnak: „Drága Jutka, itt küldök cipőre s amire esetleg kell, 20 pengőt. Ma befizettem 70 pengőt a csekkszámlámra, az az írógépre kell. Te úgyis kapsz még 5 pengőt a Korunktól s addig talán a Népszava is esedékes lesz. A 70 pengőt azért fizettem be csekkre, mert mint tudod, Varrónál kinn van egy 60 pengős csekkutalványom. Kértem Strakától is egy 60 pengős csekkbefizetést, de ez még nem biztos, csak ezzel a levéllel együtt írok neki. Tehát:

1.) Kapsz a póstatakaréktól egy értesítést 70 pengő bef.-ről;

2.) pár nappal később esetleg 60 p. befizetésről.

Ha mind a két bef. megtörtént, küldök néhány pengőt s egy csekkutalványt 70 pengőről. Akkor majd az lesz a főadatod, hogy vedd ki a 70 pengőt és váltsd ki az írógépet.

Ödön azt mondta, Etus nagy öröme, hogy szívesen venné, ha lejönnél és itt töltenéd a Karácsonyt. Ebben az esetben én is ittmaradnék s újévre együtt mennénk haza. Írj, hogy ez hogy tetszik neked. Természetesen hoznod kellene számomra fehérneműt és egy ruhát.

Tegnap este előadást tartottam az új magyar költészetéről nagy sikerrel. 25 p-t kaptam, még nem fizették ki, erre kérek Ödöntől 20-at és küldöm.

Hogy s mint vagy? Egész más könyveket küldtél, mint amit kértem. Ha jössz, hozd magaddal Illyés és Erdélyi verseit, valamint az új Korunkat. Persze küldünk útiköltséget.

²⁰ Erdei István: Valamit József Attiláról. Hódmezővásárhelyi Reggeli Újság, 1932. dec. 18. (Kortársak. [202] I. 262–265.) — Erdei a hódmezővásárhelyi Magyarországi Szociáldemokrata Párt helyi titkára volt akkor.

A Lloydot köszönöm, itt vártak már vele. Látod, amikor kerestük és veszekedtem érte a kocsmában, akkor jelent meg. Azóta írt a Magyar Hírlap is. Amerikából kértek verseket. Hát most csak dolgozni kell. Ölelek. Szervusz A.

A Három Királyok utolsó szakasza így lesz:

*Irul, pirul Mária, Mária,
boldogságos, szűz mama,
stb.”*

Még kétszer ír anyagi ügyekben — Hatvany Lajostól azt kéri, hogy Juditnak adjon egy női télikabátot („... az én aranyos feleségem didereg odahaza...”), és még néhány sort december 23-án Juditnak.²¹

Közben olvashatta a december 15-i Nyugatban Illyés Gyula nagyon is fenntartásos, lekicsinyelő bírálatát a *Külvárosi éj*ről.

Voltaképpen tisztázatlan a helyzete a családban, ki nem mondott, olykor azonban kimondott szemrehányások érik. Makai Ödönéknek már ekkor anyagi gondjaik voltak — és Attilát lényegében ők tartották el. A vásárhelyi szociáldemokrata párttitkár, Erdei István arról beszélt, hogy Makai megkérte, nem tudna-e Attilának „fix állást” szerezni. Erdei ezt a kérést Mónus Illéssel beszélte meg Budapesten, a Szociáldemokrata Pártban, és állítólag ekkor felajánlották neki, hogy a Szocializmus c. folyóiratnál helyezik el — majd az is felmerült volna, hogy Bécsben vagy Brüsszelben tudják elhelyezni, József Attila azonban ekkor — még — világnézeti okokból visszautasította az ajánlatot.²²

Bányai László emlékezése szerint az 1932-ről 33-ra hajló szilvesztert Attila Etuséknál töltötte. „Judit emiatt halálra lévén sértve, a bárónő estélyén — ahová mi is kellő ünnepélyességgel vonultunk ki Jolánnal — elégedetten páváskodott az egyik pénzelőkelőség széptevésében.”²³

²¹ Vál. lev. [11] 288., 289. — 1932-ben változatlanul Hatvany Lajostól és — állítólag — a GyOSz-tól kapott támogatást. L. *Vezér Erzsébet: Beszélgetés Hatvany Bertalannal. Irodalomismeret*, 1995. aug. 9.

²² Idézi *Agárdi: [29] 58–59.* — Az események — amennyiben hitelesek — 1932-ben történhettek, 1933-ban Erdei előbb Bécsben, majd Debrecenben volt, József Attila ekkori álláspontja is 1932-re vall.

²³ *Bányai [42] 167.*

1933 januárjában már Pesten van, komoly anyagi gondokkal, szinte nyomorban – a híres, Babitsnak írott levél tanúsága szerint. Január 26-án kelt levelében írja Etának Judit, hogy mindketten beteg fekszenek.²⁴

Az egy hónapnál hosszabb, 1932. év végi vásárhelyi tartózkodás azt is jelzi, hogy analízise megszakadt, s azt is, hogy az illegális pártmunkát már nem végzi.

„Fázunk”. Komor másfél év

Az utolsó másfél év különben is fenyegető és komor volt – belpolitikailag is, s főleg a más országokban történetek miatt. „Lecsúsztunk” – fogalmazta meg az általános vélekedést egy cikk.²⁵

Az üres vonatok félelmetes élményét egy Kosztolányi-tárca adja vissza. Üres a vonat, egyetlen vendég ő az étkezőben, s egyedül van a restiben is: „A vendéglő pincére reménytelenül tekint felém... Mellette girhes, rosszul táplált kutya ül. Szemében mély bánat ködlik, melyet valaha világfájdalomnak tartottam, ma azonban már tudom, hogy csak ezt jelenti, »közép-európai gazdasági válság«. Még a kutya is sokallja.”²⁶ Másutt: „Mióta a szegénység majdnem általánossá vált, és maguk a gazdagok is hangosan dicsekszenek nincstelenségükkel, ezek az élősdiék eltűntek. Manapság senki se törleszkedik többé a gazdagokhoz.”²⁷ Jóval közvetlenebbül, éles-szókimondóan fogalmazza meg ezt az életérzést Nagy Lajos, József Attila barátja, még 1930-ból: „Fázunk. Reszket minden porcikánk, va-cog a fogunk. Reggel fáradtan kelünk, mert nincs miért fölkelnünk. Este fáradtak vagyunk, mert megbánjuk, amit napközben csináltunk. Sokáig nem tudunk elaludni, mert hánytorgat bennünket a büntudat. Január, február, március, április, május, még mindig fá-

²⁴ Kiss Ferenc tulajdonában.

²⁵ Literatura, 1931. okt. 25.

²⁶ Vonaton. Pesti Hírlap, 1932. márc. 6. In: K. D.: Én, te, ő. Sajtó alá rend. Réz Pál, Bp. 1973. 369.

²⁷ Élősdiék. Pesti Hírlap, 1932. dec. 11. Uo. 480.

zunk, fáradtak vagyunk, depressziós a kedvünk, meg-megbánjuk, hogy születünk. A halál gondolata kísért bennünket...”²⁸

Tárgyasabban s a történelemből már ismerteket felsorolva: a gazdasági világválság áterjed Közép-Európára, fokozódik a munkanélküliség, s Magyarországot különösen erősen sújtja az agrárválság, nő a társadalmi feszültség. „Európa legrégebb miniszterelnöke”, Bethlen István kormányzása 10. fordulóján, 1931 áprilisában még bizakodón nyilatkozik, belső erőgyűjtést, konszolidációt sürget, Klebelsberg Kunó még azt mondja, hogy Isten kegyelme, hogy valaki elvállalta a nehéz feladatot.²⁹

Június 15-én Bethlen a választások előtt megígéri, hogy ez lesz az utolsó nyílt választás, de a bécsi Creditanstalt bukása következtében Magyarország pénzügyi rendszere is válságba kerül, Németország után 1931 júliusában Magyarországon is egyhetes bankzárlatot kell elrendelni, augusztus elején az új parlamentben éles támadások érik Bethlent, és – miután a kiviteli korlátozások is életbe lépnek – egyre rosszabb a hangulat. 1931. augusztus 20-án Bethlen lemond, „lezárul egy periódus” – írják a lapok. Gróf Károlyi Gyula kap kormányalakítási megbízást.

1931. szeptember 13-án a biatorbágyi merénylet kavarja fel a kedélyeket, életbe lép a statárium. Az 1932. év elején a lapok arról írnak, hogy 1931 „a világgazdaság veszett csatája volt”, az év elejét újabb parlamenti csaták és gazdasági problémák jellemzik: a Népszövetségi kölcsön ügye és sztrájkok kísérik (áprilisban kétnapos nyomdászsztrájk, majd általános munkabeszüntetés). Újabb botránysorozat: Ivar Kreuger, a svéd iparmágnás öngyilkos lesz, s mivel nagy érdekeltségei voltak a magyar iparban és bankoknál, ez újabb csapás.

Május 31-én Brüning német kancellár lemond, egyelőre Papen alakít kormányt, „a bárók kabinetjét”, de sokan tudják már: ez csak átmenet: Hitler jön... És miközben Németországban utcai harcok is vannak már, megjelennek az első hírek arról, hogy Károlyi Gyula gróf kormánya is inog. Július 22-én elfogják Sallai Imrét és Fürst Sándort, „az Oroszországból Budapestre küldött kommunista

²⁸ Nagy Lajos: Január. Válogatott elbeszélések. Bp. 1956. II. 108–109.

²⁹ Pesti Napló, 1931. ápr. 18. 5.

vezéreket”, statáriális bíróság elé állítják, és július 30-án kivégzik őket.

1932. augusztus 1-jén választ Németország: több mint 12 millió szavazatot kap a Nemzeti Szocialista Párt, 8 milliót a szociáldemokraták, 5 milliót a kommunisták...

Augusztus 20-án újabb kommunisták elfogásáról adnak hírt, köztük van Madzsar József is, és napról napra szaporodnak a híradások arról, hogy Hitler kancellársága aktuális.

Szeptember 22-én lemond a Károlyi-kormány és Gömbös Gyula, a volt fajvédő kap kormányalakítási megbízást, s október 1-jén meg is alakul a Gömbös-kormány. Október 2-án Gömbös nyilatkozik: „Hirdetem a nemzeti öncélúság gondolatát és a realitás politikáját. Az az érzésem, hogy a nemzet egész lelkét át kell formálni... Le kívánok sújtani azokra, akik haszonleső tendenciával az uzsorás szerepet akarják játszani. Barátaim bevonásával nemzeti munkatervet létesítettem... Én az új nemzedék vezére, irányítója kívánok lenni”.³⁰ 1932. október 4-én kezdődik az Eötvös Kollégista „vörös diákok” pere, október 5-én Gömbös rádiószózata hangzik el: „Minden magyar testvéremhez!” Néhány mondat belőle: „Új ezredévek élnek a nemzetben”, „vezérként állok előttetek! Esetleg új utakon foglak Benneteket vezetni... új stílust jelentek a magyar közéletben...” „A magyar munkást éppúgy testvéremnek tekintem, mint az előkelő paloták lakóját... Ne tépelődjetek Tiborc módjára saját és hazátok sorsán, hanem tekintsetek az égre.”³¹ „Én szerelmese vagyok a magyar rögnök, ennek a véráztatta, szenvedéssel teli rögnök. Aki ezt műveli, az konzervatív, az államfenntartó, az erős.” Megjelent tehát egy új nyelv, uralkodóvá vált tehát egy új diskurzus, amely majd 1944-ig lesz a hatalom nyelve. „Magyar faji sajátágunkban gyökerező, keresztény erkölcsű és világnézeten felépült nemzeti kultúrát akarunk”³² – vallja maga Gömbös. Október 28-án megalakul a NEP, a Nemzeti Egység Pártja, – Gömbös első külföldi útja Rómába vezet, a Marcia su Roma 10. évfor-

³⁰ Pesti Napló, 1932. okt. 2. 2.

³¹ Az idézetek a Pesti Napló 1932. okt. 5-i és 6-i számából valók.

³² Pesti Napló, 1932. okt. 14., okt. 26.

dulójára. Decemberben Gömbös kijelenti: itt „a magyar lélek diktatúrája lesz”.

A válságból, a gazdasági válságból való kitörés tehát jobbra történt meg. „Az új nemzedék”, a háború után helyüket nem találó, alsó középosztály tagjai lépnek hatalomra, egyelőre még szövetségben a Bethlen-kormány vezető rétegeivel, s kirekesztve vagy félretenni próbálva a polgárságot, a főleg zsidó kis- és középrétegeket. Politikailag pedig: mostantól fogva a liberális közép- és baloldal vereségre van ítélve, háttérbe szorul...

Ám a magyarországi félfordulat csak része egy nagyobb átalakulásnak. 1930–31 körül úgy látszott, hogy a konzervativizmus vesztett, hogy Európa „balra tart”. A Szovjetunió valódi és képzelt képe, az első ötéves terv nagy vállalkozásaival, a spanyol monarchia bukása és az első köztársasági kormány megalakulása, az osztrák, a cseh és más országok aránylag szilárdnak látszó demokratikus rendszere is táplálták ezt az illúziót. Ám 1931–32-ben Németországban több választás után bekövetkezett a fordulat: a náciizmus uralomra került. A gazdasági válság minden országnál jobban sújtotta Németországot, és az elkeseredett, pauperizált tömegek a nemzeti szocialisták hatásos propagandája nyomán is őket választották. Az 1932. július 31-i birodalmi gyűlési választáson ők szereztek meg a legtöbb mandátumot, és a novemberin némileg visszaestek. „Parlamenti eltolódások ekkor azonban már nem sokat változtattak a helyzeten. A nemzeti szocialistáknak tulajdonképpen már 1932 májusa óta nyert ügyük volt, amióta a hadsereg megbuktatta Gröner tábornokot, mert feloszlatta a nemzeti szocialista rohamosztagokat. [...] A színpalak mögött lázasan egyengették Hitler útját a hatalom felé. [...] 1933. január 30-án Hitler kormányra került.” Ezeket a sorokat Gáspár Zoltán kitűnő könyvéből idéztem³³ (aki később a Szép Szónál József Attila munkatársa lesz).

Új időszak kezdődött Európa életében: az a korszak, amely a második világháborúhoz vezetett.

³³ Gáspár [120] 246–247.

A magyar szellemi életben, az irodalomban így még kevesen láthatták ezt. De azért 1931 végén, 1932-ben megváltozott a légkör. A baloldali várákosoknak nálunk is vége – valami új és addig ismeretlen kezdődik el.

A Nyugat nagy nemzedékének, az akkor negyvenegynéhány éveseknek közérzetére Karinthy Frigyes versét idézhetnénk. A riasztó hírek között, a Pesti Napló 1931. karácsonyi számában jelent meg a *Karácsonyi Karének*: egy egész nemzedék kétségbeesése, búcsúja a századelő reményeitől s új veszély jelzése. A nagy közös hajóról kitekintve:

...
Nem látod közeledni a csattogó hideg habokat?
Oly közel van már látni külön sok kicsi fodrot
Mindegyik fodrocsonk nézd csak egy friss pici arc
Most született habcsecsemők és vízilegények
Nem sok jóakarát ami itt kavargó
Üvegszemük nyitva és néznek ránk mereven
S nem hallod alant azt a fojtott nevetést
Ami ott sutorog és zajlik tajtékos ajkaikon
Hátadon nem fut végig nedvesen a nyirok
Ettől a nevetéstől?...

...
Jaj gyerekek végünk van fáklyát ide hol a szivattyú?
Kortársaim bajtársaim vesztünkre hova kerültünk,
Azt hittük hosszú az út és messze a part még
És majd elérünk valami új Amerikát
Most sehol semmi világ és semmi csillag az égen
És semmi fárosz a parton és semmi föld és semmi öböl
Hömpölygő vízgolyó lett a mi tarka világunk
S rozzant Noé-bárka cifra hajópalotánk
Kormos tükreiben mit nézed Béla táguló szembogarad
Így mult el sok nemzedék és most mi vagyunk a soron
Értitek értitek értitek végre ez nem afféle hasonlat
Mi csak élet voltunk semmi egyéb csak erdei fák
És a fák nem nőnek az égig mint a kegyetlen szörnyű hegyek
Alattunk fekete kút ólomtestünk rest kitalálni

Kopolytút és uszonyokat inkább leszáll a fenékre
Halljátok?!... itt veri már... a víz... az ablak peremét...
Még pár vonal az egész... már nincs időm befejezni
Egyet bőffen a tenger s egy óriás buborék
Pattan el... azután... azután semmi se lesz
Most még ez a perc testvérek ez a perc... bujjatok össze
El az arcunkról ezt a megfagyott lárvá mosolyt
Most ordítsunk legalább együtt egy rettenetést

...

Kassák Lajos és köre is érzi a helyzet súlyosságát. Néhány hónappal később írja Kassák ekkori közeli munkatársa, Gró Lajos a Munkában: „Ahová nézünk, mindenütt nyugtalanságot látunk. Fasiszta diktatúra, válság, munkanélküliség, fegyverkezés, kegyes szemforgatás, öngyilkosság-járvány, barbárság, hisztéria, ököljog az egyik oldalon és dermedt csend, fásultság, közöny, lelki meghasonlás, vagy cinizmus a másik oldalon. Úgy látszik feneketlen mélységek felett imbolygunk s mindannyiunkat ez elmerülés veszélye fenyeget.”³⁴ És Kassák maga megkezdi a *Napjaink ártérékelését*, a helyzet higgadt felmérését, a politikai erők elemzését, lényegében mindvégig kitartva ifjúkora elkötelezettsége, eszményei mellett, a történelmet önmaga alakította marxizmus eszközeivel vizsgálva.³⁵

A „második nemzedék” kissé másként reagál a kor felvetette kérdésekre. Illyés Gyulát idézem – ekkor már ő tekinthető a nemzedék jellegzetes, meghatározó tagjának Németh László és Szabó Lőrinc mellett –: „A mi generációnkkal megtörtént, ami régóta előre látható volt s mely nemcsak velünk történt meg Európában. Az egymást követő nemzedékek addig hitegették egymást, míg minden ígéret elvesztette hitelét. Ábrándjainkat és jövőnket is újra kell építenünk. Ne feledjük, hogy nekünk ígértek legtöbbet. Petőfi Magyarországot és ráadásul az egész világot Athéntől Párisig, térben és időben. Kaptunk két bukott forradalmat és egy bukott Bizáncot, vásárolható erkölccsel és szellemmel és köré egy kis középkort. Ennek helyére kell felrakni a mi világunkat, melynek első erkölcsé a munka” – írta és mondta el 1932-ben Móricz Zsigmond szerzői

³⁴ Gró Lajos: Új szellemiség. Munka, 1933. ápr., 754.

³⁵ L. Szabolcsi M. [332].

estjének bevezetőjében.³⁶ A konklúziója: vissza a néphez, a szegénységhez, a magyar jelenhez, a valósághoz.

Még élesebben fogalmaz egy bírálatában: „Mi lett abból a híres új Magyarországból, melyért a Nyugat küzdött, mi lett Ady »életes és ígéretes és szent« forradalmából? Móricz keserű, de reményteljesen háborgó parasztjából, mi az igazi faji öntudatból, a szocializmusból, a tiszta szándékú és jogos harcból a judeo-germán Budapest szellemi hegemoniája ellen, amennyiben azt szelleminek lehet nevezni, vagy akár a kevésbé lelkesítő nemzeti öncélúságból?” — írja félig-ironikusan, de voltaképpen komolyan gondolva.³⁷ Ez már a formálódó — és Németh László által formált — „második nemzedék” útkeresése is — ebből az alapállásból nő majd ki a népi mozgalom, s már ekkor ezen alapul egy, az avantgárd ellen forduló, új vagy népi realizmus programja is. „Ragyognak a tárgyak. Nyald meg ceruzád!” (*Reggeli meditáció*) — hirdeti meg ugyancsak Illyés ennek a programját.

Karinthy és Illyés egyaránt képviselői annak az egész Európát jellemző válságirodalomnak, a krizeológiának, amelyet korábban Spengler és főleg Ortega y Gasset, majd pedig — éppen 1932-ben — Karl Jaspers műve, a *Die geistige Situation unserer Zeit* jelez.

E három jellegzetes attitűdön kívül természetesen a magatartásformák, vélemények széles mezeje terül el ez időben Magyarországon, a támogató elfogadástól kezdve a liberális-szabadkőműves véleményig, amelyet ekkor még — s még vagy két-három évig — az „úgysem tart ez sokáig” magatartás jellemez. A véleményeknek s magatartásoknak ebben a mezejében kell elhelyeznünk József Attila ekkori művét és álláspontját is.

József Attila az illegális kommunista pártban 1931 ősztől 1933 elejéig. Cikkei

1931 ősztől 1933 elejéig József Attila még az illegális kommunista párt munkájában vesz részt — de már egyre több aggállal, kétséggel, konfliktussal. Tartja még a szemináriumokat, jár „túrák-

³⁶ Két bevezető. Nyugat, 1932. 11. 623.

³⁷ *Illyés Gy.*: Van menekvés. Szalatnai Rezső tanulmányai. Nyugat, 1932. II. 162.

ra”, Gödre — de vitái az illegális párt egyes értelmiségi vezetőivel, Madzsar Józseffel, Sándor Pállal egyre élesebbek. A magyar és nemzetközi politika jobboldali fordulata természetesen őt is — s talán minden más költőnél mélyebben — érinti, s új értékelésre készíti.

1931 végén az illegális párt új politikai-társadalmi folyóiratot indított Front címmel, szerkesztője Antal János lett.³⁸

A Társadalmi Szemle mellett, amelyben egyébként József Attila sohasem jelent meg, csak írtak róla, ez lett volna az egyik szellemi fórum.

A költő *Munkásokja* itt jelent meg először — és talán tőle származhat a *Fel szocialisták* című jegyzet vagy glossza, amely volta-képpen Benedek Marcell egy előadásával vitatkozva, bírálja az említett munkásindulót. Nem lehetetlen, hogy ő írta, vagy része volt a folyóiratszemle élén álló, a Fialat Magyarországot élesen támadó írásnak és a lap elején közölt, *A magyarországi munkáskultúrmozgalm helyzete* című tanulmánynak. A folyóirat egyetlen számában különben Kodolányi János egy elbeszélése, Nagy Lajos cikke, Illyés Gyula verse is szerepel, Antal János (Horváth János álnéven), Schönstein Sándor, Forgács Antal cikkei, Kozma József, a zeneszerző, Gereblyés László, Palasovszky Ödön bírálatai — az akkori szellemi szélsőbal. A lapot — megjelenése után — a rendőrség elko-bozta.

1932 januárjában a Szabadon II. száma közli a *Munkásokat* és József Attila fontos cikkét: *Fiatalságunk és a népművészet*. A Szabadon a marxista bölcsészhallgatók folyóirata volt, a két Oszkó testvér, Gyula és Aladár (a későbbi Mód Aladár) szerkesztették, s

³⁸ Tamás Aladár szerint a Sarló és Kalapács-ügy miatt elégtételül József Attilát bízták meg a szerkesztéssel, de „a 100% szerkesztőjének sorsán okulva, hosszas megfontolások és tárgyalások után úgy határoztunk, hogy József Attila nevét nem tesszük rá a lapra. Ezzel a szereppel Antal János elvtársat bíztuk meg, aki egyben József Attila mellé került második szerkesztőnek.” (*Tamás: Emlékkönyv* [168] 303–304.) Ezt az állítást azonban más forrás nem erősíti meg — a feldolgozások és emlékezések (pl. Kodolányi Jánosé) is Antalt jelölik meg felelős szerkesztőnek és kiadónak. L. *Vida* [439], *M. Pásztor* [265] 182–183.; Uő.: [265a] 72–74. és más emlékezések József Attila szerepéről. L. még *Markovits Györgyi: József Attila és a Front. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1963–1964. Bp. 1966. 299–311.*

egyik mozgatója, szellemi mentora Fischl (később Fejtő) Ferenc, ugyancsak bölcsészhallgató.³⁹ Emlékezése szerint: „1931 elejétől 1932 derekáig közvetítő szerepet játszottam az illegális Párt intellektuális szárnya és József Attila között.”⁴⁰

Elsősorban elméleti igényű lapnak indult. „Foglalkoztak a nemzetközi élet eseményeivel, a gazdasági válság társadalmi kihatásával. Az ifjúság helyzetét sokoldalúan elemezték...”⁴¹ A szerzők közül említsük meg Fejtő Ferencet, Mód Aladárt, Vajda Lászlót, Bálint Györgyöt.

Az 1932. januári szám szépirodalmi részében Illyés Gyula (*Utóhang a „Három öreg”-hez*), Radnóti Miklós (*Szél se fuj itt már*) versei mellett két József Attila-vers is szerepel (*Munkások, Fagy*), az előbbit a címlapon hozták.

A Szabados II. számának egyik célpontja a Bartha Miklós Társaság és az általa képviselt nézetek. Tahí Gábor (álnév?) *Orientálódik a kispolgár* címmel támadja meg: „Ilyen orientálódó kispolgár Fábíán Dániel dr., a BMT volt elnöke is. Orientálódott jobbra, balra, csipeget innen-onnan, a fasizmustól az ausztromarxizmusig és változatos étlapját a »Fiatál Magyarország« c. sajtótermék hasábjain találja föl olvasóinak”. Támadja szocializmus-konceptióját („a kapitalista társadalom tökéletessé átszervezése”) és főleg támadja a „munkásáruló” szociáldemokrata pártot, amely szalonképes párt akar lenni, kellene neki a burzsoák. Fábíán dr. a szociáldemokrácia számára a „keresztény magyar fiatalság szállítójának szerepét” játssza. (Fábíán Dániel ebben a bírált cikkében József Attilát is támadta, mint „az igazán kiváló — bár két szövegű proletárköltő”-t.)

A Szabados „vonalába” illeszkedik voltaképpen József Attila tanulmánya, a *Fiatalságunk és a népművészet*. Mintegy párja a *Kispolgár* című versnek, és egyúttal válasz Féja Géza *Szélkakas költők* című cikkére, melyben őt fordulata miatt támadta. De József Attilának ez az írása nem vagdalkozó — jól megírt, arányos, találó fogalmazásokkal teli írás.

³⁹ L. a Szabadosról *Oszkó Gyula* és *Szabó István* emlékezését (in: *Búvópatakok* [78] 106–113.), *M. Pásztor* [265] 185. skk.; *Fejtő* [102a] 8.; *Agárdi* [25] 34.

⁴⁰ *Agárdi* [25] 31.

⁴¹ *M. Pásztor* [265] 187.

Voltaképpen teljes leszámolás korábbi nézeteivel, higgadt elemzéssel néz szembe velük. Történeti bevezetéssel kezd, a fiatal értelmiség becsapottságával: „Ez a fiatal értelmiség, mely nemrégiben az ellenforradalom élcsapatának számított, az ellenforradalom osztozkodásakor magára maradt”. „A magára hagyott prétoriánus csapat megtalálta magára hagyott vezérét is, Szabó Dezsőt...” Korábbi mesterével szemben József Attila most már csak gúnyos megvetést érez.

„Szintézist” keresett ez a fiatalság, és mivel a „régí nacionalizmus” és a „neonacionalizmus” is gyűlöletes volt a számukra, a fajt találták meg, a „faj áldott fogalma a fajé, amely oly üres volt, hogy senkinek sem kellett” – írja József Attila.

„A különböző társaságokba tömörült fiataloknak” „reális erejű szövetséges” után kellett nézniük. Így találtak a „parasztságra”, de ez „belső ellentétéinél fogva szervezhetetlen... Így ezek az ifjúsági egyesületek... rövid hangoskodás után letűntek.” Kivétel a Sarló.

Eddig, ha bizonyos merevséggel és az osztályszempont mechanikus hangoztatásával is, lényegében igaz, de kegyetlen képet ad a közelmúltról – ítélete ekkor a magyarországi „baloldali” gondolkodás vonalában áll –, és az új igazság felismerése megemeli hangját.

A cikk befejezése kulturális kérdésekkel foglalkozik, élesen bírálva az „ősi faji kultúra” jelszavát, és helyesen írja, hogy „ideológusaik nem vették tudomásul, hogy a népművészet éppannyira internacionális, mint amennyire történelmi termék”. (Így önmagával, a *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitacikkében írtakkal is vitatkozik.) És gúnyval szól arról, hogy „kisüzemi árutermelést akartak csinálni a népművészetből, hogy visszakapja régi művészi becsét a paraszt előtt”.

A cikk sokat idézett befejezése ezzel szembeszegezi saját koncepcióját. Lényegében átértelmezi korábbi, kultúráról, népművészetről vallott nézeteit, megpróbálva a proletárművészet fogalmába menteni a népművészet addig általa is vallott értékeit.

Ez a szintéziskísérlet utópista, még a mozgalomban hívő költő szép elképzelése. De a cikk egésze – minden merevsége ellenére – szakítást jelent a korai népiesség romantikus eszméivel. Ezekben a kérdésekben korábbi barátai és az ő útjai ekkor szétváltak.

Még 1932 márciusából való terjedelmes ismertetése Zsolt Béla *Bellegarde* című regényéről. Az írás, mely A Toll 1932. március 30-i számában jelent meg,⁴² voltaképpen a regény cselekményének vázlatos újraelmondása – gúnyosan és a kispolgár elleni indulattal –, ebben követve Zsolt Bélát, a „kispolgárok Mefisztófeleszt”. Láthatólag élvezte a bonyodalmas történetet: „A mese megérte, hogy regény legyen belőle, senki sem mondhatja, hogy nem érdekes.” És pontos-kegyetlenül értékeli az írókat is: „... Zsolt ideges és fáradhatatlanul leleményes mozdulatai, amelyekkel egyszerre vetközteti kívül a polgári társadalmat és belül a polgári lelket. Egy kapkodó gondolkodó hámozza a polgári hagyományát és belül nem talál semmi értékeset, ami a polgárság tulajdona lenne” – utal zárásul Ibsen *Peer Gyntjének* híres hagymahasonlatára.

1932 tavaszáról való még a Korunk 1932. májusi számában megjelent, Totis Bélával vitatkozó *Természettudomány és marxizmus*,⁴³ amely még a „szigorú marxizmus” jegyében áll; jellegzetes módon még tiltakozik az ellen, hogy a marxizmus etikai lenne – „nem is etikai, hanem tudományos és annyiban etikai, amennyiben a tudományosság az”.⁴⁴ Vitamódszere ezúttal skolasztikus, s bár Totis könyve sem a kristálytisztá gondolkodás példája, a vele folytatott vitában József Attila tudását fitogtatja, kötözködik.⁴⁵

Ez a fajta vitamódszer, okoskodás lehetett az is, ami ekkor Sándor Pált és körét s főleg Madzsar Józsefet bántotta. Sándor Pál ír erről – a Társadalmi Szemle ismert Pákozdy-kritikájának keletkezése kapcsán.⁴⁶

„Abban az időben – 1932 végén, 1933 elején – Madzsar József mint az ún. szakszervezeti ellenzéki mozgalom vezére a mozgalom vezetői részére illegális szemináriumot tartott. A résztvevők – tizen-tizenketten – egy-egy szakszervezetben az ellenzéki mozgalmat irányították, és Madzsar fogta őket össze, és adott nekik munká-

⁴² L. ÖM 4. [10] 174–179. Először közölte *Nyerges* [256].

⁴³ ÖM 3. [9] 116–118.

⁴⁴ I. m. 117.

⁴⁵ A cikkről l. Szívós Mihály megjegyzését (*Szívós: „A Dunánál”* [17] 67.) – későbbi, Totist bíráló cikkével állítja szembe.

⁴⁶ L. *Sándor*: Emlékkönyv [168] 320–321.

jukhoz egységes irányelveket. Hogy, hogy nem – talán sikerül egyszer még ezt is kinyomozni –, József Attila részvevője volt ennek a szemináriumnak, mégpedig hasznos és igen sokat vitatkozó részvevője. A szeminárium nagyon is gyakorlati célokat szolgált, és a mozgalomban közvetlenül felhasználható ismereteket közvetítette. József Attilát kevéssé érdekelték ezek az anyagok és szempontok. Neki a szeminárium alkalmat nyújtott arra, hogy a marxista elmélet feladta problémáikat fejlett elvtársak közösségében felvesse, azokra válaszokat kapjon. Ezzel állandóan zavarta a tanulást, eltérítette a gondolatmeneteket, félretolta a szemináriumot. A »végső kérdéseken« lovagolt. Mint Madzsar megjegyezte, soha még egy végső előtti kérdést sem vetett fel, mindig csak a legvégsőket. A dialektikus logika legkevésbé kidolgozott kérdéseit, a marxi elmélet legmagasabb problémáit.”

1932 késő tavaszán, nyarán fokozódott tehát József Attila belső vitája a KMP-vel – elégedetlensége, rosszérzése egyre erősebb lett. Még odatartozik – de már más utat is keres.

Egyéniség és valóság

Ennek a kettősségnek írásos nyoma is van 1932 nyarán. Egyrészt az *Egyéniség és valóság* című cikk, másrészt *A halálbüntetés elleni röpirat*.

Az *Egyéniség és valóság* a József Attila által szerkesztett folyóiratban, a *Valóságban* jelent meg – a Szép Szóig ez volt az egyetlen lap, amelyet szerkesztett. Megindításáról, keletkezéséről különbözőek az emlékezések.⁴⁷

Sándor Pál szerint: „...még 1932-t írtunk, és József Attila tízszer egy évben megjelenő lapot akart indítani. Ennek azonban nála anyagi akadályai is voltak. Előfizetőket az ilyen röpiratsorozatra nemigen lehetett kapni. Hírlapterjesztő vállalatok engedély nélküli lapot nem terjeszthettek. Könyvkereskedésekben az ilyfajta sajtótermékek nemigen fogytak.

⁴⁷ A kérdéstről l. *Agárdi* [24]; *M. Pásztor* [264]; *uő* [265]; *uő* [265a] 74–77.; *Agárdi* [25] 36.

Az egyetlen mód a munkásterjesztés volt. Ezzel pedig abban az időben szinte csak a T[ársadalmi] Sz[emle] rendelkezett. József Attila tehát kénytelen-kelletlen hozzánk fordult tervével.

A párt ellenezte a tervet. József Attilát nem tartotta »vonalasnak«. Úgy gondolta, a baloldali munkásmozgalomban csak zavart okozhat egy újabb lap megjelenése, különösen olyan, amely felett nem gyakorolhat közvetlen felügyeletet.

Én ezzel szemben helyeseltem a tervét. Elöttem lebegett a 100% sorsa. A hatóságok az ilyen lapokat előbb-utóbb elnyomták. Házku-
tatással, a terjesztők lefogásával, a nyomda megfenyegetésével, saj-
tóperek indításával, s végül a szerkesztők letartóztatásával semmisít-
ték meg a vállalkozásokat.

Ez történt a 100%-kal. De még mielőtt erre sor került volna, már-
is indítottunk egy másik hasonló lapot, a Gereblyés László által
szerkesztett Forrást. Így a baloldal, amikor a 100% megszűnt, nem
maradt orgánium nélkül.

A T. Sz. abban az időben még egyedül állt, de már a kellemet-
lenkedésnek számos jele volt. Még néhány szám, és a hatóságok
erélyes eszközökkel elnyomják. (Ez be is következett 1933 márciu-
sában, közvetlenül Hitler uralomra jutása után). S akkor a baloldal
lap nélkül maradt. Helyes tehát egy másik lapot kiadni. József Atti-
láról azonban úgy véltük, hogy a pártfegyelmet sokszor nehezen
tűrő természete miatt – ilyen lap szerkesztésére nem a legalkalma-
sabb.

Ismét kompromisszum jött létre. A lap, a Valóság tulajdonkép-
pen két részből fog állni. Az első felét József Attila szerkeszti, abba
legfeljebb közvetve szólunk bele, anyagot szállítunk, bírálunk, taná-
csolunk – a másik fele pedig a diákmozgalom céljaira készül. En-
nek szerkesztésébe viszont József Attila nem szól bele.

Ez utóbbi anyag pártellenőrzését rám bízták. Így a lap, e kettős-
ség révén nem lesz teljesen mozgalmi jellegű, ezzel biztosítjuk a
legalitását, tehát hosszabb életét is. József Attilának nem lesz gond-
ja a nyomdászamlára, és a terjesztésről is a mozgalom gondosko-
dik. A lap első száma valóban meg is jelent ilyen alapon.”⁴⁸ Némi-
képpen mást állít Agárdi Ferenc: szerinte az ő segítségével jelent

⁴⁸ Sándor. Emlékkönyv [168] 120–121.

meg a folyóirat – az biztos, hogy a Valóság társszerkesztője József Attila mellett, a diákság rendelkezésére álló részéé, Fejtő (akkor még Fischl) Ferenc lett.⁴⁹ A Valóság 1500 példányban jelent meg, József Attila 1932. június 2-án adta le a kéziratot. A nyomdai előállítás ára – az adat a lap későbbi sorsa szempontjából fontos – 230 pengő volt.⁵⁰

A Valóság valóban a fiatal íróknak és a baloldali, részint az illegális mozgalomban részt vevő bölcsészhallgatók legjavának lett szellemi fóruma – mint ismert, ennek a Eötvös kollégista-csoportnak volt tagja Oszkó (Mód) Aladár, Rajk László, Stolte István és volt ekkoriban egyik vezetője Fejtő Ferenc is.

A folyóiratnak ezért is nyilván József Attila szerkesztői munkája, tájékozottsága okán is – érdekes, színes, színvonalas száma jelent meg. A 48 oldalon elméleti cikkek, tanulmányok, kritikák és versek sorakoznak. (Milyen büszkeség lehetett József Attila számára az impresszum: „Szerkeszti és kiadja: József Attila. Budapest, VI., Székely Bertalan u. 27. III. 47. – Postatakarékpénztári csekk-számla: József Attila 10.380.”) A szám élén az ő *Egyéniség és valósága* áll, majd Lukács György (Laurent György álnéven) *Goethe világnézete* című írása, amelyet Agárdi Ferenc keresett ki a *Der rote Aufbauból*, és József Attila fordított magyarra. Harmadiknak egy Radnóti-vers következik: *Emlékezz, Hiroshi!* (utóbb a *Lábadózó szél* kötet *Férfinapló* ciklusába került 1932. február 17. *Fütytel oszlik a béke!* címmel). 1932, a Kína elleni japán támadás éve, a kínai kérdés ismét a baloldal érdeklődésének középpontjába kerül. Ebben a Valóság-számban Agárdi Ferenc ír Bertrand Russell könyvéről (amelyről utóbb József Attila is ír ismertetést), és Romain Rolland a japán–kínai háborúról.

Agárdi, azaz ekkor Danzinger Ferenc *Itália a világválságban* címmel írt tanulmányt. Közölnek „egy ismeretlen Engels-levelet” is, melyet Agárdi szerint szintén ő kutatott fel, és ezt is József Attila fordította. A lap főrészében még Remenyik Zsigmond szatírája olvasható (*Klasszikusok küzdelmei*), előtte egy Marx-idézet, amelyet valószínűleg ugyancsak József Attila fordított: „Szocialista em-

⁴⁹ L. Fejtő [101] 16–17.

⁵⁰ Müller Lajosnak 1955. jún. 18-án hozzám írt leveléből.

ber számára az egész ún. világtörténelem nem egyéb, mint az embernek az ember által való megteremtése.” (Marx: *Philosophie und Nationalökonomie*) A főrészen még Forgács Antal egy verse kapott helyet: *Tőkecserép* – amely némileg József Attila *Dönts a tőkét...*-korszakának hatására íródott.

Gazdag Figyelő és Szemle-rovat teszi teljessé a számot, ez az a rész, amelyet már Fejtő szerkesztett.

Nagyrészt ezt is bölcsészhallgatók írták álneven – Firtos József Rajk László álneve, Zoltán Gábor és Szekeres István Stolte Istváné, Gyula Ferenc pedig Fejtő Ferencé.⁵¹

Szerepel még egy cikkel Újvári László újságíró, akivel, mint Gyömrői Edit férjével, évekkel később ismét összekerül József Attila, és (Kátai) Horner Miklós, akit viszont a Bartha Miklós Társaságból ismerhetett.

A Szemle-rovatból Lakatos Péter Pál kritikáját kell megemlíteni, Babits Mihály *Új Anthológiáját* bírálja, persze élesen támadva azt Erdélyi József és főleg József Attila gyenge szerepeltetéséért. A Szemle-rovatot György Valentin, azaz Bálint György *Három magyar darabról* írt bírálata zárja.

Lényegében együtt tehát a magyar szellemi baloldal későbbi gárdája, feltűnő viszont itt már Illyés Gyula hiánya.

A Valóságnak több száma nem jelent meg – ezúttal nem a rendőrség vagy az ügyészség kobozta el, az Eötvös kollégisták lebukása a szerzők sorát ritkította meg, József Attila cikke a kommunistákat ijesztette meg, s úgy látszik, ama bizonyos csekkszámlára sem folyogált be pénz.⁵²

Az *Egyéniség és valóság* József Attila életművének talán legvitatottabb darabja.⁵³

⁵¹ L. M. Pásztor [265] 196. – Vö. Agárdi Ferenc: Rajk László és József Attila. Magyar Nemzet, 1956. okt. 7.

⁵² M. Pásztor [265] 199–201.; Agárdi F. [24] – K. Bokor László (Irodalomtörténeti közlemények, 1959. 341.) Müller Lajos, Sollner József és Fejtő Ferenc véleményére hivatkozva az elkobzás tényét említi – erre azonban semmi bizonyíték nincs.

⁵³ L. róla ÖM 3. [9] 351–353. – Ott idézve a korábbi értelmezések (Németh Andor, Sándor Pál). Azóta: Forgács [110] 142–147.; Bókay [66] 251. skk.; Lányi [211]; Miklós [245] 112–121.; Szívós: „A Dunánál” [17] 65–67.

A cikket már a kortársak is József Attila egyik legbonyolultabb, legerthetlenebb művének tartották. Szántó Judit emlékezik rá, hogy József Attila egy napon avval állt elő: „no, Judit, irtam egy cikket, amelyik elejétől végig marxista, mégsem fogják megérteni. Miért? Mert ezek az emberek elméletileg még azon a fokon sem állanak, mint én. Most beadtam nekik.”⁵⁴ A cikket általában valóban nem értették meg; erre József Attila válasza az volt: „Kérdezzétek meg Juditot, ő majd megmagyarázza.” S valóban, napokon keresztül magyarázta Juditnak, úgy, hogy az szinte kívülről tudta már. Fejtő Ferenc – aki akkor (még mint kommunista író) a Valóság egyik részét szerkesztette – így emlékezik: „Micsoda botrány volt berkeinkben, amikor József Attila az első folyóirat hasábjain, amelyet együtt alapítottunk és szerkesztettünk... egy hegelianus tanulmányt írt, ... valamit tényleg értettem belőle, mert Attila jó néhány éjszakán át elmagyarázta és lefordította. Kértem is, mielőtt nyomdába adtuk volna a tanulmányt, hogy fordítsa le az olvasók részére Hegelről legalábbis Marxra, – de megkötötte magát. Mint ahogy Baudelaire a burzsoákat, úgy akarta ő építirozni kávéházi vitapartnereit hegeli fejtegetéseivel, amelyekben a tárgyi és alanyi valóság viszonyáról volt szó.”⁵⁵ Bányai László szerint: „... a lap első helyét betöltő terjedelmes értekezés oly súlyos filozófiai fejtegetést tartalmazott, aminőt összpontosított figyelem mellett is alig-alig tudott az ember megközelíteni, követni, Bevallom, hogy akkor – többszöri elolvasás után, – egy hangot sem értettem belőle. Mikor ezt Attilának megmondtam, hangos csettentéssel kiszívta a fogát s ezzel a téma fölött tartott eszmecserénk már be is fejeződött.”⁵⁶ Megrökönyödésről, értetlenségről, megdöbbenésről számolnak be a többi kortársak; maga József Attila is *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet* című cikkében: „Ez írásomat a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták, különösen azt a passzusát minősítették antimarxista bolondgombának, amely szerint az emberi test, illetve a munka termelési eszköz.”⁵⁷

⁵⁴ Szántó [338] 125.

⁵⁵ Fejtő [101] 12.

⁵⁶ Bányai [42] 190.

⁵⁷ L. ÖM 3. [9] 138., 351.

A megírás szándékában volt bizonyosan némi dacreakció is, a csakazértis gesztusa a párttal és orvosával szemben is,⁵⁸ és ugyanakkor reális problémái megoldásának kísérlete, azok teoretizálásának szándéka. Az alany–tárgy kettéválása számára nemcsak elméleti probléma volt, hanem állandóan jelenvaló nyugtalanító pszichikai tapasztalat is:

*A tárgy-egyén mind elválik a többitől,
magába mélyed és talán megsemmisül.*

(Szürkület)

A pszichoanalitikus kezelés arra készítette, azzal a reménnyel kecsgettette, hogy megérti önmagát, megfegyelmezi féktelen indulatait, s tudomásul veszi a rajta kívül álló világ törvényeit.⁵⁹ Szembe akart nézni egyéni élete olyan problémáival is, mint saját neurózisa, időnkénti impotenciája — s mindezt egyensúlyban akarta láttatni „forradalmár” mivoltával.

Nagyon nagy távlatból tekintve, az *Egyéniség és valóság* tehát beillik azoknak a kísérletnek hosszú sorában, amelyek a marxizmus és freudizmus egyesítését, egyszerre való felhasználását, egyeztetését célozták — s amelyeknek nála is hosszú lesz a sora ezután. Itt fogalmazza meg először azt a „freudo-marxista” programot, amely gondolkodásának 1936 végéig egyik uralkodó vonulata. Lehet, hogy már ekkor Wilhelm Reich művei ismeretében. Ez a szöveg azonban valóban taszító, ijesztő — s nemcsak értetlen kortársai számára. Valóban csak kihívás lenne? Játék és ugratás? Vagy komolyan gondolta? Írásmódja, mondatfűzése végtelenül bonyolult, skolasztikus okoskodások követik egymást. Talán — mint egyes értelmezők sugallják — a kor hivatalos marxizmusát vagy/és a hegeli dialektikát akarta gúnyolni? Mindenesetre az olvasókat elriasztó írásmű született így.

Próbál a vulgáris marxizmustól szabadulni, azon tágítani, de ekkor még belül marad a körön, sőt az egyén és társadalom, egyén és történelem viszonyát „rövidre zárja” még. Másképp fogalmazva: a

⁵⁸ Erről l. *Valachi* [423] 592–593.

⁵⁹ I. m. 593.

partikuláris szubjektivizmus ellen lép fel, de az egyén mint társadalmi termék tételezésével a másik irányú túlzásba esik, vagy talán eljátszik csak gondolataival...

Az elemzők egy része, Bókay Antal, Szívós Mihály, Lányi Gusztáv éppen az egyén helyének kijelölésében látják a tanulmány eredményét, de ők is felfigyelnek itt egy bizonyos „csúsztatás”-ra, ahogyan Lányi fogalmaz.

Igaz: az egyén és a társadalom, egyén és történelem viszonya is a kor égető kérdése, ezekben az években Ortega y Gasset is, Husserl is felvetik. Maga József Attila a későbbi években számtalanszor visszatér rá – *A Dunánál* című versben, az *Eszméletben*, az utolsó év verseiben is. Itt még, 1932-ben megoldásai mechanisztikusak.

Ami véleményem szerint az *Egyéniség és valóság*ból igazán maradandó, az a 4. pont (*A neurózis*). Nem véletlen, hogy ennek második részében, a tanulmány befejezése körül stílusa áttekinthetőbbé, világosabbá válik, mondatai arányosabbá, a teoretikus fejtegetés szinte már önvallomásba megy át: „...a kor, amelyben a társadalmi alany a társadalmi tárggyal egyre élesebben szembekerül (míg végül a kapitalista társadalmosítás szocialista társadalmosításba csap át), egyéni, illetve, egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora. A neurózis megnyilvánulása zavar a koituszban, a koitusz pedig, amint a pszichoanalízis igen helyesen tételezi, szociális aktus, társadalmi tevékenység. A neurotikus egyén vagy orgazmus nélkül koitál s így e társadalmi folyamatban pusztán a társadalmi tárgy technikai szerepét tölti be, vagy csupán libidója van, anélkül, hogy a koituszban technikailag a társadalmi tárgy szerepét játszhatná s így pusztán társadalmi alany. És éppen mint pusztán társadalmi alany válik az orvosi kezelés társadalmosítandó tárgyává. [...]

A társadalmi forradalom korszakában a pusztán társadalmi tárgyak, illetve alanyok vagy forradalmárok, vagy neurotikusok, Neurózis és forradalmárság igen sűrűn össze is szövődik. A különbség mégis az, hogy a forradalmár tevékenysége tudatos, az ő társadalmosítandó tárgyai technikai anyagi valóság, erkölcsi vonatkozás nélkül; a neurotikus tevékenysége pedig tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás. A neurotikus gyógyítása éppen nem egyéb, mint társadalmi valóságnak a tudatbahozatala. A neurózis és

forradalmárság összefonódásait tekintve figyelemre méltó körülmény, hogy a forradalmi harcot aktívan vívó tömeg egyéneiben a harc gyakorlati-technikai kivitele megsemmisíti egyszerre egy társadalmi lelkivilág erkölcsi vonatkozásait is, ha a harc győzelemmel végződik. De azt nem szabad számon kívül hagyni, hogy a valóságos forradalmár meg a neurotikus között lényegében annál nagyobb a konkrét különbség, mennél több az általános megegyező vonás. Illusztrálja ezt Freud Totem és tabu c. tanulmánya, amely alcíme szerint »a vadnépek és a neurotikusok lelkiéletének némely megegyezéséről« szól, hiszen e megegyezések kimutatásának csak úgy van értelme, ha a vadnépek nem neurotikusok, aminthogy nem is azok, mert zavartalanul koitálnak. És azért nem neurotikusok, mert lelki életük társadalmi-történelmi intézményüknek megfelelő ismereteik tudatával folyik, aminthogy forradalmisága miatt nem neurotikus a forradalmár sem, hiszen a társadalmi forradalom történelmi intézménye a természetes anyag társadalmosításának.”⁶⁰

– „Neurózis és forradalmiság” – egy egész nemzedék problémája és egyúttal programja, Magyarországon és Európában is. „A neuraszténiás forradalmár” alakját többször – önarcképként is – ábrázolja Déry Tibor.⁶¹

És ha talán túlzás is az, amit Fejtő Ferenc ír: „önkéntelenül kitűnő karikatúráját adta benne a filozófiai halandzsának”⁶² – az biztos, hogy az 1932. júniusi *Egyéniség és valóság* cikk vihart kavart – igaz, főleg az illegális KMP szűk értelmiségi köreiből, Sándor Pál szerint: „A szám hatalmas botrányt okozott – mégpedig Attila nagy filozófiai tanulmánya miatt. Egyéniség és valóság volt a címe, és általános felháborodást keltett »érthetlensége«, összevisszasága miatt, amely csak »megbolondítja« a fiatalságot. Én – aki szintén jobban szerettem volna filozófiai tanulmányokat, mint mozgalmi cikkeket írni – már csak nosztalgiából és szolidaritásból is –, védelmére keltem a tanulmánynak (később *Az igazi József Attila* című könyvemben ki is hámoztam az értelmét), de ez akkor nem sokat segített. A

⁶⁰ ÖM 3. [9] 127.

⁶¹ Botka Ferenc: D. T. úr feleletei. Bp. 1995. 69.

⁶² Fejtő Ferenc: Emlékforgácsok a költő halálának 20. évfordulója alkalmából. HID, 1957. dec., 992. skk.

pártapparátus megtagadta a terjesztést, állást foglalt ellene, és ezzel a lap további sorsa meg volt pecsételve. Nem is jelent meg több szám, és ez újabb törést okozott József Attila és a párt viszonyában.⁶³ Talán ez időből, tehát 1932 elejéről valók azok a jegyzetek is, amelyek *Az ösztönök dialektikája* címet viselik,⁶⁴ és amelyekben világosan látszik: Freud mellett Stekelt is olvasta – erre utal az én-ösztön és a nemi ösztön megkülönböztetése, az ilyen kijelentések: „Éhség és szerelem két különböző lelki hatalom az emberben”, valamint jegyzeteiben a Freuddal való vita is az életösztön és a halálösztön kérdésében. A kultúra mint neurózis, a történelem mint analitikus folyamat – ennek az új tájékozódásnak jelei. Ezekben a jegyzetekben Gobineaurra, Chamberlainre, Bergsonra és Freudra is hivatkozik, sőt Hitlert is említi – a technikai fejlődés és betegségek összefüggése kapcsán.

Nyilvánvaló a fordulat, az új tájékozódás szándéka: a marxizmust már ekkor a pszichoanalízissel kiegészíteni, gazdagítani, a történelem és a technikai fejlődés kérdéseit a pszichoanalízisből is megérteni. Az is nyilvánvaló, hogy – talán Rapaport hatására is – Freud mellett az individuálszichológia, Adler és főleg Stekel gondolatait is felhasználta már.

A halálbüntetés elleni röpirat

Egy hónappal később József Attila megírja egyik legszebb politikai írását – amely már nemcsak az illegális kommunista, hanem a humanista baloldali értelmiségi hangján szól. *A halálbüntetés elleni röpiratról* van szó.

Mint már említettem, 1932. június 15-én a horthysta rendőrség elfogta Sallai Imrét és Fürst Sándort, az illegális KP két vezetőjét. És mivel – az 1931. szeptember 12–13-i biatorbágyi merénylet ürügyén – 1931. szeptember 19-e óta statárium volt érvényben, a letartóztatásokat statáriális bíróság elé utalták. Erről néhány nap múlva lehetett tudomást szerezni, s ekkor indult meg a tiltakozó akció.⁶⁵

⁶³ Sándor P.: Emlékkönyv [168] 322.

⁶⁴ ÖM 3. [9] 273–274. Teljesebb szövege: J. A.: Tanulmányok [16].

⁶⁵ A politikai eseményekről l. Balla [39]; Friss [112].

Az előzményekről Tasi József kutatásaiból tudhatunk.⁶⁶ Már 1932. március 29-én előkészítő értekezletet hívtak össze a Halálbüntetés Elleni Szövetség alakítására, mégpedig Vámbéry Ruzstem elnökletével. A Szövetség május 31-én alakult meg, ezen az ülésen valószínűleg József Attila is ott volt, talán, mint ismét a most már baloldali irányba fordult Bartha Miklós Társaság tagja. Június 21-én ülésezett ismét a Szövetség, és július 20–21-én már megjelentek a Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Ellenes Szövetségének aláírásgyűjtő ívei.

A kétlapos ív első oldalán Emberek! megszólítással a csatlakozók aláírását kérik a következők: Vámbéry Ruzstem, dr. Admeto Géza, dr. Könyves Tóth Kálmán, Vámbéri Melanie, Lakatos László, Szimonidesz Lajos, Dr. Szóke Sándor, dr. Schwarcz Sári, dr. Latkóczy Imre és Révész Ilona. A felhívást valószínűleg ügyvédek fogalmazták, s már 21-én országszerte megkezdődött az aláírásgyűjtés.

József Attila és élettársa is részt vett az akcióban. A költő ívét a következők írták alá: József Attila, dr. Dénes István, Nagy Lajos, dr. Pollatschek Sándorné, Gelléri Andor Endre, Németh László, Remenyik Zsigmond, Majoros István, Kmetty Elza, Lányi Imre, Berény Róbert, Tuszkay-Balla Alice, Farkas Antal, Farkas Antalné, Detre Pál, dr. Szentmihályi János, Holló Imre, S. Kozma Erzsébet, Molnár Ákos, Molnár Ákosné, Dávid András, ... Alfréd, Székely Ferenc és Berda József. (Az aláírók közül Gelléri Andor Endre *Ukránok kivégzése* című novellájában örökítette meg az aláírásgyűjtést, a gyűjtőívvel bekapogató Piták alakjában nem nehéz József Attilára ismernünk – jegyzi meg Tasi József.)

A költő élettársa gyűjtőívén a következők aláírása szerepel: Szegi Pál, Hanák József, Popper Frigyesné, Szabó Lőrinc. Kacsó Erzsébet, Fenyő László, Polgár Gézáne s maga Pál Judit.⁶⁷

Itt említjük meg, hogy a Bartha Miklós Társaság elnöke július 29-én, Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzésének napján a Magyar Hírlapban megjelent nyilatkozatában tagadta, hogy nevét adta volna az aláírásgyűjtő akcióhoz.

⁶⁶ Tasi [397] 153–172. (Korábban: [173] 380. skk.)

⁶⁷ Tasi [391] 160. Ott a pontos forrásmegjelölés is.

Mintegy tízezer írták alá az íveket. A Magyar Hírlap július 28-i száma a következő hírt közli: „Szerda délelőtt a Halálbüntetés Ellenes Szövetség nevében Mellerné Miskolczy Eugénia, Szimonidesz Lajos, Illyés Gyula és József Attila tízezer aláírással ellátott kérvényt nyújtott be az igazságügyminiszter részére, amelyben a statárium és a halálbüntetés megszüntetését kéri.” Valószínűleg még kedden – 26-án – kísérelték meg a tiltakozó íveket átadni József Attila és társai, mert szerda délelőtt más feladat várt rájuk. (Az íveket július 27-én délelőtt Zsolt Béla és dr. Gál Jenő országgyűlési képviselő adta át „az igazságügyminiszter részére”, de nem a kezébe, hanem dr. Csopey Dénes kúriai bírónak.⁶⁸)

Ugyanebben az időben a Seemann kávéházban gyülekezett a Halálbüntetés Ellenes Szövetség, pontosabban azok, akik a forró napokban sem visszakoztak közülük. Előző nap elhatározták, hogy újabb, nagy tömegeket mozgósító röpiratot készítenek a statáriummal fenyegetett kommunisták megmentéséért. A röpirat megírására három írórt kértek fel: Illyés Gyulát, József Attilát és Márai Sándort. Utóbbi a röpirattervezetet nem készítette el.

Július 27-én a Seemannban tanácskoztak – tizenöt nő és nyolc férfi – József Attila szövegét fogadták el, Szimonidesz Lajos és Illyés Gyula kisebb módosításával. Illyés Gyula 1946-ban így emlékezett a történetekre: „Este a Társadalmi Szemle szerkesztőségében találkoztunk. Tiltakozó kiáltványt adunk ki, ezt határoztuk. Madzsar, Schönstein, Sándor Pál a megszövegezést kettőnkre, József Attilára és rám bízta. [...] József társaságában már nyugodtabb voltam. Az ő fogalmazványát fogadtuk el, néhány betoldással és javítással. A Nádor utcában a nyomda felé haladtunkban írtuk, meg-megállva s a papirost a házfalakra nyomva.⁶⁹ A következő nap reggelén megjelent a „Dolgozó polgárok! Munkások! Gondolkozó emberek!” megszólítású röpirat, Dóczi György szigorló építésmérnök és grafikus akasztott embert ábrázoló linómetszetével. A rendőrség a fellelhető példányokat még aznap délben elkobozta, és kihallgatta a röpirat kiadóját, Mellerné Miskolczy Eugénia feminista vezetőt. Mellerné szerzőkként Szimonidesz Lajost, József Attilát

⁶⁸ *Tasi*: J. A. útjain [173] 383–385; uő: [391] 160–161.

⁶⁹ *Illyés Gyula*: Naplójegyzetek 1946–1960. Bp. 1987. 10.

és Illyés Gyulát nevezte meg. Mivel a röpiratot gyakorlatilag maga József Attila fogalmazta meg, a Sallai és Fürst kivégzése előtti nap pánikhangulatában a költő megrémült, és társakat keresett a felelősség megosztására. (Azt már eleve elhatározták, hogy a vizsgái előtt álló Dóczi Györgyöt nem nevezik meg.)

Még aznap – július 28-án – készítettek tehát egy újabb ívet, melyen körülbelül ez a szöveg volt: Alulírottak egyetértének a Meller-né Miskolczy Eugénia által kiadott röplap tartalmával. (Erről Berény Róbert Vámbéry Rusztemhez írt, 1932. szeptember 19-i levélből értesülünk.) Az ívet József Attila aláíratta Zsolt Bélával, Szántó Judit és Dóczi György pedig Berény Róberttel. A Szántó–Dóczi kettős felkereste Kosztolányi Dezsőt is, de a költő felesége nem engedte be őket: továbbá Márai Sándort, aki nem vállalta az aláírást.⁷⁰

Berény Róbert és Zsolt Béla tehát szolidaritásból került a röpirat szerzői ellen indított perbe, mely számukra súlyosabb következménnyel nem járt. A három évig húzódó per során Mellernét, Illyés Gyulát és Szimonidesz Lajost felmentették, József Attilát pedig 200 pengő bírságra ítélték 1935. március 22-én. (Jegyezzük meg, hogy a per során sokáig Melléky Kornél, a Bartha Miklós Társaság 1932-es választmányának tagja volt József Attila védőügyvédje.)⁷¹

A röpirat megcélzott közönsége persze más, mint a kevesek számára szóló *Egyéniség és valóság*é volt. Mégis feltűnő, mennyire más a hang, a stílus, a mondatszerkesztés, a mondatlejtés. Itt visszafaftott metaforikájú, pontos mondatok sorakoznak, a *Munkások*, meg a *Mondd, mit érlel...* képeivel és hangján: „Dolgozó polgárok! Munkások! Gondolkozó emberek! Minden idők legszörnyűbb gazdasági válsága tört a világra. Nyomorúság, munkanélküliség, anyagi gondok tizedelik testvéreinket. Férfiak szervezete elhanyaglik, gyermekek testi-lelki fejlődése megáll, családanyák kínzó munkája a koldus-panaszkodás. Szaporodnak az öngyilkosok, a prostituáltak, reménytelenség gubbaszt a lelkeken, nélkülözések kövezik a betegségek, a korai halál útját.

⁷⁰ Vö. Szántó Judit: József Attiláról. Kritika, 1972/8. 8.

⁷¹ A perekről l. részletesebben ÖM 3. [9] 126–127.

Az idő vasvesszeje végigvág az emberek jobbainak lelkiismeretén, hogy a hideg konyhákból elűzni segítse a kétségbeesést. Senki, akinek nem üzlet a népek nyomora, nem vallhatja a henye gondolatot, hogy majd megváltozik a helyzet; mindenki, aki érezte a dolgozó emberek komoly szeretetét, törekszik, vívódik, küzd a hatalmasokkal és önmagával, hogy kiutat találjon. Ez nem könnyű dolog. Rengeteg a terv, a javaslat, és annak, aki egész ember módjára cselekedni akar, valamelyik mellé oda kell állania. Hogy melyik mellé? Ezt a megföllebbezhetetlen lelkiismeret parancsa diktálja, akár kommunizmus, akár másfajta eszme a válasz.” Ezután következik a kommunisták akasztása elleni tiltakozás. Lehet úgy is felfogni, hogy az alábbi sorok a Komintern sokszor ismételt szlogenjait tartalmazzák — de a történelem menete néhány év múlva ugyancsak igazolta ezeket a sorokat: „Nálunk még mindig akasztanak azért, mert emberek nem bírják az éhséget, mert a társadalmi berendezkedések javítását vagy megváltoztatását kívánják. Ma kommunisták életét akarják kioltani, mikor a szociáldemokrácia, a fasizmus, a hitlerizmus, nemzeti radikalizmus, a bethlenizmus, a liberalizmus hívei szabadon vallhatják és terjeszthetik meggyőződéseiket. Holnap más politika válhatik halálosan veszedelmessé a mai viszonyokra s akkor mások kerülhetnek akasztófa alá. A politikai ellentétek kötéllal való megoldása ellen ma és bármikor minden érzésünkkel és idegszálunkkal tiltakozunk. Ebben az érzésünkben magunk mögött tudjuk a művelt nyugatnak azt a részét, amely a halálbüntetést egyáltalán kiküszöbölte törvénykönyveiből és amely a politikai vélemény feltétlen szabadságát mindenki számára állami alaptörvényben biztosítja.”⁷²

Igaz, van ezekben a sorokban játék, odakacsintás is, hiszen az „izmusok” sorjáztatása a *Ki a faluba* hasonló játékára emlékeztet, de már van benne, s ebben a proletárdiktatúrát hirdető kommunistáktól is eltér, a későbbi *Szerkesztői üzenet* erőszakellenes humanizmusából is.

Értékeléssel ellenkező álláspontot képvisel Ignotus Pál: „Emlékszem, milyen gorombán lehordtam, mert egy röplapon, amelyet a halálraitélt Sallai és Fürst védelmében szerkesztett, olyan szerte-

⁷² ÖM 3. [9] 204–205.

len megjegyzésekre ragadtatta magát, amelyekkel, hajtogattam, nemcsak a halálraítélteknek ártott, hanem ügyüknek és mindenki ügyének is, aki a statáriális hóhérokkal szemben az ő pártjukon állt. Igazam volt? Ha ma megnézik a szöveget, mindenki igazat adna nekem; az osztályharcos propaganda öskorából való szólalomokkal volt megtűzdelve s azok is egy polgárpukkasztásban kedvét lelő, túlcsavart elméleti agyvelő lenyomatát viselték, mint például a méltatlankodása azon — s ez volt az, amiért különösen kikeltem ellene —, hogy így valahogy írta, »fasiszták és demokraták szabadon terjesztik tanításaikat, a kommunistákat pedig üldözik«. A plasztikus-sá élezett eszmezavar fogalmazványa volt, mely a legszerencsétlenebb fogalmi játékkal antidemokratikus üggyé avatott egy demokratikus ügyet; mégis, visszagondolva szóváltásunkra, nekem kell pirulnom amiatt, hogy nem mutattam több szeretetet és megértést egy olyan ember forradalmi keserősége iránt, aki a bőrét annyira bátran és áldozatosan vitte a vásárra, mint ő.⁷³

A kommunista, szovjetunióbeli és a baloldali sajtó regisztrálta a röpiratot.⁷⁴

Ismét a Bartha Miklós Társaságban

Az 1932. évben József Attila ismét részt vett a Bartha Miklós Társaság munkájában,⁷⁵ ennek előzménye az volt, hogy 1932 eleje óta a Társaság „balra tolódott”, elsősorban Danzinger (Agárdi) Ferenc és Lakatos Péter Pál kezdeményezésére, tehát ha nem is közvetlenül az illegális párt utasítására, de akkor kommunista meggyőződésű fiatalok révén.

Asztalos Miklós elnök március 8-án lemondott („József Attila jegyzőkönyvi köszönetet javasolt”), és ezután József Attila ismét részt vesz a munkában, sőt a február 29-én választott új tisztikar-

⁷³ *Ignotus* [153] (Haladás 1947. nov. 13., nov. 20.); uő: [153a] 154.

⁷⁴ ÖM 3. [9] 426. — Az ott említetteken kívül l. a Nagyváradai Napló 1932. szept. 23-i tudósítását (vö. *Abafáy Gusztáv*, Nyelvi és Irodalmi Közlemények, Kolozsvár, 1969. 330–334.).

⁷⁵ Az adatok részletes feldolgozása: *Tasi* [396a] — a továbbiakban főleg erre támaszkodom.

ban, amelynek elnöke Könyves Tóth Kálmán dr., ügyvezető elnöke pedig Szathmári Sándor, ő a „Közgazdasági alosztály” vezetője lesz (az irodalmi főosztály „vezető-alelnöke” ugyanakkor Illyés Gyula). József Attila több előadást vállal, illetőleg indítványoz (március 8-án például *Az elhallgatott Nyugat és Verhaeren* címmel). Az új irányvonal miatt kiszorított Fábian Dániel dr. gúnyosan támadja a Fiatal Magyarországnban volt harcostársait (az erre adott válaszról a Szabadon 2. számával kapcsolatban szóltam).

József Attila különben legaktívabb a Bartha Miklós Társaságban 1932 nyarán volt, úgy látszik ez az időszak, tehát a Valóság szerkesztése, a halálbüntetés elleni röpirat írása és a Társaságban való aktivitása, mozgalmi működésének egy időre csúcspontja volt. Hadd idézzünk a Társaság választmányi ülésének 1932. június 9-i jegyzőkönyvéből:

„Jegyzőkönyv

Felvétetett a Bartha Miklós Társaság 1932. június 9-én tartott választmányi ülésén, a Miskolcz-vendéglő (Rökk Szilárd utca) különtermében.

[...] József Attila szerint ő – szemináriumának realizálása érdekében – a jelenlévőktől fejenként 10–10 fillért szed esetenként, s így a terembér rendben lesz.

Danzinger Ferenc mindenekelőtt ezt a József Attila által vezetett szemináriumot sürgeti, mert »ez táplálja a többit«.

Újvári bejelenti, hogy Madzsar dr. szívesen vállalkozna egy aktuális előadásra, nevezetesen Károlyi (Imre) új könyvével kapcsolatban (»Örvény szélén«). Eljönne Fenyő Miksa, esetleg Apponyi György is, akiknek személye sokakat vonzana. A szerzőt pedig a kiadója, az Athenaeum hozhatná el. Ez biztosítaná a publicitást, főképp ha az Est-lapok is propagálnák, ami valószínű. Fontos lenne természetesen, hogy a Társaság részéről felszólalások, ne pedig csendes hallgatás történjék.

Könyves elnök javasolja ezzel a felvetett ideával kapcsolatban, hogy a tervezett »nyári szabad egyetem«-et elejtve, inkább ad hoc egy-egy kardinális kérdéssel jöjjünk elő. Pl. »Munkanélküliség és a gazd. válság«.

E címen vita indul meg.

József és Liszonyi szerint ez szűk fogalom-megjelölés, no meg nem egészen vonzó.

József szerint reklám kell, ezért egy áthidalást javasol, legyen a cím pl. »Válság és munkanélküliség«, vagy ami még jobb, »Az örvény szélén — ankét a kapitalista válságról és a munkanélküliségről«.

Szathmáry szerint kifejezésre kellene azt is juttatni, hogy valami új szemléletben gondolkozunk.

József új javaslata: legyen a cím: »Az örvény szélén — kapitalista válság és munkanélküliség a világnézetek keresztüzében«.

Ezt a választmány el is fogadta.

Elnök bejelenti, hogy bizonyos nagy fontosságú tárgyban a közeli napokban még összehívát egy választmányi ülést. Kéri továbbá a választmányt, hogy a Feministák Egyesületének, amely ti. a »Halálbüntetés Elleni Szövetség« alakuló-gyűlését a Társasággal együtt rendezte, és minden anyagi terhet, ami ezzel együtt járt, magára vállalt, bizonyos megtérítés lenne szükséges, hogy vagy öt pengőtt hozzájuk portóbélyegekből eljuttassunk.

Két hét múlva — József bejelentése szerint — megindulhatna a szeminárium is, aminek megfelelő publikálását ő elintézné a terembérlettel együtt.⁷⁶

A június 15-i választmányi ülés még visszatér a Madzsar-előadás ügyére — József Attila ismét megpróbálta, hiába, a meghívást keresztülvinni.

Késő ősziről nincs adatunk József Attila Bartha Miklós Társaságban való szerepléséről.

Mindenesetre: József Attila 1932 nyarán és őszén a párttal való sorozatos belső vitái s belső eltávolodása idején részt vesz a Bartha Miklós Társaság tevékenységében is, s természetesen fenntartja kapcsolatait baloldali liberális és radikális barátaival és folyóiratokkal, így folyamatosan publikál A Tollban.

⁷⁶ L. Tasi [396a] 184—186.

1932 őszén megjelent tanulmányai is ezt a kettősséget mutatják: hűség és elkötelezettség a baloldal iránt, az illegális párt tagságának még vállalása, de belső elégedetlenség, új utak keresése – elsősorban a marxizmus vulgarizálása elleni küzdelem és a marxizmus–freudizmus szintézisének továbbépítése.

A kolozsvári Korunkban két cikke jelent meg – az egyiket, Bertrand Russell *Kína* című könyvéről írt bírálatát még a nyár végén írhatta.⁷⁷

Láttuk: Agárdi Ferenc szerint ő hívta fel rá a figyelmét – mindezenetire Kína állandó beszédtema volt köztük s általában a Japán asztalánál. A cikk higgadt hangű, szépen megírt, nagy tudásanyagot görgető. Megírását előzően a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárból kikéri K. A. Wittfogel német marxista teoretikus *Kína*-könyvét. („A legjobb szakkönyv Kína közgazdaságáról” – írja a könyvtár Központi Kívánsággönyvébe⁷⁸), de idézi Hegelt (*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*) és Freudot (*Totem és tabu*) is.

Viszont inkább az *Egyéniség és valóság* skolasztikus, okoskodó stílusához és gondolatmenetéhez kapcsolódik a Jeszenszky Erikkal vitatkozó *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című cikke.⁷⁹ Sőt, vissza is tér korábbi cikkére, és eredeti Marx-idézetekre támaszkodva megvédi egyik tézisét, „amely szerint az emberi test, illetve munkás termelési eszköz” – mégpedig többszörösen is.

József Attila vitacikke egy hosszú, akkor már voltaképpen több éve folyó vitához kapcsolódik. Jeszenszky Erik (a későbbi Molnár Erik) az 1931. október–decemberi Korunk-számban kezdte közölni a kapitalizmus gazdaságtanával kapcsolatos tanulmányait, vitát is kiváltva ezzel. A vita legutolsó fázisához kapcsolódik József Attila cikke, amely Jeszenszky Erik éles válaszát váltotta ki – „Skolasz-

⁷⁷ ÖM 3. [9] 134–136. A Korunk 1932. szept.-i számában jelent meg. – A Korunk, éppen a szektás támadásokkal szemben, vállalta József Attilát, cikkeket, verseket, fordításokat közölt tőle, és elismerő kritikákat róla. L. erről Tóth Sándor: G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről. Bukarest, 1971. 152–153.

⁷⁸ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve V. 1955. ÖM 3. [9] 354.

⁷⁹ ÖM 3. [9] 136–140. Megjelent a Korunk 1932. szept.-i számában.

tika vagy dialektika". Válasz József Attilának címmel.⁸⁰ Ma ez a vita valóban skolasztikusnak tűnik – a húszas-harmincas évek marxizmus betűragó, „talmudisztikus” vitái példájának, a valóság folyamataitól távoli elméleti tornának. Lehetséges-e vagy szükségszerű, és ha lehetséges, valóságos-e a tökéletes világartell léte – ez ma már üres kérdésfeltevésnek tűnik, ha tudjuk is, hogy mindkét részről a munkásmozgalom sorsa, irányvonala, problémái feletti aggodás vezette a vitázókat. Utóbb, néhány hónap múlva a kegyetlen politikai valóság Németországban és Magyarországon már másképp fogja feltenni a kérdéseket. József Attila *Az egységfront körül* című írásában fog visszatérni a feltett kérdésre.⁸¹

■ Még egy írásműve maradt meg, valószínűleg ugyancsak 1932 nyaráról vagy kora őszeről: Totis Béla *Az ifjúság nemi problémái (Levelek a fiamhoz)* című könyvének kritikája.⁸²

Totis Béla a kor ismert, divatos, szociáldemokrata nőgyógyásza, könyve a „nemi felvilágosító” művek sorozatába tartozik. Ellenképe Tóth Tihamér *A tiszta férfiúság* című, ez időben széles körben elterjedt könyvének, amely a konzervatív keresztény álláspontot közvetítette. A baloldalnak, a szociáldemokratáknak és a kommunistáknak egyaránt egyik programpontja volt a húszas-harmincas években az ifjúság nemi nevelése. Az egyik legnevezetesebb munkát, Max Hodann német orvos elterjedt könyvét (*Igazán a gólya hozza a kisgyereket?*) kevéssel előbb éppen József Attila fordította magyarrá.⁸³ Ebbe a sorba tartozik Totis könyve is – csevegő, közvetlen hangon beszél a nemi élet problémáiról, egyszerre marxista és freudista, hivatkozik a szovjet gyakorlatra, és sok bölcs tanácsot ad sajátos

⁸⁰ Az egész vita ismertetését, Jeszenszky Erik válaszcikkét l. ÖM 3. [9] 355–362.

⁸¹ Egyébként Révai József szerint: „...koránt sem bizonyos, hogy Molnár-Jeszenszkynek volt igaza, és hogy József Attila képviselte volna a hamis, skolasztikus álláspontot. Ez a megállapítás persze nem jelenti azt, hogy ne kellene látnunk József Attila akkori marxizmusának gyengéit és fogyatékosait”. Révai [290] 73. – Egyébként Révai – jellemző módon – megállapítja, hogy „akkori írásainak tanúsága szerint a marxizmust elsősorban csak a fiatal Marx műveiből tanulmányozta és még nem ismerte Marx egész munkásságát és a marxizmusnak Lenin által való továbbfejlesztését”. Ez a megállapítás különben nem állja meg a helyét, József Attila ismerte már az említetteket.

⁸² L. ÖM 3. [9] 127–134. Keletkezéséről uo. 353–354.

⁸³ L. ÖM 4. [10] 293.

módon, kissé konzervatív szellemben, pl. az önmegtartóztatás kérdésében. Nem mondható nagyon alaposnak, inkább felületes a könyv, de nincs is szándékában valami nagy újdonságot hozni.

Ehhez képest meglepő, hogy József Attila terjedelmes, alapos, szenvedélyes írásban rontott volna neki, ha Agárdi Ferenc és maga Totis meg nem kéri, álljon el a közléstől. Különben is jó barátja, Nagy Lajos már publikált róla egy megsemmisítő, gúnyos bírálatot.⁸⁴

Az indulatos, lendületes József Attila-írás azért is jelentős, mert marxizmus és freudizmus egyesítésének újabb gondolati állomása. A korábbinál pontosabban fogalmaz itt:

„Totis abba a hitbe próbálja ringatni olvasóját, hogy a tőkés társadalomban az egyén legalább lelkileg mindentől föloldott, hogy a nemi élet kérdéseire egészséges választ csak maga az egyén adhat és hogy az egyén képes önmagát fölszabadítani saját magának gátolásai alól. Pedig marxizmus és pszichoanalízis egyként azon az állásponton van, hogy megoldás csak társadalmilag lehetséges. [...] Ezzel szemben úgy a tudományos szocializmus, mint a pszichoanalízis azt tanítja, hogy az egyén számára az erkölcsök a társadalommal együtt adottak, az egyén ezeket az erkölcsöket még gyermekkorában, amikor tudatával feldolgozni még nem tudja, magáévá teszi. Innen az, hogy az egyén »idegessé« válik, saját magával meg hasonlít, mert ami ellen társadalmi méreteken küzd, az megvan benne is, annak ő is részét alkotja. Az életöszton a társadalomban születő egyén számára nem lehet más, mint a társadalmi élet ösztöne, minthogy pedig a tőkés társadalom elháríthatatlan akadályokat emel az életösztone kiélése elé, az egyén már a gyermekkorban olyan konfliktusba kerül saját magával, amely egyénileg megoldhatatlan. A társadalmi élet ösztöne kizáró ellentétévé válik a kapitalizmusban az életösztonnek, tehát – kizáró ellentétről van szó – nem alkothatnak egységet. Az ilyen alapon létrejött lelki konfliktus hasonlít a kapitalizmus lényegéből folyó gazdasági válsághoz.”

Ezzel eljut a marxizmus és a pszichoanalitikus kezelés olyan egymás mellé rendeléséhez, amely a későbbi években végig meghatározó lesz gondolatvilága számára.⁸⁵ Egyszersmind, mint erre Erős

⁸⁴ Nagy Lajos, *Korunk* 1931. okt., 736–741.

⁸⁵ L. Bókay [65] 251.; Forgács [110] 206–208.

Ferenc mutatott rá, közel kerül ahhoz az állásponthoz, amelyet a „freudo-marxizmus” kérdésében ez időben és később Wilhelm Reich képvisel.⁸⁶

A vitairat ugyanakkor egy sor ponton még magán viseli a merev marxista páncélt, olykor kötözködő-okoskodó – Totis megállapításait igen sokszor egy merev alap–felépítmény képlettel bírálja. Ugyanakkor egy sor ponton helyesen korrigálja Totis kissé szenteskedő kijelentéseit.

A Külvárosi éj időszaka

Az 1931 közepétől 1933 januárjáig terjedő időben költészete is változóban. A hűség és a meghasonlás kettőssége, ennek egyik jeleként erősödő öngúny jellemzi – és ezzel párhuzamosan új poétikai technikák, műformák, szerkezetek kibontakozása, a lírai én helyzetének új és új meghatározása.

E néhány év termésének egy részét, az 1932. október elejéig megírt verseket a *Külvárosi éj* kötet gyűjti egybe. Ennek hangja, iránya már lényegesen különbözik a *Döntsd a tőkét...* kötetétől. Tágabb, változatosabb, ugyanakkor háttérbe szorul, csaknem eltűnik a közvetlen forradalomra hívó hang, inkább a helyzet, a világ számbavétele uralja, még jobban erősödik a groteszk, és megjelennek a kétség és kiábrándulás versei is. Még munkásmozgalmi periódusának tanúja, de világosan vall már ideálja változásáról.

Ez legsoványabb kötete, mindössze 17 vers van benne. A város és falu új szemléletű széles, tág ívű képét adó két verssel indul: A *Külvárosi éj* és a *Holt vidék* egymás párjai. Mellettük mintegy más metszetben, rétegek szerint összegez a *Mondd, mit érlel*. Két ravasz szöveg következik, látszólag tájversek, valójában a szexuális érintkezés, illetve az önmagával való kegyetlen szembenézés versei: a *Ritkás erdő alatt* és az *Ordas*.

Két, összefoglalónak szánt verset iktat be ezután, a külső világ, a történelem menetét összefoglaló *Munkásokat* és a belső világ sokrétűségét, az én széttörtségét visszaadó *A hetediket*.

⁸⁶ Erős [94] 162.

Három átpolitizált, történelmet idéző tájvers sorakozik egymás mellett: *Eső, Fagy, Határ*. Ezután lefelé hajlik az ív, a történelemből és a tájból az én mélyei felé. A groteszk-öncsúfoló *A kanász, A cipő* című verseket három, magányt és kétségbeesést nagyon erőteljesen kimondó vers követi: *Fák, Bánat, Háló*.

Sokatmondó válogatás. Azt is jelzi, hogy a költészet közvetlen forradalmi szakasza mintegy egy évig tartott, 1930 őszétől 1931 végéig, és hogy bár ezután még tagja maradt az illegális pártnak, költészetében mégis már új utakra tért.

A táj mint allegória (F a g y , H o l t v i d é k)

A József Attila-i táj verseiben már a 20-as évek közepén megjelenik. Nehéz lenne meghatározni, de akár körülírni is azt a sajátos varázst, amely tájait jellemzi. Megelevenítés? az apró állatok és növények iránti szeretet? az impresszionista tájfestő technika továbbformálása? a magyar táj sajátos íze, amely már Csokonainál („A csonka gyertyányok mohos tövében”) megjelenik, és Juhász Gyulánál nyer korszerű megfogalmazást?

A kísérteties, jelentéssel teli, elkomoruló táj Georg Traklnál emlékeztet leginkább a József Attila-ira. A táj mint a nemzeti sajátosságok hordozója ekkor a svéd és finn művészetben jelenik meg.

A *Külvárosi éj* tájversei egyenes folytatói, továbbfejlesztései, dúsítói az 1923–29-es tájverseknek, csak talán közvetlenebbül hordoznak jelentést, sőt egyenesen allegóriák, az idő és a forradalom allegóriái.

Emlékeztetek egy korábbi, még 1926-ból való szövegére:

darazsak dongnak s poros uton

...

harmatos füvek gyenge izzel

a fákon hajnali pirosság

lombok zizegnek, szöcske ugrik

a pókok hálójuk foltozzák

(A pap mosolyog)

Szinte minden lényeges elem itt van már: a kis élőlények, a harmat, a gyenge ízek és főleg az oly sok jelentésű vissza-visszatérő lombok (amelyek egészen *Az a szép, régi asszonyig* el fogják kísérni:

s körül nagy tömött lombok zúgnak az őszi szélben.)

Ezt a vonulatot folytatja 1929-ben a *Harmatocska*, az *Esik*, a *Nyár*, a *Favágó* tája, a *Margaréta*, a *Tiszazug* és most 1931–32-ben a *Fagy*, a *Holt vidék*, az *Eső*, a *Határ* és a sor végén a *Fák*.

Fagy

*Töprengett ősszel szilajon,
havazna gondolkodva most
s kemény fagy tiszta ablakán
dobol az ingerült idő.*

*Bankárok és táborno­
k ideje ez, jelen idő,
ez a kovácsolt hideg,
e villanó, e kés-­
idő.*

*A csördülő ég vasban áll.
Ez a fagy átszúr, döf tüdőt,
rongy mögött meztelen kebelt –
köszörűn sikoltó idő.*

*Mögötte mennyi hallgatag
hideg kenyér és pléhdoboz,
megdermedt dolgok halmaza –
kirakat-üvege-idő.*

*És kiáltoznak: „Hol a kő,
hol az a deres vasdarab?
Vágd bele! Zúzd be! Lépj belé!...”
— Milyen idő — milyen idő —*

Ez az 1932 januárjában már megjelent vers nem pusztá táj- vagy természetvers, hanem, mint a *Favágó*, voltaképpen történeti allegó-

ria. Az Idő verse, azé a történelmi időé, amelyet a *Végülben* már megidézett: „S földünkön az idő érik...”

Ez az idő pedig József Attila számára a régóta félelmetes és kísérteties tél, fagy idején válik jelenvalóvá. Nyilván decemberben írhatta a verset, és az 1931–32-es tél szigorúságáról nemcsak az egykorú lapokból, hanem Nagy Lajos novelláiból is tudhatunk. A tél, a hideg itt hasonlóan, mint a *Tiszazugban* és az *Ordasban* kemény, kegyetlen, agresszív és hangos. Az első versszakban rögtön megelevenedik: „Töprengett... havazna”, a tél, a fagy acélossá, fémmé válik: „kovácsolt hideg”, „átszúr”.

Sajátos félrefrénes forma; mindig más jelzőkkel ellátott, sőt más-lényű idő tér vissza a versszakok végén. A 2. versszakban már több arcot ölt az idő, a „jelen idő”. Az 5. sornak volt olyan változata, amely egy, ekkor a botránylapokban, főleg Klár Zoltán Társadal-munkjában szellőztetett ügy szereplőire utalva, így hangzott volna: „Fuchs cégjegyző úr és neje” majd „Fuchs bankelnök úr és neje”, ezt azonban a *Külvárosi éjben* és a *Medvetáncban* még általánosab-bá tette, és a német nácizmus uralomra jutásával át is helyezte a hangsúlyt: „bankárok és tábornokok / ideje” lett...

A *Fagy* különben ismét a feszesen ritmizált jambusos nyolcasok-ban íródott. A ritmusa csaknem teljesen a keresztény himnuszok jól ismert dallamát követi, a nevezetes ambroziánust.

Vexilla regis prodeunt,
Fulvet crucis mysterium

A csördülő ég vasban áll.

A vers egészében is van valami indulószerű, himnikus – csak az utolsó versszak töri meg lendületét, sajátos alanyátvetésekkel, az 1. és 4. sorban is megtört szerkezetével („kiáltoznak”). Világos: a dolgok, a tárgyak, az áruk lázadtak itt fel, azok követelik a lázadást, a rombolást, csaknem a *Szabados dal* módján. De az utolsó sor gondolkodásra felhívó, az utolsó változatban a gondolatjel nemcsak asszociációkat kelt, hanem kételkedést, bizonytalanságot is sugall.

Másutt is rámutattam már, hogy a vers tárgyi elemei, különösen az utolsó előtti versszakban, mennyire emlékeztetnek Derkovits

Gyula e korban alkotott festményeire, azaz a *Fagy* a korabeli munkásmozgalmi művészet kép- és szókincséből építkezik, persze szuverén és egyéni módon.⁸⁷

A *Fagy* nagyvárosi szintéren játszódik, a közelében keletkezhetett *Holt vidék*⁸⁸ szinte párdarabja falusi és, mint erre korábban utaltam, szabadszállási emlékekből táplálkozó környezetben.⁸⁹

*Füstöl a víz, lóg a káka
kókkadón a pusztaságba.
Dunnába bútt föl a magas.
Sűrű csönd ropog a havas
mezőben.*

*Kövér homály, zsíros, csendes;
lapos lapály, kerek, rendes.
Csak egy ladik, mely hallható
kotyog még a kásás tapon
mágában.*

*Jeges ágak között zörgő
időt vajudik az erdő.
Csattogó fagy itt lel mohát
s idekötli csontos lovát
pihenni.*

*És a szőlő. Közül szilva.
A tőkéken nyirkos szalma.
Sorakozó sovány karók,
öreg parasztnak valók
járálni.*

*Tanya, — körülötte körbe
fordul e táj. A tél körme
oldaláról egy keveset
repszgeti még a meszet;
eljátszik.*

⁸⁷ Szabolcsi M. [321] 52–94.

⁸⁸ Legújabb részletes elemzése: Valachi [421].

⁸⁹ L. Szabolcsi M. [321a] 120.

*Az ól ajtaja kitérva.
Lóg, nyikorog, szél babrálja.
Hátha betéved egy malac
s kukoricatábla szalad
csövestül!*

*Kis szobában kis parasztok.
Egy pipázik, de harasztot.
Ezeken nem segít ima.
Gondolkodva ülnek ím a
sötétben.*

*Uraságnak fagy a szőlő.
Neki durrog az az erdő.
Övé a tó s a jég alatt
neki bujnak a jó halak
iszapba.*

A *Holt vidék* tárgyiasan, higgadtan induló tájrajz, helyzetkép. Mintha csak Petőfi *A puszta télen*-je 20. századi folytatója lenne. Nem mitikus táj, mint Adynál — nagyon is pontos részletezéssel megragadott látlelet —, ám persze így is *A magyar Ugar* rajza. Abba a vonulatba is beleillik, amely a Bartha Miklós Társaság ideje óta a költő művéből kirajzolódik: a „magyar táj magyar ecsettel” Juhász Gyula-i cím illik rájuk — az örök magyar vidék, a magyar paraszt sorsa, „népiek” és kommunisták közös gondja.

A vers szinte aggályosan pontos helyszínrajzot ad — József Attila anyai nagyszüleinek s Imre nagybátyjának lakhelye, a Szabadszállás környéki tóvidéké. Annyira pontos visszaadása, hogy magam — monográfiásorozatom első kötetének írásakor, 1957–58-ban — szinte térképnek használhattam a szabadszállási, akkor már kiszáradt tavak környékének megtalálására.⁹⁰

Nagyon feszes szerkezetű, szinte mértanilag kimért vers. A technika szinte filmszerű: a „kamera”, a költői szem először távolabbról pásztazza a tájat, majd egyre közelebb jön, minden versszak más látószögből láttatja a tavat, tanyát — majd elér a kis házig, belép a

⁹⁰ Szabolcsi M. [321a] 120.

szobába — így jut el a „kis parasztok”-ig. Lefojtott indulatú, tényközlő versszakkal zárja a verset — a József Attila-i csattanók egy változata ez. A helyzet magyarázata: az „uraság”-é a „holt vidék”. Állókép, kimerevítve.

A *Holt vidék* tehát valóban beleillene így a „barthás” időszak lázító, forradalmi tájversei sorába. Ám közelebbi vizsgálat megmutatja, hogy ez csak a felszín — a vers mélyebb érzelmi és jelentésrétegeket rejt.

Mindenekelőtt: mikor és milyen körülmények között írta József Attila a *Holt vidéket*?

A vers 1932. január 20-án jelent meg A Tollban, de a látszat ellenére sem téli vers. Szántó Judit pontatlan, ám alkotáslélektani szempontból fontos adalékot tartalmazó visszaemlékezése szerint a költemény 1932 nyarán keletkezett a Japán kávéházban. „Amikor a verset írni kezdte, két szó: »lapos lapály« csak ez volt meg. Előzőleg sakkozott. A második versszak második sorába került ez a két szó. Mondom újból: nyár volt. Játszott a szavakkal. Forgács Antalnak mondta el, hogy egy szókép mint hoz felszínre egy olyan verset, amely mondjuk a valóságtól távoli. Hisz a téli táj keménysége az olvadó melegben élő valóságnak látszott. Szinte fáztunk.”⁹¹ „Érdeemes fölfigyelni e vallomás különös elszólására. »Valóságtól távoli« vers készült a Japánban. Az olvadó aszfaltú főváros egyik, agyserkentő illatú kávéházában behavazott pusztát festett a szavak feszes ritmusára s emlékezete iránytűjére figyelő költő. Miféle szorongások elől menekült a halott vidékre?

Az első publikáció időpontjából visszakövetkeztetve, valószínűleg 1931 nyarán, de legalábbis rekkenő melegben — esetleg egy forró szeptemberi, »vénasszony-nyári« napon — keletkezhetett a vers végső változata.”⁹² Valachi további elemzése szerint a vers megírása „dacreakció” is a *Dönts d a tókét...* kötetet érintő kritikák, főleg Fėja Géza *Szélkakas költőjére*, meg a Platformtervezet ügyére — mindezek a sérelmek dolgozhattak benne.

Másik feltűnő vonása — a vers belső feszültségének forrása: versformája.

⁹¹ Szántó [338] 131.

⁹² Valachi [421] 560.

A *Fagy* ambroziánust vesz kölcsön, a *Holt vidék*, mint erre Szabolcsi Bence mutatott rá,⁹³ még meglepőbb módon, egy divatos magyar nóta, műnépdal dallamára íródott, az *Ég* a kunyhó, ropog a nád dallamát követi, még a szakaszt lezáró háromszótagos sorban is. Ez pedig egészen sajtószerű feszültséget kölcsönöz a versnek, ironikus relativizáló jelleget. „Lebegteti és hintázza azt, ami szinte elviselhetetlenül súlyos, elhitei velünk, hogy legbonyolultabb gondolataink is elénekelhetők.”⁹⁴

Vizi Albert, hódmezővásárhelyi barátja emlékezése szerint a Káka tövén... kezdetű nótát választotta: „Azért, mert ennek a dallamnak a ritmusa kemény és határozott, és bárhogyan énekeljék is, akár örömmel, akár bánattal, sohasem válik érzélgőssé. És nem utolsósorban azért, mert az utolsó csonka ütem kivételével tiszta choriambusból áll.”⁹⁵

„A hetyke szomorúsággal énekelhető lassú csárdás – mondjuk Jávor Pál megnyerő modorában – egyszerre lehetett biztonságos klisé, egyúttal megtévesztő maszk József Attila számára. Azzal, hogy az elcsépelet, értéktelen műdal-formába kimondhatatlanul súlyos valóságtartalmat sűrített, nemcsak elterelő hadműveletet vitt végbe, hanem költeménye nehezen kielemezhető feszültségét is megalapozta.”⁹⁶ A rímelés – az említett dalt is követve – rendkívül pontos, erőteljes (aabbx), két-, olykor háromszótagú, bravúros, jelentéshordozó tiszta rímekkel, feltűnő az utolsó előtti szakasz gúnyos áthajlása: „ima... im a / sötétben”.

„A verssorok muzsikáltatásából is következtethetünk a költőt jellemző lélektani sajátosságokra. A Kosztolányi rímelését idéző, szürke, hétköznapi, ősi szavakkal való tudatos játék; az egymással logikai-hangulati kapcsolatba állított asszonáncok serege (»magas – havas; csendes – rendes; hallgatón – tavon; zörgő – erdő; mohát – lovát; karók – valók; parasztok – harasztot; ima – im a; alatt – halak«) föltehetően olyasfajta, lelkierődő funkciót töltöttek be József Attila számára.

⁹³ Szabolcsi B. [317] 185.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Vizi: Emlékkönyv [168] 236.

⁹⁶ Valachi [421] 563.

Valóban: a dalszerűség, a »hallgató« műfaji jellegzetességeinek átmentése a versbe, a dolgok látszólagos megmásíthatatlanságát hangulatilag ellenpontoszó lírai eszközök a »szomorú« hangvételi vers »vigasztaló« elemeinek tekinthetők. Úgy ragaszkodott a költő e mindenkit félrevezető, tőle szokatlan verses bújócskához, mintha e magasrendű játék tétje az élete lenne.⁹⁷

Ebben a keretben tárul fel a tárgyi világ, kopárságában is gazdagon. Az előző évek hangutánzó, hangulatfestő, alliteráló, részint a *Kalevalától* is ihletett technikájának valóságos tűzijátékát produkálja. A jelzők halmozása mértékkel előforduló antropomorfizálásokkal és mitológiai, pontosabban álmitológiai jellegű metaforákkal társul.

*Kövér homály, zsíros, csendes,
lapos lapály, kerek, rendes.*

.....

*Csattogó fagy itt lel mohát
és idekötí csontos lovát
pihenni.*

„A költő ekkoriban keletkezett tájverstörédekai között több kíséreltet találunk a *Holt vidék* mindkét rétege – a téli puszta és a sajátos lelkiállapot – kifejezésére. »A tó jegét kásás hó fedi« – írta egy dosszié fedelére, de nem folytatta. *A nyárfák közt...* kezdetű töredékben ugyanez a természeti kép már a *Holt vidék* rejtett asszociációit idéző képzetel társult: »Kásásodik a víz, kialakul a jég / és bűneim halállá állnak össze«. Hosszabb verselőzménynek sejlik *A pipafüst lenyúl...* kezdetű, négystrófás, egy sor híján csaknem kész vers is, amely fordított – belülről kifelé és a földtől az ég felé irányuló – szemléleti ívvel térképezte föl a téli (ezúttal falusi) tájat, s a tájékozódási pontját vesztett, fényre vágyó ember hiteles közérzetét: »a napot csak sejti az ember, / mint remélő a boldogságot – / onnan tudom, hogy süt, mert látok«. S végül a Japán kávéházban való tájképzelmekre utal a *Jó volna-e...* kezdetű töredék két képe: »Az a jó, ha a szobában / friss kávészag tolong!« – s a másik: »füstöl a föld«. A *Holt vidék* e nyári kigőzölgés téliesített változatával

⁹⁷ I. m. 569.

kezdődik: »Füstöl a víz«. ⁹⁸ A szerkezeti építés további elemei: az első szakaszok névszó-dominanciája, a hatodik, hetedik versszakban az igei túlsúly. Az első élőlény a harmadik versszakban tűnik csak fel, s szinte mitológiai lény, csak egy hasonlat anyaga: „Csattogó fagy... lovát”. A negyedik versszak egy sora utal csak az öreg parasztszakra, de még itt sem jelennek meg, csak az utolsó előtti versszak kicsinyített képében:

Kis szobában kis parasztszok

A kicsinyítés József Attila alkati és poétikai szokása. A falunak és embereinek ilyen, népmese-illusztrációra emlékeztető kicsinyítése ott a *Tiszazugban* és ott lesz a *Faluban*, a *Szabad ötletek jegyzéke* egy sokszor idézett helye is erre vall. A kis parasztszok képe „...is kimerevített; pipája füstjéről csak a logikánk tud, a szemünk nem. Elszigeteltek, életképtelenek, kiszolgáltatottak. »Ezeken nem segít ima« – mondja ki fölöttük az ítéletet, a rá később jellemző szentenciával, a költő.

Ismerve azonban a vers fogantatási körülményeit, nem nehéz fölismerni a sötétben sorsukon gondolkodó parasztszokban a saját helyzetén töprengő költőt. S mintha ez az önszemlélet nem volna olyan derűlátó, mint a pusztarajz. Kísérteties a formai és hangulati hasonlóság Ady egyik versével: »Itt nem segít templom, imádság, / Fogadja el sorsát az ember / Ne várja, hogy mások megváltsák: / Szenvedjen és haljon meg.« (Egy avas kérdés) ⁹⁹

Van azonban Valachi Anna szerint a *Holt vidéknek* egy mélyebb, szexuális rétege is. Így ír erről:

„A *Holt vidék* motívumainak mélyrétegeiben, túl az életrajzi összefüggéseken, rejtőzik egy, a mű hangulatát az ösztönvilág titkos üzenetei révén is fölerősítő, erotikus vonulat. A vers képstruktúrájában lappangó, szexualitással kapcsolatos motívumok árulkodnak talán a legindiszkrétebben a költő elpalástolt közérzetéről. „Füstöl a víz, lóg a káka / kókkadón a pusztaságba« – ezzel a Freud ínyére való, vizuális leírásba burkolt önvallomással kezdődik a vers. Nem kell pszichoterapeutának lenni ahhoz, hogy a csüggedt tájat jellemző képekben

⁹⁸ I. m. 563.

⁹⁹ I. m. 566.

ráismerjünk a költő szóhasználatát motiváló sajátos lelki tartalomra, a tehetetlenség-érzés testet-lelket lebéklyöző hatalmára.

Ha a versben átvitt értelemben használatos »vajudik« szót is eredeti, testi funkcióra utaló jelentésében vesszük szemügyre, mint a fajfenntartást feltételező szexuális mozzanat következményét, akkor a kásás tavon hullámzó ladik; a puha mohát maga alá gyűrő, csontos mén formájában megidézett fagy; a megtermékenyítés fő kellékeiként is fölfogható jelképes »karók«; a kitárt ajtajú ól, amelynek bejáratát a változást előidéző szél »babrálja«; s végül a jég alatt a meleg iszapba hatoló, biztos búvóhelyre leő halak keltette képzetek, mind-mind a magzatképződést megelőző szexuális aktus mozzanatait idézik föl.

Miféle tartalmi összefüggés hámozható ki a versben kétségtelesen fölfedezhető erotikus képhálózat motívumaiból? Tulajdonképpen nem fogalmi üzenet-értéke miatt fontos számunkra ez a versrétteg. Segítségével inkább a költő öngyógyító lelki mechanizmusának működési elveire következtethetünk.¹⁰⁰

A *Holt vidék* tehát egyszerre a belső és külső táj verse, a reménytelenségé, a földhöz szorítottságé, a kiszolgáltatottságé és az ezen való győzelemé. Ekkori tájverseinek mindenképpen egyik legjobbjá.

A magyar táj újrafelfedezésének abba a vonulatába is beletartozik, amelyet Erdélyi József ez idő tájt írt tájképei, Illyés Gyula dunántúli dombjai vagy a 20-as évek végének Bernáth Aurélja, Egry Józsefe festett meg, és hadd jegyezzem meg, hogy az avantgárd vonzásában indult francia festő, Fernand Léger is a 30-as évek elején fedezi fel a fák, növények, bokrok szépségét. A tájnak ez az újrafelfedezése is bizonyos szempontból antiavantgárd, az újklasszicizmus felé mutató vonás.

1932 nyaratól írott tájversek

József Attila egy év múlva, tehát 1932 tavaszán, nyarán kezd ismét tájverseket, tájallegóriákat írni. Ezek már belülről erősebben fellazítottak, kevésbé lezártak és sokkal zaklatottabbak, mint a *Holt*

¹⁰⁰ I. m. 568.

vidék. Ilyen verse az *Eső*, amely a Valóságban 1932 júniusában jelent meg.¹⁰¹

*Kaszák villannak az egen,
suhogó rendekben dől a zápor.
Nagy nyalábokban, szélesen
borul a szál, zizeg, aláhull.
És búzaszemekként a cseppek
tetőkön pattognak, peregnek.*

*Kaszák villognak? Szuronyok.
Golyók kopognak, csörögnek boltok,
futók sortüze vet lobot,
porzik a füst, összeszorított
foggal a föld tömege zendül.
Setét lé bugyog az erekből.*

*Vagy csak motor zúg? S gép szövi
az aláomló puha kelmét?
S a kínzott talajt befödi,
mint orsózaj a fáradt elmét?...
Ősz anyó, — kerek tükröt vágott.
Mit láttok benne, proletárok?*

Formailag, poétikai eszközeiben bravúros, sőt, az első két versszak — hanghasználatban, hangokkal való ábrázolásban példaszé-
rően tökéletes.¹⁰² Mint a *Fagyban az idő*, itt az *eső* vált alakot, jelen-
tést — az esőből sortűz válik — az 1930. szeptemberi tüntetés emlé-
kének tartják sokan. De inkább látomás, sőt nem annyira a múlt,
mint inkább a jövő képzete jelenik meg — egy félt sortűz, forrada-
lom. Technikájában ez a vers leginkább Derkovits Gyula síkváltó
festményeire emlékeztet.

Az első két versszak homogén, pontos kettős látomása után —
amelyet a kiontott vér színe jelez — a harmadik versszak — s itt fon-
tos az időpont — már bizonytalanságot, kételyt rejt. A sok kérdőjel

¹⁰¹ Legrészletesebb elemzése: Rácz [286]. — L. még: Fodor A. [105a] 127.; Far-
kasházi [96] 141.

¹⁰² L. Fónagy [108] 11.

valódi kérdést jelent. Az eső forradalommá vált — de a kétely kap hangot: vajon nem a monoton idő folyása észlelhető-e csak, vajon nem a mindent átható közöny, fáradtság lesz-e uralkodó? Világos: itt már a forradalom lehetőségeiben való kételkedés az erősebb — mintegy visszavonása a *Förgetegnek*. És az utolsó két sor:

*Ősz anyó, — kerek tükröt vágott.
Mit láttok benne, proletárok?*

a maga ugyancsak festői kivágatával valódi kérdés már — megválaszolatlan. Az „ősz anyó” — pedig egyszerre az ősz, a fáradt költő és a proletáraszony...

A *Határ* valószínűleg 1932 nyár végén íródhatott, október 2-án jelent meg.

*Dongó ödöng az erdő szélénél.
Harkály kopog, gyík ragyog. Marha bög.
S tovaringatja fodrosan a szél
a tűnődve zümmögő időt.*

*Gyűrt, sárga táj, az égi mellig ér,
muharmező, kemény kötény, nehéz —
mi van benne? Amott fut egy kis ér
s itt ház ül. Kiszta, az ól, idenéz.*

*Poros a víz, nincs kedve kéklenni.
Zörrenő fák közt pikkelylik az út —
és gomolygón új korunk vénjei,
kik elhagyták az omladó falut.*

*Hátha kenyér nő idegen igán.
Lassan ügetnek, barnák s csontosak.
Csöpp cókókjuk gunnyaszt a taligán.
Fönn felhők lágy batyui bomlanak.*

*S sziszeg a por, rájuk locsog a sár —
na, ki ad nektek munkát, kenyeret?...
Tétova szunyog sír és a határ
száraz szemekkel magába mered.*

Mintha két külön részből lenne összetéve. Az első két versszak kiegyensúlyozott, szinte fájoan tökéletes tájkép — vázlatos megfelelői a töredékek között található — világosan a [Csendes kérébe...] és főleg a [Gyenge muharos mezőt...] tartoznak ide.

Csendes, kérébe kötött reggel,
zsömle-zizegésü világ,
porhanyó falucska, mondd el
a lány kenyér dalát.

Im, a könnyü szél elősurran
tereget szép búzamezöt
s tovaringatja lány fodorban
a zümmögő időt.

*

a lombok közt
borzong az este már.
Tömött gondját bontja a béres

Gyenge muharos mezőt
terít a szél könnyedén,
a fű zümmögő időt
ringat rezgő levelén.

Tovaringat fodrosan

*

Az idő
futva terem mint bab

*

Esős, kisímult vidékem
tócsába foglalta a holdat.

Egy nyár végi, ősz eleji „csendes” reggel, könnyü szellel kíván megfogalmazást — a szél itt is idővé válik. Szabadszállási táj? Vagy inkább a budai hegyek? Mindenesetre eleven lényekkel teli táj, amely ismét csak a költő arcát viseli: a „tünődve zümmögő” az idő jelzője, de a saját jelzője is. A második versszakban még ember-

arcúbbá válik a táj – egy mítikus képzelt asszonyalak képét ölti fel, „az égi mellig ér” – enyhén erotikus töltéssel és a költő ekkoriban kialakuló „tenyér” képzetével: „mi van benne”. Ez a tenyérképzet leginkább a *Téli éjszakában* teljesedik ki.

A *Határ* 3–5. szakasza viszont mintha csak a barthás korszakban született volna – nemcsak a kivándorló parasztok sorsa utal erre, hanem az ábrázolástechnika, a színek is¹⁰³ – „az új korunk vénjei” szeretettel és együttérzéssel teli ábrázolása – a befejező versszakban a képzelt párbeszéddel. Az utolsó két sor ismét a tájék rajza, a József Attila-i kis lényeket ezúttal a szunyog képviseli:

*Tétova szunyog sír...*¹⁰⁴

Lengyel Béla e verset is Verhaerennel rokonítja.¹⁰⁵ Igaz, hogy a *Határ* vonuló csapatai emlékeztetnek a Verhaeren erdeiben vonuló flamand parasztokra, de ez csak távoli rokonság, a *Határ* élményanyaga nagyon is magyar.

Ritkás erdő alatt

*Ritkás erdő alatt a langy tó,
lukba búvik piros bogárka,
fű biccen szürke csöpp varangytól
és a szántón borong a nyárfa.*

*Magos muharban hasán horkol
odvas dorong, a végén gomba.
Nézi teltekeblű öreg hordó;
puha moha meg zsíros donga.*

*Lebeg a hosszú szél lebontva,
– késő, szép délután ez, késő –
fodraiból a levelet
fésüli zümmögő fésű.*

¹⁰³ L. a versről Horváth B. [142] 136. Ő ugyancsak ezt a rokonságot érzékeli, s a *Tiszazugra* is utal.

¹⁰⁴ L. erről Török [403] 290–291.

¹⁰⁵ Lengyel B. [225a] 423.

*S a köd szoptatós melle bugyan
a ráncos szoknyájú hegyek közt, –
így volt. Egy ember ült a porban
s eltűnt a kifesző jegyek közt.*

A *Ritkás erdő* alatt, ez az ugyancsak 1932. nyár végi, ősze eleji vers (október 6-án küldte el Babits Mihálynak, tehát néhány nappal korábban születhetett), egyike a sokrétegű, pontosan megmunkált, az egész életmű sok motívumát és obszesszióját egyesítő műveknek.¹⁰⁶

A versmagatartás: a kívülről szemlélő, leíró, „impassible” ábrázolóé, a vers végig egyes szám harmadik személyben szól, „...csak a harmadik versszakban jelenik meg a költő, s még ekkor is csak közvetetten: egy, az első két versszak objektivitásához, tárgyiaságához képest szubjektívnek ható ítélet kimondásában: »– késő, szép délután ez, késő –«. Erre, a vers egészétől elütni látszó szubjektivitásra utal az is, hogy e sort gondolatjelek közé ékelte a költő, jelezve mintegy, hogy kiemelte a »történésből«. Ezt követően is csak az utolsó két sor »tudósít« az ember (a költő) jelenlétéről. A grammatikai értelemben vett személyességnek azonban nyoma sincs. [...]

A *Ritkás erdő* alatt külső formai jegyeit illetően valóban *dalnak*, belső formai jegyei szerint – ha nem is *idillnek*, de – *idillinek*, a költői magatartásforma szerint viszont *elégikusnak* tűnik.¹⁰⁷

Első rétegében, első olvasatra szinte tökéletes őszi tájvers, Németh Andor már a *Külvárosi éj* megjelenésekor észrevette, éppen ezt a darabot idézve: „Az új versek túlnyomó többsége tiszta szólamú, biztos ivelésű, zárt áramú.”¹⁰⁸ Az első két versszak látszólag csupán pontos, érzékletes, színes tájleírás – egy jellegzetesen magyar, talán ismét Buda környéki vidékről. Az első versszak – mintegy személyazonosító jelként – már magán hordozza József Attila költői jegyeit: a „langy” jelző – tudjuk, nála mindig többletjelentést hordozó – élővé válik, mint a *Nem én kiáltok* óta annyiszor, a fű

¹⁰⁶ Részletes elemzése *Szigeti L.*: J. A.-versek elemzése [174]; uő: [353] 228. skk.; uő: *Modern hagyomány*. Bp. 1995. 185–206.

¹⁰⁷ *Szigeti L.* [353] 75.

¹⁰⁸ *Németh A.*: *Kortársak* [202] I. 280.

„biccen”. A tárgyak és jelenségek simogatóan kicsinyebbek lesznek: „bogárka”, sőt „csöpp varangy” — ami szinte külön jellé válik, és így egyike leggroteszkebb, szinte már mitikus képeinek. Az uralkodó hangrend a vegyes, a leggyakoribb magánhangzó az *i* — mellette *ü-ö*-k harsánysága. Csak a rímhangoknál komorodik, mélyül el: *a-ó, á-a* hanggal a szakasz. És az utolsó sor lesz váratlanul, sokat sejtetően komorrá:

és a szántón borong a nyárfa.

A szakaszárás ezzel azt az elkomoruló tájat idézi, amely majd Radnótinak lesz állandó élménye.

A második versszak szinte fülledtté, túlérétté teszi a tájat. Látzólag csak két elhagyott, felesleges, rothadó tárgyat hoz a képbe — a dorongot és a hordót. Az alliterációk, a színek buja bősége, a hangulatfestő szavak sokasága, az antropomorfizált tárgyak érzéketlensége, a mély hangrendű, főleg *o*-dominancia, az egy asszonánc és egy tiszta rím váltakozása — önmagában is pontos „parnassien” pillanatképpé, éremmé alakítják a szakaszt.¹⁰⁹

Minden tájelem él ebben a képben: „hasán horkol”, „nézi”, „borong”, mozdulatlanságában is mozgalmas a táj. Mint erre Takács Etel figyelmeztet, még az írásjeleknek is külön fontos szerepük van — az „öreg hordó” után álló pontosvessző jelzi, hogy a „puha moha” meg a „zsiros donga” a hordó jelzői.¹¹⁰

¹⁰⁹ „... a borongás mögött már felsejlik az ősz képzete. Megerősíti ezt a második versszakban a »muhar« jelzője a »magos«, amely nem feltétlenül jelenti azt, hogy magas, sokkal inkább azt, hogy magvas (magva van már, fölmagzott). A harmadik és negyedik versszak pedig már egyértelművé teszi, hogy őszről van szó. A leveleit hullató fa, a szél s a köd képzete, a *késő* szó megjelenése, megisméltése — mind egyértelműsítő szerepűek. Az *ősz* hangsúlyozzák a verssorok alkotta *színképzetek* is, amelyek a domináns barnától a szürkén át a fehérig vezetik a szemet... A második versszakban a sárgás és a barna van túlsúlyban: a *magos muhar* (a magvas muharmező sárgának látszik messziről), az *odvas dorong* s az *öreg hordó* hordozzák e színeket. A harmadik versszak komplex képe: a haj s a leveleit hullató fa egyidejű felidézésével egyaránt a sárgás és a barna színképzetét kelti. Az utolsó versszak metaforájában, illetve megszemélyesítésében pedig a fehér az uralkodó: a *köd* már eleve asszociálja a szürkét s a mindent eltakarni látszó fehér szint...” (Szigeti L.: J. A.-versek elemzése [174] 78.)

¹¹⁰ Takács [369] 46.

De mindez csak az egyik réteg. Mert a *Ritkás erdő alatt* nemcsak a táj, hanem a múltó, tovatűnő táj verse, az idő verse. Az első két versszakban még áll az idő, a harmadikban a széllel elindul, s a negyedikben már elmúlt. A 10. sorban kiszól a költő, kommentál — hangot vált, s ez a kommentár már a halálos búcsúzás hangja

— késő, szép délután ez, késő —

az a mágikus, megfajthetetlenül dallamos hang, amely majd az *Az a szép, régi asszony*-ban tér vissza.¹¹¹ A békés táj halált hordoz, mint majd Radnóti hasonló belső szerkezetű *A mécsvirág kinyílik*-je.

Ezt a kérlelhetetlenül múltó időt pedig a kívülről nézett, a ködből kibontakozó lírai én tűnődően szemléli — a vers a szemlélődés, tűnődés verse is.

— Egy ember ült a porban
s eltűnt a kifeslő jegyek közt.

Ez az ülő ember meg persze párja a Virrasztónak, a *Faluban* a dombocskán ülőnek, a Tűnődőnek — egy egész nemzedék önarcképe. Ugyanakkor nehezen felfejthető jelsorozat is: mik a „kifeslő jegyek”? Hapax legomenon ez József Attilánál — ilyen szimbolikus, szinte szemiotikai versvég másutt nem olvasható nála. Leginkább mégis a természettel egybeolvadó, abban szinte feloldódó költői én képe ez — mint az *Alkalmi vers*... első versszakának végén. A „jegyek” pedig talán arra utalnak, hogy mégsem ősz, hanem tavasz a vers évszaka — s a „kifeslő jegyek” akkor a rügyek.¹¹²

¹¹¹ Szigeti L. elemzése szerint is itt az elmúlás lesz uralkodó.

¹¹² Kemény Gábor szerint: „Egy »hieroglifikus« valóság képe rajzolódik ki előtünk: mindez, amit a maga anyagi konkrétségében látunk, valójában másnak, egy nála fontosabbnak a jele, jelképe...” (*Kemény [186a]* 308–309.) — Szigeti L. többféle értelmezést is felvet: „Az eltűnés egy absztraktabb szinten a költőnek az önmöngéjétől, eddig-volt-magától történő eltávolodását is jelentheti...”, így a *Talán eltűnök hirtelen* előzménye is... „S maga a »kifeslő« jelző is azt sugallja, hogy felismerésről van szó, amennyiben a »kifeslő« azonos a 'kibomlóval', az ily módon 'nyilvánvalóvá válóval', azaz a negatív értelemben felismérhetővel, felismerttel. Más szempontból viszont a széthullás felé tartó mozgás olyan jelentését is hordozhatja, amelyet más verseiben fogalmaz meg... [...] *A Ritkás erdő alatt* is sugallhatja

A vers legmélyebb rétege a szexuális jelentést hordozó képek sora: „langy tó”, a „lukba búvik”, a „hasán horkol”, majd a fésülködő Nő képe:

*fodraiból a levelet
fésüli zümmögő fésű.*

„a köd szoptatós melle”, a „ránchos szoknyájú” hegyek között – talán egy képzelt-vágyott koitusz folyamatát jelzik, az *Óda* nagy koituszlátomásának első vázlataként – Szigeti Lajos a *Szabad ötletekből* is idéz idevágó részt –, s emlékezhetünk a „lány őszi tájból és sok kedves nőből” összeálló anyaképre is.

A *Ritkás erdő alatt* az 1932-es év egyik kulcsverse, tehát egyrésztől – látszólag – folytatója az 1928 óta írt tájverseknek, azok egyik különösen tömör, érzékletes, szinte tökéletes formája – de sokrétegűségével, idő- és szexuális rétegével, enigmatikus befejezésével már a haláláig tartó nagy versek sorát kezdi. A tűnődés és az eltűnő egyén verse is, a természetbe olvadó emberé is. Válságtermék? Inkább új hang keresése. A „halálos táj” motívummal, a sokjelentésű *ősz-szel* nemzedékek lírájának modellje is. És ehhez képest szinte mellékes kérdés, hogy dal-e, idill-e, elégia-e – mindegyik, egy új, szintetikus József Attila-forma.

egyidejűleg a törvény fölfeslését (szakadását) – ahogy Ady írta: a világ szóttjének kibomlását – s az erre való ráeszmélést is. S épp az a zseniális a vers befejezésében, hogy amikor a költői kép szerint szinte semmi sem látható, hiszen ott a köd, a mindent eltakarni látszó tejfehérség, a költőben akkor szólal meg a felismerés, a ráeszmélés s annak kínja. [...] A »kifesző jegyek« jelentheti azt is, hogy az ember is lesüllyedhet a »bogárká«-éhoz hasonló puszta vegetációba, s jelentheti a veszély felismerését is. Ott érezhetjük a sehova nem tartozás, a senkihez sem tartozás, az *emberi-egyéni lét reménytelenségének s korábbi tévhiték széthullásának felismerését is*. Ott lehet a »kifesző jegyekben« annak a hirtelen felismerése, hogy a természet s az emberi társadalom törvényei egylényegűek: egyaránt kegyetlenek. S ott érezhetjük már a »létben felismert otthontalanság« érzését is, ahogy Szuromi Lajos írja az *Eszméletet* elemezve.” (Szigeti L.: J. A.-versek elemzése [174] 94–97.)

1932. nyár végén vagy szeptemberben keletkezhetett a kötet címadó verse, a *Külvárosi éj* is. Minden bizonnyal korszakjelző vers József Attila életpályáján — de talán az egész magyar költészetben is.¹¹³

*A mellékudvarból a fény
hálóját lassan emeli,
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már homállyal teli.*

*Csend, — — lomhán szinte lábrakap
s mászik a súroló kefe;
fölte egy kis faldarab
azon tűnődik, hulljon-e.*

*S olajos rongyokban az égen
megáll, sóhajt az éj;
leül a város szélénél.
Megindul ingón át a téren;
egy kevés holdat gyűjt, hogy égjén.*

*Mint az omladék, úgy állnak
a gyárak,
de még
készül bennük a tömörebb sötét,
a csönd talapzata.*

*S a szövőgyárak ablakán
kötegebe száll
a holdsugár,
a hold lágy fénye a fonál
a bordás szövőszékeken
s reggelig, míg a munka áll,
a gépek mogorván szövik
szövőnők omló álmait.*

¹¹³ A *Külvárosi éj*ről hatalmas irodalom áll rendelkezésünkre. Több teljes, részletes elemzése is van. Az összefoglaló munkákon kívül hadd utaljak néhányra a korabeli, alább említendő Pákozdy Ferenc-kritikán kívül: *T. Lovás* [230]; *Tamás Attila* [377a] 132. skk.; *Kiss F.* [195]; *Fodor*: Miért szép? [244]; *Lengyel B.* [225a]; *Péczely* [267] 122–129, *Balogh* [39a] 84–89.; *Szilágyi* [355] 69. skk. (Előszőr: *ITK* 1965); *Pálfi* [262]; *Szigeti L.* [353] 274. skk.; *Kecskés* [184].

*S odébb, mint boltos temető,
vasgyár, cementgyár, csavargyár.*

*Visszhangzó családi kripták.
A komor föltámadás tiktát
őrzik ezek az üzemek.*

*Egy macska kotor a palánkon
s a babonás éjjeli őr
lidércet lát, gyors fényjelet, —
a bogárhátú dinamók
hűvösen fénylenek.*

Vonatfűtty.

*Nedvesség motoz a homályban,
a földre ledőlt fa lombjában
s megnehezíti
az út porát.*

*Az úton rendőr, motyogó munkás.
Röpcédulákkal egy-egy elvtárs
iramlik át.*

*Kutyaként szimatol előre
és mint a macska, füle hátra;
kerülő útja minden lámpa.*

*Romlott fényt hány a korcsma szája
tócsát okádik ablaka;
benn fuldokolva leng a lámpa,
napszámos virraszt egymaga.*

*Szundít a korcsmáros, szuszog,
ő nekivicsorít a falnak,
búja lépcsőkön fölbuzog,
sír. Élteni a forradalmat.*

*Akár a hült érc, merevek
a csattogó vizek.*

*Kőbor kutyaként jár a szél,
nagy, lógó nyelve vizet ér
és nyeli a vizet.*

Szalmazsákok, mint tutajok,
úsznak némán az éjjel árján — —

A raktár megfeneklett bárka,
az öntőműhely vasladik
s piros kisdedet álmodik
a vasöntő az ércformákba.

Minden nedves, minden nehéz.
A nyomor országairól
térképet rajzol a penész.
S amott a kopár réteken
rongyok a rongyos füveken
s papír. Hogy' mászna! Mocorog
s indulni erőtlén...

Nedves, tapadós szeled mása
szennyos lepedők lobogása,
óh éj!
Csüngsz az egen, mint kötelen
foszló perkál s az életen
a bú, óh éj!
Szegények éje! Légy szemem,
füstölögj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat,
álló üllőt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
— sikló pengét a győzelemre,
óh éj!

Az éj komoly, az éj nehéz.
Alsom hát én is, testvérek.
Ne üljön lelkünkre szenvedés.
Ne csipje testünket féreg.

A *Külvárosi éj* kísérlet az öt körülvevő és a belső világ újfajta bir-
tokbavételére, felmérésére — már megingott, de még megtartott
társadalmi-politikai meggyőződéssel.

Új típusú műformával kísérletezik: egyes szám első személyű és
nagyon is személyes vallomással keretezett mozgó táj- és világleírás

– vízióból és a realitás elemeiből. És ehhez megváltoztatja eddigi formáit – különböző hosszúságú, metrikájú, hangú részek csendel, azaz közökkel elválasztott laza együtttest alkotnak. Látszólag laza csak, voltaképpen a szerkezet metaforikus acélhuzaljai tartják össze a részeket. Hogyan lehetne megnevezni ezt a formát? Vízió? Látomás? Intellektuális-lírai rapszódia?

A sajátos forma nem teljesen előzmény nélküli. Általában Verhaeren késői szabadverseit szokás említeni, utalás történt Kosztolányi egyes kompozícióira, és említhetnénk Babits-verseket is. De a *Külvárosi éjjel* mégis teljesen egyedi, egyéni megoldást alkotott József Attila.

Ehhez a sajátos műformához pedig egészen különleges metrikai szerkezetet alkotott. Az elemzők véleménye erősen megoszlik e metrika jellemzésénél, sőt elnevezésében is: Szilágyi Péter polifonikus versnek mondja, Pálfi Ágnes szabad versnek, amely a kötetlen és szabad mértékformák lehetőségeit használja ki, és emellett a metrikai és műfaji elvet kapcsolja össze. Kecskés András pedig „mértékkapcsoló lazított” versnek tekinti.

Annyi biztos, hogy metrikában is, rímtechnikában is rendkívülien változatos a vers. Van benne szabályos, négysoros jambikus szakasz keresztrimmel, vannak benne dalszerű betétek, van, szinte impresszionista technikával, bravúros hangfestő rimekkel összefűzött lírai rész. („S a szövőgyárak ablakán...”), és vele ellentétben komoran mély hangrendű, nominális szerkezetekből álló részek („vasgyár, cementgyár, csavargyár”), van drámai monológ, szinte tiszta romantikus stílusban (az utolsó előtti).

Újdonság, fordulat a *Külvárosi éj* a vízió tárgyát illetően is. Bár már a *Munkásokban* meg a *Lebukottban* is kísérletet tett rá, de itt jelenik meg teljes sivárságában, iszonyatában a külváros – és, ahogy Tamás Attila joggal emeli ki, a magyar külváros. Persze: a külváros, a gyárak megjelenése a költészetben 19–20. századi általános jelenség. Könyvek sorát írták erről. József Attila vállalkozásának talán legközvetlenebb előzményei Verhaeren város- és üzemfreskói, a századvégi Flandria acél–szén-világának mitikussá növesztett, lidércnyomásos, ám mégis pontos részletekkel teli megidézése – ugyancsak különböző szótagszámú, metrumú szakaszokból álló kompozíció. Az *üzemekben* a környezet is sokban hasonló:

Penészvirágu kültelek
A sarkon tárt ajtóju kocsma.
Réz s ónlapok, faltükrök mocska...
Ébenfapultok, és lohol sok tébolyult pohár, ahol
Csillog-villog az alkohol.

Visszfénye a járdán mozog.

(Faludy György ford.)

De a nagyváros–külváros–üzemek képe ott van Rimbaud-nál, Apollinaire-nél (*Vendémiaire, Égöv*), utóbb Brechtnél (*A városok dzsungelében*) vagy a 30-as évek angol lírájában (MacNeice, Auden, Spender) is. A magyar irodalomban megtalálható a rákospalotai Babitsnál (*Városvég*), sőt Kosztolányinál is, mint erről Somlyó György írt, Somlyó Zoltán verses regényeiben és *Sikátor-balladájában* – sok azonos motívummal. Természetesen az egész „szocialisztikus” lírában¹¹⁴ is jelen van a téma.

Mindemellett ez a freskó az 1932-es pesti külváros tája, még akkor is, ha a szerzővel egyetértve azt is tudjuk, hogy egy életérzés kifejezésének eszköze is volt: „Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom... számára csupán »jól jön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel.”¹¹⁵ Tudjuk: ezeket a sorokat mintegy védekezésül írta Halász Gábornak, amikor az szemére hányta, hogy túlzottan propagandisztikus verseket ír. A külváros a *Külvárosi éj*ben egyszerre vízió, saját lelki-állapotának kivetítése, felnagyítása és objektív – meg merem ismét

¹¹⁴ Komlós Aladár (A szocialisztikus líra. MTA I. OK 1955 (X.) 3–4.) Gyayovszki Emil: *Sejelem* c. versét említi. – A városmitoszról és a munkásmítoszról I. *Tamás A.* [377a] 150., 154. – Kosztolányi-„áthallásokról” I. *Tamás A.* [375] 564–578. A *Milyen közeli most a nyári ég* c. Kosztolányi-versben:

Elhangzik a dobaja. Semmi más.

Egy surranás.

Meg két erős, gyors puskadurranás.

¹¹⁵ Egy azóta elveszett levél részletét idézi Halász Gábor. In: *Kortársak* [202] II. 1170.

kockázthatni —, tudományos pontosságú rajza 1932 magyar világának. És az is igaz, hogy ez a magyar táj Ady magyar ugarának utódja, mint erre Király István utal.¹¹⁶ Még távolabbról rokon Petőfi *A puszta télen-jével* — mindkét mű a látszólag üres tér lényegi gazdagságát sugallja. Távoli utódja pedig Weöres Sándor *Az éjszaka csodái* című verse. Rokon, mint azt éppen a kortárs Halász Gábor egy korábbi tanulmányában is megjegyezte már, Derkovits Gyula képeivel is.¹¹⁷ A Bartók zenéjével való analógiáról majd a *Téli éjszakával* kapcsolatban írok.

Voltaképpen hídszerkezet, saját élményből: a Székely Bertalan utcai lakás konyhájából indul, egyes szám első személyben szól, majd egy kívülről leírt, egyes szám harmadik személyű rész következik, a végén ismét személyes vallomásra vált. A kettő közötti vízió vagy szemle — a *Holt vidék*hez hasonlóan — nagy távlatból indul, s egyre jobban a részletekre irányul. Gyertyán Ervin itt is filmtechnikáról, „gépmozgás”-ról szól.¹¹⁸

Az első mozdulat: ki a konyhából, fel az égre —, rendkívül jellegzetes. Az éjben fényt gyújt a hold — s a tájat ennek kísérteties fehér fényénél látjuk. („Ha a hold süt, a néma, siron túli fény” — írja majd néhány év múlva...)

A vízió vagy/és tájkép részeit a nagy alapelemek tartják szilárdan össze. Az egész képen a víz–nedvesség-képzet uralkodik, (mint kevéssel előbb a *Nyár* tájában): „Nedvesség motoz a homályban...”, „csattogó vizek”, „úsznak némán az éjjel árján”, „A raktár megfeklett bárka”, „Minden nedves, ...”.

Egy másik kísértő alapelem a romszerűség, sirkőszerűség. Ez a pusztulást idéző töredékesség már a vers elején feltűnik: „egy kis faldarab...”, „Mint az omladék...”, „S odébb, mint boltos temető”. A költeményt mindenekelőtt a csend uralja. Az egész vers — szerkeze-

¹¹⁶ Király [189a] I. 178.

¹¹⁷ A Derkovits Gyula–József Attila-párhuzamról 1935 óta többen, így pl. Halász G., Pogány Ö. G., Dési Huber I. írtak. Tematikájuk, helyzetük és akkori világ-nézetük hasonlóságáról, emellett több formai, vers-, ill. képszerkezetet érintő analógiáról, egyes festmények és versek meglepő megfeleléséről, a színek szerepéről kettőjüknél részletesen írtam 1958-as József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla c. tanulmányomban. (L. Szabolcsi M. [321] 52–94.

¹¹⁸ Gyertyán [123a] 273.

tileg — úgy is felfogható, mint a csendből kiszakadt kiáltások sora — az egyes részekben a hallgatag sötét ásit, „a csönd talapzata”, s ezt szakítja ketté a vers egyik középpontján a „Vonatfűtty”.¹¹⁹

A vízió voltaképpen kísértetiesen ember nélküli táj. Csak a 6. versszakban bukkan fel a „babonás éjjeli őr”, s három egységgel odébb a furcsa együttes: rendőr, motyogó munkás, az elvtárs, még később a részeg napszámos meg a szundító kocsmáros. Ez az embercsoport még őrzi a mozgalmi időszak képzetait („Röpcédulákkal egy-egy elvtárs...”), de már az új, realistább és kétségbeesettebb emberszemléletét jelzik — lealacsonyított, nyomorult és szánnivaló emberek...

Majd ismét csend lesz — a következő négy versszak ismét ember nélküli, csak a szél jár „kóbor kutyaként”. És feltűnnek — más József Attila-versekből ismert módon — az ember nélküli táj, a tárgyi világ vigasztalan apró tárgyai. A *Munkások* zárószakaszának képe a penészről itt is visszatér: „A nyomor országairól / térképet rajzol a penész”, és a *Harmatocska* bokron felejtett papírdarabjai itt fenyegetőbbek, kísértetiesebbek, a változatlanág jelei lesznek: „...Hogy' mászna! Mocerog / s indulni erőtlén...”

Nem térek ki rá, hogy ennek a víziónak-tájképnek, a Székely Bertalan utcából szemlélt tablónak metaforikája milyen egységes és erős — a szövegyár lágy, lírai világán kívül a gépvilág kegyetlen rekvizitumaira épül, ilyenek az olajos rongyok, a „szalmazsákok, mint tutajok”. Az undor leginkább a 48. sortól erős: „Romlott fényt hány a korcsma szája...” És ez végződik a vereséget beismerő szavakkal: „...sír. Élteti a forradalmat.”

A kép tehát komor — s igaza van Kiss Ferencnek, a vereség hangulatát, a kiábrándulást rögzíti már. A „komor feltámadás titka”, amelyet az üzemek őriznek, ezután sem fog megoldódni. Az éjjeli őr pedig csak „lidércet lát, gyors fényjelet, —” nem pedig igazi fényt. Az 1932-es év külső és belső eseményei, a külső nyomás s a belső kétely meg az elkomoruló lélek egyszerre teszi ezt a szöveget igazán nagyszabású és megrázó válságdokumentummá.

Ám akkor mit kezdjünk a befejező versszakkal: az éjhez intézett himnusszal, amely ugyan a vereség és a nyomor metaforáival indul

¹¹⁹ A csöndre l. *Szigeti L.* [353] 275–279.

(a soksikú kép: „Nedves, tapadós szeled mása / szennyes lepedők lobogása...”), de erősítővé, „pozitívva” fordul át a munkásmozgalom, a sarló és kalapács rekvizitumainak nem is rejtett emlegetésével? Magam ezt a részt szervesnek s kevésbé meggyőzőnek érzem — kissé szónokiasnak s önmegmutogatónak... A vízió, a tájkép ennek ellene beszélt — látszik: a *Külvárosi éj* olyan korban született, amikor kételyei ellenére a költő még próbált bízni a mozgalomban, legalábbis elhithetni magával, hogy még bízik.

A befejező mellékdal, ez a jambikus, kereszttrimes, pontosabban keresztasszonános négysoros strófa a szép József Attila-i decrescendók egyike. Még nem a virrasztás, hanem az alvás — megnyugtatásnak szánt kétségbeesés, a változatlanúság bevallása: „Az éj komoly, az éj nehéz.” És hiába kívánja a testi és lelki nyugalmat már:

*Ne üljön lelkünkre szenvedés,
Ne csipje testünket féreg.*

A záró szó: a „féreg” mégiscsak a kétségbeesés és megalázottság jele.

A *Külvárosi éj* tehát nem annyira az eddigi József Attila-i költészet összegezése, mint új út kezdete. Nemcsak formailag „nagy vers”, első darabja annak a sornak, amelyet az *Óda – Tél – Elégia – A város peremén* jelez és az *Eszmélet* fejez be. Egyszersmind új út a magyar nagyvárosi és üzem-költészetben is, s főleg: jele annak a mély válságnak, amely 1932 őszén kezd érlelődni a költőben. Minél mélyebb egyéni válsága és közéleti kétségbeesése, annál erőteljesebb műveket alkot. Jól érezte meg utóbb az illegális párt egyes köreinek véleményét tolmácsoló Pákozdy Ferenc hírhedt kritikájában: ez már a párttól való eltávolodás jele — eretnokség és újítás.

1932 őszeről való az *Emlék* is — a maga modorában s nemében ugyancsak szinte tökéletes mű.¹²⁰

¹²⁰ Legrészletesebb elemzése: Fodor [105a] 133–135. L. még Szigeti L. [353] 277–278.

*Apró, kemény kontyú ángyom
réz-homloka fénybe cikkann,
réz-hajlással földet érint,
búzát kötöz csörögve a nyomainkban.*

*Ki kél pergő, könnyű hintón?
Arany haja sétál, mászkál.
Mi mint búza s ő pirosuló
napernyővel, mint a pipacs, fölöttünk száll.*

*Ángyikám mint rézből öntött,
áll a zizegő mezőben.
Por lombjai hajladoznak.
Bogár szemén piros villog eltűnőben.*

*Majd áttetsző krumpli gözölt,
hűtötte a csendes este.
Ángyom sóhajtott s elvillant
a sűrűlő szürkületben még egy fecske.*

*S jóéjszakát szólt a szalma.
Jószágaink ciripelgettek
s jószágunk volt a föld, az ég,
a tücsköknek a csillagok felelgettek.*

Ez is „falusi”, szabadszállási inspirációjú – ismét a szinte már legendás ángyika a hőse –, a késői Márta-korszak és a barthás korszak stílusában írt vers. Ebben a modorban valóban érett, tömör mű. Először a bronzszoborszerű ángyika már mitikussá vált alakja jelenik meg az emlékből – a réz-attribútumok túlsúlyával –, majd síkváltás történik: az ő szemével látott „pergő, könnyű” hintón szálló tünemény. Kissé ügyetlenül-darabosan megoldott összkép („Mi mint búza...”) után ismét a z-hangokkal kiemelt „rézből öntött” ángyika tér vissza a „zizegő mezőben” – s az úri tünemény már csak „bogár szemén” villog. Az emlék időben tovább halad: „Majd...”, és elérkeztünk József Attila kedves, olykor szorongató, itt megbékélő napszakához, a „csendes esté”-hez, a tücsökhangú alkonyathoz, s az emlék itt is a mindenségbe beleolvadó apró lényeket idézi fel. Nosztalgikus gyermekkoridézés, emlék- és álomtechnika leképezése – trochaikus nyolcasokban, félrímeikkel.

Medvetánc

A tájversek mellett 1932 őszén újból s újból megalkotja önképét. Az *Ordas* és *A hetedik* szomszédságában születik egyik legismertebbé vált verse — a később kötetcímadóvá vált *Medvetánc*.¹²¹

*Fürtös, láncos, táncos, nyalka,
aj de szép a kerek talpa!
Hova vánszorogsz vele?
Fordulj a szép lány fele!
Brumma, brumma, brummadza.*

*Híres, drága bunda rajtam,
húsz körömmel magam varrtam.
Nyusztból, nyestből, mókusból,
kutyából meg farkasból.
Brumma, brumma, brummadza.*

*Gyöngyöt őszi válogattam,
fogaimra úgy akadtam.
Kéne ott a derekam,
ahol kilenc gyerek van.
Brumma, brumma, brummadza.*

*Azért járom ilyen lassún,
aki festő, pingálhasson.
A feje a néninek
éppen jó lesz pemszlinek.
Brumma, brumma, brummadza.*

*Kinek kincse van fazékkal,
mér a markosnak marékkal.
Ha nem azzal, körömmel,
a körmösnek örömmel.
Brumma, brumma, brummadza.*

¹²¹ Legrészletesebb, máig érvényes elemzése: *Tamás Attila* [378]; L. még *N. Horváth B.* [142] 125–127. Fogantatására, dallamára alapvető: *Szabolcsi B.* [317] 204–205.; L. még *Móser* [246] és *Ujfalussy* [416].

*Szép a réz kerek virága,
ha kihajt a napvilágra!*

*Egy kasznárnak öt hete
zsebbe nőtt a két keze.*

Brumma, brumma, brummadza.

*Állatnak van ingyen kedve,
aki nem ád, az a medve.*

*Ha megfázik a lába,
takarózzék deszkába.*

Brumma, brumma, brummadza.

A hetedik – Ordas – Fák – Háló, az 1932-es év önmeghatározó, önábrázoló, mondhatnánk önmitizáló versei sorába tartozik. Sajátos jelenség, hogy ekkor – s rejtettebben korábban s később is – mennyiszor bújik állatbőrbe, azonosítja magát állattal („Én állat volnék és szegyéntelen”, „a tigris meg a szelid őz”). Ekkor, 1930–32-ben – persze erősen a népdal, népi kultúra hatására – egész sor állatmaszkot próbál fel, szarvas, farkas, medve lesz, ezek az ösképek segítik összefogni és meghatározni, egységbe rántani énképét. Ezek a maszkok segítenek rejtőzni s kitarulkozni is.

A farkas–ordas-jel is mélyrétegekre megy vissza, a medve-jel még inkább. József Attila jól ismerte a finnugor és általában a szibériai népek medvekultuszát. A Munkácsi Bernát által gyűjtött *Medvénekek* bizonyosan megvoltak könyvtárában.¹²²

S a medvéhez, medvetáncoltatáshoz még távoli, homályos családi emlékek is fűzhették – a József Jolán által utóbb erősen stilizált, de talán mégis élő családi legenda az atyai ősről, aki medvetáncoltató pakulár is lehetett.

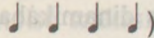
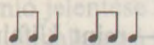
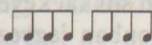
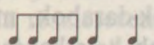
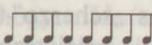
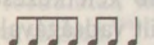
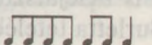
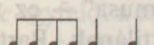
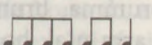
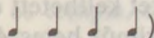
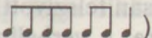
A „magas irodalomban” is volt ismert példa a medve-énképre: Heine *Atta Troll*ja – ezt is bizonyosan olvasta.

Ám ahhoz, hogy ez a medve-énkép művé váljon, realizálódjon, még egy indítóélmény kellett. És ez valószínűleg egy Bartók-zongoradarab volt. Németh Andor azt állítja, hogy Berény Róberték lakásán ő játszotta el Bartók *Medvetáncát*, s ez után néhány nappal

¹²² Részletesen l. *Tverdota* [411a].

született volna a vers.¹²³ A Bartók-zongoradarab valóban adhatott inspirációt formában, hangnemben. Szabolcsi Bence elemzése szerint:

„A »Medvetánc«-ban legfeltűnőbb, hogy a költő – ha igaz, hogy versét Bartók darabja inspirálta – ritmikus képletében nem, vagy csak igen szabadon követte a zenét. Csak a strófa második felének és a brummogó refrénnek ritmusát merítette a Bartók-dallam harmadik sorából; viszont magát a refrént valóban ott találhatta a zenében, a visszatérő, döngő dudabasszusok, a négyhangos *bordun* formájában. Íme a kétféle ritmus:

Bartók		József Attila
(Refrén:)		
		
	→	
		
		
(Refrén:)		(Refrén:)

Maga a szerkezet így alakul:

Bartók

Bordun-refrén

A táncdallam

Refrén

A táncdallam mélyebben,
továbbvezető függelékkal*

József Attila

1. Táncba hívás

Refrén

2–4. Hetyke magakelletés

Refrén

5–7. Gúnyos kéregetés:

éles tetőpont

* Ebben a variáns-függelékben megjelenik a vers strófakezdő 8-as ritmusa is.

¹²³ Németh A. [254] 455. Az esemény időpontját Németh Andor nem kimondottan, de más elmondott eseményekből kikövetkeztethetően 1932 nyarára teszi – József Attiláék azonban valójában egy évvel később laktak Berényéknél.

Refrén	Refrén
A táncdallam	—
Refrén	—
Fokozás, éles tetőpont, kibomlás	
Refrén	
Csonka, hanyatló ismétlés	
Refrén	
Utóhang	

A vers felépítése tehát hasonló, de mégsem ugyanaz. A zongoradarab utolsó harmadában kulminál s egy utóhangban búcsúzik; a vers a végén csattanószerűen emelkedik fel. Bartók darabja így inkább csak elindítója és kerete lehetett a »Medvetánc« gondolatának; hangban, indulatban, ritmusban és dinamikában ihlette meg, koncepciójában sokkal kevésbé.¹²⁴

Meg kell azonban jegyezni, hogy — mint Ujfalussy József kiemelti —, más „scherzo”-típusú Bartók-darabok, más „Rusztikus falusi tánc”-ok is belejátszhattak a darab keletkezésébe. Így „A 6. vonósnegyes Burletta tételéből végül nyílt vadságával vigyorog ránk a »Brumma, brumma, brummadza« ritmusa” — ez ugyan későbbi Bartók-mű, de arra utal, hogy József Attilának „Bartók zongoradarabja sokszorosan felszívott ösztönzéseket kelthetett életre”.¹²⁵

Mindenesetre: a verbális mű páros rímű, hetes és nyolcas trocheusokból álló, versszakonként három részre tagolódó forma — az első két sor nyolcas, a harmadik-negyedik, amely népdalszerűen felelget vagy továbbviszi a gondolatot, hetes, a zárórefrén ismét hetes.

A vershelyzet sajátos: vásári sokadalom, az első versszak a közönség, a nép hangja, kommentárja, majd öt szakaszon át egyes szám első személyben a medve szól, az utolsó versszak meg ismét lezáró tanulság, kommentár...

Az értelmezés alapkérdése persze: az egyes szám első személyű beszélő, a medve — egyúttal a lírai én-e? Durvábban: a költő szőle medvealarcban? Igen, én így tartottam korábban is, s most is így

¹²⁴ Szabolcsi B. [317] 205–206.

¹²⁵ Ujfalussy [416] 237.

olvasom a verset. A második-harmadik versszak főmotívuma: a bunda és a fogak „válogatás”-a, mint *A hetedikben*, az ént felépítő elemek felsorolása. A „híres, drága bunda” a költői én, a magatartás – s az összetevők között ott van a korábbi hónapok kutya meg farkas volta is. Persze: a *Medvetánc* játékos-díszletes, népi-groteszk színezésű, merész asszociációkra épülő mű – legalább annyira keserű, mint amennyire játékos, polgárpukkasztó és fájdalmas egyszerű. Ugyanakkor társadalmi indulatú, szegényember-párti – a kasznárról szóló sorok az *Árada*ba is beleillenek. A vers végén feltűnik az „ingyen” kulcsszó („Egy, ki népet ingyen oktat”... – mondta *A hetedikben*, és az „énnekem / pénzt hoz fájdalmas éneke” szinte végigvonul majd a későbbi évek verseiben, a *Világosítsd föl* soraiban is: „ki szemet árul, ki szerelmet / ki pedig ilyen költeményt”). Az utolsó szakasz első két sorának egymást kioltó, ellentétekben kibomló jelentése és az átok vagy csúfolódás halálra utaló képe keserűvé, fájdalmassá teszi a csattanót.

Tamás Attila részletesen kimutatja, hogy a *Medvetánc* egyes képei, képzetei, fordulatai, metaforái hogyan kapcsolódnak korábbi vagy későbbi versekhez.¹²⁶

A *Medvetánc* egyfelől a népies-kalevalás korszak, a folklórra építő formálás bravúros példája. Játékos, dallamot idéző ritmusformálása mint technika és terápia, szinte haláláig fogja elkísérni a költőt – egészen a „*Költőnk és Kora*” táncoló soraiig.

De a játék mögött nagyon is keserű a szájíz, a medvemaszk mögött sírásra torzul az arc. A kényszerű szerepjáték, a nehezen küzdött egyéniség ingatag volta, a nézők, a közönség, a társak értetlensége (a medve egyedül táncol...) s a vég halált hívó keserősége – mindez az 1932-es, egyre mélyülő válság és bizonytalanságérzet jele is. A játék mögött akkor vált még nyilvánvalóbbá a tragikus mélység, amikor a vers kötetcímadó lett, s mellékerült a pokoljárásra utaló mottó.

¹²⁶ A medvetánc-motívum tér vissza – talán József Attila versének hatására is – Mécs László *Lelekigyakorlat* c. versében: „Ember! orrodban medve-karika / S Életgazdád táncoltat.” Manréza, 1933. nov. 12. In: *Rónay László: Mécs László*. 1997. 122.

„Népi groteszkek”

A *Medvetánc* rokona — hangban és megformálásban — még két „groteszk” vers: *A kanász* és *A cipő*.

A kanász

*Az én farkám olyan farka,
ondolálva van a farka.*

*Orrukban csak magyar mód
csillog egy kis aranydrót.*

*Van egy pösze kis malacom,
fővárosi grófkisasszony.*

*Sóhajtott is egy ízbe,
nézi magát a vízbe.*

*Van nekem egy oly kis kanom,
szelid szóra kezes nagyon.*

*Az ha fogja s egyet túr,
a kőkastély felfordul.*

*Van egy semmi kis furulyám,
nem nőtt az, csak datolyafán.*

*Azt ha fúvom, hull a makk,
a fák táncrea állanak.*

*S ahány felhő, összeszalad,
ha csördítem ustoromat.*

*Réz a nyele, szikrázik.
De sok szoknya megázik!*

A kanász is önarckép — még régebbi rétegekből, mint az *Emlék*. Mert a kanász önképe az őcsödi kanász, aki már a *Medáliákban* felbukkant:

*A kis kanász ríva öleli át
Kővé varázsolt tarka malacát —*

Itt vidám-hetyke a vers, tréfássá válik az emléke, a Kanász meg varázslóvá, vezérré — költővé válik, kanász-Prosperóvá, mindentudó varázslóvá. A ritmus népdalos, metrikája hangsúlyos, még a

szókincs is népi-parasztira van színezve („Egy ízbe”, „ustoromat”), a fordulatok is stilizáltan népiesek, ugyanúgy, mint a *Betlehemi királyokban*, itt is egy népi színjátékot imitál. Enyhén és játékosan úrelenes, szegényemberi – ez is hozzátartozik a színezéshez.

Ez is kis bravúrdarab a maga módján, talán nem oly nagyigényű s nem is olyan keserű, mint a *Medvetánc*. Bár Németh Andor szerint: „Emlékszem, mennyire élvezte a saját versét *A kanászt*, milyen büszke volt erre az ötletére, »Orrukban csak magyarmód / csillog egy kis aranydrót«. Megvallom, én is beledolgoztam a versébe és tőlem való ez a kis vicc: »fővárosi grófkisasszony«.»¹²⁷

A cipő

*Költő vett föl, pici lábán
egy ilyen tapos,
két megtörött, szelid orcám
azért bánatos.*

*Fény deszkázhat, ég füstölhet.
Lekvár lesz a sár?
Neki mindegy. Füzömből meg
kanócot csinál.*

*Sziszeghetek, ügyet se vet
rám, a marcona.
Kiadhatom a lelkemet, –
ennek nincs hona.*

*S ha szívemet künn az uccán
elébe teszem,
elpirul ugyan, de aztán
döfköd mérgesen.*

*Nyelvem néha rája öltöm;
visszanéz csunyán
s ő is, az én morcos költőm
nyelvét ölti rám.*

¹²⁷ Németh A. [254] 454.

Volt fényes és szép életem.

Hordott egy huszár

s váltogatott, a hűtelen.

Ennek vége már.

Ne tartott von ilyen árra,

vetett volna ki

Észak homályló havára

dérrel porlani,

vagy Dél izzadt erdejében

tigris tépne szét,

vagy gyík fülelné belőlem

az éj gyors nesztét,

vagy egy éjjel hordanának

szét a természetek, — —

vagy tengeri zöld homálynak,

ahol elleszek

virágállatok közt csendben,

mint cipő-virág,

míg belepnek puha testtel

iszamos csigák.

Óh, sudarán fa lombjának,

szagolna maki,

vagy csak mocsári gólyának

vetett volna ki!

Az is befűzne kígyóval,

szállana velem,

lassút lépne s állva tollal

fedné egy felem.

Rab vagyok a költő lábán,

két éve tapos,

két megtörött, szelid orcám

azért bánatos.

A cipő is tréfa, játék, s a maga módján ugyancsak bravúrdarab. Talán leginkább metrikája, dallama – látszólag trochaikus nyolcasok és ötösök dallamos, kereszttrimes egybefűzése, de talán inkább a kanásztánc két sorba tördelése, ennek dallamára végig elénekelhető.¹²⁸

Ez is „trükkös” vers, mint a *Beszél a tej* – itt a Cipő beszél, a Költő cipője panaszolja sorsát. Már a helyzet is groteszk, s József Attila a túlfeszített hasonlatok sorával csak még groteszkebbé teszi. Korábban is előfordult – de ez időtől egyre jellemzőbb költői eszköz lesz –, hogy valóságos hasonlatbokrokat növeszt a versben – rokon ez „litániázó” hajlamával, játékos túlfeszítés is. Itt a 13 versszakból hat ilyen ornamens, kacskaringó („Ne tartott vón...”-tól a „fedné egy felem”-ig). Nem sokkal később az *Egy kisgyerek sírban* élt majd a hasonlatbokor-technikával.

Az *A cipőben* sok a jó ötlet, részletszépség – összességében inkább ujjgyakorlat, pusztá játék.

A „belső táj” versei

Az önarcképek és egyúttal tájversek sorát két – érzületben rokon – vers zárja – valószínűleg mindkettő 1932 kora őszéről.

Fák

*Puha szántások esővert, leves
gerezdjei között
csüggedten várják a fák a sebes,
apadt mellű ködöt.*

*Sárga levelük lefele konyul,
törzsük vizes, ragyog.
Kisírtan állnak – gyorsan alkonyul
s e fák magányosok.*

¹²⁸ Szilágyi [355] 163.

*Még gallyas, vágatlan, sudár alak
mind: hántatlan dorong.
Fényes gyümölcsük helyén hallgatag,
zömök varjú borong.*

*Görcsösen fogja ijedt gyökerük
az elmálló talajt.*

*Nedvük sebesen kering, tüdejük
még zörren, még sohajt.*

Rügyre gondolnak mormolva e fák.

*S a tág ég tiszta, nagy –
reggel az erkölcs hűvös, kék vasát
megvillantja a fagy.*

A *Fák*¹²⁹ őszi tájkép, talán falusi táj, de olyan, amilyen csak a *Külvárosi éj* után születhetett. Itt is a belső lelki táj válik külső formává. És a belső táj kiégett, kétségbeesett, magányos – a költői én reménykedő, de már halálra szánt. Fákról meg gyökerekről már szólt az *Ákácokhoz* című versben – annak mintegy visszaéneklése, palinódiája a *Fák* – hiszen itt „Görcsösen fogja ijedt gyökerük / az elmálló talajt...”, és nem kapaszkodnak már szilárdan meg erősen. Különben is: a *Fák* igazán Van Gogh-i vers – nem is lehetetlen, hogy egy-egy képe közvetlenül is ott lehet e tekeröző, görcsös tája háttérében. A jelzők itt mindenütt a rothadásra, öregedésre, szétesésre utalnak – a *Ritkás erdő alatt* erotikus tájából itt lógó mellű vénasszonyok tája lett: „csüggedten várják a fák a sebes, / apadt mellű ködöt”. A sok versben jelen lévő nedvesség itt is végigfolyik a versen, de már a rothadás, pusztulás jeleként („Puha szántások esővert, leves / gerezdjei ... Kisírtan állnak...”). A kulcsszavak: vizes, nedves, szétmálló és magányos. Csak a harmadik versszak első két sorában van valamelyes remény (és a kettőspont jelzi az értelmezést):¹³⁰ „hántatlan dorong” – még minden lehet belőlük, de a harmadik-negyedik sorban a „varjú”-jel egyúttal itt is a baljós végzeté.

¹²⁹ Elemzése még nem született, néhány fontos megjegyzést l. Takács [369], *Török* [402] 56–57.

¹³⁰ Takács [369] 48.

És a talányos befejező szakasz? Ismét a tétova remény a rügyekkel, de „az erkölcs hűvös, kék vasa” – a fagy jelenik meg, és ez a sokértelmű képsor – a csaknem mindig halálos konnotációjú kékség, a végzetet, a történelem törvényeit jelző fagy – egyöntetűen a remények pusztulását, a kiábrándulást jelzi, durván és vulgárisan lefordítva: a mozgalomban még talán hívő, reménykedő költő egyre erősebb csalódását, szembesülést a történelem kérlelhetetlen menetével.

De ezt a keserű kiábrándulást nem jajongó kiáltással, hanem rafináltan megformált képsorban rejti a mű. A szokatlan 10+5-ös sorok, s főleg a nagyon is átgondolt rímelés: pontos, olykor ragrímek mellett puha asszonáncok sora (köztük: a „konyul – alkonyul” rímpár, mely közvetlen halála előtt a „Költők és Korá”-ban tér majd vissza), a pazar bőségű jelzők – az egész versnek bizonyos kosztolányis színezetet is adnak. Ismét csak s nem utoljára a József Attila-i magatartás: a sötétséget, a kétségbeesést minél tökéletesebb, minél fegyvelmezettebb formában, képsorban visszaadni.

Talán nem tévedek, ha úgy gondolom: a *Fák* is az utódoknak (pl. Radnóti Miklósnak) egyik mintaverse lett.

Ezt a sort egy közvetlen önarckép fejezi be: a *Háló*.

*Hull a hajam, nincs kenyerem,
tollam vásik,
halász bátyám így veszett el.
Él így más is.*

*Idegeim elmeritem,
mint a hálót,
húst fogni s a nehéz vizen
könnyű álmot.*

*Szakadt lehet – gondolkozom, –
az én hálóm.*

*Kiagatom, megfoltozom.
S íme, látom –*

*Kiterített fagyos hálóm
az ég, ragyog –
jeges bogai szikrázón
a csillagok.*

Ezúttal nagyon ismert népdalritmust alkalmaz – a „Megy a gőzös, megy a gőzös Kanizsára...” vagy a „Meg ne mondja komám-asszon...” ismert harmadoló tizenkettes ritmusát,¹³¹ tehát olyan formát, amely Petőfi óta használatos a költészetben. A *Háló* egyes szám első személyű, szinte kihívó személyességű önvallomás – az első abban a sorban, amely a meghasadtágát, a pszichotikus állapotot és kint adja vissza. A hangütés a korábbi bemutatkozó versek (*Bevezető*, *József Attila*) közvetlen vallomásos hangját folytatja – „eldalolva” „elnótázva” a nyomort, s felvillantva „halász bátyám” emlékét. A szabadszállási rokon sorsa most a korai halál jele. Az első szakasz 4. sora pedig a tömör, sokatmondó József Attila-i öszszefoglalás:

Él így más is.

A második versszak sikot, hangot vált, de folytatja az első szakasz asszociációsorát: „halász bátyám”-ról a „háló”-ra siklik. És innen a „háló” lesz az uralkodó képzet. Hihetetlen feszításválságú kép-pel indít: „Idegeim elmeritem, / mint a hálót...” – „hust fogni” – nyilván élelmet és nőt – és „nehéz vizen / könnyű álmot” – a József Attila-i ellentétező képalkotás egyik legszebb darabja.

A harmadik versszakban „az én hálóm” elszakad – Németh Andor értelmezése szerint világos utalás a pszichoanalízisre, illetőleg már saját kezelése sikertelenségére.¹³²

A háló az utolsó versszakban „az ég”-gé alakul – felbukkan a korábban is előfordult, ettől fogva oly gyakori József Attila-i képzet: az ég, a csillagok mint az egyén felett feszülő, kérlelhetetlen rács – a végzet, szabály, történelem.

Csillagok rácsa csillog az egen:

(Jaj, majdnem...)

Hideg csillagok égnek tar fák ága közt.

(Judit)

¹³¹ Szabolcsi B. [317] 198.; Gáldi [118] 42.

¹³² Németh A. [254] 85.

Csak 1937-ben enyhül majd meg – látszólag – az ég:

*s este a nyájas csillagok
rámnevettek a teli holddal.*

(Gyönyörűt láttam)

A *Háló* korszaknyitó vers, hangütésével, kíméletlen önvallomásos őszinteségével, tág képeivel – nyitánya az 1933–36-os kor verseinek. A *Külvárosi éj*ben már a *Nagyon fáj* hangját előlegezi.

I n v o k á c i ó

Az 1932. évből való – feltehetőleg, de nem bizonyosan az *Invokáció*. A kolozsvári Korunk 1932. decemberi számában jelent meg.¹³³

*Énekelni oly nehéz, hol kíváncsi szemek figyelnek,
Mégis, elfogódva bár,
Fujd el dalod, zengd a munkások dalát.
Föl vagy huzva az életre s végül minden óramű lejár.
Nyisd meg szíved, a világ alázatosan ül a kapunál.
Éz itt körül mind ellenség, gondold meg jól, az nyugalmat át.
Énekelni oly nehéz itt, énekeld a munkások dalát!*

*Tekints körül e tört sikon, melyre kővér falkában épp betör a homály.
Nincs ideje vigadásnak, ládd, a nap is feldöntött pohár.
Mi már nyugtalan álmunkhoz készülődünk – drága a világ, –
Cirpelni kezd a fáradtság; énekeld a munkások dalát!*

*Óh hogy fetreng a nagy este! Erdős öléből sötéten dől a vér.
Az orvos szerint százhusz milliónak nem jut egy falat kenyér.
Ama százhusz millióban, mely a hold-zsupp fődte ölban rongyaiba váj.
Megszületett az a GyermeK, kit nem véd sem Isten, sem Király –
Egész világ ege alatt
Emeld föl műszered, szavadat, –
Ismered a modern pszichológiát, –
Szíved elől nincs menekvés. Énekeld a munkások dalát!*

¹³³ Keletkezéséről l. Szántó [336] 15–16.; Garai [119] 149. – Verstanilag elemzi: Szilágyi [355] 163.; Pálfi [262] 224–225. – L. még Szathmári [340].

*Rebbentsd meg a kíváncsiak gunyos csapatát.
Hölgyek, urak, ismerősök. Mosolyogni akarsz, mint barát.
Rájuk vagy utalva. S mintha néznének egymást ablakon át.
– Csörrenjen meg az az üveg! Énekeld a munkások dalát!*

Formában is, érzületben is sajátosan „köztes”, átmeneti mű. Szilágyi Péter trochaikus versnek tartja, egyes, a forradalomra utaló részeiben „ugrásszerűen felgyorsuló ionicus a minorekkel is felhívja az olvasó figyelmét”. Pálfi Ágnes szerint viszont az egész versben „mozaikszerűen ütközik a háromféle metrikai elv...”, „...mintha mutatlna a vers metrikailag – nem tudván eldönteni, a szabad vers kötetlen vagy szabad mértékformája-e a meghatározó, s hogy a kötetlen formán belül az ütemhangsúlyos tagolás vagy az időmérték uralkodik-e.” Magam nem lennék ilyen szigorú: én szabályos trochaikus versnek olvasom, különböző összetételű strófákkal és átgondoltan bonyolult szerkezetű rímekkel (bbbbb – bbbb – cc bddbb bbbb) – és főleg refrénnel. Garai László egyenesen rondónak olvassa; én is azt hiszem, hogy ál-szabadverssel van dolgunk. Közel áll Illyés Gyula (Füst Milántól is inspirált) korábbi szabad verseihez.

Mindenesetre: különös kísérlet. Mintha a *Szocialisták* folytatása lenne, de más körülmények között. Garai László is annak képével veti össze: A („Tanácsot állunk a dombon,...”) itt már sötétté válik: „Tekints körül e tört síkon, melyre kövér falkában épp betör a homály” – tehát a *Külvárosi éj* időszaka és hangja, és még erősebben: „Óh hogy fetreng a nagy este! Erdős öléből sötéten dől a vér.” És mindezek ellenére győzi meg magát a költő: „... Énekeld a munkások dalát!” azaz az Internacionálét, amelyre szó szerint is utal: „megszületett az a Gyermeke, kit nem véd sem Isten, sem Király”. (Pottier szövege magyarul:

Védelmző nincs felettünk,
se isten nem véd, se király!)

Vallási és politikai motívumok egymásba játszanak e sorokban, de a vers mindenekelőtt a költő önmeggyőzése, mindennek ellenére közjük akar tartozni. Bizonyos, hogy már a pszichoanalitikus kezelés alatt vagy után írta: az „ismered a modern pszichológiát” sor erre

utal. De az utolsó rész „Csörrenjen meg az az üveg!” kiáltása a *Fagy* „Vágd bele!” kiáltására emlékeztet. A jelképes ablakbetörés, a „kiváncsiak gúnyos csapata” és közte feszülő ellentét inkább korábbi időpontra, 1932 közepére utalhat.

Talán még 1932-ből való a két „tőkehaszon”-ballada (*Haszon, Bér munkás-ballada*) is – villoni formájuk és harcoságuk erre utal. Mivel azonban filológiai bizonyíték erre nincs, s beilleszthetők az 1933–34-es év villoni vonulatába is (*Vigaszt*), ott tárgyalom őket. Viszont a [*Hová forduljon az ember...*] az én olvasatomban nem 1932 végi, mint az ÖV feltételezi, hanem 1933-as.

Valószínűleg 1932 karácsonyán írta voltaképpen egyetlen ránk maradt „igazi” novelláját, *Csoszogi, az öreg suszter* címmel.¹³⁴

Meglehetően szabályos, inkább konzervatív írásmódú elbeszélés – nyilván a megrendelő igénye szerint is. Gyerekkori emlék – nem nehéz a novellában szereplő kisfiúban valamikori önmagára ismereni, a fiú anyjában pedig a Mamára. Csoszogi, ez az öreg suszter is ferencvárosi lehetett. Enyhe irónia, egy kevés szentimentalizmus is színezi – leginkább „ifjúsági irodalom”-nak lehet tartani. A gyermekévek élményanyagá élesebben is, ironikusabban is majd az *Öngyilkosság?*-ban és a *Verstan és versírás*ban tér vissza.

Köteteinek fogadtatása

A *Dönts a tőkét...* és a *Külvárosi éj* kötetek fogadtatása jelzi, ezekben József Attila helye az irodalmi életben még felettebb bizonytalan.

A *Dönts a tőkét...* kötet kritikai visszhangja, fogadtatása nagyon is vegyes volt.¹³⁵ Már a legelső reagálás, a G.M. szignójú cikkecske a szegedi Széphalom Csodabogár rovatában gúnyolódik a tőke szó

¹³⁴ L. ÖM 4. [10] 12–15., 187–188. – Réz Pál közlése szerint A Tűzhely c. lap 1932. augusztusi számában jelent meg. (28.) – Előzőleg talán a Nádaí Pál szerkesztette Tündérújjak c., akkor ismert „női” magazinnak írta – mint erre Nádaí Pál felkérő levele utal. (ÖM 4. [10] 188.) Szántó Judit szerint túl „finomnak” találták, ezért ott nem közölték.

¹³⁵ L. Bokor [70] 52. skk.

használatán.¹³⁶ Szinte természetes, hogy a jobboldali sajtó kigúnyolja, leszólja, lekommunistázza, sőt feljelenti. A Budapesti Hírlap például így fejezi be rövid cikkét: „Verseskönyve mindenesetre beszédes bizonyosága annak, hogy a bizonyos oldalról reakciónak kikiáltott magyar Kir. Ügyészség milyen liberálisan értelmezi könyvcenzúrázási jogát.¹³⁷ „...programja lázítás a kommunista forradalomra. Rosszul fogalmazott, rímelő kis vezércikkek, melyek már nem is tartoznak az irodalmi kritika körébe” — olvassuk másutt.¹³⁸

Ezen nyilván József Attila sem csodálkozott, sőt talán el is várta. De talán mélyebben érinthette, hogy közvetlen baráti köréből is érte támadás.

Két nagyon éles, haragos, személyileg is elfogult bírálat jelent meg róla. Az egyik Féja Gézáé, az Előőr 1931. május 10-i számában. Ez a híres *Szélkakas költők* című cikk,¹³⁹ amely a barthás korszakban keletkezett verseknek a már említett mozgalmi jellegű javításait támadja — lényegében esztétikai és morális okokból —, mondván: „A líra végső megfogalmazása, változhatatlan sudárba szökése volt az ember legmagasabbrendű teremtői ihletének. Ezek az ifjak azonban fölfedezték a sokarcú verset, azaz megverselnek egy dolgot 3—4-féle hangnemben, készítenek róla marxista, nacionalista, kisagrár és egy semleges szólamú verset.” Féja Géza indulata nemcsak József Attila ellen irányul, Simon Andort is hasonló „átalakítáért” glosszázta meg kevéssel előbb a Népszava.¹⁴⁰ És ebben az ügyben még lehetett is valami igaza.

De Féja — szinte a sértett s elhagyott szerelmes indulatával — ezen túlmenően is leszólja József Attila kötetét. Igaz kevéssel előbb szakított József Attila, mások társaságában a Bartha Miklós Társasággal — s így az Előőrrel is. Féja pedig egy nemzedék felfedezőjének, szervezőjének akarta magát látni, ezért is érintette fájdalmasan a „hütlenn elhagyás” — lényegében ettől fogva József Attila életében végig ellene foglalt állást.

¹³⁶ A glossza szerzője Zolnai Béla volt, a francia nyelv és irodalom szegedi professzora. L. Kortársak [202] I. 208.

¹³⁷ Budapesti Hírlap, 1931. máj. 24. — L. Kortársak [202] I. 213.

¹³⁸ Magyar Szemle könyvmelléklete, 1931. dec. — L. Kortársak [202] I. 215.

¹³⁹ I. m. 208—211.

¹⁴⁰ I. m. 753—754.

Ebben az írásban végtelenül fölényesen lekicsinylő: „József Attila is lassanként azok közé tartozik, akik elképesztenek a »versköteikkel«. E kötetek ugyanis egyre üresebb, szegényebb, vékonyabb füzetek...”

A Babits elleni támadást is avas akadémiizmusnak tartja – majd megengedi: „Mindezekén túl József Attilát a kóklerségtől félig-meddig megrontott, de tehetséges költőnek tartom...” Amit elismer, az a „dörmögés” meg „a primitív idill reális vidéke, ezen a tájon biztos és telt hangú dalos. »Betlehem« és a »Betlehemi királyok« maradandó, tökéletes két vers... Legrosszabbak a forradalmár versei...”. Személyes csalódás, politikai indulat, jogos fenntartások keverednek Féja cikkében. Ám irodalmi szempontból az Előőrs marginálisnak számított ekkor.

A központi, az irányadó fórum persze a Nyugat. Ott, ha lehet, még fölényesebb, még lekezelőbb írás jelent meg, Fenyő Lászlóé, az 1931. június 16-i számban.¹⁴¹ Tudjuk, hogy József Attila iránti ellenszenvét a kettejük közötti magánéleti konfliktusok és egy néhány évvel azelőtti gyanús anyagi ügy miatti konfliktus is motiválta,¹⁴² a költő ellenségévé vált, verset is írt ellene. Ugyanakkor a Nyugat vállalta a cikket – nyilván nem Babits ellenére. Fenyő egyébként ez időben rendszeresen bírálta a Nyugat kritikai rovatában – véleménye így mintegy a folyóiratét is közvetítette. Nem kétséges: ez az írása sértetten bántó s nagyrészt rosszkedvűen igazságtalan. Ő is megalkuvónak bélyegzi a költőt: „József Attila, ha úgy érzi, hogy eszmei mondanivalójának javát szolgálja: megalkuszik a költészet rovására..., ez a megalkuvás lépten-nyomon szembetűnik József Attila kötetének, József Attila új kötetének lapjain”. Sőt hozzáteszi: „Az ízléssel általában baj van József Attilánál...”.

Fenyő László is megengedi, atyáskodó fölényel: „E fiatal költő tehetsége mindazonáltal nem vitatható el...” Ez az egyetlen mondat – a maga szarkasztikus lebecsülésével – elég a kivégzéshez. És hiába emel ki néhány verset – utána ismét lebecsülő kijelentések következnek a Villon-fordításokról.

Két másik bírálat elismerő, bizonyos fenntartásokkal. Mindkettő Erdélyben jelent meg – az egyik Gergely Sándortól a Korunk má-

¹⁴¹ I. m. 218–221.

¹⁴² L. Szabolcsi M. [325a] 135–137.

jusi számában.¹⁴³ Elsősorban a „szocialista kultúrmunka” szempontjából szemléli, s ilyen szempontból megdicséri a Féja és Fenyő által megbírált verseket – a többiekről megállapítja: „Kötetének nagyrészt nem a harci-támadó versek teszik...”, és itt ő bírálja meg, ugyan csak atyáian a „rikkantó, jókedvű, burzsoá-bosszantó költőt, aki fittyet hány az ámuldozó polgárnak...” Az ő követelménye: „... a tisztaság s a zavartalan megértés kedvéért le kell szokni a költőnek a fölösleges rikkantgatásairól, filológiai képzettségének túlságos hangsúlyozottságáról. [...] Mert ma még azok a versek is, amelyek a proletárharc vállalásából részt kérnek, egy-egy felelőtlenül rikkantó vessorral elrontják a gondolat s ideológia tisztaságát...”

Gergely Sándor merev és botfűlű értelmezését azért a költő úgy is felfoghatta – s erre utal a Fábry Zoltánhoz írt levélben –, mint forradalmi költészetének „hivatalos” elismerését.¹⁴⁴

Az Erdélyi Helikonban Dsida Jenő írt a kötetéről. Egyrésztől felfedezés számára József Attila kötete, lelkes, rajongó, szinte túldicsérő: „A nincstelen csavargók szájas, zamatos, helyeként drasztikus beszéde a József Attila lírája. [...] József Attila Ady Endre költői útjának első igazi és helyes folytatója. Nem szellemet és nem ideológiát kapott József Attila Adytól, hanem intelmet: visszafigyelni őseink nehézkongású, bibliás, de mégis üde és vadvirágszavú beszédére.” Viszont másrésztől úgy látja: „Am ennek a sajátosan érdekes és erős formának belső tartalma majdnem semmi. [...] Programversei mögött nincs belső aranyfedezet. [...] Hideg fejvel megtanult program és ideológia ez József Attilánál.”¹⁴⁵

Akad néhány kisebb, elismerő bírálat is, Jenő Józsefé a Népszavában („szintiszta költészet és szintiszta szocializmus”, Kálmán Józsefé a Szocializmusban (egy tanulmány részleteként), Kardos László néhány sora. És talán jólesett neki Fábry Zoltán néhány, feltétlenül elismerő, sőt kissé szónokiasan lelkendező írása a pozsonyi Az Útban („József Attila hangja egészség, erő, az osztályharc mindig felújuló tavasza.”)¹⁴⁶

¹⁴³ Kortársak [202] I. 217.

¹⁴⁴ I. m. 755. – L. Agárdi [26] 201–202. is.

¹⁴⁵ Kortársak [202] I. 214–215.

¹⁴⁶ I. m. 212., 222., 208., 224.

1932 őszétől sorjáznak a *Külvárosi éj* bírálatai. Itt több az elismerő kritika, kezd kialakulni a József Attila-hívek ezután egyre jobban kirajzolódó tábora. A *Külvárosi éj* kötet újdonságát és értékét szinte mindnyájan érzékelik – jelentős kivétel a volt jóbarát, Illyés Gyula és Németh László.

Időben nagyon korán, rögtön a kötet megjelenése után már ír róla a Pesti Napló 1932. október 30-i számában Bálint György. Szinte feltétel nélkül elismerő – észreveszi tömörségét („Egy-egy verse: líra, érzés, elmélkedés, lázadás és cizellálás, összesűrítve”). Azt is érzékeli, hogy ritkább a lázadó hang. „Gyakoribb a komoly rezignáltság. [...] A pátoszt nem ismeri ez a költő, hangja mindig egyszerű és emberi.”¹⁴⁷ A József Attilával csaknem egyidős Bálint György, aki egyúttal egy intellektuális-baráti körhöz tartozik, melynek Radnóti Miklós és mások tagjai, ettől kezdve feltétlen híve lesz.

Idősebb barátja, a „Danci”, azaz Danzinger (Agárdi) Ferenc a Korunk 1932. novemberi számában megjelent tanulmányának ezt a címet adja: József Attila, a szocializmus költője.¹⁴⁸ A verseket politikai-ideológiai szempontból megközelítő, fenntartás nélkül elismerő hangú kritikájában rá és a kor marxista gondolkodására jellemző gazdasági-politikai fejtegetések után jut el a megállapításhoz, hogy József Attila erkölcsös költő, hogy a lét és tudat kettőssége feloldódik nála, hogy költeményeiben a szocializmus elmélete is megjelenik. Azt is feljegyzí, hogy versei már „szájról-szájra” terjednek a „magyar ajkú proletárság” között.

Költői-poétikai oldalról közelíti meg – több írásában – a kötetet a másik barát, Németh Andor, talán legrészletesebben 1933. január 31-én A Tollban megjelent írásában.¹⁴⁹ Finom elemzéssel ír József Attila „akrobata” mutatványáról, „a hang és tartalom gyakori összeférhetlensége” problémájáról, arról, hogy minden verse a „zeneiesség és intellektualitás erőpróbája”, majd néhány pontos, találó képben jellemezi a *Külvárosi éj* fő színeit.

Váratlan, meglepő hang Pákozdy Ferenc költőé, aki ekkor újságíróként élt Hódmezővásárhelyen, az ottani írókör, a Műverem tagja

¹⁴⁷ I. m. 247.

¹⁴⁸ I. m. 251–256.

¹⁴⁹ I. m. 278–280.

Babittól ekkor már elvált Németh László útja. De József Attiláról alkotott korábbi rossz véleményét fenntartja. A Tanú 1933. januári számában a Magyar líra 1932-ben című tanulmányában korábbi véleményét erősíti meg: „Néhány éve bíraltam egy könyvét, akkor azt gondoltam: Íme egy sokoldalú, gyökértelen fiatalember, aki nem tudja, mire tegye fel az életét, minden téren eljuthat a közepeig[...] Túlérett kultúrák csodagyermeké[...] csakugyan az a költő, akire a szocialisták azt mondják: a polgári társadalom bomlásterméke.”

Az új kötet sem változtat lényegesen a véleményén, csak árnyalja: a tréfás verseket „furcsa, modorosan groteszk [...] versek”-nek tartja – azután: „Apró, szagpatott, mesterkéltnépszerű részletekből bizarr csendéleteket állít össze[...] legszebb soraiban is van valami kicsinyes öntetszelgés.” (Ez utóbbi megállapítást a „kijöttem, hogy erőm összeszedje...” *Bánat*-beli sorával kapcsolatban írja.) És természetesen: „verseibe jókor, rosszkor belekerül a proletár[...] Hideg ember, akinek nem is árt szeretet és összetartás fegyelme. Forradalmárnak inkább Catilina, de a föltett élet, a kimondott szó lassan talán elmélyítik”. És egy gyilkos mondat: „Van egy szép verse (Mondd mit ér annak[!]), amely megérdemelné, hogy a magyar szegények újságja, ha volna ilyen, vezető helyen hozza”.¹⁵⁴ Csillagászati távolság választja el egymástól a két embert, emellett Némethnek nem volt érzéke sohasem a groteszkhez, de a humorhoz sem.

¹⁵⁴ L. Kortársak [202] I. 281–282. Németh László utólagos magyarázatát (Bokor Lászlónak írt levelében) a kritikáról l. i. m. 774. Eszerint egy József Attila-dedikáció („Németh Lászlónak – Hamis tanúsághoz – Igaz tanulságul”) váltotta volna ki sértődöttségét. Ez igaz is lehet, de a bírálat ezen túlmenően is József Attila költészetének és egyéniségének meg nem értéséről árulkodik. Nem értek tehát egyet Vekerdí László álláspontjával. Így értelmezi Németh László bírálatát: „... azonban alig három év múlva, a Tanú harmadik számában a *Külvárosi éj* című kötet alapján a Korunk véleményével egyetértve már a »proletáriátus nagy költőjét« látja benne”. (*Vekerdí László: Németh László*. Bp. 1970. 52–53.) Cs. Varga István és Fűzi László szerint „Németh 1933-as kritikája is méltányosabb sok más kortársénál. [...] a szegénység költőjének szívesen látná József Attilát”. (Cs. Varga I.–Fűzi L.: „Az élettemmel forgó csillagkép csapott be”. Forrás, 1980. ápr. – 69.)

Az értetlenség legmélyebb oka az, hogy József Attila költészete és egyénisége, az egész József Attila-jelenség nem illett bele a nemzedékszervező Németh László koncepciójába, távol állott értékrendszerétől.

Nem illett bele Babitsnak és a Nyugatnak a magyar irodalomról, a magyar költészet irányairól alkotott képébe sem. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint József Attila helye a Babits szerkesztette, Nyugatot kiadású *Új Anthológiában*.

Az Új Anthológia

Az 1932-ben megjelent *Új Anthológia*. Fiatal költők 100 legszebb verse – Babits Mihály válogatásában – pontosan tükrözi Babits és általában a Nyugat ekkori preferenciáit. Babits Mihály előszava szerint: „...az új nemzedék lírája mélységesen pesszimista, vagy naivul és petőfiesen forradalmi, mindenesetre egyszerű lesz, puritán és tárgyias”. „Az Embert keresik ők, nem a társadalmi és politikai lényt, hanem az Embert, úgy ahogy magában van, ősen, szabadon, még romlatlanul, érző szűziségében... A formával keveset gondolnak...”

Babits egyetért azokkal, akik „új népies iskoláról” beszélnek, a verselésen kívül a „népi életkép”, a „tárgyias epika” is feltámadt, népi mélyrétegek kerülnek elő, „Elnyomott, szinte tudatalatti, proletár hagyományrétegek föltárása van itt folyamatban... És ez maga forradalmiság, – Petőfi-féle forradalmi öntudat csap ki soraikból, csak a szegénységnek, a magyar és idegenfajú szegénység vállalása.” A nemzedék sokban egységes: „...egyek az egyszerű és ősi érzések kultuszában, a cikornyák és külsőségek megvetésében, a szegénység szeretetében, a szabad természet mély átérzésében... emberség és szeretet szent álmaiban...”

Babits előszavában Illyés Gyula, Sárközi György és Erdélyi József egy-egy versrészletét idézi – és valóban, az általa felrajzolt kép vonásait leginkább Illyés és Erdélyi műveiből vonja el. Az antológiában is ők szerepelnek kiemelten: Erdélyi József 11, Illyés 8, Sárközi György 7, Szabó Lőrinc 8 verssel (és Török Sophie 8 verssel).

Az első vonal mellett a 4–6 versesek: Bartalis János, Bányai Kornél, Fenyő László, Fodor József, Komjáthy Aladár, Marconnay Tibor – József Attila két, sokkal korábbi versével, a *Tiszta szívvel* és az 1923-ból való *Megfáradt emberrel* szerepel.¹⁵⁵

Nemcsak Babits Mihály személyes megbántottsága volt a feltűnő mellőzés oka, hanem az is, hogy a már a *Nincsen apám se anyám*, de főleg a *Dönts a tőkét...* és az utánuk következő József Attila-művek és a magatartás nem illett bele ebbe az Illyés–Erdélyi-líra alapján modellált képbe – túl színes, túl villódzó, nyugtalanító és groteszk volt.¹⁵⁶

1932-ben Móricz Zsigmond *Huszonöt év* címmel összegezi a Nyugat törekvéseit, helyzetét az 1932. január 1-jei számban. Az időségek mellett megadja a fiatalok protokoll-listáját is. Idézi Babitsot, aki szerint: „Van olyan raj, akire büszke vagyok, akinek röpte otthonosan száll líránk magasságában.” És a nevek: Erdélyi József, Illyés Gyula, Bányai Kornél, Fenyő László, Marconnay Tibor, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Török Sophie versei szerinte méltán foglalnak helyet a magyar költészet nagy antológiájában.¹⁵⁷

Az új nemzedék kialakításában akkor már – a különálló Németh László mellett – Illyés Gyuláé a főszerep. Az új egyszerűséget és az

¹⁵⁵ József Attila a Nyugat kiadóhivatalának 1932. márc. 14-én keltezett levelében járul hozzá versei díjtalan felvételéhez, és közli életrajzi adatait: „Születtem 1905-ben Budapesten, jelenleg is itt tartózkodom; néhány év óta állás, elhelyezkedés és foglalkozás híján író vagyok.” (Vál. lev. [11] 282.) Az antológiában ez a mondat nem jelent meg, csak ennyi: „Iskoláit Szegezen és Bécsben végezte. Él Budapesten.”

¹⁵⁶ A kortársak – köztük József Attila hívei és barátai – persze észrevették mindezt, s támadták is érte Babitsot. Pl. *Lakatos Péter Pál*: Kortársak [202] I. 236.; *Forgács Antal*: Kortársak [202] I. 233.), utóbb *Katona Jenő*: Kortársak [202] I. 286. Babits válogatásának létrejöttéről, József Attilára vonatkozó értékitéletéről I. *Basch Lőránt* emlékezését: „A költő Babits értékrendjében a 9. helyen, Fekete Lajos, Gulyás Pál, Komlós Aladár, Nadányi Zoltán, Szenes Erzsébet társaságában szerepelt.” Ugyancsak Basch szerint Babits így nyilatkozott: „Minden verset olvastam, de kettőnél többet legjobb akarattal sem találtam.” (Egy literáris pör története. Irodalomtörténet, 1959/3–4. 419. Idézve: Kortársak [202] I. 762.)

¹⁵⁷ *Móricz Zsigmond*: Huszonöt év. Nyugat, 1932. jan. 5. A párhuzamosan említett, Móricz szerkesztette prózaantológiában szereplő tíz fiatal novellista: Bibó Lajos, Bohuniczky Szefi, Dallos Sándor, Gelléri Andor Endre, Kodolányi János, Nyíró József, Pap Károly, Szabó Pál, Sztinyai Zoltán, Tamási Áron.

új népiességet az ő *Három öregjében* ünnepli nagy cikkben Babits Mihály (a március 1-jei számban) – Illyés pedig Erdélyi József új kötetében. Ezekben az években a fiatal nemzedékből messze Illyés Gyula a legtöbbet közölt költő.

Ezt az új hangot észleli a Babits-féle *Új Anthológiában* Schöpflin Aladár – aki meg sem említi József Attila nevét. (Nyugat, 1932. április 16.) Hevesi András viszont, jellemző módon, jóval visszafogottabban vélekedik az *Új Anthológiáról* és az új nemzedékről: „Sárközi György és Szabó Lőrinc néhány versében zavartalanul gyönyörködtem, de a remekművek nagy kivirágzására úgy érzem, még várunk kell.”¹⁵⁸

József Attila kritikai fogadtatásának magyarázatát adja emlékezéseiben Vas István: „...azt kezdettől fogva tudtam, hogy József Attila nagy formaművész, hogy nyelvre és verselésre nézve a fiatalabbak között nincs nála külön – talán még Babits sem tesz túl rajta. Másrészt azonban a formaművészete is akadályos volt annak, hogy észrevegyük a modernségét. Alapjában véve mi is a Kassák előítéletével néztük, ha más értékeléssel is: a rímelés meg az ódon, azaz kötött formák használata nem lehet modern. Ez a líra nem volt olyan látványosan újszerű, mint az, amit Kassák ültetett át nyugatról. József Attila olyan lényegien új volt, hogy – nem első eset a világirodalom történetében – meg sem láttuk az újdonságát.”

Voltaképpen ebből eredt a legtöbb félreértés a költészete körül. A hidegség, amire nemcsak Illyés bírálata céloz, hanem Fenyő Lászlóé, Füst Miláné meg Németh Lászlóé is, ma nevetségesen hangzik József Attilával kapcsolatban – akkor nem hangzott úgy. Hiszen arra sem József Attila az első példa – és valószínűleg nem is az utolsó –, hogy az elemien kitörő újdonságot a keresettséggel, modorossággal, sőt kiagyaltsággal tévesztik össze. József Attilának a szenvedélye is annyira új volt, hogy hozzá kellett szokni. Elsősorban közvetlenül politikai verseiben, amelyeknek felépítését nem egyedül Illyés érezte antipoétikusan ésszerűnek, sőt elméletinek.” „József Attila volt a legfélreértettebb magyar költője a huszadik századnak. Persze, csakugyan ez volt – a kritikában. Másrészt azonban nem ismertem, és mindmáig sem ismerem költőt, akinek

¹⁵⁸ Hevesi András: Az Új Anthologia. Nyugat, 1932. máj., 582.

nagyobb – pontosabban: igazibb – közönségükre lett volna, mint neki. Mert ez nem felületesen mutatós dobogósiker volt, nem is csecsegő sznobok ünnepezték, akik olvasatlanul szajkózva fűjják fel néha egy-egy költő legendáját, mint a luftballont, hogy aztán ugyanolyan könnyűszerrel elpuffantsák. József Attila sikere nem volt széles körű, de beható és közvetlen. Józsefvárosi és újpesti fiatal munkások, fiúk és lányok a mozgalomban és lipótvárosi garszonlakásokban kívülről tudták, és önfeledten – nem szavalták – mormolták a verseit, kipirult arccal és majdnem-könnyes szemmel, nem hederítve a Társadalmi Szemle, sem a Nyugat kritikáira, és nemcsak a mozgalmiakat, hanem a későbbieket, a lélekelemzőket és a sötét fájdalomtól terheseket is.”¹⁵⁹

*

Az 1932. év nyara különben Európa jegyében telik a Nyugatnál – a Pen tartja itt kongresszusát, 1932 májusában a Nyugat Babits bevezetője után az akkori Európa általuk vállalt íróit vonultatja fel. A „kapuzárás előtt”, a vihar közeledtét jelző villámcsikázás közepette vonulnak itt fel: John Galsworthy, André Gide, Jules Romains, Massimo Bontempelli, Siegfried Sassoon, Giuseppe Antonio Borgese, Walter de la Mare, Ramón Gómez de la Serna, Thomas Mann, Martin Andersen Nexö, Henrik Pontoppidan, Sigrid Undset, Peter Egge, Franz Werfel, Jo van Ammers-Küller, Stefan Zweig, Johannes Semper, Schalom Asch, Jovan Dučić, Karel Čapek, František Langer, Victor Eftimiu, Kazimierz Wierzyński – csaknem mind a következő évtizedek által is igazolt jeles nevek, a kor Európájának java. Ezen a kongresszuson József Attila nem vett részt, nem is hívták meg.

József Attila, úgy látszott a korábbi hónapokban, a mozgalomban, a szocialista költők között találja meg helyét. Mostanra az utak már szétváltak – ott sem volt otthon. A nála fiatalabbak ugyan tisztelettel tekintettek rá, de igazi közege még nem alakult ki. Az 1932 végén, 1933 elején megjelenő kisebb folyóiratokban már formálódik az a közeg, amely majd a Szép Szó időszakában fogja kö-

¹⁵⁹ Vas [429] 252–255.

rülvenni. A Kovách Ákos szerkesztette Álláspont, a Fáklya, Bányai Kornél és Horváth Béla folyóirata vagy a kisebb jelentőségű Irodalmi Kurír, Szandai Szabó Sándor folyóirata a fiatalok, a Nyugatból kiszorultak közül a lázadókat, újat keresőket közlik – sok későbbi neves író itt kezdi pályáját. Jellegzetes példa a Goda Gábor szerkesztette Porond, „Irodalmi és Kritikai Szemle”, mely 1932 novemberétől jelent meg. Az első számban Nagy Lajos, Zsolt Béla, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Márai Sándor és persze Goda Gábor, a második számban, 1932 februárjában jeles képzőművészek és az idősebbek közül Ignotus, Németh Andor írásai jelentek meg. Ez utóbbi *Miniaturök* címmel közöl ceruzajegyzeteket írókról, könyvekről – a névsor: Marcel Proust, James Joyce, Jean Giraudoux, Paul Valéry, Julien Green – és József Attila, majd Karinthy Frigyes zárja a sort.¹⁶⁰

József Attila valójában elszigetelt és magányos az irodalmi és a politikai életben s magánéletében is. Magánya 1933-ban még tovább sűrűsödik.

¹⁶⁰ Porond, 1933. febr. 93–100. A József Attilára vonatkozó rész: Kortársak [202] I. 1. 293–294.

III.

„LÉGY FEGYELMEZETT!”

Az 1933-as év

Élete és tevékenysége 1933 elejétől

1933: minden bizonnyal József Attila életének egyik – legalábbis eddig – legnehezebb éve.

„Huszonnyolc éve éhezem. / Rajtam már csak a fegyver foghat.”
(*Számvetés*) – írja majd ez évben.

A Hódmezővásárhelyen töltött szilveszter után januárban – nem tudjuk pontosan, hányadikán – tér vissza Judithoz a Székely Bertalan utcába. Judit január 23-i, Etának írt leveléből kiderül, hogy mindketten betegek.¹

József Attila január 28-án levelet ír Babits Mihálynak mint a Baumgarten-alapítvány kurátorának. Ez a levél a maga tömörségében, pontosságában – ha szabad ilyen cinikusnak lenni – egyik legszebb prózai műve, mindenestre a magyar pénzkérő levelek legszebbje. De el kell gondolnunk: megírásához nemcsak a szorongató nyomor, betegség kellett, hanem a magafeladásnak s az irányváltásnak, sőt bizonyos fokig a megalázkodásnak olyan foka, amely a volt mozgalmi költőt arra készítette, hogy az általa megsértett Babitshoz forduljon:

„Igen tisztelt Uram!

Körülményeim arra kényszerítenek, hogy megkérjem Önt mint a Baumgarten Irodalmi Alapítvány gondnokát, legyen segítségemre az Alapítvány anyagi erejével. Kérésem okát – szinte a költői szemérem maradványa nélkül – a következőképpen vélem előadhatónak.

Feleségemmel együtt hosszabb idő óta a szó szoros értelmében éhezünk. Ellenőrizhető adat: az Írók Gazdasági Egyesülete ebéd

¹ Kiss Ferenc tulajdonában.

gyanánt egy kávét és egy zsömlét utalt ki számomra a Club Kávéházban, ezt a segítséget hónapokon át igénybe vettem, azonban ez év jan. 1-ével ez megszűnt. Feleségem házimunkák fejében rokonoknál ebédelt. Ez már kínossá vált.

»Jövedelmem« ez évben 15. tizenöt pengőt tett ki. Ezt az összeget – mint a kávét – az I.G.É.-től kaptam.

Majdnem minden holmink – *beleértve az ágyneműt is!* – zálogban van. Lakbérhátralék miatt aggódnom kell és féltенem azt a barátságtalan szoba-konyhát, amelyben még lakunk. Szeptember 8. óta nem tudtam villanyszámlát fizetni. Ma kaptam négy havi áramfogyasztásról szóló P 19.35-t kitevő egyesített számlát, amelyet hét-főig – ma szombat van – ki kellene fizetnem, különben nem kapok világitást.

Nem fűtünk. Nincs cipőm. Azaz egy 43-as, gombos, betétes lakkcipőben járok. 39-es lábam van. Szobánk ajtajának kilincse fél éve le van törve.

Nem takart seb kell, hanem festett vérzés – mondhatnám, hogy száraz kenyérhéjon rágódunk. Az igazság az, hogy pl. tegnap este vacsora és cigaretta nélkül lévén, olyan száraz kenyérdarabokat szopogattam, amelyet a feleségem prézlinek rakott el régen. Tartozom azzal, hogy nem az éhség vitt erre, hanem a cigarettahiány. Az éhséget megszoktam.

Megszoktam. Hogy miért ezt a pillanatot választottam ki, hogy e kissé keserű pohár után nyúljak? Egy hétig majdnem negyvenfokos lázban feküdtem. Egyetlen közönséges keskeny díványunk van, azon alszunk ketten. Lázas beteg mellett, vele egy takaró alatt aludni, kevés a szerelem. Feleségem a földön csinált fekhelyet magának, derékaljul összehajtott egy pokrócot, és kabátokkal takarózkodott. Mire a lázam 38 alá csökkent, a feleségemnek volt 39. Ő feködött a díványra és én a földre. Most nap mint nap, az fekszik a díványon, aki rosszabbul van. Aki lázasabb, aki jobban köhög, vagy aki jobban izzad. – És így tovább.

Nagyon sajnálom, hogy Öntől, akit megbántottam, pénzt kell kérnem. Nagyon sajnálom ezt a festett vérzést is.

Kérem, fogadja tiszteletem kifejezését.”²

² Vál. lev. [11] 290–291.

Megkapta a segílyt — 300 pengőt. A következő levéllel köszöni meg:

„Igen tisztelt Uram!

Bp. 1933. március 2.

A Baumgarten Ferenc I. Alapítványból folyósított 300.— pengőt köszönöm. Valóban az utolsó pillanatban jött, már szét is szedték. De más oldalról is könnyített helyzetemen. Amióta tudom milyen — esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző — impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszörüljem. Magamnak tartoznám ezzel, hiszen ha a modern lélektan nem téved, az Ön szemében e sérelmet úgy sem lehetne jóvá tenni, Ön legfőbb elfeleltheti. Szándékom keresztülvitelére azonban eddig nem adódott mód, mert őszinteségemet mindenki kétségbe vonta volna azzal, hogy Öntől „vezeklés útján” pénzt akarok. Ezt most már visszautasíthatom. Bizonyára az Ön szempontjából is értékesebb, ha ezután állok elő.”³

Egyébként az IGE titkáraként Kodolányi János néhány nappal korábban, január 19-én írt egy főorvosnak, hogy József Attila 39 fokos lázzal fekszik a lakásán.

Még korábban, január 11-én lezajlott a halálbüntetés elleni röpirat szerzői ügyének második tárgyalása.⁴ Ez alkalomról fest képet — névtelenül, de felismerhetően — a „költőről” Bálint György:

„A magyar költő felállt a vádlottak padján, ahová az a kompromittáló vád ültette, hogy tiltakozott két emberélet hatósági kioltása ellen. Tisztelettudóan megállt a büntetőtanács elnöke előtt és csendesen válaszolt a feladott kérdésekre.

— Mennyi a havi jövedelme? — érdeklődött az elnök.

— Nyolcvan pengő — felelt a költő és nem túzott.

— A rendőrség előtt tett vallomásában azt mondta, hogy havi jövedelme százötven pengő.

— Azóta változás állott be jövedelmében. Most nyolcvan pengőt keresek havonta — mondta a költő, és az elnök ezután más témára tért át.”⁵

³ I. m. 291–292.

⁴ L. Rejtő [288]; Tasi [397] 166.

⁵ Bálint György: Magyar költő 1933-ban. A Toll, 1933. jan. — Kortársak [202] I. 277.

A jövedelem változását talán az okozta, hogy Hatvany Lajos ekkor már beszüntette a havi támogatást. (Bár közvetett módon – könyvtára rendezésére adott megbízással, sőt új öltöny ajándékozásával továbbra is segítette.)

Betegség, anyagi nyomor – és ugyanakkor külső és belső fenyegető vészhelyzet.

Hitler hatalomra jut

„1933. január 30-án Hitler kormányra került.” A következőkben József Attila későbbi munkatársának, Gáspár Zoltánnak, a Szép Szó egyik későbbi szerkesztőjének 1938-ban kiadott *Húsz év* című könyvéből idézek:

„A hajdani »német munkáspárt« 7-es számú tagja tehát ott állt végre a birodalmi elnök társaságában az elnöki palota erkélyén. Lenn az uccán tüzfolyam hömpölygött végig: Berlin egész SA és SS-legénysége fátklyásmenetben vonult fel a nemzeti szocialista kancellár tiszteletére. A milliós óriáspárt fegyveres erőihez tartozó tízezrek órákon át meneteltek végig a Wilhelmstrassen. Hitler pedig órákon át állt az erkélyen felemelt karral, mellette az agg elnök, aki elégedetten kopogott botjával a zene ütemére. [...]

A fátklyásmenet után a nemzeti szocialisták azonnal munkához láttak. A hatalmat nem elég megkaparintani, meg is kell tartani; ebben az igyekezetben aztán nem ismertek félmegoldásokat. Rögön másnap feloszlatták a birodalmi gyűlést, s új választásokat tűztek ki március 5-re. Közben zuhogtak a rendeletek. Megrendszabályozták a sajtót, eltiltották minden más párt propagandáját, az uccát kiszolgáltatták a »segédrendőrséggé« előléptetett SA-csapatoknak. [...]

Február 25-én az SA megrohanta a kommunista párt központi székházát, a Liebknecht-házat. [...]

A január 30-i történelmi nevezetességű fátklyásmenet után most a birodalmi gyűlés palotájából felcsapó lángok kormos-vörös lobogása világított a német éjszakában. [...]

Március 5-én a birodalmi gyűlési választáson a nemzeti szocialisták a szavazatok 44%-át szerezték meg, a 647 mandátum közül 288

jutott nekik. A szavazatok 8%-át pedig a nemzeti szocialistákkal szövetséges *deutschnational* párt kapta. A kormány megsemmisítette a kommunisták 81 mandátumát és így a nemzeti szocialisták alkotmányos, (hogy ne mondjuk »legális«) úton hozzájutottak a biztos többséghez. A birodalmi gyűlést Potsdamba hívták össze. Sok dolga azonban nem akadt s kétségtelen, hogy nem fejezte ki a német népérzetet, mivel a kiebrudalt kommunistákon kívül még mindig maradt benne 120 szociáldemokrata, 74 katolikus és 18 bajor néppárti. Júniusban a szociáldemokrata pártot betiltották, a többi pártok között pedig valóságos öngyilkossági járványt tört ki, a centrum és a demokraták önként mondták ki feloszlásukat. Közben betiltottak minden pártalakítást s könyörtelen büntetést írtak elő erre a büntetendő cselekményre. November 12-én új birodalmi gyűlést választottak, a német népérzetnek megfelelően csak egyetlen pártlistával, a nemzeti szocialista pártéval.⁶

Az NSDAP uralomra jutása Németországban – mint minden barátját, sőt minden kortársát – József Attilát is megrendítette. Többfajta módon próbálta a tanulságokat levonni – zezugos volt az útja addig, míg – 1933 végétől – egyértelműen náciellenes, szabadságpárti állásponhoz jutott el. Annyi bizonyos: költészete és gondolkodása alapvető meghatározója lett ez a trauma.

A Társadalmi Szemle kritikája

1933 februárjában megjelent a KMP legális folyóiratában, a Társadalmi Szemlében Pákozdy Ferenc (a 100% köréhez tartozó, a kommunista mozgalomban részt vevő költő) teljesen visszautasító, merev, korlátolt kritikája a *Külvárosi éj*ről.⁷ Főlényes, kioktató hangú írás. Kiindulópontja:

„Mínthogy J. A.-t proletárköltőnek mondják, mérjük azzal a mértékkel, mely a proletárköltőket megilleti. Abból kell kiindulnunk, hogy a proletárirodalom az osztályharc egyik fegyvere, a proletárköltő az osztályharc egyik katonája.” És ebből a legszélsőségeseb-

⁶ Gáspár [120] 248. skk.

⁷ L. Kortársak [202] I. 294–296.

ben szektás álláspontból kiindulva azután elveri a port a *Külvárosi éj* kötetén.

„Mielőtt új kötetéről kimondanók ítéletünket, nézzük meg közelebbről szocialista szellemű verseit. Ilyen a 17 vers közül talán 5–6 akad. Elemezzük pl. »Külvárosi éj« c. versét. (Erről nevezte el kötetét is.) A költő úgy látja, hogy a szövőszekek a holdfény fonalával »szövik szövönök való [!] álmait«. (Hogy a szövönök nemesak álmodozni szoktak, hanem heti 10–20 pengőért sorvadnak a szövőgépek mellett, arról itt nem esik szó!)... »...vasgyár, cementgyár, csavargyár. Visszhangzó családi kripták. A komor föltámadás titkát őrzik ezek az üzemek.« (Marx mennyivel megrázóbban, költőiebben mutatta be a gyárat a *Kapital*-ban.) »Röpcédulákkal egy-egy elvtárs iramlik át. Kutya-ként szimatol előre és mint a macska fülel hátra.« (Kedves hasonlatok az állatvilág köréből). »...az öntőműhely vasladik, s piros kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba.« (Mi az a piros kisded, amiről a vasöntő »álmodik«? Vörös Jézuska?) De elég ennyi. Helyszűke miatt nem foglalkozhatunk olyan alaposan ezzel a kötetel, mint amennyire alaposan foglalkozott pl. J. A. Babits Mihállyal. Így hát az »éj«-el kapcsolatos képzavarokat és logikai ellentmondásokat nem is bolygatjuk.

A proletáréletet sokkal szélesebben és kifejezőbben öleli fel a »Mondd, mit érlel« c. vers. A nyomor egész skáláját szólaltatja meg — de a kérdésre nem válaszol, az okokat felsorolja, de nem jelöli meg az okot és a kivezető utat. A vers egységes hangulatát rontja az utolsó szakasz, melyben a költő fájjalja, hogy »felesége a padlót mossa« s »neve csak áruvédjegy« stb.

Egy jelentéktelen sortól eltekintve legértékesebb »Munkások« című verse. Néhány szóval roppant találóan jellemzi az imperialista terjeszkedést (»mint fészket, ütik le a kis falut«). Egy vers keretében foglalja össze a tőkés világot, a proletáréletet. (»Újságpapír az asztalon kenyérrel, s az újságban, hogy szabadok vagyunk.« stb.) A munkássággal kapcsolatban azt mondja: »Kiállunk érte, mint a kémény, lássák! És búvunk érte, mint az üldözött.« Ez a nyílt és határozott állásfoglalás azonban csak ebben az egy versben jelentkezik.

»Határ« című versében csupa eredeti, ragyogó-leírás — de a lényeg, a vándorló parasztok sorsa, elsikkadt, egészen mellékessé válik. Az »Eső« és a »Fagy« című versekben szintén elhomályosul az eredeti mondanivaló — elnyomják a részletező leírások.

Az eddig felsoroltak alapján meg kell vallanunk, hogy J. A. nem proletárköltő. Hiába olvassuk sűrűn az »elvtárs« szót, és egyéb marxista kifejezéseket (»a levelek zizegnek, mint a röpcédulák«), mindez a felszínen van, nem válik lényeggé, szocialista versei nagyrészt csak töredékek.

Mi az oka annak, hogy J. A., aki elméletileg marxista, nem tudja marxista meggyőződését verseibe beleolvasztani? Hogy felemás marad?

Egyrészt az, hogy J. A. nem elsődleges lírikus természet. Nála az érzések nem törnek ki a maguk forró, friss erejében. (Kötetében alig van néhány valóban lírai sor.) Nála ötletek, hasonlatok, képek, gondolatok jelennek meg, ezeket azután mesteri technikával és nyelvtudással eleveníti meg. (Mellékesen, a teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy az igazi József Attila a »Medvetánc«, »A kanász« és »A cipő« c. versekben jelenik meg. Itt ötletes, bravúros és eredeti, nyelve izig-vérig magyaros, csupa ritmus. De erre a területre nem követhetjük.)

József Attila másrészt nem él benn a munkásmozgalom eleven sodrában. Mintha messziről, parton megrekedve, nézné a tömeg hullámveréseit. Elfutnak mellőle a legfontosabb problémák (pl. a háború kérdése), a legaktuálisabb napi kérdések. Így azután csak a felszínt látja, ötletekre, véletlenadta témákra szorul.”

Pákozdy cikke nyilvánvalóan a bolsevik kritika legrosszabb, legmerevebb fajtája – az, amit később zsdanovizmusnak volt szokás nevezni. Arra a szakadékra világít rá, amely József Attila és az illegális párt egyes vezetői között ekkor már tátongott. Nemcsak arról van tehát szó, hogy a *Külvárosi éj* kötet nem fért bele a proletárirodalmi kánonba, hanem arról is, hogy tudatosan akarták elhatárolni magukat tőle. Pákozdy Ferenc maga így ír erről:

„A cikk megszületésének közvetlen előzménye az volt, hogy Madzsar József és Sándor Pál, az akkori Társadalmi Szemle szerkesztői, magukhoz hívtak – mégpedig József Attila ügyében. Különféle panaszokat soroltak fel ellene. Elmondották, hogy József Attila fegyelmezetlen, komolytalan. Madzsar elvtárs például azt sérelmezte, hogy az általa vezetett szemináriumokon József Attila lejáratja őt, szembeszáll vele, cáfolja az anyag egyes tételeit, minduntalan vitát provokál. Szóba került az is, hogy József Attila ugyan-

akkor hamis nézeteket terjeszt — a marxizmust a freudizmussal próbálja összeházasítani, zavart kelt a fiatalok közt. A végső következtetés az volt (a pontos kifejezésekre hűszegynéhány év múltán nem emlékszem), hogy József Attilának nincs helye a mi mozgalmunkban, és mint költőt is el kell különítenünk magunktól.

A megnevezett két elvtárs hangsúlyozta, hogy ez a párt álláspontja, és hogy ezt írásban is le kell szögezni. Engem szólítottak fel egy ilyen jellegű cikknek a megírására.

Ettől a feladattól természetesen húzódoztam. József Attilával eléggé jó viszonyban voltam, rendszeresen találkoztunk, becsültem, szerettem; ezenfelül izlésem, természetem is tiltakozott az ilyen megbízás ellen. A két elvtárs ekkor arra hivatkozott: a párt kívánsága, hogy ezt a cikket megírjam.

Abban az időben József Attila azt tartotta, hogy ő proletárköltő, sőt a proletárköltő. Nem tagadom, felfogását nem helyeseltem, igyekeztem elvitatni tőle, hogy az, hiszen az én szememben J. R. Becher és Erich Weinert volt a proletárköltő. Véleményem szerint minden sorukon érzett, hogy ízig-vérig kommunisták, s minden sorukkal az osztályharcot szolgálják, az osztályharc első soraiban állnak. Bechert szerettem, több versét lefordítottam annak idején. Egyik kötetéről írtam a 100%-ban — kiemeltem, hogy a mozgalmat nem kávéházi ablakból szemléli, hanem szívvel-lélekkel részt vesz a napi harcokban, agitál, elmegy tüntetni... Bechert tehát szinte példaképnek tekintettem, proletárköltőnek. Magam is igyekeztem minden sorommal a mozgalmat szolgálni. Áthatott az a herweghi mondat, hogy »kezetekben kard legyen a költemény«, nem írtam szerelmi stb. verset, csak »forradalmi« verseket.

Ebből az intranzigens álláspontból kiindulva szálltam tehát szembe József Attilával, illetve azzal a felfogásával, hogy ő proletárköltő. Ő elé is Bechert állítottam mintaképnek. József Attila az akkor megjelent *Külvárosi éj* 4–5 verséről elismerte ugyan, hogy önmagukban nem szocialisták, de a többi verssel való összefüggésben azok...⁸

Sándor Pál viszont az Emlékkönyvben így ír a kérdésről:

⁸ Pákozdy [260]. L. még: Pákozdy: Emlékkönyv [168] 372–373. A kritikával kapcsolatos vitáról l. Kortársak [202] I. 776–777.

„Ma már nem arról van szó, hogy megállapítsuk, milyen rövidlátók voltunk József Attilával szemben. Hogy a cikkben idézettek ma már irodalmi köztudatunkba átment klasszikus verssorok, a magyar irodalom gyöngyszemei. Hanem csak el szeretném mondani ennek a kritikának a háttérét, a történetét.

Igazra volt a kritikának abban, hogy József Attila a magyar irodalomban probléma volt. Abban az időben — Hidas Antal és mások versei miatt — a pártban az számított proletár költőnek, aki »a tömegek egyszerű és kemény nyelvén, kérlelhetetlen éleslátással és erővel mondja meg mindazt, amiért a tömegek harcolnak«.

József Attila valóban nem faragta rímbe az értéköbblételemét, mint egyesek, sem azt, hogy »fizessétek a pártadót«. József Attila költészete a mozgalomban nyugtalanítóan hatott, és valóban »a legellentmondóbb megítélésben részesült«. Nem volt nehéz tehát rávenni Pákozdy Ferencet — aki abban az időben a fenti értelem-ben vett proletárköltőnek számított, de élt benne a nosztalgia, hogy igazi költőnek számíton, tehát vágyódott József Attila tépázott babérjaira is —, hogy negatíven értékelő cikkét megírja.

A cikk megírására való ösztönzés a szektás mozgalmárok közhangulatából táplálkozott, de közvetlenül a Társadalmi Szemle második szerkesztőjétől, Madzsar Józseftől indult ki.[...]

Az egyenes eltávolítás helyett az elidegenítés módszerét választotta. Erre szolgált volna Pákozdy kritikája, amely Madzsar felszólítására és a velem való előzetes megbeszélés nélkül készült.

A kritika sokkal hosszabb és keményebb volt eredeti megfogalmazásában. Mint felelős szerkesztő, tiltakoztam a közlés ellen. A szelíd lelkű Madzsar azonban ezúttal megmakacsolta magát. Végül is nem tudtunk megegyezni. Döntés végett az ügyet Vándor Pál elé terjesztettük, aki akkor érkezett Moszkvából. Sajnos, ő is Madzsarnak adott igazat. A cikk tehát — lerövidítve és szelídítve ugyan, de — megjelent.

Madzsar elérte célját: József Attila megsértődött, de sajnos, nemcsak a szemináriumról maradt el, hanem távolabb került a munkásmozgalomtól is.”⁹

Révai József másként ítéli meg Pákozdyt: „Nincs okunk kételkedni Pákozdy Ferenc becsületességében, jóhiszeműségében és

⁹ Sándor: Emlékkönyv [168] 319–321.

szavainak őszinteségében. Aki ismeri a párt akkori helyzetét és ideológiáját, valamint harcának körülményeit, az tudja, hogy a Pákozdy által leírt helyzet nagyjában és egészében megfelel a valóságnak... A cikket valószínűleg részletesen megbeszélték vele a Társadalmi Szemle szerkesztői, nyilván a proletár platformtervezet szellemében...” „Ez a bíráló a proletárköltészet szektás meg nem értésének szinte iskolapéldája.[...] ez a bíráló szinte sűrítve tartalmazta a József Attila proletárköltésze ellen felhozható szektás »munkás-költészet« valamennyi »érvét«, és érthetővé teszi, hogy e szektás »munkás-költészet« képviselői miért akadályozták meg József Attila meghívását a SzU I. írókongresszusára...”¹⁰

Révai 1958-as előadása persze polémia a „hazai” illegális baloldallal, a szektásnak tartott nézetek képviselőivel (Sándor Pállal), másrészt vita önmaga korábbi álláspontjával is – József Attila megértésének kísérlete. Vértés György könyvében hosszan polemizál Révaival, illetőleg Sándor Pállal. Bebizonyítja – és érveivel itt én is egyetértek – hogy Madzsar nem lehetett a felszólító ebben az ügyben (Madszar 1932 decemberétől már nem tartott szemináriumot, 1932. augusztus 18-tól három hónapig börtönben volt,¹¹ József Attila pedig ekkor Hódmezővásárhelyen tartózkodott). Egyöntetűen Sándor Pált tartja tehát felelősnek. Révaival viszont abban vitatkozik, hogy szerinte a platformtervezet pusztán egyéni álláspont volt.¹²

1980-ban még egyszer szóba került a Pákozdy-bíráló. A Kritika ekkor közölte Pákozdynak Révaihoz írt teljes levelét,¹³ és Sándor Pál 1964-ben fogalmazott válaszát Vértés könyvére.¹⁴ A posztumusz írásból egyrészt az derül ki, hogy változatlanul Madzsar Józsefet tartja a Pákozdy-bíráló sugalmazójának, saját szerepét tagadja. Másrészt azonban írásából világosan kiválik, hogy változatlanul, még 1964-ben is úgy tartja, hogy a *Külvárosi éj* nem segített eleget a munkásmozgalomnak, hogy

¹⁰ Révai [290] 87., 89., 88.

¹¹ Szigeti Györgyné [347] 47–48.

¹² Vértés [434] 57–64.

¹³ Pákozdy [260] L. még Pákozdy [261] 121–154.

¹⁴ Sándor P. [296a].

Az éj komoly, az éj nehéz.
Alszom hát én is, testvérek.

...

sorokat „vádként” hangoztatták „a szakszervezeti ellenzék sajtójának, röpiratainak, valamint a Társadalmi Szemlének a munkás terjesztői, de sokan az olvasók és előfizetők sorából is... — a párttagok, sőt a szimpatizánsok is idegenkedve és elkedvetlenedve fogadták József Attila verseinek a *Dönts a tőkétől* eltérő hangvételét... abban a történelmi pillanatban... a magyarországi baloldali munkás-ság és értelmiség leginkább József Attilától várta az új Petőfit, aki a bajok és vészek, a csapások és vereségek láttán nem magába húzódik, nem menekül az álomba, a kapott egyéni sérelem nem okoz nála olyan lelkiállapotot, hogy »nem tud dolgozni tőle«, nem azt kérdi: »S mondd mit érlel annak sorsa, ki költő s fél és így dalol.«” Azt is elmondja, hogy „a munkásterjesztők megtagadták a *Külvárosi éj* terjesztését”.¹⁵

Nem vitatom: a mozgalom tagjai, aktivistái nemigen értették a *Külvárosi éj* József Attiláját — s ebben nemcsak a proletkultosnak nevezett esztétika, hanem a szociáldemokrata pártból, szakszervezetből is magukkal hozott konzervatív ízlés munkált — egy egysíkú világképbe valóban nem fért bele a már bonyolult József Attilai líra. De a mozgalomban részt vevő értelmiségiek, a Társadalmi Szemle szerkesztői már nem látták ilyen fekete-fehéren a költészetet. Őket személyes ellenszenv, a furcsa és olykor kellemetlen emberrel szembeni fenntartás, a sorból „kilógó” költő is zavarta — s ebben maguk mögött tudhatták a „moszkovitákat” is.

A Pákozdy-bírálat megjelenése fontos esemény a József Attila-történetben. Azt jelzi, hogy már mély a szakadék a kommunista párt és a költő között, s ennek nyilvánosságot is adnak. Nagy a távolság — és nincs visszaút: a bírálat és József Attila ekkor keletkezett versei egyaránt ezt tanúsítják. Nem kellett nyilvánosságra hozott kizárás — a kívülmaradás nyilvánvalóvá lett —, a költő is így érthette.¹⁶

¹⁵ Sándor P. [296a].

¹⁶ Magam korábbi írásomban (*Szabolcsi M.* [322] 63.) még csak irodalomszemléleti, esztétikai nézetek összecsapásáról szóltam. Ma úgy látom, többről volt szó.

1933 elején a Bartha Miklós Társaságban

1933 februárja a költő politikai, mozgalmi magára maradottságának kezdete. Igaz, még tart egy ideig a lendület: 1933 első felében ismét részt vesz, immár a baloldali szárny egyik vezetőjeként a Bartha Miklós Társaság életében.¹⁷

1933 elején ugyanis a Bartha Miklós Társaságot elfoglalta a baloldal – az illegális párt tagjai, szimpatizánsok, szakmunkások. Fűredi József tart – a rendőrség jelentése szerint – „kommunista szemináriumot”. Könyves Tóth Kálmán, a Társaság elnöke nem ért egyet ezzel a balratalódással, tiltakozik ellene. A balszárny követeli a választmány összehívását. Az erről szóló levelet 1933. február 14-én József Attila is aláírja. (Mellette Illyés Gyula, Horner Miklós, Lakatos Péter Pál, Danzinger Ferenc és mások.) Az 1933. február 16-i szemináriumon azonban rajtaütött a rendőrség, és Szathmáryt, Lakatost, Danzingeret letartóztatták, többeket rendőri felügyelet alá helyeztek.

Február 27-én a közgyűlés Asztalos Miklóst választja elnöké – Könyves Tóth Kálmán ellen bizalmatlansági indítványt tettek –, József Attila is így szavazott. (Az esetről a jelenlévő Bányai László is beszámol.) És még egy utolsó jelenlétről tud a kutató, Tasí József. 1933. március 31-én Danzinger tartott előadást a Fiume szálló különtermében, Agárdi úgy emlékezett, a szovjet öt éves tervről – „József Attila is hozzászólt. Szavai tárgyilagos külsejük mellett is oly lelkesek s lelkesítőek voltak, hogy aggódva néztem a mellettem, a dobogón ülő rendőrtisztet, hogy nem fogja-e félbeszakítani...”¹⁸ 1933 tavaszától szünetel a baloldali irányba fordult Bartha Miklós Társaság működése is.¹⁹

¹⁷ Az alábbiakra l. *Tasi*: J. A. útjain [173] 385. skk.

¹⁸ *Agárdi Ferenc*: Magyarország 1957. dec. 4. Idézi *Tasi*: J. A. útjain [173] 396. Vértés György (*Vértés* [433] 52.) szerint József Attila a BMT „kommunista frakciójának vezetője volt”. Vértés Schönstein Sándor dr.-ra hivatkozik – más forrás nem szól erről.

¹⁹ L. *Tasi* [396a] 204. – A Társaság körül mintegy „elfogyott a levegő” – a baloldal elrejtőzködött, az érdeklődés megcsappant.

1933 tavaszáról még egy, mozgalmi jellegű eseményről tudunk. Február 23-án az egyetemi ifjúság körében szervezkedő kommunista mozgalmat leplezték le. (Az ún. Birki Ágnes–Széll Jenő-ügy) Közöttük letartóztatták dr. Kulcsár Istvánt, aki József Attila baráti köréhez tartozott... A házkutatás alkalmából megtalálták nála a *Lebukott* egyik példányát – így József Attila is vádlott lett, 33. rendű vádlott. A vád: „hogy a »Lebukott« című kommunista, lázító tartalmú verset dr. Kulcsár Istvánnak lediktálta, az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatását és megsemmisítését követelte és erre izgatott.”²⁰

Az 1933. évi februári „lebukásokkal” kapcsolatban felvetődik, vajon akkor párttag volt-e József Attila. Korábban ezt írtam: „Az 1933. februári lebukásnál tanúsított viselkedése arra utal, hogy ebben az időben még párttag. A rendőrségen a párt konspirációs előírásainak megfelelően viselkedik, úgy (olyan okosan, körültekintően) tagad, ahogy csak *szervezethez tartozó* kommunisták szoktak tagadni. Ugyanakkor a házkutatásnál olyan kommunista folyóiratokat találunk nála (»Die Rote Aufbau«, »Die linke Kurve« és »Unsere Zeit«), amelyeket a párt illegális csatornáin át csempészték be az országba, és amelyekhez általában csak a párt sajtóelosztó apparátusán keresztül lehetett hozzájutni. Ez is a szervezethez tartozás mellett szól – 1933 februárjában. (PI. Arch. Bp. Btszk. 1933–2481).”²¹

Ma azonban úgy látom, hogy az illegális párttól távolodó, magára maradt ember is olvashatott illegális úton bekerült irodalmat, viselkedhetett ötletesen és bátran a „lebukás”-kor. Egyébként is: ma úgy gondolom, hogy a párttal való kapcsolat megszűnése hosszú folyamat – nem egyszerre való kilépés, s egy kizárási aktus sem vett neki egy csapásra véget. Sőt, s ebben igaza van Arthur Koestlernek, ezt a viszonyt József Attilánál is – mint annyi másnál – egyszerre jellemezte gyűlölet és szeretet, mint ahogy ez az ambivalencia élt benne a szerelemben is, anyja iránti érzéseiben is.²²

²⁰ L. Rejtő [288] 463. – A továbbiakat l. a *Lebukott* elemzésénél (76–77.).

²¹ Szabolcsi M. [322] 58.

²² „Amint a legjobbak közül sokan, ő sem volt rá képes soha, hogy csalódottságán úrrá legyen. Soha nem tudott megszabadulni a gyűlöletnek és a szeretetnek

Ennek az ambivalenciának, egyúttal kiütkeresésnek – és az illegális párt hivatalos vonalától való eltávolodásnak – példája 1933 májusában az „egységfront-ügy”.

Egy lépést hátráljunk csak: Hitler 1933-as hatalomra kerülése a magyar politikai és szellemi baloldalt megrázta, felkavarta. Az első világháború utáni látszólagos konszolidációt, a mérsékelt baloldal európai uralmát, a „víg húszas éveket” most azután igazán erőszakosan szakította félbe Hitler uralomra jutása – s már az első hónapokban váratlan és addig elképzelhetetlen események játszódtak le. A „nem fog sokáig tartani” önmegnyugtató magatartástól a „minden összeomlott” érzetéig minden vélemény felbukkant. Gereblyés László riportkötete az 1932-es Németországról még optimista, Fenyő Miksa Hitler-könyve, Ignotus Pál vitairata, *A horogkeresztes hadjárat*, már szélesebb távlatban vizsgálódnak, Kassák Lajos elkezdi a Munkában fontos cikksorozatát, a Napjaink átértékelését.²³ És a két munkáspárton – a Szociáldemokrata Párton és a kommunista párton – belül ha lassan is, de megkezdődik egy önvizsgáló folyamat. Ne feledjük, 1933 azért is volt olyan nagy ütés, mert abban az országban következett be, amelynek legrégebbi és leghatalmasabb szakszervezeti mozgalma, szociáldemokrata pártja és páratlanul erős kommunista pártja volt. Ebbe az önvizsgáló, önfaggató sorozatba illeszkedik József Attila tanulmánya is: *Az egységfront körül*. Az „egységfront” jelszavát voltaképpen a kommunisták adták ki – a Komintern 1933 elején felhívást tett közzé a proletáregységfront megteremtésére,²⁴ és a MKP is kiadott 1933 áprilisában ilyen állásfoglalást, ezt a szociáldemokraták, így Mónus Illés, több cikkben visszautasították.

Oravecz István (1898–1949) – talán nem közvetlen pártutasításra, de kommunisták, Antal János, Sándor Pál, Vértés György támogatásával – 1933. januárban megindítja Új Harcos című folyó-

attól a keverékétől, amely a párthoz fűződő érzelmeit jellemezte, ahogy senki nem volt képes erre közülünk...”, *Koestler* [199] és *Kortársak* [202] II. 1533.

²³ Szabolcsi M. [322] – L. Fejtő [101] 18.

²⁴ L. az ÖM 3. [9] jegyzeteit: 362. skk. Megjelenése óta az „egységfront”-törekvéseknek újabb, nagy irodalma jelent meg.

iratát. Ezt megelőzte a KMP „Egységfront füzetek” című legális füzet-sorozata, amelynek első száma rendkívül élesen támadta a szociáldemokratákat, őket tartja felelősnek a fasizmus uralomra jutásáért: „... a német Szociáldemokrata Párt és szakszervezeti vezeték az osztályharcos munkásmozgalom igazi szakítói és árulói”. És miközben azt állítja, hogy a fasizmus a burzsoázia utolsó rohama, hogy imperialista háború veszélye fenyeget, ezt a következtetést vonja le: „a tőkés uralom végének történelmi pillanata elérkezett”. Lényegében egy alulról szerveződő, de a kommunisták által vezetett egységfrontot propagál, ennek előfeltétele természetesen „a szocdem áruló vezeték munkásságra gyakorolt politikai és szervezeti befolyásának leépítése”. A KMP tehát ekkor még teljesen a „régien vonalon” áll – a fő felelősök szerinte a szociáldemokraták, őket kell leleplezni és elszigetelni – és egy nélkülük, sőt velük szemben felépített proletáregységfrontra törekszik, ami világszerte is, Magyarországon is illúzió és tévképzet volt már akkor is.

Oravecz Új Harcosa is voltaképpen ennek a szektás törekvésnek támogatására indult. Oravecz maga több cikkében a Német Szociáldemokrata Pártra hárítja a felelősséget, Rab János (Antal János álneve) ugyanilyen irányban támad. A folyóirat munkatársai különben az illegális párt tagjai vagy ahhoz közel álló baloldaliak – így pl. Totis Béla. Versek Perneký Mihálytól, Korvin Lajostól (a későbbi Hollós-Korvin Lajos) közöl, ekkor mindketten a kommunistákhoz közel álló baloldal szinte hivatalos költői.

A 3. – 1933. májusi – számban jelent meg József Attila tanulmánya, *Az egységfront körül*, amelynek megírását ezek szerint 1933 áprilisára keltezhetjük. Hogy felkérték-e a tanulmány megírására, vagy önmaga jelentkezett, ma már nem lehet eldönteni.

A tanulmány előzménye – esetleg első vázlatja – lehet „*A történeti materialista felfogásnak...*” kezdetű kézirat.²⁵ „A munkásmozgalom jelenkori vezetői” egymást szidják – itt korábbi eseményekre, a Spartacus-lázadásra utal –, a „jobboldali szociáldemokrácia” és Sztálin egyaránt hibásan hivatkoznak a történelmi materializmusra.

²⁵ József Etelka tulajdonában volt. Először közölte *Miklós Tamás* [245] 172–174. Ő 1932 végére teszi keletkezését; én úgy gondolom, ez is 1933. március–áprilisi lehet.

„Sohasem volt könnyebben belátható, mint ma a történelmi materializmus egyik – bizonyos marxista köröktől mellőzött – igazsága, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket.”

Ezek a gondolatok térnek vissza 1933 tavaszán az Új Harcosban megjelent, nagy vihart kavaró tanulmányban.²⁶

A tanulmány nyíltan és gúnyosan támadja mindkét munkáspárt álláspontját. „...a mai, a munkásmozgalomban ténylegesen érvényesülő elméletek egyike sem, tehát a tudományos szocializmusnak sem a jobboldali, sem a baloldali pártszerű és pártos értelmezése nem alkalmas az osztályharcos munkásság egyesítésére”.

Lendületesen, meggyőző érveléssel, a mozgalmi nyelvtől eltávolodva, ezúttal ismét az elemző József Attila hangján száll szembe klisékkel, jelszavakkal. A munkásság egységét nem lehet „helyreállítani”, mert sohasem volt egységes; voltaképpen „még mindig nem valósult meg a tudományos szocializmus elméletének és a munkásmozgalom gyakorlatának egysége...” „a munkásság csak konkrét célokért mozgósítható”, „Tömegnézetben ... csak az a történelmi folyamat tudatosítható, amely éppen végbemegy.[...] Egy meghatározott időben az emberiség csak olyan feladatot tűz maga elé, amelyet abban a meghatározott időben végrehajthat.” Gúnyosan vitázik az Egységfront-füzetek megállapításával: „a tőkés uralom végének történelmi pillanata elérkezett”. Válasza: „Ez vágy és hangoztatása idealizmus. Szembetűnő, hogy mind a jobboldal (békés belenövés a szocializmusba), mind a baloldal (itt az ugrás pillanata – ugorjunk stb.) materialista kifejezéssel idealista tartalmat prédikál s aztán az eredménytelenségen csodálkozik és egymást marja.”

Vitázik a „szociálfasizmus” terminussal is, s elveti a csak munkásokra támaszkodó „baloldali diktatúra-utópiá”-t. „...egy csupán a munkásság többségére való támaszkodás a diktatúra kísérletének véres összeomlását jelenti.[...] A politikailag tevékeny (aktív) lakosság többségét a proletárok azonban csakis úgy hódíthatják a maguk oldalára, ha valóban, ha személy szerint küzdenek önnön osztályérdekeikért, mert a kispolgári ideológiájú tömegek szemében csakis a munkásság fáradhatatlan küzdelme igazolhatja szemléletesen és kézzelfoghatóan a kapitalizmus kilátástalanságát.”

²⁶ ÖM 3. [9] 140–147.

iratát. Ezt megelőzte a KMP „Egységfront füzetek” című legális füzet-sorozata, amelynek első száma rendkívül élesen támadta a szociáldemokratákat, őket tartja felelősnek a fasizmus uralomra jutásáért: „... a német Szociáldemokrata Párt és szakszervezeti vezeték az osztályharcos munkásmozgalom igazi szakítói és árulói”. És miközben azt állítja, hogy a fasizmus a burzsoázia utolsó rohama, hogy imperialista háború veszélye fenyeget, ezt a következtetést vonja le: „a tökések uralom végének történelmi pillanata elérkezett”. Lényegében egy alulról szerveződő, de a kommunisták által vezetett egységfrontot propagál, ennek előfeltétele természetesen „a szocdem áruló vezeték munkásságra gyakorolt politikai és szervezeti befolyásának leépítése”. A KMP tehát ekkor még teljesen a „régien vonalon” áll – a fő felelősök szerinte a szociáldemokraták, őket kell leleplezni és elszigetelni – és egy nélkülük, sőt velük szemben felépített proletáregységfrontra törekszik, ami világszerte is, Magyarországon is illúzió és tévképzet volt már akkor is.

Oravec Új Harcosa is voltaképpen ennek a szektás törekvésnek támogatására indult. Oravec maga több cikkében a Német Szociáldemokrata Pártra hárítja a felelősséget, Rab János (Antal János álneve) ugyanilyen irányban támad. A folyóirat munkatársai különben az illegális párt tagjai vagy ahhoz közel álló baloldaliak – így pl. Totis Béla. Versek Perneky Mihálytól, Korvin Lajostól (a későbbi Hollós-Korvin Lajos) közöl, ekkor mindketten a kommunistákhoz közel álló baloldal szinte hivatalos költői.

A 3. – 1933. májusi – számban jelent meg József Attila tanulmánya, *Az egységfront körül*, amelynek megírását ezek szerint 1933 áprilisára keltezhetjük. Hogy felkérték-e a tanulmány megírására, vagy önmaga jelentkezett, ma már nem lehet eldönteni.

A tanulmány előzménye – esetleg első vázlata – lehet „*A történeti materialista felfogásnak...*” kezdetű kézirat.²⁵ „A munkásmozgalom jelenkori vezetői” egymást szidják – itt korábbi eseményekre, a Spartacus-lázadásra utal –, a „jobboldali szociáldemokrácia” és Sztálin egyaránt hibásan hivatkoznak a történelmi materializmusra.

²⁵ József Etelka tulajdonában volt. Először közölte *Miklós Tamás* [245] 172–174. Ő 1932 végére teszi keletkezését; én úgy gondolom, ez is 1933. március–áprilisi lehet.

„Sohasem volt könnyebben belátható, mint ma a történelmi materializmus egyik – bizonyos marxista köröktől mellőzött – igazsága, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket.”

Ezek a gondolatok térnek vissza 1933 tavaszán az Új Harcosban megjelent, nagy vihart kavaró tanulmányban.²⁶

A tanulmány nyíltan és gúnyosan támadja mindkét munkáspárt álláspontját. „...a mai, a munkásmozgalomban ténylegesen érvényesülő elméletek egyike sem, tehát a tudományos szocializmusnak sem a jobboldali, sem a baloldali pártszerű és pártos értelmezése nem alkalmas az osztályharcos munkásság egyesítésére”.

Lendületesen, meggyőző érveléssel, a mozgalmi nyelvtől eltávolodva, ezúttal ismét az elemző József Attila hangján száll szembe klisékkel, jelszavakkal. A munkásság egységét nem lehet „helyreállítani”, mert sohasem volt egységes; voltaképpen „még mindig nem valósult meg a tudományos szocializmus elméletének és a munkásmozgalom gyakorlatának egysége...” „a munkásság csak konkrét célokért mozgósítható”, „Tömegnézetben ... csak az a történelmi folyamat tudatosítható, amely éppen végbemegy.[...] Egy meghatározott időben az emberiség csak olyan feladatot tűz maga elé, amelyet abban a meghatározott időben végrehajthat.” Gúnyosan vitázik az Egységfront-füzetek megállapításával: „a tőkés uralom végének történelmi pillanata elérkezett”. Válasza: „Ez vágy és hangoztatása idealizmus. Szembetűnő, hogy mind a jobboldal (békés belenövés a szocializmusba), mind a baloldal (itt az ugrás pillanata – ugorjunk stb.) materialista kifejezéssel idealista tartalmat prédikál s aztán az eredménytelenségen csodálkozik és egymást marja.”

Vitázik a „szociálfasizmus” terminussal is, s elveti a csak munkásokra támaszkodó „baloldali diktatúra-utópiá”-t. „...egy csupán a munkásság többségére való támaszkodás a diktatúra kísérletének véres összeomlását jelenti.[...] A politikailag tevékeny (aktív) lakosság többségét a proletárok azonban csakis úgy hódíthatják a maguk oldalára, ha valóban, ha személy szerint küzdenek önnön osztályérdekeikért, mert a kispolgári ideológiájú tömegek szemében csakis a munkásság fáradhatatlan küzdelme igazolhatja szemléletesen és kézzelfoghatóan a kapitalizmus kilátástalanságát.”

²⁶ ÖM 3. [9] 140–147.

A tanulmányok összefoglalása után figyelmeztetéssel zárja: „Összegezve a mondottakat: 1. Nem lehet maradandóan akadálya a munkásság gyakorlati összefogásának a jobb és baloldal ama kölcsönös vádja, hogy a másik fél tette tönkre az egységet — mert egység a munkásmozgalomban ez ideig nem volt és nem lehetett. 2. Egységet alkotni lehetetlen olyan célok és feladatok jegyében, amelyeknek megvalósítását és betöltését nem az adott időpont tűzi napirendre, iktatja a munkásmozgalom történelmi gyakorlatába. 3. Csak olyan konkrét akciók eredményezhetnek fokról-fokra nagyobb (és nem egycsapásra teljes) egységet, amelyekre nézve már, — ha nem is tudatosan — egység található a munkások között. 4. Mindvégig a munkásságnak, a munkásoknak az akcióiról van szó, tehát olyan akciókról, amelyeket maguk a munkások hajtanak végre, nem pedig olyan megbízottaik, akiket az érdekelt munkások nem vonhatnak közvetlenül felelősségre. 5. A munkások gyakorlati materializmusán kell alapulni a szocialista propaganda dialektikájának. A legfőbb egység: a tudományos szocializmus elméletének és a munkásmozgalom gyakorlatának egysége így fog megvalósulni.

S egy jámbor óhajlás: — Jó volna, ha a munkások belátnák, még mielőtt fasiszta terroristák vernék bikacsökkel a fejükbe, hogy egymás harci akcióinak a támogatása minden eszményi pártfegyelemnél előbbre való.”²⁷

Nem is meglepő, hogy az Új Harcos következő, 1933. júniusi számában Téglás Ferenc jelzéssel rendkívül éles hangú, durva és kíméletlen cikk válaszolt József Attilának.²⁸

A tanulmányt „...egy politikai elefántcsonttoronyban élő ember”, „zavaros és opportunistá fejtegetései”-nek nevezi — ekkor (és nem a Platformban) kapja meg József Attila a „szociálfasiszta” minősítést: „baloldali frazeológiába burkolva szociálfasiszta ideológiát árul”.

A vitacikk majd háromnegyed része az írásnak a szociáldemokratákról szóló részét gyalázza — a fő ellenséget, a „napi és történelmi felelősség” részeseit ugyanis bennük látja —, evvel híven követve egyébként a Komintern ekkori, merev szociáldemokrata-ellenes vonalát. József Attila többi állítását — a kapitalizmus vé-

²⁷ A tanulmányról l. újabban *Miklós* [245] 127–129.

²⁸ Közölve ÖM 3. [9] 367. skk., *Kortársak* [202] I. 306–312.

gére vonatkozó véleményét is — ugyancsak merev fölénnyel utasítja el.²⁹

József Attila cikkének fő indítóoka az a — verseiben felismerhető — megrendülés és mély csalódás, amelyet a fasizmus németországi uralomra jutása okozott benne. Ennek a keserű tapasztalatnak a hatása alatt igyekszik megvizsgálni az eddigi utat, az eddigi politikai elgondolásokat, s keresni új megoldásokat. Ennek a megrendítő élménynek hatására kezdett kételkedni mind a kommunista, mind a szociáldemokrata pártok politikájának helyességében, és nagymértékben felelőssé tette őket az eseményekért. Kétségtelen, hogy cikkének egyes megállapításait igazolta az idő: a KMP állásfoglalása leegyszerűsítve értékelte a helyzetet (a fasizmus uralomra kerülésének előzményei, a német kispolgári tömegek viselkedése), és helytelenül látta a fasizmus azonnal forradalmi harccal való megdöntésének lehetőségét. A Komintern helyreigazította az értékelést: az 1935. július 25-én összeült VII. Kongresszuson Dimitrov referátuma és a határozat is az eddiginél erősebben hangsúlyozza a teljes fasisztaellenes népfront megteremtésének stratégiáját, a harc szükségességét a dolgozó rétegek napi követeléseikért, az egységes szak-szervezeti munkát. Az 1936. januárban a KMP Központi Bizottsága által kiadott „Elvtársi levél” sokban József Attila cikkéhez hasonló módon, hasonló szellemben tárgyalja a fasisztaellenes népfront kérdését, és különösen élesen száll szembe a szociáldemokrata párttagokkal kapcsolatos szektás, bizalmatlan nézetekkel. („A fasizmus elleni harcot akaró szociáldemokrata tömegek álláspontjának legmesszebbmenő tiszteletben tartásával, az álláspontok közti közeledés őszinte keresésével kell megmutatnunk, hogy az akcióegység a mi számunkra nem manőver, nem a szociáldemokrata párt gyengítésére irányul, hanem a szociáldemokrata pártnak a fasizmus elleni harcba való bevonása, a proletárgyőzelem biztosítása a célunk.”³⁰) De 1933-ban a Téglás névvel jelzett cikk a párt akkori

²⁹ A cikk szerzőjére vonatkozólag biztosat nem tudhatunk; egyes feltételezések szerint Réz (Rosinger) Andorral azonos, aki ez időben a KB megbízásából a Párt ideológiai kérdéseivel foglalkozott; e feltételezés mellett szól a cikk lendületes, határozott érvelése, színvonala is. Más vélemények szerint szerzője Roth István, Vándor Pál öccse, aki ebben az időpontban a Vörös Segély vezetője volt. Akárki is írta a cikket, világos, hogy a KMP álláspontját fejezte ki.

³⁰ L. Párttörténeti Közlemények, 1964/1. 169.

álláspontját fejezte ki; éles és merev volt, tovább taszította József Attilát a párttól, egyes megállapításai politikai megbélyegzésnek számítottak.³¹ Az Új Harcosnak ugyanabban a számában, amely József Attila cikkét közölte, jelent meg egy értetlen bírálat a *Külvárosi éj* kötetéről is.

Az Új Harcosban lefolyt vita következménye tehát az volt, hogy József Attila még messzebb került az illegális párttól. Ekkor már, 1933 késő tavaszán gondolatilag és politikailag is új útra tért. Mert *Az egységfront körül* című tanulmányban – az aktuális politikai célon túl – József Attila ekkori s későbbi, még általánosabb gondjai is megfogalmazódtak: az „emberek” viselkedésének, reakcióinak, törekvéseinek aggályosan pontos ismerete, felmérése – a tanulmány a *Mondd, mit érlel* és a *Külvárosi éj* világára épül. Az öntudat, a tudat kérdései, a közvetlen és távolabbi érdekösszeütközések, a „felismert szükségyszerűség” érvényesülésének lehetőségei – és mindenfajta dogmatikus, pusztán politikai-elméleti konstrukció megkérdőjelezése. Viaskodik, vitatkozik önmagával, értékelő, elemző kategóriáit még a marxizmusból meríti, ragaszkodik a racionális elemzéshez – de a történelmi események a szokásostól eltérő, új utakra kényszerítik. A vita az „emberekkel” majd az 1935-ös szonettekben folytatódik. Kiszabadul tehát egy merev politikai szervezetből, gondolatilag is magára maradt – egyszerre éli meg ezt a magányt és az új utak keresésének szükségét.

1933 tavasza–nyara. Lillafüred

1933 májusában tudunk arról, hogy fellépett a La Fontaine Társaság estjén,³² május 24-én részt vesz Ferenczi Sándor temetésén a Farkasréten (halála nagyon megviselte, és magán is leukémiás tüneteket vélt felfedezni).³³ Június 10-től részt vesz az IGE íróhétjén, a Lillafüredi Palota szállóban.

³¹ L. újabban: *Pintér* [280].

³² *Lengyel A.* [221] 175–177. L. *Literatura*, 1933. jún. (melléklet).

³³ *L. Harmat Pál*: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. Bp. 1994. 183. (*Szinetár Ernő*: Ferenczi Sándorra emlékezve. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1984. 41., 157–158. alapján.)

Voltaképpen csonka íróhét volt ez; június 10-én, szombaton délután kezdődött – ünnepi szónoklatokkal, majd Móricz Zsigmond előadásával –, 11-én vasárnap délelőtt barlanglátogatáson voltak az írók – délután pedig több előadás hangzott el, köztük Kosztolányi Dezsőé. Hétfőn azonban hirtelen meghalt Pakots József, az IGE elnöke – az íróhét félbeszakadt, kedden hazautaztak az írók.³⁴

Két és fél napig volt az IGE vendége a Palota szállóban nyolcvan társával együtt József Attila, s ezalatt látta meg s ismerte meg azt a nőt, akihez az *Ódát* írta. Dr. Marton Márta (akkor dr. Szöllős Henrikné, utóbb Szilágyi Mihályné) volt az. 1954 novemberében lezajlott beszélgetésünk alkalmával emlékezett a történetekre. Elmondta, hogy ő akkor a *Musikblätter des Anbruchs* című bécsi lapnak dolgozott tudósítóként, s így került Lillafüredre, Mohácsi Jenő, a költő és műfordító társaságában. Ott csatlakozott József Attila társaságukhoz, amelyhez még Urbán Eszter, Nagy Margit, Békefi László tartozott. A költő gátolt és félszeg benyomást tett, ugyanakkor volt benne bizonyos belső magabiztosság, érezni lehetett, hogy van helye és szerepe az életben. Tragikus, nyomott, játékoság nélküli egyéniség volt. Beszélt reménytelen és szomorú életéről. Általában keveset beszélt, inkább csak részt vett a társaságban. Betegségét nem lehetett észrevenni, nem tett pszichopata benyomást.

Marton Márta akkor 33 éves, már férjnél lévő asszony volt. Korábban hazautazott, és pesti lakására kapott Attilától egy levelet, benne az *Óda* kéziratával. (Az ostrom alatt elvesztek ezek a dokumentumok.) Másnap azután reggel hat órakor megjelent Mészáros utcai lakása előtt, és ott strázsált. Marton Márta nem engedte be, nem fogadta. Az ügy eleve reménytelen volt, emberileg lehetetlen, nem is tett neki József Attila, és egész más környezetből való volt.

Hozzáteszem: Marton Márta gazdag, ismert társasági úriasszony, jól kereső orvos felesége – beszélgetésünk időpontjában, huszonegy évvel Lillafüred után is, még feltűnően szép asszony. (Egy másik alkalommal azt mondta, hogy József Attila levelét és az *Óda* kéziratát férje féltékenységből semmisítette meg...)³⁵

³⁴ L. M. Pásztor [266] 39. skk.

³⁵ Németh Andor szerint, aki maga is ott volt Lillafüreden: „A társaság központja karcsú, barna, éjfekete szemű fiatal lány volt. Attila láthatóan belészeretett.

Az ez utáni eseményekről többen, több szempontból is beszámolnak. József Attila, zsebében az *Óda* kéziratával, hazaérkezik a Székely Bertalan utcába. Az egyik verzió szerint Judit megtalálja a kéziratot a zsebében, a másik szerint ő maga mutatja meg.

A továbbiakat Szántó Judit így mondja el: „Szombaton hazajött Attila, Lillafüredről kaptam ugyan egy lapot (Lillafüred, 1933. jún. 13.). Szövege egyetlen szó: »Szervusz«,³⁶ amikor azonban beállított, nyugtalan, futtában megölelt, majd öltözködni kezdett. A levett kabátja zsebéből egy kéziratpapiros fehérlett. Kiemeltem és olvasni kezdtem. Ő felém fordult és ezt mondta: »Hiába olvasod, nem hozzád írtam.« Ez volt a szerelmi óda. »Gyönyörű« – mondtam megemmisülve. »Értelek, Attila. Ez azt jelenti, hogy nem engem szeretsz. Nem baj, elmész, látod milyen jó, hogy nem köt össze bennünket semmi más.« »Tévedsz« – szólt Attila –, »nem megyek el, itt maradok és végig kell szenvedned azt, amit én szenvedek«. »Gondolod, Attila?« »Így lesz« – szólt, vette a kabátját és elindult.

Magamra maradva, nem először gondoltam arra, hogy nem vagyok elég erős, se Attilához, se ahhoz, hogy így folytatni tudjam az életet. Negyven gramm kinint készítettem, már kicsomagoltam, pohárba öntöttem és nyugodtan, csak lányomat sajnáltam, az anyám már meghalt, megittam. Azután már csak az ajtó ablakán egy kétségbeesett arcot láttam, Attiláét. Visszajött, mert érezte, hogy itt valami történt. Az ajtó zárva, a kulcs belül, én már rosszul lettem. Beverte az ablakot, benyúlt, kinyitotta az ajtót, én már csak arra emlékszem, amikor a mentőorvos a gyomromon térdelt. A mentőkocsiba Attila is beszállt, fogta a kezem. »A dalocskát a végén, emlékszel, már hozzád írtam...« – mondta. Nem válaszoltam, nem is hittem, nem is hihettem.³⁷

Az öngyilkosságról a Magyar Hétfő című lap ad hírt, József Attila menyasszonya megmérgezte magát a nyomor miatt címmel. Az öngyilkosság okaként itt az van megnevezve, hogy „a legnagyobb nyomorra jutottak és 3 Pengő 50 filléres villanytartozás miatt a vil-

Kétszer-háromszor láttam őket messziről, a Szinva mentén, a tó partján, a szálloda halljában. Attila izgatottan beszélt és gesztikulált. A hölgy mosolygott és hallgott.” (Németh A. [254] 87.)

³⁶ L. Vál. lev. [11] 293.

³⁷ József Attiláról. Kritika, 1972. aug., 11.

lanyt is kikapcsolták...”. És József Attila szavait így adja vissza: „Mivel pedig az utóbbi időben sem novellát, sem verset a kiadók nem vesznek, egyáltalán nem tudtam keresethez jutni, lakbérem már harmadik hónapja nincs kifizetve.”³⁸

Az *Óda*-ügy vagy nyomor volt az öngyilkossági kísérlet oka? Valószínűleg az előbbi – de a nyomor –, mint majd látni fogjuk – is tény volt. Egyébként egy másik riportban,³⁹ József Attila cáfolja, hogy az újságíróval egyáltalán beszélt volna – itt már nem szerepel az öngyilkosság oka.

Judit öngyilkosságához a József Attila-legendakör egy másik epizódja is fűződik. A legkorábbi verzió Németh Andoré, legelső könyvében: „A rákövetkező nap déltájban megjelent a Jókai-téren. Komoran, sötéten, mint az éjszaka.

– Mi történt – kérdeztem tőle.

– Judit megmérgezte magát.

– Szörnyű... Miért?

– Megtalálta a verset, amit Lillafüreden írtam az utolsó éjszaka. Az ünneplőm belső zsebében volt. Mikor levetkőztem, a szék támlájára terítettem és benne felejtettem az írásomat. Reggel, mielőtt kikefélté, megnézte, nem hagytam-e valamit a zsebeimben. Így került a kezébe.

– S most mi van vele?

– Kórházba vitték. Onnan jövök.

– Mit mondanak?

– Még nem tudják. Talán fölépül, talán belehal.

Hallgattunk. Majd újra Attila, de más hangon:

– Nem is kérded, milyen a vers?

– Milyen? – ismételtem gépiesen.

– Olvassuk el együtt – indítványozta.

Több szó nem esett Juditról [...]

Még a verset elemeztük, méltattuk, mikor a feleségem hazaérkezett.

– Szervusz Attila – üdvözölte a vendéget. – Itt maradsz ebédre, ugye? – s már ment a konyhába, megmondani, hogy három személyre terítsenek.

³⁸ Kortársak [202] I. 305.

³⁹ A Hír, 1933. júl. 4. L. Kortársak [202] I. 313–316.

Julis, a házvezetőnő, tiltakozott.

– Tessék csak hazaküldeni az Attila urat. Biztos nem mondta meg, hogy elmarad és a Judit nagysága megharagszik rá, ha nem megy haza.

Feleségem visszajött.

– Vár Judit ebédre? – kérdezte.

– Nem – mondta Attila komoron.

– Miért nem?

– Mert nincs otthon.

– Elment hazulról?

– Nem ment el hazulról.

– Azt mondtad, nincs otthon.

– Nincs otthon.

– És nem ment el hazulról?

– Nem ment el hazulról.

A beszélgetés elakadt.

– Nem értelek – idegeskedett a feleségem. – Azt mondd, hogy nincs otthon, de nem ment el hazulról. Az nem lehet.

– De lehet – erősködött Attila.

– Hogyan lehet?

Attila nem válaszolt. A feleségem arca egyszerre csak felragyogott.

– Már tudom! – mondta vidáman. – Elvitték.

– Na látod! – diadalmaskodott Attila. – Kórházba vitték, mert megmérgezte magát. – Majd felém fordult. – Szóval jönak taláod azt a hasonlatot?

Sietek megnyugtadni mindazokat, akik felháborítónak találják e felelőtlen és gyerekes játszadozást, hogy mire Attila hazajutott, Judit is otthon volt. Kibékültek. A verset Judit is szépnek találta. Aki-ről szólt, mintha csak azért tűnt volna fel Attila életében, hogy ki-váltsa belőle a beethoveni zengzeteket, nem tűnt fel újra.⁴⁰

Ez az eset szolgált alapul Kosztolányi Dezső egyik legragyogóbb Esti Kornél-novellája megírásához is. Az első, 1933 szeptemberében *Ezerkilencszázhárom*, majd a végleges formában *Barkochba* címmel megjelent írás „Jancsi János” alakjában félreérthetetlenül

⁴⁰ Németh A. [254] 88–89.

József Attilát tekinti modelljének: „Jancsi tapiskálja fölfelé fésült, göndör haját. Hetyke fickó ez, karakán legény. Vékonydongájú, de ropant férfias...”

A novella nemcsak a Németh Andornál lejátszódott epizód szabad továbbfejlesztése, áthelyezése a Sziriusz kávéházba, hanem beleérző, érzékeny bemutatása a háború utáni fiatal írónemzedéknek – fontos tanúság Kosztolányi és az új törekvések viszonyára.⁴¹

Lakásproblémák

Az 1933. év nyara még újabb megpróbáltatásokat is tartogat. Valóban: a lakbérhátralék gyűlik, anyagi helyzetük egyre riasztóbb. Az öngyilkossági kísérlet után (vagy talán még előtte?) felmondó levelet kapnak a háziúrtól.⁴² Július 8-án kelt az a levél, amelyet Judit ír Somogyi Violának, azaz Hatvanynénak: „Elsején kitesznek a lakásból, mert már hónapok óta nem tudunk házbért fizetni. Az én egyéni tragédiám is bekövetkezett, – József Attila is elhagy.” „Valami pénz kellene, hogy legalább lakást tudjak kivenni és állást vállaljak, – akármit!”⁴³

Ekkor még nem válnak szét, de a lakásból ki kell költözniük. Ekor ajánlja fel nekik Berény Róbert, a festő, hogy ideiglenes szállást ad nekik házikójában, a Városmajor u. 36. I. em. alatt. Közvetett adatok alapján arra gondolhatunk, hogy Berény ezalatt Körtvélyesen volt, Lesznai Annáék híres kastélyában.⁴⁴ A Városmajor utcában, aránylag jó körülmények között, két és fél hónapot tölthettek – Németh Andor emlékirataiban ír arról, hogy itt töltött egy napot Arthur Koestlerrel és József Attilával –, itt játszotta el Németh a zongorán „ötször-hatször” Bartók *Medvetáncát*.⁴⁵

⁴¹ A novella forrásáról l. Kortársak [202] I. 788. – Kosztolányi Dezső és József Attila igen jó személyes viszonyban volt – akkor már több éve. Egy 1933. téli vacsorára emlékezik *Kosztolányi Dezsőné*: Egy este József Attilával. ItK 1955/2. 250.

⁴² Így *Németh A.* [254] 247., 255.

⁴³ Levélmásolat birtokomban.

⁴⁴ *L. Tasi* [396] 61.

⁴⁵ *L. Németh A.* [254] 455. Az az állítása azonban, hogy „A verset néhány nappal ezután írta Attila” – mint láttuk, téves, a vers korábbi.

1933. október 1-jén jelentik ki magukat a Városmajor utcából, s költöznek a Korong utcába, a bejelentőlap dátuma 1933. október 28.

A Korong utca azután igazán a „város pereme” — még akkor is, ha *A város peremén* nem itt született, hanem még a Székely Bertalan utcában. De itt is sínek mellett laktak, a Nyugati pályaudvart a Kőbánya-alsó állomással összekötő vasút, tehát a debreceni vonal mellett. Zuglónak ezen a részen kórházak s villák szegélyezik a Mexikói utat, s a párhuzamos Amerikai útig kisebb, villaszerű családi házak állnak, a budapesti kistisztviselők, alacsonyabb rangú közhivatalnokok negyede volt ez akkoriban. Erről a lakásról József Jolán ír érzékletesen: „A Korong ucca a Mexikói útról nyílik. Az elején egy-két újonnan épült ház, a vége belevész a mezőségbe. A 6. számú ház egyemeletes villa, kis kert közepén áll. A villa földszinti és emeleti ablakain finom csipkefüggönyök, a lépcsőházból két-két ajtó nyílik. Az ajtók mögül halk zongoraszó szűrődik keresztül, a tágas, kényelemmel berendezett szobákból. Reggel valamelyik lakás szakácsnéját lehet látni, amint cipeli a megrakott kosarat haza. Vagy szobalány visz sétálni egy drótszőrű foxit.

A manzardon két vasajtó, az egyik mögött lakik a házmester, a másik a padlásbejáró. A harmadik olyan, mint a többi ajtó a lépcsőházban, csak sokkal keskenyebb. Ezt az ajtót nem lehet szélesre tární, mert beleütközik az apró előszoba sarkában felszerelt gázresóba. Szemközt van egy még keskenyebb ajtó, ez a fürdőszobába nyílik. A fürdőszobában kályha áll, víztartállyal, mellette fürdőkád. Ez is kicsi, nem lehet benne kinyújtózkodni. A szemközti falon apró mosdó, kézmosásra való lehetne csak. Aztán W.C. Rajta az ülőke el van törve, fogni kell, hogy le ne billenjen. Az ajtóval szemközt ablak. Üveg nincs rajta, a szemetesláda fedele támaszkodik a kerethez, amit a részek közé rongydarabok rögzítenek oda. Így nem jön be rajta a hideg.

A szoba hihetetlenül kicsiny. És mégis elfér benne a dívány, íróasztal, a szekrény, az állólámpa és a könyvállvány. A mennyezet az ablak felé a háztető hajlását követi és érinti az alacsony szekrény fedelét. Az ablak a tetőbe vágott mélyedésből világít. Ha kinéz rajta az ember, látja az eget, jobbra-balra a tető paláit és peremén az esőcsatornában rothadó faleveleket. Csak egy szárnya van az ablaknak, mint a melegebb éghajlatok házainak. Ami este meleg pára

volt a szobában, abból reggelre tündöklő jégcsapok képződnek az ablakon – a szobában.

Itt, ebben az összkomfortos lyukban lakott Attila. Messze a »Japán«-tól, olcsó hentestől, trafiktól, közel a vasúti sínekhez és sorompókhoz. Ez a lakás nyáron meleg volt, mint egy ólomkamra és télen hideg, mint egy jégverem. De olcsó volt. Havi harminchat pengő. És fürdőszobás. Gyalog jártak a városba dolgaik után. Juditnak másfél órával korábban kellett kelnie, hogy percnyi pontossággal érkezzen munkahelyére. Villamosra, autóbuszra nem telt. Házbérré sem, villanyra, gázra sem. [...]

Külföldön ismerték nevét és tehetségét, így kapott végre megbízást a csehszlovák és román költők verseinek fordítására. Itthon csak annyit ért el, hogy egy kis hentesüzletben órakönyvelést végzett. Aztán – csomagokat hordott.

Hihetetlenül leromlott testileg. Heteken keresztül fél liter tej és egy darab kenyér volt napi tápláléka.⁴⁶

Anyagi helyzetük valóban kétségbeejtő voltáról vall egyébként az a levél is, amelyet Hóman Bálint akkori vallás- és közoktatási miniszternek írt,⁴⁷ és amelyben 150 pengő segílyt kér („hogy új lakásomba beköltözhessem és zálogkölcsonnel megterhelt munkaeszközömet, írógépemet, az árverezés elől megmenthessem... még ez év augusztus 1-én kilakoltattak s azóta Berény Róbert festőművész nyújt számomra fedelet. Külföldi útjáról azonban a napokban hazaérkezik s nekem lakás után kell néznom.”) Az államtitkár különben 50 pengőt utalt ki számára.⁴⁸

A nemzeti szocializmus

1933-ban, mint már említettem, a német nemzetiszocializmus uralomra jutásának nagy traumája – mint minden kortársát – őt is lesújtotta, s továbbra is a munkásmozgalom végzetesnek érzett megosztottsága foglalkoztatja – ez is a kortársak közös gondja volt.

⁴⁶ József J. [176] 329–331. – A Korong utcai lakásról I. *Szuromi* [368] 147–148.

⁴⁷ Vál. lev. [11] 294.

⁴⁸ I. m. 463.

Később, 1934-ben *A szocializmus bölcseletében* tér vissza erre, de már ekkor is találunk erre utaló gondolatot, pl. *A tudományos szocializmus* című előadásvázlatában egy áthúzott részt: arról van szó, mi a különbség kommunisták és szociáldemokraták között, majd arról, miért nincs még szocializmus. Erre, az *Egyéniség és valóság* szellemében, ekkori válasza: „ez megfelel a pszichikai eredetű impotenciának, és frigiditásnak: a koituszból elmarad az orgazmus, bár a nemi szervek fejlettsége és az ösztönök megkívánják a nemi egyesülésnek ezt a formáját”.⁴⁹

A gondolatsor – részint talán önvallomás is – befejezetlen. De a helyzet értelmezése a másik irányba is megindul. Egy félbehagyott, néhány soros tanulmánytöredékében, mely ezt a címet viseli: *Nemzetiség és gondolkodás*,⁵⁰ ezt jegyzi le: „Mert a nemzetiség és társadalmiság csak más és más mozzanata a közösségnek. De éppen azért, aki akár egyiket, akár másikat utasítja vissza, az megtagadja egyben a közösséget is, éppen a valóságosat. Mégis lépten-nyomon láthatjuk, hogy a két társeszmét egymás ellen próbálják kijátszani.” És ezen a gondolatnyomon elindulva, eljut odáig is, hogy megpróbálja a „nemzetiség” ekkor legszélsőségesebb megjelenését is eddigi gondolatrendszerébe integrálni.

Valószínűleg 1933-nak erre az őszére keltezhető az a másfél oldalas írásmű, amelynek címe: *A nemzeti szocializmus*.⁵¹ Gondolatkiérlet – esetleg egy tanulmány vagy felhívás vázlat? Mindenesetre szokatlan s szinte egyedülálló az 1930 utáni József Attilánál.⁵² Gondolatmenete nagyon hasonló az Új Harcos-beli cikkhez, ezért valószínű, hogy annak szomszédságában készült. Kétségtelen tényből indul ki: „A nemzeti szocializmus lobogója alá sorakozó német dolgozók történelmi harca új irányt szab minden ország munkásmozgalmának.” S következik a munkásmozgalom mindkét szárnya sikertelenségének elemzése, ezúttal a nemzetköziség kérdésében: „A nemzetköziség eszméje... megbukott a valóságos élet minden-

⁴⁹ L. J. A.: Tanulmányok ... [16].

⁵⁰ I. m.

⁵¹ Kézirata hosszabb ideje lappangott – jelenleg Horváth Iván tulajdonában van –, nagy valószínűséggel ez is Szántó Judit hagyatékából származik. Megjelent: *Szántó* [339] 190–191.

⁵² Elemzése: *Lengyel A.* [225] 105–119.

napi gyakorlatában.” „Megbukttatta a nemzeti érdekek, [...] Megbukttatta a névleges nemzetközi munkásság valóságosan nemzetközi versenye.”

Az „egységes nemzet szervezetekben” kell hogy a „munkások keressék érdekeik védelmét... A haladásnak, a boldogabb jövő felé tartó emberiségnek kikerülhetetlen állomása ez”. Így van ez akkor is — jegyzi meg a cikk írója —, ha „a múltból átszent törekeny eszmék bábóna-hite ideig-óráig még ellenáll a valóságos életből merített nemzeti öntudat kialakulásának. [...] A fokról-fokra nagyobb szervezett egységek alkotásában rejlik az emberiség haladása.” Mintegy összefoglalásul állapítja meg: „Az egész emberi faj megszervezése, amelyről a nemzetközi szocialisták álmodoznak, nem képzelhető el anélkül, hogy előzőleg a nemzetekre tagolt emberi faj meg ne alkossa a maga benső nemzeti egységeit, amelyek az addig látszólag nemzeti, de valójában kapitalista állami szervezeteket, e pusztá jogi kereteket, ellátják a nemzeti egységre ébredő dolgozó népek korszerű tartalmával.” A magyar munkásosztály — fejeződik be, ezúttal felhívásszerűen, az írásmű — ha erre az útra lép, „bízást számíthat a dolgozó magyar értelmiség legjobbainak bensőséges fegyverbarátságára”.

1933 közepének még fennálló illúzióira is épül az írás. Ekkor még valóban azt lehetett hinni, hogy a náciizmus, mint a párt neve is mutatja, a német munkások nemzeti pártja (NSDAP). És ekkoriban még erős volt a társadalmilag radikális szárny, az Otto és Gregor Strasser képviselte irányzat is. József Attila kitart egy értelmes, kiszámítható jövőkép és a nemzetköziség mint végső cél mellett — és voltaképpen a munkásosztály érdekében hirdeti meg a nemzeti szerveződést.

Korábbi, Bartha Miklós Társaság-beli álláspontja felelevenítésének is tekinthetjük az írásművet, még nem veszi észre a terrort, igazságtalanságot, a diktatúrát. Értesülései a napisajtó tudósításaira, és — mint erre Lengyel András rámutat — egyenesen az Új Harcos Egységfront-számban közölt tudósításokra is alapulnak.

Mindemellett: József Attila hirtelen álláspontváltásai, szélsőséges elméleti kalandjai, s főleg jogos s érthető sértettsége is közrejátszottak az írás megszületésében.

Tudunk arról, hogy ekkoriban ismeretségi, sőt baráti köréhez tartozott egy furcsa, rejtélyes, különleges egyéniség: Rátság Kálmán.

Voltaképpen nem sokat tudunk róla, – volt vezérkari tiszt, aki író-művészkörökben forgott. Kitűnően beszélt oroszul, utóbb az Atheaneum kiadásában vaskos könyve jelent meg *Oroszország története* címmel. Ekkoriban arra törekedett, hogy egy Nemzeti Kommunista Pártot alapítson – ez a kis létszámú párt később beolvadt a szélsőjobboldali mozgalmakba. A kortársak, emlékezők máig sem tudják eldönteni: beépített ember volt-e, kém volt-e, s kinek kémkedett?⁵³ Későbbi politikai pályája éppoly ellentmondásos; nyilaskezesztes párti képviselő, majd 1941-ben onnan kilép, 1944-ben egy ellenállási csoport vezetője, részt vesz zsidók mentésében.⁵⁴

József Attila a Bucsinszky kávéházból ismerte – ismeretségükről Szántó Judit több ízben is szól. Egyszer 1935-re teszi a találkozást a Bucsinszkyban: „Rátz Kálmán, Horner Miklós, Kruif gróf [helyesen: Crouy], az utolsó Árpádházi leszármazott, üldögéltünk. Rátz Kálmán Oroszországról beszélt, szerette az oroszokat... nagy tudású ember volt, szerette Attila verseit és látta Attila elesettségét, a baloldal sem törődött vele eléggé. Beszélt Attilának társadalmi átalakulásról... Meg kellene teremteni Magyarországon a Nemzeti Kommunista Pártot... Azt akarta, hogy egy ilyen, megalakítandó pártnak majd Attila legyen a titkára.”⁵⁵

Egy másik helyen Szántó Judit elmondja: „Amikor minden talaj kifutott alóla, tele egyéni sérelmekkel, bizalommal hallgatta Rátz Kálmán társadalmat alakító új felfedezését, hogy a nemzeti kommunizmus tudja megmenteni a bukástól az országot. Mert előbb a nemzetek összefogása kell, hogy erőt gyűjtsön és azután gondolhatunk nemzetköziségre.”⁵⁶ Rátz állást, hivatalt ígért – „Így született meg az az írás, amiért hat hétig nem beszéltem Attilával...” Bonyolult történet következik, amelynek az a vége, hogy József Attila kijelenti: „Legyen nálad ez az írás, és ha bármikor valami rosszat

⁵³ Vértés György „katonai-politikai szervhez tartozónak” tartja. (*Vértés* [434] 78–79.) Vele vitatkozva, Hollós-Korvin Lajos szerepelni vágyó, felületes műveltségű embernek látja, akit nem vettek komolyan. (*Kritika*, 1986/8. 21–22.) L. még *Kortársak* [202] III. 2039–2040.

⁵⁴ L. erről pl. *Benedek I. Gábor–Vámos György*: Tépde le a sárga csillagot. Bp. 1990., 156. skk.

⁵⁵ Szántó [338] 87.

⁵⁶ Szántó J. itt nyilvánvalóan a József Attila-kézirat szavait ismétli.

tennék, mutasd fel nekem.« [...] Rázt, hogy az általa felvetett »eszme« dugába dőlt, tudomásul vette, többé erről nem beszélünk. Találkozá-sainkon, mintha soha fel nem vetődött volna, egészen másról folyt a vita.»⁵⁷ Véleményem szerint az eseménysorozat 1933-ban történt, és a hagyatékban talált írás Judit birtokában maradt. Az 1933-as dátumot, ha más nem, a kezdő mondat támasztja alá, az utolsó mondat pedig a programjellegre utal. Az ezekben a hónapokban vákuumba került József Attila kétségbeesett gesztusa az írás.⁵⁸

A kommunista párttal való kapcsolat vége

Ez és a fentebb vázolt vitasorozat, véleménykülönbség 1933 kö-zepére már József Attila és az illegális kommunista párt eltávolodá-sához vezetett. Több szavahihető, a mozgalmi munka különböző területén működött régi kommunista emlékezik rá, hogy 1933-ban, mások szerint 1934 körül utasítást kapott: József Attila nem tagja a pártnak, meg kell vele szakítani a kapcsolatot.⁵⁹

Az bizonyos, hogy az 1934 őszén publikált *A szocializmus bölcse-lete* megírása idején már nem lehetett az illegális kommunista párt tagja. A párttal való kapcsolat megszakadása tehát 1933 eleje és 1934 ősze közé eshetett. Hogy ez „kizárás” volt-e vagy – mint ko-rábbi tanulmányomban javasoltam – „lehagyás”? Vagy – mint újab-ban Horváth Iván fejti ki,⁶⁰ József Attila kilépett a kommunista

⁵⁷ I. m. 110–111. L. még *Vértes* [434] 78–79.

⁵⁸ L. *Lengyel A.* [225]. – Kapcsolatukat 1933-ra teszi Bányai László is: „Attila sokáig annak az embernek mintaképét látta benne, amilyennek ő a felvilágosult elméjű középosztályt szerette volna látni. Ez a személyi vonzás annyira lényegbe-vágó volt, hogy annak hatása alatt Attila a R. K. által képviselt politikai törekvé-sekkel is kacérkodott... nem állhatatlanságból, jellembeli fogyatékosságból, hanem a jónak, igaznak legyűrhetetlen, állandó szomjú kereséséből...” (*Bányai* [42] 169.)

⁵⁹ Így emlékezik – többek között – Sollner József, Köves András, Horváth Már-ton, Andrásfi Gyula, Bethlenné Balogh Éva és Mile Gyula. Így mondta el az ese-ményeket több nem párttag barátja is. Révai József szerint „1934 nyarán jött utasít-ás... hogy szakítsák meg a költővel a kapcsolatot”. ([290] 72.) Farkas Sándor szerint 1933 nyarán közölték vele, hogy a párt József Attilát „elejtette”. (Párttörté-neti Közlemények, 1964/1. 157.)

⁶⁰ *Horváth Iván* [243].

pártból, otthagya azt? 1933 közepétől biztosan kívül állt már a párt körein – s magányosan kereste útját, rövid ideig a Rátz Kálmán-féle kalandban, utóbb egyre határozottabban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt irányában.

Az is világos, hogy 1933-ban sem a nemzetközi, sem a hazai kommunista mozgalom nem volt olyan helyzetben, nem volt olyan politikája, hogy a József Attilához hasonló „szabálytalan intellektuelleket”, rendkívüli tehetségű művészeket „kezelni” tudta volna. József Attila, összhangban a történelem mély tendenciáival, már az ember és társadalom új – ha tetszik, késő modern – állapotát illetően, új felismerésekre jutott. De egyénileg végtelenül magányos lett. „Az 1933. esztendő úgy zilált bennünket, mint kötetlen kazlat a szél... Úgy állottunk mi ott egymással és a világgal szemben, mint tékozló gazda üres csürrel a háta mögött...” – írja ekkori sógora, Bányai László.⁶¹

Déry Tibor sorai az egész folyamatot lírai tömörítéssel foglalják össze: „Úgy látta egy idő óta, hogy saját osztálya cserbenhagyta. Nyilvánvalóan tévedett, amikor egy párt vezetőségét azonosította egy osztállyal, türelmetlenségében gyenge volt s érzékeny a megpróbáltatásoktól, amelyek már felmarták bőrét, de megrendítő, hogy mindég a legjobbak esnek áldozatul a politikának, s ha már a költő sorsa, hogy félreértsék, vagy legjobb esetben kihasználják, még annyi megbecsülést sem kap, amennyi kínos áldozatainak kijár. Az igazi művész szigorú önmagához, érzékeny és hiú. Attila gyöngéd alakja megingott, mintha tarkón ütötték volna, amikor úgy látta, hogy azok, akikhez szívével, értelmével húzott, akik között meglelte a sokáig keresett közösséget, épp azok nevében igazságtalanság éri: a kettős tévedést soha nem heverte ki. Mélyebben vágott, mint az a buta értelenség, mellyel a mértékadó irodalmi körök örvendezteték meg.”⁶²

⁶¹ Bányai [42] 167.

⁶² Déry: Kortársak [202] II. 933–934.

Baráti körben 1933 nyarán, őszén

Az 1933. év nyarán és őszén Attila és Judit továbbra is sok emberrel érintkeztek és voltak baráti kapcsolatban. A Japán mellett ekkor már egyre inkább a Bucsinszky kávéházba jártak. A Bucsinszky – Nagy Lajos későbbi Budapest Nagykávéházának modellje – a Dob utca és az Erzsébet körút sarkán volt – a Japánnál kevésbé irodalmi, újságírókkal, községi politikusokkal, de főleg ügynökökkel és a környék polgáraival teli, szinte mindig zsúfolt kávéház volt.

A Székely Bertalan utcából, majd a Korong utcából el-eljártak Jolán és Bányai Hollán utcai lakására. Ebből az időből Bányai ír le vacsorákat, vitákat, családi beszélgetéseket, közös énekléseket. Olykor Attila egyedül keresi fel – amikor Judittal válságosabbá válik a helyzet. Egy másik szintér: Kulcsár István dr. Pannonia utcai lakása. Kulcsár dr. elmeszakorvos volt – Adler individuálszichológiájának követője. Már itt hangsúlyoznom kell, hogy József Attilának nem orvosa, barátja volt – ő sohasem kezelte. Felesége ekkor Fazekas Anna volt, aki gyógypedagógiával foglalkozott. Mindketten részt vettek – talán párttagokként is – az illegális KMP munkájában.

„József Attilát 1932 tavaszán ismertem meg írói társaságban. Verseit akkor már hat év óta ismertem. Igyekeztem vele újból találkozni. Véletlenül szembejöttünk pár nap múlva az utcán, és meghívtam lakásomra. Attila eljött. Külséjét, megjelenését nem olyanak képzeltem. Attila öltözködésében és felületes modorában tanárra vagy adóhivatali tisztviselőre emlékeztetett. Nyoma sem volt benne az akkori fiatal költőnemzedék hányaveti modorosságának. Inkább pedáns volt, mint verseinek formája.

Társaságomat diákok és fiatal értelmiségiek képezték. Attila ott-honosan érezte magát köztük. Csaknem nap-nap után összejöttünk, feketekávéit ittunk, vitáztunk irodalomról, szociológiáról és pszichoanalízisről, legtöbbször azonban énekeltünk. Attila nagyon szerette a népdalokat. Ott tanulta az »Aki dudás akar lenni« kezdetű dalt is.

Szűkebb társaságban és főleg kettesben, új verseit mondta el és értelmezte őket. Attila recitált, nem szavalt. Érezte a ritmust. Az

volt az elve, hogy a költő azért ír zárt formában, hogy az előadó éreztesse a formát. Megállt a sor végén akkor is, ha a mondat átnyúlt a következő sorba. [...]

Szavai eidetikusán csengenek még fülembe, beszéde lejtésére, kísérő kézmozdulataira emlékezem, amikor jobb keze mutatóujjával felpofozta orrát, mielőtt egy meglepő fordulatot, valamely megoldást, vagy meg nem cáfolható abszurdumot mondott. [...]

Attila szórakozásai – amennyire én ismertem – főleg szellemi játékok voltak. Meg kell azonban ismételnem, hogy Attila sok arcú volt és én csak egyik oldalát láttam. Megismerkedésünk éveiben Jolánék közelünkben laktak és az estéket vagy náluk, vagy nálunk töltöttük. Játékaink a következők voltak. A Karinthy-féle Vers Lelke című játék, valaki lefordít egy verssort a megfelelő kérdőszókra, pl. Milyen kicsodánk hol kicsinálsz s milyen kicsodában.

És a kérdezettnek ki kell találnia, hogy a Régi dicsőségünk, hol kél az éji homályban... kezdetű versről van szó. Attila folyékonyan fordított bármely verset kérdőszócskáira és ha más kérdezett, menten kitalálta. Egy másik játékunkat magunk találtuk ki. A kérdező mondott egy szót valami ismert költő verséből és a társaságnak idéznie kellett a verssort, amiben az illető szó előfordul. Azután témákat játszottunk pantomimmal és a kérdezettnek ki kellett találnia a tartalmat. A zárkózott és kissé merev Attila kiváló színész készséget árult el. Legtöbbet énekeltünk népdalokat, tanári pontossággal, szigorúan kizárva minden műdalt. Megemlítem, hogy a társaságban Attila gyakran találkozott Rajkkal és nagyon szerették egymást.

Attila – ellentétben az írói és újságírói szokásokkal – soha nem kért kölcsön pénzt. Ezzel szemben, amikor állandó szűkössége közepezte egyszer 20 pengőt kapott egy verséért, ezzel állított be:

– Gyerekek, nem kell 5 pengő? Van pénzem.

Az ételt piszkálta, meghagyta a végét, pedig sokat éhezett. Panaszkodott is egyszer, amikor meg volt híva gazdagokhoz, hogy mikroszkópi vékonyságú szendvicseket szolgáltak fél sok itallal és ő éhesen maradt.

Gondolkodásában és magatartásában makacsul konkrét és következetes volt. Egy ízben kifejtette, hogy a költészet is társadalmi munka, termelés, amit a tőkés társadalomban pénzzel egyenlítenek ki. Abban az időben az újságok nem fogadták el verseit, és Attila

elhatározta, hogy nem ír, ha termelését nem fizetik meg. Hetekig nem is írt egy sort sem.

Gondolkodása, filozofálása gyakran szkolasztikus és formai volt. Hosszú polémiákat provokált minden cél és értelem nélkül. Gyakran mondtam néki, hogy személyi ellenségeit ezáltal szerzi. Egyszer egy ilyen vitája közben, jóval éjfél után, amikor azt igyekezett bizonyítani, hogy az élet célja a halál, türelmet veszve rászóltam: »Attila, hagyd abba, mert fenékbe rúglak.«

Attila elnémult, megrendülten nézett rám és így szólt: »Miért nem beszéltek velem mindig ilyen őszintén. Én tudom, hogy ennek nincs értelme, de Ti végighallgattok és feleltek.«⁶³

József Attila ez időben került még közelebbi kapcsolatba Fejtő Ferencsel, aki a Korong utca közelébe, a Limanova térre költözött. Ismét többször találkozott Németh Andorral, lakáson is, s többek között a Hadik kávéházban, Karinthy asztalánál. Németh Andor révén ismerkedett meg a Pestre látogató Koestler Arturral, talán először a Berény-lakásban.⁶⁴ Érdekes Koestler első benyomása: „Amikor 1933-ban Attilával találkoztam, mind a ketten huszonhét évesek voltunk, Attila telivér, paraszti törzsből származó magyar volt; középtermetű, vékony, karcsú, izmos, olyan tartású, mint egy főtörzsőrmester. Keskeny arca fölött magas homlok emelkedett, csendes barna szeme és nyugodt, szabályos vonásai voltak, amelyeknek egy hegyes, kackiás bajusz kölcsönzött némi élénkséget és hősi fényt. Csinos, férfias, de egészen mindennapos arca, akár egy női fodrászé is lehetett volna; háborítatlan pillantásában semmi sem jelezte, hogy kízó kényszerképzetek miatt több hónapot töltött ideggyógyintézetben, és már a végső elszakadáshoz közeledett.

Barátságunk idején, néhány különcségtől és intellektuális rögzismétől eltekintve, egészen természetesen viselkedett. Vesszőparipája a pszichoanalízis és a hegel-marxi dialektika volt. Attila a hú-

⁶³ Kulcsár István 1958-ban hozzám küldött emlékezéseiből. — Ezekről az összefüggésekről is szól Bányai László (*Bányai* [42] pl. 167.). — Kulcsár dr. egyébként — 1945 után — a magyar cionista mozgalomhoz csatlakozott, és az egyik szervezet, a polgári Klal elnöke lett, majd kivándorolt Izraelbe, és ott az accói Government Hospital igazgatójaként dolgozott haláláig.

⁶⁴ *Fejtő* [102a] — Koestler emlékeit először *The invisible writing* (1954) — magyar kiadása: [199] — c. önéletrajzi könyvében írta meg, majd több változatban.

szas évek végén csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, ahonnan 1930–1931 körül trockista elhajlásai miatt kizárták. Mégis jó proletár maradt, és mint egy igazi forradalmár, Attila jakobinus szenvedéllyel gyűlölte Sztálin »bonapartizmusát«. Szellemileg a dialektika tökéletes művésze, képes volt hajnali három-négy óráig vitatkozni az 1871-es párizsi vagy az 1919-es budapesti kommün valamely homályos határozata fölött, szenvedélyes szóáradattal, és a sakkjátékos éles logikájával elemezte annak következményeit – (tudnivaló, hogy nagyon szeretett sakkozni). Ilyenkor rögeszméinek terhetől megkönnyebbülve, a kora reggeli órákban hazament és megírt egy-egy verset, amely azóta a magyar irodalom klasszikus értéke lett. Ezt, ilyenkor, másnap ebéd után, kávézás közben felolvasta Némethnek és nekem, hogy azután megint egy csapongó, dialektikus elmefuttatásba kezdjen. A költészetből agyműveletekbe, az agytornából a versekbe menekült. Művében ezek mágikus egységgé ötvöződtek. Életében a hasadás sem képletes, sem orvosi értelemben nem forrt össze soha: elméje tudathasadásban szenvedett.

Attila általában déltájban kelt fel, ebéd után Némethtel és velem kávézott, és ha csak azt nem mondtuk neki, hogy dolgozzon, egész délután ott maradt velünk beszélgetni. De még ebben az egészséges időszakában is néha ijesztő fények villantak fel a látóhatáron. Egy nap, hegyes bajuszát pödörgetve, közömbös társalgó modorban kimondott trágársággal lepelt meg minket, majd a szokottnál is meghökkentőbb módon beszélt egy bizonyos szigorú proletár erkölcsi rendről. [A mondat második felének pontos fordítása: ... ez annál is meghökkentőbb volt, mivel általában egyfajta proletár puritanizmus jellemezte megnyilvánulásait. – A szerk.].⁶⁵

József Attila ez idő tájt találkozik, az Újlipótváros lakásaiban, főleg Dóczi Györgynél, Radnóti Miklóssal és Bálint Györggyel – és itt is vég nélküli beszélgetések folynak Freudról, utóbb Gide-ről, Malraux-ról.

Úgy látszik, ez időben válik szorosabbá kapcsolata Anton Strakával is, aki a Csehszlovák Köztársaság sajtóattaséja volt, és aki ez évben szerkesztette az utóbb, 1936-ban megjelent *Cseh és szlovák költők antológiája* anyagát. (Strakáról lásd 550–551.)

⁶⁵ Koestler: *Kortársak* [202] II. 1492. alapján. (Látóhatár 1954/4. 198–202.)

Mégis, ebben a számára kívül-belül sötét 1933-as évben felível költészete. Mennyiségileg is: 14–16 vers és versrészlet, ugyanannyi töredék, számos műfordítás születik. És erőben, újdonságban, átfogó erőben is nagy a változás. Új hanggal, új formákkal, új nyelvel jelentkezik – és folytatja, tovább éneкли régi formáit is. Mindenesetre: a *Téli éjszakától* a *Reménytelenül*g ekkor születtek „nagy” versei, s eljutott az *Eszmélet* megírásának küszöbére.

Ellentmondás? Érthetetlen? Valószínűleg van benne egy tudatos, határozott akaratú gesztus is: ha a politikai életben, a magánéletben, anyagi téren kudarc kudarcot ér – akkor igazi terepemen fogom megmutatni erőmet. De az itt nyilvánvaló aszinkron az élet és a költészet tényei között általános jelenség, az irodalom mélyebb folyamataira utal, és arra is, hogy a mű mintegy „korrigálja” az életet, mintegy legyűri a bajt. Mint ahogy József Attila életének utolsó évében, a biztosan közeledő halál előtt is felível búcsúzó fényvel költészete.

Hadd szóljak valamit az 1933. évi versek lehetséges időrendjéről. Elfogadva kiindulópontnak Stoll Béla megállapításait: az 1933. év elejéről (vagy 1932 legvégéről) való lehet a [*Tehervonatok tolatnak...*], a *Téli éjszaka*, valamint a *Haszon*, bizonyosan 1933. januári az *Egy kisgyerek sír*, márciusi a *Reménytelenül*. Ami *A város peremén* és az *Elégiát* illeti, mindkettő 1933. július–augusztusban jelent meg először a *Korunkban* – de Stoll Béla feltételezi, hogy március után már elküldte őket. Mindenesetre: március és június közt születhettek – az *Óda* időpontja bizonyos: a Lillafüredi IGE találkozón vagy azután, tehát június 10. körül írta. Ekkor kezdte el a [*Magad emésztő...*]-t is. Az év második feléből csak két verse maradt meg: a *Vigasz* és a *Számvetés*. És ez azt is jelenti, hogy a költő egy időpontban nem csupa kétségbeesett, sötét verset ír, nem egyetlen hangot üt meg. Éppen József Attilánál gyakori az átváltás, az egyszerre többféle síkon való jelenlét.⁶⁶

⁶⁶ E helyütt pl. Szirmai Évával vitatkozom, aki szép *Elégia*-elemzésében azt állítja, hogy *A város peremén* mindenképpen meg kellett hogy előzze az *Elégiát* (Szirmai [215] 11.).

Az 1933. év nyitánya egy sokáig töredéknek tartott szöveg, a [Tehervonatok tolatnak...].

*Tehervonatok tolatnak,
a méla csőrömpölés
könnyű bilincseket rak
a néma tájra.*

*Oly könnyen száll a hold,
mint a fölszabadult.*

*A megtört kövek
önnön árnyukon fekszenek,
csillognak
maguknak,
úgy a helyükön vannak,
mint még soha.*

*Milyen óriás éjszaka
szilánkja ez a súlyos éj,
mely úgy hull le ránk,
mint a porra a vasszilánk?*

*Napszülte vágj!
Ha majd árnyat fogad az ágy,
abban az egész éjben
is ébren
maradnál?*

*A raktár
előtt poros lámpa ég.
Csak látszik, nem világít,
ilyen az ész, ha áhit.
Pislog élénken, holott
nagy halott
fény az ég.*

Valószínű, hogy még 1932 decemberében, Hódmezővásárhelyen született.⁶⁷ Bizonyos fokig az első nagy éjszaka-vers, a *Külvárosi éj*

⁶⁷ A szöveg szép elemzése: Nemes Nagy [252] — Fontos megfigyelések: Beney [52] 34. — Verstani vita Szilágyi Péterrel: Szuromi [367] 758.

folytatása, de közvetlen előzménye a *Téli éjszakának*, s mint Beney Zsuzsa rámutat, az *Eszméletnek* is.

Kísérteties világitású éjszaka-vers, a beszélő dolgok, a tárgyi világ verse. Valamilyen módon Ady éjszakáira emlékeztet, *Az eltévedt lovas* világára, csak a mitikus táj elemei itt egy városi-külvárosi tájat idéznek, a lovas vak ügetését itt tolató tehervonatok helyettesítik. Mindent elborító, bartóki éjszaka, „óriás” és „súlyos”, amelyben a megkötöttség—rabság és a könnyed felszabadultság motívumai alkotnak éles ellentétet („könnyű bilincseket...” — „Oly könnyen száll a hold, / mint a fölszabadult”).

A külső díszlet, az ürügy, az alkalom a teherpályaudvar, a 20. századnak ez a mindent összefogó toposza — tehervonatok és raktár jelzik a helyszínt. De persze voltaképpen igazán belső táj ez, víziószerűen kinagyított, furcsa táj: „A megtört kövek / önnön árnyukon fekszenek / csillognak / maguknak, / úgy a helyükön vannak, / mint még soha. — A vas világa a rend *Eszmélet*-beli vízióját előlegezi. Ebben az éjben minden tárgyi elem mélyebb jelentést, sorsot, kérdést hordoz. A vers előrehaladtával egyre inkább a halál, a kétségbeesés képei, érzetei, sejtelmei kerülnek elő, kétszer is megismétli az általános halál, az abszolút semmi képét. („Ha majd árnyat fogad az ágy, / abban az egész éjben / is ébren / maradnál?” — és a vég: „nagy halott / fény az ég.”) A teljes semmi, a nihil, az abszolút megsemmisülés sejtelme jelenik itt meg — valószínűleg teljesen függetlenül az egzisztencializmustól — egy válságban lévő, halállal viaskodó fiatalember látomásaként.

Ugyanakkor, mint arra Nemes Nagy Ágnes elemzése mutat rá, a József Attila-i líra kulcsképzetei ott sorakoznak a kis lírai rapszóriában: a tehervonatok, a csörömpölés, a bilincs, a némaság. Ez a vers hang- és formapróbálkozás, nekifutás az igazán nagy — terjedelemben is nagy — kozmikus halál- és semmivershez, a Nagy Éjszaka verséhez, a *Téli éjszakához*.

Téli éjszaka

Légy fegyelmezett!

A nyár

ellobbant már.

A széles, szenes göröngyök felett

egy kevés könnyű hamu remeg.

Csendes vidék.

A lég

finom üvegét

megkarcolja pár hegyes cserjeág.

Szép embertelenség. Csak egy kis darab

vékony ezüstrongy – valami szalag –

csüng keményen a bokor oldalán,

mert annyi mosoly, ölelés főnnakad

a világ ág-bogán.

A távolban a bütykös vén hegyek,

mint elnehezült kezek,

meg-megrebbenve tartogatják

az alkonyi tüzet,

a párolgó tanyát,

völgy kerek csöndjét, pihegő mohát.

Hazatér a földműves. Nehéz,

minden tagja a földre néz.

Cammog vállán a megrepedt kapa,

vérzik a nyele, vérzik a vasa.

Mintha a létből ballagna haza

egyre nehezebb tagjaival,

egyre nehezebb szerszámaival.

Már fölszáll az éj, mint kéményből a füst,

szikrázó csillagaival.

*A kék, vas éjszakát már hozza hömpölyögvé
lassudad harangkondulás.*

És mintha a szív örökről-örökre

állna s valami más,

talán a táj lüktetne, nem az elmulás.

Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc

volna harang

s nyelve a föld, a kovácsolt föld, a lengő nehéz.

S a szív a hang.

Csengés emléke száll. Az elme hallja:

Üllőt csapott a tél, hogy megvasalja

a pántos égbolt lógó ajtaját,

melyen a gyümölcs, a búza, fény és szalma,

csak dőlt a nyáron át.

Tündöklük, mint a gondolat maga,

a téli éjszaka.

Ezüst sötétség némasága

holdat lakatol a világra.

A hideg ürön holló repül át

s a csönd kihül. Hallod-e, csont, a csöndet?

Összekoccannak a molekulák.

Milyen vitrinben csillognak

ily téli éjszakák?

A fagyra tört emel az ág

s a pusztaság

fekete sóhaja lebben — —

varjucsapat ing-leng a ködben.

Téli éjszaka. Benne,

mint külön kis téli éj,

egy tehervonat a síkságra ér.

Füstjében, tengve

egy ölnyi végtelenbe,

keringenek, kihúynak csillagok.

A teherkocsik fagyos tetején,

mint kis egérke, surran át a fény,

a téli éjszaka fénye.

A városok fölött
a tél még gőzölög.
De villogó vágányokon,
városba fut a kék fagyon
a sárga éjszaka fénye.

A városban felüti mûhelyét,
gyártja a kinok szûró fegyverét
a merev éjszaka fénye.

A város peremén,
mint lucskos szalma, hull a lámpafény,
kissé odább
a sarkon reszket egy zörgõ kabát,
egy ember, üldögél,
összehúzódik, mint a föld, hiába,
rálép a lábára a tél...

Hol a homályból elõhajol
egy rozsdalevelû fa,
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.

Sok elemzés foglalkozik a költeménnyel, köztük részletes lineáris elemzések is, ezért e helyütt rájuk utalok, és csak néhány vonást emelek ki.⁶⁸

A *Téli éjszaka* valószínűleg még 1932. december végén, 1933. január elején íródhatott, talán még Hódmezõvásárhelyen.⁶⁹ Mint

⁶⁸ Teljes elemzése: *Tamás A.* [377a] 138. skk.; *Fülöp* [113] 548–559.; *Csoóri:* *Miért szép?* [244] 1967. 287.; *Balogh L.* [39a] 120–130., uó, *Irodalom és kommunikáció* II. Bp. 1975. 35–37.; *Szilágyi* [355] 81. skk.; *Bókay* [61] 640–659.; *Fábián Pál:* *Téli éjszaka.* In: *Stilisztikai elemzési tájékoztató és szöveggyűjtemény.* Szerk. *Fábián Pál* és *Horváth Mária.* Bp. 1976. 52–64.; leg részletesebb elemzése: *Kecskés: J. A.-versek elemzése* [174] 100–131. — A *József Attiláról* szóló monográfiák és tanulmányok szinte mindegyikében találunk a *Téli éjszaka*ra vonatkozó megjegyzéseket.

⁶⁹ *Szigeti János:* *József Attila Hódmezõvásárhelyen* (kézirat). Ismert, hogy elõször a *Pesti Napló* 1933. márc. 19-i számában jelent meg, de a költõ maga írta Babitsnak: „A *Téli éjszaka* már két hónapja kiszedve hever a *Pesti Naplónál...*” (ÖV 2. [13] 545.)

1930-ban, 1931-ben az *Anyámat*, 1932-ben a *Fagyot*, ezt is évkezdő versnek szánhatta.

A szintér — a megírás szintere — lehet vásárhelyi, de a látott-képzelt táj inkább a budai hegyek vizionált képe, voltaképpen persze „lelki táj”.

A *Téli éjszaka* az 1932–33-ban kialakított „lírai rapszódia” kétségtelenül legtökéletesebb példája. A csend hátterén, a csöndből kihasított valóságdarabok, tárgyi elemek és reflexiók, különböző hangerejű, intenzitású, metrikájú szövegrészek egymás mellé tétele — szétदारabolt vers, mégis rendkívül feszes menetű belső logikával, acélos szerkezettel.⁷⁰

A forma kialakításában, mint a *Külvárosi éjjel* kapcsolatban említettem, szerepet játszott Verhaeren költészete, de bizonyos párhuzamai Rilke *Duinói elégiáira* is utalhatnak — azt jelezve, hogy a forma a 20. század közepén feltámad.

Lírai rapszódia és — Pór Péter szerencsés kifejezésével — „ontológiai tájkép”.⁷¹ „Mintha a létből ballagna haza...” — szól a földművesről, és valóban, egyszerre látott-képzelt városvégi táj ez — és a lét végső kérdéseinek, a semminek, a halálnak filozófiai alapú megmagadása.

Kozmikus — csillagrendszerekre kiterjedő, abszolút nullapontot közelítő „lelki táj”-on vagyunk, az Emberiség és a Világ nagy Éjszákájában. De a kinti és benti tájat egyaránt hallatlan érzékletességgel, metaforák, inverziók találékony szépségével állítja elénk.

A lírai én, a szubjektum a vers három pontján lép elő — Kecskés András elemzése szerint az aranymetszés szabályai szerint.

A vers indítása: „használati utasítás” — önmagához és a befogadóhoz intézett felszólítás, a híres „Légy fegyelmezett!” Értelmezéséről hitelesnek látszó történetet közöl Bányai László.⁷² A szétbom-

⁷⁰ A csönd szerepéről l. *Szigeti L.* [353] 280–283. Szerinte „A teljesség, a végtelen érzetet segít felidézni a csönd még akkor is... ha a csöndnek a szokottnál több jelentése fogalmazódik meg.” A csönd a második részben „a ténymegállapítás szintjén jelenik meg, majd a csönd mint emlék, később mint a jelen készülő csöndje, végül a teljes csönd a sötétséggel való összeforrottságban”. A költő által érzékelt csönd mindent ural a vers végén.

⁷¹ Pór [282] 78.

⁷² Bányai [42] 185. skk.

ló külső világ és a széteső belső világ terhét eszerint csak a tudomásulvétel és a cselekvés segítségével lehet kibírni — „...még mielőtt körülnéznél a téli éjszakában, kellő módon készítsd elő magadat arra, hogy döbbenetes, dermesztő dolgokat fogsz látni... légy fegyelmezett, mert azt a világot, amit most látni fogsz, csak így tudod megérteni és elfogadni. Enélkül a fegyelmezettség nélkül a zűrös, kietlen világ olyan zagyva értelmet kelt, amitől meg kell bolondulni” — adja vissza József Attila szavait Bányai. Ha valóban így van, ez a felszólítás az egész József Attila-i költészetre vonatkozik, biztatja magát az iszonyat, a külső és belső rettenet formába öntésének, megfegyelmezésének nagy s nála egyre nagyobb erőfeszítésére.

A „Légy fegyelmezett!” — mint erre Szabolcsi János figyelmeztetett — az egész vers grammatikai struktúrájában is megmutatkozik. A rövid, tömör kijelentő mondatok sora — a sok névszói mondat („Szép embertelenség”-típus), a takarékos írásjelhasználat — tanúsodik erről.

A vers közepén a 49. sorban van ismét megszólítás, tegező forma — a címzett már a léten túli, halott „csont”, itt már a halállal, a csontvázal tárgyal a költő. És a végén, ezúttal már egyes szám első személyben, ott a virrasztó szava: „mérem a téli éjszakát...”

Az éjszaka szubjektív és objektív, tárgyi és természeti elemeinek átgondolt, acélos szerkezetű egymás mellé állításában Szabolcsi Bence elemzése szerint Bartókra, közelebbről *Az éjszaka zenéje* című „nocturno”-ra emlékeztet:

„A két nocturnót próbáljuk összehasonlítani:

Az éjszaka zenéje	Téli éjszaka
Háttér: természeti hangok	Invokáció: hideg világ
unkadünnyögés, tücsökzene	Háttér: hegyek
A tájban az ember:	Ember a tájban: a földműves
halk motozás	
Himnikus, átfogó éjszaka-dal-	A háttér lírai átértelmezése:
lam	
A tájban az ember: halk	harangszó, nyári emlék
motozás	

Füttyszó: a himnusz „emberi” változata	Újra a táj: holdfény, csend, madarak
Füttyszó és himnusz, ember és természet együtt	A város, a vonat „A város peremén... egy ember”
Kicsengés: természeti hangok, halk motozás, füttyszó töredéke	A költő epilógja: „mérem a téli éjszakát”... magány

Nem arról van itt szó, hogy Bartók darabja valamiképp, közvetve vagy közvetlenül hatott volna József Attilára. Egymástól független formák és koncepciók ezek; de a mondanivaló és a tervezés általános hajlama így még jellemzőbb lehet. Úgy látjuk, hogy ezek a nagy éjszaka-fantáziák, egymástól való teljes függetlenségük mellett is mélyen rokonok egymással: hasonlóan vagy ugyanúgy érzik és érzékeltetik az ember helyét a mindenségben, vagy pontosabban: a virrasztó ember helyét egy kietlen és közömbös, mégis mindent átfogó és magába ölelő éjszakai világban. Az ember virraszt – mondják –, s az ember virrasszon; így válik valamiképp testvérévé és urává annak a némaságában is zengő, alvó és mégis készülődő mindenségnek, mely körülveszi.⁷³

Hozzáteszem, ha Kecskés András elemzése helyes az aranymetszésre vonatkozólag, akkor ebben is Bartókra emlékeztet, akinek műveiben az aranymetszés – Lendvai Ernő kutatásai szerint – alapvető szerepet játszik.

A vers íve, nézőpontja: a síkságon kezdődik – ugyanott, ahol a „tehervonatok tolatnak” – a pályaudvarra a „szenes göröngyök” utalnak. De már ez a táj is szinte fájoan, kísértetiesen emberen túli. A kemény, kéttagú mondatok pörölycsapású ítéletekként hullanak: „Csendes vidék”, „Szép embertelenség”. A már néhány év óta felbukkanó obszessziók térnek vissza: a *Tiszazug* szürkületi képének folytatása itt: „A lég /finom üvegét / megkarcolja pár cserjeág.”⁷⁴ A

⁷³ Szabolcsi B. [317] 206–207.

⁷⁴ Stoll Béla hívja fel a figyelmet arra, hogy ezek a sorok a Babits-pamfletben élesen bíralt soroknak („A csupasz fák csúcsa mint tük hegye bök be az égi flanellba”) „szinte parafrázisa”. (Stoll [311] 59.) – Részletes stilisztikai-nyelvi elemzése: *Fábián*: i. m.

Harmatocska bokron maradt papírdarabjai, szemétdarabjai is megjelennek, immár tág általánosítással: „mert annyi mosoly, ölelés fölnekad / a világ ág-bogán”.

És itt meglepő ellenpontként – megnyugtatóan, feloldásul – egy szinte idilli falukép:

„Ebben a szakaszban nincs se tél, se éj. Távoli hegyek-völgyek csöndjét, nyugalmit, szegényes paraszti otthonok melegét, derűjét idézi egy talán sohasem volt, eszményített világból. Ez nem a *Holt vidék* vagy a *Tiszazug* kíméletlen falusi valósága, hanem egy elmosódó vágyalom szemléletes megjelenítése. A költő maga mondta később brassói nyilatkozatában: »mennyi érzelem, szeretet, romantika, vágyódás fűződik a faluhoz, holott a falu lényegében piszkos, poros, egészségtelen«.

A »bütykös vén hegyek« megelevenítő metaforája és az »elnehezült kezek« beleérző hasonlata a következő szakasz földműves-képet előlegezi. A hangzásszerkezet hirtelen változik: néhány meg-megszaladó, pergetett szótagmérő sorra tükrösen elrendezett, dalszerű ütempárok nyugalma felel, finom zeneiségű egybecsengésekkel (rűz–tanya, párologó–pihegő, völgy–csönd).⁷⁵ Hozzáteszem: magam a budai hegyek látványát is vélem a képben felfedezni, talán az örömhegyi kirándulások emlékképét. Emellett emlékeztet egy Ilyés-versre – talán egyfajta költői versenyként is:

Főnt sirás, tompa jaj, harangszó
és lenről a völgy mint meleg
tenyér fölnyujt vigaszul egy csöpp
sikongó életet.

(Egy sápadt nő egy kis szobában, 1931)

„Tőmondatos egyszerűséggel lép az *ember* a hangulattal már előkészített természeti közegbe. Egyetlen öreg paraszt. Versbeli jelenléte vaskos realitás és lebegő mítosz egyszerre. E sűrített, sokjelentésű költői képegyüttes titka abban rejlik, hogy szemléleti síkjai többszörösen metszik egymást: ami az egyikből hiányzik, azt egy más szögben hajló másik sík elemei helyettesítik. Az öregember mozgása, fá-

⁷⁵ *Kecskés: J. A.-versek elemzése* [174] 118. – L. *Fábián: i. m.* 64.

radtsága, komorsága, szerszámainak állapota és az alkony vörös fényeinek villanása végül olyan összképet hasít ki a vers tér- és időrendszeréből, amely már csak a *társadalmi valóság* szintjén értelmezhető. (Emiatt társul elvont gazdasági-filozófiai értelem az egyébként köznapiság jelentésében is ideillő *lét* szóhoz.) A képen egyetlen földműves marad, de fogalmi igazsága általános érvényűvé szélesedik.

Nincs falusi idill, nincs parasztromantika. A felködlő ábránd semmivé foszlott: a megfegyvelmezett költői értelem helyükre teszi a dolgokat. A paraszti lét nem otthon, a földműves elidegenedett saját munkájától, eszközeitől, környezetétől.⁷⁶

Közben – a legtöbb nagy József Attila-vers technikája szerint – lassan múlik az idő. Az alkonyatból éjszaka lesz – vizuálisan hangsúlyozott, explicit hasonlat vezet be az éji képet: „Már fölszáll az éj, mint kéményből a füst, / szikrázó csillagaival.” Ezután szinte barokkosan dús, képzetkörüket felcserélő s egyre inkább a végtelenbe lendülő versszak következik.⁷⁷ Valóban: ha akarom, a költői inverzió csodálatos teljesítménye – ugyanakkor szinte már pszichotikus önkivetkőzés: a test egysége meghasad, s a „szív” kívülre kerül („S a szív a hang”). Ez tér vissza az *Ódában*: „Hallom, amint fölöttem csattog, / ver a szívem.” Most már nem az érzékek világában vagyunk, hanem a tiszta absztrakcióban – erre két egyszerű mondat utal: „Csengés emléke száll. Az elme hallja”. Majd egy barokkos kép, szinte barokk emblémákra emlékeztető negatív állítás zárja a szakaszt, jelezvén, hogy most már az emberi világ, a természet eltűnt, és a hideg absztrakciók világába értünk.⁷⁸

„Sötét és semmi voltak”, Vörösmarty Éje, a „sötét és lény nem lakta Éj” jelenik meg – a 20. század immár geometrikusabb, fizikálisabb világával. Megint csak egyszerű, legalábbis szerkezetileg egyszerű explicit hasonlattal érünk el a tetőre:

⁷⁶ *Kecskés* [174] 119. – Takács Etel hívja fel a figyelmet egy „csapdára”: a 21. sor végén álló vessző figyelmeztet: a „Nehéz” jelző a földműveshez tartozik (*Takács* [369]).

⁷⁷ A szakasz – elsősorban grammatikai szempontú – jó elemzése: *Vajda András*: Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben. In: *Jelentés és stilisztika*. Szerk.: Imre Samu–Szathmári István–Szüts László. Bp. 1974. 638.

⁷⁸ Egri Péter figyelmeztet rá, hogy itt a korábbi évek tájversei idilljének visszavonása történt meg; a „volt nyár”-nak már csak emléke van (*Egri* [87] 68–69.).

*Tündöklük, mint a gondolat maga,
a téli éjszaka.*

Mert az éj, akár a puszta gondolat, steril és néma, szép rabságban tart – ugyancsak egyszerű, de jelzővel bővített szerkezet zár:

*Ezüst sötétség némasága
holdat lakatol a világra.*

Voltaképpen vége is a versnek, egy téli éjszakáról írt nagy vers lezárása ez – az időbeli folyamatnak is vége van már. József Attila azonban még tovább megy, az embertelenbe, a világon kívülre, a kozmosz és mítosz világába. A makrokozmosz és a mikrokozmosz egyszerre fáj – s Poe hollója repül át az úron. „Sejtelmesen suhogó *h-k*, hidegen fénylő *ö-k* és *ü-k* idézik a kozmosz »hallható csöndjét«, zöngétlen *cs-k* és *c-k* a didergő csontok zörgését. A hideg belesajdul a testbe, az ember a természet része, nem szabadulhat anyagi valójától.

A »Hallod-e, csont« koriambusi kérdésformájában azonban már egy pillanatra megbillen a kozmikus egyensúly, a zárósor erősen késleltetett rövid szótagjaival pedig megrendül a természet merev tárgyiassága: az »összekoccanás« játékosan groteszk bizalmasságát már az *ember* sugározza a rideg világba.

*Milyen vitrinben csillognak
ily téli éjszakák?*

Jelentésének külső, felszíni rétegében csendes, tűnődő kérdés csupán. De a hideg *i*-kkel csillanó vitrinüveg mögött tüneményes varázslat történt. A vers arany metszetén vagyunk: 85 sora 52:33 arányban oszlik két egyenlőtlen, mégis harmonikusan kiegyensúlyozott részre. ($52:85 = 0,61$ csaknem geometriai pontosságú arányérték.) A költői szemlélet irányváltása immár visszafordíthatatlan: megingott az éj hatalma, birtokszerző őrjáratára indul a megfigyelmezett, virrasztó értelem”.⁷⁹ A „vitrin” ironikus-játékos képe felold-

⁷⁹ Kecskés: J. A.-versek elemzése [174] 123–124.

ja némileg a feszültséget, innen lassan-lassan visszatérünk a földre a kozmoszból. De előbb még újabb mitikus kép következik: ismét az ég és ág nyugtalanító, agresszív együttese és egy mitizált varjúcsapat „ing-leng a ködben”.

Visszatér a kezdethez a vers íve. A 27. sor megállapítását („Már fölszáll az éj...”) idézi vissza – a „füst” motívum megismétlésével is – a következő rész: „»Az ihlet határolt végtelenség« – olvashatjuk József Attila esztétikai feljegyzéseiben. *A város peremén* című ódájában pedig »az elme tudomásul veszi / a véges végtelent«. Ennek a viszonylagosságnak érzékletes, képszerű megjelenítése versünk 13. szakasza. A sorkezdő verscím mintegy összefoglalja, magába sűríti az eddig látottakat, a tehervonat megjelenésével, konkrét mozgásával azután az emberi környezet, az emberközeli, emberméretű valóság átveszi a képzettársítások irányítását. A hasonlítási viszony megfordult: a vonat és füstje a kifejezendő, a kozmikus éj már csak hozzájuk hasonló (vö. az 5. résszel!).

A végtelenség egyölnyi csupán, az égitestek pályája megfér a mozdony szikrafelhőjében, sőt, néhány egybehangzó nazális szótag nyelvi kisvilágában (*tengve – végtelenbe – keringenek*).⁸⁰

Innen a vers mintegy végleg visszatér a való világba, az élő külvárosba – már nem a barokkos hasonlatok, nem is a végletekig lecsupaszított végső mondatok jellemzőek, inkább az ezt megelőző év „villonos” városábrázoló hangjára emlékeztet a leírás – erre vall a halványan jelzett refrén is („a téli éjszaka fénye”, „a sárga éjszaka fénye”, „a merev éjszaka fénye”), s erre a vonat–vasút–vagon mint vezérlőmotívum. Valóban az ipari külváros világába érkeztünk vissza – e síneken utazva. A *Téli éjszaka* itt, ebben a részben tart rokonságot a 20. század mitizált elbeszéléssé lett nagyváros-kompozícióival, Verhaerentől Masereel fametszeteiig és Fritz Lang filmjeiig.

Ezután jelenik meg – a földműves párjaként – a másik, embernek alig nevezhető lény, a *Külvárosi éj* sárga fényű kocsmájának világából való emberi roncs.

„Bármily furcsán hangzik is az adott helyzetben, a szakasz páratlan, rövid sorainak szaggatott utalásai (akár folyamatosan egybeolvasva) valami intim közvetlenséget, érzelmi azonosulást, szinte ott-

⁸⁰ I. m. 125.

honosságot sugallnak. A jelzős kifejezések egy emberinek alig nevezhető sivár életformából erednek (*lucskos szalma, zörgő kabát*), az igék hangulatköre csupa örömtelenség, reménytelenség, megáláztatás (*hull, reszket, üldögél, összehúzódik, rálép*). És mégis: a csonttá fagyott kabátban *ember* didereg: a földműves mellett a *Téli éjszaka* másik »szereplője«. ⁸¹ A zárórész pedig, a lehangzás – már teljes visszatérés a földre. Mint mondtam, egyes szám első személyű állítás, a virrasztás s az azonosulás gesztusa, mérés és vállalás. A legvégső hasonlat, amelyet új mondat tagol, lefelé hajló modulációval a megnyugvás, az azonosulás – és a látomás lezárása. Mint az *Ódában*, ez is mellékdal, visszatérés az alaphanghoz, a vízióból kijózanodás, a feszültség levezetése. ⁸²

A *Téli éjszaka* a csend és szünet hátterében ragyogó szöttek, metaforák és metrumok, ellentétek és inverziók ragyogó játéka is – e tekintetben Szilágyi Péter, Kecskés András, valamint Csoóri Sándor, Fülöp László és Tamás Attila korábbi elemzésére utalok. Németh Andor szép mondatával összegezhetném: „Csodálatos, különös költemény. Csupa valóság, csupa titok. Olyan, mintha költője már az életen túlról figyelné – az űrből – a téli éjszakában tévelygők moccanásait.” ⁸³

Véleményem szerint az egész József Attila-i műnek s az egész 20. századi magyar irodalomnak egyik csúcsa a *Téli éjszaka*, csak a század legnagyobb vízióival állítható párhuzamba. ⁸⁴

A „hosszú vers”, a „nagy vers” további példái 1933 tavaszáról nyaráról valók. A *Téli éjszaka* abszolút nullpontja, végletes magá-

⁸¹ I. m. 127.

⁸² Pór Péter (1991. nov. 13-án kelt) hozzámm írt levelében arra utal, hogy R. M. Rilke *L'Ange du méridien* c. verse végén a minden időt mérő chartres-i angyal képe hathatott József Attilára.

⁸³ Németh A. [254] 295.

⁸⁴ Hogy a nagyvárosi-külvárosi éjszaka kísérteties képe mennyire a század egyik uralkodó érzése, arra egyetlen példát említek: Henry Miller *Ráktérítőjének* (a *Tropic of Cancer* 1934-ből való!) nagy egyedüllet-vízióját: „A csönd láva – surrantón, szakaszosan dől. Túlán a kopár hegyek közt folyik tovább nagy olvasztótegyek felé, onnan vizik majd a mozdonyok tovább az árukat. A sínek kohók és salakhegyek között vezetnek...” (*Ráktérítő*. Ford. Bartos Tibor Bp. 1991. 334–335.) De idézhetünk szürrealista festményeket is és későbbi Antonioni-filmeket.

nya után e tavasszal, úgy látszik, ismét meg akarja határozni helyét a költő a világban, a történelemben és a társadalomban, újból szembe akar nézni egyúttal a történelem felvetette új kérdésekkel. Nagyjából *Az egységfront körül* című cikkel egyidős tehát egy párvers, az *Elégia* és az *Óda* (az utóbbi később *A város peremén* címet kapta).

Elégia

*Mint ölmos ég alatt lecsapódva, telten,
füst száll a szomorú táj felett,
úgy leng a lelkem,
alacsonyán.
Leng, nem suhan.*

*Te kemény lélek, te lágy képzelet!
A valóság nehéz nyomait követve
önnönmagadra, eredetedre
tekints alá itt!
Itt, hol a máskor oly híg ég alatt
szikárló tűzfalak
magányán a nyomor egykedvű csendje
fenyegetően és esengve
földreldja lassan a tömény
bánatot a tűnődők szívéen
s elkeveri
milliókéval.*

*Az egész emberi
világ itt készül. Itt minden csupa rom.
Ernyőt nyit a kemény kutyatej
az elhagyott gyáruvaron.
Töredezett, apró ablakok
fakó lépcssein szállnak a napok
alá, a nyirkos homályba.
Felelj —
innen vagy?*

*Innen-e, hogy el soha nem hagy
a komor vágyakozás,
hogy olyan légy, mint a többi nyomorult,
kikbe e nagy kor beleszorult
s arcukon eltorzul minden vonás?*

*Itt pihensz, itt, hol e falánk
erkölcsi rendet a sánta palánk
rikácsolva
őrzi, óvja.*

*Magadra ismersz? Itt a lelkek
egy megszerkesztett, szép, szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
köröskörül mélán és komorlón
álmodoznak gyors zszibongást szövő
magas házakról. Kínlódó gyepüket
sárba száradt üvegcserepek
nézik fénytelen, merev szemmel.*

*A buckákról néha gyűszűnyi homok
pereg alá... s olykor átcikkan, donog,
egy-egy kék, zöld, vagy fekete légy,
melyet az emberi hulladék,
meg a rongy,*

*rakottabb tájakról idevont.
A maga módján itt is megterít
a kamatra gyötört,
áldott anyaföld.*

Egy vaslában sárga fű virít.

*Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?*

*Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.*

*Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek! Ez a hazám.*

Az elégia, mint ismert, az újkorban rendkívül tág értelmű lírai műszó — inkább magatartást, hangoltságot jelent, mint szabályos műfajt. Ideál és valóság közti fájó ellentét, az elmúltakon való borongás, szelíd, melankolikus érzelmek visszaadása — talán így jelölhetnénk meg határait. Goethe és Hölderlin — a magyar irodalomban Vörösmarty, Petőfi és Arany alkottak nagy elégiákat, a József Attilát megelőző évtizedekben pedig Tóth Árpád, az *Elégia egy re-kettyebokorhoz* költője. Bizonyos, hogy József Attila folytatni akarta őket, s versenyre is akart kelni velük — a külvároshoz írt *Elégiával*.

Az *Elégiát*⁸⁵ 1933 tavaszán vagy kora nyarán írhatta, a kolozsvári Korunk 1933. július–augusztusi számában jelent meg először. Ez idő tájt új rétegek, az irodalomba belépő új csoportok öntudatra ébredése jeleként is, egyszerre megnőtt az író eredetét, származását, hovatarozását kutató művek száma — ma úgy mondanánk, a „gyökerek” irodalma. Ezekben az években — az *Elégia* születésének idején vagy egynehány évvel utóbb — jelentek meg Márai Sándor: *Egy polgár val-lomásai*, Illyés Gyula: *Puszták népe*, Veres Péter: *Számadás*; Erdélyi József versei, Hevesi András cikksorozata A Tollban. József Attila is szembenéz, mint már annyiszor, most még egyszer „eredetével” — „önnönmagadra, eredetedre / tekints alá itt!” Folytatva egyúttal — tudatosan is — a szülőhelyet megidéző nagy magyar versek sorát is — Petőfi Sándor *Szülőföldemjét*, Ady Séta *bölcsőhelyem körüljét*.⁸⁶

De nemcsak gyerekkorát keresi. „Itt van például az »Elégia«, amelyben egy külvárosi tájat írok le. Sívár érzés kifejezésére jól jön, hogy van ilyen külvárosi részlet, amelybe beleönthetem, belesírhatom ezt az érzést. Viszont *ilyen sívár érzés azért foghatja le [!] az embert, mert vannak ilyen külvárosi részletek*” — olvashatjuk legrészletesebb nyilatkozatában.⁸⁷ És ugyanezt a gondolatot továbbfejlesztve találjuk abban a már idézett levéltöredékben, amelyet Halász Gábornak írt és az idéz egy cikkében: „...Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: nagyon sűrűn visszatérő érzé-

⁸⁵ Teljes elemzése: *Bóka* [244]; *Szabolcsi M.* [174] 132–143.; *Szigeti L.* [353] 292. skk.; 1. még *Illés E.* [158].

⁸⁶ Vö. *Király* [189a] 518.

⁸⁷ *Molnár Tibor*: Beszélgetés a magyar Panait Istrativál. Brassói Lapok, 1936. júl. 3. L. Kortársak [202] I. 423.

sem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jóljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formákba állása érdekel. Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – s félig-meddig maga is – azt, amit én a rokotalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.”⁸⁸

Az *Elégia* tehát egyszerre játszódik belső és külső szintéren: a lélekben és a tárgyi világban. Elemezhető lenne pszichológiai és poétikai szempontból is, hogyan alakítja át a tájat a költő kedélye, lelkiállapota, és hogyan formálja a táj, annak sajátos szerkezete, színei – és a benne élő lények – a költőt...

Az *Elégia* kutatja: „a proletárság mint forma”, a „külváros mint keret” mit jelent neki, miért van szüksége rá? (És – csak zárójelben – ha az *Elégiát* olvassuk, mindig mögéje kell képzelnünk indító látványként a 30-as évek – ma kijebb húzódott – budapesti külvárosát: a telkek és tűzfalak, a gyárkémenyek és kocsmák világát, amelyeket mára már csak fényképeken és Dési Huber festményein láthatunk viszont.)

Számadás, büszke vallomás – de ugyanakkor fájdalmas, kérdező önvizsgálat a vers. Formája, vershelyzete is ehhez idomul: az egyes szám első személy – a vers kezdetén – csakhamar átalakul második személlyé. Az első sorokban az indító hasonlat harmadik személyű, a 3. sorban már csak az első személy jelenik meg. Majd sajátos kettőzés következik: önfaggatás, dialógus, vita az egyéniség két része között – a költő, az egyén vitatkozik lelkével és képzeletével...

És ezentúl a leiróbb, higgadtabb, megállapítóbb harmadik személy és az önmagát kérdező, vallató, izgatott második személy váltakozása vonul végig a versen; a harmadik személy szentenciózus, lezáró, tételszerű mondatai – rendszerint ponttal zárt kijelentései – váltakoznak a vesszőkkel tagolt, gondolatjellel és kérdőjellel lezárt, szaggatott sorú második személyűekkel. A kettő izgatott, villódzó váltakozása jellemzi a vers szerkezetét – és teszi az *Elégiát* szinte rapszodiává. A kérdő mondatok – az önmagával való viaskodás

⁸⁸ Vál. lev. [11] 318.

nyelvi jelei – tagolják szabályos részekre a vers szövetét; a válaszokban pedig a visszatérő éles *i*-k – az itt, innen, ide szavakban – ismét az egységet hangsúlyozzák.⁸⁹

Objektív tények és szubjektív kommentár, a tárgyi világ és a költő emberi világa váltakozik itt – a tárgyi világ formálja a szubjektumot, és az egyén a maga képére alakítja át a tárgyi világot.

A vers menete egy József Attilánál gyakori közelítésmód: felülről, mintegy röptében csap le az ábrázolt tárgyra, azután lassanként közeledik hozzá, közel kerül a jelenségekhez, mintegy bensejükbe hatol, azonosul velük... A verszárásban pedig feltűnik a költő maga – „virrasztóként”, „tanúként”.

Az *Elégia* az egymásnak feszülő ellentétek verse. Makro- és mikrostruktúrájában egyaránt ott van ez, mindent átfogó, erős vonásként.

Az indító kép „szomorú táj”-at idéz, még bizonytalan, tétovázó, „lengő” – és nem a dolgokat, tényeket fölényesen átlátó, „suhánó” lelket. A befejező kép viszont már beletörődő-vállalón állapíthatja meg: „Ez a hazám.” Egy másik példa a vers közepén: „Az egész emberi / világ itt készül. Itt minden csupa rom” – hirdeti a rapszódia egyik fontos tengelyrészén a szöveg. Két teljesen ellentétes állítás, nyelvtanilag, zeneileg is szimmetrikus formában (itt – itt, egész – minden, világ – rom, készül – \emptyset). A minden és a semmi, a teremtés és a pusztulás, a mozgás és mozdulatlanság, élet és halál ellentéte olyan ellentét azonban, amely egységében állít valamit – mondhatnám: magasabb egységbe foglalja a kijelentést – éppen azért is készülhet itt az egész emberi világ, mert csupa rom minden. Ez az a gondolat, amely az *Elégia* párdarabjában, az *Ódában*, azaz a későbbi *A város pereménben* részletesen kibontásra kerül...

Az *Elégia* végén a kis–nagy ellentétek egész sora, finom hálója borítja a szöveget: „öntudat kopár öröme / húz-vonz”, „gazdag szenvedés”, „Anyjához... idegenben löknek, vernek”,⁹⁰ „itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz...”.

„Csillagok rácsa” – írja később a *Jaj, majdnem...* című versében – itt pedig a látszólagos ellentétek sűrű rácsa fogja egybe a verset. Ellentétek – de egymást értelmező, egymást kiegészítő érzések,

⁸⁹ *Bóka*: i. m.

⁹⁰ E sort Babits Arany Jánoshoz c. versére ráhangzónak érzi Stoll Béla (*Stoll* [311] 59.).

gondolatok, fogalmak. Sőt értelmezhetőek úgy is, mint ironikus, enyhén gúnyos, öngúnyjal teli, „becsapós” játékok: Major Tamás szavalta így e sorokat — felemelt mutatóujjal és hamiskás mosollyal, ahogyan valaha a költőtől látta...

Hadd emeljek ki az *Elégia* gazdag együtteséből három alap gondolatot:

„Egy vaslában sárga fű virít.” Sokféleképpen értelmezhető sor, de talán leginkább mégis a rút sajátos szépségének, a külváros furcsa esztétikájának jele. „A maga módján itt is megterít” — értelmezi a tény az előző mondat. A búzagalász, a piros pipacs rekvizitummal, a földnek a korban szokásos toposzával szemben itt új jel keletkezik: a vaslában virító sárga fű. A „szikárló tűzfalak”, az „elhagyott gyárudvar”, a „kínlódó gyepek”, az üres telkek és a szánta palánk világa így válik sajátos esztétikai minőséggé, különleges környezeté, sajátos szépség hordozójává.

Szép is, a maga módján — de inkább várakozásba dermedt, üres. Az egész vers alap gondolata, érzése, főmotívuma: a betöltésre váró magány, a jövőre váró jelen. (E motívum erősségét is indokolják egyéni lélektani tényezők — hadd utaljak a korábban idézett, Halászknak írt mondatára.) A táj, a külváros, a házak, a talaj, a rétek — mind „a magány, a reménytelenség, a tehetetlen, kínlódó vágyakozás, a nyomorúság élményét” sugározzák.⁹¹

A „tömény bánat”, mely millióké — a nyomorultak, kikbe a nagy kor beleszorult —, az apró ablakok lépcsőin nyirkos homályba vesző napok (idő- és térképzet egészen sajátos kezelése — még a költő antropomorfizált képei között is ritka bonyolult képlet) készítik elő a fő kérdést, a rapszódia leghosszabb részét. A szenvedélyesebb, tagoltabb, lüktető indítás még éles, kemény rímekkel is hangsúlyozza a kétségbeesett kitörési vágy és a bezártság ellentétét (palánk — falánk; rikácsolva — óvja). A fennálló, a megmerevedett, az uralkodó rend kiabáló csendjét a két rövid sor is kiemeli. És azután lassuló, kanyargó — áthajlásokkal egybekötött — hosszú sorok, kibontott, részletezett hasonlatokkal („mint ahogy...”) festik a várakozást — az üres lelkek jövőt várását. A kis moccanások, a lassú mozdulatok, alig észrevehető helyváltoztatás jelzi a változásnak legalább lehetségesét; tér, szín, tárgy, állat — mind erre a várakozásra utal.

⁹¹ Hankiss [129a] 28–29.

Kínlódó, rettenetes, halotti kép – a passzivitás, az álmodozás, a megmeredtség képe. És egyúttal József Attilának ekkortól egyik legégőbb gondja, legfájdalmasabb és mégis jövőt ígöző mondanivalója: egy „megszerkesztett, szép, szilárd jövőt” kell építeni az erre váró, üres lelkeknek. Itt a gondolatnak mindkét fele fontos: annak felismerése, hogy mennyi teendő van még, hogy a nyomor, elnyomottság nemcsak forradalmasít (mint hitte ő maga is még két évvel ezelőtt, a türelmetlen forradalomvárás évében, a *Tömeg* és a *Szocialisták* költőjeként), hanem ugyanakkor kiüresít és elaljasít. Az a problematika ez, amely prózai műveiben és verseiben haláláig fogja foglalkoztatni – a fasiszmus németországi előretörésének és magyarországi terjedésének hatására is. A nép, a tömegek közömbösége, fáradtsága, meggyötört hallgatása – a *Levegőt!* nagy témája – ezentúl legnagyobb gondjai egyike lesz; prózai művei sorában is evvel a kínzó kérdéssel viaskodik. És – tegyük hozzá – objektív történeti szükségszerűség és szubjektív felkészületlenség, lehetőség és igény feszültsége a hatalom megszerzése után is kérdés maradt – tudjuk már; József Attila ebben is messze előre látott.

Az egész költeményt zárja az előbb idézett, ellentétekben előremozgó önvallomás – az általános történelmi probléma után az egyéni odatartozás, az innen-jöjtség és ide-gyökerezettség intellektuálisan fűtött vallomása. Azoknak a verseknek sorában vagyunk, amelyekben a költő mintegy odarajzolja magát a kép szélére a virasztó, az őrző magatartásával. Itt, az *Elégiában* a legerősebb a hovatartozás vallomása, ebben a legkifejlettebb és egyénileg-lélektanilag a legárnyaltabban indokolt. Mert különösen nagy erő kell hozzá, hogy ezen a tájon, ebben az ürességben érezze otthon magát; dacosan, bátran vállalva származást és azonosságot – segítve az üres lelkek feleszmélését... Kétértelmű, ambivalens magatartás ez, hiszen az igen és a nem egyszerre van jelen; amint a helyzet és a világ is ambivalens – a költői magatartás is az. Ám ennek ellenére a végső konklúzió egyértelmű: „Ez a hazám.” S ennek a mondatnak minden tagján különös súly van. „Ez” – és nem más, „a hazám” – a külváros az, ahonnan jöttem, és ahol otthon érzem magam...⁹²

⁹² L. a külvárosról mint a „költői képzelet új, termékeny talajá”-ról *Licskó* [229].

Így végződik az *Elégia*. József Attila a maga módján meg akarja újítani a két költői műfajt: *Ódát* ír és *Elégiát* — ugyanarra a motívumra: a külvárosra, a munkásosztályra, a történelemre; a műfaj hagyományait felhasználva, ugyanakkor átalakítva és továbbfejlesztve — a valóság és az ideák, a létező és a képzelt feszültségére építve — visszafojtott, tűnődő hangon, „lassan, tűnődve”, ugyanakkor ironikusan és gondolatilag átvilágítva a világot és saját magát.

Így az *Elégia* is a 20. századi nagyváros-versek sorának sajátos, egyedi tagja; és tagja — Szigeti Lajos szép elemzése szerint⁹³ — a „csend”- és „eszmélés”-verseknek is.

Az *Elégiát* különben a kortársak József Attila költészetéről szóló írásaikban nem emelik ki, jószérivel nem is említik. Egyetlen kivétel: Veres Péter 1935-ben, Fejtő Ferencsel vitatkozva; „Az az igazi jó írás... amelyben a világnézeti tartalom nem levegőben lóg, nem mesterkélt és mesterségszerű propaganda, hanem a tárgyi valóságra épült. Kivetített érzés. Szinte páratlan példa erre József Attilának többek között *Elégia* című verse a pusztuló pesti gyárvárosról”.⁹⁴

A város peremén

Az *Elégiával* egy időben — esetleg valamivel korábban — megírja az *Ódát* — azt a történelmi-társadalmi tablót, amelynek utóbb *A város peremén* címet adta.

*A város peremén, ahol élek,
beomló alkonyokon
mint pici denevérek, puha
szárnyakon száll a korom,
s lerakódik, mint a guanó,
keményen, vastagon.*

⁹³ Szigeti L. [353] 192. skk.

⁹⁴ Veres Péter: Irodalom és világnézet. Gondolat, 1935. febr., 173. — Szilágyi Péter szerint a vers kezdő képsorával talán Babits versére, az *Esős nyárra* is hatott: „Most újra megered az eső..., mint a félárbórcra eresztett lobogó, /Így leng, alacsonyan!.” (Szilágyi [355] 59.)

Lelkünkre így ül ez a kor.
És mint nehéz esők
vastag rongyai mosogatják
a csorba pléhtetőt —
hiába törli a bú szívüinkről
a rákövesedőt.

Moshatja vér is — ilyenek vagyunk.
Uj nép, másfajta raj.
Másként ejtjük a szót, fejünkön
másként tapad a haj.
Nem isten, nem is az ész, hanem
a szén, vas és olaj,

a való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntőformáiba lötytyintve
forrón és szilajon,
hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon.

Papok, katonák, polgárok után
így lettiünk végre mi hű
meghallói a törvényeknek;
minden emberi mű
értelme ezért bűg mibennünk,
mint a mélyhegedű.

Elpusztíthatatlant annyian,
mióta kialakult
naprendszerünk, nem pusztítottak
eddig, bár sok a mult:
szállásainkon éhínség, fegyver,
vakhít és kolera dúlt.

Győzni fogó még annyira
meg nem aláztatott,
amennyire a csillagok alatt
ti megaláztatok:
a földre süttöttük szemünk. Kinyílt
a földbe zárt titok.

Csak nézzétek, a drága jószág
hogyan elvadult, a gép!
Törekény falvak recssenek össze,
mint tócsán gyöngye jég,
városok vakolata omlik,
ha szökken; s döng az ég.

Ki inti le – talán a földesúr? –
a juhász vad ebét?
Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk
nevelkedett a gép.
Kezes állat. No, szóljatok rá!
Mi tudjuk a nevét.

És látjuk már, hogy nemsoká
mind térdre omlotok
s imádkoztok hozzá, ki pusztán
a tulajdonotok.
De ő csak ahhoz híz, ki néki
enni maga adott...

Im itt vagyunk, gyanakvón s együtt,
az anyag gyermekei.
Emeljétek föl szívünket! Azé,
aki fölemeli.
Ilyen erős csak az lehet,
ki velünk van teli.

Föl a szívvel, az üzemek fölél!
Ily kormos, nagy szívet
az látott-hallott, ki napot látott
füstjében fulladni meg,
ki lüktetését hallotta a föld
sok tárnás mélyeinek!

Föl, föl! ... E fölosztott föld körül
sír, szédiül és dülöng
a léckerítés leheletüinktől,
mint ha vihar dühöng.
Fujjunk rá! Föl a szívvel,
füstöljön odafönt!

*Mig megvilágosul gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent...*

*A város peremén sivit e dal.
A költő, a rokon,
nézi, csak nézi, hull, csak hull a
kövér, puha korom,
s lerakódik, mint a guanó,
keményen, vastagon.*

*A költő — ajkán csörömpöl a szó,
de ő, (az adott világ
varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.*

Óda címmel jelent meg először a kolozsvári Korunk 1933. július–augusztusi számában, sőt a Gondolat 1936. január–februári számában is — csak a *Nagyon fáj* kötetében kapta új s ma már véglegesnek tartott címét. A *Medvetáncba* nem vette be.

Óda — tehát ünnepélyes hangú, magasztos, emelt tónusú költemény — személy vagy történelmi erő megidézése, leginkább az antikvitással összefonódott műnem. Ezúttal: óda a történelemhez, a munkásosztályhoz, a külváros világához. Szándéka szerint a klaszszikus magyar költészet ódáinak folytatója kívánt lenni — leginkább talán mégis Arany János *Széchenyi emlékezete* hangján, tónusában.

Ennek külső jeleként itt nem a *Külvárosi éj*, a *Téli éjszaka*, *Elégia* lírai rapszodiája, jambikus lírai dikciója jelenik meg, hanem egy nagyon is feszes, strófikus — ugyanakkor dallamos — forma. Szabolcsi Bence említi,⁹⁵ hogy angol balladaformára íródott. A skót balladák verselését elemezve írja Szilágyi Péter: „a jambikus ötödfelések, amelyek helyenként négyes jambussá rövidülnek, gyakran

⁹⁵ Szabolcsi B. [317] 198.

pedig, nyilván a gagliarda hatására, ötös jambussá bővülnek, és amelyet kurtább, rendszerint hatszótagos sorok váltanak...”⁹⁶ A hatsoros strófák rímképlete pedig *xaxaxa* – mely bizonyos diszkurzív lazaságot s ugyanakkor feszes összefüggést biztosít.⁹⁷ A részletes ritmikai elemzés jambustúlsúly mellett spondeusz- s főleg jellegzetes anapestusos részeket mutat.⁹⁸

A város peremén tehát mintegy balladaformába sűrített hatalmas, történeti tabló, varázsát és erejét feszes, logikus íve biztosítja. A történetfilozófiai végállapotot időben lezajló, kérlelhetetlenül bekövetkező folyamat következményének ábrázolja. Tömör, szellemes, szinte játékos metaforasorozat hálózza be.

Az egész versnek van valami ellenállhatatlan lendülete, szinte indulószerű totalitása, erős sodrása. Az általános társadalmi-történeti mondandót itt is mélyen megszenvedett, egyéni élmények és tapasztalatok erősítik. Mint a *Külvárosi éj*ben (egészen a *Hazámig*), a lírai én közvetlen környezetéből indít, itt „A város peremén, ahol élek...” adja meg az alaphangot. Innen jut fel fokról-fokra a nagy forradalmi vízióhoz (mint Petőfi *Az ítéletében*), hogy még tovább menjen, a forradalom utáni békés utópia képéhez, a belső-külső harmónia derűs világához. Majd a csúcsponton tér vissza a kiindulóponthoz, megint a szemlélődő, tűnődő költő képét rajzolja a tabló aljára.

A város peremént kétségtelenül a történelmi materialista világnézet alapján kialakított világkép, történelemszemlélet uralja – talán egyenesen Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein*-jét követi,⁹⁹ sőt, mint ezt Kiss Endre kimutatta,¹⁰⁰ egyes Marx-mondatok – elsősorban a József Attila által ekkor forgatott *Gazdasági-filozófiai kéziratokból* vagy Kautsky *Marx gazdasági tanai* című könyvéből vett megállapítások – pontos megfelelőit is megtaláljuk benne (pl. „... a való anyag teremtett minket...” kezdetű szakasz egésze).

A Külvárosi éj és az *Elégia* külvárosi tája itt is megjelenik – mint helyszín, kiindulópont, s mint a kor metaforája is („Lelkünkre így

⁹⁶ Szilágyi [355] 93. skk.

⁹⁷ A rímek elemzését l. pl. Péczely [267] 194., 196.

⁹⁸ L. még Szepes–Szerdahelyi [344] 258.

⁹⁹ Bókay [63].

¹⁰⁰ Kiss E. [193].

ül ez a kor”). Visszatér az *Elégia* meg a *Téli éjszaka* végének virasztó-örző magatartása is — a költő, a lírai én helyzete zárja be, ezúttal helyének, funkcióinak pontos megjelölésével.¹⁰¹

A város pereménnek szinte az 1930-as évek agitatív verseire emlékeztető propagandisztikus, mozgalmi részei is vannak, a többes szám első személyű felszólítás: „Fújjunk rá!” — szinte a *Szocialisták* hangját idézi.

A záró utópiában („Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend, ...”) fogalmazódik meg először, nagyon is pregnáns-végleges formulában a marxizmus és freudizmus összeegyeztetésének ígénye, pontosabban a jövő kialakításában való együttes alkalmazásuk szükségességének deklarálása. S itt nemcsak az európai gondolkodás ekkori egyik nagy törekvéséhez, a freudo-marxizmushoz csatlakozik,¹⁰² hanem egyéni problémáit is így általánosítja.

Ugyanilyen újdonság — s élete végéig visszatérő motívum: a *rend*. Itt „gyönyörű képességünk” még — a világ, a természet, az ösztönök célszerű és hatékony együttműködése, finom szerkezet. Utóbb majd — „én nem így képzeltem el a rendet” (*Levegőt!*); „a rend pedig arra való...” (*Világosítsd föl*) — visszájára is fordul, de mindvégig, mint külső és belső szabályozás, a költő egyik kulcsfogalma és eszménye marad.¹⁰³

A harmadik kiemelkedő motívum: a költő helyének, feladatának megfogalmazása — ott volt már *A hetedik* „eget mér és bólint”-jában, itt — az utóbb sokat idézett formulával — „A költő ... (az adott világ / varázsainak mérnöke)”.¹⁰⁴ „Az adott világ” — a *Külvárosi éj*, a *Téli éjszaka* s a *Munkások* világa — „varázsai” mintha az 1928-as év átalakított szürrealizmusát idéznék, a „mérnök” pedig talán a konstruktivista szótárból került ide, mintegy összefoglalván a poszt-

¹⁰¹ Természet—egyen—társadalom témáinak zenei jellegű jelentkezéséről l. *Kecs-kés* [182] 173.

¹⁰² A kérdéstről magyarul l. *Erős* [94]. Bori Imre az összekapcsolást a szürrealizmus sajátjának tartja, s ezért a vers szerinte „magasrendűen megfogalmazott szürrealizmus” (*Bori* [75] 118–119. — L. *Bókay* [65] 248. skk.

¹⁰³ L. R. *Hutás* [150] is.

¹⁰⁴ Sokszor — és hibásan — rokonították a sztálini „a költő a lélek mérnöke” jel-szóval. Ez utóbbi 1932-ből való, József Attilánál a formula minden egyes eleme különbözik tőle.

avantgárd, posztszürrealista álláspontot. De ez a költő a „tudatos jövőbe” lát – s József Attilát ez a gondolata az utolsó évig éltette: *A hallgatag gép...* kezdetű töredéktől *A Dunánál* című versig, sőt az 1937-es *Márciusig*.¹⁰⁵

De fontos arra is felfigyelnünk, hogy a költőnek célja, vágya, hogy önmagában teremtsen meg a harmóniát – s a „Légy fegyvelmezett!” magatartásának megfelelője „az ösztönöket idebent” féken tartása.

Végül: *A város peremén*ben távolról sem heroizált, hanem elnyomorított s megtaposott emberekért szól, azokról és azokért, akiknek sorsa, magatartása éppen akkor, a végzetes 1933-as évben anynyit foglalkoztatta. Akkor még – kortársaival egybehangzóan – a technikát (amely a Gép-jelben testesül meg) veszélyesnek, de féken tarthatónak gondolta, a gépben való hit nála is néhány évvel utóbb félelemmé, rémületté változik: „Bemásszák lelkünket a gépek, / mint aluvót a bogarak” – szól majd az [*Ős patkány...*] sora.

Utaljunk még a háború víziójára, amely ekkor még csak az első világháború emlékeire támaszkodhatott, de divinatorikus erővel idézi meg a másodikat is már („városok vakolata omlik, / ha szökken, s döng az ég”), szinte Budapest ostromát idézi...

Egységes és feszes metaforikus vers *A város peremén* – szavai, mondatai, formulái évtizedek múltával a magyar irodalom, sőt köznyelv részei lettek.¹⁰⁶

Felvetődik a kérdés: hogyan magyarázható, hogy „A történelmi materialista óda” – ahogyan Fejtő Ferenc nevezte – a munkásosztály nagyságát s jövőt alakító voltát kiemelő, forradalmian felszólító vers 1933 nyarán, *Az egységfront körül* után, a *Reménytelenül* és a

¹⁰⁵ L. erről a szinte költő-proféta képről *Bókay*: J. A.-versek elemzése [174] 178–179.; *Bókay* [63] 254. – Erős Ferenc szerint a „lélek mérnöke” kifejezést Wilhelm Reich karakteranalíziséből vehette át (*Erős* [243] 259–293.).

¹⁰⁶ A vers egyes részeinek értelmezéséről l. az alábbi elemzéseket: *Tverdota* [408] 623. („Mi tudjuk a nevét” – mint a névvarázselmélet jele) – A „Gyermekkorra gyermekkorunk” motívumról l. *Széles* [342] 29–32. – A „Föl, föl!”-ről és „Föl a szívvel”-ről vita: *Péter László*, *Élet és Irodalom*, 1980. nov. 1.; *Bókay Antal*, *Élet és Irodalom*, 1980. nov. 22.; *Péter László*, *Élet és Irodalom*, 1980. dec. 13.; *Bókay Antal*, *Kortárs*, 1981. márc., 493. Számomra világos, hogy egyszerre utal a költő a mise „sursum corda” formulájára és az Internacionáléra. A kettő különben egymással is rokon toposz. – Az „új nép” képzet forrása Ady, l. *Király* [189a] II. 483. – A „léckerítés” mint a „fölosztott föld” metaforája Rousseau-ra, ill. nálunk Csokonaira megy vissza; l. *Bókay*: J.A.-versek elemzése [174] 166. – L. *Sárközy* [298] 148–153.

Téli éjszaka után megszülethetett? Vajon pusztán a József Attila kortársai, sőt barátai által is emlegetett következetlenség lenne ez?

Az 1933-as évben sok minden romba dőlt – de néhány alapfogalom és a meggyőződés megmaradt: a történelmi materializmus alaptételei, a hit a tudatosan alakítható kollektív és egyéni jövőben – és ez meg is fog maradni nála, egészen az 1937-es balatonszársoi novemberig. És végül: minden költő – minden ember, s különösen József Attila, ambivalens gondolataiban, érzelmeiben, egyszerűen van jelen nála igen és nem, remény és kétségbeesés – a költői mű alakulása nem egyenes vonalú. *A város peremén* – önmagában is – a magyar történelmi óda ragyogó példája. És ha – mint ezt 1989 után hangoztatni szokták – a „messianisztikus marxizmus” vagy az „utópizmus” jellemzi, akkor úgy is fogalmazhatnánk, hogy Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein*-je után és mellett ennek a gondolatsornak világirodalmi rangú műbe öntése.

Óda

Az 1933. év nyarának harmadik nagy verse: az *Óda*.¹⁰⁷

I.

*Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifju nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.
Szoktatom szívemet a csendhez.
Nem oly nehéz –
idesereglik, ami tovatűnt,
a fej lehajlik és lecsüng
a kéz.*

¹⁰⁷ Az *Ódának* több teljes elemzése készült, talán az *Eszmélet* mellett a legtöbbit elemzett vers. L. Szabó [316]; Heller [135]; Sziliágyi [355] 110. skk.; Barla [43]; Fülöp [114]; Tamás Attila [377]; Somlyó: Miért szép? [244]; Beretka [54]; Kecskés [182] 171–179.; Beney [53] 168–230.; La Vergata [209]; Petzold [279]; Szigeti L. [353]; Pach [259]; Janzer: „A Dunánál” [17].; Kabdebó Tamás: A szerelem nyelve az *Ódában*. Árgus, 1997/2. 60–67. – Ezenkívül sok elemzés született a vers egyes részeiről, s foglalkoznak vele természetesen a József Attilával foglalkozó művek.

Nézem a hegyek sörényét –
homlokod fényét
villantja minden levél.

Az úton senki, senki,
látom, hogy meglebbenti
szoknyád a szél.

És a törékeny lombok alatt
látom előrebiccenni hajad,
megrezzenni lágy emlőidet és
– amint elfut a Szinva-patak –
ím újra látom, hogy fakad
a kerek fehér köveken,
fogaidon a tündér nevetés.

2.

Óh mennyire szeretlek téged,
ki szóra bírtad egyaránt
a szív legmélyebb üregeiben
cseleit szövő, fondor magányt
s a mindenséget.

Ki mint vizesés önnön robajától,
elválsz tőlem és halkan futsz tova,
míg én, életem csúcsai közt, a távol
közeliében, zengem, sikoltom,
verődve földön és égbolton,
hogyan szeretlek, te édes mostoha!

3.

Szeretlek, mint anyját a gyermek,
mint mélyüket a hallgatag vermek,
szeretlek, mint a fényt a termek,
mint lángot a lélek, test a nyugalmat!
Szeretlek, mint élni szeretnek
halandók, amíg meg nem hálnak.

Minden mosolyod, mozdulatod, szavad,
örzöm, mint hulló tárgyakat a föld.
Elmémbe, mint a fémbe a savak,
ösztoeneimmel belemartalak,
te kedves, szép alak,
lényed ott minden lényegyet kitölt.

A pillanatok zörögve elvonulnak,
de te némán ülsz fülemben.
Csillagok gyúlnak és lehullnak,
de te megálltál szememben.
Ízed, miként a barlangban a csend,
számban kihülve leng
s a vizes poháron kezed,
rajta a finom erezet,
föl-földereng.

4.

Óh, hát miféle anyag vagyok én,
hogy pillantásod metsz és alakít?
Miféle lélek és miféle fény
s ámulatra méltó tünemény,
hogy bejárhatom a semmiség ködén
termékeny tested lankás tájait?

S mint megnyílt értelembé az ige,
alászállhatok rejtelseibe!...

Vérköreid, miként a rózsabokrok,
reszketnek szüntelen.
Viszik az örök áramot, hogy
orcádon nyíljon ki a szerelem
s méhednek áldott gyümölcse legyen.
Gyomrod érzékeny talaját
a sok gyökerecske át meg át
hímezi, finom fonalát
csomóba szöve, bontva bogját —
hogy nedűid sejtje gyűjtse sok raját
s lombos tüdőd szép cserjéi saját
dicsőségüket susogják!

Az örök anyag boldogan halad
benned a belek alagútjain
és gazdag életet nyer a salak
a buzgó vesék forró kútjain!

Hullámzó dombok emelkednek,
csillagképek rezegnek benned,
tavak mozdulnak, munkálnak gyárok,
sürög millió élő állat,
bogár,
hinár,
a kegyetlenség és a jóság;
nap süt, homályló északi fény borong –
tartalmaidban ott bolyong
az öntudatlan örökkévalóság.

5.

Mint alvadt vérdarabok,
úgy hullnak eléd
ezek a szavak.
A lét dadog,
csak a törvény a tiszta beszéd.
De szorgos szerveim, kik újjászülnek
napról napra, már fölkészülnek,
hogy elnémuljanak.

De addig mind kiált –
Kit két ezer millió embernek
sokaságából kiszemelnek,
te egyetlen, te lágy
bölcső, erős sír, eleven ágy,
fogadj magadba!...

(Milyen magas e hajnali ég!
Seregek csillognak érceiben.
Bántja szemem a nagy fényesség.
El vagyok veszve, azt hiszem.
Hallom, amint fölöttem csattog,
ver a szívem.)

(Mellékadal)

*(Visz a vonat, megyek utánad,
talán ma még meg is találalak,
talán kívül e lángoló arc,
talán csendesen meg is szólalsz:*

*Csobog a langyos víz, fürödj meg!
Íme a kendő, törülközz meg!
Sül a hús, enyhítse étvágyad!
Ahol én fekszem, az az ágyad.)*

Az *Óda*, a *Téli éjszaka* után és az *Eszmélet* előtt, a József Attila-i költészet „érett” korszakának csúcspontja. Ez is, ha tetszik, lírai rapszódia, különféle metrumú, hangerejű részek egymásmellettsége, „az oldottság és a tömörség, hirtelen áradások és éppoly hirtelen megállások, lassú kifejtések és gnomikus lezárások rapszodikus futamain épül fel” — írja Somlyó György. De óda is a szó legklasszikusabb értelmében, antik óda, a magasztos és köznapi vegyítésével, emelkedett hanggal — leginkább Pindarosz titokzatosságával és változatos szenvedélyével. Az *Óda* már nem annyira a klasszikus magyar költészet ódáinak folytatása, mint az antik újjáteremtése.

Első rétegében szerelmi vallomás, erotikus aktus — voltaképpen egy elképzelt szerelmi egyesülés leképzése —, úgy is fogalmazhatnám: egy vágyott koitusz verse. A szerelmi csúcspontot, a beteljesülést kétszer is eléri a versben: de leginkább az 5. szakasz végén:

*te egyetlen, te lány
bölcső, erős sír, eleven ágy,
fogadj magadba!...*

— ahol a három pont az aktust jelzi, majd a zárójeles rész a posztkoitális állapotot — az extázist és a felébredést.

Az alig ismert, egyszer látott asszony voltaképpen „látomásalak”. A megkívánás és a magáévá tétel, a testi és szellemi egyesülés hatalmas himnusza ez, a nő, a női test mélységes tiszteletével, a nővel való teljes azonosulással.

A szerelem, a megkívánás pedig a legmélyebb, leselkedő magány elleni küzdelemben születik meg. Magány, csend — mint ezt Fülöp László és Szigeti Lajos Sándor teszik elemzésük tengelyévé — a vers háttere. „Az *Óda* tulajdonképpen a magányba sodródott ember hatalmas — modern — fohásza; roppant kísérlet az egyedüliségből való kioldódásra, az izoláció sztfeszítésére, az egyetemes érvényű azonosulásra” — írja Fülöp.¹⁰⁸ „Csak a fantázia rajzolja a közelség képeit, a valóságos helyzet a társtalan egyedüliség állapota” — írja ugyanő. „A vers nyugodt szemlélődés békés csendjéből indul és az eksztatikus megrendülés lélegzetállító fojtott némaságával ér véget. A csönd motívuma szinte átíveli az egész verset” — összegez Szigeti.¹⁰⁹

Az *Óda* ugyanakkor távolról sem egyszerűen szerelmi vers, hanem ontológiai óda, létvers, élet és halál legvégső kérdéseit érinti. Az *Ódában* feltett kérdéseket Beney Zsuzsa így összegezi: „Az egyik ontológiai természetű: milyen az a világ, amelyet József Attila érzékel, hol vannak ennek a világnak a határai, hogyan helyezkedik el benne az ember? Nemcsak maga a létezés, hanem rejtettebben, de ugyanilyen intenzitással a lét megismerhetőségének kérdése is, témája azonban a költeménynek. Erre vonatkozik a második kérdés...: ennek a világnak kimondhatósága, megfogalmazhatósága, nyelvbe foglalhatósága. [...] József Attila képes arra, hogy a szerelmet egyszerre láttassa a világot mozgató teremtő erőnek és az én legintimebb titokzatos érzelmi szférájának. Ennek köszönhető, hogy a kozmikusnak, a személyesnek olyan összefonódottságával találkozunk, amely magában véve is elég lenne ahhoz, hogy a költői világkép irányára következtethessünk.”¹¹⁰

Az elemzők ezekből az alapfeltevésekből kiindulva tárgyalják végig a verset. Első a „nagy” József Attila-versek közül, melyben számmal jelzett részek különülnek el — talán így is jelezve a fokozatosságot, az egymásból épülést és az összetartozást is. Az 1. részt

¹⁰⁸ Fülöp [114] 82.

¹⁰⁹ Szigeti L. [353] lap — A csend középponti szerepére épít Pach Éva elemzése is (Pach [259]). — Heller Ágnes elemzése szerint a vers s főleg 4. része egy olvasmányélmény. Thomas Mann *Varázshegyének*, elsősorban Hans Castorp vallomásának hatása alatt íródott.

¹¹⁰ Beney [53] 173–174.

indító egyszerű kijelentő mondat, a helyszínrre utal, de – s itt, mint a legtöbb helyen, elsősorban Beney Zsuzsa elemzésére támaszkodom – már ez is éles ellentétet revelál – a címmel. Konkrét és objektív a versindítás, az „itt” azonnal ismerőséget, meghittséget teremt, a „csillámló” jelző megelőlegezi az egész vers tündéries báját is. Oldottabb, otthonosabb képpel folytatja a verset – a József Attilára nagyon is árulkodó „mint egy kedves / vacsora melege, száll” hasonlattal, az éhségét csillapítani készülő gyermek nosztalgiájával. És megjelenik ugyancsak egyszerű, de alliterációval erősített mondatban a csend: „Szoktatom szívemet a csendhez”. A külső és belső csend együttes érzékelése, majd egy titokzatos, időfolyamatot sugalló áthajlással érzékletessé tett három sor következik – a József Attilai nehéz emlékek, most már kísértő borzalmak pillanatnyi megidézése.

A spácium után a vers leglátomásosabb s egyúttal legtündéribb s nagyon is erotikus képsora következik. Látomás, de a táj egészének nővé változtatása, megint csak a külső és belső együttes játéka, az áhított nő fokozatos megidézésének és bensővé változtatásának csodája – emlékből és fényből majd *Az a szép régi asszonyban* fog így múltat idézni.

S ez vezet át a 2. rész crescendójához:

Óh mennyire szeretlek téged,

„és itt – írja Beney – az éppen eggyé lett világ, a kint és a bent találkozás ismét kétfelé bomlik: a teljesen bentre és vele szemben a világra, a mindenségre”.¹¹¹ A „bent”-et ismét a „cseleit szövő fondor magány” jelzi – míg a „kint” egy mélységeket felvillantó, nagy erejű képben – „...mint vizesés önnön robajától,” – válik távlatossá, kozmikussá. „A világ itt is zárt, kemény, körülhatárolt, a jelenségek megkülönböztethetőségükben önmagukba zártak – a világon a törvény uralkodik. Ez a kívül-belül egységes természeti kép aztán szinte sikoltásként oldódik fel egy közvetlenül megszólaló és közvetlenül megszólító mondatban: *szeretlek, te édes mostoha!*”

A bevezetés, a mondatba ékelés (»zengem, sikoltom« – s aztán egy közbevetett mondatrész után a vallomás) visszafogja, mintegy

¹¹¹ I. m. 183.

idézőjelbe teszi, kívülről közelíti meg azt a forró magot, mely a verset létrehozta.

Rejtélyes és nagyon személyes a megszólítás: »te édes mostoha«. Nemcsak a József Attilára oly jellemző anyakomplexusról árulkodik, hanem akarva-akaratlanul, valami ambivalens jelleget is ad ennek a máskülönben egyértelműen himnikus versnek. Az olvasónak az első pillanatban bekövetkező megütközését feloldja és megmagyarázza a következő sor: »mint anyját a gyermek« — s itt elkezdődik egy felsorolás, mely jellegében majd a késői Flóra-versek egyikében fog megisméltódni. Ott azzal: »úgy kellesz« — itt így: »szeretlek, mint«. Mindkettőben a szerelem a világ összetartójaként, alapjaként jelentkezik: az emberi érzelem egy sokkalta mélyebb, kozmikus princípium analogonjaként. »mint anyját a gyermek«: ez a sor még csak egyszerű komolyságával megrendítő — de a következő reflexiójában már az űr és az anyag, a kiszakadás és a biztonság jelképévé is válik: »mélyüket a hallgatag vermek«. Hogyne jutna eszünkbe a sor: »a szív legmélyebb üregeiben«. Nem önmagába: az anyagba kapaszkodik itt az, aki a világból kivette, föld és ég között verődve érzi önmagát: a mélybe, az alapba, a homorúság, a belesimulás biztonságába, az anyához, anyaghoz visszatérés öntudatlanságába. A kép fordul: »mint a fényt a termék« — de a falak közé zárt-ság megmarad.¹¹²

Hozzáteszem: az első versszak hasonlatai, képei platóni képekre s gondolatokra utalnak; az explicit hasonlatok, amelyek ez évtől egyre gyakoribbak a költőnél — a „mint”-ek sorjázása — valami vég-ső érvényt sugallnak.

A 3. rész második szakasza visszatér az anyaghoz, a földhöz — „az anyaggal bánó mesterember gyakorlatiasságát a költői élményfeldolgozás keserű erőfeszítésével egyesíti...” — írja Beney.¹¹³ Hozzáteszem: a tudatnak és ösztönnek az *Egyéniség és valóságtól A város pereméig* kibontakozó kettőssége nyer itt is kifejezést. És ezt a szakaszt zárja le az enigmatikus, ám végleges fogalmazás: „lényed ott minden lényedet kitölt”. Beney így magyarázza: „Bizonyos, hogy

¹¹² I. m. 186–187.

¹¹³ I. m. 188. — Pach Éva az emlékfeldolgozással kapcsolatban Proustra utal (Pach [259] 20.).

a sor előhívásában volt szerepe a lényed—lényeket hangzási hasonlóságának, a belső rím sodrásának, sőt, a csaknem perszeverációként ható, mégis külön értelmű szavak hangzási varázserejének. Mégis, a kép sokkalta fontosabb belső tartalmat fed föl: a határok közé zárt, tér- és időbeli egyidejűségbe, csak önmagával azonosságba szorított világ egyszerre nemcsak önmagát fejezi ki: a József Attila-i világtérben a transzcendencia immanenssé válik, a létezés egy rendjén áttűnik egy másik, a tökéletesen tele, tömör világot, a lényeket, a tovább nem redukálható kitölti egy másik valóság: az első által felidézett, mégsem csak idézett, mégis, anyagában is létező: *lényed*, mely ebben a viszonyban azonos lesz az elmében már preformált lényekkel, maga is lényeggé válik, s most már ez az a *lényeg*, ami ettől kezdve mindennek a lényege. Nemcsak tartalom, hanem a tartalomjellegtől megkülönböztethetően, a más dolgok értelmét, mindennek, a létezésnek értelmét jelentő lényeg. Ez a kitöltés azonban meghagyja a »minden lényeg«, a más lényeg jelenlétét. A költői nyelv kimondott valamit, ami önnön lényegével, a definiálhatóság egyértelműségével ellentétes, s ezt saját nyelvi lehetőségeivel, látható logikáját meg nem sértve tudta elfogadhatóvá tenni. József Attilának nem kell új nyelvi kifejezőeszközöket keresni, mint a következő generáció költőinek, a nyelv konvencionális struktúráját érintetlenül hagyja, sőt paradoxonaiban maximálisan kihasználja — és maximálisan ahhoz kötődik.”¹¹⁴

Ennek a résznek a zárószakasza ismét más távlatokba visz — a József Attila-i időfogalom új, plasztikus-fájdalmas megfogalmazásával:

*A pillanatok zörögve elvonulnak*¹¹⁵

A világtávlatokat megidéző sorok második fele, ellentéte mindig a szerelmes alakja: „de te...”, és a szakasz a végén finom, átlátszó sejtelemmé halványodik.

¹¹⁴ Beney [53] 189–190.

¹¹⁵ Hasonló képzet egy töredékben: „mint locspocs fényben a vastaligákkal / zörgő, seszinű alakok / ugy vonulnak a fejemen által / karácsonyesti gondolatok —”.

A 4. rész, himnikus hangvétellel, utazás a belső világba – bibliai vagy dantei utalással: „S mint megnyílt értelemben az ige, / alászállhatok rejtelseibe!...” Ismét Beneyt idézve: „Mindjárt a bevezető sorok: »Ó, hát miféle anyag vagyok én« – én, a test, a föld, az ittlét –, melyet a szellem, a megfoghatatlan, sem anyag, sem lélek, s valamiképpen mégis mindkét szubsztanciát tartalmazó jelenség, a pillantás képes átjárni és átalakítani. A pillantás: üzenet, kilépő fény, ez a – különösen ebben a kontextusban – rejtélyes fiziológiai fogalom, a látásnak, ennek a befogadó folyamatnak virtuális ellentéte. A »késpenge tekintet« anyagot metsző, alakító pillantássá, nem materiális erővé válik ebben a két sorban, hogy azután rögtön megforduljon a kép, s az »én« anyagból szellemmé, fénné, saját maga számára is ámulatra méltó tüneménnyé – a Te pedig tájjá, földdé, anyaggá váljék. Előbb: a pillantás mélyed az anyagba; most: a fény járja be a testet, egyelőre gyengéd simogatásként, még felszínét, lankáit, hajlatait – de ezt máris tájként, a termékeny jelzővel ismét a föld egy darabját idézve élénk. Ez az »ámulatra méltó tünemény« azonban azért méltó az ámulatra, mert a nem valóságban képes a valóság megélésére; a termékeny testet ködök formázzák; köddombok emelkednek, s a köd foltjai mélyülnek völgyekké – köddé, mely a bennünket körülvevő természet egyik legsejtelmesebb tüneménye: van és nincs, látható és láthatatlan, eltakart tartalom és tartalmában, mélységében a semmit idéző látomány.”¹¹⁶ Az elemzők érzik: „az alászállás” itt a szerelmi egyesülés is – egyúttal a női test s tegyük hozzá: a női nemiség legmélyebb, a magyar irodalomban – legalábbis Weöres Sándorig – páratlan felismerése és felmagasztosulása.

Az itt következő képek konkrétak és messzire utalón metaforikusak is: a „vérkörök”, amelyek reszketnek, a vallásos konnotációjú „méhednek áldott gyümölcse legyen”, mely az „Üdvözlégy Mária!... áldott a te méhednek gyümölcse” szinte szóról szóra való áttemelése, a „gyomrod...” tündéries-csokonais finomságú leírása. „Ez a rész, akárcsak a költemény egésze, egy nagyszabású tájélményre, tájleírásra épül: az anyagra, a földre – s ennek megfelelően, korántsem esetlegesen kezdődik a benső táj leírása a talaj képével –, de

¹¹⁶ Beney [53] 194–195.

mennyire humanizáltan, az »érzékeny« talajával, s milyen gyöngéden a »gyökerecskék« kicsinyítésével. A »bontva bogját« nyelvi bravúrja, az alliteráció és a belső rím összeolvadása az erek önmagukba visszatérő bonyolult rajzát érzékeltetik, s ez ismét csak bevezetése, nyelvi bevezetése a »lombos tüdőd szép cserjéi saját / dicsőségüket susogják« képnek, ennek az elsősorban akusztikai élményt nyújtó részletnek, mely a szinesztéziás élmény tökéletes példája. Maga az akusztikai hatás az, ami a képet feléleszti: a hajladozó, mozgó lombozat látványa, nedvességének, élettelségének, színének érzetei a susogás hallatán jelennek meg előttünk; a susogást pedig bevezeti a *cserjéi* szó szintén susogó, szuggesztív hangzása. Maga a kép: egyrészt a tüdő anatómiailag hiteles anatómiájából a leginkább jellegzeteset, láthatót kiemelő leírása; másrészt: a lomb, az erdő képével újra behozza a kezdeti erdős képet (»a törekeny lombok alatt«) – sőt, ez utóbbi felidézésével kissé a tüdő lombjainak törekenységét, mulandóságát is sejteti –, ismét egy későbbi kép, illetve a vers egyik fő mondanivalójának előrevetítéseként. [...] A »saját dicsőségüket susogják« azonban ennél az előbb említett két vonatkozásnál is többet mond: egyrészt a szerelmes odaadását fejezi ki, mindenekelőtt az ámulatot és a hódolatot; majd a test önmagában való tökéletességének felismerését (itt kapcsolódik az *Óda* legkövetlenebbül a *Varázshegy* Hans Castorp-monológjához, a Madame Chauchat-hoz intézett eksztatikus szerelmi vallomáshoz). A »saját dicsőségüket« ugyanekkor ismét csak bibliai reminiscenciákat ébreszt, mintha Isten dicsőségéről hallanánk, aki saját dicsőségére teremtette az eget és a földet: megalkotva, és belemerülve abba, kitöltve és mégis fölé emelkedve.”¹¹⁷

A 75–79. sorokkal kapcsolatban a korai elemzők biologizmust, naturalizmust emlegetnek.¹¹⁸ „Erős, vallásos áhitattal átszőtt biologizmus”-ról ír – immár magasra értékelve – Janzer Frigyes is, és felhívja a figyelmet *A Dunánál* című verssel való rokonságra.¹¹⁹ Ma ennek a négy sornak himnikus zengését, az emberi biologikum transzcendenciába emelését is érzékeljük – a „gazdag”, „buzgó”,

¹¹⁷ I. m. 201–203.

¹¹⁸ Heller [135]; Tamás Attila [374].

¹¹⁹ Janzer: „A Dunánál” [17] 44.

„forró” jelzőkkel ékesített szervek felmagasztosulását, a 20. századi emberlátás nagy példáját.

A következő, valóban rapszodikus, elragadtatott hangú részben a női test egésze egy hatalmas világrenszer részeként mozgásba lendül, eggyé válik a világgal, világnagyságúvá tágul („külön világot alkotok magam” — írta már *A Kozmosz énekében*). A vakító világosságú, mozgalmas képek víziója után a két mély hanggal erősített (borong—bolyong) igével jelzetten kísértetiesebb, még űrbelibb lesz a látvány, a vízió szétterjed, szét is foszlik, és egy megint végérvényes-rejtélyes formulával záródik:

az öntudatlan örökkévalóság.

Megint csúcspontra érkeztünk — és igazuk van azoknak, akik a 4. és 5. rész közt ismét mély, fenyegető csendet észlelnek. Mert az örökkévalóság után a széttört én roncsai bukkannak fel: „Mint alvadt vérdarabok...” És itt következik a vers egyik lényeges gondolata: „Az alvadt vérdarabok darabos hullása, az ebben foglalt »szavak« most kimondják azt az enigmatikus két sort, melyről elképzelhető, hogy tudatosan fogalmazott lényege, filozófiája ennek a versnek — kimondják úgy, hogy a szavak asszociációs kapcsolatával, nyelvi utalásával (a darabok—dadog hangalaki közelállásával) egyszerre érzékeltetik a kimondás aktusát és a kimondandó, megfogalmazandó tartalmat. Ez az egy állítás egyszerre szól belülről, öntudatlanul, és kívülről, a tudat fényét önmagára vetítve. Mert a mondat: *A lét dadog* — nemcsak és nem is elsődlegesen érzékletesnek, hanem mindenekelőtt axiomatikusnak hat, a filozófiai megfogalmazások hideg és tiszta levegőjét árasztja. Az evidenciák megközelíthetlenségének hidegét érezzük — s ehhez a szöveg rejtelmességének hidege is csatlakozik.

Mert mi is lehet az a törvény, mely az egyedüli tiszta beszéd, s hol szólhat ez a tiszta szó, milyen léten túli létezésben, vagy talán pontosabban: nemlétben — ha a mindenség egésze, a létbe költözött örökkévalóság, az egymással analógiás és egymásba váltó mikro- és makrokozmosz mind-mind dadog? A teljes harmónia, megbontatlan önmagán a végtelenig, az öröklétig, a mindennel kapcsolódó analógia lehetőségéig nyitott—zárt lét és az alvadt vérdarabok

dadogása — ugyanaz. Maga a lét az, ami abszurd, nem diszkontinuusan, nem váltott időben, s a lírai költészet evidenciája szerint nem is különböző megtestesüléseiben, hanem egyszerre harmonikus és diszharmonikus. A létnek jelentése van, ezért beszélhet, ezért lehet szó: de beszéde csak szavak halmaza, csak darabos vérrögök hullása, s ezért dadog: a jelentés csak fragmentumokban jut el hozzánk; a teljes mondat, a tiszta jelentés másutt, a törvényben szólal meg. Azt azonban, hogy ez a törvény hol van; a lét egy immanens, mégis más minőségű formációjában-e? vagy rajta kívül? — csak sejthetjük, s e sejtéshez csak gyenge támpontokat kaphatunk részben magának az Ódának nyelvi jellegéből, részben József Attila egy-két az Ódával azonos értékrendű, »nagy verséből«, különösen a *Téli éjszakából* és az *Eszméletből*. Az *Eszmélet*, érzésem szerint, mind gondolati, mind érzelmi tartalmában, szinte testvérvérse az Ódának. A két költemény törvényfelfogása között nem egy véleménynek, filozófiai állításnak a megfordítása rejlik, hanem: az *Eszméletben* a világ szerveződéséről, az Ódában jelentéséről van szó, nem arról, hogy a világot mi mozgatja (ami azzal együtt, hogy benne az embert mi mozgatja, az *Eszmélet* egyik alapkérdése), hanem arról [...], hogy van jelentése; s arról is, hogy e jelentés közlésének s így felfogásának sem biztosan a lét a közege.”¹²⁰

És ehhez a végleges megfogalmazáshoz mintegy hozzáteszi saját halálát — mintha azt sugallná: kimondtam a lényegét, most már vége lehet az életnek...

Egy „De”-vel kapcsolt fordulattal tér vissza a szerelem világába — még egyszer felvillantva az emberiség teljes távlatát („Kit két ezer millió embernek...”), s most már ismét a nemi egyesülés vágya, követelése uralkodik.

„A lány / bölcső, erős sír, eleven ágy kép nemcsak az élet konkrét valóságát, határok közé szorítottságát érzékelteti, hanem ezzel együtt nyitottságát, átjárhatóságát, transzcendens csodáját is. Az »eleven ágy« képe nemcsak félreérthetetlen erotikus tartalmat hordoz, hanem ezen túl és mégis ezzel együtt a világnak mint bennünket befogadó bölcsőnek és sírnek, tartóformának elevenségét jelenti; azt, hogy nem passzív, nem tartály, hanem ennél sokkal gazda-

¹²⁰ Beney [53] 210–213.

gabb tartalmat hord magában: az anyag önálló étellel telítettségét. A költeménynek ezen a pontján az ágy: az eleven világ; a Te: az eleven mindenség. A beleolvadás befejeződött: az én maradéktalanul ömlik át a nem-énbe, a vers az eksztatikus himnuszba.

Kezdetről a beolvadás, a *fogadj magadba* teljessége felé haladt a költemény, az ember és a táj egymásba vetülésétől az ember és a mindenség egyesüléséig. A vers kontextusában, fokozásának lépcsői után egészen más tartalma van a befejező, csúcsra érő képsornak, mintha kiszakítva, csak önmagában olvasnánk. Visszacseng az *anyját a gyermek, a mélyüket a hallgatag vermek, a halandók, amíg meg nem halnak; az erős sír*-ban a barlang csendje, az *eleven ágy* képében mindaz, ami a női test univerzumában, mozgásában, rejtett életei végtelen sokaságában megelevenedett. Mintha mindez csak arra szolgált volna, hogy a nagy felkiáltást, a vers beteljesülését késleltesse. A *De szorgos szerveim* sorainak szinte prózaian ereszkedő lejtése után sikoltásként hat a strófaszerkezetileg is elválasztott, rövid, tiszta jambusi sor: *De addig mind kiált*. Kiáltása után szinte érzékeljük a csöndet, melyet a következő, egyáltalán nem prózai, tartalmából és a mondat késleltetett állításából következő patetikus hangulat követ.¹²¹ A zárójeles rész értelmezése is vitakérdés. Beney Zsuzsa szerint a kiüresedett kozmosz képe uralja, a „lélek a legmélyebb, embertelen kétségbeesésbe, elmagányosodásba zuhan”. A „Hallom, amint fölöttem csattog, / ver a szívem” sort voltaképpen kóros jelnek, az én és a világ egységének megbomlása-ként értékeli. Magam másképp olvasom: a koitusz utáni állapot, megrendültség szinte metafizikáivá emelése, a felfokozott érzékenység víziója ez – s mivel itt képzelt koituszról van szó, a megrendülés annál nagyobb.¹²²

A vers, az *Óda* csúcspontra ért, voltaképpen be is fejeződött – de egy *Mellékdal* is járul hozzá. Ellenpont – a tragikum oldása – feszültségevezetés – leereszkedés a földre? Mindez együtt. A kielégülés utáni kicsit fáradt gyengédség hangját hallani belőle. Egyébként a „mellékdaltechnika”, tehát hangnem-, ritmus-, tónus-

¹²¹ I. m. 220–221.

¹²² Így Szigeti Lajos is: „Az aktus záróakkordjának, a kielégülésnek a megfogalmazása.” (*Szigeti L. [353] 200.*)

váltás – engem a nagy Bartók-művekre emlékeztet, a *Concerto* és *Divertimento* utolsó tétéleiben vált így hangot. József Attilától korábban sem volt idegen ez a hangnemváltás – de most nevet is ad neki.

Az *Óda Mellékda* különben ön maga vigasztalása, és a lehetséges birodalmába tartozik az első szakasz háromszor is megismételt „talán”-jával. Egyszerű dallam, a végén megismétlődő páros rímekkel, kilences, nagyrészt hangsúlyos verselésű sorokkal. Szívszorító vágyakozás a harmóniára, a megértésre – a régebbi József Attila-szerelmes versek hangján, a szegény ember társkeresésével – de ugyanúgy, mint a kozmikus távlatokba lendülő főrészben, a maga módján itt is a nemi egyesülés kívánásával. Ugyanaz a vágy, ezúttal fáradttabban, kérőbben, a korábbi népi jellegű varázsénekek hangján szól.¹²³

Sokan „polifonikus”-nak tartják az *Ódát*; a terminus vitatható, de a hangnemek és metrumok gazdag változatossága (a gagliardizált jambustól trochaikus sorokon át a szinte szabályos alkaio-szi strófaig), szenvedély és reflexió váltakozása, metaforák és főleg hasonlatok, alliterációk és hangfestő elemek, akusztikai eszközök rendkívüli gazdagsága legkomplexebb, legkiérleltebb művévé teszik.

Az *Óda* az 1933-as József Attila egyedülállóan nagy teljesítménye. A szélsőségekig, a legvégső határokig eljutott de még *egységes* én nagy verse, mintegy az én teherbírásának nagy próbája is. Kevés párja akad a magyar irodalomban. A kor magyar lírájában valószínűleg csak Szabó Lőrinc vad és szenvedélyes, férfi központú szerelmi költészete állítható vele párhuzamba.

¹²³ Somlyó szerint is erősíti a vágyat. „A szerelmet fel kell fedezni.” Rimbaud programját valósítja meg: „Minden végtelenül egyszerű lesz. Olyanná lesz a szerelem, amilyenek minden egészséges férfi és nő valaha áhitotta.” (Somlyó [244] 315–316. – Illés Endre szerint: „A legigazibb dráma, a vad-vad önáltatás, ... Szétromcsoló, valószínűtlen álom ez a Mellékdal.” (Illés E. [158] 12.) – Latinovits Zoltán *imáként* mondta el. Mint utaltam rá (250.), Szántó Juditnak azt mondta volna, neki írta. Magam nem így olvasom.

Ugyancsak itt, Lillafüreden születhetett a [Magad emésztő...] című költeménye, ez a Babitsot megkövető, befejezetlenül és publikálatlanul maradt vallomás.¹²⁴

*Magad emésztő, szikár alak!
Én megbántottalak.*

*Botot faragtál, ábrákkal tele,
beszélt a nyele,
aztán meguntad. Így volt?
S eldobtad, ahogy az égbolt
az unt csillagot ejti le.
Én fölvettem és rádhúztam vele.*

*Így volt?
Sajnálom, kár volt.*

*Világomon, mint üvegen át
hallgattam új álmod madara dalát.
Azt hittem, annyi az ének,
amennyi a magány üvegének
vastag tábláin átszűremlik.*

*S hallottam, említ
az a szó isteneket,
kik nem hajolnak ezután neked.
Pedig
te nem szolgálsz többé nekik.*

¹²⁴ Keletkezését eddig általában 1933 végére, 1934 elejére tettük. Először M. Pásztor állította, hogy még Lillafüredre készülődve, tehát 1933. június elején írhatta a verset (M. Pásztor [266] 48.) „Babits Mihállyal való találkozás reményében”. Ennek az állításnak forrása Berda József emlékezése (PIM. hangtár), szerinte Lillafüreden egy szobában laktak József Attilával, és egy éjszaka ott olvasta volna fel az *Ódát* és a Babitsot megkövető verset. — Szóke meggyőző érvekkel támasztja alá Berda emlékezésének hitelét — annyiban módosítva M. Pásztor állítását, hogy József Attila eszerint Lillafüreden írta volna a verset, de nem tartotta késznek, így jún. 17-én, hazaérkezése után nem ezt, hanem éppen az *Ódát* küldte el Babitsnak, aki a Nyugatban közölte is. Szóke szerint — több állítással ellentétben — Babits nem ismerte ezt a megkövető verset. (Szóke [365].) Magam azt sem tartom kizártnak, hogy a Lillafüreden elkezdett verset néhány hónappal később is továbbírta — azután véglegesen félbehagyta.

Most már értelek.

Pörös felek

szemben álltunk, de te szintén
más ügyben, más talaj felett
tanuskodtál, mint én.

Már értelek. Mit érsz vele? A mult
tünetető menete elvonult,
a lomb lehullt
s a fájdalom ágai benned,
mint mindenkiben, elkövesednek
az aláomló évek, évadok,
rétegek, szintek és tagok
óriási nyomása alatt.

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikát
s így mindegyik determinált.
Igy él a gazdag is, szegény is,
igy szenvedünk te is meg én is
s még jó, ha az ember harapja
nem az embert magát harapja,
hanem valaki mást,
dudás a fuvolást,
én téged és engemet te, —
mert mi lenne, mi történhetne,
ha mindig magunkba marna
az értelem iszonyú karma?

S ha már szólok, hát elmesélem, —
villamoson
egy este a Széna téren
találkoztunk. Kalapot emeltem,
talán nyeltem,
köszöntem és te
csodálkozva vettél észre.

S még ottan
egy pillanatig szórakozottan
eltűnődtem, — hiszen lehetnének
jóbarátok, együtt mehetnének
a kávéházba s teát kavarva,
szépet, jót, igazat akarva
beszélgethetnének irodalomról,
vagy más ily fontos emberi lomról
és telt szavadra,
mit óvatosan vetnél a latra,
utalván a tapasztalatra,
indulatom messze ragadna,
te — hozzátéve: „Szívedre ne vedd” —
leintenél, mint az öregebb,
mint az apám
s én bosszankodnék, de nem mondanám.

Babits Mihályhoz 1933 nyarán már teljesen más érzésekkel, indulattal fordul, mint a Babits-pamflet és az *Egy költőre* megírásának viharos idejében.

Láttuk, 1933 elején ír neki mint a Baumgarten Alapítvány Kuratórium elnökének, segítséget kérve — és a segítséget meg is kapja. Babits Mihály ez év első felében elküldi újonnan megjelent verseskötetét, a *Versenyt az esztendőkkelt*, ajánlással: „József Attilának szívesen küldi Babits Mihály.”¹²⁵

Kétségtelen: mindkét részről a közeledés gesztusai ezek. Babitsnak talán valóban jobban tetszettek már a *Külvárosi éj* kötet versei, mint a korábbiak,¹²⁶ és mindig is igyekezett a fiatal nemzedékkel jóba lenni, őket megérteni. József Attila év eleji levelei számára azt is jelezték, hogy az közeledni akar.

Lehet, hogy 1933 elején József Attila még csak a kurátornak tárulkozott ki, és hogy ekkor már távolodott korábbi merev vélemény-

¹²⁵ *Tasi* [397] 19.

¹²⁶ Így emlékezik *Basch* [45] 422. Babits korábbi ellenszenvéről l. *Schöpflin Gyula*: Székiáltás. Bp. 1991. 74. („József Attilának még sokat kell tanulnia” — mondta a költőt dicsérő fiatalnak); Kardos Lászlónak is azt mondta, Villon-kritikájának József Attilát dicsérő szavait enyhítve: „Én tudniillik nem szeretem József Attilát” (*Kardos László*: 33 arc. Bp. 1983. 197.). Mindkét epizód 1932-re vagy 1933-ra tehető.

nyeitől, ebben is, másban is. A *Verseny az esztendőkkal* verseiben azonban a beteg, kínlódó, önmagát kereső költőt ismerte fel és érezhette magához közelinek. Igaz, ezt a „szenvedéstörténetet”, ezt a panaszt már a Nyugatban megjelent versekből ismerhette. Azt is észrevehette, hogy a Babits-vers építkezése változóban, egy még zaklatottabb, litániázó, indázó beszédmód lett uralkodó nála.¹²⁷ A *Mint különös hírmondó...*-t az egyik legszebb magyar versnek tartotta.¹²⁸ „Most már értelek” – írhatta ezért versvázlátában.¹²⁹ A Babitsot megkövető vers – véleményem szerint – mint műalkotás azonban nem tartozik a „nagy versek” közé.¹³⁰

A pszichoanalitikus kezelés feltárta előtte agressziójának rejtett indítékait – legalábbis ezzel áltatja magát. Mint ezt az elemzők, s főleg Szőke György sokoldalúan bizonyítja – az Apa iránti vágy munkál benne, „Atyát hivtál elesten” – írja utóbb –, és Babits az idősebb barát, az apa ideálképe. A szöveg formája sajátos diszkurzus – lazán jambizált sorokkal –, mintegy folytatása, széténeklése a *Téli éjszaka* nagy formáinak, vagy lazább párja amannak, kissé naplószerű belső vallomás.

Szőke György elemzését idézem: „A [*Magad emésztő...*] verskezdeése (»Magad emésztő, szikár alak! / Én megbántottalak«) igen szokatlan, s már-már kirí az ekkortájt, a harmincas évek első felében írott költemények sorából. E versek legtöbbszörének indítása azonos, de legalábbis igen hasonló. Ez igen jellegzetes, mindezidáig nemigen méltányolt sajátja költészetének: az *idő* vagy a *hely* (vagy egyszerre mindkettő) pontos, plasztikus kijelölésével kezdődnek a versek, s a *mikor?* vagy a *hol?*, *hová?*, *honnan?* kérdésre felelnek. Lássuk a legismertebbeket: »Itt ülök csillámló sziklafalon« (*Óda*), »A mellékudvarból a fény / hálóját lassan emeli« (*Külvárosi éj*), »Fák közt, / virág közt / ülök egy padon« (*Alkalmi vers a szocializ-*

¹²⁷ L. Nemes Nagy Ágnes: A hegyi költő. Bp. 1984. 116. skk.

¹²⁸ L. Melczer [240] 694.

¹²⁹ Basch [45] 422. Szántó Judit közlésére támaszkodva azt írja, hogy a kötetet Babits 1933 novemberében küldte el. Magam úgy vélem, hogy valószínűleg megjelenése után az év első felében, és erre lehetett válaszkíséret a [*Magad emésztő...*].

¹³⁰ Részletes elemzéseit l. Szőke Györgytől, aki egyre mélyebben és gazdagabban elemzi a verset. Szőke: J. A.-versek elemzése [174]; Szőke [363a] 52. skk.; Szőke [364]. L. még Szigeti L. [353] 123.; Miklós [17] 86–87.

mus állásáról Ignotusnak), »Földtől eloldja az eget a hajnal« (*Eszmélet*), »A város peremén, ahol élek« (*A város peremén*) [...]

Az ilyen típusú verskezdés dominál a harmincas évek első felében írott költeményekben: a versekben feszülő indulat, emóció a hely vagy az idő pontos kijelölése után, fokozatosan bontakozik ki. A későbbi versekben már az erős emocionális töltésű, in medias res verskezdés válik gyakoribbá.

Miért tér el társaitól, s tendál inkább az utolsó versek felé ez a feltehetően 1933-ban vagy 1934-ben keletkezett költemény? Struktúrájában az ugyancsak ezidőtájt írt *Téli éjszaka* emlékeztet rá: váratlan önmegszólítással kezdődik (»Légy fegyvelmezett! «), s a vers alánya csak a legvégén bukkan elő (»mérem a téli éjszakát. Mint birtokát a tulajdonosa«). [...]

A verset telítő indulat oly erős, hogy már a kezdésnél föltör, míg a közvetlen kiváltó élményre – a fentebb körülírt pontos hely- és időjelöléssel – csak a vers utolsó előtti szakaszában derül fény, s akkor is csak érezhető erőfeszítés árán, olyan beállításban, mintha véletlenül, mellékesen kerülne sor rá:

*S ha már szólok, hát elmesélem, –
villamoson
egy este a Széna téren
találkoztunk. ...*

Hogy mitől kap olyan rendkívüli jelentőséget ez a voltaképpen »véletlen« mozzanat, váratlan találkozás, hogy miért oly rendkívül intenzív a vers indulati töltése, amely csak fokozatosan, töredezetten jut felszínre, meg-megszakítva az egymást követő áthajlásokkal, arra a vers keletkezéstörténete, előzménye adhat választ. [...]

A költemény szabad asszociációkon alapuló, s el-elakadozva, de következetesen a konfliktus feloldása felé tendáló menete is erre utal. Az időpont, »amióta tudom, milyen [...] impulzusok kényszerítettek«, ahogy az idézett levélben olvashatjuk, azaz a felismert múlt jelenre vetítése, a költeményben választóvonalként jelentkezik, ahonnan a vizsgálódás, a múlt feltárása kiindulhat: »Most már értelek«; »Már értelek«. Nem nehéz tehát felismernünk – bár tanulmányában e verset nem említi – a Németh G. Béla által *időszembesítőnek* nevezett verstípust. [...]

»Most már értelek«; »Már értelek«: az immár időbeli távlatba helyezett konfliktus, az »Én megbántottalak« felidézéséről, s ezen keresztül meghaladásáról szól a vers. [...]

A [*Magad emésztő...*]-nek ezen a pontján, ahol a múlt megmért, vált át a költő múlt időből a jelen időbe. Előbb: »megbántottalak«, »hallgattam«, »azt hittem«, »hallottam«, »szemben álltunk« – majd, miután »A múlt / tüntető menete elvonult«, a jelenbe lépünk: »hever egymáson a világ«, »Így él«, »hát elmesélem«. S itt, a Széna téri találkozás fölelevenítésénél – hiszen azt kell elmesélnie – újabb fordulóponthoz érünk. Az ismételten megélt konfliktus egy feltételezett, jövőbeni feloldásra, a Babitscsal való képzelte megbékélésre, s ezen keresztül, áttételesen az apával való megbékélésre (»leintenél, mint az öregebb, / mint az apám«) vár; a versben az eddigi kijelentő módot a feltételes mód, az óhajtás váltja fel: »lehetnének jóbarátok«, »beszélgethetnének irodalomról«, »indulatom messze ragadna«, »leintenél, mint az öregebb«.

A költemény egy nagy ívet képez tehát az *én* gyermekmódra történő, hangsúlyozott kiemelésében is megnyilvánuló, kifelé – Babits, az apaimágó felé – irányuló gyermeki indulat fölelevenítésétől (»Én megbántottalak«) ugyanezen indulat nem kevésbé gyerekes, de jobban kompenzált, befelé irányuló képzelte lereagálásáig (»s én bosszankodnék, de nem mondanám«).

A kezdő kép a versben csak jóval később megjelenített Széna téri találkozásból fakad: ott, a villamoson meglátott figura a »Magad emésztő, szikár alak«. Nem magával a találkozás felidézésével kezdődik tehát a költemény: ennek az emlékek az indulati töltése, s ezzel párhuzamosan a tudatnak az emlék felszínre bukkanásával szemben kifejtett ellenállása oly erős, hogy csak igen nehezen, töredezetten idéződik föl a találkozás képe. [...]

Látzólag szinte mellékesen kerül csak sor a találkozás fölelevenítésére (»S ha már szólok, hát elmesélem«). A belső ellenállás – mert oly nehéz felszínre hozni, kimondani – enjambement-os, át-hajlásos sorokra szabdalja szét az egyszerű, pár szavas kijelentő mondatot (»villamoson / egy este a Széna téren / találkoztunk«), s annak legvégére taszítja a leglényegesebbet: a rejtett alanyú, többes szám első személyű állítmányt, én és te váratlan, de mind a megélt

múlt, mind a kívánt jövő szempontjából szükségszerű egybekapcsolását: »találkoztunk«. [...]

»Én megbántottalak« – indul a vers, s rajzolódik ki *Az istenek halnak, az ember él* kötet immár valós képe, annak a babitsi attitűdnek a megértése, aminek korábbi »tárgyi kritikai tanulmányában« csak a fonákját, a »bottal esketett náaszt« (a kritika szövegéből idéztünk) látta meg József Attila:

*Botot faragtál, ábrákkal tele,
beszél a nyele,
aztán meguntad. Így volt?
S eldobtad, ahogy az égbolt
az unt csillagot ejti le.
Én fölvettem és rádhúztam vele.*

*Így volt?
Sajnálom, kár volt.*

Az egyoldalú monologizálásból a költemény mindenképpen dialógust kívánna teremteni. A költő kérdéseket tesz fel – talán önmagának, talán a magát emésztőnek (»Így volt?«), hogy válaszolhasson rájuk – ismét csak önmagának és a magát emésztőnek (»Sajnálom, kár volt.«). Az *én* és a *te* a vers első felében külön, egymástól elszigetelve áll. Ellenpontoszó tendenciájukat az összegezõ felmérés (»így szenvedünk te is meg én is«) hangsúlyozza. *Én* és *te* szembesítése ezt követően már a feloldás, a *mi* létrehozatalának igényével történik.

»Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni« – A *Medvetánc* kötet mottója tűnik föl itt. S ha József Attila a dudás, természetes, Babits a *fuvalás*. Dudás és fuvalás, *én* és *te* egymásra utaltsága, determináltsága egyre hangsúlyosabbá válik, míg nem »az értelem iszonyú karma« föleleveníti a Széna téri találkozást.

Az *Eszméletben* is szereplő sorok (»Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ«) a *térbeli* determináltságra utalnak, egy általános emberi síkon. A [*Magad emésztő...*]ben megelőzi, az *Eszméletben* folytatja ezt az időbeli determináltság megjelenítése. A [*Magad emésztő...*]ben plasztikusan nyomon követhető a személyes, szubjektív időnek egy általános érvényű folyamatba olvasztása (»s a

fájdalom ágai benned, / mint mindenkiben, elkövesednek»), mintegy előlegezve *A Dunánál* záróképét. [...]

A végleges szöveg a fantázia »realitásának« határain belül marad. Az egykori heves kirohanás, melynek súlya annyira nyomasztotta, békés, családias vita képében újul meg. S most már, a képzeletben újra megélt konfliktus feloldódván, a magát emésztő, szikár alak derűs apa-imágóként tűnik fel, s a verset nyitó »Én megbántottalak« komisz konoksága is az »én bosszankodnék, de nem mondanám« szelíd morcoságává könnyebbülhet. Legalábbis a költeményben, a költő fantáziájában. József Attilának magának még tovább kell vívódnia.¹³¹

A [*Magad emésztő...*]-t egy vonulat kezdetének tartja Miklós Tamás – olyan versekének, amelyekben „az önirónia *distanciát* tesz, megkülönbözteti a személyes létezés és a világállapot szintjét” – termékeny következetlenség ez, amely teret ad „a szeretet, mint minden mást relativizálni képes dimenzió felülkerekedésének”.¹³² Ide tartozónak érzi *A kövezeten*, *A szigeten*, a *Nyári délután* című verseket és másokat, egészen a *Világosútsd fölg.*

„Sötét dalok”

1933 tavaszán nemcsak nagy tablókban, hanem – költői skálájának másik lehetőségét kihasználva – dalokban is vall József Attila életérzéséről. Ilyen „sötét dal” – Bori Imre szerint egyenesen „existencialista dal” – a *Reménytelenül* címmel összefogott két szöveg.¹³³

¹³¹ Szőke: J. A.-versek elemzése [174] 187–201.

¹³² Miklós [245] 87.

¹³³ Elemzése: Bori [73]. – Vele vitatkozik Kiss F. [196]; *Levendel–Horgas* [227a] 14–22.; *Szigeti Cs.* [346]; legbővebben: *Szigeti L.* [353] 284–290.; *Bacsó* [36] 173–186.

Reménytelenül

Lassan, tűnődve

Az ember végül homokos,
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.

Én is így próbálok csalás
nélkül szétnézni könnyedén.
Ezüstös fejszesuhanás
játsszik a nyárfa levelén.

A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.

Vas-színű égboltban...

Vas-színű égboltban forog
a lakkos, hűvös dinamó.
Óh, zajtalan csillagzatok!
Szikrát vet fogam közt a szó — —

Bennem a mult hull, mint a kő
az ürön által hangtalan.
Elleng a néma, kék idő.
Kard éle csillan: a hajam — —

Bajszom mint telt hernyó terül
elillant ízű számra szét.
Fáj a szívem, a szó kihül.
Dehát kinek is szólanék — —

Összetartozásuk laza, mint a *Két vázlat* vagy a *Két keserves* esetében. Az első darab elé zenei jelzést is írt: *Lassan, tűnődve* — így tér vissza ez évek egyik kulcsszava a „tűnődés”.

Az alapvető dalforma: a jambusosan és hangsúlyosan (3/5 vagy 5/3) is ütemezhető nyolcas, az európai kultúra ambroziánusból lett

octosillabe-ja – amely azután tőle is, az ő hatására is kerül Pilinszky Jánoshoz. Az első szöveg szinte minden szava sokszor idézett formula lett – Németh Andor már 1938-ban *A semmi ágán* címmel ír egész költészetéről.

Az indítás az általános alannyal: „Az ember...” – absztrakt, mitikus tájra visz: „homokos, / szomorú, vizes síkra”) – persze belső táj ez, de ugyanakkor talán Ady mitikus tája is, az „Én és a Disznófejű Nagyúr” küzdelmének színtere. Bodri Ferenc egy Yves Tanguy-festményt említ evvel kapcsolatban.¹³⁴ És az „ember” itt azt teszi, amit a következő évtizedekben európai intellektuelek és harcosok tízezrei fognak cselekedni: „szétnéz” – és a mindentudás fájdalmas székszisével „biccent, nem remél”. Radnóti folytatja ezt a gesztust, szinte szóról-szóra 1943 májusában írt *Iffuság* című versében, Kolumbuszt szerepeltetve:

Megvillant nagy szeme, fáradt szemhéja égett.
Legyintett. és hátraszólt valami semmiséget

És ezt a mindentudó fejbiccentést láhattuk viszont Semprun és Alain Resnais filmjében (*A háborúnak vége*) az Yves Montand alakította főhős mozdulatában – és a világot, mozgalmat, helyzetet felmérő, „mindentudó” értelmiségieknél maig.

„Az ember” és „végül” – Janzer Frigyes értelmezése szerint – azért fontos, mert jelzik: a szituáció immár végleges. Szerinte a vers már nem egyeztethető össze *A város peremén* szemléletével; új időszak kezdetét jelzi.¹³⁵

A lírai én a második versszakban jelenik meg – s máris hozzátesz valami nagyon is józsefáttilást az általános magatartáshoz: „csalás nélkül”, „könnyedén” néz szét – és: rögtön szembetalálkozik a halál, a pusztulás jelével, melyet az egyik legmerészebb síkváltó kép idéz fel: „Ezüstös fejszesuhanás / játszik a nyárfa levelén” – s ezzel ismét József Attila és Radnóti halálos tájain vagyunk.¹³⁶

¹³⁴ Bodri Ferenc: József Attila és a képzőművészet II. Új Forrás, 1981/1. 50. skk.

¹³⁵ Janzer: „A Dunánál” [17] 36.

¹³⁶ E sorok megzenésítéséről és a költő megjegyzéséről l. Ottó Ferenc vallomását l. *Kortársak* [202] II. 1025. „Félreértettél” – mondta volna a költő. – Ebben a képben a nyárfa sejtí a halálát. Fejszével fognak lesújtani rá!”

Talán nem erőltetett, ha, kortársként is, úgy gondolom, hogy a kor, a közelgő háború és vész kiváltotta általános halálérzés is ez.

A csúcspont a harmadik versszak: „az ember” és az „én” után már csak a „szívem” az alany. A sokszor idézett képsor:

*A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog.*

rokonságára saját költészetében – s belegyökerezettségére a magyar klasszikus költészetben – már több elemző rámutatott – legalaposabban Szigeti Lajos Sándor, aki szerint Csokonaiig nyomozható vissza a kép:

Látod-e, mely kicsiny itt a föld...
Terhe nyomásától lóg a nagy semminek ágán

(dr. Földiről egy töredék)

De ott van a kép csírája József Attila több korábbi versében is: kevéssel azelőtt a *Téli éjszakában*:

*mert annyi mosoly, ölelés fönnakad
a világ ág-bogán*

És még inkább a *Háló* soraiban: „Kiterített fagyos hálóm / az ég ragyog / jeges bogai szikrázón / a csillagok”. És a csillagok, József Attila oly ismerős csillagai e dal végén kiscsibékként veszik körül, „s nézik szeliden” – ez ad ürtávlatot a dalnak.

„A semmi ágán ül szívem” – vajon az egzisztencializmus hatása-e? Talán Heidegger-t vagy Kierkegaardot olvasta? Magam úgy gondolom, hogy „a semmi ága” legmélyebb egyéni létérzése – lehetséges, hogy már a betegség érzékelése –, mindenesetre addig is sokszor felvázolt képsor folytatása.¹³⁷

¹³⁷ Bacsó Béla elemzése szerint: »A semmi ágán ül szívem / kis teste hangtalan vacog« – ez a *Reménytelenül* centruma. A vers lényegmeghatározottsága az, hogy a lélek Belső Világterében teljesen leépülnek a fogódzók és minden biztos pont hiányában visszahúzódnak a szívbe, az érzés végső emberi momentumába. A leépülés teljes: »Az ember végül homokos / szomorú, vizes síkra ér, / szétréz merengve és

A Vas-színű égboltban... a *Lassan, tündödvé* párdarabja lett – hogy előbb vagy később keletkezett-e, nem tudjuk. Ez is jambikus nyolcas, abab rímképletű dal. De talán közelebb áll még a *Medáliák*hoz, a szakaszokat lezáró kettős gondolatjel, mint ott, továbbgondolkodásra késztet. Az indító kép itt is személytelen: de itt a *Munkások* dinamója lesz mitikus – a „homokos, vizes” táj most az égre vetül, a „vas-színű” (előbb: „fekete”) égboltra, és ez az égbolt részvétlenül forog, a történelem és az emberi élet kegyetlen, halálosan csendes rendje szerint: „Óh, zajtalan csillagzatok!” A „biccentés” helyett itt kevés, dühös szó hangzik el.

A második–harmadik versszak az előző vers egzisztenciális nihiljével szemben másfajta, de éppoly fájó, kínzó, halálos élményt ölt képbe: az idő kérlelhetetlen múlásaét, az öregedését. Felejthetetlenül pontos hasonlatban vall múltélményéről – egész élete emlékezésmechanizmusának megfejtése ez: „Bennem a múlt hull, mint kő / az űrön által hangtalan.”¹³⁸

A *Téli éjszaka* abszolút csendje az uralkodó itt is: élete utolsó éveit előlegezi, amikor „csendbe fagnak a dalok...” – itt az idő is hangtalan hull, s nincs kinek szólni az emberek közötti mély csendben.

okos / fejevel biccent, nem remél.« A külső táj sivársága, sík, azaz határolatlan jellege sugallja a reménytelenség érzését. A költő magát fejezi ki a tájban, ahol szinte semmi sincs, a horizont végtelenségének képe a lélek végességét rejti, a fogódzók nélküli táj szabad horizontja a lélek szabadságvesztését idézi. A táj semmit nem mutat, a nyárfa neszező halálsuhintása melankolikussá teszi a lelket, de ez a melankólia együtt jár a helyzet tisztázásának felelősségteli szándékával. Felelőssége önmaga iránt, a helyzet nem elleplező megfogalmazása terem itt nagy verset. Számvetés a léthelyzettel. A félelem azonosságot terem, és nem engedi a visszahátrálást a múlt valamiféle idilljéhez. A múlt és jövő reményei csalókák – »Fortélyos félelem igazgat / minket s nem csalóka remény« (*Hazám*) –, ami megmarad – mondjuk ismét – a lélek önállítása. A félelem állapota a megvilágosodás állapotává válik, egyben az igazság feltárlásával – az igazság pedig az, hogy nincs remény. Minden igazságot elleplező létező megtagadása az igazság kimondásának lehetősége. Az asztrális táj a létező radikális megtagadásaként mutatkozik meg. A csillagok távoli, szelíd idegensége csak fokozza a társtalanságot. József Attila nem fordul poétikus gesztussal a csillagok világához reményt keresendő. A számvetést és distanciát végsőkig viszi. A semmit, mely egyben félelmet is okoz, adja meg korlátként, így a semmi az utópia ellenlábasa, de egyben felismerése a létnek, a lélek önállításának – azaz mondjuk ismét: visszaút önmagához.” (*Bacsó* [36] 181.)

¹³⁸ L. Szóke: „A Dunánál” [17]; *Szigeti L.* [353] 288–289.

Két – a *Németh Andor* című vers medáliatechnikájára emlékeztető – kép evokálja az őszülő költő arcát: „Kard éle csillan: a hajam – —” és „Bajszom...”. Elillan, eltűnik az idő és az én – a semmi időbeli dimenziója válik fenyegetővé. Félelmetes és egyúttal dalszerűen könnyed evokáció.

A *Medáliáktól* eredeztethető nála ez az egzisztenciális dalforma – s az *Én nem tudom...* halalos búcsúzásáig ott van. Ez a kettős dal a maga eszközeivel ugyanúgy – ugyanolyan érvénnyel – foglalja össze az 1933-as ént és világot, mint a *Téli éjszaka* nagy tablója.¹³⁹

Medáliák-szerű, sőt korábbi hangú dal még ez évből a *Sárga füvek*.¹⁴⁰

Sárga füvek a homokon
Csontos öreg nő ez a szél
A tócsa ideges barom
A tenger nyugodt, elbeszél

Dúdolom halk leltáromat
Hazám az eladott kabát
Buckákra omlott alkonyat
Nincs szívem folytatni tovább

Csillan a nyüzsgő idő
Korallszirte, a holt világ
A nyirfa, a bérház, a nő
Az áramló kék égen át

Költői technikája az 1927-es [*Ó Európá...*]-t idézi – ugyanaz a mellérendelő asszociációs technika, az inkább trochaikus, mint jambikus lejtésű versforma, ugyanaz a leginkább a belga szürrealista festőkre jellemző, lazán összefüggő képsor. A harmincas évekre inkább az „alkonyat” és a dombvidék összekapcsolása („Buckákra omlott alkonyat”) és az utolsó szakasz „áramló”, nagyarányú képe („áramló kék ég”) emlékeztet. Ezért gondoltuk annak idején, az Összes művek első kiadásának készítésekor, hogy 1927-es, tenger-

¹³⁹ Elemzése: *Szigeti L.* [353] 288–290.

¹⁴⁰ Időbeli besorolásának indokolása: *ÖV.* 2. [13] 545.

parton írt vers. A kötetet bíráló Fövény Lászlóné meggyőzően bizonyította, hogy 1933-ból való – ezt textológiai érveléssel Stoll Béla is alátámasztotta. Mindazonáltal ma sem tartom lehetetlennek, hogy egy 1927-es vagy az első változatában akkor keletkezett, 1933-ban véglegesített szöveggel van dolgunk.¹⁴¹ Ha azonban a *Sárga füvek* valóban 1933-ból való, akkor egy „kísérleti” csoportba sorolnám. 1933-ban ugyanis – ugyanúgy, mint a *Dönts a tőkét...-korszakban* – a nagy tablók, a „nagy versek” és a *Reménytelenül* címmel összefogott létdalok mellett, kísérletül, ujjgyakorlatként „régebbi” stílusában is kísérletezett, játszott.

„Kísérleti versek”

(*Egy kisgyerek sír, [Hová forduljon az ember...]*, „tőkehaszon”-balladák)

Ilyen kísérlet az *Egy kisgyerek sír* még 1933 legelejáról.

*A sötét szoba sarkában zokog
egy tehetetlen, guggoló gyerek.
Sír, mint a cipő alatt a homok.
Vergődik, mint a nehéz tengerek.*

*Könnyes, miként északra nyíló völgy.
Könnyes, mint könnyes a szem ürege.
Könnyes, miként a kő alatt a föld.
Könnyes, miként az ablak üvege.*

*Sír, mint ahogy a vízben sír a mész.
Sír, mint a víz sír a fedő alatt.
Sír, mint a holt fa, melyet tűz emészt.
Sír, mint csarnokban a futószalag.*

*Melybe az ember, állat és növény
belehalt minden élő meleget
s jegesen porlik sziklák peremén –
sír, mint a szél az Érchegység felett.*

¹⁴¹ Részletes elemzése: Szikoráné [354].

*Sikolt, mint ölben újév malaca.
Sikolt, mint kés-él, ha köszörülük.
Sikolt, mint rozs, ha szeli a kasza.
A tepsiben a hús nyöszörög így.*

*...Mint könyvelő, ki csendben hazatér,
ruháját rendben székére teszi,
ágy szélén mereng, morog, útrakél —
puffannak apró, gyors lépései — —*

*egy síkra, havat kóstolva ügét
a zöld holdfényben, merev éjszakán,
kotor, vakog, nyalná a sós eget, —
így vonít ő; a pusztán a magány...*

*Vinnyog, mint hántott kukoricacső.
Vinnyog, mint szalma az alvó alatt.
Vinnyog, mint hülye, kit nyom az idő.
Vinnyog, mint eb, mely ostorba harap.*

*A sötét szoba sarkában zokog
egy tehetetlen, guggoló gyerek.
Szaporáz, mint a könnyű motorok,
ellustul, mint a nehéz tengerek.*

Csaknem bizonyos, hogy a vers alapjául szolgáló élmény („A sötét szoba sarkában zokog / egy tehetetlen, guggoló gyerek”) nem friss tapasztalat, hanem a pszichoanalitikus kezelés által felszínre hozott kínzó élmények egyike. És ezt a lidérces, kínzó élményt hasonlatokkal és hasonlatbokrokkal indázza, fonja körül — teszi nyomasztóvá, de egyúttal némileg hiteltelenebbé is. Az *Egy kisgyerek sír* az egyrésről a *Szabad ötletek jegyzékében* s főleg a *Nagyon fájban* tetőpontra ért asszociációáradat kezdete — nem lehetetlen, hogy egy vagy több „divány”, analitikus kezelés anyaga sűrűsödik itt —, és ugyanakkor, az 1935-ös „emberiség”-versek előzményeként, az explicit hasonlatok (a „mint”-tel kapcsolt mondattagok) kipróbálása és a barokkosan szétterjedő (fiatalkori verseiben már művelt) bokorhasonlatok példája. A vers képszerkezete:

- 1–2. sor: Kiinduló állítás
 1. vsz. 3–4. sor, hasonlatok
 2.–3. vsz.: kibővített hasonlat
 4. vsz.: hasonlat
 5. vsz.: hasonlatból kibomló külön epikus rész, vízió
 6–7. vsz.:
 8. vsz.: hasonlat
 9. vsz., lezárás: két hasonlat

A hasonlatok indító élménye a *kínosság*; ezt erősítik az igék: sír, vergődik, könnyes, sikolt, vinnyog – szaporáz, ellustul.

A hasonlatok anyaga pedig a köznapi tárgyak, a természet – és a József Attila-i kényszerképzetek világa. Az utóbbihoz tartozik pl. „nehéz tengerek”, „a vízben sír a mész”, „ölben újév malaca” – és főleg, mintegy csúcspontként:

Vinnyog, mint hülye, kit nyom az idő.

Vinnyog, mint eb, mely ostorba harap.

A képzetbokrok közül pedig a második: köznapiságból induló („Mint könyvelő...”) és kísérteties vízióba torkolló képsor – közte nem jelzett alanyváltással. Ez utóbbi egyrészt az *Ordashoz* csatla-kozó, másrészt a legutolsó évek anyagát idéző rettenetes álom, szorongástömeg – amelynek során a könyvelőből mitikus kutya vagy farkas lesz:

..havat kóstolva üget

a zöld holdfényben, merev éjszakán,

kotor, vakog, nyálná a sós eget, –

így vonít ő; a pusztán a magány...

Trakli kép? Kafkai vízió? Vagy az ösztönvilág rémeinek képszerű megjelenése?

E kísérleti versek közé kell sorolnom a Németh Andornak írt – róla szóló – [*Hová forduljon az ember...*] kezdetű szöveget, amely

voltaképpen az ekkori Németh Andor-versek modorában írt válasz és arckép.

*Hová forduljon az ember, ha nem tartozik a harcosok közé,
nem dob be ablakot, nem tép föl uccaköveket?*

*Hová forduljon az ember, ha nem tartozik a harcosok közé
és nem elégedetlen, bár nem elégedett?*

Hová forduljon az ember – ismétli megint az ismerős.

Borostás arca mintha látna, de a szeme semmit se néz, akár a halé.

Milyen gyöngé és bánatos! És bánata mily alapos, erős!

*Meghalni semmiért sem tudna, de ha villamos ütné el, bátran állna a
halál elé.*

Tudja mindazt, mit én tudok, de nem onnan tudja, ahonnan én.

Eszét külön, szívét külön szárnyalja be az egyröptű szó

*– Madarat lát? – pihe suhan s a csontváz ott áll messzi kopasz ág zör-
gő tetején –*

néki a fogalmak hideg vasak, miket csak messziről szemlélni jó.

*Nézd! szólának, de mit is mondjak? Meghallgat, de legbelül egy öregre
figyel*

ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott hajjal bolyong

hüvös szelét már én is érzem s megrendülök. El innen, el –

Ellenség ő, ellenségünk páralepte szemével –

nekünk vaskörmével kívül, a hideg kályhán csörömpöl, guggol a gond.

Az 1930 körül írt Németh Andor-versek ilyen, közvetlen diszkurzív Sprech-versek, hangjukban is, problémájukban is közel állnak a József Attila-vershez (pl. *Párbeszéd*).

Az akkori Németh Andor arcképe, de ugyanakkor önmagáé is, mert ez a közties állapot az övé is; mert az ész és a szív különválása, a szkeptikus, fosztó jellegű fogalmi gondolkodás („néki a fogalmak hideg vasak, miket csak messziről szemlélni jó”) meg a külső jel: „szeme akár a halé...” Németh Andoré, de a megrázó és kísérteties kép: „...legbelül egy öregre figyel / ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott hajjal bolyong...” – már a József Attila-i ősz- és anyaképzetek hosszú sorába tartozik, s így önarckép is: „hüvös szelét már én is érzem...”

Talán valamelyik vita, otthoni vagy kávéházi beszélgetések terméke lehet, mint ahogy az a kis tréfa is, amelyet *Ballada* címmel vettek fel a kiadások, s amely voltaképpen egyetlen kép:

Vízcepp az ég, viszi a szél

Ennek párját a töredékek közé sorolva találhatjuk, pl.:

*Az idő
futva terem mint bab*

[Gyenge muharos mezőt...]

Valószínűleg ilyen kísérleti versnek lehetne tekintenünk a soha el nem készült Judit-versek sorát is,¹⁴² amelyek között van laza szabadvers – már a *Szabad ötletek...* felé mutatva,¹⁴³ van sajátos triola, rövid soros tercina, sőt van párbeszéd vagy talán szindarabtöredék ([*Kedveském ...*]).

*Arcodon könnyed ott ragadt
kicsike kezed megdagadt
kicsim ne búsulj tartsd magad
azért hogy rongyoskodsz velem
szövetség ez s nem szerelem
lakásunk műhely s jégverem
hol zúg a szél*

*az ember nagykabátban él
az ember él
kenyeret eszik és remél
várja hogy elmúljon a tél
hogy egy padon a napba üljön
és fölpiruljon még a vér*

*Mikor dolgozol csendesen
érezed e néha kedvesem,
hogy bár éhezve, fázva
buvunk össze a nyirkos házba,*

¹⁴² ÖV 2. [13] 429–434. 561. sz. alá sorolva.

¹⁴³ L. Szőke György, ItK 1985/1. 125.

Zúgó, fehér
falkában újból
ránk tört a tél.

Semmi remény.
Gyémánt a mennybolt,
erős, kemény.

Begyűjthatunk?
Muszáj. Oly lágyak,
gyengék vagyunk.

Az ágy meleg.
Simuljunk összébb.
Vágy nem feled.

Ruhát, neked,
s terített asztalt,
új székeket.

*

Erős, kemény,
gyémánt a mennybolt.
De te meg én?

Gyengék vagyunk;
szemet kell venni,
begyűjtanunk.

Mint más szegény,
pénzt és nyugalmat
terveztem én.

Vágy nem feled.
Simuljunk összébb.
Az ágy meleg.

én

Kedveském, ha szemed lágy lobogásait
összegyűjthetném s pici polcaink közt
libbennének — öreg bútoraink puha
táncukat elmosolyodva néznék.

Ő

Édeském

[.....]

.....]

én

*Kedveském, ha szelíd két karod átölel
mintha édes, holt anyukám öléből
lassú lelkem, a lány, még ma se lépve ki
mind csak aludna a gyors világban.*

Ő

*Édeském, ha szerény friss vacsoránk után
földerülten jaj ki se mondhatom, hogy
büszkén, boldogan – ugy kell*

*Mily szép vagy, milyen gyönyörű,
mindeniütt kerek s gömbölyű*

*

*Alvást ér, ha rád borulok,
mikor öllelek, megfulok
s holtomból ujjá éledek,
hogy el ne vesszelek tégedet.*

*Jutkám, csapódj! én szép szőke kalászom!
Könnyezz! potyogtasd buzaszemeid!
Tested már nem lesz lány fonott kalácsom.
Lehull a sarló. Hát majd felveszik.*

A tablóktól és daloktól elütő – nem annyira kísérleti, mint inkább a korábbi hangot folytató két vers a két „tőkehaszon”-, illetve „bérmunkás”-ballada (*Haszon, Bérmunkás-ballada*).¹⁴⁴

¹⁴⁴ Közülük a *Haszon* címűt Stoll Béla kiadása 1933 tavaszára sorolja be, azt feltevézve, hogy már 1933 tavaszán elküldte Gaál Gábornak, sőt talán már 1932

Haszon

Dagassz gázlágnál kenyeret,
vagy égess lukas, vörös téglát;
törje kapa a tenyered;
áruld magad, míg leng a szoknyád;
feküdj hanyatt és deszkázz aknát;
cipelj zsákot a piacon;
tanulj, vagy ne tanulj ki szakmát —
itt állsz és ott ül a haszon.

Öblíts benzinben selymeket;
szedd guggolva a vörös hagymát;
ölj kecskét, amely rád mekeg;
jól szabj, hogy álljon jól a nadrág;
csak rajta, mikor abbahagynád!
Kirúgnak s mit nyerhetsz azon?
Koldulsz? Betörsz? A rend lecsap rád —
itt állsz és ott ül a haszon.

Kölsél epedő verseket;
pácolj prágai módra sonkát;
gyűjts gyógynövényt; fejts köszönet;
vezess főkönyvet s rejtse a titkát;
viselj aranyzsinóros sapkát;
élj Párizsban vagy Szatymazon, —
mire a béredet kikapnád,
itt állsz és ott ül a haszon.

Attila, folytatnám, de unnád;
tudod, hogy nem élsz lazacon —
vagy ténferegsz, vagy adnak munkát
s itt állsz és ott ül a haszon.

Az aszlókról és dalokról előző — nem annyira kísértelt, mint in-
kább a korábbi napok történetét és a két tőkészetet, mint
végén egy amerikai magyar lapnak (ÖV 2. [13] 545.), a Bémunkás-balladát azon-
ban, mivel csak 1934. aug. 19-én közölte a Népszava, az 1934. évhez, az Eszmélet-
korszak utánra sorolja be. A magam részéről kizártan tartom, hogy effajta balla-
dát akkor még írt volna — a két szövegnek közel egyszerre kellett keletkeznie, talán
1933 elején.

Mindkettő a villoni balladaforma legszorosabb követése – úgy is fogalmazhatnánk: mindkettő Brecht Dreigroschenoper song-betétjeinek hangján íródott – még azt sem tartom kizártnak, hogy eredetileg ezek is színpadi előadásra vagy megzenésítésre készültek. A *Haszon* első formájában nyíltan osztályharcos: „a tőkéséké a haszon” refrénje szelídült, jelentéktelenebbé vált a *Medvetáncban*: „itt állsz és ott ül a haszon”. Villoni mintára¹⁴⁵ az apró tények lendületes felsorolása tölti be az huitaine-eket – közel állunk a *Mondd, mit érlel* világához és technikájához. A villoni vonást erősíti a foglalkozások sorában:

Koldulsz? Betörsz? A rend lecsap rád –

Az utolsó szakasz, az Ajánlás kezdete is többször változott: „Proletár, folytatnám, de unnád...”, majd: „Testvérem...”, végül a *Medvetánc* szövegében már: „Attila, folytatnám, de unnád”.¹⁴⁶

Bérmunkás-ballada

*Hordunk vinnyogó kosarat,
kapálunk reszkető salátát,
vályognak dagasztunk sarat,
szabjuk a divathölgy ruháját,
fejtjük a sertés-oldal háját,
zsírt olvasztunk, libát tömünk
s az est ha bontja lengő táját,
bérünk van, nincsen örömünk.*

*Hiába emelünk falat
és rakjuk sorsunk kaszárnyáját,
fúink uccán, üveg alatt
nézi csak építőkockáját
s ha lányunk babaruhácskáját
kéri – hisz szövetet szövünk –
összeszorítja puha száját –
bérünk van, nincsen örömünk.*

¹⁴⁵ Mészöly Dezső: Villon Magyarországon. Bp. É.n. [1942.]

¹⁴⁶ Ezeket a módosulásokat „József Attila társadalmi személyazonosságában bekövetkező módosulások”-ként tárgyalja *Garai* [119] 146–147.

Szemünk előtt csak szíj szalad,
csinálunk kocsit, hozzá pályát,
földben, föld fölött, föld alatt
elültejtük a világ fáját,
begyűjtjük a rét gabonáját
és még büszkéek se lehetünk –
tűzbe vetik, vízbe dobálják.
Bérünk van, nincsen örömünk.

*A krumpli úgy nő, ha kapálgát!
Ott nincs hiba, hogy küzködünk,
nem az rágja az ember máját.
Bérünk van, nincsen örömünk.*

A *Bérmunkás-ballada* is erre a mintára építkezik – egyébként Szántó Judit szerint korábbi is –, mintha valóban kísérletibb, játékosabb lenne, mintha csak azzal játszana, hogy a mozgalmi ballada formájába milyen különleges képeket tud belehelyezni. Így a ballada „vinnyogó kosarat”, „reszkető salátát” jelzős szerkezetekkel indul, végig azonos *a – á* hangú rímekkel játszik el, a *c* rím meg ragrím – szinte kosztolányis bravúrral és gyönyörködéssel. Enyhén ironikus a befejező négyes pointe-je is:

*Ott nincs hiba, hogy küzködünk,
nem az rágja az ember máját.*

Mivel itt a villoni mozgalmi ballada-forma lehetőségeinek végletekig fesztítéséről van szó, kézenfekvő, hogy a *Bérmunkás-ballada* szomszédtságában születhetett a vagányballada, egy alvilági vagy enyhébben pesti argóban elkezdett „haverballada” töredékben maradt vázlata:

*Már arra gondolok nem egyszer
fülem ha cseng, fejem ha zúg,
hogy talán semmi nem hazug
s kiket a Duna sodra vet fel,
vagy kopaszodnak becsülettel
a paliknak van igazuk.*

*A hekusok kifognak rajtam
s már kapkodom és hadarok
és becsapnak a haverok.
A zöldfülűek fürge rajban
mindent elemelnek s ha baj van*

*

*A hekusok kifognak rajtam,
már kapkodom és hadarok.
Amíg az örrom csavarog,
a zöldfülűek fürge rajban
mindent elemelnek s ha baj van,
becsapnak már a haverok.*

*kiket fölvet a Duna sodra,
vagy gürcölnek még, kopaszodva,
a paliknak van igazuk*

*

*Már azt gondolom bánatomra,
fülem ha cseng, fejem ha zug,
hogy talán semmi nem hazug
s kik megöszülnek a dologba,
kiket elnyel a Duna sodra,
a paliknak van igazuk.*

Talán a pórul járt, naiv bűnöző ugyancsak brechti jellegű song-jának kísérlete ez.

A villoni balladaforma folytatása, átalakítása az 1933. őszi *Vigas*sz.¹⁴⁷

*Ne hadd el magad, öregem,
bőröd ne bízd kereskedőre,
ki elád felhőt az egen
s a földön telket vesz belőle.
Inkább segít a kutya szőre
a teríthető betegen,
semhogy magát miértünk törje,
aki sorsunktól idegen.*

*Magának rág mind, aki rág,
a fogacskák azért fogannak.
S mert éhes rongy vagy, a fogát
elkoldulhatod-e a kannak?
Fázol. Hát mondd, hihetsz-e annak,
ki fűtve lakik őt szobát,
falain havas tájak vannak,
meztelen nők meg almafák?*

*Hihetsz-e? Szagos kis dorong
édes szivarja s míg mi morgunk,
ő langyos vízben ül s borong,
hogy óh, mi mennyire nyomorgunk!
ha pincéjébe szemet hordunk,
egy pakli „balkánt” is kibont!
Szívére veszi terhünk, gondunk.
Vállára venni nem bolond...*

*Bús jószág, ne vetéld magad!
Együtt vágunk a jeges télnek.
A jégből csak lucsok fakad,
de hű társ — éhezők kísérnek.
S ha most a tyúkszemünkre lépnek,
hogy lábunk cipőnkbe dagad,
rajtad is mult. Lásd, harc az élet,
ne tékozold bizalmadat.*

¹⁴⁷ Legelső keltezett kézírata: 1933. okt. 19. L. ÖV 2. [13] 185.

Együttal talán utolsó nagy példája a hetyke-vagányos, rejtett fájaldmú, szegénylegényes modornak, s talán az 1928–33 közötti időszak erejét próbálgató, kalandra vállalkozó magatartásától való búcsú is.

A villoni ballada nyoma a nyolcsoros strófa, a szótagszám, az a b a b b c b c b rímelhelyezés – az ajánlást viszont már nyolcsorosossá tágítja, s a címzett külön megjelölését is elhagyja.¹⁴⁸

„József Attilának ez a villoni életérzése, ez a szókimondó fesztelenség, ez a sokszor cinizmusként ható leleplező vélemény nyilvánítása, ez a játékos irónia... tulajdonképpen visszajára fordult fájdalom, a gúny és öngúny leplében kifejeződő, formájában retorikátlan, tartalmában alapjában patetikus proletár humanizmus” – írja e vers kapcsán Révai József.¹⁴⁹ Voltaképpen igaza is lehet – csak az a kérdés, kik ellen, kikről szól a *Vigasz*. Ki az, aki „fütve lakik öt szobát” és aki „Szivére veszi terhünk, gondunk. / Vállára venni nem bolond...”? Vajon – mint ezt Szántó Judit sejtetni engedti – valóban Hatvany Lajos és köre? Vagy – mint arra mások utalnak – talán a Sándor Pál-féle mozgalmi intellektuelek?

A *Vigasz* különben, ebben a villoni modorban, játékosan, bravúrosan tökéletes. Feszés, áthajlásmentes versmondattani lendületet ad – tele van átalakított közmondásokkal, finom célzásokkal,¹⁵⁰ viccekkel – a köznapi élet rekvizitumaival („egy pakli »balkán«”) és mitikusan megnövesztett elemekkel (a „fogak” etimológiáján alapuló szójátéksorozat).¹⁵¹ És – főleg a befejezésében – van valami rezignált pátosz is, az „együtt vágunk a jeges télnek” – az akkori évek lendületes életre készülésének rezignált lecsengése. A lezáró szentencia pedig a végső életbölcösségek tömörségével szól. Mindenesetre: a *Vigasz* attitűdje is magatartásmintává vált – sok utána következő nemzedéknek.

¹⁴⁸ Szilágyi [355] 190.

¹⁴⁹ Révai [290] 24.

¹⁵⁰ Utal közülük kettőre Török Gábor: „Inkább segít a kutya szőre...” (Kutyaharapást szőrivel...) (*Török* [402] 136.)

¹⁵¹ Erről l. Gáldi [118] 194.

Ezen az őszön születik meg egy lezáró, és József Attila egész költészetében új hangot jelentő, nyitó vers, a *Számvetés*.¹⁵²

*Ettem-ittam fekete, undok
mocskot és csípős trágyalevet;
ember vakmerőbb nem lehet.
Ám eddig sohasem voltam boldog.*

*Ebben a megváltott világban
egy pillanatom nem volt nemes;
sem langyos, édes, kellemes,
mint disznónak a pocsoltyában.*

*Engem sunyiságra oktat
az erkölcs. (Rólad is ezt hiszem.)
Huszonnyolc éve éhezem.
Rajtam már csak a fegyver foghat.*

*Ezért ülnek oly sötét dolgok,
oly hatalmak a szívemen,
hogy szorong lány arcú kedvesem,
ha ránézek; pedig mosolygok.*

*Komor ég alatt üldögélek,
mint hajléktalan a híd alatt.
Mindentől fölmentem magamat,
mert nem lesz utolsó ítélet.*

Első személyű, vallomásos hang – a gyónás vagy a csendes beszélgetés vershelyzete. A rejtett beszélgetőtárs, a tegezett partner egy zárójeles megjegyzésben jelenik meg („Rólad is ezt hiszem”).¹⁵³ Ez a „kávéházi-gyónó” attitűd tér majd vissza *A bűn* vershelyzetében.

Ez a diszkurzív stílus, vallomásos hang végig megmarad, kerete 9-9-8-9 szótagú sorokból álló, sokszor gagliardizált jambusokban írt

¹⁵² Korábban általában 1934-re tettük megjelenését, ekkor jelent meg először nyomtatásban. Az ÖV azonban egy, Budapest, 1933. november 11. 8-kor keltezésű, újabban előkerült kéziratot ismertet. (ÖV 2. [13] 188.)

¹⁵³ Korábban az első változatban még így állt: („Másról is ezt hiszem.”)

strófák, abba rímképlettel. És nemcsak a magatartás, a költői nyelv is más itt, mint a korábbiakban. Tovatűntek a játékos célzások, a merész metaforák, itt a látszólag legegyszerűbb szókészlettel, szókinccsel él — legfeljebb a jelzők érzékletes színessége üt el a köznyelvtől.

Nemcsak a magatartás vallomások, a *Számvetés* olvasható vallás-talan vagy istenellenes gyónásként is.¹⁵⁴ Olyan gyónásnak, amelyet magának gyón meg, s melynek végén nincs kívülről jövő feloldozás.

Az első kéziratban még mintha hatsoros strófát akart volna írni — itt még ugyanis a „Légy fegyelmezett!” párjaként kemény és durva bevezető van a vallomás előtt:

*Egy életem — igazat mondok
mint ki bűdöset ereget*

E két sort utóbb elhagyta, de így is kegyetlen, önkínzó keménységgel indít:

*Ettem-ittam fekete, undok
mocskot és csípős trágyalevet;
ember vakmerőbb nem lehet.*

Az élet, a sors minden mélységét, minden valódi és képzelt megáláztatását sűríti ez a metafora — és a szabálytalan módon 10 szótagos 4. sor kijelentő mondatban szögezi le: „Ám eddig sohasem voltam boldog.”

A következő négy sor ennek variációja, kifejtése, bővítése. Eredetileg ebben a versszakban két más kijelentés, ténymegállapítás szerepelt:

*Rajtam már csak a fegyver foghat,
huszonnyolc éve éhezem.*

Ezeket cserélte, variálta — mígnem a megjelenés előtt egy más jellegű, vallásra is utaló átmenetet nem talált:

¹⁵⁴ Ezt domborítja ki Petri György elemzése (*Petri* [277]).

*Ebben a megváltott világban
egy pillanatom nem volt nemes;*

És az emlék mélyéből ismét felbukkannak az (öcsödi) disznók — a költő egyik kísértő kényszerképzete. Az első változatban még át-tétel nélküli emlékként:

*A menhelyen a malacoknak
jobb eledelük volt, mint nekem.
És még ma sincsen kenyerem.*

A végleges szövegben a „nemes” rím a „kellemes”-t hívta elő, és a disznók is jelképpé, hasonlattá változtak át: „mint disznónak a pocsolyában”.

A harmadik versszak egy fontos — de voltaképpen enigmatikus — állítást tartalmaz:

*Engem sunyiságra oktat
az erkölcs.*

Az áthajlás az „erkölcs” előtt jelzi egyúttal a hangsúlyt is: az erkölcs (az egyházi erkölcs, az általános erkölcs) készlet alakoskodásra, vagy talán a freudi Über-ich értendő itt az erkölcsön — vallás és analízis, mint a bűn esetében, már itt is együtt hat.¹⁵⁵

Ide került azután a két előbbi keserű ténysor — a „Huszonnyolc éve éhezem” és a „Rajtam már csak a fegyver foghat” —, ami ebben az összefüggésben kétségtelenül az öngyilkosságra utal.

Így jutunk el az újabb ténymegállapításig, amely majdnem egyértelműen az analízis szellemében interpretálható:

*Ezért ülnek oly sötét dolgok,
oly hatalmak a szívemen,*

¹⁵⁵ A két sor Petri szerint egyfelől az erkölcsi konvenciók fonákságára utal, másrészt arra, hogy az önmegvalósítás feltételei erkölcsi úton nem érhetők el, még a helyes erkölcsi normák is gátolják az embert szükségletei bevallásában és kielégítésében (Petri [277] 743.).

utalással – talán Juditra – „Lágy arcú kedvesem”-re. A záró szakasz térbe teszi át a lelkiállapotot, az oly jelentőségteljes, mitikus vízpartra, a kivetettek és öngyilkosjelöltek szentelt helyére, a híd alá:

*Komor ég alatt üldögélek,
mint hajléktalan a híd alatt.*

(Ez már *A Dunánál* indítóhelyzete is.) Először ebben a képzetkörben akarta folytatni két nagyerejű képpel:

*Vasszínű habokban halad
az idő s nyirkot sír a lélek.*

Végül a bűnre s a vallási és az analitikus bűnre való utalással zárta le a gondolatsort:

Mindentől fölmentem magamat,

– hogy az elmulás, az általános megsemmisülés decrescendójával fejezze be a verset. Először így akarta:

mert minden elhagy s csak egyszer élek.

– majd az emelkedettebb, vallásra inkább utaló befejezéssel zárta:

mert nem lesz utolsó ítélet.¹⁵⁶

Istenkereső–istentagadó vallomás, de önmagával elszámoló vers is – annak immár nyílt, szinte baráti közvetlenségű bevallása, hogy a „sötét hatalmak”-kal nem tud megbirkózni, hogy élete keserű emlékeit éppúgy nem tudja feldolgozni, mint friss kudarcait sem. Jobb, ha bevallja, kiéneklei őket. Így lesz a *Számvetés* a kései József Attila-versek „sötét” vonulatának nyitó verse, a *Nagyon fáj*, a *Bukj föl az árból*, a [*Már régesrég...*] közvetlen előzménye.

¹⁵⁶ „... a költő nem lát semmiféle evilági alapot, amelyre a moralitást vonatkoz-tathatná”. (Petri [277] 744.)

IV.

AZ ESZMÉLET ÉVE: 1934

Lezárás és újrakezdés: 1934 eleje, az E s z m é l e t

1933 végét és 1934 első két hónapját még Pesten, a Korong utcában tölti Attila és Judit. Február 4-én hír jelenik meg arról, hogy a Balogh Vilma által a Continental szállóban rendezett irodalmi esten fel fog lépni,¹ Balogh Vilma február 1-jén kelt felkérő levele meg is maradt. „Te itt minden vasárnap kereshetnél valamit... Arra kérlek, hogy programon kívül lépj fel 3 verssel elsőnek, miután Te azonnal hangulatba hozod a publikumot.”²

Február 11-én még dedikál egy *Nincsen apám se anyám* kötetet Braun Évának,³ de február 13-án már levelet ír Makai Ödönnek Hódmezővásárhelyre, jelezvén, hogy készül lemenni,⁴ és „30 P-s küldeményt”-t kér. Március 2-án már onnan ír – s ettől kezdve négy hónapig, július elejéig lenn van sógoránál. Elmenekül egy időre Pestről – a Judittal való együttélés immár lehetetlen, betegsége is egyre súlyosbodik. Szüksége van más környezetre, erőgyűjtésre – nem is beszélve arról, hogy Vásárhelyen „koszt és kvártély” várja. De még előbb, 1933 végén megkezdí egy verssorozatban létérzése, helyzete összegezését, kemény megfogalmazását. Az *Eszmélet* előzményei 1933 végéig nyúlnak vissza, a kész ciklus már Vásárhelyen, 1934 tavaszán készülhetett el. Ez eddigi útjának, költészetének mintegy lezárása, összegezése.

¹ Lengyel A. [218]; ua. [221] 199.

² Vál. lev. [11] 295.

³ Szántó [337].

⁴ Kedveseim! [185a] 6.

Eszmélet

I

Földtől eloldja az eget
a hajnal s tiszta, lágy szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra;
a levegőben semmi pára,
a csilló könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint kis lepkék, a levelek.

II

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam álmaimban
és úgy éreztem, ez a rend –
egy szálló porszem el nem hibbant.
Most homályként száll tagjaimban
álmom s a vas világ a rend.
Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj – egy nap süt idebent.

III

Sovány vagyok, csak kenyeret
eszem néha, e léha, locska
lelkek közt ingyen keresek
bizonyosabbat, mint a kocka.
Nem dörgölődzik sült lapocka
számhoz s szívemhez kisgyerek –
ügyeskedhet, nem fog a macska
egyszerre kint s bent egeret.

IV

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

V

*A teherpályaudvaron
 úgy lapultam a fa tövéhez,
 mint egy darab csönd; szürke gyom
 ért számhoz, nyers, különös-édes.
 Holtan lestem az őrt, mit érez,
 s a hallgatag vagonokon
 árnyát, mely ráugrott a fényes,
 harmatos szénre konokon.*

VI

*Im itt a szenvedés belül,
 ám ott kívül a magyarázat.
 Sebed a világ — ég, hevül
 s te lelkedet érzed, a lázat.
 Rab vagy, amíg a szíved lázad —
 úgy szabadulsz, ha kényedül
 nem raksz magadnak olyan házat,
 melybe háziúr települ.*

VII

*Én fölnéztem az est alól
 az egek fogaskerekére —
 csilló véletlen szálaiból
 törvényt szőtt a mult szövőszéke
 és megint fölnéztem az égre
 álmaim gözei alól
 s láttam, a törvény szövedéke
 mindíg fölfeslik valahol.*

VIII

*Fülelt a csend — egyet ütött.
 Fölkereshetnéd ifjúságod;
 nyirkos cementfalak között
 képzelhetsz egy kis szabadságot —
 gondoltam. S hát amint fölállok,
 a csillagok, a Göncölők
 úgy fénylenek fönt, mint a rácsok
 a hallgatag cella fölött.*

IX

Hallottam sírni a vasat,
hallottam az esőt nevetni.
Láttam, hogy a múlt meghasadt
s csak képzetet lehet feledni;
s hogy nem tudok mást, mint szeretni,
görnyedve terheim alatt –
minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!

X

Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor – ezért őrzí meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.

XI

Láttam a boldogságot én,
lány volt, szőke és másfél mázsa.
Az udvar szigorú gyöpén
imbolygott göndör mosolygása.
Ledőlt a puha, langy tócsába,
hunyorgott, rőffent még felém –
ma is látom, mily tétovázva
babrált pihéi közt a fény.

XII

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy és el-elnézem,
hogy' szállnak fényes ablakok
a lengedező szősz-sötétben.
így iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.

Az *Eszmélet* József Attila művének, de talán az egész magyar irodalomnak legtöbbet elemzett, tárgyalt műve – egész sor könyvet írtunk róla.⁵

A hatalmas, évtizedek során felgyűlt, az *Eszméletet* elemző anyag rendszerezése, összefoglalása alig lehetséges itt – hiszen minden nemzedék új és új mondanivalóival gazdagítja a képet. Ezért itt csak néhány szempontot emelek ki.

Az *Eszmélet* mint fentebb már utaltam rá, hónapokon át készült. Fennmaradtak azok az 1933. őszi–téli vázlatok, kísérletek, amelyeket a korábbi és jelenlegi kiadók „Az *Eszmélet* előzményeiből” címmel foglaltak össze.⁶ A kiindulópont kétségtelenül a *Vigasz* – a maga villoni formába szorított nyugtalan keresésével.⁷ Ennek egyes folytatása az *Öregem, no...* kezdetű háromszakaszos kompozíció:

⁵ Az *Eszmélet* első elemzési kísérlete: Horváth M. [146] 48–58.; 1969-ben könyv terjedelmű elemzést írtam róla (Szabolcsi M. [325]) – egyúttal a strukturális s genetikus verselemzési módszerek együttes alkalmazhatóságának kipróbálására. Ott hivatkozom a korábbi irodalomra: l. főleg Bóka [59]; Egri [88]; Tamás Attila [377a] és úó: A magyar irodalom története 6. [20] 366–367.; Bori [74] 9–17. Kiemeltam a korábbi írások közül Fehér Erzsébet József Attila töredékeiről írt tanulmányának idevágó részét (Fehér [97] 184–189.), valamint Nemes Nagy Ágnes elemzését (Nemes Nagy [244]). Könyvemmel egyidejűleg készült akkori tanítványom, Kurucz Gyula dolgozata, amely utóbb megjelent: (Kurucz [208]). Könyvemmel több bíráló is foglalkozott, legfontosabb: Hankiss [130]. Bata Imre tanulmánya (Bata [46]) után fontos állomás három, akkor fiatal bölcsészhallgató, Fodor Géza, Pór Péter és Várady Szabolcs „műhelytanulmánya” (Fodor [107]; Pór [282]; Várady [425]). Ugyancsak 1975-ből valók Beney Zsuzsa első *Eszmélet*-elemzései (Beney [51], összefoglalásuk: Beney [53]). 1977-ben jelent meg Szuromi Lajos könyv terjedelmű elemzése (Szuromi [368]). Két fiatalabb kutató, Molnár Andrea és Boros Gábor elemzése is új szempontokat adott: (Molnár [215] és Boros: „A hetedik ...” [18]. Ez utóbbi elsősorban filozófiai szempontú elemzés. L. még Varga Z. [428a]. – Filozófiai-eszmetörténeti hangsúlyú Tverdota György részletes elemzése is (Tverdota [411b]). L. még Kassai [180] 31–33. Ezenkívül természetesen a versre vonatkozó értékelések találhatók minden, József Attiláról szóló monográfiában is. L. különösen Bókay–Jádi–Stark [60] 29–47. L. még Kulcsár Szabó Ernő 1997. évi székfoglalóját. 1997-ben elemzésének külön ülésszakot szentelt a Petőfi Irodalmi Múzeum.

⁶ Utoljára ÖV 2. [13] 444. sz. (194. skk.) – Az előzmények legalaposabb elemzései: Fehér E., Szabolcsi M., Várady Szabolcs írásaiban.

⁷ A villoni huitaine és a *Vigasz* rímképletének különbségéről l. Várady: i. m.

Öregem, no, mi van veled?
Élsz, ahogy élsz s ezt te ne tudnád?
Vizes homokon kötelek
kötnek-e ki? Te azt sem unnád.
Bátorság! Lesz még olyan munkád,
amelyben kedvedet leled, —
most — bárha egek ura ront rád, —
teremtsd elő a kenyered.

Hisz itt a szenvedés belül, —
de ott kívül a magyarázat.
S hogy' olvasod le emberül,
hogyha tagjaid citeráznak?
Ez a fegyenc-kor leigázhat,
de szabad leszel, ha belül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziur települ.

Jöjj világra! Anyád apád
te légy! Ne less tündéri nőre
s szakállas végzetre, ki rád
vigyázzon, — ne légy bölcs, te dőre!
Gondolj a ravasz csecsemőre, —
sír-rí, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.

Mint az elemzők kiemelik, elsősorban indulati töltéssel, hetyke kivagyisággal, de mély kétségbeeséssel vall nehéz sorsáról — az „Élsz, ahogy élsz”, a „vizes homokon kötelek / kötnek-e ki” érzéséről —, s úrrá próbál lenni helyzetén. Önvigasztalással, hetyke fölényvel, de úgy is, hogy a léte — és általában a lét — alapkérdéseit veti fel, a „kint-bent” ellentétét, a „fegyenc-kor” és a belső szabadság kínzó feszültségét — és egy befejező szakaszban, még nyersen és szervezetlenül, az egyéniség még mélyebb kérdéseit is. „Jöjj világra!” — azaz az autonóm lét, a felnőtté válás szükségét. Már szkeptikus az analitikus kezelés sikerét illetően; „a szakállas végzet” szerintem Freudra utal. A szeretetre és becézésre váró költő felismeri, hogy csak magára számíthat, és leírja, amit sok változat-

ban fog még leírni: az emberi rosszóság a gyermekkorban gyökereszik:

*Gondolj a ravasz csecsemőre, —
sír-rí, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.⁸*

Még balladaformában íródott, hetyke önvallomásos hangon egy másik töredékkíséret:

*És most nem tudom, mit tegyek,
öljek-e, vagy olvassak ponyvát.
Ősztöneim az életet,
a kegyetlenkedőt nem unják.
Jobb' szeretik a bő uzsonnát,
mint én a tűnő felleget,
egy lány mosolyát, mint a munkát
én és a dolgos képzelet.*

A sorssal való szembenézés és a létmeghatározás kettős egysége — az egyéni lét általánosítása még erősebb egy két változatban is „feldobott” helyzetképben:

*Ember, ne féjl! Milyen gyermeki vagy, —
törődj belé, ma nem tudunk szeretni.
Szemeidből a csillogás kihagy,
megtanulnak a dolgokra meredni.
Lépj ki a bérházból! Nézd, emeletnyi,
áttetsző, síkos állkapcsát a fagy
mehordozza az egeken. Feledni
nem tudsz annyit, hogy ember ne maradj.*

A tízszótagos sorokban, de nyolcsoros strófaszerkezetben írt töredék még ugyancsak villoni mozgalmi módon önmegszólító, de már nagy távlatú képpel, József Attila legmerészebb képeinek egyikevel zárul.

⁸ L. kézírásos jegyzeteiben egy, a gyerekkorra vonatkozó Freud-mondatot. (Alább, a *Világosítsd föl* tárgyalásánál idézem.)

S ebben is az embervolt, a szeretet és a keménység antinómiáját éli át: „...Feledni / nem tudsz annyit, hogy ember ne maradj.”

Talán a legsötétebb, legvégletesebb a *Mi emberek, sötét erők...* kezdetű töredék:

*Mi emberek, sötét erők,
érezzük, napjaink letelnek.
S ha érezzük, a vég előtt,
mint dögöt légy, a világ ellep.
Eszmék északi fénye mellett
mért őriznök hát az időt?
Miért piszkálnánk hunyt szerelmet?
Én fölgyujtom a temetőt.*

Ez az indulat, ez a kétségbeesés utóbb oldódik, racionálissá alakul a végső változatban – az *Eszméletben*.

A költő tehát e hónapok mély egyéni válságát éli meg – abból alkot művet – először villoni-vagányos hetyeséggel, majd egyre távolabbról kezdi szemlélni magát, objektívál és tömörít, keresi a végleges formát. Ennek a keresésnek folyamán alakítja ki a hangot és formát – négyes és ötödféles sorok váltakozásán alapuló jambikus verset alkot, lazán kezelt jambusokkal, de összefogó jellegű rimképlettel – ababbaba – mintegy egymásnak fordított két négyesoros szakaszból áll így egy strófa.⁹

Több mint valószínű, hogy eredetileg külön-külön írta az egyes darabokat – ezért is látott el egy-kettőt közülük külön címmel. (A későbbi I. a *Hajnal*, a IV. a *Világ*, a VII. a *Törvény*, a VIII. a *Börtön-cella*, a XI. a *Boldogság* címet viselte.)

Vajon eleve egyetlen, 12 versszakos ciklust tervezett, az egyes daraboknak külön címekkel? Vagy a ciklus gondolata csak később alakult ki, s akkor elhagyta a címeiket? Nem tudjuk.

Mindenesetre: 1934 júniusának végén, hódmezővásárhelyi tartózkodásának vége felé már készen állt a vers.¹⁰ Az *Eszmélet* – a maga végleges formájában – formailag-műfajilag leginkább talán

⁹ A metrikáról l. *Szilágyi* [355]; *Szabolcsi M.* [323]; Pór Péter stanzának nevezi (*Pór* [282] 74.).

¹⁰ A keletkezés idejéről, Nádass József egy mondatára alapozva, l. ÖV 2. [13] 547.

lírai rapszódia – vagy epikus filozófiai vers. Lényegileg azonban – Beney Zsuzsa találó kifejezésével – lírai létértelmező versnek nevezhető. Tehát az ontologikus költészet körébe tartozik. Rokonsága, analógiái a magyar költészetben: Pór Péter szerint Arany Danté-ódája, Babits létértelmező, nagy filozófiai versei, főleg a *Hadjárat a semmibe*, Fodor András arra utal (szóban), hogy emlékeztet Erdélyi József rapszodiáira, főleg a *Téli rapszodiára* és a *Második rapszodiára*. Az utóbbi a maga nyolcsoros, 9–8-as strófaival, a látványból és a természetből kiinduló, majd mindegyik darab végén általános-ságba, leginkább kérdésbe vagy szentenciába futó tanulságával – valóban emlékeztet az *Eszmélethez*, de annál szétomlóbb, bőbeszédűbb, lazább. Van az *Eszméletnek* bizonyos rokonsága Kosztolányi ez idő tájt írt verseivel is – leginkább a teljesen más formájú, de hasonló szándékú *Számadással* –, ezt azonban Kosztolányi az *Eszmélet* után írta.

Az *Eszmélet* az én/világ kényes egyensúlyával, fegyelmezett tömörségével, köznapiságával és távlataival azonban egyedülálló a magyar költészetben, ahogyan maga a költő nyilatkozta: „»Az *Eszmélet* valóban szép vers« – jelentette ki egyszer önérzetesen »s bizonyos másfajta versek úgy viszonylanak hozzá, mint mondjuk Feuerbach primitív elmélete Marx-éhoz.«” – emlékezik Németh Andor.¹¹

Az *Eszmélet* azért is egyedülálló, mert minden átlátszó világossága mellett is tele van titkokkal – minden elemző, minden nemzedék mást és máshogyan olvas ki belőle, így lett az egész magyar irodalom egyik kulcsversévé.

Az *Eszmélet* keletkezésében nagy jelentőséget tulajdonít a pszichoanalitikus kezelésnek, illetőleg abbahagyásának Beney Zsuzsa. „Feltételezzük, hogy a kezelés során megtörtént az elfojtott érzelmek gátjainak átszakítása, az érzelmek tárgyaltalanul aktiválódtak, és ezzel a tárgyatlanossággal párhuzamosan elárasztották az érzelem szféráit is.”¹² Ennek is tudja be, hogy „az *Eszméletnek* három egymást fedő... rétege van: az első a lírai, az érzelmek tárgyiasításának vágya, – a második a társadalmi, a harmadik pedig a kettő mélyse-

¹¹ Medáliák, 1938. Kortársak [202] II. 1080.

¹² Beney [53] 153.

ges átélésének folyamánként az ontológiai kérdésselvetés rétege¹³ Ennek megfelelően: „Az *Eszmélet* ezzel a titokzatossággal vonz: annak a folyamatnak a rejtélyével, ahogyan az életérzés megrendítő, visszafordíthatatlan reménytelenséggé, gondolattá válik...” Úgy látja, hogy „a létezés feszültségének mélységes és állandó átélése¹⁴ hatja át a költeményt. Ezt, az ontológia lényegét emeli ki Pór Péter is. Szerinte: „van-e értelmes rendje a világnak, illetve értelmes-e az emberi élet” – ez a vers fő kérdése.¹⁵ A lét–nemlét kérdése, a létborzongás érzete kétségtelenül ott van a versben – de én úgy érzem, hogy emellett a világosság, az ellentéteken uralkodó, azokat tudomásul vevő rendező és szuverén költői akarat is,

Már a cím is sokféleképpen értelmezhető. Elképzelhető, hogy egyszerűen a felocsúdás, felébredés folyamatát jelzi, az álomból az ébrenléti terjedő drámai szakaszt. (Ha így értelmezzük, akkor ez emlékeztetne Proust *À la recherche du temps perdu*-jének kezdetére). József Attila költészetében sokszor ott van a hajnalodó vagy szürkülő napszak, a féleber-felálm állapot: „ily felálomszerű figyelemben” – olvassuk az *Egy ifjú párra* című versben, s ezt a folyamatot jelzi a *Kései sirató* „Világosodik lassacskán az elmém...” sorában is.

De lehet a címnek más, mélyebb, filozófiaibb értelme is. Boros Gábor utal az „eszmélet” terminus más használatára a költő prózai műveiben, pl. a *Szerkesztői üzenet*ben: „az ész még nem ébredt az eszmélet megfelelő fokára...”, eszerint az eszmélet „az elmének a világot illető megvilágosodása” lenne. Tverdota György pedig nagyobb tanulmányban bizonyítja, hogy a terminus bergsoni eredetű, és utal József Attila korábbi, *Magyar Mű és Labanc Szemle* című tanulmányának egy helyére, ahol a „teljes eszméleti tartamának” kifejezése mellett Bergson neve is ott áll. Ezek szerint „József Attila az eszméletet az intuíció és értelem szintézise révén tett óriási szellemi erőfeszítésnek tekintette”.¹⁶

A cím tehát többértelmű, és jogosan olvasható többféleképpen. Ami egyértelműen világos, az az *Eszmélet* szövegszerkezetének fesszes, acélos, gyémántos tisztasága. Akárhogyan is keletkezett a szö-

¹³ I. m. 134.

¹⁴ I. m. 104., 105.

¹⁵ Pór [282] 76.

¹⁶ Tverdota [411b] 331.

veg, rendkívül kemény szerkezetűvé állt össze. Legáltalánosabban: mint ahogy az egyes szakaszok két egymás felé fordított részből állnak, úgy a 12 rész is világosan két alrészre oszlik, melyeket egymásnak hegyfelé fordított háromszögekkel lehetne jellemezni. De a nagy szerkezeten belül is mintha acélhuzalokkal lennének egymáshoz erősítve a vers elemei – képek, metaforák felelnek egymásnak. Az intellektuális menet mellett van a költeménynek másfajta belső szerkezete is – ezzel párhuzamos, ezt erősítő vagy megkérdőjelező érzelmi s zenei kompozíciója.

A vers anyagában háromfajta elem kombinálódásának, harcának vagyunk tanúi: a külső valóság – az elmélkedés – és az emlék váltja egymást. Az első két versszak valóságképét már a II. végén, majd a III–IV.-ben az elmélkedés szorítja háttérbe –, hogy az V.-ben az emlék kerüljön előtérbe, amelyet ismét reflexió követ, és ennek a három elemnek a váltakozása még gyorsabbá, zaklatottabbá válik a VI. versszaktól. A belső pszichológiai kompozíció is összetett, bonyolult tehát; és amíg az intellektuális szerkezet a vitát sugallja, a dialektikus logikát, addig az érzelmi váz egyrészt alá is húzza ezt a személyes élmény forróságával, ám ugyanakkor ellene is szól. Három indulat váltja egymást: kitörés–belenyugvás–menekülés – a „szíved lázad” kitörésvágya és a „törvény, a vas világ” kérérlhetetlen ereje egymásnak feszül – a költő elindul valamerre, ám egyszerre csak nekiütközik az akadálnak, a valóságban rejtőző vagy gondolataiban megmutatkozó falnak, visszafordul, megkerüli, legyőzi az akadályt, ismét továbbhalad, szárnyalni készül, hogy ismét akadályba ütközzön. A versnek ez a zezugos, menekülő–kiszabaduló menete húzza alá érzelmileg a vers vita-vonulatát, teszi egyénileg mélyen megéltté a gondolatot.

A gondolati tézis–antitézis–szintézis-menet s a pszichológiai zezugos menekülés–szárnyalás-menet tehát egyszerre és együtt adja a vers feszültségét – és a gondolati problematikán túl kirajzolja egy elkínzott, gondolatokkal és gondokkal küzdő, feloldást kereső, ám sokszor görcsbe merevedett ember, a költő-egyen képét.

A gondolati és érzelmi vitának, sajátos villódzásnak ebben a feszültségében pedig kétségtelenül egymásnak megfelelően és egymás tükörképeként áll az első és az utolsó versszak. Megfelelnek egymásnak: mindkettő a közvetlen, látható valóság képe, az egyik a

*A teherpályaudvaron
úgy lapultam a fa tövéhez,
mint egy darab csönd;...*

Természeti jelenség – kép: a társadalmi szférából (VIII. versszak):

Völgy

*a csillagok, a Göncölök
úgy fénylenek fönt, mint a rácsok
a hallgatag cella fölött.*

Természeti jelenség – antropomorfizálva (I. versszak egésze, VIII. versszak). Példák:

... tiszta, lágy szavára

Fülett a csend – ...

FIL. TARTALMAK

A leggyakoribb irány tehát a bonyolult filozófiai társadalmi s pszichológiai tartalmak antropomorfizálása – a legtágabb értelemben. E tartalmak megelevenednek, önálló életet élnek, amikor az élő természethez vagy az élő organizmusokból álló társadalomhoz, vagy a halott anyagból álló, de mozgó, elevennek látszó s elevenek által alkotott technika köréhez válnak hasonlónak. József Attila költészetének egyik legsajátabb jellemvonásához érünk itt is: az élő, mozgó, eleven fogalmak, az emberi organizmusként, megejtő természetként, kecses gépként mozgó gondolatok világába. A világ, a gondolat, a társadalom eme sajátos átlelkésítése, átforrósitása érett költészetét áthatja, s ennek az *Eszmélet* az egyik legszebb példája. Az élővé változtatás egyik legjellegzetesebb eszköze éppen, hogy a filozófiai-társadalmi-pszichológiai tartalmak nem egyszerűen a természet, mégcsak nem is az ember, hanem ember alkotta bonyolult organizmusok segítségével válnak érzékletessé. A konkrét és absztraktnak ez a sokszoros (legalábbis négyszeres) egymásra vetítése az *Eszmélet* egyik leginkább feszítő konstitutív eleme.

A képek eredőhelye, mint a fentiekből is világos, túlnyomórészt a szegényember világa, a szűk külvárosi környék, a cementfalak, a

OKÉ

gyárok, udvarok, szövőszékek, a tárgyak, a vas, az arany, a fegyver, vagy a bonyolultabb technika (mint a vasút, vonat) környezete. Néhány esetben nem ez, a költő származásáról, alapvető élményéről árulkodó kör az eredőhely, hanem az emberi test, többször a természet, amely már oly sok versében körülvette, a puha, lágy, simogató természet, egyetlen esetben pedig kulturális élmény. Úgy is fogalmazhatnánk: az *Eszmélet* színtere, díszletei – rendkívül éles ellentétben a század eleji költészet színterével, díszleteivel – a külvárosi lakás, a szűk bérház udvara, a nyirkos cementfalak övezte kis udvar, a teherpályaudvar, a külvárost átszelő vasútvonal, a hajnali természet, amint az éppen egy külvárosi lakás ablakából látszik, és – talán távoli, nosztalgikus emlékként vagy a külváros egy másik házában látott látványként – a tócsába dülő dísznő éles fényben. Ezek között a díszletek között bomlik majd ki a gondolatnak az a drámája, amely az *Eszmélet* feszültségét adja.

Úgy is fogalmazhatnám: a világ (és saját) káoszán élesen kimetszett képekkel lesz úrrá. Egyik utolsó példája az európai irodalomban annak, hogy a lírai nyelv minden lehetőségét felhasználva, annak ízeit kóstolgatva, abban bízva zabolázza meg a világot.

Ez a hihetetlen erőfeszítés a világnak kép és nyelv általi birtokbavételére, végigkövethető a szöveg minden mikroelemén is – ezek kimutatására tettem kísérletet korábbi elemzésemben. Nyitva maradt akkor a kérdés: vajon az ott feltárni próbált összefüggések tudatos szándék vagy automatizált pszichikai mechanizmus termékei?

A vers részletesebb elemzésére vonatkozólag a már említett munkákra utalok. Most csak három versszakra vonatkozó értelmezési variánst emelek ki.

Az időbeli életrajzi-eszmélkedési folyamat során a IV. versszakban – az egyéni élmények után immár harmadik személyben szólva – eljut az első világalátalánosításig, a világ jelenségeinek determinált voltát a Magad emésztő-ben már használt farakáshasonlattal érzékeltetve. A szakaszt a három enigmatikus sorral zárja:

*Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.*

A goethe-i „Urworte, orphisch”, azaz a véglegesség igényével, fenségesen, szinte *A varázsfuvola* papi kórusának hangján szól, hirdeti a világ törvényét. Lehet úgy továbbgondolni – ahogyan korábban magam is tettem –, hogy a hegeli–marxi dialektika szentenciákba sűrített, keményen hangzó törvényei ezek. Más elemzők, először Fejtő Ferenc, majd Sik Sándor s nyomukban Tverdota György a bergsoni filozófia magját pillantják meg benne: „a szervezett és a halott anyag: az élő és a pusztán fizikailag létező; a minden pillanatban teremtődő, jövőbe lendülő élet és a kölcsönhatások rabságában sínylódó, szétlazuló, lehulló matéria szembeállítását pillantották meg”.¹⁸ Beney Zsuzsa lét–nemlét legmélyebb kérdéseit látja itt megfogalmazva, Boros Gábor pedig arról szól, hogy e véglegesnek tetsző soroknak is legalább két interpretációja lehetséges: „Ha a jelen, az, »ami van« – az előző versszak szerint – elviselhetetlen a benső gazdagság számára, akkor az, ami még nincs, »ami lesz«, lehet egy később megvalósulható konkrét jövőállapot – és ebben az esetben a »szabadság birodalma« létezik és hozzáférhető –, ám lehet mindörökké csak eljövendő – és ekkor a »szabadság birodalma« csak fikció, »ami van«, az mindörökké »széthull darabokra«.”¹⁹

Többfajta értelmezése van az összefoglaló jellegű X. szakasznak is. Vajon valóban – mint korábban magam is gondoltam – „az egyenes, kemény, mindennel leszámolt ember képe... amilyen a költő, a mozgalmi ember, a felnőtt, a harcos, aktív – vagy amilyené válni akarna. Bizonyos: ez az emberkép egyoldalú – ez az ideál némileg önmaga belső hajlamai ellen van kiélezve, és feltétlen felnőttisége – kétségbeesésből is született, és ez a keménység kissé embertelen is már.”²⁰ Szuromi Lajos tagadja, hogy az „Az”, tehát a meglett ember a költő lenne, inkább egy belső antinómiának a valóságba vetítése ez – annak megvallása, mi nem lehet a költő. Ketősséget érzékel Boros Gábor is: a „meglett ember” a forradalmár ideálja, de a költő viszonya ehhez kétértelmű. Beney Zsuzsa még messzebb megy: szerinte „a gondolati tartalom ... mögött a felszíni állítással éppen ellentétes gyermeki vágy” rejtőzik – „...a látszólagos

¹⁸ Tverdota [411b] 313.

¹⁹ Boros: „A hetedik ...” [18].

²⁰ Szabolcsi M. [323] 58.

keményiség itt valójában gyengeséget, a gyermeki regresszió túlkompenzálását jelenti” — és félelmetes szomorúságot érez a sorok mögött.²¹

József Attila művének egyik legtitokzatosabb, legtöbbet vitatott része a záró versszak. Megértése egyúttal mintegy kulcsa a teljes ciklus értelmezésének. Az ellentétek feloldása, szintézis, megbékélés, a költő kitágult, mindent egybefogó énjében, ahogyan írtam? Tamás Attila viszont már korábban úgy látta: „átutazó, néma idegenként néz végig mindent, ami elvonul a szeme előtt”. Szüromi Lajos szerint a hallgatást, a teljes, végleges elnémulást, a lélek antinomikus természetének tudomásulvételét — „a külső antinómiák megoldatlansága miatt belső szenvedésre, széthullásra ítéltetett” embert idézi,²² és nagyon gazdag anyaggal kíséri végig a József Attila-i csend, az elhallgatás megjelenését költészetében. A XII. versszakot, a befejezést a bevezetésnél metafizikusabb jellegűnek érzi Beney Zsuzsa — a költő szerinte egy „szimbolikus jellegű magatartásba transzponálja” a versmagatartást. Ezt a szakaszt is kettős értelműnek itéli: „...szándékolt lezárás és szándékolt kivonulás a versből és a világból: az, aki eddig ráeszmélt a lét jelenségeire, most úgy látszik, hogy félreáll és kilép a világosság köréből. De a világosság nem hagyja el: a tudat folyamatos vigilanciája helyett a folytonosan ismétlődő eszmélődések fénye árasztja el... [...] A tizenkettedik rész, akárcsak József Attila költészetének néhány más pontja is, kettős értelmezést enged meg: a sötétségből az elszáguldó vonat fényeit néző költőt talán minden fülke fénye megvilágítja — de épp így lehetséges a versnek olyan értelmezése is, melyben az utolsó két sor új vershelyzetet teremt: az eddig sötétből szemlélődő költő most, önmagától eltávolodottan, saját magát látja minden fülkefényben állni, az eszmélés megújuló és eltűnő sötét–világos villanásaiban.”²³

Ma már magam sem látom szintézisnek ezt a szakaszt, mint korábban, inkább amolyan nem befejezett befejezésnek, mint a Medáliák végén a két gondolatjelet. Az önmagával és a világgal folytatott

²¹ Beney [53] 129–130.

²² Szüromi [368] 121.

²³ Beney [53] 164–165., 166.

vitának nincs vége – minden igaz s mindennek ellenkezője is – a személyiség is meghasadt, „mert megoszlik, mint az egy élet / az egy igazság maga is...” – mint egy töredékében írja. Az *Eszmélet* vége ennek a kettős megosztottságnak nagy erejű metaforája. Egyszermind van valami életen túli, sőt Földön túli kihangzása is.

Még egy vitakérdés: 1968-as elemzésemben azt állítottam, hogy a vers gondolati alapszöveve, intellektuális alapja – természetesen közvetve, élményeken, emlékeken, költői formákon átszűrve – a marxizmus, pontosabban Marx, illetőleg Engels akkor a költő által forgatott műve. Konkrétan utaltam a könyvekre: Marx–Engels *Német ideológiája*, Engels *Antidühringje*, *A természet dialektikája* és főként Feuerbachja; ugyanakkor Freud műveinek lehetséges határsáról is említést tettem.

Más elemzők, korábban Bori Imre és utóbb Tamás Attila az egzisztencializmus, általában az egzisztenciálfilozófia, s konkrétan Heidegger *Sein und Zeitjének* döntő hatásáról szóltak. Mint említettem, Tverdota György Bergson gondolati indíttatását, sőt szövegszerű hatását is kimutatja. Újabban Pór Péter figyelmeztetett arra, (1996. szeptember 20-án kelt levelében), hogy Freud gondolatának hatása is felfedezhető: a VI. versszak „melybe háziúr települ” képe nem annyira a kizsákmányolásra, hanem egy Freud-tétellel mehet vissza. „... az én kényelmetlenül érzi magát, határaiba ütközik saját házában, a lélekben.”²⁴

Ma úgy látom, hogy a marxizmus és konkrétan Marx és Engels műveinek gondolati szerkezete, módszere segített kialakítani sajátos látásmódját, de ma már távolabbinak, közvetettebbnek látom ezt a hatást – egyikét azoknak a gondolatformáknak, fogalmaknak, amelyek segítették megteremteni József Attila sajátos létszemléletét, metaforikáját, amelyek segítséget adtak mély egyéni kérdései megfogalmazásához. Gondolati alapja leginkább a „freudo-marxizmusnak” az az egyéni változata, amelyet 1933–34-ben írt prózai művei is képviselnek, és amely leginkább az általa ismert és fordított Wilhelm Reich gondolatmenetéhez áll közel.

Keresztút, válaszút, összefoglalás, eddigi pályája lezárása az *Eszmélet* – megformálásában is végérvényesnek szánt, bonyolult, ösz-

²⁴ Prof. dr. S. Freud: A pszichoanalízis egy nehézségéről. Nyugat, 1917. I. 50.

szetett mű. Gyerekkor–felnőtté válás, ösztön–tudat, álom–ébredés, egyéniség–valóság, kint–bent, törvény–kivétel, szabadság–szükségszerűség, szeretet–keménység: a világ és a kor nagy filozófiai megfogalmazott ellentmondásai, amelyeket a költő mélyen megélt, magáévá szenvedett. Ez ellentétek felező-, vagy ha úgy tesszük találkozáspontja a költői én, a szubjektum, amely a versben egyszerre a szenvedő és éhező egyszerű egyén és a megsokszorozott, mindent látó általános személyiség, egyszerre az aktív, mozgalmi ember és a szeretetre szomjazó magányos.

A világ, az egyén, a filozófia nagy kérdéseivel való viaskodás, a legelvontabb kérdések legszemélyesebben átélt, megszenvedett megválaszolása adja a vers sajátos belső feszültségét, ellentéteken át megnyilvánuló egységét is. Az intellektuális–filozófiai átértelmezett élmény sajátos formát kívánt meg: az irodalmi (hazai és külföldi) hagyományból olyan formát alakít a költő, amely adekvátnak tudja hordozni a gondolat drámáját, a föloldott–nem föloldott ellentéteket, amely epikus, de még reflexív, logikai szerkezetű, de nem merev. Így alakul ki az *Eszmélet* feszült egyensúlyban levő, dialektikusan vitázó, ellentétező mikro- és makrostruktúrája. A vers szövetének ritka képdüssága még feszültebbé teszi, a képek villódzó, síkváltó, komplex volta fokozza a vers meglepő, megütő erejét. A sokszor hallott, ismételt alapigazságok meglepő újdonságként villannak fel. A vers egészének szinte minden mikroelemében ott található a feszültség–elernyedés–csúcspontra érés, az állítás–tagadás–szintézis ritmusa, az emelkedő–csúcsponton megálló–eső gondolat és érzelm váltakozása. Képszerűség és filozófiai tartalom ilyen feszült egysége – ennyire kiérlelt és tömör megfogalmazásban – a magyar irodalomban, de a világirodalomban is páratlan.

Ehhez még hozzátesszem: az *Eszmélet* lezárás. Ilyen összefoglaló igénytel a költő lét, világ és az én gondjairól – 1937-ig nem fog szólni. Ugyanakkor nyitás is: mert egyes elemei, képei, gondolatai felbukkannak a későbbi évek verseiben.

A forma folytonosságában messzire követhető az *Eszmélet* utóélete: a legutolsó példa József Attila költészetében a *[Kiknek adtam a boldogot...]* című 1937-es nyári vers, amely még az *Eszmélet* egy fontos motívumát is visszahozza a halál előtti kétségbeesett percben:

*Kitetszik, mily üres dolog,
mily világ visszája bolyog
bennem, mint lélek, a lét türelme.*

Sorolhatnánk az *Eszmélet* motívumainak, gondolatainak továbbélését a későbbi művekben. Az I. szakasz természetképe a *Faluban*, később a *Május* című kis versben („Iramlanak a bogarak...”), a *Levegőt!*-ben bukkan fel.²⁵ A *Reggeli fény* az álom–valóság, szépség és visszája ellentétét idézi ismét fel (I–II. versszak). A való világ–vas világ rend képe (II. versszak) a *Gyönyörűt láttam*-ban tér vissza: („s rám esett, / mint nagy darab kő, a valóság”) – a rend motívum pozitív kihangzása pedig ott a *Májusban*, a *Levegőt!*-ben. A „felsejlő törvény” pandanja az *Emberek* kibomló szövevénye – de ott már egyértelműen az emberséget káromló kontextusban, immár ellensúly nélkül.

A determináltság, törvény és törvény alóli kivétel problémája frappáns-kiélezetten ott az *Osztás utánban*.²⁶

A VIII. versszak önvallomása, az ifjúság keresése és a rabság érzete, de most már abszolúttá növesztve s nem egy dialektikus vitasor tagjaként, hanem egyre átfogóbb érzésként – folytatódik a *Számvetésben*, a *Jaj, majdnem...*-ben:

*Csillagok rácsa csillog az egen:
ily pincében tart az értelem!*

– és egészen az 1937-es évig, az [*Ős patkány...*]-ig kíséri a költő művét.

A X. szakasz „arany öntudat” motívuma is visszájára fordul az *Irgalomban*:

*Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.*

(Az *Irgalom* értelmezéséhez is adat ez a párhuzam: a „képzelt fegyver” ebben a versben a ráció, az öntudat, a logikus gondolatrend-

²⁵ L. Egri [88] 274.

²⁶ Az összefüggésre Kurucz Gyula *Eszmélet* c. szakdolgozatában hívta fel a figyelmet.

szer, amely ott áldozatul kell hogy essen a „mélyemből énszavam” által hozott, feltörő, de ugyancsak a „veszett világ” visszfényeként keletkezett ösztönöknek.) Pozitív hangszállal tér vissza a gondolat az *Ars poetica* sóhajában: „...én hadd legyek boldog!” A XI. versszak boldogság-disznaja is ott a nem sokkal *Eszmélet* előtt született *Számvetés* soraiban:

— ... egy pillanatom nem volt nemes;
sem langyos, édes, kellemes,
mint disznónak a pocsolójában.

— és egy önvallomástöredékben: „úgy elterülhettem a boldog érzésben, mint a disznó a langyos pocsolójában”.²⁷

Végül: a megkettőzött, megsokszorozott személyiség problémája is végig fogja már kísérni az utolsó versekig a költőt, és még egyszer, *A Dunánál* című versben beleépül egy újabb, nagy gondolatrendszerbe. A mindent megértő, összefogó költői egyén közös gondolatában kapcsolódik egymáshoz a két vers:

*A világ vagyok – minden, ami volt, van*²⁸

Vásárhelyi hónapok. A válság ideje

1934. február végén utazott le Hódmezővásárhelyre — március 2-ről kelt első, szomorú lelkiállapotról tanuskodó levelezőlapja Szántó Juditnak. „Nem nagyon javulok...” — írja.²⁹

Valamivel több mint négy hónapot tölt egyhuzamban Vásárhelyen.³⁰

²⁷ ÖM 4. [10] 23.

²⁸ Még több vonatkozást, rokonságot elemez Szuromi Lajos könyve.

²⁹ Vál. lev. [11] 297.

³⁰ Az 1934-es hódmezővásárhelyi tartózkodás története alaposan fel van dolgozva. Már igen korán írt róla *Szabolcsi G.* [170]. Legrészletesebben, sok új adattal Szigeti János, több publikációjában, ezek összefoglalása: *Szigeti J.* [348]. — L. László József kéziratos anyagait is. (Birtokomban. — Sz. M.) Legújabbán: *Péter* [272].

Makai Ödön, Eta és a gyerekek ekkor már a Villasor 14. sz. házban laknak (ma Ady Endre u. 7.). Ödön még a helyi Kereskedelmi Bank ügyeit viszi barátjukkal, dr. Blancz Bélával együtt. Zsuzsa után megszületett Péter, és egy év múlva jön a harmadik Makai–József gyerek: Ádám. József Attila gyógyulni, pihenni, dolgozni ment le Vásárhelyre, de azért részt vett Makaiék társasági életében, és a „házon kívül” is, a város akkori fiatal művészeinek körébe is eljárogott.

Hódmezővásárhely sajátos mezőváros. Ekkor kb. 60 000 lakosa van s hatalmas belterülete. Jellegzetesen paraszti város, kálvinista hagyományokkal, az erődzerű református gimnázium uralja. Ebben a nagy parasztvárosban – Csomorkányban, ahogy a később itt élt Németh László itt játszódó regényében, az *Égető Eszterben* elnevezte – néhány nyugtalan, különös értelmiségi: művelt tanár, tehetséges művész és furcsa különc élt. Tegyük hozzá: az ország legjelentősebb szociáldemokrata szervezete is itt működött. És – ekkor még – jelen volt másfélezer zsidó, köztük több ügyvéd, banktisztviselő, orvos, Makaiék baráti köre. Mindezek körében megfordult a költő.

Eljárt a Műverembe, ez Gallyasi Miklós lakásában, a Kinizsi utca 27. sz. házban volt. Németh László ezt nevezte „elefánttemető”-nek.³¹

³¹ Gallyasi Miklóssal folytatott beszélgetéseim alapján. – Gallyasiról I. *Moldvay Győző*: Gallyasi Miklós sírhalmánál, Délsziget 1993. 25.; *Szigeti János* összefoglalója: „A vásárhelyi költőbarát, a magyar szó Tornyaia [...] Pákozdy Ferenc: Az utolsó találkozás c. memoárjából idézünk: »A fin du siècle és a XXI. század képviselője a vásárhelyi ugaron. De meg is fordult szobájában, a műveremben, akkorra már majdcsak mindenki, aki maradandónak bizonyult a két háború köze, a második magyar reformkor vetélkedőjében, majdcsak minden szellemhordozó, toll és tett titkosa, testlélek viselő, választott embere. Attila is, József Attila. Kávé, kenyér mindig került a műveremben, forró, finom feketekávé és friss, foszlós fehérkenyér (a »Műverem« Gallyasi Miklós legényszobája volt; Gallyasi »– egy helyi pékcsalád fia –, aki tán legcsodálatosabban mutatta Vásárhely asszimiláló erejét; egy évet élt Párizsban, franciául tudó költő, biológus, ugyanakkor a legigazibb vásárhelyi különc volt« – írta róla Németh László), s ami még ennél is többet ér, tömény barátság, buzogány igazság, szabad szó, szabad gondolat. A műveremben, ott még találkozott ilyesmivel, ha másutt már nem is, vagy csak véletlenül. Mintha ott húzta volna meg magát az álombeli ország, a jövőendő. Hát ezért tanyáztunk ott, reggeltől estig, estétől reggelig, mikor hogy, amikor csak tehetjük. Akkor este is. A

Későn keltek itt, s hajnalig vitatkoztak – verseket olvastak fel és festettek. Gallyasi Miklós, ez a zsidó pék fiából lett „népi” festő, költő – a maga szókimondásával, nyersségével, csizmában járó népfít alakított, s európai, főleg franciás műveltségét magyar paraszti ízekkel álcázta. Ő és Pákozdy Ferenc,³² a költő, József Attilának őszinte tisztelője, utóbbi rajongója is. Polihisztorok, művészek és bohémek voltak. Közéjük tartozott Dr. Székely István ügyvéd, aki a politikai baloldalhoz állt közel, sőt állítólag illegális párttag is volt,³³ Losonczi Endre és Erdei István szociáldemokrata újságíró, akkor hódmezővásárhelyi párttitkár. A Műverem mellett József Attila a Munkásotthonba is eljárt. Festő barátai nyáron megalakították a Tornyai János Társaságot, s József Attilát rendes taggá választották, ő azonban már ekkor, július 13-án Pesten volt.³⁴

Még 1934. március elején fontos látogatója volt Makaiéknak: Móricz Zsigmond.³⁵

Erről szóló emlékezése a Szép Szó József Attila-emlékszámában jelent meg:

„Néhány éve Hódmezővásárhelyen ebédre voltam meghívva egy ügyvédhez, mert szép paraszt cserép- s más ipardísz-gyűjteménye van, mondták, muszáj látni. Kényelmetlen volt, én mindent a maga

gazda ugyan nem volt odahaza, elkódorgott valamelyik ejnye-ejnye hivatalába, de mit számított az. A kávé, a lombik, az ott volt, de meg különben is, tulajdonképpen nem az övé volt a műverem, hanem a miénk. Attila sem volt ott. Lehetett már esztendeje, vagy még több is, hogy utoljára ott járt. Hogy láttuk hol komoly, hol dévaj Petőfi-arcát, nagy meleg barna medve-szemét. Hogy hallottuk zengő, zúgó hangját, azt a dalra-mesére temetődzött, tiszta hangot, amelyben ahány hangulat, annyi hangszer lelke rejtezett.” (*Szigeti J. [348]* 126.)

³² Pákozdy jellemzését (mindenesetre a későbbi évekből) l. *Németh László*: Homályból homályba. Bp. 1977. II., 26.

³³ Így *Szigeti J. [348]* 116., 124.

³⁴ I. m. 129.

³⁵ Az időpontot 1934-re vagy 1935-re tette Réz Pál (*Réz [291]*). Móricz Zsigmond látogatásáról, más időpontot feltételezve l. *Szigeti J. [348]* 125., Grezsa Ferenc kutatásaira is támaszkodva. Az 1934. márc. 7-i datálást csak Móricz (alább idézendő) emlékezésének egy része cáfolná. Ebben azt írja: József Attila azt mondta neki, hogy már két hónapja Hódmezővásárhelyen van. A látogatás eszerint inkább 1934 nyarán lehetett, kevésbé 1935-ben, hiszen a költő csak vagy tíz napig volt lenn augusztusban. Így azután magam is az 1934. márc. 7-i dátumot tartom valószínűnek.

helyén szeretek: mikor népköltési gyűjtő voltam, megmagyaráztam, ahol egy jó korsót, vagy hímzést, vagy faragottat láttam: megbecsülik, el ne adják, akármit fizetnének is érte, itt szép, ez az ő nemeslevelük, senkinek annyit nem ér, mint nekik. Híres gyűjtők nevettek rajtam, ahelyett hogy fillérekért vagy ingyen összeszedném, vagyont gyűjthetnék játszva. Ilyen vagyongyűjtő volt az ügyvéd, előszobája zsúfolva parasztfogason paraszt holmikkal, s mind úgy sírt, amint meglátott, minden tárgy felém kiáltott: foglyok vagyunk, nem adnak enni, itt kell szégyenkeznünk!

Nem mertem köztük mozogni: mennyi hamisság, orv, ravasz olcsóvásár. Modern fotelek felett zöld butykosok tucattal, téve, rakva, aggatva a legtúlzóbb képek mellé a legrégebbi kusztora metszet: faragott pásztorbot, mezején juhok, lovak és angyalok sétálnak édes esetlenségben, mert nem lelik helyüket a vakító csillár alatt. Rózsává faragott sőtartó meissenai porcelántányérok közt, francia ételek párájába borulva ült egy hosszú nyakú, szégyenkezve vakmerő pillantású, fiatal, zúzott bajszú idegen, s azt kérdi:

– Mit gondol, Zsiga bátyám, hol születtem én?

Ránéztem. Éppen az napokban olvastam, hogy Makón született. Furcsállottam: hol szed valaki Makón ilyen penetráns, szociális hagymaszagot?

Nagyot nevetett. Soká, kétszer is kezdte a nevetést, s oly édesen gyerek lett s belepirult:

– A Ferencvárosban születtem.

Mulatott meglepetésemre. Mohó túlzással:

– A Haller-mozgóban volt takarítóné az édesanyám, ott ült a pénztárban az egyik nővérem, cukroslány volt a másik nővérem, én pedig vizet árultam.

Olyan recézett volt a hangja, mint a mutáló kamasznak, s ahogy rám nevetett, apró fogai külön nevetgéltek sárgás, nevetős bajsz alatt, a kunkorú szőrszálak ráborultak piros, egészséges ajkára, mint parti fűz a patakra, s csillogva nevettek.

Néztem s csak néztem: mi a fene, ez az ügyvéd nemcsak östehetségű parasztvackokat gyűjt, hanem francstadtlert költőket is? De mindenki rohamot intézett ellenem, férj, feleség, gyermek, s a Költő kiesett minden nevetésével, és behullott a témák fergetegében a vakfolt alá, mint a falon a paraszti hulladékok.

A költő nem bírta a versenyt a forgószéllal, visszamaradt, tányérja felett, levespárába homályosultan.

– Mióta van itt, József Attila?

Elhúzta a száját kicsit:

– Már két hónap óta.

Hihetetlen volt. Két hónapja. Mit keres egy hódmezővásárhelyi doktor úrnál két hónapig egy költő? Nem kérdezhettem meg, félttem, kényes kérdés... Hallottam, Hatvany Laci is sokat... látta vendégül... »költősors«...?

Ezzel beborult előttem a kétes helyzetbe zuhant élet... Igazán úgy is tűnt fel, mintha »lengyelje« lett volna a háznak, ahol szabad volt a legvastagabb szivarra gyújtani, de beleszóló dolgokba mintha nem lett volna.³⁶

József Attila hódmezővásárhelyi négy hónapjában is sokat olvashatott – Judittól Marx-, Hegel-könyvet, a *Historische Matert* (azaz Marx korai írásainak I–II. kötetét) és Luppól könyvét kéri május 1-i levelében.³⁷

Ekkor olvassa el Nagy Lajos *Kiskunhalomját* és – legszebb értekező stílusával – levélben fejezi ki elragadtatását:

„Hódmezővásárhely, 1934. ápr. 16.

Drága Lajos,

kölcson kaptam a Kiskunhalmot, egy szuszra olvastam végig. Remekmű az, barátom! Több mint filozófia és több, mint költemény, – egy pillanatra színtelenné teszi eddigi versirodalmunkat. Tudod, hogy én jobban szeretek verseket olvasni, mint bármilyen prózát, – a Kiskunhalomban mindkettő előnyeit látom együtt. Ez azért különös, mert a vers éppen azért kötött kívül, mert belül, tartalmilag folyékony. Víz pohárban, gáz pneumatikban. Ha kiszúrod a gumit, a gáz elillan, tartály, tehát – rugalmas vagy merev, azaz szilárd külső forma nélkül a költő nem mondhatja el, amit akar. Regényben – burkoltan ugyanilyen szerepet játszik »a cselekmény fölépítése«, a »jellemek kifejlése« stb. Az hogy valaki ezt így, minden kimutatható eszköz nélkül elérje, az a művészetben rendkívüli.

³⁶ Emlékkönyv [168] 465–466. és Kortársak [202] II. 956–957.

³⁷ Vál. lev. [11] 300. – A kért könyvek azonosítása és pontos címleírása l. Szabolcsi M. [323] és Tasi [391].

Azt hiszem, ahogy költők beleélik magukat »költői« pózokba, drámairók (nagyokra gondolok) jellemekbe, konfliktusokba, te úgy éled bele magad a tagolatlan valóságba. Bennem szinte szorongást keltett a Kiskunhalom végzetszerűsége. Mert nem az végzetszerű, hogy »a hős a végén elbukik«, hanem hogy »a hős« egy pakli dohányt vesz a trafikban, hogy tehát soha senki nem lehet hős. Könyvedről kötetekre valót lehetne fecsegni, többek között hogy a hős fogalmát teljesen értelmetlenné teszi. A Kiskunhalom után eszembe jut a Bűn és bűnhődés. — most látom, hogy Raszkolnyikov alakja nem is érdekes, — érdekes a Petrovics Porfiré.”³⁸

1934 tavaszán különben versei — mégpedig az *Óda* és az *Elégia* — megjelennek a Vajda János Társaság antológiájában.³⁹

Az előszó szerzője, Kárpáti Aurél szerint a fiatal költők „verseiket mind maguk küldték be a Vajda János Társaság fölhívására, s így hangsúlyoznom kell, hogy a bíráló bizottságnak csupán a beérkezett anyagból volt módja válogatni.” Vajon József Attila is beküldte a verseit — elkérték-e tőle —, nem tudjuk.

A szereplő 33 fiatal költő között csak ketten: szegedi barátja, Berczeli A. Károly és Kőműves Imre idősebbek nála (mindketten 1904-esek), a többi mind fiatalabb: 1906 és 1913 közt születtek (Rónai Mihály András, Sértő Kálmán, Vándor Lajos, Weöres Sándor), de szerepel egy 1916-ban született, tehát akkor 18 éves gimnazista lány, Pásztor Enikő is.

A Vajda János Társaság antológiájában szereplő fiatalok közül ma is költőként tartjuk számon a „harmadik nemzedék” tagjait. (Hajnal Anna, Jékely Zoltán, Radnóti Miklós, Vas István, Weöres Sándor, Zek Zoltán). Más csoportokhoz tartozott utóbb Toldalagi Pál, Tamás Sári — és egészen külön úton járt Sértő Kálmán. Néhányan utóbb inkább kritikusként, újságíróként, tudósként lettek ismertek (Bálint György, Betlen-Boldizsár Iván, Kállai Gyula, Ortutay Gyula, Szabó Zoltán), vannak, akik prózát írtak utóbb (mint Bihari Klára), van, aki drámairóként lett ismertté (Tábori Pál). Né-

³⁸ Vál. lev. [11] 298–299. — Petrovics Porfir: a vizsgálobíró Dosztojevszkij regényében.

³⁹ Új magyar líra. Fiatal költők antológiája. Összeállította: Kárpáti Aurél. A Vajda János Társaság kiadása. Kárpáti Aurél előszavának kelte: 1934. május.

hánynak neve a baloldali folyóiratokban bukkan fel (Lanátor Pogány Ferenc, Korvin Lajos, Vajda János), és természetesen többen felhagynak a versírással.

Az antológiából nehéz lenne az 1934-es „fiatalok” költői köznyelvére következtetni; a késő expresszionizmus éppúgy jelen van, mint az intellektuális-gunyoros „Sprechvers” vagy a kései Ady-hatás – és az itt is jelentkező „új megformálás”, a fegyelmezettebb „neoklasszicizmus”.

Még egy adalék József Attila ekkori helyéhez, megítéléséhez: a Színházi Élet 1934. május 20–26-i számában jelent meg Karinthy Frigyes *Így írtok ti* sorozatának a József Attilára vonatkozó darabja. Igaz, voltaképpen még a *Medáliák*-időszak paródiája, de ezért jelzi ismertségét.

Hódmezővásárhelyről Judithhoz írt levelei pénzgondokról, tisztázatlan helyzetéről, kettejük viszonya bajairól és rossz idegállapotáról árulkodnak. Április 16-án megírja: „Ödön és Etus azt akarják, maradjak itt végleg és tegyem le a tanári vizsgát. Szeretném tudni, te mit akarsz. Persze a saját magad érdekei és vágyai szempontjából dönts... Pénzem nincs. Nagyon össze kellene húzni magunkat s – az elején legalább – kenyéren és vízen kellene élnünk.”⁴⁰

Május 1-én kelt levelében pedig így számol be helyzetéről: „Nem tudtam fölmenni, mert mindenünnen, ahová írtam, lemondó választ kaptam. Te is hangsúlyoztad, hogy nem hiszsz, bár vársz. Mire megyünk mi ilyen büszkeséggel? Egyelőre megkísérlem, hogy pénzt szerezzek; Mert én nem tudom nagyon tartani magamat, ha te büszke vagy – és nem hiszsz, nekem meg pénzem nincs.

Ha szerzek néhány pengőt, küldök. Addig is öllelek: A.”⁴¹

Még mélyebb szakadékra utal a május 4-i levél:

„Hmvásárhely, 1934. máj. 4.

Drága Gyermekek,

sajnos, csak ma küldhetem a pénzt, mert nem tudtam előbb szerezni.

Egy analitikussal kecsegtetsz, de nem mondod, hogy kiről van szó.

⁴⁰ Vál lev. [11] 300.

⁴¹ Uo.

Ami objektív a leveledben, arra nem tudok válaszolni, – az objektív világ elérhetetlen messzeségben van tőlem. Ha nem így volna, kérés nélkül is küldtem volna pénzt, kerestem volna a számodra. Mert sokat gondolkod rád.

Ami viszont szubjektív a leveledben, ahol érzéseidről szólsz, – Istenem, mit is válaszolhatnék arra? Bizonyára megvannak benned ezek a jó érzések irányomban, csak éppen soha nem engedted érvényesülni őket. Most is, – beszélsz is róluk, szabadkozol is. Kértem tőled néhány könyvet, nem küldted el.

Minden jót. Szeretettel gondolkod rád.

A”⁴²

Június 6-án Judit írja Ottó Ferencnek: „Attila... rossz idegállapotban van most és ezt nekünk egészségesegeknek meg kell értenünk.”⁴³

A Juditnak írt levelek elfedik a valóságos helyzetet. Kétségtelen, hogy 1934 hódmezővásárhelyi hónapjaiban mély belső válságot él meg – befelé fordul –, saját rémei uralkodnak el rajta.

Az 1934-es válságról először és legrészletesebben Szőke György írt.⁴⁴

Vásárhelyen, „az ottani szituációban – nővére kisebbik fiúgyermekét eteti – mintegy saját gyerekkorát éli át. Kapcsolata élettársával, Judittal erősen meglazul – tulajdonképpen előle is menekül Vásárhelyre, mintegy vissza a gyermekkorba. Az általában elég termékeny költő e fél év során egyetlen verset sem ír.”

Ezt a megállapítást kissé árnyalunk kell: hiszen a négy hónap alatt befejezi és ciklussá szervezi az *Eszméletet*, elkészíti a következő gyűjteményes kötetet, a *Medvetánc* első kötettervét – és valószínűleg itt írhatta a *Szappanosvíz* és talán a *Falu* című verset is.

A hódmezővásárhelyi hónapok alatt fordítással is foglalkozott – ennek tanúja az az alapos elemzés, amelyet Luther Márton: *Erős vár a mi Istenünk* című zsoltárának fordításához mellékelve a kiírt pályázatra küldött el.⁴⁵

Igaz, addigi és későbbi terméséhez képest mindez valóban kevés.

⁴² I. m. 301.

⁴³ *Ottó Ferenc*: Emlékek József Attiláról (kézirat birtokomban – Sz. M.).

⁴⁴ *Szőke* [363a] 27. skk. és 40. skk.

⁴⁵ L. *Koren* [201]; ÖM 4. [10] 241–245.

Az önvallomások. A „befelé fordulás”

Az analízisnek, a „diványon fekvésnek”, mint láttuk, 1932-ben már vége — de az ott felszínre került traumák, szorongások, iszonyatok egyre tovább élnek. És amikor a felettes én meggyengül — s a költő magánya fokozódik, amikor emberi és politikai kapcsolatai is meglazulnak, állapota egyre rosszabbodik.

Ez még egy neurotikus folyamat — gyakori — kórképe is lehetne, de ami feltűnő: József Attila kivetíti, kiírja, lerögzíti összes traumáját, kényszerképzetét, szorongását. Már nem közvetve, teóriában (mint az *Egyéniség s valóságban*), s nem is verssé objektiválja —, hanem azon nyersen veti papírra asszociációit, szorongásait. Miért? Kinek számára? Csak találgatni lehet. Bizonyos, hogy nem a nyilvánosságnak szánta őket, semmi esetre sem publikálásra — talán mégis, rejtve az utókornak?

Nemi képzelgésai, téveszméi, kényszerképzetei szinte minden embernek vannak — az éber álom képei mindnyájunkat kísérik. De lerögzítésükre már kevesen képesek. A magyar irodalomban talán csak József Attila.

Vallomás, a Raport-levelek

A sorban az első a *Vallomás* című prózai darab.⁴⁶ Keltezése bizonytalan — az analízis abbahagyása, tehát 1932 után és 1934 közepe előtt született, legvalószínűbb, hogy 1934 elején. Pszichikai állapotot, egyfajta eszmélést ír le, legközelebb az *Eszmélet* gesztusához áll. A költő szándéka itt még ekkori állapotának megfogalmazása, pontos megragadása, még megpróbálja azt logikai kategóriákban értelmezni. Ez az írás még a nyilvánosság számára is készülhetett. Finom, érzékeny elemzés alapján sorolja a *Vallomást* az *Eszmélet* rokonságához Várady Szabolcs.⁴⁷ Szerinte benne a probléma hasonló: „a fogalmazás racionális, sőt hiperracionális, az alapállás gyermeteg”, a „pszichoanalízis mellékterméke”, „Hiszen a panasszal a

⁴⁶ ÖM 4. [10] 22–23. L. róla *Szigeti L.* [351] 54. — *Bókay–Jádi–Stark* [60] 48.

⁴⁷ *Várady* [425] 89–90.

végleges felnőtté válását, a világhoz való viszony rendezését célozta...” A *Vallomás* kezdetét pedig az *Eszmélet* I. versszakával rokonítja.

A boldogság és a végső boldogtalanság állapotának fejtegetése váltakozik a szövegben, mely belső vita, önmagával folytatott diskurzus, küzdelem az élet értelméért. A boldogság állapotát: „Gyermek vagyok az anyatestben” – elutasítja (ez emlékeztet az *Eszmélet* felnőttégyógyára). Tehát meg kell kapaszkodnia – tárgyokban, idegen testekben. Ismét az emberi társadalomba való beilleszkedés problémáival csatázik: „... emberi társadalomban élek. Úgy kellene bánni az emberekkel, mint még a galambnál is finomabb és bonyolultabb tárgyakkal, szerkezetekkel...”, De nem adhatja át magát a boldogság érzésének („mint a disznó a langyos pocsolójában” – árulkodik a hasonlat az *Eszmélet* és a *Számvetés* közelségéről), „tehát a világ ellenállását jelző értelemnek, értelmi törvényeknek kellene átadnom magamat. Lehet, hogy ez volna a szublimálás”. A konfliktus feloldhatatlan: a tárgyi világgal való közvetlen kapcsolat csak akkor lehetséges, „ha az érzelmet kiküszöbölöm kettőnk közül”, de ez sem lehetséges, mert „az értelmet nem használhatom fel alkotásokra sem, mert a közönség, a mai, amúgy sem volna képes gyönyörködni a színjátékában”.

Értelem és érzelem, tárgyi világ és ettől való elválás problémája, amely az *Eszmélet*ben, majd a *Szürkület*ben is visszatér, itt a prózai értekezés, önmagával folytatott dialógus formájában jelenik meg. A *Vallomás* sajátos de még messze az ún. normalitás határán belül lévő mű.

1934. április 28-tól Vásárhelyen írja le azokat a szövegeket, amelyeket Rapaport-leveleknek neveztek el a közétevéők.⁴⁸

Az Országos Széchényi Könyvtárba 1973-ban vétel útján került – az eladó óhajának megfelelően hosszú ideig zárt anyagként kezel-

⁴⁸ L. „Miért fáj...” [243] 357–382. Jegyzetek: 383–385. (Horváth Iván munkája) – Rapaport Samunak fennmaradt ápr. 15-ről keltezett levele (Kiss Ferenc tulajd.), ebben jelzi: „mindkét levelét megkaptam és szívesen látom további írásait is”. A levelezés tehát korábban kezdődött. Legújabbban Lengyel András egy közleményéből (Rapaport Samu Juhász Gyuláról és József Attiláról. Irodalom- és Művészettörténeti tanulmányok. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1997. 194–195.) kiderül, hogy valószínűleg még további kéziratok létével is számolnunk kell 1931–32–33-ból.

ték,⁴⁹ meglétéről sem igen tudhattak a kutatók, magam sem. 1992 óta nyilvánosságra került. Ezzel a szöveggel – és minden, ezt követő belső vallomással, ön maga számára készült feljegyzéssel, írásos analitikus dokumentummal kapcsolatban több alapkérdés vetődik fel. Mennyire szánta ezeket József Attila magán kívül másoknak? Mennyire tartoznak az életműhöz – a monográfus foglalkozzék-e velük?

Úgy gondolom: az analitikus kezelés utáni vákuumban érezte szükségét az írásos önanalízisnek – talán volt is olyan divat vagy szokás, hogy az analízist írásban is lehet folytatni. Lélektani, olykor biográfiai szempontból is felhasználhatók – de mivel bennük realitás és vágykép, fantáziálás és emlék keveredik, csak nagy óvatossággal. Kiírási kényszer – művé vagy cselekedetté szublimálás előtt vagy helyett – vezetett papírra rögzítésükhöz. Ön maga számára írt írások ezek, belső vallomások.

A Rapaport-levelek is elsősorban a költő nemi fantáziálásának tanúi – kiírja magából impotenciától való félelmét, anyjával és nővéreivel kapcsolatos fantáziaképeit – s azt az ösztönt, amelyet egyaránt és egyszerre lehet homoerotikusnak és apahiánynak, apa iránti vágyának nevezni. Felidézi álmait – felszínre tör sokfajta gyermekkori emléke, valódi vagy képzelt események gyerekkorából. Általánosabb kérdések – ösztön és kultúra viszonya, az Ödipusz-komplexus természete, a világban való lét – is felbukkannak. Állandóan hivatkozik Rapaport szavaira és Freud-szövegekre is – látnivaló, ahogyan a freudi teória és az analitikus gyakorlat kondicionálja, formálja az emlékeket is. Hadd jegyezzem meg, hogy József Attilának ez az írása még nem vall komoly betegségre – nem a tartalom különleges, hanem a forma, a leirási kényszer.⁵⁰

A Rapaport-leveleket még egész sor ilyen belső vallomás, írásos önanalízis, asszociáció, lejegyzés fogja követni – mintegy költői és prózai művével párhuzamos, rejtett folyóként. Kerek két éven át, 1936 májusáig, amíg a *Szabad ötletek...*-et egy füzetbe lejegyzí.

*

⁴⁹ L. Horváth Iván jegyzetét: i. m. 383.

⁵⁰ Egy részét elemzi Bókay-Jádi-Stark [60] 53–55. – Keletkezésükről, az önanalízisről l. Lengyel A. [225] 88–89.

1934. június közepén-végén már úgy látszik, József Attila is türelmetlen, Ödön is megelégtelt ottlétét, náluk is anyagi problémák jelentkeznek. Június 13-án ismét a panzió ügye kerül szóba:

június 13.

Jutka, kedves,

valószínűleg még a hó folyamán hazamegyek, — szeretnék előbb valami pénzre szert tenni, de úgy látszik, kezdetben csak az írógép lesz minden vagyunk. Etus Balatonszárszóra megy, megnyitja a Balla penziót, melyet megvesz az Ödön. Szó van arról, hogy esetleg mi mind a ketten lemenjünk oda és ott dolgozzunk. Etus emellett van, de délibábosan, Ödön látszólag ellenzi, de inkább csak az Etusféle elgondolást. Én nem szívesen mennék ebbe bele és azt hiszem te sem. Mi a véleményed? Baj volna, ha két hónapra föl kellene adni végleg a lakást. Ha a lakást tartani tudnók, szívesen belemennék, — mit gondolsz? És mik a feltételeid, mert ott dolgozunk kellene. Megjegyzem az egész nem bizonyos még. Ödön reggel megy Szárszóra. Öllelek —

A⁵¹

Jellemzőbb a levelezőlap oldalán a következő utólag írt megjegyzés: „Ödönnel beszéltem ma hajnalban, kértem kettőnknek havi 50–60 pengőt. Azt mondta, meggondolja. Várjak rá itt, míg nem értesít.”

És tíz nap múlva, június 23-án még konkrétabb formát kezd ölteni az ügy — Ödön már Szárszóra utazik. Egyébként a szárszói panzió terve nem sikerült — utóbb egy pesti panzióba társultak be. Mindenesetre Attila még ekkor bizik a szárszói megoldásban:

„Ha akadályai volnának annak, hogy te lejöjj, akkor nem tudom, mit tegyek, mert pénzre Pesten nemigen van kilátás, viszont így legalább a lakbért megkereshetném neked néhány 2–3 hónapra, esetleg 4-re. Gondolkozz rajta, hogy és mi lenne jobb.

Hétfőn vagy kedden már Pesten leszek. És vagy ott maradok, vagy ha úgy alakul, továbbutazom Szárszóra. Lehet, hogy táviratozom, hogy mikor érkezem a nyugatira. Viszont jó volna, ha minden eshe-

⁵¹ Vál. lev. [11] 302.

tőségre készen te is útra kész lennél, mert legkésőbb szerdán vagy csütörtökön kell a társaságnak Szárszóra érkeznie. A te dolgotat persze csak Pesten beszélhetem meg Ödönnel.”⁵²

A Szovjet Írókongresszus ügye (1934. július)

József Attila 1934. július 1. körül tér vissza Budapestre, még mindig a Korong utcába, ahol folytatódik – vitákkal és csatákkal – Judittal való együttélése, legalábbis együttlakása.⁵³

Rögtön hazaérkezése után hatalmas sokk éri: a napilapok, pontosabban a Népszava közli, hogy a Szovjet Írók I. Kongresszusára Illyés Gyulát és Nagy Lajost hívták meg. Szántó Judit (Vértes Györgynek tett szóbeli közlése szerint) úgy emlékezett, hogy „A 67-es villamoson utazott József Attila, amikor a döntésről értesült. Juditnak tett szemrehányást”.⁵⁴ Ennek az állításnak csak az mond ellent, hogy a két író már június 17-én elutazott Moszkvába – s részvételükről már január óta tudni lehetett.⁵⁵

A történetekről Sándor Pál így számol be: „A kongresszus Magyarországra vonatkozó előkészületeit nem ismerem. Bizonyára diplomáciai tárgyalások előzték meg, legalábbis a szovjet kormány érdeklődése, vajon a magyar kormány adna-e kiutazási engedélyt magyar íróknak, ha meghívnák őket a kongresszuson való részvételre, vagy más efféle szokásos lépés. [...]

Ami a moszkvai kongresszust illeti, ahhoz annyi közöm volt, hogy pártvonalon kérdést intéztek hozzám, kiket ajánlanék, akik a haladó magyar irodalmat a kongresszuson méltóképp képviselnék. Én habozás nélkül hármat ajánlottam: Illyés Gyulát, József Attilát és Nagy Lajost. Pártkapcsolatom is helyeselte a választást, és abban állapodtunk meg, hogy az üzenetet ebben az értelemben továbbítja. Hetekkel később azután értesített, hogy a szovjet kormány csak két

⁵² Vál. lev. [11] 303–304.

⁵³ 1934. aug. 16-án látogatja meg Kolozsvárról jövet Jancsó Elemér a Korong utcában. Nyomort, rendetlenséget talált. (Jancsó [163])

⁵⁴ Vértes [434] 107. – A kérdésnek önmagának is jelentős irodalma keletkezett: Sándor: Emlékkönyv [168]; Vértes: i. m. 98–117. – Nagy: „Miért fáj ...” [243].

⁵⁵ Részletes adatokat l. Nagy: i. m.

magyar írók hív meg, és a párt Illyés és Nagy Lajos mellett döntött. Amint ismeretes, valóban ők ketten kapták a meghívást, és vettek részt a kongresszuson.

Melyek voltak azok a várakozások, amelyeket a fasiszta és félfasiszta országokból kiküldöttekhez fűztek?

Erről beszéltem József Attilának, amikor megmagyaráztam neki, miért maradt ki a kongresszusból. Hogy egyáltalán nem arról van szó, hogy a választás költői értékek mérlegelésén múlt volna, hogy tehát ő kisebb író, kevesebb érték a proletariátus számára, mint akár Illyés vagy Nagy Lajos.

Hanem egészen másról. Arról, hogy abban az időben világméretben ment a hazugságyártás és uszítás a Szovjetunió ellen. Fel kell azért világosítani a háborús uszításban előljáró fasiszta és félfasiszta országok közönségét, a jóhiszemű munkásokat és értelmiségieket az igazságról. Saját tapasztalataik alapján számoljanak be az elismert és tiszteletnek örvendő írók arról, hol jártak, milyen beszélgetéseket folytattak szovjet írókkal, mit láttak a nagy Szovjetunióban, a sok ezer kilométeren át, amelyet beutaztak.

Nos — ha választani kellett a magyar írók közül, akkor nyilván helyes volt a választás. Először is József Attila — ellentétben a másik kettővel — széles körben mint kommunista költő volt ismeretes. Nyíltan vallotta magát a proletariátus harcosának, a dialektikus materializmus alapján állónak. A fertőzött magyar polgári és kispolgári körök előtt tehát kevés hitelre talál mindaz, amit ő ír a Szovjetunióról.

Másodszor pedig — éppen a fentiek miatt — az ő publicitási lehetőségei erősen csökkentek. Abban az időben már a *Népszava* is kevésbé hozta a verseit. Nem volt szerkesztő vagy könyvkiadó, aki szóba állt volna vele. Verskötetei baráti áldozatkészségből tudtak csak nagy nehezen megjelenni. Ha még versekre sem tudott kiadót kapni, hogyan akadt volna ilyen az ő számára a Szovjetunióról szóló útleírás számára. »Bolszevik propagandára?»⁵⁶

Sándor Pál verziójával szemben ma már úgy látom, hogy nem is került komolyan szóba József Attila meghívása, sem Moszkvában, sem otthon. Bármennyire fájdalmas is lehetett számára — a balolda-

⁵⁶ Sándor: Emlékkönyv [168] 324–325.

li szimpátiájáról ismert, már tekintélyes Nagy Lajos és a Nyugat belső köreihez tartozó, Babitshoz közel álló, ugyanakkor baloldali indíttatását, emigráns múltját sem megtagadó Illyés Gyula sokkal inkább jöhetett szóba. Ehhez a tényhez nem szükséges bonyolult politikai vagy személyi kombinációkat fűzni – bár biztos, hogy Hidas Antal nem rajongott volna érte, ha Moszkvában látja József Attilát.

És úgy gondolom, a bolsevizmustól ekkorra már eltávolodott, belső világába vonult, beteg és magányos József Attila se nagyon számított komolyan erre a meghívásra. Magam azt sem tartom biztosnak, hogy Sándor Pál vagy bárki más komolyan beszélt vele erről.

Az viszont kétségtelen, hogy amikor azután megtudta a meghívottak nevét, ezt dühösen és sértetten fogadta – elsősorban Illyés miatt. Ismét Sándor Pált idézem: „József Attila azonban mindezt nem akarta megérteni. Csak azt látta, hogy élete nagy riválisával, Illyéssel szemben, megint ő szenvedett vereséget.

Az igazság kedvéért meg kell mondani, hogy ezúttal nem kizárólag annak tulajdonította az Illyés javára és az ő kárára elhangzott döntést, hogy a párt Illyést nagyobb költőnek tartja, mint őt.

Ebben az elkeseredett hangulatban írta meg *Miért nem én?* című pamfletjét.

Sajnos, már nem emlékszem pontosan ez írásmű tartalmára. Nemcsak személyes dolgait tárta fel benne. Hanem elméleti síkra is ráterelte a kérdést, és azt taglalta, hogy ha ő nem is kell a kommunistáknak, mégis ő az igazi, a jó kommunista, nem azok, akik pálcát törnek fölötte.

Rokon cikk volt ez azzal a tanulmányával, amelyet még 1931-ben a moszkvai magyar írók platformtervezetének bírálatául készített. Ennek a lényege is az volt, hogy azok, akik mint a dialektikus materializmus monopolistái tolják fel magukat, sem nem dialektikusok, sem nem materialisták. S ragyogó elmeélel, találóan és szellemesen vitatta a maga igazát, amelynek konklúziója ismét csak az volt, hogy ő képviseli helyesen és méltóan a marxizmust. [...]

József Attila halála után József Jolán nekem adta át rendezés végett Attila írói hagyatékát. A feladat az volt, hogy a sok kezdésből, töredékből, kísérletezésből próbáljam azokat a részleteket ösz-

szeszedni, amelyekből valami összefüggő, épkezláb dolog kerekedik ki. [...]

Munkám végeztével a fel nem használt kézirat tömkelegét viszszaadtam Jolánnak – a *Miért nem én?* és a Hozzászólás a platformtervezethez című két tanulmányt kivéve. Nem akartam, hogy ezek avatatlan kezekbe kerüljenek. Gondoltam, kis változtatással, ellenséges interpretáció kíséretében, idegen célokra könnyen felhasználhatók lennének. S minthogy rendőri felügyelet alatt álltam, illetve legalább háromhavonta házkutatást tartottak nálam, jól elrejtetem őket egy-egy lexikonkötet hátában.

Ezek a házkutatások rendszerint felületesek, formálisak voltak. A detektív feljött megnézni, otthon vagyok-e tíz előtt, beleszaglászott a kézírataimba, kikérdezte a házmestert és odábbállt.

Egy ízben azonban, amint ez nagy összeesküvések szimatolásánál lenni szokott, több detektív szállta meg lakásomat, mindent felforgattak és kikutattak. Megtalálták a kéziratokat. Tiltakoztam a lefoglalásuk ellen. Arra hivatkoztam, hogy József Attila minden sora a nemzet közkincse. Aztán, hogy érvelésem hiábavaló volt, azt javasoltam, hogy a kéziratokat tegyék letétbe a Tudományos Akadémián.

Ez 1942-ben történt. Akkor már hittem József Attila nagyságában. De a detektívfőnököt nem tudtam meggyőzni. Így a kéziratok nem kerültek az Akadémiához, hanem a Zrínyi utcai főkapitányság épületével együtt elpusztultak az ostrom alatt.⁵⁷

Nincs lehetőség arra, hogy Sándor Pál elbeszélésének hitelét ellenőrizzük. Mindenesetre a tény az, hogy a *Miért nem én?* teljes kézírata azóta sem került elő – nem lehetetlen persze, hogy valakinél lappang. Egy néhány soros fogalmazványtöredék Nagy Csaba szerint⁵⁸ talán a válasz elejét tartalmazza. Magam azonban úgy vélem, hogy ez a töredék, amelyben az írókongresszusról már múlt időben szól: „A nyáron tartott moszkvai írói összejevetelen...” – inkább annak az el nem készült, a szocialista irodalom kérdését újrafogalmazni kívánó munkának egy része lehet, amelynek más részét Horváth Iván közölte.⁵⁹

⁵⁷ I. m. 326–328.

⁵⁸ Közli Nagy: „Miért fáj...” [243] 348.

⁵⁹ Horváth: i. m. 307–308.

Így csak találgathatunk. Akik olvasták még az írásművet, Sándor Pálon kívül Nagy Lajos és Lázár Vilmos, személyeskedő hangját említik.⁶⁰ Az is valószínű, hogy indulata elsősorban Illyés Gyula ellen irányult, akit nemcsak moszkvai útja, hanem a Nyugatnál betöltött, egyre növekvő szerepe s Babits barátsága miatt is irigyelt. Ezért is valószínű Nagy Csaba feltételezése: a Korunk 1935. 3. számában közölt, Bányai László által jegyzett kritikát Illyés *Oroszország* című könyvéről, voltaképpen nagyrészt József Attila írta.⁶¹

A meghívás elmaradása miatti megbántottságának, egyúttal Illyés elleni indulatának és különállásának bizonyítéka az a levél is, amelyet 1934. szeptember 24-én írt Veres Péternek.⁶²

Veres Péter még februárban írt neki egy levelet, „tehetséges és tiszta lelkiismeretű írókból álló baloldali irodalmi front” megalakulását javasolta, és egy új orgánus megjelenését kívánta.⁶³

Erre reagál most József Attila: „[Veres levele] Szól egy bizonyos irodalmi csoportról – ilyen csoport azonban a valóságban nem létezik. Én semmi esetre sem tartozom sem erkölcsileg, sem művésziileg közéjük – bizonyára olvasta, hogy mit írt a »T. Sz.« a Külvárosi éj c. könyvemről. Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsoabérenc renegát vagyok. De költő. [...] De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük. Másról meg kiről lehetne szó? A moszkvai irodalmi propagandára meghívott Illyés Gyuláról? Illyés – cikkben írta ezt – örökösödési törvénnyel akarja arra kényszeríteni a parasztoakat, hogy legalább négy gyereket hozzanak a világra. Ő a moszkvai-aknak való. Vagy, hogy ne túlozzak, nem áll közelebb hozzánk, mint a nácikhoz vagy a bolsevistákhoz.”

A Veres Péter által javasolt írói csoportosulásról így ír: „Az az irodalom, amelyre maga gondol, az maga az irodalom. Ez az irodalom hat, alkot és gyarapít, minden frázison túlmenően. Ezen belül pedig egy öntudatosabb írói csoportot összehozni nem annyira anyagi, mint inkább erkölcsi erők híján nem lehet.

Ezen aztán nem is segíthet más, mint az idő. Természetes, hogy az időt mi hozzuk magunkkal.”

⁶⁰ L. Nagy: i. m. 346–348.

⁶¹ Közölte: Nagy: i. m. 350–352.

⁶² PIM JA 1015. Közölte: Horváth: i. m. 312–313.

⁶³ Vál. lev. [11] 296.

Térjünk vissza 1934 késő nyarára. József Attila – hódmezővásárhelyi magányából – Budapestre visszatérve, ott némileg más világot talált.

Ha 1933-ban még lehettek egy rövid időre kétségei, illúziói a német nemzetiszocializmussal kapcsolatban, ezek 1934-re már eltűntek. 1934 februárjában még Budapesten olvashatott a szomszédban zajló tragédiáról: az osztrák munkások felkelésének leveréséről, az 1934. február 12-én kezdődött harcban a „rendi állam, a Heimwehr csapatai leverték a szocialista párt védőosztagait, megostromolták a bécsi munkás lakótömböket”, majd „a szociáldemokrata pártot természetesen azonnal megszüntették, a munkások sajtóját betiltották, a szocialista vezetőket, akik nem tudtak már elmenekülni, bebörtönözték...”⁶⁴

Németországban pedig nemcsak a könyvmáglyák égnek, nemcsak a koncentrációs táborok lakóinak száma szaporodik – Hitler leszámol az SA-val, éppen 1934. június 30-ára virradó éjjel a München melletti Weisseben véres leszámolásra kerül sor – sorozatos megtorlások, gyilkosságok jelzik most már Hitler és az SS egyeduralmát. A Szovjetunióból pedig a Kirov-gyilkosság híre érkezik.

A képhez hozzá kell tenni az 1934-ben még csak érlelődő francia baloldali fordulatot és a spanyol köztársaság belső harcait.

A magyar szellemi élet, s ezen belül a magyar irodalom is e hónapokban sokban új tájékozódási irányt keresett. Elmúlt a „forradalmi hullám” – új megoldást keresnek a liberális és demokratikus erők. A legfeltűnőbb jele ennek: a népinek nevezhető irány megerősödése. A Nyugatban Illyés Gyula által kezdeményezett és elindított *Elfogy a magyarság?* című ankét széles körű visszhangot keltett, s ütköztette a magyarság fogyását észlelő és az adatokat kétségbe vonó véleményeket.⁶⁵ A vita Illyés *A magyarok megmentése* című tanulmányában lett nyílttá, a Nyugat 1934. áprilisi számában.

⁶⁴ Gáspár [120] 233.

⁶⁵ A vita anyagát l. *Elfogy a magyarság?* [90].

Németh László Tanúja egyszemélyes folyóiratként 1933–34-ben egyre inkább társadalmi-politikai programot fogalmaz. A Tanú 1934. februári számában *Marxizmus és szocializmus* címmel megjelentetett tanulmánya, továbbgondolva a Debreceni Káté gondolatait, egyre világosabban kifejti marxizmus nélküli szocializmus-programját. 1934 áprilisában – Németh László ösztönzésére is – megindul a Válasz, kezdetben Fülep Lajos, Gulyás Pál és Németh László szerkesztésében – már világosan a Nyugat ellensúlyaként, egy új minőség, egy népi értékekre is támaszkodó új nemzedék orgánusaként.

Németh Lászlóról fennmaradtak ez időből József Attila jegyzetei, amelyeket, mint a hivatkozott oldalszámokból kiderül, az *Ember és szerep* megjelenése után, tehát 1934-ben vetett papírra.⁶⁶ Soha nem adta ki őket, még csak célzást se tett később Németh Lászlóra, de a Szép Szó lebecsülő, gúnyos Németh-kritikája nem lehetett el- lenére.

Az *Ember és szerep*ből kibontakozó emberi, írói magatartást ítéli el, illeti gúnyos jelzőkkel.

„Nem arról van szó, amire emlékezik, hanem emlékezéseinek férfiatlan hangjáról, a kísérő taglejtésekről, melyekkel nem engedi, hogy múltja valóban múlt legyen, melyet a férfi öntudata úgy tartana össze, mint önmagában jelentéktelen díszkövet a nemes foglalat.”

Egy mondatával kapcsolatban írja: „... amely férfias önitélet akar lenni, nem több gyerekes mentegőzésnél. Élete eseményeit nem hagyja tényé ülepedni”.

„Egy törzsétől elválasztott fej kiáltozik itt. [...] Az ember fölfigyelve e kellemetlen hangra észreveszi, hogy súlya nincs, mert sehol a test, amely a nehézkes, de bizonyos világi valóság súlyával látná el ezt az »észt«. Kifeszített hegedűhúr ez az ember a hegedű visszhangzó teste, dereka, hangládája nélkül.

Nincs külvilága. [...] inverz gondolatszövése még önmagát is kívülről, szerep közben, mint hallucinált színészt láttatja önmagával. Exhibicionista.

⁶⁶ J. A.: Tanulmányok... [16].

[...] N. L. ... vereségekről beszél – pedig őt valójában nem érték vereségek irodalmi életében (igaz, nem is győzött, mert valójában nem is harcolt) – elméje nem rendelkezik olyan élmény-ismerettel, amely figyelmeztetné a tárgyi külvilágra.” Sajátos, ahogy ekkor Némethet inverzióval vádolja, saját későbbi magatartását vetítve mintegy előre: „...bizonyára kívül marad a Múzsák küszöbén az, aki önnön szervi működéseit egyszerűen néven nevezve véli lelkét szellemmé, érzését tudattá formálni. Így infantilis felnőttek fogalmaznak, gyermekek soha”. (Nyilván a *Horváthné meghalt* idézi.)

Az *Ember és szerep* 24–26. lapját glosszázza végig, majd megálapítja: „Érdeme marad, hogy megteremtette az essay-ponyvát.”

1934 márciusában az Est-konszern esti lapjának, a Magyarországnak Zilahy Lajos lesz a főszerkesztője, és vezércikkében (*Írók, fegyverbe!*)⁶⁷ a „pusztulás”-vitára hivatkozva az írók kiállítását, aktív részvételét sürgeti: „1934 tavaszán egy új reformkor hívja fegyverbe a magyar irodalom szétszórt szellemserégét.”; s 1934 tavaszán–nyarán kitör egy – később urbánus–népiesnek nevezett – vagy ötven cikkből álló vita,⁶⁸ amely voltaképpen egyetlen fő kérdésről szól: a zsidókérdésről, a zsidók szerepéről a magyar szellemi életben, a magyar irodalomban. Az egyik oldalon Németh László és Illyés Gyula, a másikon Hatvany Lajos, Ignó Pál, Zsolt Béla a főszereplők. És ezekben a hónapokban jelenik meg Pap Károly tragikus, önmarcangoló könyve, a *Zsidó sebek és bűnök*.

Ehhez a vitához – amelyben pedig közeli barátai is részt vesznek – közvetlenül nem szól hozzá József Attila. Csak közvetve. 1934. szeptember 11-én Illyés Gyula levelet ír: „...a »Válasz«, – melynek törekvését bizonyára ismered – általam kér meg, adj verset a lap következő számába.” József Attila válasza ironikusan és hidegen elutasító: „Szívesen állnék rendelkezésetekre, – ehhez azonban tudnom kellene előbb, hogy mit fizet a Válasz. E lap szellemi irányítói eddigi magatartásukkal nem igen szolgáltattak okot, hogy vállalkozásukkal baráti – és nem üzleti – kapcsolatba kerüljek” – írja szeptember 18-án.⁶⁹ Eléggé világosan itt is Németh Lászlót utasítja el –

⁶⁷ Magyarország, 1934. márc. 4.

⁶⁸ Válogatott anyagát l. A népi–urbánus vita... [21].

⁶⁹ Vál. lev. [11] 304–305.

korábbi, róla szóló írásai éppúgy szerepet játszhattak ebben, mint a nyári vita.

József Attila politikailag, teoretikusan – voltaképpen rendkívül következetesen folytatva eddigi útját – keresi a választ a kor kérdéseire. Alapvonásaiban: a marxizmusra épít, abból indul ki – és ezzel mintegy polemizál Németh Lászlóval –, de a politikai fejlemények fényében még kritikusabb, támadóbb lesz a bolsevizmussal szemben – bírálja, és változatlanul, most már megingás nélkül száll szembe a náciizmussal. Közelebb kerül a szociáldemokráciához, sőt a Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz is, amelynek ugyan régóta, 1924 óta tagja, de eddig baloldali ellenzékéhez tartozott. A közeledésben nagy része lehet annak, hogy a SzDP vezetésében és főleg az értelmiséggel kapcsolatos politikája kialakításában éppen ez idő tájt fokozódó szerepe van Mónus Illésnek.⁷⁰

Mónus Illés 1933 és 1936 között a Szociáldemokrata Párt főtítkára, és 1934 áprilisától átveszi a párt elméleti folyóiratának, a Szocializmusnak a szerkesztését.⁷¹ Az volt a törekvése, hogy – a jobboldali előretöréssel szemben is – korszerűsítse, szélesítse a szociáldemokrácia intellektuális bázisát, emelje a folyóirat színvonalát, s minél több baloldali értelmiségit gyűjtsön a folyóirat köré. József Attila mutatta be Mónus Illésnek Fejtő Ferencet, aki azután a Szocializmus és a Népszava állandó munkatársa lesz.

Új tájékozódás: József Attila politikai nézetei 1934 nyarán

József Attila 1934. őszi politikai álláspontjáról négy dokumentum: két tanulmánytöredék, egy, a Szocializmusban megjelent tanulmány és egy vers alapján ítélnünk.

Az egyik tanulmánytöredék (amely újabban került elő),⁷² egy hosszabb tanulmány bevezető részének készült, és a „politizáljon-e az irodalom?” aktuális kérdésköréhez kapcsolódik. Benne elsősorban a munkásmozgalomban fellépő „szellemellenes” áramlatokról

⁷⁰ Az itt következőkre vonatkozólag l. *Agárdi* [29], *Agárdi* [30].

⁷¹ *Agárdi* [29] 63.

⁷² *J. A.*: Tanulmányok... [16].

szól; következtetése egybecseng József Attilának már évekkel ezelőtt, a Brichta-kritikában leírt álláspontjával.

A mottó Marx *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie Einleitung*ből való:

„Bevezetés, mely borsot tör sokak orra alá. »Politizáljon-e« az irodalom? Így hangzik a kérdés, amelyet újra és újra mellünknek, írók mellének szögeznek. Mielőtt feleletet adna az ember, kiderül, hogy a kérdés pusztá formáság, mert tartalmára nézve türelmetlen követelődés. Politizáljon-e az irodalom? Igenis, politizáljon, — válaszol Ignotus, — szálljon síkra a demokrácia értékeinek, az örök emberi értékeknek a védelmében. Politizáljon! — mondja Gömbös, a nemzeti egység pártjának vezére, — itassa át a nemzeti egység eszméjével a lelkeket. Politizáljon! — kiáltják fennen a forradalmi szocialisták, — az irodalom az osztályharc egyik fegyvere. A politikusok közt tehát igen nagy az egyetértés. Egyik sem utasítja vissza, sőt a legkülönbözőbb erkölcsi eszmék jegyében az irodalom kötelességévé teszi a politikát, — az ő politikáját. Az irodalomról, az írásművészetéről pedig szó sem esik, az írónak arról kell döntenie, hogy milyen szekeret toljon.

Egy ilyen állapot nem sok örömmel kecsegteti mindazokat az írókat, akik politikain kívül művészeti öntudattal is rendelkeznek. Céhbeliek fájdalommal látják az irodalomnak mint a társadalmi haladás egyik jelentékeny formájának a kisemmizését. Avagy dagodjanak-e a gyönyörűségtől, amikor már nem tagadhatják tovább, hogy a reakcióról nem beszélvén — a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölül? Ez nem vád, hanem — sajnos — a szubjektív föltételek hiányának egyik adaléka. Ha egy osztály — a bérmunkásokról van szó — a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.

Márpedig — Marx írja a hegeli jogbölcseletről szóló kritikájának bevezetésében — »a polgári társadalomnak egy osztálya sem játszhatja ezt a szerepet anélkül, hogy magában és a tömegben az enthusiasm egy mozzanatát ki ne váltaná...«⁷³

⁷³ J. A.: Tanulmányok... [16].

A másik tanulmányrészletet a PIM-ben őrzött letétből Horváth Iván közölte.⁷⁴ Szerinte „egy, a pártművészet kérdésével foglalkozó tanulmány... fogalmazványa”. Az időpontra a szöveg egy helye utal („... olyan szörnyű szenvedéseket, amelyeneket tizenhét esztendeje napról-napra szült a szovjetorosz tetterő...”). Ugyancsak Horváth Iván szerint: „Nincs benne a többi 33-as, 34-es tanulmányaihoz fogható gondolati kincs, stílusa meglepően erő- és lendületelen.”

Bizonyos: fogalmazvány, a gondolkodási folyamat része, amelyet nem fejezett be, és nem is adott közre. A megírás módja középen áll értekező írásainak bonyolult mondatfűzése és korábbi pamfletjeinek képdúsabb, líraibb modora között. Gondolatilag folytatása az *Az egységfront körül* fő gondolatának – tehát a bolsevizmus és a szociáldemokrácia egyidejű bírálata, éppen a munkások, az egyszerű emberek vágyai, törekvései, tűrőképessége szempontjából. „És amikor döntenie kell [ti. a költőnek] a két tábor között, nem azért fordít hátat a bolsevistáknak, mert nem hajlandó önként vállalni és kiállni olyan szörnyű szenvedéseket, [...] nem azért vallja magát szociáldemokratának a költő, ha már választania kell, mert visszarriad a harcától...” Idejétmúlt hősiességnek, illúzióknak tartja a bolsevizmus célját, örömtelennek és borzalmasnak tartja a bolsevizmus hősi korszakát. „A szociáldemokratáknak nincsenek a munkásosztály hősiességébe vetett illúzióik. Tudják, hogy a munkások húst, kávé, sört akarnak, motorbiciklit és központi fűtéses lakást szeretnének...” És ebből következik a személyes vallomás: „A költő általában azért szocialista, mert belátja azt, amit belátnak azok a munkások, akik éppúgy szeretik és óhajtják az élet apró örömeit, harc árán, ha kell, mint a költő.”

Mindezt József Attila csak bevezetésnek szánta a munka céljához, a még nem létező „szocialista szépirodalom” kérdéseinek taglalásához. De itt találjuk azt a félmondatot, amely jelzi, hogy közel járunk az *Alkalmi vers...* forrásvidékéhez: „... amikor a szocialista mozgalom vereségeinek megítéléséről van szó...”.

⁷⁴ Horváth: „Miért fáj...” [243] 307–308.

Alkalmi vers a szocializmus állásáról

Ignotusnak

1.

Fák közt,
virág közt
ülök egy padon.
Kotyogok, mint elhagyott csolnak,
sok lány levegő locsolgat –
a szabadság nagy csendjét hallgatom.
S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban –
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.

2.

Ahogy fölvetem boldog szememet,
mind följebb oszlanak az egek
s egyszerre elém suhannak itt
golyákként lengő szavaid,
te hamvadthajú öreg.
És mint a tájon – mosolygok rajtad.

3.

Nem érzem én, csak értem aggodalmad.
S azért tolom el a csendet, hogy belásd,
őreg vagy és nem az elmúlást
siratod, mint helyedben én siratnám,
hanem a munkát, a főlzabradulást,
magát az emberi alkotást,
a láthatatlant, mert rátipornak hitvány
és látható hatalmak.

4.

*Ha beomlanak a bányát
vázázó oszlopok,
a kincset azért a tárnák
őrzik és az lobog.
És mindig újra nyitnák
a bányászok az aknát,
amíg szívük dobog.*

5.

*A dolgoz test s az alkotó szellem,
mondd, hogy törhetne egymás ellen?
Az elme, ha megért, megbékül,
de nem nyughatik a szív nélkül.
S az indulat múltó görcsökbe vész,
ha föl nem oldja eleve az ész.*

*Azt hiszem, fáj sok fölgyűlt éved és
azért a szerető tévedés.
S jobb is volna, ha most elnéznéd velem,
hogy' köt hálót szellő faleveleken.*

6.

*Már karcsú idomaira
pongyolát ölt a lég.
Az alkony a felhőn fészű...
Ülünk együtt, mint kedves és fia...*

*A fűben gyepként sarjad a sötét.
A homály pamutlombjai ingnak.*

*S mi várjuk, hogy mikor lesz
látható reszketésű
bennünk az első csillag.*

Ez a vers azokra a vitákra utal, amelyek a mozgalom vereségeiről szólnak, pontosabban: Ignotus egy, a Magyar Hírlapban augusztus

5-én megjelent cikkére.⁷⁵ A hosszú, főleg a szocializmus és a liberalizmus történetéről, hordozóinak eredetéről szóló fejtegetés végén van egy utalás – csak nagyon halványan és elrejtve – a közelmúlt eseményeire és egy célzás az „egyre-kettőre kitörhető földtekényi polgárháborúra”. József Attila nyilván erre felel verse 3. és 4. versszakában.

És erre felel a dallamos – valószínűleg ionicus a minorének ütemezhető – hétsoros szakasz, a maga végleges, gnomikus soraival:

*Ha beomlanak a bányát
vázazó oszlopok,
a kincset azért a tárnák
őrzik és az lobog.
És mindig újra nyitnák
a bányászok az aknát,
amíg szívük dobog.*

Az *Alkalmi vers...*⁷⁶ egy időszak, a nagy összefoglaló versek időszakának lezárása, utána vagy egy évig, az 1935-ös nyílt választásokig nem is ír politikai-közéleti indulatú verset. A *Téli éjszaka–Eszmélet*-szerű lírai rapszódiaiak sorában is ez az utolsó.

Az *Alkalmi vers...* ugyanis ugyanolyan, voltaképpen külön darabokból összefűzött, belülről mégis összetartozó versegység, mint az *Eszmélet* vagy a *Téli éjszaka*. Lazább náluk, mert egyrészt a metrika bravúros változatossága, a jambusos alapszövet anapesztusokkal vagy pirrichiusokkal való dúsitása, az erős gagliardizálás és a változatos strófák eleve lazábbá teszik; másrészt a vers alapsémája ezúttal: a lényegi mag a 3., 4. szakasz, és ezt mintegy körkörösön veszik körül a bevezető és lezáró részek. Lazább, ugyanakkor szelídebb, líraibb a vers, és elnézőbb a címmel és önmagával szemben is. A

⁷⁵ *Ignotus*: Az idők mögül. Ad notam Jaurés. – Ezt az összefüggést Bokor László derítette fel. (*Bokor* [69] – Magam a kritikai kiadás készítésekor még úgy gondoltam, hogy a vers 1934 februárjában, a bécsi felkelés leverése után keletkezett. Mint Stoll Béla az ÖV-ben, most már magam is Bokor László datálását fogadom el.

⁷⁶ A versnek több szép elemzése van: *Levendél–Horgas* [227a] 123. skk.; *Szilágyi* alapos verstani elemzése: [355] 122. skk.; *Szigeti L.* [353] 315. L. még *Tamás Attila* [374] 189. és [367].

hűség-megtartás motívuma mellett az én-megtartás, a természetbe való szinte romantikus, C. D. Friedrich festményeire emlékeztető feloldódás, a rend és a pihenés motívumai az uralkodók. És ismét uralkodóvá lesz, szinte rögeszmeszerűen már, az ösztön–tudat antinómia, itt „A dolgos test s az alkotó szellem”, „elme” és „szív” „indulat” és „ész” ellentéte alakjában. De az *Alkalmi vers...*-ben ez az ellentét mintegy szintézisben, legalábbis látszólagos békében oldódik fel – az *Eszmélet* záró versszaka itt várakozásban, szelíd szemlélődésben folytatódik. Való igaz – amint ezt Tamás Attila és Szigeti Lajos írják –, az *Alkalmi vers...* az *Eszmélet* folytatása, újjá-éneklése is – mollban ugyanaz a téma, ami ott dúrban szólalt meg.

Játékként is, önidézetként is halmozza a báj, a szépség csokona-
is–mozartos jegyeit:

*Már karcsú idomaira
pöngyolát ölt a lég.
Az alkony a felhőn fésű...*

...
*A fűben gyepként sarjad a sötét.
A homály pamutlombjai ingnak.*

Mintha ez is búcsú lenne – világa ettől fogva elkomorul –, és a természet varázsos képei majd csak versek bevezetőjeként térnek vissza.

A szocializmus bölcselete

A szocializmus, marxizmus kérdéseivel való viaskodó hűségének harmadik tanúja a Szocializmus 1934. novemberi számában megjelent *A szocializmus bölcselete*.⁷⁷

Nem kétséges: ez a legvilágosabb elhatárolódása a bolsevizmus-tól – ugyanakkor egyértelmű kiállás a szocializmus, sőt a marxizmus mellett. Egyfelől a kommunisták, másfelől Németh László felé tisztázza álláspontját.

⁷⁷ L. ÖM 3. [9] 147–153.

Kettős kiindulása: „Az egész művelt világ a forradalmak és az ellenforradalmak jegyében kering. A demokratikus országokban a szabadságvalló munkáspártok úgy látszik ugyan, előretörnek, az országok más sorában azonban a bolsevizmustól eliszonyodó tömegekre támaszkodó fasizmusok diadalmaskodnak.” Nagyívű és jól megírt kép, összefogja a német, osztrák, spanyol s francia helyzetet, és előzménye a *Marcius* pontos tablójának. A tanulmány szerint tehát: „...fölkészülhetünk a fasizmus hosszú korszakára, hiszen a bolsevisták szerint nincsen más választás, mint a fasizmus vagy a bolsevizmus”.

De ugyanakkor a másik alaptétel: „Jóllehet, sok csapás zúdul a szocializmus pártjaira, maga a szocialista fölismerés mindinkább terjed. Van ország, amelynek majdnem mindegyik pártja fölveszi a szocialista elnevezést és kevés az olyan, ahol a legkülönbözőbb pártok ne ígéretgnek a szocializmus eszményei egyik-másik csoportjának a megvalósítását. A fasizmusok meg éppenséggel a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el.”⁷⁸

Pontos és tájékozott helyzetértékelés — egybevág az *Alkalmi vers...* magvával is. „A világ... sebeit mutogatva kiált a vajúdo öntudat után.” Hozzáteszi: „A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tüneteménye.” Innen kezdve a tanulmány az emberi tudat alakulásának marxista elméletévé válik: „... a történelem alakulásának kérdése elválaszthatatlan az emberi tudat alakulásának a kérdésétől”. Összefoglalva: „az egész marxi bölcsélet kérdésköre azoney az emberi tudat alakulásának kérdésével.” Nagy elmeéll, Marxra — mégpedig a *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*-ra és a *Das Kapital*-ra — hivatkozva fejt ki: az emberiség még nem ébredt öntudatra, „vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak”.⁷⁹ A munkásosztálynak tehát nem az „osztálytudat”-ot kell hirdetnie, hanem az emberi öntudatot, az emberiség társadalmi lényegét. „Ez a felfogás... nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni.”

⁷⁸ I. m. 148.

⁷⁹ I. m. 149.

Ezért helytelen szerinte a bolsevista elmélet és gyakorlat, mert „azt állítja, hogy fegyverek és gépi eszközök birtokában fölépítheti egy párt a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat... Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények.” Mindennek alapja szerinte az, hogy a termelési eszközökhöz fűz a bolsevizmus hiú reményeket, ő pedig ezzel szemben Marxszal érvel, „a termelési eszközök testesítik meg láthatóan... az embereknek, a történelem alanyainak valóságos szellemét, reális tárgyi logikáját”. „Az emberek objektív logikájának anyagi tárgyakban megtestesült jelei a termelési eszközök, [...] De éppen a társadalmi munkamegosztás miatt különböző társadalmilag az emberek szubjektív logikája.” Ezért a munkásosztálynak éppen ezt az objektív logikát kell kifejlesztenie, de nem forradalmi terrorral, hiszen „a tudat kialakulásnak mindig adott történelmi föltételei vannak. Az ember úgy fejlődik, hogy megváltoztatja környezetét és a megváltoztatott környezet megváltoztatja őt. De az emberiség csak adott tudat szerint változtathatja meg környezetét s akkor is csak objektív logika szerint.”⁸⁰

A bolsevizmus alapvető hibája tehát, hogy „elfeledték, hogy az importált gépi eszközökkel együtt nem importálhatják annak a társadalmi közösségnek szellemét, objektív tudatát, amely azokat létrehozta!” Konklúzió: „A munkások osztályharcának szerepe a szocializmus bölcséletének értelmében tehát nem abban áll, hogy fegyverrel erőszakolják szubjektív akaratukat az egész emberiségre, hanem abban, hogy a dolgozók osztályharcukkal, melyre akaratlanul is rákényszerülnek, napirenden tartják mindazokat a problémákat, amelyek az egész társadalomra vonatkoznak és így a szubjektív osztálytartalmú embereket arra kényszerítik, hogy elméjüket megnyisák amaz objektív tudat számára, amely a termelésben érvényesül. Végül is így áll elő az a helyzet, amelyben mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy társadalmi lények vagyunk, és csak úgy jutunk a szabadság országába, ha öntudatosan vállaljuk társadalmat alkotó lényegünket.”⁸¹

⁸⁰ I. m. 151–152.

⁸¹ I. m. 152–153.

Az érett József Attilának minden bizonnyal egyik legfontosabb tanulmánya *A szocializmus bölcselete*. Helyzetfelmérése pontos — még ha optimizmusára rá is cáfolt a kegyetlen történelem. Nem cáfolt rá végeredményben a bolsevizmusról mondottakra.

Az öntudat mint történelmi tényező, mint elérendő, mégpedig békés eszközökkel kifejlesztendő cél — gondolkodásának most már haláláig egyik központi eleme marad. A Szép Szó két év múlva irandó *Szerkesztői üzenetében* éppúgy, mint az utolsó év *Flóra*-versében:

... munkásoknak emberi öntudat...

Bár a cikk a Szocializmusban jelent meg, nem képvisel valamilyen tiszta szociáldemokrata álláspontot sem. József Attila sajátos vilásképe, saját szocializmusképe bontakozik ki benne, nem függetlenül ismét csak a freudizmustól — a tanulmány gondolatmenetét a *Hegel, Marx, Freud* folytatja majd. Sajátos módon van benne valami közös Németh Lászlónak a kultúrát középpontba állító ekkori gondolataival is. És még nagyobb távlatban: egybecseng az európai baloldali értelmiség fasizmusellenes, a bolsevizmustól is távolságot tartó álláspontjával és magának Mónus Illésnek ez időben írt tanulmányaival is. Az utóbbival közös egy „megreformált marxizmus”, demokratikus és humanista szocializmus kívánásában is. Alapmagatartása ekkor is: ragaszkodik alapértékekhez — de állandóan újjá gondolja a kérdéseket az újabb események fényében.⁸² Fejtő írja erről az időszakról emlékezve: „Délutánokat, éjszakákat vitatkoztunk át. Ez időben Marx és Lenin írásai fölé hajolva, az újságokat olvasva döbbenettel. Alapjaitól kezdve újra átvettük a marxi tant, revízió alá vettük nézeteinket, mint ahogy egy technikus vizsgál meg egy gépet, amely valami belső sérülés folytán nem működik.”⁸³

⁸² A tanulmányt tárgyalja *Forgács* [110] 174. skk.; korábbi irodalma és rövid — az újabb kutatások fényében azóta túlhaladott — saját értékelésem: *ÖM* 3. [9] 374–375.; legújabban, a fenti összefüggéseket kifejtve: *Agárdi* [29] 69. skk.

⁸³ *Fejtő* [101] 20.

[*A hallgatag gép...*]

Az *Alkalmi vers...* és *A szocializmus bölcselete* szomszédságában születethetett egy — általában töredéknek tartott — kísérlete is:

*A hallgatag gép, nézd, helyére ér,
még nyikorgó törzseken gördül tova.
Nyög az anyag. A tömegeken így
gördül elő a dolgozók sora.*

*Nagy a mű. Hogy férne ilyen szűk kapun,
melyen kétoldalt porló istenek
fehér szemükkel ki-be libegő
bankárok után elmerengenek?*

Töredeznek a világ pántjai.

*

*Meg fogjuk alkotni csiszolt kövön
a dolgozók finom fém-államát —
mint bérházon az énekszó, belülről a jel,
darabos arcukon úgy suhan át.⁸⁴*

Töredék vagy sem — a határ elmosódott, József Attilánál meg különösen. Mindenesetre így is, jelen szövegében, zárt, önmagából megérthető versegyed, versvilág, jól szerkesztett darab, talán csak a közepe szorult volna további csiszolásra.

Versformája: a 10–11-es szótagszámú, jambusos lejtésű sorok, félrimes négysoros szakaszok — József Attila „történelmi”, „ódaszerű” kedvelt formái közé tartozik, hadd utaljak csak *A Dunánál* II–III. részére — de hasonló versformájú az *Ady emlékezete*, a *Munkások*, a *Harag* — ez utóbbiakban azonban kereszttrimet használ.

Zártságát és egyúttal különleges varázsát kettős képporrása adja. Az egyik a gépszféra. „A hallgatag gép”, az „anyag”, a „pántok”, a „csiszolt kő” és mindennek összegezeképpen: a „finom fém-állam” — ebbe az acélos-kékes ragyogású, „gördülő”, fénylő és csi-

⁸⁴ Stoll B. a „30-as évek elejéről” való töredékek közé sorolja. (ÖV 2. [13] 441.)

szolt gépvilágba tartoznak. A konstruktivizmus gépkultusza, a Tatlintól Kassáig, sőt korábbról: Verhaerentől a német expresszionisták ipari tájait sorolható irodalmi-művészeti előzmények – e gép-jelrendszer tagjai. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a gép kultusza a 30-as évek tömegkultúrájának része, sajtójának, képeslapjainak egyik közhelye – e „hallgatag gép” verse így egy tágabb mezőbe illeszkedik.

Van egy „gépellenes” vonulata is a 20. századi európai kultúrának. Csak utalok – a magyar irodalomban – Karinthy Faremidőjára vagy Illyésnek a Nyugatban 1935 októberében, az Ozorai füzetben megjelent *A gépekre* című versére.

Bármerre nézel; gép és újra gép,
az egész határt csordamód belepték.

...

Meghódították. Otthonát, fejét
vesztve menekül róla régi népe

...

A gépek, gépek ottmaradnak és
foganva-nemzve úgy megsokasodnak,
akár a tenger szőrnyei...

Ennek a gépvízióknak aztán a ma neoavantgárdjában van folytatása.

A másik képréteg teljesen elüt emettől: „szűk kapu”, kétoldalt a „porló istenekkel” – emlékkép vagy chircói képzelt-kisérteties klasszicista épület, azték palota, görög templom? Vagy – mint erre Varga Pál figyelmeztetett – talán *Az ember tragédiájára* utal, a római színre?

Csak undort ébreszt szűdben a gyönyör
S aggódva nézsz körül, ajkad rebeg:
Hiába mind, a régi istenekben
Nincs már hited, kövekké dermedeztek.

(*Az istenszobrok szétporlanak*)

Elporlanak s új istent nem találsz,
Mely a salakból újra fölemelne. –

És az utolsó sorban a „jel”? — Talán nemcsak mi érezzük ma oly fontosnak és sokjelentésűnek a szemiotika, a kommunikációelmélet, az elektronika korszakában a „jel”-t. Alig észrevehetően, rejtetten, de ott húzódik a *jelfogalom*, a kitűzött *jel* József Attila költészetében is.

(*A hallgató gép...*)-ben a „jel” a „porló istenek”-kel együtt egy másik, történetibb és kulisszaszerűbb, színpompásabb képcsoport alkot — a „gép” és a „jel” így egészítik ki egymást.

E két képcsoport mellett harmadikként ott vannak az emberek, a „tömegek”, a „dolgozók”, „darabos arcukkal”, és velük szemben a „ki-be libegő bankárok” is.

Ezeket a képrétegeket egy (József Attilánál ritkán előforduló) epikus menetű történet kapcsolja össze. A „nézd” szó — amely itt talán nem annyira megszólító funkciójú, mint egy szemlélőhöz, egy barátához, egy kávéházi vagy mozgalmi vitapartnerhez szóló, odaforduló felszólítás — mellé kell képzelnünk a költő felemelt mutatóujját is. Vita tehát ez a vers, érvelés egy része — és ezzel is leginkább az *Alkalmi vers a szocializmusról* szomszédságába illik.

Az epikus menet itt a történelem menetének sűrített, jelképes ábrázolása. A látvány — a látott vagy emlékezett kép — a gyárba, az udvarba szállított, fatörzseken gurított gépet idézi (egyébként jellegzetesen 20. század eleji technológiai folyamatot — Werner Herzog *Fitzcarraldo* című filmjében egy hajó átjuttatása a hegyen „nyikorgó törzseken” a cselekmény jelképes középpontja). És e kettősen is egységes menet folytatódik. A gép = az új társadalom = a mű — nehezen fér a régi világ kereteibe, a tömeg még amorf (messze vagyunk már az 1930-as *Tömegetől*), s belőle lassanként válik ki, a „dolgozók sora”, az igazi elit — azok, akik belülről hordják a jelet, a kiválasztottság, az emberség jelét. A „szűk kapu”, a régi rend a maga hagyományaival, szertartásaival, tudatformáló erejével még elég erős, hogy megakadályozza a „mű” gyors létrejöttét...

Érzékletes és elringató-lágy igék követik egymást. Az igék egy része keményebb, leiróbb, naturalisabb: „nyög”–„gördül”, „töredeznek a világ pántjai” (olyan mondat ez, mint a „földünkön az idő érik” vagy mint a „forgolódnak a tőkés birodalmak” — érzékletes és pontos, tömör összefoglalása a világhelyzetnek).

Az igék másik csoportja: „elmerengenek”, „suhan át” – a líraibblágyabb képzetkörhöz tartozik.

Az érvelés – ellenérvelés után, átmenet nélkül, következik a program, a teendő, a vigasztalás:

*Meg fogjuk alkotni csiszolt kövön
a dolgozók finom fém-államát*

A két sor, amelynek bonyolult egyszerűsége és pontossága a vonatkozások sokaságát sűríti, olyan program, amelynek párját a *Ha-zámig* nem találjuk:

*S a hozzáértő, dolgozó
nép okos gyülekezetében*

A bérházon átsuhanó énekszó – a bezártság és szabadság dialektikájával – az *Eszmélet* előzményeinek és vázlatainak világát idézi. „Lépj ki a bérházból!” – olvassuk ott.

[*A hallgatag gép...*] egyik főeleme a már említett „jel” – és véleményem szerint ez a „jel”, amely „darabos arcukon” suhan át, e felismerés az öntudat jele, az, amit ekkori prózai cikkeiben „öntudat”-nak nevez. *A szocializmus bölcselete* egyik fő kérdése, az „öntudat” problémája egy évvel később, 1935 novemberében tér vissza a Szép Szó előfizetői felhívásában, amely – stíluskritikai alapon bizton állítható – József Attila fogalmazványára.

[*A hallgatag gép...*] folytatása a történelmet ábrázoló, vallató nagy tablónak, *A város pereménnek*, de elindulás új irányba is, olyan történeti költészet felé, amely számot vet az új fejleményekkel, megpróbálja kitágítani világképét, ugyanakkor új eszközökkel, új képforrásokkal, epikus-vitatkozó struktúrával próbálkozik. A magyar és a világhelyzet alakulása már nem igazolta ezt a víziót, a történelem biztos menete bizonytalanná vált számára – már inkább óhajtás, mint *A Dunánálban*, vagy irreális, távoli cél, mint a *Flóra*-versben („munkásoknak emberi öntudat”).

Az *Eszmélettel* és utóbb az *Alkalmi vers...*-sel mintha lezáródott volna egy időszak József Attila költészetében is. 1934. nyár végétől már olyan verseket ír, amelyeket „a kései költészet” első szakaszához sorolhatunk.⁸⁵

A nagy kísérletek sora véget ért, egyúttal a nagy létösszegező verseké is, a hang egyszerűsödik, mintegy klasszicizálódik — és bár a világ és az ország dolgai időnként továbbra is megjelennek, a versek többsége mégis befelé néz. Az 1935–36-os évek verseit összegyűjtő kötet címe: *Nagyon fáj* fejezi ki ennek a korszakának uralkodó életérzését.

Társadalomlátása, világképe is változott 1933 után, s még erőteljesebben 1934 körül. Mint kifejtettem, ebben a „külső” tényezők, az 1933-as ütés, a náciizmus uralomra jutása is nagy szerepet játszottak.⁸⁶

József Attila kései költészete felé az 1960-as évektől kezdve fordult hangsúlyozott figyelem. A kései József Attila mint igazán értékkeremtő költő, leginkább Németh G. Béla írásaiban jelenik meg árnyalt elemzésekben — ő munkálta ki azt a József Attila-képet, amely az utolsó évek verseit tartja igazán értékesnek, világirodalmi rangúnak, poétikailag is úttörőnek.⁸⁷

Legutoljára az 1994-es József Attila-ülésszakon elmondott előadásában (*Petőfi–Ady–József Attila?*) foglalta össze álláspontját:

„Szocialista kori versei álltak az elmúlt negyven év »hivatalosságának« középpontjában. Ez esztendők kezdő szakaszán még arra is történt kísérlet, hogy kései verseit csupán betegsége szimptomatikus megjelenüléseinek fogják föl, így is kezeljék, így is értékeljék őket.

Ami marxista korának verseit illeti, egy igen nagy tehetség többnyire remekül, hitelesen megformált, néha forszírozott ideologikus-sággal asszociáló, néha túlságosan is szcenírozott s deskriptív jelle-

⁸⁵ Az 1934-es változsról, József Attila költészetének új szakaszáról többször írt Szőke György. L. *Szőke* [206], [363a] 27. skk.

⁸⁶ Az 1933–35-ös változsról társadalomképében l. *Miklós* [245] 101. skk.

⁸⁷ Idevágó tanulmányai utoljára összegyűjtve a *Hosszmetsetek és keresztmetsetek* c. gyűjteményes kötetében található (Bp. 1987).

gű, az expresszionizmus emlékét is magán viselő teremtményei ezek. De sem alkotásmódbéli, se mögötte s forrásaként létszemléleti újdonsága igazában aligha jelent poétikai értelemben vett nagy irányzati fordulatot. Ez a tárgyias, ez a sachlich nyelv, ha tetszik, ez a neue Sachlichkeit a külső s belső világ megjelenítésében Illyésnél is jelen van, csak a poétizáltságnak – ha szabad így mondani – alacsonyabb, kevésbé líraivá emelt fokán, az eszmei, a filozofikus, illetőleg az ideologikus áthatottság kisebb bensőségű, kevesebb elvontságú, gyengébb személyes érzelmiségű és egyedi versbeszédű megjelenülésében. Mint Petőfinél is, nála is kora műveltjeinek, mégpedig filozófiában, pszichológiában járatosainak nyelve fokozódik, emelkedik mesterien poétizált versbeszédé. A kései, a húszas s harmincas évek Babitsa is közelít ehhez. A deskriptív elem, a szcenikus szerkezet Illyésnél azonban szokásrendien direktább, közvetlenebbül leíró, Babitsnál művelődés- és költészettörténeti elemmel, utalással, rájátszással telítettebb, a mondat szerkezetek Babitsnál jobban illeszkednek a magyar költői beszéd hagyományaihoz, Illyésnél zörgőbbek, mindennapibbak, József Attilánál viszont versszerűbbek, mint ahogy a szcenika is képszerűbb, gyakran majdnem a jelképesességig, sőt, egészen a vizionáriusságig.

Úgy vélem, részint a *Kláriskok*ban és a *Medáliák*ban meg a *Medvetánc*ban, részint a *Reménytelenül* típusú versekben van igazi újsága. Egy újfajta erős versszerűség, ritmus- és hangzatgazdagság, nyelvi tömörödés meg grammatikai alapformákra, lényegi elemekre való egyszerűsödés tapasztalható, gyakran szinte már az egyszerű dalformákat közelítve. Ezzel együtt látványi, képi, szcenikai tekintetben még szürrealistábbá válva, mégpedig gyakran nem sajátosan nemzeti, hanem egyetemes értelmű folklorizáltsággal áthatottan szürreálisabbá. A majdani Weöressel, illetőleg Pilinszkyvel van előhangzatos viszonyban.

Utolsó, az *Eszmélet* születése körüli korszakában, számomra mind öt magát, mind a hazai költészet alakulását illetően legjelentősebb korszakában, versszerűsége megmarad, dalszerűségéből, főleg játékosan folklorizáló dalszerűségéből meg vagabundoskodó, aritmos, villonos dalszerűségéből, hetykés modorából súlyosabb hanghordozásúvá, erősebb, határozottabb gondolati–értelmi tagoltságúvá, szó- és szólamkincsében egyneműbbé és fogalmibbá, sorosztá-

sában, versszakolásában, mint Arany, a beszéd légzésütemét követővé, biztos fölütésűvé és jól összefogó zárlatúvá lesz. Mindebben kimutathatóan is, a kései Kosztolányi, mondhatnánk, végrendelező-végösszegző verseivel tart némi rokonságot.

Ezek a versek éppúgy, mint némely Ady-korszakéi, válság szülöttei. Csakhogy ez a válság – bár, persze, összefüggésben van a társadalom válságával – sokkal inkább egy kivételes érzékenységű szellemi és roppant sérülékenységű lelki személyiség válsága. Egyszerre érzelmi és gondolati, egyszerre biologikusan is, az értelmet illetően is egy egyénnek az egész korszakra is jellemző egzisztenciális személyiségválsága. A megoldáskísérlet sem Petőfihez vagy Adyhoz, hanem sokkal inkább Kosztolányihoz közelíti.

»Úgy felelnek, hogy nem felelnek«, – így jelzi helyzetét s a helyzet velejét, állapotát és az állapot lényegét az egyik,

»Úgy segített, hogy nem segíthetett,« – így fejezi ki a másik,

»Bírjuk mi is, ha ők kibírják,« – végkövetkeztet az egyik,

»Talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom,«;

»A fű kinő utánad.« – így zár a másik.⁸⁸

Az újabb kutatások jelentős része (Szóke György, Janzer Frigyes, Beney Zsuzsa) is ezzel az időszakkal foglalkozik, a fellendülő motívumkutatás is nagyrészt ebből az időszakból veszi példát.

Magam úgy gondolom: a kései költészet sajátos értékeinek kiemelése nem jelentheti a korábbi időszakok nagy műveinek lebecsülését, József Attila éppen változékonyságában, állandó megújulási képességében egységes. És egységben lehet látni egész életét és műveit, amely összefoglal magányt és közösséget, betegséget és az azon való felülemelkedést. A fiatalkor hetyke, villoni magatartása – az érettebb kor elmélyült gondolatisága – és az utolsó évek kétségbeesett, kint panaszló hangja és rezignációja egyaránt visszhangzik olvasóban, lel folytatóra a magyar költészetben. Mint ahogy a szürrealista ízű vagy a villonos-balladás, metaforadús ifjúkori hang, a közvetlenül személyhez szóló agitativ-szabadverses forma, a nagy rapszodiák, a belülről vitázó *Eszmélet* éppen úgy a magyar költészet nagy értékei, mint a lehiggadtabb, „klasszicizáltabb”, szabályosabb formákba tömörülő kései versek.

⁸⁸ Németh G.: „A Dunánál” [17] 110–111.

Válaszol Németh G. Bélának Tverdota György is: „Vajon nem lenne-e bölcsebb a »teljes József Attila« egy megreformált, a hatvanas éveknél rugalmasabb, nyiltabb és nyitottabb változata jegyében, Németh Andor nyomán belátnunk, hogy a költő nagy korszaka 1927-től 1937-ig megszakítás nélkül, egy teljes évtizeden át tartott?”⁸⁹

A vita még nincs lezárva, és szorosan kapcsolódik a másik kérdéshez, vajon a József Attila-i költői én ebben a korszakban kivételesen erős megjelenése nem avult-e, nem egy nagy korszak lezárása-e, folytatható-e egyáltalán az útja? Petri György teszi így fel fájdalmas-élesen a kérdést.⁹⁰

A „kései költészet” felé. F a l u

Az 1934. nyár végi–ősz-i időszak: mintegy átmenet a „kései költészet” felé. A korábbi időszakokra jellemző verstípusokat folytató versek mellett már a mélységeket kutató, az ént feltépő, új formálású költemények is keletkeznek. Még 1934 tavaszán, talán nyarán az *Eszmélet* befejezésével egyidejűleg írhatta egyik utolsó „táj”-versét, a *Falut*. Nem alaptalan az a vélemény, hogy megírását Nagy Lajos *Kiskunhalomjának* olvasása is inspirálhatta.⁹¹

Mint ezt N. Horváth Béla kifejti, mintegy válaszüton áll: ez a mű a tárgyiasított világ ábrázolásának egyik utolsó példája nála, ugyanakkor már a befelé forduló költő szorongásával teljes.

E versről írtam egyik legelső József Attila-verselemzésemet még 1947-ben.⁹² Ennek rövidített változatát adom itt közre:

*„Mint egy tányér krumplipaprikás,
lassan gőzölög lusta,
langy estében a piros palás,
rakás falucska.*

⁸⁹ Tverdota [415].

⁹⁰ Petri: „A Dunánál” [17] 242.

⁹¹ Szóke [206] 335.; L. N. Horváth [142] 150.

⁹² Szabolcsi M. [318], ua. [321] 95–107.

Itt vagyunk a helyszínen: falut látunk, piros cseréptetős házakat; a költő festői mozdulattal adja meg először a falu teljes képét, és azután színez rajta apró részleteket. Tisztában vagyunk az évszakkal is: most kivételesen nyáron vagyunk, meleg, füllesztő nyári vagy kora őszi este van. [...] A házak körvonalai még kivehetők, de már egyre jobban kezd leszállni a sötét este. Még látunk színeket (»piros palás«), de már fáradnak érzékszerveink (»lassú, lusta«) és halványulnak benyomásaink is. A hosszú szótagok halmozása (»langy estében, palás«), és a rím két mélyen dúdoló *u* hangja jelzi a hangulatot. [...]

A költővel nem találkoztunk, a háttérben van, mintha valami láthatatlan emelkedőről, tárgyilagosan és a hangulatba beolvadva, de a lerögzítés igényével, messzebből figyelné a falut.

*Itt is, ott is karcsú füst – remény –
tünődni, merre szálljon,
áll kicsit a kémény küszöbén
és int a tájon.*

A személytelen kép részletesebbé válik. A »gőzölög« kifejtése következik; az állókép hirtelen egy kicsit megelevenedik, élénkebbé és csöppet mozgalmasabbá lesz. Gyors, rövid szótagokkal kezdődik a szakasz (»itt is, ott is«), éppen a mozgás, az élénkség érzékeltetésére. Az egész szakasz egyetlen hosszú, kanyargós, zsúfolt mondat (»tünődni... szálljon...«), mintha ezzel is a füst kanyargós, lassú útját a súlyos levegőben kívánná jelezni. (Az ilyen főnévi igeneves szerkezeteket különben is igen kedveli József Attila.) A füst tehát tétovázó és lassú, helyenkint bukkan fel csak, megáll és távolra intetet. És csak egyetlen szó jelzi, hogy ez a tökéletes leírás megtörik (szinte mintha a festék egy helyütt lekopott volna a vászonról), hogy itt nem csupán hűvösen objektív, mesterien kezelt természetleírásról van szó, hanem a tények mögött más is rejtőzik. Ez a szó – »remény« – mintha akaratlanul buggyanna ki a költő ajkán és mégis távlatokat mutat, értelmet és célt ad az egész versnek. A lusta, langyos este így a passzívan meghúzódó, elnyomott parasztság, a füst pedig a szórványosan jelentkező szabadulási kísérletek szimbóluma lesz. [...] A természetrajzolás egyelőre csak még kidolgozottabban folytatódik:

*Akácocskát babrál a homály.
A fa telt, kicsi keble
beléreszket, csöpp sóhaja száll –
levegő-lepke.*

Közben még sötétebb este lett, még jobban bealkonyult, a körvonalak egyre elmosódottabbak. Az apró részletek eltűnnek, csak a nagy tömegek látszanak, és hűs esti szél kezd fújni. Az első sor mély hangjaival (a, á, o) éppen a sűrűsödő homályt idézi; a megismerés technikája is a bűvös éjszaka tárgyát elmosó misztikus hangulatának közeledtét jelzi. [...] A kép szexuális vonatkozásai az este érzékforraló hatását is idézik (»babrál«, »keble«), hogy a végén a szakasz csupa magas hangokból álló kecses és bájos sorban libbenjen el (»levegő-lepke«). A következő szakasz ezt az idillizáló, bájos természetleírást még mélyebbé, az éjszakát még titokzatosabbá teszi:

*S körülém, míg elfed hallgatag
a lány borongás bokra,
ugatások némán hullanak
nagy bársonyokra...*

Az est egyre jobbra terjed; ezt jelzi az »elfed« továbbterjedő cselekvést jelentő igéje. A növekvő homályban gondolat és valóság körvonalai is egybeesnek a költő lelkében és versének mély hangú alliterációiban (»a lány borongás bokra«). Hang, szín és érzés egybeveszik; csak egy szó üt ki a szakaszból. Először jelenik meg a versben maga a költő, egyelőre egy bizonytalan helymegjelölés erejéig (»körülém«). Az utolsó két sor már annyira öncélúan tökéletes, hogy szinte már túlzásnak hat földöntúli kidolgozottságával, [...] A bársonynak majd a *Hazámban* lesz ilyen vést előrejelző konnotációja.

A három pont jelzi, hogy színváltás következik:

*... Lámpát gyújtanak az asszonyok.
És erőlködve, rángva
égbe röppenne, mint elnyomott
lélek, a lángja.*

Az idő még tovább haladt: már egészen sötét van. És ebben a sötétségben világítóan gyúlnak ki a lángok. Először szerepelnek emberek a versben, falusi parasztasszonyok, akik mindjárt »gyújtanak«, azaz fizikai munkát végeznek. Mindezt egyetlen egyszerű, tárgyilagos, líraiság nélküli tömondat érzékelteti, mintegy visszarántva bennünket a valóság talajára; az esti elmélázást a reális élet jelenségei szakítják meg. Már-már azt hinnénk, hogy megelevenedik az élet, de a vers következő három sora ismét csak bonyolult, kacskaringós szerkezetével jelzi, hogy a lángok útja nem egyenes, hanem bonyolult, kanyargó; a határozói igenevek és a feltételes mód is utal a küszködésre, a kibontakozásnak még csak a szándékára. Ám ismét csak kibukkan a vers másik szövege, és mintegy magyarázat-képpen a lángok is értelmet kapnak (»mint elnyomott lélek«). Viszont ennek a kifejezésnek két sorba való szakítása a keserves, kapkodó, eleve reménytelenségre ítélt törekvést jelzi. Már másodszer figyelmeztet így a vers arra, hogy a békés esti felszín alatt elnyomott indulatok forranganak. De ezek az indulatok nem tudnak formát kapni, nem szerveződtek meg, nem lesznek céltudatosakká és egységessékké. Most azonban még nem tudjuk: hátha lesz valami ezekből a törekvésekből. A szakasz ezt a kérdést nyitva hagyja, és csak a következő szakasz ad rá választ:

*El is lobban mind... Egy fény a rét.
Az anyás hold-világa
elé nyújtja kövér tenyerét
egy bodza-ága.*

Megkaptuk a választ: ezek a törekvések sem vezettek sokra. Az »is« szó utal rá, hogy előre várhattuk ezt a befejezést. Falunkban is kihunytak a lámpák; míg ezt a látványt figyeltük, még tovább haladt az idő, és most már köröskörül éjszaka van, sötétség és mozdulatlanság. »Egy fény a rét« – kijelentőmondat jelzi az új színteret: a költő megfordul, és a házak helyett most már a szabadba irányul a figyelme. Felbukkan egy új szereplő: a hold; csodás árny- és fényjátékot látunk, a vers ismét visszaesik a tiszta természetleírásba; a költő a finom hatások leírásához menekül, olyan reménytelen a helyzet. A teljes csendben csak a fehér és fekete árnyékok villódnak

nak a réten. Minden szónak már kettős értelme van; az esti csend furcsa gondolatokat sugall.

*Örök boldogság forrása mos
egy rekedt, csorba téglát.
Smaragd Buddha-szobrok harmatos
gyepben a békák.*

A csend még mélyebb lesz, úgyhogy meghallhatjuk a csörgő forrást is. A hangulat elmélyülését és elérzékenyedtségét hangsúlyozza a szakasz két kétsoros egyszerű mondata is. A képek lassan kezdenek átlendülni általánosabb síkokra (»örök boldogság«), még légiesebbé, még elvontabbá lesznek, de éppen ezáltal közeledhetnek majd a reális valósághoz; már most is a mitikus kép egyúttal földhöztapadóan vaskos is, a csorba téglával és rajta a csepegő víz rekedt hangjával. Ebben a szakaszban mindkét sor a keletiséget akarja hangsúlyozni, a lassúságot és az éjszakát. A csendben fülelő békák tágra nyílt szemekkel, szoborszerű mozdulatlanságban lesik az elkövetkezendőket.

*A vadzab, ki kardot vont elő,
fejét mélyen lehajtja.
Most a dicsőség és az erő
a repedt pajta...*

A természeti kép folytatódik, most már a földön némán álló növényekre terelődik a szó. A szakasz ugyanúgy válik két egyszerű részre, mint az előző, még szavaiban is azt visszahangozza (»rekedt«, »repedt«). Az előző szakasz vallásos, mitikus szókincese (»örök boldogság«) itt is visszatér (»dicsőség«, »erő«). A természet-ábrázolás csillogó, fényes szövete megfakul, és egyre nyíltabban tűnik ki alóla a politikai mondanivaló. Az értelem egészen világos: a vadzab — a lázadó, a forradalmár; „aki kardot vont elő«, azaz fellázadt a társadalmi rend ellen, vagy lázadni kíván, ugyanolyan rendszertelenül, mint a láng vagy a füst, és most elcsendesedett, beletörődve az uralkodó rendszer elnyomásába (»fejét mélyen lehajtja«). Éjszaka van, már nem langyos, hanem kietlen és hűvös

éjszaka. Ilyenkor a hatalom az egyedüli menedék. És miből áll az a menedék? Pajta ez, tehát gazdasági eszköz, jelképe itt a bonyolult gazdasági szálaknak. Életlehetőségekről van szó:

... *Benne csend van, Mintha valami
elhangzott volna csengve.
Fontolni lehet, nem hallani.
Nincs, csak a csendje.*

Az első szakaszok lágy, simogató esti csendje itt már vészterhes, kétségbeesett, elfojtott csenddé változott. De a csend csak negatív (»Nincs, csak a csendje«), mert ez a csend itt valaminek a nemlétét jelenti, a lázadásnak és a szervezkedésnek az ellentétét. Pedig volt itt más is. Úgy, ahogy a vadzab vagy a láng, úgy a pajtában is elhangzott valami kevés szó, volt egy kis szervezkedés, amely hamar elmúlt. És a múlt idő feltételes módja jelzi, hogy ugyanolyan tétován halt meg, mint a láng. De mi is hangozhatott ott el a pajtában?

*S ahogy földerül az értelem,
megérti, hogy itt más szó
nem eshetett, mint ami dereng:
eke és ásó.*

Végre megjelenik József Attila nagy fegyvere: az értelem. A tudat tiszta világossága most teljesen kiragadja az álmodozásból, és a vers logikus, racionális, szinte filozófiai mondat szerkesztése (»hogy«, »mint ami«) is jelzi, hogy itt már a megfogalmazásról, az események és jelenségek rendszerbe foglalásáról van szó. [...] Ami csak dereng, ami bizonytalan, azt kimondja és megérti: ekéről és ásóról van szó, a parasztság munkafeltételeinek biztosításáról. A két hárombetűs szó megfellebbezhetetlenül és végérvényesen jelzi az utat, rövid hangzásával befejezi a vers eddigi lírai ellágyulását. Eke és ásó, földműves és kubikus követelik a repedt pajtában, a kibírhatatlaná vált füledt nyári estében jogaikat. És milyen fontos a tudatosítás!

*Szó, mert velük szólal a paraszt
napnak, esőnek, földnek.*

*Szó, mert szóval mondom én el azt
gondos időnek.*

*Szó, mint csecsemőnek a mosoly,
Veregetés a lónak.*

*Szó. De tiszta értelmű, komoly
tagja a szónak...*

A vers hangja hirtelen megváltozik. Elhagyjuk a lírai stílust, el a vallásos magasságokba való szárnyalást, még az utolsó szakasz logikumát is. Népballadai egyszerűségüvé, József Attila korábbi stílusára emlékeztetően népi tömörségű lesz hirtelen a vers, egyszerű szavakkal, alapvető mondatokkal. A paraszt – ez a tudatosító szó is most fordul elő először a költeményben – a természet hatalmait ezekkel a gazdasági eszközökkel hódítja meg, ezeken keresztül szól hozzájuk, csak ezeken keresztül érti meg őket. Ez élete lényege, öröme, bánata, mindennapi életmegnyilvánulása (mindkét szakasz első két sora). Ugyanakkor ezek a szavak a tudatosított értelem, a felismert összefüggések szavai is. Megvilágítanak hirtelen mindent: az egész látóhatárt, értelmet, tartást és jogosultságot adnak mindenkinek, komolyságot és felelősségérzetet («tiszta értelmű, komoly / tagja a szónak»). És végül lényeges a szó azért is, mert a paraszt öntudatra ébredése, a paraszt szava, a paraszt munkaeszköze: hasonlít a költőéhez.

...Hallgatom az álmodó falut.

*Szorongó álmok szállnak;
meg-megrebbentik az elaludt
árnyú fűszálat.*

A költő most már egészen előtérbe lép. Most már róla van szó, a falu szinte már csak díszlet. Hallgat, hallgatózik és figyel. [...] Szorongó álmok szállnak – alliterál a vers és most már a költemény elejét is jobban értjük. A kis szellő, amely az elején olyan érzéken csiklandozta az akácfákat, most elnyomott indulatok jelképeiként mozgatja meg a fűszálatok árnyékát is. A harmadik és negyedik sor

ismét tökéletesen kifaragott bájos képe («elaludt árnyú») most jelentőségteljessé lesz, a mély, tompa álom kifejezőjévé. Mert éjszaka van a faluban és éjszaka van mindenütt.

*Alszanak az egek, a mezők,
ostorok, csizmák, kések.
Lombok közt a tiszta, tág közök,
s a levélrések.*

Ismét balladai egyszerűséggel, felsorolással, az egész szakaszban egyetlen igével festi József Attila a dermedt mozdulatlanságot. Alszik a végtelenség («egek»), a paraszt munkaterülete («mezők»), alszanak az ostorok, amelyekkel hajtják őket, alszanak a csizmák, amelyekkel beléjük rúgnak vagy amelyek egyszerűen mindennapi használati tárgyaik és alszanak az ő fegyvereik is: a kések. Alszik végül a hatodik szakasz bokra, a fák, a tisztások az erdőben, a búvóhely a sűrű lombok között. Alszanak a vers ritkán felbukkanó főszereplői:

*Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán, mint szívükön a bú
ülök. Virrasztok.*

Mert alszanak azok, akikről most először tudunk meg valami részletesebbet: a parasztok. Fáradtak mindattól, amit az előző szakaszokban hallottunk. Elgyötörtek. A langyos, csodálatosan szép éjszakában ellentétképpen mereven és nyersen hánykolódnak. (Vö. egy másik éjszakai vers képével: »Horkolva alszunk s törten, / egymás hátán...« / – *Munkások*.) A »nehéz szavú« jelző éppen arra utal, hogy a vers elejének lírai képét, a »részeg, ölbecsaló anyatermészet« szépségét ők nem érzik és nem fejezik ki, helyettük éppen a költő beszél. Helyettük, miattuk beszél és virraszt. [...]

»Virrasztok« – ez az egy szó foglalja egybe az egész versszakot, az éji csendet, a természet bővületét.⁹³

⁹³ A *Falu* újabb elemzése: Tamás A. [380] Bp.; Szigeti L. [353] 312–315.; N. Horváth [142] 149–162. – A „virrasztás” motívumának előzményei Adynál és

Vannak az ez idő tájt írt versek között olyanok, amelyek mintha az *Eszmélet*, pontosabban az *Eszmélet* előzményeinek hangját folytatnák. [A kövezeten...] talán be nem fejezett és utóbb nem közölt szövegét a korábbi kiadások is az *Eszmélet* előzményeihez sorolták – az újabbakban azonban különválasztottuk tőlük.

*A kövezeten kis csatak hunyorgott,
megszállták a várost az árnyak
s a sok veréb, mely fölcsipogva forgott,
némán, erősen markolta az ágat,
mert jobban ragaszkodik, aki alszik,
mint az éber, ki tovaszállni kész,
az emberek, a villamosok, taxik
sűrűgtek, mint az ösztön meg az ész.*

*Egy kapu alatt egy lányt csókoltam szájon
s a többi nép közt elvegyültem én,
majd kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény.
Már megformálta lassú tűnődésem,
hogy állati búm értelmes, emberi
bánat, amely magát e tündöklésben
hirdetményekben is fölismeri.*

Kafka-nál I. *Eisemann* [89] 57. (A Kafka-idézet: „Te virrasztasz, őrszem vagy, a melletted levő rőzsehalomból kihúzott égő fadarabot lengeted, így leled meg a hozzád legközelebbit. Miért virrasztasz? Egynek virrasztania kell, így tartják. Egynek ott kell lennie.” (*Éjszaka*. Tandori Dezső ford.) A vers kezdetére vonatkozólag viszont elképzelhetőnek tartom, hogy a hangulatában oly rokon vergiliusi sorok is közrejátszottak létrejöttében:

*et iam summa procul villarum culmina fumant
maioresque cadunt altis de montibus umbrae*

(Vergilius: *Ecl.* I. 82–83.)

Mint az *Eszmélet* más előzménye, ez is vallomásos narratíva – ugyanaz a lassú, „tűnődő” hang, csak még vagy már nem villoni formában, hanem 11–10 szótagos sorokból álló szabályos kereszt-rímes szakaszokban. Nagyvárosi itt a színtér, s ugyanaz a félhomály, akonyat, mint annyi versében. Erős az indító kép:

A kövezeten kis csatak hunyorgott...

– és felbukkan egy nem sokkal utóbb kulcsfontosságú szó, itt még félig ironikusan: „kiváltam...”. Ráismerünk az „... itt a szenvedés belül / ám ott kívül a magyarázat” *Eszmélet*-beli motívumára is, még kevésbé pregnáns megfogalmazásban:

*hogy állati bűm értelmes, emberi
bánat, amely magát e tündöklésben
hirdetményekben is fölismeri.⁹⁴*

Szintén közel áll az *Eszmélethez* az ugyancsak még nem befejezettnek tűnő *Díványon fekszem...* kezdetű vers.

*Díványon fekszem, sziszegek:
„Na várjatok!...” S egyszerre hallom
– gyötrően munkát! kenyeret!
kiabálnak az uccasarkon.
S rohanok, majdnem azt sikoltom –
„Várjatok hát! Megyek, megyek!...”
Mit gyerekes dac! Igazi voltom
küzdő, emberi szeretet.*

*mert megoszlik, mint az egy-élet
az egy-igazság maga is.*

Datálása körül vita van. Szántó Judit közölte először, és keletkezéséről is ő ír: „A Népszava szerkesztőségéből jöttünk le. A Rákóczi úton munkanélküliek tüntettek: munkát, kenyeret követelve.

⁹⁴ A versről szépen ír Tandori Dezső (*Tandori* [385] 647–649.).

Velük akartunk tartani, de József Attila döbbenetesen tartott vissza: nem mehetünk velük!⁹⁵ Általában hitelt adtak Szántó Judit elbeszélésének, és egy 1934-es tüntetést kerestek, amelyhez a verset kötni lehet. Bonyolítja a helyzetet, hogy a vers kéziratán szerepel a *Falu gépirata* is.

Pedig világos, hogy a vershelyzet itt más: „Díványon fekszem...” – az analitikus dívány ez, a kor általános szóhasználatával egyezően. A szituáció tehát az analízis és a politikai cselekvés konfliktusa – és, ahogyan Szőke György rámutatott, a vers emlék is lehet, s nem kell okvetlenül konkrét alkalomhoz kötni. Magam is úgy hiszem, hogy ez is *Eszmélet*-előzmény vagy azt kísérő vers – s egy személyiségét megosztó élményt idéz fel. A lapon olvasható két sor:

*mert megoszlik, mint az egy-élet
az egy-igazság maga is.*

– a maga frappáns tömörségével az *Eszmélet* egyik alap gondolata, az előtte levő szakasz pedig ennek illusztrációja, példája annak, hogy kerül konfliktusba a kint és a bent. Tegyük hozzá: a formálás, a metrika és a forma még mindig a villoni huitaine-ből lett stanza – mintegy annak a formának végső feszítése.

Már 1934. késő nyáriak, pestiek lehetnek azok az alkalomhoz kötött versek, amelyekben mintegy odahagyja komoly álarcát, játékosan kiszól a szerepéből. Ilyen a július 21-én írott *A szigeten* – müncheni tanítók karegyesülete és a Reichssymphonie margitszigeti hangversenye váltotta ki belőle a csipős – náciellenes – verset,⁹⁶ amelyben azonban kedvelt képei körítik a dühös szatírárt:

*Úgy ízlett már a levegő is régen,
mint állott sör, habja se volt az égen...*

Talán 1934-ből való a *Szegénység szennylepleiben...* kezdetű, „Smá Jiszróel” refrénű vers – különben egyetlen zsidó tárgyú verse

⁹⁵ Szántó [337] 193–194.

⁹⁶ L. ÖM 2. [8] 395., ill. ÖV 2. [13] 547.

–, amelyről valószínűnek tartom, hogy egy még nem azonosított szöveg fordítása. Különböztetést sem tudjuk, kinek írta, és hol jelent meg.⁹⁷

Ugyancsak valószínűleg 1934-ből való a Judithhoz – Juditról írt *Nyári délután*.⁹⁸

*Cseveg az olló. Néne
nyesi a pázsitot,
guggol. Hátulról nézve
is látni, ásitott.*

*Rádió nyüzsög. Szárnyak
dongnak az üvegen.
Lágy szellők táncot járnak
a puha füveken.*

*Az idő semmit játszik,
langy tócsa most, megállt.
Hogy elleng, abból látszik,
hogy remeg a virág.*

*Én sem tudom már régen,
alszom? vagy dolgozom?
Megterit feleségem
szép fehér abroszon.*

*Az eget is a tájon
vászonyfény lepi el.
Csillog, mert üvegtálon
ül, a földieper.*

*Boldog vagyok? A kedves
mellettem varrogat
s hallgatjuk, amint elmegy
egy vak tehervonat.*

⁹⁷ Datálását l. ÖV 2. [13] 548.

⁹⁸ Először 1936-ban jelent meg a Szép Szóban, de tárgyi elemei 1934 nyarára utalják.

Stílus- és metrikai játékként is szemlélhetnénk: 7/6-os sorokból áll – voltaképpen a francia alexandrinból származtatott, de kettétört nibelungi sor, amely különben József Attila egyik ritkán alkalmazott formája – *Az a szép, régi asszony* sorfaja lesz utóbb. Itt inkább Petőfi: *Egy estém otthonjára* emlékeztet:

Borozgatánk apámmal
ivott a jó öreg...⁹⁹

Itt hát idillt játszik, családi idillt, Korong utcai álidillt:

*Boldog vagyok? A kedves
mellettem varrogat
S hallgatjuk, amint elmegy
egy vak tehervonat.*

A kérdőjel is jelzi – az első fogalmazványra írt *Pörölünk néha, vesezsünk* szavak is jelzik: képzelt-vágyott jelenet ez. Erre utal a vers első részének félig-álom, félig-ébrenlét lebegése. – Szigeti Lajos szép elemzése szerint¹⁰⁰ „a vers felszíni látszólagos idilljével szemben, végigvonul bizonyos szorongásérzet, amely összekapcsolódik a csönddel, s az ember hiányában, az időtlenségben, a semmi motívumában tűnik fel elsősorban”. A vers kulcssora:

*Az idő semmit játszik,
langy tócsa most, megállt.*

Talán nem tévedek, ha úgy gondolom, hogy ez is – mint egy évvel ezelőtt az *Óda* – elképzelt, vágyott, kívánt szituáció – való és semmi között lebegő álmokép.

A játékkerseknek, szerepverseknek ebbe a vonulatába tartozik a következő év elején írt *Altató* is.

⁹⁹ L. Szilágyi [355] 29.

¹⁰⁰ Szigeti L. [353] 311–312.

Az 1934. év nyarának–őszének kétségbeesését, igazi, mélyebb hangját azok a szövegek határozzák meg, amelyekben az őt szorongató rémeket, kényszerképzeteket, fájdalmas emlékeket – mint láttuk, a pszichoanalízis utókövetkezményeként is – objektiválva, pszeudoepikus formában írja meg. Ilyen 1934 nyári–őszői szöveg a *Szappanosvíz*, *Iszonyat* és a prózai *Öngyilkosság*?

A *Szappanosvíz* talán még Hódmezővásárhelyen íródott vagy talán ottani emlék,¹⁰¹ de az is lehet, hogy gyerekkori emléket idéz fel.¹⁰²

*Im, – a hűs udvar téglakocka
vörösén előbb meglapul,
majd óvatosan, ágra-bogra
oszolva előrenyomul*

*a szappanosvíz, de megtorpan
s kis kék fején hol ott, hol itt,
szinte meglátni láthatatlan,
reszkető, apró csápjait,*

*amint az akadályt leméri.
Fel-alá futkos, mint a rab.
A szappanosvizet eléri
a halál és továbbhalad.*

*Még megrázza habos sörényét,
színe reszket, mint ideges
állatok bőre. Sárga fény ég
zöld-kék testén, melyet az est*

*hamvas ujjával nem talál már.
Nem lesz. De amíg ott remeg,
semmicske borzongása átjár, –
az én furakvó lelkemet*

¹⁰¹ József Etára hivatkozva így *Szigeti J.* [348] 128.

¹⁰² Török Gábor szerint egyáltalán nem kapcsolható konkrét eseményhez, voltaképpen nem erről szól. (*Török* [404] 306.)

*is megrezgeti vergődése,
én is szállnék s szállna az ág,
a ház, a szalma, felhő és e
sok egymáshoz kötött világ!*

Első formájában költői bravúrnak készülhetett: 12 sorban, enjambement-ok sorával összekötött indázó mondat festette a szappanos víz útját – a haláláig. A szappanos víz lesz itt élőlénné – bogárrá, különös kis szörnyyé. Utóbb ezt a 12 sort négysoros szakaszokra tagolja, átalakítja, tömöríti és három újabbat ír hozzá, mintegy zenei motívumként továbbvariálja a témát – egy önmagára utaló résszel ellenpontozza:

semmicske borzongása átjár, –

De úgy vélem, igaza van Szauder Józsefnek,¹⁰³ aki szerint a vers „csupa remegés, megosztottság... Talán túlságosan impresszionista kép – csupa színremegés – s mert széthulló... a hatodik versszak hirtelen felugrása a metafizikai értelemben erőtlen ahhoz, hogy magával ragadja, átlényegítse a megelőző versszakokat.” Ez a töredezettség, ez az idegesség még le nem győzött jele e hónapok belső zaklatottságának.

Viszont győz az anyagon az időszak egyik legborzongatóbb, legkísértetesebb verse, az 1934. őszi *Izonyat*.

*A szobakonyhán félhomály van.
Az alkív mögött szendereg
csücsörgő szájjal, rongy pólyában
s fölnyög néha egy kisgyerek.*

*Rezeg, rándul, mint őszi szélben
tócsa a rideg köveken.
Egy kislány, gondolkodva mélyen,
ül a sarokban félszegen.*

¹⁰³ Szauder [341] 319.

Csak ketten élnek az alkóvban,
kiket vágy éltet s gyűlölet.
Bundás kutyával, megkopottan,
Rákóczi-árny az ágy felett.

A kislány hétéves. Kiszökne
s itt benn ugrálni sem lehet.
A mama lelkére kötötte
ezt a dögöt, a gyermeket.

Futna!... Ám oly nagyon tűnődik,
hogy majdnem elalszik bele.
Erőt is érez, hogy a földig
egy várost lerontson vele.

...Ám dagadt szemét nyitja s menten
fölsír a csöpp fiúgyerek.
A lányka végigméri; csendben
megmelegíti a tejet.

A kékülő arcú gyerekre
mereven néz és hallgatag.
Fakó haján, mint halott lepke,
lógatja szárnyát a szalag.

Majd az ordító szájba tolja
a tejes üveg cucliját.
A fiú köhög fuldokolva
s mint bot, ha törik, úgy kiált.

Mint tenger, ráng az apró termet;
a cucli csöpög, mint a csap;
a lány elveszi és a gyermek
nyel, vonít és utánakap.

Majd ismét a szájába nyomja,
mert már csak tátog és feszül
s mire az szopva megnyugodna,
kiveszi ajkai közül.

A gyermek nem tudja, örüljön,
vagy sírjon véghetetlenül;
haragja rázza. A tej följön
kis gyomrából s ajkára ül.

Első formájában Akárha most született volna, kettő: 12 sorban, en- jambement-ok sorá- nyambent-eket festette a szap- panos víz útját – a- mit előlennye – bogárra, különös kis- sort négysoros sza- kaszokra tagolja, a- ujjabbat is hozzá. mintegy zeneti motív- ujjabbat – egy önmagára utaló résszel ellenpo- zít.

Üvölt és hápog; szopna s retteg.
Ínyével a homályba kap.
Csak mikor istenek születtek,
szülőikben kélt ily iszonyat.

De úgy vélem, ig- aki szerint a vers csupa remegés, me- san impresszionista kép – csupa színre- a hatodik versszak hirtelen felugrása a- erőltetien ahhoz, hogy magával ragadja, a- zakokat." Ez a töre- dozettség, az az ideg- e hónapok belső zaklatottságának.

Így játszik egy félóra hosszat,
némán és mosolytalanul.
Mikor egy szomszéd nő kopogtat,
megreppen, mégis válaszul

Viszont győz az- legborzongatóbb, leg- kísértetiesebb versc-

lágyan szól ki a hasadékon:
„Tán most kap szegényke fogat!”
Aztán az alkóvba ül s vékony
tíz kis ujjával játszogat.

Az anya este – hetek óta
így van ez – ölébe veszi
fiát, az őt marokra fogja
s az édes tejet nem eszi.

Az üveg láttán sírni kezd el;
csak az ől erős melegét
kéri s mint roskadt öregember,
reszketve húnyja le szemét.

Az anya nem tudja, mi lelte,
(kendőjét ekkor veti le).
A kisleánynak perg a nyelve:
„Időben adtam ennie.”

„Mama, engedjen főzni engem!”
Már frissen, vidoran nyafog.
A mama fáradtan, esetten
érzi, aludni volna jobb...

Éjjel a csillagok nem égnek,
évszakok sírnak és egek.
Almában sír az anya s ébred,
azt hiszi, sír a kisgyerek.

Azon néma vinnyogás dermed.
Az anya ágyából kikel –
úgy látja, mosolyog a gyermek,
és megnyugodva alszik el...

Mikor munkába siet reggel,
készít egy kis tízórait
s indul. A kisleány is felkel
s míg ruhát ölt, fogadkozik.

De nyomja nagy magánya itt benn,
kín löki – játsszék odakint.
Ismét fölír a gyermek s minden
előlről kezdődik megint.

Egészen sajátos képződmény József Attila költészetében. Egyrészt a pszichoanalitikus narratívák közé tartozik – a gyerekkor kínzó élményeinek kibeszélése, objektíválása. Voltaképpen párja, folytatója a Rapaport-leveleknek, s így előzménye a *Szabad ötletek...*-nek is. Másrészt nála aránylag ritka epikus forma, kerek történet, valóságos ballada – ez utóbbi jelleget húzza alá a 9–8 szótagos jambikus sorokból álló, kereszttrimes, kimérten egyforma, szinte kényszeresen egyforma metrikájú 24 szakaszban. És éppen a hosszúság a feltűnő, ez közelíti a pszichoanalitikus naplókhoz.

Pszichológiai szempontból pontos elemzést ad róla Szőke György: „... egészen korai sérülések, traumák elevenednek meg... a táplálás és annak megvonása félelmetes körforgásban, melynek során... a nővér helyettesíti az anyát... Annak ellenére, hogy a legszemélyesebb élményekkel telített, vagy talán éppen ezért, »alanya« rendkívül távolított. A versben nem lehet nem ráismerni a szinte dokumentumszerű pontossággal megrajzolt Gát utcai szobakonyhára, az egész nap távollévő, s éjszaka, álmában, önnön bűntudata kísérteteivel viaskodó mamára, s természetesen magára a kisgyerekre. Mégis, önmaga ennyire távolított ábrázolására, tán éppen azért, hogy valóban távol legyen tőle – nemigen találunk példát verseiben... Minden feszültség s minden »jó érzés« alapvetően az evéshez, illetve éhségéhez kötődik.”¹⁰⁴

Szentkuthy Miklós viszont így látja: „A költők szocializmusának útja: az ábrázolás. Ilyen az *Iszonyat*. Szoba-konyha és rongyok világa, – de mikor a piszokban és frászban vinnyogó pólyásdögöt az őszi szélben »rezegő tócsához« hasonlítja, megint József Attila leglényegénél vagyunk: egyrészt valami ideges szépség árad a nyomortanyára, másrészt az egész világ is csak a Sátán proletár lágerjává alakul: ősz, november, tó, minden – csak kozmikus szemét. Ha ócska nyomor-katalógust írna össze egy mucsai szónok számára (ahogy egy rakás műkedvelő a »realizmus«-t képzeli): bizonyára nem beszélnék róla mint költőről.

Hogy tudja hát a szegény-sorsnak ilyen abszolút művészi és abszolút morális kifejezését adni? Miért a legnagyobb szocialista költő?

Tömör; elemző; és fantasztikus. Tömör: »megmelegíti a tejet»; »szájba tolja a tejes üveg cucliját»; »a cucli csöpög»; »a tej följön kis gyomrából«. Persze ez az egyelemű, hulla-mezítlén egyszerűség és átok-precíz tömörség azáltal lesz ily tökéletes hatású, hogy »prózaiságuk« tökéletes vers-ritmusba illeszkedik. Az ilyen puritán ábrák: a legvádlobb vádbeszédek. – Közben *elemző*, mint egy zse-niális orvos, vagy egy gyermekét borogató anya. Milyen jól látja a hétéves kislány lelkét: dühét, félelmét, hülyeségét, bosszúját, – ilyen gépszerű, vacak állat az ember: a teremtő Ördög, és az ördöghitű

¹⁰⁴ Szőke [363a] 106–107.

gyár teszi azzá. Hogy figyeli a csecsemő vakond epilepsziájának minden árnyalatát! hogy nyel, hogy hány, hogy kapkod, hogy izzad! — És az egyszerűség és elemzés mellé: a fantázia. A lógó szalagból halott lepke lesz, — mikor az ótvaros kis varangy bög: »mint bot, ha török, úgy kiált« — az erek »pondrókká« válnak, — a szemét úgy hunyja be (ez már valóban démoni megjegyzés egy csecsemővel kapcsolatban): »mint roskadt öregember«. És ennek a kis mosókonyha-gilisztának életét megint beleolvastja az egész elátkozott mindenség életébe, amikor arról beszél, hogy »évszakok sírnak és egék«.¹⁰⁵

1934 őszén keletkezett pszichoanalitikai narratíva, de prózában: az *Öngyilkosság?*¹⁰⁶

Az 1935-ös keltezésű *Az öngyilkos* című kiadvány voltaképpen már 1934 novemberében megjelent.¹⁰⁷ A Novák Rudolf és Társa kiadónál adták ki az Emberismeret című folyóiratot, a magyar individuálszociológusok orgánumát — voltaképpen ennek különszáma *Az öngyilkos* című cikkgyűjtemény, amelyet Kulcsár István és Székely Béla szerkesztett. Nyilván az előbbi felkérésre írta a gyűjteménybe József Attila ezt a „novellát”. A számba különben orvosok (mint Décsi Imre, Gartner Pál, Hajnal Richárd és maga Kulcsár István), pszichológusok (Várkonyi Hildebrand, Székely Béla), jogász, Vámbéry Rusztem s néhány író írtak. Igazán rangos névsorban szerepel József Attila: Füst Milán, Kodolányi János, az akkor nagyon felkapott Földi Mihály, Szabó Lőrinc — Kosztolányi is írt három sort. Füst Milán, Szabó Lőrinc és Földi voltaképpen esszét, elmélkedést közölnek, Kodolányi János ír szociológiai, tényfeltáró prózát, főleg persze az Ormánságról. Egyedül József Attila ír saját magáról — novellát.

Ez az írás, a kilencéves kisfiú emléke a Gát utcából, mintha teljesen mentes lenne attól az iszonyatos szorongástömegetől, ami a korábbi és későbbi gyerekkor-megidézéseket jellemzi. Sőt: humor

¹⁰⁵ Szentkuthy [343] 532–533. — Egy részletéről („frissen, vidoran nyafog”) 1. Fónagy Iván elemzését (Világirodalmi lexikon 4. köt. Bp. 1975. 494.)

¹⁰⁶ ÖM 4. [10] 24–26.

¹⁰⁷ Így Katona [181].

és irónia, önirónia bújkál benne – ezúttal szinte fölényesen győz a múlton –, távortartóan, szeretettel, megértően és mégis kritikusan szemléli magát, talán kissé harapósabban Jolánt és Etát, és ebben az írásban nagy szeretettel az anyát. Kerek a kaland, pontos az elbeszélés, mintha egy másik József Attiláról lenne szó. Felvetődnek a kételyek: valóban ekkor írta? A szublimálásnak, az önfegyelmzésnek miféle tüneménye ez? Annál is inkább: itt álöngyilkosságról van szó – komolyan gondolt, de nem sikerült tettről –, és ezt annyi más követte még. Ez adja az *Öngyilkosságnak* komor kiegészítő szinét.

A mű érdekességét növeli, hogy kevés az olyan írás, ahol József Attila elbeszélésszerűen, kontinuusan, napló módjára vall gyerekkoráról. Talán a *Verstan és versírás* című, töredékesen ránk maradt tanulmány eleje még ilyen.

A n y a , Ö s z

1934 ősze: a szorongások, a gyerekkor emlékei és főleg az anya alakja sötétebben, tragikusabban, misztikusabban bukannak fel.

Megjelenési ideje: szeptember 10. – tehát szeptember első napjaiban írhatta rövid nyolcsorosát, az *Anyát* – egyik legmegdöbbentőbb anyaversét, egyúttal az egész „kései költészet”-ének mintegy nyitányát:

*Az őszi eső szürke kontya
arcomba lóg zilálva, bontva.
Harmadik napja sírja, mondja,
mint tébolyult anya motyogja
– mert csecsre vágyom – rám meredve:
Reátaláltam gyermekemre,
aludj el, édes kedvesem, te,
csitt, csitt, kicsikém, tente, tente...*

A rendkívül furcsa metrika: 9 szótagú jambikus sorok, mindössze két, négyszeres rímmel – mágikusan kényszerképzettségűvé teszi a verset. Kísérteties anyaképéről Beney Zsuzsa elemzését idézem:

„Ha a verset József Attila életművének folyamatában vizsgáljuk, megrázó élményként éljük át a külső és a belső világ összemosásának ha nem is első, de ilyen mélységben talán mégis elsőnek tekinthető felbukkanását. Ebből a versből dermesztő előérzetként csap ki a költő betegségének közeledő krízise — és éppen ezért tűnik olyannyira baljósnak, oly szépnek, az anyjához fűződő kapcsolat oly jellegzetes meghatározójának az, hogy éppen itt, éppen így lép be a költészet gyakori és meghatározó témái közé alakja: a kettősség, hidegség, az esőcseppek szálainak fonadékán átütő űr képében... A szürke konty, mint perszonifikáció, itt még egy — akár távoli — személyre utal; a kép a *zilálva-bontva* szavakkal kezdi a dezintegrációt érzékeltetni. Ez a tendencia folytatódik a *sírja, mondja, motyogja* igékben — s végül maga a szöveg mondja ki, kertelés nélkül: *mint tébolyult anya!* Érdeemes megemlítenünk, hogy az örült anya képével éppen ebben az évben másutt is találkozunk (*mint örült anya magzatát / amellyel némaságot szül — azt hiszi ő — vagy ősi tiszta űrt [Szürkület]*). Fontos, hogy mindkét helyen lényegében nem az anya, hanem az *én* közérzete ábrázolódik, az anyai alak magatartásába transzponálódva; de éppen a kettős megjelenés miatt nem lehet előzmény nélkülinek tartanunk az anya és az örült állapot összekapcsolódását; mintha ez a rémületes kép a tudatba már befészkelődött volna, s József Attila képi világának egyik archetípusa lenne. A vers félelmetessége csak egyik, külső szintjén kapcsolódik a tébolyult jelzőhöz; mélyebben abból fakad, hogy az olvasó számára természetesnek tűnő biztonsággal forgatja egymásba az én és a külvilág jelentéstartalmát: az eső azért sír, motyog, azért lesz tébolyult anya, mert az *én* csecsre vágjuk. Ezután a megfordítás után már egy másféle valóságban érvényesek szavai, s a »reátalálás« e másféle valóságban egyben a realitástól való teljes elszakadottságot is jelenti. A költő, a vers szubjektuma hazaérkezik, anyjához érkezik, de abban a világszférában, amit ő maga teremtett meg, a tudott, a kimondott irrealitásban. A fordítás kétszeres: az esőből azért lesz anya, mert a költő csecsre vágjuk — és azután nem ő talál anyára, hanem az anya gyermekére! S az anya az, aki tébolyult, nem a költő, aki előhívja az esőből, aki az esőt, a hideget, a háromnapos szürkét, kegyetlent látja anyának! A helyzet a versvalóságban belül az anya tébolyára vetíti az irrealitást: de ezzel a dupla

megcsavarással, amikor messzire távolodik a valóságtól, azzal, hogy azt, ami irreális, valóban annak is érzékelteti, helyreállítja a világ valóságosságát. Ebből, csakúgy, mint a *Magány*-ból és számos más kései versből, kimondatlanul is a semmi sugárzik:...”¹⁰⁸

Ugyancsak 1934. szeptemberi, néhány nappal későbbi (szeptember 16-án jelent meg – ez fontos – a Népszavában) az *Ősz*.

*A fán a levelek
lassan lengenek.
Már mind görbe, sárga
s fonnyadt, puha...*

*Egy hallgatag madár
köztük föl-le jár,
mintha kalitkája
volna a fa...*

*Ó, kedves, ránk tekint,
zeng az ősz megint.
Eső mormog s rá a
nép nyomora...*

*A szomszédban szegény
mészároslegény
ajkán sír, mint árva,
egy furulya...*

Ez viszont könnyed dalforma, négy (6–5–6–4 szótagú) sorból álló, hintázó ritmusú, erősen trochaizáló, két párosrímmel – klaszszikus dalforma tehát.

Természeti képpel indít: a József Attilánál oly gyakori lassú mozgással, hangulatfestő szavakkal – a kulcsszó: *lengenek*. A 3., 4. sor bravúros jelzőhasználatáról Fónagy Iván így ír: „A szokatlan, bár igen precíz »görbe« jelző megüti a fülünket, és figyelmeztet, hogy ezúttal nagy figyelmet igénylő, gondosan értelmezendő *hírr*el állunk szemben. A négy jelzőt nem fűzi egymáshoz asszociatív ka-

¹⁰⁸ Beney [53] 69–74.

pocs. Aligha álltak még így egymás mellett írott szövegben vagy beszélgetés folyamán. Külön-külön állnak (akárcsak a fáról lógó levelek) és mindegyiknek kell figyelmet szentelnünk... Ezáltal felszabadul a jelző: ismét látjuk a sárga színt. Meglátunk valamit, annak ellenére, hogy folyton látjuk.”¹⁰⁹

A második versszak ezt a képet folytatja: és itt Shelley ismert versére játszik rá, nyilvánvalóan idézi („A téli ágon kedvesét / gyászolja egy özvegy madár – Szabó Lőrinc ford.)”¹¹⁰

Sajátos rimelése: páros rím (aa) – majd egy másik, az egész versen végigvonuló páros rím – a mély hangú, orgonahangon szóló á – a.

Ehhez a kezdő természetképhez az *Ősz* első változatában egy társadalmi tartalmú folytatás – a Bartha Miklós Társaság idejére emlékeztető –, két szakasz járul. („Eső mormog s rá a / nép nyomora...” – nyilván a Népszava kedvéért is. És felfigyelhetünk rá: a 3. versszak a „kedvesé”-t, valószínűleg Juditot szólítja meg – a *Nyári délután* szomszédságában vagyunk.

A következő hónapokban a második rész, a harmadik, negyedik versszak új és új átírásával próbálkozik. A madár képe és a szociális motívum helyett önmagához tér vissza:

*Így lépdél, ül fakón
bennem is dalom
s véle rezge árnya,
a némaság.*

Ez már a *Reménytelenül* hangja, a néma csend jelenik meg. A *Medvetánc*-beli változatban (*A fán a levelek...* címmel) azután már nem a költészet, hanem – mint a *Reménytelenül*-ben a „szívem” – a „lelkem” áll:

*Igy csinál lelkem is.
Jár-kei bennem is
ágról-ágra lépked
egy némaság.*

¹⁰⁹ *Fónagy*: i.m. 500.

¹¹⁰ *Szilágyi* [355] 144.

És a negyedik versszak szinte refrénszerűen ismétli:

*Szállhatnak – nem merek.
Meghajlik, remeg
a galy, vár és lépked
a némaság.¹¹¹*

Elképzelhető – talán éppen ez az ismétlés vall erről –, hogy a szöveg ebben a változatban sem volt egészen készen. Egy kéziratos próbálkozás, talán későbbi a fenti változatnál:

*Jövők emlékeit
bűk lebbentgetik –
elillan ma éjjel
az ifjúság.*

Az *Ősz és A fán a levelek...* egyúttal még egy szempontból jellemző a kései periódusra: visszatérés ez a hagyományos formákhoz, a dallamos strófákhoz – az európai és a magyar hagyományokhoz –, s ezen a hangon, ebben a formai keretben szólal majd meg a következő években a legborzasztóbb kín és fájdalom.¹¹²

M a m a

Ugyancsak a Népszavában jelent meg, mintegy annak készült még egy anyavers, amely még a régebbi anyakép, anyamotívum továbbéneklése, de mitikus dimenzióba helyezve: a *Mama*.¹¹³

¹¹¹ Szigeti Lajos elemzésében (*Szigeti L. [353] 318–319.*) az *Eszméletre* utal vissza, annak záró szakaszára, de az elhallgatás, a némaság tragikus felhangjával, a világhiány érzékeltetésével.

¹¹² A két „*ősz*”-verssel kapcsolatban megjegyzem: az *ősz*-motívum ugyanakkor jelenik meg József Attila ellenfelénél, kollégájánál, Fenyő Lászlónál: az *Őszi kávéház* a Nyugat 1934. nov. 16-i számában jelenik meg.

¹¹³ A vers megszületését Szántó Judit emlékirataiban egy, Hatvany Lajosnál zajlott vacsora utáni, feldúlt és kétségbeesett Korong utcai éjszakához köti – amely felszakította József Attilában a régi sebeket. (*Szántó [338] 92–93.*)

Már egy hete csak a mamára
gondolok mindig, meg-megállva.
Nyikorgó kosárral ölében,
ment a padlásra, ment serényen.

Én még őszinte ember voltam,
ordítottam, toporzékoltam.
Hagyja a dagadt ruhát másra.
Engem vigyen föl a padlásra.

Csak ment és teregetett némán,
nem szidott, nem is nézett énrám
s a ruhák fényesen, suhogva,
keringtek, szálltak a magosba.

Nem nyafognék, de most már késő,
most látom, milyen óriás ő –
szürke haja lebben az égen,
kékítőt old az ég vizében.

Németh Andor szép szavaival: „... újjászülte vergődéseiben... a beteg, töpörödött asszonyka mint egy megelemedett görög szobor halad fel kosarával a padlásra, magasztosan, mint egy istennő, kékítőt önteni az ég vizébe. A vers tárgyilagossága, formai tökélye Apollón győzelme Dionüszosz felett. A költő, életének egy ünnepélyes pillanatában végre tökéletes érzékiségű, ritmikusan plasztikus ábrázolásban fejezte ki, amit csak sejtett, de nem tudott kimondani. [...] Most leírta s meg is értette: hogy a felnőtt nem sóvároghat arra, hogy ölben hordják, ez a kicsik privilégiuma...”¹¹⁴

Nem kétséges: a *Mama* még a határon van – a rég magában őrzött anyakép válik itt mitosszá –, a felnőtt ember nosztalgikus viszálygyórája a kisgyerekletbe színezi a képet, de még nincs benne az átkozódás–sírás–káromlás, amellyel nem sokkal utóbb (s a Rapaport-levelekben már korábban) az anya emlékét körülvette. Legfeljebb a 3. versszak utal a távolságra:

Csak ment és teregetett némán,
nem szidott, nem is nézett énrám

¹¹⁴ Németh A. [254] 111.

Egészében ez a vers is annak a klasszicizálódásnak példája, amelyet már említettem — és nem független a megjelenés helyétől, a Népszava október 28-i számától.¹¹⁵

Érdekes különben, hogy a *Mamának* milyen sajátos utóélete volt. Füst Milán a *Medvetánc*ról írott kritikájában ezzel bizonyítja, hogy „Egy jó ötletért, egy szép szóért feláldozza édesanyját. Költői ötleteibe, szép szavaiba belefutad a szíve, olykor a művészete is.”¹¹⁶ Füst Milán megbotráncozását jobban értjük, ha ismerjük az ő, anyjához fűződő viszonyát, mély kötődését. Benedetto Croce viszont erre a versre építi — kissé szónokiasan lelkendezve ugyan — József Attila költészetének dicséretét: „És a néhány verssornak varázsa és bűvölete a költészeté, amely mindig és mentül kevésbé várják, újra születik az emberi kebelben.”¹¹⁷

[*Ez éles, tiszta szürkület...*]

Még egy szöveget ismerünk 1934-ből, melyről nehéz eldönteni, vers-e, esetleg feljegyzés vagy napló, befejezetlen vagy tört befejezésű mű. Az *Ez éles, tiszta szürkület...* kezdetű szöveg ez, amelyet Stoll Béla meggyőző érvelése alapján keltezhetünk 1934 őszére.¹¹⁸

Ez éles, tiszta szürkület való nekem.

A távolban tar ágak szerkezetei

tartják keccsel az üres levegőt.

A tárgy-egyén mind elválik a többitől,
magába mélyed és talán megsemmisül.

Ki tudja? Válaszolna erre ösztönöm,
de mint az eb, melyet gazdája megszidott
s kedvetlenül borong a rideg udvaron
s ha idegen jó, rávonít, de nem beszél,
olyan most ő. Mihez foghatnék nélküle?

¹¹⁵ A versről l. *Szigeti L.* [353] 554–556.

¹¹⁶ *Füst*, Nyugat, 1935. márc. 1. — Kortársak [202] I. 367.

¹¹⁷ *Croce*, *La Critica*, 1942. — Kortársak [202] III. 1784.

¹¹⁸ Magam korábban, a Németh Andor-kiadás alapján is, 1937-re tettem, a vers jellege és tartalmi okok is ide utalták. Stoll Béla (l. ÖV 2. [13] 548.) érvei meggyőzőek. Az időrendi besorolást vitatja Török Gábor (*Török* [405] 421–422.)

Csak egy bizonyos itt — az, ami tévedés.
Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe
beléfogóznom. — Jární gyermek így tanul
Hisz gyermek is csupán azért nem lehetek,
mert túlnyügös volnék, makacs és kétszínű,
talán mivelhogy minden ember épp ilyen
ravasz és csökönyös, ha az — hogy tudjam én?
Az egyik rámkacsint s azt mondja, szép fiú
s a másik: randa dög, megint nem dolgozol,
de hasadat azt félted! (Hát ne féltsem-e)?
Ez pénzt nyom a kezembe s így szól: Boldogulj,
megértelek, szenvedtem én is eleget
s amaz ellopja tőlem a szemetet is.
Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog, taszigál,
de észre egyikük sem veszi púpomat,
mit úgy hordok, mint örült anya magzatát,
amellyel némaságot szül — azt hiszi ő —
vagy ősi, tiszta űrt. Viselem púpomat
ödöngve én a hemzsegő körúton
és senki

Magam egyrészt a Rapaport-levelek párjának, szinte versátírásának tartom — másrészt az *Eszmélet* továbbéneklésének. A *Nagyon fáj* és a *Szabad ötletek...* felé mutat.

Ha van szürrealista jellegű szöveg József Attilánál, ez az — szabad asszociációk laza formába öntve.

Voltaképpen drámai monológ, blank jambusokban — még ha a vers szövetében meg-megcsillannak is más metrumok, úsznak chorijambusok, dallamemlékek.¹¹⁹ A szöveg szabadasszociációs jellegét húzza alá, hogy a 10 szótagú sorokból építkezni kezdő szöveg olykor 13–14-essé bővül. Nem véletlenül például itt:

Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog, taszigál

¹¹⁹ A metrikáról l. *Szilágyi* [355] 45., az ő megállapításait vitatja Szuromi Lajos, ő chorijambusokat mutat ki (*Szuromi* [367] 758.) — és „3–4 ütemű, metzetkapcsoló-ütemkapcsoló változatokat keverő jambikus-bimetrikus vers”-nek tartja.

Ebben a verses monológban egymás után bukkannak fel nyugtalanító képzeleti, obszessziói, félelmei.¹²⁰ Az „éles, tiszta szürkület”, mint annyiszor, a rács-csipke-kép, amely már a *Tiszazugtól* kísérté:

*A távolban tar ágak szerkezetei
tartják keccsel az üres levegőt.*

És erre az indításra szinte teoretikus cikkekre valló furcsa két sor következik:

*A tárgy-egyén mind elválik a többitől,
magába mélyed és talán megsemmisül.*

Világosan önmaga helyét keresi – az *Egyéniség és valóság* terminológiájával.¹²¹ Innen kezdve a szöveg már valóban hangos meditációvá, belső feljegyzéssé válik. Megint előkerül az ösztön – ezúttal hallgatag kutyaként. A zárás:

Csak egy bizonyos itt – az, ami tévedés.

– az *Eszmélet* „törvény szövedéke” gondolatának immár abszolúti-zálása. Ezt követi az egész József Attila-életműben páratlan önvaló-lomás:

*Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe
beléfgóznom. – ...*

– egész kései költészetének egyik kulcsmondata, magyarázata az élet utolsó percéig megőrzött formának, a „*Költőnk és Kora*” halálos harmóniájának és utolsó sorai feszes metrumának is. Innen azután a drámai monológ teljesen a kényszerképzetek világába visz – idegenség, tétovaság, szorongás, a többiektől való félelem és üldözött-

¹²⁰ A *Szürkületnek* még nem született teljes elemzése. Fontos értékelések egyes motívumairól: P. Varga [428]; Garai [119] 23.; Szigeti L. [353] 301–304.; Szőke [363a] 117.

¹²¹ Más magyarázat („a közösségi részlet egyéni-egésszé növelése...”): P. Varga [428] 83.

ségérvés. A szöveg végén a kiválasztottság, egyúttal a magány tudata, amely itt a „púpotat” jelben tömörül – majd egy hasonlatban szinte sűríti ez évek és a következő időszak nagy szorongásait:

*...észre egyikük sem veszi púpotat,
mit úgy hordok, mint örült anya magzatát,
amellyel némaságot szül – azt hiszi ő –
vagy ősi, tiszta űrt.*

Félelmetes sorok. Az „ősi tiszta űr” – a *Téli éjszakától* kísértette, és az „Űr a lelkem...” sorig végig fogja kísérni.

Ezt a szöveget mintegy önmagának írta – nem iktatta egyetlen kötetébe sem –, ezeket az élményeket utóbb fegyelmezettebb formában szublimálta.¹²²

¹²² A szöveg természetesen fontos mind a betegsége, mind énazonossága keresésének szempontjából, így elemzi Garai (i. h.) és Szőke is. Garai a „púp”-ban a stigmát látja. A szürkület és az anyakép ötvöződésére plasztikus példát idéz Szőke György (*Szőke* [363a] 117–118): „Hogyan alakul ez a mozzanat, hogyan ötvöződik fokozatosan a tudat elhomályosulására is utaló szürkület az anya képével – in statu nascendi figyelhető meg József Attila egy kis töredékének megformálása során. Az első változat:

*Az árnyékból elindul lassan
hús szárnyakkal a szürkület
Már ég a lámpa, de még nem világít –
ami fehér volt, szürke lett.*

A két első sor változik ezután fokozatosan:

*Az árnyékból elindul lassan
Csapatosan a szürkület [...]*

Majd megjelenik a sorok háttérében a szürkületben az anya, a fiókáit egybegyűjtő madár képzete:

*Az árnyékból – csipogva – fiókáit
összegyűjti a szürkület [...]*

S végül a szürkület össze is gyűjti, egybe is tömöríti a gyülekező árnyakat:

*A csipogó árnyékból fiókáit
összegyűjti a szürkület.”*

1934 őszének nagy eseménye: megjelent válogatott verseinek gyűjteménye, a *Medvetánc*.

Már hosszabb ideje tervezte¹²³ ennek a kötetnek az összeállítását, 1933 nyarán, majd 1934 nyarán kezdett el komolyabban foglalkozni a gondolattal, ekkor állította össze először a készülő kötet tartalmát – az első részletes tartalomjegyzéket 1934. szeptember elején készítette el. Szeptemberben kezd nyomdákkal tárgyalni, előbb az Első Kecskeméti Hírlapnyomdával – itt készült próbanyomatókat küld Etának: „Ami Ödönkét illeti, külön az ő számára, ingó hitének szilárdítására küldök sebtiben készített levonatokat.”¹²⁴ Majd a Rábaközi Nyomdával tárgyal – október elején már látszik, hogy kevés lesz a pénze. Ekkor Hatvany Lajoshoz fordul, aki Herz Henrik papírgyárost, barátját beszélte rá, hogy adjon ingyen papírost.¹²⁵ Hatvany 1934 októberében írt levele megnyugtatta barátját:

„Kedves Barátom!

Nagyon meghat törődésed. Megéri. A kötetre való anyagot örömmel néztem át. *Azt hiszem, maradandó értékű kötet.* Persze sok az ízlés – mégis bízom a magamében.

Ami József Attila politikáját illeti, nos hát a költő helyzetének megfelelő nótákat ír. *Azért költő.* Már most, ha nem lakik jól és nem fűthet, természetes, hogy helyzetének megfelelő nótái nem fejezik ki azt a megelégedést, amely...ay (?) Róbert barátunk szemüvegén át sugárzik. Fő, hogy amit ír, költői legyen s hogy *ne ütközzék paragrafusba.* Már pedig ezek a versek ... 99%-ban megjelentek. A kor-

¹²³ A *Medvetánc* kötet történetét Stoll Béla rendkívül alaposan feldolgozta, munkája valóságos filológiai remeklés. Először Stoll [307]; Stoll [309], majd az ÖV I. [12] jegyzeteiben: 514–523. Minden tekintetben az ő megállapításaira támaszkodom.

¹²⁴ Vál. lev. [11] 305. – L. még szept. 10-én írt levelét Etának és Ödönnek; itt kéri, hogy vegyenek át „25 példányt a 2.–P”. Ekkor az a helyzet, hogy „A könyv kiadási ára 760.–P. Ebből már megvan 550.–P” (Kedveseim!... [185a]).

¹²⁵ Szántó Judit emlékiratai szerint Kaczér Vilmos, A Toll szerkesztője ötlete volt, hogy Herz Henrikhez forduljon; és erősen színezett történetet ad elő a „köpcös és tekintélyes” úrról, aki eleinte bizalmatlan és durva volt, és csak akkor enyhült meg, amikor Hatvanyval beszélt telefonon. (Szántó [338] 136–137.)

rektúrát átnéztem – s esetleg Vámbéry Rusztemmel is átnézetem, aki hazánk legóvatosabb duhajainak egyike.

Ma Erdélybe utazom – november 10-ike felé Bécsi kaputérbe költözöm. Ott várlak!!

Ölel Laczi

Gyűjtő, illetve előfizetési ívet kell mindenekelőtt nyomtatni, úgy hiszem.”

„A levelet Herz Henrik beragasztotta a *Medvetánc* 1. sz. példányába, abba, amelyiket a költő neki dedikált »a papírosért köszönettel«”¹²⁶

1934 novemberében nagyobb offenzíva indul a hiányzó pénz megszerzésére. A Toll 1934. november 15-i számában jelenik meg a híradás a kötetéről, benne a mondattal: „A költő előfizetést kér... A kötet ára P. 2. – számozott bibliophil példány díszbörkötésben, csakis előfizetők részére P. 5. –” Ebben A Toll-számban jelenik meg, mintegy ajánlásul Hatvany Lajos, Kosztolányi és Márai Sándor néhány mondata. Hatvany inkább a „mélabús suhanc és fütytös bölcselő” József Attilát mutatja be, visszatérve a *Tiszta szívvelre*. Kosztolányi és Márai szövege:

„József Attila karakán, gyöngéd, izgága, emberi, mérges, ellágyuló, komoly és humoros lélek. Anyagát, a szavakat pedig meg tudja tanítani, hogy minden esetben kezesen simuljanak szeszélyeihez és hangulataihoz. Mindez azt jelenti, hogy költő.

Kosztolányi Dezső

József Attila verseit olvasva mindig azt érzem, mintha rokonom szólalt volna meg, aki lényegesen és addig ismeretlent mond el nekem a családról és valamilyen végtelen atyafiság mítoszáról. Egy-egy szava, és ahogy mondja, egyszerre váratlan és ismerős; megmáshíthatatlan, mint a primitív kinyilatkoztatások, s valahogy már előbb is emlékemben élt. Aki ezt az ismerősséget ki tudja hangszerelni az irodalmi anyagból, az költő. Nyelve egyszerre megérett,

¹²⁶ L. ÖV I. [12] 520. A továbbiakban is Stoll Béla megállapításaira támaszkodom.

mint a fiatal Aranyé. A magyar líra nagy nemzedékének törvényes leszármazottja. Van egy verse — a Külvárosi éj — mely mulhatatlanul hozzátartozik ehhez a magyar lírához, mint a Szeptember végén, a Vén cigány, vagy az Őszikék.

Márai Sándor”

A Toll 1934. nov. 15.

Ezekben a napokban köt szerződést a költő a Révai Irodalmi Intézet Rt.-vel. A papírt az Első Magyar Papíripar Rt. (azaz Herz Henrik) és az Első Magyar Cartonlemez gyár Rt. szállítja — a könyv 1000 példányban jelenik meg és „a nyomdai és könyvkötői munkálatok összessége P. 300. —”. Ezt a pénzt a könyvek eladásából befolyt összeg egy bizonyos része fedezné: „Amennyiben az Önök által vállalt költségek meg nem térülnének, azoknak kielégítésére jelen megállapodásunkhoz csatolt két — készpénzfizetési kezességet igazoló — levél aláíróinak hitelezése szolgál.” Hatvany Lajos 100 pengő erejéig, Hatvany Bertalan pedig 200 pengő erejéig vállalt kezességet. A Révai 400 példányt vett át bizományi eladásra...

Így jelent meg 1934. december 2-án a *Medvetánc*. Hogy a 100, illetőleg 400 példányból mennyi kelt el, arról nincs adatunk.

A *Medvetánc* kötet a versek előtt két mottót tartalmaz:

A 3. lapon a híres négy sort:

*Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni,
ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fújni.*

Utána zárójelben (*Pásztortánc*) áll.¹²⁷ A négy sor jelzi, hogy teljes tisztasággal látja saját mélységeit, és készül a további alászállásra.

A belső előzéklapon jól megfogalmazott, csattanóra kihegyezett kis szöveg áll — prózai írásainak egyik érett példája:

„Ez a kötet 1922–1934 esztendőkből írt verseim válogatott gyűjteménye; elkallódott füzetekben javarészt már megjelentek. A

¹²⁷ A strófa eredetéről l. Móser [246a]; N. Horváth B. [142] 63–64.

régi szövegen itt-ott változtattam, kimondott gondolatuk és képzeletük így találóbb forma érzéseimhez. Az első versek kora ifjúságom kísérletei. Érdeklődők számára ideírom: 1905-ben születtem Budapesten, a Ferencvárosban.”

Megfogalmazás és terminológia az ún. Halász Gábor-levélhez áll közel – az utolsó mondat már a falusi származást olyan tüntetően vallók ellen is íródott.

A válogatásnak korlátot szabott a kötet terjedelme. Stoll Béla kutatásai alapján nyomon kísérhetjük, mint szűkült az eredetileg 15–20 ívesre tervezett gyűjtemény 7 ívesre – és mint hagyott ki eredetileg oda szánt verseket. A megjelölt kötetben a *Szépség koldusa* kötetből (amelynek címét már nem vállalta, helyette *Versek 1922–24-ből* áll) mindössze 8, a *Nincsen apám se anyámból* már 25, a *Dönts a tőkét...* kötetből (amelynek címét az elkobzás miatt nem vállalhatta, így helyette *Versek 1930–31-ből* áll) 17, a *Külvárosi éjből*, tehát a közelmúltból aránylag sok: 12 (az ott szereplő 17 közül), az azóta írt versekből 14, illetőleg (ha a *Reménytelenül* két versnek vesszük) 15 szerepel.

Tanulságos az utolsó, tehát az addig kötetbe fel nem vehetett versek sorrendje. A *Reménytelenül* indít, ez adja meg az alaphangot. Ezt a *Számvetés* követi, majd a nagy, összefogó versek, a *Téli éjszaka*, az *Elégia*, az *Óda* – közben azonban másodíknak – fintorként, változatosságul – a *Haszont* iktatta be. A sort a *Falu* zárja.

A kétségbeesés, útkeresés nagy versei következnek: a *Vigasz* – a két emlékvers: a *Szappanosvíz* és az *Egy kisgyerek sír* – ezt követi az *Eszmélet* – majd egyre komorabban az *Iszonyat*, *A fán a levelek...*, az *Anyá* – zárásul pedig ismét világosabb szín, felemelkedés: a *Mama*.

A végül is 7 ívre szűkült válogatásból történt kihagyásokról Stoll Béla összegzését idézem: ő a korábbi tervezetből 18 vers kihagyását állapítva meg, kifejti: „a versek egy részét a költő, meggyőződése ellenére, a papírgyáros Herz Henrik, illetőleg a Révai Könyvkiadó politikai természetű aggályai miatt volt kénytelen kihagyni. Ezek lehettek a *Nincsen apám se anyám* anyagából, talán a *Förgeteg* és a *Medáliák* két szakasza, a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* versei közül az *Ady emlékezete* és a *Végül*, a *Külvárosi éjből* a *Munkások* és az *Eső*, az újabb versek közül *A város peremén*, az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* és talán a *Bérmunkás-ballada*. Különösen *A város peremén* kényszerű kihagyását sajnálhatta a költő, ezt a verset aztán

fel is vette az egyébként kizárólag 1935–1936. évi verseit tartalmazó *Nagyon fáj* kötetbe”.¹²⁸ A felsoroltak közül egyik-másikat talán költőileg sem tartotta már jónak, mint ahogy izlésbeli, esztétikai okok indokolták a fiatalkori versei szigorú rostálását is.

A versek szövegét – mint ezt maga is jelezte, a *Medvetánc*ba való felvételekor tovább alakította. Ezek a változtatások, esetleg egy részük, amelyeket a maguk helyén mind jeleztem, lehetséges, hogy ugyancsak politikai nyomásra történtek. Így gondoltuk ezt a korábbi kritikai kiadás készítése során, s ezt jeleztük is.¹²⁹ Ma már inkább úgy látom, hogy ha politikai indítéka volt is a változtatásnak, azt József Attila saját álláspontjának változása éppúgy indokolta, mint esztétikai, elsősorban a vers egységére vonatkozó megfontolások. Politikai-társadalmi álláspontját világossá tette, többek között a *Külvárosi éj*, a *Mondd, mit érlel*, a *Haszon*, az *Elégia* bevételével, csak a lehangosabb, azonnali forradalomra utaló „romantikus” részeket írta át. Egyetértek Stoll Bélával: „Arról lehet inkább szó, hogy a költő a túlságosan direkt megfogalmazású sorokat esztétikai okokból változtatta meg.”¹³⁰

A *Medvetánc* kötet címe¹³¹ és válogatása is arra utal, hogy mintegy lezárt egy korszakot, amelyben, mint a medve a versben, különféle elemeket ötvözött szintézisbe.

A *Medvetánc* december elején jelent meg, december 2-án keltek az első ajánlások (Gráber Margitnak, Herz Henriknek), december folyamán a többiek, és még 1934 végén jelent meg az első kritika is.¹³² 1934. december 24-én Vikár Béla 10 pengőt küld egy példányra a La Fontaine Társaság számára.¹³³

*

¹²⁸ ÖV I. [12] 523.

¹²⁹ ÖM I. [7] 360.

¹³⁰ Stoll: i. h.

¹³¹ L. erről *Tamás Attila* [378]. – A *Medvetánc* cím aránylag későn bukkan fel – a Békésmegyei Közlöny nov. 21-én megjelent előfizetési felhívásában. L. *Lengyel A.* [216].

¹³² *Habán Mihály*: Magyar Út, 1934. dec. 15. – Kortársak [202] 1. 341., majd a Népszava karácsonyi számában sz. á. [Szakasits Árpád] rövid jegyzete.

¹³³ PIM JA. 844.

1934 őszén különben változatlanul a Korong utcában lakik — együtt Judittal — válságok és megbékélések között. Más elfoglaltságáról annyit tudunk, amit egy Ottó Ferencnek, november 10-én írt levelében ír: „Sajnos, nagyon el vagyok foglalva — Hatvany Lajos könyvtárát rendezem éppen...”¹³⁴ Versei és műfordításai akkor már a legkülönbözőbb orgánumokban jelennek meg: a Népszavában többször is, a kolozsvári Korunkban, a Hódmezővásárhelyi Hetivásárban és a Békésmegyei Közlönyben, A Tollban, az Erdélyi Heliikonban — és egy új, fiatalok által szerkesztett folyóiratban: a Kerekasztalban. A Kerekasztal 1934. novemberi (valószínűleg 1.) számát Gyomlai László dr. és Mittay László szerkesztették; valószínűleg az utóbbi, Begyáts-Mittay László, József Attilának korábbról barátja, kért tőle verseket. (*Falu, Számvetés, Vas-színű égboltban*) A Kerekasztalnak ebbe a számába különben József Attila barátai közül Németh Andor is írt; és szerepel benne, többek között Földi Mihály, Szerb Antal, Körmendi Ferenc, Komlós Aladár és két írással is Horváth Árpád. Ha nem is a középpontban és nem is olyan súllyal, mint Illyés Gyula vagy Fenyő László, de jelen van József Attila a magyar irodalmi életben.

¹³⁴ Vál. lev. [11] 307.

„FELNŐTTEM MÁR”

A harmincéves

Bársonygallérú, fekete
 télikabátban megy az utcán,
 egy lányra néz, mosoly csillámlik
 avarszín bajsza alatt.

Mért nem szeretitek jobban ti lányok?

Senkise fordul meg utána,
 hétköznapi, kedves alak,
 nem tudják, itt halad a járdán
 aktatáskával a kezében

a gyöngédség s a szigorú ítélet.

Kalapjáról a havat rázva,
 befordul a kávéházajtón,
 körülnéz, itt van-e Tersánszky,
 megérkezett már Nagy Lajos?

Leül és kávé és két zömlét rendel.

Aztán cigarettát sodor
 a hercegovina dohányból,
 újságot olvas, vagy beszélget,
 évődik vagy fölcsap haragja,

örvényt kavarva füstben, villanyfényben.

Hát ilyen ő. Harminc esztendő

...

(Zelk Zoltán: Két vers József Attiláról
 Ezerkilencszázharmincöt)

1935 elejétől megváltozóban a világ. Most már biztos: tartós lesz Hitler uralma Németországban, sokan már úgy fogalmaztak Magyarországon is, hogy ezer évre rendezkedik be a Harmadik Birodalom. 1935 elején, egy népszavazás után, a Saar-vidék ismét Németország részévé válik, nem sokkal utóbb kihirdették a német fegyverkezési egyenjogúságot, nagy erővel fegyverkezik is a német hadsereg – 1936 elején pedig bevonulnak az addig demilitarizált Rajna-vidékre, s ezzel gyakorlatilag papírronggyá vált a versailles-i szerződés. 1935: az Abesszínia elleni olasz támadás éve és az Olaszországgal szemben a Nemzetek Szövetsége által megszervezett szankciók teljes kudarcáé.

A Szovjetunióból is egyre riasztóbb hírek érkeznek: 1934-ben Kirov meggyilkolása és 1935–1936-ban a perek sorozata.

Franciaországban viszont kibontakozik a baloldal választási győzelme, s körvonalazódik a „népi arcvonat”, majd megalakul az első népfrontos kormány. Spanyolországban is a baloldal van uralmon, egy, szocialistákból és liberálisokból álló kormány kezdi meg a reformokat. A Komintern VII. Kongresszusa 1935 augusztusában meghirdeti a népfrontpolitikát, és ez – fokozatosan, átmenetekkel – változást hoz a kommunista pártok eddig merev, szektás politikájában.

Az USA-ban 1933-ban F. D. Rooseveltt meghirdeti a New Dealt – egy olyan gazdasági programot, amely egyesíti a tervgazdaság és a piacgazdaság elemeit.

Mindez együtt, az egész politikai helyzet 1935–1936-ban – szó szerint – halálos, háborúval fenyegető. Még nem tudtuk, hogyan, de mindnyájan úgy éreztük, közeledik a II. világháború, s mindannyian – így vagy úgy – hősi halottak leszünk. Egy nemzedék, írók, költők ebben az atmoszférában indultak. A halál benne volt a levegőben. Bizonyára nem véletlen, hogy a Nyugat 1934–35-ben Írók a háború ellen címmel indított vitasorozatot.

Itthon pedig a Gömbös-kormány már egyre erősebben támaszkodik Németországra és Olaszországra is. Jobboldali, a diktatúra felé tartó programja megvalósítására egyre erősebben fordul szembe nemcsak a polgári és a szociáldemokrata baloldallal, hanem a

Bethlen István köré csoportosuló konzervatív szárnyal is. „Gömbös a kormánypárt konzervatív szárnya ellen vívott harcában »segédcsapatként« használja fel az ún. reformnemzedéket is. A reformnemzedék mozgalom 1934 végén jött létre a NEP, a Keresztény Gazdasági Párt és a Kisgazdapárt fiatalabb tagjaiból, s 1935 elején kezdett aktivizálódni.”¹

Ennek a reformnemzedéknek pedig az irodalmi életben is voltak képviselői. Erősödött ez a „reformszárny”, amikor 1935. március elején megalakult a II. Gömbös-kormány, és áprilisban választásokat tartottak, amely a kormánypárt, a NEP elsőprő fölényével végződött. Az 1935–36-os év, némi tétovázással, visszakozással és kompromisszumokkal együtt is a Gömbös-féle reformpolitika jegyében áll.

Jelzés értékű: 1935 novemberében a tarpai nyílt pótválasztáson Gömbösék (ismét) megbuktatják Bajcsy-Zsilinszkyt – aki akkor már egyre következetesebb bírálója a konzervatív jobboldalnak és a német orientációnak is. Ez alkalomból József Attila megírja a *Levegőt!* című versét.

Az irodalomban is új törekvések tűnnek fel – de József Attila ekkor már és még nem játszik jelentős szerepet ebben.

A Nyugat – amelynek Babits 1934 decemberében új korszakát jelenti be – természetesen még mindig a középpont, az értékjelző. De mellette ekkor már fontos a Válasz is – különféle változások és viták után 1935 tavaszától Sárközi György szerkeszti. Ekkor még sokfajta törekvést fog össze, a népi gondolat híveit és az európereket is, jellegét Németh László, Illyés Gyula, Cs. Szabó adja meg – egyre inkább Németh László reformprogramjának lesz fórumává. Mert a Birodalom árnyékában, az új Európában, az új helyzetben Németh keresi legszívósabban a követhető utat – a közép-európai gondolat, a magyar birodalmi gondolat és a nemzetelál víziója közt hányódva, egyre határozottabban egy sajátos magyar minőség-szocializmus, egy telepekre alapozott, kisközösségi társadalom képével. És ez új Sziget-Magyarországnak egyre inkább az „új görög-ség” lesz egyik ideológiájává – a megújított ókortudományon alapuló új felismerések. Kerényi Károly már többször szerepel a Válaszban – készülődik a magyar Horatius noster –, és már dolgoznak

¹ Magyarország története 1919–1945. Szerk. Ránki György. Bp. 1976. 704.

azok a tudósi és írói körök, melyekből majd az Argonauták fog kinőni, egy – a szó szoros értelmében vett – újklasszicizmus.

A Válaszhoz tartozók azonban ugyanakkor úgy érzik, gyakorlatilag is tenniük kell és lehet a magyar problémák megoldására – ők csatlakoznak majd a Gömbös, illetőleg Kozma Miklós kezdeményezte Új Szellemi Fronthoz. És a „magyar problémák” tárgyalása során egyre több szó esik a zsidókérdésről. Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című könyve nyomán a Válaszban ismét fellángol a zsidókérdés vitája Németh László és Kardos Pál részvételével.

Mind e közben a Nyugatban és más kisebb folyóiratokban is megjelenik egy új nemzedék, az, amelyet utóbb a Nyugat harmadik nemzedékének neveznek. Finom, csiszolt, fojtott, elégikus és fáradt a hangjuk – 1935 őszén majd a Fejtő Ferenc szerkesztette Korunk antológia mutatja be őket, alább részletesen szólok róla.

1935 elején a Nyugat és a Válasz mellett (természetesen a változatlanul olvasott kolozsvári Korunkon kívül) több új baloldali folyóirat is megjelent. Ilyen kísérlet volt a Gondolat – ekkor Nemes-Nagel Lajos szerkesztésében, –, amely mintha a Korunk magyarországi mása lenne, erősen elméleti érdeklődésű, világirodalmi, szociológiai távlatú tanulmányfolyóirat – jellegadó szerzői, több álnéven Molnár Erik, Nagypál István, azaz Schöpflin Gyula, Kemény Gábor, az első számban még Gombossy Sándor álnéven Hatvany Lajos. Állandó szemleíró Bálint György is, és itt folyik Veres Péter és Fejtő Ferenc hosszú vitája Irodalom és világnézet címmel, l'art pour l'art és tendenciaművészet viszonyáról, amelyben József Attila nevét is megemlítik.² Egyébként a folyóirat, ha nem is kommunista, de ahhoz közel álló baloldali, antifasiszta – és balról áll szemben Németh Lászlóékkal is.

Merevebben követi a régi pártvonalat a Csömöri József szerkesztésében 1935 májusában induló Világirodalmi Szemle. Címéhez híven az élő világirodalmat mutatja be – erősen baloldali válogatással és szellemben. Nagypál István, Bálint György, Lukács Imre, Keszthelyi Zoltán az első szám munkatársai, a szerkesztő Ankét a mai magyar irodalomról címmel a Sarló és Kalapács platform-csoportosításával mutatja be az írókat: „A szocialista költők sorá-

² L. Kortársak [202] I. 351.

ban Hollós-Korvin Lajos és Perneky Mihály a legismertebbek. A proletárköltőknek hosszú sora következnek ezután, de nagy részük egyelőre még alig-alig ismert. [...] A felsorolás teljessége kedvéért meg kell még emlékezni a szocialista eszmékkel és körökkel »kacérkodó« költőkről, a Nyugat fiatal gárdájáról: Illyés Gyula, József Attila, Zelk Zoltán, Radnóti Miklós, továbbá a nem nyugatos, vadregényes ifjú Sértő Kálmán. Nagy Lajos, a kiváló novellista ugyancsak idetartozik.”³

Már 1934 óta jelenik meg Dénes Béla szerkesztésében a Független Szemle is, és 1934 decemberében lát napvilágot egy egészen más jellegű lap: az Apolló Gál István szerkesztésében, a közép-európai gondolat jegyében, egyébként Hatvany Lajos anyagi támogatásával. Írnak bele – az akkor harmincéves filológusgárda írói: Bóka László, Kardos Tibor, Mátrai László, Waldapfel Imre, Gáldi László, utóbb Cs. Szabó László és Illés Endre is, de publikál benne Kerényi Károly és Bartók Béla is. Ez annak a folyóiratsornak első tagja, amely a németországi fasizmussal a humanista kultúrát, az antikvitást, a néphagyományt, a közép-európai népek testvériségét szegezte szembe. Utána az Argonauták, a Sziget, a Magyarságtudomány folytatja majd e törekvéseket.

Kassák Lajos folyóirata, a Munka baloldali, inkább mozgalmi, társadalomtudományi szemle, Kassák legszűkebb körének fóruma.

A baloldali irodalom, általában a baloldali intellektuel helykeresését – ma úgy írnám: identitászavarát – legérzékletesebben Vas István cikksorozata foglalja össze a Válaszban Levél egy szocialistához címmel. Az egész korra, nemcsak a magyar irodalomra jellemző problémásor: a fenyegető rémekkel, a nyilvánvaló jobboldali terrortal szemben a szocializmus kultúrája nem elég erős – kifáradt és önismétlő –, sem a szociáldemokrácia, sem a kommunisták nem tudnak régi formulák ismétlésén túl újat adni, egy új, erős szellemi indításra lenne szükség. Németh Lászlótól és Illyés Gyulától is inspirálódva, valamiféle munkás-népfőiskolát szeretne, mindenesetre az európai kultúrába fogódzó új szellemet keres, voltaképpen azt, amit majd József Attila költészete fog jelenteni.

³ Csömöri József: Ankét. A mai magyar irodalom, Világirodalmi Szemle, 1935. máj. 12.

A Medvetánc fogadtatása

1935 elején a *Medvetánc* megjelenése alkalmat ad arra, hogy néhány fontos tanulmány szülessen róla, és — szűk körben ugyan — műve kezdjen többet jelenteni, mint illusztrációt „írók furcsa életéhez”.

A *Medvetánc*ról vagy 15 kisebb-nagyobb cikk és tanulmány született — közöttük bizonyára a legfontosabb Fülöp Ernőé, azaz Fejtő Ferencé a Korunkban, Füst Miláné a Nyugatban és Bálint Györgyé a Pesti Naplóban, valamint Halász Gábor tanulmányrészlete.

Fejtő a Korunk 1935. februári számában és a Szocializmus februári számában ír róla.⁴

A *Medvetánc* megjelenése alkalmából teljes költészetét mutatja be. Tulajdonképpen ez az első nagyobb terjedelmű tanulmány a költőről, egyúttal az első darabja annak a sorozatnak, amelyet Fejtő róla írni fog, s amely a József Attila, az útmutató című kis könyvben összegeződik. Ebben az írásban⁵ a proletáriátusból jött, de nem szűk értelemben vett proletárköltőt mutatja fel. „József Attila a proletáriátusból jött s annak a gyermeki melegségnek a költője, amely legjobban hiányzik a munkásgyermek és felnőttek sorsából.” Az életrajz, a kalandos élet szeretetteljes bemutatása után így ír: „művészetének erős realizmusa, anyagszerűsége minden sorának sűrített kézzelfoghatósága az anyaggal dolgozó munkásember saját-sága..., utolsó verseinek emlékező, gyermekkoraiba forduló tendenciája arra enged következtetnünk, hogy a gyűjteményes kötete nem zárókö, hanem nyitány és emlékező megismerő feldolgozza majd zaklatott fiatalságának dús élményraktárát.” Az Ady-hatás ismertetése és a *Nincsen apám se anyám* említése után összehasonlítja a *Góg és Magóg fia* vagyok ént a [Bevezető]-vel.

Majd fő témaköreit veszi sorra: Isten—Erosz—Társadalom. Ez utóbbival kapcsolatban Fejtő a nem proletár, de baloldali és szocialista költő ideálképét rajzolja meg József Attilában — mintegy etalonnak állítva líráját: „József Attila proletár származású költő és ennek nyomai egész költői működésén és életformáján föllelhetők.

⁴ Részletes elemzésük: *Agárdi* [25] 294—297.

⁵ *Fülöp Ernő: József Attila költészete*. Korunk, 1935. febr. 16. — Kortársak [202] I. 353., 362.

Mégis vonakodunk azt írni róla, hogy »proletárköltő«, a szónak bizonyos egyirányú harcias használsa miatt. Proletárköltőnek azt szokták nevezni, aki proletár voltát állandóan hangsúlyozza s életében-verseiben a proletáreszményt akarja kifejezni, nem pedig a maga életét úgy, amilyen. József úgy proletárköltő, ahogy Gorkij proletáriró. Nem eszményt és tendenciát ad, hanem a maga emberi valóságát, nem osztálykategóriát, hanem a proletár-ember totális, vajúdó, talán ellentmondó, de őszinte lényegét. A *Tiszta szívvel* amoralitásában a villoni lumpenproletár világát foglalja versbe, a *Magyar Alföldben* a magyar szegény nép tragikumát érezteti Adys szimbólummal, a *Biztatóban* Babitsos impresszionizmussal villant a világ furcsa egzotikumaira s az egészet egy friss, lumpenproletárosan individualista kizengésben végezteti – mindez talán idegen a munkásöntudattól, de mélyen a munkásember érzéséből szól, mint istenversei és szerelmi költeményei is.

József megtette az utat a csavargó anarchizmustól a szocialista eszme tudatos vállalásáig, de jó ízlése megakadályozta abban, hogy költő tollát, sok szocialista költő példájára, a vezércikkíró tollával cserélje föl. Kitűnő intuíciójával megértette, hogy a költészet »szívtől szívhez« szól s a világszemlélet számára csak az érzés tolmácsa és nyersanyaga lehet. A szocialista eszme érzés-alapja, a szocialista ember tipikus és elkülönítő érzése, a szolidaritás legtisztábban benne vált megformált valósággá. E kötetében lefaragta és kihagyta mindazt, ami a tendenciózus szemlélet alapján külső salangként volt hivatva dokumentálni hovatarozását. Legjobb példa erre a *Nyár*, melynek előbbi befejezését: »Eltársaim, a kaszaél – felcserélte a versből szervesen következő: »kék, tünde fénnel fönn a tél«-re. ... Összevetve a kötet verseit, kétségtelen, hogy József nem forradalmi vérmérsékletű költő, hangja inkább az idill és az elgondolkozás felé vonja s a harc inkább kényszer benne, mint természeti adottság. A szeretetre vágyó, kisemmizett proletárgyerek kérdezi belőle: »minek is kell fegyvert veretni – belőled, arany öntudat?« De ki tagadná, hogy az emberek többsége békét és kenyeret akar s a harcot társadalmi kényszernek érzi? A békéért éppen és a kenyérért? Vannak költők, akiknél a harci kiállítás öncélú, heroikus pózra merevedik – József figyelmeztet, hogy az emberségért és az emberiségre megy a játék. Költészetén át »egy megszerkesztett, szép, szí-

lárd jövő» távoli sugara vetődik lelkünkre. S hiába folyik ellene a tehetségtelenek hadjárata minden oldalon s hiába igyekeztek többben – ezt meg kell végre mondanunk – József Attilától elhidegíteni a munkásság egy részét. És hiába reagált erre József sértett és gyermekded bosszúval, – tudjuk nagyon jól és ő is tudja, hogy József a dolgozók és haladó intellektuelek osztatlan táborának költője, értjük és szeretjük, betéve tudjuk és szavaljuk, mindenki ellenére és sokszor önmaga ellenére is.”

Füst Milán írása⁶ legalább annyira jellemző Füstre, mint a bírált költőre – apás lekicsinylés, fanyalgás és lelkesültség között ingadozik –, írói vallomás inkább. Már a kezdő mondat is: „azon tűnődöm, hogy mért tesznek e rendkívüli tehetségű ember versei oly hideg benyomást” – egyesíti a két érzést. Szerinte József Attila hideg, túl játékos, nagy formaművész és mégsem tökéletes. Pompás Füst Milán-i tűzijáték: „Az olvasónak az a gyanúja támad, hogy jobban szeret perlekedni, mint haragudni. Olyan, mint az a szép lány, aki nem tud meglenni vita nélkül s addig viszi, amíg az ember megsokallja. Akkor már sírna is és hina vissza, de már le vagyok hűtve s ha visszatérek is hozzá, már csak fölényesen bánok vele. Holott le kellene hogy igázzon engem, azt szeretném: hogy ne tudjak nélküle lenni. Mert szeretni: azt szeretek mégiscsak a legjobban, minden dolgok között. De ő nem engedi. Mihelyt megint szívelném kicsit, – újra kezdi, kardoskodik, kackiásan perel, szellemesen és szépen, okosan és villogón... s mikor életre-halálra karmol, még akkor is válogatós a szóban, ficamos a szellemességben... de hiába mind e tűzijáték! – a tüze nem fog. Mivelhogy a szenvedély, az indulat, a szív: gyűjt... a szellemes szépség csak gyönyörködtet, – ám egyben fásaszt is, – állapítom meg újra. S az ember bizony sajnálja, hogy nem érez nagyobb megrendülést.

Mert hogy igaz művész: nemcsak szóalálmányai, képei, nemcsak egyes pompás sorai, hanem formaszeregetete is bizonyítja, – ha formái csak ritkán teljeseznek is ki tökéletesekké. Úgy látszik, a formával való csiklandós játék, a merészen szabad fordulatosság: az, amelyet a forma sugall, valamint az így adódó könnyed csillogás és önkényes gondolatkapcsolatok érdeklík a művészetben a legjob-

⁶ József Attiláról. Nyugat, 1935. márc. – Kortársak [202] I. 367–371.

ban. Addig-addig fúr-farag, gyötri, fordítja mondanivalóját, míg egy-egy pompás szót talál. Ennen lelkét addig táncoltatja, míg remek lesz a tánc. Még gyengébb verseiben is ilyen sorok találhatók:

*Tündöklük, mint a gondolat maga
a téli éjszaka.*

Vagy egy elhanyagolt kertről:

Egy vaslábanban sárga fű virít.

Vagy az éjszakai homályról:

*Csillagra akasztott homály,
kemény a menny.*

Vagy a téli éjszakáról:

*A jég fénye közt tovavillan
a kín csattogó hercege..."*

Füst Milán folytatja sorok és strófák idézését, majd megint ugrik egyet: „különbön pedig elég felelőtlenül versel, ezt meg kell állapítanom. [...] Hiszen, hogy szereti a saját merészségét: igen kedves tulajdonsága. Csak egy kicsit sokallom néha. S ezeket az impromptu-eket különösen! – azt a módját, hogy előttem csinálja verseit. Isten nevében nekikezd, hátha sikerül valami? Sokszor sikerül is, de ha nem, nekem kell azt elszenvedni. Vagyis, ki kell mondanom abbéli véleményemet, hogy kicsit sokallom néha túlkönnyű játékait, – túlkönnyű tréfa is akad elég e könyvben, ... de még a meglepőt és különöset is jobban szereti, mint ahogy illik, – nyilván azt képzele róla, hogy az mindenkor kincs: tehát halomba gyűjtve is az... parodizáló hajlamát is fegyelme alá kellene vennie, úgy vélem, – olykor még komoly verseinek is kifacsarja izületeit. Amiért azelőtt a se-lyem, rubint, alabástrom és virág volt a régiek költészetének ked- venc díszítő jelzője, neki tehát a rongy, a kosz, a tők és a krumpli- paprikás a díszítés, – csak azért is! S e mulatságával néha nem kis mértékben képes felbosszantani.

S még egyre figyelmeztetném, ha megengedi: Hogy olykor bizony odáig megy már a szabad asszociációs kép- és hangzattársításban, hogy némely versének nem több művészi értelmét találok, mint, teszem fel, a ráolvasási rigmusoknak. (Ilyen például a *Regős ének* – *A hetedik* című vers, de még a *Medvetánc* is.)

S most, hogy kimondtam, ami a szívemet nyomta, vissza kell térnem arra is, amiről többet kell itt szólni s ami mind e kifogásomnál mégiscsak többet jelent nekem: hogy mennyire szeretem az ihletettségét! Mert bármibe kezd is bele, akárhogy kalandoz is, mégiscsak az ihlet vezeti mindenkor... Ő sose fabrikál verset, inkább a vers fabrikálja őt... nemegyszer volt az a benyomásom róla, hogy percről-percre ő maga is szívesen megváltozna, csakhogy az ihletnek kedvezzen. S ez a tulajdonsága olyannyira szeretetre méltó... de még annyira szuggesztív is: az ember egy pillanatig sem kételkedik benne, hogy költővel van dolga. S ez nagy szó csakugyan, ha meggondolom, hogy ma már, hogy az idő elmúltot felettem, egyre ritkábban győz meg engem efelől költeményes kötet ilyen ékesszólón. S e tekintetben nékem ő a legkedvesebb kortársai között. Nem hagyhatom továbbá szó nélkül azt sem, hogy mennyire rokonszenves előttem tehetségének eredetisége is. Mert csakugyan eredeti, csakugyan nem tartozik senkihez. Ő maga is tisztában van ezzel s dédelgetni látszik e tulajdonságát s nékem ebben igazat is kell adnom néki ama tiszteletnél fogva, amelyet bennem a megszokással, beidegzettséggel és előítélettel szemben való bátor kiállás mindenkor kelt. Mert mégiscsak megkapó e nagy magány, amelyre e fiatal lélek elszánta magát, – hogy támasz nélkül akar állni s az elődök és ősök minden segítő sugallatát elutasítja magától.”

Ez a Füst Milán-írás voltaképpen nem kritika, főleg nem szabályos könyvbírálat. Inkább lírai jegyzet, szubjektív, rá jellemző szélsőségek közt csapongó vallomás. Szabályos bírálat a Nyugat következő számában jön majd, Halász Gábor tanulmányával. Ez több új verseskötetet szemlél, az idősebbek közül Gellért Oszkár, Füst Milán, Török Sophie – a fiatalabbak közül Marconnay Tibor, Fenyő László és József Attila kötetét, s egy-egy mondatban Vas, Weöres és Bóka László verseit. Egyébként Füst verseiről nagyon röviden, nagyon fenntartásosan, fanyalogva ír – ehhez képest a József Attiláról szóló elemzés valóságos felmagasztalás.

Az Új verseskönyvekről,⁷ egy része a *Medvetánccal* foglalkozik: ő is a proletár-indulást látja benne, de ő is érzi, hogyan lendül túl rajta: „A proletár ért benne költővé, akit legtöbbször agyonnyomnak a szólamok és a szakszervezeti konvenciók, de akinek öntudatában, belénevelt fegyelmében, kemény látásában, nyers örömeiben, érzékenység nélküli bánatában, tényeket elfogadásában és emberek eleni tompa dühében, érdessége mögött lappangó játékos, sőt gyermekes ösztöneiben művészi lehetőségek élnek, csak legyen, aki fel szabadítja őket. József Attila ezt az általános képet stilizálta egyéni re a verseiben.”

Kiemeli Villon-rokonságát, játékos képzeletét, humorát, „dúdoló-dörmögő” nyelvét – tehát erényként említi mindezt, amit Füst kifogásolt: „Nála is, mint Erdélyinél, a dalforma hozza a legfőbb meglepetést... Szófantáziája a legerősebb kortársai között...” De ő is kifogásol, s leírja a kemény szavakat – egy új esztétika, egy formálódó újrealizmus jegyében ítéel már: „A külvárost átszellemítő költőnek a legnagyobb ellensége a pártprogram. Ha úgy érzi, hogy szolgálatot kell teljesítenie, az ábrázolás a régi naturalista regény színezésére emlékeztető, megmatni akaró, túlríkító, túlolcsó, a végén az elmaradhatatlan biztató szólamokkal. Ezekben a versekben, (amelyek legnagyobb része szerencsére kimaradt a válogatott kötetből) a kemény proletárban felébred az érzélgős kispolgár, a művészen az agitátor, a látomásokban a közhely, a szépségben a próza. »De – elvtársaim – ez az a munkásság, mely osztályharcban vasba öltözött« – túlságosan komolyan vette a szakszervezeti kötelességet. A költő azonban nem szabad, hogy áldozatul essék sem az érzékenységnek, sem a naivitásnak; a költészet ott kezdődik, ahol a biztonság és fölény az eszközök megválogatásában. Nem sokszinű alkotó, egy hang teljessége és eredetisége emelte őt messze az átlag föl; szomorú lenne, ha kívülről rákényszerített egyhangúság fojtaná el a végső kibontakozást.”

Nyilván erre a bírálatra válaszul írhatta József Attila azt a levelet⁸ Halász Gábornak, amelyet az későbbi bírálatában idéz majd, és amelyet az *Elégiával* kapcsolatban idézek (281–282.).

⁷ Nyugat, 1935. ápr. 1. – Kortársak [202] I. 372–375.

⁸ Vál. lev. [11] 318.

Ugyancsak Füst Milánnak válaszol Pesti Napló-beli kritikájában Bálint György.⁹

„Néhány kritikus azt állította József Attiláról, hogy »hideg« költő. A nyárspolgár-esztétika rendszerint azt a költészetet találja hidegnek, melyben intellektuális elemek is fellelhetők. Lehet, hogy az ilyen esztétika számára József Attila nem eléggé meleg költő, szerintünk azonban éppen József Attila lírizmusának hevítő intenzitását bizonyítja, hogy minden anyagot költészetté tud feldolgozni. Ebben a szélesskálájú költészetben a tudatos és tudattalan elemek egyaránt elérnek: ez egyik legnagyobb értéke.

Új, nagy kötetében, a »Medvetánc«-ban gyűjtötte össze József Attila régebbi kötetének anyagát és néhány legújabb versét. Költészetének nyugtalan fejlődéséről, heves hullámveréséről kapunk egy-egy képet ebben a kötetben, attól a hangos elindulástól kezdve, amikor dacos, polgárdöböntő hetykeséggel így ugrott a nyilvánosság elé az egészen fiatal költő...”

A fiataalkori versek értő méltatása után az érett lírát megkapó képekkel ismerteti.

„Minden táj és tárgy él, szenved, vagy forrong ezekben a versekben, úgy, mint Vörösmarty utolsó nagy, lírai vízióiban. A fájdalomnak, a dühnek, a kinnak és a rémületnek, a nagy ős-szorongásoknak félhomályos világába merül alá egyre többször József Attila legutóbbi verseiben. Valami baudelaire-i szenvedő démoniség tölti el, mely néha keatsi lebegő könnyedséggel, dalszerűen szólal meg. Például:

*Így csinál lelkem is,
Jár-kei bennem is,
ágról-ágra lépked
egy némaság.*

*Szállhatnék – nem merek.
Mehajlik, remeg
a galy, vár és lépked
a némaság.*

⁹ József Attila versei. Pesti Napló, 1935. jún. 29. — Kortársak [202] I. 379–381. Bálint György leveléből (Vál. lev. [11] 312.) kiderül, hogy az írás elfeküdt a Pesti Naplónál — a „rölad már régen megírt kritikám”-ról szól.

Legutolsó verseiben már nem találjuk a lázongó dac erős hangjait. Ezek a versek elszigetelődésről, magános keserüségről, önmagábamerülésről vallanak. Lázadó dacát a költő mintha önmaga ellen fordítaná. Kutató, szomjas, mohó pillantással hajlik a lelke fölé. Át akarja törni az intellektuel-réteget, sőt ami még több, a felnőtt-réteget, és le akar látni a kezdet kezdetéig.”

És itt következik e gondolat, amely majd a *Nagyon fájról* írt kritikáját is jellemzi, és amely szinte máig a baloldali kritika egyik fő gondolja, vezérszólama:

„József Attila, úgylátszik, eljutott önelemzése során addig az ősi határvonalig, melyen túl már nincsen semmi. Most már mintha mindent felderített és tisztázott volna termékeny magányában. Minden nagy és lelkiismeretes magábamerülésnek megújulásra kell vezetnie. Ez a megújulás ennél a nagyszerű költőnél sem maradhat el és útja csak egyfelé vezethet: vissza a világba.”

Rövid, tömör, értő bírálatot kap a Pester Lloydban Turóczi-Trostler Józseftől,¹⁰ az immár megtért s őt feltétel nélkül dicsérő Féja Gézától a felvidéki Magyar Írásban¹¹ – és jóval később, egy év múlva, Ignótus Páltól is,¹² aki ekkor már a két „nagy verset” emeli ki: „Két felejthetetlen nagy verse van kötetében – nagy terjedelme szerint és jelentőségében is olyan, amit a franciák »nagy költészet«-nek neveznek: – az egyik az *Óda* című, a másik az *Eszmélet*. [...] Nem folyamatos költő, nem is egyenletes; mondatait mintha összecsomózná valamely kamaszos, világrejtélyt-fejtegető merevgörccs. Mégis könnyen olvasható; szavainak gravitációja van, mely magával rántja szemünket, s minél nehezebb anyagot sodor, annál egethasogatóbb robajjal.”

A *Medvetánc* fogadtatása tehát – a bíráló és értetlen hangokkal együtt is, a jobboldali és konzervatív orgánumok teljes hallgatása mellett is – azt jelzi, hogy ha nem is olyan központi helyen, mint Illyés vagy Erdélyi, de jelen van a köztudatban érdekes, új jelenségként.

¹⁰ Pester Lloyd, 1935. jan. 5. – Kortársak [202] I. 347.

¹¹ Magyar Írás, 1935. márc. – I. m. 364–367.

¹² Óda és Eszmélet. Esti Kurir, 1936. febr. 29. – I. m. 397–400.

József Attila betegsége

A 30 esztendőös költő — valószínűleg már 1934 késő őszétől — ismét pszichoanalitikus kezelésre jár — Gyömrői Edithez.¹³

Mivel innen kezdve, s főleg majd 1936-ban, egész lényét s főleg líráját érinti, alakítja a betegsége, szükséges, hogy ezzel a sokat tárgyalt kérdéssel itt foglalkozzam.

József Attila betegségről — ugyanúgy vagy talán még inkább, mint párttagságáról — szinte könyvtárnyi irodalom szól.¹⁴

¹³ Gyömrői Editnek, „orvosomnak” dedikál egy *Medvetánc* kötetet 1934. dec. 8-án. [258].

¹⁴ József Attila betegségről az első feldolgozás kezelőorvosáé, Bak Róberté, a Szép Szó József Attila-emlékszámban (*Bak* [37] — Kortársak [202] I. 1014–1022.) — Bak később több ízben is foglalkozott a kérdéssel, József Attila nevének említése nélkül vagy más névvel való helyettesítésével, pl. *Bak* [38] — Kortársak [202] II. 1223–1226., magyar fordítása uo. II. 1529–1531. Bak munkásságáról részletes elemzés: *Bókay–Jádi–Stark* [60] 117–152. — A költő halála utáni években betegsége részletes leírását József Jolán könyvében írta meg, ezenkívül több kisebb cikk is foglalkozott vele. 1957-ben — már József Attila-életrajzom megírása folyamán — felkértem Varga Ervin ideggyógyász főorvost, hogy készítse el József Attila kórtörténetét, Ez 1966-ban szakfolyóiratban jelent meg (*Varga E.* [426]), előzőleg azonban dolgozata lényegét az MTA Irodalomtörténeti Intézetében megvitattuk. A vitát az Irodalomtörténet 1958. évfolyamában kívántuk megjelentetni (l. az erről szóló híradást: ItK 1958. 426.), a megszerkesztett anyagot ki is szedték, utóbb azonban, Mérei Ferenc börtönbe kerülése miatt, nem jelent meg. Az elmúlt évtizedek folyamán még több vitát rendeztünk a kérdéssről. (MTA Irodalompszichológiai Bizottság, 1981., ill. Állami Elme- és Ideggyógyintézet, 1975. Ezek anyaga nem jelent meg, a beszámolót l. *Tasi* [395].

Új fordulatot vitt a vitába három — akkor fiatal — pécsi kutató közös könyve (*Bókay–Jádi–Stark* [60]). A már korábban tanulmány formában is publikált írások (*Stark–Bókay* [305]) lényegében azt állították, hogy a költő nem volt beteg, csak orvosai és barátai „stigmatizálták”. Ezekkel a megállapításokkal sokan hevesen vitatkoztak, főleg a Bak Róberttel foglalkozó részeket vitatták (pl. *Szöke* [357]; *Tamás Attila* [382]; *Gyertyán* [124] 197–221.); *Antal Gábor–Garai László*: Forradalmár vagy neurotikus? Valóság, 1979/11. 88–90.; *Gerevich József*: Megjegyzések egy József Attila-értelmezés értelmezése kapcsán. Uo. 90–92. A szerzők viszontválasza: *Stark–Bókay*: Az önmegvalósító ember. Válasz a hozzászólásokra. Uo. 92–93. Már korábban sok új tényt világitott meg Gyömrői Edit 1971-ben Vezér Erzsébet által Londonból hazahozott iratainak és az ugyancsak Vezér Erzsébettel ott folytatott beszélgetéseinek közreadása — s még inkább a *Szabad ötletek...* publikálása

A sokat tárgyalt kérdésben szeretném itt néhány pontra vonatkozóan összegezni véleményemet – pontosabban: elválasztani egy mástól néhány, sokszor együtt tárgyalt kérdést.

1. Számomra nem kétséges: József Attila beteg volt utolsó éveiben. Kórképe első orvosa szerint, s ez a megállapítás helytállóan látszik: paranoid szkizofrénia. Akkor is szkizofréniáról kell szólnunk, ha tudjuk, hogy a pszichiátria maga is bizonytalan bizonyos fogalmak használatában s a minősítésben is, s ha tudjuk, hogy a „szkizofrénia” voltaképpen összefoglaló címszava egynéhány tünetnek. De a tünetegyüttes, amely – főleg a betegség „hangossá” válásától, 1936 őszétől – megmutatkozott, ezt a diagnózist támasztja alá.

2. József Attila esetében ez a betegség egy rendkívüli egyéniséget, egy rendkívüli tehetséget sújtott. Egy pszichotikus, de nem beteg művész képe bontakozik ki a kortársak emlékezéséből, ha a korábbi évekről szólnak. Alulfejlett ösztönvilág – insuficiencia főleg szexuális téren – párosulva nagyon koraérett s azután rendkívüli módon kifejtett érzékenységgel és hallatlan intellektuális erővel

(először: *Stoll* [6], majd „Miért fáj ma is” [243]). Utóbbiban *Pszichológia* főcímmel hat tanulmány foglalkozik a kérdéssel (Szóke György, Cserne István, Bagdy Emőke, Garai László, Kassai György, Nemes Livia) és négy József Attila-szöveget, ill. -szövegegységet adnak közre.

A nyolcvanas években több új rekonstruált kórtörténet született: *Stark* [306]; *Cserne*: „Miért fáj...” [243], ő „borderline” diagnózist ad; a költő Rorschach-tesztjét értékeli *Bagdy*: uo.; Löscher-teszttel vizsgálja egyéniségét *Mózes-Vargha* [247]; Varga Ervin diagnózisához tér vissza a szerző egy újabb levele nyomán *Gyertyán*: Posztmodern József Attila? *Tekintet*, 1994/3–4. 87–92.

Részint József Attila betegségével foglalkozott az 1993 novemberében Párizsban, az Institut Hongrois, a CIEH és az IRENISE rendezésében megtartott ülészak (anyaga megjelent: *Cahiers d'études hongroises*, 1994/6. 7–134.) Peter Diener, Georges Kassai, Eva Brabant, Georges Baal és A. Bókay részvételével.

A költői mű és a betegség kapcsolatával legbehatóbban és egyszersmind – véleményem szerint – legmeggyőzőbben Szóke György foglalkozott: [358], [364]. Foglalkozik a kérdéssel Garai László, aki szociálpszichológiai nézőpontból tárgyalja, a kommunista párttal való konfliktusra vezetve vissza elsősorban a betegség kitérését (*Garai* [119]). L. még: *Kortársak* [202] I. 849.

Az említetteken kívül minden József Attilával foglalkozó összefoglaló munka (főleg *Gyertyán* [124] 22. és 110.), valamint számos cikk és közlemény foglalkozik a betegséggel.

— ez utóbbit még nagy s egyre gazdagodó műveltsége is támogatta. Mindehhez a gyerekkori élmények, sérülések és a későbbi traumák sorozata járult, amelyek sérülékennyé tették. Egyéni, családi és társadalmi tényezők bonyolult együttese formálta, mint minden embert. Mindez azonban akkor még nem minősíthető elmebetegségnek — neurotikus volt ő is, mint annyi kortársa, mint a magyar irodalom legtöbb alkotója. Neurotikus forradalmár — majd neurotikus humanista — előképe és modellje századunk annyi intellektuéljének.

3. Különlegessé teszi ezt a képet József Attila rendkívül erős önreflexió s hajlama, képessége. Már korábban állandóan vizsgálta magát — részint irodalmi, részint filozófiai fogalmakkal határozta meg helyzetét. Attól kezdve azonban, hogy megismerkedett Freud, Stekel, Adler, Wilhelm Reich műveivel — és maga is, rövidebb-hosszabb időre analitikus kezelésbe is került —, egyre többször határozta meg magát és helyzetét a freudizmus terminusaival. Ennek kettős következménye is van: gyakran észreveszi magán — olykor konstruálja is — a neurózisra és a betegségre utaló jegyeket. Mint írtuk, ez már a Rapaport-időszakban a béltünetekkel kapcsolatban is fellépett. Így hát a későbbi években nehéz elválasztani, mi az, ami valódi tünet és mi az, ami olvasmányból és intellektuális tevékenységből származik. Ilyen kettős indokoltsága van nála a bűn fogalmának, s azt is nehéz elválasztani, hogy az anya- és apakomplexusban mennyi az olvasmányélmény, hogyan alakul át a freudi felettes-én fogalma nála,¹⁵ és mennyi a valóban mélyről feltörő trauma. Egyébként ez a kettős jelleg, a tüneteknek ez a kettős eredete nemcsak az ő sajátja — ismert tünet ez, és nemcsak a neurotikus intellektuelleknél. (József Attila közvetlen környezetében Nagy Lajos volt a példája ilyen kettős gyökerű tüneteknek.)

4. Az erős önreflexió s képesség, általában az elméleti hajlam is magyarázza, hogy József Attila már korán egy európai áramlathoz csatlakozva, illetőleg azzal párhuzamosan, a freudizmusnak és marxizmusnak ha nem is egyesítését, de egymást kiegészítő alkalmazását hirdette az egyén és a társadalom problémáinak megértésére és megoldására. Ez a törekvés nála az 1932-es *Egyéniség és*

¹⁵ L. erről: Bókay—Jádi—Stark [60] 73.

valóságtól utolsó cikkéig jelen van. A „freudo-marxizmus”-sal¹⁶ az európai értelmiség egy jelentős, 20. századi törekvéséhez kapcsolódik.

A marxizmus és valamelyik pszichoanalitikus iskola együttes alkalmazása: olyan törekvés, amelyet már 1909-ben megfogalmaz Alfred Adler, és különféle változatokban tovább élt a II. világháború után is, Sartre-on keresztül egészen Marcuse-ig, az 1968-as diáklázadásokig és Jacques Lacanig. A nagy írók közül Manès Sperber vagy Elias Canetti nevét említhetem e vonatkozásban. József Attila Wilhelm Reich „Sexpol”-időszakának teoretikus munkásságához is sokban kapcsolódik, de lényeges különbségek is elválasztják őket.¹⁷ A *Hegel, Marx, Freud* kapcsán lesz alkalmam visszatérni még a kérdésre.

5. Más probléma József Attila költészetének kérdése. Összefoglalóan fogalmazva: az egyén, a személy beteg, a költészete nem az. Bármilyen szoros szálak fűzik is össze a kettőt, költészete inkább győzelem a betegségen.

Mérei Ferenc írja: „Schizofrén költő – világos, racionalista költészet. Ez a rendkívüli József Attila művében. A vers mint öngyógyítás – talán a költői tehetség egyik jegye ez?”

Ha viszont József Attila költészetében a schizofrenia nem mint a kifejező eszközök modellje, hanem mint élményanyag jelenik meg, mivel magyarázzuk költészetének azokat a furcsaságait (sűrítések, érzékletes és absztrakt egysége, szökdécselés stb.), amelyek mehökkentik a »Medáliák« olvasóit? Ezek a vonások a modernizmus költői nyelvéhez tartoznak, s nagyjából három törekvéből fakadnak: a) a szabad asszociációk fonalán haladva kiaknázni a rejtett szándékokat és a homályos benyomásokat; ezzel polgárjogot nyernek a sűrítések, a szökdécselések, a verbigeráció, az eltolás, a láncszerű szimbólumképzés (pl. Joyce). b) A gyermeki szemlélet-

¹⁶ A kérdéstről l. Erős Ferenc kitűnő monográfiáját: *Erős* [94] és árnyalt összefoglalását: *Erős*: „Miért fáj...” [243]. József Attila freudo-marxizmusáról l. még (eltérő módon): *Miklós* [245] 306–323. A kérdést – Révai József József Attila-tanulmányaival való éles vitában – először legrészletesebben Gyertyán Ervin tárgyalta. (*Gyertyán* [124] – a tanulmány eredetileg az It 1977/1. számában jelent meg.)

¹⁷ Erről l. *Erős*: i. m.

mód egyszerűségével, természetességével, »romlatlanságával« ragadni meg a boszorkányosan bonyolult, modern világot. Így válik művészi eszközzé az ideovizualitás (a jelenségbe belelátom azt, amit tudok róla – pl. Jarry), a szórealizmus (a hangzókhoz fűződő jelentés – például a nevek hangzat-varázsának motívuma Proustnál). c) S végül a legfontosabb; álom és valóság kettősségének kifejezése. (A szürrealizmus programként hirdette, de megvalósítani csak F. Kafkának sikerült.) Ez a törekvés teszi esztétikai kritériummá a szemlélet átbillenéseinek, a különféle tudatsíkok kereszteződésének a kifejezését; ennek formai megoldásai közé tartozik a kettős és hármas látás, a képek egymásra vetítése és az utalás.

A szabad asszociációnak, a gyermeki szemléletnek, álom és valóság kettősségének a kiaknázása egyaránt a tudattalanhoz vezet. A modernizmus egyik fővonása, hogy a tudattalant irodalmi anyaggá teszi, s megteremti az ehhez szükséges kifejezőeszközöket (a correspondenciától a sűrítésig, a jelképektől az utalásrendszerekig).

A modernizmus azt is jelenti, hogy állandó járat van tudat és tudattalan között, és a különféle mélységi síkok gyors egymásutánban vagy akár egyidejűleg is ábrázolhatók. A pszichopátiás, majd schizofren költő egyes korszakaiban (betegségének hullámzásától függően) talán könnyebben valósítja meg ezt a körforgást tudat és tudattalan között. s talán éppen pszichoanalitikus tájékozottságának és kíváncsiságának a segítségével mélyebbre hatol és többet hoz fel.”¹⁸

A szürrealisták tudatosan vallják a közösséget az elmeegógyintézetben ápolottakkal (La Revue Surréaliste, No. 3. 1935), s Breton–Eluard közös művükben (*L'Immaculée conception*, 1930) egy helyütt tudatosan ábrázolják egy általános paralízisben szenvedő ember gondolatjárását, képzetkörét, dikcióját – nem utánozzák, de azonosulnak vele. De nem is kell ilyen messzire mennünk, egészen a végtelen, de talán túlságosan is csinált s eltökélt kísérletekig – elég arra utalnunk, hogy Baudelaire correspondance-tanát, a rimbaudi „je est un autre” tézisét, az ugyancsak általa proklamált „dérèglement des sens”-t, a mallarméi hermetizmust, az izmusok képzettársításait vagy akár Ady sajátos külön világban élését – megannyi

¹⁸ Vita József Attila betegségről. (Kivonat birtokomban.)

alapkövét, indítását minden 20. századi költőnek – ugyancsak tekinthetnénk bizonyos mértékig beteg elmék alkotómódszereinek. S mégsem azok: lehet, hogy bizonyos gondolkodási, érzékelési mechanizmusok s a felfedezések érintkeznek, de súlyosan tévednénk, ha a modern költészet teljes egészét az idegbetegségekkel hoznánk összefüggésbe.

6. Ugyanakkor kétségtelen, hogy József Attila betegsége mint téma, mint anyag, mint elbeszélés megjelenik művében. Ismét Mérei Ferencet idézem:

„Egyedül a schizophren élmények költői feldolgozása mutat a betegségre. Az én bomlását, a tudatrendszer felórlódását, a tudatvesztéstől való félelmet mint élményt – a schizophrenia »Doleo ergo sum«-ját – írja meg. A tudat széteséséről is verset ír, csakúgy, mint más élményeiről, s azt is teljes racionalista vértetzel, a tudatosságnak azon a magas fokán, amely költészetét jellemzi.

A költő viselkedésével, téveszméivel (talán hallucinációival) átlépi a valóságérzék meggyengülésének azt a szintjét, amely a pszichózis határa. De amikor verset ír, szinte visszaugrik a rációhoz, a realitáshoz.”¹⁹

Ismeretes azoknak a József Attila-verseknek a sorozata, amelyekben már 1934-től fogva, de főleg 1935–1936-ban leírja, objektiválja betegségét. Az 1935-ös szonettek, a *Nagyon fáj*, az *Én nem tudtam*, a *Boldog hazug*, *A bűn* s még annyi más mű – megrendítő példái annak, hogyan igyekszik megfogalmazni, szigorú formába önteni, szinte leírni és definiálni, mindenestre tudatosítani s költőileg felemelni kényszerképzeiteit, látomásait, szorongásait. Nemcsak a világos tudat, az elemző ész küzdelme lelhető meg bennük a rá-rátörő kényszerképzetekkel, az elhatalmasodó betegséggel, hanem a győzelem is a betegségen. Győzelem a csendes, de határozott szóval: „én nem vagyok bolond”, győzelem a vallomással: „magamban bíztam eleitől fogva...”, s a legnagyobb győzelem maguknak a verseknek a megszületésével, evvel a hallatlan művészi s emberi teljesítménnyel. Egyúttal József Attila költői nagyságának egyik jele, ahogyan a művel legyőzi vagy legalábbis féken tartja a betegséget.

¹⁹ Mérei: i. m. – L. még Mérei [241].

Élete végéig küzd a kihívással: versbe kényszeríteni a szorongást, hírül adva a személyiség válságát. És minél inkább súlyosbodik a betegsége, annál feszesebbek és tökéletesebb a formái. A formába való kapaszkodás jele is ez — egyúttal a mesterségbeli tudásé, a fegyelemé és a formát adás képességéé. Kései költészetében nyomon kísérhetjük az utolsó verseiig ezt az erőfeszítést. Nem vizsgálom most, hogy e versekben mennyi az egyéni kinlódáson, magányosságon s betegségen túl a közösségi fájdalom, az egyéni magány mögött a haza s a nép fájdalma s elhagyatottsága; e versek nagy részét csak e kettős szempontból lehet megérteni. A betegségét tükröző s leíró versek legnagyobb része nem betegsége klinikai értelemben vett végső szakaszában, tehát 1937-ben keletkezett, hanem korábban, 1935-ben és 1936-ban.

A betegségnek ilyen nagyfokú objektiválása, művészi felemelése nem példa nélkül álló. Hogy csak József Attila kortársaira utaljak a magyar irodalomban: Babits és Kosztolányi testi szenvedésről szóló lírája s főleg Karinthy Frigyes *Utazás a koponyám körülje* hasonló példái az emberi fegyelemnek, a művészi teljesítőerőnek, az írói költelességteljesítésnek. Arra is van példa, hogy éppen a tudatot roncsoló betegség válik ilyen fokig a költészet tárgyává: Csáth Géza novelláiban.

A pszichoanalízis kiváltotta élmények sorát formálja tehát verssé — mégpedig rendszerint leíró, epikus formában is. A szakirodalomban ismeretes a „pszichoanalitikus narrativa” terminus — Bókay Antal a *Szabad ötletek...* jellemzésére használja. A magam részéről József Attila költészetének ezt a vonalát tartom annak. Ismeretes, hogy a pszichoanalízis története egy nagy elbeszéléssel, Anna O.-éval kezdődik, és a pszichoanalitikus történéseket elbeszéléssé is alakították, pl. Georg Groddeck műveiben. Ilyen pszichoanalitikus narrativa József Attila kései költészete — komplexusok elaborációja, akár az Ödipusz-komplexusé, akár az Ego és a világ közti hasadása, sőt saját pszichoanalitikus és orvosi terápiájának metrumba, ritmusba, formába való öntése.

Georg Trakllal és József Attilával kapcsolatban írja Szerb Antal: „... a schizofréniás költőnek olyan előnyei vannak a normális költővel szemben, hogy szinte tisztességtelen versenyről lehetne beszélni. A normális költő csak az ihletett órán, képzeletének teljes meg-

feszítésével vagy, mint Rimbaud, mesterséges eksztázisok útján jut el ahhoz, hogy megszabaduljon a szokványos képzetektől és új, soha nem látott és mégis lényegszerű kapcsolatokba hozza össze a dolgokat – a schizophréniásnak pedig ez a természetes állapota... József Attila a költészetet negatív folyamatnak tartotta, a túlságosan sok eszmetársítás közül, amelyek tudatában felmerültek, el kellett vetnie a feleslegeseket és megtartania azt, amire a versnek szüksége volt.”²⁰

Bizonyára van ebben a kései költészetben, mint általában a kései műveiben valami kényszeres leírási, kimondási vágy is – ez meg a 20. század végének posztmodern szerzőihez közelíti.

7. Így azután kései művében két „vonal”, két törekvés él egyszerre, jelenik meg egymás mellett: egy humanista töltésű, a világ, a társadalom, a nemzet dolgai iránt nyitott „közéleti” líra, egyidejűleg nagyon aktív – utolsó éveiben a korábbiaknál sokkal aktívabb – elméleti, publicisztikai, kritikai és szerkesztői tevékenység. Másrésről a pszichoanalitikus narratíva, önmaga betegségének, kényszerképzeteinek dramatikus-epikus visszaadása, ez állapotok mítosszá váló felnagyítása.²¹

A páratlan az, s erre van kevés példa a kor magyar és világirodalmában, hogy a két vonulat egyszerre, ugyanabban az időben, ugyanolyan szenvedéllyel és nyíltsággal jelenik meg – olykor ugyanabban a szövegben is. Ez a két diszkurzus feszült egyensúlyban van jelen nála, sőt talán ez a feszültség akkori költészetének lényege. Ezzel a kettősséggel csatlakozik most már, a poétikai gyakorlat síkján is, azokhoz, akik a marxista és freudista diszkurzus együttállását hirdették. Ha elfogadjuk azt a nézetet, amelyet először J.-F. Lyotard fogalmazott meg, hogy „a posztmodern létfeltétel” legfőbb jellemzője a „nagy diszkurzusok” érvénytelensége, relatívvá válása, akkor József Attila kétségtelenül jellegzetesen „modern” és nem posztmodern költő.

A fentiekén kívül, mint említettem, van írásainak ebben az időszakban egy harmadik vonulata is – egy nem elaborált s nem is formába öntött asszociációjegyzés. Ez a prestádiumban maradt

²⁰ Szerb A.: A világirodalom története. Bp. 1949. III. 325.

²¹ Erről l. Janzer: „A Dunánál” [17] is.

írástömeg talán öngyógyító célú is volt. Minden ember asszociációi vagy akár kényszerneurózisai végigkísérik, aláfestik mintegy a tudatos cselekvését. Nála a leírási kényszer is teszi, hogy ezt a folyamatot is lejegyezze. Véleményem szerint ez a tevékenység, az így létrejött produktumok nem tartoznak voltaképpen a műhöz.

Magától értetődik: a kutató számára érdekes és valószínűleg az egyedi eseten túlmenően is tanulságos nyomon követni élmények, traumák megjelenését szabad asszociációk vagy akár elszórt szavak, mondattöredékek formájában, és azt vizsgálni, hogy ezek hogyan jelennek meg egyes versekben, hogyan válnak szerkezeti elemmé, hogyan változnak meg, nyernek az új összefüggésben új jelentést.²²

Gyömrői Edit

1934 késő őszen kerülhetett József Attila Gyömrői Edithez pszichoanalitikus kezelésbe. Gyömrői Edit (1897–1987) maga is érdekes, jellegzetes életpályát futott be már 1934-ig is.²³ Eredeti nevén Glück Edit; a Galilei Körhöz, majd a Vasárnapi Körhöz tartozott, irodalmilag Kassák vonzásában indult. Első férje után Rényi Edit, e néven verskötete is jelent meg. A tanácsköztársaság alatt a közoktatásügyi népbiztosságon dolgozott, Bécsbe emigrált, majd Berlinbe ment, ott szerzett pszichoanalitikus kiképzést. Nagybátyja volt Hollós István, a kiváló magyar ideggyógyász és pszichoanalitikus. Gyömrői mindvégig irodalmi, művészeti körökben mozgott Bécsben, pl. Hermann Broch, Hanns Eisler tartozott baráti köréhez – szinte minden művészeti ággal próbálkozott. Vele József Attila ismét a magyar zsidó polgárság egyik jellegzetes tagjával került kapcsolatba.

Gyömrői 1933-ban hazajön, pszichoanalitikus rendelőt nyit – mint képzett analitikusnak, ehhez nem orvos létére is joga volt.

²² Vö. ilyen szempontból Szőke György kitűnő vizsgálatait: A szabad asszociációtól a költeményig. *Szőke* [363a] 95–117.

²³ L. *Vezér* [436]. *Valachi* [422]. – Legújabb részletes életrajza: *Vezér Erzsébet*. Az analitikus semleges senki. Népszabadság (Hétvége), 1996. szept. 7. 26.

(Ekkoriban Újvári László baloldali újságíróval élt együtt, ő számított hivatalos vőlegényének.)²⁴

Hogyan került hozzá József Attila? Gyömrői szerint:

„— Én nem ismerkedtem meg József Attilával: én egy praktizáló analitikus voltam, Lesznai Anna megkért, hogy elvállalnám-e az Attilát, mert nagyon nagy szüksége van segítségre. Hatvany Bertalan hajlandó a kezelésért havi húsz pengőt fizetni. Természetesen elvállaltam. Mindennap járt hozzám. Ezt azért mondom, mert nem tudja elképzelni, hogy mennyi ellenségeskedést kellett nekem elviselnem. Én voltam az a lehetetlen nő, aki azt mondtam, hogy ez az ember beteg, holott semmi baja nincsen, és elvettem az utolsó filérjét. A helyzet az volt, hogy én azt mondtam Attilának, hogy ő hozza el nekem, amit Hatvany ad, mert akartam, hogy tudja.”

Szántó Judit is Hódmezővásárhelyről való hazatérése utánra teszi a kezelést; szerinte Kulcsár István ajánlotta Editet, s „Lesznai Anna és én magam is igyekeztem, hogy megnyerjem Editet”.²⁵ Kulcsár István szerint ő küldte hozzá,²⁶ Látó Anna szerint (személyes beszélgetésünk alkalmából) Hollós dr.

Mindehhez hozzá kell tennem, hogy Gyömrői Edit – kortársai elbeszélése szerint – ha nem is szabályosan szép, de rendkívül érdekes, vonzó nő volt – Kulcsár István finom megfogalmazása szerint „nagyon szeduktív nő... volt. Nem olyan valaki, aki ezt akarja csinálni, mint ahogy az oroszlán meg a tigris nem akar cselekedni... De mindenki, akire Edit ránézett – olyan bűvölő szemekkel –, az ilyen vagy olyan módon beleszeretett.”²⁷

Az analízis kezdetére Gyömrői így emlékezik:

„— Mikor Attila hozzám került, néha egy hétig, két hétig nem kelt föl. Egy ilyen esetre utal az egyik levél is, amit majd át fogok

²⁴ Későbbi életpályájáról: 1938-ban Újvári Lászlóval, immár férjével Ceylonba emigrál, ott férje rövidesen meghal. Ő férjhez megy Ludowyk Lynn professzorhoz, 1956-ban vele együtt Londonba költözik. Férje 1985-ben, ő maga 1987-ben hal meg. József Attilára vonatkozó emlékeit elmondta, iratai nagy részét pedig 1971-ben odaadta Vezér Erzsébetnek, aki ezeket publikálta (*Vezér: Ismeretlen J. A. kéziratok*) [160], ill. a PIM-nek adta megőrzésre.

²⁵ Szántó [338] 28.; L. Tverdota: „Miért fáj...” [243] 399.

²⁶ Kulcsár [207]. L. Bókey–Jádi–Stark [60] 199. is.

²⁷ Kulcsár: i. m.

adni. Judit felhívott, hogy mit csináljon vele: alszik és nem akar fölkelni. Azt mondtam, keltse föl. Nagyon nagy bajban voltam, mert két hét múlva tudtam, hogy Attila gyógyíthatatlan. Viszont azt is tudtam, hogy ha én azt mondom neki, hogy inkább nem folytatjuk, akkor tudja, hogy miről van szó. Ezért azt gondoltam, hogy nem kezelem úgy, mintha egy kezelhető beteg lenne, de nem hagyom el, fogom a kezét. Nem volt ez kezelés. Csak megpróbáltam tartani, hogy ne essen össze. Mikor láttam, hogy saját magára, a családjára, énrám, mindenkire veszélyessé kezd válni, akkor Hollós Istvánhoz mentem, aki a Lipótmezőnek volt a főorvosa, Freud egyik első munkatársa a Ferenczi-generációból. Tőle kértem tanácsot, hogy mit csináljak. Hollós nekem nagyon jó barátom és nagybátyám volt, és nagy befolyása volt az életemre. Nagyon sokat beszéltem vele Attiláról, mert bizonytalan voltam, hogy tartsam-e, ne tartsam, és mindig az volt a biztonságom, ha István azt mondta, jól csinálom, nem csinállok semmi bajt. Ő egyébként maga is nagyon törődött Attilával. Mikor már nyilvánvaló volt, hogy be kell utalni kórházba, akkor vette át a kezelését Bak Robi, aki akkor fiatal kolléga volt. Nekem nem volt módomban kórházba beutalni. Ő beutalta.”²⁸

Nincs okom kételkedni az idős Gyömrői Edit őszinteségében, de a fenti leírás aránylag hosszú időtartamot von össze. 1934 végén vagy 1935 legelején kezdődhetett az analízis, és lényegében másfél évig folyt tovább. Az első konfliktusról a fent említett levél tanúskodik:

„Bp. 1935. ápr. 14.

Kedves Gyömrői,

Judittól értesültem, hogy Maga, természetesen barátságból, tanácsokat adott neki, hogy s mint bánjon velem, keltsen föl stb. Bocssáson meg, de ezért lemondok az analízist. Szomorú vagyok és sajnálom, hogy így kell tennem, de igazán nem tudnék ezután úgy beszélni Maga előtt, ahogyan szeretnék.

²⁸ Ismeretlen J. A.-kéziratok [160] 621.

Modus vivendi az volna talán, ha meggondolná magát és heti egy órát adna a havi 20 pengőért, — mert elvégre a Maga dolga, hogy mit csinál, kinek és mire nézve ad tanácsot, ebbe én nem avatkozhatom, ezt tenni sem akarom, még ha rólam van is szó, ily esetben azonban nekem is másként kell szemlélnem mindent.

Mást értek abból, amit hátam mögött tett és mást abból, amit nekem mondott. Azt hiszem, hogy az ajánlott modus vivendi kivételével nincs semmi, ami megszüntetné azt a különben valósággal igazolt érzésemet, hogy teljesen ki vagyok szolgáltatva. Ha Maga ebbe nem megy bele, akkor még végül is magamtól állok lábra.

Barátsággal üdvözli
József Attila²⁹

Az analízis 1935 folyamán — kisebb megszakításokkal — folytatódott, ezt Gyömrőinek egy 1935. augusztus 17-én kelt levelezőlapja is bizonyítja, amelyet Bajáról küldött el a költőnek.³⁰

Az analízis — műben, magatartásban, feljegyzésekben — megmaradt emlékei nagyrészt 1936-ból származnak, akkor lesznek „hangossá” a tünetek, akkor kezdődnek konfliktusai az analitikusnővel — ott fogunk róluk beszélni.

Arról, hogy Gyömrői Edit — nem orvos létére — helyesen tette-e, hogy folytatta az analízist, megoszlanak a vélemények — elsősorban orvosok nyilatkoznak ellene.³¹ Mindenesetre: a pszichiátriával és pszichoanalízissel foglalkozó szakmunkák figyelmeztetnek, hogy a latens szkizofrént semmi esetre sem szabad a pszichoanalízis normál formájával kezelni — egyébként a szkizofrénia egyik első jele éppen a gyomorpanaszok fellépése (a „Körper-Ich” zavarainak jeleként). Igaz, ezek a felismerések általában 20–30 évvel későbbiek a Gyömrői Edit-féle kezelésnél. Így egy 1956-ból való pszichoanalitikus kézikönyv így fogalmaz: „Ne provokálj, ne legyél aktív, ne akard az alapkönfliktust túl energikusan felderíteni, fojtsd el pszichoanalitikus vágyadat és kívánságodat, hogy az esetet teljesen

²⁹ I. m. 624.

³⁰ Vál. lev. [11] 313.

³¹ Szőke [363a] 40–42.

megértsd.” És hozzáteszi: „ne tévesszen meg, hogy a látens szkizof-rén hihetetlen bőséggel termeli az asszociációkat és nagy hajlama van arra, hogy a szimbolikus kifejezésmódot használja”.³²

Még egy kérdés: mit fizetett József Attila Gyömrői Editnek az analízisért? Ismert – a Rapaport-kezelésnél említettük –, hogy az analízis nélkülözhetetlen feltétele volt – a gyógyítás szempontjából is –, a díj fizetése. Tverdota György összegyűjtötte az erre vonatkozó adatokat.³³ Nem eldönthető, hogy húsz, harminc vagy negyven pengőt fizetett-e havonta – József Jolán több helyen harminc pengőt említ, Vágó Márta emlékirataiban tudósít egy kitörésről: „Hát nem! Följelentem kuruzslásért, ez a leghelyesebb megoldás. Mennyi pénzt fizettem neki! Negyven pengőt havonta. – Igaz, hogy gyakran semmit sem tudtam fizetni, de néha mégis fizettem. Ő azt mondja: – Nagyon jól tudja, hogy mások mennyit fizetnek, hogy ez nem az én rendes honoráriumom. És még azt sem fizettem gyakran.”³⁴

Az 1935-ös Baumgarten-jutalom

1935 legelején, január 17-én levelet kapott József Attila a Baumgarten-alapítványtól – Babits és Basch Lóránt aláírásával –, közlik, hogy 1000 pengős díjat kap.³⁵ Ez évben különben öt 3000 pengő értékű díjat adtak ki (Füst Milán, Halász Gábor, Karinthy Frigyes, Nagy Lajos és Szerb Antal részesült évdíjban), és 1000 pengős jutalomban, illetőleg támogatásban részesítette a Kuratórium Barta Jánost, Ferenczy Valér „képzőművészeti író”, József Attilát, a már akkor idősnek számító Telekes Béla költőt és a nagyon fiatal Weöres Sándort.

A díj, illetőleg jutalom kiosztásának előzményeire a Kuratórium egyik tagja, Basch Lóránt emlékezett. Szerinte a *Medvetánc* megjelenésekor Kosztolányi és ő találkoztak az autóbuszon, és akkor

³² L. Paul Federn: *Ich-psychologie und die Psychosen*. Bern u Stuttgart, Hans Huber Verl., 1956. Az idézet: 165.

³³ „Miért fáj...” [243] 398–399.

³⁴ Vágó [420a] 216.

³⁵ Vál. lev. [11] 307–308.

szinte egyszerre vetették fel a díj kérdését. Babits először Fenyő Lászlónak akart volna díjat adatni, de Kosztolányi indítványára helyette Füst Milán és Karinthy neve merült fel mint támogatásra szorulóké. A jutalmaknál szintén Kosztolányi javasolta meglepetés-szerűen József Attilát. „Egy nagy költő jár közöttünk, akire eddig senki sem gondolt» – szavakkal József Attilát jelölte meg Fenyővel szemben. [...] József Attila nagy többséget kapott. Fenyőre a nyolc tag közül csak ketten szavaztak. [...] Babits a váratlan helyzetekhez alkalmazkodni próbáló mosolygásával megjegyzés nélkül tudomásul vette a szavazás eredményét, de bántotta, hogy és ahogyan József Attila első jutalmazása Kosztolányi akarata szerint történt.»³⁶ Basch még elmondja: „Az ülés végeztével együtt mentünk hazafelé krisztinavárosi lakók. Babits Schöpflinnel elől. A pesti Lánchíd-főnél, ahol autóbuszra szálltunk, hirtelen Kosztolányi felé fordult, komoran és szemrehányólag: »Engem leszavaztatok. Nekem most le kellene mondanom.« De maga sem gondolt erre komolyan.»

József Attila ezt a jutalmat – ha talán nem is nagy örömmel – de átvette. Nem is lett volna oka sértődésre, hisz a nála idősebbek kaptak nagyrészt díjat – persze az a tény, hogy Illyés korábban kapott, bánthatta. Basch szerint újév körül ő közölte József Attilával a jutalom várható kiosztását: „Meghívót fog kapni, korábban jöjjön, hogy kibékíthessem Babitscsal.” „Régóta vágyom arra” – válaszolta.³⁷

Január 18-án volt a díjkiosztás. Az ekkor készült csoportképen látható, balról harmadikként a bajuszos, komor tekintetű József Attila, Halász Gábor és Nagy Lajos között a második sorban.³⁸ Ott volt a közös vacsorán a Vadászskürtben is – innen való egy, többek által aláírt levelezőlap is.³⁹

A Baumgarten-jutalom különben bizonyára nagyon jól jött a költőnek, hiszen ebben az évben is lényegében Judit keresetére, Hatvany Lajos támogatására és időnkénti honoráriumokra építette ingadozó háztartását. Még a Korong utcában lakott Judittal együtt, ha nem is valami harmonikusan.

³⁶ Basch [45] 427.

³⁷ I. m. 428.

³⁸ Fototéka [19b] 57. sz.

³⁹ Közli Basch: i. m. (mell.)

Január 27-én valószínűleg ott van Hatvany Lajos palotájában a Thomas Mann tiszteletére adott estélyen.⁴⁰ Március 4-én kelt Füst Milán egy levele, amelyben József Attila látogatásának elhalasztását kéri,⁴¹ egy másik levélben Straka jelzi: „bárhol örömmel állok rendelkezésedre”.⁴² Március 29-én táviratban köszönti Kosztolányi Dezsőt, „az ötvenéves újszülöttet”, amit az rövid levelében köszön meg.⁴³ Április 14-én előadták a Bach-korálról készített fordítását. (Április 14-én Zilahy Lajos cikkével indul útjára az Új Szellemi Front.) A tavaszt József Attila Pesten tölti, lehet, hogy néhány napot Balatonszárszón is, Eta panziójában. Augusztus 14-én lenne első rádiószereplése, de ez viharszünet miatt elmarad.⁴⁴ Augusztus közepén rövid időre Hódmezővásárhelyre megy, innen kelt Babits-hoz intézett levele, s innen ír Szántó Juditnak meg Gyömrői Editnek. Juditnak pár soros, inkább semmitmondó levelet küld: „Semmi újság, sokat eszem és szeretnék sokat aludni, de hív a kötelesség...” És még egy – értelmezhetetlen – megjegyzés: „Képzeld, itt akadt egy ifjú, ki hallgatta rádiófölolvasásomat!” – hiszen, mint tudjuk, a rádiófölolvasás elmaradt.⁴⁵ De augusztus 23-án már Pestről ír tréfás levelezőlapot Etának [*Három vándor*] című rögtönzésével. A Babitsnak írott levelére alább visszatérek.

⁴⁰ L. Schweitzer Pál: Budapesti lapok Thomas Mann naplójából. Új Írás, 1979/2. 80–90. — Ó Vágó Mártára hivatkozik, aki azonban emlékirataiban (*Vágó* [420a] 197.) csak azt említi, hogy Hatványéknál találkoztak, Thomas Mannról nem esik szó.

⁴¹ Vál. lev. [11] 308.

⁴² I. m. 309.

⁴³ Lengyel A. [221] 177.

⁴⁴ *Wacha* [441] — A M. Rádió különben júl. 26-án kelt levélben kéri hozzájárulását, hogy aug. 14-én »Két költő« címmel az Ön és Sárközi György verseit” műsorra tűzhesse. 12 verset válogattak ki — elég széles skálán a *Megfáradt embertől* a *Téli éjszakán át* a *Mamáig*. 50 pengő honoráriumot kapott volna (Vál. lev. [11] 312.). — *Wacha* Imre (i. m.) arra is rámutat, hogy voltaképpen itt is bizonyos melőzés érte József Attilát — Illyés már korábban felolvasott a Rádióban —, és a költői sorozatban előtte szólaltak meg: Fekete Lajos, Nil (Dapsy Gizella), Reichard Piroska, Rolla Margit és Török Sophie, aug. 9-én Illyés és Fenyő László, utána pedig Radnóti Miklós és Vas István.

⁴⁵ L. Vál. lev. [11] 314. Erre az ellentmondásra Péter László figyelmeztetett. (*Péter* [271] 429.)

1935-ben s főleg az év első felében József Attila cikkekkel, tanulmányokkal, utóbb lapalapítással közvetlenül részt vesz — ismét — a közéletben. Ennek a tevékenységnek egy kristálytisztán a racionalitásra, a tudományra — tehát a marxizmusra és Freudra — épülő gondolatrendszer, szilárd baloldali meggyőződés az alapja. Ugyanakkor egyre határozottabban elutasítja a bolsevizmust, de volta-képpen nem azonosul a szociáldemokratákkal sem — s így egyre közelebb kerül a „megreformált liberalizmus”-t, harcos humanizmust képviselő barátaihoz. És egyre inkább — gyakran gúnyosan s némi megvetéssel is — elhatárolja magát a magyar népi mozgalom képviselőitől. Részint megtartja korábbi kihegyezett, gúnyos hangját, de írásmódja átalakulóban van: megjelennek (először 1935 nyarán a Kosztolányi Dezsőről írt kritikában) egy új „szép édes stílus” elemei, higgadt, dallamos, szinte klasszikus arányú mondatok — mérsekelt izzású képek, valami fölény és távoli derű is. Ez a kései József Attila-prózasztílus párja kései versei hangjának, és egyúttal a magyar esszéíró nemzedék legjobbjainak — Halász Gábornak, Szerb Antalnak, Cs. Szabó Lászlónak — írásmódjával vetekszik.

1934 legvégén, de inkább 1935 elején írta *Munkanélküli írók táppénze* című cikkét, amely azonban nem jelent meg.⁴⁶ Nem tudni, kinek szánta, talán A Tollnak? A Literaturának? A Századunknak? Esetleg valamelyik „baloldali” lapnak, talán a Korunknak.

Az író-nyomoráról, a kiadók és írók viszonyáról, az irodalom szabadságáról folyó — voltaképpen évtizedek óta húzódó — vitához szól hozzá.

„Ankétot tartottak az írók nyomoráról. Hogy lehetne segíteni? Szó volt könyveknek, idegen írók műveinek megadóztatásáról, péter-fillérekről, melyeket a kiadók dobnának be, jó képet vágva a rossz ügyhöz, az irodalom bádogperselyébe.” — így indít. A hozzászólás elején és végén a szociológiai és a pszichológiai szemlélet

⁴⁶ Közölve: ÖM 3. [9] 153–155. Akkor még nem tudtam, hogy kéziratát Cserépfalvi Imre tulajdonában volt. — A datálásra vonatkozóan l. a Budapest polgármesteri XIV. Üo. által 1934. dec. 15. és 1935. jan. 11. közt rendezett ankétot, amelyhez a cikk kapcsolódik.

együttes alkalmazásával világítja meg az író helyét: „... az írók művelik az ország művelt lakosságát, elsősorban ők azok, akik a tudat világosságába emelik a kényszerként ható érzelmeket, ők formálják a lelket szellemmé. [...] Talán a művészet az egyetlen terep, amelyen az emberi ösztönök a kultúra és a civilizáció sérelme nélkül is érvényesülhetnek...”

A hozzászólás nagy része azonban — a két állítás között — részint gúnyos-álnaiv válasz a felhangzó követelésekre: „És ez mind igaz. Tessék hát változtatásokat eszközölni.

Tessék kivívni a nagyobb szabadságot, tessék megszüntetni a gazdasági válságot, tessék szaporítani a nemzetet, tessék művelni a népet, s a kiadók számára tessék olyan helyzetet biztosítani, melyben nem érvényesülnek a kapitalizmus törvényei.” Ezután nem ironikusan, hanem „egyenesben” fejt ki: „Az irodalom is termelés, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál...” Arra a következtetésre jut, hogy a fő baj: „A szóban forgó írók kivonták magukat az életből. Valóban nyomorognak és mégis álnyomorban élnek. Kávéházban feketéznek ahelyett, hogy kifőzésben ebédelnének. [...] Nem termelhetnek a valóságos szükségletnek megfelelően, mert nem ismerik a valóságos szükségleteket.”

Nehéz eldönteni, gúny-e vagy játék. Vagy a rá olykor jellemző csakazértis-vita? Mindenesetre: már korábban is érdekelte az irodalom és a közönség közti közvetítőrendszer, az irodalom és befogadásának társadalmi mechanizmusa is.

Az Új Szellemi Front ellen

1935. április 14-én és 21-én jelent meg a Pesti Naplóban Zilahy Lajos két cikke (*Új Szellemi Frontot!* és *Nyílt kártyákkal*). Ezzel indul a két világháború közötti magyar irodalom egyik nevezetes mozgalma, a rövid életű Új Szellemi Front. A Pesti Napló meg a Magyarország hasábjain jelennek meg áprilisban Illyés Gyula, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Tamási Áron, Nagy Lajos, Féja Géza, Pap Károly, és már májusban Németh László cikkei.

Az Új Szellemi Frontról két évvel utóbb József Attila így írt: „Egy időben, a Gömbös-kormány nevezetes választásakor, az új

ezer esztendőre szóló reformkorszak elején az új népiesség képviselői »Új Szellemi Front« (hányszor szerepel az »új« szó!) néven léptek fel és zárkóztak Zilahy Lajos mellé, aki azt sürgette, hogy a külföldi »reformmozgalmak«, fasizmus, hitlerizmus mintájára a magyar íróknak is szellemi frontba kell tömörülniük, hogy a »látható kormányt« támogassák a »láthatatlan kormány: a papi, a világi nagybirtokosok és a nagytőke szentháromsága« ellen folytatott reformhadjáratban. Nem kétséges tehát, hogy a Gömbös-korszak vilkisch-ideológiájától nem határolta el magát élesen az új népies szellem.⁴⁷

Az Új Szellemi Frontot ma is a népi mozgalom egyik fontos előzményeként tartjuk számon – egyúttal olyan kísérletként, amelynek során a magyar írók egy csoportja az adott történelmi helyzetben megpróbálta a jobboldali Gömbös-kormány ígéretében bízva, azzal együtt a reformterveit – főleg az agrárkérdést – megoldani. Szociológiailag tekintve: mint ezt Lackó Miklós kifejti, a népi írók mozgalma az értelmiség nem dzsentri magból származó, ekkor sok körülmény folytán növekvő szociális érzékenységű, új utakat kereső, a konszolidációs rendszerrel szembeforduló részével keresett kapcsolatot – ennek mintegy jelképe volt az írók és a hatalom között összeköttestést létesítő Kozma Miklós s Zilahy Lajos maga is. Az utak már elváltak: s ezt a Gömbössel és az Új Szellemi Fronttal is szembeforduló Bajcsy-Zsilinszky Endre útja mutatja meg – őt kevéssel előbb a nyílt választáson Gömbösök kibuktatták a parlamentből.

Az Új Szellemi Front története azonban egyúttal író és hatalom viszonyának paradigmaticus példája is – az elkövetkező évtizedekben még sokszor előforduló helyzet, csapda. Az Új Szellemi Front hangulatát idézik fel a – csak a 90-es években publikált – Szabó Lőrinc-levelek: „...Gömbös kíváncsi lett ránk, és nemrégiben Zilahynál talákoztunk vele néhányan, mint olyan ellenzékiek, akik csak keveselljük és csak lassúnak tartjuk az akaratát, de pártoljuk a szörnyű reakciós hatalmakkal szemben. A közel háromórás beszélgetés hírére az egykori szélső jobb és szélső bal nekünk esett: erre kellett felelnünk” – írja Keresztury Dezsőnek Berlinbe 1935. április

⁴⁷ *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?* ÖM 3. [9] 193.

25-én. Június 10-én pedig ezt írja: „Az Új Szellemi Front tovább vitézkedik, liberáliséknál óriási az összeröffenés.”⁴⁸

Az Új Szellemi Front ellen a baloldali, azaz szociáldemokrata és liberális támadás Ignótus Pálnak az Esti Kurirban még április 27-én, majd Bálint Györgynek a Pesti Napló május 5-i számában megjelent cikkeivel indul meg. József Attila rögtön Németh László cikkének megjelenése után, május 5-én közli a liberális Esti Kurirban *Reform-toborzó* címmel cikkét, majd egy alaposabb tanulmányt „*Új Szellemi Front*” címmel a Szocializmus 1935. májusi számában.⁴⁹

József Attila ebben a vitában – amikor pedig még egyik legjobb barátja, kávéházi társa, Nagy Lajos is „bedőlt”, s azt gondolta, hogy az irodalom szabadságát majd éppen Gömbös fogja megvédeni – habozás nélkül a liberális–szociáldemokrata baloldal – ha tetszik, az „urbánusok” – oldalára állt. S innen kezdve haláláig ezen az oldalon állt. Ezt csak részben motiválta Illyéssel és Némethtel szembeni ellenszenve, a magyar és a világtávlat megítélésében volt közöttük mély különbség.

A két cikk éles, gúnyos bírálata az Új Szellemi Frontot meghirdető, üdvözlő cikkeknek. A legélesebb, leggúnyosabb hangon Zilahy Lajost bírálja: „Zilahy érvelése annyira érzelmi, logikája oly kusza, tartalma annyira homályba burkolt, hogy nehéz róla számot adnom” – kezdi. Talán még gúnyosabban kommentálja Illyés Gyula cikkét: „Illyés természetesen fajtája jövőjéért aggódik. De miért így?” És a bekezdés végén: „vagy ez már okosan irányított naivitás?”⁵⁰

Egyetlen vitapartnere, akivel szemben megértő és elismerő: Tamási Áron: „A nehéz kisebbségi sors, egy fiatal kapitalista-nacionalista államban, éretté nevelte, gondolkodása az ellenforradalom sorvasztó szellemétől érintetlenül fejlődhetett. Az egész táborban

⁴⁸ Keresztury Dezső levelezéséből. Közzéteszi Monostory Klára, Holmi, 1995. dec., 1688., 1690.)

⁴⁹ ÖM 3. [9] 155–157.; 157–166. – Gál István szerint (*Gál: Búvópatakok* [78] 159–160.) ezt a tanulmányt eredetileg az Apolló részére írta, „de a bizonytalan megjelenés miatt a Szocializmus-nak adta át. Tudtommal Hatvány Lajos közvetítette Mónus Illéshez az írást.” – A cikk háttéréről, előzményéről és utóéletéről s az egész Új Szellemi Front történetéről l. az ÖM 3. [9] jegyzetanyagát: 376–408. Az Új Szellemi Front történetének (részint a fenti anyagon is alapuló) rendkívül alapos feldolgozása: Lackó [210] 52–170.

⁵⁰ ÖM 3. [9] 162.

az ő magatartása az igazán rokonszenves.” De őt is bírálja, írván többek között: „Tamási igazi írónak azokat tekinti, akik nemcsak írni tudnak, hanem »egy nép szellemében kiállva természetes jogokért és megkésett igazságért küzdenek.« Azt hiszem, Tamásit csupán a »népiesség« megkésett igazsága tartja Zilahyék táborában, s a székely falu szeretete. Meg kellene gondolnia, hogyha a Petőfi–Arany epigon-korszakban megállapodó úri társadalom csak a forradalomig élt is vissza a »népies« elnevezéssel, azért ma is visszaélhetnek vele, bár más – »völkisch«-értelemben. Azonkívül a »népies« kifejezés a »falusias« szó értelmével tart rokonságot, de nem »nép«-e az ipari munkásság is? S az ipari munkások szelleme beleértődik e a »népies szellem« fogalmába? Tamási írásából úgy veszem ki, hogy a »népies szellem« politikai megfelelőjének a *demokráciát tartja*. Társai azonban »népiesek«, de inkább »völkischek«, mint demokratikusak. A reformkormányzat sem keresztelhető demokratikusnak. Miért »osztja« hát Tamási Zilahy véleményét? A »népies« szó használatáért?”⁵¹

Nagy Lajost, Sárközi Györgyöt meg Pap Károlyt csak röviden érinti, egy-egy bekezdésben vitatkozik velük.

Külpolitikailag világosan antifasiszta az állásfoglalása. Zilahyval hosszan, érvelően, ugyanakkor gúnyos hangon vitatkozik: „De ezt már nem hagyhatom szó nélkül, hogy a »külföldi reformmozgalmak, akár a fasizmust, akár hitlerizmus nézzük« siettek volna megszerezni a magas színvonalú rétegek helyeslését. Az olaszok csak hagyján, okkal-móddal Croce még kinyithatja a száját, – a német emigráció irodalmi és szellemi alakjait s magának Hitlernek a »hiperintelligencia« ellen intézett kifakadásait számba véve azonban, azt hiszi a naiv ember, hogy Zilahy valamilyen hipnotikus erejű megtévesztés áldozata.”⁵²

Belpolitikailag csak megvetéssel tud beszélni a Gömbös-kormányról, különösen elítéli az elmúlt hónapok nyílt szavazását: „Mindenki tudja, Zilahy kivételével, hogy a kormány saját jól megfontolt céljai és felfogása szerint válogatta meg nyílt szavazással országgyűlésbe hívott embereit.”

⁵¹ I. m. 163–164.

⁵² I. m. 160.

Általában is hiányolja, hogy a munkásságot nem veszik számításba, csak a parasztságot; Féjét bírálva megvédi a baloldal hagyományait is és magát a baloldaliságot is: „... ez a baloldal... *maga is nép*, öntudatra ébredt nép abból a népből, amelyre oly erős fogadkozásokkal hivatkoznak!”⁵³

Több helyütt – lendületesen és világosan – megfogalmazza saját nézetrendszerét. Az első cikk végén:

„Minket, kik az emberi szellemet nem az állati vérsejtek görcsövi képleteiben, hanem a társadalmi és állami élet alkotásaiban keressük, minket, kik, a civilizált lélek lakását a tiszta fogalmak világos építményében találjuk meg és nem pártvezéreknek futólag elejtett, semmitmondó, de éppen ezért fürge tollnokoktól hamarjában filozófiákká rajongott megjegyzéseiben – nagyon tisztelnek odaát, csak éppen megtűrni nem hajlandóak. Mi azonban elveink értelmében – megtűrjük őket, de tiszteletükre képtelenek vagyunk.

Talán kár értük, talán nem. Az igazi szellemi arcvonal a régi, az örök, továbbra is a világos szellemű humanizmusért folytatja harcát, a nép polgárosodásáért, a nemzet csinosodásáért, a társadalom elszegényedése ellen és azért a reformkorszakért, melyben a dolgozó emberek szabadon nyilváníthatják akarataikat és szabadon dönthetnek sorsuk fölött.”⁵⁴

A Szocializmus-beli tanulmányában így összegez:

„Arról van szó, hogy ez az írói csoport és közönsége, mely bizonyára a háborúban és forradalmakban még iskoláit járó fiatal értelmiségből került ki, semmit nem tanult az elődök életéből. A népet akarják – ellenünk – megmenteni és át akarják szervezni a társadalmat. »Világszemléletük« annyi, hogy van egy szegény magyar nép, melynek legnagyobb baja az egyke, és van egy derék magyar kormány, mely segít a nép baján, csak rajta segítsenek. A »reformkorszakban« bizakodnak, de nem tudják, miben álljanak a reformok, s főként arról nincs tudomásuk, hogy mik a reformok előfeltételei.

A nép majd újból ráeszmélhet a fasizmus és hitlerizmus tenger tanulsága után a maga csalódottságán, becsapottságán arra, hogy

⁵³ I. m. 164. 165.

⁵⁴ I. m. 157.

minden erejével a demokráciáért, önnön szabadságáért és érvényesüléséért kell küzdenie, mert a mai polgári értelmiség nem is ismeri, nem is érti a dolgozó népnek, a termelésnek, egyszóval annak a társadalomnak problémáit, amelyben él.⁵⁵

A középosztály és a vajudó világ

1935 nyarán részt vesz a Cobden Szövetség 1935 februárjában indult *A középosztály és a vajudó világ* című ankétján, tanulmánya a Cobden július–augusztusi számában jelent meg.⁵⁶

Mindenekelőtt arra kell felfigyelni, hogy József Attila a Cobdenbe írt. A Cobden Szövetség ugyanis majdnem nyíltan a szabadkőművesek orgánuma és egyesülete volt – célja a szabadkereskedelem és a nemzetközi béke eszményének népszerűsítése, tagjai pedig általában nagykereskedők, tőkésék voltak.

A középosztály-ankét kérdéseire liberális politikusok, közgazdászok, jogász és közgazdász egyetemi tanárok válaszoltak nagyrészt, s néhány író: Kassák Lajos, Hevesi András, Cs. Szabó László (aki író és közgazdász is), Sárközi György, Illyés Gyula, József Attila, Hatvany Bertalan és az utolsó számban Földi Mihály, Szász Zoltán, Kosztolányi Dezső. József Attila tehát ekkor már egy igazán parádés névsorban szerepel.

Válasza az ankét egyes pontjaira – például a középosztály definícióját, szerepét illetően, meg arra, hogy „milyen tömörülés volna szükséges ahhoz, hogy a középosztály biztosítsa jogos szellemi és anyagi igényeinek tiszteletben tartását?” – ugyanabban a hegelimarki diszkurzusban íródott, mint korábbi politikai cikkei, kissé kényszeres definiálási hajlammal is, a termelési viszonyok, a társadalmi viszonylatok analízisével. Ebben a fogalmi keretben jut el addig a megállapításig, hogy a középosztály osztályérdeke „a békés társadalmi fejlődés”, és, teszi hozzá, a középosztálybeliek a fasizmushoz is azért csatlakoznak, mert a fasizmus az „osztálybékét ígéri”. Fontos megállapítása: „A középosztály funkciója nélkül nem

⁵⁵ I. m. 166.

⁵⁶ I. m. 171–176. Az ankétról és a többi résztvevőről l. i. m. 412–414.

gondolható el a kapitalizmus, de nem gondolható el egy szocialista átalakulás sem. Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Közép-Európában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.” És mivel a középosztály számára a biztonság a legfontosabb: „A biztonság utáni vágyat tekintve, előtérbe lép a szocializmus és a fasizmus, mert mind a két irányzat nagyobb és több biztonság ígéretével lép föl, mint a liberalizmus. De talán nem csalódom, ha azt gondolom, hogy a középosztály a legszívesebben egy *liberális tervgazdálkodás* eszméjét tenné magáévá. S ez a liberális tervgazdálkodás nem is olyan lehetetlen, ha megfontoljuk, hogy a gazdasági szervezkedés szüksége szinte általánossá vált. A liberális tervgazdaság természetesen csak demokráciában nőhetne föl s azt jelentené, hogy nem a piac szabályozza a termelést, hanem az önként szervezkedő gazdasági érdekek kölcsönös, (liberális) elismerése.”⁵⁷

Ragaszkodik tehát a szocializmushoz mint célhoz, de ezen belül lehetségesnek lát egy liberális tervgazdálkodást is – ez már a „megreformált szocializmus” vagy ha úgy tetszik „baloldali liberalizmus” gondolatköre – ahogyan a kortárs Ignótus Pál emlékezik, maga mondta ekkor: „liberális kommunista”.

A középosztályt elválasztja az államtól, s elkülöníti a tőkés osztályérdekektől is – önállóan cselekvő egységnek tekinti. Világos: a középosztály fogalma nála a gyakorlatban a polgárság kereskedő, iparos részét jelenti, egyformán elválasztva az államapparátus gerincét képező hagyományos középosztálytól és a tőkés érdekek közvetlen megjelenítőitől. Pusztá gondolati konstrukció? Inkább talán politikai-emberi bázis keresése, egy elképzelt – öntudatos polgárookra és munkásokra épülő – humanista szocializmus képe.⁵⁸

1935 késő nyarán kezd formálódni benne a gondolat is, hogy ehhez az új platformhoz is, irodalmi elképzeléseihez is, folyóiratra volna szüksége. Emberileg és politikailag ez idő tájt közelebb kerül

⁵⁷ ÖM 3. [9] 174–175.

⁵⁸ Forgács László másképpen értékeli a tanulmányt; az értelmiség elidegenedett hivatásáról szól, s egyszersmind a polgári társadalom értelmiségellenességének leleplezését látja benne. (Forgács [110] 267., 371.)

Ignotus Pálhoz, akinek ő mutatta be Fejtő Ferencet, és elkezdődik e folyóirat tervezése. Erre a formálódó szövetségre, barátságra utal az a – Népszavában megjelent – hír is, amely szerint augusztus 10-én az építőmunkások sztrájkja alkalmából „Ignotus Pál és József Attila bejelentették, hogy hajlandók két építőmunkás család élelmezéséről gondoskodni”.⁵⁹

Kísérlet Babitsról

1935 nyaráról vagy őszéről való lehet az a befejezetlenül maradt tanulmány, amelyet Babits: *Az európai irodalom története* bírálataként közölt volna – de a mű alkalmából vagy ürügyén inkább a költészetéről, a szimbolizmusról vallott nézeteit fogalmazza meg.

Magáról a műről csak annyi a mondanivalója, hogy „érdekes regény”-ként olvasta, és hogy voltaképpen csak erősen közvetett információt kaphat a könyvből. Költészetéről szóló felfogását ezúttal lélektani tényezőkre építi – a félelem és a gyönyör terméke, a vázlat szerint.

Míntha saját – a *Nagyon fáj* című versig vezető – útjának indokolása és magyarázata is lett volna a befejezetlen vázlat („... a lírában minden fájdalom az én legelső eszméleteként jelentkezik” – vagy: „a költő fogát csikorgatja és üvölt...”). Az eddig ismeretlen írás⁶⁰ hosszabb részeit idézem: „Rendkívül érdekes regényt olvastam: Babits Mihálytól az Európai Irodalom Történetét, sokat tanultam belőle. A történetet emlékezésnek szokták mondani, legfőlőbb hozzáteszik, hogy a közösség emlékezete. Az emlékezés azonban egyéni, közösségek nem is emlékeznek [...] A tudósok ugyanúgy *kiszámítják* a múltat, ahogy kiszámítással próbálnak határozott vonásokat – azaz már ismert vonásokat fölfedni a jövő arculatán, vagy ahogy a jelent sem közvetlenül, hanem »tárgyilagosan«, azaz

⁵⁹ Kortársak [202] I. 384. – Az akció előzményeiről és következményeiről l. *Ignotus* [55] 997–998. – Kortársak [202] I. 807. Különbösen az ígért teljesítésére valószínűleg nem került sor.

⁶⁰ J. A.: Tanulmányok... [16]. – Babits könyvéről szól egy másik tanulmányának kezdete is. (ÖM 3. [9] 271.)

számítással akarják megragadni. És mégis van történelem, de ez az egyén története... »Die Lust will Ewigkeit, will tiefe, tiefe Ewigkeit« – írja Nietzsche. A gyönyörűséghez ragaszkodó egyén emlékezik kinnal szerzett tapasztalataira, mert fél. Nem magát félti, hanem a gyönyört. A félelem pedig induktív, egyetlen esetből is általánosít, attól tart, hogy ami egyszer már megesett, újból megtörténik. A félelemnek minden oka megvan erre a következtetésre, mert elválthatatlan társa, a gyönyör, azt akarja, hogy amit egyszer már megragadott, azt ismét keze ügyébe kaparinthassa. A gyönyörnek azonban, mely mélyen testi, nem elég az emlékezet, sem a félelemnek belefoglalt intó szava. Azt mondja: Nézd, nemcsak te félsz, az is fél! Adjátok össze félelmeteket, hátha legyőzi a közössé tett félelem a rettenthetlent! És magában hozzáteszi: Majd én gondoskodom arról, hogy a közös félelem sikeres védekezése esetén egyénileg a tiéd legyenek... Így jön létre az egyéni emlékezésen túl a történelem.

Lírikus az, aki a közös félelem könnyebbségei kedvéért nem hajlandó – alattomban sem – lemondani az egyéni gyönyörről. A lírikus nem akar emlékezni, a lírában minden fájdalom az én legelső eszméleteként jelentkezik. Ezért mondják sokszor gyerekek a költőt azok a felnőttek, akiknek eszménye – úgy látszik – a halál. Babitsot poeta doctusnak tartják és úgy gondolják sokan, hogy Ady líraibb költő, mint ő. De mi köze a szimbolizmusnak a lírához? A költő fogát csikorgatja és üvölt – lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni. »Bár munkában manapság nincs nemesség – ez csupa munka, csupa faragás« – sziszegi. Mi olvasók – mikor nem olvasunk – tudjuk, hogy ez a fájdalom s a vele szembe szegülő dacos a mindezt szóba foglaló, vagyis társat kereső félelem együttesen az az emberi alak, mely szimbóluma a valóban első fájdalomra eszmélő embernek. De aki tudatosan szimbolista, az bizony kevésbé lírai, az nem édes anyanyelvén beszél, hanem anyanyelvén elgondolt mondanivalóját előbb idegen nyelvre fordítja le s úgy közli társaival, akik ezért alig többek szimbolikus társaknál. Melyik borbély a líraibb, az-e, aki cégéreként kifüggeszti ajtaja elé a szimbolikus tányért, vagy az, aki odaáll küszöbére és úgy kiáltozik: Emberek, gyertek nyiratkozni, én meg akarok élni.

Babits, a lírikus mégis történelemmel, mégpedig irodalomtörténettel lép elénk. Mondom, sokat tanultam művének gazdagságából,

de nem azt, amit az emberek tanulni szoktak többé-kevésbé tudományos munkákból. Nem azt, hogy Keats mikor született, milyen eszméket vallottak, jobban mondva, milyen eszméket vallatott az elfeledetten megbúvó félelem a Victorianus Kor költőivel [...] Az ilyen tanulság azonban nagyon is hazug volna számomra, ki nem beszélek angolul. Ha pedig olvasnék angolul, akkor e tanulságra éppúgy az eredeti művek olvasásából tehetnék szert, mint Babits maga.”

A Kosztolányi-bírálat

József Attila 1935 nyarán megjelent írásai közül kiemelkedik – életében és költészetében is szakaszjelző értékű – Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött költeményei* vastag kötetéről írt bírálat.⁶¹

Népies-szabódezsős, fejtegető-marxista, okoskodva-vitatkozó, kísérletező prózairóból most lesz igazi esszéista – a Kosztolányi-bírálattal egyszerre felzárkózott az esszéíró nemzedék legjavához. Ez az írása személyesség és tudás, beleérzés és racionális elhelyezés remeke. Eddig az élményközpontú esztétika és kritika elvi ellenfele volt – most személyes élményeiből indul ki, és arányos, jó lejtésű, visszafogott mondatokkal közvetíti az élményt. Talán nem túlzás feltételezni, hogy – ahogyan költészetében is egyfajta „klasszicizálás” megy végbe éppen ekkor, prózájában is kimutatható ez. „Hatása, mely itt rezeg bennem, szintén a kalandorregények olvasása után visszamaradó tétovaságra emlékeztet, mely oly hasonló a gyermek mosdás előtti, az álom különös szabadságához ragaszkodó, de az éberség világába lassan már beilleszkedő állapotához.”⁶² Vagy: „Mi csodálatos módon meghalunk s ezért – csodálatos módon – megkívánjuk, hogy meghaljon ő is.”⁶³ Az értekező-értékelő részek-

⁶¹ A Toll 1935. jún. 15-i számában jelent meg – I. ÖM 3. [9] 167–170. – A megjelent szövegnek több fogalmazványa is ismert, többször futott neki a megírásának. (I. m. 409–412). A bírálatról l. részletesebben *Forgács* [110] 249–266.; *Németh G.* [255] 33–34. Részletes elemzése újabban: *Angyalosi* [206] 358–376.; *Szigeti L.* [353] 128–133.

⁶² ÖM 3. [9] 167.

⁶³ I. m. 167.

ben is meglep a kiegyensúlyozott hang: „»Jobb volna élni. Ámde...« Kosztolányi világában (melyet ez is közelít az álom színvonalához) alig van cselekvés. Itt minden történik. Kosztolányi homo *aestheticusnak*, vagyis az érzéki alapú szépségek emberének tartja magát és ezt a homo aestheticust szembeállítja a homo *oeconomicussal*, vagyis a gazdálkodó és a homo *moralissal*, tehát az erkölcsi, a szociális jóra törő emberrel. A szemlélőt a cselekvő ellen veti. A költő föladata szemlélődni az élet és halál kérdésein, vallotta egyszer, — pedig hát a költő föladata, melyet Kosztolányi oly hallatlan biztonsággal teljesít is a maga módján, — a versírás. Ez azonban mégiscsak cselekvés, — hozzá egyszerre erkölcsi és gazdasági cselekvés.

Ezzel az elméletével Kosztolányi az ő külön álomvilágához való jogát védte ma, a másfajta, szociális természetű álmodozások idejében. De az elmélet éppen a Kosztolányi-versek álomszerűségét is jobban megérteti. Homo aestheticusnak csak az az ember vallhatja magát, megfelelkezve az aestheticai tárgy gazdasági és erkölcsi jelentőségéről, ki nem érzi át, hogy léte a társadalmi életbe, viszonyokba ereszti gyökereit; az, ki nem tudja azonosítani magát a társadalmi létet szabályozó, alapvető elvekkel. Végső soron az a gyermek, ki ösztönös tekintetével értelmetlennek látja a felnőtteknek ezt az erkölcsi világát, ki, felnövekedvén, kénytelenségből beléhelyezkedik ugyan a világ rendjébe, szíve mélyén azonban megtagadja. Az ilyen emberből adandó alkalommal kibúvik a nihilista, az ízlésnek az a megszállottja, ki az ízlés nevében tagadja meg az ízlés forrását, a homo socialist.⁶⁴

Ezek a szép mondatok egy belső, feszültséggel teljes egyensúlyt takarnak. Egyfelől magával ragadja a Kosztolányi-líra, azonosul vele — Szigeti Lajos fejt ki, hogy Kosztolányi gyermekében magára, saját gyermekkorára ismer —, az álomszerűséget is magáénak érzi: „Akárhogy is áll a dolog, az élet, az embereknek, az olvasóknak, a felnőtteknek világa, olyan világos és olyan rejtélyes, mint az álom.” Eddig még nem írt versről ilyen beleérező elemzéssel, ilyen együttérzéssel:

„És olvassuk el ezt a kis remeket (*Őszi reggeli*):

⁶⁴ I. m. 169.

Ezt hozta az ősz. Hús gyümölcsöket
üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd
szőlőt, hatalmas, jáspisfényű körtét,
megannyi dús, tündöklő ékszerét.

Vízcsöpp áramlik a kövér bogyoról
és elgurul, akár a briliáns.

A pompa ez, részvételen, derült,
magába-forduló tökéletesség.

Jobb volna élni. Ámde túl a fák már
aranykezűkkel intenek nekem.

A pompa ez, részvételen, derült — igen, de a Kosztolányi-vers az és nem az ősz gyümölcse. Mi tehát azt kívánjuk a költőtől, szerinte, hogy pompás, részvételen és derült legyen — mintha az ötven éves Kosztolányiban is a szegény kis gyermek panaszkodnék. Vagy nem jelenti ki részvéttelenségét, illetve erre törő akaratát azzal, hogy néki már a fák aranykezűkkel, az elmúlás pózában integetnek? És nem derült-e, mikor *hatalmas*, jáspisfényű körtéről, *nehéz*, sötét-smaragd szőlőről beszél? És nem mi kívánjuk-e tőle ezt a pompát, ezt a részvéttelenséget és ezt a derüt, mi, akik csak úgy vagyunk képesek megérteni a gyümölcsök gazdagságát, ha fölidézi bennünk a jáspis, a briliáns, az ékszerek képzeletét? Pedig jobb volna a gyümölcs, a körte, a szőlő — jobb volna élni.

Hatalmas jáspisfényű körte! *Nehéz*, *sötétsmaragd* szőlő! Érzy-e olvasóm, hogy a szót, *sötétsmaragd* szőlő, nem oly könnyű kiejteni, mint azokat a szavakat, amelyekkel közönségesen élünk? Már csak a mássalhangzók torlódása miatt sem. Így hát a szőlő — nehéz. Pedig ha valaki hozzányúlna, megfogná, fölemelné azt a szőlőt, mindjárt meggyőződne róla — nem oly nehéz, hogy említésre érdemes volna. Ez a valaki persze meg is enne a szőlőt. Márpedig Kosztolányi nem a szőlőnek, a körtének, hanem önnön magának végzetét sejteti. De ő nem is saját magát, hanem a körtét mondja hatalmasnak s nem önmagát erőtlennek, hanem a szőlőt nehéznek. Jobb volna élni — jobb volna enni a gyümölcsöt, de nem lehet. Nem a szőlő nehéz tehát és nem a körte hatalmas, hanem a vágy, a teljesítetlen vágy. Ebben csak az a feltűnő, hogy nem az ékszer a teljesületlen vágy tárgya, hanem a gyümölcs; a teljesületlen vágy nem szociális, hanem animális, nem felnőtté, hanem a gyermeké. Itt a

Kosztolányi-versek álomszerűségének kulcsa: ha ír, ötven esztendőskorában is oly sóvárogva nézi az immár elérhetővé vált tárgyakat és az egész világot, mint gyermek a tiltott gyümölcsöt. És a tárgyakkal, melyeket ma már önként, vagy ha úgy tetszik: belső kényszerből tesz a maga számára elérhetetlenné, képeit latin világosságú, kristályos rendbe foglalja, ahogyan az álomban is annyira helyén valónak látszik minden, éber szemmel nézve különös, rendkívüli elem.”⁶⁵

Másrészt megpróbálja teoretikusan is értékelni, elhelyezni Kosztolányi költészetét, ezúttal is – nevének említése nélkül – Freudra támaszkodva. „Kosztolányi egész költészete egy kicsit ének a semmiről. Kissé a szociális nihilizmus fejlődésének filmje összegyűjtött költeményeinek vaskos kötete...”⁶⁶ És megalkot egy új fogalmat is: „Kosztolányi költészetének vannak »szociális« elemi, ezek azonban láthatóan egy társadalmon kívüli, azazhogy a társadalmi elvbe beléhelyezkedni nem tudó, ösztönös társiasságból fakadnak.” A gondolatsor vége: „Kosztolányi gazdag művészete azonban mégis társadalomalkotó erővé válik. E korban, a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is. Azok azonban, kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják *»ezt a nagy világot, mint a dióhéjt«*, bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez – hiszen alkot – Kosztolányi is ragaszkodik. A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható. Talán Kosztolányit is elvezérli latin világosságú értelme a társadalmi elvben fölfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban.”⁶⁷

Kettős kötés és kettős hűség példája tehát az írás: vállalja Kosztolányi hatását, költészetének varázsát, de nem mond le az elméleti, a társadalmi elemzésről sem. Most azonban, 1935-ben, megértőn, befogadón, tágkeblűen – Babits után és némileg Babits ellenében is – Kosztolányit is saját zászlajára tűzi. Németh G. Béla értékelése szerint: „Kosztolányiról írt bírálata bizonyosan e problémák kölcsönviszonya tisztázottságának, illetékességi körük kijelöltségének

⁶⁵ I. m. 168–169.

⁶⁶ I. m. 170.

⁶⁷ Uo.

jegyében, birtokában lett immár, távol minden rendszerkényszertől, a tárgyilagosság és méltányosság egyensúlyának, az elvi elhatárolás és az értékölmutatás együttesének, az egyedi műkarakterisztika és az általános tisztázás egybeépítésének mesterpéldája.”⁶⁸ Németh G. Béla tanulmányának kiindulópontjával azonban nem tudok egyet-érteni. ”Így őrizhette meg magát attól, hogy a pozitíviztikus-vitalista pszichologizmus helyébe a freudi tanok alapján, valaminő »marxista« pszichologizmus óhaját állítsa” – írja. Éppen ellenkezőleg látom: marxizmus és pszichoanalízis rugalmasan alkalmazott szempontjai, szinte lírává oldása, a két szempont összeegyeztetésének igénye vezette.

Kosztolányi és József Attila

József Attila „kései költészetét” általában 1935-től szokás keltezni. Már az 1935 eleji versek – a szonettek – tanúskodnak róla: új hangjához, kései költészete jellegének kialakításához sokban Kosztolányi költészete segítette hozzá.

A Kosztolányi-hatás nyoma József Attila költészetén olyan nyilvánvaló, hogy azt már sok kortársa is észrevette. Összefoglalóan Tamás Attila 1962-ben írt alapos tanulmánya foglalkozott vele.⁶⁹ – Ő sok közvetlen érintkezést, hatást, egyezést mutatott ki, azonos témák, motívumok, sőt ritmusok sorára mutatott rá. Itt csak utalok rá, hogy Kosztolányi már a kezdő költőre, a *Szépség koldusa* időszakában erősen hatott.

Az érett József Attilát Kosztolányihoz az vonzhatta, amit több tanulmányában „eleganciának” hívott – a görcsösség nélküli mindent-kimondás, az *Esti Kornél éneke* lebegése a világ felett, az, hogy minél nagyobb a szenvedés, bánat, azt annál fölényesebb edzettséggel kell visszaadni.

A külső jelek felől indulva: Kosztolányi játékos-bravúros rímtechnikája, a ravasz és ritka, a több szótagú tiszta rímek és a rímekkel

⁶⁸ Németh G. [255] 33.

⁶⁹ Tamás Attila [383]; Legújabban: Lengyel A. [225] 194–272. – (Már kéziratom lezárása után jelent meg.)

előhívott világ rejtett összefüggései – ott élnek tovább már József Attila 1935-ös szonettjeiben is.

Kosztolányi ugráló, játékos, sokszor népdalra vagy a magyar nó-tára, esetleg operettdallamra írott táncoló ritmusai a *Holt vidék*-szerű József Attila-versekére emlékeztetnek. Az explicit hasonlat kedvelése hangsúlyos helyzetben, pl. verskezdetben, ez a Kosztolányi által oly kedvelt forma, a „Mint”-es indítás – egyre gyakoribb lesz 1935 után a fiatalabb költőnél.

Közös bennük a „játék” – ez a Kosztolányinál oly sokértelmű kulcsfogalom, amelynek csúcsa az *Akarsz-e játszani* című vers.

A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni,
akarsz-e mindig, mindig játszani,

.....

Akarsz e élni, élni mindörökkön,
játékban élni, mely valóra vált?
Virágok közt feküdni lenn a földön,
s akarsz, akarsz-e játszani halált?

A „játék”, talán egy hangfekvéssel mélyebben és tragikusabban is, de ott van a „jó szóval oktasd, játszani is engedd” József Attilájánál, az „én félek a játszani nem tudó emberektől” vallomásában és legutolsó versei játékosságában is.

Mert Kosztolányinál a Nagy Játék érintkezik a Halállal – 1930 után egyre erősebben, mint ahogy az 1935 utáni József Attilánál is egyre közelebb s egyre fontosabb a halál. A játék, a halál és a gyermeklét hármasságában mozog a két költő. A József Attila cikkében is kiemelt tárgyi világ gazdagságában való érzéki gyönyörködés, az *Őszi reggeli* gazdag világa – az élet önfelelt, boldog élvezése, amely majd az utolsó nagy kompozícióban, a *Szeptemberi áhítatban* cseng ki – ott van a fiatalabbnál is, a *Balatonzárszó* vagy *Az a szép régi asszony* soraiban.⁷⁰

Vonzhatta a fiatalabb költőt Kosztolányinak a nyelvvel való tiszteletteljes, de szuverén bánásmódja, pontossága, szinte érzéki nyelvhasználata, általában a vers testével való bánni tudása. Ismert hogy a *Hazám* híres rímpárja:

⁷⁰ L. Angyalosi Gergely: „Az istenek ellen, könnyű, fehér ruhában.” Új Írás, 1982. máj., ua. Költőnk és korunk [206].

éreztem, bársony nesz inog,
... tapsikolnak a jázminok,

voltaképpen Kosztolányi-idézet:

Kénsárga légbé forróság inog
örjöngenek a buja jázminok.

(Halálba hívó délután)

De ott van már Adynál is:

A pálmás part inog,
Vadkaktuszok összehajolnak,
Sírnak a jázminok.

(Vörös szekér a tengeren)⁷¹

Effajta rimátvételek különben az egész magyar irodalomban elterjedtek; a legismertebb példa a *Fóti dal – Nemzeti dal* azonos rímpárja.

Kosztolányi szinte egész költészete, a húszas évektől egyre erősebben, a dacos, a diadalmas én, a büszkén, kihívóan vállalt individualitás, a megőrzött egyediség himnuszává lesz: „Véletlen hercege, égi kalandor. Ember.” (*Indulatszavak*), a *Marcus Aurelius*, a *Költő a huszadik században* („Én önmagamat önmagammal / mérem” – büszke szavával), az *Esti Kornél éneke*, a *Halotti beszéd*, egészen a *Szeptemberi áhítat* záróstrófájáig:

Szép életem, lobogj, lobogj tovább,
cél nélkül, éjen és homályon át.
Állj meg, te óra és dőlj össze, naptár,
te rothadó gondoktól régi magtár.
Ifjúságom zászlói úszva, lassan
röpüljete az ünnepi magasban.

A búcsúzó Kosztolányi én-himnusz az – és az én egyre erősebb középpontba állítása jellemzi József Attila ez időtől keltezett verse-

⁷¹ Tamás Attila [383] 121–122.

it is. Ez az én dúltabb, sötétebb és árnyékosabb, mint elődjének világosabb felszínű, de éppen olyan hasadt énje — József Attila az énközpontúságnak minden, legvégső következményét is levonja, így lesz szenvedéstörténet, végső önleszámolás az 1935–37-es líra. Amikor majd azt írja:

... *S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom...*

(*Ki-be ugrál...*)

— még akkor is az egységes és fontos én áll a középpontban — az én mint a költészet tárgya.

Ezzel az énközpontú világképpel Kosztolányi és József Attila egyúttal egy világirodalmi folyamat végén — vagy csúcspontján —, a nagy modernség utolsó állomásán állnak.

Természetesen a Kosztolányi-líra a maga egészében egy korábbi fázisból nő ki, a késő szimbolista dikció tisztul meg nála, az avantgárd hullámok csak e líra felületét érintik — s a húszas–harmincas években egyre letisztultabb, egyre „klasszikusabb” lesz, még Babits ellenében is, nem népies, egyszerű, latin világosságú. Az avantgárd hullámokon formálódó, sőt a mágikus és népi szürrealizmus alakította József Attila-i versnyelv 1933–34-re a nagy versekkel érte el csúcspontját, és most, 1935-ben sajátos helycsere történik: egy korábbi versnyelvet, poétikát vesz eszközül — tisztább hangja kialakításához. Kosztolányi lírája ezt az új — már persze benne rejtő — hangot, a kései költészet hangját segítette kialakítani.

1935 eleji versek

Attiló

*Lehunnya kék szemét az ég,
lehunnya sok szemét a ház,
dunna alatt alszik a rét —
aludj el szépen, kis Balázs.*

Lábára lehajtja fejét,
alszik a bogár, a darázs,
vele alszik a zümmögés —
aludj el szépen, kis Balázs.

A villamos is aluszik,
— s míg szendereg a robogás —
álmában csönget egy picit —
aludj el szépen, kis Balázs.

Alszik a széken a kabát,
szunnyadozik a szakadás,
máma már nem hasad tovább —
aludj el szépen, kis Balázs.

Szundít a labda, meg a síp,
az erdő, a kirándulás,
a jó cukor is aluszik —
aludj el szépen, kis Balázs.

A távolságot, mint üveg
golyót, megkapod, óriás
leszel, csak hunyd le kis szemed, —
aludj el szépen, kis Balázs.

Tűzoltó leszel s katona!
Vadakat terelő juhász!
Látod, elalszik anyuka. —
Aludj el szépen, kis Balázs.

A vers február 2-án kelt, József Attila Ottó Ferenc zeneszerző Gellér Balázs nevű unokaöccsének szánta.⁷² Ottó Ferencet 1930 óta ismerte — az több versét zenésítette meg, és egészen 1936-ig többször találkoztak.

Az *Altató* méltán kedvelt, tündéri darab.⁷³ Mint ahogyan az *Óda*, az *Elégia*, ez is műfajpéllda: az altató népdal eredetű, folklór gyökerű

⁷² Ottó Ferenc először a Szép Szó-émlékszámában említi, utóbb többször is visszatér rá. (pl. [257]). Különbféle kéziratairól l. ÖV 2. [13] 235.

⁷³ Elemzései: legrészletesebben Bécsy [49]. L. még: Horváth K.: „A hetedik...” [18].

és zenében, költészetben számtalan változatban visszatérő dalforma.⁷⁴

József Attila *altatója* tündéri lebegésű, a gyermekkori sajátságokat belülről értő és ugyanakkor nagy távlatokat nyitó szeretetteljes vízió – egyike legegységesebb verseinek. (Annál furcsább, hogy életében nem publikálta, mintegy elfelejtette, csak halála után közölte a Szép Szó emlékszámában.)

Nyolc szótagú sorokból áll; páros, olykor asszonáncokkal élő, négy soros stórfákban, tehát a leggyakoribb európai forma, az oktoszillaba köznyelvivé gyalult formájában szól.

A sorozatosság már ott van a kevéssel előbb írt *Falu* utolsó két versszakában. Itt a gyerek környezetére terjed ki, hiszen az állítvány mindenütt az „alszik” és szinonimái. A bogár, a kabát, a vilamos s a fogalmak (a kirándulás) is antropomorfizálódnak, s korábbi kulcsképei (mint a házvíziók sorát folytató „lehunyja sok szemét a ház” – a bogarak – vagy a cipő párja, a hasadt kabát) harmonikusan illeszkednek az együttesbe. És a József Attila-i kicsinyítés („álmában csönget egy picit”), a bájos-csokonais vonás ebben a versben is uralkodó – hiszen gyermeknek is íródott. Az utolsó előtti szakasz kitér – egy merész-nagyívű hasonlattal és egy éles áthajlással kozmikus világba lépünk („A távolságot, mint üveg / golyót, megkapod...), hogy a legvégén az ígért, a gyermekvágyakat jelképező foglalkozások felsorolásánál meg a kísérteties-mitikus József Attila is visszatérjen:

*Vadakat terelő juhász!*⁷⁵

Ugyanakkor – mint azt az elemzők is kiemelik – József Attila anyavágya, a kisgyerekekkel való azonosulása, e kései korszakára oly jellemző pszichikai-képi motívumok is átszövik a verset – a „látod, elalszik anyuka” hangból még ez évben a *Kései sirató* átka lesz.

⁷⁴ L. N. Horváth B. [142] 88–89.

⁷⁵ Domokos Péter szerint „Kullervórol, a Kalevala lázadó hőseről mintázódott, aki – jó okból – medvéket s farkasokat terelt haza gazdáihoz”. (Szkítiától Lappóniáig. Bp. 1990. 163.) – A versszakok utolsó sora mélyebb hangfekvésű – állapítja meg Fónagy Iván, ezért idegenszerűnek, sőt őszintétlennek hat szerinte. (*Fónagy* [108] 100–101.)

A másik februári vers az *Ajtót nyitok*.

*Ajtót nyitok. Meglódul lomhán
a főzelék fagyott szaga
és végigvicsorog a konyhán
a karmos tűzhely. A szoba*

*üres, senki. Tizenhat éve
ennek, mit sosem feledek.
Viaszkos vásznu konyhaszékre
ültem, nyafognék, nem lehet.*

*Értem, hogy anyám eltemették,
de nincs és nyugtalan vagyok,
ezt nem értem. Felnőtt lehetnék.
(A mosogatótál ragyog.)*

*Nem fáj, de meg sem érinthettem,
nem láttam holtában anyám,
nem is sirtam. És érthetetlen,
hogy mindig így lesz ezután.*

Egészen bizonyos, hogy már a pszichoanalitikus kezelés terméke, emléke – egy kinagyított pillanat, egy nem feledhető, ismételten felidézett trauma a gyerekkorból – folytatása még ez évben a *Temetés után*. Az *Ajtót nyitok* kinagyított részlet – annak a sötét percnak emléke, annak az 1919. szeptemberi napnak obszessziója, amikor nem találta élve anyját:

s te már seholse voltál.

– vallja még ez évben a *Kései siratóban*.

A négy versszak ennek a pillanatnak rögzítési kísérlete. Az első két versszak időbeli történések, az ajtón való benyitás és az üres szoba látványa. Éles áthajlások sora – különféle érzetek benyomásai szinte impresszionista módon jelentkeznek egymás után, s a kétszer megismételt szörnyű tényállás: „... A szoba / üres, senki...” Innen állókép a vers: a feldolgozhatatlan élmény megragadásának kísérlete – pszichológiai és poétikai bravúr. A harmadik versszak-

kal több elemző is foglalkozott.⁷⁶ „Két közhelyből (»Értem, hogy meg kellett halnia, hiszen halandók vagyunk« és »Tudom, hogy eltemették«) az egyéni élményt pontosan fedő kifejezés keletkezik... A lényeket, a komplex valóság elemeit rögzítik sztenografikusan a szünetekkel tagolt tömondatok... A horizontálisan kötetlen mondatok azért »áttetszők«, mert közvetlenül a valóságra nyílnak” — írja Fónagy. Az „értem” — „nem értem” ellentmondás mélyebb rétegére utal Tandori Dezső: a lényegnél „lényegibb” valami ezúttal a felnőtttség fenyegetése. Róbert Zsófia „(A mosogatótál ragyog.)” sorral kapcsolatosan ezt írja: „Ez a sor a realitás az értelemmel szemben egyrészt (az anyához tartozó tárgy, amely most is, érzéketlenül, ugyanígy ragyog), másrészt a benuult fájdalomnak azt az állapotát érzékelteti, amelyben hirtelen elszigetelt tárgyakra bomlik a világ”.

Az utolsó versszak azután a végleges dolgok szigorúságával zár — a változhatatlan sorssal és idővel:

*...És érthetetlen,
hogy mindig így lesz ezután.*

— példajaként egyúttal annak az új, szigorú és józan hangnak, amely a kései költészet sajátja.

Az 1935-ös szonettek

Áprilistól augusztusig sorakoznak József Attila szonettjei. 1923 óta nem írt szonetteket. Az új józanság, az új fegyelem külső jeleként most ismét az európai költészet egyik legkötöttebb formájához fordul. Ezzel indul a kései verseknek az a vonulata, amelyet Beney Zsuzsa összefoglalóan így jellemez:

„Egymással egyidejűleg ellentétes mozgások indulnak meg költészetében, és minden bizonnyal nemcsak költészetében. Feltámad az eltemetett gyermekkor, felszabadulnak az elfojtott gyermekkori vágyak, hirtelen, szinte gátlástalanul szakad föl a gyermekség ér-

⁷⁶ Fónagy Iván: Világirodalmi Lexikon 6. Bp. 1979. 433. (Költői nyelv címszó); Tandori [385] 649.; Róbert Zsófia [292] 68.; L. Szőke: „A hetedik...” [18] 121. is.

zelmi világa. A költő a gyermekkori szeretetformákat éli újra; vágya, hogy mint gyermeket szeressék, annak felismerésével párosul, hogy mint felnőtt képtelen szeretni és szeretetet kelteni. A költő megsejti, hogy tökéletesen magányossá vált: mindennemű felnőtt kapcsolaton kívül rekedt. Az érzelmek folytonosan megújuló frusztrációja mind rögeszmésőbbé fokozza, s mind regresszívebb, mind inadekvátabb formákba szorítja vissza, s ezzel energetikailag mindjobban feltölti az érzelmi világot. A költő úgy érzi, hogy tehetetlen kiszolgáltatottja kétségbeesett szerelmének és szeretetvágyának: a kettősség – a késztetés rendkívüli intenzitása és a tehetetlenség kínzó lekötöttségélménye – egymásnak feszülnek, s így az ön magába zárt léleknek semmi reménye nincs arra, hogy önmagából kitörjön, indulatait a külvilág felé élhesse ki. Ehelyett az indulatok tehetetlen és önpusztító agresszivitásba fordulnak, mint azt ennek a korszaknak kegyetlen, gyilkos indulatoktól fűtött szerelmes versei is bizonyítják (*Nagyon fáj, Magány stb.*). A kitörni nem tudás itt nyilvánvaló: a sadista és mazochista képzetek összeolvadnak, hiszen a szeretett lény elpusztítása (ha csak képzetben is) a »legutolsó menedék« lehetőségét pusztítja el. A *Nagyon fáj* egyre fokozódóan kegyetlen képei a fájdalom görceibe hajszoják a költőt; ennek a megrázóan őszinte és érzelmeiben megrázóan következetes versnek nemcsak megteremtője, hanem célja is a fájdalom: a költő nem megszabadulni akar szenvedésétől, hanem mind erőteljesebbé korlácsolni szenvedélyes és szenvedő indulatait.

A pszichoanalízis felkelti a József Attilában amúgy is igen fejlett (Varga Ervin pszichobiográfiája szerint ebben az időben túlfejletté váló) analízáló hajlamot, s ez mind kényszeresebben költészetében is megnyilatkozik. Az idézett szerelmes versek érzelmi paradoxonának az a kiváltója, hogy József Attila ebben az időben az érzelmek »átvilágításának« olyan kényszerében élt, mely az érzelmek tudatosításával az érzelmeknek a normálisnál sokkalta fokozottabb, végletes átélését idézte elő.⁷⁷

Mély változást észlel József Attila gondolkodói alkatában, költészetében, egész egyéniségében Lengyel András is.⁷⁸ Ő azonban eb-

⁷⁷ Beney [53] 257–259.

⁷⁸ Lengyel A. [225] 120–136.

ben a változásban a pszichoanalízis mellett a Barta Istvánnal való barátságának, a vele folytatott vitáknak a hatását is észleli az 1935 augusztusától (lásd a Babitshoz írt – alább tárgyalandó – levelet) 1935 őszeig tartó időszakban.

Magam ezt az átalakulást hosszú folyamatnak tartom, amely 1933 végétől indult meg, és a „Barta közvetítette katholicizmus” közvetlen és közvetett hatását sem érzem olyan mélynek, mint a pszichoanalízisét. Gondolkodói fordulat pedig éppenséggel inkább egy még átgondoltabb racionalizmus, megreformált liberalizmus, újjá gondolt baloldaliság irányába történt – hiszen 1935 ősze a Szép Szó alapításának ideje már. Küzdelme a szorongásokkal, a bűnnel megrázó és nagy erejű művekben fejeződik ki – ugyanakkor, amikor más művekben egy újfajta rend, egy értelemre épülő társadalom képe bontakozik ki. A kettő nincs ellentétben egymással.

Miért tér vissza ekkor, 1935 elején a szonetthez? Garai László erre szociálpszichológiai magyarázatot ad. Szerinte a szonettek elvont emberi tartalma voltaképpen nem indokolná ezt a formát. Inkább arról van szó, hogy „József Attila a szonettírást annak idején élete egy nagy választásakor hagyta el...”, ha József Attila ismét szonettet ír, ezzel mágikusan előhívja korábbi társadalmi személyazonosságát”. Nem a szonett mint forma kellett ahhoz, hogy József Attila metafizikusan elvont emberi tartalmakkal viaskodjék, hanem a szonett előbukkanásával lehetővé tett „visszasurranás a nem-lett múltba”.⁷⁹

Én ehhez hozzátenném, hogy a szonett ez évtizedek európai irodalmában újjáéledt – a késő szimbolizmus különösen kedvelte –, s olyan csúcspontokra ért el, mint Rilke *Sonette an Orpheusa*. A harmincas évek világában az expresszionizmusból kilépő J. R. Becher s főleg Josef Weinheber kultiválták (*Späte Krone*, 1936) – mintegy jeleként annak az ízlésváltásnak is, amelyet magam korábban szintetikus realistának neveztem, de egyesek újklasszicizmusnak tartják. A magyar irodalomban pedig a Nyugatnak éppen ezekre a hagyományokra épülő költői nyelve még elevenen élt – Babits, Juhász Gyula és főleg Kosztolányi kedvelt műfaja a szonett; a fiatalabbak is szívesen választják, utalok Weöres Sándor ekkori iker-szonettjeire, és más szonett- és félszonett-formáira.

⁷⁹ Garai [119] 156–157.

Tehát 1935-ben – tizenkét év szünet után – József Attila ismét szonettekét ír, szám szerint kilencet, és egy részüket publikálja is. 1935 áprilisában írhatta az elsőt, az *Osztás után*t és 1935 augusztusában a sorban az utolsót, az *Emberiség*t.

Megjegyzem, hogy az új kiadásban a szonettek egymás közti sorrendjét a szigorú textológiai megfontolások indokolják – elképzelhető más sorrend is. Az bizonyos, hogy az először keletkezett szonettek, mintegy *A Kozmosz éneke* kései folytatásaként is, inkább a forma hetyke-játékos kipróbálásai voltak (*Osztás után, Modern szonett, [Leülepszik...]*), majd az egyre érettebb, egyre megformáltabb és egyre keserűbb szonettek sora következik: *Emberek, Légy ostoba, Én nem tudtam, Boldog hazug, Mint gyermek, Emberiség* – e hat szonett voltaképpen olvasható egyetlen, laza ciklusként is.

Az időrendben legelső, az *Osztás után*, közvetlenül magán hordja Kosztolányi hatását.

*A kártya ki van osztva. Reszketünk,
Észak, Kelet, Nyugat és Dél kezében,
bubik, királyok, dámák jelmezében
s szótlanul várjuk, mit tesz végzetünk.*

*Ki vagyunk osztva. Megvan helyzetünk.
Mit tehetnénk a szabály ellenében?!
Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.*

*Vörösek és feketék, vérben, gyászban,
fényesre lakkozottan, lámpalázban
így kell kinek-kinek sorsára várni,*

*hogy boldogságunkat, mit rejt szerelmünk,
a gyönyörű sikert, mely megvan bennünk,
ki tudja-e a végzet licitálni.*

Igaz, mint ezt a Színházi Élet bridszrovatának vezetője, Darvas Róbert írta: „Fogadást ajánlott [a nevet D. R. nem említi], hogy tíz perc alatt bármely témakörből egy szonettet ír, melyben a végzet

hatalmát fejezi ki. Én persze a bridzs témakörét tűztem ki. Költőnk nyolc perc alatt készen volt az alábbi formás szonettel.⁸⁰

És mégis: Kosztolányi 1912-es *Kártya* ciklusa munkál a háttérben, — habár persze akkor még nem írhatott, mint József Attila, bridzsről, pontosabban: nem vehette fel, mint ő, a bridzskártya jelet arc helyett. Szellemes, pointe-re kihegyezett kísérlet a József Attila-i — az „így mindenki determinált” gondolatának játékos továbbfejlésztése, szinte A Hét stílusában, század eleji ízzel.

— Még mindig formapróbálgatási kísérlet a *Modern szonett* is.⁸¹

*Az ember él, habár üres a kamra
s a dobozokban semmi élelem.
Életben tart a halálfélelem.
(E nehéz percben ismerek magamra.)*

*Most sajnálom (de ezt is lenyelem),
hogy nincs isten, ki gondoljon kinomra
és azok szemét ujjával kinyomja,
kik elnézik, hogy nincsen kenyerem.*

*Büszke nyomorúlt voltam én! Ma már
belátom, csak a csökönyös számár
büszke, amikor szaggatja az ostor,*

*meg az ujonc, ki első ízben posztol,
meg a gyermek, kit dicsér a tanár
és otthon édes meggybefőttet kóstol.*

Az első versszak már érett, kész — a „kései költészet” hangján szól —, a rímhívó („élelem” — „halálfélelem”) szavak immár mély jelentőséget hordoznak. Magatartásban, érzületben a *Vigaszt* folytatja — az élet — és „a kamra” — ürességével néz szembe, és leír egy nagyon tömör és végleges mondatot:

Életben tart a halálfélelem...

⁸⁰ Darvas Róbert: Színházi Élet, 1935. ápr., 21–27. Vö. Szabolcsi M. [320].

⁸¹ 1935 júniusában jelent meg, de filológiai okokból valószínű, hogy ez is április–májusi — I. ÖV 2. [13] 549.

Az ezután következő, 4. sort zárójelbe teszi – kissé Arany Jánost idéző technikával. Ez és az 5. sor egy tagjának – „(de ezt is lenyelem)” – zárójele mintegy arra szolgál, hogy szinte kívülről szemlélje önmagát és művét, mintegy összekacsint az olvasóval. A távolítás idézőjelbe teszi az előtte és utána álló szöveget.

A másik három versszakban viszont úgy érezzük, hogy rím- és hasonlatbravúrokat próbálgat („kínomra” – „kinyomja”).

A fájdalmas önvallomás („Büszke nyomorult voltam én!”) utáni, a „büszkét” értelmező, egymás mellé sorolt mellékmondatok – voltaképpen implicit hasonlatok sora – is ilyen játék, erőfitogtatás – szinte *A hetedik* apró képek-technikájára emlékeztet. Különösen a 12. sorhoz keresett, irt le egész sor variánst:

vagy a szerzetes, kit elrejt kolostor,
vagy ifju pap, kit elrejt a kolostor,
vagy gorilla, mely a rabságba pusztul,
vagy a gorilla, mely rabon kipusztul,

és ebből lett azután a mérsékeltőbb

meg az ujonc, ki első ízben posztol,

De világos: itt is a „Ma már–szamar–tanár”,⁸² meg az „ostor–posztol–kóstol” rímjátéka izgatta.

Egyébként a szonettek abba baab rímképlettel kezdődnek, és ezután a háromsorosok legváltozatosabb variációit játssza végig:

ccd aad (*Osztás után*)

ccd dcd (*Modern szonett*)

ccd cdd (*Leülepszik...*)

ccd dcd (*Emberek*)

⁸² Fáradt, elaggott rímnek tartja *Szilágyi* ([355] 20.).

ccd eed (*Légy ostoba*)

ccd eed (*Én nem tudtam*)

ccd ccd (*Boldog hazug*)

ccd ddc (*Mint gyermek...*)

és végül:

ccd ccd (*Emberiség*)

Azaz: a francia típusú szonett (ősformája Ronsard-nál) minden lehetséges variációját végigpróbálja.

Még mindig ujjpróbálgatás, Kosztolányi-játék az ugyanaz idő tájban születhetett cím nélküli, *Leülepszik...* kezdetű szonett, de itt az utolsó szakasz villant fel váratlanul tragikus mélységeket. Pontosabban az első és az utolsó versszak fog közre egy játékos, szinte kosztolányis rímversenyre kihívó nyolc sort.

*Leülepszik, nem illan el bajom.
Bár munkát fogni, noha mit se tud már,
a szerencsétlen ember ugrabugrál,
mint ketrecében az ijedt majom.*

*Igy eladott lány töpreng a hajón,
ha ráeszmélt, hogy pártfogója foglár
s azért a ruha meg a durva boglár,
hogy enyhítsen a brazil óhajon.*

*Tudja: táncol majd s gépiesen apróz,
alája nyulhat öklendező matróz,
ölelgethetik, ő már nem ölel.*

*Néki a gólya síró, tiszta úrt hoz,
azt is csak addig, míg a csend fülel
s majd nem vágyik és vágat nem öl el.*

A kezdet megint csak az egyéni helyzet, a céltalanság és közöny frappáns tömörítése:

*Leülepszik, nem illan el bajom.*⁸³

És a folytatásban itt felbukkan egyik új obszessziója, folyvást visszatérő képe:

*a szerencsétlen ember ugrabugrál,
mint ketrecében az ijedt majom.*

Vajon Kafka-olvasmány hatása-e, mint azt Rába György véli,⁸⁴ aki Kafka *Jelentés egy akadémiának* című – valóban fogva tartó erejű – művére vezeti vissza a még többször megisméltató majomhasonlatot (*Légy ostoba, Kiáltozás*). De az is lehet, hogy – mint az előző szonett variánsa látszik mutatni – állatkerti élmény vagy más olvasmányélmény az alapja ennek a sugalló erejű képsornak.

A következő nyolc sor a „foglár–boglár”, „matróz–apróz”, „óhajon–hajón” rímek kedvéért született, míg a záró három sor József Attila egyik, verseiben már korábban és előforduló ösképét, alapvető szorongását hozza vissza: a „síró, tiszta űr”-t és a mindent felölelő csendet.⁸⁵

A Népszavában jelent meg május 19-én az *Emberek*.

*Családunkban a jó a jövevény.
Az érdek, mint a gazda, úgy igazgat, –
ezt érti rég, de ostobán, ki gazdag
s ma már sejteni kezdi sok szegény.*

⁸³ Az *Elégia* kezdősorát idézi vele kapcsolatban Szilágyi: „Leng, nem suhan” (*Szilágyi* [355] 209.) – De utalhatunk az *Eszmélet III.* végére („ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret.”).

⁸⁴ Rába [285] 1711.

⁸⁵ L. *Szigeti L.* [353] 303. skk. – Szilágyi felhívja a figyelmet, hogy a kéziratban József Attila a javítások során három trocheust „belejavított” – a tragikus hang fokozása céljából (*Szilágyi* [355] 209.).

Kibomlik végül minden szövevény.
Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén.

De énekelünk mind teli torokkal
s edzzük magunkat borokkal, porokkal,
ha kedvünk fanyar, szánk pedig üres.

Erényes lény, ki csalódni ügyes.
Ugy teli vagyunk apró, maró okkal,
mint szunyoggal a susogó füzes.

Bár itt is a rimbravúr izgatta, mégis már érett, nagy szonett, mintegy az „Ember” ciklus kezdete, be is iktatta a *Nagyon fáj* kötetbe. Eredetileg az előző két szonettel alkotott egy ciklust – nyilván ezt találta a legjobbnak, ezért önállósította. Még rajta van a „tojás-héj”, a Kosztolányival való rímvetélkedés, a forma kipróbálásának játéka (pl. a „torokkal” – „borokkal” – „porokkal” játék), de ez a szonett már a végleges érvényesség erejével hat.

Lehet úgy olvasni a szonettet, mint a József család belső történetét. A „Családunkban a jó a jövevény” – minősítést Bányai László magára is vonatkoztatta, és az egész versről így szól: „... futó betekintést nyújt ennek a családnak nem éppen szerencsés, elég gyakran áldatlan viszonyaira is”.⁸⁶ De, ha családi versként olvassuk, még Makai Ödönre is vonatkozhatna. És akkor az „énekelünk mind teli torokkal...” is a Hollán utcai vagy Korong utcai estékre utalna. De persze itt jóval többről van szó, mint családi körképről – az illúziók nélküli emberkép első megfogalmazása, már címében is Vörösmarty idéző, vereség utáni szembenézés.

„Az érdek, mint a gazda, úgy igazgat” – tehát az emberi közösség működésének rejtett rugói, a mindennapi élet és munka, amely felőrli az egyént: ez a kiindulópontja Szabó Lőrinc *Célok és hasznok között* című versének is – amely formájában nem, de hangvételeiben nagyon emlékeztet az *Emberekre*:

⁸⁶ Bányai [42] 103. skk.

Forgunk, mint műhelyben a gépek,
mint malomban a kő, kopunk,
s jön végül, bármibe fogunk
jön a revolver, Duna, méreg.

és az utolsó versszak:

és az se fáj már a szívemnek,
barátaim, fiatalok,
hogy előbb-utóbb, valahogy,
mint én, ti is mind tönkrementek.

Ezt, a *Te meg a világban* (1932) megjelent verset József Attila különösen szerette. Szabó Lőrinc jegyzete szerint: „Egy alkalommal József Attila, mikor a Németvölgyi úton nálunk járt, és amikor bizonyoságot tett róla, hogy szinte az egész *Te meg a világ*ot könyv nélkül tudta, az utolsó strófájával vitatkozott velem, tiltakozva annak a gyanúnak »jogossága« ellen, hogy a fiatalok valahogy, mint én előbb-utóbb szintén tönkremennek. »Miért mennének tönkre? Ezt hinni semmi ok nincs.«

Most gondolok rá, hogy 6 év múlva a vonat elé ugrott.⁸⁷

Az *Emberektől* kezdődő szonett sorban József Attila megpendíti mindazokat a nagy kérdéseket, melyek az utolsó két évben lírája középpontjában fognak állni: az emberi magatartás általános kérdéseit, lehetőségeit általában, szabadság és rend bonyolult, ellentmondó viszonyát, az emberiség útját, helyét – és nagy küzdelmeit: Istennel, Istenért, anyahiányát, küzdelmét a büntelen bűnért.

Az *Emberek* a felszín és a látszat verse, szembenézés az öncsalással, keserű önvizsgálat is. Mindig is érezte a társadalom, a világ háló, rács voltát, most is „szövevény”-nek látja, melyet az „érdek” igazgat. A kulcsmondat, amelynek értelme helyesen hangsúlyozva bomlik ki:

*Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.*

azaz: a gaznak falazunk, mi az erényesek.

⁸⁷ Szabó Lőrinc: Vers és valóság. Szerk. Kabdebó Lóránt. Bp. 1990. I. 302. – A „6 év” nyilván tévedés – az epizód a *Te meg a világ* megjelenése után, talán 1933–35 közt történhetett.

Az igaz és a hamis, a „szép szabadság”, az eszmény és a valóság fájdalmas ellentétének szonettje a *Légy ostoba*.

*Légy ostoba. Ne félj. A szép szabadság
csak ostobaság. Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.*

*Légy ostoba. A jóság és a béke
csak ostobaság. Ami rend lehet,
majd így ülepszik le szíved felett,
mint medrében a folyó söpredéke.*

*Légy ostoba. Hogy megszólnak, ne reszkess,
bár nem győzhetsz, nem is lehetsz te vesztes.
Légy oly ostoba, mint majd a halál.*

*Nem lehet soha nem igaz szavad –
jó leszel, erős, békés és szabad
vendég mult s jövő asztalainál.*

Már augusztusi vers. Irónia, önirónia jellemzi, szinte adys keserű önostorozással⁸⁸ kell szembenéznie a helyzettel: a náciizmus előretörése, a szovjet perek és a magyar író-értelmiség egy részének a kormány előtti behódolása miatti mély csalódássorozattal. Hasonló indulattal szól majd a *Világosítsd föl* és a *Levegőt!* című versekben.

A *Légy ostoba* a „Légy fegyelmezett!” visszavonása, palinódiája – keserű és ironikus leszámolás.

A látélet – szorongató kényszerképzet, a betegségnek is jele, de az átlagos európai intellektuel helyzete is 1935-ben

*... a szép szabadság
csak ostobaság. Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.*

⁸⁸ Ady-analógiára utal Garai László is (*Garai* [119] 155.), *A tűz márciusa* felszólítására.

Ezzel közel kerül a *Különbéke* Szabó Lőrincéhez is.

A *Légy ostoba* keserű, álnaiv hangja az előző vers öncsaló mechanizmusára utal, egyúttal „és mégis” vers is:

...
*bár nem győzhetsz, nem is lehetsz te vesztes,*⁸⁹

A következő szonett, az *Én nem tudtam* viszont az első, az analitikus kezelést objektiváló, arra épülő szöveg.⁹⁰

*Én úgy hallgattam mindig, mint mesét
a bűnről szóló tanítást. Utána
nevettem is – mily ostoba beszéd!
Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva!*

*Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség
barlangja szívem. Azt hittem, mamája
ringatja úgy elalvó gyermekét,
ahogy dobogva álmait kínálja.*

*Most már tudom. E rebbentő igazság
nagy fényében az eredendő gazság
szívemben, mint ravatal, feketül.*

*S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam:
bár lennétek ily bűnösök mindnyájan,
hogy ne maradjak egész egyedül.*

Vallomás, elbeszélés – közvetlen diszkurzív tónusa, énközpontú dikciója szinte a *Diványon fekszem...* párjává avatják. Kinek szól a beszámoló? Kinek vall a költő?

Többen úgy vélik – Szigeti Lajos is –, hogy a címzett Babits Mihály. Ezt látszik alátámasztani, hogy a vers – bár kéziratán augusz-

⁸⁹ A *Légy ostoba* – úgy is mint az életanyag, a külső és belső életvilág álnaiv írói kezelése a 70-es években bukkan fel a magyar irodalomban Tandori Dezsőnél, utóbb Eszterházy Péternél.

⁹⁰ Elemzése: Szigeti L. [353] 121–123. – Vele vitázik Tverdota [413]; I. Rába [285] 1711.; Tandori [385] 651. – Az „1935. augusztusi fordulat” bizonyítékának tartja, a Barta Istvánnal folytatott beszélgetések lenyomatát látja benne is, így elemzi Lengyel A. ([225] 120–126.).

tus 7-i keltezés van – 1935 novemberében A Reggelben „Babits Mihálynak hódolattal” ajánlással jelent meg. Ismeretes, hogy ez az ajánlás annyira bosszantotta Babitsot, hogy lehetetlenné tette számára a József Attila Baumgarten-díja melletti kiállást.⁹¹

A Babits-kapcsolatot valószínűsítheti az is, hogy a vers egyik, valószínűleg legkorábbi kéziratának hátlapján Babits: *Az európai irodalom történetére* vonatkozó – egyébként vitázó – néhány sor áll.⁹² Augusztus 18-án Hódmezővásárhelyről ír levelet Babits Mihálynak – ebben a szonetthez hasonló motívumokra lelhetünk:

„Bocsánatát kérem, hogy eddig nem jelentkeztem, de nem is lett volna sok értelme. Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok, s ennek az átalakulásnak a valódiságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen írtam, inkább csak a »fogásom« ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje. Ezek a versek is, amelyeket itt küldök, ilyen próbálkozások. Szeretném, ha Önnek tetszenének, én nem vagyok egészen biztos bennünk.

A hónap végén megyek Pestre, és ha nem lenne terhére, felkeresném. Mindenesetre fölhívom telefonon, és akkor az alkalmas időt is megkérdezem.

Engedje meg, hogy tisztelettel és szeretettel üdvözöljem.”⁹³

Mégsem hiszem, hogy egyenesen Babits Mihálynak szólt volna a vallomás – s nem is látom „apa-versnek”, mint Szigeti Lajos írja. Inkább az első rádöbbenés szigorú logikájú megragadása. Abban igaza van Szigetinek, hogy a vers a múlt – jelen, az „Én nem tudtam – most már tudom” tengelye körül szerveződik – ilyen szempontból valóban a felismerés, a ráismerés verse, s egy olyan logikai struktúrát mutat, amely ettől fogva szinte végig belső alapforma marad nála.

Magam azonban még jellegzetesebbnek tartom, hogy a szonett – provokatív módon hangosan – az „Én” szóval indul, s ez a hangsúlyos Én mindegyik szakaszban visszatér. („Én úgy hallgattam min-

⁹¹ L. Basch [45] 430.

⁹² ÖM 3. [9] 211.

⁹³ Vál. lev. [11] 313. – A levelet mint az „augusztusi fordulat” nyitányát értelmezi Lengyel A. ([225] 120).

dig” – „Én nem tudtam” – „Most már tudom” – „S ha én szól-
nék”). Ez az én-kiemelés a Kosztolányiéra emlékeztet, és egyúttal
nagyon határozottan az európai költészet nagy szubjektív, modern
áramába kapcsolja a verset.

Ez a hangsúlyos én egyúttal a pszichoanalízis Ego-jával is azo-
nos; s a legfontosabb sor szinte a freudi tanítás és gyakorlat, az Ich
és az Es páratlan tömörségű formulázása:

*Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség
barlangja szívem.⁹⁴*

Amit az Es-ben most felfedez: a bűn – ettől fogva végig egyik
főmotívuma lírájának. A *bűn* motívumról az ilyen című vers kap-
csán szólok. Ebben a szonettben még világosan az eredendő bűn
vallási tanítására utal: „... az eredendő gazság / szívemben, mint
ravatal, feketül.”

Megjelenik az általános bűn és büntelenség témája is az utolsó
szakaszban:

*bár lennétek ily bűnösök mindnyájan,
hogy ne maradjak egész egyedül.*

Ezt az analitikus felismerést, a bűn felbukkanását a legfegyelmel-
zettebb, legkeményebb formában sűriti a szonettbe – tömören, vi-
lágosan, diszkurzív közvetlenséggel – mindössze két képpel, egy
kibontott hasonlattal és egy metaforával. Az időszerkezettel kap-
csolatban már említett világos logikai struktúra, a konstatació és a
felkiáltás változatos egysége jellemzi a verset. (Az első versszak
grammatikai szerkezete például: főmondat – hasonlító módhatáro-
zó mellékmondat; főmondat – gondolatjellel tagolt hiányos okha-
tározói mellékmondat; főmondat – alanyi mellékmondat.)

Ignotus Pál óta beszélünk József Attila freudista népdalairól –
az *Én nem tudtam*ot: freudista szonettnek nevezhetjük.

⁹⁴ Izgalmas és reveláló, ahogyan ezt a felismerést – a vázlatok tanúsága szerint
– szavakba próbálja önteni: „szívem, latrok büntanyája” – majd: „szívem, romlás
korhadt fája”. Mint ahogy a következő sor eleje először így hangzott: „azt hittem,
bölcso...”

Ugyancsak augusztus eleji a *Boldog hazug* című szonett – első variánsának kézirata augusztus 9-i keltezésű.⁹⁵

*Boldog hazug, kinek van istene,
ki rettenetes, de maga a jóság;
kinek sebet kap reszkető keze,
ha leszakítja a tilalmas rózsát.*

*Boldog hazug – értetlen szelleme
a meg nem fogant, ártatlan valóság;
pihen rajta a mindenség szeme,
bámulja őt, az öröklét lakosát.*

*Én nem leltem szivemben, sem az égben
s e halott fényű istentelenségben
szivdobogással ringatom magam,*

*kit más-gyötörte anyám azért vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.*

Vallásos szonett? Mindenesetre költői kísérlet arra, hogy az apistenhiányt és az anyaképet szonettbe sűrítse – a két változat öszszevetése mutatja: az általánosítás, a véglegesnek szánt fogalmazás egyre magasabb fokán.

A szonett alapszöveve vallásos – az első versszak „tilalmas rózsá”-ja a Krisztus vérét összegyűjtő kehely vagy Krisztus sebeinek jelképe – egyúttal a Grál szent kelyhe. A hangütésben a zsoltárok hangja visszhangzik.⁹⁶ Az utolsó versszakban pedig a Mária–Jézus jelkép jelent meg – az első változat nagybetűs „Gyermek”-e is erre utal.

Ez még lehetne a dekorációval való játék – a szonett az istenhiány verse, s így közvetett módon, egyúttal az istenkeresése is. Hosszú szünet után bukkan fel az Isten-probléma. Tamás Attila írja:

⁹⁵ Első variánsát *Szonett* címen külön versként közli az ÖV 2. [13] – Magam ezt s a *Boldog hazug* című véglegesebb szöveget együtt tárgyalom.

⁹⁶ *Melczer* [239] 648.

„Tekintsünk el ezúttal a sajátosan művészi vonatkozások vizsgálatától: az itt lényegében racionális nyelvet megszólaltató lírikus arról vall, hogy készségesen vállalná egy felsőbb lény létezésének tényét, vállalná akár ennek hazugság árán való tételezését is, *csak érzeni tudná magán annak a* – valódi vagy képzelt lénynek – *a te-kintetét*. (Korábban a *Medáliák* második felében részben annak érzése vetett véget kínzó szorongásainak, hogy »rámnéz a tó, ha belé kő esett« – ez öltött később más változatot a *Levegőt!* sorai-ban.) Másrészt annak vágyát fogalmazza meg, hogy *valós* – és lényegi, tényleges – *bűnért* bűnhődve szenvedhesse el kínjait. (Nem pedig önmagukban jelentéktelen gyermeki süteménylopások emlékei-nél kelljen szenvedésének okait keresnie.) Úgy érzi azonban, hogy az ő számára nem adatott meg az istenátélésnek (akár csak az istenteremtés árán megszerezhető istenátélésnek is) a katarzishoz segítő élménye. – Röviddel ezt követően (ugyancsak 1935. augusztusában) írja József Attila *Mint gyermek...* és *A bűn* című verseit is, melyek tanúsága szerint azon gyötrődik – illetve azért fohászodik reményvesztetten –, hogy *nem tud megbocsátásra találni, mert nem talál magában bűnt*, melyet megbánva – »meggyónva« – megszabadulhatna kínzó terheitől. »Én istent nem hiszek s ha van, / ne fáradjon velem« – mondja ki azután keserű-hetyke végszavát, magára (és majd segítőire is) vállalva (illetve háritva) a *bűn* alóli feloldás feladatát.”⁹⁷

Ebben a szonettben nem a múlt–jelen, hanem a mások–én el-lentét az uralkodó: az első változatban még kissé szónokias-pateti-kusan: „Óh boldog az” – a véglegesben már távolságtartóbban: „Boldog hazug, kinek van istene.”

Ugyanígy pontosít és szigorít a második versszakban is: a „boldogot” már némi gúnnyal szemléli: „értetlen szelleme / a meg nem fogant, ártatlan valóság” – és az első változat nagybetűs „szentséges” szövegéből így lesz a véglegesben enyhén gúnyos jele-net. Előbb:

*mert rajta van a Mindenség Szeme,
elnézi őt, az Öröklét lakását.*

⁹⁷ Tamás Attila: „A Dunánál” [17] 79.

majd kis kezdőbetűkkel és két ige cserélésével:

*pihen rajta a mindenség szeme,
bámulja őt, az öröklét lakóságát.*

E „boldog hazug”-gal áll szemben az én:

Én nem leltem szívemben, sem az égben

– és felbukkan az apa helyett az anyakép. – Az első változatban önmagáról komorabb képet alkot, az anyaképben pedig a „lány” jelző dominál:

*s e halott fényű istentelenségben
koporsóban ringattatom magam*

anyámmal, ki lány tekintettel vert meg,⁹⁸

...

Az utolsó két sor decrescendója, egyre lassuló ütemben az egyik legszebb jelzős képpel:

*mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.*

A „sápadt kézzel” vizionált jelzős szerkezetének párja egy másik hihetetlen erejű és távlatú jelzős szerkezet a 10. sorban:

s e halott fényű istentelenségben

Hódmezővásárhelyről, augusztus 18-án levélben küldte el Batsinak a *Mint gyermek...* című szonettet.

⁹⁸ Az anyával kapcsolatos versmotívomról, amely itt bukkan fel először, l. *Szigeti L.* [353] 142–143.

*Mint gyermek, aki bosszút esküdött
és felgyújtotta az apai házat
s most idegenség lepi, mint a köd,
s csak annak mellén, aki ellen lázadt,*

*tudná magát kisírni, elfödött
arcát mutatni szabad mosolyának, –
oly reménytelenül erőlködök,
hogy könnyeimre: erényre találjak.*

*Világot hamvasztottam el szívemben
és nincs jó szó, mely megrikasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,*

*hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nékem e farkasveremben!*

Ez bizonyosan Babitsnak és Babitsról szól.⁹⁹ Egyetlen nagy bocsánatkérésnek is olvasható. „Az apai ház”, amit felgyújtott, akkor talán a Nyugat.

A verskezdet viszont kihívóan kosztolányis.

Két nagy mondat az egész szonett – a kiterjesztett nagy hasonlatok az *Iszonyat* meg az *Egy kisgyerek sír* technikáját idézik –, itt is szenvedély hordozta, magát egyre jobban belelovaló mechanizmus, a későbbi *Kései sirató* átok-tempója jellemzi. Van benne talán egy csepp túlhajtottság, túlzott önsajnálát – kissé színpadias szcenírozás is. De mindemellett megszenvedetten hiteles az apahiány, az ürességérzés, a „Világot hamvasztottam el szívemben” keserves érzetével – és ismét csak az érthetetlen bűn kísértete. A *Boldog hazuggal* ellentétben, itt nem decrescendóra, hanem pointe-ra csattan ki a vers:

*és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nékem e farkasveremben!*

⁹⁹ L. Szigeti L. [353] 115. skk. – Sárközy [298] 137–138.

Még augusztusi az utolsó szonettje ennek a sorozatnak: az *Emberiség*.

*Óh emberiség, kit törött anyám
szervened szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te két milliárd párosult magány!*

*Láttalak sírni a folyók fagyán,
mint gyermeket, kit a jég tüze sértett;
láttalak ölni, halni s mint nem éltet,
tündökölni nagy egyházak falán.*

*Hegyen láttalak és lapulni ólnál –
szerencsétlen, ki úgy élsz, mintha volnál,
megérdemled, hogy atyád a halál!*

*Vértelen arravársz, hogy véred ontsák
s föl-fölmutat a társuló bolondság,
mely téged minden kínban megtalál.*

Egyik előképe Kosztolányi Dezső hét szonettből álló *Számadása*. Igaz, valamivel korábbi, két évvel azelőtt, 1933-ban jelent meg a Nyugatban, de a költő Összegyűjtött költeményei új kötetében éppen ekortájt, 1935 májusában közölte őket ismét. Az első szonettet idézzük.

1

Most már elég, ne szépítgesd, te gyáva,
nem szégyen ez, vallj – úgylis vége van
boldog akartál lenni és hiába,
hát légy mi vagy: végkép boldogtalan

inkább egészen és kinzó-csigába
mint félig így, alkudva oktalan,
ne félj, számár, ki szenved, nincs magába,
vagytok ti itt a földgolyón sokan.

Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
templomba, kórházakba, börtönökbe
lassan vonul a roppant karaván,

siess te is oda, igaz körödbe
s – égő kanóc – lobogj velük örökre
elégedetlenség szent olaján.

Az 1930 utáni években Kosztolányi már főleg halál előtti, összefoglaló, „elszámoló”, létértelmező verseit írja, köztük a *Számadás* a maga hét szonettjével végrendelet-hangütésű, még egyszer, búcsúzó gesztussal meglöbogatja „szép életét”. Ezúttal a kiemelkedő, diadalmas, de mégis sérült ént a szenvedőkkel, megalázottakkal, a „többiekkel” együtt, sajátos közösségben mutatja fel, velük azonosítja magát.¹⁰⁰ Ennek a Kosztolányi-ciklusnak íve, elegáns lendülete, játékos-pontos rímei, a betegségeket és a megalázottságot legyűrni akaró költő egyéni alakja ragadhatta meg, szinte hívta ki versenyre, válaszra a fiatalabb költőt.

A *Számadás* első szonettjében Kosztolányi nagyívű képben, egyetlen nagy történelmi tablóba, látomásba sűrítve idézi fel az emberiséget:

Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
templomba, kórházakba, börtönökbe
lassan vonul a roppant karaván...

Ezt az emberiséglátomást alakítja tovább József Attila:

*Láttalak sírni a folyók fagyán,
mint gyermeket, kit a jég tüze sértett;
láttalak ölni, halni s mint nem életet,
tündökölni nagy egyházak falán.*

Hegyen láttalak és lapulni ólnál –

¹⁰⁰ A vers legutóbbi szép elemzése: *Király István*: Kosztolányi. Vita és vallomás. Bp. 1986. 195. skk.

Utalhatok ennek az emberiséglátomásnak, emberiségversnek tágabb összefüggéseire is. Az emberiséglátomás is bibliai eredetű (az egyik mintakép szinte mindenütt Ezékiel látomása), s ebben a formában élt az egész középkoron át, a romantika fejlesztette ki önálló szekularizált műfajjá (a poème d'humanité-ben). Nálunk Vörösmarty vagy Petőfi nagy emberiségviziói *Az emberektől Az ítéletig* jelzik a csúcspontot. Bizonyos, hogy Kosztolányinál s József Attilánál is ott munkálnak a háttérben Vörösmarty látomásai. A kortárs külföldi költészetben pedig meglepő a hasonlóság (természetesen minden konkrét kapcsolat nélkül) Saint-John Perse nagy emberiséglátomásaival, hömpölygő prózaverseivel.

Hosszú sor, élő hagyomány folytatója tehát Kosztolányi és József Attila emberiségverse. A két költő versét különben még az emberiségtercinák rimhangja, az *a—a* is összeköti, s a kiegyensúlyozott, sorba simuló versmondattani szerkesztés is.

De rejtett vita is észrevehető. Kosztolányi ciklusa dialógus, a megszólítottat (a maga másik énjét?) tegezi, a József Attilaé egyes szám első személyben írt vers, a tegezett-megszólított meg éppen az emberiség (illetőleg önmaga az emberiség képében).

Mert József Attila emberiségtablójában az emberiség egyénné, személyé válik — nagy jelképes cselekedetekkel, gesztusokkal, mitikus-történelmi térben él. Legelőbb az egyik őselem, a víz tűnik fel, folyó formájában (a „folyóvíz” József Attilánál sokszoros, erotikus-történelmi jelentéssel teli, „megszállt” motívum). Ezúttal a nála ugyancsak oly jelentőségteljes faggyal párosulva lesz mitikus színtérré. A tabló 2. sora, a vers 6. sora a szonettek egyik főmotívumát, a Gyermeket hozza elő a hasonlatban, majd három tömör, távlatos, összefoglaló, ősigéket sűrítő sor következik „...ölni, halni... tündökölni... lapulni”. A 7–8. sor: „... mint nem éltet, / tündökölni nagy egyházak falán” — a József Attilánál nagyon ritka művészettörténeti-kultúrtörténeti utalás talán párizsi élmény, mintha a Notre Dame homlokzatára utalna.

Az *Emberiség* már első sorában összeköti e nagy távlatokat a legkeservesebb egyéni sorssal: megjelenik a „törött anyám” — és latinos-franciás tömör nyelvtani szerkezet villantja fel saját születésének tényét, keserves voltát. (Ez az összefüggés egyéni megszületés és történelem között majd az *A Dunánál* soraiban teljesebb ki.)

Innen a 2. sortól a 9. sorig, tehát a vers kétharmad részében, a főnévi igenév az uralkodó szófaj – általánosító távlatával és *-ni* jajongásával. Ez a technika viszont Babits-versekre emlékeztet, az ő filozófiai, intellektuális dikciójára, pl. a *Rímek játékára*. Mint ahogy az egész József Attila-versben van valami babitsos vonás is – nem is szólva arról, hogy az emberiségprobléma „nagyon is jelen volt éppen ekkor „Az Isten és ördög két jó hivatalnok...” költőjénél.

Az *Emberiség* 3. sora ugyancsak mitikus elemet hoz be, az újraszületés vallásos-messianisztikus képzetét, Krisztus-utalását¹⁰¹ – és a képzetsor végén megjelenik az emberiség első összefoglaló jele, amely már az *Ódában* is feltűnt („Kit két ezer millió embernek / sokaságából kiszemelnek,”), és ott lesz az 1937-es *Flóra* 3. versben is. („Már két milliárd ember kötöz itt...”):

te két milliárd párosult magány!

A József Attilára oly jellemző ellentétező jelentésstruktúrával megalkotott szerkezet a „párosult magány”. Egyszerre van benne a nemi aktus végzetszerűsége, szomorúsága és a végső magány, amely itt az „anyám”-ra rimel, így válik az emberiségképzet mélyen személyessé, így telítődik a fogalom a magánnyal, árvasággal – így válik eggyé kinlódó költői én és küszködő emberiség.

Ezután következik az említett ötsoros emberiségtabló, amely a nagyság és alantasság, a bátorság és a gyávaság képével ér véget – a sorban ott a virrasztó ember és a „kis szobában kis parasztok”, a *Tiszazug* elnyomott embere s a kisgyermek lelenc-költő megalázott képe. Hiszen ő a Virrasztó is, és az ólnál Öcsödön lapuló Pista is – s ugyanakkor persze képviseli a történelmi emberiség nagyságát és bukását is.

Ezt a képsort egy (jobb szó híján használom) képáthajlás szakítja meg, mely a költő által gyakran alkalmazott eszköz: félbeszakít egy gondolatképsort, lebegteti, gondolkodásra ingerel, és ezt gondolatjellel jelzi. Ismét a tőle különvált, egyénné sűrített emberiség-

¹⁰¹ Vö. *Ancsel* [32].

hez fordul, akit joggal szólít meg „szerencsétlen”-ként. Egy filozófiai-szociológiai ihletésű felsor a pszudolét jellemzésére („ki úgy élsz, mintha volnál...”), majd ismét mitikus dimenzióba csap át a vers: a Halál mint az emberiség szülője jelenik meg. Egyébként ennek a képzetnek párja is játékosabban és tetszelgőbben ugyan, de ott van Kosztolányinál:

Egymás fölött feküdtek ők,
nyílt szemmel, árva csecsemők,
ki szülte őket, ottan áll,
kegyetlen anyjuk, a halál.

(Együgyü ének)

József Attilánál a halál nemet vált – kegyetlen férfiüstenné lesz. A korábbi változatban még csak ez állt: „társad a halál”. Talán az 1935-ös végleges változatba Kerényi Károly közvetett-közvetlen hatása is belejátszhatott.

A vers egy másik összefüggésrendszerbe is illeszkedik. A veszélyeztetett emberiség, a megtámadott humánium, éppen Hitler uralma kezdetén, nagyon is időszerű. A sajtóban, beszélgetésekben az európai humanizmus védelme fő kérdéssé lesz, s éppen József Attila baráti körében... „Vértelen arravársz, hogy véred ontsák” – ugyanez a helyzetmegállapítás, mint ami kifejtve, fogalmi eszközökkel *A szocializmus bölcselete* című nagy tanulmányban nyugtalanítja: a tömegek passzivitása, félelme – a „ne bámulj vakon / a kifent rohamkéstől” ez idő tájt fogalmazott intelme. Ezt a kiszolgáltatottságot, ezt a rettegést ismét a „társulás” szükségessége oldaná fel. Jellegzetes, ahogyan a „bolonság” jelzőjét próbálgatta: előbb „még”, majd „gyermek”. A vers csattanója új egyensúlyt próbál teremteni a „kín” mint általánosított létérzés és az ezt oldó előbb emberi közösség, szolidaritás, utóbb tisztán a szexuális aktus között. Kín és szerelem, mint annyiszor, párban áll itt.¹⁰²

¹⁰² L. erről és a kín-motívumról Szigeti L. [353]. – A szakasz Sárközy szerint „az Eucharistia misztériumára, Jézus Krisztus kenyér és bor színében való megjelenésére, átlénygülésére utal”. (Sárközy [298] 141.) Ez az értelmezés is lehetséges, – a két jelentésréteg egyszerre van jelen.

A vers formálásában, képzeteinek kapcsolódási formájában, gondolatvilágában érzékelhető a pszichoanalízis hatása is; a „társuló bolondság”, a „párosult magány” egyszerre mély egyéni élmény és analitikusan teoretizált konceptus.

Az *Emberiség* azért is jelentős vers, mert a szonettforma, a Kosztolányival való fiúi vetélkedés, a „kín” és a „magány” meg a „társuló bolondság” vágya szinte kikényszerít belőle egy újfajta, de vonatkozásteli tömörséget. Az előző évek nagy gondolati tablói, az előző hónapok inkább epikusabb-lazább kompozíciói után itt érik meg új tisztasága, alakul ki új metaforikussága, amely most már élete végéig el fogja kíséreti. Teljes tisztaságában jelenik meg ez az új dikció, ha tetszik, József Attila „újklasszicista” tömörsége. Tematikája e korban nem egyedülálló, hiszen ez években a történelem és az ember kérdései Babbitstól Illyésig, Kassák Lajostól Füst Milánig és főleg Szabó Lőrincnél a legkülönfélébb variációkban kerülnek elő.¹⁰³

Ez a hang vonul végig majd a hátralévő években József Attila emberiség- és történelem-versein is.¹⁰⁴ Ez a József Attila-i „újklasszicizmus” – a megalázott, megkínzott egyén kísérlete helyzete megértésére, a világ megragadására, aki a mélyből felfelé tekintve egyszerre próbál összefogni múltat, jelen helyzetet és távlatot. E versekre jellemző a feszes formába szorított fegyelmezett tömörség, a dallamos metrika, a keményre kalapált képek használata, valamint történelmi és irodalmi utalások, idézetek gazdagsága. Ez a mitikus történelmi háttér, a nyílt és rejtett idézeteknek ez a sora az 1935-ös szonettekben jelentkezik talán először.

Ez a kései József Attila-i hang él tovább sok Radnóti-versben, és ez teljeseedik ki Pilinszky Jánosnál (pl. *Kihűlt világ*).¹⁰⁵

¹⁰³ Az utóbbiról l. *Kabdebó Lóránt*: „a magyar költészet az én nyelvemen beszél” (A kései Nyugat-líra összegeződése Szabó Lőrinc költészetében). Argumentum, Bp. 1992. 150. skk. (Irodalomtörténeti Füzetek 128.)

¹⁰⁴ L. legújabbban erről a vonulatról *Janzer [164]*. Megjegyzem, hogy ez a tanulmány bizonyos kulcsmotívumokat vizsgálva, szintén az 1935-ös évet tartja fontos fordulónak.

¹⁰⁵ L. *Szabolcsi M. [333]* is.

*A láng ellibbent a sötétben,
amint betört a szélroham,
de mi már hallgattunk is régen,
mint az öregek, komolyan,
nekünk nem mondott semmi újat
az a hirtelen zivatar,
belénk nem csapkodtak a gallyak,
minékünk nem volt ravatal
az elfeketült föld s a mennybolt,
mely oszladozni fölfakadt.
(Csak most emlékszem rá, milyen volt!)
Még csak biztató szavakat
sem szóltunk, nem néztünk egymásra,
mint munka után ki leül.
Csak ültünk ott, mi három árva,
ki-ki magában, egyedül.*

Az egyetlen tömbből álló, 16 soros, keresztrimes, 9–8-as jambikus sorokból álló mű az önéletrajzi nagy elbeszélést folytatja, teszi teljessé. Megint az a perc kísérti, amelyről már az *Ajtót nyitokban* szólt, és amely a *Kései siratóban* fog még visszatérni. Az anyja halála utáni perceket most már szinte mitikussá, világlórássá nagyítja. A „ravatal” és az „elfeketült” képzete, mint e napokban az *Én nem tudom* soraiban, itt is megjelenik. Szinte filmszerűen megkomponált jelenet; a betörő vihar (ez volt a vers eredeti címe) s az ennek ellenére hallgatagon ülő „három árva”.

A keltezésből úgy látszik, hogy alkalmi rögtönzésnek készült, ott helyben, Bartáéknál még csiszolta, majd olyan jónak találta, hogy végleges formában egy évvel utóbb közölte a *Szép Szóban*, majd a *Nagyon fáj* kötetbe is felvette.

¹⁰⁶ ÖV 2. [13] 251. Kézirattal írt fogalmazványán az áll: *Bp. 1935. aug. 12. éjjél. Pistánál* – azaz Barta Istvánnál írta.

Szintén augusztusi egyik legsajátosabb, legfurcsább verse, amelyet Arthur Koestler és Ignótus Pál „freudista népdal”-nak neveztek: *A bűn*.

Már a szonettekben felfigyelhetünk a bűn-, bűnösségképzet állandó jelenlétére: „Én úgy hallgattam mindig, mint mesét / a bűnről szóló tanítást...” (*Én nem tudtam*);

*hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nékem e farkasveremben!*

(*Mint gyermek*)

A bűn József Attila költészetében – erről a kérdésről sok alapvető elemzés született.¹⁰⁷

A bűn költői motívum, de persze mély lélektani trauma, állandóan kísértő érzés is, és még tágabban: az európai kultúra egyik alapvető fogalma. Nehéz ezt a három aspektust elválasztani.

A bűn – alapvetően az erkölcsi szférába tartozó fogalom, az erkölcsi és jogi törvények ellen elkövetett kihágás – következménye a büntetés. De a bűn fogalmát az európai kultúrában elsősorban a zsidó-keresztény mitológia „ösbűn”, „eredendő bűn” fogalma képviseli – az első bűn a Paradicsomból való kiűzetés büntetését vonta maga után, és a Megváltó e bűn alóli feloldozást is meghozza. A katolikus teológia szerint voltaképpen mindnyájan bűnösök vagyunk. Ez a szakrális, a századok folyamán a „kollektív tudatalatti-ba” mélyen beleivódó bűn-, bűnösségfogalom ott él József Attilában is, mint csaknem mindenkiben. Célzásai az „eredendő” bűnre ennek tanúságai. E vallásos eredetű bűnfogalom lesz alapja azután később József Attilánál az Istennel kapcsolatos bűnfogalomnak, ahogyan Beney Zsuzsa kifejti:

¹⁰⁷ A legfontosabbak: *Bori* [72]; *Rába* [285]; *Beney* [53] s legújabbban, összefoglalóan: *Janzer* [164]. L. még *Levendel–Horgas* [228]; *Sárközy* [298] 100–107.

„A második periódus bűnösségkérdése ennél jóval bonyolultabb, s különböző variációkban az ártatlanságnak mint bűnnek kérdésével foglalkozik: »mért nincs bűnöm, ha van« – »Hisz, hogy ily ártatlan legyek/az a pokolnál jobban éget«.

Az ártatlanság bűnének átélése egyrészt kifejezi a mindenképpen magányossá vált, viszonyításaitól megfosztott és ezért értékrendjében elbizonytalanodott ember metafizikus borzongását – másrészt pedig, József Attilánál nagyon is nyilvánvalóan, az Isten helyére lépett ember Isten-hiányát. A probléma logikailag felbonthatatlan paradoxon, de költőileg létező és megfogalmazható valóság, s erre, mint már utaltunk rá, az életműben is találhatunk előzményeket (például a *Medáliák* ciklusát). Valóban ártatlan ember nem lehet, csak Isten. A teljes ártatlanság megvallásával az ember Istenné levését vallja meg, s az ember számára ez a legnagyobb bűn: hiszen Istennel senki sem állhat egy sorban. Így, ebben a vonatkozásban jogos az ártatlanságot bűnnek látni – csak hogy ezt a végzetet feloldani lehetetlen, hiszen másképpen éppen a nem ártatlanság a bűn. A paradoxon lényege az, hogy a teljes, bezárt magányban semmiféle feloldozás nem lehetséges, s ezt József Attila is tudja: egyetlen menekülési útja mások, a közösség felé nyílik: »bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül«; vagy: »majd én föloldozom magam; / ki él, segít nekem«. »Az egyedüllét csak büntetést eredményez« – írja naplójában Kafka. A következmény így okká válik, illetve ok és következmény elválaszthatatlanul, az értelem számára megérthetetlenül összefonódik.¹⁰⁸

Erre a bűnfogalomra rakódik rá nála – az analízis közvetlen hatásaként – a pszichoanalitikus bűnfogalom, az a szindróma, amit Freud Ödipusz-komplexusnak nevez – az apa iránti féltékenység, kasztráció vagy akár gyilkossági kényszer. Erről persze már analízise előtt is hallhatott, baráti körben – akkor még „nevetett rajta” –, és most, Gyömrői analízise meggyőzhette arról, hogy benne is mélyen ott él, elrejtve, de valóságosan.

A vallásos és a freudi bűnfogalom mellett, amint korábban Bori Imre, majd legrészletesebben Rába György mutatott rá, az irodalomba mélyen beleivódott bűnfogalom is megérinthette – s itt első

¹⁰⁸ Beney [53] 272–273.

sorban Kafka műveire gondolhatunk. Németh Andor emlékezéseiben filológiai bizonyíték is van arra, hogy olvasta Kafkát, sőt a róla szóló analitikus irodalmat is.¹⁰⁹

A kastélyt is ismerte, de a fenyegető, érthetetlen bűn kérdése *A perben* a legerősebb – az „ártatlan bűnösség” fogalma ott a legkinzóbb, s Kafkától származik a bűn érzetének narratívává való átalakítása – utazás, per a bűn paraboláivá lesznek. (Megjegyzem, hogy Kafka bűnfogalma sokban a zsidó chaszideus hagyományra megy vissza, s így ismét a vallásos bűnfogalomnál vagyunk.)

A bűn fogalma és problémája persze ott van a 19–20. századi irodalomban, már Dosztojevszkijnél, s végigkíséri az egész 20. századot Camus-ig és Sartre-ig.

„A bűn és a bűnhődés hatalmas kérdésköre, mely Dosztojevszkij óta mind nagyobb teret kap az európai irodalomban, feltehető, hogy ezzel a jelenséggel is összefügg. A világ érthetlenné, irracionálissá válik, az ember elidegenedik a sorsát befolyásoló erőktől, azok nem emberi, felfoghatatlan hatalomként magasodnak fölé. Az elidegenedés azonban nem teljes, az emberi léleknek azok a változásai, melyekkel az ember a világ megváltozott rendjéhez alkalmazkodott, még nem következtek be, sőt még az a bizonytalanság sem tartósodott, amely ha látszatra átmeneti állapotnak tűnik is, mégiscsak az alkalmazkodás bizonyos fajtája. A század első évtizedeiben a világ addigi rendjének stabilitása megszűnt, a tradíció és a tradicionális erkölcs hirtelen értelmét veszítette; nem alakult át, nem sorvadt el lassan, mintegy természetszerűen, hanem hirtelen semmivé lett; aki fogódzóiért nyúlt, mintha a semmit tapintotta volna. Nem véletlen, hogy ez a hirtelen kiüresedés elsősorban azokban az írókban keltett szinte sokállapotot, akik addig nagyon is a tradicionális erkölcs kultúrközösségében éltek – például a prágai zsidópolgári hagyományok világában felnőtt Kafkában. Másképpen fogalmazódott meg, de hasonló tartalom realizálódott a magyar Pap Károly bűn-ártatlanság mítoszában is. Az erkölcsi igény szükséglete megmaradt, de az a világrend, amely ezt az erkölcsi világképet kialakította, megszűnt; a bűn és a büntetés fogalma érvényben maradt akkor, amikor gyakorlatilag megszűnt az az emberi környezet,

¹⁰⁹ Németh A. [254] 451.

a közösség, melynek tagjai e bűnökkel sebezhetők lennének, s ezzel megszűnt a közösségnek vagy a közösség ideájának büntető lehetősége is. A bűn fogalma megfoghatatlan, irracionálissá válik, s ennek tükröképeként (például Kafkánál) a büntetés is.

A bűn–büntetés kérdéskörének ez az elidegenedése vezet be a »transzcendens moralitásnak« azt a hatalmas problémakörét, mely századunk második és harmadik negyedének egyik vezető irodalmi motívuma.¹¹⁰

Janzer Frigyes Camus bűnképzete kapcsán, főleg az *A bukásra* utalva talál párhuzamot József Attilával.¹¹¹

A magyar irodalomban is mélyen ott él a bűnprobléma: Király István utal több Ady-helyre, ahol „átok” és „bűnnek tűnt a lét” motívuma megjelenik.¹¹²

Mindenesetre: szórványosan már 1934-ben, 1935-től azután egyre többször jelenik meg József Attila verseiben, prózájában, gondolkodásában a bűnfogalom. Pszichológiai eredetű is, a szorongásnak, a rosszérzésnek keménnyé kovácsolódott kulcsképzete. Egyre inkább az élet értelmetlenségének, hiábavalóságának mintegy magyarázatává is válik. Sokféle jelentést és alakot ölt. Egy ízben, fél évvel később, a Szép Szó híres szerkesztői üzenetében, nagy erőfeszítéssel megpróbálja racionalizálni, kivetíteni magából, s így szembenézni vele:

„Ön azt írja, örömmel olvasta néhány olyan versemet, melyekben megnyilatkozik az igaz büntudat, s most mégis megmaradtam hitetlennek. Kedves Uram, én hiszek az eredendő bűnben és ezért vagyok híve a tudományos szocializmusnak. Mert kétféle bűn van. Az egyik fajta bűn csak azért bűn, mert büntetés jár érte az uralkodó földi hatalmak különös gondoskodása folytán. A gyermek sír, mert fáj a hasa – megfenyegetik tehát, hogy ne nyafogjon örökké. A földtelen parasztság, a munkanélküliek milliói szervezkedni próbálnak, hogy sorsukon javítsanak, mert képtelen nyomorban élnek – megfenyegetik tehát diktatúrával őket, hogy ne zavarják a rendet.

¹¹⁰ Beney [53] 262–264.

¹¹¹ Janzer [164] 444–445. – Még részletesebben foglalkozik a kérdéssel „Miért nincs bűnöm, ha van?” c. értekezésében (kézirat).

¹¹² Király [189a] I. 490., II. 253.

Az ilyen fajta bűnök igen könnyen megszüntethetők pl. azzal, hogy nem jár büntetés értük. Az ilyen bűnök ellen lehet és kell küzdünk — mégpedig a büntetlenség biztosításával, az intézményes szabadsággal. Az emberiség, egész történelme folyamán, ilyen módon küzdött e bűnök ellen. A rabszolgaszökés, a jobbágyköltözés bűnét azzal szüntette meg a társadalom, hogy nem büntette; azzal, hogy megszüntette a rabszolgaságot és a jobbágyt. A másikkal az a bűn, melyet akaratlanul elkövet az ember és akkor is megbán elkövetője, ha nem büntetik érte. Ez az eredendő bűn. Bűn az ellen, akit szeretünk. Az ilyen bűn ellen nem elég nem-büntetéssel küzdeni, az ilyen bünt kifejezetten meg kell bocsátanunk egymásnak. Az ilyen bünt meg nem bocsátani, maga is bűn. A diktatúrákban, az osztályelnyomatáson és idegen munkaerő kizsákmányolásán alapuló társadalmakban a meg-nem-bocsátás bűnében is szenved az emberiség. Ez ellen a bűn ellen bizony nem lehet másként cselekedni, mint küzdeni egy olyan társadalmi rendért, termelési módért és elosztási szervezetért, melyben az emberek könnyebben megbocsátanak egymásnak. Ne feledkezzék meg arról sem, hogy az osztálytársadalmakban azoknak a bűnöknek a tudata, melyek csak azért bűnök, mert büntetés jár értük, homályosítja el az eredendő bűnnek, a szeretet ellen elkövetett bűnnek tudatát (ha ugyan egyáltalában engedi létrejönni) és ez teszi lehetetlenné, hogy megbocsátásra képesek és alkalmasak legyenek az emberek fiai.”¹¹³

A büntelen bűn — a meg nem érdemelt büntetés, a bűn mint az Istennel való vetélkedés, a felnőtt hybrisze, a bűn mint gyengék eszköze, és még számtalan változatban tér vissza nála a fogalom. Sőt, van szerző, aki szerint József Attilánál „a bűn kívülről jött, szociális minősítés, stigmatizáció eredménye”.¹¹⁴ Még azt a feltételezést sem lehet kizárni, hogy a bűnfogalom egy erősen vulgarizált formája is élhetett benne — ismerve a szexualitással kapcsolatos, már kamaszkorból is származó problémát, arra is gondolhatunk, hogy az akkoriban rendkívül elterjedt katolikus, „erkölcsnemesítő” mű, Tóth Tihamér *A tiszta férfiúsága* is valahol mélyen hathatott rá; ez az a könyv, amely az onániát bűnnek bélyegezte.

¹¹³ ÖM 3. [9] 184–185.

¹¹⁴ Bókay–Jádi–Stark [60] 173.; L. Janzer [164] 440.

Annyi kétségtelen, hogy alapvető szorongásérzetének, „diszkomfort”-tudatának, világerzésének fogalmi megnevezésére kapóra jött a vallásos-analitikus-irodalmi bűnfogalom — amennyiben kívülről jött. De azután az álarc ráfagyott, a magáévá élte a bűnt, és ami talán még fontosabb számunkra: a bűn költészetének egyik alapszava, alapfogalma lett 1935-től a „rend”, a „szabadság”, a „törvény” fogalmaihoz hasonlóan.

A *bűn* című vers¹¹⁵ a legkülönösebbek egyike az egész magyar irodalomban.

A bűn [II.]

*Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
de jól érzem magam.*

*Csak az zavar e semmiben,
mért nincs bűnöm, ha van.*

*Hogy bűnös vagyok, nem vitás.
De bármit gondolok,
az én bűnöm valami más.
Tán együgyű dolog.*

*Mint fősvény eltűnt aranyát,
e bűnt keresem én;
elhagytam érte egy anyát,
bár szívem nem kemény.*

*És meg is lelem egy napon
az erény hősein;
s hogy gyónjak, kávézni hívom
meg ismerőseim.*

*Elmondom: Öltem. Nem tudom
kit, talán az apám —
elnéztem, amint vére folyt
egy alvadt éjszakán.*

¹¹⁵ Három variánsa ismeretes. — L. ÖV 2. [13] 253–255. és 336. A későbbi, a *Nagyon fában* megjelent változatot közlöm. L. *Bori* [72] 308. — Újabb elemzése: *Sárközy* [298] 131–133.

*Késsel szúrtam. Nem szinezem,
hisz emberek vagyunk
s mint megdöföttek, hirtelen
majd mi is lerogyunk.*

*Elmondom. S várom (várni kell),
ki fut, hogy dolga van;
megnézem, ki tűnődik el;
ki retteg boldogan.*

*És észreveszek valakit,
ki szemmel, melegen
jelez, csak ennyit: Vannak itt
s te nem vagy idegen...*

*Ám lehet, bűnöm gyermekes
és együgyű nagyon.
Akkor a világ kicsi lesz
s én játszani hagyom.*

*Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.*

Feltűnő táncos ritmusa, 8–6–8–6 szótagos, négysoros, keresztímes strófákban szól, jambikus ritmussal. Ez a strófa francia ballada-, népdalritmus, de ez a skót balladaritmus alapformája is, *A walesi bárdok* formája, de a *Szózat* ritmusa is. Hogy melyikre írta, énekelte, dűnnyögte József Attila, nem tudjuk.¹¹⁶ A vers hangneme leginkább francia dalokra emlékeztet. Tónusa, ha nem is primitív, de közvetlen hangú, fesztelen elbeszélés – ebben is inkább balladaszerű, ezért magam leginkább „freudi balladá”-nak nevezném.

Kávéházi jelenet – ebben viszont Kosztolányi *Esti Kornéljának* egyes novelláira vagy Karinthyéira emlékeztet – általában is az egész szövegben van valami kosztolányis könnyedség.

¹¹⁶ L. Gáldi [118] 92. is.

Az I. változatban ebben a táncos-balladás formában, ezen a kávéházi színtéren, könnyedén és vidáman, első személyű vallomásban szól a bűnről:

*Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
és jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
hogy bűnöm odavan.*

(Korábban még így írta: „Mi bűnöm van, ha van?”)

Ezt a hiányzó bünt keresi („Mint fősvény eltűnt aranyát,”). A bűn ekkor még közös, az emberiségé, a többieké is:

*Ellopták tőlem és talán
éppen e vad tömeg –*

A vers ezután szinte drámaivá vált át – idézőjeles monológ következik, és az én bevallja a bűnt, ami most bizonyosan az Ödipusz-komplexus. És a dráma harmadik felvonása, a ballada harmadik része: várja a reakciókat, hiszen mások is bűnösök:

*S talán talállok valakit,
ki szemmel, melegen
jelez majd ennyit: Vannak itt
s te nem vagy idegen.*

Az utolsó előtti versszak lassítja a tempót, kissé visszafogja az indulatot – kedvelt képzetsor, a kicsinyítés segít szelídíteni és jelekké oldani a bűnt. De a csattanó ismét fortissimóban szól – már hetyke, lázadó, a *Tiszta szívvel* hangja:

*Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem.
Majd én föloldozom magam,
A bűn kétségtelen.*

Egy évvel később, a *Nagyon fáj* kötetbe iktatásakor még feszebbre húzta, csiszolta a verset, s így fejezte be:

ki él, segít nekem.

A *bűn* egy olyan sor első tagja, amelyet az jellemez, hogy a legszörnyűbb, legszorongatóbb helyzeteket, rémeket a lehető legfeszesebb, legdallamosabb formába kényszerítve vallja meg – a *Tudod, hogy nincs bocsánat*, a „*Költőnk és Kora*”, sőt a legutolsó versek technikája ez a mozarti–csokonais jellegzetesség.

A *bűnben*, e táncos balladában vidáman és hetykén néz szembe a bűnnel. Ugyanez a szorongató kérdés a szó szoros értelmében drámaian kerül elő az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* című műben.¹¹⁷

Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból

Bűnös

*Azért jöttem, hogy följelentsem
magam, mert nem bírom tovább
adni a szendét, ostobát.
Szótlanabb, némább bűne nincsen
enyémnél senkinek, bevallom.
Szeretném, hogyha itt, te vád,
szemtől szemembe mondanád
a bűnt. Mert nem lehet meghalnom.*

Vádló

*Én legyek bűnének tudója –
mit motyog a reménytelen!
Én csak a bűnöst ismerem
ki szemét lesüti s kitolja!
Mit vall be? Amit mind tudunk már –
iramló fényt a tengeren,
de bűne íze (rengve lenn)
fogai s ínye között bujkál!*

¹¹⁷ Keltetése bizonytalan. A költő nem fejezte be, nem is jelentette meg. Az első ÖM-kiadásban a Töredékek közé tettük, Stoll Béla, az ÖV-ben (2. [13] 270. skk., 550.) egy sora alapján („Anyád meghalt tizenhat éve”) helyezi 1935-re, Sárközy Péter szerint 1936. végi (Sárközy [297] 715.)

Bíró

Lépj közelébb s figyelj. A törvény
tudod, betellik szószerint.
A bíróság, ha rád tekint,
a tűzön ítél, nem a pörnyén.
Míg eleven bizonyság nincsen,
míg itt nem illan fürge tény,
bár szánlak, fiam, nincs remény,
a bíróság föl kell hogy mentsen.

*

Vádlott

Óh, nem lehet ilyen kegyetlen
törvény a tűzön, a vizen!
A bűnt, mely elnémit, hiszen
így újra el kéne követnem!
Végtelen semmi vár, tudom jól
s nem bocsánat. Ám ennyiben
nem kényszeríthet senkisé,em,
hogy a bűnt elkövessék újból.

Vádló

Arcátlan szenvedő! Nem átalsz
rettegni! Kínod örömeit.
A tengerfenék gyönyörét.
Süt a nap és te éjszakát vallsz.
A pocsolóyákból száll a pára
hajtván gépeid kerekét
s te mozdulatlan, mint a jég,
akarsz megérni a halálra!

*Késsel szúrtam. Nem szinezem,
hisz emberek vagyunk
s mint megdöföttek, hirtelen
majd mi is lerogyunk.*

*Elmondom. S várom (várni kell),
ki fut, hogy dolga van;
megnézem, ki tünődik el;
ki retteg boldogan.*

*És észreveszek valakit,
ki szemmel, melegen
jelez, csak ennyit: Vannak itt
s te nem vagy idegen...*

*Ám lehet, bűnöm gyermekes
és együgyű nagyon.
Akkor a világ kicsi lesz
s én játszani hagyom.*

*Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.*

Feltűnő táncos ritmusa, 8–6–8–6 szótagos, négysoros, kereszt-rimes strófákban szól, jambikus ritmussal. Ez a strófa francia ballada-, népdalritmus, de ez a skót balladaritmus alapformája is, *A walesi bárdok* formája, de a *Szózat* ritmusa is. Hogy melyikre írta, énekelte, dűnnyögte József Attila, nem tudjuk.¹¹⁶ A vers hangneme leginkább francia dalokra emlékeztet. Tónusa, ha nem is primitív, de közvetlen hangú, fesztelen elbeszélés – ebben is inkább balladaszerű, ezért magam leginkább „freudi balladá”-nak nevezném.

Kávéházi jelenet – ebben viszont Kosztolányi *Esti Kornéljának* egyes novelláira vagy Karinthyéira emlékeztet – általában is az egész szövegben van valami kosztolányis könnyedség.

¹¹⁶ L. Gáldi [118] 92. is.

Az I. változatban ebben a táncos-balladás formában, ezen a kávéházi szintéren, könnyedén és vidáman, első személyű vallomásban szól a bűnről:

*Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
és jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
hogy bűnöm odavan.*

(Korábban még így írta: „Mi bűnöm van, ha van?)

Ezt a hiányzó bünt keresi („Mint fősvény eltűnt aranyát,”). A bűn ekkor még közös, az emberiségé, a többieké is:

*Ellopták tőlem és talán
éppen e vad tömeg –*

A vers ezután szinte drámaivá vált át – idézőjeles monológ következik, és az én bevallja a bűnt, ami most bizonyosan az Ödipusz-komplexus. És a dráma harmadik felvonása, a ballada harmadik része: várja a reakciókat, hiszen mások is bűnösök:

*S talán talállok valakit,
ki szemmel, melegen
jelez majd ennyit: Vannak itt
s te nem vagy idegen.*

Az utolsó előtti versszak lassítja a tempót, kissé visszafogja az indulatot – kedvelt képzetsor, a kicsinyítés segít szelídíteni és jelekké oldani a bűnt. De a csattanó ismét fortissimóban szól – már hetyke, lázadó, a *Tiszta szívvel* hangja:

*Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem.
Majd én föloldozom magam,
A bűn kétségtelen.*

Egy évvel később, a *Nagyon fáj* kötetbe iktatásakor még fesze-
sebbre húzta, csiszolta a verset, s így fejezte be:

ki él, segít nekem.

A *bűn* egy olyan sor első tagja, amelyet az jellemez, hogy a legszörnyűbb, legszorongatóbb helyzeteket, rémeket a lehető legfeszesebb, legdallamosabb formába kényszerítve vallja meg – a *Tudod, hogy nincs bocsánat*, a „*Költőnk és Kora*”, sőt a legutolsó versek technikája ez a mozarti–csokonais jellegzetesség.

A *bűnben*, e táncos balladában vidáman és hetykén néz szembe a bűnnel. Ugyanez a szorongató kérdés a szó szoros értelmében drámaian kerül elő az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* című műben.¹¹⁷

Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból

Bűnös

*Azért jöttem, hogy följelentsem
magam, mert nem bírom tovább
adni a szendét, ostobát.
Szótlanabb, némább bűne nincsen
enyémnél senkinek, bevallom.
Szeretném, hogyha itt, te vád,
szemtől szemembe mondanád
a bűnt. Mert nem lehet meghalnom.*

Vádló

*Én legyek bűnének tudója –
mit motyog a reménytelen!
Én csak a bűnöst ismerem
ki szemét lesüti s kitolja!
Mit vall be? Amit mind tudunk már –
iramló fényt a tengeren,
de bűne íze (rengve lenn)
fogai s ínye között bujkál!*

¹¹⁷ Keltezése bizonytalan. A költő nem fejezte be, nem is jelentette meg. Az első ÖM-kiadásban a Töredékek közé tettük, Stoll Béla, az ÖV-ben (2. [13] 270. skk., 550.) egy sora alapján („Anyád meghalt tizenhat éve”) helyezi 1935-re, Sárközy Péter szerint 1936. végi (*Sárközy* [297] 715.)

Bíró

Lépj közelébb s figyelj. A törvény
tudod, betellik szöszerint.
A bíróság, ha rád tekint,
a tűzön ítél, nem a pörnyén.
Míg eleven bizonyság nincsen,
míg itt nem illan fürge tény,
bár szánlak, fiam, nincs remény,
a bíróság föl kell hogy mentsen.

*

Vádlott

Óh, nem lehet ilyen kegyetlen
törvény a tűzön, a vizen!
A bűnt, mely elnémit, hiszen
így újra el kéne követnem!
Végtelen semmi vár, tudom jól
s nem bocsánat. Ám ennyiben
nem kényszeríthet senkisé, meg
hogy a bűnt elkövessék újból.

Vádló

Arcátlan szenvedő! Nem átalsz
rettegni! Kínod örömet.
A tengerfenék gyönyörét.
Süt a nap és te éjszakát vallsz.
A pocsolóyákból száll a pára
hajtván gépeid kerekét
s te mozdulatlan, mint a jég,
akarsz megérni a halálra!

Bíró

Látlak fiam s nem csal a látszat.
Szemedben könnycsepp ég – hazudsz.
Bánod a bűnt – megbánni tudsz,
így jelzel a cinkos világnak.
Ammiatt az ember bánkódik,
mit nem tett, vagy nem tehetett,
de a bűnt nem bánhatja meg,
mert az igazság megbántódik.

Vádlott

Amit kívántok, lehetetlen.
Hisz emlékezni sincs időm,
mikor már tűnődnék merőn,
lökdő az éhség tehetetlen.
Belátom, hogy hitvány e bánat,
a gyengeséghez sincs erőm.
Engedjétek – ez nem öröm –
hogy tanúnak hívjam anyámat.

Vádló

Im anyját falta föl magzatja
vonítva s mohón e cseléd.
Két kézzel tépte emlejét,
ahogy most önmagát szaggatja.
Nem emlékezik arra persze,
mint vette vérét és tejét
s lógatja fondor fafejét,
hogy elhigyjük, nincs bűnre merszel!

Bíró

Anyád meghalt tizenhat éve
– ezt meg kell állapítani –
le vannak rágya csontjai
és szülőhúsa meg van éve.
Igaz-e hát, hogy őbelőle
táplálkoztál, te hajdani
élődsi kiseded. Majd ami

Ez a szöveg – most úgy látom – középen áll *A bűn* és a *Szerkesztői üzenet* között.

Dramatizált dialógus három szereplővel, a Bűnös-Vádlottal, a Vádlóval, a Bíróval – világosan Kafka *A perének* díszlete, légköre tér vissza.¹¹⁸

Rába Györgyöt idézem: „*A bűn*nel nagyjából egyidejű költői töredék, *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* tapasztalati alapjáért József Attilának nem kellett a szomszédba, Kafkához mennie. Mégis már Balogh Lászlóban »Dosztojevszkij- és Kafka-élmények« benyomását keltette, azután Levendel és Horgas *A bűn*nel együtt, már a pszichoanalitika hatásával egyenértékűnek tekintve, az »olvasmányélmények« finom körülírásával szintén Kafkára célzott. Első meggondolásra mintha József Attila verses vázlata a bűnösség képzetét *A bűn* című versétől némiképp eltérően adná elő: a »vádlott« éppen bírájától akarná megtudni bűne természetét, sőt a fölmentés lehetőségét is szájába adja, amikor szavaival a bizonyítás hiányára utal. A jelenet harmadik szereplője, a »vádló« a bünt ugyan nem tudja pontosan, de elkövetőjére ráismer, tehát vétkeisége *nem vitás*, ahogy *A bűn* fogalmazott, s a vádlottnak épp vele folytatott szócsatájából derül ki, bűne állandó vagy kikerülhetetlen – ismételt megvalósulása maga az élet. Akárha ezt a posztumusz kiadású verses jelenetet magyarázná, írja Groethuysen Kafkáról: »Senki sem élhet ítélet nélkül. Belenyugodna, ha már elítélték volna.« Végső soron nincs ellentét a töredékben maradt jelenet és *A bűn* közt: közreadott versében József Attila vagy magasabb művészettel sűrítette a dramatizált bűnkeresést, amikor lírai Énjével, bűnét földelítendő, szinte ankétot rendez (*e bünt keresem én... hogy gyónjak, kávézni hívom / meg ismerőseim* stb.), vagy a verset dramatizálta utóbb, és gyöngébbnek ítélvén nem adta ki, a publikáció elmaradásának oka azonban lehet a központi szereplőre sarkított szemléletforma föltalálása is. De mindkét József Attila-költeményre áll, hogy alapproblémájuk a bűn tételes megfogalmazatlansága. Wilhelm Emrich így határozza meg Kafka Josef K.-jának esetét: »Bűnének a regényben sehol sincs pontos kifejezése, mivel Josef K. egyedi, tényszerűen meghatározható vétkeiségéről nincs szó. De a bűn közvetve meghatározotatik. Már Josef K. őrizetbe vételekor

¹¹⁸ Legelső elemzése Bori [72] 307–308.

azt mondja Franz, az ör: »Látod, Willem, bevallja, hogy nem ismeri a törvényt, s ugyanakkor ártatlanságát hangoztatja.« A törvény nem ismerése Josef K. bűne — hangsúlyozza Emrich.¹¹⁹

A vers dikciója, hangja különben az *Eszméletre* és előzményeire emlékeztet, a nyolcsoros, 9–8-as szótagú, keményre kalapált strófák, a jelzőhasználat és metaforika is („iramló fényt a tengeren”, „Süt a nap és te éjszakát vallsz. A pocsolyákból száll a pára”) erre utalnak, a versmondattan is azt idézi.

Vannak benne olyan szakaszok, amelyek hangjukkal és keménységükkel a *Kései siratót*, sőt az 1937-es verseket idézik, így az utolsó előtti.

Az utolsó szakasz még tovább fokozza ezt a borzalmat, hiszen az anyáról ez áll:

*le vannak rágva csontjai
és szülőhúsa meg van éve.*

Ugyanakkor persze az is igaz, mint ahogyan Gyertyán Ervin már nagyon korán megállapította,¹²⁰ hogy a bűn, a magány a „magányos forradalmáré”, a tétlenségre kárhozott emberé, a humanistáé — és akkor a Bíró és a Vádoló esetleg az illegális Pártból őt kizáró, elmaró ítélkező is lenne?

Megjegyzem, hogy „a bűn” motívuma rejtve felbukkan egynémely töredékben is:

*Hétért — magamat kérdem —
adsz-e hatot?*

*Játszom. Azé az érdem,
aki játszhatott.¹²¹*

A bűn egyik variánsa tartalmazza ezt a motívumot:

Másokat így sorozhatok:

ez gazdag, az szegény.

Ám öten nem adok hatot:

A bűn csak az enyém.¹²²

¹¹⁹ *Rába* [285] 1708.

¹²⁰ *Gyertyán* [123a] 42–43.

¹²¹ Stoll B. a kézirat alapján 1934-re teszi (ÖV 2. [13] 444.)

¹²² L. ÖV 2. [13] 255.

A „hétért...” különben valószínűleg a 7, illetve 6 szótagú sorra vonatkozik, az „önmagát író vers” korai példája nála.

Az elrejtett bűn motívuma tér vissza az alábbi töredékben is:

*Sokan voltak és körülvettek
álmomban engem s kinevettek:
„Hehe, hát ennél van a kincs,
ami nincs!”¹²³*

1935 ősze

1935 ősze még a Korong utcában telik – Judittal, de egyre romló viszonyban. E hónapok hangulatát idézi Vészi Endre *1935 november* című verse.¹²⁴

Akkor a Korong utcában lakott...

Egy manzard szobában lakott,
csigalépcsőkön jöttem fel én.
Magas nő nyitott ajtót,
szép, büszke arca volt, mint a szobroknak,
szeme is hideg volt.

Kis szoba volt és sivár.
Szemembe tűnt egy ágy, az ágyban
egy férfi feküdt,
rozsdás kis bajusszal a szája felett,
Petőfire hasonlított,
arca sovány volt, ádámcsutkája kiálló.
Leültem. Fázva beszélni kezdtünk.

Akkor ott szoba került sok minden,
hogy a P. N. hat hónapig heverteti
a verset és hogy másutt is
két hónapig melengetik
és így nem érdemes adni sehová sem.

¹²³ Stoll B. a keltezetlen töredékek közé sorolja. ÖV 2. [13] 478.

¹²⁴ Megj. Népszava 1940. dec. 22. Kortársak [202] II. 1337–1338.

József Attila és élettársa új barátira is szert tettek ezen az őszön: Barta Istvánnal és feleségével jártak össze. Két, hozzájuk írt vers, egy fénykép és a *Szerkesztői üzenet* is tanúskodik erről a vitatkozó barátságról. Barta Istvánról Stoll Béla derítette fel a legfontosabb adatokat,¹²⁵ részletes életrajzát Denis Silagi segítségével Lengyel András írta meg.¹²⁶ Barta István (1900–1967) – eredetileg Moskovits István – banktisztviselő volt 1925 óta a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban. Pontos, kissé „bogaras” ember volt, konvertita, aki lelkes, buzgó katolikussá lett. Az emlékezők szerint legalább annyira szeretett vitatkozni, és olyan makacsul védte álláspontját, mint József Attila. Valószínűleg 1933-ban ismerkedtek meg, vagy a Bucinszky kávéházban (a *Számadás* egy Bartának dedikált kézírata ekkorról kelt), vagy talán a bankban. A vitákkal tarkított barátság – ismét csak dedikációkból és emlékezésekből tudjuk – 1935 nyarától az év végéig volt a legintenzívebb, de lazábban József Attila utolsó évéig tartott. Barta István „mélyen vallásos volt, rendszeres áldozó, tele hitbuzgalmi kapcsolatokkal és teológiai tudással, ehhez mérten legitimista is volt” – olvasható Bóka naplójában.¹²⁷ Denis Silagi emlékeiből még hozzátehetjük: „Barta gyakran képesztette el társaságát bogaras nyilatkozatokkal... szerzteágazó érdeklődésű, sokat olvasott és szórakoztatóan mesélő társaságbeli embernek mutatkozott.”

Valószínűleg éppen ez fűzhette őket össze József Attilával; a szórakoztató beszélgetések, a nagy vitatkozások; minél nagyobb a távolság a két fél között, annál élvezetesebb a vita. A Barta Istvánnak dedikált kéziratok, kötetek sora a végig megőrzött barátságról tanúskodik.

Barta Istvánék lakásán – Lengyel A. szerint –, a Dohány u. 16. sz. alatt készült, éspedig 1935. szeptember 25-én az a fénykép, amely Bartánét, Szántó Juditot, József Attilát egy kanapén ülve ábrázolja,¹²⁸ és ennek párja, amelyen Bartával látható a költő és

¹²⁵ Stoll [308]; Stoll B.: József Attila és Barta István, Kortárs, 1979.; Ürögdi György: Ki volt Barta István. Kortárs, 1978/6.

¹²⁶ Lengyel A. [224] és uő: Irodalomismeret, 1996. máj., 80–84. ssk.

¹²⁷ Őszi napló. Bp. 1965. 172–173.

¹²⁸ Fototéka [19a] 58. sz.

élettársa. Ez már a bajuszos, kissé kényszeredetten magára mosolyt erőltető fiatal férfi képe – egyedül is lefényképezte őt ugyanakkor Barta István.¹²⁹

Két nappal később, szeptember 23-án „au Japon”, a Japán kávéházban írta hozzájuk *Egy ifjú párra* című versét.

*Úgy érzem, hogy mulik az idő, hogy bonyolultabb
örömök várnak reám és egyszerűbb,
de nem disztelenebb szomorúság, mint a multak,
melyeknek lágy s erős szövedéke most kiterült*

*előttem, – im e zümmögő kávéházban várok reátok
óvatosan, lassan s figyelve (multba? jövőbe? nem tudom)
de vizsgán, mint a kutya, ki bár szemmel tartja a gyanúsán nyüzsgő
világot,
félíg ügyel csak, mert másfelől gazdáját várja jelenni a néma uton –*

*ily félálomszerű figyelemben, mely egy, noha ketté irányul,
kifelé multa-jövőre, befelé rátok, kis asszony s te kedves barát,
érezem, hogy ti vagytok a gazdám (vagyis illő arányul
veszem e magányos várakozáshoz kettős mosolyotok sugarát)*

*érezem, hogy ti vagytok a gazdám, mert egyetlenegy vagytok ti ketten,
kikre várok e sanda jelen gyanus jelenései közt,
mig vöröshaju jellemszínészek kártyákat osztanak felettem,
mérgeket hordanak szerte-körül, nyelik a füstöt, a gőzt...*

*Lám-lám, nevetve jöttök, nem tudva, hogy ti vagytok Az, ki eligazítja
az üres keretekben a képeket, melyek hanyag
alakzatai alighogy élnek, máris tubusaikba
surrannának vissza a festékek, a nem-lelt multba az ősi anyag.*

*Üljetek csak ide mellém, hadd legyünk együtt újra a hármak,
viduljunk, vonjunk határokat a térben s az óra szerint—
ez a félálmom visszahúzódik szívembe, máris úgy rémlik, mint az a
gyarmat,
melyet nem láttam s amelynek partján a kenyérfa koronája lágyan
meging.*

¹²⁹ I. m. 59., 60.

„Szabad vers” – változó, 13–16 szótagos sorok, páros rímű, négy soros strófák – sajátos félálomszerű félébrenlétben tartott magánbeszéd.¹³⁰

Indítása, a maga tűnődő módján, megintcsak a pszichoanalízisről szóló beszámoló:

... mint a multak,
melyeknek lágy s erős szövedéke most kiterült

„félálomszerű figyelem”-ben szemléli barátait:

... mely egy, noha ketté irányul,
kifelé multra-jövőre, befelé rátok, ...

A helyszín a kávéház, szinte idézve Németh Andor *Lovacska* című versét, amelyet annyira szeretett József Attila:

Márványasztalok között eldobog a táltos

József Attilánál:

... e sanda jelen gyanus jelenései közt,
mig vöröshaju jellemszínészek kártyákat osztanak felettem,
mérgeket hordanak szerte-körül, nyelik a füstöt, a gőzt ...

Németh Andor képeit idézi a vers zárása is:

... mint az a gyarmat,
melyet nem láttam s amelynek partján a kenyérfa koronája
lágyan meging.

Akiket itt vár, azok két személyből eggyé válnak, és egy nagyerejű képben ők lesznek a világ dolgait eligazítók, az értelmet adók. Itt az *Eszmélet* kezdőképét folytató színvívóakra, a félálomban látott képzelgésekre, a feltámadott ösztönvilágra utal? A zárásban egy újabb, jelentős József Attila-képzet kap hangot:

¹³⁰ Az álomszerűségről l. Egri [88] 261.

*Úljetek csak ide mellém, hadd legyünk együtt újra
a hármak,*

A „három” majd *Az a szép, régi asszonyban tér vissza:*¹³¹

aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman...

E József Attila művében egyedülálló, sajátos szövegen kívül Bartha Istvánhoz szól a *Harag*, és mint Stoll Béla kimutatta, ő az, akivel a *Szerkesztői üzenet* 2. pontjában vitatkozik majd.

Visszatérve 1935 ősze – egyébként eléggé kevésbé ismert – eseménytörténetéhez: november 17-én Anton Straka értesíti a költőt, hogy összejön a rendes pénteki társaság, ott lesz Josef Hora, akinek két versét is lefordította József Attila, s Kosztolányit, Szabó Lőrincet, Kasságot, Berda Józsefet, Komlós Aladárt is várja.¹³² Hogy végül is mindannyian elmentek-e az összejövetelre, nem tudjuk.

November 16-án kelt kérvénye Szendy Károlynak, Budapest akkori főpolgármesterének – elküldi a *Medvetáncot*, és előzéklapjára írja kérését: „Mint a Főváros fia, kinek örökölt nyomorúságán a Főváros már gyerekkorában enyhített ebédakcióival és ruhanemű ajándékaival...” – voltaképpen arra kéri, hogy a Főváros vásároljon néhány példányt belőle. „Leginkább azt szeretném, ha a Főváros kiváltaná zálogban lévő írógépet, melyet már nyolc hónapja nélkülözök. Villanyomat, gázomat kikapcsolták, fűtetlen szobában fagyoskodom és, – mit mondhatnék egyebet – igen el vagyok keseredve.”¹³³

Nem tudjuk, kapott-e választ. Hatvany Lajos továbbra is támogatja, ezt december 23-án kelt köszönőlevele tanúsítja.¹³⁴

December 24-én kelt egy levelezőlapja, amelyet Etának ír Hódmezővásárhelyre.¹³⁵ Azt is tudjuk a levelezésből, hogy Kulcsár Ist-

¹³¹ Egyik mélyen fekvő képzelete – egyesek szerint latens homoszexualitás vagy legalábbis biszexualitás jele. Szőke szerint viszont a „+ egy férfi” képzet inkább mazochisztikus jellegű. (*Szőke* [363a] 113–114.) – L. a versről *Lengyel A.* [225] 43. is.

¹³² Vál. lev. [11] 315–316.

¹³³ I. m. 315.

¹³⁴ I. m. 317.

¹³⁵ Kedveseim!... [185a].

vánéknak karácsonyi jókívánságot küldött, és hogy karácsony után felkeresi Rapaport Samut.¹³⁶

Valószínűleg 1935 szilveszterére kell tennünk a „körúti panzióban”, azaz a Club panzióban Jolán, Bányai, Judit és József Attila együttlétét, amelyről Bányai emlékezete elsősorban azt őrizte meg, hogy Attila és Judit fél tizenegykor érkeztek, és ezért ő kioktatta Attilát.¹³⁷

Az őszi folyamán állandóan folytak a tervezgetések, megbeszélések Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, József Attila és az ügyet anyagilag támogató Hatvany Bertalan között a Szép Szóról. József Attila sajátos „liberális kommunista”, illetőleg liberális és kommunista álláspontját is nyilvánosan vallja már meg.

1935. őszi cikkek

Erre vall 1935 őszen megjelent cikke, illetőleg voltaképpen könyvkritikája amely a Cobden 1935. decemberi számában jelent meg.¹³⁸

Hort Dezső *Új szocializmust!* című, Hendrik de Man belga szociáldemokrata politikus és teoretikus koncepcióját ismertető kis könyvét mutatja be, bírálja. Ez is higgadtan, világos stílussal megírt, érvelő írás – a túlbonyolításnak azért némi nyomával.

Érdekes, milyen pontokon vitatkozik Horttal. Az elvetné a „történelmi materializmus” terminust, és az „ökonomikus realizmust” ajánlja. József Attila szerint „Marx felfogása... materiális léthez kapcsolt objektív idealizmusnak tekinthető inkább. [...] Ezért [...] megfelelőbbnek tartanám az ökonomikus vagy szociális humanizmus kifejezést.” Kulcsfogalmul a „homo oeconomicust” ajánlja (és itt a „homo” éppen olyan fontos, mint az „oeconomicus”), „A res oeconomica mélyén, mint bölcsőjében a gyermek, a homo oeconomicus szunnyad, s nincs is másról szó, minthogy – – felnevelked-

¹³⁶ Vál. lev. [11] 317. – Nyilván Rapaport új könyve stilizálásáról lehetett szó, l. *Valachi*: „Miért fáj...” [243] 235–236.

¹³⁷ *Bányai* [42] 240. skk.

¹³⁸ ÖM 3. [9] 176–178.

vén — lépjen elő. Másfelől Marx több ízben humanizmusnak nevezí gondolatát...” A továbbiakban — korábbi írásaival egybehangzóan — a marxizmusnak nem szociológiai, hanem filozófiai lényegét tartja fontosnak.

Az ismertetés második felében ismét visszatér az öt ez években állandóan foglalkoztató aggályokra: miért cselekszenek az emberek érdekeik ellen, hogyan lehetne a marxizmust pszichológiával kiegészíteni, és hogyan egyeztethető össze a pszichoanalízissel.

Ritka világossággal fejti ki gondolatait:

„A Marx-kritikának itt kellene kezdődnie, nem volna szabad megállapodnia történeti tények fölvetésénél. Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei. A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget — az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni. Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel ésszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly? A »szellemi természetéről« szóló marxi felfogás kritikáját itt kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicanál. A társadalmi fejlődésének tanulmányozásával, a történelmi materializmust a pszichoanalízissel. Kezdeményezés még alig történt ebben az irányban, pedig amíg megfejtetlennek látszó érzelmi erők érdekeikkel ellentétes táborokba képesek sorozni az embereket, addig alig hihető, hogy ökonomikus belátással fogjanak hozzá az új világ fölépítéséhez.”¹³⁹

Ezekben a számára oly nehéz hónapokban — az analízis közben, anyagi nyomorban, nyilván szexuális válságban — intellektuális igé-

¹³⁹ ÖM 3. [9] 178–179.

nyessége töretlen, gondolatmenete világos, a pszichoanalízist kívülről is tudja nézni. „Két vonal” lenne ez, életében és gondolkodásában? Inkább talán minden igazi gondolkodó, szellemi lény sajátja: az értelem, a fegyelem ereje — két szféra tudatos elválasztása s ugyanakkor egysége.¹⁴⁰

1935. őszi versek

Majd emlékezni jó lesz

1935 őszéről aránylag kevés vers őrződött meg, közöttük egy csoport: a Népszavában megjelenteké — történelmet, politikát idéző szövegek ezek.

A *Majd emlékezni jó lesz* egyik, éppen a Barta István birtokában volt kéziratán ott az 1935. okt. 24-i keltezés. Utóbb a Népszava Naptárban jelent meg.

Majd emlékezni jó lesz

*Rimánkodik az éghez sok bolond,
hogy bújjanak beléjük hars erények.
De ők alattomosak és szerények,
suttymban élnek, harangjuk kolomp.*

*Én ilyen gyermek nem vagyok. Fogamban
szaporodik az idegen anyag,
mint a halál is szívemben. Hanyag
társadalmunkra szabatos szavam van.*

*Mert hordtam téglát kínnal s jól tudom,
a kín teszi, hogy lett belőle börtön,
melyben időm oly egykedvűen töltöm,
mint fáradt utas pihen félúton.*

¹⁴⁰ A bírálatról I. — más álláspontot képviselve — Forgács [110] 230–235.

*De majd fölállok s zúgom nemsokára –
adjátok meg a munka örömét,
adjátok kedves, nékem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára!*

*Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a kín, világot vált valóra –
én nem csalódom – minden szervem óra,
mely csillagokhoz igazítva jár.*

*Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.*

Vitavers ez – egy Barta Istvánnal folytatott vita nyomán született –, előzménye a *Szerkesztői üzenet*nek. 10–11-es szótagú jambikus sorokból, ölelkező rímű négysoros szakaszokból áll, emelt, kissé patetikus, szentenciózus hang, József Attila „történelmi” eseményekre alkalmazott dikciója jellemzi.

Egyrésről vitavers: a „Rimánkodik az éghez sok bolond” (első fogalmazványban: „Az égre néz szorongva sok bolond”) a katolikus Barta Istvánra vág – a 3–4. sor egyenesen, szinte sértőn, bár találatyszerű pontossággal jellemzi őket – ez már az „én nem így képzeltem a rendet” hangja, az emberekben való nagy csalódásé.

A 2. versszaknál fordul a dikció – a magyar irodalomban oly gyakori „és mégis” fordulattal. „Én ilyen gyermek nem vagyok.”¹⁴¹

Ezután az egész József Attila-i mű egyik legtömörebb, ugyanakkor leghátborzongatóbb hasonlata áll:

*...Fogamban
szaporodik az idegen anyag,
mint a halál is szívemben...*

Együttal jellegzetes példája ez József Attila inverz hasonlatainak – a hasonlító voltaképpen mélyebb, tartalmasabb, mint a hasonlított.

¹⁴¹ Szigeti Lajos ezt is a „felnöttség”-, „gyermek”-komplexus részeként említi. (*Szigeti L. [353] 156.*) Szerintem azonban itt a „gyermek” a naiv, tudatlan egyenértékese.

A „felnöttség” itt a tudatosság, az önbizalommal erősített tudás formájában jelentkezik:

*Hanyag
társadalmunkra szabatos szavam van.*

Változatlanul tehát a „racionális”, a „humanista” diskurzus szavát vállalja. És ismét a belső vita:

Mert hordtam téglát kinnal...

– utalás a Gömbös-kormány szociális demagógiájának akkori szlogenjére: a dacos téglahordókról¹⁴² – de ő már tudja:

a kín teszi, hogy lett belőle börtön.

Itt megfordul a vers, egy „és mégis” gesztussal felszáll a jövőbe, az egekbe. A kései József Attila egyik jellegzetes képzelete kap itt először hangot: a bizalom a jövőben, amely azonban olyan távoli, hogy az már irreális, űrbeli és kozmoszba helyezett. Bizalom ez továbbra is a történelem erejében, egy történelem feletti erőben? A halálnak, a semmibe való repülésnek sajátos előérzete? Vagy az egész európai értelmiség kétségbeesett jövőt akarása? Ez a hang, a jövő ilyen megidézése Radnótinál tér majd vissza.

A verset – vallásos-biblikus jellegű, a prófétákéból jól ismert jövőképpel fejezi be, lezárva egyúttal a barátjával folytatott vallási vitát is:

*Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.¹⁴³*

¹⁴² Így Török [403] 162.

¹⁴³ Vö. Ésaías 2.4. („és csináljanak fegyvereikből kapákat, és dárdáikból metszőkéseket...”).

Egyszerre illuzionisztikus, távoli jövőbe vetett jövőkép – és ugyanakkor racionalista, marxista társadalmi, gazdasági teória a 4. versszakban:

...
*adatok kedvet, nékem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára!*

A „földünkön az idő érik” érzete tér itt vissza:

Közeledik az én időm...

S ez az idő egyszerre utal a halálra és a „proletár utókor”-ra.

Társadalmi, közéleti vers tehát, halál előtti vallomás is, baráti vita, de semmi esetre sem „proletár-szocialista” vers.¹⁴⁴

Két, voltaképpen alkalmi verset adott le még ez ősszel az 1936. évi Népszava Naptárba – két „kopfot” az egyes hónapokhoz, a *Márciust* és *Májust*, ezúttal valóban – a közlési helynek megfelelően is – közéleti, ha tetszik szocialista vagy szociáldemokrata verseket.

Március

*A föld alól a gyors csirák
kidugják fejüket,
a fák, mint boltos áruját,
kírákják a rügyet,
kamaszok arcán pattanás,
férfiajkon a csók,
mind egy repeső kapkodás,
a szoknyák lobogók,
s már itt és ott fölhangzanak,
elűzve kint, fagyot,
a szívbe húzódtott szavak,
eszmék és kardalok.*

¹⁴⁴ Mint Garai László véli (*Garai* [119] 154.)

Május

*A rengő lomb virágban ég
és készül a gyümölcsre,
a nyílt uccára lép a nép,
hogy végzetét betöltse.
Iramlanak a bogarak,
friss jelszavak repülnek.
S az aranyba vont ég alatt,
– mert beköszönt az ünnep –
a szabadság sétára megy.
Hős népe ágat lenget,
s ő kézenfogva vezeti
szép gyermekét, a rendet!*

A *Március* a maga 8–6 szótagos soraival, friss ritmusával hangulatos tavaszi kép – a politikai-mozgalmi célzás a végén diszkrét-sejtetően hangzik fel.

A *Május* viszont valóban József Attila társadalomra, jövőre vonatkozó víziójának sűrítése, egyúttal az új, édes-kosztolányis hangnak egyik fontos példája.

Egyetlen nagy lendület, a mozgás visszaadása – az első hat sor igéi a készülődést sugallják: „virágban ég”, „lép”, „iramlanak”, „repülnek” – a *Tömeg* 1930-as víziójának klasszicizáltabb, szabad versből 8–7-es feszes jambusba tört képe, ugyanakkor József Attila történelmi folyamatot összegző modorának egyik kiemelkedő példája: „a nyílt uccára lép a nép / hogy végzetét betöltse”.

A második hat sorban változik a rímképlet – a vers szélesben kitaruló jövővízióvá lesz. Itt is van, mint ez időszak más versében, bibliai reminiscencia: „Hős népe ágat lenget,” a jeruzsálemi Krisztus-bevonulást idézi. De a jövőidéző kép kulcsa itt a „szabadság” és a „rend” eddig és ezután is számára oly fontos összefüggése – itt egyenesen ok és okozat, szülő–gyermek összefüggésben. A kéziratból nyilvánvaló, hányféle módon próbálgatta:

*s a szabadság kihordja majd
szép gyermekét, a rendet,*

majd:

*a szabadság sétára megy
kit könny és vér teremtett
kezénél fogva vezet
szép gyermekét, a rendet*

S ebből lett a nyomtatásban megjelent megoldás:

*a szabadság sétára megy.
Hős népe ágat lenget,
s ő kézenfogva vezet
szép gyermekét, a rendet!*¹⁴⁵

Valóban: mintha más költő írta volna ezt és *A bünt* vagy a *Szürküle-*
tet, s fogja írni a *Nagyon fájt*. A legmélyebb válságban is úgy érzi,
hogy ragaszkodnia kell az emberi értelem, a rend és szabadság
eszményeihez; történelmi, szabadságra vonatkozó eszméit teoreti-
kusan is megfogalmazza. Mint ahogy megfogalmazza ösztön és
tudat harcát is, a legmélyebb kint is.¹⁴⁶

Ősz, H a r a g

Megírja, és a Népszava november 17-i számában meg is jelenteti
idei őszi versét. Az előző őszt az *A fán a levelek...* jelezte, a követke-
zőt a *Kirakják a fát...* követi 1936-ban.

Ősz

*Tar ágak-bogak rácsai között
kaparásznak az őszi ködök,
a vaskorlátan hunyorog a dér.*

¹⁴⁵ L. Szigeti [350] 67.

¹⁴⁶ Garai bizonyos változást, eltávolodást lát a versben (*Garai* [119] 154–155.).
Pl. nem „mi, az osztály”, hanem „ők, a nép” az alany, s ez már elhatárolódást je-
lent. Ez a vélemény nem veszi figyelembe a veresszituációt s az alkalmat sem, a
„nép” itt, a Népszava Naptárban legalább olyan bátor vállalás, mint korábban az
„osztály”.

Fáradtság üli a teherkocsit,
de szuszogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, lompos, sárga lomb
tollászkodik és hosszán elborong.
A kövön nyirkos tapadás pezseg.

Batyuba szedte rongyait a nyár,
a pirosító kedvű oda már,
oly váratlanul, ahogy érkezett.

Ki figyelte meg, hogy, míg dolgozik,
a gyár körül az ősz ólálkodik,
hogy nyála már a téglákra csorog?

Tudtam, hogy ősz lesz s majd fűteni kell,
de nem hittem, hogy itt van, ily közel,
hogy szemembe néz s fülembé morog.

Az 1935-ös *Ősz*¹⁴⁷ a maga tercináival az egész verset összefűző aab ccb rímeivel rendkívül egységes – Van Gogh-i, József Attila-i őszi táj. Évek óta kísértő képpel indul:

Tar ágak-bogak rácsai között

és innen fogva a vers szinte az antropomorfizálás parádéja – minden emberivé vagy állatíva, tehát élővé változik, mindjárt a második sortól:

*kaparásznak az őszi ködök,
a vaskorláton hunyorog a dér.*

Emberivé válik a vasúti teherkocsi is, mert most is kedvelt-félt táján, a külvárosi pályaudvaron vagyunk. Talán legmeglepőbb, legnagyobb hírértékű, a harmadik tercina vége, hangulatfestő érzékletes-ségével:

A kövön nyirkos tapadás pezseg.

¹⁴⁷ Elemzése: Sinka [302] – „Kreatív-produktív megközelítés” tárgyaként elemzi: Petőfi–Benkes [276].

Kedves lombja pedig most kedvetlen, lompos, sárga lombbá válva „tollászkodik” és hosszan „elborong”.

A mély hangok valóságos orgonája zúg itt: a 4., 5. tercínában mintegy értelmezi a látványt, tovább járja körül az ősz lényét (a 4. szakasz talán kicsit üresen is hat).

A lírai én az utolsó szakaszban lép elő – közvetlen vallomással. Bonyolult mondatszerkezettel, de egyszerű szavakkal szól az ősrről – s mögötte magányról és halálról:

hogyan szemembe néz s fülemben morog.

Az ősz uralkodik a Barta Istvánhoz írott *Harag* című versben is.

*Busulsz-e, Pista?... A tépett esőben
szél vergődik, mint hálóban a hal...
Busulsz-e, mondd? És játszol-e merően
az uccák lucskos csillámaival?*

*Én fázom s busulok. Arcomba támad
a híg nedvesség s nem hevít harag.
A harag tüzet kér s ellép. A bánat
jön aztán, kémszel és velünk marad.*

*Figyelmeztet-e munka közben téged
e bánat, mely énhozzám sír, eseng, –
hogyan eltávozott, lassan mint a vénnek,
barátod és helyébe ült a csend?*

*Én is dacolni fogok, attól félek,
hisz nem ismerem eléggé magam.
De sajnálnám, ha elveszítenélek
s nem kérdezhetném: hát veled mi van?...*

*Tudtam, hogy örökre összeveszhet
egy semmiségen két örök barát,
de nem hittem, hogy vélem is megeshet,
ami a halálnál ostobább.*

November 19-én dátumozott a kézírata – a versnek van egy alkalomhoz kötött, mintegy felszíni rétege: a két barát összeveszett valamin. Az összeveszés értelmetlen, a harag múló – véli a költő.

De az anekdotikus felszín alatt mély szomorúság, 1935 őszenek bánata, magány és halálvágy lappang. „az uccák lucskos csillamai”, „...Arcomba támad / a híg nedvesség...” — nemcsak az ősz jelei, a József Attilánál oly gyakori vízképzet megjelenései is. A kétszer is előforduló „bánat”, „mely ...sír, eseng”, az áruló „csend” ennek az ősz-imágónak része — az elkomoruló József Attila jelei —, mint ahogy az anapesztusokkal is kiemelt verssor is:

..., hogy vélem is megeshet,
ami a halálnál ostobább.

Lefojtott, higgadt, tűnődő-érvelő hangú beszéltetés, a magány, halálvágy, bánat verse 1935 ködös novemberében. Elégia — áll is legkorábbi kézirata.

1935. december

Levegőt!

Annál feltűnőbb, hogy decemberben két nagy vers is hangot vált: szenvedély, düh, átok, káromlás, hangos kiáltás és ennek poétikai megfogalmazása a *Levegőt!* és a *Kései sirató*.

A *Levegőt!* eredetileg „alkalmi vers”.

*Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott
hazafelé menet?*

*A gyepre éppen langy sötétség szállott,
mint bársony-permeteg
és lábom alatt álmatlan forogtak,
ütött gyermekként csendesen morogtak
a sovány levelek.*

*Fürkészve, körben guggoltak a bokrok
a város peremén.*

Az őszi szél köztük vigyázva botlott.

*A hűvös televény
a lámpák felé lesett gyanakvóan;
vadvácsa riadt hápogva a tóban,
amerre mentem én.*

Épp azt gondoltam, rám törhet, ki érti,
e táj oly elhagyott.

S im váratlan előbukkant egy férfi,
de tovább baktatott.

Utána néztem. Kifoszthatna engem,
hisz védekezni nincsen semmi kedvem,
míg nyomorult vagyok.

Számon tarthatják, mit telefonoztam
s mikor, miért, kinek.

Aktákba írják, miről álmodoztam,
s azt is, ki érti meg.

És nem sejthetem, mikor lesz elég ok,
előkotorni azt a kartotékot,
mely jogom sérti meg.

És az országban a törékeny falvak
— anyám ott született —
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s elporlik, szétpereg.

Óh, én nem így képzeltem el a rendet.
Lelkem nem ily honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.
Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fontol sanda választ
és vidul, ha toroz.

Én nem ilyennek képzeltem a rendet.
Pedig hát engemet
sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek,
mint apró gyermeket,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
Én tudtam — messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.

Felnöttem már. Szaporodik fogamban
az idegen anyag,
mint szívemben a halál. De jogom van
és lélek vagy agyag
még nem vagyok s nem oly becses az irhám,
hogy érett fővel szóltanul kibírnám,
ha nem vagyok szabad!

Az én vezérem bensőmből vezérel!
Emberek, nem vadak –
elmék vagyunk! Szívünk, mig vágyat érlel,
nem kartoték-adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

Alkalma: Bajcsy-Zsilinszky Endre másodszori megbuktatása. Az 1935. tavaszi választásokon már egyszer megbuktatta – csendőrterrorral – Gömbös Gyula. 1935. október 26-án megürült a tarpai kerület, tehát Magyarország „legkurucabb” vidéke. Bajcsy megint fellépett, s 1935. november 25-én nyílt fenyegetéssel, csendőrök bevetésével, vesztegetéssel megbuktatták a kormánypárti jelölttel szemben.¹⁴⁸ Az ügyet a baloldali sajtó részletesen ismertette.

József Attila először bökverset akart írni az ügyről, és ebből lett a *Levegőt!*¹⁴⁹

Először a *Rend és szabadság* címet adta neki, s a 8 Órai Újsághoz vitte el, Ignóus Pál közvetítésével – annak szerkesztője, Nagy Samu adta azután a *Levegőt!* címet. Így jelent meg a vers a december 2-i számban.

A *Levegőt!*¹⁵⁰ műfaját nehéz meghatározni. Verses publicisztika? Napló, tanulással? Leginkább mégis óda. Óda a szabadsághoz.

¹⁴⁸ L. Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Bp., 1992. 166–167.

¹⁴⁹ Ignóus [153a] 231–232.

¹⁵⁰ Elemzései: Szigeti L. [350] 165–166.; Bókay [64] 308. skk.; Bókay–Jádi–Stark [60] 21. skk.; Tandori [384] 335–336.; Gömöri [122]. Több iskolai célú elemzése van: Eörsiné [92].; Makay [233] 373–378.; Rusznyák [294].; Nagy J. [249] 72–78.; Kecskés [185] 217–219.

Erre vall emelkedett hangja, szenvedélyében is ünnepies tónusa. Ugyanakkor szinte kérkedő-hangosan személyes politikai-közéleti vers. Nem egyedüli a kor magyar költészetében: legközelebb hozzá talán barátja-ellenfele, Illyés Gyula *Nem menekülhetsze* áll, de voltaképpen Kosztolányi *Hajnali részegségének* vershelyzete, elbeszélsmódja is inspirálhatta.

Egy másik ponton is kapcsolódik Kosztolányihoz: „Aktákba írják, miről álmodoztam” kezdetű része Kosztolányi „Beírtak engem mindenféle Könyvbe...” folytatása, szinte idézése.

Az óda háromrészes, szinte háromfelvonásos dráma. Az első három szakasz a bevezetés, a személyes hangú élménybeszámoló – öt szakasz személyes hangú politikai-társadalmi láttelel, jelen időben – az utolsó pedig vágy, jövővízió.

Személyes vallomás és programbeszéd, láttelel és jövőkép, megformálásához sajátos metrikai formát választott: hétsoros szakaszok, 11–6 szótagú váltakozó sorokkal – ababccb rímképlettel. „A tizenegyesek nem a szokványos hatodfeles jambusok, amennyiben következetes hangsúlyrendek épülnek bele a jambussorokba. Ezek a hosszú sorok a magyar verselésben oly gazdag hagyományokra visszatekintő 5–6 tagolásúak.”¹⁵¹

Ez a forma hangoknak, hangnemeknek állandó váltakozását teszi lehetővé, az áthajlások gazdag változatai, a szenvedélyt és hangnemet jelző írásjelek váltakozása magas hőfokú versbeszédet, feszült belső monológot alkotnak.

Az egész verset két, korra utaló, és abból dekódolható szó veszi közre. A kezdet „Ki tiltja meg”-je és az utolsó szakasz az „Az én vezérem”-je a diktatúrák korszakának szókincséből való – az utóbbi Hitlerre és Gömböstre céloz.

Az epikus felvezetésben (mi tudjuk: a Korong utca felé menet, át a Városligeten, a csónakázó tó mellett ment el) a simogató, békés, csokonais jelzőkkel megjelenített táj („langy sötétség”, „bársony-permeteg”) változik sorról-sorra fenyegetőbbé, kísértetiesebbé, a politikai-társadalmi helyzetet leképező természetképpé: a levelek „álmatlan forogtak”, „csendesén morogtak”, a bokrok „fürkészve

¹⁵¹ Szilágyi [355] 35.

„guggoltak”, a televény „gyanakvóan” les a lámpák felé, „vadkacsa riadt hápogva”, az őszi szél is „vigyázva botlott”.

A vészjóslo természeti képek után megjelennek az emberek is a kihalt tájon. A nemrég előkerült első kézirat szerint éles-kegyetlen képet ad:

*Ott voltatok-e? Én gondoltam rátok,
ha meglapultatok.
bicskás csavargók, zsebmetszők s galádok
gyilkosok, tolvajok, –
szabadok vagytok? Kifoszthattok engem*

A végleges szövegben ezt megszelídítette, semlegesebbé tette:

*Épp azt gondoltam, rám törhet, ki érti,
e táj oly elhagyott.
S im váratlan előbukkant egy férfi,
de tovább baktatott.*

De a konklúzió az esti sétáról mindkét változatban hasonló:

Előszőr:

*mert védekezni nincsen semmi kedvem,
hiszen én rab vagyok*

majd:

*hisz védekezni nincsen semmi kedvem,
míg nyomorult vagyok.*

Az ezután következő öt versszak politikai láttelel, helyzetleírás és reflexió. Talán egész életművében itt a legélesebb az ellentét a két-féle „rend” között. Az elnyomó, számon tartó diktatorikus rend, amelyet – ez itt is a legfájdalmasabb tapasztalat – az „alattomos”, a megfélemlített, rettegő „nép” tesz lehetővé. A kor nagy tanulsága – és minden baloldal nagy kudarcélménye – a beletörődő tömeg, a visszajára fordult indulat:

..., amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fontol sanda választ
és vidul, ha toroz.

Teoretikusan többször megmagyarázza ezt a jelenséget; ebben a néhány sorban talán mélyebben és véglegesebben ragadta meg.

Ezt a rend—szabadság dilemmát teljes személyisége bevetésével — legmélyebb obszessziói felszínre lökésével tudja még hitelesebbé tenni. A rend—szabadság dilemmát átszínezi, kiegészíti a gyermek—felnőtt antinómia, és itt és most a „felnőttvölt” már nem ellentmondásosan, hanem a felvilágosodás sugárzó ragyogásával jelenik meg — még akkor is vagy talán éppen azért, mert a felnőtt közelebb van a halálhoz, mint a gyermek. A *Majd emlékezni jó lesz*-ben már felbukkant kép is visszatér:

*Felnöttem már. Szaporodik fogamban
az idegen anyag,
mint szívemben a halál. ...*

A „gyermekvölt” most a keserves emlékek világa: a „verés” emléke, motívuma kerül elő (az első részben is „ütött gyermekként” morognak a levelek) — az anya most még semlegesesen, a „törékeny falvak” szülőtteként jelenik meg.

A szabadság kívánásában, felkiáltójeles himnuszában csúcsozdik ki a középső rész:

...
ha nem vagyok szabad!

Az utolsó pedig összefogja, a végérvényesség tömörségével rögzíti a humanista-racionalista embereszményt meg a rend és szabadság — szülő és gyermek — összetartozását — és a felnőtt humanista jelével, a játékkal erősíti azt meg. A játék itt a huizingai homo ludens vagy az antik banausia egyenértékese:

Az én vezérem bensőmből vezérel!
Emberék, nem vadak –
elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
nem kartoték-adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

Az enjambement által kiemelt helyen az „elmék” áll – és a „szabadság” meg a „jó szó” a röviddel utóbb induló – és József Attila javaslatára Szép Szó című folyóiratban tér majd vissza.¹⁵²

A *Levegőt!* a magyar irodalom egyik legtöbbször idézett és az idő előrehaladtával, a recepcióval egyre gazdagodó szövegévé lett. Megjelenése után azonnal írásban gratulál hódmezővásárhelyi barátja, a szociáldemokrata képviselő, Takács Ferenc.¹⁵³

Bálint György híres, *Nagyon fáj*-kritikájában ezt idézi annak bizonyításául, hogy „nem vészett ki a népfront-lendület...” József Attilából.¹⁵⁴ Egy másik kritika már akkor a „szabadság ódájának” nevezi.¹⁵⁵

A fasizmus által fiatalkorában megölt tehetséges filosz és kritikus, Vincze László 1942 decemberében *Rend és szabadság* címmel írt róla tanulmányt. Azt emeli ki, hogy „Az egyéni lét legelemibb atomjai s a közösségnek – tudományos megismeréssel még elérhető – legszélesebb egységei között, világot látva, szenvedve, önmagával viaskodva magasztosul fel eszméje.”¹⁵⁶

Már 1945 előtt is szavalták olykor – 1945 után pedig új jelentőséget nyert: ráakódott minden diktatúra, minden elnyomás elleni tiltakozás – az 1935-ös helyzethez az 1953-as és az 1973-as is. Az „alkalmi vers”-ből a magyar irodalom szabadságvágyának és az Én meg az Ész magasba emelésének nagy verse lett.

¹⁵² Az „Emberék, nem vadak...” kezdetű sor Sárközy Péter szerint szinte szó szerinti átvétel Dante: *Pokol XXVI. énekéből.* (Sárközy [298] 157.)

¹⁵³ Vál. lev. [11] 316.

¹⁵⁴ Kortársak [202] I. 470.

¹⁵⁵ Sós: Kortársak [202] I. 481–482.

¹⁵⁶ Kortársak [202] III. 1740.

Kései sirató

Valószínűleg ugyanebben a decemberben született a *Kései sirató*.¹⁵⁷

*Harminchat fokos lázban égek mindig
s te nem ápolsz, anyám.
Mint lenge, könnyü lány, ha odaintik,
kinyujtóztál a halál oldalán.
Lágy őszi tájból és sok kedves nőből
próbállak összeállítani téged;
de nem futja, már látom, az időből,
a tömény tűz eléget.*

*Utoljára Szabadszállásra mentem,
a hadak vége volt
s ez összekuszálódott Budapesten
kenyér nélkül, üresen állt a bolt.
A vonatetőn hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákban köles volt már;
neked, én konok, csirkét is szereztem
s te már seholve voltál.*

*Tőlem elvetted, kukacoknak adtad
édes emlőd s magad.
Vigasztaltad fiad és piringattad
s lám, csalárd, hazug volt kedves szavad.
Levesem hütötted, fujtad, kavartad,
mondtad: Egyél, nekem nőss nagyra, szentem!
Most zsiros nyirkot kóstol üres ajkad –
félrevezettél engem.*

¹⁵⁷ Nincs datált kézírata, először a Szép Szó 1936. decemberi számában jelent meg. Magam a „tizenhat éve már” variáns miatt tettem az ÖM-ben 1935 legvégére. Ezt a besorolást vitatja Sárközy [297] 715., aki szerint a „zavaró sor” a jambusos kényszer miatt került bele. Ő 1936 végének tartja, és nem hiszi, hogy a kész verset egy teljes évig ne közölte volna. – Stoll Béla (ÖV 2. [13] 550.) az 1935-ös keltezt fogadja el – ezt osztom most én is – többek között a *Levegőt!*-tel rokon versformálás miatt is. L. Sárközy [298] 114–115. (Megismétli álláspontját.)

*Ettelek volna meg!... Te vacsorádat
hoztad el – kértem én?
Mért görbitetted mosásnak a hátad?
Hogy egyengessd egy láda fenekén?
Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!
Boldoggá tenne most, mert visszavágnék:
haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel
s mindent elrontsz, te árnyék!*

*Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő,
ki csal és hiteget!*

*Suttymban elhagyta szerelmeidből
jajongva szült, eleven hitedet.*

*Cigány vagy! Amit adtál hizelegve,
mind visszaoptad az utolsó órán!
A gyerekek kél káromkodni kedve –
nem hallod, mama? Szólj rám!*

*Világosodik lassacskán az elmém,
a legenda oda.*

*A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.*

*Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csálni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.*

Minden bizonnyal az egyik legjelentősebb, de máig sok szempontból titokzatos József Attila-vers.¹⁵⁸

A *Kései sirató* mindenekelőtt *siratóéneke* – tehát egy nagyon régi, népi szokás továbbfolytatása.¹⁵⁹ A siratás szertartás, és a siratóénekek is állandósult szerkezetű szertartásformák. A siratóénekegyik rögzített része a megszólítás – majd a hiány felidézése, az elhunyt

¹⁵⁸ Elemzései közül l. Egri [88] 266–268.; Vass [430]; *Levendel–Horgas* [227a] 40–44.; Beney [53] 78–92.; Sárközy [297]; Bókay–Jádi–Stark [60] 59–60.; Szőke több helyütt, pl. [363], valamint [363a]; N. Horváth B. [142] 117–125.; Szigeti L. [353] 66–75.; Zsilka [444] 127–134.; Hárs [132]; N. Horváth B., Irodalomtanítás [160a].

¹⁵⁹ Ezt a kapcsolatot legalaposabban N. Horváth (i. m.) dolgozta fel.

tulajdonságainak, életének rajza is. Szintén jellegzetessége az epikus, sőt drámai elemek ötvözése a lírával. És természetesen jellemzője a felfokozott szenvedély, az abszurdba hajló kétségbeesés, a gyászolók hiperbolikus fogalmazásmódja is.

De ez itt „kései” sirató: „tizenhat éve már”. Így a vádat, önvádat, kétségbeesést sűríti és felfokozza a távolság.

Am a *Kései sirató* egyúttal feszes formába öntött szuverén mű. Feszültségét éppen az is adja, hogy a siratóének végtelen fájdalma – és benne a harmincéves frissen gyászoló fiú sebei – ódaszerű, feszes formában van összesűrítve. A nyolcsoros, 11–6–11–10–11–11–11–11–7 szótagszámú, spondeuszokkal lassított jambikus sorok, keresztrímekkel – alapjában ünnepélyes formát adnak. De a hangvétel mégsem ódai, ellenkezőleg: az átkozódás, a káromlás, a jajongás és fékevesztett indulat hangja szól a feszes sorokban – a végleges szöveg négy kérdőjele és hét felkiáltójele meg a gondolatjelek jelzései a felfokozott indulatú hangnak.

A *Kései sirató* menete, belső struktúrája sokban hasonlít az *Ódá-éra*, az *Eszméletére* és az utóbb keletkezett *Ha a hold süt...*-ére. Az álom és képzelet világából indul – hogy a vers végén a keserves, hideg valóságra ébredés következzen be. Az utolsó versszak a felébredés („Világosodik lassacskán az elmém”), a tudat és az én világhoz való visszatérés.

Ennek a versnek első szakasza is félálomszerű vízió – így idézi fel az anyaképet. A kezdősorral

Harminchat fokos lázban égek mindig

a lázról oly gyakran szóló Kosztolányira utal vissza, egyúttal új, meghökkentő és provokáló jelentést ad a szokott toposznak. És itt áll a – sok más verset is magyarázó – kulcssor:

*Lágy őszi tájból és sok kedves nőtől
próbállak összeállítani téged;*

amely korábbi és későbbi tájait egy fénybe vonja, és sejtetni engedti, hogy a „kedves nőkben” ő is – mint oly sokan – anyját is keresi.

A második versszak és a harmadik első hat sora az epikus rész, a voltak elbeszélése – a 24. sorral következik be a váltás: a „félrevezettél engem” – kiáltással.

A következő két versszak pedig sírás és átok, múltidézés, amely állandóan átcsap a jelenbe, a vízió, sőt az örület törvényei szerint. Az utolsó versszak, mint említettem, józan lezárás, felébredés – tanulságlevonás.

A három elemből álló siratóének József Attila minden korábbi érett költői eszközét, poétikai megoldását sűrítve hozza. Úgy azonban, hogy voltaképpen kevés metaforát használ, talán csak a 35–36. sorban:

*Suttyomban elhagytad szerelmeidből
jajongya szült, eleven hitedet.*

s egyetlen, igaz, annál súlyosabb, explicit hasonlatot alkalmaz:

Mint lenge, könnyü lány, ha odaintik,

Inkább a jelzőkkel, direkt idézetekkel vagy direkt megszólításokkal, a belső dikció lassításával vagy gyorsításával és leginkább a tények önmagukban lázító erejével él.

A vers elemzői és olvasói természetesen legfőképpen magával az anyaképpel kerülnek szembe, ezt igyekeznek megérteni. Hogyan lesz a *Mama* és *Anyám* mosónő-, szeretett anya-képéből a *Kései sirató* anyaképe? Legérzékenyebben a „két anya” problémát Beney Zsuzsa elemezte:

„Kétségtelen, hogy élete egyik legnagyobb érzelmi-morális sérülését az anyjához fűződő viszony és anyja betegsége, majd korai halála mérhette a költőre – csakhogy nem tudjuk és éppen elszenvédője rendkívüli érzékenysége miatt lehetetlen eldöntenünk, hogy melyik volt a nagyobb trauma: maga az élet, a kisgyermekkorai élmények halmazata, tények, melyek részleteikben nyilvánvalóan mélyebbek és megrázóbbak voltak annál, mint amennyiről a költő nővérének, Jolának és magának József Attilának vallomásaiból tudunk –, vagy az az erőfeszítés, amivel a tények emlékét elfojtani igyekezett, a hiányérzést megsemmisíteni, az ambivalenciát kö-

zömbösíteni. A fájdalom volt-e elviselhetetlenebb, vagy a veszteségnek az a sivár és beletörődő reménytelensége, amelyről az *Ajtó nyitok* és a *Temetés után* című versből és jó néhány egyéb utalásból értesülünk; az érzelmi elfojtás, mely, véleményünk szerint éppen azért, mert oly végletes ellentétben állt József Attila sérülékenységeivel, egész költői alkatával (ami éppen ennek az érzelmi túlérzékenységnek és túlfinomultságnak kifejezésére predesztinálta), örökre megbontotta benne a harmónia lehetőségét.”¹⁶⁰

A *Kései sirató* elemzése során így ír erről:

„Maga a cím is emelkedett, érzelmes és ünnepélyes – és oldódás is, hosszas némaságnak, visszafojtottságnak felszakadása.”

Majd az első sorról írja: „Miből fakad az a villámcsapásszerű ütés, amiért századunk egyik legmodernebb sorának érezzük? Alighanem a szándékolt paradoxon, a »harminchatfokos láz« kiszámított hatásából és abból, hogy ez a látszólagosan külsőséges, formula kezdet ugyanakkor végtelenül egyszerűnek és evidensnek hat; mélyen hiteles, fájdalmas vallomásként bukik ki a költőből. Nagyobb, végzetesebb kór ez a »harminchatfokos láz« a negyvenfokosnál – mert a mindennapok létezésének betegségét jelzi, a létezés gyógyíthatatlan lázának metaforája.”

„A »Nagyobb szélhámós vagy«, és a »Cigány vagy!« vad kétségbeesése, káromlása, a szembefordulás paroxizmusa egy pillanatra megszakad, és a gyermek a legmélyebben azonosul azzal, aki ellen mindeddig lázadt: a lemeztelenedett szomorúság, árvaság, a kétségbeesetten hiteles szeretet szólal meg ebben a két sorban – – őszintébben és egyszerűbben, mint bárhol másutt József Attila anya-költészetében.

Ilyen kitérő, az eddigi elfojtás és szemérem illetően feladása után nem következhet más, mint a kifáradás és a lemondás reakciója, és ha a *Kései sirató* utolsó versszakát így olvassuk, mint minden igazán hiteles vers mikrokozmosza, ez is magában foglalja a költő élete utolsó éveinek, talán egész életének makrokozmoszát: az érzelmi feszültség kimerevítésétől a lehanyaglásig, az érzelmek »haláláig«. A leszámolás teljes: [...]

¹⁶⁰ Beney [53] 14–15.

És mintha József Attila itt azzal is leszámolna, amit mindeddig csak lappangó tudásként, legutolsó verseiben fog igazán napfényre hozni: nem csak az érzelmek túlságos intenzitásával, hanem azzal a kimondhatatlan, szinte misztikus paradoxonnal is, hogy ez az érzelmi túlfeszítettség bűn – elsősorban nem tartalma, nem a szeretetnek vagy a gyűlöletnek túlzítása, hanem a túlzítás *ténye* miatt... [...]

A *Kései sirató* a kétféle lelki tartalom közötti hányódás verse, de ugyanakkor az utolsó versszak racionalizmusával oldódás is; ezúttal még kiszabadulhat a költő a hálóból, még nem kötözi gúzsba, nem fojtja a tehetetlenségig tagjait, még nem dobja összekötözötten a vagonok közé, de a gyógyulásért, az eksztázis lázának oldódásáért nagy árat, a teljes elmagányosodás, a kiürülés, az érzelmi halál árat kell megfizetni – és mivel az érzelem József Attila világában maga az élet – fizetnie kell majd valóságos életével is.¹⁶¹

Az első versszak anyaképe kialakulásáról Szőke György tanulmányát idézem:

„A *Kései sirató* egyik ismert sora, a kézirat tanúsága szerint, eredetileg így hangzott: »Mint utolsó ringyó, ha odaintik...«, majd így formálódott, alakult: »Mint senki lánya, ha odaintik...«, később: »Mint kitaszított nő, ha odaintik...« és végül kikristályosodva és véglegesen szublimálva a káromlásból ez a sor születik: »Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik, / kinyújtóztál a halál oldalán«.

»Kis lábaskában hazahozta / kegyelmeséktől vacsoráját«, — — olvashatjuk *Anyám* c., korábban írt versében. A *Szabad ötletek*ben olvashatjuk: »a mama még a vacsoráját is hazahozta —, én nagyon rosszat tettem — talán lepkét ettem — ettem döglött kacsát — meg talán döglött disznót — a mamát is megettem volna...« A *Kései sirató*ban, miként más kései József Attila-versekben, állandóan ott kísértenek a kora gyerekkori keserves élmények, az evéssel és az éhezéssel, a hiányos anyai táplálással kapcsolatosak (gondoljunk csak az »Iszonyat« riasztó képeire), s velük kerülnek okozati kapcsolatba az anya ellen irányuló fantáziák, a »bűn« mozzanatai. A *Szabad ötletek* idézett sorai, az *Anyám* c. versben egyszer már fölbukkant kép így formálódik a *Kései sirató*ban: »Minek hoztad haza a vacso-

¹⁶¹ I. m. 80–81., 90–92.

rádat? / Ki mondta? Kértem én?«, – majd eredetileg ez a sor a következőkkel folytatódott:

*A homokot, sarat a számba rágya
enni tanítasz? Földet falni szoktatsz?
Kinek kedvéért ne piszkítsak ágyba,
ha már szemmel se szoptatsz?*

E sorokat a költő később elhagyta, s megszületik a végleges szöveg:

*Ettelek volna meg! ... Te vacsorádat
hoztad el – kértem én?*

Nézzük meg figyelmesebben ezt a két, egymáshoz áthajlással, enjambement-al kapcsolt sort. Az áthajlásnak – s nem csupán József Attila verseiben – meghatározott specifikus funkciója, szerepe van. A gondolati szféra sajátja: szemünk előtt formálódik, in statu nascendi érzékelhető a síkváltás, a különböző síkok egymásra vetítése, s magának az indulatokat szublimáló, feloldó gondolatnak a felbukkanása a tudat mélyebb rétegeiből. Itt ebben a két sorban a mama és az ellene irányuló gyermeki agresszió szembesül, illetve ötvöződik.

Mondat és verssor divergenciájából, a mondatvég és a verssorvég eltéréséből következik, hogy figyelmünket önkéntelenül is a versorra mint egészre koncentrálva, azt befejezett egészként érzékeljük, akkor is, ha mondattanilag nem az. Így jöhetnek, így jönnek létre bennünk hiányos, de nagyon is árulkodó »álmondatok«: [...] »Ettelek volna meg! Te vacsorádat...« Figyelmünk mintegy oszcillál: e sorból közvetlenebbül csendül ki a versben egyébként következően önvád mögé bújtatott vád. Ahogy egy másik, nem kevésbé ismert József Attila-sorból – – »Nagyon szeretlek, hisz magamat szintén...« – az őbenne nagyon is meglévő, de igen leplezett, viszszafojtott nárcizmus, önsajnálát.¹⁶²

Amilyen mértékben anyavers a *Kései sirató* – ugyanannyira hálálvers is. Voltaképpen nem is kell pszichotikusnak lenni annak, aki egy közeli szeretett lény halálát nem tudja feldolgozni. József Attila

¹⁶² *Szóke* [363] 118–120.

verse is „pöröl az elmúlással” – az elkerülhetetlennel – és így a maga halálával is.¹⁶³

A *Kései sirató* valóságos tárháza a József Attila-képeknek, -motívumoknak is, szorongásainak is: az „evés” problémája, a szeretetgyűlölet ambivalenciája, a frusztráció különféle fajtái, a háttérben az egyre sűrűsödő magány és az egyre fenyégetőbb büntudat.¹⁶⁴

Minden félelmen, szorongáson túl az utolsó versszak ismét a gondolkodó, a racionalista immár keserű, korára és a világra vonatkozó tanulsága. És ha van költészetében végleges igénnyel megfogalmazott „Urworte, orphisch” sor, úgy ezek a zárósorok azok:

*Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.*

Szigorú logikai mondatszerkezettel mond itt ki keserű igazságokat – olyanokat, amelyeket ez évben és a következőkben kénytelen elmondani. Itt kerülünk közel a *Levegőt!* sanda népéhez vagy a *Világosítsd föl* keserű megállapításaihoz:

a boszorkák – kofák, kasok...

„A cinizmusba menő irónia nem más visszájára fordult humanizmusnál” – írja e sorokkal kapcsolatban Révai József.¹⁶⁵ Egri Péter szerint: „Amilyen mértékben szűkül magányának köre... szivattyúzza ki a korszak barbarizmusa a költő magányának kisebbedő világából az éltető levegőt, olyan mértékben nő József Attila kétségbeesett ragaszkodása a kisvilág egy-egy emberéhez, egy nőhöz, édesanyja emlékéhez. [...] a kisvilágnak a nagyvilágot kellene pótolnia...”¹⁶⁶

¹⁶³ Ezt az aspektust emeli ki *Levendel–Horgas*: i. m.

¹⁶⁴ Elemezhető, mint azt Hárs György Péter teszi, freudi, ill. róheimi terminusokkal meghatározható jelenségek, komplexusok soraként is: megkapaszkodás – énépítés – regresszió, a halott megszólításával névmágia – a 4. versszakban orális megkapaszkodás és agresszió, egyúttal a továbbéltetés vágya. (*Hárs* [132])

¹⁶⁵ Révai [290] 36.

¹⁶⁶ Egri [88] 266.

A *Kései sirató* a „kései költészet” egyik mintadarabja; a költői fegyelem, a szerkesztés, a tömörítés, a fokozás szinte túl tökéletes példája.¹⁶⁷ Ennek a tömörítő fegyelemnek tulajdonítható, hogy mintavers lett, sokat idézett, sokat szavalt darab — színészek, előadók, diákok próbája is —, és hogy egyes sorai szállóigék lettek, s mélyen beépültek még a köznyelvbe is.

Műfordításai 1932–1936 között

1932 és 1936 között József Attila továbbra is készített műfordításokat — ha ez a tevékenysége nem is volt olyan mértékű, mint kortársai közül Szabó Lőrincé vagy a fiatalabbak közül Radnóti Miklóse.¹⁶⁸

1932-ből való néhány versfordítása. Ezek egy része kötődik ekkori mozgalmi tevékenységéhez, érdeklődéséhez. Így az *A Hét* című „Társadalmi, irodalmi és művészeti közlöny”-nek 1932 januárjában megjelent „orosz szám”-ában egy-egy Majakovszkij- és Jeszenyin-fordítás áll.¹⁶⁹ Majakovszkij versét bizonyosan J. R. Becher Majakovszkij-átköltéséből fordította.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Hasonló konklúzióra jut — a variánsokat, az utóbb fel nem használt sorokat elemezve *Sárközy* [297] 723. Későbbi tanulmánya szerint a *Kései sirató* a letisztulás, a klassziczálódás igazi verse, „kiáltozó vers, amelyben ott van a kiáltozással, káromlással való felhagyás is”. „A vers klasszikus formájú, szinte berzsenyis egységben marad.” [298] 125–126. Úgy látja, hogy „ez a vers zárja a *Nagyon fáj* kötetet létrehozó, fájdalmas, de nagy remekműveket teremtő kétéves alkotói korszakot”. (I. m. 206.)

¹⁶⁸ József Attila műfordításait kiadtuk: ÖM 4. [10]. A továbbiakban az ott közlített adatokra utalok, itt csak rövidebben foglalom össze az ott részletesen megírtakat.

¹⁶⁹ Vö. ÖM 4. [10] 51–52., 224–227.

¹⁷⁰ Radó György mutatta ki, hogy a *150 000 000*-t József Attila egy másik fordításból ismerhette csak. Utóbb meg is találta József Attila fordításának valószínű közvetítőjét: J. R. Becher Majakovszkij-utáncöltését. (W. Majakowsky: *150 Millionen. Autorisierte Nachdichtung von Johannes R. Becher*. Malik-Verlag, Berlin–Leipzig, 1924.) Radó szerint: „...a német és magyar szöveg összevetése bizonyossá teszi, hogy József Attila ebből a szövegből készítette a maga fordítását... Becher egész részt kihagyott, egyes szakaszokat átírt stb. — József Attila pedig az öt jellemző fordítói gondossággal ültette át magyarra az átköltött verset.” (*Radó György: Egy adat József Attila műfordításaihoz*. ItK 1955. 205.)

Jelentősebb a *Tidmann úr* című dán ballada fordítása. József Attila Bresztovszky Edének, a Népszava akkori irodalmi rovatvezetőjének írt, 1932. december 6-án kelt levelében ezt a fordítást is elküldte Petr Bezruč: *Ki áll helyemre?* című versével együtt. „Küldök itt két verset is, két fordítást. Az egyik, az Engelsé, a Szocialdemokratban jelent meg annak idején, újabban a Roter Aufbau közölte, — így a legrendesebb, ha közléskor az egyik forrás neveztetik meg. Engels jegyzetére már nem emlékszem szabatosan — fordításomat fejből írtam le — az volt benne, hogy a vers a feudalizmus ellen küzdő parasztok harcaiból származik”.¹⁷¹

Jól perdülő, bravúrosan verselt, kitűnő balladimitáció lett belőle magyarul is.

1934-ben egy Luther-himnuszt és 1935-ben egy Bach-korált fordított le, ez utóbbit Ottó Ferenc felkérésére.

A harmincas évek elejétől a szomszéd népek költészetének fordításával kezdett foglalkozni. A cseh költészet iránti érdeklődése már 1929–1930 körül, a Bartha Miklós Társaságban kifejtett működése idején kezdődhetett. Szalatnai Rezső említi,¹⁷² hogy ő már 1930-ban elmondta József Attilának Wolker, Bezruč és mások verseit. 1931–32 körül ismerkedett meg József Attila Anton Strakával (1893–1944),¹⁷³ a budapesti csehszlovák követség 1925–1936 között Bu-

¹⁷¹ Bresztovszky Ede jegyzete szerint a két verset nyomdába adta; míg azonban a Bezruč-vers meg is jelent a Népszavában (1932. dec. 25.), a *Tidmann úr* nem, utóbb a Korunk 1933. júliusi száma közölte. Valószínű azonban, hogy a Bálint György közölté változat és jegyzete azonos a Népszavának küldöttel. A levelet először közölte *Kende János*: Ismeretlen József Attila-dokumentumok. Napjaink, 1963. jan. 1. 5. — L. még: Vál. Lev. [11] 286., 460. — A *Tidmann úr* c. ódán népdal valóban Engels fordításában vált ismertté; ez a fordítás eredetileg a Szocial-Demokrat (Berlin) 1865. nov. 5-i számában jelent meg. — József Attila forrása, mint leveléből kiderül: Der Rote Aufbau, Jg. 5. 1932. Heft 8, 377–378. — ahol a moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézet bevezetésével, *Ein vergessenes Gedicht von Friedrich Engels* címmel közölték a verset és Engels jegyzetét. Agárdi Ferenc közlése szerint József Attila a szöveget tőle kapta. (L. cikkét: Kedvenc versfordítása. Élet és Irodalom, 1965. ápr. 10. 5.) Tévedésen alapul tehát Szántó Judit állítása (*Szántó* [336] 10.), amely szerint a költő az eredeti Szocial-Demokrat 1865-ös évfolyamához jutott volna.

¹⁷² Emlékkönyv [168] 256–287.

¹⁷³ Straka működésére, írói körére vonatkozólag l. *Gál* [115]; *Hana Kindlová*: Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatokról [389] 421–437.; *Kovács E.*: uo. 411–416. Vö. még *Nádass* [248] 551–553.

dapesten szolgáló sajtóattaséjával. Az eleven szellemű, haladó fel-fogású Straka arra törekedett, hogy a baloldali szellemű magyar és cseh irodalmat kölcsönösen megismertesse az olvasókkal. Ezért igen sok magyar mű lefordítására, megjelentetésére ösztönözte a cseh szellemi élet képviselőit, és ugyanakkor igyekezett minél több magyar költőt cseh és szlovák költők lefordítására rávenni. A New York és a Metropol kávéházakban vagy lakásában péntek esténként írói kört gyűjtött maga köré. Megfordult nála Kosztolányi Dezső, Lesznai Anna, Komlós Aladár, Kassák Lajos, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, József Attila; Straka látta el cseh könyvekkel kérésére Németh Lászlót. A Magyarországra látogató nevesebb cseh és szlovák írók, költők pedig megjelentek Straka lakásán, közülük az egyik, Emil Boleslav Lukáč úgy jellemezte a kört mint a „fiatal Magyarorszag szellemi elitjé”-t. A magyar jobboldali sajtó csakhamar éles, gyalázkodó támadásokat is intézett Straka és a vele barátkozó magyar írók ellen.

Straka tevékenységének legjelesebb eredménye a *Cseh és szlovák költők antológiája* című kiadvány lett (külső címlapján Renaissance-kiadás jelzéssel, belső címlapján az Eugen Prager Könyvkiadó, Bratislava—Pozsony megjelöléssel), amely 1936 elején jelent meg, de már 1931 óta készült, s 1933 közepén már készen állt. Szalatnai Rezső így ír az előkészületekről: „Anton Straka 1933. május 12-én hozzám írt levelében ezt írja: »...A lírai antológia csehszlovák része készen van már a kiadónál... A cseh költőket budapesti — csehül egyáltalán nem értő — költők fordították: Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, József Attila, Komlós Aladár, Horváth Béla, Berzy András és Patai Edit, a szlovák költők fordításait Darvas János végezte. A cseh verseket maguk a cseh költők válogatták ki, a szlovák anyagot Smrek barátom jelölte ki. A cseh versek nyersfordítását én végeztem, s a magyar poétákkal együtt rendeztem a fordítást, hogy az teljesen és híven adja vissza az eredeti versek tartalmát és szépségeit. Szép munka volt, nagy szeretettel csináltam s folytatom is itteni költő barátaimmal.»¹⁷⁴

József Attila cseh költőkből készített fordításait az első megjelenés (tehát 1932 decembere) és a Szalatnai Rezső által említett

¹⁷⁴ Kézirata birtokomban. — Sz. M.

időpont (1933 közepe) közöttre tehetjük. A *Cseh és szlovák költők antológiájában* József Attila igen sok, 13 fordítással szerepel. Komlós Aladár, a munka egyik résztvevője így ír a közös vállalkozásról:

„Straka... gondolata volt egy magyar nyelvű csehszlovák antológia készítése. Erdélyi Józsefet, Horváth Bélát, Illyés Gyulát, Szabó Lőrincet, József Attilát, e sorok íróját kérte fel munkatársnak. Mindnyájan szívesen is vállalkoztunk a feladatra, csak Erdélyi ugrott ki később az együttesből. Mivel egyikünk sem tudott csehül, az volt a munkamódszerünk, hogy Straka elkészítette a versek nyers prózai fordítását, azokat a fordítók egyéniségének tekintetbevételével kiosztotta közöttünk, majd felolvasta előttünk a versek eredeti szövegét, hogy megállapíthassuk verstani képletüket.”¹⁷⁵ Anton Straka ízlése megbízható volt, így József Attila a modern cseh líra vitathatatlan nagyságaitól, haladó klasszikusaitól fordíthatott. Cseh haladó s forradalmi költőkből készített versfordításai többnyire a Népszavában és a Korunkban jelentek meg. Az általa lefordított cseh költők között talán legjelentősebb Jiří Wolker, a cseh szocialista költészetnek az avantgárd eszközeivel élő képviselője, akinek öt versét fordította le.¹⁷⁶ Richard Pražák szerint¹⁷⁷ fordításai közül legsikerültebb a *Ballada a fűtő szemeiről*. Wolker és József Attila kapcsolatáról így ír: „Híre és műve minden nemzedéktársánál [...] hamarabb jutott el a magyar olvasókhoz, hamarabb, mint Nezvalé, hamarabb, mint Čapeké, hamarabb, mint Olbrachté, sőt még Hašekénál is hamarabb. [...]

Az akkor legmodernebb európai szóművészet eredményeinek felhasználása szintén egyik oka volt Jiří Wolker hatásának és népszerűségének a magyar forradalmár írók körében. Azt igazolta ugyanis, hogy igenis lehet a legmerészebben új művészeti kísérletezések formai vívmányait (az ő esetében az Apollinaire nevével jelzett költészeti irány képalkotó módszerének, verstechnikai megoldásainak a tanulságait) úgy értékesíteni, hogy szerves elemeivé, engedelmes kifejező eszközeivé váljanak merőben más és merőben

¹⁷⁵ Komlós [200] 317–318.

¹⁷⁶ Részletesen foglalkozik a két költő viszonyával Dobossy [84].

¹⁷⁷ L. Pražák [283] 664–665.

új költői gondolatok közlésének; sőt, Wolker rövid, alig négy esztendeig tartó, meteorikus pályafutásának második szakaszában bekövetkezett az a nem kevésbé látványos s épp ezért a magyar olvasót is különösképpen megragadó fordulat, hogy a legmodernebb költői kísérletek elemeit párosítani tudta a cseh irodalom élő hagyományával. [...]

Költői látásuknak és közlési módszerüknek e lényegi azonossága okozza, hogy a József Attila-verseknek gyakran a hangvétele is hasonlatos. József Attila is szívesen idézi meg az embert körülvevő anyagi világot, az apró dolgokat, a tárgyakat. Az ember körül élő kis és nagy dolgok szüntelen láttatása, a bensőségesen egyéninek és az egyetemesen törvényszerűnek a viszonyos egységbeillesztése váltja ki a monumentalitás érzetét, amely egyként jellemzi József Attila műveit és Jiří Wolkerét is. [...]

A József Attila készítette Wolker-fordításokban sem csak a cseh költő van jelen, hanem a magyar is. Annyira jelen van bennük, azaz annyira magáénak érzi a cseh költőtárs mondandóját, hogy helyenként a sajátját is hozzávegyíti, de korántsem azért, hogy meghamisítsa vagy elferdítse, hanem hogy plasztikusabban bontsa ki a költői gondolatot. Tisztelettel követi az eredeti mű értelmi és ritmikai felépítését, csak itt-ott egy-egy szó – ám minden esetben a lényegközlő kulcsszó – kicserélésével ad más árnyalatot, más távlatot a költői gondolatnak.”

A *Ballada a fűtő szemeiről* két sorának értelmezése és fordítása körül vita bontakozott ki: Az eredeti szöveg utolsó szakaszának kezdete:

Dělník je smrtelný,
práce je živá,

– ennek szó szerinti fordítása: A munkás halandó, a munka él. József Attila ezt így fordította le: „A munkás halhatatlan, / a munka él”.¹⁷⁸

1931–34 körül irányult József Attila figyelme a kortárs román líra felé is, mellyel a budapesti román követség magyarul igen jól

¹⁷⁸ A vita részleteit, a különféle véleményeket l. ÖM 4. [10] 234–237.

beszélő, akkor már hosszú ideje Budapesten működő sajtóattaséja, Moise Balta ismertette meg.¹⁷⁹ Az akkor haladónak, forradalmárnak vagy legalábbis plebejus lázadónak számító román költőket fordította. A román történelem és irodalom 1940-es fordulata után azonban e költők közül néhányan jobboldali irányba fordultak, a Vasgárda hívei, sőt vezetői lettek. (Pl. Aron Cotruș, akitől legtöbbet fordított, utóbb, a negyvenes években jobboldali, sőt szélsőjobboldali lett – ekkor, 1934–36-ban még baloldali költőnek számított. Ez egyúttal a kelet-európai társadalmak „népi”, illetőleg „szociális” irányához tartozó művész értelmisége útjának – tévútjának – problémája.) Moise Baltának és munkatársainak egyik forrása a Pillat–Perpessicius-féle antológia volt, melynek egy példánya József Attila könyvtárában is megvolt. A megmaradt példányon több kéz jegyzetei, jelölése és néhány helyen a költő rimképlet-jelölése is látható (Ion Pillat și Perpessicius: *Antologia poetilor de azi*. București, 1925. Vol. I–II.). A költemények nagy részét azonban más forrásokból vették. Balta emlékezései (írásos lejegyzése és szóbeli közlése) szerint József Attila valami keveset tudott románul; szótárral megértette a román szöveget.

Ugyancsak Moise Balta közlése szerint a ma meglevőnél jóval több verset fordított románból József Attila; ezeknek a fordításoknak kéziratát Balta áthelyezésekor, 1940-ben Pozsonyba vitte – és ott átadta megőrzésre Jan Smreknek. Eddigi ismételt kutatásaink során sem sikerült még ennek a kéziratanyagnak nyomára jutnunk; valószínűnek látszik, hogy a második világháború során megsemmisült.

Egyébként József Attila románból készített, olykor be nem fejezett műfordításain és különösen mások szövegein végzett javításain, a nyersfordítások átalakítási munkáin a költői tudatosságnak számos példáját láthatjuk, ezeket tanulmányozva, alkotási módszereiről szerezhetünk tudomást.¹⁸⁰

A román műfordításokat egyben végigolvasva – hangjuk, stílusuk a korábbi, a 1929–31 közti József Attilára emlékeztet. Talán egyetlen szöveg: Ilarie Voronca *Sokaság, te* című versének fordítása

¹⁷⁹ L. Szántó [336] 11–12.; Domokos S. [86].

¹⁸⁰ L. ÖM. 4. [10] 260., egy M. Säulescu-szöveg fordításával kapcsolatban.

kap meg vad asszociációival, lendületével, a 30-as évek József Attilájának hangja tör át rajta:

*Velem leszel, diadalmaskodó, vad sokaság,
még a husomban romboló fényben is velem leszel,*

Egyetlen Verhaeren-verset fordított: *Este* (1934). A fordított szöveg vers- és rimtechnikában az *Eszmélet* korszakával, motívumokban és képkincsben pedig a *Téli éjszaka* világával rokon.

*Faragott fagydarab – suhan
és halott a hold mérhetetlen,
világa körül meg nem lebben
felhő, távoli, hangtalan
és halott a hold mérhetetlen,
aranyleplevel fedve im
alászáll észak lépcssein.*

A modern költészet alapító atyjának, Rimbaud-nak is lefordítja egy versét: *A meghökkenteket*. Bravúros-kihívó, kosztolányis rimtechnikája, az eredeti szöveget egy-egy meglepő-találó jelzővel megváltoztató, honosító fordítás: („a zúzos Jézuskák...”, „bedörmögnek a résen...”) jelzi: legmélyebb hajlamaira, élményeire visszhangzott a Rimbaud-vers.

Gáldi László összeveti az eredeti szöveggel és Kosztolányi Dezső fordításával (*A kenyérlesők*). József Attila fordításáról megállapítja: „Mindenekelőtt az expozíció: szükséztű, de magában hordozza a klasszikus francia versnek mindazon szimmetriáit, melyek a romantika formabontó törekvéseit túlélték; egyszersmind bujkál ezekben az »octosyllabe«-okban, vagyis véghangsúlyos ízekre tagolódo jambikus nyolcasokban valami népies, halkan dúdolt dallam is. [...] A további szakaszokban egyre jobban kibontakozik József Attilának egyik legértékesebb fordítói erénye, a szöveg teljes átéléseből fakadó hűség; érdeme az is, hogy gyöngéd részletezése egyetlen sorban sem válik érzélgössé. [...] Az öt éhes kisgyerek, aki a rácson át áhítatosan bedörmög, József Attila számára »zúzos Jézuska« (az eredetiben: »les pauvres Jésus pleins de givre«), s kelle részleteznünk, mit jelenthetett ez a kép, az éhségükből áhítatot fa-

csaró gyermekek képe, éppen — József Attilának? Távolról sem szándékozunk Kosztolányi fordítói érdemeit kisebbíteni; tagadhatatlan azonban, hogy éppen e vers tolmácsolásával József Attila nagyot lépett előre a lírai realizmusnak azon az útján, melyet így, vagy úgy, olykor igen burkoltan, a továbbiakban annyiszor megtalálunk. Rimbaud merész szókapcsolatát, asszociációinak izgalmas játékát Kosztolányi saját vers-esztétikája szerint tompította, és olykor valósággal súlytalanná tette. (»A téli hóba, téli ködbe...« nyilván kevesebb, mint »Noirs dans la neige, et dans la brume«.) József Attila viszont — anélkül, hogy bármely részletet túlon túl rikitóvá színezett volna — a proletárköltő mély együttérzésével tolmácsolta”¹⁸¹

A magyar líra 1935 őszén

1935 őszén egyébként a Nyugatban is, a Válaszban is már a „harmadik nemzedék” szerepel legtöbbször. A „nemzedéki vita” voltaképpen ekkor zajlik — Halász Gábor tanulmánya Babits irodalomtörténetéről és Babits sértődött, dühös válasza jelzik, hogy szakadék van már a Nyugat első nagy nemzedékének élő tagjai és az önmagukat egyre jobban meghatározó fiatalok között.

Jellegzetes példa erre a Korunk antológia.¹⁸² Dénes Béla, a Független Szemle agilis kiadója szorgalmazta a kiadást. Fejtő Ferenc írt bevezetést hozzá: „Forradalom előtti líráinkban két főtípus uralkodik. Az egyiknek Ady, a másíknak Tóth Árpád a legtisztább képviselője. [...] Ma ez a két típus már a múlté. Egészen közel még, — s mintha évszázadok választanának el tőle. [...] Az egyéniség divatját múlta, a Rend és Erős Kéz eszménye uralkodik jobbról is, balról is. S a fiatalság önállótlan és fáradt. A háborús gyermekkor megviselte. [...] Jöttek az újak, Illyés Gyula, József Attila, Szabó Lőrinc és társaik, a második nemzedék. [...] Verseik logikusak, képeik hasonlatok, vagy tárgyilagos rajzok, nem szimbólumok. [...] Szerfőlött józanok hitükben s nem megszállottak. Uralkodó lelkiállapotuk az

¹⁸¹ *Gáldi* [117].

¹⁸² *Korunk*. — Tizenkét fiatal költő. Bp. 1935. Független Szemle kiadása. A kötetet összeállította Dénes Béla és Radnóti Miklós.

óvatos érzelem. [...] Sok bennük a menekülés a problémák elől s a rezignáció.” Sajátos ma olvasni Szabó Lőrinc és József Attila lírájának ismeretében ezt a megállapítást is: „Erotikájuk sem viaskodás és sötét, kamaszos lobogás: szemérmesebbek...” [...]

„Ez az átmenetiség és mérnökség jellemzi a harmadik nemzedéket is. [...] Kevésbé kísérletezők, eszményük nem »az új vers«, hanem a jó vers...” Beláthatatlanul gazdag örökséggel indulnak, s ez nyomasztja is őket. Mestereik Tóth Árpád vagy Babits, „ismét mások József Attila sűrített versképleteit használják ugródeszkának...”

Nem időzöm tovább Fejtő írásánál, programja az új nemzedék számára „a lélek új megszerveződése”, „lelkek építése” „a szocializmus mint életforma” – még kissé ködös program.

A tizenkét költő közül van olyan, aki néhány évvel később a magyar költészet nagy műveit alkotta meg: Hajnal Anna, Radnóti Miklós, Jékely Zoltán, Vas István, Weöres Sándor. Van, akiből jó költő lett: Kis Ferenc vagy Zelk Zoltán. És van, aki elhallgatott, vagy utóbb írt ugyan, de nem lett első vonalbeli. S köztük van József Attila kevés közvetlen tanítványainak egyike, Forgács Antal.

A betűrend miatt is az ő verse nyitja az antológiát:

Fejem fölött szelíden fúj a szél,
s kavargatja a táj sűrű porát,
az ember végre ide is elér,
lassan megúnja hallatni szavát.

Ha szólna is, ugyan mi célja már?
az életét is fáradtan viszi,
mindennap többször mondja, hogy: halál
s ami hihető, már azt sem hiszi.

(Elégia)

Milyen más hang, mint a *Jóság* antológiáé! – Valóban, ez a nemzedék halálsejtelemmel tele, fáradtan és kétkedve indul – de a legtöbben tökéletes formai fegyelemmel, csiszolt ütemekkel, lehiggadt nyelven, klasszikus reminiszenciákkal.

És mindnyájan valóban úgy érzik: egy nagy vereség után vannak – új vereségek előtt:

Ó költőm, én már régóta érzek kedvet
a veszett ügyért verssel is kiállni,
a veszett ügyért, mit mindenki megvet,
a változó divattal szembeszállni.

– írja az antológiában Vas István. A vereség érzete – és ugyanakkor új kötődés szükséges. Erről vall a Nyugat 1935. decemberi számában Illyés versciklusa, az *Avar* is.

Tölgyfáról tépek levelet,
Piros, mint orcámon a szégyen.
Hol a tavasz, a merészségem?
Futnak a vert-had fellegek,
Özvegy fák zokognak a réten...

...
Fogoly vagy, Hang lehetsz csupán
Nehéz sarába bár a földnek
Áruló gyökerek lekötnek,
Tanuld el életed csucsán
Vad pátoszát a szál fenyőknek.

Leginkább a Válasz 1935. szeptemberi számában megjelent Radnóti-vers, a *Napló* foglalja össze a nemzedék – a magyar szellemi élet – jó részének közérzetét, félelmét, balsejtelmeit – a legpontosabb alkaioszi strófákban:

Gyanakvó reggelek s vészes esték között,
háborúk közt élted le életed felét
s most is ellened hajló szuronyok csucsán
villog a rend feléd.

...
A világ új háborúra fordul, éhes
felhő falja föl egén az enyhe kéket,
s ahogy borul, úgy féltve átkarol s zokog
fiatal feleséged.

VI.

A NAGYON FÁJ ÉVE: 1936

József Attila 1936 elején

Az 1935. végi, 1936 elejei József Attila-fényképekről megváltozott arc néz le ránk. Az 1935-ből való képen¹ a megtört tekintet, orrától szájaig húzódó ránc, oldalt hajtott fejtartás – a beteg József Attila szinte emblemikus képe, s az 1936-ban készült képeken² is az érett, megkomolyodott férfifej látható.

Az 1936-os év még a Korong utcában találja a költőt – itt értesül az 1936. évi Baumgarten-díjról. Január 19-én osztják – s ő megint kapott, de csak jutalmat „Illyés Gyula és Weöres Sándor költők egyenként 3000 pengő évdíjat kapnak... Fodor József és József Attila költők egyenként 1000 pengőt...”³ A mellőzés oka állítólag az, hogy Babits úgy érezte: „éppen most nem adhatom ki a díjat József Attilának. Bizonyítékot szolgáltatnék önmagam ellen azok számára, akik azt állítják, hogy csak annak adok díjat, aki hódol nekem”.⁴ A *Mint gyermek...* „Babits Mihálynak hódolattal” ajánlása ártott? Vagy még mindig erős volt benne a jogos sértődöttség is?

Kosztolányi, József Attila támogatója nem vett részt a Baumgarten-kuratórium december 16-i ülésén. Fodor József visszautasította a neki ítelt jutalmat, József Attila azonban átvette, sőt „eljött ünnepélyünkre és a Vadászkiirtbe is... Ott ült közöttünk, részt vett a tárgyalásban, kedvesen, fanyarul, sértődöttség nélkül” – meséli Basch.⁵ Biztos: nagy szüksége lehetett a pénzre, Vágó Márta így emlékezik:

¹ Fototéka [19a] 62. sz.

² Uo. 63, 64, 65. sz.

³ Az Est, 1936. jan. 19. L. Kortársak [202] I. 394.

⁴ Basch [45] 430.

⁵ I. m. 431.

„Attila elmondta, hogy kénytelen volt ugyanazt a legkisebb Baumgarten-díjat, amit Fodor József önérzetesen utasított vissza, elfogadni, hogy cipőtalpalását ki tudja fizetni és hogy el tudjon költözni Judittól.”⁶ Még januárban, 29-én fellép a Magyarországi Magántisztviselők Szövetségének (amely köztudottan baloldali szervezet volt) estjén, Darvas József, Radnóti Miklós, Barabás Gyula (akkor a Népszava egyik szerkesztője) társaságában. Bevezetőt Fejtő Ferenc mondott: „József Attila a magyarországi proletariátusnak ez a sziklakemény szavú költője a maga puritánul egyszerű stílusával, minden olcsó, propagandisztikus hatásvadászattól való mentességével ezúttal is megtalálja az utat a dolgozó ember szívéhez.”⁷

A Szép Szó alapítása

De mindezeknél ekkor már fontosabb volt József Attila számára, hogy 1936 márciusában megjelent a Szép Szó első száma, s ő „szerkesztő úr” lett.

A Szép Szó indítása az ő kezdeményezése volt, régóta szeretett volna már saját fórumot, méltó teret saját költészetének. Gál István emlékezése szerint 1935 őszén Hatvany Lajos kezdeményezésére az általa szerkesztett Apollo című folyóiratot akarták havi szemlévé átalakítani, Ignotus Pál, József Attila, Remenyik Zsigmond, Bóka László bekapcsolásával – e tervből nem lett semmi.⁸

Hogy József Attila e hónapokban lapalapítási tervével Ignotus Pálhoz fordult, szinte természetes: az Új Szellemi Front ügye emberileg és politikailag is közel hozta őket egymáshoz.⁹ Ignotus Pál elmondta: a Japánban szólította meg őt a költő – 1935 kora őszén –, ott tervezték meg először a lapot. Ignotus emlékezése szerint:

⁶ Vágó [420a] 204. L. Kortársak [202] I. 814. is.

⁷ Magántisztviselők lapja, 1936. febr. 1. – Kortársak [202] I. 400. – Vértes szerint a MIKSz, azaz a Művészek, Írók-Kutatók Szövetkezete, a KMP „politikai irányító szervezetének támogatásával alakult antifasiszta szervezet” rendezte az estet, és csak a helyszín volt a MOSz Andrassy úti helyisége. (Vértes [434] 151–153.)

⁸ Gál I. [116] 310.

⁹ Lengyel A. [225] 137–146.

„Életemben először s mindmáig utoljára: eredménnyel alapítottam lapot. Az eredmény a Szép Szó volt. Akkor és akkortól fogva, rendszeresen találkoztván, mind folyóiratunk indulásáig, többet beszélünk elvekről és eszmékről, mint a gyakorlati tervekről. Mi a közös programunk? Főképpen kettőben állapodtunk meg, két akkori divatos antinomia mondvaszínált voltában:

1. Nem ismerjük el az ellentétet egyfelől »elefántcsonttorony«, másfelől »kollektív művészet« közt. Hit, »világnézet«, pártállás senkit sem avat művésszé, íróvá, gondolkodóvá. Viszont: semmiféle kérdés sem lehet annyira »pártpolitikai« és »napi«, hogy hozzászólni művészhez, íróhoz, gondolkodóhoz méltatlan lenne. Döntse el ki-ki a maga számára, hogy mihez és mennyire kíván állást foglalni. De ha igényt tart arra, hogy a társadalom nevelőjének nézzük, akkor ne bújjon ki a felelősség alól.

2. Nem ismerjük el az ellentétet egyfelől »személyi szabadság«, másfelől »szociális reformok« (vagy »szociális forradalom«, vagy »szocializmus«) közt. Az a személyi szabadság, amelynek nevében az »alkotmányvédők« a magántulajdon sérthetlenségét és a történelmi tekintélyek sérthetlenségét követelik, nem szabadság. Az a »reform« (Gömbös korát éljük!) és az a »szocializmus« (Hitler korát éljük!), amelyet a személyi szabadság árán ígérnek, nem reform és nem szocializmus. A kérdésre, hogy a kettő közül melyiket akarjuk, a személyi szabadságot-e vagy a haladást a társadalmi kiegyenlítődés irányában, azt feleljük, hogy mind a kettőt. Ezt a két követelést még csak »összehangolni« sem kell, ezek eredendően össze vannak hangolva, *az egyiket hiába követelnők a másik nélkül.*

– Tehát liberális kommunisták vagyunk – mondta Attila felcsilánó szemmel. Imádott műszavakkal babrálni. De a képlet, belhasználatra, elfogadható volt. Nem azért – ezt félreértések elkerülésére kell sietve hozzátennem, – mintha valami »liberál-kommunista« pártmozgalom ötletét forgatta volna fejében. Összefogásunkat, melyből később a *Szép Szó* sarjadt, nem gondoltuk pártpolitikainak. Érzületben, cinkosságban szűkebbnek, szemléletben tágabbnak terveztük annál. S a »liberális« egyfelől és a »kommunista« másfelől csakugyan megszabta a határt, amelyen belül aztán igyekezhetünk embertől telhető pártatlansággal minden értéket megbecsülni. Eléggé tág határ ahhoz, hogy elférjen például még a katolikus gon-

dolgozás jelentékeny része is; Morus Tamás kommunista volt, Eöt-vös József liberális. De – s ez talán még jobban vonzott bennünket – eléggé szűk is volt ahhoz, hogy elszigeteljen mindentől, amihez a Gömbös-féle kormányzatnak és a világhasizmusnak köze van. Szocializmust, mármint »nemzeti szocializmust«, Hitler is követelt; demokráciára, mármint »népi demokráciára«, áldását adta Starhemberg herceg is; de a liberalizmust csak gúnyval, a kommunizmust csak tajtékozva emlegették azok, akiktől gyönyörűség volt különbözni.

Fortiter in re akartunk eljárni, de *suaviter in modo*. Attila a lelki meghasonlásból, melybe a földalatti mozgalommal való szemléleti meghasonlás taszította, éppen akkor volt kilábalóban. Bölcs és mérsékletes akart lenni, számot vetni a tények polgári világával. S mint általában lírai vérmérsékletű világjavítók, ha az engedmények elkerülhetetlen voltát tudomásul veszik: lírai hévvel oldotta meg az indulati gazdaságosság tanát; uszított a megfontoltságra, mértéktelelenül tanácsolta a mérsékletet. Kapálódzott benne a »furfangos csecsemő«, ki »bömböl, hogy szánassa magát, – de míg mosolyog az emlére – növeszti körmét és fogát«. Én, alkalmasint, éppen mérsékletesebb természetemnél fogva, mérsékeltebben bíztam a mérséklet sikerében is. Ez azonban nem jelentett ellentétet köztünk. Arról, hogy milyen a világ, nem volt illúziónk. De bennem a jogérzék hipertrófiája, benne a gyógyító és szerető akaraté, arra sarkallt minket, hogy együttes fondorlattal igyekezzünk követni magasztos útján azt, »Ki győzni Athént csellel is szorítja«. Tisztában voltunk azzal, hogy csak olyat érdemes adni, ami túlságosan jó ahhoz, hogy kelljen. De hát tegyünk egy közös próbát, fogjunk össze, hogy saját érdekében rászedjük Magyarországot...

*

Ott vacsoráltunk a Japánban, egy kis bort is ittunk hozzá, remek hangulatban voltunk. Akármilyen elkeseredetten néztük a világot, s nevezetesen hazánk állapotát, úgy éreztük, megtaláltuk, meg fogjuk találni az üdvösség nyitját. Beszéltünk eszmékről és személyekről, pártokról és lapokról, folyóiratokról és irányokról, írókról, újságírókról, politikusokról. Sok közös barátunk volt és még több elhi-

degült, vagy elhidegülő félben lévő barátunk, olyanok, akiket A Toll kapcsán vagy egyebütt már említettem. S mások is. Közös barátunk volt, kivált Attilának barátja, Déry Tibor; közös barátunk Tersánszky Józsi Jenő, ki valamikor Juhász Gyula, Ignotus és Hatvany Lajos mellett József Attila fölfedezői közt is helyet foglalt;* közös barátunk Móricz Zsigmond, ki később olyan érdekes följegyzést közölt róla a *Szép Szó* emlékszámban; Vámbéry Ruzstem, aki Attilának egykori istengyalázási perében védőügyvédje volt; meg a festőművész Berény Róbert, ki Attilának a Sallai és Fürst halálra ítélese elleni tiltakozásával kihívott bünperében (Illyés, Zsolt, Szimonidesz Lajos és Miskolcyné Meller Eugénia társaságában) vádolt-társa volt. Közös barátunk volt Remenyik Zsigmond, kiben dadaista humor turgenyevi melankóliával, úri szabadelvűség dokkmunkásforradalmisággal elegyedett különös, izzó amalgámmá. Közös barátunk volt még Németh Andor, kit Attila valósággal imádott. Ha lap-terv került szóba, először mindig őt említette, »a Bandi«-t; »legszívesebben vele íratnám az egész lapot«, mondta egyszer később, s e tréfa csak részben volt tréfa, Némethet nem csupán kitűnő kritikusként és tanulmányírónak tartotta, hanem még inkább nagyra hivatott elbeszélőnek és költőnek, s különösen szerette Lovacska c. versét. [...]

Közös barátunk volt öccseink közül Radnóti Miklós – e tekintetben kivétel, mert nálunk fiatalabbakról csak később állt össze közös körünk. Így, ha nem csal emlékezetem, csak később ismerkedünk meg Weöres Sándorral, ki aztán első számunktól fogva szerepelt verseivel a *Szép Szóban*, meg a régész és őstörténész Horváth Tiborral, ki ugyancsak kezdettől fogva volt munkatársunk, sőt titkos és önkéntes segédszerkesztő-félénk is volt. Egy fiatal tanulmányíró barátjára Attila épp amaz emlékezetes találkozásunkkor, a Japán kávéházban hívta fel a figyelmem: Fejtő Ferenc volt, kinek személyére csak homályosan emlékeztem, a kommunista Eötvös-kollégisták peréből, melyben mint kereskedelmi iskolai tanárjelölt,

* Később egy, a *Szép Szóban* megjelent Kakuk Marci-regényrészlet miatt József Attila meg én mint a szeméremsértéssel vádolt Tersánszky Józsi Jenő bünsegédei álltunk a bíróság előtt. Védőügyvédünk dr. Barta Gyula volt, testvérbátyja [...] Barta Istvánnak, kivel némely irodalomtörténeti jegyzetben összetévesztették. Tersánszkyt pénzbüntetésre ítélte a bíróság, minket, bünsegédeket felmentett. A többi itt szóba kerülő bünper lefolyása ismertebb, hogysen ki kelljen térnem rá.

külről, de, legalább némely laptudósító szerint, annál ördögibb kártyakeveréssel vett részt. Később Radnótiéknál ismerkedtem meg Fejtővel, összebarátkoztam vele, s alapító szerkesztőtársunk lett a Szép Szónál.”¹⁰

József Attila találta meg Hatvany Bertalan személyében a finanszírozót is. Hatvany Bertalant (1900–1980) a költő néhány év óta ismerte, ő finanszírozta már analitikus kezelését is. Előbb Soroksári úti irodájába járt ki, majd a lakására.¹¹ Hatvany Bertalan Hatvany Lajos unokatestvére volt, de nem voltak jóban, alig állták egymást. Amúgy is zárkózott, inkább hallgatag, kissé fáradt, nyomott egyéniség volt, már ekkor Kína és India művelődéstörténetével és művészetével foglalkozott, hivatali-üzleti munkáját unta. A maga csendesebb, visszafogottabb módján mindvégig segítette, támogatta József Attilát és a Szép Szót is – viszont József Attila írt könyvéről, és helyet adott néhány cikkének.¹²

Kiadót is találtak: Cserépfalvi Imrét, akit mindketten ismertek, József Attila még Párizsból, és aki ekkor baloldali kiadónak számított. Cserépfalvi szerint József Attila kereste fel azzal, hogy lapot akar alapítani, ő hozta össze Ignotus Pállal. „Egyértelműen válaszoltam, hogy elvállalom, hiszen megértem a problémát... Akkortájt már megengedhettem magamnak, hogy kockáztassak is... Aztán még a kiadási feltételeket nagyban vázolta: a Cserépfalvi Kiadó fizeti a folyóirat előállítási költségeit, a honoráriumokat és minden más kiadást. Hatvany Bertalan azzal járul hozzá a lap megjelenítéséhez, hogy József Attila és Ignotus Pál szerkesztői honoráriumát fizeti... A kiadómnál (a Mária Valéria utcában) helyiséget és titkárnőt bocsátottam a Szerkesztőség rendelkezésére.”¹³

1935. szeptember végén, írja Cserépfalvi, már értekezletre jöttek össze: Fejtő Ferencsel, Hevesi Andrással, Horváth Tiborral, Né-

¹⁰ Ignotus Pál: Néhány emlék József Attiláról. (Kézirat birtokomban) 38–44.

¹¹ L. Vámos Imre: Hatvany Bertalan önmagáról. Élet és Irodalom, 1980. aug. 9.

¹² Fejtő Ferenc úgy emlékszik, hogy Ignotus Pál és József Attila külön-külön akartak lapot alapítani, s ő hozta őket össze (Fejtő [102].) L. a Kortársak József Attiláról nagyon alapos dokumentációját a lap alapításáról: [202] I. 814–817. – Legújabbban a Szép Szó megindításának előkészületeivel részletesen, új eredményekre jutva Lengyel András foglalkozott. (Lengyel A. [225] 137–161.)

¹³ Cserépfalvi [80] 143–145. L. Kortársak [202] I. 816. is.

meth Andorral és még öt-hat emberrel...¹⁴ Eredetileg 1936 januárjára akartak megjelenni.

Hátra volt még a folyóirat címének kérdése. Az emlékezések itt egybevágnak: József Attila ötlete volt a cím, és az ő trükkje volt, hogy elfogadni kényszerültek. Ignotus Pál verziója: „Hogyan lehet, kérdezték sokan (s kérdik ma még többen), hogy egy Népfontra, népjog biztosítására, népszabadság kivívására, népjólét emelésére szervezett összefogás a »szép szó«-ról nevezi el magát, az arisztokratikus választékosság, sőt talán kényeskedés jelképéről? [...] a »Szép Szó« lapcím ötlete József Attilától ered, s mi, a társai meglehetősen fáztunk tőle. Különösnek, megszokhatatlannak éreztük. A nyomda már szedte első számunk kéziratait, amikor még mindig vitáztunk és tanakodtunk a címen; s amikor már nem lehetett tovább halasztani a döntést, elhatároztuk, hogy döntsön a sors, cédulára írjuk a javasolt címekeket és kalapból fogjuk kihúzni. Ekkor váratlanul beállított hozzánk *staatsvisitre* a kitűnő essayista, Gyergyai Albert. »Nagyszerű, szűz kéz, ő fogja kihúzni,« – üdvözlöttük, s Attila írta is már a cédulákat. Gyergyai szelíden lesütötte szemét és a Szép Szó-t húzta ki. Amikor a kocka már el volt vetve, Attila megmutatta valamennyi cédulát: valamennyin a Szép Szó állt.»¹⁵

1935 végén már fogalmazzák az előfizetési felhívásokat.¹⁶ Biztos, hogy az egyiket József Attila írta – egyike ez legszebb, legvilágosabb műveinek:

„T.C.!

Tisztelettel közöljük, hogy ez év februárjától kezdődően évenként tízszer, irodalmi és kritikai szemlét adunk ki

Szép Szó

címen,

Ignotus Pál és József Attila

szerkesztésében.

¹⁴ Egy 1935. végi, 1936. eleji megbeszélésről Fejtő Ferenc Pantheon Kiadó-beli szobájában (Fejtő, József Attila, Nagypál István és később érkezik Ignotus Pál) L. Sándor L. [296].

¹⁵ Ignotus Pál: id. kézirat, 46. L. még Ignotus [153a] 245.

¹⁶ 1936 legelső napjaiból valónak tartja, részletesen elemzi Lengyel A. [225] 152–157.

akarjuk napvilágra hozni azt az emberi öntudatot, melyet a világszerte fellépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít.

Igazságokat, de nem szükségképpen új igazságokat keresünk, inkább régi tévedésektől kívánunk óvakodni. Szerény forradalmi elhatározásunk: szabatos jelentésük értelmében használni a szavakat.

Társadalmunk alapja, melyet végső fokon a gazdaságban jelöltek meg elődeink, megingott. A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s akár mint állapítanók meg fogalmi keretét, e kereten belül az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza. A társadalom elvesztette régi eszméjét, melyről sok mindent mondhatunk, csak azt nem, hogy kirekesztő lett volna, hogy ne kívánt volna minden emberinek foglalatául szolgálni. Korunk emberisége a schisofrenia kórképét mutatja. »Nemzeti öntudat«, »osztály-öntudat«, »faji öntudat« önállósították magukat és szét akarják tépni az emberiséget, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek, mint valaha. E zűrzavarban fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni; a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt. A modern zsarnokság, a modern elnyomatás ellen küzdünk a modern, maga-magát fegyelmező, rendbe foglaló szabadságért.

A mondván csinált ellentétekből ki akarjuk hámozni a valódi ellentéteket, hogy megoldásukhoz közelebb juthassunk. Ezért helyet adunk az érdektelen, de az érdekekkel bíró kritikának is, mert nem hisszük, hogy csak érdek nélkül volna lehetséges eljutni igazságok megismeréséhez. Ismertetni fogjuk napjaink bölcséleti, tudományos, társadalmi, politikai, irodalmi, művészeti irányzatait, mozgalmait.

A nyers erőszak, mint a történelem folyamán annyiszor, ma ismét elpusztítással fenyegeti a kultúrát. Divat »szép szónak« becsülni a szellemi humanizmusnak mindama megnyilatkozásait, amelyeket rengeteg szenvedés és erőfeszítés hozott napvilágra s amelyek művelődésünk elveiként lebegnek előttünk. Mi vállaljuk a

becsmérlést. A Szép Szó nemcsak eszközünk, célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása érvényesül.”¹⁷

A szocializmus bölcselete vonalának, gondolatának folytatása, — az „öntudat” kérdésnek középpontba állítása ez az előfizetési felhívás. Határozott, egyértelmű kiállás minden diktatúra ellen — a racionalista humanizmus szép dokumentuma.

A Szép Szó alakításának idején József Attila közel kerül Ignotus Pálhoz, Fejtő Ferenchez, a racionalista humanista Gáspár Zoltánhoz. Az előfizetési felhívás az ő gondolatkörükhöz való közeledést is jelzi. (A Szép Szó márciusi, Ignotus Pál által írt beköszöntő cikke hasonló gondolatokat fejteget.) A fasizmus elleni küzdelmet, az erőszak elleni harcot lényegében a humanista racionalizmus fegyvereivel óhajtja az előfizetési felhívás szerzője vívni. A freudi teóriát pedig már a társadalom egész állapotára vonatkoztatja. Az általános megingás és válságérzet, a munkásosztály emberiségmegváltó szerepében való csalódás: világos következtetés a németországi élményekből. József Attila lényegében a racionalizmus ekkor antisziszta fegyverként forgatott „fogalomtisztázó” hagyományához fordul. Ugyanezekben az években írja Karinthy a „címszavakat” a Nagy Enciklopédiához, és szerkesztik Franciaországban a *Grande Encyclopédie*-t; akkor és utóbb éppen evvel a „fogalomtisztázó” szándékkal gúnyolják jobboldalról az „urbánus” írókat. Belefogózni a szavak tiszta értelmébe, az enciklopédisták örökségét vállalva, ez lesz az erőszak ellen a fegyver — vallja sok író, költő, gondolkodó és vallja József Attila is.

Egy másik, nyomtatott előfizetési felhívás¹⁸ — valószínűleg — Ignotus Pál munkája.¹⁹

1935. december 27-én írják alá a megállapodást Cserépfalvi Imrével a szerkesztők²⁰ — a kéziratok egyre gyűlnek. Amúgy is csak tízszer egy évben jelenhet meg, ezért azután 1936. márciusi jelzessel jelenik meg a Szép Szó.

¹⁷ L. Szabolcsi M. [327].

¹⁸ Tasi [392].

¹⁹ Lengyel A. szerint egyúttal József Attila felhívásának bizonyos korrekciója. (Lengyel A. [225] 152–155.)

²⁰ M. Pásztor [265] 273–274.; Lengyel A. [225] 148–149.

József Attila szerkesztői programját a 2. szám tartalmazza, ez a híres és sokat idézett *Szerkesztői üzenet* – talán egész életművének egyik legszebb prózai vallomása.²¹

Ignotus Pál szerint valóban egyszerűen szerkesztői üzenetnek szánta, „apróbetűs jegyzetnek a Szép Szó utolsó lapján, az előfizetési felhívás és a beküldött könyvek jegyzéke között. Rábeszélésünkre, kissé csodálkozó mosollyal beleegyezett, hogy a lap élén közöljük.”²² A „Kedves Uram”-mal megszólított vitapartner, mint már utaltam rá, Barta István. Emelkedett hangú, kiegyensúlyozott, szinte ünnepélyes mondatok, ezúttal kristályos tisztaságú gondolatmenet – József Attila „legjobb formáját” mutatja, teljes birtokában tudásának, koncentráloképességének. Humanista, materialista hitvallás – marxista alapú, de nem dogmatikus –, az európai antifasiszta baloldal legtisztább hangja.

Négy pontban vitatkozik partnerével. „Azt állítja, hogy célkitűzésünk a hitetlenség terjesztése. Téved, Ön a hitetlen” – kezdi. Vitája itt még kissé skolasztikus – a katolikus a hitetlen, mondja, mert egy csomó dologban nem hisz. Majd így folytatja: „Én hiszek. Marx azt írja: a vallás az emberi lényeg megvalósítása – képzeletben, mert a földi siralomvölgyében, (melynek katonai térképe az osztályok, népek, fajok, nemek és nemzedékek elnyomását és kizsákmányolását tünteti föl), az emberek nem fejthetik ki igazi mivoltukat, s mert nem fejthetik ki, nem is eszmélhetnek rá közvetlenül. Látja, ilyen »hitetlen« alapon hihetek én az összes vallásokban, az Önében is, anélkül, hogy ellentmondásba kerülnék magammal s az értelem megvetésével önmagamat és Önt lebecsülném. Mert, ugye, Önt is becsmérelném az értelem tagadásával, hiszen Ön természetesnek tartja, hogy értelmes mondatokban szóljon hozzám s én értelmes mondatokban válaszoljak. Azt hiszem, megsértődne, ha röviden értelmetlen fickónak nevezném – miért kívánja hát, hogy értelmetlen fickónak jelentsem ki filozófiai terminus technikusokkal?”²³

²¹ ÖM 3. [9] 183–186.

²² Ignotus [153]. (Haladás, 1948. júl. 25.)

²³ ÖM 3. [9] 183–184.

A második pontban a bűnről szól. „Kedves Uram, én hiszek az eredendő bűnben, és ezért vagyok híve a tudományos szocializmusnak” – adja meg az alaphangot. Ezt a fejtegetését fentebb idéztem. A bűnnek sajátos átértelmezését kísérli meg – úgy is fogalmazhatok, hogy félelmeit, szorongásait racionalizálja –, ekkor még tudja racionalizálni, vagy másképpen szólva: társadalmi meggyőződése, a világról alkotott képe keretei közé próbálja beilleszteni.

A harmadik pontban – a *Levegőt!* és a *Május* vonalát folytatva – a rend és szabadság kérdését érinti: „...a rend csupán a szabadságból és a szabadságban fejtheti ki magát.” Itt fontos mozzanat: a „szabadság, egyenlőség, testvériség” eszménye folytatójaként határozza meg magát, kifejtve egyúttal, hogy ezek a kereszténységnek is „fő eszményei” – legalábbis kellene hogy legyenek. A pont végén – ellentétben *A középosztály és a vajudó világ* vitájában leirtakkal – ismét, ezúttal freudista alapon, a magántulajdon ellen nyilatkozik. „A rendi állam bizonyára nem örök eszmények megvalósítása – hiszen nem sok köze van az emberi szabadság, egyenlőség és testvériség eszményeihez. Ön persze abban a hitben él, hogy ezek az eszmények az észt istenítő francia polgári forradalomnak bálványai. Felhívom a figyelmét arra, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség fő eszményei a kereszténységnek. Isten előtt mindenki szabad, egyenlő és testvér. A polgári forradalom csak földközelve hozta ezeket az eszményeket, amikor elvvé tette, hogy az állam törvényei előtt is szabad, egyenlő és testvér minden ember. Gondoljon arra, amit föntebb mondtam, hogy a vallás az emberi lényeg megvalósítása képzeletben. Én, mint »hitetlen materialista« azon iparkodom, hogy ez a lényeg, ezek az eszmények, ha másként nem, hát fokról-fokra, de megvalósuljanak mindennapi életünkben is, hogy pl. a közigazgatás és a termelési mód irányító elvévé legyenek. S ha Ön isteni eredetűnek tekinti a magántulajdont, nevezetesen a termelési eszközök magántulajdonát, arra kell figyelmeztetnem, hogy a magántulajdon megszüntetése is isteni eredetre vall. Az egész emberi történelem valójában a magántulajdon megszüntetésének folyamata, – hiszen valamikor az apának magántulajdonai voltak gyermekei és gyermekeinek anyja egyaránt.”²⁴

²⁴ ÖM 3. [9] 185.

A zárópasszus a Szép Szó címét magyarázza meg. Ez a pont a kései, sőt az egész József Attila-életmű egyik legszebb, legjobban megírt része – igazolása költői és teoretikus, szerkesztői és kritikai életművének, a harmincas évek antifasiszta, humanista, baloldali értelmiségi tanúvallomása. Thomas Mann *Európa, vigyázz!*-ának párja. Igaz, van benne, mai szóval, illúzió is – egy olyan világot, olyan társadalmat rajzol fel célként, amely megvalósíthatatlan, szép álmom. Ez az „előre menekülés” gesztusa, már az *Majd emlékezni jó lesz* végén ott van, és az 1937-es, jövőt idéző képeiben ismétlődik majd meg (*Március, Flóra-versek*). De azért szép álmom: „Végül Ön e lap címét kifogásolja. Szép Szó – e kifejezés az Ön szemében játékká »alacsonyítja« gondolatainkat az »erkölcsi megújulás korában«. Nem értem, hogy miért volna alacsonyrendű a játék, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életfeltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek. A diktatúrák légkörében divat »szép szónak« becsmérni a szellemi humanizmusnak mindama megnyilatkozásait, amelyeket rengeteg szenvedés és erőfeszítés hozott napvilágra, s amelyek művelődésünk elveiként lebegnek előttünk. Mi, amikor szép szóval akarjuk kifejezni azt az emberi öntudatot, amelyet a világszerte föllépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít, nem ismerhetjük el az erőszak szellemi fölényét azzal, hogy az általa kigúnyolt szép szótól megfutamodunk. Mi vállaljuk a becsmérést. »Szép szó« magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött *érvet* jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásrataltságot eszmélete érvényesül. Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, maga-magát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságot.”²⁵

²⁵ ÖM 3. [9] 185–186.

A *Szerkesztői üzenet* ugyanaz a „magamagát fegyelmező” József Attila írta, aki ugyanakkor a *Ha a hold süt...* lidérces ál-máról számol be, s aki két hónap múlva feljegyzí a *Szabad ötletek...*-et.

A *Szerkesztői üzenet* különben megjelenése után azonnal idéz-ték – szűk körben, de jelentős visszhangja támadt.²⁶

A Szép Szó első számai

A Szép Szó első száma, mint említettem, 1936. márciusi jelzéssel jelent meg. Ízléses, szép – posztavantgárd – tipográfiája a nyomda, Löbl Dávid és fiai, elsősorban Löbl Dezső kitűnő ízlését és gondos munkáját dicséri. A címlapon a nagy szám, kétszínű, változó nyomással hozza a tartalomjegyzéket. És a cím alatt ott a rég várt jel-zés:

Szerkeszti: Ignótus Pál és József Attila

Az 1. szám Ignótus Pál *Vissza az értelemhez* című programcikké-vel indít, a „megreformált liberalizmus” meghirdetésével. A tekinté-lyi állam, totális állam, korporatív állam, munkaállam, népiség, faji-ság, új rendiség, új világnézet, új szellemi front, keresztény nemzeti országlás, nemzeti öncélúság, nemzetpolitika, nemzetvédelem, nemzettervezés, szolidaritás, reform jelszavai ellen – tehát a Göm-bös-időszak, tágabban az európai jobboldal jelszavai ellen lép fel egy új racionalizmus jegyében, egy olyan fiatal nemzedék nevében, amely „mind tudatosabban s elszántabban vállalja lélekben a hu-manizmust és a racionalizmust, a liberalizmust és a demokráciát. [...] Természetesen nem szakasztott a tizenhatodik század huma-nizmusát, a tizennyolcadik racionalizmusát s általában nem a régi szabású liberalizmust... Milyen lesz az új liberalizmus, mely most erjed ki a fejlett szociális érzékenységű és öntudatos, fiatal európai értelmiségben?” Marad a kérdőjel – a lap egésze próbál majd erre válaszolni.

²⁶ L. pl. ÖM 3. [9] 418. és 419. L. még: Századunk, 1936. máj. (Kortársak [202] I. 407.); Méliusz József, Korunk, 1936. jún. (Kortársak [202] I. 413.) – Mindkét helyen „katholikus támadás”-ra adott válaszról írnak.

A második helyen, tehát kiemelten, József Attila *Ha a hold süt...* című versét közlik, majd Fejtő Berzsenyiről írott tanulmányát és egy-egy verset Horváth Bélától és – mintegy a tisztelet jeléül – Lesznai Annától. Ezeket követi Németh Andor gyilkos, maró „veszése” Harsányi Zsolt Liszt-regényéről, a *Magyar rapszodiáról* *Díszkard és pacsul* címmel. Két kitűnő vers következik Radnóti Miklóstól és Jékely Zoltántól, közben egy rövidebb Veres Péter-írás. Ignotus Pál Németh Antal korábbi, 1929-es disszertációjáról bizonyítja be, hogy plágium – Németh Antal ekkor, a reformpolitika jegyében került Hevesi Sándor helyett a Nemzeti Színház élére. Egy-egy Képes Géza- és Weöres-vers között újabb tanulmány kezdete, Horváth Tibor régész, a szerkesztőség belső munkatársa *Európa megalapozásának története* címmel ír a történelem előtti Európáról.²⁷ A másik belső munkatárs, Hevesi András regényrészlete következik, a *Párizsi eső* egy jellegzetes része Turauskas címmel. Az „öreg” Ignotustól két írás is szerepel: egy kis vers és egy publicisztika.

A folyóirat még egy József Attila-írást közöl: hosszabb bírálatot Hatvany Bertalan *Azsia lelke* című könyvéről. Ezt egy kis Bálint György-színikritika követi (ő különben a későbbiekben nem írt a folyóiratba). Vámbéry Ruzstem-, Hort Dezső-, Lázár Vilmos-tanulmány jelzi a baloldali tájékozódást. Végül: a hódmezővásárhelyi szociáldemokrata politikus, Takács Ferenc ír a mezőgazdasági dolgozók biztosítása ügyében.

A Könyvekről rovatban Füsi József (ugyancsak „belső ember”) kritikája olvasható Kassák *Három történetéről*, Kecskeméti György pedig Joó Tibor szellemtörténetéről szóló könyvéről ír nagyon kritikusán, megvédve a támadott pozitívizmus értékeit. A rovatban közölt kisebb kritikák: Erdős Jenő Németh László az elmúlt év végén megjelent *Gyászáról*, nagyon fanyalgón, konzervatívnak ítélve azt, valamint Nagypál István, Marconnay Tibor, Németh Andor egy-egy írása. Végül Ascher László Kátai-Horner: *A német nemzeti szocializmus útja* című könyvét ismerteti.

A második szám élénkebb, izgalmasabb. A *Szerkesztői üzenet* nyitja – majd a megjelenés előtt álló *Cseh és szlovák költők antoló-*

²⁷ L. emlékezéseit: *Horváth T.* [149] 117–125.

giájából közöl néhány darabot. Ignotus, Veres Péter itt is szerepelnek. Németh Andor: *Versekről* című írását voltaképpen a „harmadik nemzedéktől” való idegenkedés hatja át. Szerinte irreális, látomás jellegű náluk a táj, „a formális felkészültség túlsúlya a tartalom felett, a gyanúsán játékos készség, mellyel csillogó varázssá szépítik valójában sötét élményeiket, – nyugtalanító”. Ignotus Pál *Elevenek és holtak* című sorozatának I. Bemutatkozás című darabja – önarckép, önvallomás, kissé tetszelgő önanalízis: „Sok mindenben kételkedem, s mindennél inkább magamban.” És ha ez a vallomás nem is József Attila-i mélységű, de az önmagával való szembenézés szándéka szülte – az ösztönök, érzékiség kérdéseiről is kihívó őszinteséggel szól.

Ezután – szinte rációfolva Németh Andor szavaira s egyúttal a lap irányát, illetve a versszerkesztő József Attila ízlését is mutatva – Vas István nagy verse, az *Ifjúság* következik, majd egy szép Hajnal Anna-költemény és Marconnay Tibor, Vészi Endre és az ugyancsak beltág Berda József egy-egy verse. Fejtő és Horváth Tibor mellett most Hatvány Bertalan és Déry Tibor is szerepelnek (Az írói szabadságról ír az utóbbi) és egy – nagy botrányt keltett – regényrészlet Tersánszky *Kakuk Marcijából* éppen a „sógoregylet”-ről, azaz bordélyházzal szél.

A második szám Figyelő rovatában újabb nevek tűnnek fel: Simándy Pál, Kátai-Horner Miklós és ismét egy régi József Attila-barát: Agárdi Ferenc.

A Könyvekről rovat kritikái között feltűnik N. A. [Németh Andor] megsemmisítő írása Szerb Antal *Hétköznapiak és csodákjáról* – a Szép Szó nincs jóban az „esszéíró nemzedékkel”. Fűsi, Jékely, Ascher László és mások kis kritikái zárják a sort.

Az első két számban már kibontakozik a Szép Szó iránya, hangja – az is, kikre támaszkodik az idősebb és a fiatalabb nemzedékből. Megkísérelhetjük a folyóirat egész útjának jellemzését.²⁸

A Szép Szó tehát a magyar szellemi élet útkereső mozgásába illeszkedik, de ugyanakkor egy másik összefüggésrendszerbe is. Ré-

²⁸ A Szép Szóról I. A Szép Szó [23] (Agárdi P. utószavával); A Szép Szó Reperitórium [22]; J. A. és a Szép Szó [169] (*Szabolcsi M.* bev.). További irodalomra vonatkozóan I. az említett műveket, különösen Agárdi [23] 568.

sze az európai szellemi baloldal mozgásának — a fasisztaellenes baloldali értelmiség új öntudatra ébredésének egyik magyar példája.

A Szép Szó indulásakor is külön szint képviselt, és csakhamar el is határolta magát más lapoktól. Kezdetből szemben állt a Nyugattal — elsősorban Babits Mihállyal —, személyi és tárgyi okokból is; a régi Ignotus–Babits-ellentéthez most már a — voltaképpen még mindig fennálló — József Attila–Babits-vita is hozzájárult. A Szép Szó gárdája emellett a Nyugat ekkor kifermálódni kezdő „esszéista nemzedékét” is bizalmatlanul szemlélte; Halász Gábor, Szerb Antal, Gyergyai Albert műveiről általában eléggé lebecsülő, nagyon is fenntartásos bírálatokat közölt.

Bonyolultabb volt a viszonya a népi mozgalommal, főleg a Válasszal. Bár a Szép Szó kiállt a perbe fogott falukutató írók mellett, helyeselte a Márciusi Front célkitűzéseit (maga József Attila kétszer tért vissza erre, mindkétszer támogatását és rokonszenvét hangoztatta), de nem feledkezett el az Új Szellemi Front kalandjáról, és bizalmatlan volt minden jobboldali ízű megnyilvánulással szemben. A Válasz köre pedig még bizalmatlanabb volt; szerkesztője, Sárközi György meg is tiltotta szerzőinek, hogy a Szép Szónak kéziratot adjanak. Utóbb, 1937 végétől még jobban kiéleződött a helyzet — éles hangú polémiák követték egymást.

Veres Péter eleinte munkatársa a Szép Szónak, de a későbbi, 1938-as Veres-műveket (a *Számadást*, de főleg a *Szocializmus, nacionalizmust*) már bírálják (*Fajvédelem és szocializmus* címmel ír róla Zugligeti Pintér József). Veres Péter válaszol ugyan a lapban, de a jó viszony többé már nem áll helyre.

Hozzá kell tennem, hogy Németh Lászlóval szemben az első számoktól kezdve bizalmatlan, sőt élesen bíráló volt a Szép Szó. A *Magyarország és Európát* már a harmadik számban bírálja Németh Andor — és a vita 1939-ig, a *Kisebbségbenig* tart, talán csak Berzsenyi-könyvét ismerik el: Németh Lászlót a német Tat-kör gondolatrendszere egyszerű lefordítójának, zavaros gondolkodónak tartják.

Milyen volt a Szép Szó viszonya a kommunistákkal? Nehéz és még megválaszolatlan kérdés. Van olyan felfogás, amely szerint József Attila részvételét a szerkesztésben az illegális párt kezdemé-

nyezte; ezt azonban nem tartom valószínűnek.²⁹ Másrészt igaz, hogy a Szép Szó a Szovjetunióban végbement fejleményeket, tehát a személyi kultusz fokozódását és az első pereket – ugyanúgy, mint az európai szellemi baloldal nagy része – ijedten fogadta és ítélte el. Fejtő Ferenc vázlatosan ismertette Gide *Retour de l'URSS*-ét, kiemelve, hogy a szocializmus ügyéért változatlanul lelkesülő író néz szembe a torzulásokkal, a hibákkal. Bizonyos tehát, hogy a Szép Szó sem tekintett feltétlen bizalommal a Szovjetunióra – politikai ideálja egyre inkább egy erős nyugati demokrácia lett. De mégis szerette volna háttvédként maga mögött érezni a Szovjetuniót. Hazai kommunista vagy azokkal rokonszenvező körökkel egyetlen élesebb polémiája volt a folyóiratnak. Bálint György egyik legemlékezetesebb, legfontosabb cikkében („*Baloldali mazochizmus*” vagy *szekta „demokrácia*”. Gondolat, 1937/3–4.) bírálja a Szép Szót,

²⁹ Vértés György azt állítja, hogy – Cserépfalvi Imrén és Bálint Györgyön keresztül – voltaképpen az illegális KMP és személy szerint ő irányította vagy legalábbis befolyásolta a Szép Szót és személyesen József Attilát. Ennek egyik bizonyítéka szerinte az is, hogy Madzsar József Moszkvából 1936. szept. 13-án levelet küldött, amelyben Hatvany Bertalannak a Szép Szó 1936. július–augusztusi számában megjelent tanulmánya egy passzusára reflektál. Elsősorban a Szovjetunió nemzetiségi és kulturális politikáját védi meg. Vértés szerint – aki a kéziratot Szántó Judittól kapta –: „A moszkvai levél kézhezvétele után József Attila felkeresett és a Madzsar levelét több példányban legépeltettük, megbízható elvtársaknak így terjesztettük.” (L. [232]) A levél nem elsősorban József Attilához szólt, hanem a Szép Szó szerkesztőihez (PIM JA 669). Hogy József Attila valóban felkeresette-e Vértést, vitatható – Vértés másrészt úgy fogalmaz, hogy 1937 elején, amikor Cserépfalvi eláll a lapkiadástól egy viharos megbeszélés során, „József Attilának nagyon fájhatott, hogy nem magyarázhatta meg Cserépfalvinak, milyen fontos feladattal bízta meg a KMP.” (Vértés [434] 129.) Mindaz, amit az – akkor felozlatott – KMP-ről tudunk, valamint József Attila ekkori álláspontja, írásai és a kortársak emlékei is, mind ellentmondanak ennek a feltételezésnek – bátran a legendák világába utalhatjuk.

Hasonlóképpen: úgy gondolom, hogy nem valamiféle pártutasítás, hanem, ha igaz, egyéni kezdeményezés lehetett, hogy a „35-ös Komintern Kongresszus után. [...] Bálint György közölte József Attilával, hogy a párt bizalommal és mélyszéges megbecsüléssel tekint a működésére”. (L. Horváth M. [148])

Haraszti Sándor is azt állította (szóban), hogy a Szép Szó szerkesztőségében 1936-ban a „Párt megbízottjaként” kereste meg József Attilát, aki mereven elutasította a közeledést. (Garai [243] 142.)

főleg Ignotus Pál állásfoglalását a Márciusi Front ügyében. A folyóirat mentegetőzve válaszol, rámutatva arra, hogy milyen időpontban és helyzetben álltak ki a Márciusi Front mellett. Nyílt polémia tehát ebben a tekintetben kevés folyt; a Szép Szó mindenestül a nem kommunista baloldalhoz tartozott, ilyenként részese egy óhajtott, ám ki nem alakult baloldali egységfrontnak.

A Szép Szó abba a folyóíratípusba tartozott, amely elsősorban történeti, szociológiai, filozófiai tanulmányokat közölt, később kritikákat és vitacikkeket – és emellett szépirodalmat is –, több verset, kevesebb novellát publikált. Ilyen lap volt a Korunk is, a Gondolat is és voltaképpen a Válasz is – a szépirodalom túlsúlya csak a Nyugatra volt jellemző.

A Szép Szó számainak élén mindig egy-egy tanulmány, esszé állt; érdeklődése mindenfajta politikai kérdésre kiterjedt, sok a közgazdaságtani, agrárgazdasági, kultúrfilozófiai cikk. Igen erős a folyóirat történeti anyaga – tudatosan dolgozta ki a magyar társadalom, a szellemi élet folytonosságának egy változatát –, előtérbe állítva a felvilágosult, racionalista vonulatot, az „európai magyarság” képviselőit. Kezdetről fogva erős a külpolitikai és világirodalmi érdeklődése, tudósítások, beszámolók követik egymást – főleg Franciaországból –, és színvonalas ismertetések a legújabb, fontos nyugat-európai szellemi eseményekről. Egyre gyakrabban közöl nem magyar szépirodalmat is, novellákat és főleg versfordításokat. Ennek az irányulásnak egyik jellemzője a szomszédos népek (a gyakorlatban elsősorban a cseh és szlovák – mellette a román) irodalmának közlése. A Szép Szó komolyan vette a „Duna-menti Európa” ideálját – emellett nem titkolta rokonszenvét a demokratikusabb berendezkedésű Csehszlovákia iránt. Az akkori szellemi baloldalra jellemző módon erős a lélektani érdeklődése is; a pszichoanalízis egyik fő témája.

A Szép Szó világirodalmi irányultságát Thomas Mann, Karel Čapek, Sigmund Freud nevével lehet összegezni – azaz a humanista hagyomány védőit, a század szellemi átalakítóit vallotta magáénak. És ehhez hozzá kell tenni Bartók Béla nevét. A Szép Szó nemcsak cikkek sorával vállalta művét, hanem két fontos tanulmányát közölte is.

A magyar irodalmi és szellemi életnek is tágabb értelemben vett humanista-radikális baloldalát vonultatta fel szerzői között. A lap

első, „felfelé menő” szakaszában a szerkesztők, tehát Ignotus Pál, József Attila és Fejtő Ferenc mellett leggyakrabban Déry Tibor, Nagy Lajos, Németh Andor és Remenyik Zsigmond, olykor Füst Milán és Móricz Zsigmond, Tersánszky Józsi Jenő is szerepelnek. A költők közül az első időszakban Jékely Zoltán, Képes Géza, Marconnay Tibor, Mátyás Ferenc, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Berda József, később az akkor induló Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc, Somlyó György – utóbb megjelenik Fodor József, Pásztor Béla, Zsigmond Ede és egyre sűrűbben Horváth Béla.

Az akkor pályakezdő prózaírók közül Örkény István és Vészi Endre nevét említem. Viszont a már nevet szerzettek közül Babits csak egy cikkel szerepel, és nem adott írást Illyés Gyula, érthetően nem írt bele Németh László, de az akkor még baloldalinak számító Féja Géza sem.

A kritikusok és a társadalomtudósok közül (ismét csak a szerkesztőkön kívül) a szorosabban vett Szép Szó-körhöz tartoztak: az első időszakban Ignotus, Németh Andor, Mannheim Károly, Kecskeméti György, Erdős Jenő, az orientalista Hatvany Bertalan, a lap egyik mecénása, majd fokozódó mértékben kapcsolódnak a lap munkájába a „következő gárda” tagjai: K. Havas Géza és Gáspár Zoltán. A zenekritikusok közül Bartók János és Jemnitz Sándor említhető, a képzőművészetiek közül Kállai Ernő, az irodalomkritikusok akkori fiatal nemzedékéhez tartozó Bóka László, de írt a folyóiratba az illegális KMP-hez közel álló Agárdi Ferenc és Lázár Vilmos, továbbá Málnási Ödön, az akkor baloldali, majd utóbb Szalasi hívévé szegődött történész, a szociáldemokrata parasztképviseelő: Takács Ferenc, a református-liberális Simándy Pál, az akkor még a baloldalhoz húzó felvidéki Szvatkó Pál is. Mégis: a legtöbb írással – József Attila mellett – Fejtő Ferenc, Ignotus Pál, Remenyik Zsigmond, K. Havas Géza és Gáspár Zoltán szerepelnek, ők tekinthetők a legszűkebb belső körnek.

Ők alakították ki a folyóirat sajátos hangját. A Szép Szó a magyar tanulmánynak és a magyar esszének egyik műhelye volt; csípős, szellemes, művelt vitastílus alakult itt ki, személyes élménnyel és tapasztalattal gazdagított érvelésrendszerrel. A lírai, költői formában megírt pamflet is helyet kapott hasábjain.

A Szép Szó színvonalas szerzőkkel, bátran, élesen, néha talán túlságosan is szarkasztikusan harcolt elképzeléseiért. Képviselte a demokrácia, a szabadságjogok eszméit, kikelt a jobboldal, a „reformdemagógia” ellen. Első időszakában (nagyjában indulásától 1938 elejéig, tehát két évig) sikerült is tekintélyre, olvasóközönségre szert tennie, jelen lennie a magyar szellemi életben, sőt a szomszéd országokéiban is. Egyik legjobb kezdeményezése a nagy tematikus különszámok megszerkesztése volt; ezek máig élő darabjai a magyar kultúrtörténetnek.

A Szép Szó legjobb korszaka voltaképpen két évig tartott. 1938 tavaszától a helyzete megnehezedett. Az utolsó szám, Gáspár Zoltán szerkesztésében 1939. július–augusztusi jelzéssel, tehát közvetlenül a második világháború kitörése előtt jelent meg, de már korábban csökkent a hatása, egyre szűkült közreműködőinek köre. József Attila meghalt, Fejtő Ferenc, majd Ignótus Pál is kivándoroltak Franciaországba, illetve Angliába, és onnan küldik írásaikat, műveiket. Hatvány Bertalan Svájcba távozik. Közben tovább erősödik a jobboldali nyomás, fokozódnak a lehetséges baloldali csoportok közötti ellentétek, a nemzetközi helyzet pedig egyértelműen fenyegetővé és veszélyessé válik: a spanyol polgárháború veresége, a müncheni egyezmény, Csehszlovákia feldarabolása, Ausztria megszállása – mindez bizonyossá teszi a közelgő háborút.

A Szép Szó rövid történetében tehát különféle szakaszok különböztethetők meg:

– az előkészítő megbeszélések, tervezgetések (1935. ősztől 1936. márciusig);

– 1936. 1–3. szám, amikor szerkesztőként Ignótus Pál és József Attila jegyzik;

– 1936 júniusától Fejtő Ferenc is jegyzi szerkesztőként – igaz, csak a belső impresszumban szerepel a neve;

– 1937. februárban a kiadást átveszi Dormándi László, a Pantheon kiadó tulajdonosa – a kiadóváltás okáról alább szövegek –, ekkor már társszerkesztőként szerepel Fejtő Ferenc.

A későbbi fejlemények már József Attila halála utániak, 1938-tól a „második nemzedék” tagjaként Gáspár Zoltán kapcsolódik a szerkesztésbe.³⁰

³⁰ L. Vértes [434] 125–126.

József Attila a Szép Szónál

Valójában milyen volt József Attila helyzete a Szép Szónál?

Szinte minden emlékezés arról szól – büszke és boldog volt, hogy szerkesztő lehetett, komolyan vette feladatát, büszkén járt-kelt. Löbl Dezső, a nyomdász emlékezése szerint:

„Cserépfalvival hamar megegyeztünk, és én érdeklődve vártam a továbbiakat. Röviddel ezután be is állított nyomdánkba egy alacsony, vékonydongájú, bajszos fiatalember: József Attila. Be kell valljam, egész másképpen képzeltem el: fiatalosabbnak, »bohémesebbnek«, megfeledezve arról, hogy a történetek, melyeket könyvei terjesztésével kapcsolatban hallottam, nem tegnapról, hanem tíz-tizenkét évvel régebről származtak. Most – kifogástalan öltönyében és modorával – inkább valamilyen fiatal statisztikusra, mint költőre emlékeztetett. Főleg az iránt érdeklődött: a 8, 9 és 10 pontos betűkből (nyomdász nyelven petit, borgisz és garamond típusokból) egy-egy oldalra mennyi fér, hogy így kiszámíthassa az aktatáskájából előkerült kéziratok végleges oldalterjedelmét. [...]

Ahogy most visszaemlékszem, rettentő sok baj volt az első szám tördelésével. Kiderült, hogy a kéziratok betűmennyiségét alig lehet pontosan kiszámítani: sokszor az író nagy betűvel kezdte és papírhiány miatt aprókkal fejezte be cikkét, mely az előírtnál kétszer annyi helyet foglalt el. Aztán jöttek az írói érzékenységek: senki sem akart »rossz« helyre kerülni, így Attila többször összevissza tördelte a lapot, olyannyira, hogy rajta is maradt a szedők által rászabott gúnynev: »Attila, a nyomda ostora«. Emellett nem lehetett haragudni rá: egyaránt szerették kétkezi és szellemi munkatársai.

Végre, 1936 januárjában elkészült az első szám. A tördelésben később kialakult az a gyakorlat, hogy Attila csak a versekkel tördölt – ezeknek kérlelhetetlen és szigorú bírója volt, aki előtt a fiatalabb költők szinte vigyázzban várták az ítéletet. A prózai anyagot viszont Ignótus és Fejtő vette kézbe, velük sokkal zökkenésmentesebben ment a tördelés.”³¹

Horváth Tibor emlékezései szerint is „Attila nagyon lelkiismeretesen vett részt a szerkesztés munkájában és látszólag, főleg az első

³¹ Landy [Löbl] Dezső: A Szép Szó nyomdájában [169] 23–24.

hónapokban jól esett neki, hogy új folyóiratot szerkeszthet. Még önérzetét is emelte, és emellett nyilván rangos dolog volt ez. Valami olyan, amire talán korábban is vágyott.”³²

Remenyik Zsigmond így ír: „Ő tárgyalt a költőkkel, a tőle mindig és mindenben megszokott komolysággal, felelősséggel és lelkiismeretességgel. [...] Sohasem szédült meg a lapnál kezébe helyezett hatalomtól – nem tudok esetet, hogy bárkit is elhallgatott, második, harmadik rangsorba állított vagy akárcsak elkedvetlenített volna.”³³

Örkény István leírása valószínűleg hiteles: „Rémlik, mintha szerda lenne, szerda este. Megyünk a Vilmos császár úton, befordulunk a Gróf Tisza István utcába, a József tér felé, hol is Rózsabokor címen virágzott egy kocsmá, a Hild József építette, egykori Gross-ház földszintjén, sárgára festett barátságos boltívek alatt.

Szerdán volt a *Szép Szó* szerkesztőségi napja, s utána mindig a Bokorba kocogtunk, ahol tárkonyos báránylevest és kürtöskalácsot és más különös ételeket főzött egy Erdélyből szakadt csodaszakácsnő. Lehattunk nyolcan-tízen, akik halkan beszélgetve összeverődve és szétszakadva ballagtunk az esteli utcákon, egy fürkésző őrző az ellenség városában. Elöl Remenyik szikáran, mint egy próféta és ásitózva, mint egy éjjeliőr. Remenyik aludni vágyott, mert minden nap hajnali ötkor kelt: volt neki ugyanis egy tehene valahol egy újpesti pincében; azt ötkor megfejte, széthordta a tejet, abból élt. A tehenet tehénke korában vásárolta, amikor még átpréselődött valahogy a pincegádon: azáltal, hogy a tehénke tehénné fejlődött, nem volt többé kihozható. Ez azonban csöppet sem zavarta Remenyiket, aki egyszerre két regényen dolgozott, és dolgozni csak addig dolgozhatott, amíg a tehén tejtelt.

Attila az élen bóklászott, füstölögve, ahogy szokott, leszegett fővel, öklelésre készen, csontos, kemény homlokával rontva a világba. A Rózsabokorban, ha kevés volt a pénze, egy adag körözöttet rendelt. Ha több pénze volt, debrecenit evett, paprikás mártással. Majdnem mindig körözöttet evett.

Néhány hónappal ennek előtte mentem föl hozzá először, 1937 tavaszán, amikor a *Szép Szó* szerkesztősége nem a Vilmos császár

³² Horváth T. [149] 120. – L. még: *Ignotus P.*, *Kritika*, 1986/8. 39.

³³ *Remenyik* [289].

úton, hanem még a Mária Valéria utcában székelt, Cserépfalvi Imre kiadójának egyik papírokkal, könyvekkel és kéziratokkal zsúfolt, roppant szűk és piszkos emeleti helyiségében. Szűrös tekintetű, hosszúdad koponyájú, sovány fiatalember ült az íróasztalnál, s megkérdezte, mi a kívánságom. »Novellát hoztam« — mondom. A morc kifejezés eltűnt róla. »Jól tette — válaszolta. — Novella mindig nagyon kell. Jelentek meg már írásai?« Mondtam, hogy még nem jelentek meg írásaim, s ettől még barátságosabb arcot öltött, mint ha különös érdeméül szolgálna valakinek, hogy nem jelentek meg írásai. Aztán olvasni kezdte a kéziratot, s arca mind komorabbá, elutasítóbbá, szeme mind szűrösabbá vált, szinte csoda, hogy át nem dőfte a papírt. Balsejtelmek kezdtek gyötörni. [...]

— Jó novella — mondta a szűrös tekintetű. — Csak a címet változtasd meg, és aztán ird át az egészet.

Elállt a szavam. Már attól a gondolattól, hogy én egy mondaton, egy szórenden vagy egy vessző elhelyezésén változtassak, tiszta libabőr lett a hátam. A novellának *Forradalom* volt a címe és arról szólt, hogy egy tébolyda zárt osztályáról kitörnek az ápoltak, maszkját öltenek, előzönlík a várost. — Ez a náciokról szól? — kérdezte a szűrös tekintetű. — Róluk — mondtam. — Akkor nem lehet a címe *Forradalom*, mert csak egy forradalom lehetséges, a szocialista forradalom. Írjuk helyette azt, hogy *Lázadás*.

— Ne írjuk azt, hogy lázadás — vettem ellene. — Aki elolvassa a novellát, tudni fogja, miről szól; aki csak a címet, s a novellát nem, annak úgymint mindegy... — Fölkelt az íróasztaltól, körbejárta székemet, s mint egy kidobott lasszó lassított film-felvétele, csavarta rám érvei pályvakötelét. Úgy emlékszem, másfél óráig vitatkoztunk. Még sosem láttam senkít, aki ehhez fogható szenvedéllyel védte volna igazát. Egy szón vitatkoztunk, de annak kihámoztuk minden tartalmi árnyalatát, hangulati értékét, társadalmi és történelmi kicsengését, kinyomoztuk minden szinonimáját... Egy hajszál árnyékával makacsabb voltam, mint ő; a novella *Forradalom* címen jelent meg. Igaz, hogy néhány év múlva, amikor József Attila már nem élt, első kötetembe mégsem *Forradalom*, hanem *Tengertánc* címen vettem föl a novellát, úgy emlékszem, minden meggondolás és minden tudatos belátás nélkül, mintha ennek az első vitatkozásnak az érvei bűvópataként bolyongtak

volna bennem szemmel láthatatlanul, hogy egyszer a napvilágra lépjenek. [...]

A második menetnek ő lett a nyertese. Mellém ült, s egy hosszú ceruzával, mely éppoly vékonyra volt hegyezve, mint az ő szempillantása, mondatonként, szavanként nyütte csepűvé a szövegemet. Szétszabdalta gondolataimat, jelzőimet gombostűre tűzte, mint a döglött lepkét, egy-egy henyén odadobott ragasztékiszót kaján mosolygással kicsúfolt, s némelyik nem eléggé találó, de szerény és szemérmes jelzőmet anyaszült pucérra vetkőztette, s az szégyenében sikoltozva rohant le a lépcsőn, s ment, egyenesen, neki a közeli Dunának. Azt hiszem, ebben az órában sejtettem meg, hogy mit jelent magyarul írni, s biztosan tudom, hogy ekkor született meg az a máig eleven s máig sem teljesült dacos elhatározásom, hogy úgy, vagy majdnem úgy, mint ő, megtanuljak magyarul beszélni.

Amikor már miszlikké verve, s a szégyentől égve ültem az agyonceruzázott kézirat fölött, egyszerre csak azon kaptam magam, hogy dühöm is velem a nagy önbizalmammal, s szeretem immár ezt a szűrős tekintetű fiatalembert. Ő pedig lassanként elcsendesült, s mosolyogni kezdett a sűrű, tömött bajusza alatt, mely szinte túl nagyra volt magával azon a karcsú, homorú orcájú diákarcon. Rám nézett, s azzal az adakozni vágyó nagylelkűséggel, ahogyan egy hadvezér adja vissza legyőzött ellenfelének aranymarkolatú, drágakövel kihányt kardját, megkérdezte:

– Van pénzed? Lemehetnénk a Rózsabokorba.

– Van pénzem – mondtam.

– Kár – mosolygott csalódottan. – Meg akartalak hívni egy körözöttre.”³⁴

Hasonlóképpen emlékezik rá Képes Géza, Mátyás Ferenc, Somlyó György is. Még néhány sort idézek Devecseri Gábortól:

„Sűrűbben voltunk körében az utolsó két évben, mikor a Szép Szót szerkesztette, s a fiatal költők kézirateit ő nézte meg.

– Nagyon szép a *Patétikus epigramma* – fogadott a Mária Valéria utcai szerkesztőség asztalánál ülve. – Irigylem – tette hozzá, ez volt a kedvenc szavajárása, ha valami tetszett neki. S már kezdte is

³⁴ Egy estém a Rózsabokorban. Csillag, 1955. máj., majd Emlékkönyv [168] 428–431. – Utóbb Örkény több változatban is megírta a történetet.

idézni, könyv nélkül; ez is szokása volt. (Nekem még egyetlenegy-szer idézte így egy versszakaszomat, egy Nádor utcai tejivóban, anyám, öcsém és Szentkuthy Miklós társaságában; borzongó gyönyörűséggel hallgattam, mert akkor még divat volt, hogy a fiatal költők megilletődjenek az idősebb költő jelenlététől s hát még dicséretétől. De ennél az első alkalomnál volt valami, ami sokkal nagyobb minden meghatott tiszteletnél: a fiatal költő szégyentelen érzékenysége: *Négy* versem jelent meg ugyanis a *Szép Szóban*. Tehát mit feleltem? Mit felel a nagyon fiatal költő, mikor általa nagy költőnek tartott mestere négy verse közül egyet megdicsér, de olyan szépen, hogy azt szinte elhinni sem lehet?) — És a másik három? — Ez volt az én válaszom. — Azok rosszak — világosított fel ő. — Akkor miért közöltétek? — Mert nem irtok jobbakat. — Nyeltem egy nagyot. De aznap éjjel, a szó szoros értelmében lábánál ülve hallgattam tanítását, többek közt antik versformákról (közelebről az asklépiadési sorról), amelyeket, azt hittem, birtokolok, de csak ez után a beszélgetés után birtokoltam igazán. Egyedüli hallgatója voltam akkor, de mindig többszámaban szólított meg: szavát az ifjabb nemzedéknek szánta. »Nincs fületek!« — mondta néhányszor; és mint mindig, ha bosszankodott, mosolygott. Ezután elmondta, példaként, s fejből *Névnapi dicséret* című versét. Csak egy pillanatig volt olyan érzésem: kár, hogy éppen saját művét idézi. Aztán már nemcsak megfogadtam, hanem élveztem is a tanítást. Verseimet átírtam.

Sokszor voltam közelében szerkesztőségi órák után a Hangli sörözőben.³⁵

József Attila szerepét illetően a Szép Szónál, már közvetlenül halála után elterjedt, hogy valójában szerkesztőtársai kihasználták. Először pusztán az anyagi kérdésekről folyt a vita. József Jolán — egy József Attila-levélfogalmazványra hivatkozva — így ír: „...Igen, a Szép Szó nem honorálta szerkesztőjét. Később már tördelni sem engedték, azért, mert Fejtő Ferenc jobban értett hozzá. Tehát ő kapott 120 pengő fizetést. Attilát mélyen elkeserítette, hogy nem engedték dolgozni.”³⁶ Bányai szerint is: „A rendszeres javadalma-

³⁵ *Devecseri*: Emlékkönyv [168] 435–436. Eredetileg a Művelt Nép 1955. ápr. 10-i számában jelent meg.

³⁶ *József J.* [176] 355.

zással járó központi szerkesztői állást mégsem ő nyerte el, hanem a képességekben hozzá nem is mérhető, de — úgy látszik — mégis kiválóan ügyeskedő Fejtő Ferenc. Attila csak mint a »szerkesztőbizottság tagja« száz egynéhány pengő fizetés ellenében kapott meghatározott munkakört. Ezenfelül leadott versekért és cikkekért alkalomról-alkalomra megállapított külön díjazásban részesült. A lap irányításában azonban, mint tanácsadó, a megbeszélések során döntő szerephez jutott... Ignotus Pál és társai Attilát ... vállveregéssel kezelték és... ott használták ki, ahol csak tudták. Elismerésükkel, bátorításukkal csak akkor és olyan mértékben állottak Attila mellett, amikor nekik arra szükségük volt»³⁷

Kodolányi János visszaemlékezésében azt állítja, hogy József Attila 1937-ben, amikor az IGÉ-től segélyt kért, így nyilatkozott: „Csak azért keltek nekik, hogy bunkó legyek a kezükben.”³⁸ Ha ez igaz, végső elkeseredésében mondhatta talán egyszer, segélyt remélve.

Szántó Judit is így látta helyzetét. Naplójában szól arról, hogy lemondott a szerkesztésről, ezt azonban Ignotus nem vette komolyan; „...panaszkodott Rájuk — hogy elzárják mindentől, hogy egy lap sem hozza dolgait...”³⁹

Ezekre az állításokra felelt a már emigrációban lévő Fejtő Ferenc: „A költő sógora könyvében a Szép Szó alapításának körülményeiről, a folyóirat szervezetéről és József Attilának a folyóirathoz való viszonyáról mesél. Mesél, mondom, mert *ahány sort írt, annyi valótlan-ságot írt*. Holott, ismétlem: csak a Szép Szó volt kiadói, Budapesten élő főmunkatársait kellett volna felkeresnie pontos adatokért. A kiadók bizonyára szívesen rendelkezésére bocsátották volna a Szép Szó alapítási okmányát, elszámolásait, papírjait. Ily módon Bányai László megtudhatta volna, hogy

1. A Szép Szót nem *Hatvany Bertalan*, hanem *József Attila, Ignotus Pál, Hatvany Bertalan és Fejtő Ferenc* együtt alapították.

2. A »rendszeres javadalmazással« járó központi szerkesztői »állást« *József Attila* barátai már csak azért sem »játszhatták át

³⁷ Bányai [42] 235–236.

³⁸ Kodolányi [198] 339–340.

³⁹ Szántó [338] 28.

másnak» (Bányai László szerint nekem), mert *ilyen állás, sajnos, nem létezett a Szép Szónál.*

3. A szerkesztés technikai munkálatait az első években József Attila és Fejtő Ferenc osztották fel egymás között és ezért havonként költségmegtérítés címén megosztottak azon, ami a honoráriumra szánt összegből visszamaradt. *Ez a költségmegtérítés sohasem haladta meg az ötven–ötven pengőt.*

4. Mikor József Attila szanatóriumba vonulása előtt néhány hónappal nem bírta már a rendszeres lektori és nyomdai laptördelési munkát, azok teljesen Fejtő Ferencre hárultak, aki a szerkesztőségi bizottság határozata folytán ezért havi száz pengőt kapott.

5. József Jolán, akinek értesülései valamivel közelebb járnak az igazsághoz, mint a férjéié, úgy állítja be a főntebbi határozatot, mint hogy a beteg Attila elől elkapartam fő jövedelmi forrását. *Holtott ugyanakkor Hatvany Bertalan jelentékeny mértékben fölemelte József Attilának adott havi penzióját, hogy a költségmegtérítés elmaradása miatt kárt ne szenvedjen.*⁴⁰

Az anyagi természetű vádak mellett Ignotus Pál és Fejtő Ferenc ellen politikaiak is hangot kaptak – 1945 előtt „jobbról”, konzervatív és „népi” oldalról, 1945 után pedig a kommunisták részéről. Korábbi – József Attiláról szóló – írásaimban magam is türelmetlen igazságtalansággal ítélt meg Ignotus és Fejtő József Attilához való viszonyát, utóbb árnyaltabban, de még mindig fenntartással írtam kapcsolatukról.

Ma már úgy látom, hogy József Attila – életében és halálában – végig központi szerepet játszott a Szép Szóban. Láttuk: ő kezdeményezte voltaképpen megindítását, a szépirodalmi rovatot teljes felelősséggel és nagy gonddal vezette, igen sokat törődött a fiatal

⁴⁰ Fejtő F.: Mi az igazság József Attila és a Szép Szó kapcsolata körül? Kis Újság, 1944. márc. 17. L. Kortársak [202] III. 1979–1980. „A tördelést József Attila végezte, ez az ő munkaköre volt, amíg egészséggel győzte.” (Ignotus: J. A. és a Szép Szó [169] 81.) – Szántó Judit is havi 50 pengőről szól ([336] 10.). Lehetséges, hogy ezenkívül a megjelent versekért is tudott olykor a Szép Szó fizetni, Vágó Márta szerint 30 pengőt, de József Attila kapott külön 100 pengőt is. L. még Imre Katalin: A Szép Szó és József Attila. ItK 1962/1. 40–58. – Egy 1936. októberi levélben ő maga „nem honorált szerkesztés”-ről szól. Ez azonban egy Judit számára pénzt kérő levélben fordul elő. Vál. lev. [11] 333–334.

tehetségekkel. Örömet lelte a munkában, fontosnak tudta azt — és ha egynémely kérdésben (például a történelmi materializmus megítélésében) voltak is a szerkesztők közt nézetkülönbségek, és ha hármuk temperamentuma, egyénisége különbözött is, lényegében azért véleményük egységes volt a szerkesztésben.

Életében csaknem ötven verse, több cikke és nyilatkozata jelent meg József Attilának a Szép Szóban. Végső periódusának minden fontos műve, köztük nagyobb tanulmányai, bírálatai, cikkei csaknem haláláig sorjáznak a folyóiratban. Még életében több tanulmány jelent meg róla, az összefoglaló cikkek — Ignótus Pálé és Fejtő Ferencé — úgy méltatták mint az első világháború utáni időszak legnagyobb költőjét. A Szép Szó nemcsak vállalta, hanem „zászlajára tűzte” József Attilát; művében törekvései igazolását látta. Haláláról megdöbbenően számoltak be; megjelent az említett emlékszám, és a lap megszűnéséig (és azután is) folyamatosan közölték hátrahagyott műveit. A lap megszűnése után, az 1940-ben kiadott Szép Szó-folytatásban, a Delta-Almanachban is magukénak vallották: Kie József Attila? — tették fel a kérdést.

Fejtő Ferencnek igaza van: „Sok tanulnivalónk van még, higgyék el ezt nekem. S azt is higgyék el, hogy a Szép Szó ő volt. Neki készült, neki csináltuk, akik csináltuk, hogy egy goromba, intrikus, gázságokra készülődő világban legyen még egy apró hely, ahol a »fehérek közt egy európai« (mert nem minden fehér »európai« és fordítva) elmondhassa még szabadon, viszonylagos szabadsággal, ami mondanivalója volt hazáról, szerelemről, a világ szépségeiről s a közeli veszedelmekről. Mi, akik köréje csoportosultunk, nemcsak munkatársai és elvbarátai voltunk — akiknek sosem mutatta fölényét —, hanem védelmezői és tanoncai, kiszolgálói is voltunk a szó nemes értelmében.

Sose felejtettük el — ma sem felejtettem el —, mivel tartozunk neki.”⁴¹

Még 1937-ben Ignótus Pál így nyilatkozott együttműködésükről: „Részletkérdésekben persze még szerkesztőtársainkkal, József Attilával és Fejtő Ferencsel sem mindig értünk egyet — és ezt nem is tartjuk bajnak —, de mindnyájan, kiknek a lap irányításába beleszó-

⁴¹ Fejtő: J. A. és a Szép Szó [169] 17–18.

lásunk van, föltétlen hívei vagyunk a demokráciának, a demokrácia nyugati értelmezésének, a népfelség elvének, az emberi és nemzeti egyenjogúságnak, a minél teljesebb személyi szabadságnak és az erőteljes szociális újításoknak, azoknak, amelyekre a mai nagyhatalmak közül kivált a roosevelti Amerika és a néparcvonalas Franciaország mutat példát.”⁴²

A Szép Szó – és József Attila – 1936–37-ben a magyar és európai szellemi baloldal, antifasiszta humanizmus egyik képviselője volt. Fejtő fogalmazásában: „szabad, bátor, nemzeti társadalmunkban gyökerező, de európai szellemű és színvonalú irodalmat akarunk egy szabad, jól berendezett, művelődésre, haladásra képes és büszke országban.”⁴³ Ennek az irodalomnak volt egyik „modellje” a József Attila-mű, és ezt vállalta is a Szép Szó.

Ázsia lelke

Említettem: a Szép Szó első számában jelent meg József Attilának Hatvany Bertalan *Ázsia lelke* című könyvéről írt bírálata.⁴⁴ Udvarias gesztus a folyóirat finanszírozójának – egy jó barátjának tartott szakemberrel való eszmecsere – szépen, világosan megírt ismertetés. Nyoma sincs már prózája vad szabódezsős bakugrásainak, de még skolasztikára hajló csavaros mondatainak sem.

Az *Ázsia lelke* több egyszerű ismertetésnél. Beleilleszkedik a kísérleteknek abba a sorába, amelyekben József Attila megkísérli a marxizmus és freudizmus együttes alkalmazását a világ, a társadalom magyarázatára – olyan sor ez, amely – mint arra már utaltam – *A város pereméntől* szinte utolsó írásáig tart.⁴⁵

Hatvany írásáról szólva, ezúttal főleg a történelmi materialista módszer érvényességét hangsúlyozza annak misztikus, kissé irracionalista, „szellemtörténet” felé hajló megközelítésével szemben. Ki is mondja: „...a történelmi materializmuson alapuló tudományos

⁴² Egy óra Ignó Pállal. Új Szellem, 1937. okt. 15.

⁴³ Fejtő F. prágai előadásából. Szép Szó, 1937. nov. – Kortársak [202] I. 535.

⁴⁴ ÖM 3. [9] 179–181.

⁴⁵ A kérdéstről – a szöveg kapcsán is – l. Bókay [65]; Gyertyán [124].

szocializmus oly szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes.” Hatvány Hans Hörbiger (azóta valóban elavult) Atlantisz-elméletére támaszkodik – József Attila a kozmikus erőkkel szemben az ösztönök szerepét emeli ki. Ebbe a történelmi materialista alapozású társadalomszemléletbe ezúttal mintegy harmonikus természetességgel illeszkedtek a freudi lélektanból vett elemek: „Ázsiában csakúgy, mint Európában életfeltételeik szerint járnak el [az emberek]; lélektani nyelven fejezve ki magunkat: a valósághoz idomuló, testi létükkel adott örömkeresési és kínteljesítési elv működik bennük.” És a tudomány feladata az, hogy kiderítse: „milyen sajátos történelmi körülmények között öltött ez az uralmi okok miatt majdnem mindig hallgatagon érvényesített elv Ázsiában ilyen és olyan tudatformát magára...”⁴⁶

Az ismertetés bő fogalmazványában⁴⁷ talán még szigorúbban kéri számon a történelmi és lélektani szempont együttes érvényesítését. Itt éppen ebből vonja le azt a következtetést („a mi számunkra”, tehát azonosnak vallva magát a marxistákkal), hogy a marxizmust ki kell egészíteni: „Egész nemzetközi irodalmunkban sehol egy olyan mű, amely kifejtene a szocializmus filozófiáját, nem állapodva meg az ideologikus változások gazdasági és osztályharcos magyarázatánál, hanem fölvetve az ideologikus beállítódások belső szükségességének kérdését általában is. [...] Erre a szerepre azonban csak akkor vállalkozhatik a szocialista szellemiség, ha elfogadja a Marx óta keletkezett új tudományt, a pszichoanalízist. Léven az ideológiák lehetőségének és alakulásának kérdése azon egy lelki s elmebetegségek keletkezésének kérdésével...” Innen már csak egy lépés vezet odáig, hogy rendszeresen, nagyigényűen kifejtsék elméletét – és elkezdődik a *Hegel, Marx, Freudot*, valószínűleg még ez évben.

Ez időből, tehát 1936 elejéről, a *Szerkesztői üzenet* és az *Ázsia lelke* írásának idejéből származhat az a kitűnően megírt tanulmánytöredék (*Az új század új tudománya*), amely a technikából való kiábrándulással foglalkozott. A 20. század végének olvasója számára meglehetősen időszerűek mind a technikáról, mind az irraciona-

⁴⁶ ÖM 3. [9] 181.

⁴⁷ I. m. 415–418.

lizmus megjelenéséről írottak. Álláspontja világosan a Szép Szó és körének humanista racionalizmusa.

„[...] Új találmányok és új műszerek új területeket tártak föl a természettudományok számára. Általánossá vált az a hit, hogy az új technika függetlenít a természettől, megszünteti végre az emberi boldogtalanságot egyfelől azzal, hogy életre segít oly társadalmi rendet, mely a köz javán alapul, másfelől azzal, hogy a tökéletesedő műszerek segítségével megszabadítja az egyes embereket a betegségtől. Most már látjuk, hogy nem így történt, a bizalom csütörtököt mondott. Kiderült, hogy az új technika szadista, vagy legalábbis agresszív társadalmi eszmények hitvallóinak vált parancsnoki hídjává és kiderült a betegségekről is, hála a pszichoanalízisnek, hogy nagyjából leli eredetű szorongásos megbetegedések.

A XX. század elsősorban a technikába vetett hitétől fosztotta meg az emberiséget. Ismét előlép a metafizika, melyet korábban örökre száműzni véltek. A történettudományokba, melyeket a tanári katedrákon is átjárt a marxi felfogás, benyomul a »szellemtörténeti módszer«. A politika palotáiban érzelmes eszmények alakítanak világnézeteket, s a köztereken ez érzelmes eszmények megtestesítői, a vezérek rendelkeznek világnézettel megtöltött rohamosztagok felett. Mi sem jellemzőbb erre a fordulatra, mint hogy a történelmi materializmus szélsőséges hirdetői, a bolsevisták, puritán idealizmust követelnek meg éppen pártjuk tagjaitól. Kiváló írók katholicizálnak.

Honnan ez az általános rettegés, mely a szigorú erkölcs tógájában azzal áll elő, hogy az állami és társadalmi életben megszabadít bennünket a szabadságtól s a metafizikában nem kevesebbet hirdet, mint hogy az élet megértésében éppen az értelem akadályoz minket?⁴⁸

Ha a hold sűt...

A Szép Szó 1936. márciusi számában — az *Ázsia lelke* és a fordítások mellett — egyetlen, de annál fontosabb József Attila-vers jelent meg:

⁴⁸ J. A.: Tanulmányok... [16].

Ha a hold süt...

*Ha a hold süt, a néma, siron tuli fény,
álmomba' kinyílnak a termék.
Kioson, kenyeret szel a konyha kövén
s majszolja riadtan a gyermek.*

*Csak a léghuzat ismeri — alszik a ház.
Les nagy szeme, reszket a térde.
Zsirok és köcsögök teje közt kotorász,
surranva, mint az egérke.*

*Ha belé-belereccsen a szörnyű kredenc,
ajkára repül kicsiny ujjja:
könyörögne az irgalomért, de a csend
zord kürtje a zajt tovafulja.*

*Ez a zaj, ez a kín, e világreccsés
nem szűnve, dühöngve növekszik.
Belesáppad a gyermek, elejti a kést
és visszalopódzva lefekszik...*

*Mire ébrednek, ég a nap, olvad a jég,
szétfreccsen iromba szilánkjja,
mint déligyümölcs-kirakat üvegét
öklével a vágy ha bevágja.*

*Elalél a fagy istene, enged az ég.
Már unja az ördög a poklot,
ideönti a földre kövér melegét —
zöld lángba borulnak a bokrok.*

Az első olvasásra a vers doboló anapestusai tűnnek fel — a Szondi két apródja versformája. Szilágyi Péter szerint „szokatlanul tiszta formában csendíti meg az anapestusokat... a páratlan sorok tizenkét szótagosak 4–4 anapestussal, himrímekkel. A páratlanok kilenc szótagosak, éspedig egy spondeus, két anapestus és egy csonkán záródó záró rövid szótag, nőrímmel... A vers lágy anapestusai kísértetiesen dermesztő hangulatot árasztanak...”⁴⁹

⁴⁹ Szilágyi [355] 64.

Valóban: halotti-kísérteties a világítás – a *Tiszazug*, az *Ordas* és más versek halotti-kékes világa. Még kísértetiesebb lesz a kép, ha észrevesszük: voltaképpen – csaknem karkai – álomban járunk. „Kafka-lidérc, Mallarmé-esztergályozás” – mondta róla Németh Andor.⁵⁰ Álom-vers ez – az alábbiakban Mérei Ferencnek egy egyetemi szemináriumon elhangzott (írásban le nem rögzített) értelmezését idézem fel.

Mérei Ferenc bevezetőben utalt arra, hogy a pszichológus a műben voltaképpen egy réteget magyaráz meg, azt, amelyből az alkotó emberismerete, emberképe kifejthető. A mű egyúttal megvilágítja a pszichés történések, adott esetben az alkotó pszichés megbetegedésének természetét, jellegét.

A *Ha a hold süt...* Mérei szerint nagyrészt álomtörténet. Az eleje az elalvás folyamata, az első 16 sor maga az álomtörténet, a 17. sortól ébred fel a szerző. József Attila járatos volt a pszichológiában, a pszichoanalitikus elméletben, tehát mintegy tanult pszichológusként fogalmazza meg az álmot s az álomfejtést is. Így tehát az 1. sor „nappali maradvány”-nyal indít, a 2. sortól „belépett az álomba”, fellép a Silberer-fenomén: a feszültség válik képpé, nem a tartalom, hanem a funkció megy át az álomba.

Belépett tehát az álomba József Attila, és egyúttal rátalált a gyermekkorra. Az álom manifeszt tartalma mögött a lappangó tartalomra a „világrecsegés” és a „csend zord kürtje” kép utal. Lidérc-álom ez, szorongás, kín, voltaképpen a felnagyított betegség van mögötte. Felnőtt rémálom, az Ich-Angst a jellemző rá. A saját halál-szorongás kivetítésére analógiaként ezen a ponton Mérei Hyeronimus Bosch *Örömök kertje* című képét említette. A verset *Inferno Musicalénak* is tartotta, a vágató ritmus és a szorongás sajátos ellentétét nevezve így.

A 17. sortól ismét a vers külső kerete jelenik meg. Mérei szerint a 19–20. sor pogány életörömöt is kifejező képe (a „déligyümölcs” szó erre utal) voltaképpen vágyteljesítő protest. A „vágy” szót a szöveg ki is mondja. Szürreális tartományban vagyunk, ahol a költő nem szürrealista eszközökkel dolgozik. (Mérei itt a *Medáliák 11.* „Huszonhárom király...” kezdetű darabját hasonlította hozzá, mondván, hogy

⁵⁰ *Ignotus* [153a] 243.

lényegében ugyanez a keret jelenik meg.) A szürrealizmust itt nem pusztán korhoz kötött irányzatként, mozgalomként, hanem szélesebb értelemben is használja, téma és magatartás értelmében egyaránt.

A keret jelzi: gyermeki, azaz természetes, naiv vágyteljesítésről van szó. A gátlástalan vágykielégítés, a kiszolgáltatott egyén lázadása – az 5. szakasztól különös erővel fejeződik ki.

Mérei szerint József Attila voltaképpen saját betegségélményeit dolgozta fel; szorongását, kínját, félelmét, de egyúttal a pszichoanalitikus kezelés folyamatát is.⁵¹

A *Ha a hold süt...* egyszerre folytatója a gyerekkort felidéző narratív verseknek, a *Temetés utánnak*, és egyik első darabja annak a sornak, amelyet pszichoanalitikus narratíváknak hívhatunk – azoknak az elbeszélő tónusú verseknek, amelyek a betegség lefolyását, magát a kezelést, a mögötte meghúzódó elméleti előfeltevéseket egy epikus jellegű narratívában egyesítik.

József Attila 1936 tavaszán

Az 1936. év első hónapjaiban különben – viharokkal – de még együtt a család. Fennmaradt József Attila tréfás levelezőlapja Etának Hódmezővásárhelyre február 24-ről: „Hallom, hogy az Ádám...” Ennek alkalmá valószínűleg az lehetett, hogy Makai Ödönnel találkoztak Jolánnál és Bányainál – Jolán meghívása február 23-án kelt.⁵² Egy másik családi eseményről Bányai László március 19-i, József Attilához írt levelezőlapjából tudunk: „Holnap, pénteken este a Nyugatira érkezik Etus. Minthogy vasárnap hajnalban Szárszóra utazik, szeretné, ha várnatok a vonatnál, vagy a penzióban...”⁵³

⁵¹ Van egy másik „olvasata”, magyarázata a versnek. A Cobden szövetségben, 1937. február elején tartott vitaesten József Attila állítólag ezt a verset hozta volna fel példának arra, hogy „a költő nemcsak a gondolatait fejezi ki, hanem a testi állapotát is, és hogy egyik szép versének tulajdonképpen az az alapja, hogy már régen ki kellett volna mennie a klozettra...” – emlékezik Németh Andor (I. Kortársak [202] I. 837.). Lehet, hogy ez mintegy utólagos explikáció – a szublimálás elleni védekezés is.

⁵² Vál. lev. [11] 320.

⁵³ PIM JA 772.

Ezekben a tavaszi hónapokban több helyen megjelenik, szerepel. Február 29-én az Esti Kurirban jelenik meg – igaz, tulajdonképpen egy év késéssel – Ignotus Pál nagy cikke a *Medvetánc* kötetéről (*Óda és Eszmélet*). Márciusban értesíti a Magyar Rádió, hogy április 3-án verseit fogják felolvasni, egyébként Berda József verseivel együtt. Úgy látszik, ez a felolvasás nem maradt el, mint az előző.⁵⁴

1936 első hónapjaiban – Valachi Anna általam is osztott kutatási eredménye szerint – volt analitikusa, Rapaport dr. egy másik könyvét, az *Alvás, aluszékonyosság, álmatlanság* címűt írja át, fogalmazza meg. Nemcsak pénzkereset ez számára – alkalom arra is, hogy ismét végiggondolja – az amúgy általa nagyon is jól ismert – Freud elméletét és a pszichoanalitikus gyakorlatot.⁵⁵

A Gondolat ekkor induló új folyamának első számában – a folyóiratot ekkor, míg össze nem vesznek, Déry Tibor és Vértes György együtt szerkesztik – ott van József Attila verse, az *Óda*, azaz *A város peremén*. Kitüntető kiemelés: ebben a beköszöntő számban rajta kívül Bálint György publicisztikája, Illyés: *A puszták népének* egy részlete, egy Németh Andor-esszé, Gelléri-novella, Radnóti egyik, utóbb híressé lett, korjelző verse, a *Járkálj csak halálraitélt*, egy Molnár Erik (Szentmiklósy Lajos néven jelzett)-tanulmány, Zelk-vers, Nagypál István-cikk, Veres Péter-tanulmány, Déry Tibor *Két arcképe* és Hont Ferenc, Mód Aladár, Kemény Gábor, Lázár Vilmos szemlecikke szerepelnek, tehát szinte az egész „baloldali néparcvonal”.

József Attila különben többet nem írt a Gondolatba, csak róla írtak – Bálint György fontos kritikája a *Nagyon fájról* itt jelent meg.

1936 első fele különben a magyar irodalom ideiglenes baloldali irányvételének ideje, a Válasz is radikalizálódik, a Nyugat maga is megkísérli a nyitást – a Gömbös-kormány utolsó hónapjaiban járunk.

A *Járkálj csak halálraitélt* cím annál indokoltabb, mert 1936 márciusában Hitler bevonul a Rajna-vidékre, nem kellett különösebb politikai éleslátás ahhoz, hogy mindnyájan érezzük: egy új európai, sőt világháború előkészítése ez a lépés.

⁵⁴ Vál. lev. [11] 321., 472.; *Wacha* [441].

⁵⁵ *Valachi* [243] 235–236, *Lengyel* [225] 162–173.

József Attila április 18-án felolvas verseiből a Vajda János Társaság rendezésében a Magyar Zeneművészeti Főiskola kamaratermében. A Magyar líra három nemzedéke címmel hirdetik meg az estet, Babits Mihály, Kassák Lajos, Lesznai Anna, Sík Sándor, Erdélyi József, Fóthy János, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Török Sophie, József Attila, B. Radó Lili és Radnóti Miklós, Vas István, Weöres Sándor és Bródy Lili — az ígért névsor, valamint „Kiss Ferenc, a Nemzeti Színház tagja, aki a beteg Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső verseit olvassa fel”.⁵⁶

Május 5-re vacsorára hívja — másokkal együtt — Polányi Cecilt.⁵⁷

Freud 80. születésnapja

De májusban mindez háttérbe szorul: közeledik Freud 80. születésnapja. „Már hónapokkal előtte aggályoskodott, milyen megpróbáltatással járnak majd az ünnepségek, és megtett minden tőle telhetőt, hogy az ünneplést a minimumra korlátozza” — írja életrajzírója, Ernest Jones.⁵⁸ Így azután nem készült ez alkalommal emlékönyv vagy tanulmánykötet, maga a születésnap csendben zajlott le, de virágok, üdvözletek lepték el szobáját. Ez alkalomból ír neki — korábbi ellenállását feladva — levelet Albert Einstein, látogatja meg Thomas Mann, és ő nyújt át egy üdvözlő írást, amelyet rajta kívül Romain Rolland, Jules Romains, H. G. Wells, Virginia Woolf, Stefan Zweig és még 191 író és művész írt alá. Thomas Mann ez alkalommal tartotta meg híres előadását, a *Freud és a jövő* címűt.⁵⁹ És ebbe az ünnepléssorozatba illeszkedik, nem méltatlanul, a Szép Szó májusi száma, Ignotus Pál és József Attila közös munkája. Az „öreg Ignotus” *Egy német író: Sigmund Freud* című szép cikke köszönti a szerzőt, a magyar pszichoanalízis két, akkor már világhírű képviselőjének, Ferenczi Sándornak és Róheim Gézának egy-egy (előbbi esetében poszthumusz) tanulmánya és két József Attila-vers

⁵⁶ Literatura, 1936. ápr. 5. 21. a Hazai és Külföldi Tudósítások rovat élén.

⁵⁷ PIM JA 787.

⁵⁸ Jones [167] 643.

⁵⁹ I. m. 647. — A Thomas Mann-előadást a Szép Szó 1936. július–augusztusi száma közli magyarul.

van az ünneplő részben. Ezenkívül a Kritika rovatban Gyömrői Editnek egy bírálatát közli Székely Béla: *A gyermekévek szexualitása* című könyvéről.⁶⁰

József Attila két verse közül az *Amit szivedbe rejtész* címűt, sajátos módon, apróbb betűkkel szedve közölték a Róheim-tanulmány vége alá tördelve, míg az *Egy pszichoanalitikus nőhöz* címűt teljes oldalon kisebb betűtípussal. Tördelési véletlen vagy szándékos lefokozás? Ma mintha az előbbi verset tartanánk fontosabbnak.⁶¹

A Freud-vers, az *Amit szivedbe rejtész* előzménye vagy változata: a *Biztató*. Ez is tegező, ez is egyfajta életmérleg, végső tanulságlevonás, de ezt nem publikálta, talán nem érezte elég jónak.

Biztató

Csomagodat ne bontsd ki,
ha véginségre jutsz.
Azért véredet ontsd ki,
amiért sírni tudsz.

A késő fordulásu
 eget míg nézheted,
te lassu jajdulásu,
alkosd meg végzeted.

Amit szemeddel sejtész,
sziveddel várd ki azt,
amit szivedbe rejtész,
szemednek tárd ki azt.

„Hol csavarogsz, te vásott?”
Aggóva vár reád,
megvetvén elmulásod,
csendes édesanyád.

⁶⁰ A számról l. Szőke [363] is.

⁶¹ A vers keletkezéséről. „alkalmi vers” voltáról, első formájáról l. Ignotus [153a] 252–254.

Amit szivedbe rejtész

Freud nyolcvanadik születésnapjára

*Amit szivedbe rejtész,
szemednek tárd ki azt;
amit szemeddel sejtész,
sziveddel várd ki azt.*

*A szerelemben – mondják –
belehal, aki él.
De úgy kell a boldogság,
mint egy falat kenyér.*

*S aki él, mind-mind gyermek
és anyaölebe vágy,
Ölnek, ha nem ölelnek –
a harctér nársi ágy.*

*Légy, mint a Nyolcvan Éves,
akit pusztítanak
a növekvők s míg vérez,
nemz millió fiat.*

*Már nincs benned a régen
talpadba tört tövis.
És most szivedből szépen
kihull halálod is.*

*Amit szemeddel sejtész,
kezveddel fogd meg azt.
Akit szivedbe rejtész,
öld, vagy csókold meg azt!*

Mindkét vers különleges, dalos-balladás formában szól, 7–6-os keresztrímes jambusokban. A *Biztatóban* ez tragikus-búcsúzó, a Freud-versben inkább felszabadító, indulószerű hatást kelt, mindkettő a „freudista népdal” egy-egy változata.

Az *Amit szivedbe rejtész* ajánlása: „Freud nyolcvanadik születésnapjára”, de a vers nem Freudot szólítja meg tegezve, hanem egy-

szerre önmagát, az olvasót és az utolsó versszakban biztosan, de talán korábban is, „pszichoanalitikusát, Gyömrői Editet.”⁶² Ez az általános tegező forma ettől fogva haláláig ott lesz az étellel leszámoló, az életmérleget levonó versekben.

Mégsem pusztán tiszteletből szól az ajánlás Freudhoz. A vers a freudizmus alaptanításain alapul – ezeket költőileg transzformálva, a József Attilára oly jellemző paradoxiaival, ellentételezésekkel, olykor játékos hunyorítással dalolja el. Ahogyan Gyertyán Ervin fogalmaz: „...a lényegét adja annak, amit József Attila mint költő számára jelentett a freudizmus megismerése. Mindenekelőtt az ő költői törekvéseit és módszereit jellemzik: kitárni a szem számára – megfoghatóvá, érzékletessé, tudatossá tenni – a szívbe rejtettet; és a szemmel – az értelemmel – sejtettet eljuttatni a szívhez, az érzelemhez.”⁶³

A tudatosítás nagy verse, de mögötte ott a libidó és a költő szerelemvágya. „A szerelem halálos betegség, jól tudja ő, a beteg. És a boldogság az alapösztön, mégis: az a kenyerünk. Egy csengő strófában: patológia és idill. Aztán az örök infantilizmus... a szerelem a paradoxonok anemónás kálváriája: önzés, gyilkosság, hála, áldozat, kék, mama-koldulás, fobia, humanitás és grimászkodó hazugság zagyvaléka. Így is ábrázolta, ezer árnyalatban” – írja a vers kapcsán Szentkuthy Miklós.⁶⁴ Ugyanakkor páratlan, játékos tömörséggel, a nyelv lehetőségeinek végsőkéig feszítésével önti formába ezt. Az „Ölnek, ha nem ölelnek” ugyanaz a játék, mint a „gyöngy–gö-röngy” versekben – az agresszió és a libidó összefüggéseinek páratlan megragadása, mint ahogy a negyedik versszak a pszichoanalízis „eretnek iskolái”: Adler, Jung szecessziójának, ugyanakkor az alapítóhoz való szoros kötődésüknek érzékletes képe.

Bókay Antal részletes elemzése szerint: „Az első két sor a terápiás szituáció kiindulópontja. Ugyanennek a fordított, mégis összetartó folyamata, hogy meg kell találni az érzékelt világ szívre vonatkoztatott kapcsolatait, a valóság szubjektív értelmét. Az első cselekvés a belső világ felszínre emelése, a második a külső világ belső adekvátságának felfedezése, a két valóság egyeztetése. Úgy tűnik,

⁶² L. Szöke: i. m.

⁶³ Gyertyán [123a] 72. – L. a vers elemzését: Bókay–Jádi–Stark [60] 39–42.

⁶⁴ Szentkuthy [343] 535–536.

ebben a megfogalmazásban a szív az igazi emberi belső világ szimbóluma, s tudattalan tartománya a döntő mozzanat, vagy legalábbis egy egyenértékű összetevőket szembeállító dialektikus ellentétpár egyik oldalaként fogható fel. Az első szakasz indító soraiban viszszaengnek azok a mondatok, ahogy a pszichoanalitikus felkéri betegét, hogy tárja fel a benne felbukkanó fantáziákat, képiesen jelenítse meg azokat. Mindez egy Freud-vers kapcsán igen áttételes. A ...háromszög: József Attila—Gyömrői—Freud, most az analitikus-nővel való azonosuláson keresztül Freud irányában nyílik fel. A második szakasz válaszol erre az első két sorban; egy freudi értelmezést olvashatunk itt a szerelemről, melyre a költő válaszol. Itt már az általános elvet rögzíti. Középpontjában a szerelem és halál, az életöszton és halálöszton, azaz Eros és Thanatos freudi dialektikája áll. Felfedezhetjük benne továbbá azt a gondolatot is, amelyet Freud a Melankólia és gyász című munkájában fejt ki (és egyik tanulmányában Bak Róbert éppen József Attila esetén alkalmaz), hogy a szerelemben az én feloldódik a másik énben, benne elveszíti önmagát, vagyis meghal. Az önelvesztés azonban ugyanakkor öngyógyítás is, maga az élet »egy falat kenyér«. A második szakasz belső, az egyes ember identitását megszüntető és igenlő dialektikájával szemben a harmadik versszak az egyén és a »másik« pszichoanalitikus szociológiájára vetíti át ugyanezt a gondolatot. A gyermek (mindenki, aki él) vissza szeretne térni a tökéletes biztonság és szeretet állapotába, a születés (az élet) előtti időbe, az anyaölbé. A szerelem és agresszió, az ölés és ölelés összefüggése zárja a gondolatsort. Az »anyaöl«, az »öl« és »ölel« sor áttételesen utal arra is, amit később még más vers kapcsán is jelzünk: a visszatérés az anyához vagy egy másik nővel megvalósuló szerelemben, vagy az öngyilkosság révén a halott anyával való összeolvadásban valósul meg.

A negyedik szakasz az elsőt folytatva újra önmegszólító. Felszólítás egy sajátos létezésre (»Légy«), azonosulásra a pszichoanalízis atyjával, Freuddal. Freud, a szimbolikus szülő, ki »nemz millió fiat«, s az analízis során teljes önismeretre szert tett, szinte isteni állapotba és egyensúlyba jutott ember, amint apa és fia viszonyában hordozzák az élet és halál ellentmondó egységét. A »talpadba tört tövis« Freud metaforája a kidolgozatlan, elfojtott Ödipusz-komplexusra, mely a neurózis oka, amit aztán az analízis a terápiában fel-

tár, kifakasztva a lélek gennyes góciát. A teljes nyugalom csak a halálszorongás meghaladása által érhető el.

Az utolsó szakasz — mint már jeleztük — sajátosan ellentétezi és ismétli az elsőt. Az ego (a szem) által érzékeltlen indul, de ezt nem a tudattalanra, a szívre vezeti vissza, hanem cselekvésre (kéz) teszi át. Ez egyértelműen az aktívabb Ferenczi-iskola pszichoanalitikus elvét követi. Az utolsó két sor még tovább megy: az »amit«, »akit«-re, azaz a tudattartalom egy másik emberre cserélődik, a szemmel sejtett mögött feltűnik a szívbe rejtett, az ego-tartalom, a tárgymegszállás mögött a tudattalan ösztönimpulzus. A záró gondolat tehát az, hogy a belső ösztönkésztetést külső ösztön-cselekvésben kell realizálni, a költő egyénben integrálódik az elvi szakaszok belső-külső kettőse: el kell pusztítani vagy meg kell szerezni a másikat.”⁶⁵

Az utolsó előtti szakasz a költő életérzésének mély összegezése: voltaképpen az a „kataton” — merevvé és halálössé vált (lelki) állapot, amikor már a halál sem aggasztja. Ezt, a halállal szembeni, a halál előtti magatartásváltozatot próbálgatta megfogalmazni a *Biztatóban* is, ahol szintén a búcsúzó, távozó, a messze tűnő énkép kap misztikus-hátborzongató képsorban hangot:

*A késő fordulásu
 eget míg nézheted,
 te lassu jajdulásu,
 alkosd meg végzeted.*⁶⁶

Az *Amit szivedbe rejtessz* utolsó versszakja pedig a mű zenei szerkezetét árulja el: variáció az I. szakasz témájára, a dal befejezése.⁶⁷

Az *Amit szivedbe rejtessz* hangja, hangfekvése, beszéd módja tér majd vissza egy év múlva a *Tudod, hogy nincs bocsánat* és 1937 késő őszen a *[Karóval jöttél...]* című versekben.

⁶⁵ Bókay–Jádi–Stark [60] 40–41.

⁶⁶ Tamás Attila a *Biztató* első két szakaszáról írja: „páratlan remekké formált nyolc sor”, olyan versek vonulatába helyezi, amelyekben „az ellenséges világgal való elszánt szembeszegülés, az emberi integritás pozícióját föl nem adó helytállás nyilvánul meg”. (*Tamás* [376])

⁶⁷ Ignóus Pál szerint ([153a] 254.) „immár nem »Amit«, hanem »Akit szivedbe rejtessz« — az embert, vagy még inkább az asszonyt, akit szeretni tudnál:

öld, vagy csókold meg azt!

E versekben különben két elemet különböztet meg József Attila kései költészetéről szóló fontos tanulmányában Németh G. Béla. A két vers „...ama strófái, melyeknek szcenikájában, metaforikájában nincs transzformálatlan környezeti, történeti, gondolati anyag, ez időszaka legnagyobb remeklései közé tartoznak; amelyekben viszont van, vesztenek szentenciózus, gnómaszerű, axiomatikus jellegükből, summázatot, ítéletet és magatartást kijelentő erejükből.”⁶⁸

Magam éppen a kettő egységét, tehát személyes, alkalomszerű és általános, gnómius egybeépülését látom a József Attila-i kései líra egyik legnagyobb értékének.

A Szép Szóban *Egy pszichoanalitikus nőhöz*, a *Nagyon fáj* kötetben majd *Gyermekké tettél* címmel megjelent vers első személyű vallomás, ódai formában.

*Gyermekké tettél. Hiába növesztett
harminc csikorgó télen át a kín.
Nem tudok járni s nem ülhetek veszteg.
Hozzád vonszolnak, löknek tagjaim.*

*Számban tartalak, mint kutya a kölykét
s menekülnék, hogy meg ne fojtsanak.
Az éveket, mik sorsom összetörték,
reám zudítja minden pillanat.*

*Etess, nézd – éhezem. Takarj be – fázom.
Ostoba vagyok – foglalkozz velem.
Hiányod átjár, mint huzat a házon.
Mondd, – távozzon tőlem a félelem.*

*Reám néztél s én mindent elejtettem.
Meghallgattál és elakadt szavam.
Tedd, hogy ne legyek ily kérlelhetetlen;
hogy tudjak élni, halni egymagam!*

⁶⁸ Németh G. [255] 65.

*Anyám kivert – a küszöbön feküdtem –
magamba bujtam volna, nem lehet –
alattam kő és üresség fölöttem.
Óh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek.*

*Sok ember él, ki érzéketlen, mint én,
kinek szeméből mégis könny ered.
Nagyon szeretlek, hisz magamat szintén
nagyon meg tudtam szeretni veled.*

Szőke György szerint: „A gyermeki attitűd az *én*-versekben nyilvánul meg: az *én* hangsúlyozottan, narcisztikusan ki van emelve. A felnőtté, férfivé válás szándéka pedig az önmegszólitásban, a *te*-versekben lel megformálást.”⁶⁹ 11–10 szótagos keresztrímes jambikus sorok – a magyar irodalom egyik jellegzetes ódai versformája, József Attilának is kedves mértéke –, néhány hét múlva ebben fogja *A Dunánál* első részét írni. A méltóságteljes versforma itt egy szenvedélyes, bár még nem kegyetlen, inkább kérlelő, esdeklő dikciót hordoz. A regresszió verse ez, mintegy az előző vers személyessé válása, „az evés orális szintjére regrediáló szexuális motívum” (Szőke) jelenik meg benne – „a valamikor megélt vagy megélni kívánt tárgykapcsolatok hiánya formálódik itt plasztikusan az evés–nem-evés kapcsán. »Hiányod átjár, mint huzat a házon« – elevenedik meg az anyjához, szerelmeihez kötődés s az analitikusnőnél lecsapódó hiányélmény. Ahogy magának az indulatáttételi szituációnak hihetetlenül pontos megjelenítése is a versben található.”⁷⁰

De nem pusztán s nem is elsősorban pszichológiai dokumentum, mű a vers. Érzett és megtanult, ösztönös és tudatosított impulzusok egyetlen keretbe olvadnak. Hadd idézzem Levendel–Horgas könyvének szép elemzését:

„Az Edit-szerelem aztán ijesztően felnagyítja vágyainak ellentmondásait. Már nem kéri, hanem követeli az anyás gyöngédséget, görcsösen, kétségbeesetten kapaszkodik. Gyűlöli az orvosnőt, mert megtagadja magát tőle, de gyűlöli a saját kívánságát is. Gyűlöli, hogy gyerekként koldulja a simogató gügyögést, amikor felnőtt társ

⁶⁹ Szőke [363] 145.

⁷⁰ I. m. 146.

akar lenni. Az elme és szív, az indulat és ész harmóniája megbomlik, az lesz a »legutolsó menedék«, amitől menekülni akart.

Az első Edit-verset a gyengéd sóvárgás uralja, még a parancsoló mondatokban sem érezni a *Nagyon fáj* vagy az ...*aki szeretni gyáva* vagy hangját, de már megszólaltatja a kapcsolat feloldhatatlan el-
lentmondásosságát.

A formai zártság, a szorongó összefogottság, az éles cezúrák és a rövid mondatok lökésszerű lüktetése keményre kalapálja és megszagatja a verset, »mint alvadt vérdarabok« hullanak a szavak. Két-két szakaszonként megáll, új lendülettel újraindul a vers; a három rész egymásnak feszül.

Az első két szakasz a jelenvaló, reménytelen helyzet, szorongató állapot pontos, de zaklatott légkörű rajza. Az első mondat, az első két szó már bejelenti a vereséget (»Gyermekké tettél«), és a következő másfél sorban a vád is felcsendül, mintha bánná ezt a gyermekséget, ezt a visszafokozó varázslatot.

A második szakaszban ismét az anya–gyermek kapcsolat képében tör fel a féltő, szerelmes gyöngédség, a menekítő-védő ösztön és a pánikszerű félelem – de a két ember szerepet, helyet cserél: »menekülnék, hogy meg ne fojtsanak«. A kép, mint a »gyermekké tettél« – »gyermekem vagy« kettős kiszolgáltatottságának absztrakciója csattan. Nincs menekvés, a harminc csikorgó tél minden kinja, a sorstörő évek, a megváltoztathatatlan múlt minden eseménye összetorlódik, jelen van; úgy szorítja, úgy fél megmásíthatatlanságától, mint majd a Flóra-szerelem idején: »Félek, nem tudod megbocsájtani eltékozolt, ostoba, könnyű múltam«.

S mert a menekvés reménytelen, éles fordulatot vesz a vers. Nem indokol, nem színlel, nem kér – követel. Most szabadul el minden visszatartott vagy lehalkított kiáltás, most hullanak le a tartózkodás és szemérem utolsó rongyai. Nem örömeket, hanem a végső emberi szükségleteket követeli, a test és a szellem létfeltételeit, az ember önmegvalósításának alapjait – az »ehess, ihass, ölelhess, alhass / A mindenséggel mérd magad« teljességének csontvázát. Azt, amit az *Óda Mellékdalában* is megálmodott.

»Mondd, – távozzon tőlem a félelem« – szól a bibliai Sátán-üzés parafrázisaként az utolsó, a legvégsőnek és legszorongatóbbnak tűnő kívánság. Mintha a költő maga is megdöbbenne kimondásától

— ezért az emlékező-mentegetőző megállás — de nemcsak megdöbben, készülődik is. A következő két sor a lehetetlent követeli: a szeretett és kívánt asszonyt kéri, tegyen róla, hogy ne legyen rá szűksége, hogy ne kívánja. Itt van az első felkiáltójel (első fogalmazásban több volt, de mint az *Ars poeticából* is, később kihúzta), itt ütközik másodszer áttörhetetlen falba, az egész szerelem önellentmondásába.

A harmadik rész első szava: anyám. »Anyám kivert«. Nem a gyengéd, szerető-gondoskodó mamát idézi, hanem az előzőt — az utolsó menedéket megtagadót. A szakasz harmadik sora, múltból jelenbe ívelő mondata után még egyszer átkiált, visszakiált a második részbe: az »Óh, hogy alhatnék!« kívánsága a létfeltételekre figyelmeztet. Aztán újból a lehetetlent, a hiábavalóságot ostromolja: »Nálad zörgetek«. Annál keres menedéket, aki védtelenné tette, annál sürget, akitől távozni szeretne.

A befejező sorok nem oldják fel a verset, átrugaszkodnak az illúzió, a »lehetne« és a »kellene« világába, a megvalósulás minden reális feltételét nélkülöző ábrándba.⁷¹

Az „indulatátvitel”

A pszichoanalitikus szaknyelv „indulatátvitel”-nek, „indulatáttétel”-nek nevezi azt a pszichológiai folyamatot, amely József Attila s Gyömrői Edit között a kezelés folyamán végbement. A jelenség elég gyakori, sőt ismert, hogy Freud legnagyobb magyar tanítványa, Ferenczi Sándor ezt egyenesen kívánatosnak tartotta — kölcsönös indulatátvitel formájában. De József Attila és Gyömrői esetében már egy súlyosan beteg ember szerelmi vágyáról volt szó — és egy olyan pszichiáterről, aki nem mérte fel kezelésé várható veszélyeit. Az utókor nem teheti őt felelőssé, József Attila betegségének rosszabbodása nélküle is bekövetkezett volna, de talán óvatosabb bánásmód, szakszerűbb kezelés lett volna helyénvaló.

„Valószínű, hogy a Gyömrői Edit iránt fellobbant szerelem s e szerelem kapcsán már-már elviselhetlenné vált frusztráció, a tehe-

⁷¹ *Levendel–Horgas* [227a] 46–49.

tetlenség kínzó érzése szabadíthatta fel azokat a mélyen elfojtott, ösztönös-ösi energiákat, melyek még a kisgyermekkorban temetődtek mélyre, de amelyek akkor, az elfojtás során nem indultak lassú sorvadásnak, hanem éppen ellenkezőleg, a kisgyermekkorhoz hasonló reményvesztések során újabb és újabb elementáris feszültségekkel telítődtek fel, melyek elfojtódása nem csak az anya és az anyához fűződő szeretet mélységes elhallgatásában mutatkozik meg, hanem abban a módban is, ahogyan ez az indulatokkal és gyűlöletbe hajló ambivalenciával terhes kapcsolat napfényre hozza őket. Közismert tény, hogy a pszichoanalízisnek van egy átmeneti stádiuma, melyben a beteg valóban a gyermekkor érzelmi szintjére regrediál: gyermekkori érzelmeinek feltámadásával régen elmúlt igényei mozdulnak meg, oly mélyen újraéli azokat, hogy természetes: azt, akitől gyermekkorában bizalmat és erőt meríthetett, most belelátja abba, aki ezt az állapotot lehetővé tette a számára. Természetes, hogy Gyömrői Edit, József Attila akkori pszichológus kezelője... ezeknek az elfojtott érzéseknek projekciós alanyává vált — és mindegy, hogy mint klasszikus analitikus vált-e azzá, vagy egyszerűen mint olyan nő, aki szinte hivatalból sokat és megfelelő mély kapcsolat alapján foglalkozott a költővel; olyan kapcsolatban, melynek legalábbis időleges fennmaradása biztosított volt. Bármilyen is volt ez az orvos—beteg viszony terápiás módszereit és hatását illetően, mindenképpen egy érett és intelligens, sokat tapasztalt, nagyon művelt asszony és egy szintén művelt, szintén kimagaslóan intelligens, mélységes lelki életet élő, állandó önanalízissel foglalkozó férfi kapcsolata volt — olyan kapcsolat, melyben a férfi, bizonyos vonatkozásokban mindig és joggal maga felett, jelképesen is magánál idősebbnek, érettebbnek, a társadalmi formákba, normákba, a társadalom elfogadott rendjébe jobban illeszkedőnek érezhette a nőt — joggal olyannak, mint amilyenek, öntudatlanul vállalt gyermekségében, a polgári anyát képzelhette. (Nagy valószínűséggel hozzájárulhatott ennek a szuggesztiónak kialakulásához az is, hogy Gyömrői Edit valóban idősebb volt a költőnél, és valóban anya volt, fia ebben az időben tizenhat-tizenhét éves.) Abban, hogy a szerelem lánggra lobbant, nyilvánvalóan szerepe volt ennek az anyavágynak is — és annak is, hogy a vágy eleve a lehetetlenre irányult; oda-vissza vibrálás volt ez a szerelem egy elképzelt anya vé-

delmező gyöngédségének vágya, talán illúziója és a valóságos anya valóságos érzelmi elutasításának, a halálban beteljesülő önmagát megtagadásának emléke között: az időtlen múltat áttemelve a jelenbe, abba az élő kapcsolatba, melyben a költő az önkéntes magát átadás, magát kiszolgáltatás, a gondolkodás nélküli bizalom válszául, vagy azzal egy időben az érzelmi visszautasítás újra feltámadó, és most, ismétlődésében már végképpen elviselhetetlen poklát kényszerült megélni.⁷²

A Szabad ötletek jegyzéke

Szintén májusban, még a Freud-élmény, a Freud-évforduló varázsában születik meg nagyszabású kísérlete, a *Szabad ötletek* jegyzéke.⁷³ Az újabban előkerült, a „Miért fáj ma is” című kötetben megje-

⁷² Beney [53] 18–21.

⁷³ Keletkezésének, kiadástörténetének, értékelésének nagy irodalma van. A kézirat történetéről legrészletesebben l. *Tverdota* [243], korábban *Stoll* [6]; l. *Kelevéz* [186] is. — A részletekre vonatkozólag e kitűnően dokumentált írásokra utalok. A kéziratot Németh Andor és József Jolán is ismerték, az előbbi néhány részt közölt belőle az általa sajtó alá rendezett kiadásban. A kéziratot utóbb zárt anyagként a PIM-ben őrizték.

A hivatalos álláspont — és az én egyéni meggyőződése is — az volt, hogy a kézirat a körtörténet része, s így nem tartozik a nyilvánosságra (l. pl. *Szabolcsi M.* [330]. Ezzel vitakozott pl. *Sárközy* [297] 710.)

A nyolcvanas években a PIM-ben őrzött kézirat (ismeretlen módon) kikerült, nagyrészt hibás másolatai alapján megjelent a szöveg francia (*E. Brabant* [77]) és olasz fordítása. Részint ez, részint a megváltozott politikai helyzet indokolta a magyarországi nyilvánosságra hozatalt. Sokan úgy értékelték ugyanis, hogy publikálását politikai szektáság, szűkkeblűség akadályozza, és így a „tabuk döntőgetésének” egyik állomásaként ünnepelték a megjelenést (l. erre *Agárdi* [28]). Előbb színpadon hangozott el — Jordán Tamás mondta el a Radnóti Színházban „fülbesúgva”, azaz a nézőknek fülhallgatóba (ennek történetét l. Még szükség van rám valahol. Beszélgetés Jordán Tamással. *Kritika*, 1984/3. 26–28.), majd 1990-ben megjelent *Stoll Béla* kiadásában [6] — utóbb 1992-ben a Horváth Iván és *Tverdota György* által szerkesztett „Miért fáj ma is” [243] kötetben. A kiadás közvetlen előzményeiről l. *Stoll Béla* és *Garai László* nyilatkozatát (*Élet és Irodalom*, 1991. febr. 15.).

A megjelenést a kritika és főleg a napi sajtó — részint a tudományos közvélemény is — nagy eredményként ünnepelte. Voltak azonban, akik fenntartották vé-

lent írások alapján ma már látszik, hogy a *Szabad ötletek...* egy sorozat része – annak a „felszín alatti” tevékenységnek eredménye, amelynek révén József Attila 1934-től, mintegy a költészeten kívül, önmaga számára kiírta önmagából szorongásait, félelmeit – így objektíválva azokat. Utaltunk már az ún. Rapaport-levelekre, 1935 májusában pedig mintegy megsűrűsödik az ilyen írások sora: a valószínűleg május 14. körül írt, „*Estefelé jár...*” kezdetű álomleírás, az „*Átmentem a Párisiba...*” kezdetű írás, a *Pszichoanalízis* című dialógus vagy drámarészlet (ezek a Gyömrői Edit hagyatékában megmaradt iratok),⁷⁴ valamint a „*Sárgahajúak szövetsége...*” kezdetű asszociációsorozat.⁷⁵ Ezt a sort zárja a *Szabad ötletek jegyzéke*, amelyet 1936. május 22-én kezdett írni a Japán kávéházban, és két nappal utóbb a Korong utcában fejezett be, és írt elé „Foglalat” címmel mintegy bevezetőt.⁷⁶

Miért éppen 1936 májusában keletkezett? Több tényező összehatásának eredménye: évek óta szorongató, most megerősödő magányérzete, szorongásai („Az a szerencsétlen – kezdi a *Szabad ötletek...* „Foglalat”-át –, aki ezeket írta, mérhetetlenül áhítozik szeretetre, hogy a szeretet visszatartsa őt oly dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. [...] Így kívánja ő a szeretetet azért, hogy ne bántásák.”) És ebben a hullámvölgyben – mint az elmúlt években is – kínzóbban, fájdalmasabban merülnek fel a „nehéz emlékek”.

Ez idő tájt ismét úgy érzi, hogy a pszichoanalitikus kezelés nem segít rajta, hogy elégtelen, hogy cserbenhagyja. És talán éppen ez idő tájt erősödik az „indulatáttétel” – szerelmes lesz az analitikusába: „Most ez a szerencsétlen bolond – folytatja – nagy szerelmet táplál az analitikusával szemben pusztán azért, mert azt hiszi érzelmeiben, hogy az nem bántja.” A folytatás még árulkodóbb:

leményüket, hogy az orvosi anyagot nem lett volna szabad nyilvánosságra hozni, sőt ez a személyi jogok megsértése is (l. pl. *Domokos M.* [85]). Orvosok, pszichiáterek részéről is megfogalmazódtak ilyen aggályok (l. pl. Nagy Attila Kristóf beszélgetését Márton Andrással és Veér Andrással. *Mozgó Világ*, 1995/4. 96. skk.; l. még *Garai: i. h.; Pünkösti–Bagdy* [284] 10.).

⁷⁴ „Miért fáj...” [243] 387–398. (Tverdota György alapos jegyzeteivel)

⁷⁵ Uo. 407–409. (Szöke György jegyzeteivel) Datálásáról l. uo. 398.

⁷⁶ Keletkezésének helyéről, időpontjáról l. *Stoll* [6], *Tverdota* [243], *Kelevéz* [186]. – Fontos megjegyezni, hogy a korábbi feltételezésünkkel szemben, nem Gyömrői Edit kérte megírására, ellenkezőleg: ellene íródott.

„Nem veszi észre az analitikus gonoszságát, azt, hogy az csak heti 3 óra (E:) erejéig veszi őt emberszámba s azt is csak azért, mert kénytelen ennyire emberszámba venni a 40 pengőért, amelyre szüksége van s hogy még a havi 40 pengőért is csak azért foglalkozik vele, mikor foglalkozhatna mással is, mert ő egy mással is helyettesíthető, tehát mindegy, hogy kivel foglalkozik s ezért foglalkozik vele. Viszont, ha az ő analitikusa nem is vesztené semmit, ha másik pácienssel cserélné fel őt, ő vesztené, ha analitikusát mással cserélné föl, mert előlről kellene kezdenie mindent – 2 évet vesztené.”

Ugyanakkor változatlanul az a helyzet, hogy intellektuálisan is felette áll analitikusának, ha nem is annyira, mint ez Rapaport esetében volt. A Freud-évforduló alkalmat ad arra, hogy mintegy aktualizálja tudását, újraolvasson Freudot, tudatosítsa helyzetét.

Így határozza el magát – Szőke György találó kifejezésével – a „münchhauseni tett”-re:⁷⁷ önmaga hajtja végre önmagán az analízist, egyszerre beteg és orvos, kettős szerepet játszik – talán így, papírra vetve, kivetítve, tehát elidegenítve rémeit, fogva tarthatja őket.⁷⁸

A *Szabad ötletek...* és a többi pszichoanalitikus irat két „műfajból” tevődik össze: egyrészt reflexív, gondolati, értekező részekből, kommentárokból és értelmezésekből (ilyen a *Szabad ötletek...* „Foglalat”-a és a Korong utcában írt második része, s főleg a *Pszichoanalízis* című darab), másrészt felszabadultán áradó szabad asszociációk sorából. Mint ismeretes, a szabad asszociáltatás a pszichoanalízis alapvető módszere. Szőke György nyomán Freudot idézzük: „Az elvárásból, hogy ami a páciensnek egy bizonyos kiindulóponthoz eszébe jut, ezzel benső összefüggésben is kell hogy álljon, következett az a technika, hogy a páciens minden kritikai beállítás feladására neveljük és az ily módon napvilágra került anyagot a keresett összefüggések feltárására használjuk.”⁷⁹ Bár a psi-

⁷⁷ Szőke: „Miért fáj...” [243] 41.

⁷⁸ L. Gyömrői Edit véleményét: „a szavakkal való játék jellemző a schizophréniára – a pszichoanalitikus szakkifejezések használata nagyon hasznos módja az igazi érzések eltitkolásának. Ami kijön az igazi érzésekből, meg nem oldott agresszió és szeretettség.” Levele Vezér Erzsébethez, 1971. dec. 7. In.: Száz éve született Gyömrői Edit. Thalassa, 1996/2. 180–181.

⁷⁹ Szőke: i. m. 411.

choanalitikus szakirodalom különbséget tesz ötlet és asszociáció között — József Attila is szabad ötleteknek nevezte el dolgozatát —, mechanizmusuk hasonló, és joggal beszélhetünk ez esetben asszociációzuhatagról. Ismert, hogy a szabad asszociáció, illetőleg a látzólag szabad asszociáció — több 19. és 20. századi irodalmi irányzatnak is egyik eszköze, a szürrealizmus esetében pedig az écriture automatique elve mintegy program rangjára is emelkedett.

Az 1936. májusi szövegek asszociációi különféle elemekből állnak. Stoll Béla⁸⁰ felosztását is követve: a „költő pillanatnyi állapotára vonatkozó megjegyzések”, életrajzi emlékek (túlnyomórészt a gyerekkorból származók), idézetek (népdalok, mondások, versidézetek).

Az emlékek mellett mind a reflexiós, mind az asszociációs részekben nagy helyet kapnak a szexuális életére, problémáira vonatkozó asszociációk. A szexuális inszufficiencia, az orgazmusnehézségek, a péniszre vonatkozó fantazmák éppen úgy felbukkannak, felszínre kerülnek bennük, mint a homoerotikára is utaló vágyak, képzelgések. E fantazmák egy része szinte minden embernél előfordul — legfeljebb nem rögzíti le őket —, más részük vágykép, vízió — semmi esetre sem tekinthetők életrajzi-biológiai realitásnak. Az emlékek és a fantáziák középpontja kétségtelenül az anya — a tőle kapott ütések (a Nagy Verés), a vele kapcsolatos és róla való erotikus képzelgések éppúgy előkerülnek, mint a haldokló anya emléképe.

Ebben a vonatkozásban kell megemlíteni azt a szinte játékos örömet, szinte verbális kéjtelést, amellyel a *Szabad ötletek...* és a *Sárgahajúak szövetsége...* szövegeiben az akkori köznyelvben trágárnak számító szavakat tömegestül ontja, hangzásuk és jelentésük alapján tovább asszociálja, variálja.

A lejegyzett szövegben sok az intellektuális reflexív elem is, egyes, pszichoanalitikus módszerre vonatkozó kijelentések. Ezek jelenléte is erősíti azt a benyomást, hogy mintegy szándékoltan is megkonstruálta az önvallomás egyes részeit, a teóriát is igazolandó.⁸¹

⁸⁰ Stoll [6] 52. skk.

⁸¹ Erről részletesen l. *Lengyel A.* [225].

Ezenkívül sok asszociáció munkával: barátokkal, ismerősökkel, ritkábban költészetével kapcsolatos.

Az asszociációzuhatag minden pontján ott ragyog József Attila költői ereje, a laza szövetet a nyelvvel való különleges bánásmód fogja össze. Az asszociálás során is aránylag szabatos nyelvi megformálásra törekszik, egy-egy asszociáció olykor csak nyelvi tényezők miatt bontakozik ki (homonimák, alliterációk, hangzócserék). Olykor a nyelv szinte önmagától irányítja az asszociációk irányát. A trágár szavak halmozása is részint éppen ilyen nyelvi játék. Lehetne az egész írástömeget egyszerűen freudi értelemben álomnyelvnek is minősíteni – az írások azonban ezúttal éber állapotban születtek.

Minek tartjuk, miként értékeljük e szövegeket s főleg a *Szabad ötletek jegyzékét*? Korábban így nyilatkoztam: „...a költő asszociációinak, ötleteinek, időnként – betegsége jeleként – kényszerképzeteként is laza füzére. Legnagyobb része így csak kórlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt a nyilvánosság elé nem tartozó.”⁸² Tverdota György, a kérdést tárgyaló utolsó értekezésében⁸³ alapos latolgatás után naplónak tartja – dokumentumnak, nyersanyagnak Bodor Béla, és óvatosabban Szigeti Lajos is.⁸⁴ Ugyanakkor Szigeti Lajos is, s határozottabban Bori Imre (mindketten még a teljes szöveg ismerete nélkül) hajlanak arra is, hogy szabad versként értelmezzék, Bori Imre egyenesen így fogalmaz: „József Attila legdöbbenetesebb s nemcsak a magyar, de a világirodalmi szürrealizmusnak is egyik legrettenetesebb, legsötétebb remekműve...”⁸⁵ Kelevéz Ágnes részletes elemzéssel mutatja ki, mennyiben azonos és miben különbözik a szöveg a szürrealista écriture automatique-tól (az ő megállapításaihoz hozzáteszem, az écriture automatique elve alapján létrejött művek kivétel nélkül megformált, mai olvasattal szinte hagyományosan megalkotott szövegek), de végkövetkeztetése függőben hagyja a kérdést. „Ezt a szöveget csak költő alkothatta meg. [...] Az már egy másik elemzés tárgya lehetne, hogy az így létrejött írás

⁸² ÖM 4. [10] 184. L. még Szabolcsi M. [330] is.

⁸³ Tverdota: „Miért fáj...” [243].

⁸⁴ Bodor [165]; Szigeti L. [350].

⁸⁵ Bori [75] 124.

mennyiben irodalmi mű, de vitathatatlan, hogy katartikus erejű olvasmány.”⁸⁶

A legtovább Bókay Antal megy – magyar és bővebb francia nyelvű tanulmányában „elhárítás”-nak, „racionalizáló köztes formának” nyilvánítja. „A Szabad ötleteket naplóként, vallomásként, vagy a versek szublimálatlan, rendezetlen nyersanyagaként fogják fel”.⁸⁷ Ő viszont jellegzetesen posztmodern irodalmi szövegnek tekinti, legközelebbi irodalmi párhuzamai szerint Joyce *Finnegans Wake*-je vagy a késői Beckett prózája.

Ezt az álláspontot látszik támogatni, hogy a *Szabad ötletek...* megjelenése, illetőleg elmondása után, bizonyos hatást gyakorolt a magyar posztmodern irodalomra – így nyoma Kornis Mihály *Napkönyvében* félreérthetetlen. Ez azonban nem indokolja számomra azt, hogy mintegy antedatálják a magyar posztmodernitás kezdetét 1936-ig. Változatlanul életrajzi-körtörténeti dokumentumnak tartom ezeket az írásokat – sem modern, sem pedig posztmodern műnek vagy szövegnek, és semmi esetre sem szürrealista szabad versnek. Legújában Lengyel András⁸⁸ alapos tanulmányában az öngyógyítási célt emeli ki, „a halál elleni küzdelem legszemélyesebb dokumentumá”-nak tartja, és még tágabban, antropológiai jelentőséget is tulajdonít neki, „a lét megérthetősége és alakítása” kérdésére is választ adó írásnak. Műfajára, illetve arra vonatkozóan, hogy a művek közé sorolható-e, ő sem ad választ.

József Attila – eddigi tudomásunk szerint – nem megjelenésre, nem közzétételre szánta, bár a *Szabad ötletek...* gondos kézírása, a könyvforma felhasználása erre is vallana. Maga a költő húzott azonban éles határt asszociációfolyam és megformált mű, önanalitikus kísérlet és nyilvános, versben való gyónás között. Én továbbra is úgy gondolom, hogy feldolgozatlan traumák és fantazmák felsorolása nem tartozik a költői műbe – legfeljebb magyarázhatja azt. A *Szabad ötletek...* jelentőségén túl való nagyítása tulajdonképpen nem korszerű, hiszen az életrajzi tények túlbecsülését jelenti a mű rovására.⁸⁹

⁸⁶ Kelevéz [186] 336. – Nem tartja műalkotásnak újabb cikkében Gyertyán sem. (Gyertyán [126] 92–93.)

⁸⁷ Bókay [67] 42., 43. L. még: [68]

⁸⁸ Lengyel A. [225] 162.

⁸⁹ L. Janzer–Bodor [165] is.

Ugyanakkor bizonyos, hogy a *Szabad ötletek jegyzéke* és általában a pszichoanalitikus narratívák fontos dokumentumként használhatók. Egyrészt József Attila betegsége kutatásához fontos forrás lehet a hozzáértő pszichiáter számára,⁹⁰ másrészt a versek elemzésénél fontos lehet annak vizsgálata, hogy egyes motívumok – ha tetszik, a költő kényszerképzetei, szorongásai – miképpen jelennek meg mintegy nyersen, asszociáció alakjában, és hogyan öltönek formát egyes versekben. Ilyen vizsgálatokat már 1978-ban elkezdett Szigeti Lajos Sándor és briliáns, ugyanakkor józanul mérlegelő nagy tanulmányában Szőke György.⁹¹

Mai magyarok régi magyarokról. – A D u n á n á l

Alig néhány nappal a *Szabad ötletek...* elkészülte után nyomdakész a Szép Szó új száma, ezúttal különszám: a *Mai magyarok régi magyarokról*.

Már a májusi számban a Freudot köszöntő első rész után – József Attila románból fordított verscsokrát követően – észrevehető a folyóirat egyre határozottabb politikai iránya. Veres Péter *Munka* közbenje erősen plebejus ízű, polgárellelens pillanatkép, a Fejtő Ferenc *Érzelmes utazásából* közölt részletben köztes helyzetüket határozza meg: „A polgárok között forradalmár vagyok s a forradalmárok között a polgárság hagyományait védelmezem...” Németh Andor metsző gúnnyal „vesézi ki” Németh László *Magyarság és Európáját*, a görög idill szigetutópiáját. De talán a legfontosabb Ignótus Pál cikke, voltaképpen a beköszöntő tanulmány folytatása: *A liberalizmus házi reformja*. Főbb tézisei: „A liberalizmust demokratikussá kell tenni... szociálissá kell tenni... arisztokratikussá kell tenni... erőssé kell tenni... nemzetközivé kell tenni.” S a cikk rendkívül határozottan határolja el magát „bal felé”, minden erőltetett szocializálástól, szövetkezesítéstől, tervgazdaságtól, és jobb felé, a (ma populistának nevezhető) népre hivatkozó demagógiától, de egyúttal a „körúti”, olcsó tömegízlést kiszolgáló felületi „urbanitástól” is. Meg-

⁹⁰ Pütkösti–Bagdy [284].

⁹¹ Szőke: „Miért fáj...” [243]; Szigeti L. [350].

szólal a lap későbbi szerkesztője, Gáspár Zoltán is, és helyet kap Komlós Aladár egyik legjobb bírálata Zsolt Béla művéről. (Igaza, furcsa, hogy Kosztolányi *Tengerszem* című összegyűjtött novelláskötetéről Hevesi András röviden s inkább fanyalogva ír – az ő regényéről, *A párizsi esőről* viszont Fejtő hosszan és elemzően számol be.)

Ennek az arculatépítésnek, nemzedéki vagy csoportalakításnak újabb állomása a júniusi szám.⁹² A célkitűzés a magyar múlt vállalása, újabb birtokbavétele, tradícióvállalás, s ebben a múltban egy realista, liberális, toleráns vonulat kiemelése – Bethlen Gábor, Martinovics, a 19. század közepéről hangsúlyozottan Széchenyi, Deák és Kemény Zsigmond példaként való előtérbe állítása, Kosuth mellőzése. Emellett a magyar történelem és kultúra olyan alakjainak felfedezése, mint Árpád, Küküllei János, Fráter György, Mikes Kelemen, egyúttal az „urbánus” hagyományé is: Kármán Józseffel, Szalay Lászlóval – nem feledkezve meg Petőfiről.

Szerzőként a Nyugat-nemzedékből ketten szerepelnek: Babits Széchenyi-esszéjével, Móricz Zsigmond Bethlen Gábor-portréjával – mellettük Kassák hitvalló Petőfijével. Az öreg Ignotus ír Deák Ferencről, Németh Andor Mária Teréziáról novellát közöl, Vámbéry Rusztem Szalay Lászlót idézi fel. És a Szép Szó szűkebb köréből a segédszerkesztő Horváth Tibor, a régész, akkor újszerű Árpád-képet rajzol, az akkor ígéretesen induló klasszika-filológus Trencsényi-Waldapfel Imre Küküllei-tanulmányának egy változatát adja, az akkor baloldalinak számító Juhász Vilmos Fráter Gyögről, Füsi József Mikes Kelemenről, Hevesi András Kármán Józsefről ír, s a végén Ignotus Pál ugyancsak vallomás értékű Kemény Zsigmond-portrét ad.

Egyetlen, csak utóbb kiderülő tévedés: az akkor pályakezdő, mérésznek számító történész, Málnási Ödön ír Werbőczyről, őt kegyetlen-keményen elítélve – Málnási kevéssel utóbb szélsőjobbra tért, és a Nyilaskeresztes Párt házi történésze lett.

Az is jellegzetes, kik nem szerepeltek ebben az esszé-sorozatban: Kosztolányi, bár ő ekkor már nagyon beteg volt, de nem szerepelt Illyés Gyula, Németh László – s Szerb Antal, Halász Gábor, Cs. Szabó László sem, mint ahogy Feja s Szabó Lőrinc sem.

⁹² Fejtő Ferenc állította össze. L. Ignotus Pál nyilatkozatát: Kortársak [202] I. 418. – „Eleven és érdekes” számot akartak adni, ezért esszéik sorozatát közölték.

Ez elé a különszám elé kértek egy József Attila-verset, s ez lett *A Dunánál*.

I.

*A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merülten,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.
Mintha szivemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.*

*Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, ás,
úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el
minden hullám és minden mozdulás.
S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyesét.*

*És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt — néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
szintelenül, mi tarka volt, a mult.*

*A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölen
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sirköves, dülöngő temetők.*

II.

*Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit száz ezer ős szemlélget velem.*

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Ennek az a jele, hogy a jelen.
Nyém a múlt és övék a jelen.
Verset írunk – ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.

III.

Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmulás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk!...” – megszólítanak.

Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az összejtig vagyok minden ős –
az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogon,
s apám, anyám maga is ketté oszlik
s én lelkes Eggvé így szaporodom!

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

...*Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.
A Dunának, mely mult, jelen s jövőendő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.*

Tudjuk: utolsó percben, szinte a nyomdába adás végső határidejében adta le – valószínűleg 1936 májusának utolsó napjaiban.⁹³ Alkalmi vers tehát a szó legigazibb értelmében – alkalomra írt megrendelt vers (még ha részint önmaga volt a megrendelő is), és talán ezért is egész életművének egyik legnagyobb remeke, történetfilozófiájának s egész családtörténetének, életútjának egyik összefoglalása.⁹⁴

A Dunánál keletkezésének alkalmáa tehát a Szép Szó különszáma. De más, a magyar és külföldi szellemi életben zajló folyamatokba is illeszkedik. A kor egyik jellemzője: a „gyökerek” keresése, a származás, a család felmutatása, úgyszólván egyébként, mint a népi–urbánus vita egyik színtere. A nagy barát és ellenfél, Illyés Gyula *A puszták népében*, Márai Sándor az *Egy polgár vallomásaiban* vagy a saját térfelén Fejtő az *Érzelmes utazásban* – vallanak gyökereikről. A politikai-szellemi diszkusszió középpontjába került ez években a Duna-völgyi népek kérdése – Németh László *Magyarok Romániában* című útirajza ekkor jelenik meg, Gál István *Apolló* című folyóirata ekkorra tüzi ki a programot.

A Dunánál háromrészes kompozíció, József Attila – mint 1933–34-ben, az *Óda, Elégia* megírásakor – ezúttal ismét klasszikus mű-

⁹³ L. erről az eddigi adatokat és emlékezéseket összefoglalva: *Lengyel A.* [221] 180–182.

⁹⁴ A versről sok elemzés született. A régebbiek közül megemlíthető *Pálmai: Miert szép?* [244]; még korábbról: *Trencsényi-Waldapfel I.*, Köznevelés, 1948. júl. 5.; *Bécsy* [48]. A versről írta Németh G. Béla egyik legszebb verselemzését: *Németh G.* [255] 207–228; *Bókay* [63]; legújabban *Tverdota* [414a] és franciául [414b]; *Lengyel A.* [225] 45–49. Minden József Attilával foglalkozó mű ír róla, egyes aspektusairól külön tanulmányok is születtek. Közöttük kiemelten: *Lackó* [210a]; *Czeizel* [80b].

faj: az óda újjáteremtésére törekszik. *A Dunánál* ódaszerűségét már Németh Andor is említi: „A megrendelt költemény olyan nyűg és gond volt Attilának, mint Aranynak a *Széchenyi emlékezete*.”⁹⁵ Németh G. Béla pedig egész elemzését arra építi fel, hogy megmutassa: miként használja fel, és újítja meg a klasszikus óda műfaji, magatartásbeli szabályait József Attila sőt, szerinte *A Dunánál* hármasság tagolása is voltaképpen a pindaroszi óda strófa–antistrófa–epodosz hagyományára épül – ez a hagyomány az évszázadok folyamán megújult és gazdagodott, és a hármasság – Németh G. Béla szerint – még a születés–élet–halál hármasságát is jelképezi. Hozzátehetem: a hegeli tézis–antitézis–szintézis is – s mindez a triadikusság ósi formájára épül.⁹⁶

Az óda emelkedettsége, ugyanakkor érzelemmel telítettsége, személyes érintettség jellemzi az *A Dunánál*t is. Olyan óda, olyan történetfilozófia, politikai költemény ez, amelynek két főszereplője van: az Én és az Idő. Végig első személyben, megszólítás, tegezés nélkül – vallomásos-mesélő hangon, epikus izzel szól. Az első rész esemény-sora rövid időtartamú – a második és harmadik pedig már a longue durée, a leghosszabb időtartam, a legtávolabbi múlt felidézése.

Az indítás a helyszín és helyzet megjelölése, a József Attila-i költészet egyik állandó attribútuma, a sziklafal és a világítóudvar után itt a Duna-part. A szemlélő-tűnődő ezúttal „a rakodópart alsó kővény” ül – erősen vizualizálható helyzet ez, egy ismert fénykép is ebben a pózban ábrázolja⁹⁷ – s így marad meg szoborként, mintegy megkövülve, nemzedékek számára.

Az első rész fő eleme a Duna – a költőnél már régóta kísértő vízképzet új megjelenése: itt a víz az emberi lét, munka képévé és a történelem metaforájává válik – ezúttal mintha hiányozna belőle a szexuális elem.

A 11–10-es sorok, a méltóságteljes hullámszerű hatsoros strófák, mint ahogy a III. rész nyolcsorosai is, a klasszikus óda hagyományát folytatják – „hangra patetikus, sőt retorikus hangulatú vers-

⁹⁵ Németh A. [254] 286.

⁹⁶ L. erről Fónagy szép tanulmányát: *Mese a 3-as számról*. Holmi, 1994/6. 1784–1808.

⁹⁷ Fototéka [19a] 61. sz., 95.

forma volt”, melynek legfontosabb mintája Arany: *Széchenyi emlékezete*, de utóbb lazább, szabadabban kezelt változatai is előfordulnak.⁹⁸ A „klasszicitás”-ra, a hagyományszerűségekre játszik rá az egész I. rész explicit hasonlattechnikája is – Németh G. Béla is hangsúlyozza a *mint, mintha* magyarázó-értelmező dominanciáját. De ezekben a megszentelt ódai formákban nagyon is személyes, megszenvedett anyag zsúfolódott: „ültem, néztem..., Alig hallottam” – a személyes érintettség jelzésével indít, hogy azután egy nagyon is általános, filozófiai igazságot mondjon ki, a véglegesség, a pontosság maximumával, két igével téve élővé az absztrakt tételt:

hogy fecseg a felszin, hallgat a mély.

A víz, a Duna így lesz a továbbiakban az emberi tevékenység, az élet és a történelem metaforája – és képek anyaga. A legmélyebb gyermekkori élményekből származó emlék, az anya képe kétszer is visszatér, szinte obszessziós módon, ezúttal megint a „jó anyáé”, aki „ringatott, mesélt / s mosta a város minden szennyesét” és a „termékeny / ... anyának ölen / a kisgyermek...”.

Az I. rész harmadik versszaka pedig epikus menetben tovább folytatja az elbeszélést az eső képével, és a kísérő hasonlatban ott az újabb idézet:

*És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt – ...*

– Platón barlang-hasonlatának parafrázisa.

Az óda I. része a történelem újabb nagy, egyúttal hátborzongató s ugyanakkor plasztikus metaforájával zár:

*Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sírköves, dülögő temetők.*

Ezt Tóth Éva egy újabb tanulmányában⁹⁹ Valéry *Tengerparti temető*-jével látja hasonlatosnak; ezt a költő franciául és Kosztolányi fordításában is olvashatta.

⁹⁸ L. Gáldi [118] 102–103.

⁹⁹ Tóth Éva: A középkori francia költészet és József Attila. ItK 1996/5–6. 684.

„Az idő árja...” pedig szinte egyenes idézet Aranytól:

És vissza nem foly az időnek árja,
Előre duzzad, feltarthatatlanul...

(Magányban)

és a *Vojtina Ars poétikájának* a Dunáról írott híres sorai is ott rejlenek József Attila szavai mögött:

Alant a zölden tiszta nagy folyam,

...

Csak mélyén lüktet forradalmas árja;

A II. rész – Németh G. Béla szerint *antistrophé* – hangot vált – idézem az ő elemzését:

„Ez a második rész, az *antistrophé* a klasszikus örökség szerint is általában gyorsabb és könnyedebb jellegű, kijelentés és tétel inkább, mind kérdés és kétség, dalszerűbb (dalolhatóbb) és áttetszőbb.

Három eszközlőjét és velejáróját figyeljük meg e tulajdonságoknak is. Az első a versformát és versszaképítést illeti. Megtartja a drámai jambushoz közelítő 11–10-es sort tisztán, s keresztrimes váltással négysorosra csökkenti a szakaszt. A jambikus lejtést lüktetőbben érvényesíti, s minden mondatzárást teljes jambussal, hímrímes hatású lábbal végez be. A négysoros szakaszt a mondat-szerkesztés szabályos osztása még könnyedebbé, még áttetszőbbé teszi: szinte minden sorpár egy teljes mondat, s minden mondat egy teljes sorpár. Nemcsak áttetszőbb, könnyedebb, de kijelentőbb, felelőbb jellegű, s szentenciózusabb is lesz így a vers. Amit tovább fokoz az a retorikai megoldás, hogy következetesen minden mondatban ellentétpárokat helyez el, fog egybe és old föl a beszélő erős személyes hangsúlyú, első személyes kijelentése (százezer éve – hirtelen; egy pillanat – az idő egésze; látom, amit ők nem látnak – látják, amit én nem látok; enyém a múlt, övék a jelen; stb.). A harmadik s az előbbi kettőnek a származását is megértető elem egy heurisztikus, logikai-jelentéstani mozzanat állandó jelenléte. Az *értem*, mert *megértettem* változatai (látom, tudom, érzem, szemlé-

lem) térnek vissza állitmányként folytonosan és uralkodnak ebben a második részben.”¹⁰⁰

Ebben az átkötő, értelmező, továbbgondoló részben lehet a biológiai (örökléstan) jelleget hangsúlyozni,¹⁰¹ én azonban azt hiszem, a költő azokat a – voltaképpen minden embert megérintő – gondokat, gondolatokat tömöríti itt, amelyek a leszármazással, ősökkel kapcsolatosak, és amelyeket a kor közhangulata is felerősített. A „gyökerek”, az ősök keresése természetesen Ady egyik fő témája, de ott van Erdélyi Józsefnél is egy 1927-es versben (*Őseim*):

Én sem tudom, kik voltak őseim

(eredetileg a Pesti Napló 1927. december 11-i számában) – ott van Brichta Cézár az *Én őseim* című versében 1928-as kötetében, amelyről éppen József Attila írt bírálatot.¹⁰² Még korábról megtalálhatjuk a témát Tóth Árpádnál (pl. *Az ősök ritmusa*), sőt Balázs Bélánál is: „Mert millió lélekből van a lelkünk, ahogy millió sejtből a testünk. Nagyon sokan vagyunk. Százfelől vándoroltak, hosszú nemzedékeken keresztül, hogy bennünk találkozzanak a lelkek. Ki tudja, milyen szerelmesek lugasa és milyen ellenfelek csatateré vagy.”¹⁰³

Ezt az őskeresést József Attila verse az ősökkel való szinte titokzatos, misztikus egységben oldja fel vagy emeli magasba. (Megemlétem, hogy ennek is van természetesen analógiája más művekben – csak egy példa: József Attila is olvashatta Karinthy Frigyes *A Másik* című novelláját a *Gyilkosok* című kötetből, amelynek főszereplője minden ember és minden őse fájdalmát saját testében érzi. „Emlékszem az én őszámra és minden ivadékára, mintha a magam gyermekkorára emlékeznék... És emlékszem mindenre, amit ember valaha érzett és szenvedett és gondolt és cselekedett.”¹⁰⁴)

¹⁰⁰ Németh G. [255] 220–221.

¹⁰¹ L. Czeizel: i. m.

¹⁰² Lengyel A.: J. A. útjain [173] 305.

¹⁰³ Balázs Béla: Dialógus a dialógusról. Bp. É. n. [1913] 13. (Modern Könyvtár)

¹⁰⁴ Karinthy Frigyes: Jelbeszéd. Bp., 1978. I. 476.

A József Attila-vers II. része végtelen időbeli távlatokat nyit („százezer év” és „százezer ős”...), és halmazott igeszerkezettel idézi meg a dolgozó, működő, élő nemzedékeket. (Közben egyik kedves, többször használt szójátékát – „öltek, öleltek...” – is belefoglalja.) A rá oly jellemző, kiélezett ellentétek sorával és pontos logikai szerkezettel vallja meg azonosulását a „száz ezer ős”-sel,¹⁰⁵

A III. rész azután valóban összefoglalás és magasba emelkedés, múlt és jövő számbavétele. „Az ünnepibe magasított hanghordozás, az emelt retorikájú hosszú strófa, a meglódult (drámai) jambus hőmpolygése, a nagy ívű, kinyilvánító versmondattal, a történeti mitológia névsora, a küldetéses történelmi gesztus, az adhortációs nemzeti szózat, a példaként való profetikus önfelmutatás, az atavisztikus biopszichológiai jelképteremtés, a panteisztikus vagy inkább: a pánantropologikus mindenségtudat.”¹⁰⁶ – így jellemzi Németh G. Béla e szakaszt, és jellemzésének első, a poétikára vonatkozó részével egyetérték.

De ez a III. rész azért több is ennél. Igaz, az önmitológia része is, családtörténet megkonstruálása – különben nagyrészt a valóságnak megfelelő elemekből: „Anyám kún volt, az apám félig székely, / félig román, vagy tán egészen az...”. A következő két sor inkább Goethe-idézés:

Von Vater hab'ich die Natur, des Lebens ernstes Führen,
Von Mütterchen die Frohnatur, die Lust zu fabulieren

(Hermann und Dorothea)

Goethe szava itt visszajára fordul – nem is egészen saját keserves élményének megfelelően:

*Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.*

¹⁰⁵ Németh G. Béla arra utal, hogy az itt a költőt foglalkoztató probléma („a Minden Egy s az Egy Minden”) nem független Hatvany Bertalan könyvének gondolatvilágától, de annak „goethei válfajú” korrekciója: „a világ változásai ne egyszerűen (velünk is) végbemenő történések legyenek csupán, hanem váljanak céltudatosan (általunk is) befolyásolt történelemmé.” *Németh G. [255]* 223–224. – Bókay A. szerint a II. rész „voltaképpen a II. Feuerbach-tézisen alapul” (*Bókay [63]* 596.).

¹⁰⁶ *Németh G. [255]* 224–225.

Saját egyéni traumáit, sérelmeit félretéve, itt egy „ellenmítosz”-t alakít ki, mintha egy, a közösség számára szóló kollektív mitológiát kínálna. Szinte jungi archetípusokká alakítja az apát és az anyát, mint utóbb a magyar történelem nagy alakjait. Látszik, ki akar emelkedni abból a szférából, amelyet az 1937. nyári versei egyikében így jellemez:

*S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.*

(Tudod, hogy nincs bocsánat)

A biológiai-genetikai továbbélés gondolata (ismét csak minden sorsán gondolkodó ember közös élménye), frappáns ellentétpárokba rendezve, folytatása a II. rész gondolatsorának, de most már a véglegesség igényével megfogalmazva.

Az utolsó két versszak azután valóban „alkalmi vers”, a különszám indokolása és politikai program. Mert a nagy biológiai-történelmi egység gondolatából aktuális politikai, társadalmi egység-gondolatot vezet le, megindokolván egyúttal a különszám válogatását, hiszen Horváth Tibor *Árpádjának* és Málnási Ödön *Werbőczijének* olvasása nélkül aligha álltak volna fel az ellentétpárok: Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa.¹⁰⁷ Mint ahogy a „honfoglalók” – „meghódoltak” ellentétpár is a különszám anyagára épít.

Az utolsó előtti versszak kihangzása, pointe-je már a különszám címével azonos. A bonyolult történelmi, biológiai, társadalmi folyamatok frappáns ábrázolása, tömör összefoglalása – a József Attila-i ellentételező technika talán legmagasabb csúcса a műben.¹⁰⁸ A versszak csattanója Kölcsey *Himnuszára* utal („a múlt” és a „jövendő” emlegetésével).¹⁰⁹

A végső versszak azután szinte politikai program, ismét csak közvélekedés sűrítése: a múlt feltárása, bevallása mint a legnehezebb feladat. Először így is fogalmazta meg:

¹⁰⁷ Így emlékezik erre különben Horváth Tibor maga is. *Horváth T.: Emlékezések* [149] 122. – Dózsa-szerepet pedig maga is akart volna játszani. *L. Vágó* [420a] 263. Idézi *Tverdota* [408] 621.

¹⁰⁸ Egy Peter Weisstől származó idézetet hoz analógiául: *Horgas* [139] 736.

¹⁰⁹ *Sárközy* [298] 164.

...Elegendő
a fájdalom, hogy be kell vallani.

majd így:

...Elegendő
(a) kín, hogy a multat be kell vallani.

és ebből lett:

...Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.

A múlt bevallása itt, a Duna völgyében különösen fájdalmas és nehéz. Az első fogalmazásban így szólt a vers:

Dunai népek – mi vagyunk a rengő
Duna harapós kis hullámai

és ebből lett a semlegesebb-megbékélőbb:

A Dunának, mely mult, jelen s jövőendő,
egymást ölelik lágy hullámai.

A sokat idézett négy zárósor: a racionalista humanista baloldali programja – egybecseng József Attila *Szerkesztői üzenetének* „szép szó”-ba vetett hitével: a költő itt igévé alakítja kedves „rend” szavát:

s rendezni végre közös dolgainkat,

majd, látszólag redundánsan, de tökéletesen lehajló ívben cseng le a vers:

ez a mi munkánk; és nem is kevés.

Utaltam már rá, a versben idézet, hármás rájátszás fedezhető fel, helyenként szinte mozaik- vagy centoszerű. Tele van nyílt vagy rejtett Hegel-, Marx-, Freud-hivatkozásokkal,¹¹⁰ és egyetlen nagy válasz is Ady versére – annak továbbéneklése:

¹¹⁰ Erről részletesen l. *Bókay* [63].

Dunának, Oltnak egy a hangja

...

Mikor fogunk már összefogni?

...

Magyarok és nem-magyarok?

(Magyar jakobinus dala)

A *Dunánált* a kor történelmi szemléletének szélesebb összefüggésébe Lackó Miklós ágyazta be.¹¹¹ Arra mutat rá, hogy a korabeli történettudományban három nagy törekvés érvényesül: az Annales-iskola, a szellemtörténet és „a túlnyomórészt baloldali-marxista praxis-elméleteknek a történelemhez való közeledése” — ebbe az áramlatba kapcsolódik József Attila is. Korábban élesen historizmusellenes álláspontjából megmaradt a versben a történelem minden megmerevítése elleni tiltakozás. Felfedezi a múlt erejét. „Ez a múlt — írja Lackó — magában foglalja az ember természetét is...”. A múlt „kettős természetű: egyfelől támaszt nyújt az ember számára... másfelől súlyos gondként, teherként nehezedik rá: már pusztá bevallása is nehéz küzdelem”. Szerinte hegelianus jellegű múlt és jelen viszonyának a felfogása a versben. Azt is kiemeli, hogy „a múlt történeti tudata szükségképpen zavaros, s a zavaros, kinnal teli jelenben tehető harmonikussá”. S végül: a múlt küzdelmeit csak a jövő oldhatja békés emlékezéssé. Lackó Miklós bizonyos fokú visszavonulásnak, csalódásnak érzékeli a befejezést: „A rossz jelen és a szelíd jövő közötti szakadékot egy időre — már túl a költeményen — két eszközzel igyekezett áthidalni: az egyiket türelemnek, a másikat vigasznak nevezhetjük. [...] Szemben a vátesz költő-ideáljával, tudjuk, ő inkább a vajákosok, ahogy Németh László írta egy helyütt, a »varázsszó-mormolók«, az igazságra ihlettel rátapintók, eredetileg a vidám-türelmesek, a vigasztalók fajtájához tartozott.”¹¹²

¹¹¹ Az alábbiakra l. *Lackó* [210a].

¹¹² Tanulmányában Lackó úgy is fogalmaz, hogy a versben nem a „kétségtelenül nemes, de mégiscsak korlátozott mondanivalót, a kelet-európai megbékélés költeményét kell látnunk...” Szerinte egy nagyobb gondolat: „a nagy társadalmi rendezés” áll előtérben. Ezzel az állítással vitatkozik *Péter László* (Értsük egyszerre. Élet és Irodalom, 1981. jan. 3. L. még: *Péter* [273].

A *Dunánál* általában később is a dunai népek összefogásának, kibékülésének nagy verseként értékelték — egy interjúban József Attila maga is így hivatkozik rá.¹¹³ És azóta is, a versnek szinte minden sora politikai, társadalmi hivatkozási alap — sorai kiszakadtak a versből, önálló életet élnek.

Mégis: akad kétely és aggály *A Dunánál*-lal kapcsolatban: első sorban az, hogy illeszkedik az életműbe, s összeegyeztethető-e egyáltalán a körötte keletkezett más versekkel, a magányos és a rémeivel küzdő József Attilával? Lackó Miklós így fogalmaz: „Vajon még mindig közvetlenül átélt élmény volt-e számára a közösséggel való olyan típusú azonosulás, amelyre ebben a költeményben önmagát kényszeríti? Minden gondolati gazdagsága mellett is, a vers elkerülhetetlenül megfigyelhető törései, a feltáruló öröknek hegelizáló fordulatokkal való kitöltése, a végső mozgósító célzatú, már-már tanköltemény ízű befejezés teszi jogossá kérdésünket...”¹¹⁴ Úgy látja, hogy József Attila ezután keletkezett verseiben egy másfajta magatartás, a részvét kap majd túlnyomó szerepet: „S vajon József Attila utolsó éveiben nem arra rendeltetett, hogy azt mondja ki felülmúlhatatlan tökélyvel, ami azok előtt tárul fel, akiket korukhoz a részvét szálai kapcsolnak?”

Legújabbban Tverdota György¹¹⁵ vetette fel a kérdést: hogyan lehetséges a *Szabad ötletek...* lejegyzése után néhány nappal az *A Dunánál* megírása, amelyben az ott lejegyzetteknek néha az ellenkezője jelenik meg az anyáról, a munkáról, a múlttól és a világról alkotott képben. Hozzátehetném: melyik az igazi József Attila? Az-e, aki leírta magáról, hogy nem szeret dolgozni, hogy a versei nem ő maga, vagy aki a munkát, rendet, harmóniát hirdette? Úgy látom: mindkettő. Az ösztönök, félelmek és traumák sötét és zavaros világa mindenkinél jelen van — többé-kevésbé elfojtott állapotban — ezeket fegyelmezve, szublimálva alkotja meg életét, művét.

¹¹³ A Molnár Tiborral folytatott híres beszélgetésben „A dunai népek összefogása is szóba kerül... — Amit erről gondolok — mondja, azt megírtam *A Dunánál* c. versemben.” Kortársak [202] I. 423. — Egy vita lezárásául már 1937 szeptemberében idézi Hatvany Bertalan a „Szelid költői szavak”-at. Szép Szó, 1937. szept., 1047.

¹¹⁴ Lackó [210a] 72.

¹¹⁵ Tverdota [414a].

A Dunánál műfaja, ideálformája, az óda arra is keretül szolgál, hogy kiemelkedjék, hogy emelt hangon szóljon – a nagy előkép itt is Arany János Széchenyi-ódája. Éppen az *is* teszi József Attilát nagy költővé, hogy időről időre, legyőzve rémeit, kihúzza magát a mélyből, és meg tudja alkotni *A Dunánál*-hoz hasonló műveket úgy is, hogy rémképeit és szorongásait képek, metaforák formájában, kísérőként építi be műveibe. Egyébként ez a „kettős tudat” – az éles ellentétek egyidejű jelenléte a pszichében – „normális” embereknél is megvan, művészek és tudósok sok tanúvallomása szól is róla, Mozarttól Nobel-dijas fiziológusokig.

Janzer Frigyes fejtegetése szerint „két vonulat” él József Attila kései költészetében,¹¹⁶ s bennük még a fogalmak és képzetek is el- lenkező jelentéstartalommal jelentkeznek. A *Nagyon fáj* természetesen éppen olyan érvényes, mint az *A Dunánál*.¹¹⁷

A Dunánál befejezésének szép utópiája pedig egyúttal tanúja egy korszak, egy réteg, az európai baloldali értelmiség vágyának és bizakodásának – még akkor is, ha a későbbiek fényében illúzió maradt is.

1936 nyara – Válás Judittól

Májustól júliusig József Attila Pesten tartózkodik. Fennmaradt néhány neki írt levél: Straka május 24-én kelt, de nem bizonyosan akkor érkezett levelében beszámol Prágából az antológia állásáról, megemlíti, ki mindenki járt Prágában, és hívja oda József Attilát, Takács Ferenc Hódmezővásárhelyről segítségét kéri dániai utazása finanszírozásához, Berczeli Anzelm Károly, régi szegedi társa, új könyvét küldi el, bírálatot remélve, Takács Gyula versei sorsáról érdeklődik, Zelk Zoltán is pénzt kér. Straka ismételtén hívja Prágába – mindezek a levelek 1936. május és június 24-e közt keletkeztek.

¹¹⁶ Janzer [164].

¹¹⁷ A kérdést Németh G. Béla is felveti. (Németh G. [255] 225–228.) Fejtő F. 1994-ben a kérdésre vonatkozólag Thomas Kabdebónak azt felelte, hogy József Attila minden verse voltaképpen betegsége elleni küzdelem volt, ekkor már tudatosan, és ez a küzdelem különleges intenzitást ad költészetének. (Th. Kabdebo: Attila József. Maynooth, 1997. 171–172.)

Talán 1936 nyaráról való lehet Ignotus Pál egy levele is, amelyben két könyvet küld: Schöpflinét, Horváth Jánosét (az utóbbiról 1937 nyarán jelent meg József Attila bírálata), és ezt írja: „Ne feledkezzél meg a romániai út (Carmen Sylva) dolgairól. Beszélj a menetjegyirodával és Baltával.”¹¹⁸ Ez az egyetlen utalás egy tervezett romániai útra; mint az utóbb szervezett csehszlovákiai út, ez sem jött létre.

Közben József Attila életében komoly változás következett be: otthagya a Korong utcát – a régóta tarthatatlan együttélés Judittal most már megszűnt. „Judittal nem akart és nem tudott maradni – nélküle még rosszabbul érezte magát. Vele senki nem törődött többé, csak a verseivel” – írja Németh Andor.¹¹⁹ Hogy ez pontosan mikor történt, nem tudjuk. „Feleségemtől, kitől elváltam a nyáron...” – írja októberben Hatvany Irénnek egy Judit számára pénzt kérő levélben.¹²⁰

A válasra utal Eta levele Balatonszárszóról, június 23-i kelettel: „Drága Attilám, végtelenül boldog lennék, ha lejöhetnél hozzánk. A gyerekek is nagyon várják az Attila bácsit...”¹²¹ Makaiék ekkor a Palota-panziót bérelték Balatonszárszón – a panzió bérletének bonyodalmas és kínos históriáját Jolán részletesen meséli el.¹²² Attila azonban ekkor biztosan nem ment még le Szárszóra – július 4-én készíti vele az Ilkovicz büfében, a Berlini téren interjút a Brassói Lapok munkatársa, Molnár Tibor.¹²³ Mint ismeretes, a *Beszélgetés a magyar Panait Istratival* a ritka dokumentumok egyike, amelyben a költő – egy hitelesnek tekinthető interjúban – egy művéről szól.

Hogy ekkor hol lakott? A források ellentmondók – valószínű, hogy erre a néhány hétre Ignotus Pálhoz költözött, és onnan ment a Balatonra.

Közben a kisvilág mellett a nagyvilágban is fontos és végzetes események történtek. Május 14-én lesz nyilvánvalóvá Gömbös Gyula betegsége, a II. Gömbös-időszak voltaképpen véget ért. Franciaországban népfront-kormány uralkodik, Spanyolországban is balol-

¹¹⁸ PIM. JA, 822.

¹¹⁹ Németh A. [254] 104.

¹²⁰ Vál. lev. [11] 334.

¹²¹ I. m. 327.

¹²² József J. [176] 339–341.

¹²³ Kortársak [202] I. 419–424.

dali a kormány, s ez ellen indít felkelést 1936. július 18-án Franco tábornok. Elindul a spanyol polgárháború. Valójában ezzel megkezdődik a második világháború is. A baloldali értelmiségiek – köztük a Szép Szó köre – számára azonnal világos: az európai kultúra sorsa forog kockán.

Balatonszárszó, 1936 nyara

József Attila az augusztust Szárszón tölti az Eta által bérelt panzióban, július 25-én Etának írt levelében jelzi: „szerdán vagy csütörtökön én is megérkezem”.¹²⁴ Eta maga, mint egy levelezőlapjából tudjuk, Balatonlellén van.¹²⁵ Augusztus 5-én ír Attilának először Ignotus Pál, beszámolva arról, hogy „itthon semmi különös újság nincs, készülünk a következő számra”.¹²⁶ Megtudhatjuk, hogy József Attila kéziratokat vitt magával olvasni Szárszóra – ezeket utóbb, augusztus 10-én a szerkesztőségi titkárnő sürgeti –, majd augusztus 12-én ismét Ignotus Pál ír mérges levelet:

„Attila,

a legnagyobb disznóság, amit csinálsz, úgy látszik, okot gyűjtesz a következő sértődésre, azonnal írd, hogy mi van Veled, mit csinálsz, min dolgozol és lehetőleg küldj már verset. [...] Nem készül valamely spanyol tárgyú vagy célzású versed?”¹²⁷

Ugyanebből az – egyébként telefonon a titkárnőnek diktált – levélből tudjuk, hogy szó volt róla, Hatvany Berci leviszi autón, vagy Attila jön föl: „Persze, nagyon jó volna, ha keddre fel tudnál jönni, de még fontosabb, hogy kipihend magad.”

Újabban előkerült dokumentumok arra utalnak, hogy többször találkozott Balatonszárszón a Siófokon üdülő Sólyom Jankával. Sólyom Janka ismert színész és „dizőz” volt – három sürgönyt is küldött Szárszóra,¹²⁸ szeptember 9-én pedig ugyancsak Siófokról levelet, már Budapestre: „Rém sajnálom, hogy nem sikerült a week-

¹²⁴ Kedveseim! [185a].

¹²⁵ PIM JA 821.

¹²⁶ Vál. lev. [11] 330.

¹²⁷ Vál. lev. [11] 331–332.

¹²⁸ Kiss Ferenc tulajdonában.

endet összehozni... Kérem hívjon fel péntek reggel 1 óráig 2–3 közt.” Talán ugyancsak Sólyom Janka az a színésznő, akire – már 1937 nyarán – Flórának írott levelében utal, dicsekedve, a költő.

„Ez volt az utolsó szép nyara. Lesülve, meghízva, frissen tért haza, büszkén szép verseire, melyekbe belevarázsolta a gazdag nyár minden sugarát és hevét...”¹²⁹ Barátainak utóbb, már a Teréz körúton felolvasta verseit.

Több közvetett utalásból arra következtethetünk, hogy a balatonszárszói tartózkodás szeptember második hetéig tarthatott – erre vall a biztosan ott írt versek tárgyi utalásainak sora, és az is, hogy a Szép Szó szeptemberi számában nincs írása. A július-augusztusi, összevont számban még jelent meg egy fordítása: Čapek *Humanizmusa* – voltaképpen a Népszövetség egy bizottsága, a Commission Internationale de Coopération Intellectuelle budapesti ülésén, júniusban tartott felszólalása, a békevágy és a humanizmus szellemében, az antifaszizmus jegyében tartott beszéd, amely így egybecseng *A Dunánál* soraival is.¹³⁰

Bizonyosan balatonszárszói vers *A hullámok lágy tánca...* kezdetű, a háromrészes *Balatonszárszó* – és nem lehetetlen, hogy a *Jaj, majdnem...* kezdetű is. Mögöttük élményanyagként ott a szárszói hetek hangulata, a tó, a fák – és egy „könnyű” kaland, egy nem azonosított nő (esetleg a fent említett Sólyom Janka?).

*A hullámok lágy tánca s odaát
a lombok gyenge lejtése az éjjelt
lassudan hozták s csillagok raját
hívták reszketni az egekre széjjel.*

*Igy ők. S az érzelmek is csendesen
mozdulnak benn a szívben ringatóan,
emlékezés visszfénye, szerelem
hatalma ring, mint a nagy víz a tóban.*

¹²⁹ Németh A. [254] 104–105.

¹³⁰ Szövegét és keletkezéstörténetének adatait l. ÖM 4. [10] 258–259. Hogy a Szép Szóban megjelent szép szövegből mennyi van az eredetiben, és mennyi József Attila hozzátétele, továbbírása, az még további vizsgálatra vár. Mindenesetre József Attila jellegzetes mondatritmusában és fordulataival szól. („Ellene vethetik és joggal...”)

*Én nem értem, csak érzem az egészet.
Itt tangót jár a sok lány és fiú,
a sok számitó, kedves és hiu.*

*Mert ez itt egy divatos nyári fürdő.
De némán, hiszen ráér a természet,
a zene mögött zug az örök erdő.*

A szonetról szép elemzést ad Széles Klára: „Test és lélek: az idegek reszketése, emlékek ringása beléköltözik az imbolygásukban megjelenített égi fényekbe. Az érzetek egymáshoz fűződő láncolata szemünk előtt formálódik. [...]”

Egymásba játszik a háromféle természeti mozgás. Ez a »lány« tánc, »gyenge« lejtés, csillogó reszketés egyetlen költői mondat, egyetlen lírai lélegzetvétel szülötte. 1936 nyarán, a balatonszárszói családi panzióban József Attila az esti Balaton békéjét ízlelgetve idegeit, szívét békélteti. A csillagvilág rezgése a víztükör és faágak ingásával összefogva előlegezi és előhívja a lélek rebbenéseit. [...]

Megismétlődik a lélekben is a természet egymásnak továbbadott, egymást tükröző mozgásainak képe, ritmusa. Az éjjelt, a csillagrajt hullámok és lombok ringása hozta; de megfordítva is igaz módon, hiszen az éjszakai szél lengése fodrozta a vizet, susogtatta a fákat, az egek növekvő homálya csillantotta fel a csillagok sziporkázását. Alany és tárgy, cselekvő és engedelmeskedő felcserélhető együttesként ölelkezett össze.[...]

Felbukkan, a képek közé szövődik a tánc közvetlen jelenléte is, a Balaton-parti, nyári szórakozóhelyről kiszűrődő muzsika nyomán a forgó párok elképzélése.[...] S ezeket a környezetet teljes realitásában felidéző sorokat hirtelen váltja fel az ismét átvitt értelmek magasságába emelő két zárósor.[...] A »zene mögött« felzúgó »örök erdő«, zengést asszociáló »z« alliterációjával feltámaszthatja az egész szonettben uralkodó, alapvetően zenei hangzások lány tánctát, az egymást váltó, lágyan összefogódzó hangzók visszatéréseit. Kezdetben mindjárt a közismerten erősen zenei, laterális »l« lengedezése fogad bennünket. [...] Később is az »érzelmek« »mozdulnak«, s az »emlékezés« visszaverődéseként a »szerelem hatalma« büvöl. Felfokozzák ezt a lebegő hatást a nazálisok hintázásával

(hullámok, tánca, lombok, gyenge, reszketni, érzelmek, csendesen mozdulnak benn a szivben, ringatóan, emlékezés, szerelem hatalma ring, mint a nagy víz a tóban; Én nem értem, érzem, tangót jár a lány, a számitó; s végül is: némán, hiszen, természet, zene mögött). A könnyűséget, súlytalanságot idézik a leheletként képzett »h«-k és »j«-k (hullámok, hozták, hívták; – majd: – hatalma, hiszen, illetve: lejtése, éjjelt, raját, széjjel, jár). Az első sorok hangzós »á«-i (hullámok, lágy, tánca, odaát, raját, hívták) csak a befejezést megelőzően találhatóak meg újra (jár, lány, számitó, nyári, némán, ráér). He-lyüket átadják az utolsó sor hangsúlyossá váló »ö«-inek (mögött, örök, erdő). A csillagokat visszacsengető csendesen, a »szivben« szóra válaszoló »szerelem« reszketés és emlékezés »visszfénye« szomszédságában, akárcsak az »éjjelt«, »széjjel«, »érmek«, »emlékezés« fénye, az »Én nem értem, csak érzem az egészet« kijelentés és rá felelő »némán« ráérő »természet« az »é«k és zizegő, sziszegő hangok elszaporodásával a ki is mondott ringás, ringatás mesteri verszenéjét teremti meg.¹³¹

Mindemellett talán nem egészen tartotta maga se késznek a ver-
set. Az 5. sor ügyetlen: „Igy ők” – a 12. sor kissé darabos magyará-
zó volta is erre vall. Nem is jelentette meg.

A vers vége viszont a végtelenbe lendül – s feltűnik ez évek egyik
legjelentősebb motívuma: a megváltozott, zúgó háttér-erdő:

*De némán, hiszen ráér a természet,
a zene mögött zug az örök erdő.¹³²*

Balatonszárszó

I.

*Zúg már az ősz, gyűlik és kavarog,
fehér habokba szagatja a zöldet.
Fogócskázna az apró viharok,
az ablakban a legyek megdöglőnek.*

¹³¹ Széles [342] 180–183.

¹³² Németh G. Béla szerint a harmadik strófában „a fiatal Kosztolányira, sőt némileg Heltaira emlékeztető érzelmes frivolságot, frivol érzelmességet pendít”. (Németh G. [255] 236.) (Magam inkább ironikusnak tartom.)

*Nyafog a táj, de néha némaság
jut az eszébe s uj derűt lel abban.
Tollászkodnak a sárga lombu fák,
féllábon állván a hunyorgó napban.*

*Kell már ahhoz a testhez is az ágy,
mely ugy elkapott, mint a vizek sodra.
Becsomagoljuk a vászonruhát
s beöltözünk szövetbe, komolykodva.*

II.

*Míg nyugtalanul forgott nagy, lágy habokon az az éj,
a csónak alatt hűvös öblögetési kotyogván,
én nyugtomat ott leltem piros ölben, amint a szeszély,
meg a természet gyönyörűn lecsapott rám.*

*Én fáztam előbb, mert ősz volt már s aki emberi lény,
az mind szomorúbb, mikor újra tanulna remegni.
Kettős remegés tölt: vágy s hűvös árnyak így ősz elején,
mikor elkezdnek a szelíd öregek köhögetni.*

III.

*Je n'ai point de thème,
excepté que je t'aime –*

*kölneni csak ezt tudtam,
mert mindig elaludtam,*

*hisz annyiszor öleltem,
ahányszor rája leltem.*

*Szemüveg volt az orrán,
az alól nézett énrám*

*s amikor magamhoz szorítottam, a szemüveg alatt
hunyta le a szemét. Pedig mindig zavarják az embert.*

Szívemben bizony kín dult,
mikor a vonat indult,

de nem sokat merengtem –
esett, hát hazamentem.

Száz gramm dohányt hagyott rám,
hogy legyen cigarettám.

S nem álmat, hanem alvást.
Nem látjuk többé egymást.

A háromrészes *Balatonszárszó* mintha csak verstani-metrikai erőpróba lenne. Az I. rész szabályos, 10–11-es, négysoros keresztímes szakaszokból áll – tehát megint a komoly ódaformát választja ezúttal könnyedebb, de most is búcsúzó gesztussal. A II. része a legsajátosabb kísérlet: anapesztusos sorokból, két négysoros strófából áll. „A hosszú sorokat keresztírmek kapcsolják össze. A harmadik és hetedik sor tizenhét szótagú, a többi tizenötös, a tizenkettes negyedik kivételével.”¹³³ Hogy a nála elég ritka anapesztusos sor kialakítása izgathatta elsősorban, azt a vers egy újonnan előkerült kézírata is bizonyítja, amelyre a metrumképletet külön feljegyezte.¹³⁴ A III. rész pedig ugrálós-játékos jambikus hetesekből áll, páros rimmel, középen két prózai sorral. Pusztán formai játék? Talán meg akarta mutatni a klasszikus formákhoz akkor visszatérő fiataloknak, hogy ő is tud ilyet?

Persze nemcsak verstani játék – József Attila őszképeinek sorába is illik, ezúttal az ősz szörnyűsége még csak fenyeget. A vers a József Attila-i tájképek antropomorfizálási technikájának egyik leg szebb példája. Az ősz „gyülik s kavarog”, a táj „nyafog”, a „sárga lombu fák” „tollászkodnak”, az éj „nyugtalanul forgott nagy, lágy habokon...” („az az éj” – tér vissza majd Radnótinál az *À la recherche...* soraiban).

¹³³ Szilágyi [355] 65. Vekerdi József szerint: „hatos, hatod-feles, ill. ötödfeles jambico-anapeszticus sorok”. (Vekerdi [431] 442.)

¹³⁴ F. Csanak [79] 444.

De a költő játékos dicsekvéssel mesél már véget ért szerelmi viszonyáról – a vers III. részének táncos ritmusában jelentékteleníti az esetet:

*de nem sokat merengtem – –
esett, hát hazamentem.*

Talán az egyetlen példa a József Attila-i költészetben – a kései költészetben biztosan, hogy a szerelem nem kínzó érzés, fájdalom, iszonyat, s nem is teljesíthetetlen vágy, hanem valóban könnyű kaland. Egyetlen – most már életében az utolsó is. Németh Andor kevéssel utóbb, a Szép Szó 1937. februári számában a *Nagyon fáj* kötet kapcsán azt írja: „A régi József Attilára emlékeztet a Balatonszárszói ciklus paysage intime-je és diákos bonhomija”.¹³⁵ Németh G. Béla szerint viszont „A vers az egymást ütő s az egymást kioltó összetevők nagyon is szándékolt és láttatott, már-már sanzonos-orfeumos egybeillesztésétől, kiszámítottságától nyer (sírósan) fölényes, (akartan) hetyke, (demonstratívan) hányaveti hangnemű kifutást...” Úgy látja, hogy a versben mutatkozó „fölény, ez az erőéret egy önmaga iránt való s állandóan jelenlévő székszis ellenében van... uralkodóvá emelve. [...] kezdettől kihívóan erőszakot kontrapunktikával dolgozik.”¹³⁶

Talán még szárszói, vagy a Pestre való érkezés első napjaiból való, két szerelem közti vers a *Jaj, majdnem...* A Szép Szó októberi számában jelent meg.

*Jaj, majdnem szétfeszít a szerelem!
Jaj, majdnem összenyom a félelem!
Egy ölelésben, asszonyok,
ki halna meg velem?*

*Oly gyors a nyaram s lassu a telem –
az ősz kockája kit mutat nekem?
A lesi-csász idő elől
ki szállna el velem?*

¹³⁵ Kortársak [202] I. 478.

¹³⁶ Németh G. [255] 236., 238–239.

*Csillagok rácsa csillog az egen:
ilyen pincében tart az értelem!
A mindenséget, asszonyok,
ki vetné szét velem?*

Itt egy éppen elmúlt és egy vágyott szerelem közötti lélektani vákuumban csattan ki a szenvedély. Részint az, amit később oly pontosan nevez meg: „már nem képzelt ház üres telken” – részint az, amit mindig is tudott: a szerelem a mindenséggel függ össze, abba torkollik. Ugyanakkor a vers némileg új lírai magatartást kifejező alapformája a hangos jankiáltás: „Jaj...” kezdődik, és közvetlen felszólító, esdeklő hangja végighúzódik a versen. Ezt a modellt követi majd a *Kiáltozás* és természetesen még a *Nagyon fáj*.

Itt még lelkes, bizakodó, vállalkozásra felhívó a hang – bár Takács Etel úgy látja, hogy „első két sora fájdalmas-kínos nyüszörgés”, a harmadik szakasz elején pedig „egy hirtelen felismerés kitörő indulatával” szól.¹³⁷ „Ebben a versben is jelen vannak a dermesztő képsorok – lelket összenyomó félelem, a halál, a gyors nyárral szemben a lassú tél, a lesi-csösz idő, a csillagok rácsai, a pince –, de ott van a kitörés, a megújulás vágya is, a szerelem útján.”¹³⁸

A vers kiáltozásszerűségét, megszólító jellegét erősíti a bájoló-varázsoló refrén:

...
ki halna meg velem?

...
ki szállna el velem?

...
ki vetné szét velem?

S a két legyőzendő erő: a végzet, a törvény: „csillagok rácsa... az egen...” és a – valószínűleg általa képzett jelzővel alkotott – „lesi-csösz idő”.¹³⁹

¹³⁷ Takács [369] 49.

¹³⁸ Szilágyi [355] 37.

¹³⁹ Ady *Elfogyni az ölelésben* c. versével való „genetikus összefüggés”-ről l. *Tverdota* [411b] 145. A szerelmi és politikai motívum közötti határ elmosásáról ír Révai [290] 33. – Németh G. Béla szerint „...a kimondás gyors vágyában nem érik teljes értékű, világos tárgyú lírai közléssé...” (*Németh G. [255] 239.*).

„A lesi-császár idő” a világ, Magyarország s saját élete problémáinak halmozódását hozta el 1936 őszére. József Attila — egyénileg is — minden eddiginél nehezebb helyzetbe került: betegsége „hangosá vált”. Az 1936-os év ősze azonban minden gondolkodó ember számára reménnyel és csalódással teli, nehéz időszak. Még folyik az olaszok háborúja az abesszinok ellen — egyre világosabb: a német nácizmus háborúra készül. Már elveszett minden illúzió és remény — világos, hogy a hitleristák hosszabb távra rendezkednek be.

Mint említettem, 1936. július 18-án indul a spanyol köztársasági kormány ellen az ezredesek lázadása, közöttük marokkói csapatok élén Franco tábornok. Ettől kezdve véres és iszonyatos harcok kezdődnek, megkezdődik a spanyol polgárháború, falvak és városok bombázása — mindkét oldalon öldöklés, gyilkolás.

De egy második sortűz is eldőrdül: 1936. augusztus 25-én Moszkvában kivégzik a forradalom régi vezetőit, Zinovjevet, Kamenyevet és 18 társukat.

Ami tehát a baloldali értelmiség számára támasz és segítség lehetett volna, megsemmisülőben van. József Attila baráti körében is állandó vitatéma, gondolkodási dilemma a kérdés. „Az a per, amely a múlt hónapban folyt le Moszkvában — mondja Fejtő Ferenc *Erasmus, vagy beszélgetés a humanizmusról* című tanulmányának egyik szereplője — épp úgy mellettem szól, mint Danton kivégeztetése. A valóságban eddig még mindig csődöt mondtak azok a kísérletek, amelyek az erőszakot a tisztességes eszmék szolgálatába akarták állítani...”¹⁴⁰

Hatvany Lajos pedig felidézi Zinovjev alakját és szavait egy húszas évek eleji berlini gyűlésen, és ezt állapítja meg: „S íme, most itt van az a Zinovjev, aki halállal bűnhődött a burzsoáziának haláltosztó biztonságos hitéért, mellyel a proletáriátuson csüngött s annak világot megváltó nagyszerű jövőjét várta.”¹⁴¹ Szomorú és melankolikus konklúziója: „minden lázadás hiábavaló...”

¹⁴⁰ Fejtő F.: *Erasmus, vagy beszélgetés a humanizmusról*. Szép Szó, 1936. okt. 21.

¹⁴¹ Hatvany L.: „Nyi-i-ickt gut sein”. Szép Szó, 1936. okt., 67.

„Az orosz Thermidor után vagyunk” — írja a Századunk tanulmányírója, Szirtes Andor a pereket elemző cikkében.¹⁴² A baloldali értelmiség dilemmáját — kapitalizmusellenességét, szocializmus iránti rokonszenvét és keserű csalódását a Szovjetunióban — messzehangzó érvénnyel foglalja össze André Gide híres könyve, az *Utazásom a Szovjetunióban (Retour de l'URSS)*. Franciaországi megjelenése és első visszhangja után Fejtő Ferenc ír róla fontos és összefoglaló cikkben, a Szép Szó 1936. decemberi számának élén,¹⁴³ „Gide valóban csalódott abban, amit látott. Csalódott Oroszországban. S ez kellemes lehet a jobboldalnak. Csakhogy Gide, ha kifogásol valamit, *épp azt kifogásolja Oroszországban, ami benne más színezetű diktatúrákkal rokon.* [...] Amiből kiábrándult, nem is valóság, hanem csak egy messianisztikus ábránd.” Fejtő utal rá, hogy Gide szembetalálkozott Sztálin kultuszával, a konformizmussal, az öncsalással: „Nem is annyira az a baj, hogy rosszul élnek, hanem az, hogy azt hiszik, jól, sőt a legjobban élnek. A propaganda, a nevelés ennek az alaptalan önhittségnek szolgálatában áll [...] Gide könyve, amikor Oroszországról szól, felzaklat és választásra kényszerít” — egy egész baloldali értelmiségi csoport dilemmája ez. Ismeretes egyébként, hogy a könyv — Déry Tibor fordításában — nemsokára magyarul is megjelent, és Déry éppen emiatt kommunista lázításért kapott nyolc hónapi börtönbüntetést.

Bár József Attila már egy ideje kialakította véleményét a bolszevizmusról, és így nem volt számára meglepetés Gide könyve — de mindez egyszerre: Franco támadása és Zinovjev kivégzése, a német fegyverkezés és a sztálini terror — iszonyatos erővel nyomasztotta. 1936. őszi emberiség-verseinek hangját és kétségbeesését ez is motiválja — ebből is érthető a *Világosítsd föl, az Irgalom, a Kész a leltár* hangja, indulata.

A magyar belpolitika ez őszön egyelőre csendesebb. A már hónapok óta súlyosan beteg Gömbös Gyula október 6-án meghal, és október 10-én az addigi földművelésügyi miniszter, Darányi Kálmán alakít kormányt. A gömbösi „reformkornak” vége, úgy látszik, egyelőre hagyományosabb, konzervatívabb irány kerül hatalomra.

¹⁴² Szirtes A.: Thermidor után. Századunk, 1936. szept.—okt., 325–329.

¹⁴³ Fejtő F.: „Ami fontosabb Oroszországnál is” (André Gide: *Retour de l'U.R.S.S.*) Szép Szó, 1936. dec., 193–209.

Jelképes egybeesés – s a baloldali sajtó bőven tárgyalja is –, hogy ez évben Thomas Mannt megfosztják német állampolgárságától, az irodalmi Nobel-díjat az ugyancsak német Carl von Ossietzky kapja, aki német koncentrációs táborban ül.

Az 1936. év különben a magyar irodalomban fájdalmas veszteség és nagyszerű művek éve. A fájdalmas veszteség: Kosztolányi halála. Vele az emberközpontú 19. század, a humanizmus és az érzékenység ment el.

A Nyugat, Babits vezetésével ekkor még őrzi vezető helyét – az ún. „esszéíró nemzedék” egyre fontosabb szerephez jut, elsősorban Halász Gáborral. A Nyugat ún. harmadik nemzedéke is egyre többször jelenik meg. A folyóiratban különben Illyés Gyula a legtöbbit közölt szerző, fontos szerepe van ekkor a Válaszban is. A „népi mozgalom”, a népi írók köre ez évben radikalizálódik – a nagy szociográfiák megjelenésének éve ez. Németh László azonban a korábbi évekhez képest ekkor némileg visszaszorul, csalódott, és a Tanúba vonul vissza.

A kommunistákhoz közel álló folyóiratok közül a Gondolat ez évben jut jelentős szerephez, szépirodalmi anyaga szürkébb s jelentéktelenebb, tanulmány és kritika része erős. A Korunk is igyekszik lépést tartani az eseményekkel.

Ma, a kilencvenes évek szemszögéből visszatekintve: egész sora említhető azoknak a műveknek, amelyek túléltek az évtizedeket. 1936-ban jelennek meg a nagy eredetkönyvek, a „gyökerek” művei: Illyés Gyula: *A puszták népe* (hatalmas kritikai visszhanggal), Veres Péter: *Számadás*, Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás*. A nagy szociográfiák, dokumentumművek közül ekkor jelenik meg: Szabó Zoltán *A tardi helyzete*, Nagy Lajos keserű könyve, a *Budapest Nagykávéház* – Bálint György publicisztikájának egyik jó periódusa ez, az *Intelem kezdő felháborodóknak* időszaka, Szerb Antal *Hétköznapiak és csodákjái*.

Elmúlt a nagy dalok kora! Tűnődő,
alázatos lett egykor gögös elmém.

...

Már másra hagyom e fura világot
mely tudj' az ördög, elromlott kezemben...

– olvassuk Illyés Gyula *Befejezés tetszés szerint* című versében a Nyugat 1936. szeptemberi számának élén. Ugyanebben a számban mondja ki az új „lírai realizmus” esztétikáját:

Egy nyír, egy nyár, egy sornyi krumpliágy,
a krumpli közt egy törpe délibáb,
egy napraforgó... félszegen ezek
várják tőlem hogy versbe lépjenek
és mint az emberek
a pusztáról tán elkerüljenek –

(Délben)

Szabó Lőrinc és József Attila

József Attila és Szabó Lőrinc azonban éppen az ellenkező irányban indulnak el.

Szabó Lőrinc költészete már az 1930-as évek elejétől közel kerül József Attiláéhoz. Személyes viszonyuk, ha nem is szoros, de végig szívélyes volt – Szabó Lőrinc is említi, Szántó Judit is szól róla az emlékirataiban, hogy a *Te meg a világ* kötetet elolvasva József Attila azt mondta: „Megint van egy költőnk. Milyen szép ez a vers. Figyeld csak: »Mint héj az almát, borít a magány«”.¹⁴⁴

Szabó Lőrinc indulásának george-i szélességű és zengésű klasszicitása, a *Kalibán* és *A Sátán műremekei* vad, expresszionista ízű lázadása után 1932-ben jelent meg a *Te meg a világ*, a köznapokba megtért költő legalábbis formákban „lehiggadt”, kortársai számára is meglepő kötete.

A *Te meg a világ* meg a *Különbéke* lírája érintkezik leginkább a József Attiláéval. Igaz: Szabó Lőrinc költészetének hangja mindvégig drámaibb, önmagával vitázóbb, félbeszakítottabb, zaklatottabb – ennek formai-lélektani megjelenése szövegeiben a szinte állandó éles áthajlás. Szabó Lőrincnél sokkal gyakoribb az epikus kompozíció is, az időben játszódó hosszabb vagy rövidebb történet, költészete olykor szinte anekdotikus.

¹⁴⁴ Szántó [338] 125.

Ami mégis József Attila ekkori lírájával közös, az a költői én szerepe. Az önmagát kíméletlenül analizáló én, amely ugyanakkor elszenvedi a századközépi költősorsot, az én, akinek rá kell ébrednie, hogy „az ész az érdek rimája”, aki tőle különválnak érzi fellázadó testét; aki küzd betegséggel, állandóan kísérti a halál, és akit a testi szerelem vágya magas izzásra hevít.

Versformálásban, metaforatechnikában mély különbség van ketjük között – és Szabó Lőrinc mindvégig megőrzi egészségét, pszichikuma egységét, talán úgy is, hogy önzésből épít falat maga körül. De egy adott pillanatban, 1932 és 1936 között mégis ők ketten jelentik a magyar líra késő modern korszakának, a költői én kiteljesedésének legmagasabb szintjét, egyúttal a magyar versbeszéd számára új lehetőségeket nyitva meg.¹⁴⁵

József Attila lakásai 1936 őszén

1936 ősze: József Attila életének – ismét – viharos és válságos időszaka. Mint utaltam rá, valószínűleg szeptember közepén jön meg Szárszóról, és valószínűleg ekkor történt az a botrány, amelyről József Jolán részletesen számol be könyvében. Eta és Ödön az év folyamán betársultak egy pesti panzióba is (a Teréz utca 39. szám alatti Club-panzióba). Az eset előzménye: „...Mikor Attila elköltözött a Korong-utcából, megbeszélte sógorommal, hogy ő is odaköltözik. Azonban a társ ebbe nem egyezett bele. Ez üzlet, mondotta.[...] Végül is, csakhogy a helyzet megoldódjon, abban állapodtak meg, hogy Attila szeptember 1-jére kibérli a »legolcsóbb« szobát. Ez a sötét, udvari »olcsó« kis szoba reggelivel, ebéddel havi százötven pengőbe került volna.[...] Abban állapodtunk meg meg, hogy másnap odaszállítja könyveit, és könyvállványát, aztán leutazik Szárszóra, ott tölti a nyarat.

Az Erzsébet királyné úton egy szenesembertől bérelt kiskocsit Attila. Könyveit papírba csomagolta és spárgával kötözte át. Harminc-harmincöt darab ilyen kis csomagot csinált. Újonnan vásárolt

¹⁴⁵ L. a fentiekén túlmenően *Kabdebó Lóránt*: A dialogikus poétikai gyakorlat klasszicizálódása. *Literatura*, 1996. 19–35.

vászonböröndjébe becsomagolta ruháit. A szenesember a ház elé húzta a kocsit, Attila és Judit először a könyvvállványt vitték fel, ráfektették a kocsira, aztán lehordták a rengeteg csomagot és a bö-röndöt is. Mindent felpakoltak a kocsira, aztán elindultak. A Város-
ligeten keresztül, amíg a városba nem értek, tolták hátul a kocsit és vigyáztak, hogy le ne potyogjon róla semmi. Itt Judit búcsút vett és Attila egyedül folytatta útját. A járdán ment, onnan vigyázott, el ne vesszen valami a kocsiról.

Amikor megérkeztek a ház elé, Attila felszaladt. Utasítottam a szolgát, hogy menjen le, segítsen fölhordani a holmit.

A panzió társtulajdonosa, amikor látta a hurcolkodást, szalad-
gálni kezdett a hosszú, zárt folyosón. Izgatottan sürgött-forgott, ug-
rált, mint egy szem bab a fazékban. Gyanakodva nézte a sok cso-
magot, vajon mit csempésznek be az ő panziójába. Amikor úgy
vélte, nem hallom, utasította az inast:

– Tegye le ezeket a csomagokat, magának más dolga van most.

Aztán, amikor végül a könyvvállvány is fent volt és bevitettem At-
tila leendő odújába, összezsapta a kezét, berohant a szobájába és
bevérgta maga mögött az ajtót.¹⁴⁶

A nyár elmúltával Makai Ödön Jolán szerint 2500 pengővel adós
maradt a társának – így kiéleződött a családdal a viszony, Jolán
ekkor „a konyhát vezette”.

Mikor Attila vidáman megérkezett Szárszóról, a panzióba ment,
könyveit kereste. A társ kivitette a könyveket, Jolán visszavitette, de
a társ csúnya botrányt csapott, kiadta a szobát másnak, gorombás-
kodott. „Itt ő az úr. Azt teszi, ami neki tetszik. Neki tartoznak, Két-
ezeröttszáz pengővel. És a kamatokkal. És azonnal vitessük el az
idehozott csomagokat. Szép kis panzióvendég, harminchat cso-
maggal jön, papírral és spárgával összetákolva. Még egy rendes bö-
röndje sincs... Igen, azonnal vitessen el mindent, mert rendört
hív.[...]

Attila mélyeket lélegzett és ökölbe szorította a kezét. Hirtelen
mintha megnőtt, megnyúlt volna. Száját keményen összeszorította.
Az volt az érzésem, már nem tudja tovább fékezni magát, ráveti
magát erre a szörnyű emberre és addig el nem ereszti, amíg meg

¹⁴⁶ József J. [176] 340–342.

nem fojtja. Szemei kerekre nyíltak, szemgolyói meredten szegeződtek a fekete ember jobbra-balra ugráló tekintetére. Még egy pillanat, csak annyi, hogy Attila szeme megmozdul és máris felszabadul benne az irtózatos erővel lefogott indulat és akkor az ott szemben nem handabandázik és nem ordít tovább.

A sötét ember egy pillanatra Attilára tekintett és máris sarkon fordult. Belódult a szobájába és kétszer ráfordította a kulcsot az ajtóra.

Minden ízemben remegtem. Nem jött hang a torkomból. Reszketett a kezem, amint babrálgattam Attila kabátjának hajtókáját. Alig tudtam megszólalni:

– Gyere, Attila. Lefekszel a díványra. Majd én a földön alszom. Aztán, majd holnap... – dadogtam, de Attila félbeszakított:

– Nem maradok. Elmegyek.

– De hát hova mennél most? Nem engedlek Attila...

De Attila mintha nem is hallotta volna szavaimat.

– Szervusz! – mondta és elindult a hosszú folyosón.

Később tudtam meg, hogy éjjel egy óráig csatangolt az uccákon. Akkor felcsöngette Németh Andorékat. Azok látva, milyen feldúlt állapotban van, nem kérdeztek semmit. Sietve előcipelték a kis tábori ágyat, megágyaztak Attilának és magára hagyták.¹⁴⁷

Utána József Attila a Szentkirályi utca 6. III. 41. alá költözött – innen keltezi október 5-én kelt leveleit. Erre a lakásra Horváth Tibor így emlékezik: „...az esztergomi múzeum igazgatója, Nagy Zoltán lakott ott előtte. Szép, nagy udvari szoba volt... Attila rendkívül kedves és rendkívül boldog volt, hogy házigazda lehetett ilyen szép, nagy lakásban... ott volt sógora, aki hozott demizsonban bort... lehetünk 8–10-en nála és mégsem volt a szoba zsúfolt...¹⁴⁸

Talán itt adta azt az estélyt, amelyről Bányai számol be, és ahol a Szép Szó gárdáján kívül néhány költő és író volt jelen. „Itt ismerkedtem meg Hatvány Bertalan báróval, akinek a jelenléte kétségtelenné tette a válogatottan finom ételek és a szalmafonatos üvegű drága italok eredetét. Ekkor... láttam utoljára egészen Attilát, olyannak, amilyen ő valaha régen volt. Elevensége, vidámsága több

¹⁴⁷ I. m. 348–349.

¹⁴⁸ Horváth T.: Emlékezések [149] 131.

volt, mint vendégeit szórakoztatni akaró házigazda szívélyeskede-
se.”¹⁴⁹

Október 28-án azonban már új helyről, a Váci út 4. II. 9. címről ír levelet – Gyömrői Editnek.¹⁵⁰

Ez után rövidesen ismét elköltözik – november 9-én már a Teréz krt. 48. II. 3. alól címezi a levelét. Telefonja is van: 25-8-25. Ezt a lakást Vágó Márta így írja le: „A második udvarban, a harmadik emeleten egy ügyvédi iroda mellett lakott, panaszkolta, hogy előbb azt hitte, jó lesz, hogy iroda mellett van a szoba, este zavartalanul tud majd dolgozni, de kiderült, hogy sok hátránya is van az ilyen háztartás nélküli lakásnak, az altiszt, aki családjával takarításért a konyhaszobában lakott, olyan szegény volt, hogy még egy ruhakefe sem volt a házban. Attila szobájában a székeken, az asztalon, a földön, mindenfajta és -féle könyvek, füzetek, folyóiratok heverték hatalmas halmokban... Csak azután láttam az ágyat, vakító fehér ágyszőnyegekkel, rendesen megágyazva, a kályhát, melyben lobogott a tűz, és amellet az ő kis könyvespolcát (ez és az írógép saját tulajdonai voltak a bútorozott szobában), ahol szép rendesen sorakoztak a könyvek.”¹⁵¹ 1937. februárig, amikor először került a Siestába, itt lakott.¹⁵²

A betegség „hangossá” válása

1936 őszén válik „hangossá” József Attila betegsége, kortársai számára ijesztő jelekkel. Az időszak jellemzésére, mint máig legautentikusabb tanút, a néhány hónap múlva kezelését átvevő orvosát, dr. Bak Róbertet idézem:

¹⁴⁹ *Bányai* [42] 249–250. Nyilván ugyanarról az estéről van szó, amelyikről Németh Andor is beszámol (*Németh A.* [254] 105.), ahol szárszói verseit olvasta fel.

¹⁵⁰ Erről a lakásról írja Vágó Márta: „Attila a Nyugattal szemben lakik egy nagy sarokházban a Váci út legelején...” Horváth Tiborral hármásban felmentek hozzá. „Szörnyű vörös plüssfotelek és egy rézágý tátongtak fönt ránk. Valami átutazó jellegű hodály volt ez.” (*Vágó* [420a] 205–206.)

¹⁵¹ *Vágó* [420a] 244.

¹⁵² A Globus Fotóvállalat 1937 februárjában még ide küld (nyilván a Thomas Mann-találkozóról készült) fényképeket. (PIM)

„Betegségének rohamos fejlődése 1936 telén indult meg. Aki közvetlenül megfigyelhette, annak talán nem is lehetett olyan váratlan. A pszichotikus tendenciákat egy irreális körülmények között fogant és realizálhatatlan szerelem juttatta érvényre. A szeretett asszonyban, aki betegekkel foglalkozott, önállóságot, erőt érzett és anyát visszasíró lelke megint támaszt keresett. A gyermek ősi belekapaszkodásának ösztönével görcsösen ragaszkodott ehhez az asszonyhoz, elvakultan, belátástalanul, erőszakosan. A helyzet teljes irrealitását egyre csökkenő valóságérzéke nem láttatta vele. A pszichózis szélén tántorgó költő szerelmében a szeretésre, gyöngédségre, táplálásra váró síró gyermek színvonalára esett vissza. A simogató, belekapaszkodó kézben azonban már ott lappangott a támasztás, a gyűlölet, ami rövidesen pszichotikus méreteket öltött. Egyre inkább kellett látnia, hogy vágya nem valósulhat meg, ismét becsapottnak érezte magát, mert nem lehet »felnőtt« társa az asszonynak, s a simogató kéz fojtogató ökölbe rándult a vetélytárs megjelenésekor. Az asszonyt és a hozzátartozó férfit meg akarta ölni. Tömeges denunció, perlekedő és gyilkolási fantáziák töltötték be képzeletvilágát. De nem is állt meg a fantáziánál, két ízben megtámadta az asszonyt, veszedelmes szerszámokkal, fenyegető, sötét dühvel, majd lefegyverezve, a gyermek kifogyhatatlan könnyeivel zokogott. Ebben az időben írott versei a pszichózis áttörését már a be nem avatottak számára is nyilvánvaló tehették.”¹⁵³

Bak Róbert patográfiáját az 1938 óta eltelt évtizedek óta sokat vitatták, önmaga is kiegészítette, továbbfejlesztette. Az 1936. őszi történésekre vonatkozólag azonban magam az ő leírását tartom érvényesnek – ha a versekre vonatkozó megállapításait vitatom is. Fontosnak tartom még a patográfiának ezt a mondatát: „A pszichotikus fázis hangos tünetei kb. három hónap alatt lezajlanak, a költőnek az emberekkel való érintkezése majdnem teljesen híján van a kóros mozzanatoknak.”

A kortársak, barátok számára e hangos, pszichotikus fázis tünetei sokkal ijesztőbbek. Akinek alkalmá volt szkizofrén vagy akár

¹⁵³ Bak Róbertnek 1938 elején, a Szép Szó József Attila-émlékszámába írt József Attila betegsége c. tanulmányából. L. Kortársak [202] II. 1014. Az utolsó bekezdésben említett versek a Szép Szó 1936/10. számában jelentek meg.

borderline beteget közvetlenül megfigyelni, különösen vele élni, az tudja, hogy ezek a jelek és jelenségek váratlanok, kiszámíthatatlanok és racionális érvekkel sem érthetők. József Attila viselkedése e hónapokban valóban olykor ijesztő, rettenetes volt. Gyömrői Edit iránti vágyódását, majd a ki nem elégített vágya miatt fellépett agressziót látványos cselekedetek sorával kísérte.

Több verziója van az eseményeknek is. Magam a legközvetlenebbül érintett tanú, Gyömrői Edit véleményét tartom hitelesnek. Időskori emlékezésében így idézi fel azt a jelenetet, mikor Attila rátámadt a vőlegényére, Újvári Lászlóra: „Németh Andor összekevert két esetet. Abban, amit ő leír, nem volt se bokszer, se konyhakés. Attila eljött hozzánk, verekedni kezdett. Én azon igyekeztem, hogy kivigyem őket a rendelől, mielőtt a következő beteg jön. Beküldtem őket a másik szobába, főztem egy kávét és békésen folytattuk a beszélgetést. Volt ennél egy sokkal nehezebb szituáció is ugyanabban az időben. Egy este ülésünk volt a Kovács Vilmánál. Taxit vettem, hogy odamegyek és észrevettem, hogy egy másik taxi követ. Tudtam, hogy ez Attila. Alighogy bementem a Kovács Vilma-hoz, 3–4 perc múlva jöttek értem, hogy valaki keres. Akkor már mindenki tudott a dologról, és mind azt tanácsolták, hogy ne menjek ki. Mondtam, miért ne? Ez a Naphegyen volt. Én kimentem, és a kertajtó előtt állt Attila kis késsel a kezében, két kezével átfogva úgy odaszögezett a kerítéshez. És beszélt mint egy vízesés. Mint egy refrént, úgy hajtogatta: kis kés, de jó kés. És én tudtam, hogy ha egy rossz mozdulatot csinállok, akkor ezt a kést megkapom. Emlékeztem rá, hogy Hollós István egyszer mondta nekem, hogy soha sem szabad félni egy betegtől, mert akkor megijed attól, hogy félsz. Ezért egészen nyugodtan mondtam: »Attila, mi értelme van ennek? Se maga, se én nem kételkedem abba, hogy maga azt csinálhatja, amit akar.« Erre elejtette a kést, és azt mondta: »De nem mer velem sétálni jönni.« Éjszaka volt, és a Naphegy akkor alig volt beépítve. Azt mondtam: »Miért ne?« És két óra hosszat jártunk a Naphegyen, beépítetlen telkek között, és Attila beszélt és beszélt. Akkor már nem féltem. Halálosan fáradt voltam, két óra múlva levezettem a Lánchídhhoz, és azt mondtam: Attila, én most nagyon fáradt vagyok, és hazamegyek, holnap folytatjuk. Mert akkor még járt hozzám kezelésre. Ezután az éjszakai séta után írta azt a hosszú leve-

let, melyet most odaadok. (3. sz. levél) E levélben egy szót sem ír a késes jelenetről. Ellenben a beszélgetés folyamán valami olyasmit mondott, hogy ha ezt száz nyelven mondja nekem, akkor sem fogom érteni. Erre én valószínűleg nevetve azt mondtam, hogy én négy nyelven beszélek, de egy is elég lesz. Vagy valami hasonlót. És az, hogy kicsúszott a számon, hogy négy nyelven beszélek, az ebben a levelében leitmotiv lett. Sokkal fontosabb, mint minden más. Hogy miért, azt nem tudom. Talán úgy érezte, hogy én a fölényemet mutatom ezzel.¹⁵⁴ Az említett levél kelte október 28. A nagy konfliktus, amelyről Edit szól, és amelyet Németh Andor leír, tehát október 26-án vagy 27-én lehetett.¹⁵⁵

A „hosszú levél” döbbenetes dokumentum, vallomás József Attila kínjairól, anyakereséséről, nemi problémáról, sőt a nála nem szokatlan, bűnbakképző mechanizmusról. (Amikor például Editnek szemére hányja, hogy „engem szeretvén nem csúszott volna ki a száján, hogy négy nyelven beszél” – akkor ugyanaz a csodálattal vegyes féltékenység, a polgári asszonyokkal szembeni kisebbségi érzés jelenik meg, mint annak idején Vágó Mártával kapcsolatban a *Kláriskok* „aranyöv derekadon” sorában.) Ugyanakkor gyönyörű, drámaian, láttató erővel megírt írásmű. A tavaszi *Pszichoanalízis* című írásból ismert képzettel, „a két Edit”-tel kezdi, – később így folytatja:

„Én, Edit, nem rovak föl magának semmit. Olyan mindegy nekem, hogy kit vesz magához az ágyba. De azt mondja, hogy szereti Újvárit. Én őt alig ismerem, de nem is akarok róla rosszat mondani. Azonban mélységes szomorúsággal tölt meg valami, ami azt súgja, hogy maga ezzel magát is, engem is megcsal. Maga nem szereti őt – ezt elárulta akkor, amikor az jött a nyelvére, hogy négy nyelven beszél, hogy tehát elmenekülne nélküle, hogy tehát nem számít

¹⁵⁴ *Vezér–Gyömrői* [160] 623–624.

¹⁵⁵ Németh Andor első, 1942-es József Attila-könyvében elmondja, hogy Attila bejelentette: „végezniem kell ezzel a históriával. De előbb megölöm mindkettőjüket”. Majd felolvasott egy verset: a *Világosítsd föl!*. „Másnap felcsengetett G. E., Attila orvosnője és feldúltan közölte, Attila fenyegetőleg lépett fel vele szemben, ő tehetetlennek érzi magát, csináljak valamit.” Mikor Attila ezt megtudja, ennyit mond: „csak rá akartam ijeszteni. Nem kell semmitől sem tartanotok”. (*Németh A.* [254] 115–117.) Utóbb már részletesen kiszíneve adja elő Újvári és József Attila birkózását (i. m. 289.). Ennek Gyömrői által elmondott változata látszik hitelesebbnek.

rá minden esetben. Maga kiválasztotta őt s azért őt, mert maga illúziómentesen akar élni s beburkolózik az illúziómentesség illúziójába. A taxiban maga mondta neki, hogy szálljon ki a Meinlnél s ezért is követtem én magát és ezért is kell maga nekem. Tudja, mi van a maga parancsoló gesztusában? A kölkét védő anyaállat állandó harci kedve, az, ami a nők legtöbbszörében el van fojtva. Én ezt, Edit, nem mint kölkök, hanem mint apaállat szemlélem és azt mondom, gondolja meg, nem engemet szeret-e inkább? Én az ő helyében nem így viselkedtem volna és nem engedelmeskedtem volna magának, hanem előbb közöltem volna magával, hogy mit akarok tenni és együtt döntöttünk volna és azt hiszem, az én javaslatomat fogadta volna el maga, jöllehet az kockázatosabb és jöllehet engem szeretvén nem csúszott volna ki a száján, hogy négy nyelven beszél. Odamentem volna ahhoz a férfihoz egyenesen, nem bújtam volna (bocsásson meg ezért) a maga szoknyája mögé, hiszen az úgy sem takarhatna el egy férfit, aki van olyan nagy, mint maga és azt mondtam volna, nagyon higgadtan, tudván, hogy szerelemben életéről és halálról van szó: »kérlek, barátom, itt vagyok. Váltunk néhány szót. Te szereted az Editet, én is szeretem. Úgy hozta a sors, hogy ő engem szeret. Hidd el, fáj nekem, ami itt veled történik, érzem, mert én is lehetnék a te helyedben. Nem tudok okosabbat, mint hogy rendelkezésedre állok, hogy verekedjünk meg, hogy legalább verekedéssel enyhítsd a kint, melyet én személytelenül okoztam neked. Ezért a személytelenségért személyesen kell helytállanom, mert te is személyesen érzed azt a kint, mely voltaképpen személytelen. Arra nem figyelmeztethetlek, hisz magad is jól tudod, hogy ezért Edit még nem fog megszeretni téged, ha másért nem szeret, de lehet az is, hogy megszeret. Ez, jól tudod, most nem számít. Ismétlem, minden módon a rendelkezésedre állok, ha verekedni akarsz. De akkor kérlek, szorítsunk előbb kezet, mert enélkül, ha netán te győzol, örökké bujdosó leszel. Kezet adhatsz, férfiak vagyunk: voltaképpen a végzet ellen küzdünk, amikor egymásra támadunk.« És hozzátettem volna: »Ahogy a verekedés enyhítene fájdalmadat, úgy szüntetné meg az enyémet is, aki tudok együtt érezni veled, mert örülök is, hogy harcolhatok szerelmemért.«¹⁵⁶

¹⁵⁶ *Vezér—Gyömrői* [160] 626—627.

A levél szívhez szóló, drámai és kitűnően megírt szerelmi könyörgés a továbbiakban is. Ha nem született volna furcsa és lehetetlen szituációban – a legszebb magyar szerelmi levelek közé tartozna:

„Edit, maga azt mondja, fantáziáimat szeretem magában, ne higgye ezt, csak részben higgyen ebben. Az ember termelés is, nemcsak természet, valósító is, nemcsak való; az örömkeresési és kényszerülési elvpár nem a valósági elvnek ad helyet az emberben, illetve nem azzá fejlődik, hanem a valósági és megvalósítási elvpárrá. Maga, amikor gyógyít, éppúgy fantáziákat valósít meg, mint mikor én írok, s mint ahogy én szeretném magát a valóságban. Én örökké, szünetlenül ölelkezni szeretnék magával és magával tudnék is, mert a fiziológiai határokon túl is meg tudnám valósítani ezt a fantáziámat magával. Nagyon-nagyon szeretem! Amilyen voltam a maga szeme előtt, olyan végtelen tehetetlenné maga tett, de maga tehetné ennek a fordítottját is: csak a nagy zuhan nagyot, ne ejtsen el hát engemet!”¹⁵⁷

Egy másik, november 9-én kelt, Gyömrői Editnek írt levél folytatja a szerelmi ostromot – az előbbi levélnél zaklatottabb hangon, csavarosabb mondatokkal, a kényszerképzetek itt erősebbek, kínzóbbak:

„Ne féljen tőlem – mindenkitől félhet eztán, csak tőlem nem. Nagyon fáj nekem, hogy máshoz tartozik és nem hozzám. Azt hiszem, hogy maga nem jó ember, én csak azért akartam gonoszkodni, hogy közelebb kerüljek magához. Hát lehetséges az, hogy valakit ennyire kívánjon az ember és az ilyen értetlenül viszonzatlanul maradjon? Borzasztó. Nagyon fáj a szégyen is. Azt is szégyenlem, hogy bolonddá akart tartani és úgy akart eltávolítani magától. Hogy annyi rokonszenv nem volt magában, hogy megmondja az igazat és segítsen, míg magamhoz nem térek. Azelőtt nagyon szerettem, úgy kiszíneztem, hogy milyen boldogan élnénk együtt, maga értené, amit én csinálok és én érteném, amit maga csinál. Most ez sincs, most valami pusztá, meztelen vágy kábít maga után, akit ott láttam akkor az ajtóban s akit még olyan sokszor láttam. Az is fáj, hogy maga fölháborodik – az igazság az volna, hogy maga nem hábo-

¹⁵⁷ I. m. 629.

rodhatik föl még akkor sem, ha megölöm, ezt, ha maga annyira vissza tud utasítani, természetesnek kellene vennie. Persze, akkor még jobban kívánnám és nagyon szeretném, úgyhogy úgysem tudnám megtenni. Maga a gonosz, nem én. Én nagyon szeretnék nagyon jó lenni magához. Ugye, én vegyem tudomásul, amit más szeretne, legyen parancs a számomra, amit nekem maga »selyempapirosba csomagolva« ad, az óhaj, de ugye maga fölháborodva nem vesz tudomást arról, hogy nekem minden mozdulat, minden gondolat mennyi szenvedésbe kerül. Igazán megöltem volna már magamat, ha nem volna bennem az a szörnyűséges gyanú, hogy magának ez esne a legjobban, akkor érezné magát biztonságban. Hogy van szíve ennyi brutalitáshoz? Hát szabad ezt? Hiszen maga anya, maga szült már? Én igazán nem akartam mást, mint csak egy kicsit éreztetni magával azt a kint, amit maga kelt bennem azzal, hogy ennyire megtagad. Ugye, nekem nem szabad védekezni? Írtam egy hosszú verset arról, hogy ez mennyire fáj, s a vers nagyon szép és még ennek sem tudok örülni, mert tudom, hogy maga örülni fog neki, annak, hogy maga váltotta ki a fájdalmat, amelyből csináltam – és aztán miért ne lenne büszke erre, ha már semmi veszély nem fenyegeti? Ha tudná, hogy milyen gonoszságot művel, mintjárt jobb lenne hozzám.

Most azért irok, mert nekem nem kell a kikönyörgött találkozó. Hát akkor miért könyörögtem ki – kérdezi, persze, én »mindig mást« akarok. Nem igaz. Azért könyörögtem ki, hogy maga lássa, hogy nem kell félnie tőlem, hogy ne féljen, megnyugodjon; mert én mit is csinálnék ott, ha maga – mert maga ilyen – odaül az íróasztal elé, engem odaültet melléje és aztán szokása szerint azt mondja: »Maga azt mondta, búcsúzkodni szeretne. Na tessék.« De azért nagyon szívesen elmegyek, ha maga hív. De akkor hívjon.¹⁵⁸

József Attila és Edit környezete, barátai tudtak az esetről – közbeszéd tárgya volt.

Vágó Márta így emlékezik a történetekre:

„Aztán jött Attila – borzalmas állapotban! Kezében egy acélbokszert szorongatott. Lassan, dadogva adta elő, mi történt. Megtudta, hogy analitikusa menyasszony, harmadszor készül férjhez menni.

¹⁵⁸ I. m. 631–632.

Megtudakolta, ki a vőlegénye. — Kiderítettem, hogy egy álhírlapíró, egy jelentéktelen zugfráter — tört ki. — Ha legalább méltóbb volna hozzá nálam... stb. — Megleste őket, amint együtt elmentek és taxiba szálltak. Ő is taxit vett, és utánuk eredt. Mikor kiszálltak, kivette az erre a célra előzőleg megvásárolt bokszer (a Baumgarten-díj utolsó morzsái erre a kalandra mentek el), és közeledett feléjük. A férfi megfordult, és néhány közönyös kedves szót szolt hozzá. Erre zavarba jött, feladta tervét. — Irtózatos állapotban volt. [...] állandóan könyörögtünk Attilának, hogy mondjon le bosszútervéről. — Mit akarsz, Attila? Fegyházat vagy elmekórházat? Mert életfogytiglanit kapsz, ha megpróbálsz, az biztos — förmedtem rá végre egyszer. Erre elkezdte a fejét törni, hogy árthatna neki úgy, hogy önmagának ne ártson vele. Végül kisütötte, hogy fel fogja jelenteni kuruzslásért. Ti. nem volt orvos, hanem laikus analitikus, tagja az analitikai egyesületnek, befejezett tananalízis mögötte. Voltak már sikerei, és Attila tapasztalatból tudta, hogy gyógykezelése mennyivel komolyabb, mint akárhány orvosé, aki tananalízis nélkül, elméleti tudás alapján úzi csupán ezt a mesterséget, tudta, hogy aki nincs kianalizálva, az saját impulzusait nem tartja úgy kézben stb.”¹⁵⁹

Egy más alkalommal: „Nyugodt, fáradt panaszos hangon kezdett a Gyömrői-ügyről beszélni, hogy muszáj valahogy bosszút állnia, különben nem bírná ki a rengeteg haragot, amit érez. Összeszedtem az eszemet, és kezdtem komolyan magyarázni, hogy az átvitel nem tekintheti igazi szerelemnek, hogy csak azt képzeli, hogy szerelmes, mert legintimebb dolgairól beszélt mindennap, két éven át ezzel a nővel. Megszokta megértését, segítségét, és ezt a pozitív érzést éppúgy, mint azt, amit gyermekkori érzésvilágából szintén átvitt rá — amint az az analízisben természetes —, a haragot és a gyűlöletet is, hiszen azt is kiadhatta volna az analízisen belül, kitombolhatta volna, kijöttek volna olyan emlékek is, amilyenekkel az analízise továbbhaladt volna. Hogy ehelyett kivitte érzéseit az analízis keretéből — ágált —, az utcán akarta megtámadni, az — ne haragudj, Attila, azt hiszem, visszaesésre vall betegségedben — mondtam.

¹⁵⁹ Vágó [420a] 214.

Attila fakón elmosolyodott. – Ő pontosan ugyanezt mondta, majdnem szóról szóra – mondta némi elismeréssel, és kapaszkodóan nézett rám. – De nem akar visszavenni az analízisbe, át akar adni másnak. – Lehorgasztotta a fejét. – Vagy megölöm, vagy öngyilkos leszek! – Aztán megint felcsapó hangon: – Hát nem! Följelentem kuruzslásért, ez a leghelyesebb megoldás. Mennyi pénzt fizettem neki! Negyven pengőt havonta. – Igaz, hogy gyakran semmit sem tudtam fizetni, de néha mégis fizettem. Ő azt mondja: – Nagyon jól tudja, hogy mások mennyit fizetnek, hogy ez nem az én rendes honoráriumom. – És még azt sem fizettem gyakran.”¹⁶⁰

Faludy György így idézi fel az esetet: „...beleszeretett a pszichanalitikusába, Gyömrői Editbe. Én Kovács Imrével... ültem egy Kármentő nevű olcsó kis vendéglőben a Vörösmarty téren, amikor Attila odajött hozzánk – nem tudom, hogy talált ránk –, lejött, mert a pincében volt a kocsmá, megállt az asztalunknál, elmondta, hogy szerelmet vallott Editnek, de ő nem akar róla hallani. Illetőleg azt mondja, hogy nagyon szereti a verseit, de pácienssel nem, s különben is van szeretője, Attila testileg nem érdekli őt.

Attila sírt, amikor ezt elmondta, aztán szó nélkül elment. Törtük a fejünket, hogy mit csináljunk és elhatároztuk, hogy megpróbálunk a Gyömrőire hatni, ezért Kovács Imrével, Cserépfalival, Goda Gáborral meg még egy vagy két emberrel bemondtuk magunkat Gyömrői Edithez ebéd utáni feketére. A beszélgetés emlékezetes volt, a végén persze kidobott bennünket, mert Goda Gábor nagyszerű beszédet tartott a némi jóságról, hogy egy nőnek azért kötelességei is vannak, különösen, ha az ország legnagyobb költőjéről van szó, hát ne kímélje magát, találjon időt és helyet arra, hogy Attilával stb. Mi többiek is, szelídebben bár, de biztattuk, úgyhogy a végén fölállt és azt mondta: – Fáradjanak ki a lakásomból az urak!

Akkoriban került sor a tragikus esetre, hogy Attila késsel támadt a Gyömrői szerelmesére. Amikor úgy este 11 óra felé hazajöttek – Gyömrői Edit a Váci utcában lakott – megleste a szemben lévő kapuból és egy konyhakéssel nekirontott az illetőnek, aki a kezével kapta el a kést úgy, hogy az jó mélyen belement...

¹⁶⁰ I. m. 216.

Attila erre elszaladt, ő pedig fölment a Gyömrői lakására, bekö-
tötték a sebért és föl akarta jelteni Attilát.

Azon az éjszakán aztán engem is föl hívtak, amikor a sértett már
egészen jól volt és mi biztattuk, hogy Attilát – aki a közelben, Cse-
répfalvi pincéjében volt elrejtve – ne jelentse fel, mert attól féltünk,
hogy letartóztatják. Végül, amikor erről már letett a sértett, Attilát
is föl hívtuk és nagy ivászáttal fejeztük be ezt a tragikus és komikus
napot.

A folytatás aztán rettenetes volt, hiszen, mint tudjátok, Attila
hamarosan egy József körüti kávéházból, ahol rosszul lett, felhívta
Cserépfalvit, hogy jöjjön érte, mert elfelejtette, hol lakik és a nevét
se tudja már...¹⁶¹

Vágó Márta – ismét

Ezekben a tragikus hónapokban különben – úgy látszik – in-
kább fokozódott szexuális aktivitása. „Edit, nem igaz, hogy nem is-
merem a koituszban az orgazmust – már ismerem” – írja az első
Edit-levélben. Van is olyan tanú, aki szerint ezekben a hetekben
valósággal hajszolta a nőket. „Nem tudod, hogy szerelmet csak sze-
relemmel lehet gyógyítani!” – mondta volna Vágó Mártának.¹⁶²

Márta állítja azt is, hogy nyolc év után ismét összekerült vele.¹⁶³

Márta maga is nehéz helyzetben van: válás után, egyedül él
Aranykéz utcai lakásában – ő is beteg, talán már pszichotikusan is,
ő is pszichoanalízisbe jár, Hajdú Lillyhez.

1936 novemberében találkoztak, amikor Hatvany Loli javaslatá-
ra Ignótus Pál bekapcsolta a szerkesztői munkába. Márta – állítása
szerint – nem tudta, hogy az első találkozóra Attila is jön. Ignótus

¹⁶¹ L. Faludy: „A Dunánál” [17] 234. – Az idős író több esetet von össze; idő-
pontokat kever.

¹⁶² Vágó [420a] 219.

¹⁶³ Vágó Márta emlékiratainak 2. része ([420a] 197–325.) foglalkozik az
1936–37-es évekkkel. Sajnos, az emlékiratoknak ez a része sokkal kevésbé sikerült,
mint az első; zaklatottabb, sok benne az időrendi zavar – látszik, hogy Márta is
rossz idegállapotban írta. Ennek ellenére hiteles forrás, őszinte, helyenként színes,
érzékletes.

Pál még nem jött, „ellenben – ott állt egyszer csak az ajtó előtt Attila – és milyen szegényesen, kopottan, soványan! [...] vékony esőkabátban, kalapja, akár a tíz évvel azelőtti, Korda Vince-féle levelekben megörökített műtárgy.”¹⁶⁴ Megállapodtak Mártával, hogy péntekenként fog a szerkesztőség találkozni, utána kávéházba vagy vendéglőbe mennek. Vita, versolvasás, tréfálgatás folyt ezeken a délutánokon.

Márta a Szép Szó szerkesztőségi munkáiban segít, amolyan titkárnőféle – Ignótus Pál, Fejtő Ferenc, Horváth Tibor sokszor nála intézik a lap ügyeit. Aranykéz utca, Mária Valéria utca, a szerkesztőség, a Vigadó téri Hangli – ide jár a baráti kör.

Márta emlékezete szerint (nem lehet pontosan tudni, mikor) Márta és Attila szeretők lettek – a két, már súlyosan beteg ember között megtörtént az, ami 1928-ban nem sikerült. (Akad, aki kételkedik Márta emlékezéseinek hitelében ezzel kapcsolatban.) Az emlékiratokat követve megtudhatjuk, hogy hol Márta lakásán, hol Attila albérleti szobájában találkoztak, egy idő után Attila most is felveti: házasodjanak össze. Közben nyíltan beszél az Edit-problémáról, életéről, betegségéről. Márta emlékei szerint volt alkalom, amikor elegáns és fegyelmezett volt, Mártának szabályosan udvarolt is, örült, ha vendéglőbe vihette, olykor a régi kölyökkutya-kédvességgel bókolt és törleszkedett, virágot vett neki.

Egy vita alkalmával Márta rádöbbsent: „...csak Attila tetszik nekem köztük, homloka sugárzott, kiegyenesített nyakán feje szépnek és nemes formájúnak látszott.”¹⁶⁵ Szinte természetes: Attilát folyton Márta házasságának története izgatta – mikor és hogyan vesztette el szüzességét, hogyan élt férjével. Vissza-visszatér a londoni eseményekre is, mert 1936-ban még fájdalmasabban érzi, mit veszített el 1928-ban, mi lehetett volna, ha... És ugyanakkor öntudatos és nagyon tudatos költő, a mesterség fölényes tudója – azt is tudja, hogy ő kora legnagyobbja. De már akkor is, tudósít róla Márta, folytonosan kísérti halála. „Hát te azt hiszed, hogy én még sokáig fogom húzni?” – kérdi egy alkalommal.¹⁶⁶

¹⁶⁴ I. m. 198–199.

¹⁶⁵ I. m. 252.

¹⁶⁶ I. m. 228.

Néha teljesen összeomlott, tehetetlen volt, sirt. Egyszer „szemmel láthatóan a borbélytól jött frissen. Kezében két csomag volt, egy szál rózsa selyempapírban, amit átnyújtott... és egy kis konyakos üveg”¹⁶⁷.

Máskor: [A szoba] „most fületlen volt, vastagon feküdt a por mindenén, s ő halásápadtan feküdt a magas, szennyes színű ágyban. Majdnem visszafojtott üvöltéshez hasonló hangon panaszzkodott. [...] Nagyon nyögött, és úgy beszélt arról, hogy poloska van a szobában, mint valami mérhetetlen megaláztatásról és szegyenről. Kiderült, hogy teljesen pénz nélkül van, és egész nap nem evett, előző nap is alig.”¹⁶⁸

Néhány hétig, talán a Flóra-ügyig tartott a Mártával való kapcsolata. Január végén Márta még meglátogatta a szanatóriumban. 1937 tavaszán már alig találkoztak.

1936. őszi versek

Egy spanyol földműves sírverse

1936 őszén minden egyéni válság, betegség, konfliktus ellenére vagy éppen azért: József Attila költészete rendkívül gazdag – csak a Szép Szóban októberben nyolc, novemberben öt, decemberben tíz verse jelenik meg, s ezek közül mindössze három régebbi (kettő „balatonszárszói”) – és köztük van a *Nagyon fáj*, egyúttal az új, december végén megjelenő kötet címadója.

Nemcsak számban gazdag – megrázó, felkavaró, mély versek sora születik.

Közvetlen, eseményhez szorosan kapcsolódó politikai vers egy van közöttük: az *Egy spanyol földműves sírverse*:

*Franco tábornok besorolt ádáz katonának,
nem szöktem meg, mert féltem, agyonlövet úgy.
Féltem – azért harcoltam a haddal a jog s a szabadság
ellen Irun falain. S így is elért a halál.*

¹⁶⁷ I. m. 243.

¹⁶⁸ I. m. 292.

Vágó Márta emlékezése szerint¹⁶⁹ eredetileg *Egy spanyol katona sírverse* volt a címe. Valószínűleg Ignotus Pál kérésére írta, ő augusztus 12-i levelében céloz erre. Irun ostroma augusztus utolsó napjaiban volt.¹⁷⁰

A két disztichonból álló frappáns és kemény epigramma talán nem független az ugyanakkor, a Nyugat 1936. szeptemberi számában megjelent Illyés-epigrammától: az *Egy népfőhöz-től*. (Bár epigrammát írni – minden költő számára kötelező gyakorlat volt.) A spanyol köztársaságiak mellett kiálló négy sor vége „halál”-ra zeng ki:

... *S így is elért a halál.*

„Az egész versbeszéd egyes szám első személyben hangzik, de a gondolatjel élesen megszakítja a vallomásosságot. Addig valóban a halott földműves üzen: saját szavaival magyarázza választását, menti magát. A kétsoros mondatban sűrítetten mondja el a történeteket, és utána – mintha maga is súlytalannak érezné döntése okát – még egyszer megismétli a legfontosabb érvet: *féltem*. A kiemelt szó nemcsak a földműves utolsó reménye, felmentést váró könyörgése – a költőnek is itt kell döntenie: elfogadhatja-e, felmentheti-e az esendő embert. A megértés és az összetartozás itt, ebben az *emberi félelemben* a legnagyobb, a legszorosabb, de a szó rövidegsége, pillanatnyisága már az eltávolodást is jelzi. A költő átéli, együttéli a földművessel annak egykori félelmét, az azonosulásban személyessé válik a történet és a választás – ezért jogos a későbbi kemény ítélet is. A gondolatjel után már a költő szól, ő vádol a megsértett jog és szabadság nevében, ő fogalmazza meg az utolsó, kérlelhetetlen mondatot.”¹⁷¹

Petri György pedig így látja: „Az *Egy spanyol földműves sírverse* a reális életvilág praktikus dilemmájaként mutatja be az »erkölcsi problematikát«.

Franco tábornok besorolt ádáz katonának,

¹⁶⁹ I. m. 287.

¹⁷⁰ L. ÖV 2. [13] 550.

¹⁷¹ *Levendél–Horgás* [227a] 24–25.

Az első sor finoman persziflálja az epitáfium műfaját. Tudniillik: Franco – az még frankó. Leónidasz vagy egy másik fanatikus idióta – egyre megy, de: az *ádáz* jelző, az már a műfajban szokatlan önkritika, a folytatás pedig: »nem szöktem meg, mert félttem, agyonlövet úgy.« a közemberi *természetes* gyávaság beismerése, de egyben *ésszerű* magyarázkodás. Majd ismét sorindításként:

»Félttem...« – és innen már nem önkritika vagy magyarázkodás, hanem *ítéletmondás* önmaga fölött:

...azért harcoltam a haddal a jog s a szabadság
ellen Irun falain. S így is elért a halál.

Ez hadbírósaági ítélet, amit a vádlott mond el. Kőbe vésett vádbeszéd. (A költő mellesleg lefordította Leónidasz híres sírversét: »Itt nyugszunk vándor, vidd hírül a spártaiaknak: megcselekedtük, amit megkövetelt a haza.«) (De itt egy földműves beszél, egyvalaki a névtelen tömegből.)¹⁷²

Életútösszegző versek

Az 1936. októbertől decemberig írt versek egy csoportja halálvers: életútösszegző, lezáró, mérleget készítő versek ezek, szinte mindegyikben felrémlik a hamarosan bekövetkező halál sejtelme.¹⁷³ Kegyetlen, másokkal és önmagával szemben is kemény versek ezek – bennük kínlódása, kényszerképzetek. Leolvasható róluk, az ideg-orvos számára, a pszichózis összes szindrómája. És mégsem csak a nem is elsősorban az egyéni kín és fájdalom versei, bennük van a magyar és európai baloldali értelmiség fájdalma, útkeresése, a már tárgyalt iszonyatos szorítóban Franco és a moszkvai perek között.

¹⁷² Petri [278].

¹⁷³ Itt jegyzem meg, hogy 1936 nyarán-őszén több, „alkalminak” nevezhető szöveget is írt. Ilyen a még májusban született [*Azt olvastam, hogy perli a Nepet...*]; az [*Indiában, hol éjjel a vadak...*], amely valószínűleg gyermekkönyv számára, megrendelésre vagy mintának készült; az Etának nov. 18-án elküldött bravúros-kosztolányis rímjáték: *Az oktató mama oktatása*; s talán ilyenek készült a *Hol a miniszterelnök...* kezdetű töredék, amely Szőke György általam is osztott feltevése szerint (Szőke [360] 126.) a beteg vagy már halott Gömbös Gyulára vonatkozik.

A legkorábbi közülük a *Világosítsd föl*¹⁷⁴ — valószínűleg szeptember végéről.

*Világosítsd föl gyermeked:
a haramiák emberek;
a boszorkák — kofák, kasok.
(Csaños kutyák nem farkasok!)*

*Vagy alkudoznak, vagy bölcselenek,
de mind-mind pénzre vált reményt;
ki szemet árul, ki szerelmet,
ki pedig ilyen költeményt.*

*És vigasztald meg, ha vigasz
a gyermeknek, hogy így igaz.
Talán dűnnyögj egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét —
mivelhogy rend kell a világba,
a rend pedig arravaló,
hogy ne legyen a gyerek hiába
s ne legyen szabad, ami jó.*

*S ha száját tátja a gyerek
és fölnezz rád, vagy pityereg —
ne dőlj be néki, el ne hidd,
hogy elkábitják elveid!
Nézz a furfangos csecsemőre:
bömböl, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.*

Már a formája is különleges: a szakaszok két egységből vannak összetéve: egy négysoros, páros rímű, nyolcas jambusból álló egységből — és egy kissé beljebb szedett négysorosból, amely 9-8-9-8-as ölelkező rímű — mintha strófa és antistrófa lenne, mintha talán megszólító—megszólított mondaná, vagy dialógust akart volna imitálni. Éles, kihívó, kosztolányis rímek — az egész József Attila-mű legkiélezettebb, játékos, ugyanakkor groteszk és kétségbeesett rímei („el ne hidd” — „elveid”, „új mesét” — „kommunizmusét...”).

¹⁷⁴ Részletes elemzése: *Bókay* [62]; *Kertész* [189].

Kihez szól, kit szólít meg a költő? Szőke György úgy véli, Gyömőihez íródott,¹⁷⁵ Bókay három személyt is lát (a gyerek, a gyakorlatban tevékeny ember, a felszólító személy). Én, velük ellentétben, úgy vélem: az eredeti felszólított személy: Eta – az ő gyermekéhez, gyermekeihez, gyermekeiről szól. Talán erre utal, hogy a vers csírája, magja az a négy sor, amely az *Eszmélet* előzményeként tárgyalt *Öregem, no...* végéről került át ide: – itt is a vers végére. De akárki eredetileg a megszólított személy, világos, hogy a gesztus egyszerre a tanítás, az önmegszólítás is – voltaképpen a mozgalmi tegezés változata ez –, leginkább egy brechti song hangvételével.

A groteszk-hetyke forma, a tanító-felszólító gesztus több képzetét, motívumát fonja egybe. Emberképe az előző év emberiségverseit idézi, most is az emberek ösztönvilágát, Triebjeit mutatva meg. Az indító kép (mint változataiból látszik) valamilyen gyereknek szól – mesélésből, felolvasásból indul, azt magyarázza, tolja el. *A Hegel, Marx, Freud* közelében vagyunk, *A szocializmus bölcselete* gondolkörében: az ösztöneik és megélhetésük után futó kicsinyes emberek látványa retenti, és mint a *Mondd, mit érlel...*-ben, itt is belefoglalja önmagát a képbe:

ki pedig ilyen költeményt.

– Az „emberfaj sárkányfog-vetemény” folyamat kezdete a gyerekkorba nyúlik vissza – saját egyéni élményei, az *Egy kisgyerek sír* szörnyű világa és Freudnak a gyerekkorról szóló tanításai¹⁷⁶ egyszerre formálják a mozgalmas befejező szakasz eleven és kegyetlen képét.

Az emberkép elkomorulásához itt világosan az új felismerések, új politikai események járulnak hozzá. A sokszor idézett, magyarázott két sor:

¹⁷⁵ Szőke [363a] 31.

¹⁷⁶ „A gyerek aztán fogakat kap, és ezzel én-ösztöne támadó fegyvereket lel és lelkében föléled a támadás kedve. Ekkor azonban elválasztják az emlőtől, vagyis én-ösztöneinek és nemi ösztöneinek a tárgya különválik” – olvassuk *Az ösztönök dialektikájához* c., valószínűleg 1932–33-ban írt jegyzeteiben (*J. A. Tanulmányok... [16]*).

*Talán dűnnyögj egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét –*

ma úgy látom, hogy a moszkvai perekre céloz, s valóban a bolsevizmusról szól,¹⁷⁷ még akkor is, ha a „mese” minősítéssel némileg relativizálja is állítását.

Így azután a még az előző évben is pozitív értelemben használt kulcsszava, a „rend”, itt már visszájára fordul: az elnyomást, a szabadság hiányát jelenti – ezzel lesz egyenértékűvé.

Ezzel az oktató, gúnyoló, végsőkéig kiábrándult verssel indítja a csalódott, a megcsalt európai értelmiség – máig tartó – sorsának megidézését, az ironia, a rímjáték, a formai bravúr csak kiemeli ezt a keserű csalódást.

Ugyancsak szeptember végi, október eleji az *Irgalom* is.

*Bizony nem voltam én sem az,
akit a családők kegyelnek.
És időm sem volt – az igaz –
kikönyörögnöm a kegyelmet.*

*S bár hívős, örökkévaló
dolgok közt muszáj ögyelegnem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem lehet elfelednem.*

*Mit oltalmaztunk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.
Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.*

*És hallgatom a híreket,
miket mélyemből énszavam hoz.
Amíg a világ ily veszett,
én irgalmas leszek magamhoz.*

¹⁷⁷ Másképp látja Garai László, aki a fasiszmusra vonatkoztatja, mint azt korábban (egyetemi előadásomban) magam is tettem. (*Garai* [119] 168.)

Egyes szám első személyű, közvetlen hangú vallomás – megint csak játékos-kihívó rímekkel, a legszokottabb, ha tetszik, a legáltalánosabb 8–9-es, kereszttrimes, négysoros szakaszokban. Egyetértek Szilágyi Péterrel: „sorai egyfajta pillanatnyi egyensúlyt érzékeltetnek. Művészi alkotó fegyelem és szárnyaló munka, végső fokon ember és világ pillanatnyi szubjektív egyensúlyát és nyugvópontját”.¹⁷⁸

A közvetlen beszélgetés-vallomás jelleget már a hangütés is előlegezi: „Bizony...”, és a kollokvialis „az igaz” erősíti.

*Bizony nem voltam én sem az,
akit a családfők kegyelnek.*

Ezt a két sort Garai László a kommunistákra vonatkoztatja, Németh G. Béla pedig a „szerelmi párválasztás szokásrendjével... való összeütközésnek” tartja.¹⁷⁹

De ebben a közvetlen, baráti hangú vallomásban megint csak a kor – s József Attila köre – kínzó dilemmái tárulnak fel antinómiák formájában. A munka végtelenbe röpitő jelzője („a palánkok közt szárnyaló munka”) nyomatékosítja az érzelmi azonosulást, az anyiszor megidézett munkásokkal való szolidaritást.

A vers középpontja, kulcsa a harmadik versszak és a negyedik eleje. Ebbe a hat sorba saját pályája, élete kérdéseit, kudarcait sűríti – szellemes, frappáns formában, és ismét csak önmagán kívül másokét is.

*Mit oltalmaztunk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.*

Garai László egy Fejtő Ferencsel folytatott beszélgetésre hivatkozva azt írja, hogy a „*Mit oltalmaztunk* a demokrácia értékei; *nincs jelen* – az európai demokráciák, mindenekelőtt a franciaországi Népfront-kormány megtagadta a támogatást a halálos veszélybe került spanyol demokráciától; – *azt most már támadóink védik* – Sztálin az 1936. augusztusi perrel [...] a legbrutálisabb támadást

¹⁷⁸ Szilágyi [355] 38.

¹⁷⁹ Németh G. [255] 234.

intézte a demokrácia ellen, — és ugyanakkor a Szovjetunió volt az egyetlen állam, amely államként támogatta a spanyol köztársaságot.”¹⁸⁰ Én úgy gondolom, ennél általánosabb a célzás: az egész helyzet lehetetlenségére céloz — a német fasizmus és a magyar jobboldal szociális jelszavaira is, és valóban arra a paradox és kilátástalan helyzetre, amelybe a Szovjetunió politikája vitte az európai baloldalt. A 11–12. sor:

*Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.*

világos célzás az *Eszmélet* soraira:

*minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!*

A marxizmus és a marxizmus–freudizmusból kovácsolt ideológia, nézetrendszer látszik csődöt mondani ebben a helyzetben — és ezért logikus, szinte szükségszerű a „befelé fordulás”:

*És hallgatom a híreket,
miket mélyemből énszavam hoz.*

Ez nem éppen a betegség jele, nem annak dokumentuma,¹⁸¹ inkább józan helyzetfelmérés, világos következtetés, hiszen rémeit itt még voltaképpen megfegyvelmezi:

*Amíg a világ ily veszett,
én irgalmas leszek magamhoz.*¹⁸²

Ez a fegyelem, ez az egyensúly már nincs meg az év végén, a Gyömrői-válság után írt — úgy is mondhatnám, annak emlékeivel megterhelt vagy meggazdagodott — leltár-életűtversekben. Itt már valóban csak a forma, a megformálás fegyelme, sőt a betegség belső

¹⁸⁰ Garai [119] 174.

¹⁸¹ Mint ezt Erdődy kifejti (*Erdődy* ([93] 614.).

¹⁸² Az *Irgalomnak* az ÖV 2-ben még nem szereplő változatát l. F. Csanak [79].

logikája tartja össze a szöveget. A *Ki-be ugrál...* tercináit pontos elemekörtani leírást adnak a szétbomlott egyéniség állapotáról, érzéseiről.¹⁸³

Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem.

Ha megbolondulok, ne bántsatok.

Erős karokkal fogjatok le szépen;

ha majd egész valómmal kancsítok –

ne mutassatok öklöt, úgy se látom.

A semmiből vissza ne rántsatok.

Gondoljátok meg: Ezen a világon

nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,

az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,

amíg elkészül ez a költemény...

Mint űrt a fényszóró, csupasz tekintet

kutatja bennem: Mit vétettem én,

hogy nem felelnek, akárhogyan intek,

hogy nem szeret, ki jog szerint enyém.

Ne higgyetek értetlen bűneimnek,

míg föl nem ment az odvas televény.

De mint költői mű – közvetlen hangú vallomás, barátainak szóló diszkurzus, „egyik legtisztább jambusvers”,¹⁸⁴ még a forma hagyományainak megfelelő önálló záróssal. A pontos jambusokat csak a harmadik versszak szakítja meg: „Voltaképpen nem is jambikus. A kemény hangsúlyok, a gondolat puritán, díztelen közlésmódja már-már a próza felé mutat.”¹⁸⁵ Hozzáteszem: mint Vörösmarty *Előszó*jában: a „... és csend és hó és halál.” sor.

¹⁸³ L. Varga E. [426]. – A „széteső, meghasadt és az ebben az állapotában megkapaszkodni próbáló én” (*Kassai*: „Miért fáj...” [243] 159.) – Németh G. Béla „az önrészvét már-már tragikumot villantó, de azért még csúfolódó rezignációja”-nak érzékeli. (*Németh G.* [255] 235.)

¹⁸⁴ Szilágyi [355] 193.

¹⁸⁵ Uo.

A rímek formálása is plasztikusan érzékelteti a lelkiállapotot. László Zsigmond elemzése szerint: „A *bántsatok*–*rántsatok* (vagy inkább a *ne bántsatok* – *ne rántsatok*) tiszta rím kapcsa fogja be a *kancsitok* valóban »kancsal« rímét; itt a kancsalság (tartalmi és hangzó vonatkozásban) szinte megdöbbentő *szemantikai* többlet.”¹⁸⁶

A költőt mindig kísértő képzetek: az úr, a magány, a semmi itt veszélyként, lehetőségként, szakadékként szerepelnek.¹⁸⁷ „Iszonyú felmérés” – ahogyan Szigeti Lajos írta –, de ugyanakkor félreérthetetlenül könyörgés is: a vers leggyakoribb szava, jellemző kötőszava a „ha” – a semmi és az örület lehetősége még talán elkerülhető, ha segítenek rajta. A nagy panasz itt is az Edit-szerelem kudarca:

hogy nem szeret, ki jog szerint enyém.

De erre az „enyém”-re itt már a halál rímel – megint csak a fenyegető halál:

míg föl nem ment az odvas televény.

Kísérteties, hogy az itt még lehetőségként felvetett végzet – a barátaí szeme láttára elkövetkező megsemmisülés – alig egy év múlva Balatonszárszón valósággá válik...

A világirodalomban is páratlan módon, tömör képpel foglalja össze a végállapotot, de a költői teremtéssel összekapcsolva:

*... S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,*

amíg elkészül ez a költemény...

De elkészült mégis a költemény – úgyhogy mindez végeredményben mégiscsak a formálóerő és értelem győzelme a betegségen.

¹⁸⁶ L. László [214] 219.

¹⁸⁷ L. Szigeti L. [350] 148.

Mint ahogy az a *Kiáltozás* is.¹⁸⁸

*Jaj, szeresetek szilajon,
hessensétek el nagy bajom!
Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom,
mert semmit nem hiszek s nagyon
félek a büntetéstől.*

*Halandó, hallod-e dalom,
vagy zúgod csak, mint a vadon?
Ölelj meg, ne bámulj vakon
a kifent rohamkéstől –
nincs halhatatlan oltalom,
akinek panaszolhatom:
félek a büntetéstől.*

*Mint fatutaj a folyamon,
mint méla tót a tutajon,
száll alá emberi fajom
némán a szenvedéstől –
de én sírok, kiáltozom:
szeress: ne legyek rossz nagyon –
félek a büntetéstől.*

A cím valamilyen artikulátlan jajongást sugall – de maga a szöveg a legszigorúbb, legkristályosabb forma.

Hétsoros versszakai két félstrófából állnak: egy 8-8-8-7 és egy 8-8-7 áll egymás mellett, egymással szemben. Jambusvers, de talán valamilyen dallam is bujkál mögötte. Legmeglepőbb rímélése: az öszes 8-as sornak csaknem végig egyetlen ríme: az *a – o* mély hangú két szótag (szilajon – bajom – majom stb.). A 7-es sorok egyetlen, *é – ő* ríme a hat sor közül ötben ragrím – és a versszakok végén a refrén:

félek a büntetéstől.

¹⁸⁸ Elemzése: *Levendel–Horgas* [227a] 121.

A rímeknek ez a változatos monotóniája teszi a verset kántálóvá, ráolvasásszerűvé, ez kölcsönzi neki a kiáltásjellegét.

De a belső szerkezet is hallatlanul következetes: Török Gábor¹⁸⁹ elemzi ilyen szempontból a vers három szakaszát, három felvonását. Az első közelkép – a rácsok között vergődő állat szava. A motívum – a ketrecbe zárt majom mint emberkép – Kafkára emlékeztet.

A sokszor idézett kulcshasonlat:

*Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom,*

értelmezésem szerint nemcsak – s nem is elsősorban – a kényszerképzetek, a szkizofrénia rácsait és eszméit jelenti, hanem éppen az „öntudat” szétvert részeit, darabjait, a marxizmus és freudizmus, Hegel és Bergson elméletének rácsait – és József Attila ezzel a 20. század intellektuelljének máig fájón érvényes magatartásmodelljét alkotja meg. Ezt az értelmezést támasztja alá különben a következő sor:

mert semmit nem hiszek...

A refrén az öt régóta kísértő bűn-komplexus újabb megjelenése – ekkoriban dolgozik tovább *A bűn* című versén is –, de egyúttal a baloldali értelmiségre váró halálos sorstól való félelem is. A második versszak azután nézőpontot vált – „a kép, a vadon erdőé, azt sugallja, hogy t á v o l is van, a visszahangzásé pedig, hogy talán csak mechanikusan reagál a kiáltozásra” – értelmezi Török Gábor. Mindenesetre a lírai én már egy szabad téren áll – és az *a–o* rímhang sugallatához a (József Attilánál is) halált sugalló *h-k* zúgása kíséri a könyörgést: „Ölelj meg...”

A következő három sor:

*..., ne bámulj vakon
a kifent rohamkéstől –
nincs halhatatlan oltalom,*

¹⁸⁹ Török [403] 213–215.

többféle értelmezést is megenged: „a ... rohamkéstől” az előző vagy a rákövetkező sorhoz olvasandó, vagy – ahogyan Vágó Márta emlékezései nyomán Szőke György sugallja¹⁹⁰ – akarattal kétértelmű és homályos. „Feri [Fejtő] – a második szakaszt érzelmileg széjjelszakítottnak, túl nehezen érthetőnek találta. Attila vállat vont: – Törjék a fejüket! Kérődzenek rajta egy kicsit... Persze kifent herélőkést kellett volna írnom, akkor talán világosabb lenne, de azt nem lehet.”¹⁹¹ De Vágó Márta tanúskodása és Szőke György értelmezése mellett úgy hiszem, hogy a „kifent rohamkés” 1936 embere számára a náci SA rohamkése volt, amelyet a felvonulásokkor előreszegeztek, és amelyről a Horst Wessel-dalban azt énekelték:

Wenn Judenblut
von den Messer spritzt...

A harmadik szakaszban – Török szerint – a lírai én már valami hegy tetejéről, nagyon messziről és magasról nézi az emberiséget – mely itt már a József Attila-i folyón úszik, „mint fatutaj”,¹⁹² és „száll alá...” – a pokolba? A történelem folyója? Mindenesetre: az emberiség motívuma itt erősíti a vers kettős értelmét: a politikai és egyéni kettős kint. És az utolsó előtti sorban a lírai én megint visszatér a szerelem kívánásához:

szeress: ne legyek rossz nagyon –¹⁹³

¹⁹⁰ Szőke [359].

¹⁹¹ Vágó [420a] 275.

¹⁹² Vágó Márta szerint a „fatutaj” főleg az asszociáció miatt került a „folyamon”-hoz, egy alliterációt nyert – még ha pleonazmus is, de „jobban látni az összeácsolt fatönköket”. (Vágó [420a] 274.)

¹⁹³ A verset Révai J. így értelmezi: „A tragikus egyedüllét, az antifasiszta közönség utáni vágy és a szocialista gond az emberiség jövőjéért olvad össze a kétségbeesés hatalmas versében, a »Kialtozás«-ban... A társtalan és magányos forradalmár költő, íme, politikus költő akkor is, ha szerelmi verseket ír és a halál küszöbén, a magányosság ketrecéből semmibe ugrásra készen is antifasiszta harcos...” (Révai [290] 34–35.) – Sik Sándor viszont így látja: [301] „A meztelen lélek, amelyik szemben áll a sorssal, az örületen keresztül látva, hogy mi lesz a sorsa és didereg és reszket... Azt hiszem, mindenki érzi a tudathasadást is, de azokat a legmélyebb mélyeket is, amelyekből a vers szól.” (Sik [301])

A kés-motívummal indít az *Azt mondják* is, ugyanebből az időből.

*Mikor születtem, a kezemben kés volt —
azt mondják, ez költemény.*

*Biz tollat fogtam, mert a kés kevés volt:
embernek születtem én.*

*Kiben zokogva bolyong heves hűség,
azt mondják, hogy az szeret.*

*Óh hívj öledbe, könnyes egyszerűség!
Csupán játszom én veled.*

Én nem emlékezem és nem felejték.

Azt mondják, ez hogy lehet?

*Ahogy e földön marad, mit elejtek, —
ha én nem, te megleled.*

Eltöm a föld és elmorzsol a tenger:

azt mondják, hogy meghalok.

*De annyi mindenfélét hall az ember,
hogy erre csak hallgatok.*

Az agresszív ösztön elsőbbsége, a szublimálás mint a költészet kiváltója — e freudi gondolatokból építkezik, azután a szerelem és a hűség motívumaival játszik el, hogy a végén ismét csak a fenyegető, közeli halál rémképe villanjon fel — egy ironikus—legyintő befejezéssel, olyan gesztussal, amely a *Reménytelenül* emberét idézi, aki „okos fejével biccent, nem remél...”:

Életutat és halált összegez, elszámol és mérleget készít a korszak egyik összefoglaló verse, a *Kész a leltár*.¹⁹⁴

*Magamban bíztam eleitől fogva —
ha semmije sincs, nem is kerül sokba
ez az embernek. Semmiképp se többé,
mint az állatnak, mely elhull örökre.*

¹⁹⁴ Elemzése: *Petri* [277]; *Levendel–Horgas* [227a] 27–30.; *Kiss D.* [192]; *Sárközy* [298] 202–203.

*Ha féltem is, a helyemet megálltam –
születtem, elvegyültem és kiváltam.
Meg is fizettem, kinek ahogy mérte,
ki ingyen adott, azt szerettem érte.
Asszony ha játszott velem hitegetve:
hittem igazán – hadd teljen a kedve!
Sikáltam hajót, rántottam az ampát.
Okos urak közt játszottam a bambát.
Árultam forgót, kenyeret és könyvet,
újságot, verset – mikor mi volt könnyebb.
Nem dicső harcban, nem szelíd kötélén,
de ágyban végzem, néha ezt remélem.
Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
Éltem – és ebbe más is belehalt már.*

Mintegy az 1936-os évet, annak sok konfliktusát, külső és belső eseményét zárja le egy számvető összefoglaló verssel, mint ahogyan születésnapján szokta. Most azonban mintha inkább közelgő halála előtt számolna el.

Az egyik leghagyományosabb formában, tagoló tizenegyesekben, pontosan betartva az ötödik szótag utáni cezúrát, páros rímekben, szakozatlanul írta – ami ezúttal a megszakítatlan életfolyamot idézi fel.

Csomópont-vers: „A költemény sűríti az életmű különböző szakaszainak számvető verseit. Hangja, néhány motívuma felidézi a korai *Tiszta szívvel*, a *József Attilát* és a *Végült*, előre vetíti a *Születésnapomra* vagy akár a *Karóval jöttél* fájdalmas magamagát vádoló indulatát. [...] Magában őrzi a *Nagyon fáj*, a *Kiáltozás* rettenetét, de beleépül a *Két hexameternek* és az *Egy spanyol földműves sírversének* töprengése, szűkszavú, határozott állásfoglalása is.”¹⁹⁵ A XC. zsoltár parafrázisával indít, Szenci Molnár Albert szavai: „Te benned bízunk eleitől fogva” – nála ezzé lesznek:

Magamban bízom eleitől fogva –

¹⁹⁵ *Levendel–Horgas* [227a] 26–27.

Határozott, magabiztos – a szekularizált erkölcs büszke szava ez. A következő sor azonban máris megkérdőjelezi ezt az önbizalmat:

*ha semmije sincs, nem is kerül sokba
ez az embernek. ...*

A patetikus-emelt hang, az ironikus-groteszk egymást váltja, egymást ellenpontoszza végig a versben.

A korábbi vázlatokból nyilvánvaló,¹⁹⁶ hogy terjedelmes, panaszos hangú önéletrajzi verset készült írni – ismét anyjával kezdte volna az életút elmondását:

*Anyám világot hagyott rám, nem házat,
s az egy világhoz én szereztem százat.
Nem bántam semmi hercehurcát, rumlit,
elültettem az eszem, mint a krumplít.*

Ez állt volna a 4. sor után – és még két sor egy másik változat szerint:

*Rejtély, hogy mit kínoztak, mért ütöttek:
nem változtam s nem változom többet.*

Utóbb ezt talán túl panaszosnak találta, túl részletezőnek is – mindezenre metrikailag nem elég feszesnek. Így azután végül az életút nagyszabású, tömör összefoglalása foglalta el a versben ezt a helyet:

*Ha féltem is, a helyemet megálltam –
születtem, elvegyültem és kiváltam.*

A félelem, amely ott van már az *Egy spanyol földműves sírversében* és a *Kiáltozásban*, ekkortól állandó velejárója lesz már – s nemcsak az ő életének. A három ige, amely összefoglalja az életutat, az egész magyar irodalom egyik legszebb, legtömörebb, sokfajta jelentéssel teli sorát alkotja.

¹⁹⁶ ÖV 2. [13] 333., vö. ÖM 2. [8] 433.

Ezután megint hangot vált, és látszólagos könnyedséggel, álhetykeséggel néz végig életén és cselekedetein, megpróbálja felvenni a magyar Villon, az újjászületett Kakuk Marci vagy, mint éppen ez idő tájt írták róla, a magyar Panait Istrati pózát, sőt a Miasszonyunk bohóca clown-képét is felölti:

Okos urak közt játszottam a bambát.

A *Mondd, mit érlel*, meg a „nekem pénzt hoz fájdalmas énekem” gondja is feltűnik, tehát a költő szerepéről vall ironikus könnyedséggel:

*Árultam forgót, kenyeret és könnyvet,
újságot, verset – mikor mi volt könnyebb.*

És ahogy a vers kezdetén a zsoltárt parafrázálta, a befejezésben Petőfi *Egy gondolat bánt engemet*-jére utal – „az ellenkező értelmű kijelentés nem vitatkozik Petőfivel... megint csak magába mar”.¹⁹⁷ A „szelíd kötélén” rész talán Villon epítáfiumára is utal.¹⁹⁸

A lezárás ismét csak az ironia, az önironia, a nehezen kiküzdött, látszólagos könnyedség remeke – a vers és az élet egyszerre zárul le, egy kicsattanó pointe-rel és „rímillúzió”-val (azaz rímtelen szótag kelti a rím illúzióját).¹⁹⁹

*Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
Éltem – és ebbe más is belehalt már.*

Ezzel a könnyedséggel, ezzel a látszólagos, de oly drágán megszerzett játékossággal fog ezután is – nem az életben, de a versben – szembenézni saját halálával. Mintát, devizát, jeligét adva az utána következő nemzedékeknek...

Ez időből való az ugyancsak életlezáró, összegezõ *Két hexameter*.

*Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.*

¹⁹⁷ Levendél–Horgas [227a] 29.

¹⁹⁸ Sárközy [298] 203.

¹⁹⁹ Erről l. László [214] 274.

Két sor, amely minden bizonnyal az egyik, legellentéesebb értelmezésekre alkalmat adó József Attila-mű.

Révai József a „hetyke, vidám, pajkos és kecses csavargónak” tulajdonítja, „aki derülni tud önnön pusztulásán is”.²⁰⁰ Levendel—Horgas másként értelmezi: „Látszólag egyenértékű – mert azonos ki-menetelű – végpontok között választhat az ember, a két sor mintha csak az alternatívákat nevezné meg. A sorrend és az írásjelek azonban félreérthetetlenül közvetítik a döntést, a kétségekkel gyötrődő, a pokoljárásból visszatért ember kinlódva megfogalmazott, de határozott választát. A versben a lehetséges magatartás legtávolabbi ellenpontjai villannak föl: József Attila a morál birodalmában is el mer menni a végső határokig. Versei mindig őszinte pontossággal vetítik az összecsapás menetét és eredményét, végződjenek a találkozás győzelemmel vagy kudarcral, legyen az ellenfél fogható vagy foghatatlan.

Az első sor hetyke kérdésével, dühösködő felháborodásában is cinikus felkiáltásával a második sor úgy vitatkozik, hogy egyben lezáró feleletet is ad. »Mért ne legyek tisztességes!« Mért hivatkozam az elmúlásra, miért válaszoljak hamisan, a morális kérdésre természeti jelenséggel? A kérdőszóval kezdett és felkiáltójellel zárt mondat nem kérdés már, hanem parancs. A második sorban a »kiterítés« nem felel az emberi magatartással, nem gátja és elretentője többé a tisztességnek. A ponttal lezárt megállapítás túl van a vívódáson. Szomorúan és fegyelmezetten már csak azt mondja el, amit tudomásul kell venni, ami elkerülhetetlen, a halál félelme, tudata nem roppanthatja össze az emberségességet – üzeni a vers egésze az első sor ellenében – még akkor sem, ha a tisztesség nem hogy megszűntetni, de még csak mérsékelni sem tudja ezt a félelmet. Mindezt már a vers, a szuverén, megmásíthatatlan mű sugallja. A *Két hexameter* gondolati-hangulati villódzásához, időmértékes zártágához az e, é, i hangzók száraz izzása simul, melyet csak egy sorvégi ú tör meg. A vers egyetlen képe a több jelentésű »kiterítenek« ige, amely a rejtett alanyú mondatban egyszerre idézi fel a halottal való bánásmódot és az erőszakos »leterítenek« szinonima képzetét is.

²⁰⁰ Révai [290] 35.; L. Gáldi [118] 190.

A kérdés és a felszólítás a *Két hexameter*ben általános érvényű, a halál szomszédságában hatalmassá tágul a *tisztesség* fogalma: mint az emberi magatartás összefoglaló absztrakciója, szabályozója. A költő önmagát kérdezi, önmaga viaskodik és választ, az elvontan megfogalmazott, kikristályosított végeredményhez a személyes kінlódás útján jut el.²⁰¹

Garai László pedig – aki nagy tanulmányának címéül választotta – annak bizonyítékaul idézi, hogy „A társadalmi ön-azonosság összeomlik, megjelenik az igény az elvont metafizikára. Tulajdonképpen a végső »mindegy«-ig József Attila sohasem jutott el. Ezt tanúsítja már a *Két hexameter* központozásának aszimmetriája...”²⁰²

Petri György szerint: „A *Két hexameter* viszont valami egészen más. Több, mint arisztokratikus: vegytisztán individualista és irracionális döntés, erkölcsi *decizionizmus*. Eszi, nem eszi, nem kap mást. És ez az igazi fegyverletétel. Nincs nagy elmélet, ahová fellebbezni lehet, nincs tudás, ahol panaszt tehetnénk. Marad a felelősség vagy az önkény – ahogy tetszik. A két sor között szinte nincs különbség. Szinte. Csak az a »halálos és elválasztó« (Lukács György).

A kérdésben: »én« és »ne«. Egy betűpermutáció és egy ékezethiány: az ÉN-ből NE lesz. A válasz az első sorban felkiáltójellel zárul. Mintegy a méltatlankodás jeleként. A második sorban egyszerű ponttal. Radnóti Miklósnál »mindennek más távlatot ad a halál már«. József Attila számára a minden anulláltatott. A halál nem más távlatot ad. Nem is távlat. Amivel szembenézünk, az nem távlat, az jelenvalóság. És még ebben a roppant filozófiai pátoszú versben is milyen zseniálisan visszafogott, mennyire *polgári* szó a »tisztességes« a becsületeshez, vagy pláne a nemeslelkűhöz képest.

És végül a rövidség poétikai üzenet: kérem, úriemberek ezt ilyen egyszerűen intézik el magukkal. Nem kell a duma.

A nagy etikai decízió: egy vállrándítás.²⁰³ Lehet, hogy a *Két hexametert* ugyanakkor poétikai játéknak, költői erőpróbanak is kell olvasni, hiszen erre vall címe is.

²⁰¹ *Levendel–Horgas* [227a] 22–23. – L. még *Kiss Lajos*: „Mért ne legyen tisztességes!” *Népszabadság*, 1988. aug. 8. 15.

²⁰² *Garai* [119] 157–158.

²⁰³ *Petri* [278].

Az 1936. őszi versek közül van egy csoport, amelyet leginkább nosztalgia-, emlékverseknek nevezhetnénk. Közel állnak a leltár-versekhez, közel az 1936-os pszichoanalitikus jegyzetekhez és *A Dunánál* család- és múltidézéséhez.

Ilyen szöveg az, amelyet Németh Andor kiadása a „Forgácsok József Attila kézirat hagyatékából” című részben *Tengeri fürdő* címmel közölt, a kritikai kiadások pedig kezdősora szerint [*Zöld napsütés hintált...]* címmel közlik.

*Zöld napsütés hintált a tenger lágy, habos vizén
meztelenül, vígan nagy messzi beusztam biz én
a fényes ég, a csipke víz pólyája testemen
bölcsőben fekvő ringtam ott, behunyva két szemem*

*Én nem tudom, hogyan, mi volt. A locska őselem,
a víz kihült és nagy hideg zuhant rám hirtelen.
Szívemből rémület szökellt, mint bokorból a vad
kiáltottam vón s keserűn szájon vágott a hab.*

*A hátam mögött szüntelen valami ordított.
Íszonyúbb volt, mint óriási tarajos gyíkok
csordája, az a tenger ott s én küzdöttem vele,
elfeledtem, hogy mit sem ér az ember élete.*

*Úsztam, vagy úsztam volna, ám úgy értem partot ott,
hogy vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott*

Keletkezése pontos időpontját nem tudjuk, csak sejtjük, hogy 1936 vagy esetleg 1937 körül írhatta, és majdnem biztos, hogy nem fejezte be – talán ezért sem került bele köteteibe, nem is közölte.

Első olvasásra egy tengeri fürdő emléke, magam úgy is értelmeztem, hogy az abbáziai gyermeknyaraltatásé, egybehangzón Eta egy emlékével, és akkor úgy találtam, hogy néhány eleme („meztelenül, vígan”, „biz én”) is e gyermekkort idézi.²⁰⁴

²⁰⁴ Szabolcsi M. [321a] 155.

Új értelmezést adott Szigeti Lajos Sándor.²⁰⁵ Szerinte a vers motívumai arra utalnak, hogy voltaképpen születésmetafora – saját születési folyamatának képe, epikus megjelenítése. Szigeti fejtegetésében több más szövegére, főleg az egy évvel korábbi *Vallomás* magzat–anyaméh motívumára hivatkozik. Tverdota György fenntartásait hangoztatja Szigeti álláspontjával kapcsolatban, nézetét kényszeredetten allegorizálónak tartja.²⁰⁶

Nem lehetetlen, hogy valóban a születés metaforája is a vers, ám ugyanakkor a tengeri fürdés élményanyaga sűt át sorain, elsősorban a verskezdet epikus jellegű, széles ecsetkezelésű, elringató menete, annak tárgyi anyaga vall az abbáziai élményre. A „tenger”-élmény, az elnyeléssel fenyegető habok, az „óriási tarajos gyíkok csordája” verseiben állandóan visszatérő motívum, utolsó évéig kísértő élmény is, a vízképzet egy sajátos megjelenése.

Leginkább mégis az egész élet metaforája – saját életéé, küzdelméé a belső szörnyekkel. A szokatlan s ezért evokatív „Zöld napsütés...” jelzője majd egyik utolsó versében tér vissza: „Ifjúságom, e zöld vadont”. Az ifjúságot, a vállalkozókedvet, a világ gyanútlan meghódításának szándékát teszi tönkre a „tarajos hullám”, a férfikor nagy csalódássorozata. Feltűnő – és egyedi e kor termésében József Attilánál – a széles metrika: a [*Zöld napsütés hintált...*] ugyanis 8–6 osztású jambikus tizennégyesekben íródott.²⁰⁷

Az a szép, régi asszony

Hasonlóan széles metrikájú, de már hagyományosabb formában született az 1936. őszi időszak egyik legcsodálatosabb, legrejtelmesebb – s ezért is sokszor tárgyalt – verse.²⁰⁸

²⁰⁵ Szigeti L. [353] 81.

²⁰⁶ Tverdota [413] 414.

²⁰⁷ Szilágyi [355] 43.

²⁰⁸ Elemzései: Zatykó [443]; Szabolcsi M. [324]; ezzel vitázik: Tamás Attila [379]; Lengyel J. [227]; válasz: Szabolcsi M. [325]. – Németh G. [255]; Bókay [66]; Fehér E. [99].

Az a szép, régi asszony

*Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét,
akiben elzárkózott a tünde, lágy kedvesség,
aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman,
vidáman s komolyan lépett a könnyű sárban,
aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni,
azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni.
Csak látni szeretném őt, nincs vele semmi tervem,
napozva, álmodozva amint ott ül a kertben
s mint ő maga, becsukva egy könyv van a kezében
s körül nagy, tömött lombok zúgnak az őszi szélben.
Elnézném, amint egyszer csak tétovázva, lassan,
mint aki gondol egyet a susogó lugasban,
föláll és szertepillant és hirtelen megindul
és nekivág az útnak, mely a kert bokrain túl
ott lappang, elvezetni a távolokon által,
két oldalán a búcsút integető fákkal.
Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek,
azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.*

Már a versforma sajátos asszociációkat kelt. Az enyhén jambikus lüktetésű, 14 szótagos sor, amelyet 7 + 7 ütemezéssel magyarosra is lehet hangszerelni, mint ismeretes, nálunk elsősorban Tóth Árpád egyik kedves sora volt. Az *Ady Endrének* kezdete:

Mester, egy ifjú ember szól im köszöntve hozzád...

lehetne kiragadott példa rá, de nála a sor mindig másképp kombinálódik, mint József Attilánál, egy 7 + 6-os tizenhármassal párosul, azaz nibelungizált alexandrinná válik, és ölelkező rimekkel kötődik össze.

A tiszta 7 + 7-es, éspedig egyszerű páros rimmal kapcsolt, enyhén jambikus lüktetésű sorokra, amelyeket olykor fátyolozott anapesztikus dobogás élénkít, vagy hosszú szótagok sora lassít, magam csak József Attilánál tudok példát. Gondolhatni arra is talán, hogy nem is annyira Tóth Árpád verszenéje ihlette, hanem az általa olyannyira szeretett francia költészet: vers vagy chanson, ahol az ilyen fajta jambikus lüktetésű, belső struktúrájú 7 + 6-os sor oly gyakori.

Au jardin de mon père les lilas sont fleuris...

(ez az a forma, amely németes változatban annyi romantikus Schubert-dal formája is: „Ich hörte ein Bächlein rauschen...”). Az ilyen dallamok hangozhattak a költő fülében – talán ezt a formát nyújtotta meg egy szótaggal, hogy éppen végtelenben nyúlását, nyitottságát érzékeltesse. Hasonló formában íródott utána, 7-es és 6-os felsorokat vegyítve, azonos rimképlettel (csak a sorközépi cezúrát és az erősebb nibelungizálást alkalmazva) egy másik nagy vers, realitás és vágy egysége, Radnóti *Erőltetett menete*:

Bolond, ki földre rogyván fölkél és újra lépked,
s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet,

Lehet, hogy Radnótinál a költemény írásának nehéz percében összcseengett az általa fordított W. von der Vogelweide-vers József Attila eme versével.

József Attilánál a metrikával egy nála nagyon ritka műfaj szóval meg, – Németh G. Béla impresszionista elégiának nevezi.

A legizgalmasabb kérdés persze: ki „Az a szép, régi asszony”? Kire utal ilyen határozatlan-rejtelmesen a cím és a vers? Szántó Judit életében sokszor elmondta, hogy mint a *Juditot*, ezt is hozzá írta. Akadt más is, aki szerette volna, ha róla szól. És talán a költő életében szereplő – elért és főleg elérhetetlen – nők közül nem egyre gondolhatnánk a verssel kapcsolatban.

De mit is tudunk meg a „szép, régi asszony”-ról? Voltaképpen egyetlen jellemvonását: „akiben elzárkózott a tünde, lágy kedveség”. Egyetlen emléket idéz róla a költő:

*aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman,
vidáman s komolyan lépett a könnyű sárban*

Ki a „három”? És végül is, ki a „szép, régi asszony”?

A vers kulcsa, azt hiszem, egy másik vers: a *Kései sirató* – az anyát sirva-káromolva hívó fiú nagy verse, az ambivalens érzések nagy litániája. Mindjárt az első versszakban ott a két áruló sor:

*Lágy őszi tájból és sok kedves nőből
próbállak összeállítani téged...*

Az a szép, régi asszony ennek az összeállításnak, rekonstruálásnak nagy kísérlete. Az anyát lágy őszi tájjá és kedves nővé benne álmódja, varázsolja, stilizálja át. Vagy így is fogalmazhatnám: egy asszonyról szól, akiben azonban ott az anya alakja is, sőt, aki azonosává válik az anyával.

Ebben a megvilágításban a kevés tárgyi elem is értelmet kap: az anya „elzárkózó” kedvességéről sok más versében, prózai vallomásaiban is keservesen panaszkodott, szólt a nehéz élet, nehéz sors, nyomor és betegség páncéljáról, amely nem engedte a szeretetet megnyilvánulni; s a hármas séta? Öcsödön vagy talán Szabadszálláson vagy talán a Ferencvárosban lépkedhetett mezők mellett Eta, Attila és a Mama.

A vers utolsó előtti sorának hasonlata pedig mintegy akarva árulkodón vissza is utal a vers tárgyára: „mint holt anyját a gyermek...”

Az a szép, régi asszony tehát ismét s ismét a Mama; és a vers maga a *Kései sirató* ellendarabja; voltaképpen a két vers egyetlen kettős kép: ugyanaz a dallam, dűrban és mollban, ugyanaz a kép, más-más modorban. Ugyanaz az érzés: nosztalgia, vágy; de ami ott önvád és káromlás, düh és ostromozás, keménység és él, az itt lomb, lágy táj, vízió és harmónia. A költőben mindig is feleselő béke-, idillvágy és kemény szenvedélyek szétválása két külön verssé. A *Kései sirató* kemény, kegyetlen valóságfeltárásával, szenvedélyes dühével szemben itt a költő látomást idéz fel, megbocsátó nosztalgiával, képzelt térbe helyezi az annyira vágyottat. *Az a szép, régi asszony* ugyanúgy, mint a *Kései sirató*, az anya képét, az emléket idézi fel, de más módon, és egyúttal le is számol vele – elővarázsolja, hogy elbúcsúzzon és megszabaduljon tőle.

A fent vázolt megállapításaimat többen vitatták – Tamás Attila Wallesz Lucára és Gittára gondol, Lengyel József kitartott a Judit-azonosítás mellett (ehhez egy érv lehetne, bár ő nem említi, hogy a vers a Szép Szóban közvetlenül a *Judit* című vers után jelent meg). Fehér Erzsébet az *Óda* nőalakjára gondol – Bókay Antal (mint különben több más kutató) az anyával való azonosítás mellett hoz fel új érveket (pl. a „nem tudtam nem remegni...” motívum felbukkanása más, az anyával kapcsolatos versekben is).²⁰⁹

²⁰⁹ Könyvem írása idején jelent meg Sándor Iván cikke, aki Wallesz Luca halála kapcsán megismétli, hogy róla, ill. anyjáról szólt a vers. (*Sándor I.* [295])

De mit jelent a „sétálgattunk hárman”? Valóban a Mama, Eta és József Attila – vagy a József Attilánál folytonosan felbukkanó hármasság tárgy nélküli jelzése? (Erről a hármasságról mint pszichológiai-szexuális problémáról Szőke György ír.²¹⁰) Van mögötte rejtetten egy mitikus kép is – Bókay Antal a Szent Családra gondol. Még ez is lehetséges: az egész vers titokzatos-lebegő volta lehetővé teszi az ilyen értelmezést is. Mert az *Az a szép, régi asszony* sajátos, lágy vízió; képzelt térbe vetített vágykép – ettől is válik olyan sajátosan idegenné. Az idősíkok talán egyetlen más versében sem illeszkednek egymáshoz ilyen sajátos szögben: a jelenben indul a vers, de már mindjárt óhajtó, feltételes jelenben, olyan jelen idejű állítással, amely már a lehetetlent hordja magában. Majd még egy pillanatra a reális múltba tér vissza, konkrét emléket idéz, hogy azután a képzelt jövőben állapotdjék meg. Először állókép ötlük fel ebben a képzelt térben, a főszereplő, a feltámasztott anya még mozdulatlan. A következő felvonásban a képzelt jövő állóképe megelevenedik, az álomkép mozogni kezd, elindul a képzelt térben, hogy a végtelenbe tűnjön. Az utolsó két sor ismét a jelenbe, a fájdalmas óhajtó móddal jelzett jelenbe tér vissza. Fájdalmas jelennek, múltnak és képzelt jövőnek ezt az egymásba játszását mintegy sarokkőként jelzik az indító igék. József Attila acélvázú szerkesztése még ezt a légies víziót is egységbe fogja: a „szeretném látni ismét”, „Csak látni szeretném őt”, „Elnézném” és a záró „Csak úgy szeretném látni” tagolják jelenetekre a verset, adnak más és más érzelmi hangsúlyt az egyes részeknek. A vers három, egymást követő mondata egyre hosszabb, mintegy evvel a növekedéssel is a végtelenbe tágulást, a víziószerűséget érzékeltetve.

„Törékeny látomás”-nak nevezi Bókay Antal is – a narrátor nincs megnevezve, „nehéz megmondani, hol van, nincs a kertben, nincs a lugasban, nincs a kerítésen túl és mégis mindenütt ott van... mintha a történet és annak elmondója két eltérő létezési szinten lennének, e világi és túlvilági, valóságos és látomásos peremén játszódik versünk.”²¹¹

A verset nem a magas fokú feszültség jellemzi, mint más József Attila-verseket. Inkább lebegés emlék és vágy, képzelt és megtör-

²¹⁰ Szőke [363a] 113–114.

²¹¹ Bókay [66] 661.

tént, óhajtott és be nem következő között. Lebegés a szükségszerű és lehető, az anyagi és nem anyagi közt, pontosabban a nem anyagi és a képzelt térben megjelenő anyagi között; és így az anyagtól, a keserves valótól az elképzelt harmóniába való menekülés kísérlete is.

Ennek a sajátos, táncoló lebegésnek színtere pedig az őszi erdő, az őszi kert. Sajátos József Attila-i táj ez, ezúttal lágyabban, puhábban festve a szokottnál: az ő annyira élő fáival, azokkal a fákkal, amelyek az *Itt egy fá...*-tól az országúton vándorló jegenyéken át a *Téli éjszaka* rozsdalevelű fájáig végigkísérik, de ezúttal búcsút, távollodást, halált idéznek. A versben végig (a hangokban és mikroelemekben is) ott zúg, suttog az őszi szél, az *ú* hang bűgása, az *s* susogása dominál, idézve a tömött lombok zúgását az őszi szélben; a susogó lugasból áll fel az álomanya, hogy végképp eltűnjön, s a fák búcsút intenek neki.

Reális elemeiben emlékeztet ez a táj a kevéssel előbb (vagy talán éppen a vers írásának napjaiban) látott balatonszárszói parkra (a *Balatonszárszó II.* ősze ennek a versnek ősze is); és előrevetítik a búcsút integető fák az 1937. decemberi Balatonszárszót is.

És ez a kert az európai kultúra kertje is – Watteau kertje és Verlaine parkja, s főleg Kosztolányi kertje. Ebben a kertben indul el „tétovázva, lassan” az Asszony, mozognak a halottak, a rég voltak – s ettől is válik oly titokzatossá a szöveg. Sajátságos, lassú ütemű haláltánc, s a zárás: „amint a fényben elmegy” – a semmibe, a végtelenbe tűnést sugallja, szinte egy Antonioni-film technikájával.

Utaltam rá, hogy a vers egészének hangja, szókinccse, jelzőhasználat a Nyugatra utal vissza, onnan építkezik. Stílusban, megformálásban, lejtésben akartan más tehát, más színezésű, mint a *Nagyon fáj* kötet verseinek többsége – más a stílusa is. Van benne valami, ami 1936-ban enyhén régiesnek, archaizálónak, század elejinek tűnhetett. A hosszú, tóthárpados sorok, a versforma, színezés, szóhasználat („távolokon által”) és a zárómondat („...,amint a fényben elmegy” – jellegzetes franciás, század eleji fordulat) a század tízes éveit idézik. Füst Milán hangjára is emlékeztet egy-egy fordulata – Kosztolányi lineáris versmondattana, szóhasználat is érződik rajta.

A költeményt más versektől megkülönbözteti hosszú szótagjainak gyakorisága, a mély magánhangzók túlsúlya, a lassító, egyszerűsítő

„és” kötések gyakorisága, a mondatszerkezetnek kissé századelőt idéző franciás–latinus volta („ott lappang, elvezetni...”), a szókincs egyszerűsége s a jellegzetes József Attila-i képek, síkváltások hiánya is. József Attilánál 1936 végén, 1937 elején másfajta hang, új költői eszközök jelennek meg — ez a vers is egyfajta klasszicizálást jelez. Ami itt még csak kísérlet, színezés, egyetlen vízió rajzához használt szín, az 1937-ben szinte uralkodóvá lesz költészetében.

Németh G. Béla erősebben érzi rajta Juhász Gyula hatását, általában „az elégia impresszionisztikus változatának románcos-nosztalgikus” válfaját észleli benne, és ezzel összefüggésben elemzi a mondatrészek, mód- és állapotathározók, „bensőséges érzelmiségüket erősen kimutató tulajdonságjelzős szerkezetek” szerepét; a verselést is ilyen jellegűnek tartja.

Magam tudatos utalást is látok a címben és a verskezdetben *A kékszakállú herceg várára* — ez is erősíti a mitikus jelleget —, a vers vége pedig mintha Kosztolányit idézné; éppen az egy évvel azelőtt általa is citált *Őszi reggeli* befejező sorait:

Jobb volna élni. Ámde túl a fák már
aranykezűkkel intenek nekem.

Hódolat tehát a távozó, haldokló Kosztolányinak? Pusztáé erőpróba, bravúrdarab? Vagy a mély válság, a magány, a kín feloldásának vágya? A szorongató emlékek, a régmúlt feloldásának módja (ahogyan Németh G. Béla céloz rá)? Vagy — mindezzel együtt — már szinte túlvilági üzenet, halál előtti áttetsző ragyogás, mint majd az 1937-es év versei?

Kirakják a fát

A *Világosítsd föl*-ben megrajzolt emberképnek szinte az ellenkezője jelenik meg a Népszava Naptárba adott, de a *Nagyon fáj* kötetbe is felvett *Kirakják a fát* című versben.²¹²

²¹² Elemzése: *Levendél–Horgas* [227a] 33–34.; *Szabolcsi M.* [326]; *Fodor A.* [106]; *Tandori* [387] 31.

*A pályaudvar hídja még remeg,
de már a kényes őszi dél dorombol
és kiszáradt hasábfák döngenek,
amint dobálják őket a vagonból.*

*Ha fordul is egy, a lehullt halom
néma... Mi bánt? Úgy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.
A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.*

*A kis kölyök, ki voltam, ma is él
s a felnőttet a bánat fojtogatja;
de nem könnyezik, egy dalt zöngicsél
s ügyel, hogy el ne szálljon a kalapja.*

*Töletek félttem, kemény emberek,
ti fadobálók, akiket csodáltam?
Most mint lopott fát, vizsgál titeket
ez otthontalan, csupa-csösz világban.*

A vers a „pályaudvar” szóval kezdődik; és máris ott vagyunk annyi József Attila-vers színterén – „a város peremén”, a vasúti töltés mellett. „Fát és szemet loptam a Ferencvárosi pályaudvarról, hogy legyen fűtenivalónk” – írja ez idő tájt a *Curriculum vitae*ben –, a „teherpályaudvaron / úgy lapultam a fa tövéhez, / mint egy darab csönd...” – emlékezünk az *Eszmélet* szavaira.

A *Nagyon fáj* kötetben közölte, a nagy, összefoglaló politikai és a keserves-fájdalmas öntépő szerelmes versek szomszédságában. Ennek a 16 sornak hangvétele feltűnően nyugodt – lefojtott, fegyelmezett –, elgondolkodó, elmélázó. Dallama, pontossága, belső zenéje ragad meg először – csak lassan tárulnak fel mélyei.

A magyar versolvasó számára jól ismert, akartan „köznyelvszerű” a versforma – a 10–11-es jambusokat fátyolozott keresztrímek fűzik össze –, a versmondattan mértéktartó, alig van áthajlás, az egyes szám első személyű előadásmód a folyamatos szemlélődő magatartást sugallja. Az egyenletes menetet a maga tűnődésszerű kitérőjével csak a 6. sor lassítja. A szavak, a képek anyaga is annyira mindennapi, oly ismerős, ha máshonnan nem, éppen a József

Attila-versekből. A vers képeiben az előző évek vívmányai sűrűsödnek össze, egy-egy jelzőben a „villódzó” József Attila-i képek élnek tovább, bájt, kellemességet érzékeltető igéi („dorombol”, „zöngicsél”) is ott lelhetők benne, hang, ritmus, versmondattan fegyelmzett zenéje egy ütemre lüktet a versben. De az egyszerűség, mindennapiság csak látszólagos, mintha-egyszerűség is, mert az egész versnek van ugyanakkor valamilyen kísérteties légköre és az őszi napfényben is borongós világítása. És számunkra ezt a kísértetiesiséget fokozza a „vagon” és az „emberi test” összekapcsolása.

A vers egyik szervező elve kétségtelenül az időtényező, az a „még–már–most” hármasság, amelynek szerepére ekkori verseiben Németh G. Béla is rámutatott.²¹³ Az első sor „még”-je és a második sor „már”-ja az indításban kényes egyensúlyi helyzetet határoz meg, erre utal vissza az utolsó előtti sor „most”-ja, amely nagy ívben fogja össze a verset. De ez az időhármasság nemcsak az egyéni élethelyzet, az egyéni lét idejének jelzése, hanem a történelmi időé is, pontosabban az egyéni élet és a történelem fordulóidejét együttesen jelenti.

A *Kirakják a fát* indítása erre a történelmi időre is utal. És mint ilyen sorsfordító és összefoglaló pillanataiban mindig, élete eseményei, múltja és őt kísértő képei új fényben jelennek meg. A hasábfá – mint ez jól ismert –, régi kísértő képze, „obszessziója” a költőnek, s már korán a megdermedtség, a kiszolgáltatottság, még tágabbán a megdermedt dolgok „halmaza”, az általános elidegenedettség képze társult hozzá...

*puffanva hull a hasított fa le,
s dermed fehéren, ahogy leesett.*

A *Mióta elmentél* soraitól az *Eszmélet* és a [*Magad emésztő...*] azonos híres képéig:

*Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ...*

²¹³ Németh G. [255] 169–206.

De ebben a versben a „fa”, a „fahasáb” többféle, egymással is felelő jelentéssel, konnotációval jelenik meg. Már nemcsak a kiszolgáltatottság, a félelem, a megdermedtség, az elidegenedetség jele, előhívó tárgya, nemcsak a megmásíthatatlan végzet, a determinizmus emblémája, hanem más is: az utolsó versszakban a fa, fahasáb éppen az emberközelség jelzése lesz, éppen az emberhez tartozás jele, a közösség hasonlatának anyagává válik: „mint lopott fát, viszlek titeket...”.

Egy másik, még gyakoribb költői jel, a gyermeké is szerepet, funkciót vált a versben. A gyermekkorral való viaskodás egész folyamata, egész drámája még egyszer lejátszódik itt. Előbb a kisgyermekkor megaláztatása és félelme bukkan fel: „Úgy érzem, mintha félnék, / menekülnék...”, és önmagát is csodálkozóan vallatja: „A kisgyerek, ki voltam, mégis él még...”. De a kisgyerekkori félelem felidézése révén eljut annak felismeréséhez, hogy még van kontinuitása emberi jellemének, személyiségének – hogy még tud érezni, még tud önmaga lenni, hogy még megérti e nehéz percben mások és önmaga gondját. Ezért ismételi szeretettelivé enyhítve: „A kis kölyök, ki voltam, ma is él...”; ezért tör fel az emberi bánat, elnyomva a hideg félelmet. Mert a felnőtt volt most már nem kényszerítő és szorongásos állapot: a gyermekkor folytatása és szerves módon való továbbélése, felelős magatartás kialakítása. Az *Eszmélet* idézett, szorongást, félelmet, létborzongást idéző részét folytatja „megszüntetve, megőrizve”.

A *Kirakják a fát* a maga egészében, nemcsak harmonikus, kiegyenlített felépítésében és versmondattanában, hanem érületében, mondanivalójában is a megőrzés verse.

Egy nehéz történelmi percben vagyunk, a még és már közt. A kötetben bizonyára szándékosan helyezte a *Kirakják a fát...-ot* a három nagy politikai vers (*A város peremén, Levegőt!, A Dunánál*) s az *Egy spanyol földműves sírverse* meg az ugyancsak politikailag értelmezhető *Két hexameter* után – az *Irgalom* elé –, éppen annak jelzéséül, hogy egyszerre történelmi és egyéni helyzetértelmezés. *A Dunánál* párdarabja is a *Kirakják a fát* – ahogyan abban egyén és világ, egyén és történelmi folyamat, ebben meg egyén és tömeg, egyén és a „többiek” viszonyát próbálja – pszichológiailag is – végigélni és végiggondolni. A baljós ősz képe már egy évvel korábban

is felmerül: a *Kirakják a fát* színtere, díszletei már ott vannak az 1935-ös *Őszben*. Az 1936-ost pedig már idézi a *Balatonszárszó* ciklusban:

*Zúg már az ősz, gyűlik és kavarog
fehér habokba szaggatja a zöldet*

Ezen az őszön pedig – világbajokkal, hazai vészekkel és egyéni betegségekkel kinlódva – a költő a többiekben találja meg támaszát. Kétségtelen: az emberben való hit a költemény legsúlyosabb szava. A „kemény emberek” – a „fadobálók”, a verseiben oly ott-honossággal felbukkanó nehéz léptű és nehéz sorsú kétkeziék a költő igazi társai. Már nem kell félnie tőlük, óvnia kell őket – emberségüket, egyéniségüket, értéküket önmaga s a történelem számára támasznak kell megőriznie „ez otthontalan, csupa-csősz világban”.

A *Kirakják a fát* végének két csattanója: a „viszlek titeket” – a társakkal, a munkásokkal való együvé tartozás szava, a támaszkérés, az „otthontalan, csupa-csősz világ” pedig: a világhelyzet és a magyar állapotok tömör összefoglalása, ennek a kétségbeejtő, az egyéni létet is tönkretévő, elidegenítő történelmi helyzetnek a jelzése.

A „csupa-csősz” itt az amphimelas, a „köröskörül fekete” antik szavának modern egyenértékese – annak a sötétnek jelzése, amely csakhamar Magyarországra is ráborul. A vers kezdetének még világos, még érzelmes hangütése így komorul sötétté, válik borzongatóvá a kihangzásban; a „doromboló”, „kényes őszi szél” így jelzi a történelmi telet. A harmadik versszak hangütése – „a felnőttet a bánat fojtogatja” – már a legutolsó versekét előlegezi: „Bánat szedi szét eszemet...”

„A *Kirakják a fát*, – írja Tandori Dezső – ha úgy tetszik, a költő társadalmi szerepéről szól. Másképp is fogalmazhatunk: az ember, az egyedüli példány és a többiek kapcsolatáról, annak mellékalóságáról, realitásáról, képzelt valóságáról...”²¹⁴

²¹⁴ Tandori [387] 31.

1936. őszi még két búcsú-verse, egy élőtől és egy halottól búcsúzik.

A *Judit* ugyancsak a Szép Szó októberi számában jelent meg.

*Fosztja az ős a fákat, hűvösödik már,
be kell gyújtani.
Lecipeled a kályhát, egyedül hozod,
mint a hajdani*

*hidegek idejében, még mikor, kedves,
nem öleltelek,
mikor nem civakodtam s nem éreztem, hogy
nem vagyok veled.*

*Némább a hosszabb éjjel, nagyobb a világ
s félelmetesebb.
Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk,
ha már szétesett.*

*Hideg csillagok égnek tar fák ága közt.
Merengsz még? Aludj,
egyedül alszom én is. Huzódzkodj össze
s rám ne haragudj.*

„... kegyetlen vers, roppantul higgadt keménységgel fogalmazott. Ady *Elbocsátó szép üzenetének* pátosztalan, póztalan, puritán párja. És magára is sújt; sőt elsősorban magára sújt... a saját magánya válik egészen takaratlanná”²¹⁵

A szétfoszló kapcsolat verse a szétszakítást imitáló versformában is íródott; a 12–5-ös sorok váltakozása, félrímekekkel és gyakori át-hajlásokkal. Az egész versben borzongató, kísérteties hideg van és éjszaka, mint a *Téli éjszakában* vagy a *Ha a hold süt...*-ben: „hűvösödik” „hajdani hidegek”, „hideg csillagok” keretezik a verset, és a kihűlt kapcsolat – utóbb sokszor idézett, jelképpé nővő – metaforája a versközi csattanó:

²¹⁵ Németh G. [255] 241.

*Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk,
ha már szétesett.*

ahol a látszólagos tárgyi ellentmondás („szétesett” — szétszakadt helyett) is a kettejük közti „jeges űrt” jelzi.

Levendel–Horgas a következőképpen elemzik a verset: „A táj és az évszak pontos, lassú leírásával indul a költemény; — gyakori kezdési mód ez József Attilánál — a nagyobb teret befogadó, általánosító első sorból fokozatosan szűkül a kép Judit alakjáig. Az első két szakasz közötti áthajlás az idő folytonosságát is érzékelteti — egybemosva, egymás mellé állítva a szerelem elmúlása utáni és a szerelem előtti időt. Az emlékezés múltat és jelent egymásra montírozó hangja és a második szakasz első két sorának jelentése azt sugallja, hogy a két időszak között nincs különbség. A »h« hangú alliteráció fokozza a kemény hidegség érzését. A »h« hangok egyébként is feltűnően gyakoriak a versben, és legtöbbször szó elején állnak, kiemelten, élesebb »huhogással« (*hüvösödik, hozod, hoszszabb, huzódzkodj, haragudj* stb.). A csendes, megbékülő — megtévesztő — emlékezést szokatlanul fogalmazott, hármas tagadás cáfolja, körülményes negatívumával is adekvátan. Szerelmük a távolabbi múlt és a »most« közé ékelődik, s ha jelentőségét ez nem is méri, de megtörtént voltát — éppen a hiány kiemelésével — letagadhatatlanná teszi. A harmadik szakasz középfokú melléknevei aztán már élesen jelzik az átélt szerelem visszahozhatatlanságát, de értékét, a szövetség értelmét is. Igaz, újra csak a jelenlevő hiány, a magánytól megnyúló éjszaka, az éjszakából kinagyobbodó félelmetes világ képével. És aztán: »Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk, / ha már szétesett.« A végső különválás kimondása után egy pillanatra megáll a vers, aztán új szakaszban folytatódik: a kozmikus, rettenetes hideg és a kopárság jellegzetesen József Attila-i képével:

Hideg csillagok égnek tar fák ága közt.

A végtelen idő óta sugárzó csillagok és az üres térbe nyúló csontos faágak itt is olyan kérlelhetetlen keménységgel és rendíthetlenséggel állnak a helyükön, mint József Attila már verseiben. [...]

A lét általánosságából ismét kettőjük kapcsolatának konkrétsága ránt vissza: »Merengsz még?« Az eddig csupa kijelentő mondatot tartalmazó versben megjelenik egy kérdőjel. Itt fordul először a másik emberhez, Judit sorsához, de a kérdés legalább annyira önmagának, saját lelkiismeretének is szól. Ezt bizonyítja a következő versmondat: az asszony csitítása, érzelmeinek »elaltatása«, és egyetlen érve az egykori társsal szemben: ő is magányos, nincs mit számon kérni tőle... csak bocsánatért fordulhat az elhagyott kedveshez – feloldozás nincs; csak megenyhülés, baráti megbékülés.²¹⁶

Mesterétől, Kosztolányi Dezsőtől is búcsúzik, aki november 3-án halt meg. A vers egy kéziratán *november 13-i* dátum áll, és a Szép Szó novemberi számában jelent meg.²¹⁷

Kosztolányi

*A kínba még csak most fogunk, mi restek,
de te már aláírtad művedet.*

*Mint gondolatjel, vízszintes a tested.
Téged már csak a fűreg fal, szeret,*

*mint mi a csirkét, bort... Senkim, barátom!
Testvérünk voltál és lettél apánk.*

*Gyémánt szavaid nem méred karáton –
nincs egyéb súly, ha föld zuhog reánk.*

*Ezt onnan tudom, hogy letörtem vágyva,
ahogy letört a halál tégedet.*

*Reméltél; én is. Tudtuk, hogy hiába,
mint tudja, ki halottat költöget.*

²¹⁶ *Levendel–Horgas* [227a] 63–65.

²¹⁷ L. a versről *Hubay Miklós*: Három naplójegyzet. Élet és Irodalom, 1986. jan. 3. 4.

A számban különben még Ignóus Pál, Németh Andor szép eszéje búcsúztatja Kosztolányit, a Nyugat pedig egész decemberi számát neki szentelte.

József Attila búcsúztatója sajátos tónusú baráti beszélgetés a halottal. A 11–10-es lazán verselt jambusok, a hangsúlyozottan nem éles, nem kosztolányis keresztrímek a mester és barát nem váratlan halála alkalmából saját halálát jelzik előre. A vers kezdete és utolsó négy sora önvallomás, rezignált beletörődés saját végzetébe. A vers végén a halott-költőgető egy sorozat tagja. A kép az *Engem temetnek* még groteszk képsora után ott *A hetedikben* („Világ sírköve alatt mégy!”), majd ott lesz a *Hazámban* („holott a sírt, hol nyugszik atyja, / kellene megbotoznia”) és a *Majd...* föltámadó halottjában...

A saját halál keretezi hát a Kosztolányi-búcsúztatót – és ezúttal az írás aktusa is a halál jele lesz: a 2., 3. sorban az aláírás, majd a „gondolatjel” nyer ilyen félelmetes jelentést. És csak néhány szóval, a vers közepén vall Kosztolányihoz fűződő viszonyáról az érzelmek szinte teljes skáláján végigfutva: „Senkim, barátom! / Testvérünk... apánk...”. Esztétikai, irodalmi értékelésül egyetlen metafora: „gyémánt szavaid...” szolgál – mintegy mellékesen szerepel csak az élőbeszédet imitáló csendes gyászbeszédben, a „gyázmunka” tanújában.

Edit-versek

A Szép Szó novemberi számában, a *Kosztolányi* című vers után jelent meg a *Nagyon fáj* és még három Edit-vers – decemberben pedig még továbbiak.

A Gyömrői Edit-versek: a József Attila-i életmű nehezen értelmezhető, értékelhető darabjai. Nem véletlen, hogy igazán alapos elemzés kevés született róluk – néhány megjegyzés mellett N. Horváth Béla tanulmánya,²¹⁸ Beney Zsuzsa tanulmányrészletei, Sárközy Péter megjegyzései említhetők. Igaz: pszichológiai-pszichiátriai szempontból e versek gazdag anyagot nyújtanak, és a költőről írott lélektani és alkotáslélektani írások, elsősorban Szőke Györgyéi, idézik

²¹⁸ N. Horváth B. [140].

is, például is használják őket, de mint költői műveket – a *Nagyon fáj* kivételével – még kevésbé tárgyalták. Pedig ezek a szövegek nemcsak pszichológiai dokumentumok, hanem különleges költői formákat felhasználó erőteljes kísérletek is – habár egyiküknél-másikuknál az indulat szétfeszíti a kereteket, olykor vannak bennük kiérleletlenebb részek is.

Időrendben valószínűleg elsőnek az *...aki szeretni gyáva vagy* készült – egyik kéziratának keltezése: *Bucsinszky 1936. okt. 23. du. 5.*²¹⁹ – azaz, hasonlóan a *Szabad ötletek...*-hez, ezt is kávéházban írta – ezúttal a Bucsinszkyban, Nagy Lajos *Budapest Nagykávéháza* modelljében.

*Te rongy, aki szeretni gyáva vagy,
akinek több a biztosító munka,
melyet a tetves ég taszít nyakunkba,
küldvén máris a külső fagyokat, –
fordított ringyó, ki a kötelesség
aranyát gyűjtöd élő nap alatt:
a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem; elpusztítalak.*

*Én férfi vagyok, nemes és konok,
nincs vigaszom s nem erényem a bánat.
Csak szenvedek, mint akit megnyomott
ásás közben a föld; káromkodok –
Ringyó! – hogy rólad ilyen szavam támad!
Rajtad a komolyság is kellemes,
nő létedre erős vagy s érdemes,
hogy lábod csámpás mivoltán neves.
Én nem jártatom hiába a számat,
de kín sem űzhet hiába utánad.*

*Már elrebbent a férfiás szemérem
nyoma orcámról, és csak sáppadok.
Dolgaim is úgy hallgatják személyem,
mint bolond tanárt az üres padok.
Nem éreznéd, mily veszély fenyeget
téged, életem s engem is, ki vágyom,
ha másra nem, hát hogy veled legyek
s ha másutt nem, hát a halálos ágyon?*

²¹⁹ ÖV 2. [13] 307.

*Add kezembe e zárt világ kilincset,
könnyü kezedet – vár kinn a szabad.
Gyülekező halottaimat intsd szét,
szólj s hízelegjen körül jószavad.
Ismersz engem, kit szemed megviselt,
lehetetlen, hogy ne szeressél, kedves!
Egykor egy sejt a tengerben kikelt,
hadd jusson el már örökös öledhez!*

Az első változatban *Edit* címet viselő vers a legmagasztosabb ódai versformába zárt könyörgés – a 10–11-esek a hagyományos nyolcsoros szakaszokba szerveződnek, csak a második versszak szabálytalan: tízsoros. A különlegességet jelzi talán az is, hogy a jambusmenetet igen sok spondeusz lassítja – a könyörgésnek is ünnepélyes méltóságot adva.

Invokációja: „Te rongy” – erős, durva, és a nyelvvel való játékkal hamarosan „ringyó”-vá változik. Az első versszak egyetlen, többszörösen tagolt nagy tiráda, körmondat – és a végzetes-agresszív „elpusztítalak”-ra hangzik ki.

Ez a düh, ez az agresszív hangulat lassanként megváltozik, a második–harmadik versszak lehiggadt hangon szól – a középpontban a „férfi”, „férfias” képzettel, a másodikban még magabiztos „nemes és konok”, a harmadikban könyörgő és „sáppadó” – halálra készülő. Ez a harmadik versszak a betegség és halál szakasza – a betegséget egy csodálatos, tankönyvbe illő hasonlattal jellemzi:

*Dolgaim is úgy hallgatják személyem,
mint bolond tanárt az üres padok.*²²⁰

A harmadik versszakban eljut hát a „halálos ágyig”, a befejező negyedik már kérések, könyörgés, az első szakasz sértegető tegezése itt „hízalgó” könyörgéssé lesz. Szinte az ima hangján szól:

*Add kezembe e zárt világ kilincset,
könnyü kezedet – vár kinn a szabad.*

²²⁰ A hasonlat részletes elemzése: *Erdődy* [93] 615. Szerinte, elmekórtani terminussal, a „derealizáció” kórképének „pontos rögzítése, végső tudatosítása, képen való konkretizáció segítségével”.

A „zárt világ” – a betegsége, a „zárt osztály” asszociációjával – a sorvégi „szabad” ilyen hangsúlyos megjelenése majd a *Hazám* utolsó részében tér vissza, mint ahogyan a vers zárása *A Dunánál* biológiai-genetikai képeinek folytatása – újabb „ős” kreálásának vágya:

*Egykor egy sejt a tengerben kikelt,
hadd jusson el már örökös öledhez!*

A „rongy-ringyó”-tól a vágyott ölig, a szidalomtól az egyesülni vágyásáig ível hát a vers.

N a g y o n f á j

Az ...*aki szeretni gyáva* vagy csak előkészület, csak nekifutás a megkívánás és az átok nagy verséhez, a *Nagyon fáj*hoz.²²¹

*Kívül-belől
leselkedő halál elől
(mint lukba megriadt egerke)*

*amíg hevülsz,
az asszonyhoz úgy menekülsz,
hogy óvjon karja, öle, térdé.*

*Nemcsak a lágy,
meleg öl csal, nemcsak a vágy,
de odataszít a muszáj is –*

*ezért ölel
minden, ami asszonyra lel,
mig el nem fehérül a száj is.*

*Kettős teher
s kettős kincs, hogy szeretni kell.
Ki szeret s párra nem találhat,*

²²¹ Elemzése: Fodor A. [105a] 178–179.; Győri: „A lét dadog...” [19]; Sárközy [296] 191–194.

oly hontalan,
mint amilyen gyámoltalan
a szükségét végző vadállat.

Nincsen egyéb
menedékünk; a kés hegyét
bár anyádnak szegezd, te bátor!

És lásd, akadt
nő, ki érti e szavakat,
de mégis ellökött magától.

Nincsen helyem
így, élők közt. Zúg a fejem,
gondolom s fájdalomam kicifrázva;

mint a gyerek
kezeben a csörgő csereg,
ha magára hagyottan rázza.

Mit kellene
tenni érte és ellene?
Nem szégyenlem, ha kitalálom,

hisz kítaszít
a világ így is olyat, akit
kábít a nap, rettent az álom.

A kultúra
ugy hull le rólam, mint ruha
másról a boldog szerelemben –

de az hol áll,
hogy nézze, mint dobál halál
s még egyedül kelljen szenvednem?

A csecsemő
is szenved, ha szül a nő.
Páros kint enyhíthet alázat.

s ágya körül,
üszkösen, ha elszenderül,
vakogjatok velem: *Nagyon fáj.*

Hallja, míg él.
Azt tagadta meg, amit ér.
Elvonta pusztá kénye végett

kívül-belől
menekülő élő elől
a legutolsó menedéket.

Ignotus Pál emlékezései szerint telefonba olvasta be neki József Attila a verset. „Azt akartam megírni — mondta —, a rettenetet. A poklot, dalban elbeszélve. Addig rossz csak, míg ki nem jön az emberből. Most már minden rendben van, megszülettem, megyek lefeküdni.”²²²

A cím világosan Arany János szavára utal: „Nagyon fáj! Nem megy!” (*Juliska emlékezete*), „Tragikus rapszódianak” nevezi Fodor András, és így folytatja: „»Félig műremek, félig klinikai lelet« — mondta rá Németh Andor. A megállapítás esztétikai ítéletként nem igazságos. A költemény ugyanis viszolyogtató részleteivel együtt, egészében remekmű. Bámulatos, hogy az elvakult indulat, a kudarc kínos részletezése közben a költő milyen csontig hasító élesen fogalmaz, milyen pontosan látja helyzetét. Hasonlatainak igazsági találóak, súlyosak, mint egy-egy bárdütés.”²²³

A *Nagyon fáj* egészen különleges metrikájú: háromsoros szakaszok; 4–8–9 szótagszámú, jambikus jellegű sorok, olykor határozott choriambus („Nemcsak a lány...”), máskor anapesztusos lejtés hallható ki,²²⁴ láncszerűen összefonódó rímekkel: aab ccb — dde ffe stb. Az egész vers dobol, énekel — a vers önmagát is meghatározza:

gondom s fájdalmam kicifrázva;
mint a gyerek
kezeben a csörgő csereg
ha magára hagyottan rázza.

²²² Ignotus Pál: Emlékforgácsok. Hid, 1957. dec., 992. skk.

²²³ Fodor A. [105a] 178.

²²⁴ Szilágyi [355] 43.

Közvetlen előképe Kosztolányi *Ideges rímek*-je a maga 4–8–9 szótagszámú, aaa rímképletű strofáival. Ezt a dallamos-csörgő formát rendkívül feszes, acélos szerkezet fogja össze. Egyrészt két „halálszakasz” keretbe foglalja („Kívül-belől...”), másrészt három, rendkívül élesen, világosan elkülönülő részre tagolódik. Az első rész az 1–7. versszak – voltaképpen Erósz és Thanatosz, a szexus és a halál egységének panaszos meghirdetése, talán már nemcsak Freud, hanem esetleg Kerényi nyomán is, de mély egyéni szükségből: nemi nyomor kínozza (írt már róla korábban egyik tanulmányában). A vers így lesz a párját nem lelő férfi vad vallomása, mindenestre a magyar irodalom egyik legerotikusabb 21 sora.

A csörgő forma s elsősorban a kosztolányisan pontos, evokatív rímek, a ritka, de annál erőteljesebb hasonlatok emelik ki a hiányt. Itt a nála nagyon mélyen meglévő alapképzet a hasonlat anyaga:

*mint amilyen gyámoltalan
a szükségét végző vadállat.*

A kulcsszó ebben a részben az *öl* – a az *öl* szinonimája a *luk* – az uralkodó alaphang pedig az *l*, amely nála mindig, – mint utóbb a „*Költők és Korá*”-ban majd – a halál jele.²²⁵

Az első rész végén a két, ez időben felerősödő obszesszió, kulcsszó, a *kés* meg az *anya* jelenik meg – azt is jelezvén, hogy a nő iránti vágyban most is benne van az anyakeresés.

A 8–16. szakasz hirtelen nézőpontot és hangot vált. Az első rész általános alanya után itt egyes szám első személyű vallomás, versbeszéd következik – az általános összefüggések helyett panasz, voltaképpen kis eseménytörténet is, az Edit-szerelem, az Edit-kudarc belső története. Az átkötés, a 9. szakasz az „egy pszichoanalitikus nőt” idézi, – azt, aki érti, intellektuálisan átlátja a helyzetet, de nem adja magát oda. A magárahagyottság, a megcsaltság állapotát dalolja, egyszersmind a költészet mint a panaszok kibeszélése létjogát is kérdésessé teszi. De a főmotívum, a rejtett mondandó itt is a halál, az *l* hangok itt is túlnyomóak („Mit kellene / tenni érte és ellene? / Nem szégyenlem, ha kitalálom”) és explicite is: „Nincsen helyem /

²²⁵ Részletes hangstatisztikát ad Győri J.: „A lét dadog...” [19] 187–188.

így, élők közt.”, és még nyíltabban: „mint dobál halál”. Szenvedést és a halált idézi egész költészetének egyik legfélelmetesebb hasonlata:

A kultúra

*úgy hull le rólam, mint ruha
másról a boldog szerelemben –*

Hármas vonatkozásrendszer: a kultúra (amellyel már a hasonló című versben szembenézett) felületi volta, hiszen csak pusztá szublimálás – a szexuális allúzió: a közösülés előtti vetkőzés – és a mezelen holttest látványa egyszerre.

Ebben a zaklatottabb, valóban rapszódikusabb menetű második részben megint csak felbukkan, voltaképpen elég mesterségesen – az anya- és csecsemőobszesszió – és a rész végén a már ugyancsak kínzó kényszerképzetté vált költészet–pénz megfelelés (amelynek előzménye a *Világosítsd föl* első szakaszának vége):

De énnekem

*pénzt hoz fájdalmas énekem
s hozzám szegődik a gyalázat.*

A harmadik rész, a 17–26. szakasz ismét egységes, egy hangütésű: segélykiáltás és átok – itt folytatja az *Áradat* és még inkább az *A hetedik* technikáját, a litániázó, refrénnel záródó sorozatverseket.

„Segítsetek!” – szól a panasz, és a segítség csak az lehet, ha a Nő mindenhol a „Nagyon fáj” süvöltést hallja.

A megszólítottak sajátos sort alkotnak: az „Ártatlanok”-tól a mindenkit összefogó „Elevenek”-ig. A rímek még fontosabbak lesznek: az átok főleg három rímhangra épül – a mekegő e–e-re (a 17., 19–21. és 25. szakaszban), a mély hangú a–o-ra (18. szakasz), az ugyancsak mély hangú, bűgő a–a-ra (24. szakasz), egyetlen vegyes hangú rím, az éles i–á (23. szakasz) fordul elő.

Az egyre fokozódó erejű, szinte önmagát gerjesztő eksztatikus átokban a második személyű megszólítás ezúttal vallásos-samanisztikus jellegű általános tegező forma. A megszólítottak attribútumai: az eltiportság, elnyomottság, kiszolgáltatottság és a nemzéssel, szü-

léssel, születéssel való kapcsolat („elvetéljétek” — „herélnek” — „fér-
fiak, egymást megtépve nő miatt”).

Az átoksorozat hét szakaszon át azonos szerkezetű — a 25. sza-
kasz vált hangot: és a 25–26. szakasz külön kis kompozíció a kom-
pozíción belül: az „Elevenek” megszólítása nem a „Nagyon fáj”
refrénnel végződik: a perspektíva kitágul és általánossá lesz:

égjen, hol laktok, kert, vadon táj —

— azután összeszűkül, és a szakasz minden eddiginél rettenetesebb
és morbidabb, valóban már az örületet és halált idéző képpel zárul:

*s ágya körül,
üszkösen, ha elszenderül,
vakogjatok velem: Nagyon fáj.*

Az utolsó „Nagyon fáj” után a 27–28. szakaszban „lecseng” a
vers, visszatér a megszólított nőhöz — higgadtabban, csendesebben
— a véglegesség igényével mondott ítélettel:

Azt tagadta meg, amit ér.

És az első szakasz variánsával zár a félelmetes vers.

A *Nagyon fáj* egy iszonyatos kín feloldása József Attila számára
— és hatalmas, világirodalmi méretű mű. Úgy gondolom, nem a
Szabad ötletek jegyzéke, hanem ez a vers az, ami átível a 20. század
végére: a fegyelmezett, acélos szerkezet, a daloló forma és a benne
feszülő rettenet egyszerre teszi jelentőssé, és előzi meg a 20. század
közepe-végének széttört én-verseit. Kortársai közül pedig itthon
csak Szabó Lőrinc indul hasonló irányba.

Edit-versek a Nagyon fáj után

A *Nagyon fáj* a Gyömrői Edit-versek csúcsa — hozzá viszonyítva
a többi Edit-vers halványabbnak, ismétlőbbnek, mintegy egy téma
különféle variációinak tűnik.

Majd megöregszel

Majd megöregszel és bánni fogod,
hogy bántasz, — azt, amire büszke vagy ma.
A lelkiismeret majd bekopog
s nem lesz emlék, melyben magadra hagyna.

Lesz vén ebed s az melléd települ.
Nappal pihensz majd, széken szunyókálva,
mert éjjel félni fogsz majd egyedül.
Árnyak ütnek a rezgő anyókára.

Az öreg kutya néha majd nyafog,
de a szobában csend lesz, csupa rend lesz;
hanem valaki hiányozni fog
a múltból ahhoz a magányos csendhez.

Majd tipegsz s ha eleget totyogott
rossz lábad, leülsz. Fönn aranykeretben
áll ifjú képed. Hozzá motyogod:
„Nem öleltem meg, hiszen nem szerettem”.

„Mit is tehettem volna?” — kérdezed,
de fogatlan szád már nem válaszolhat;
s ki a nap előtt lehunyod szemed,
alig várod, hogy feljőjön, a holdat.

Mert ha elalszol, ugrál majd az ágy,
mint a csikó, hogy a hámot levesse.
S a félelem tűnődik, nem a vágy,
a fejedben: Szeress-e, ne szeress-e.

Magadban döntöd el. Én fájlalom,
hogy nem felelhetek, ha kérded: él-e.
Mert elfárad bennem a fájdalom,
elalszik, mint a gyermek s én is véle.

A vers majdnem teljesen egy Pierre Ronsard-pastiche — az eredeti francia szonettet fejleszti, játssza tovább.

A *Quand vous serez bien vieille* magyar fordítása Szabó Lőrinc-től:

Ha majd öreg leszel

Ha majd öreg leszel, és este gyertyafénynél
tűz mellett üldögélsz, s az orsót pörgeted,
csodálkozva fogod zümmögni rimemet,
hogy egykor mint a vers tündére bennem éltél.

Szolgálóid között nem lesz, aki e névnel
föl ne figyelne, bár szunyókál reszketeg:
Ronsard! — hallja a szót s folytatja versemet,
melyet neved örök himnuszaként idéztél.

Én a sírban leszek, csonttalan árny, aki
mirtuszlombok alatt kínjait piheni;
te öreg néni a tűzhelynél, aki fázik,

s bánja szerelmemet, és hogy megtagadott.
Élj hát, higgy nekem, és ne várd a holnapot:
rózsa az ifjúság, élvezd, amíg virágzik!

József Attila verse végének csendes, melankolikus kihangzása — a halálsejtelelem és egyúttal a fájdalom elmúlásának lehetősége — ismét felszínre veti a mindig kísértő gyermekképet, harmonikus-arányos, pontos zárással búcsúzik:

*Mert elfárad bennem a fájdalom,
elalszik, mint a gyermek s én is véle.*²²⁶

Ez a gyermek lesz azután főszereplője a *Mint a mezőn...*-nek.

²²⁶ Bányai szerint a vers Jolánra vonatkozik. (*Bányai* [42] 240.) Ez teljesen valószínűtlen, és ha József Attila valóban „igen”-nel válaszolt Bányai kérdésére, az csak „átejtés” vagy ironikus legyintés lehetett.

Mint a mezőn a kislejtő, ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya, hova futna
kapkodott lábaival,
a tömött, dühödtt ég dörög,
a tarlón szalmaszál pörög,
ő, mint az állat, nyőszörög,
zokogna, de a félelem
elveszi könnye melegét,
sóhajtana, de hirtelen
reálehel a hideg ég
s csak akkor, amikor sovány
testén és arcán halovány
borzongás villan, mint a villám
s fekete eső dől szakadva,
az mintha belőle fakadna,
mint mérhetetlen nagy sírás,
amely fölgyül a földeken,
fénylőn csorog a zöldeken,
árkot betölt és gödröt ás,
hömpölyög a réten, az éren,
hömpölyög fönn a levegőben
s a gyermek megindul a téren,
útja van ebben az időben –
így tört e vágy rám, ily veszetten,
ily hirtelen, ily szilajon,
férfi létemre sírni kezdtem.
S e könnyel ázott talajon,
hol nehezen emeli lábát
az ember, ki pedig sietne,
megállok most. A kívánságát
már észre se venném, ha szeretne.

Ez is „bravúrdarab” – voltaképpen egyetlen nagy, 24 soros hasonlat, lazán kezelt, általában keresztrímekkel, illetőleg asszonán-cokkal – felfogható drámai monológként is. Ritmikai alapú, de az indulatmenetet is elemző leírását adja Szilágyi Péter:

„A harminckét szakozatlan rövid jambikus sorból álló vers viszonylagosan szűk ritmikai keretei között József Attila rendkívül sokrétű kombinációkat teremt. – A vers első része hosszú, részlete-

ző hasonlat, a vihartól és félelemtől üzött kislejű vergődése. A sorok hosszának, illetőleg jellegének, valamint a rímeknek folytonos változtatása egy pillanatra sem engedélyez nyugalmat az olvasónak: sorról sorra együtt kell gyötrődnünk a kislejűvel, a költővel. Az első sor negyedfeles jambus, a második felgyorsuló hármás. A harmadik újra negyedfeles jambus, de már szabályos gagliarda, a negyedik pedig hétszótagos, a harmadik ütem anapestus. Az első négy sorból három kezdődik trocheussal, ami fokozza a zaklatottság érzését:

*Mint a mezőn a kislejűt ha
eléri a vihar
s nincs tanya, / anya, // hova / futna
kapkodott lábaival,*

A vihar két gyors négyes jambusban közelít, amelyet kétszótagos tiszta rím kapcsol egybe. A következő sorban a kislejű reagálása ugyancsak négyes jambusban ugyanazzal a rímmel fejeződik ki, de a ritmus lelassul:

*a tömött, dühödt ég dörög,
a tarlón szalmaszál pörög,
ő mint az állat, nyöszörög,*

Fónagy Iván szerint »a visszhangzó, súlyos léptek rezonanciája« hallatszik ki Füst Milán sorából: És döng a tömkeleg, (amely világnak mondatik...). Hasonló hanghatású súlyos léptekkel közeledett itt is a vihar. Négy keresztíres nyolcason iramlik tovább a vers, amelyeknek gyorsaságát a rövid magánhangzók meghatározó jellege is fokozza. A tizenhat ütemben mindössze öt a természeténél fogva hosszú magánhangzó, a pyrrichiusok száma viszont meglepően magas: öt. Ez különben az egész versre érvényes: huszonhat spondeussal szemben harmincegy a pyrrichius (24,5%), ami jóval magasabb, a jambusversek összességén belüli pyrrichiusi átlagnál (15,5%).

*zokogna, de a félelem
elveszi könnye melegét,
sóhajtana, de hirtelen
reálehel a hideg ég²²⁷*

²²⁷ Szabolcsi János figyelmeztetett rá (szóban), hogy a vers első sorai a közismert „kánkán”-dallamra (Jacques Offenbach szerzeménye) is énekelhetők.

Az újabb gondolati egységet három, egy rímmel egybefogott sor képezi. Hangulati főmotívuma a mély fekvésű magánhangzókban fejeződik ki. Az első két sor négyes jambusát a harmadik ötödfelés jambus-gagliardája nyugtalanítja tovább:

*s csak akkor, amikor sovány
testén és arcán halovány
borzongás / villan, // mint a // villám*

de talán már a második sor is gagliardikus.

A gagliardával is lassított, mély hangú részt páros rímű, nem gagliardikus ötödfelések követik. Az első sor hat magas magánhangzóval indítottan váltja és gyorsítja a vers menetét, a természeti jelenségeknek megfelelően, a rákövetkező sor, amely már a fiúra vonatkozik, trocheussal lassított, annál is váratlanabban, mert a trocheus egy spondeus és egy pyrrichius után döccen:

*s fekete eső dől szakadva,
az mintha belőle fakadna,*

Közvetlenül kapcsolódik ide a következő sor is, amelyet inkább formális elem, a rím kapcsol az újabb részhez. De nemcsak a rím, hanem a ritmus felgyorsulása is, a gördülékenyebb jambusok, a magas fekvésű magánhangzók. Ezt követi az ölelkező rímen belüli két páros rímű sor, tovább gyorsulva, majdnem idegen testet képezve, mert ebben a két sorban — átmenetileg — megszépül az eső verte táj, friss fények gyulladnak ki egy pillanatra, valami ősi, természeti szépség és erő sugárzik a zöldben és a fényben. Igaz, ellensúlyozza ezt az *f* hangok vonulata.

*mint mérhetetlen nagy sírás,
amely fölgyül a földeken,
fénylőn csorog a zöldeken,
árkot betölt és gödröt ás,*

Négy keresztrímmel egybefogott kilences zárja le a hosszú, részletező hasonlatot. Első sora anapestusra is váltható, amelynek lendületét az azonos szóval — *hömpölyög* — kezdődő második sortól

kezdve nagyon laza jambusok törik meg. Talán a sorok három ütemre tagolhatósága is hozzájárul a ritmus megkeményedéséhez, dallamtalanodásához:

*hömpölyög a réten, az éren,
hömpölyög fönn a levegőben,
s a gyermek megindul a téren,
útja van ebben az időben –*

A költői koncentráció lankadásának, a feszültség fellazulásának lehetünk most tanúi. József Attila figyelme ez utóbbi soroknál már a befejező részen járt, így csúszhatott a versbe kisebb pontatlanság: az első sorban még mezőről beszélt, itt már térről.

A befejező rész, a vers tulajdonképpen magva, egyszerűbb eszközökkel épített. Négy sor keresztrimes kilencesekből és nyolcasokból, négy pedig ugyancsak keresztrimes kilencesekből áll. A ritmus lelassul, az előbbieken alkalmilag dallamos felívelések is hiányoznak. A huszonhatodik, huszonkilencedik, harmincadik és harminckettedik sorokban a magas magánhangzók túlnyomó többsége sem élénkít érdemlegesen. Annál jobban érezteti hatását a trocheusok magas százaléka: a jambusoknak éppen a fele:..."²²⁸

A decemberben megjelent versek közül a *Ne bántsd* önmegszólító vers.²²⁹

*Ne bántsd a gyenge nőt, ha már szeretted,
magadat érte kínokba veretted
s nem adtál két pofont neki.
Telefirkáltad a falat vele.*

*Vesd le magadról! Mint ruhád is épen,
gyámoltalanul lóg alá a széken –
annak karján, ki szereti,
csüngjön, míg foszlik kéje éjjele!*

²²⁸ Szilágyi [355] 38–41.

²²⁹ L. N. Horváth B. [140].

*Döbd le – a háta legyen újra görbe,
lába csámpás, bujjon az álla szőrbel!
Bibircsók nőjjön a hasán!
Gyűrje e verset kapzsi tenyere!*

*Te fuss vissza a szép növésű, kedves
lányok ölébe – oly illőt ölelgess,
ki kapkod, fül vágyad után,
mint zivatarban zengő jegyenye!*

Ha tetszik – N. Horváth Béla szavával – varázsvers, mágikus vers. Egy nagyon is köznapi, általános emberi gesztus mágikus átalakítása: a sikertelen, viszonzatlan szerelemről való lemondás és új kapcsolat keresése „banális” gesztus lenne, ha a Gyömrői-szerelem nem lett volna egész létét, valóját megrázó, felkavaró élmény. De azért a *Ne bántsd* mindenképpen az Edit-vágy lehetséges végét jelzi, pontosabban azzal játszik el, mint lehetne szabadulni tőle.

Visszavarázsolja – a szerelem mindenkit szebbnek lát –, változon vissza olyanná a nő, amilyen valójában volt, mielőtt beleszeretett. Az átalakítás, visszavarázsolás-technika szinte szürrealista jellegű: a székre vetett kabát, a maga lecsüngő kabátujjával indítja az asszociációsort (ami azért kísérteties, mert ez a kabátujj még nagy szerepet fog játszani 1937 szeptemberében, egyik utolsó szerelménél és a balatonszárszói vasútállomáson is...).

Az átokformula régi népi és költészeti hagyományban gyökerezik – Stoll Béla egy Balassi-vers nyomát fedezi fel benne, márpedig Balassi a költő egyik sokat forgatott olvasmánya volt.²³⁰ És szép vágy, szinte mágikus kívánság a zárószakasz:

*Te fuss vissza a szép növésű, kedves
lányok ölébe – ...*

Ennek a „második Edit-sorozatnak” tehát a decemberben megjelenteknek kiemelkedő, összegző darabja a *Magány*.

²³⁰ Stoll [310] 76.

Bogár lépjen nyitott szemedre. Zöldes
bársony-penész pihézze melledet.
Nézz a magányba, melybe engem küldesz.
Fogad morzsold szét; fald föl nyelvedet.

Száraz homokként peregjen szét arcod,
a kedves. S ha cirógatnál nagyon,
mert öled helyén a tiszta űrt tartod:
dolgos ujjaid kösse le a gyom.

Lásd, ez vagy, ez a förtelmes kívánság.
Meg se rebbennél, ha az emberek
némán körülkerülnének, hogy lássák:
ilyen gonosszá ki tett engemet.

Kit szorongatsz most? Ha szülsz, a fiadnak
öröme az lesz, hogy körbe forog,
te meg rápislogsz, míg körülhasalnak
telibendőjú aligátorok.

Mozdulatlan, hanyatt fekszem az ágyon,
látom a szemem: rám nézel vele.
Halj meg! Már olyan szótlanul kívánom,
hogy azt hihetném, meghalok bele.

A 11–10-es sorokban megírt, kereszttrimes, szabályos négysoros szakaszokba osztott, jambikus–spondeuszos vers formája ünnepi hangulatot sugall. Annál élesebb a kontraszt: a legszörnyűbb, leghalálósabb szitok-átoksorozat hangzik el, az *Áradat* modorában. „Mind-en átok a halált nevezi meg, másképp és másképp, az azonosító szó kimondása nélkül. [...] Az átkok egymásutániségének eredményeként kialakul egyfajta felsoroló-ráolvasó szerkezet... Az első emocionális kulminációs pont az átkok időleges megszakítása, ami viszont nem más, mint az irányultság tárgyának azonosítása. »Lásd, ez vagy, ez a förtelmes kívánság«. Ugyanez a szó, a kívánás tér vissza a másik ponton: »Már olyan szótlanul kívánom«²³¹

²³¹ N. Horváth B. [140] 1058. – Balassi verseinek párhuzamos helyeire utal Stoll [310]; L. még Beney [53] 37. skk.

Az átkok sorában egyetlen ponton felbukkan az utolsó évek egyik, egyre erősödő kényszerképze: az úr: „mert öled helyén a tiszta úrt tartod...”²³²

Az utolsó előtti szakasz az alligátorok borzongató képével már teljesen az abszurdba visz át.

Viszont a zárószakasz az „én–te kapcsolatnak... felcserélhetőségével, az én és a te egymásba merülésével, átjártságukkal [...] az elmentéses érzelmek egymásba fonódásával, az ambivalenciával...” páratlan költészetében – az én-határ átlépésének, az én felbontásának messze előremutató példája. „Ebben a versszakban az én szinte teljesen belesimul, megkülönböztethetetlenül beleilleszkedik a Te-be – az alany és a tárgy azonosul.”²³³ Hozzáteszem: a két halál is egymást erősíti – az önszugesztio itt ért csúcspontjára.

A *Nagyon fáj* kötetnek csaknem a végére, a *Kész a leltár* és a *Kései sirató* közé sorolta az *Elmaradt ölelés miatt* című versét – ezzel is jelezve különállását az Edit-versektől. Mert ez a szöveg – megennyhült-csevegő, ugrató hangja is jelezheti – nem az Edit-versek átkozódó, kegyetlen tónusát folytatja. Vágó Mártáról és Mártához íródott, egy, a versbeli célzásból is, Márta emlékirataiból is rekonstruálható alkalomból: Márta, Hatvany Lajosné hívására, koncertre ment ahelyett, hogy Attilával maradt volna.²³⁴

Elmaradt ölelés miatt

*Ugy vártalak, mint a vacsorát este,
ha feküdtem s anyám még odajárt.
Ugy reméltelek, mint kétségbeesve,
hülyén, (még ifjan) hívtam a halált –
nem jött, hálisten... Látod, ilyen boldog
vagyok, ha most meggondolom a dolgot.
De az még ostobább,
hogy nem jöttél, bár jönni fogsz tovább!*

²³² L. Tamás Attila: „A Dunánál” [17].

²³³ Beney [53] 37.

²³⁴ Vágó [420a] 232–234.

*Makacs elmulás tolja a világot
maga előtt, mint bányász a szenet,
melyet kifejtett, darabokra vágott.
De mélyben, egyben él, aki szeret.
Milyen tűzvész, miféle kivont kardok
káprázata volt, ami visszatartott,
 hogy míg a hold haladt,
nem fogózhattam beléd azalatt?*

*Hogy a holt csillagvilággal, esengve,
csak szálltam tehetlen, mint a kövek —
s nem is uszhattam a sodorral szembe
kedves öledben!... Hol volt az öled?...
Mig itt hadart s hazudozott az óra,
te föl báméskodtál egy dobogóra
 s a szétterült ütem
hálójában remegtél nélkül.*

*Ugye sopánkodsz, milyen kellemetlen,
harisnyádon ha egy szem leszalad!
Most szerelmünkből kivált s kellemedben
egy ölelés örökre szétszakadt.
Az a művész pörölt az elmúlással —
tanuskodj néki! De velem, ne mással.
 Tudd meg már, mi a gond.
Hogy mit csinálsz. Én nem vagyok bolond.*

Vágó Márta emlékirataiban a vers „bemutatásáról” így ír:
„Másnap hozta a verset: *Elmaradt ölelés miatt*. — Veszed észre,
mennyire renaissance-kép a második szakaszban: *Milyen tűzvész,
miféle kivont kardok?* — kérdezte. Hangosan fölnevetett: — Re-
naissance! — kiáltott fel újra. Fejét csóválta, ilyenkor bámulta ma-
gát, hogy így sikerült valami, amit akart. — Aztán az jutott eszembe
— folytatta —, hogy nagyvárosi és mai képet is kellene hozni, vala-
mit, ami a mai reklámképekre emlékeztet. Az áruházakat és rek-
lámképeket fontosnak tartom, ha igazi mai nagyvárosi képet akar
az ember, valami áruházi reklámot láttam is, de szépet, emlékszel
Kafka *Hangyaboly*-ában a japán selyem reklámképre? — megint
nevetett — és, ugye, angolul létrának hívták? — *a harisnyádon ha egy
szem leszalad* már ez! — Ferdén egymás fölé emelt ujjaival mutatta

a »létrát«. Roppant örült. — A legjobb az egész versben: *Makacs elmúlás tolja a világot maga előtt, mint bányász a szenet, melyet kifejtett, darabokra vágott. De mélyben, egyben él, aki szeret.* — Úgy forgatta csuklóján szétfeszített ujjait, úgy fűrt vele, mintha azzal fejtené, forgatná ki valamit a helyéből. — Észrevetted, hogy az elmúlás elleni küzdelemről kétszer is szó van benne? — kérdezte. — *Az a művész pörölt az elmúlással* a másik. — Megint elégedetten nevetett, kissé zavarban, hogy ennyire örül, de mégis. — Csak ezzel a kettővel lehet az elmúlás ellen küzdeni — mondta aztán valami furcsa kötekedő hangon, mintha ellenvetéseket háritana el, megrázta a fejét, és fölemelt ujjal, oktató hangsúllyal folytatta: — Szerелеmmel — itt kedvesen elmosolyodott, de megint elkomolyodva folytatta: — és a művészettel, illetve munkával. — Egyszerre lehorgasztotta a fejét: — Kicsit zavaros a kép — mondta letörten —, a bányász is az elmúlás ellen küzd a munkájával, éppúgy, mint a művész, és én ellentétül hozom! — Arcán feszültség és büntudat tükröződött.²³⁵

Ez a vers is tömörszerű formába simul; — 10–11-es sorok kombinációja a nyolcsoros versszakban, csak a 7. sorok szakítják meg a diszkurzust, 6-os szótagszámuk szinte belevág — grafikusán is — a versszak testébe.

Közvetlen, megenyhült beszéd — és ezért is a sok közbevetés, zárójel, a három pont, az ütemváltás és a laza beszélgetés közepén gyémántkeményre kalapált végleges igényű mondatok:

*Makacs elmúlás tolja a világot
maga előtt, mint bányász a szenet,
melyet kifejtett, darabokra vágott.*

Ismét csak az ölés—ölelés, a szerelem és a halál, a megkívánás és a pusztulás egysége — a háttérben a hétköznapi történet rejtőzik: a címzett, a megszólított inkább egy koncertre megy, és nem vele tölti az időt... És itt is az akaratos, követelő szerelemkívánás, az együttlét és az együttes halál hiábavaló hívása.

Az Edit-szerelem idején, 1936 október–novemberében még több más verset is elkezdett. Ilyen elkezdett, de egységbe még nem állt

²³⁵ Vágó [420a] 236.

szöveg a *Semmi*, amelyet eredetileg a *Nagyon fáj* kötet lezárásának szánt, de nem lett vele kész.²³⁶

Semmi, semmi, semmi, semmi, semmi.

Legyen, hogy ne legyen,

legyen, hogy ne legyen —

mondjuk: Edit.

*A csillagokat most a láthatatlan
sárga kis csibék szemelgetik.*

*Talán hajnalodik, talán Budapest ég,
talán egy izzadt óriás-leány
arcán olvad a festék.*

*Kocsik zörögnek, redőnyök görögnek,
tengerek dörögnek, emberek áradnak.*

*Bosszant az a goromba ház a sarkon —
olyan, mint kisgyermek arcán az ótvar.*

*Vagy ismeretlen reggel ez, vagy idegen pályaudvar,
ahová most érkeztem.*

Nincsen málhám.

Valamit elfelejtettem — talán ha azt kitalálnám.

Egy: semmi.

Kettő: semmi.

Három: semmi.

*Olyan szokatlan, mint ez a pályaudvar,
hogy egyáltalában nincs semmi.*

Láthatóan két elemből áll: a hajnalodó Budapest képe, amely li-dércnyomásos élességgel, bántón, nagy vízióban rémlik fel, hogy a végén — a szó eredeti értelmében — a teljes elidegenedettségek képét fogalmazza meg:

*Vagy ismeretlen reggel ez, vagy idegen pályaudvar,
ahová most érkeztem.*

²³⁶ ÖM 2. [8] 483. — Ugyanigy, de a teljes versek között közli az ÖV 2. [13] 335.

És ezt fonja-indázza körül, befejezetlenül a „semmi” és az Edit név, jelezve egyúttal a viszony teljes lehetetlenségét – s a „semmi sodra” jelenlétét.²³⁷

Más, a töredékek közé felvett szövegek is nyilván ez időben születtek. A szerelem és a halál újabb együttes megjelenése az alábbi töredék:

*s ha nem volt még halálos szerelem,
azt akarom, ez halálos legyen,
értelmes kín: mert nincs értelme annak,
ha embernek üres kínjai vannak,
s ha nem szeretsz úgy, mint tenmagadat,
én meg fogom majd ölni magamat,
nem hogy szerelmem vagy bosszúm mutassam,
de jobban fájna elsorvadni lassan,
s árnyék leszek, melytől szorongva félsz,
bíró, kitől büntetést nem remélsz:
Vigyázz! Ne hagyj meghalnom, amíg élsz!*

A szerelem és az ölés indulata szerepel együtt a *Segítsetek...* kezdetű töredékben; a „ringyó” szó árulón ott van a *Bocsástatok meg...* kezdetűben, és ilyen a motor-hasonlattal erősített [*Szólj hát...*] is.

*Segítsetek, hogy meg ne öljem,
hogy hirtelen ki ne töröljem
a világ képei közül*

*Óh hittem volna inkább, hogy van Isten,
mint hogy van énnálam különb*

*Szeretem s ezért megölöm,
hogy jön ahhoz, hogy én szeressem?
Miféle ördögi öröm
osztokodik a bőrömön*

²³⁷ Széles Klára a vers egy másik motívuma, a „sárga kis csibék” összefüggéseit kutatja, és a József Attila-i mű más motívumaival veti egybe. (*Széles* [342] 49–50.) Szól a szövegről Miklós Tamás is: „már nem is vers, inkább a szabad ötletek pszichoanalitikus jegyzékébe tartozik, mint a versek közé; rend-telen asszociáció mozzanatok a semmire.” (*Miklós* [245] 92.) (A két vélemény szögesen ellentétes.)

*Bocsássátok meg, barátság, te hív kincs
s ti kemény Kőműves Kelemenek,
hogy egy ringyóért, kibem semmi szív nincs,
háromszor tagadtam meg művemet.*

*Azt hittem, a mű reám eső részét
elvégeznem majd jobban sikerül
ha hozzá térek haza*

*Szólj hát, mit tegyek én, hogy szeress
ha sírva fakadok, ne ne vess*

*Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen útja és nem indulhat
olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
értelmetlen szavakat szólnék.*

H e g e l – M a r x – F r e u d – A Bartók-vázlat

1936 folyamán s annak őszén a szerkesztésen és a verseken kívül dolgozott egy műfordításon is – és több prózai szövegen. Az egyik közülük befejezése egy hosszú gondolkodási és megfogalmazási folyamatnak – a másik kettő (esetleg három) új, nagyobb munkák kezdete, illetőleg vázlata.

Az előbbi tanulmány a *Hegel, Marx, Freud*.²³⁸ Egy benne régóta érlelődő gondolkodási folyamat összegzésének, lezárásának szánta.

²³⁸ Keletkezése körül sok a vita. A Szép Szó szerkesztői a költő halála után közölték „1936-ban kezdett, befejezetlenül maradt tanulmány” megjegyzéssel. (Szép Szó 1938. jan.–febr.) L. ÖM 3. [9] 262–269., 454–455. – A PIM-ben megmaradt egy, a Szép Szó betűtípusával szedett, a költő által korrigált korrektúra, 1161. sz. alatt. – Miklós Tamás tartalmi érvekkel és Fejtő Ferenc egy levelére hivatkozva, 1934 körülre teszi megírásának keltét. (Miklós [245] 130–135., 174. skk.) Élesen vitatkozik ezzel az állásponttal Horváth Iván, aki ugyancsak tartalmi érvekkel, ugyancsak Fejtőre hivatkozva és József Attila Bartók-vázlatát is említve, az 1936. végi időpont mellett érvel. (Horváth I. [144] 116–117.) Magam az utóbbi álláspontot tartom helyesnek.

Az említett szerzőkön kívül a tanulmánytöredék részletes elemzését adja *Forgács* [110] 184–204., *Balogh* [39a] 110–112. Újabban: *Bókay* [65].

A kiindulópont itt is 1933 élménye: „Marx és Engels elsősorban Európára gondoltak. Európát el is öntötte a haladásba vetett hit árja, (amelyre ma már alig emlékezünk!) az ipar és a technika olyan fejlettségre tett szert, amilyenre a termelési eszközök filozófusai nem is gondolhattak, a munkások valóban hatalmas pártokban szervezték meg erőnyeiket s a közös gazdaság többé-kevésbé világos eszméjével magukhoz vonták a nem-bérmunkások csapatait is. Ilyen körülmények között az a kérdés: — miért nincs még szocializmus? Nem azt akarom ezzel mondani, hogy nem következik el, ha az emberek azt akarják, hogy elkövetkezzék. Csak azt kérdem, hol csúszott hiba a számításba; hogy lehet az, hogy az ún. »tárgyi előfeltételek« megvannak s az alanyiak hiányoznak? Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan faladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak — hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?»²³⁹

— Az írás egy része Hegel, Marx és Feuerbach főleg az emberi lényegre, a vallásra, a nembeliségre vonatkozó tanításainak részletes, idézetekkel megtűzdelt, alaposan dokumentált ismertetése. Visszatér a „proletárkultúrát” hirdetőkkel folytatott vitára is: „Sokan, kik szinte kérkednek a »marxizmus« kifejezésével, ezt néha »proletárszocializmus« névvel helyettesítik s ugyanígy beszélnek »proletárirodalomról«, »proletárkultúráról«, melyen azonban nem néptudományi különlegeséget értenek, hanem olyasmit, ami a polgárinak nevezett mai általános műveltségénél magasabbrendű. Marx gondolata szerint azonban mindenki szocialista, aki tudva munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejlésre jusson, hogy megszűnjenek azok a társadalmi különbségek, amelyek a termelés fejletlenebb fokán szükségesek voltak, ma már azonban mind az anyagi termelésnek, mind az erkölcsi jóérzésnek, mind a teljes emberi öntudat kialakulásának akadályai. Miért látta Marx mégis a proletárságban azt az erőt, mely a társadalmat átalakítani hivatott?»²⁴⁰ Ezután hosszabb Marx-idézetet fordít le *A szent családból*.²⁴¹

²³⁹ ÖM 3. [9] 263.

²⁴⁰ I. m. 267.

²⁴¹ A pontos forrásokat l. i. m. 454—455.

Majd a tanulmánytöredék 6. pontjában elkezd a pszichoanalízis ismertetését: „Egy új természettudomány, a pszichoanalízis azonban azzal a felfedezéssel vált betegségek gyógyító módjává, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, amelyeket éppen a valóság természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-ésszerűen gondolkodó lényben létre jön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, amelynek fogalmát oly mulatságosnak találta Engels, Feuerbachnál. Az ilyen ember – s az emberiség történelmi múltjában csak ilyen emberekre számíthatunk – kétségkívül valóságos lény, tudata azonban nem felel meg ösztönös (faji, nemi) létének, hanem csak annak a létnek a képét adja, amelyet már eltorzított. Ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított képet többé-kevésbé híven megőrzi. »Elkerülhetetlen dolog – írja Engels – hogy mindennek, ami egy emberre hat, tudatán keresztül kell mennie, – még az evésnek és az ivásnak is, ami a tudat által érzett éhségen és szomjúságon kezdődik és ugyancsak a tudat által érzett jóllakottsággal végződik«. – Azóta a lélektan az egyénnek, a társadalmi lénynek fejlődésében sok olyan jelenséget derített fel, amelyet a tizenkilencedik századbeli bölcselet nem ismerhetett. Csak érintett kérdéseket, amelyeket ma – éppen saját gondolatrendszerének alapjainak igazolására – világosabban tekinthetne át. Így azóta megtudtuk, hogy éhség és tudat, nemi vágy és tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot s a nemi kielégülést, bár a fiziológiai lét rendje szerint minden szabályszerűen végbement, igen sokszor nem veszi tudomásul; sőt rendszerint nem veszi tudomásul, ha – a nép nyelvén szólván – »nincs áldás rajta«.»²⁴²

Mint *A szocializmus bölcseletében*, itt is egyaránt bírálja a munkásmozgalom mindkét szárnyát, a bolsevizmustól elhatárolja magát. Az is látnivaló, hogy egyes terminusok (főleg a Gattung) fordításával, magyarázatával, mondhatnám azt is: továbbfejlesztésével, félremagyarázásával előkészíti a freudi és marxi tanítások egymásra vonatkoztatásának, összekapcsolásának útját.

²⁴² ÖM 3. [9] 268–269.

Elfogadom azt a megfogalmazást is,²⁴³ hogy egy társadalomontológia körvonalai bontakoznak ki itt, és azt is, hogy egy bizonyos pánbiologizmus jellemzi.

Mindez, ismétlem, benne régen meglévő törekvések újrafogalmazása, összegezése. De: most már nem tudja befejezni. Fejtő Ferenc úgy véli – mint ezt Miklós Tamásnak küldött levelében írja –, hogy akkor már túlhaladottnak tartotta: „azt szerettem volna, ha a befejező részben Attila már az akkori nézeteinek megfelelően aktualizálja – s csak akkor hozzuk le. Ezért kicsit neheztelt rám, mert szerettem volna mielőbb megjelentetni, de végül is belátta, hogy igazam van.”²⁴⁴

Valószínű, hogy valóban így történt, de hozzájárult ehhez, hogy maga József Attila is túl volt már ekkor a problémán, és 1936-ban nem tudott már tanulmányt befejezni (ezután már csak kisebb cikkeket írt, s más tanulmányát is befejezetlenül hagyta). A Bartók-vázlat arra is utal, hogy még nagyobb összefüggésbe akarta illeszteni a kérdést, legbelül talán azt is érezte, hogy a történelem – 1936 végén vagyunk! – lassan időszerűtlenné teszi a kérdésfelvetést, illetőleg illuzionisztikussá azt az elképzelést, hogy a marxizmus és a freudizmus együttesen tudjon hatni ekkor már világosan a háború felé menetelő világra. (Az 1937 eleji versek erre vallanak.)

Új terveken gondolkodik; Bartókról akar tanulmányt írni. Fennmaradt egy tanulmányvázlata,²⁴⁵ melyről tudjuk most már, hogy december 7–8-án írta. December 9-én ír levelet Bartóknak, amelyből kiderül: „a megbeszélt időben nem jelentkeztem a kéziratért”. (Nyilván a Szép Szó decemberi számában megjelent terjedelmesebb recenzióról van szó: *Népdalok és népzene* címmel írt Bartók terjedelmes bírálatot egy népszövetségi zenei tárgyú kiadványról.) „...ötletemet »Bartók Béla disszonanciájáról« meg akartam írni a keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmából megmutathassam. Sajnos túlbecsültem testi erőmet – elaludtam a találkoztól, mert reggelig dolgoztam...”²⁴⁶

²⁴³ Bókay [65] 260. skk.

²⁴⁴ Fejtő Ferenc 1986. jún. 5-én neki írt leveléből idézi Miklós Tamás. (Miklós [245] 179.)

²⁴⁵ *Egy Bartók-tanulmány vázlata* címmel közöltem (ÖM 3. [9] 277–278.). Az azóta előkerült levélből világos, hogy a tanulmány címe *Bartók Béla disszonanciájáról* lett volna. (Vál. lev. [11] 347.)

²⁴⁶ I. m. 347.

A 15 pontos vázlatból²⁴⁷ látható, milyen problémákat akart volna felvetni Bartók zenéje kapcsán, és az is nyilvánvaló, hogy ezen keresztül saját művészetét is jellemezni, érteni akarta. A 3–6. pont talán legmélyebb mondanivalója: „Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konsz[onancia] nem egyéb megértett disszonanciánál.” És ha ehhez a 8. pontot is hozzátesszük, amely szerint „Lényegében minden hasonlat dissz[onáns], mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek”, akkor világos, hogy saját – ellentétekben látó, feszült – látás- és alkotásmódjának is elvi igazolását akarta adni.

A 7. pont („Petőfi verse: Tied vagyok, tied hazám”) is mind Bartóknak, mind önmagának mélyen a „hazá”-hoz való tartozására utal. Az is látszik, hogy Bartókkal kapcsolatban a megértés problémája foglalkoztatja – itt sem nehéz felismerni a saját küzdelmét megértéséért, elismertetéséért. A vázlat pontjai azután szinte átmennek a *Hegel–Marx–Freud*-problematikába, az utolsó három pont szinte annak vázlata.

De ez a terv is terv maradt – 1936 végén, 1937 elején már nem volt ereje nagyobb tanulmány kidolgozására.

Bartók János szerint²⁴⁸ néhány évvel korábban már járt egy alkalommal Bartóknál. Meglehetősen félresikerült találkozás volt ez, egyik verseskötetét vitte el – Bartók maga nyitott ajtót, ő szó nélkül átnyújtotta, s ezzel vége is volt... Az 1936. decemberi találkozás, Bartók János emlékei szerint, eredetileg december 6-án 11-kor jött volna létre Bartók lakásán, József Attila azonban még a régi lakás-címre ment, és így 1 órát késett. (Mint említettem, maga a költő azzal védekezett, hogy elaludt.) Egyébként – ugyancsak Bartók János szerint – József Attila arra is kérte volna Bartókot, hogy egy Szép Szó-estén lépjen fel. Bartók erre nem volt hajlandó, de egy József Attila-szerzői esten esetleg fellépett volna. (Magam kétkedéssel fogadom ezt az értesülést.)

December 10-én – Bartók János szerint – a költő ott volt Bartók Béla Vigadó-beli hangversenyén. Talán ekkorra tehető köztük az a

²⁴⁷ Részletes elemzése: *Demény* [82], [83]; I. ÖM 3. [9] 457–458. Vitázik vele *Tóth* [400]; I. még *Szabolcsi M.* [321]; *Egri* [87] 56–57. – További irodalmat I. Vál. lev. [11] jegyzeteiben: 481.

²⁴⁸ *Bartók J.* [44].

találkozó, amelyre Szabolcsi Bence emlékezik, 1937-re téve azt: „ez a találkozásuk, amelynek tanúja voltam 1937-ben, egyetlen és utolsó maradt. Akkor, mint szerkesztő, a »Szép Szó« nevében kereste fel Bartókot s nem is a tanítványt, hanem valósággal a fiúi tisztelet és ragaszkodás hangján beszélt vele.”²⁴⁹

Bartók következő tanulmánya a Szép Szó 1937. februári számának élén jelent meg (*Gépzene* címmel), ez egy január 13-án tartott előadásnak a szövege. Hogy egy vagy két alkalommal találkozott-e József Attila és Bartók 1936 novembere és 1937 februárja között és mikor, nehezen eldönthető.

Bartók Béla különben ennek a körnek, amelyhez ekkor József Attila tartozott, egyik mestere és eszményképe volt. Bár Bartók egy másik nemzedékhez tartozott, József Attila sokban rokonnak érezte keménységét, szilárdságát, a népiből és a régiből való építkezését, és bizonyosan magányát és kétségbeesését is. 1936-ban már túl volt „népi” szakaszán — akkor főleg Kodályra hivatkozott —, de az „igazi” népdalokat élete végéig énekelte társaságban is, Bartók nagyobb művei is megérinthették. A *Cantata Profana* és a *Bánat* rokonságáról szoltunk már —, de tágabb és általánosabb értelemben is sok szál fűzi össze Bartókot és József Attilát.²⁵⁰

— Még egy munkát kezd el: egy magyar verstan megírását tervezni — ennek részletei a Szép Szó 1937-es számaiban fognak megjelenni. Sík Sándor, akkor a szegedi egyetem irodalomprofesszora, többször említi,²⁵¹ hogy hasonló tárgyú bölcsészdoktori disszertációt készült hozzá írni. (Ha elkészült volna, párja lehetett volna Weöres Sándor *A vers születése* című bölcsészdoktori disszertációjának.)

Az őszi hónapokban még egy terjedelmesebb fordítással is bajlódott. Hont Ferenc megbízásából Lope de Vega *Donna Juanáját* kezdte fordítani a Bethlen Színpad számára.²⁵² A felkérés, augusz-

²⁴⁹ Szabolcsi B. [317] 203.

²⁵⁰ Ezekről részletesen Szabolcsi M. [321]. — Bartók János szerint „Bartók megjelenése József Attila életében — ha csak járulékosan is — súlyosbította a kiüttalanság komplexumot...” (*Bartók J.* [44])

²⁵¹ Sík [300]. Erre az adatra Kovács Sándor Iván figyelmeztetett.

²⁵² A fordítás elkészült részeinek szövege: ÖM 4. [10] 263–374. A fordítás keletkezéstörténete, értékelése: uo. 263–275.

○ A 15 pontos vázlatból²⁴⁷ látható, milyen problémákat akart volna felvetni Bartók zenéje kapcsán, és az is nyilvánvaló, hogy ezen keresztül saját művészetét is jellemezni, érteni akarta. A 3–6. pont talán legmélyebb mondanivalója: „Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konsz[onancia] nem egyéb megértett disszonanciánál.” És ha ehhez a 8. pontot is hozzátesszük, amely szerint „Lényegében minden hasonlat dissz[onáns], mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek”, akkor világos, hogy saját – ellentétekben látó, feszült – látás- és alkotásmódjának is elvi igazolását akarta adni.

A 7. pont („Petőfi verse: Tied vagyok, tied hazám”) is mind Bartóknak, mind önmagának mélyen a „haza”-hoz való tartozására utal. Az is látszik, hogy Bartókkal kapcsolatban a megértés problémája foglalkoztatja – itt sem nehéz felismerni a saját küzdelmét megértéséért, elismertetéséért. A vázlat pontjai azután szinte átmennek a *Hegel–Marx–Freud*-problematikába, az utolsó három pont szinte annak vázlata.

De ez a terv is terv maradt – 1936 végén, 1937 elején már nem volt ereje nagyobb tanulmány kidolgozására.

Bartók János szerint²⁴⁸ néhány évvel korábban már járt egy alkalommal Bartóknál. Meglehetősen félresikerült találkozás volt ez, egyik verseskötetét vitte el – Bartók maga nyitott ajtót, ő szó nélkül átnyújtotta, s ezzel vége is volt... Az 1936. decemberi találkozás, Bartók János emlékei szerint, eredetileg december 6-án 11-kor jött volna létre Bartók lakásán, József Attila azonban még a régi lakás-címre ment, és így 1 órát késett. (Mint említettem, maga a költő azzal védekezett, hogy elaludt.) Egyébként – ugyancsak Bartók János szerint – József Attila arra is kérte volna Bartókot, hogy egy Szép Szó-esten lépjen fel. Bartók erre nem volt hajlandó, de egy József Attila-szerzői esten esetleg fellépett volna. (Magam kétkéssel fogadom ezt az értesülést.)

December 10-én – Bartók János szerint – a költő ott volt Bartók Béla Vigadó-beli hangversenyén. Talán ekkorra tehető köztük az a

²⁴⁷ Részletes elemzése: *Demény* [82], [83]; 1. ÖM 3. [9] 457–458. Vitázik vele *Tóth* [400]; 1. még *Szabolcsi M.* [321]; *Egri* [87] 56–57. – További irodalmat 1. Vál. lev. [11] jegyzeteiben: 481.

²⁴⁸ *Bartók J.* [44].

találkozó, amelyre Szabolcsi Bence emlékezik, 1937-re téve azt: „ez a találkozásuk, amelynek tanúja voltam 1937-ben, egyetlen és utolsó maradt. Akkor, mint szerkesztő, a »Szép Szó« nevében kereste fel Bartókot s nem is a tanítványi, hanem valósággal a fiúi tisztelet és ragaszkodás hangján beszélt vele.”²⁴⁹

Bartók következő tanulmánya a Szép Szó 1937. februári számának élén jelent meg (*Gépzene* címmel), ez egy január 13-án tartott előadásnak a szövege. Hogy egy vagy két alkalommal találkozott-e József Attila és Bartók 1936 novembere és 1937 februárja között és mikor, nehezen eldönthető.

Bartók Béla különben ennek a körnek, amelyhez ekkor József Attila tartozott, egyik mestere és eszményképe volt. Bár Bartók egy másik nemzedékhez tartozott, József Attila sokban rokonnak érezte keménységét, szilárdságát, a népiből és a régiből való építkezését, és bizonyosan magányát és kétségbeesését is. 1936-ban már túl volt „népi” szakaszán — akkor főleg Kodályra hivatkozott —, de az „igazi” népdalokat élete végéig énekelte társaságban is, Bartók nagyobb művei is megérinthették. A *Cantata Profana* és a *Bánat* rokonságáról szoltunk már —, de tágabb és általánosabb értelemben is sok szál fűzi össze Bartókot és József Attilát.²⁵⁰

— Még egy munkát kezd el: egy magyar verstan megírását tervezi — ennek részletei a Szép Szó 1937-es számaiban fognak megjelenni. Sík Sándor, akkor a szegedi egyetem irodalomprofesszora, többször említi,²⁵¹ hogy hasonló tárgyú bölcsészdoktori disszertációt készült hozzá írni. (Ha elkészült volna, párja lehetett volna Weöres Sándor *A vers születése* című bölcsészdoktori disszertációjának.)

Az őszi hónapokban még egy terjedelmesebb fordítással is bajlódott. Hont Ferenc megbízásából Lope de Vega *Donna Juanáját* kezdte fordítani a Bethlen Színház számára.²⁵² A felkérés, augusz-

²⁴⁹ Szabolcsi B. [317] 203.

²⁵⁰ Ezekről részletesen Szabolcsi M. [321]. — Bartók János szerint „Bartók megjelenése József Attila életében — ha csak járulékosan is — súlyosbította a kiüttalanság komplexumot...” (*Bartók J.* [44])

²⁵¹ Sík [300]. Erre az adatra Kovács Sándor Iván figyelmeztetett.

²⁵² A fordítás elkészült részeinek szövege: ÖM 4. [10] 263–374. A fordítás keletkezéstörténete, értékelése: uo. 263–275.

tus 4-i kelettel, még Balatonszárszóra érkezett,²⁵³ a teljes darab lefordításáért 200 pengőt kapott volna. Vágó Márta emlékirataiban is említi, József Attila egy Cs. Szabó Lászlóhoz írott levele is utal rá, hogy a munka sűrű volt. „A Bethlen színház is naponta sürget a fordításért” – írja november 10-én.²⁵⁴ Nyilvánvalóan németből fordította, erre utal Vágó Márta is. Mindenesetre elkészült a teljes I. felvonás és részint a II. is, de nem adták elő, nem is jelent meg, csak már halála után közölte Hont Ferenc folyóirata, a Független Színpad.

1936 késő ősze. A Nagyön fáj kötet

1936 őszén felvették tagnak József Attilát a La Fontaine Társaságba.²⁵⁵ (Szabó Lőrinc közvetíti először Vikár Béla kérését,²⁵⁶ majd Vikár Béla közli vele, hogy „egyértelmű lelkesedéssel az irodalmi szakosztály tagjául megválasztotta...” tegnap, azaz október 1-jén. Vele együtt különben Kodolányi, Tamási, Illyés, Erdélyi, Sárközi, Szerb Antal és még mások is tagok lettek – a Társaságot újjászervezték. A végleges megválasztást a választmányi ülés december 18-i hatállyal hagyja jóvá.

Cs. Szabó László a Magyar Rádió nevében is kér tőle verset – ezeket, valamint ugyanakkor Sárközi György verseit december 11-ére tűzik műsorra.²⁵⁷

Október 6-i kelettel két levele is maradt fenn, az egyikben Hirsch Albertné Hatvány Iréntől kér pénzt elvált felesége számára. Ebben keservesen panaszkodik: „...a versíráson kívül én is megteszem a magamét az irodalomért a Szép Szó nem honorált szerkesztésével. Ugye nem veszi rossznéven, ha azt mondom, hogy ki-ki úgy mecénáskodik, ahogy tud, – szegény poeta kéziratok tömegét olvassa, tördel a nyomdában, kefelevonatokat javít, felekkel értekezik. Nem

²⁵³ A levél Kiss F. tulajdonában.

²⁵⁴ Vál. lev. [11] 346.

²⁵⁵ Az időpont bizonytalan. Lengyel András szerint okt. 1-jén. (*Lengyel A.* [221] 175.)

²⁵⁶ Vál. lev. [11] 332.

²⁵⁷ I. m. 345.

is képzeli, hogy ez minden hónapban mennyi munka!...²⁵⁸ Panasz-
kodik, de persze dicsekszik is...

Ugyanezen a napon Rapaport Samutól is pénzt kér, 27 pengő 40 fillért – az elvégzett munkáért. Ez az *Alvás, aluszékonyság, álmatlanság* című Rapaport-könyv stilizálásáért járt volna még neki.²⁵⁹ Szerkesztői munkájának néhány írásos emléke is fennmaradt levelezésében: Móricz Zsigmondtól elbeszélést kérő levele (amely *Csibe Csipog* címmel a decemberi számban jelent meg), Berda József, Radnóti Miklós levelei, akik verset küldenek; Szilágyi András Kolozsvárról munkatársnak és terjesztőnek ajánlkozik.²⁶⁰

De 1936 végének számára legfontosabb – és a magyar irodalom-történet számára is legfontosabb – eseménye: a *Nagyon fáj* kötet megjelenése.

December 10-én köt megállapodást Cserépfalvi Imrével.²⁶¹ A Kiadó ebben így fogalmaz: „A fenti könyvhöz a papírt Te szállítod...” – ezt a papírt megint, mint a *Medvetáncét* is, Herz Henrik adta. Ezért – hálából – írta be a megjelent kötet egyik példányába a *Herz Henrik Őméltóságának* című szonettet,²⁶² amely ironikus, „idéző-jeles”, s ugyanakkor a költő helyének, funkciójának egyik legszebb, legtömörebb összefoglalása.

*A költő olyan, mint a kisgyerek,
vagy mint az első ember a lapályon:
két lábra állni próbál, hogy ne fájjon
apró mivolta, ne fődje berek,*

*de lássa messziről, mi közeleg,
milyen isten rémlik a teljes tájon,
mily csönd szívárog, hogy üreget vájjon
alánk, mig eltölt gond és képzelet.*

²⁵⁸ I. m. 334.

²⁵⁹ Így *Valachi*: „Miért fáj...” [243].

²⁶⁰ *Kántor* [178] 139–140.

²⁶¹ Vál. lev. [11] 348.

²⁶² Az ÖV 2-ben [13], mint az ÖM 2-ben [8] is, az Alkalmi versek, rögtönzések között szerepel. Ezt a besorolást vitatja *Szőke* [360]; a besorolást helyesbíti *Stoll* [313].

*Ilyen a költő, különben hanyag,
elfeledi, hogy eleven anyag,
hogy törékeny és mindig elkel nála*

*a segítség, hogy kösse erős szála;
mint most, amikor Méltóságodat
illeti tőle hódolat és hála.*

Már az első sor indító hasonlata meghatóan személyes:

A költő olyan, mint a kisgyerek

A szonett különben hármass szerkezetű: a költő, aki saját esendőségét, kicsinységét próbálja legyőzni – hogy másokat figyelmeztessen, a veszélyekre figyeljen:

*milyen isten rémlik a teljes tájon*²⁶³

– és arra is: ki ássa alá a „gond és képzelet” nagyságát. Ez a nyolc sor – így – előzménye az 1937. év nagy figyelmeztető verseinek: az [*Ős patkány...*]-nak, a *Márciusnak* – s egyúttal az *Ars poeticának*.

A két tercett, a lecsengés – önironikus és játékos.²⁶⁴

A Cserépfalvival kötött szerződés második pontja szerint: „Ezen papírnak az értékét felbecsüljük és az eladások után befolyó összegből legelsősorban ezen papír értékét fogom részedre kifizetni. 2. Ezen fenti járulékon kívül megillet Téged a szokásos 10%-os szerzői honorárium a könyv bolti árából, amelyet olyan arányban fizetek ki Neked, ahogy az eladások megtörténnek.” Elvben tehát nem kellett ezúttal fizetnie a kiadásért a papíron kívül, viszont az eladásból már nem folyt be semmi...

²⁶³ Bóka László 1947-es esszéjében úgy értelmezi, hogy a közelgő valami: a paranoid skizofrénia. (*Bóka* [59] 172.)

²⁶⁴ Az ÖM 2-ben idéztük Gábor Andornak a moszkvai Új Hangban 1939 januárjában megjelent cikkéből: a vers ott annak példája, hogy „az egy szóval már nem jellemezhető társadalmi rend a költőegyéniséget hóhérbárddal hasítottá ketté.” ([ÖM 2. [8] 86–89.) Bóka viszont pozitív példaként idézi. (*Bóka* [59] 312.)

A *Nagyon fáj* kötetbe „1935–36-ban írt verseinek javát tette közzé. Egyetlen kivétel az 1933-ban írt *A város peremén*, amelyet bizonyára szándéka ellenére kellett kihagynia a *Medvetáncból*.”²⁶⁵

A *Nagyon fáj* kötet valószínűleg a megjelenés előtt, utolsó percen készült el – a Szép Szó decemberi számában megjelent versek is belekerültek –, a versek szövegét pedig újra és újra, az utolsó percig is javította, sokszor már a nyomdában. (A részleteket lásd Stoll Béla említett tanulmányában.)

A kötet így közvetlenül karácsony előtt jelenhetett meg. Kecses, szépen tipografizált, egyszerű, de lendületes rajzú borítóval (a kolumna szerint Nemes György tervezte).²⁶⁶ Feltűnő: kétszínnyomású a versek címe, olykor a ciklusok számozása is vörössel szedett.

36 verset tartalmaz – *A bűn* indítja a válogatást, és a *Kiáltozás* zárja. Ezen belül nagyjából kronológiai sorrendben helyezkednek el a versek – a politikai–közéleti versek külön „blokkot” alkotnak, az emberiség-versek, a *Ha a hold süt...* és a *Harag* után iktatta be *A város peremét*, *A Dunánált*, az *Egy spanyol földműves sírversét*, majd a *Két hexameter* és a *Kirakják a fát* következik. Ezt követi az *Irgalom*, majd a Freud-vers, s innen kezdve majdnem pontosan kronológiai a sorrend.²⁶⁷

A könyv a karácsonyi könyvpiacra jelent meg, de nagyon kevésbé fogyott. Sokan megírták a történetet – hadd idézzem a kiadót, Cserépfalvi Imrét: „A *Nagyon fáj* verskötet 1936 decemberében jelent meg. Játékos, régi énjével ebben a kötetben számolt le. Legjelentősebb verseinek nagy része ebben a kötetben látott napvilágot, és ugyanekkor a kötet költeményeinek egy töredéke már azt a végső valóságot is bemutatja, mely véget vetett életének. A magyar irodalom egyik legszebb és legmélyebb verseskönyvét síri csend fogadta. Emlékszem, hogy a karácsony előtti napokban, amikor mindenki

²⁶⁵ L. Stoll Béla jegyzetét: ÖV 1. [12] 524–531. – a *Nagyon fáj* szövegeinek, a szövegek alakításának, felhasználásának, korrektúrájának mintaszere, a magyar textológiai irodalomban szinte páratlan rekonstrukciója. A *Nagyon fáj* kötet létrejöttének, alakulásának kérdéseire vonatkozólag erre a munkára utalok, a továbbiakban erre támaszkodom.

²⁶⁶ Cserépfalvi egy nyilatkozata szerint (*Hegedűs* [134]) József Attila maga válogatta a papírt, majd határozta meg a tipográfiát. A verseket ő szedette kézzel.

²⁶⁷ A kötet összeállításának részletes ismertetése: *Sárközy* [298] 99–100. is.

könyveket vásárolt, József Attila egy napig könyvesboltunkban tartózkodott. Reggeltől estig. Meg akarta figyelni, hogy fogy a könyve. Aznap egyetlen példányt sem adtunk el. Senki még csak nem is érdeklődött a könyv iránt.

Hogy Attila kétségeesésének elejét vegyem, estefelé, a kiadóból jövet azt füllettem neki, hogy Erdélyből nagyobb rendelés érkezett – a *Nagyon fáj* száz példányát kéri Kolozsvárról. Mivel József Attila a kolozsvári *Korunk* munkatársa volt és az erdélyi haladó értelmiség ismerte a nevét, ez elég hihetőnek hangzott. Attila ropant megörült. Sajnos azonban céloamat nem értem el. Attila másnap felment a kiadósztályunkba az én távollétemben, és a maga kedves módján eldicsekedett a hivatal egyik tisztviselőjének könyve erdélyi sikerével. Az illető nem tudott semmiről, és felvilágosította Attilát, hogy semmiféle erdélyi rendelés nem érkezett.

Attila természetesen megharagudott reám, és hetekig elkerült, nem akart velem találkozni.²⁶⁸

1936 karácsonyáról keltek az első dedikációk.²⁶⁹ Márai Sándor megköszönte a kötetet,²⁷⁰ és a jó barát, Ignótius Pál még az *Esti Kurir* karácsonyi számában ír róla ismertetést.²⁷¹

Ez volt utolsó kötete.

²⁶⁸ Emlékkönyv [168] 427. – Más nyilatkozata szerint (*Hegedűs* [134]) 600 példány jelent meg, és 55 kelt el. Major Tamás és Olthy Magda is kínálták. L. *Cserépfalvi* [80] 154–161. – A történet igazát magam is tudom igazolni: az 1950-es évek elején még találtam az akkori Központi Antikváriumban el nem adott vágtalan példányt a kötetből, ott állt a raktárban nagy csomagokban.

²⁶⁹ A Szántó Juditnak dedikált példányt l. *Szántó* [337] 192.

²⁷⁰ *Vezér* [438].

²⁷¹ *Kortársak* [202] I. 428–430.

VII.

„AZ ÉRTELEMIG ÉS TOVÁBB”

1937 elejétől novemberig

József Attila 1937 elején

1936 utolsó hetei – 1937 első másfél hónapja: ismét válságos és ismét nagyszerű műveket hozó szakasz József Attila életében.

Még karácsony előtt sógora, Makai Ödön agyvérzést kapott. „Beszállították a szegedi klinikára, húgom mellette van, válságos állapotában” – írja József Jolán.¹ Eta számára nehéz hetek jöttek, Makai február 16-án meghal, Hódmezővásárhelyen a zsidó temetőben temetik el. Eta és Jolán anyagi helyzete egyre nehezebbé válik.

Karácsonykor jelent meg a *Nagyon fáj*. A szilveszterről Vágó Márta tudósít: este tíz órakor találkozott vele a József nádor téren, és „odavetőleg mondta, hogy gondolt rá, hogy velem töltsé ezt az éjszakát...”² Wallesz Lucáék is hívták szilveszterezni, de hogy elment-e, nem tudjuk.³ Január 1-jén délben felmegy Vágó Mártához,⁴ ugyanezen a napon kelt a *Nagyon fáj* dedikációja Kulcsár Istvánnak,⁵ valószínűleg látogatást tett náluk. Előjegyzési naptárában szerepelnek is: „Molnár J. újév. Kulcsár vacsora.”⁶ Ugyanezen a napon este fél kilenckor szerepel a Zeneakadémián a Szabadság munkásképző Egylet által tartott irodalmi esten. Az esten egyébként a következők léptek fel: Ascher Oszkár, Darvas József, Déry Tibor, Fodor József, Forgács Antal, Gelléri Andor Endre, Havas Endre, Heimer Jenő, Illyés Gyula, József Attila, Kassák Lajos, Keleti Jenő,

¹ József J. [176] 374.

² Vágó [420a] 277.

³ Vál. lev. [11] 348.

⁴ Vágó [420a] 277.

⁵ Közli: Scheiber Sándor: Új Tükör, 1981. jún. 7.

⁶ Németh A. [254] 298.

Kis Ferenc, Murányi Kovács Endre, Nagy Eta, Radnóti Miklós, Várnai Zseni, Vas István, Veres Péter, Vészi Endre, Zelk Zoltán.⁷ Január 6-ára keltezte azt a könnyed és közvetlen hangú, mégis fájdalmas verset, amelyet a kiadások [*Még ne utazz el...*] címmel közölnek.⁸

*Még ne utazz el, Sárrikám Pozsonyba,
hanem maradj velem,
ne hagyj el, ahogy itt hagyott, osonva,
verseim közt a másik szerelem.*

*Semmi se vár ott, jól tudod, te kedves,
csak ismert unalom,
mely szivarfüsttel fejed körül repdes,
mig kártyát keversz s forog a malom.*

*Alszik egy kiseded, tátva gyenge szája –
az ilyen csöpp gyerek
fölriad, érzi, nincs ott a mamája,
így fölriaszt, hogy nem leszek veled.*

A címzett: *Sárrikám* – valószínűleg Pásztor Sárival azonos, akinek a Tátrából 1937. február 22-én írt levelezőlapját ismerjük.⁹ A vers is vall róla: Edit után – Márta mellett – új kapcsolatot keresett – hogy milyen sikerrel, nem tudjuk. A vers különben két, már ismert motívumot hoz: a füstös kávéház (itt „kártyabarlang”) leírását és a fölriadó kisgyerek ez időben állandóan kísértő képzetét. A marasztalás látszólag könnyed:

*...maradj velem,
ne hagyj el, ahogy itt hagyott, osonva,
verseim közt a másik szerelem.*

Január 7-ére notesze bejegyzései szerint Major dr.-nál van ebéden a Luther utcában.

⁷ Az adatot l. *Keleti Jenő* emlékezéseiben: *Bűvópatakok* [78] 128.

⁸ ÖV 2. [13] 535. – a Rögtönzések... között. Ezt a besorolást vitatja *Szöke*: *ITK* 1985/1. 126.

⁹ PIM JA 658.

Az 1937. év első napján még egy nagyobb változás áll be, nem az ő, hanem a Szép Szó életében: kiadváltás történik, Cserépfalvitól január 1-től — egy január 18-án aláírt megállapodás értelmében — a Pantheon Kiadó, illetőleg annak tulajdonosa, Dormándi László veszi át a kiadást. A folyóirat 1937. februári száma jelenti be a változást: „A Szép Szó kiadását és terjesztését január folyamán a Cserépfalvi kiadó vállalatától átvette a Pantheon Irodalmi Intézet Rt. A Pantheon nagy megértéssel és lelkesedéssel karolta fel a Szép Szó ügyét, már eddig is több irányban kiszélesítette működési területét és lehetővé tette a szemle szerkesztői és munkatársai számára, hogy még az eddiginél is fokozottabb munkakedvvel és bizakodással folytassák tevékenységüket.

A Szép Szó szelleme, iránya és szerkesztőségének összetétele változatlan marad. Továbbra is Ignóus Pál és József Attila a felelős szerkesztők és Fejtő Ferenc társszerkesztő fogják a szemle szellemi részét irányítani. Fejtő Ferenc neve — aki kezdetől fogva részt vett munkánkban — ezentúl a címlapon is szerepelni fog. A szerkesztőségi teendők elvégzésében, mint az elmúlt hónapokban, részt vesz Horváth Tibor is.”¹⁰

A szerkesztőség a Cserépfalvi Mária Valéria utcai helyiségéből a Pantheon helyiségébe költözik: V. Vilmos császár út 28. I. em. — és minden kedden délután 5–7-ig lesz a fogadóóra. A nyomda változatlanul a Löbl Dávid és Fiai, a Nagymező utcában.

Cserépfalvi Imre emlékirataiban¹¹ arról ír, hogy az első számoknál még zavartalan volt az együttműködés. Nem sikerült azonban a nála megjelent falukutatókat közelebb hozni a laphoz, s ezt Ignóus Pál gyanakvásának és Fejtő növekvő szerepének tulajdonítja. Szerinte egyébként Attila és Fejtő között rivalizálás is kialakult.

Ugyanakkor a lap erősen deficités volt — 5–600 példányt adtak el, igen magas előállítási költségek mellett. Anyagi és tartalmi kérdések vezettek tehát — szerinte — a szakításhoz. Mindezt azután egy négyórás megbeszélésen vitatták meg: „elmondtam, hogy nem vagyok elégedett, a lap kiadásától elállok, mert a lap komoly költséget jelent a kiadónak. S ha már így van, legalább kiadványaim nép-

¹⁰ A Szép Szó 1937. febr.-i számának belső borítóján.

¹¹ Cserépfalvi [80] 151. skk.

szerűsítésével, propagálásával adjon megerősítést. Persze nekik is megvoltak az érveik, hogy a lapot miért, milyen politikai megfontolásból tartják ezen a hőfokon... Attila végig nem szólt bele a vitába.” Utána még lementek a Hangliba, s ott történt, hogy Attila az izgalomtól elájult... Később: „Attilával közöltem, hogy a laptól mindenképpen megválok. Rossz hangulatban fogadta a hírt.”¹²

A Szép Szó irányvonala 1937-ben különben lényegesen nem változott – igaz, a Nyugattól és a Választól is egyre nagyobb távolság választotta el. De József Attila már nem volt olyan egészségi állapotban, hogy lényegesen befolyásolhatta volna a lap irányát.¹³

József Attila 1937-re sem kapott Baumgarten-díjat. (Gyergyai Albert, Hevesi András, Illés Endre, Kodolányi János, Rapaics Rajmund, Reményik Sándor és Szabó Lőrinc kaptak díjat – jutalmat dr. Balogh Jolán és Radnóti Miklós.)¹⁴ Basch Lóránt szerint Babits ezúttal hajlandó lett volna József Attilának díjat adni, de a kuratórium leszavazta – állítólag hétből három szavazat esett csak József Attilára.¹⁵ Vágó Márta leírja, mint várták a Szép Szó körében a díj kiosztását: „Végre jött Attila! – Semmi! Lehetetlen! – kiáltottunk mind. Attila halvány volt, de nyugodt, csöndes. Leült, keresztbe vágta lábszárait, és úgy mondta maga elé: – Én már elintézttem magamban, magammal. Nem elég, hogy az ország első költője vagyok? Még a díjat is megkapjam? Az már sok volna.”¹⁶ 1937. január táján különben az a ritka esemény fordul elő, hogy valaki pénzt kér József Attilától – Füssy László az, ekkor Debrecenben élő furcsa, börtönviselt költő...¹⁷

¹² I. m. 152–153. Vértés György még azt is hozzáfűzte, hogy Cserépfalvi a Gide-ről szóló cikk közlését sem helyeselte, s általában az egész „urbánus” vonalat kárhóztatta. Szerinte ezek után József Attila azért maradt mégis a lapnál, mert „a KMP fontos feladattal bízta meg” – ez utóbbi azóta többször megcáfolt állítás. (*Vértés* [434] 127–129.)

¹³ A Pantheonnal kötött, József Attila által is aláírt megállapodást közli Ignóus Pál. (*Ignóus* [156])

¹⁴ Az erre vonatkozó sajtóviesszhangot, a teljes dokumentációt l. Kortársak [202] I. (jegyzet: 832.)

¹⁵ *Basch* [45] 431–432.

¹⁶ *Vágó* [420a] 278–279.

¹⁷ PIM JA 798, 799. – Füssyről l. M. Irod. Lex. I. Bp. 1994.

Változás következik be – az Edittel való konfliktussorozat után – kezelésében is. 1936 késő ősztől új pszichoanalitikusa van: ezúttal férfi és orvos, dr. Eisler Mihály József.¹⁸ Talán ő az, akire Vágó Márta emlékirataiban céloz, felidézve József Attila egyik megjegyzését: „– Na hiszen mehetek vissza, papához, análba! – dühösen nevetett. Ez azt jelentette, hogy elmegy analitikus órára, miután napokig nem ment, »lógott«, bliccelt. A tréfás kifejezéssel arra célzott, hogy új analitikusa férfi, és furcsa módon nem tudja azt jelenteni neki, amit az előző...”¹⁹ Eisler Mihályt különben már ismerte, ő volt a MABI idegorvosa 1929-ben, szerepel Judit emlékirataiban egy valószínűleg „félrehallott” mondatban („Mikor Eislertől elköltöttünk”), és említi József Attila két ízben is a *Szabad ötletek jegyzékében*.²⁰ Rövid ideig tarthatott ez az analízis, mert csakhamar új orvoshoz került: nem pszichoanalitikushoz, hanem ezúttal pszichiáterhez: a Benedek-klinikán dolgozó dr. Bak Róberthez. Hogy pontosan mikor került hozzá, ki ajánlotta, erről nem rendelkezünk információval. Bak dr. maga sem beszél erről. A legvalószínűbb az, hogy Hollós István dr., akihez Gyömrői a sikertelen analízis miatt fordult, és aki pszichoanalitikus is volt, és egyúttal a „sárga házban”, az Állami Elme- és Ideggyógyintézetben dolgozott, ajánlotta ezt a megoldást.

Bak Róbert nem lehetett „papa” – ő fiatalabb volt betegénél. Bak Róbert dr. (1908–1974) idegorvos volt, Hermann Imre tanítványaként szerzett pszichoanalitikus képzettséget.²¹ Művelt, irodalomban is tájékozott budapesti értelmiségi volt, aki József Attila sajátos intellektuális problémáira is érzékeny lehetett.

Az új kezelés egyik első eseménye: József Attila egy időre szanatóriumba kerül, a jó hírű budai – a Déli vasút állomás felett fekvő – Siesta szanatóriumba. Hogy ez pontosan mikor történt, s mennyi

¹⁸ Eisler Mihály Józsefről († 1944) l. *Harmat Pál*: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. Bp. 1994. 317–318.; L. *Németh A.* [254] 288.

¹⁹ *Vágó* [420a] 266.

²⁰ Szöke György közlésére hivatkozva l. *Stoll B.* jegyzetét („Miért fáj...” [243] 469.).

²¹ Bak Róbertről l. *Bókay–Jádi–Stark* [60] 119–120.; *Szalai* [335]; *Kortársak* [202] I. 849., II. 1474., 1529.; *Nemes Lívia*: Bak Róbert pályaképe. Magyar Pszichoanalitikai Egyesület, 1994. 36–40.

ideig tartott, arról nincs pontos adatunk.²² Valószínűleg február első napjaiban feküdt ott — akkori tartózkodásáról csak Vágó Márta emlékirataiban olvashatunk:

„Meglátogattam. A Siesta-sanatórium egyik alsó pavilonjában, a Terézia-lak mellett volt a szobája. Elvittem neki Ortega y Gasset *Buch des Betrachters*-ét. Érdekelte, mit ír az intellektuel szerepéről a társadalomban, polemizálni akart velem a *Szép Szóban*. Nemrégem beszéltünk róla. Egy cserép kék jácintot is vittem. Letettem az asztalra mind a kettőt. — Mit szólsz, mily remekül lakom itt! — mutatott szét a szobában. — De jól jött a pénz, hogy nem köllött úgy koldusmódra beköltözni! — Mutatta a fogkrémet és hasonlókát a mosdón. — Az is nagyon fontos — mondta fontoskodó hangon, — hogy ilyesmit hozzon magával az ember, a személyzet miatt is. — Milyen pénz? — kérdeztem. — Megismertem az írásodat a vényen — mondta nevetve. — Elég levelet kaptam tőled ahhoz, hogy megismerjem, akárhogy el is torzítod. — Röstellkedve próbáltam tagadni. Egyébként sikerült a nyáron egy valamivel komolyabb összeget is eljuttatnom hozzá, amit valahogy összepóroltam.

²² Levelezésében egyetlen, Juditnak írott levelezőlap található a Siesta képével 1937. febr. 2-i kelettel. (Vál. lev. [11] 351.) — Amit a Siesta sanatóriumba való kerülésről Judit emlékirataiban ír (*Szántó J.* [338] 144.), az világosan az 1937. júliusi eseményekre vonatkozik, mint erről Murányi Gábornak e részhez fűzött jegyzete is szól. Fehér Erzsébet (Vál. lev. [11] 499.) kiadása jegyzeteiben így fogalmaz: „1937. Az év első heteit sanatóriumban tölti”. Tverdota György pedig így: „(1936) Az év végén a költő idegösszeroppanás következményeképpen a Siesta sanatóriumba került. Az új év első napjait is a sanatóriumban töltötte.” (Kortársak [202] III. 2112.) Ezzel szemben bizonyos, hogy karácsony előtt még jelen volt kötete árusításánál. Jegyzetfüzete (közli *Németh A.* [254] 298–299.) jan. 1.–febr. 2-ig tartalmaz bejegyzéseket találkozókról, vacsorákról; igaz, ettől még lehetett közben sanatóriumban. Jan. 13-án van Thomas Mann felolvasása — ezen még ott van. Magam azt gondolom, hogy a sanatóriumi tartózkodás februárra esett. Febr. 6-án a Cobden-vitán talán a Siestából ideiglenesen eltávozva vett részt. Vö. Kortársak [202] I. 837.) Erre utal egy neki írt, febr. 26-án keltezett levél (PIM JA 866.), melyet még a Siesta sanatórium „Új dependance”-ba címez Jolante (?) — egy márc. 3-ai hangversenyre hívta. Lehet, hogy ez akkor már elavult cím, s az is lehet, hogy akkor még többször kijárt a sanatóriumból. Bár másrésről valószínűtlen, hogy a Flóra-találkozás idején, tehát febr. 20-án még a sanatóriumban lett volna. Mindent összevéve, a Siesta-beli tartózkodás valószínűleg febr. 2–19. közé tehető.

Aztán a tükör elé állt. — Te, én öregszem — mondta, és igen közelről, élesen nézte magát. Egyszerre megfordult, és minden átmenet nélkül átnyalábolt, rá akart venni, hogy ott, a szanatóriumi ágyba feküdjek le vele, nem baj, hogy benyithatnak... — Hát akkor megcsallak az ápolónővel — mondta. — Azok azért vannak itt — tette megint hozzá fontoskodó hangon —, különben hogy lehetne meggyógyulni? — Azt ajánlottam, hogy sétáljunk egyet a kertben, süt a nap. Kijött, és az olvadó hókupacok között járkálva, miközben a bádogereszből csurgott a hólé, kezdte mondani, hogy verse van készülőben, és elmondta a Flóra-hexameterek első sorait. [...] Hamarosan elbúcsúztam. Elkísért a kapuig, és azt mondta: — Ma péntek van, este feljövök. Ígérd meg, hogy ott maradhatok, amikor a fiúk elmennek, különben igazán megcsallak. — Nem azért vagy szanatóriumban, hogy este kijárj! — De igen, és úgy akarok ott maradni, hogy a fiúk is tudják!”²³ Más helyütt: „Vasárnap délután meglátogattuk a szanatóriumban. Berci, mindnyájunk csodálkozására, egy társasjátékot is hozott magával. Emlékszem rá, »Capitaly« volt a neve, olyan volt, mint a lóversenyjáték, amit gyerekkoromból ismertem, színes papírdobozban, táblával, kis figurákkal, kockákkal. — El kell vonni Attilát szakadatlan kényszeres agymunkájától, kínzó töprengéseitől — mondta. Játék közben Attila egészen vidám volt, de nem kötötte le sokáig. Rengeteget cigarettázott, erről nem lehetett lebeszélni. Így hát mi sem mondtunk le róla. Hamarosan vágni lehetett volna a füstöt a kis szobában. — Szellőztetni kéne — mondtuk. Attila iszonyodva utasította vissza ezt az ötletet, kint hideg volt, de a szanatórium gőzfűtése remekül működött. Ő mégis rettegett a hideg levegőtől. Nagyon sokat fázhatott már ezen a télen. — Legjobb volna a felső ablakot kinyitni — mondtam —, akkor kimegy a füst a fejünk fölött és mégsem fázunk meg. — Ellenséges, sötét pillantást vetett rám. — Attilka! — kértem. Emlékszem, a sötét arckifejezést hogy váltotta fel hirtelen a belátásé, világosság futott át rajta. Készségesen, egy pillanat alatt fönt termett a párkányon, és kinyitotta a felső ablakot. [...] Behozták a vacsoráját. Nem akarta megenni. Bennünket kínált vele, kesernyésen erőltetve, hogy legalább osszuk meg vele. Szemmel láthatóan utálta a gazdagon megrakott, elegáns tálcát és azt,

²³ *Vágó* [420a] 303–304.

hogy egyedül kell ennie. Mégis (bár emlékeztem, hogy »anyja szájából édes volt az étel«, hogy az volt a jó, hogy »fújta, kavarta«, talán ezért volt oly rossz, egyedül ennie), az orvosok oly nagy súlyt helyeztek nála a bőséges, jó táplálkozásra és a pihenésre, hogy megparancsoltuk neki, hogy mindent egyen meg. Korán feküdjön le, aztán búcsúztunk, mentünk.

Hamarosan újra meglátogattam egy délelőtt. Először Balassi Bálint verseket olvasott fel – ágyban fekvé –, aztán saját új verseit is, félig készen. Egyszerre felült az ágyban és óriási lendülettel kezdett rábeszélni – egy férfirra, hogy ha őt nem szeretem eléggé ahhoz, hogy egészen vállaljam, akkor összehoz azzal stb. Dühbe gurultam, célzásai ezt eléggé megindokolták, szörnyű kitételeket használt, fölugrottam, begomboltam a kabátomat: – Én most innen elmegyek! – mondtam, és máris mentem kifelé. Még nem értem egészen a kert kijáratához, mikor Attila, kabátját rendetlenül magára kanyarítva, utolért, kifulladásra, ijedt arccal, dadogott valamit, marasztalt. De nem világlott ki semmi abból, amit mondott, amiért megfordultam volna. Keményen nyújtottam neki kezet, mentem.²⁴

Amikor a Siestából kijött, először Mártát kérték, keressen számára albérlési szobát. József Attila, aki addig havi 40 pengőt fizetett szobájáért, most 60-at volt hajlandó fizetni, reggelivel. Garzonlakást keresett, olyat, mint Ignotus Pálé.²⁵ Előbb Ignotus Pálnál lakott a Szamos utcában, majd annak volt lakásába költözött: „Ez a lakás parányi, úgynevezett összkomfortos garszonlakás volt, Budán a Széna-tér közelében, a Káplár-utca 3.; hatalmas, modern épület alagsorában. A ház valamikor a harmincas évek derekán épült és még egészen nedvesek voltak falai, amikor én beköltöztem. Kis kockányi szobából, egy csöpp, de jól felszerelt konyhából és hidegmelegvizetes fürdőszobából állt. De nemsokára odébb álltam, elcsábított egy nem sokkal nagyobb méretű, de vonzóbb, kertre néző garszonlakás a Városmajor szélén, a Szamos utca 6. sz. alatt. József

²⁴ Vágó [420a] 306–307. Márta emlékiratai e ponton hitelesnek látszanak – talán csak az nem valószínű, hogy a szanatóriumban a Flóra-versek egyikét olvasta volna fel (i. m. 304.). – Kosztolányi Ádám, Makay Gábor nevű barátjával együtt, szintén meglátogatta a Siestában. Kérdésére: „Tulajdonképpen miért vagy itt, mi bajod?” – József Attila azt felelte: „Tulajdonképpen, semmi.” (Kosztolányi A. [203])

²⁵ Vágó [420a] 307–308.

Attila folyóiratunknak, a Szép Szó-nak megindulása ideje táján ott lakott nálam néhány hétig, de aztán átköltözött elhagyott kis barlangomba, a Káplár-utca 3. sz. alá, — ekkor lett, élettársi közösségének felbomlása után, talán életében először és mindenesetre utoljára, lakás-főberlő legényember.²⁶

Különben közös takarítónőjük volt Ignotus Pállal, Juli, aki híreket közvetített kettejük között. Ugyancsak Ignotus Pál eleven ábrázolásában: „Apró asszony volt, törhetetlen kedélyű lakója egy förtelmes pinceodunak a Széna-téren vagy környékén, szakadatlanul pergő nyelvű, jóindulatú, szolgálatkész, és kiválóan trágár humorú. Reggelenként úgy viharzott be gazdáihoz, mint egy kétlábon szaladó anekdotakincs; dőlt belőle az értesülés arról, hogy mit híresztelnek a hitlerizmusnak megnyert alja-urak és gyülevész-proletárok a Vérmező-melléki korzón és a Krisztinában, meg hogy ki kivel, mikor, hogy' kapta rajta a hitvestársát. »Hát az az Attila szerkesztő úr« kelepelte olykor, »én nem bírok vele. Fekszik és fekszik egész nap, mellette egy üveg tej, ahhoz se nagyon nyúl és nem felel egy szót se, ha szólok hozzá. Hiába kérdem, mi baja, néma, mint a csuka, pedig máskor annyit tréfál, annyit beszél.« Két-három reggelen egymás után hallottam ezt a híradást, majd hirtelen fordulattal: »No hát el se hinné szerkesztő úr, az Attila urat mintha kicserélték volna. Reggel, mire odaértem hozzá, már talpon volt, ő maga kezdett takarítani, mondtam neki, mit pocskékolja ezzel az idejét, erre való vagyok én, de ilyen jókedvűnek még nem is láttam, madarat lehetett volna fogatni vele, aztán beletömött mindenfélét az aktatáskájába és rohant el hazulról.« S valóban, aznap vagy másnap már beállított József Attila a nyomdába vagy szerkesztőségbe, vagy kávéházba, ahol barátainkkal megbeszélésre találkoztunk; az elmúlt napok kihagyásáról nem szólt semmit, s többnyire nem említettem én sem. Magam sem tudom, tapintatból-e vagy kényelemszeretettel: legbölcsebbnek véltem elsiklani az ilyen rohamok mellett.²⁷

Káplár u. 5. — ez volt József Attila utolsó lakása, innen már csak a Siestába, onnan Balatonszárszóra vezetett útja. — Ugyanakkor január közepén, február elején több fontos esemény történt életében.

²⁶ Ignotus [154] 377.

²⁷ I. m. 379.

Január 13-án Budapestre érkezik Thomas Mann. Akkor ő az európai antifaszizmus, a humanista ellenállás élő jelképe, Magyarországon pedig különösen az. A magyar olvasóközönség, s nemcsak a baloldali értelmiség köreiből, nagy tekintélye volt – szinte minden műve megjelent magyarul, a *Varázshegy* egy fejezete a Nyugatban korábban is, mint hazájában. A *Buddenbrook-ház*, a *Tonio Kröger*, a *Halál Velencében* ismerete ekkor Magyarországon az alpműveltséghez tartozott. Thomas Mann – főleg Hatvany Lajos hívására – már többször járt Magyarországon, és nála találkozott is József Attilával.

Most, 1937-ben azonban különösen kielezett helyzetben érkezett. Megfosztva német állampolgárságától, megfosztva bonni díszdoktorátusától is – élő lelkiismeretként járta Európát. Cseh állampolgárságának felvételére 1937 januárjában Csehszlovákiába utazott, „és a Szép Szó szerkesztői felkérték, vegyen részt a tiszteletére rendezett estjükön. Thomas Mann elfogadta a meghívást.”²⁸

„Thomas Mann most prágai és bécsi felolvasásai között ejti útba Budapestet; először, tekintettel elfoglaltságára, nem szándékozott ezúttal idejönni, de aztán a magyar részről iránta megnyilatkozó érdeklődés és ragaszkodás mégis idevonzotta” – írja a rendezőkhöz közel álló napilap, az *Esti Kurir*.²⁹ Arról is hírt ad, hogy Mann felolvassa *Lotte in Weimar* című, új, eddig még kiadatlan novelláját (valójában: új, készülő regénye részletét). „Az estet *Ignotus* Pál rövid előadása és *József Attila* ünnepi költeménye vezeti be.”

Az előadást a Magyar Színházban rendezték, az épület most, e monográfia írása idején a Nemzeti Színház épülete a Hevesi Sándor téren. A monográfia írója – gimnazistaként – ott volt ezen a nevezetes estén, és emlékezetében őrzi Thomas Mann – számára meglepően – tanáros-szabályos külsejét, pontos, árnyalt hangsúlyozású felolvasását (a Goethére a kocsiban várakozó Lotte – ezt a jelenetet olvasta fel).

²⁸ L. Kortársak [202] I. 832. Az egész látogatásról, a József Attila-vers kérdéséről l. *Győri* [127a] és Kortársak [202] I. 832–836.

²⁹ Kortársak [202] I. 450.

Az előzetes bejelentéssel szemben azonban József Attila versének felolvasását nem engedélyezték. „József Attila ódáját a főkapitányság engedélyügyi osztálya, az államrendészeti osztály véleménye alapján, *nem tartotta alkalmasnak arra, hogy nyilvánosság előtt, politikamentes ülésen felolvassák*” – írják a napilapok.

Az államhatalomnak a maga szempontjából igaza volt, hiszen a Magyarországgal már szoros szövetségi viszonyban álló Németországot tényleg sértette volna a vers.

Az előadásra akkor, 1937 januárjában, nagy közönség gyűlt össze, még pótszékeket is állítottak a nézőterre.³⁰ A vers elmaradását a közönség megdöbbenéssel fogadta – természetesen József Attila is. Hadd idézzük a hitelesnek látszó Vágó Márta- emlékezőt:

„Fölmentünk a titkár szobájába. Ott sügtak-búgtak egy sarokban mindnyájan. Attila halálsápadtan odament az íróasztalhoz, a karoszkékbe vágta magát, fölemelte a telefonkagylót, és beleszólt: – Kérem a belügyminisztériumot! – Későn este! – Ekkor gondoltam először komolyan, hogy bolond. Letette a kagylót. Az ajtóban álltam, szembe vele, dühösen meredt rám. Farkasszemet néztünk. A szemem izzott a gyűlölettől, az izgalomtól, a kialudatlanságtól és ki tudja, mi mindentől még. Éreztem, hogy még rám is haragszik, az előző napi dolgok miatt, és talán méltán. Nagyon készülhetett a szavalarra a nagy színpadon, a közvetlen kontaktusra a közönséggel, a sikerre. Egész éjjel dolgozott a kávéházban. Ott akadt egy fiú, aki mindjárt le is fordította – igen jól – németre, és a fordítást átadták Thomas Mann-nak, aki meghökkent, szomorú arccal olvasta a fal mellé húzódva éppen. Nagyon tetszett neki. De nem került el figyelmét a telefonjelenet sem. Ismertem őt, Hatvanban töltöttünk együtt egy napot két évvel ezelőtt. Odalépett hozzám, és halkán, gyorsan Attila felé mutatva mondta:

– *Er gehört zu Ihnen* (Magához tartozik) – gyors gesztus, kis mosoly – *Sie müssen auf ihn achten, aber heiraten dürfen Sie ihn nicht!* (Vigyázni kell rá, de nem szabad hozzámennie!) *Ich glaube, er ist manisch-depressiv, oder noch ärger.* (Azt hiszem, mániás vagy még rosszabb.) *Hatvany meint, er ist nur meschuge* – mosolygott – *aber ich fürchte, es ist eine ganz ernste Sache.* (De én attól tartok,

³⁰ A Magyarország 1937. jan. 14-i számából. I. m. 451.

hogy egészen komoly dolog.) *Er muss in ärztliche Behandlung...* (Orvosi kezelésre van szüksége) – mondta nagyon komolyan. – *Er ist in Psychoanalyse* – mondtam. (Pszichoanalízisben van.) – Rám nézett: – *Glauben sie daran?* – (Hisz ebben?) – *Ja* (Igen) – mondtam határozottan. – *Sie sind auch in Analyse?* – kérdezte rögtön. (Maga is analízisben van?) – Bólintottam, és kérdőn kutatva néztem rá. – Széjjeltárta karját, mint egy rezignált, szkeptikus tudós, és mindjárt újra le is ejtette: – *Vielleicht, vielleicht kann das noch helfen... ich glaube kaum!* – ... (Talán, talán ez még használhat, alig hiszem!) *Das Gedicht ist dabei wunderschön...* – mondta, és ráütött a kezében tartott papírlapra, bele is nézett, nála volt a fordítás mellett az eredeti is. (A vers amellett gyönyörű szép...) ³¹

Hatvany Lajos azt említi, hogy az előadás előtt a színházban József Attila megkérte, hogy fordítsa le Mann-hoz írt versét – és ő ezt megtette. ³² „Mann aztán meghatottan szorongatta Attila kezét...” ³³ Ezt a verziót valószínűsíti az a fénykép (Escher Károly műve), amelyen Thomas Mann és József Attila látható – József Attila egy kéziratot mutat, nyújt a német írónak. A három – némileg különböző állásban – fennmaradt fénykép vagy egy híradó részlete, vagy egymást követő fényképek sora lehet. ³⁴ Mindenesetre egy jelenet három képe: az egyikben József Attila mosolyog a komoly íróra, a harmadikon már Mann a mosolygósabb, és József Attila nézi figyelmesen a kéziratot.

Thomas Mannak az esetről adott nyilatkozatát közli a sajtó: „Mint vendégnek, nincs jogom kritizálni a hatóságok intézkedéseit. Egyébként hálás vagyok a költőnek, aki verssel tisztelt meg. A verset lefordították nekem és így annak szépségeit én is élvezhettem.” ³⁵ Még többször visszatért levélben és cikkben egyaránt az ügyre – a verset később Franyó Zoltán után az ötvenes években Stephan Hermlin is lefordította. ³⁶

³¹ Vágó [420a] 283–285.

³² A verset utóbb Franyó Zoltán fordításában közölte a Szép Szó (1938. máj. 24. sz. 413.).

³³ Hatvany [133]. Idézi: Kortársak [202] I. 834.

³⁴ Fototéka [19a] 66., 67., 68. sz.

³⁵ Magyar Hírlap, 1937. jan. 14. Kortársak [202] I. 452.

³⁶ Az adatokat l. Kortársak [202] I. 835.

A vers a Szép Szó februári számában jelent meg Ignotus Pál tanulmányával és egy Thomas Mann-írással együtt.

Thomas Mann üdvözlése

Mint gyermek, aki már pihenni vágyik
és el is jutott a nyugalmas ágyig,
még megkérdel, hogy: „Ne menj el, mesélj” –
(így nem szökik rá hirtelen az éj)
s míg kis szíve nagyon szorongva dobban,
tán ő se tudja, mit is kíván jobban,
a mesé-e, vagy azt, hogy ott legyél:
így kérünk: Ül le közénk és mesélj.
Mondd el, mit szoktál, bár mi nem feledjük,
mesélj arról, hogy itt vagy velünk együtt
s együtt vagyunk veled mindannyian,
kinek emberhez méltó gondja van.
Te jól tudod, a költő sose lódit:
az igazat mondd, ne csak a valódit,
a fényt, amelytől világlik agyunk,
hisz egymás nélkül sötétben vagyunk.
Ahogy Hans Castorp madame Chauchat testén,
hadd lássunk át magunkon itt ez estén.
Párnás szavadon át nem üt a zaj –
mesélj arról, mi a szép, mi a baj,
emelvén szívünk a gyásztól a vágyig.
Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág
s mi borzadva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszulnak ránk új ordas eszmék,
fő-e új méreg, mely közénk hatol –
meddig lesz hely, hol fölolvashatol?...
Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk,
de mi férfiak férfiak maradjunk
és nők a nők – szabadok, kedvesek
– s mind ember, mert az egyre kevesebb...
Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen.
Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európaít.

Alkalmi vers? Ünnepi köszöntő?³⁷ Az is – és egyúttal a barbárság- és embertelenségellenes humanizmus egyik legnagyobb magyar verse, csendes harci himnusz. Egyúttal József Attila utolsó évének egyik legnagyobb lélektani rejtélye: a súlyosan beteg, olykor napokig-hetekig összeroppant költő, az Edit-versek, a *Nagyon fáj* kötet lávaszerű kitörése után hogyan tud ismét ilyen kiegyensúlyozott, pontos, világot felmérő, távolított verset írni? Az ész és a fegyelem ideiglenes győzelme ez démonai felett? Vágó Márta emlékezése szerint a felolvasást megelőző nap írta meg. – „Meglesz, nyugodjatok meg, meglesz... verset már akkor tudok írni, amikor akarok, csak élni nem tudok” – mondta volna.³⁸

Egy egész Európában elterjedt, ünnepélyes hatást keltő formát választ: 11–10-es, páros rímű sorokkal – de azt szinte „kandalló melletti” beszélgetéssé változtatva. Kedvelt hasonlatával kezdődik: „Mint gyermek...” – és ezzel a megszólított át is alakul: apává, mesterré, mindentudóvá. És menedékké is – mert akkor és ott a fenyegetett értelmiség, s nemcsak József Attila, valóban kereste a támaszt, az apákat. Így az ő apahiánya, az ő szorongása egy földrész szorongásának leképezése lett.

A köszöntő tehát támaszkeresés és egyúttal vallomás a humanizmus mellett – a szó szoros értelmében vett Ember és Emberiség mellett –, az „új ordas eszmék” ellen. A két metafora: az „ordas eszmék” és a „méreg” jelzése az 1937 év veszélyeinek – amikor „szörny-állam iszonyata rág...” – és itt méreg, szörny-államok, ordas-lét (folytatói az *Ordas* című versnek, a *Munkások* bevezető képének) már egyszerre jelzi a fasizmus és az elfajult bolsevizmus világát.

A humanizmus jelszava az is, hogy az „emberek emberek maradjanak”, megvalósíthatassák nembeli lényegüket, és hogy eljátszhassák a szerepüket.

Ez a humanista, antifasiszta diszkurzus pedig – mint már *A Dunánál* – telve van idézetekkel, allúziókkal. A megszólított szerepel a *Varázshegyből* vett hasonlattal – és szerepel a nevével üzött játékkal (Mann – ember),³⁹ feltűnik „szegény Kosztolányi”, és egy mondata mögött felsejlik Arany *Vojtina Ars poétikája*:

³⁷ Elemzése: *Vargha*: Miért szép? [244]; *Lenvendel–Horgas* [227a] 168.; *Szigeti L.* [349] 237–239. L. még *Tóth István*, *Magyar Nyelvőr*, 1986. jan.–márc. 225–226.

³⁸ *Vágó* [420a] 282.

³⁹ Erről l. – *Kassai György* nyomán – *Tverdota* [408] 614.

az igazat mond, ne csak a valót,⁴⁰

ami egyúttal folytatása saját „fecseg a felszín, hallgat a mély” képzetének, és Tóth István meggyőző fejtegetése szerint,⁴¹ egyúttal Thomas Mann „Az ifjú József”-e egy párbeszédére való utalás (József és Ruben között: „valóság szerint” – „igazság szerint” szerepel).

Ebben a sűrű, ünnepélyes s ugyanakkor szellemes, pointe-ra hegyezett szövegben – megfegyelmelve, térdre kényszerítve – ott vannak új és régi szorongásai is: a gyermeklét, az apakeresés, a Hegel–Marx–Freud gondolkör, a megváltó mese vágya is – ugyancsak a kor egyik gyakori gondolata.

A baráti, fiúi monológ a vers végén egy lecsendülően halk, de voltaképpen nagyon is csattanó pointe-ban tetőzik:

...lát ma itt
fehérek közt egy európaít.

– amellyel persze Mann *Európa vigyázz!*-ára utal, egyúttal az Európa-gondolatnak azt az antifasiszta aspektusát „emeli fénybe”, amely a következő évek egyik alapgondolata lesz.

[*Ős patkány terjeszt kórt...*]

Szinte közvetlen folytatása a Thomas Mann-versnek az *Ős patkány*... kezdetű, utóbb ki nem adott, talán be sem fejezett szöveg.⁴²

*Ős patkány terjeszt kórt miköztünk,
a meg nem gondolt gondolat,
belezábal, amit kifőztünk,
s emberből emberbe szalad.
Miatta nem tudja a részeg,
ha kedvét pezsgóbe öli,
hogy iszonyodó kis szegények
üres levesét hőrpöli.*

⁴⁰ L. Lőrincze [231] 432–434. is.

⁴¹ Tóth: i. m.

⁴² L. ÖV 2. [13] 340., 551.

*S mert a nemzetekből a szellem
nem facsar nedves jajokat,
hát egymás ellen új gyalázat
serkenti föl a fajokat.*

*Az elnyomás csapatban károg,
élő szívre mint dögre száll –
s a földgolyón nyomor szivárog,
mint hülyék orcáján a nyál.*

*Lógatják szárnyuk az ínségnek
gombostűjére szúrt nyarak.*

*Bemásszák lelkünket a gépek,
mint aluvót a bogarak.*

*Belsőnk odvába bútt a hálás
hűség, a könny lángba pereg –
űzi egymást a bosszuállás
vágya s a lelkiismeret.*

*S mint a sakál, mely csillagoknak
fordul kihányni hangjait,
egünkre, hol kinok ragyognak,
a költő hasztalan vonít...*

*Óh csillagok, ti. Rozsdás, durva
vastörökül köröskörül
hányszor lelkembe vagytok szurva –
(itt csak meghalni sikerül.)*

*S mégis bizom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár!...*

*Bizom, hisz mint elődeinket,
karóba nem húznak ma már.*

*Majd a szabadság békessége
is eljön, finomúl a kin –
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.*

Az előző versben említett „ordas eszmék”-motívum kibontása.⁴³
A kép sötét, az indulat, a kétségbeesés erősebb. József Attila

⁴³ Elemzése: *Levendel–Horgas* [227a] 172.

„történelmi” stílusában szól ezúttal, emelt ódai hangon, 9–8-as, helyenként erősen gagliardizált jambusokkal, keresztrímekkel – a nyolcsoros versszak is József Attila történelmi verseinek kedvelt formája.

Ez is az 1937 eleji világhelyzetnek a baloldali értelmiségi által érzékelt képe – szinte apokaliptikus vízióba átmenően –, tele az ő külön obszesszióival, félelmeivel. Az indító főmotívum: „a meg nem gondolt gondolat”, amely – Levendel–Horgas találó megjegyzése szerint – mintha egy H. Bosch-szörnyeteg lenne, „ős patkány” képében jelenik meg. Erős Ferenc szerint a kép egybehangzik Wilhelm Reich „emocionális pestis”-ével, amely nála az irracionális biológiai alapja, de nem független Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című művétől sem.⁴⁴ Érdekes, hogy a vers korábbi fogalmazványaiiban még megszemélyesítés, illetőleg állattá való változtatás nélküli az indító kép:

Itt pusztit köztünk az ellenség

majd:

Mert ellenség rombol köztünk

S ebből lett az „Ős patkány...”. De mi voltaképpen a „meg nem gondolt gondolat”? Eddig általában a faszizmusra értették – Vágó Márta emlékirataiban szól a vers egyes motívumainak keletkezéséről, s itt arra utal, hogy az ellenség a költő szerint általában egyszerűen „a rövid gondolatmenetek [...] hogy automatizmusokban gondolkodnak...”⁴⁵ Így tehát „a meg nem gondolt gondolat” minden „rövidre zárt” következtetésre, minden sematikus elméletre vonatkozna, s a „belezabál, amit kifőztünk” többes szám első személye is arra utal, hogy itt minden gondolat, a marxi és freudi is, érintve van, s akkor a vers az egész 20. századi emberiség gondolatvilágának szinte már posztmodern kritikája lenne.

Igaz: a következő versszak a fajok emlegetésével és a közelgő háború, az „új gyalázat” emlegetésével inkább már a faszizmusra cé-

⁴⁴ Erős: „Miért fáj...” [243] 289.

⁴⁵ Vágó [420a] 289.

loz, de az utolsó négy sor, kettős, rémületet sugalló képével, megint az egész világra vonatkozik. A madármetafora – „Az elnyomás csapokban károg...” – szinte Hitchcock *Madarakját* előlegezi, a zárósor pedig egyszerre idézi és vonja vissza a *Munkások* és az *A város peremén* történelemképét, az emberiség–idióta azonosítást vizionálja (Vágó Márta emlékezése szerint a motívumot az ő londoni emlékei is sugallták.)⁴⁶

A harmadik versszak ismét *A város peremén* gépben való hitének visszavonása: „Bemásszák lelkünket a gépek”, majd a földön és halálán túlba lendül át, szinte mitikus képsorral:

..., a könny lángba pereg –

A gépek elpusztította világ víziója már ott van Babits Mihálynál, a *Versenyt az esztendőkkal* záróversében, *Az Isten és ördög...* címűben.

Én már összeomlott városokat látok
Vad paloták helyén csöndes romhegyeket,
a betonok gögjéből törmelék sziklákat.
Szakadt drótok lógnak, mint a tavalyi gaz,
s messze tereket fed a vasak selejtje:
feledt célú gépek hullamezeje az,
ahol a rozsdának nyíl virágoskertje.

A mitikus apokaliptikus dimenzió aztán ott van a József Attila-vers negyedik versszakában is, amely visszatér a költői énhez, általánosítva: a költő helyéhez. Ez is *A város peremén* visszavonása: „a költő hasztalan vonit...” – kell megállapítania; és a vers teljesen személyessé válik, az általa oly sokszor megidézett csillagos ég minden eddiginél kínzóbb, rettenetesebb képével:

Ó, csillagok, ti. Rozsdás, durva
vastörökül köröskörül
hányszor lelkembe vagytok szurva –

⁴⁶ Uo.

Az éles athajlás „durva / vastörökül”, az ő-ű-k zakatolása húzza alá az iszonyatot, s így zárójelben, de szinte sikoltva eljut a végkövetkeztetésig:

(itt csak meghalni sikerül)⁴⁷

Itt látszólag megfordul a vers, az utolsó szakasz a magyar történelem és költészet Vörösmartytól és Adytól bevezetett fordulataival kezdődik:

S mégis bizom...

De itt már nem a biztos tudás birtokában rajzolja meg a jövőt, inkább reménykedik, s könyörög a jövőnek. Óhaja, reménye („...mint elődeinket, / karóba nem húznak ma már.) – amelyet állítólag Fejtő egy mondatára épített⁴⁸ – nemcsak az 1996-os szemszögből, Auschwitz és a Gulag után tűnik illúziónak, hanem 1937-ben, Guernica és a KZ-ek idején is az volt – talán ironikus óhaj inkább. A lezárás nyilvánvalóan a *Nemzeti dal* zárószakaszának parafrázisa. („hol sírjaink domborulnak...”) – József Attilánál: „s minket is elfelednek végre / lugasok csendes árnyain.”

A nem teljesen befejezett vers⁴⁹ egészében József Attila még kialakulóban levő új történetlátását jelzi – egy olyan történetnéző szemléletet, amely a század közepének helyzetére épül.

⁴⁷ A szakasz utolsó négy soráról Levendél–Horgas azt írják: „mintha egy másik befejezés felé tartanának”. (Levendél–Horgas [227a] 131.)

⁴⁸ Így Vágó [420a] 290.

⁴⁹ L. Stoll [308] 615. – Az *Ős patkány...* egyik vázlatának látszik a *Száz éjszakán...* kezdetű töredék.

*Száz éjszakán
ezer magány
millió fájdalommal
szelt át meg át
az éjszakát*

*Köröskörül
vastörökül
voltak lelkembe törve
a csillagok
és vérszagok
virágoztak az ürbe.*

Stoll Béla megállapítása szerint⁵⁰ az [Ős patkány...]-hoz közeli időben keletkezhetett a *Már régesrég...* kezdetű szöveg. Vita van arról, vajon befejezett vers-e vagy töredék.⁵¹

*Már régesrég rájöttem én,
kételtű vagyok, mint a béka.
A zúgó egek fenekén
lapulok most, e költemény
szorongó lelkem buboréka.*

*Gondos gazdám nincsenek,
nem les a parancsomra féreg.
Mint a halak s az istenek,
tengerben és egekben élek.*

*Tengerem ölelő karok
meleg homályú, lágy világa.
Egem az ésszel fölfogott
emberiség világossága.*

Mindenképpen válasz a *Thomas Mann* üdvözlésével kapcsolatban feltett kérdésünkre, arra, hogy lehetséges-e egyszerre mélységek és a ragyogó tudat világának feltárása? Világos: a kérdés őt is foglalkoztatta. A [*Már régesrég...*] Németh G. Béla megállapítása szerint⁵² időszembesítő vers, a még–már–most típusból. A kezdő „Már régesrég” itt régi felismerést, alapigazságot, alaptényt rögzít: a lírai én s talán minden ember kettősségét: „kételtű vagyok, mint a béka”. De úgy is olvasható a vers, mint a freudi Es, Ego és Super-Ego képi áttétele – egyúttal a pokol, az alvilág és a tudatos ész egymás mellett léte – ha akarjuk, a szublimálás mechanizmusa. A lent világa itt régi képzelete formáját ölti, a vizét: „...ölelő karok / meleg homályú, lágy világa.” A verset záró kép az ego, az ég meg az európai racionalizmus tömör formulába sűrített megfogalmazása: „Egem az ésszel fölfogott / emberiség világossága.”

⁵⁰ ÖV 2. [13] 552.

⁵¹ Töredéknek tartja Török Gábor (*Török* [401], a teljes versek közé iktatja Stoll Béla. (ÖV 2. [13])

⁵² Németh G. [255] 103. skk.

Nem tudni, hogy a József Attila noteszbejegyzésében január 18-ára jelzett találkozó a Szabadság kávéházban és a január 23-ára előjegyzett felolvasás a Tóth Árpád Társaságban (Wahrmann u. 6–8.) megvolt-e, talán ekkor már a Siestában volt, bár tudjuk, ki járt onnan is. Január 25-ére Eisler van beírva a noteszbe, s mivel ekkor már Bak dr. kezelte, ez a találkozó már valószínűleg nem jött létre, mint ahogy nem tudni, a „PTOE Gresham, A város peremén” bejegyzéssel jelzett felolvasásra vagy előadásra sor került-e.

Az azonban biztos, hogy a noteszban eredetileg február 2-ára jelzett Cobden-vita február 5-én létrejött. A Magyar Cobden Szövetség⁵³ már 1936. október 17-én felkéri „Németh Andor úrral Költő és kritikus vitája a költészetről című vitaestre.” Ekkor még 1937. április 20-ára tűzik ki.⁵⁴ A vita végül is február 5-én, a Pesti Lloyd Társulat helyiségében (V. Mária Valéria utca 12.) volt — a Cobden lapja és Németh Andor emlékezései alapján rekonstruálhatjuk az ott elhangzottakat.⁵⁵

Kerpel Jenő nyitotta meg a vitát, bemutatva a két vitázót. József Attilát így jellemezte: „Konstitucionális kettősség: a gondolat hibátlan-hidegen másodpercenként lecsapó pörölye és a tudattalan orfikus mélyén szövődő víziók” — fogalmazta meg, mintha a *[Már régesrég...]*-et ismerte volna. Brechtet és Weinigert is felhossa analógiául.⁵⁶

⁵³ A Cobden Szövetségről l. Kortársak [202] I. 838.

⁵⁴ Vál. lev. [11]. 335–336.

⁵⁵ L. a Kortársak [202] I. pontos összeállítását: Z.e., azaz Zsigmond Ede híradása a Népszavában: i. m. I. 460., a Cobden részletesebb beszámolója: i. m. I. 467–468.; Németh Andor emlékezései: i. m. I. 837–838. és 840. — Megjegyzem, hogy a vitaestről fénykép is készült — a Fototéka [19a] 69. sz. alatt közli, de a fényképen látható harmadik személyt Körmendi Zoltánnal azonosítja (igaz, kérdőjellel), s az időpontot 1937 májusára teszi. Véleményem szerint a kép a Cobden 1937. febr. 5-i vitáján készült, s így ez az utolsó fénykép József Attiláról — a harmadik személy azonban rajta Kerpel Jenő.

⁵⁶ Kerpel Jenőről, aki ügyvéd, műfordító és költő volt, főleg németül publikált, l. Kortársak [202] I. 840.

Németh Andor előadása a kritikáról A Toll február 20-i számában megjelent.⁵⁷ Szép lírai vallomás a kritikáról, a kritikust beleérző művésznek, sőt verset nem író költőnek tartja.

Németh Andor szerint — bár előzetesen megbeszélték, mit fognak mondani — József Attila nem írta meg előadását, szabadon beszélt. A Cobden beszámolója szerint „a költői alkotás létrejöttének körülményeihez nyújtott érdekes adalékot, részletesen elemezte több vers megszületésének feltételeit, alaktani körülményeket, amelyek témáját meghatározták, a sajtóságos hangtani kényszereket, amelyek kielégítése kedvéért ide-oda kellett hajlítania a gondolatot, a képzettársítások szerepét, minek folytán néha a legvártnál nagyobb elemeket kellett a már meglévő elemekkel összehangolnia.” Ez az ügyes megfogalmazás kissé álcázza azt, ami valójában Németh Andor emlékezése szerint történt: „arról volt szó, hogy hogyan lesz az élményből költemény, s aztán belesüppedt a saját mélységeibe, és azt magyarázta a hallgatóság őszinte megbotránkozására, hogy a költő nemcsak a gondolatait fejezi ki, hanem a testi állapotát is, és hogy egyik szép versének⁵⁸ tulajdonképpen az az alapja, hogy már régen ki kellett volna mennie a klozettra, de ő visszatartotta magát... [...] ...mindkettőnk tovább izgatta a diszkusszió problémája. Attila pár nappal később megírta az *Ars poetica* című, hozzám intézett versét...”⁵⁹

Az *Ars poetica* keletkezését korábban inkább március végére, április elejére tettük, azért is, mert csak a Szép Szó április–májusi számában jelent meg.⁶⁰ Stoll Béla a korábbi, tehát februári kelteztést fogadja el, hozzátéve: „A későbbi megjelenést talán az magyarázza, hogy a költő a már kész, letisztázott verset teljesen átdolgozta.”⁶¹

⁵⁷ L. Németh A.: A szélén behajtvva Bp. 1973. 275–279. — Ignotus Pál (*Ignotus* [153a] 251.) rosszul emlékezik, amikor azt állítja, hogy Németh A. a *Ha a hold süt...*-öt olvasta fel és magasztalta. (Talán Kerpelre gondolt, vagy magára a költőre.)

⁵⁸ A vers állítólag a *Ha a hold süt...* volt.

⁵⁹ Németh A. emlékirataiból idézi: *Kortársak* [202] I. 837–838.

⁶⁰ Így még ÖM 2. [9] 442.

⁶¹ ÖV 2. [13] 552.

*Költő vagyok — mit érdekelne
engem a költészet maga?
Nem volna szép, ha égre kelne
az éji folyó csillaga.*

*Az idő lassan elszivárog,
nem lógoz a mesék tején,
hörpintek valódi világot,
habzó éggel a tetején.*

*Szép a forrás — fürödni abban!
A nyugalom, a remegés
egymást öleli s kél a habban
kecsesen okos csevegés.*

*Más költők — mi gondom ezekkel?
Mocskolván magukat szegyi,
koholt képekkel és szeszekkel
mímeljén mámort mindegyik.*

*Én túllépek e mai kocsmán,
az értelemig és tovább!
Szabad ésszel nem adom ocsmány
módon a szolga ostobát.*

*Ehess, ihass, ölelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!
Sziszegve se szolgállok aljas,
nyomorító hatalmakat.*

*Nincs alku — én hadd legyenek boldog!
Másként akárki meggyaláz
s megjelölnek pirosuló foltok,
elissza nedveim a láz.*

*Én nem fogom be pörös számat.
A tudásnak teszek panaszt.
Rám tekint, pártfogón, e század:
rám gondol, szántván, a paraszt;*

engem sejdít a munkás teste
két merev mozdulat között;
rám vár a mozi előtt este
suhan, a rosszul öltözött.

S hol táborokba gyűlt bitangok
verseim rendjét üldözik,
fölindulnak testvéri tankok
szertedübögni rímeit.

Én mondom: Még nem nagy az ember.
De képzeli, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!

József Attila *Ars poeticája*⁶² a műfaj szabályainak megfelelően: költészetre vonatkozó nézeteinek összessége, útmutatás és vallomás is – s mint minden ars poetica, egy távoli célt akar elérni s így illúzió is. Ugyanakkor megszületése pillanatában, 1937 elején, a szublimálás mintapéldája, győzelem önmagán, a betegségen, a „másik József Attila”. Nem csoda, ha Fejtő Ferenc így ír: „Mi, akik rettegve, a tehetetlenségünkön gyötrődve szemléltük Attila vergődését az örület hálójában, megkönnyebbülve észleltük visszatérését küzdelmünkhöz, az értelemhez, örvendező gyönyörűséggel olvastuk *Ars poeticájának* büszke strófáit...”⁶³

Hangvétele vidám, hetyke, a régen elhagyott villonos magatartás tér vissza – egyúttal Kosztolányi *Esti Kornél énekének* is továbbéneklése. Elsősorban rímeivel idézi mesterét – a harmadik versszak „kecsesen okos csevegés”-e nemcsak Csokonait, hanem az *Esti Kornél énekét* idézi:

⁶² Részletes elemzése: *Fejtő* [101] 38–61.; *Gyertyán* [123a] 105–114.; *Levendel–Horgas* [228] 104. skk. L. még *László* [214] 272, 273.; Legújabbban, sok új szemponttal: *Kabdebó Lóránt*: A klasszikus irodalom esélye a dialogikus poétikai gyakorlatban. *Kérdések József Attila Ars poetica c. versének olvasási hagyományához*. *Literatura*, 1997/1. 64–87.

⁶³ *Fejtő* [101]; legújabbban: *Fejtő* [105] 106.

Hát légy üres te s könnyű,
könnyű, örökre-játszó,

...
Menj mély fölé derengni,
burkolva, játszói színben,

Villonos, kosztolányis magatartással — filozófiailag nagyon is átgondolt, voltaképpen marxi–hegeli indíttatású világképre épít. Gyertyán Ervin egyenesen úgy fogalmaz, hogy a Feuerbach-téziseket követi, Kiss Endre frappáns egyezést mutat ki az „Ehess, ihass, ölelless, alhass” és Marx *Gazdasági-filozófiai kézirat*ainak egy helye közt: („Enni, inni, nemzeni... szintén valódi emberi funkciók...”)⁶⁴ Elemzésében Fejtő Ferenc is a dialektikus materializmus fogalmaival világítja meg a szakaszokat.

Az *Ars poetica* nagyon is „ravasz” vers; többféleképpen magyarázható metaforák, többszörösen összetett képek, mesteri rímek, rímillúziók sorával érzékeltet bonyolult filozófiai-magatartásbeli folyamatokat.

Az indítás is hetyke gesztus — „nem a költészet a probléma, hanem az, ami miatt s aminek érdekében költő” — értelmezi Fejtő —, s akkor az „éji folyó csillaga” maga a szépség, a régi típusú költészet, amely az „ eget”, a világot elfedheti. A „nem volna szép...” — Fejtő szerint — annyit jelentene, hogy nem volna szép, „ha összetévesztenők a csillag tükörképét a valódi égitesttel”. Felfigyelhetünk arra, hogy itt is megjelenik a vízképzet, folyóként, forrásként — és még a vers vége felé is felbukkan: „elissza nedveim a láz”.⁶⁵ A verskezdet ugyanakkor utal az egyik előképre, Verlaine *Art poétique*-jára is. A francia költő verszárását:

Et tout le reste est littérature.
(Minden más csak irodalom)

szinte folytatja a

... — mit érdekelne
engem a költészet maga?

⁶⁴ Kiss E. [193] 587.

⁶⁵ L. erről Grezsa [123].

sor – még a két vers mértéke is hasonló; a francia impair – páratlan szótagú sora folytatódik a 9–8–9–8 osztású, kereszttrimes jambusokban József Attilánál.

A második szakasz – amelynek értelmezéséről hosszas vita folyt Major Nándor és Bori Imre között –⁶⁶ fő indulata: a felnőtség szüksége, az *Eszmélet* gondolatának újrafogalmazása. A „mesék” – nagyon is sokértelmű szó, a kor racionális és irracionális ideológiáira, az öntudatlan gyermeklétre egyszerre utal. Vele szemben áll a valódi világ, amely azonban a végtelenbe nyúlik.

A harmadik versszakban a forrás – Fejtő szerint – ismét csak a dialektikus átmenetekkel teli valóság, a maga csillámló sokszínűségével, amellet *A Dunánál* habok-víziójának, a víz antropomorfizálásának szelídebb, lágyabb párja.

Bevallom: legkevésbé a negyedik versszakot értem. Gyönyörű, érzékletes kép; „Mocskolván magukat szegyig, / koholt képekkel és szeszekkel” – de vajon kire vonatkozhat? Ez lett volna a véleménye a Nyugatról? A feltűnő alliterációk mintha Babitsra meg Babits követőire utalnának – ezzel jelölte Babitsot már az *Egy költőre* című versében is. Vagy talán a „harmadik nemzedék”-ről szól? Vagy – ahogyan Fejtő sugallja – a népi romantikáról, a szociális demagógiáról? Vagy általános morális ítélet hangzik itt el? Vagy csak a rím- és képjáték ragadta el?

Mindenesetre – a „mai kocsmát” megveti, s túllép rajta, egész élete egyik legerősebb szavával: „az értelemig és tovább!”. Az értelemig: azaz megint hitvallás az európai racionalizmus mellett és egyéni vallomás is – de tovább!? Egy értelmezés szerint a „szellem és a szerelem” megfelelője. Értelmezhető úgy is – és ez lenne a „marxibb” megoldás: a cselekvésig (a Feuerbach-tézisek ismert megfogalmazása: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték, a feladat az, hogy megváltoztassák”⁶⁷ – és úgy is – saját akkori helyzete ezt is indokolná –, hogy „tovább” az örületig. Au delà...

Az *Ars poetica* mértani közepe – egyúttal csúcspontja és tulajdonképpen befejezése is:

⁶⁶ L. Hid, 1962/5.; Hid, 1962/7–8.

⁶⁷ L. Gyertyán [123a] 109.

Ehess, ihass, ölelhess, alhass!

— valóban marxi gondolat — az emberi szabadság a konkrét szükségletek kielégítésének lehetősége (Fejtő) —, és ugyanakkor keservesen megszenvedett élettapasztalat is. A második sorral:

A mindenséggel mérd magad!

a legmagasabb követelményt állítja maga elé. A költő itt valóban gigászivá nő.

A versszakot lezáró két sorral sokat bajlódott a „hatalom” jelzőjét keresve: „hitegető”, „emberlő” volt előbb, azután lett: „nyomorító”. Itt is azzal viaskodik, mint a *Levegőt!*-ben — a megnyomorított nép látványával.

Ehhez a csúcsponthoz képest a következő négy versszak inkább csak variálja a főtémát, ha van is néhány végérvényes, pontos, pörölycsapásszerű mondata, mint pl. „A tudásnak teszek panaszt.” Az utalás a jövő emberére — mintegy folytatásaként a *Mondd, mit érlel* „proletár utókor”-ának — érzékletes képek sorában objektíválódik („a munkás teste / két merev mozdulat között”). Utóbb túlzásnak találta és ki is húzta azt a négy sort, amelyben még ennél is nagyobbra növesztette volna:

*Én utánam repes a hűség,
Én értem sir, kit esz a rák,
Énbennem öleli meg hősét
Az ujnak készülő világ.*

Ugyanez a szép, felemelő, de voltaképpen öncsaló jövőbe való menekülés ez, mint az [*Ős patkány...*] meg a *Március* „és mégis” vége — még néhány hétig él benne ez az illúzió.

Sok értelmezési lehetőséget kínál az utolsó előtti versszak: a „...táborokba gyűlt bitangok” — ezúttal valószínűleg a fasiszták — a „bitangok” szó petőfis és adys áthallásával —, de általában minden „nyomorító hatalom” is. A „testvéri tankok” sem egy meghatározott hatalom tankjai, inkább a remélt jövő képzelt gépei. Jellemző módon „rímeit” dübörgik szét.

Az utolsó versszak ismét magasba emelkedik – itt aztán valóban mintegy Sarastro pózában szól. (Az átkötés nem is megoldott – előbb „Kiáltsd ki...” lett volna, és idézőjellel folytatódott volna.) A megoldás: „Én mondom” – kissé suta maradt. Az emberi nagyság itt a képzelet révén lesz igazán teljessé, s a két „szülő”, a két alapelem: a szellem és a szerelem ugyanazzal a nyelvteremtéssel született, mint a gyöngy–göröngy, ölni–ölelni. (Az egyik korábbi változatban még „munka és szerelem” állt.) Így most a vers vége inkább freudi, mint marxi formulával csattan ki – a libidó és a szublimálás egyszerre teszi nagyvá az embert.

Ugyanakkor a „szellem és szerelem” Babitsra való utalás is – a *Mint különös hírmondó* egyik csattanója:

... sürgősebb néki keserves
jussa a bandáknak, mint hogy kiviruljon a föld és
a konok isteneket vakítva lobogjon az égig
szellem és szerelem...⁶⁸

Az egész *Ars poetica* rendkívül erős, fokozott fontosságutadatot árul el, a „nagy költő vagyok” öntudatát. Egyike József Attila olyan verseinek, amelyeknek magatartása és hangja ma már sokban távolinak tűnik.

Több más – talán ekkoriban keletkezett – versében ugyancsak költészete alapkérdéseit és saját költői fontosságát fogalmazza újra. A [*Szállj költemény...*] – Ignotus Pál emlékezése szerint – 1937 márciusában keletkezett.⁶⁹

*Szállj költemény, szólj költemény
mindenkihez külön-külön,
hogyan élünk ám és van remény, –
van idő, csipjük csak fülön.*

⁶⁸ Az összefüggésre Melczer Tibor figyelmeztet, Ízes Mihály Parafrázisok Babits Mihály költészetében c. tanulmányával vitázva. Irodalomtörténet, 1981/3. 694. – Vö. már korábban: ItK 1974/1. 118–119.

⁶⁹ Ignotus Pál szerint Kémeri Nagy Imre szélsőjobboldali diákvezér által kezdeményezett verekedés után. Ignotus [153] Haladás, 1948. máj. 6. és [153a] 211. L. ÖV. 2 [13] 552. – Az ÖM 2. [8] még 1936 végére tette. Ignotus Pál szerint voltaképpen töredék.

*Nyugtasd a gazdagok riadt
kis lelkét — lesz majd kegyelem.
Forrást kutat, nem vért itat
a szabadság s a szerelem.*

*Szólítsd, mint méla borjuszáj
a szorgalmas szegényeket —
rágd a szívükbe — nem muszáj
hősnek lenni, ha nem lehet.*

Ez nem patetikus és büszke, inkább játékos-ironikus vers.⁷⁰ A vers több irodalmi utalást, közvetett idézetet tartalmaz. Ez is mint-ha az *Esti Kornél énekére* adott egyik válasz lenne: „Indulj dalom, bátor dalom” — írja Kosztolányi, és József Attila szójátékkal válaszol: „Szállj költemény, szólj költemény”. „Vers-megszólító” típusnak nevezi ezt Fráter Zoltán. A kezdet egyúttal Arany Jánost is idézi: hiszen a „Száll az ének szájról szájra...” formula mélyen él a magyar költészetben. Az ironikus, kissé rezignált vers ismét csak képzelt jövőt idéz: „...lesz majd kegyelem” — az *Ars poetica* forrása itt is előfordul: „Forrást kutat...”, és Arany mellett Petőfit is evokálja „a szabadság s a szerelem” párral. Enyhül az *Ars poetica* haragja, most megbocsátón szól a szegényekhez:

*... — nem muszáj
hősnek lenni, ha nem lehet.*

Szinte azonos végkicsengése B. Brecht *Kurázsi mama* című darabjával. Lehet, hogy valóban nem egészen érezte késznek, de hanghatás, rimtechnika, tömör képhasználat — a fontosabb versek közé utalja.

Még inkább *ars poetica* jellegű — akként is sokszor idézett — a *Ha lelked, logikád...* kezdetű töredék.

*Ha lelked, logikád,
mint patak köveken
csevegve folyik át
dolgokon egeken —*

⁷⁰ L. róla Fráter Zoltán kitűnő elemzését: Fráter [19].

ver az ér, visz az ár
eszmélhetsz nagyot:
nem kell más verse már,
költő én vagyok!

*

Kertemben érik a
leveles dohány.
A líra: logika;
de nem tudomány

Ezt a verstöredéket szintén a vízképzet uralja — mintha a „Szép a forrás — fürödni abban” gondolat egy másfajta realizációja lenne s egyúttal a bergsoni—József Attila-i ihletfogalom alkalmazása is, a költői teremtés mint mindent elöntő ár, mint a „dolgokat, egeket” összegező folyamat jelenik meg. A játékosnak tervezett, enigmatikus és mégis világos végszó:

A líra: logika;
de nem tudomány

— nyilván a sajátos, költői alkotásmódról, a valóságélemek sajátos, lírai rendszeréről vall.⁷¹ A zárás különben a magyar kritikai közbeszéd egyik elemévé lett; Török Gábor József Attila-elemzései egyik kötetének is ez lett a címe.

Töredékei között még több van — valószínűleg ebből az időből —, amely a költőléttel birkózik: az *Én költő vagyok...* kezdetű — mintha az *Ars poetica* visszavonása lenne:

*Én költő vagyok, de nem kell dicsőség,
ne ünnepelje bennem senki hősét...*

Teljesen más hangon, más szerkezetben a költőlétről szól az *Ének, hajolj ki ajkamon...* kezdetű töredék is, és a dalos-balladás hangvétele *Amikor verset ír az ember...* kezdetű.

⁷¹ Hasonló gondolatokat l. pl. B. Brecht: Schriften z. Literatur und Kunst II. 145–150.

I.

*Ének, hajlj ki ajkamon
s te bánat, ne éj el, csak holnap.
Mélyebbre kell még hajlanom,
hogy semmit nem tudón dudoljak.*

*És én bennem is leng a mérleg,
de nem húzza le, ami kell.
Lágy verőfény! Semmit sem értek,
csak hallom, kislány énekel.*

*„Szádon az igazság bugyogjon
s te nyelj, hiszen te ugy hazudsz!
Ez a bölcs átok addig fogjon,
míg vitatni s szeretni tudsz!*

*Amikor verset ír az ember,
mindíg más volna jó,
a szárazföld helyett a tenger,
kocsi helyett hajó.*

*Amikor verset ír az ember
nem írni volna jó,*

*

1937 első felében két kisebb cikke is megjelent. A Független Színpad, Hont Ferenc folyóirata egy körkérdésére válaszolt (*Miért nem járok színházba?*), és a Szép Szó februári száma egy kis, baráti recenzióját közölte Ignotus Pál *Kosztolányi Dezsőjéről*. Ennek ürügyén barátjáról rajzol sikerült jellemképet.⁷² Szeretettel, de nem kritikái nélkül megírt miniatűr kis arckép ez. Lírikusnak nevezi, s így önmagáról is vall: „Ahogy a közönséges alkotó, a teremtő, a paraszt, a munkás, a mindennapi életet alkotó ember nem törődik bele a tényekbe, hanem átformálja őket eleven élete számára — úgy gyúrja át, bontja szét saját külön használatára a lírikus a szellemi tényeket.”

⁷² ÖM 3. [9] 187.

Februárban írta legrészletesebb prózai önéletrajzát, a *Curriculum vitae*t, egyik legszebb prózáját. Az első Magyar Papíripari Rt.-nek, azaz Herz Henrik cégének nyújtotta be.⁷³

Talán a Szép Szó más kiadóhoz kerülése riasztotta meg, és félt, hogy még eddigi kevés jövedelme is elvész? A Szép Szó József Attila-emlékszámra, amely először közli, ezt a jegyzetet fűzi hozzá. „József Attila 1937 tavaszán, kevéssel a szanatóriumba vonulása előtt magántisztviselői állást keresett és ezt az írást nyújtotta be.” A Herz Henrik titkárnője által megőrzött (és 1965-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumnak ajándékozott) példányon 937. II. dátum olvasható.⁷⁴ Talán erre az időszakra vonatkozik Déry Tibor a költő halála alkalmából írt emlékezése: „Emlékszem egy vég nélküli éjszakai beszélgetésünkre – az idén tavasszal volt – hosszan kíségettük egymást az utcán –: nem akar több verset írni, mondta, befejezi költői pályáját, s egy polgári állásért fog küzdeni foggal-körömmel. Nincs más vágya, mint havi kétszáz pengőt keresni, magyarázta, ennél többet nem nyújthat neki az érdekeken épülő világ.”⁷⁵

A *Curriculum vitae* sajátos írásmű.⁷⁶ Mint Lengyel András kiemeli, a *Szabad ötletek...* ellentéte: gondosan megszerkesztett, felépített szöveg. Két szempontból is csonka: „A 138 soros írás ugyanis voltaképpen csak 1929-ig, a Külkereskedelmi Intézettől való megválásig tekinti át a költő életét 130 és fél sorban. Az 1929-től a *Curriculum vitae* megírásáig, 1937-ig terjedő, nem akármilyen jelentőségű évekről csak 7 és fél sor szól...”⁷⁷ Somlyó György pedig azt emeli ki, hogy „egyetlen szót sem pazarol a költővé válás válságteli útjára. [...] Ez a kopár beszámoló nem annak az életrajza, aki, amikor igazán *önmaga*, ezeket a verseket alkotja, hanem *arról* az *önmagáról*,

⁷³ Fehér [98] (A gépiratot mindvégig megőrző titkárnő, N. M. közlése). A szöveg közölve: ÖM 4. [10] 34–37.

⁷⁴ Fehér [98] 310–311.

⁷⁵ Déry: Kortársak [202] II. 934. L. erről Illyésné [159] 15. is.

⁷⁶ Elemzése Bókay–Jádi–Stark [60] 90–95.; Somlyó [303], 1. még Lengyel A. [221] 151.

⁷⁷ Lengyel A. i. h.

aki nem – vagy csak melleleg, mint volt hivatali kollégái – alkot ilyesmiket (Bocsánatos bűnként).⁷⁸

Az álláskereső álarcát veszi magára, nem a költőét, hanem a magántisztviselőét. Nem lehetetlen, hogy ekkor valóban komolyan is gondolta: most már csak tisztviselői állást keres, csak annak jó. Szinte Rimbaud-i gesztus az – vagy az a mozdulat, amellyel Tóth Árpád *Jó éjszakát!* című versét zárja. Így hát összefoglalja, megkonstruálja életrajzát.

Objektív írás, némi rejtett iróniával, de fájdalmas is. Élete fő motívumai és az 1935–37-es évben feléledt nagy traumái sorakoznak itt: nehéz gyerekkor, az önazonosság és a név elvesztése Öcsödön, az első világháború nehéz éve, a Makóra kerülés előzményei. Ez a rész ezzel a frappáns mondattal végződik: „Csodagyereknek tartottak, de csak árva voltam.”

A lefojtott, pontosnak szánt de voltaképpen ironikus eseménytörténet folytatódik – a két nagy sérelem, a Mauthner-bankházban az idősebb kollégák bánásmódja és a Horger-ügy kiemelésével. Csak itt szól versről, a *Tiszta szívvel* fogadtatását, Hatvany és Ignotus véleményét némi büszkeséggel idézve (bár ne feledjük: a *Curriculum vitae* Herz Henriknek íródott, aki Hatvanyt és Ignotust tisztelte).

Bécs, Párizs, a Külkereskedelmi Intézet következik, a Márta-ügyről csak ennyi: „ekkor azonban olyan váratlan csapások értek, hogy bármennyit edzett az élet, nem bírtam ki...”

Frappáns, kitűnően megírt, fegyelmezetttségében is fogvicsorogató a befejezés:

„Ezóta írásaimból élek. Szerkesztője vagyok a Szép Szó c. irodalmi és kritikai lapnak. Magyar anyanyelvemen kívül írok és olvasok franciául és németül, levelezek magyarul és franciául, perfekt gépiró vagyok. Tudtam gyorsírni is, – egyhavi gyakorlattal ezt a tudásomat felfrissíthetem. Értek a sajtó nyomdatechnikájához, tudok szabatosan fogalmazni. Becsületesnek tartom magam, azt hiszem, hogy fölfogásom gyors és hogy munkában szívós vagyok.”

Ez a befejezés nem antitézis, nem ellentételezés, mint Lengyel András írja. És nem is az újrakezdés bejelentése. Inkább fegyelem-

⁷⁸ Somlyó [303] 74.

be és öniróniába rejtett kétségbeesés és vád — a „kész a leltár” érzete. Figyelmeztet arra is: 1937-ben már sokszor nem látja tisztán önmagát — lucidus periódusok mellett az önértékelés súlyos zavarai is befolyásolják már. Mindemellett a *Curriculum vitae* — mint Ignotus Pál írja — „könnyed tömörsége, csattanótlan kerekdedsége iskolakönyvbe kívánczok; különb, mint bármely más nyomtatásra szánt prózai írása”.⁷⁹ Prózastilusán érezhető Kosztolányi prózájának hatása — mondatformálása, a rejtett irónia, a pontosság és árnyaltság leginkább az Esti Kornél-novellákra emlékeztet. És természetesen nem független — az ugyancsak a Kosztolányi-prózát követő — Illyés Gyula prózájától sem — mintha vele, a *Puszták népével* is, próbálna — talán tudatosan — versenyre kelni. Az is kétségtelen, hogy a *Curriculum vitae* utóbb mintegy kiterjeszkedett, meghosszabbodott, mert beleolvassuk mindazt, amit megírása óta tudunk József Attila sorsáról és haláláról. Egyébként az állást és a remélt havi „kétszáz fixet” nem kapta meg.

A Nagyon fáj fogadtatása

1937 elején József Attilát az irodalmi-kritikusi közvélemény jelentős, de talán nem a legkimagaslóbb költőként értékelte. Hogy költészetét, általában helyét a magyar irodalomban hogyan ítélték meg, arra a *Nagyon fáj* kötet kritikáinak áttekintése világíthat rá.

A *Nagyon fáj* kötetről aránylag sok kritika jelent meg, 1936 decemberétől 1937. nyár végéig több mint tizenöt. Ezzel voltaképpen József Attila elégedett is lehetett volna. A kritikák írói általában közeli barátai, tisztelői: Németh Andor, Fejtő Ferenc, Ignotus Pál, az öreg Ignotus, Horváth Béla, Komlós Aladár, Remenyik Zsigmond, Bálint György, de ide számíthatjuk a brassói Molnár Tibort is vagy a volt barátot, Szegi Pált. Feltűnő, hogy ezúttal nem írt róla a népi írói tábor egyetlen résztvevője sem, mint más kötetéről korábban Féja Géza, Illyés Gyula. A Nyugat szűkebb kritikus-esszéista köréből sem szólalt meg senki. Sok egyéb ok mellett hadd említsem meg, hogy éppen ekkor, a Márciusi Front alakulása idején a magyar irodalmi és politikai élet azzal volt elfoglalva.

⁷⁹ Ignotus Pál: Csipkerózsa (Haladás, 1948. júl. 29.). Idézi: ÖM 4. [10] 199.

A megjelent kritikák kivétel nélkül elismerőek, még a legfanyarabb, a Szegi Pálé is az.

Szinte minden egyes bírálat – különböző hangsúllyal és értékeléssel – a korábbi József Attilával is foglalkozik, korai költészetét kamaszos kísérletezésnek, egyesek pusztá játéknak tartják. A *Nagyon fáj* kötettel kapcsolatban szinte mindenki változásról, érésről, lehiggadásról, sőt „klasszicizálódásról” szól, a „szintézis” terminus is előfordul.

Talán a legmélyebb megértéssel, belső azonosulással ezúttal is Németh Andor két írása tűnik ki; (az Újság 1937. január 10-i számában és a Szép Szó 1937. februári számában) elemzi a kötetet. Már első írásában is rámutat: új területet hódít meg József Attila, a „mélylélektan kutató-területe volt eddig, az egyéni megélés szempontjából durcás (»aride«), köves talaj, melyet előbb fel kellett porhanyósítani az érzéssé hasonlítás alagsőrendszerével. Ezt a... feladatot József Attila... bámulatosan oldotta meg.”⁸⁰

„A költészet mitikus hagyományaihoz ösztönösen ragaszkodó József Attilát az teszi egyedülállóvá, hogy be tudta törni az örökéletű formákba az új lélek tartalmi közléseit. Fellépésekor két áramlat küzdött egymással: a fent jellemzett, magas erkölcsi szándékú, alakatlan expresszionizmus és visszahatása: a hagyományban megújhodott dallamos egyszerűség üde lírája. József Attila itt állapodott meg, itt vert hidat. Versei, amilyen ellenállhatatlanul közvetlenek és dallamosak, ugyanolyan súlyosak, görcsösen bonyolultak tartalmilag. Példája azt bizonyítja, hogy a művészetben minden vagy majdnem minden a forma tökélyén múlik. Szigorú ritmusban repdeső, sűrűfonatú sorai kerítő muzsikával csempézik tudatunkba a vívódó gondolatot, mely, a versből prózába visszavarázstalanítva, ellentmondásra ingerelne talán, de a rím és ritmus kristályrendszerében kinyilatkoztatásként hat. József Attila a formák művésze, a hagyományos verselés lehetőségeinek és változatainak kifogyhatatlan ötletességű tudósa, akinél a virtuozitás vadonatúj tartalmak vehiculuma. Ez az, amiben kortársaitól különbözik. [...] József Attila a part, fülletleg, titokzatos, mint Baudelaire, aki mélyebb értelemben volt jövőendővel vemhes, mint a más vonatkozásban szintén

⁸⁰ Kortársak [202] I. 448.

nagy Victor Hugo. A magyar múltban szétnézve s keresve Józsefre analógiát, Csokonai jut az eszembe, nemcsak kecses üveghangjai s rokokó-porcelánszerűsége miatt, de komolykodó tudakossága miatt is, s nem utolsósorban azért, mert József helyzetében megismétlődik a Kazinczy–Csokonai szituáció közte s ama nagy tekintélyű poétánk között, aki mint irodalmunk számtartója, az ország általános irodalmi tájékozottságához képest haladó, világviszonylatban azonban rég archaikussá vált esztétikai álláspontot képvisel erőteljesen-erőszakosan, mely finnyásan elutasítja József Attila parlagiságát s barbárságait.

Kétségtelen, hogy József Attila versei formai szépségeik mellett sem megnyugtatók. Szépségben tündöklő tartalmuk – itt megint a Baudelaire párhuzam lép előtérbe – túlságosan új és félelmetes. Az volt már az utolsó kötet előtt is s még általánosabban az utolsó kötetében, melyben gátat tört ösztönei szétrobbantják az előző kötetekben már elért harmóniát. [...]

A korán elment anyát keresi s követeli szerelmeiben is, világtragédiává túlozva hopponmaradásait. A kielégületlenségnek állati üvöltéssé dagadó panaszkodása, a versek személyi és tárgyi mezitelensége meghökkentő intenzitású. A próféták óta nem panaszkodott hiányérzés hevesebben és elepedtebben, mint ezekben a zsoltári felfokozottságú panaszdalokban.”⁸¹

Ami szinte minden egyes bírálatban felbukkan, az az enyhébb esetekben csodálkozás, olykor megdöbbenés és értetlenség, sőt aggodalom a *Nagyon fáj* típusú versek miatt. Legpregnansabban ezt Bálint György Gondolat-beli kritikája mondja ki, mélységes tisztelettel, de féltéssel: „A tudattalan tudatosítása: ez most költészetnek fő célja. Mind mélyebb és mélyebb rétegekbe ereszkedik le önmagában. Legtöbb versében egykori gyermekénje sír fel és ősi sérelmek kísértének a tudatküszöb alól. Minden társadalmi sérelemnél, minden osztálybántalomnál erősebben fájnak neki most a gyerekkori verések. A régi szorongások újult erővel fojtogatják, harminc év semlegesítő közegén keresztül is. Rejtelmes okú büntudatban vergődik és ismeretlen büntetéstől retteg. Igen, leásta magát egészen a mélybe, a kezdet kezdetéig. Freudi munka ez, elméleti

⁸¹ I. m. 475–477.

munka és ugyanakkor a leggyötrelmesebb személyes élmény. József Attila egyik legnagyobb művészi ereje és sajátossága mindig az volt, hogy elmélet és élmény dialektikus egységbe olvadt verseiben. Elvont fejtegetések szikrázó és forró fényt kapnak nála az érzések hevétől.

És mégis reméljük – a költő érdekében is – hogy lírájának ez az irányzata, ez a nagy befelénzés nem marad állandó. Emberi és művészi szempontból egyaránt meddő volna sokáig itt időzni. Még húsz-harminc ilyen vers – és a legszebben hangszerelt, legőszintébben átélt pszichoanalitikus felismerések is szárazzá válnak, személyes ügy helyett egyszerűen, csak magánügy lesz belőlük. A bűvár részéről megrázó és nagy jelentőségű teljesítmény, ha lemegy az óceán fenekére – de sem az ő, sem az emberiség szempontjából nem volna értelme, hogy végképp lenn is maradjon. Ismétlem, nem tartom sem kisiklásnak, sem »árulásnak« hogy József Attila egy időre hátat fordított az emberi közösségnek. Nyilván tudta, miért kutatta lázas önkínzással »az ösztönöket idebent«. Az elfordulás és elvonulás korszaka néhány nagyszerű értéket teremtett és jótékonyan fokozta a költő belső érési folyamatát. De most majd ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, »a termelési erőket odakint«. És költészetével ismét segíteni kell azokat, akik e termelési erőket az egész emberiség érdekeinek szolgálatába akarják állítani, egy kis csoport szolgálata helyett.”⁸² De ez az aggodalom ott van még Németh Andor második bírálatában is: „A szenvedésnek ez a gyönyöre még művészi öltözékében is pongyolán hat, túl közvetlenül, még közvetítve is túl perzselő. E verseket olvasva önkéntelenül felszisszenünk”⁸³ És sajátos módon a *Ha a hold süt* „varázsvilágát” érzi közelebbnek magához, a konklúzió: „József Attila megkímélhetné magát a mélységekbe vájkálás gyötrelmeitől; ami közvetlenül adódik számára, bőségesen elég.” A befogadói ízlés, sőt egy egész kor olvasási-viselkedési szokásai radikális változásának éles jelzése: ma, 1996-ban, már éppen ezeket a mélyeket feltáró, önszaggató verseket érezzük magunkhoz közel állónak, sőt van, aki az egész József Attila-életműből csak ezt fogadja el.

⁸² Gondolat, 1937. jan.–febr. I. m. 470–471.

⁸³ I. m. 479.

Voltaképpen egyetlen olyan bíráló van, a Szegi Pálé a Nyugatban, amely nem teljesen elismerő. Igaz, azzal kezdi ő is: „Az indulat sötét áradását partok közé terelni, a túl heves szavakat, rakoncátlan ötleteket leigázni és egy magasabb Rend részeivé tenni: a költészet örök-érvényű »klasszikus« elve. Szertelen, gazdag és kalandos fejlődésének sok kitérője után József Attila is elérkezett ennek az igazságnak felismeréséhez.”⁸⁴ De ezután kritikája kétharmadában ezeket a „kalandos, zavaros utakat” írja le – a *Külvárosi éjig* terjedő időszakot szinte egészében egy megrészegedett kamasz bakugrásaiként jellemzi. Csak újabb verseinek bocsát meg, és írásának vége: „József Attila költészete most érkezett el a beteljesülés első igazán nagy öröméhez”.

A ma szempontjából tragikus, sőt groteszk helyzet: a *Nagyon fáj* kötetet mint egy új fázis kezdetét értékelték. Így ítélt Komlós Aladár is, aki A Toll február 20-i számában ír és így zárja mondanivalóját: „Kevés új írónk hozott ennyi új értéket. S mégis... A húszéveseknél sem érzem akkora mértékben, mint az elismert, népszerű József Attilánál, hogy olyan költő verseit olvasom, aki szép múltja ellenére, még pályája elején van, nagy meglepetéseket hozhat, s akárcsak a kor, amelyet oly becsületesen és erősen él meg, még nem találta meg végső egyensúlyát.”⁸⁵

Tudjuk: a kor nem találta meg egyensúlyát – nemhogy a végsőt, az ideiglenest sem –, és ezért is érezzük ma úgy, hogy József Attila saját mély poklain kívül, azokkal együtt a kor poklait is felidézte. De ezt akkor még kevesen érezték így. Érdekes módon Molnár Tibor (aki korábban a Brassói Lapokban az ismert interjút készítette vele), a kolozsvári Független Újságban (1937. május 15–20.) veti fel ezt a kérdést. Már cikkének címe is ez: *Egyéni kötet, melynek háttérében a tömeg áll*. Egyén és tömeg – a korban élesen feltett, a magyar irodalomnak ekkoriban is vitatott – kérdésének összefüggésébe állítja a kötetet. „Az egyes versek az egyénről beszélnek, de a kötet maga mégis a tömeget idézi, háttérben a tömeg áll, amelyért, amelynek sorsáért az egyén úgy érzi, hogy felelősséggel tartozik...”⁸⁶

⁸⁴ I. m. 483.

⁸⁵ I. m. 466.

⁸⁶ I. m. 492. A vita egyén és tömeg kérdésében Kassák Lajos és Bálint György között éppen 1937. március végétől folyt, l. i. m. 844.

1937. február 20-án – néhány hónapra – új időszak kezdődik József Attila életében is. A súlyosan beteg ember megismerkedik Flórával, és beleszeret.

Az eseménytörténetre vonatkozóan hadd idézzem Flóra emlékeit:⁸⁷

„1937. február 20-án ismertem meg József Attilát, személyesen. Egyik volt egyetemi társam, Dániel Anna (ma Kerékgyártó Jánosné) lakásán. Anikó akkor édesanyjával, Dánielné Lengyel Laurával, az írónővel a Dembinszky u. – úgy emlékszem – 17. sz. alatt lakott. Általában hetente-kéthetente hívtak társaságot. Azon a szombaton (említett följegyzéseimből látom) csak néhányan voltunk. Rajtam kívül még egy lány, a neves orvos-pszichológus Révész Margit lánya, Dósai Margit; később unokasógornóm – Ferenczy Sándor felesége – lett. A férfiak nagyrészt Anikó baráti köréhez tartoztak..., és Sándor Kálmán, szerkesztő, író. József Attilát ez utóbbi hozta magával – váratlanul –, hogy csináljam meg vele az egyik akkor – és még ma is – igen elterjeszt pszichológiai vizsgálatot, a Rorschach-tesztet.

Az estének körülményeire jól emlékszem. A cigarettafüstös két szobára; a kisebbikben csak mi ketten ültünk József Attilával, hogy ne zavarjanak a vizsgálatnál. A nagyobbikban a többiek, hol hevesen, hol higgadtan vitatkoztak, főképp irodalomról.

József Attiláról akkor már tudtam, hogy nagy költő, és, noha nem volt bennem eleve kíváncsiság-elfogultság a művészek vagy egyáltalán a neves emberek iránt, mégis talán – a versei miatt – nagyobb érdeklődéssel figyeltem rá, mint más, teljesen idegenre. »Versrajongó« voltam, mióta csak szót értettem.

⁸⁷ A Flóra-szerelemre vonatkozólag természetesen a legfontosabb forrás Flóra, Illyés Gyuláné könyve (*Illyésné* [159]). Az 1962-ben írt, először 1980-ban a békéscsabai Auróra kiadónál, majd véglegesnek szánt szöveggel 1987-ben kiadott könyv egyrészt pontossága, rokonszenves visszafogottsága, másrészt a benne először közzétett dokumentumok miatt a József Attila-irodalom egyik legfontosabb darabja. L. róla és ott felvetett problémákról még: *Ignotus* [157], *Gyurkovics* [128]; *Kiss T.* [197].; *Á. Serey* [299]. A Flóra-szerelem, a versek, levelek együttes kiadása olvasul: *N. Ferroni* [14].

Égész megjelenésében már az első rápillantásra is érezhető volt valami megkapó, egyéni, eredeti. (Rokonszenvet ébresztő?) Engem első látásra, külsőre, ösztönösen a magas, erős, medveszerű férfiak vonzottak. Ő éppen nem volt az. Oly sokan leírták már középmagas, nyurga, egyenes tartású termetét, az erősebben lejtő vállal, hosszú nyakát, a kidomborodó ádámcsutkával. Boltozatos, egyenletesen domború, magas homloka volt, fölötte dús, egy kicsit göndören, mereven álló gesztenyeszín haja, szépen metszett álla, középen egy kis gödörrel. A szeme megindító: nagy dióbarna és diómetszésű, tünődő, révedező, egy kicsit nyugtalan tekintettel. Két szeme közt szokatlanul erős redő. A hangja mély, férfias, meleg, nagyon szuggesztív.

Ezen az első estén nem sokat beszélgettünk. Csaknem az egész időt betöltötte a vizsgálat. Kezdetben szívesen, érdeklődéssel értelmezte a képeket, később egyre gyakrabban emelte rám egy kicsit álmos, fáradt szemhéja alól merengő tekintetét, egy-egy pillanatig fürkészve az arcomon nyugtatta. Én szó szerint írtam, ahogy kell, mindazt, amit mondott. A vizsgálatot nem tudtuk befejezni. Általában egy félóra-óra a tíz kép fölvételének ideje. Vele majdnem két óra alatt csak az ötödikig jutottunk. Rendkívül sok választ adott, rengeteg originális, sőt bizarr feleletet. A vizsgálat fárasztotta. A harmadik képnél azt mondta: »Most már csak a maga kedvéért csinálom«. Az ötödik végén én ajánlottam, hagyjuk abba. (Soha nem fejeztük be. Ez az anyag ma is megvan.) Eredménye megdöbbenett, tehetségéhez képest annyira szokatlan tüneteket is mutatott. Megjelenéséből, viselkedéséből, verseiből nem erre lehetett következtetni. Ezt az érzést lassanként enyhítette, majdnem elmosta bennem az, hogy legfeljebb teljes vizsgálat sorozatból mertem csak ítélni, de soha nem egy vizsgálat eredményéből, hát még egy félből? És az, ahogyan közvetlenül utána a verseit elmondta.⁸⁸

Kozmutza Flóra egyidős volt József Attilával (1905. november 21-én született). Apja bíró volt, ekkor már nyugalomban, ő maga

⁸⁸ *Illyésné* [159] 10–12. – Ugyanerről az alkalomról l. *Dániel* [81] 443. – A „szalon” állandó vendégei voltak még Prohászka Lajos, Honti János, Szegi Pál. Ez első alkalommal József Attila különben „feketéscsészével a kezében, fickós hetykeséggel körülnézett s ezt a rígmust eresztette meg: »Pénteken a tenispályán meg-rúgtak a penisz táján.«” (l. h.)

előbb francia szakos hallgató volt, esztétikából doktorált, majd átiratkozott gyógypedagógiára. Szondi Lipót tanítványaként és munkatársaként, fizetés nélküli gyakornokként dolgozott. A diáklány barátjáné, Dániel Anna így jellemzi: „Diabólóban hordta sötétszőke haját, könnyű, surranó lépésekkel járt, s megjelenésében volt valami arkangyalszerű: lebegő mozgás, nyugodt, figyelő tekintet, magas homlok, szembeszökően keskeny száj s az egész lényéből sugárzó visszafogott erő.”⁸⁹

A fényképek tanúsága szerint és kortársai, egyetemi évfolyamtársai emlékei szerint is Flóra ekkor feltűnően szép, vonzó, csillogóan okos lány volt, akibe – mint erre munkatársai, így Mérei Ferenc is emlékeztek – szinte minden férfi beleszeretett. Nincs tehát semmi rendkívüli abban, hogy a költő azonnal szerelmes lett a szép, vonzó, okos, ráadásul pszichológiai képzettséggel is rendelkező lányba.

Az első találkozásakor elkezdett, de félbeszakított Rorschach-teszt – mint emlékezésében említi – megmaradt Illyés Gyuláné birtokában.⁹⁰

Flóra emlékezéseiből nyomon követhetjük a szerelem kibontakozását. Már másnap felhívja József Attila kétszer is – Flóra akkor Szondi Lipótnál, laboratóriumban dolgozott. Február 24-én azután a Nagykörúton egy kávéházban találkoztak, ekkor már róla szóló verseket mutatott neki: „Csaknem mindegyikben benne volt a ne-

⁸⁹ Dániel [81] 443.

⁹⁰ Ezt a csonka tesztet Illyés Gyuláné jóval később két tanítványának megmutatta, névtelenül, és csak utóbb mondta meg, hogy kié. Azok később, a szakma minden szabályát megszegve, kiadták, értelmezték (*Bagdy*: „Miért fáj...” [243]). Az így nyert eredményeket két szakvéleményben fogalmazták meg, ezek megállapításai egybevágóan mindazzal, amit József Attila személyiségéről verseiből, leveleiből és más kortársaitól tudunk. Magas színvonalú, igen gazdag asszociatív világú alkotó képzelet, önértékelési bizonytalanság, az öntúlértékelés és önelégületlenség váltokozása, korai érzelmi sérülés alapélménye, bizonytalanság, szorongás, diszfória, erős elidegenítő, indulattalanító és veszélytelenítő (szkizoid) feszültségelhárítás, az agressziószabályzás kimunkálatlansága, regresszív képzések, önpusztító indulatok – olvasható pl. dr. Bagdy Emőke szakvéleményében. Amit azonban a szerző, már a teszt alanyának ismeretében, „amplifikációs út”-nak nevez, tehát a Rorschach-teszt további kibontása, narratívá változtatása – és különösen a hozzáfűzött, József Attila-versekből a kronológia és szövegösszefüggés teljes semmibe vételével összeállított „adatbázis” – véleményem szerint nem tekinthető sem tudományosnak, sem megbízhatónak.

vem, az egyikben a teljes vezeték- és keresztnévem is.”⁹¹ Ez a kávéházban töltött egy óra már sorsdöntőnek bizonyult. Flóra teljes őszinteséggel bevallja: „Nagyon meghatottak, de éppúgy megriaszítottak szavai. Nem volna szabad vele többet találkoznom, ezt éreztem ösztönösen. Még nem késő úgy visszahúzódnom, hogy ne okozzak csalódást, fájdalmat neki.

Már késő volt. Nem tudtam ellenállni az ostromnak, amit telefonon indított azért, hogy »még egyszer« lásson, s beszéljen velem. »Nagyon fontos ügyben«. Három nap múlva, *február 27-én* késő délután találkoztunk a Múzeum kávéházban. A nagyon fontos ügy a házasságunk volt. Miért várjon hónapokig? Állást vállal, mert látja, hogy költészetből nem lehet megélni. Csak attól tart, mit szólnak hozzá a szülei, testvérei? És én? Hogy érzését, szándékát komolyan vegyem, az én ellenvetéseimre sorolta az érveket, csupa érzelmit persze: előttem nem érzett ilyen igazán nagy érzést senki iránt, egy-egy pillanat volt csak előttem mindenki, vagy most azzá lett. Ő nem szokott házasságot ígérgetni, nőket »csak úgy« megkérni. Együtt akar velem élni és dolgozni, minél előbb. »Belehalok, ha ez nem sikerül«, mondta komoran, és végtelesen szomorú tekintettel nézett hosszan a szemembe: »Belehalok.«...

Eddig az időpontig a vele való viselkedésemért nem érhet semmi vád, a legérzékenyebb lelkiismerettel vizsgálva sem. Nem vezettem félre egy szemernyit sem, egy hanggal, pillantással sem. Megmondtam neki, megbecsülést, rokonszenvet, barátságot érzek csak iránta. Követtem el később hibát, áltattam, biztattam azon túl, mint ami igaz érzés volt bennem iránta? Nem. Sőt. Kezdetből igyekeztem ismeretségünk elmélyítését elhárítani vagy legalább lassítani. Később majd szóba kerül, miért.

A vele való találkozásokat mégsem tudtam továbbra sem visszautasítani, annyira ragaszkodott hozzá. De miért is ne találkozhatunk volna? Szabadnak tartottam magam, s noha voltak barátságaim, társasági kapcsolataim többfelé, nem éreztem magam lekötöttnak. Attilával tisztáztuk helyzetünket, akárhogyan is, ő nagyon jól érzi magát velem, s kétségeesetten nélkülem. Számomra is kelle-

⁹¹ *Illyésné* [159] 13.

mes volt társaságában, vele lennem. Talán már ekkor – talán nem tudatosan – fölmerülhetett bennem: hátha segíthetek rajta? Mert hogy rászorul, azt láttam már magam is.”⁹²

Márciusban sokszor találkoztak, sétáltak, a budai Duna-parton, a Fő utcában, cukrászdába, kávéházba jártak. Flóra így emlékezik erre az időre: „Ez az idő volt ismeretségünk legharmonikusabb, legvidámabb, – s ha nevezhetem így »legboldogabb« szakasza. Minden érdekes volt, amiről beszéltünk, akár komolyan, akár tréfálkozva...”⁹³

Mégis: a József Attila vágyai, érzelmei és Flóra visszatartó magatartása közötti feszültség már ekkor is erős volt. „Mert legtöbbit, sőt legeslegtöbbit azért mégis erről beszél: szerelem, házasság, egymáshoz tartozás, közös munka, hűség, sőt: egymásnak teremtettség mint az emberi lét egyetlen igazi boldogsága. Erről akart meggyőzni. De nem mertem neki ígéretet tenni. Ehhez nem volt meg bennem még a kellő érzés. Csak lassanként fejlődött ki, hogy »áldozattal« bár, de hozzáköthetném az életem. Néha türelmetlen volt, sürgetett, néha panaszkodott ideges tünetekről, velem kapcsolatos, hirtelen keletkező és éppoly hirtelen elmúló fejfájásokról; olyan nagy hiányérzésről, amely akadályozza az alvásban s a másokkal való kapcsolat fönntartásában. Időnként felidézte múltját, elszenvedett sérelmeit, és – szorongva – »szégyellni való« cselekedeteit, attól tartva, hogy azokat nem tudom megbocsátani. De az ilyen tépelődő-önvádoló-vádló hangulata egyre ritkábban jelentkezett. Kedélye egyre derűsebb, bizakodóbb lett. (Közvetve hallottam, hogy barátai is egyre kiegyensúlyozottabbnak, jobb kedvűnek látták.)

Újabb verseket hozott; az egyikben érzelmei viszonzását tényként állította. Kérdő tekintetemre kijelentette: olyan nagyon akarja, hogy ez az érzés való legyen, hogy írni sem tud róla nemlegesen. Ennek igazzá kell válni. Addig is, nyugtassam meg, hogy nem akarok máshoz feleségül menni.

Nem akartam...

⁹² I. m. 15–16.

⁹³ I. m. 17.

Március végére József Attilával már ott tartottunk, hogy nemcsak egyre jobban becsültem értékes emberi tulajdonságaiért, nemcsak segíteni akartam és örömet szerezni neki, hanem vonzott a társasága, a vele való beszélgetés. Sürgetésére mégsem mertem igent válaszolni. Nyíltan megmondtam, nem ismerem őt még eléggé; bevallottam, milyen bizonytalan, tartózkodó vagyok, különösen érzelmiemben, sőt tréfásan még kislánykori álmodozásaimról is beszéltem.”⁹⁴

Az április is zavartalanul kezdődött, „József Attila egyre ragaszkodóbb lett, és én egyre több rokonszenvet éreztem iránta.”⁹⁵

„Rövid ismeretségünk legszebb óráit József Attilával *április 16-án*, pénteken délután töltöttük. Ezt mindig örömmel idézem föl. Boldog érzést árasztott már a langyos koratavaszi idő, a nyers földszag, a kipattant rügyek, friss levelek és virágok édes illata, a fuvalatnyi szél, ahogy beburkolt ebbe a káprázatos növényvilágba, »növényi-szenvedély«-be. Frissek voltunk, könnyűek, vidámak. A Halászbástya előtt fölsétáltunk a Várba, aztán keresztbe át a Szentháromság téren, megálltunk egy lepellel letakart szobor előtt, találgattuk, kié lehet (szégyellem, de máig sem tudom). Végigjártuk a délnyugati oldal sétányait, közben alkonyodott. Leültünk egy padra, a lámpák fénye a fátyolszerű zöld lombok közt szűrődött át, előttünk az egész dél-nyugat-budai táj, a Krisztina, a János-hegy, csillagfények égen és földön. Vállunkat egymáshoz támasztottuk, tréfáltunk, nevettünk, és verseket mondott csodálatosan. Megrendített, hogy milyen sugárzással, ujjongással árasztja a boldogságot. Úgy lehetett olvasni róla, mozdulataiból, arcáról, mint az egészen piciny gyermekéről, aki még nem tanulta meg a leplezést, a felnőttek fegyelmezettségét vagy – álságát. [...]

Ezen a tavaszi estén futott át rajtam először valami sejtetem, hogy talán mégis ő lehetne majd az, akivel összetartozunk.

Ha ez így folytatódik, másképp fordulhatott volna mindkettőnk élete. De a csúcs után hullámvölgy következett. Nem József Attilánál, és érzelmileg nálam sem. Továbbra is rendszeresen találkozunk, ha csak rövid időre is.”⁹⁶

⁹⁴ I. m. 18–19.

⁹⁵ I. m. 21.

⁹⁶ I. m. 21–22.

Emlékezéseiben Flóra közöl egy József Attila-levelet, amelyet ez időben írhatott (nincs keltezve, s nem is küldte el). Ebben ezt írja: „az volt a szándékom, hogy a tiszta logika erejével próbálok fellépni az ellen, hogy húzódkodj az elhatározástól. Attól rettegek, hogy már ma sem bírnám el a visszautasítást és te még mindig mérlegetsz.” Az is kiderül a levélből, hogy – mint annak idején, 1928-ban Vágó Mártánál – most is az bántja, izgatja, hogy Flóra nem adja oda magát neki: „Talán megkockáztathatom azt a vádat, hogy te megcsalsz engemet a te szüzességeddel. A szüzesség nem ember, jól gondold ezt át... Ne feledd, hogy nemcsak a szerelem köt meg, megköt a szüzesség is.” És rögtön ez után a levélben ez a mondat: „Én nagyon félek, őszintén mondom, hogy a rosszullet környékez, és azt hiszem, nagyon beteg leszek megint.” A levél végén megismétli: „Nagyon kérlek, hogy határozzál... Szorongások gyötörnek nélküled... Vagy nagyon szeressél, vagy küldj el...”⁹⁷

Flóra vallomása szerint ez időben, tehát 1937. április második felében: „egyre világosabban s konokabban fejezte ki, és én egyre világosabban és komolyabban megértettem, hogy *nem mondhatok neki nemet...*”⁹⁸ Vívódására így emlékszik: „...még mindig bizonytalan voltam magamban. Félrevezetni nem akartam. Így csak lassan-lassan (értékeinek, szeretetének, s helyzetének jobb megismerése után) jutottam el odáig, hogy talán vállalhatom is összetartozásunkat. [...] És ekkor jött közbe, amit – következményei miatt – részletesebben kell említenem: a betegségem. Valami testi bajnak ijesztő tünetei kezdtek jelentkezni, egyre rosszabbodóan: hirtelen gyors szívdobogás, légszomj, elakadó lélegzet, s még éjjel is, álmomból is fölriasztó heves, szinte tűrhetetlen szívdobbanások, majdnem fuldoklás. Eleinte nem törődtem vele, nem akartam tudomásul venni. Április végére igen rossz állapotba jutottam. Teljes kétségbeesés fogott el. Mindig szinte »duzzadóan egészséges« voltam, mindent kibírtam (éhezést, szomjazást, nem alvást, töménytelen munkát), edzettem magam és a testem szolgált is. Hatalmas biztonságot – szinte elbizakodottságot – adott mindig ez az egészség, és most rá kellett ébrednem, hogy mindennek vége, tehetetlen vagyok. Nem

⁹⁷ I. m. 28., 29.

⁹⁸ I. m. 24.

szóltam senkinek, sem otthon, sem munkahelyemen, bejártam dolgozni. Az OTBA (Országos Társadalombiztosítási Alap)-ba mentem kivizsgálásra, titokban. József Attila kísért és megvárt. Április 30-án közölte velem az orvos a sokféle vizsgálat eredményét. Roszszabb volt mindannál, amitől félttem: súlyos szívizomgyulladás. Nem tudtam pontosan, ez mit jelent, de az orvos talán túlságosan megijesztett: azonnal le kell feküdnöm és feküdnöm kell, hónapokig.”⁹⁹

A Flórával való barátságnak-kapcsolatnak ez az első időszaka, tehát 1937. február 20-tól április végéig – valóban az utolsó nagy remény a beteg ember életében. József Attila részéről szinte természetes a szerelem kitörése, hófoka, az is, hogy megszereti, hogy meg akarja kapni, és el is akarja venni Flórát. „Már nem képzeltem ház üres telken, csinosodik, épül a lelkem...” – valóban, a Gyömrői-szerelem válsága után szinte elő volt készítve egy új nagy szerelem számára, és a megtalált nő fiatal, okos, ragyogó jelenség volt. Rousseau *Vallomásaiban* olvasunk hasonló lelki folyamatról: „Eljött, megláttam, részeg voltam a tárgyaltan szerelemtől – a részegség elvarázsolta szememet, s szerelmem benne öltött testet: Julie-met láttam Houdetot-nében, később már csak Houdetot-nét láttam, de felruházva mindazzal a tökéletességgel, amivel szívem bálványát felékesítettem.”¹⁰⁰

Az „üres hely kitöltése” – a hirtelen fellobbant – illúziókkal is teli – szerelem nem kivételes jelenség, és a beteg József Attila számára egyúttal végső remény is lehetett. Csodálatos és felemelő, hogy 1937. tél végén és tavasz elején ilyen „lucidum intervallum” állt elő életében, hogy oldott és közlékeny volt, hogy új alkotóperiódusába is lépett, hogy kifelé „boldognak” is látták. Ugyanakkor persze sötét árnyékként kíséri szorongás, büntudat, betegség – beszélgetéseiben és műveiben egyaránt ott van az alvilág is. És, mint erre Garai László is rámutat,¹⁰¹ van ebben a szerelemben öncsalás is, önáltatás, vagy ha jobban tetszik, olyan szociálpszichológiai játszma, amely a

⁹⁹ I. m. 30.

¹⁰⁰ J.-J. Rousseau: *Vallomások*. Ford. Benedek István és Benedek Marcell. 1962. 430.

¹⁰¹ Garai [119] 179–184.

kedvező jeleket felnagyítva, apró jelenségekből általánosítva hiteti el magával, hogy Flóra szereti.

És Flóra részéről? Rokonszenv, érdeklődés, majd egyre fokozottabban valamifajta vonzalom. De talán nem tévedek, ha – Flóra vallomása nyomán – úgy gondolom, hogy a megértés, szeretet nem alakult át szerelemmé, és főleg: nem lett szexuális vonzalom. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Flóra képzett pszichológus volt – tudott is József Attila betegségéről –, bizonyára ez is visszatartotta a szorosabb kapcsolattól. Emellett, mint maga is bevallja, zárt, tartózkodó egyéniség volt, rendkívül erős önkontrollal.

Mi lett volna, ha...? Flóra betegsége félbeszakította a talán kibontakozó szerelmet, és más, végzetes pályára lökte kettőjük dolgát.

Flóra-versek

A február közepétől április végéig terjedő idő, a Flóra-szerelem első szakasza, mintha zsilipeket szakítana fel József Attilában: az elmúlt hetekhez képest igen sok verset ír és ad közre – és néhány prózai jegyzetet. A február közepe óta tartó költői hallgatás (az *Ős patkány...*] óta nem írt, illetőleg nem fejezett be verset) megszűnéséről maga is hírt ad egy Ignotus Pálnak írott levelében:¹⁰² „Kezdek újból verseket írni. Még a héten küldök!” Ennek az időszaknak a versei három, egymással összefüggő, egymást átszövő csoportot alkotnak: a Flóra-versek – a kétségbeesés és a végső leszámolás versei – életrajza verses és prózai újrafogalmazásai.

A Flóra-versek¹⁰³ sora az ötrészes *Flóra*-kompozícióval kezdődik.

¹⁰² PIM JA 696. A levélen csak *III. 14* áll, év nem; magam az 1937-es keletkezését tartom valószínűnek.

¹⁰³ A Flórához írott versekről általában: Beney: „A Dunánál” [17]; Janzer: uo. – Az ötrészes ciklusról *Levendel–Horgas* [227a] 82–85.; *Szigeti L.* [350] 170–174., [353] 219–224., 330–333. – Az 1. részről 1. még *Tverdota* [414]; a 2. részről *Szőke* [356].

Flóra

1. Hexaméterek

Roskad a kásás hó, cseperészget a bádogeresz már,
elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik,
buggyan a lé, a csatorna felé fordul, csereg, árad.
Illan a könnyű derű, belereszket az égi magasság
s boldog vágy veti ingét pírral a reggeli tájra.

Látod, mennyire, félve-ocsúdvá szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szívemről,
mint sebről a kötést, te leoldtad — újra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törekeny báju verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem.

2. Rejtelmek

Rejtelmek ha zengenek,
őrt állok, mint mesékbe'.
Bebujtattál engemet
talpig nehéz hűségbe.

Szól a szellő, szól a víz,
elpirulsz, ha megérted.
Szól a szem és szól a szív,
folyamodnak teérted.

Én is írom énekem:
ha már szeretlek téged,
tedd könnyüvé énekem
ezt a nehéz hűséget.

3. Már két milliárd

Már két milliárd ember kötöz itt,
hogy belőlem hű állatuk legyen.
De világuktól délre költözik
a szép jószág s a szelid érzelem.
Mindenségüket tartani a fénybe,
mint orvos, ha néz az üvegedénybe,
már nem tudom, megadom magam kényre,
ha nem segítesz nékem, szerelem.

*Ugy kellesz, mint a parasztnak a föld,
a csendes eső és a tiszta nap.*

*Ugy kellesz, mint a növénynek a zöld,
hogy levelei kiviruljanak.*

*Ugy kellesz, mint a dolgos tömegeknek,
kik daccal s tehetetlenül remegnek,
mert kínjukból jövőnk nem született meg,
munka, szabadság, kenyér s jószavak.*

*Ugy kellesz nekem Flóra, mint falun
villanyfény, kőház, iskolák, kutak;
mint gyermekeknek játék, oltalom,
munkásoknak emberi öntudat.*

*Mint minta, mint az erény a szegénybe,
s ez össze-vissza kusza szövevénybe,
társadalmunkba, elme kell, nagy fénybe',
mely igazodni magára mutat.*

4. Buzgóság

*Ha olyan buzgó volnék, mint szerelmes
s megbékülne e háborús család,
az emberek, keresném engedelmes
szívvel
az örökös ifjuság italát.*

*Nehezülök már, lelkem akkor boldog,
ha pírban zöldel a fiatal ág —
bár bucsut int nekem... E fura dolgot
űzném,
az örökös ifjuság italát.*

*Fecseghetnének nyelves tudományok —
mind pártfogolna, ki szívébe lát:
legalább keressem, amire vágyok,
bár nincs,
az örökös ifjuság italát.*

5. Megméressél!

Már nem képzelt ház üres telken,
csinosodik, épül a lelkem,
mivel az árnyakkal betelten
a nők között Flórára letem.

Ő a mezőn a harmatosság,
kétes létben a bizonyosság,
lábai kígyóim tapossák,
gondjaim mosolyai mossák.

Ízét adja a tiszta víznek,
száját adja a tiszta íznek,
hazaszólít, amikor űznek,
szemében csikó legelészget.

Ő az okmány, kivel a kellem
a porráomlás ellen, a szellem
az ólálkodó semmi ellen
szól, pöröl szorongó szerelmem.

Érdekeimből megértettél,
bátorra vakmerőből tettél,
kínlódttál, amíg nem szerettél,
egész világom ege lettél, –

hát dicsértessél s hirdettessél,
minden korokon át szeressél
s nehogy bárkiben alább essél,
mindig, mindenütt megméressél!

Mint minden szerelmes vers, a *Flóra* is vágy-vers, illúzió-vers, s az az első különösen: bájoló, ráolvasó, csodatevő vers. Ez volt az a vers, amelyet megismerkedésük után, február 24-én már megmutatott Flórának: „Csaknem mindegyikben benne volt a nevem, sőt az egyikben a vezeték- és keresztnév is.”¹⁰⁴ (A vezetéknev – Garai László feltételezése szerint – a *Hexaméterek* 6. sorában lehetett):

*Látod, mennyire félve szereltek, Kozmutza Flóra!*¹⁰⁵

¹⁰⁴ *Illyésné* [159] 13.

¹⁰⁵ *L. Garai* [119] 218.

Öt, különféle hangon, stílusban, metrumban megírt szerelmi vallomás: az egész európai és magyar kultúra szövegeit írja újra: a hexametertől a középkori himnuszokig. József Attila most, ezzel a ciklussal, mintegy csatlakozik a „harmadik nemzedék” értékörző törekvéseihez, az antik versforma felélesztésével a klasszicitás divatjához – a virtuóz formai kísérletekkel és játékokkal pedig ahhoz az irányhoz, amit Weöres és Jékely képvisel az időben. Flórának is megmutatja, mit tud, de a fiatalabb költőknek is. Mindez ugyanakkor egy kissé játékosná is teszi a szerelmi vallomást, távolítja is – talán ezért is ítéli Beney Zsuzsa szép tanulmányában úgy, hogy az egész Flóra-költészet „bizonytalan, nem egyértelmű és rendkívül nyugtalanító benyomást hagy az olvasóban”. Magát a Flóra-szerelmet Beney Zsuzsa – Bagdy Emőke diagnózisával egybehangzóan – inkább a teremtő fantázia eszközének és produktumának tartja, öngerjesztő vágyak. „Elsősorban a versek tartalmának, hangulatának, úgy is mondhatnók, hogy tónusának inhomogenitása miatt” – úgy érzékeli, hogy nyugtalanító hatásuk van.¹⁰⁶

Kétségtelen hogy a Flórához írott versek az Edithez írottakhoz képest sápadtabbak, nem olyan izzóak és szenvedélyesek – szabályosabban megformáltak, a magyar irodalom, múlt és jelen klasszikusabb hagyományához csatlakoznak, inkább a poétikai folytonosságot őrzik, nem hoznak lényegesen újat József Attila lírájában. De úgy érzem: részletszépségekben gazdagok, és a szerelem mögött mindegyikükben ott rejtőzik az iszonyat és a halál előérzete.

A *Hexaméterek* kapcsán megjegyzem, hogy 1936 ősze óta József Attila – nem függetlenül a magyar szellemi élet klasszicitás felé való fordulásától – ez években többször nyúl klasszikus formákhoz, elsősorban hexaméterrel kísérletezik. Már 1935-ben felbukkan, még nem hexaméteresen, e vers fő motívuma.

*Kásásodik a víz, kialakúl a jég
és bűneim halállá állnak össze*

Talán 1937 kora tavaszáról való az a töredék, amely felvillantja a hóolvadás tündéri és távlatos képét:

¹⁰⁶ Beney: „A Dunánál” [17] 31–32.

*Roskad a kormos hó, csepereszget a bádogeresz már
s mintha csak egy millió, aranyos kis kékszemű lányka
venne körül mosolyogva, ha ébredesz, csacsi medve,
úgy nevet itt a derűs ég*

Ezt emelte át megváltoztatva a *Flóra*-versbe,¹⁰⁷ pergőn, könnyedén, erős daktilikus jelleggel sorakoznak a hexameterek – majd csak Radnótinál találunk hasonlóan dallamos és könnyű szöveget.

A „könnyű derű”, a „boldog vágy” uralkodó itt – a természet nyíltan a lelkiállapot jele. „A vers varázsát... az adja, hogy a Flóra név három jelöltje rendkívüli finomsággal tűnik át egymásba: a költő ifjú szerelmesének személye, aki... úgy változik át, mintegy a szemünk láttára tavasz- és termékenység-istennővé, ahogyan az ámuló antik görög-római utas előtt magasztosul istenné egy lény, akit először közönséges embernek vélhetett...”¹⁰⁸ Ugyanakkor a derű és a fény mögött itt is a balsejtelem, a halál rejtőzik: „félve-ocsúdva szeretlek...” – és az utolsó sor spondeuszokkal lassított¹⁰⁹ baljós igéje is erre utal:

és beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem.

Radnóti ez idő tájt irt és későbbi verseiben, az *Istenhegyi kert*-ben, az *Alkonyi elégiá*ban, annak utolsó szakaszában egyesül így táj és halál – talán nem függetlenül József Attilától.

Beney Zsuzsa másként értékeli a *Hexamétereket*. „Egy távoli kiindulópontot” érzékel. „Voltaképpen ez a kérdés nyugtalanítja leginkább az olvasót. Nehéz pontosan körülírni ezt az érzésünket, s azt is, ami formailag-tartalmilag okozhatja. Az egyik legfontosabb ok, kétségkívül, a József Attilánál szokatlan antikizáló forma. Akárcsak Radnótinál, itt is az éntől eltávolító, a tartalom és a forma egyensúlyát árnyalatnyira megbontó, s azt a forma felé eltoló hangsúlyt, mesterkéltnél tónust érezzük, amelyet az első versszak idillbe hajló, meglehetősen szokványos természeti képe is erősít.

¹⁰⁷ L. már Horváth I. K. [143] 189. is. – A *Hexaméterek* verstani elemzése: *Szilágyi* [355] 185.

¹⁰⁸ *Tverdota* [414] 413.

¹⁰⁹ *Levendel–Horgas* [227a] 83.

Nem tudjuk bizonyítani, hogy ez a versforma miért nem tökéletesen spontán, hogy mi az benne, amit akartnak (feltehetően nem tudatosan akartnak) érezhetünk – mégis van valami ellentét a József Attilára oly jellemző *észrevétlen* formai tökély és e kissé túlhangsúlyozottan artisztikus forma között. Bár ha éppen ezért nem is tartjuk igazán jelentős költeménynek, a költői alkotóerő ebben is működik, s elárulja azt, amit a vers felujjongó hangja inkább rejtegetne, a tavaszodó, életre ébredő világ körül ólálkodó *semmit...* [...] József Attila a nélkülöd-lét emlékétől borzong – bennünket azonban mégis a sorkezdő *beleborzongok* szó baljós ütése érint meg. A természeti kép mintha elsődlegesebb és erősebb lenne annál, mint aminek jelzésére megszületett, talán közelebb áll a leíráshoz, mint a belülről kivetített, képben megszülető lelki tartalomhoz. Ez az, amit előzően én-idegenségnek neveztünk, az *elidegenítő, indulattaszító és veszélytelenítő (szkizoid) feszültség-elhárítás*, az, amiről dolgozatában Bagdy Emőke is ír.¹¹⁰

A 2. rész, a *Rejtelmek* a Vágó Márta-korszakot idézi. A „szól a víz” a *Ringató* és a *Klárisok vize*. Jambust és trocheust váltogató ringató-vers, de magyaros nyolcasnak is olvasható – egyszerre utal önmaga múltjára, Ady Csinszka-verseire (és előre, megint csak Radnótira: „Két karodban ringatózom...”).

Az első versszak az *e* hangokon szóló, távlatot nyitó kezdő sortól az őrt álló pompeji katona¹¹¹ képén vezet át a katona páncélzatára asszociáló „talpig nehéz hűség” gyönyörű képéhez. A második versszak egyszerre idézi a Márta-verseket, majd a „Szól a szem és szól a szív” Freud-versét. A harmadik versszak szójátékra épülő rímpárja („éneke–énnekem”) csak erősíti a kimondott kontrasztot: „Tedd könnyüvé éneke / ezt a nehéz hűséget”.

A 3. darab, a *Már két milliárd* viszont az ódai-gondolati József Attila-versek tömör, kissé patetikus hangján szól. A nyolcsoros, 10–10–10–10–11–11–11–10 szótagszámú szakaszok, az összekötő jellegű rímképlet: abab cccb – páratlanul tömör keretet adnak annak, amit a Flóra-szerelem társadalmi távlatának tartott. Itt köti össze saját gondolkodói-politikusi múltját, jelen helyzetértékelését

¹¹⁰ Beney: „A Dunánál” [17] 31–32.

¹¹¹ Így Szőke [356] 1164.

Flóra iránti szerelmével – itt tér vissza s kap új értelmet mindaz, amit az embervoltról, a rációról, sőt a politikáról mondott és hitt. Az 1937-es tavasz baloldali humanistája vall itt, gondolataival, szerelmet, és tesz egyúttal bizonyosságot arról is, hogy még ekkor is ragaszkodik eszményeihez.¹¹²

Ez a rész szinte az *Óda* folytatása, a „mint”-es hasonlatok annak 3. darabját idézik; a „Szeretlek, mint...” hasonlatsor folytatása az „Úgy kellesz... mint...” kezdetű rész. Bár a Szép Szó *Szerkesztői üzenetében* megfogalmazott program változatlan (itt: „munka, szabadság, kenyér s jószavak”), és az emberi teljesség igénye, a rációban való hit is („elme kell, nagy fénybe!...” – a helyzetkép itt már – az 1937. tél végi helyzetnek nagyon is megfelelően – kétségbeejtő: „...világuktól délre költözik / a szép jószág s a szelid érzélem”, a tömegek „daccal s tehetetlenül remegnek”. Az emberiség egészének képe itt is visszájára fordul, a verskezdet hatalmas és ugyanakkor kétségbeejtő zengésével, amely az *Emberiség* „két milliárd párosult magány”-ának folytatása.

*Már két milliárd ember kötöz itt,
hogy belőlem hű állatuk legyen.*

A 4–5. rész a leéneklés. A *Buzgóság* szökellő formáját a 11–10-es sorokat megszakító két szótagú sor és a refrén („az örökös ifjúság italát”) határozza meg. Talán egy operettdallamra íródott, ugyanakkor kétségbeesett kapaszkodás a vágyba, s egyúttal az elmúlt ifjúságba.

A záródarab, a *Megméressél!* keresztény himnuszt idéz négyes rímű, himnikusan szárnyaló kilenceseivel, egyházi szókinccsel, bibliai idézeteivel („szemében csikó legelészget” – az *Énekek énekéből*). És legmélyebbről szól a negyedik szakasz sötétsége és reménye:

*Ő az okmány, kivel a kellem
a porráomlás ellen, a szellem
az ólálkodó semmi ellen
szól, pöröl, szorongó szerelmem.*

¹¹² L. Bóka [59] 142–143. „A közösség gondjait vetette felszínre a mindent elsöprő szenvedély...”

Még két versszak következik — kissé mesterségesen felszított fel-
emelkedését, reményét ezúttal nyolc egymást ismétlő rím emeli ki
— a megszólítotthoz szóló kéréssel:

...szeressél!¹¹³

Beney Zsuzsa szerint: ...poétikailag egy más típusú elidegenítés-
nek is tanúi vagyunk, főleg a *Megméressél* című versben,... ez a hat-
szor négysoros, strófikusan négyes rímű költemény akárcsak az
Édesanyám, egyetlen, drága... kezdetű, egyik legutolsó töredék, a
középkori himnuszok (közelebről talán a Mária-himnuszok)
hangvételét idézi. Ez a himnikus-dicsérő hangvétel, bárha értelem-
szerűen a költő szubjektív reakciójából indul is ki, és bárha a dicsé-
retet elsősorban a költő szempontjából, mintegy önmagával össze-
fonódottan értelmezi, tárgyát mégis magasan a kapcsolat fölé, a
mérhetetlen, tehát nem a szubjektív átélhető tér és idő távlatába
helyezi. A vers befejezése: »hát dicsértessél s hirdetessél, / minden
korokon át szeressél / s nehogy bárkiben alább essél, / mindig,
mindenütt megméressél!« már nem az emberi szerelemről, nem is
az emberi időről és térről, sokkalta inkább a felismert vagy megte-
remtett mitikus istennőről szól.¹¹⁴

Az „ólálkodó semmi” ott érződik a vers mögött — ellene, vele
szemben a szerelem reményt nyújt, a túlélést próbálgatja.

A *Flóra I–II.* címmel ismert két verset valószínűleg már márci-
usban írta. — Nem a Szép Szóban, hanem — bár ez időben ritka —
napilapban, az Újságban jelent meg, március 28-án.¹¹⁵

¹¹³ N. Horváth ([142] 85.) szerint leginkább az *Áll előttem egy virágszál*
(XVII. sz.) egyik versszakára emlékeztet:

Néked egészség adassék,
Szép termeted bötsültessék,
Jó híred neved hallassék,
És én tőlem ditsértessék.

¹¹⁴ Beney: „A Dunánál” [17] 32.

¹¹⁵ L. róla *Szőke György*: Kérdés és válasz (Két József Attila-vers motivikus-
strukturális szerveződése). (Soksz.) 1975.

I.

*Tudnál-e, Flóra, annyira szeretni,
erényeidből épül-e szerencse,
hogy mind a kint, mit nem lehet feledni,
hű szeretőd munkáján elfelejtse?*

*Tudnál-e engem új világra hozni,
iparkodván szerelmes türelemmel,
hogy legyen erőm ismét adakozni
s eltölteni a gonoszt félelemmel?*

*Lennél-e nyugtom mindenütt a rosszban?
Fontold meg jól, szived mily terhet vállal.
Én, aki vele mind csak hadakoztam,
kibékülnék a haragvó halállal.*

II.

*Félek, nem tudod megbocsájtani
eltékozolt, ostoba, könnyű multam,
és majd ezerszeresen fáj, ami
ezerszer fáj, mig szeretni tanultam.*

*Félek, nem ér majd annyit életem,
törekvésem és vágyam, testem, lelkem,
hogy megbecsülj, ha el nem érhetem
önnön jószágom útján győzedelmem.*

*Nehéz a szívem, hiszen bút fogan:
örömöm tán a büntetések hozzák,
hogy sírva nézem majd, ha boldogan
sétálsz azzal, ki méltóbb lesz tehozád.*

Ez már nem himnikusan ujjongó, nem is formákkal játszó vers — az 1935–36-os versek töprengő, mélybe ásó hangján, a kedvelt 11-esekben szól, inkább dísztelenül. Itt már ismét minden fenyege-

tő rém megjelenik, legelsősorban „a haragvó halál”. Erről Beney Zsuzsa több vers kapcsán így ír:

„A Flóra-versek nagy része József Attila halálköltészetének darabja; a Flóra kezéből átvett, vagy az ő Persephone-i alakjában megidézett halál azonban gyökereiben különbözik az Edit-versekben megnyilvánuló pusztító és önpusztító indulatoktól. E versekben József Attila már minden realitáson, az élet minden reményén és várakozásán túl van. De vajon ez a már befejezettnek látszó ön-destrukció hogyan egyeztethető össze a fellobbanó szerelem hangulatával? Hiszen a József Attila által meghívott és elfogadott halál egyben a magány beteljesedése is – így egyik legszebb halál-versében, a *Flórának* címűben; és már előzőleg a *Flóra* 4. darabjában, a *Buzgóságban*: „Nehezülök már, lelkem akkor boldog / ha pírban zöldel a fiatal ág – / bár bucsut int nekem...”; vagy a második *Flóra* című vers első részében: „Fontold meg jól, szived mily terhet vállal. / Én, aki vele mind csak hadakoztam / kibékül-nék a haragvó halállal.” A halál és a szerelem minden szenvedélyben összekapcsolódik – de ez a halál nem következménye a szerelemnek, s nem is lehetnek egymás megváltásai. Mintha nagyon távoli, de mégis létező analógiaként Flóra itt a halál szinonimája lenne. A szerelemvág, a szerelem és a szenvedély, melyekről az életrajz adatai kétségkívül tanúskodnak, nem tudják áttörni a versépítkezés belső barriére-jét. Ez a kérdés a korai Flóra-versek központi magja, jelentősebb magánál a témánál, mely azt előhozta; a szubjektíven és a költői tárgyként megélt érzés kettősségének kérdése ez.”¹¹⁶

A halál mellett a versben ott a kín is, és – mint több elemző rámutatott – felbukkan a kízó anyakép is („Tudnál-e engem új világra hozni,”) Flóra – anya – halál azonosítással.

A vers I. részében kérdőjelek és mély hangok dominálnak, a II. rész középső szakasza pedig *e*-hangon szól. Szőke György bravúros elemzése szerint a két rész egymásnak felel, szinte polifonikusan kérdő–válaszolós szerkezetű – az „én-passzív” I. rész és a II. rész új-játeremtett énje felel egymásnak. Önkínzás és reménységben való feloldódás egyszerre van jelen. Ezt az érzéskomplexumot fogja egy-

¹¹⁶ Beney: „A Dunánál” [17] 32.

be a sor, amelyet a korábbi kiadásokban különféle hibákkal közöl-
tünk:

örömöm tán a büntetések hozzák

A Flóra-versek sorába tartozik a *Március* is.¹¹⁷

A töredékek között található előzményeiben, vázlataiban a két fő
motívum: a „gyerek” és az „úr” már megjelenik:

Flóra, csináljunk gyereket,

és:

*hogy valóban imádjalak
a telhetetlen úr alatt
és mégse csalj meg engem.*

Itt még tercinákkal próbálkozott, más töredékekben meg mintha az
Edit-versek szorongató légköre térne vissza:

*Miként a tiszta űrben a világok,
lebeg keringve bennem a hiányod*

*majd árnyék leszek s te szorongva félsz:
oh hát ne hagj meghalnom, amíg élsz.*

Március

I.

*Langy, permeteg eső szemerkél,
uj buza pelyhe ütközik.
Kéményre gólya s a levert tél
jeges csucsokra költözik.
Zöld robbanásokkal kitört
a kikeleti víg erőszak.
Asztalos műhelye előtt
remény legyint meg, friss fenyőszag.*

¹¹⁷ Elemzése: *Levendel–Horgas* [227a] 87–89.; *Tverdota: J. A.-versek elemzése* [174].

*Mit ír a hirlap? Dúl a banda
Spanyolhonban és fosztogat;
Kinában elúzi egy bamba
tábornok a parasztokat
kis telkükről. Had fenyeget,
vérben áznak a tiszta vásznak.
Kínózzák a szegényeket.
Hadi uszítók hadonásznak.*

*Boldog vagyok: gyermek a lelkem;
Flóra szeret. S lám, álnokul,
meztelen, szép szerelmünk ellen
tankkal, vasakkal fölvonul
az ember alja. Megriaszt
a buzgóság e söpredékben.
S csak magunkból nyerek vigaszt,
erőt az élet érdekében.*

II.

*Zsoldos a férfi, a nő szajha,
szívéket el nem érhetem.
Gonoszságuk is föl van fujva,
mégis féltem az életem.
Hisz nincs egyebem e kívül.
Számol ezzel a gondos elme.
A megbántott Föld ha kihül,
ég Flórám és szívem szerelme.*

*Mert mi teremtünk szép, okos lányt
és bátor, értelmes fiút,
ki őriz belőlünk egy foszlányt,
mint nap fényéből a Tejút, —
és ha csak pislog már a Nap,
sarjaink bízóan csacsogva
jó gépen tovább szállanak
a művelhető csillagokba.*

A *Március* a *Flóra* 3. részének továbbéneklése is, ismét nagyon feszes, ódai formában (nyolcsoros, 9—8—9—8—8—9—8—9 szótag-

számú keresztrimes szakaszok). József Attila nagy történelmi tablói közül való. Szerelmes vers és kozmikusba lendülő utópia is, mintegy összegezi a harmincas évek, akár a *Munkások* technikáját és az 1937. késő nyári „*Költők és Kora*” ürbe repülését.

Tverdota György szerint: a vers magja az I. rész harmadik szakasza, a beteljesült szerelem és az azt gátló külső világ: „Érzelmi meghasonlást rejt magában: »Boldog vagyok... – Megriaszt...« Ez az érzelmi meghasonlás indítja el a verset. A költő felül akar kerekedni a kedélyében megjelenő diszharmónián, helyre akarja billenteni belső egyensúlyát. A cél: megszabadulni az érzelmi ambivalenciától. Ennek a célnak rendelődnek alá a költő további mozdulatai.

Az első céltudatos gesztus: szembe kell nézni a tényekkel, számot kell vetni a realitással. A költői alkotó tevékenység e tipikus, példaadó gesztus által kijelölt úton halad. Racionalizálja az élményt, összefüggésbe hozza a valósággal, a külső körülményekkel. Az okozathoz visszakeresi az okokat, a fenyegetett idill szintetikus élményéhez reprodukálja a létrehozó tézist és antitézist az első két strófában. A jelzett összefüggés a versben épp fordítva bontakozik ki, mint az alkotás feltételezett menete. A vers felépítésében tehát a költő érvényesíti az *Eszméletben* kimondott felismerést:

*Im, itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.*

...

Előbb az őt körülvevő világot rajzolja meg, közli a tényeket; majd az élményt, mint e tények tükröződését, mint eredményt, eszméletet állítja elénk, mint felriadást a felhőtlen boldogságból. A kibontakozás a valóságos eszmélkedési folyamatot utánozva megy végbe.¹¹⁸ Valóban: a kibontakozás előzménye az első szakasz természetképe – a nála oly gyakori epikus, lassú kezdéssel –, kosztolányis dikcióval és a régi magyar irodalom „közölés”-technikájával él („Kéményre gólya s a levert tél / jeges csucokra költözik”) – ez időben foglalkozik Horváth János *Magyar versek* könyvével. A természet, a télvég, tavaszelő még – mint a *Hexaméterekben* – re-

¹¹⁸ Tverdota: J. A.-versek elemzése [174] 210.

ményt keltő, friss, vidám „kikeleti vig erőszak”. Ám – Levendel–Horgas elemzése szerint – az antitézis a második szakasz. Ismét Tverdotát idézem: „A második strófában ugyancsak elkülöníthetők az egyedi vonatkozású, szemléltetést szolgáló szavak: hírlap, Spanyolhon, Kína, tábornok, parasztok. Ezek a szavak úgy kerülnek a versbe, hogy a költő az általa olvasott vagy elképzelt hírlap címeit vagy cikkeinek tartalmi kivonatát adja. Az általa közölt tényeket azonban egyben kommentálja, hozzáteszi saját ítéletét az újságban közölt eseményekről. Ez az elítélő indulat erősen érezhető a »Dúl a banda« kifejezésen. A parasztokat elűző tábornokot a »bamba« jelzővel bélyegzi meg. A strófa második felében pedig már teljesen elszakad az egyedi eseményektől, általánosít: »Had fenyeget«, – Kit? Mindenkit. »Kínozzák a szegényeket«. – Hol? Mindenütt. »Hadi uszítók hadonásznak«. – Hol? Mindenütt...”¹¹⁹ „A második strófa befejezése és a harmadik kezdő mondatai között éles, szándékosan kialakított kontraszt érvényesül.

*Kínozzák a szegényeket.
Hadi uszítók hadonásznak.*

Ugyanakkor:

*Boldog vagyok: gyermek a lelkem;
Flóra szeret.*

A visszatérés magasabb fokát csak a világ eseményei miatt érzett riadtságon való győzelem, a vigasz, a fenyegető vasaknak ellenálló erő megtalálása biztosítja. [...]

*S csak magunkból nyerek vigaszt,
erőt az élet érdekében.*

Ez a két sor teljesíti ki a szintézist és magát az első verset is.¹²⁰

A II. rész – több ekkori versnél észrevehettük már – voltaképpen nem önmagában megálló egység, inkább az első rész amplifiká-

¹¹⁹ I. m. 214.

¹²⁰ I. m. 215–216.

ciója, díszítése. Kapcsolódik korábbi József Attila-szövegek emberiségképehez:

„Ebben a versegységben a kialakult helyzet miatti gyötrődés kap helyet:

*Zsoldos a férfi, a nő szajha,
szivüket el nem érhetem.*

Gonoszságuk is föl van fujva

A jelen emberéből való ugyanilyen mély morális kiábrándulás bukkan fel a *Világosítsd föl* című versben:

*a haramiák emberek
a boszorkák – kofák, kasok.*

A »szivüket el nem érhetem« sorhoz a *Könnyű, fehér ruhában* című versben lelhetünk párhuzamot:

*Nem szeretnek a gazdagok,
míg élek ily szegényen.
Szegényeket sem igazatok,
nem állok én vigasznak ott,
ahol szeretni szégyen.*

A »Gonoszságuk is föl van fujva« gondolat a *Világosítsd föl* című versben a következőképpen jelentkezik: »— Csahos kutyák nem farkasok!«¹²¹ „S csak magunkból nyerek vigaszt” — az I. rész zárását énekei, nagyítja az irreálisba, a meseibe, a túlvilágiba az utolsó szakasz. Vajon valóban „az emberiség továbbélésének lehetőségei” (Tverdota) gondolatát hordozzák e kozmológiai képzetek? Vagy azoknak van igazuk, akik az úrutazás megsejtéséről szólnak? Talán csak egy lendületes költői pointe-ről van szó, egy csattanós zárásról, sőt talán a *Varázsfuvola* Papageno-Papagena kettősének játékos-díszletes továbbénekléséről, egy idézetről.

¹²¹ I. m. 220.

Áprilisi lehet a „leghalálósabb” Flóra-vers, a *Flórának*.¹²²

*Most azon muszáj elmerengnem:
hogy ha te nem szeretnél engem,
kiolthatnám drága szemem,
lehunyhatnám fáradt szemem.*

*Mert jó meghalni. Tán örülnék,
ha nem szeretnél így. Kiülnék
a fehérhabú zöld egek,
fecsegő csillagfellegek*

*mellé a nyugalom partjára,
a nem üres ür egy martjára,
szemlélni a világokat,
mint bokron a virágokat.*

*Hajósinas koromban, nyáron,
a zörgő, vontató Tatáron,
egy szép napon munkátlánul,
mint aki örömet tanul,*

*bámultam a Dunát, megáradt,
libegtetett leveles ágat,
úgy kanyarított sok fodort,
deszkát harapdált és sodort*

*olyan sok szép villogó dinnyét
a sárga ár, hogy el se hinnéd
és én se hinném el talán,
ha nem tenéked mondanám.*

*Piros almák is ringatóztak,
zöld paprikák bicegve úsztak,
most ez, majd az lett volna jó.
S állt és bólintott a hajó.*

¹²² Részletes elemzése nem született. — Fontos megjegyzések: *Levendel–Horgas* [227a] 32., 33.; *Szigeti L.* [353] 332. skk.

Ilyen lenne az úri szemle.
Milyen szép! – bólintva mindenre,
meglátnám, milyen kéken ég
az ég, mely hozzád illenék.

Mert a mindenség ráadás csak,
az élet mint az áradás csap
a halál partszegélyein
túl, örök, szívek mélyein

túl, túl a hallgatag határon,
akár a Duna akkor nyáron...
Mert szeretsz s nyugton alhatom,
neked én be is vallhatom

az elmulástól tetten érten,
hogy önmagamba én se fértem,
a lelkem azért közvagyon
s azért szeretlek ily nagyon.

E verssel kapcsolatban jegyzi meg Beney Zsuzsa: „A... Flóra-versek, a megtalált szerelem és boldogság himnuszai, sajátos módon csaknem mind halálverseknek is olvashatók: mintha ennek a szerelemnek a célja és értelme az lenne, hogy a költőt önnön halálával összebékítse... Kísérteties a halálba nyugvás képzetének újra és újra való visszatérte – gondoljunk a Flóra-versek talán legszebbikére, a *Flórának* címűre: »kiolthatnám drága szemem, / lehunyhatnám fáradt szemem. / / Mert jó meghalni.«.¹²³ Valóban: az egyik utóbb kimaradt versszakban József Attila maga összefoglalja a *Flórának* tanulságát:

Hát jó, hogy még sokáig élek,
meg is köszönöm, hogy remélek
magamnak békés elmulást,
neked gyönyörű búsulást.

Halál-vers, de emlék-vers is, egészen biztosan a *Curriculum vitae* írásának közelében keletkezett, s nem messze április 11-től: a *Szüle-
tésznapomra* című verstől sem.

¹²³ Beney [53] 322.

Nagyon szabályos, „kitaposott” formában (9–9–8–8 szótagos sorok, páros rímek), szinte kollokvialis bensőséggel kezdi a verset:

Most azon muszáj elmerengnem:

– az *e* hangok a rímben fáradt egykedvűséggel szoktatják a költőt és hallgatót a végső csendhez. A második szakasszal valóban átlépünk a túlvilágba, a halál utánra – a szerelem itt már – feltételes módban – alig tartja vissza a megsemmisüléstől:

...Tán örülnék,

ha nem szeretnél így. ...

Itt kezdődik a szelíd túlvilági vízió – űr és csönd, de ahogyan Szigeti Lajos¹²⁴ írja, „amikor a költő elképzeli az űri szemlét, az új világot, a csönd világát, be is népesíti...”. Előbb azonban a korábban oly félelmetes csillagok is otthonossá lesznek: „fecsegő csillagfellegek”, az ég pedig a sokszor idézett képpel: „fehérhabú”. A harmadik versszak ismét a régi magyar költészetet idézi, a ritka „martjára” szóval és az *Ómagyar Mária-siralom* „világokat–virágokat” rímjének felhasználásával.

A negyedik versszaktól azután – négy versszakon át – felidéződik az emlék: a „Hajósinas koromban...” látott Duna. Megint a Duna – a víz, a szerelem, az idő és ezúttal a halál folyója is, Styxszé vált folyó. Ugyanakkor élénk és vidám színekkel varázsolja élővé: „sárga ár”, „villogó dinnye”, „piros alma” és „zöld paprikák”, és ezt egészíti ki Flóra színe, a kék.¹²⁵

De csakhamar ismét a halálon túl vagyunk – a 9–10. szakasz kozmikus méretű, vörösmartys képével:

¹²⁴ Szigeti L. [353] 332.; L. Tamás Attila: „A Dunánál” [17] is.

¹²⁵ Horgas–Levendel szerint: „A halál után »szemlélhető« világok olyanok, mint a valóságos dolgok... a piros almák... olyanok, mint az űri szemlén látható szépségek... Az élet dolgai pedig távoliak, kívülről szemlélhetők, éteriek.” (Horgas–Levendel [138] 33.); Levendel: Miért e lom? Bp. 1986. 125–127. „Metafizikai síkon is élünk” – mondta 1928-ban József Attila Vágó Mártának – emlékeztetnek a szerzők.

*Mert a mindenség ráadás csak,
az élet mint az áradás csap
a halál partszegélyein
túl űrök, szívek mélyein*

– „...a vakítóan tiszta rímek és gyengéd, szórványos »tisza asszonánsok« mesteri füzére, közben az idézett, kifejező négyes rím [ráadás csak, áradás csap] merész kifordulásával”.¹²⁶ „A halál elveszti végzetszerűségét, különös módon összeolvad az élettel, annak részévé, meghosszabbításává, azzal egyenrangúvá válik... és elveszti semmi-jellegét is, sőt betölti a semmit, túlcsap a létezésen – a létezés megnevezhetetlen teljességévé válik” – mondja erről a részletről Beney.¹²⁷

Az „üri szemle” után a vers nagyon határozottan lefelé irányuló hangmozgással halkul le;

*a lelkem azért közvagyom
s azért szeretlek ily nagyon.*

A Flórának talán az egész 1937. tavaszi József Attila-költészet utol nem ért csúcsa.

A boldog szerelem utolsó verse, az [*Én, ki emberként...*], amelyet maga nem talált közlésre méltónak – talán azért is, mert mire megírta, tragikusabbá vált ennek a szerelemnek sorsa is.

*Én, ki emberként vagyok, élve, boldog,
mint olyan dolgok, mik örökre szólnak,
hadd kiáltom szét az egeknek újból –
Flóra, szeretlek!*

*Ajkaidról lágý lehü, száz varázslat
bűvöl el, hogy hű kutyaként figyeljem
könnyü intését okos újjaidnak,
mint leszek ember.*

¹²⁶ László [214] 272.

¹²⁷ Beney [53] 322–323.

*Flóra, karcsu, szép kehely, állsz előttem,
mint csokor van tűzve beléd a mennybolt
s napvirág felhők, remegő levél közt
hajlik az estnek.*

*Lelkemen szöktet, paripán, a képed,
épp csak érintvén vizeket, mezőket.
Két szemedből füre, bogárra, tiszta
értelem árad.*

*Este van, mindent körüláll a csillag,
lásd, a mindenség aranyos kalitka,
benne itt vagy, én csevegőm, oh itt vagy,
rabmadaracsám!*

A kiinduló élmény: Flóra okossága, anyaszerepe — ahogyan egy
töredékben írja:

*Ha lényed erős, derítő levegőjét
nem szíjja szívem közeledbe merülten,
mint vércse, reám lecsap a lebegő ég
s fuldoklik a lelkem az űrben.*

A szerelemnek ez az aspektusa látszik a vázlatokból is:

Mint az eltévedt gyerek este, sírva

és főleg

*s lelked a derüs, levegős, tolongó napfény,
mely boldog virágzásra készlet*

*lelkemnek anyja
mint vasuti sinekre hullt sugár,
fogalmaimon úgy szalad át arcod világossága*

Ez az élményanyag sűrűsödik azután a kész szöveg második szaka-
szába és a 15–18. sor gyönyörű metaforájába:

*Két szemedből füre, bogárra, tiszta
értelem árad.*

A forma pedig megint visszatérés korábbi önmagához: szapphói strófa – így korai évei hangját idézi fel, főleg az *Útrahívást*. A szapphói strófa lendülete, boldog ujjongása itt is megmarad,¹²⁸ de szinte mitikus nagyítással festi Flóra képét:

mint csokor van tűzve beléd a mennyből,

Így válik lehetségessé, hogy ebben a versben a korábban és később is fenyegető képzetek: börtönrács, csillag – baráttá, közelivé válnak:

*Este van, mindent körüláll a csillag,
lásd, a mindenség aranyos kalitka,
benne itt vagy, én csevegőm, oh itt vagy,
rabmadaracsám!*

Nem emel föl, Bukj föl az árból

A Szép Szónak ugyanabban a számában, ahol az ötrészes Flóraciklus, jelent meg a *Nem emel föl*,¹²⁹ jelezve ezzel is, hogy a Flóraszerelem nem tölti be teljesen lényét és költészetét – hogy a látszólagos vidámság, derű és remény mögött ott komorulnak a korábbi évek problémái: az apa–istenhiány, a kín, a büntetlen bűn.

*Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba.
Fogadj fiadnak, Istenem,
hogy ne legyek kegyetlen árva.*

*Fogj össze, formáló alak,
s amire kényszerítnek engem,
hogy valljalak, tagadjalak,
segíts meg mindkét szükségemben.*

¹²⁸ A ritmikai hullámzás és a beszéddinamika egységéről a versben: *Péczely* [267] 82. – A „lehü” szó értelmezéséről l. *Török* [403] 123.

¹²⁹ Elemzéseit: *Beney* [53] 238–297.; *Szegedi*: *Lelkedet érzed* [215]; *Melczler* [239]; *Tandori* [388]; *Süpek* [315]; *Szigeti L.* [353] 105–106.; *Hász*: *Irodalomtanítás* [160a] 255–264. (Mint az „irodalomterápia” eszköze)

*Tudod, szívem mily kisgyerek –
ne viszonozd a tagadásom;
ne vakítsd meg a lelkemet,
néha engedd, hogy mennyibe lásson.*

*Kinek mindegy volt már a kín,
hisz gondjaid magamra vettem,
az árnyékvilág árkain
most már te örködj énfeleltem.*

*Intsd meg mind, kiket szeretek,
hogy legyenek jobb szívvel hozzám.
Vizsgáld meg az én ügyemet,
mielőtt magam feláldoznám.*

Mint ez időszak más verseiben, itt is idéz, jelmezbe öltözik – az 1937. tavaszi versek formajátékával ezúttal a zsoltáros Dávid – Szenci Molnár Albert fordította – hangján szól, mint ezt Melczer Tibor meggyőzően bizonyította.¹³⁰

A segélykiáltásnak és apa–istenkeresésének ez a vers a szelidebb, lefojtottabb változata. Van olyan olvasat is, amely szerint a vers – és különösen a második versszak – címzettje Babits Mihály.¹³¹

A vers olvasatának alapkérdése persze: megtért-e Istenhez a valástalan, addig materialista József Attila? Vagy az Isten itt csak arctalan apapótlék? Magam Beney Zsuzsa álláspontjával értek egyet:

„A *Bukj föl az árból* és a *Nem emel föl* című verseket különlegesen erős feszültség hozta létre – ennek elsődleges oka azonban nem Isten létének vagy nemlétének filozófiai kérdése, de még csak nem is az embernek Isten lététől függő egzisztenciális szorongása. Ezek a versek Istenhez, de nem Istenről szólnak, s annyit már első közéletünk is megérzünk, hogy nem Isten létének bizonyossága, hanem Isten létének vágya teremtette őket – helyesebben: egy olyan meghatározhatatlan célú és eleve teljesíthetetlennek tudott vágy, mely csak egy transzcendens, mindenható és mégis emberidegen lény képzetében ölthetett formát.”¹³²

¹³⁰ Melczer: i. m.

¹³¹ Parcz Ferenc szóban elhangzott előadása nyomán.

¹³² Beney [53] 238–239.

Az is bizonyos, hogy ebben a versben is összesűrűsödnek korábbi motívumai – Szegedi Ildikó és Beney Zsuzsa is ezeket a motívumokat említik. Legszorosabban a *Mint gyermek* típusú sóhajtásokhoz kötődik. Áttűnik rajta – mint már a *Füstön* is – egy Krisztuskép is – az utolsó előtti versszak „gondjaid magamra vettem” sora erre utalna.

Melczer Tibor, mint említettem, a Szenci Molnár Albert fordította zsoltárok inspiráló hatását mutatta ki; a „formáló alak”, a „Vizsgáld meg az én ügyemet” és főleg a verskezdő „belenehezültem a sárba” – a zsoltárok szavaira is mennek vissza (ez utóbbi a LXIX. zsoltárra utalhat):

Úr Isten segíts és tarts meg engem
Mert a vizek lelkemig érnek,
Közepin vagyok az sáros mélységnek,
Kiben csak nem elsüllyedt én fejem.

A vers részletesebb elemzésében Beney Zsuzsa tanulmányát követem: „Az első két sor a teljes lemondásé: »...belenehezültem a sárba«. A víz, a »semmi sodra«, a »vad, habzó nyálú tengerek« itt sárrá pizskosodnak: a sárban kézenfekvő a bűnök képzete. [...]

Fogadj fiadnak – tehát eddig nem voltam az; s hadd legyenek most már újra a tiéd –: ismét a gyermekségkomplexus tör föl ebben a versben is; és akárcsak a *Bukj föl az árból* címűben, az első versszak utolsó sora itt sem csak egy értelemben olvasható. A »kegyetlen árva« az árva kegyetlen, kegyelemtelen sorsát is jelentheti, de jelentheti azt is, hogy maga az árva, a költő lett kegyetlenné, s ebben a kontextusban aligha tudjuk eldönteni, hogy a sort melyik értelmezésben olvassuk.

A rákövetkező versszakban belép a földi világ is: »s amire kényszerítnek engem«. Ez a versszak ismét csak kontrasztokra épített: »Fogj össze, formáló alak« – a sorból szinte kiált a széthullás tudata; ez a versszak megint csak kőrelet értékűen pontos leírása a semmibehullás, szétesés érzésének (amellyel szemben kétségbeesett kapaszkodó az f-ek alliterációjával összekapcsolt sor). A »valljalak–tagadjalak« kimondott ellentéteiben ez az értelem túlhajszoltságában szenvedő – s az érzelmeiben gyermeknek maradt –

ember kétségbeesett igénye kap hangot. Csodálatosan egyszerű, már-már prózaian egyszerű ez a két sor, és a következő fényében szívfacsaróan fájdalmassá válik: »Tudod, szívem mily kisgyerek —«.

»Fogadj fiadnak« — ismét a betegség során mind jobban elhatalmasodó gyermekségkomplexus tör föl, a megbocsátás, a „mindent szabad” vágya, de ennél fontosabb az, hogy legyen olyan felsőbb, világ fölötti lény, aki megbocsát. »Ne viszonzd a tagadásom«: burkolt elletettség van ebben a versmondásban is; a nyelvi formula megint az értelemszerűnek ellentéte. A tagadás nem viszonzható, hiszen tagadásommal megsemmisítenélek: nem lenne, akit tagadjak, nem lenne, aki engem tagadjon. Vagy én oltanálak ki téged, vagy te engem; de a te tagadásod előfeltétele léted, amit én előbb szüntetnék meg. Ismét egyike a túlhajtott logika abszurditásainak; olyan bűvös körbe lépünk, melyből nem találhatunk feloldást, de a vers univerzumában ezt csak sejtjük, csak borzongató benyomásként érzékeljük; sőt a kisgyermekkép után s a következő sor csengő áhítatában ezt is inkább csak esengésként érzékeljük; csak a sor, a gondolat »megcsavartságáról« marad valami fájdalmas, a lélek görcsét idéző benyomásunk.

A »ne vakítsd meg a lelkemet« tömörségében félelmetesen szép kép, mert nem a látás, hanem a fény képzetét idézi. A vak lélek nemcsak nem látó, hanem fényevesztett, elsötétült, mozdulatlaná dermedt, mint az elhomályosult tükör. A versszak a fölfelé tekintés vágyával zárul: add, hogy látó lélekkel néha meglássalak, s meglássam a menny nyugalmát.

Mindeddig az Isten lény: autonóm és mindenható. A következő két sorban szakíthatatlan kapcsolatba lép az »én«-nel: világ fölötti lény elérhető lesz, és az »én«-nel összekeveredik. Feltámad ismét az isteni méretűvé táguló lélek kényszerképzete: »hisz gondjaid magamra vettem«. Ez az állítás, Isten gondjainak magára vétele megint csak Isten létevel összeegyeztethetetlen abszurditás, ugyancsak áthidalhatatlan ellentét a nyelvben kifejezhető és ezért nyelvi realitásként érzékelhető, de értelemszerűen abszurd között. A következő két sor ismét visszazökkent az érvényes költői szimbólumok világába.”¹³³

¹³³ I. m. 289–293. — *Süpek* [315] szép elemzésének egyik fő gondolata: a költő itt Krisztussal azonosítja magát, illetőleg szeretné magát Isten fiának látni, de emberi természete, bűntudata miatt ezt nem érheti el. Az elemző „ateista imá”-nak tartja a verset.

A *Nem emel föl* párja, kétségbeesettebb, vadabb változata a valamivel későbbi *Bukj föl az árból*, a Szép Szó 1937. április–májusi számában jelent meg, ahol ebben a sorrendben állnak versei: *Március*, *Ars poetica*, *Bukj föl az árból*, *Születésnapomra* – félreérthetetlenül jelezve, hogy az oly különböző hangú, hőfokú verseket egyetlen egésznek kell tekinteni.

Bukj föl az árból

*Ijessz meg engem, Istenem,
szükségem van a haragodra.
Bukj föl az árból hirtelen,
ne ránts on el a semmi sodra.*

*Én, akit föltszít a ló,
s a porból éppen hogy kilátszom,
nem ember szívébe való
nagy kínok késeivel játszom.*

*Gyulékony vagyok, s mint a nap,
oly lángot lobbantottam – vedd el!
Ordíts reám, hogy nem szabad!
Csapj a kezemre menyköveddel.*

*És verje bosszúd vagy kegyed
belém: a büntelenség vétek!
Hisz hogy ily ártatlan legyek,
az a poklnál jobban éget.*

*Vad, habzó nyálú tengerek
falatjaként forgok, ha fekszem,
s egyedül. Már mindent merek,
de nincs értelme semminek sem.*

*Meghalni lélekzetemet
fojtom vissza, ha nem versz bottal
és úgy nézek farkasszemet,
emberarcú, a hiányoddal!*

A *Bukj föl az árból!*¹³⁴ egyike a legtalányosabb és egyúttal legfontosabb verseinek – mintegy összefoglalja az utolsó néhány év kínját, és előre is mutat a legutolsó versek végelszámoló, önmagát ostromozó soraiig.

Erős hangon, fortisszimóban, követelőően szólal meg. „A gondolati ív, az értelmi feszültség, a képzeleti táv, a nyelvi háló egymást vonzó ellenpontját, képzet- és fogalompárját rögtön látjuk, halljuk: *semmi és isten...* a könyörgés beszédfajtaját alkotja verssé a költő. Csakhogy nem a tisztelő és kérlelő könyörgést, még csak nem is az agresszív istenkényszerítő, hanem a kétségbeesetten istenteremtő könyörgését.” – írja Németh G. Béla.¹³⁵ Ugyancsak ő jelzi, hogy az első négy versszak kérő, parancsoló argumentációja után egy náluk sokkal erősebb moduszú imperatív érv: egy kijelentő, mégpedig egy befejezett, egy örök jelenű kijelentő lép be. A befejező szakaszban pedig egyfajta szocialista sztoicizmus magatartását látja, az „emberarcú” jelzőt („amely lehet appositio, lehet vocativus, lehet értelmező, de lehet megszólítás is”) értelmezve így.

A kezdő szakasz jellegadó képét: „Bukj föl az árból...” – Szenci Molnár Albert zsoltárfordításaiból eredezteti Melczer Tibor, főleg a híres XLII. zsoltár „árvíz” „zúgó habok”, „habok” motívumai és képzeleti formálhatták, alakíthatták József Attila képeit.

A *Bukj föl az árból!*-t az addigi versekkel a kínok és a bűn érzete köti össze – az 1935-ös versek, *A bűn* folytatása és összefoglalása:

... a büntelenség vétek!

A *Karóval jöttél!*-t előlegezi a harmadik versszak:

*Gyulékony vagyok, s mint a nap,
oly lángot lobbantottam – vedd el!*

Nehezen értelmezhető ez másképp, mint hogy a bűn – politikai-közéleti tevékenysége, gondolatai, sőt még az is lehet – mint ezt Alföldy Jenő sugallja –, hogy a „mint a nap” hasonlat a rációra, a

¹³⁴ Elemzéseit: Beney [53] 231–297.; Németh G. [255] 96. skk.; Szőke: J. A. útja in [173]; Melczer [239]; Alföldy [31].

¹³⁵ Németh G. [255] 96.

felvilágosodás viláosságára utal. Ez az a keserves tanulság, élete hiábavalósága, amely most már mindvégig kíséri.

A vers menetének elemzésére ismét Beney Zsuzsát idézem:

„A *Bukj föl az árból* című versben a semmiből keltené életre a költő istent — de kétségbeesett módon kegyelmét, bizonyosságát »haragjától« várja. [...] A kép ijesztő és nagyon sokértelmű, hiszen nem tudhatjuk teljes bizonyossággal, hogy kit — Istent, vagy magát a költőt — rántaná-e el a semmi sodrása. Az azonban mindenképpen bizonyos, hogy semminek ez a sodró áradata a költőben fakadt: az önmagából áradó pusztulás ellen hívja e pusztulás áldozataként sodródó Istent [...] Így tehát már az első versszak a bizonytalanság érzetét kelti, az áradat elmossa az »én« és az objektív, külső világ megérezésének határait — s ehhez a bizonytalanságérzethez a feltartóztathatatlan sodrás, a semmibe hullás égető feszültsége is társul.

Szinte fogódzónak tűnik a második versszak indítása a kemény, határozott »Én«-nel. Ez az »én« a parton áll, a porban. Elkerülhetetlen, hogy eszünkbe ne jusson: »Az ember végül homokos / szomorú, vizes sikra ér«. [...] Majdnem patetikus a második versszak indítása; az sem lehet véletlen, hogy nagybetűs É-vel kezdődik: mindenképpen kiemelt, erősen hangsúlyozott indítással. [...] a körmondat értelmezésében, hangulatának felkeltésében is nagy szerepe van annak, hogy a versmondat az alannal kezdődik: utána ropant fesztávú, körülírt, három mellékmondatból álló összetett mondat következik, melyet mint ostorpattintás, tizenkét szó után zár le az állítmány. A körmondat: a négy sor közül az első kettő párhuzamos értelmezése, jelölése az »én«-nek: mindkettő kicsinységét és érzékenységét akarja érzékeltetni. De hogyan, micsoda fantasztikusan szuggesztív képpel először: »akit fölthaszt a ló« — a versben később sújtó villámcsapás fényében mintha Delacroix megvadult lovát látnánk —, magányosan az embertelenné lett tájban, hiszen embert tényleg nem láthatunk mellette: a ló a porba taszította, s a porba sújtott ember alig látszik ki a »szomorú, vizes sika«-ból, »egy ország porá«-ból, a sivatag és az elmúlás porából. [...]

Az embert legyőző ló mitológiai reminiscenciái nem véletlenül utalnak Géricault és Delacroix magányos lovaira: ez a sor (és maga a versszak is, József Attila életművétől eltérően) a romantikus köl-

tészetre emlékeztet. [...] Az emberi szenvedés is romantikus szélsőségeiben, hatalmassá fokozva jelenik meg: eget-földet magába olvaszt. Az emberi szenvedés az Istenével vetekszik, az »én« isteni hatalmúvá nő, már minden emberin — nemcsak saját határain — túlemelkedik: »nem ember szívébe való / nagy kínok késeivel játszom« A költő itt már Isten kínjaival játszik.

A »játszom« ige megintcsak bizonytalanságot, többértelműséget jelez; némi frivolitást, kívülállást is feltételez. [...] A következő versszak első két sora csak alátámasztja ezt: itt már nyilvánvaló, hogy a láng nem a költőt magát gyújtotta fel, de az is, hogy e kozmikus, emberfeletti hatalom leginkább őt magát veszélyezteti. A »játszom« ige emellett a gyermekség képzetét is kelti: az ártatlanságét (ez a kép rövidesen visszatér) [...] aki még játszik anélkül, hogy játéknak veszélyességét felmérhetné, késekkel játszik anélkül, hogy tudná, másokat vagy önmagát halálra sebezheti e késekkel (a freudista szimbolika értelmében, mint ezt más versével kapcsolatban Vágó Márta közléséből is tudjuk, József Attila nagy jelentőséget tulajdonított a »kések« képének); tüzet gyújt, hatalmasat, mint a nap — hiszen hozzá közelebb van a nap, nincs tisztában a távolsággal, a méretekkel —, de gyülékonyabb is a felnőtteknél. Ez a gyermeki attitűd szólal meg most már félreérthetetlenül a következő két sorban: a költő azt kéri, követeli, amit a gyermek vár el a felnőttektől: büntetve is védje őt saját felelőtlenségével, saját maga ellen forduló veszélyes játékaival szemben: »ordíts reám«, »csapj a kezemre«. [...]

A következő, negyedik versszak ellentétek láncolata. Az első sor kimondott, nyilvánvaló alternatíva: »bosszúd vagy kegyed«; a következő ennél finomabb, burkoltabb ellentét: a segítségkérésnek és a büntetés (vagy igazságkeresés vagy szenvedés) vágyának paradoxona: »verje bosszúd vagy kegyed / belém«. Ez a paradoxon teljesebben ki aztán a költő utolsó periódusának legrettenetesebb kényszerképzetében: »a büntelenség vétek!«

Az ellentétet csak a gyermeki attitűd hidalhatja át: tűzvészt csak a gyermek lobbanthat ártatlanul, s a költő jól tudja, hogy felnőtt léte a gyermeki léte, még gyermeki ártatlansága is bűn — mert a gyermeki ártatlanság paradoxon, a gyermeki, ember előtti ártatlanság s az ember utáni vagy emberfeletti mindenhatóság között elmosódik az átmenet. Szubjektíve mindkét állapot lényege ugyanaz: az

aránytalanság, a be nem illeszkedés érzetében megnyilvánuló teljes magány, József Attila betegségének legkínzóbb tünete. [...]

in»Vad, habzó nyálú tengerek / falatjaként forgok, ha fekszem, / s egyedül.« A semmi sodra már a semmi vad tengerébe torkollott, a költő a teljes felórlódás állapotába jutott. A képnek nemcsak a »víz«-jellege figyelemre méltó – nemcsak az ősi, archetipikus eredet- és végszimbólum –, hanem legalább ennyire a költő betegségében oly jelentős »falatjaként forgok« aspektusa is. [...]

Az utolsó versszak azonban megint az elsők vad szépségében ragyog föl – s megint tele a rejtett ellentétekkel, többértelműséggel. Az első másfél sor: »Meghalni lélegzetemet / fojtom vissza« – rémületes-kegyetlen kép, s megint csak a természetfelettivé vált emberi erő jelképe. S miért? – mert a büntetés utáni sóvárgás legyőzhetetlen és elviselhetetlen. A kegyetlen és abszurd halálom, az elviselhetetlenné fokozott feszültség azt sugallja, hogy bizonyítékul már nem Isten létének jóságát, hanem kegyetlenségét várja a költő. A bottal verés materiálisabb – valóságosabb! – a megbocsátásnál; a költő valóságérzékelése megbomlott, már csak a materiális érzékelésben bízik; talán a bot keménysége még bizonyítékává lehet a világ s tán még Isten valóságosságának is. S most következik az egyetlen jelző, mellyel e vers Istent illeti – ebben a kontextusban ijesztő jelző –: emberarcú. [...] Feltehetően a bevezető sorok Istenképének rejtélyessége, meghatározhatatlansága, elidegenedettsége miatt semmi vonatkozása nincs az emberré lett Istenhez, Krisztus emberarcához, emberszenvedéséhez. A hiány aspektusában érthető csak meg. Az utolsó két sor: »és úgy nézek farkasszemet, / emberarcú, a hiányoddal!« – tulajdonképpen az emberarcú hiányról szól, az emberarc mitikussá fokozott hiányáról. Ez a hiányzó emberi arc átlép, transzcendál Isten másneműségébe és távolságába, ember számára (a vágyakozó költő számára) elérhetetlenné válik. [...] A költő a hiánnyal, tehát a nem jelenlévővel néz farkasszemet – farkasszemet nézni pedig azt jelenti: mereven *egymásra* nézni. A farkasszemet nézővel szembenéz valaki. Ki ez? A mondat nyelvtani értelme szerint léteznie kell – de a nyelvtant megint csak megcáfolja a nyelv értelme. A költő a semmibe mered...¹³⁶

¹³⁶ Beney [53] 276–287.

A *Bukj föl az árból*, nemcsak József Attila saját költészetében találkozópont, hanem azért is jelentős, mert a magyar és világirodalomhoz több szálon kötődik, bibliai utalások, Kafka- és Kierkegaard-analógiák és -áthallások¹³⁷ révén, Ady és Babits istenkereséséhez is kapcsolódik, s voltaképpen az isten nélküli világ, a bűntelen bűnösség indulata bukkan majd fel — akár tőle függetlenül is — Pilinszky-nél, Nemes Nagy Ágnes-nél is.

Reggeli fény

A két nagy vers, a *Bukj föl az árból* és a *Nem emel föl* között keletkezhetett az a furcsa, játékos és baljós szöveg, amely a *Reggeli fény* címet viseli. Március 28-án jelent meg egy napilapban, a Magyar Hírlapban, előző nap megmutatja Flórának.¹³⁸

*Ha reggeli fényben elindul a jáj
remegése, fuvalma: a kecs puha bolyha
s mert még teli szender, rajzik a báj
és mintha folyónknak a mélye se folyna,*

*ugy játszik a felszín — szedd össze magad,
botor emberkém, hiszen én se gyanitnám,
hogy épp nem a hajnali mennybe ragad
e jól sikerült angyal-hamisítvány!*

*Csupa csin, csupa pír, csupa kár,
csupa csel, csupa nyíl, csupa rontás —
most érted: ha reggel a csűrhe kijár,
mért káromkodik mindig a kondás.*

*Beh megölelnéd! Ámde ne vedd
kebledbe e tündét — mire maradsz, ha
ártatlanul fölfalja szived,
mint zsenge búzát a szőke malacka!*

¹³⁷ Vö. Rába [285] 1717.

¹³⁸ Illyésné [159] 19–20.

Formai bravúrdarab: anapestus-vers, pattogó ritmusokkal – és különlegesen kurtított, a formába illő szavakkal.

*Csupa csin, csupa pír, csupa kár,
csupa csel, csupa nyíl, csupa rontás –*

Ragyogó, kecses, csokonais kép¹³⁹ Arany János-i ritmusban – hihetnénk, de az utolsó versszak mintegy lerántja a leplet a szépségről, bájról – „ártatlanul fölfalja szived” „e tünde”. Flóra maga így ír a versről: „Elámultam, nem értettem. Izgatottan, könnyeket dörzsölve szemében elmagyarázta, hogy egyik előző alkalommal társaságból hármásban a villamosmegálló felé menet, a másik férfi kísérőm (Tersánszky Józsi Jenő), látva, hogy fázom, följánlotta a sálját, és én elfogadtam. Ettől ő úgy elkeseredett, hogy sem enni, sem aludni nem tudott; arra gondolt, hogy öngyilkos lesz.”¹⁴⁰

Erre vonatkozik hát a „jól sikerült angyal-hamisítvány” – ez Flóra lenne. Világos: súlyosan beteg ember féltékenységi reakciója, abszurd képzettársítása – és ugyanakkor egy mestersége minden titkát tudó, a verslábakba és a magyar hagyományba kapaszkodó költő remekműve.

Beney Zsuzsa másképp látja: „Az olvasó e versek harmadik komponenseként a felujjongó, szinte áhítatos öröm mellett az attól függetlenül feltörő agressziót éli meg. A megelőző Edit-, illetve Márta-versekben a szerelem és a pusztítás tehetetlen vágya összefonódik, ugyanazon érzelem két arca. Itt teljesen különválnak, s már a megismerkedést követő második-harmadik (?) héten megszületik József Attila egyik legkeserűbb verse, a *Reggeli fény*. Ritmikailag az egyik legélénkebb, legtáncosabb, könnyeden muzsikáló költemény – éppen ezáltal rokonítjuk a hasonlóan könnyed tónusú első Flóra-verssel és ezáltal látjuk meg végső, személytelen és kegyetlen iróniáját-öniróniáját. Nem hirtelen ötletből, sem felszínes

¹³⁹ A versformáról (a *Szondi két apródjára* emlékeztet): *Szabolcsi B.* [317] 198.; ezt árnyalja, a két vers ritmusstruktúrájának részletes elemzésével *Szilágyi* [355] 65–57. – L. még *Török* [403] 118. – A két sorral kapcsolatban népi mondásra (Csupa csipke, csupa báj, csupa fodor, csupa háj) utal Váradi Izabella Éva. (József Attila-motívumok kutatása... Cluj, 1996. 25. (gépirat).

¹⁴⁰ *Illyésné* [159] 19–20.

felindulás vagy bosszúság hatására született. Merjük-e kimondani, hogy a gyűlölet süvölt belőle? – csak éppen azt nem tudjuk, kinek szól a gyűlölet. Attól, hogy a költő nem semmisítette meg, s Flórának meg is mutatta, nem biztos, hogy ösztönei mélyén is neki szánta; a vers fontosságát mindenképpen mutatja a József Attilánál mindig oly fontos disznó, malac, malacka-kép megjelenése. Elsősorban azonban nem a szerelemben jelentkező ambivalenciát, hanem az ambivalencia két irányának teljes különválását tekintjük újnak e versben és a periódusban – ez kelti bennünk azt a döbbenetet, melynek lényege alighanem abból a felismerésből fakad, hogy a költő a kettősséget itt már nem tudja egy műben integrálni. Kísérteties a forma fegyelme, tökélye mint a démonikusan kétségbeesett tartalom kifejezése – s kísérteties, hogy folytatódik a következő, látszólag egyértelmű szerelmes versek sorjázása.¹⁴¹

Talán ez időben született az *Édesanyám egyetlen, drága...* kezdetű hatsoros, töredékben maradt vers.¹⁴²

*Édesanyám, egyetlen, drága,
te szüzesség kinyílt virága
önnön fájdalmad boldogsága.*

*Istent alkotok (szívem szenved),
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyen s utánad menjek!*

Erre vall a Flóra-versekre emlékeztető, a középkori himnuszokat idéző formája, az istenkeresésnek a *Bukj föl az árból*-ra hasonlító gesztusa. Beney Zsuzsa elemzése¹⁴³ szerint „a transzcendens ihletettség olyan magasságában lebeg, mintha egy másfajta létezés sugározna át rajta... A mindentől elszakadt elme egyik utolsó mester-

¹⁴¹ Beney: „A Dunánál” [17] 33.

¹⁴² József Jolán szerint az 1937. évi születésnap vacsora és összeveszés után az Ilkovicban írta. (József J. [176] 390.) Ezt az állítást nagyon óvatosan kell fogadni.

¹⁴³ Beney [53] 93–95.

darabja ez, cizellált kisremek, a régi nagy művek és nagy érzések forgácsaiból tökéletesség...” Beney Babits *Amor Sanctusa* ihletését feltételezi – így a vers Babitsnak is lehet hódolat, és Mária-himnuszokhoz hasonlítja – itt is „istenteremtés, istenszülés” zajlik és „fordított siratás”: a fiú siratja anyját.

A szóhasználat („Édesanyám...”) azonossága valószínűsítheti, hogy ez időben születhetett a sokáig töredéknek tartott egysoros vers is:

Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!

Egyébként a „vers írja magát”, a „vers a versről”¹⁴⁴ kategóriába tartozik, mint néhány héttel később a „*Költőnk és Kora*” – megrázó, pontos és félelmetes hexameter. Talán a Nagy Verés emléke is lehet.¹⁴⁵

Születésnapomra

1937. április 6-án meghal Juhász Gyula. József Attila verset ír ez alkalomból – pontosabban több verset –, de egyiket sem érzi késznek, nem is adja le. A Szép Szóban majd Gáspár Zoltán ír nekrológot Juhász Gyuláról.

Természetesen – mestere szellemében is – szonettet akart írni. Az egyik változatban [*Te öngyilkos...*] közvetlen megszólítással:

*Te öngyilkos, micsoda példát
adtál nekünk, kik szeretünk!
Megnehezítetd szerepünk...*

– azaz félreérthetetlenül önmagát idézi fel, saját öngyilkosságára készül.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Teljes, egysoros versnek tartja Stoll [313] 18.

¹⁴⁵ Stoll Béla szóbeli közlése, 1996. márc.

¹⁴⁶ Erről l. Pándi: „A lét dadog...” [19]

Meghalt Juhász Gyula

*Szól a telefon, fáj a hír,
hogy megölted magad, barátom,
hogy konokul fekszel az ágyon.
A bolondok között se bírt*

*szíved a sorssal. Sehol írt
nem leltél arra, hogy ne fájjon,
a képzelt kín e földi tájon,
mely békén nyitja, lám, a sírt.*

*Mit mondjak most? Hogy ég veled?
Hogy rég megölt a képzelet?
Még nő szép szakállad s hajad.*

*Fölmondjuk sok szép versesdet.
Mosdatnak most. Anyád sirat
s társadtól jön egy sírirat.*

A *Meghalt Juhász Gyula* befejezettnek látszik, kiegyensúlyozot-
tabb, szonett formájú epítáfium, ahogyan maga magyarítja a végén:
„sírirat”. A halott képe uralja, a halál körüli jelenségek ábrázolása
kerül a középpontba.

Nem adta ki a „sírirat”-ot, de élete utolsó napján első két vers-
szakát, egy szó változtatással elküldte levélben Cserépfalvi Imrének
– így lett az saját síriratává:

a 9. sor:

mely békén nyitja, lám, a sírt.

helyette lett:

mely békén nyitja most a sírt.¹⁴⁷

Nem lehet elkerülni a gondolatot, hogy – már áprilisban – Juhász
Gyula halála ürügyén – saját síriratát írta meg.

¹⁴⁷ L. *Fehér Erzsébet* jegyzetét: Vál. lev. [11] 492–493. és *Cserépfalvi* [80] 171–
172.

Mint ahogy sírirat is, ujjongó-táncoló fintor is, önazonosítási folyamat része is utolsó születésnapj verse, az 1937. április 11-i *Születésnapomra*.¹⁴⁸

*Harminckét éves lettem én –
meglepetés e költemény
csecse
becse:*

*ajándék, mellyel meglepem
e kávéházi szegleten
magam
magam.*

*Harminckét évem elszelelt
s még havi kétszáz sose telt.
Az ám,
Hazám!*

*Lehettem volna oktató,
nem ily töltőtoll koptató,
szegény
legény.*

*De nem lettem, mert Szegeden
eltanácsolt az egyetem
fura
ura.*

*Intelme gyorsan, nyersen ért
a „Nincsen apám” versemért,
a hont
kivont*

*szablyával óvta ellenem.
Ideidézi szellemem
hevét
s nevét:*

¹⁴⁸ Részletes elemzése: *Tverdota* [411b] 336–360.

„Ön, amíg szóból értek én,
nem lesz tanár e féltekén” –

gagyog
s ragyog.

Ha örül Horger Antal ur,
hogy költőnk nem nyelvtant tanul,
sekély
e kéj –

Én egész népemet fogom
nem középiskolás fokon
taní-
tani!

Alkalmi vers – rögtönzés – bökvers? Ignotus Pál emlékezései szerint először nem is akarta kinyomtatni, ő beszélte rá a Szép Szóban való leadására. Felolvasta Nagy Lajosnak is,¹⁴⁹ és születésnapja előestéjén, április 10-én a Budai Vigadó kávéházban Flórának is. A kéziratról, illetőleg az átjavított gépiratról látszik: csiszolta, formálta a verset.

Alkalmi vers, de beleillik József Attila „én-ontológiát” megformulázó prózai és verses művei hosszú sorába.¹⁵⁰

Első ránézésre is feltűnő a vers sajátos, József Attilánál is egyedi, a magyar irodalomban is páratlan formája.¹⁵¹

„Verstanilag négysoros – értelmileg gyakran egymásba kapcsolódó – szakaszokból áll, két hosszabb, nyolcszótagú, *aa* rímképletű sorból és két rövid, kétszótagú, mind a két szótagon végigvonuló *bb* rímű sorból – egyszerűbben refrainből. A versformának a formából fakadó hangulata pedig könnyed, vidám, csúfolódó – habár József Attilánál, nyilván egyéniségéből folyóan, feloldatlan és mélyen lapangó keserőséggel színezett.

¹⁴⁹ L. Nagy: Emlékkönyv [168] 377–378. – Fehér E. szerint álláskérése elutasításának inspiráló szerepe volt a vers létrejöttében. (Fehér [98] 311.) L. még Ignotus [153a] 232.

¹⁵⁰ Erről l. Lengyel A. [221] 159.

¹⁵¹ Erről l. Szabolcsi M. [321] – Egyébként ez a kis írás első, József Attiláról szóló munkám (It 1947/1–2.).

Ugyanilyen formában és hangulatban azonos versformát leltem egy francia költőnél, a XIX. század második felében működött Jean Richepinnél, legtöbbit emlegetett kötetében, a *Koldusénekekben* (*Chanson des Gueux*). A vers címe: *Chanson des Cloches de Bap-tême*. Hadd idézzük összevetésül:

<i>Philistins, épiciers</i>	<i>En songeant aux petits</i>
<i>Alors que vous caressiez</i>	<i>Que vos grossiers appétits</i>
<i>Vos femmes,</i>	<i>Engendrent,</i>
<i>Vos femmes,</i>	<i>Engendrent.</i>
<i>Vous disiez: ils seront,</i>	
<i>Menton rasé, ventre rond,</i>	
<i>Notaires,</i>	
<i>Notaires.</i>	

A két vers formája majdnem teljesen azonos; a különbség csak annyi, hogy a franciában a refrain két sora nemcsak rímel, de azonos is. (József Attila nyilván ezen módosított, amint ezt a versében még meglévő azonos sorok is mutatják: magam—magam; tani—tani!) S ami talán még döntőbb, e két vers hangulata azonos: a francia is könnyed, csúfolódó, s ami még jobban a József Attiláéhoz közelíti: filisztergúnyoló — itt a kövér, hájhasú, korlátolt kispolgár, ott a korlátolt professzor a gúny céltáblája; csakhogy József Attila verse sokkal inkább az egyéni-tragikusba nő.

Úgy hisszük, közvetlen átvétel lehetősége is fennáll; József Attila jól ismerhette Richepint — párizsi tartózkodása alatt is kezébe kerülhetett a kötet. De ami talán a legdöntőbb, a francia költő is csavargó, tehát a szegények, az elnyomottak költője volt, ideológiai elődje, valószínűleg tudatosan keresett elődje tehát a magyar proletárok költőjének, és sok tekintetben, főleg hangban és életfelfogásban s éppen a szegények felé való fordulásában éppen úgy Villon tanítványa, mint József Attila.

Ami mármost a forma további előzményeit illeti, a francia vers adhat útbaigazítást. Richepin ugyanis a *Chanson* mottójául ugyanilyen formában írt kétszakaszos verset közöl:

Orléans, Beaugency,
Notre-Dame de Cléry,
Vendôme,
Vendôme!

*Quel souci, quel ennui,
De compter toute la nuit
Les heures,
Les heures!*

Honnan való ez a két szakasz, sajnos nem sikerült megállapítani, annak ellenére, hogy a francia irodalomban nyilván sokszor idézett, ismert sorokról van szó. Annyi látszik valószínűnek, hogy vagy egy XIX. századi romantikus vagy posztromantikus költő műve (erre utal a helységnevekkel való játék), vagy valamilyen népdalból való. A forma mindenesetre egyike annak a számos refraines vaudeville-formának, amely a XVIII. század vége óta Franciaországban elterjedt. Erre mutat az is, hogy rokon formákat Victor Hugónál is és Béranger-nál is találunk. Úgy hisszük, legvégső fokon ez a forma is középkori származású.”¹⁵² Ehhez még hozzáfűzöm: azóta fedeztem fel, hogy a forma a francia „magas” költészetben is ismert: J. Laforgue *Locations des Pierrots* IX. darabja szól ebben a formában. Az is valószínűsíthető, hogy József Attila olvasta (talán éppen ekkoriban) V. Hugo *Orientales*-ját: annak egy rímjátéka (Gall, amant de la Reine – alla, cour magnanime) olvasható egy kéziratos feljegyzésében.

A választott forma és a voltaképpen keserű, rezignált hang, az életút negatív mérlege s ismét egy képzelt jövőbe való menekülés – sajátos feszültséget hoz létre. Irónia és önirónia hatja át a verset, ez és a játékosság ellenpontozza a keserű mérleget.

A formaválasztás egyúttal – itt is – belefogózás az európai kultúrába – ez utolsó hónapok kétségbeesett gesztusa.

A *Születésnapomra* csak látszólag könnyed rögtönzés, illetőleg megfeszített komolysággal sikerült a könnyedség és a komolytalanság látszatát keltenie. Már az első szakasz 3–4. sora is csapdát rejt: 1960-ban Takács Etel alapos elemzésben¹⁵³ bizonyította be, hogy a

¹⁵² Szabolcsi M. [321] 118–119.

¹⁵³ Takács [369].

„csecse becse” nem ikerszónak olvasandó, hanem jelzős szerkezetnek. Megállapításáról azóta is vitáznak, már a Magyar Nyelvőrben ugyanabban az évben Margócsy József,¹⁵⁴ fejtett ki más véleményt. Szőke György 1981-ben még egy másik lehetséges értelmezését is felvetette: 'csöcse becse'-ként is lehet olvasni,¹⁵⁵ Tverdota pedig, elfogadva Takács Etel magyarázatát is, „furfangos szójátéknak”, nem teljesen szabályos homonimiának tartja.¹⁵⁶

A vers idézetekkel is teli van: a „havi kétszáz sose telt” egy korabeli slágerre visszhangzik: „Havi 200 pengő fixszel / az ember könnyen viccel”; az „Az ám, / Hazám!”-mal pedig, Tverdota szerint, Kassák egy cikkére reflektált. A „szegény legény” meg önidézet.

A *Születésnapomra* a József Attila-legenda egyik alapelemévé vált – 1937 óta sokban ez a szöveg formálta a róla alkotott képet. „Az olvasó egyrészt megtalálta benne a költői önfelmagasztalást: »Én egész népemet fogom...«, másrészt ennek ellentétéként a tragikus halállal hitelesített, az idegösszeroppanás és az öngyilkosság kontextusában vészjóslo mellézköngét kapott hetyke sort: „s még havi kétszáz sose telt”.¹⁵⁷ Valóban: a József Attila-legendárium olyan elemei, mint a Horger-ügy és a havi kétszáz hiánya, innen származnak.¹⁵⁸

Utolsó születésnapján – valószínűleg tudatosan eltökélten – megeremtette hát saját, utókorra hagyományozható, frappánsan tömörített képét.

Április 11-én este József Jolánékhoz volt hivatalos születésnap lakomára. Jolán ezen az estén egy becsomagolt Flóra-szappant adott volna neki ajándékba. De a születésnap vacsora botrányba fulladt, drámai színekkel ecseteli ezt könyvében József Jolán, leírja

¹⁵⁴ Margócsy [234].

¹⁵⁵ Szőke [359] 153.

¹⁵⁶ Tverdota [411b] 347. Kovács Sándor Iván hívta fel a figyelmemet, hogy a rím egy korábbi formáját (Ecse-becse) Csokonaitól idézi Horváth János (Rendszer magyar verstan. Bp. 1969. 65.).

¹⁵⁷ Tverdota [411b] 340. – Megjegyzem, hogy a „taní-tani” szójáték már korábban ott van Karinthy Frigyesnél, *A Hegedű* c. novellájában a maori törzsfőnököt hívják így.

¹⁵⁸ L. Új Magyarország, 1937. szept. 13. Kortársak [202] I. 517–518.

magá Bányai is, és említi Flóra.¹⁵⁹ Az eset lényege az volt, hogy Bányai – fáradtan, ingerülten – nekitámadt a vidám, beszédes József Attilának, élesen, bántóan bánt vele, s ha nem is utasította ki, de úgy viselkedett, hogy Attila „falattal a szájában” felállt, elment saját születésnap vacsorájáról. Jolán ezután hónapokig nem látta.

Jolán leírása szerint a jelenet után az Ilkoviczba, a Berliini térre ment be, és itt írja azt a két – félbehagyott – vallomást,¹⁶⁰ amelyet a születésnap ihletett. Ezek a *Születésnapomra* prózai párjainak is tekinthetők. Ugyanitt írja le az *Édesanyám, egyetlen, drága...* sorait. Innen Németh Andorékhoz megy a Klotild utcába, ők befogadják, a sebtiben előcipelt tábori ágyra fekszik le.

A „32 évvel ezelőtt...” egyfajta *Curriculum vitae*, de karkai technikával – leginkább az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból*-ra emlékeztet:

„32 évvel ezelőtt – a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan 1905. április 11-én este 9 órakor – lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremszétség, közveszélyes munkakerülés, állandó botránnyokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenyítésre ítélték, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlan bűnözők világába...” – indul ez a rövid vallomás. A másik ekkor született papírszelet is súlyos vallomást tartalmaz: „ha már nem sikerül a verseimmel olyan jelentékeny elismerésre szert tennem, amelyet tárgyilagos nézetem szerint megérdemelnék..., megpróbálok majd prózát írni. Miért ne írnék prózát. Igazán semmi akadályát nem látom. Én, aki megtanultam, hogy kellő önuralommal mint legyen tartósan ostoba...”¹⁶¹ Rónay György szerint: „kancsalul éles, ridegen félelmes ténymegállapítás... a fogalmazásból pedig jól kihallani azt a csikorgó keserűséget, amit ez a »tárgyilagos nézet« okozott neki...”¹⁶² Ez az önfeladó, végleges állapotú konvertálódott életérzés kíséri majd végig, a *Le vagyok győzve, a Karóval jöttél* soraiig.

A tavaszi hónapokban természetesen részt vesz – bár talán kevésbé intenzíven – a Szép Szó szerkesztési munkáiban és az ehhez

¹⁵⁹ József J. [176] 385–388.; Bányai [42] 259–263.; Illyésné [159] 21.

¹⁶⁰ L. ÖM 4. [10] 38.

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² A papírszeletről l. Rónay [293] 2. sz. 167.

tartozó társadalmi összejöveteleken, tehát a Mártánál tartott megbeszéléseken vagy Hatvany Bertalan vacsoráin.¹⁶³ És — mintegy távolabbról — figyeli a zajló politikai-társadalmi eseményeket, főleg a Márciusi Front zászlóbontását. Kifejezést is ad szolidaritásának (a kérdés részleteire a következő hónapok eseményeivel kapcsolatban térök vissza).

1937. május–július 20.

Április 30. után Flóra állapota rosszabbodott, 40° fölötti láza volt már, szívbelhártya-gyulladás mellett tüdő- és mellhártyagyulladás is kifejlődik, és egy hónapra a Rókus kórházba kerül. Maga írja:

„Ez a betegségem megakasztotta a József Attilával egyre szorosabbá fejlődő kapcsolatunkat. Ahhoz már nem voltam elég fiatal és tapasztalatlan, hogy az érzéseknek — megbecsülésnek, szeretetnek, sajnálatnak, romantikus elképzeléseknek, gyerekkori ábrándozásoknak — engedve felelőtlenül vállalhattam volna őt, ebben az állapotban. Azt már tudtam-éreztem, milyen erősnek, önfeláldozónak, egészségesnek kell lenni annak, aki József Attila mellé akar állni, és nyugodttá, munkabíróvá, boldoggá kívánja — próbálja — tenni őt. A betegségem előtt mindinkább azt éreztem, vállalnom lehet, kell. A betegségem óta magam se tudtam, mi lesz: mikor, hogyan fogok talpra állni, dolgozhatni, pénzt keresni, háztartást ellátni? Számára is biztosítani legalább a minimális alapot? És megküzdeni az ő képzelődéseivel, szorongásaival és megmenteni őt tőlük.

De mégsem húzódhattam vissza. Az utolsó remény, a »végső menedék« voltam számára, nem hagyhattam el. Nem vesztett ki belőlem annyira a jövőben való bizalom, hogy ne gondoltam volna rá: hátha sikerül. És vigaszt — boldogságot — adni maga is öröm — boldogság.¹⁶⁴

A kórházban József Attila többször meglátogatja, virággal, versekkel. Május 29-én jön ki Flóra a kórházból, és még tovább kell

¹⁶³ L. Ignóty Pál ápr. 8-i levelét. Vál. lev. [11] 353–354.

¹⁶⁴ Illyésné [159] 32.

pihennie. Két hétre felmegy Mátraházára. Június 7-én érkezik a MÁV-üdülőbe, 11-én ír neki József Attila, majd ismét június 13-án és 16-án. Ezek a levelek – olykor kissé körmönfont-tudakoskodó módon, olykor kisfiús kedvességgel – Flóra szerelméért könyörögnek. Mintegy mellékesen, dicsekvőn említi: „Olyan furcsa volt, míg meg nem értettem, hogy mért rajzanak most úgy körül a nők... Nem csak azok, akikről legutóbb írtam, hanem sokan, csinosak és kedvesek, neves színésznő is van köztük.”¹⁶⁵ Ez a „neves színésznő” valószínűleg a tavaly nyáron Balatonszárszón megismert Sólyom Janka, mintegy most mutatja fel Flórának.

Miért nem látogatta meg József Attila Flórát Mátraházán? És ha ő nem látogatta meg, talán meglátogatta más – éppen Illyés Gyula?¹⁶⁶ Bizonyos, hogy júniusban József Attila már nem volt olyan állapotban, hogy fel mert volna menni a Mátrába, bár még áltatja magát azzal, hogy szerelmes, sőt házasságra készül. Voltaképpen maga is visszaretten minden végleges lépéstől. Önsorsrontás? – Kíméletlen önismeret? Vagy megérezte, hogy Flóra részéről nem olyan heves, nem olyan egyértelmű a szerelem? A helyzet ugyanaz, mint 1928-ban Mártánál – Flóra nem adja magát oda, egyre távolibbá válik a szerelem lehetősége. És mintha József Attila is olykor a Márta-levelek hangját, stílusát idézné:

„Úgy is mondhatnám, kedveském, hogy Gullivert, amíg aludt, leköltözték a liliputiak. Hát most majd föltápaszkodom.

Én eddig befelé fordultam. Flóra, Flóra – te is azt mondtad, hogy csak egy szép név. Hát ha az, akit illet ez a név, valóság akar lenni a világban, kifelé fordulok. Szántóföldemet fölverte a gaz, kertemet a gyom: nem olyan nagy munka azt átszántani, megkapálni.

Édes Flórám, drága gyönyörűségem! Légy az, aminek kívántalak: kétes létben a bizonyosság. Csókoljuk meg egymást, egyetlen egyszer és ha »unszollak szóval mégis igenre«, felelj egyetlen egyszer, hadd fogjak hozzá az én igazi életemhez. És amíg nem lehetünk egészen egymásé, sírjunk néha együtt, édes szerelmem.”¹⁶⁷ Kedveségére jellemző: amikor Flóra hiányolja Mátraházán a nyírfákat,

¹⁶⁵ I. m. 41.

¹⁶⁶ L. Tasi [397] 187–189.

¹⁶⁷ L. Illyésné [159] 45.

küld neki egyet: František Kubka cseh költő *Nyírfák* című versének általa készített fordítását.

Június 22-től még tíz napon át Pesten van Flóra — ez idő alatt szinte mindennap találkoznak, beszélgetnek, sokat József Attila sorsáról, gondolatairól (erről azonban nem ír részletesen könyvében Flóra, csak céloz rá...) ¹⁶⁸

„Ez a július eleji néhány nap a többihez viszonyítva vidám, zavartalan volt. József Attila — legalábbis velem — teljesen egészségesen viselkedett. Téren és időn kívül éreztük magunkat, a tömött fényes-zöld lombok és a muskátlik vörös ragyogása vett körül, amerre jártunk, a koranyári levegő rezgése. »Nyáron majd mindent megbeszélünk« megnyugtató volt; reményt adó mind a kettőnknek: jobban megismerjük egymást, a külső akadályok elháríthatók, és időnk lesz, bőven mindenre.

Föl sem merülhetett egyikünkben sem, ami — egy hét múlva már — bekövetkezett.

Vasárnap, július 4-én, szüleimmel, testvéreimmal leutaztunk Tihanya. ¹⁶⁹

Ez után József Attila már csak a Siestából ír Tihanya Flórának.

Májustól júliusig még részt vesz, továbbra is, a Szép Szó szerkesztésében, bár egyre többször marad el a megbeszélésekről. Fejtő május 26-án ezt írja neki: „aljas disznó vagy. Olyan aljas, hogy Már-ti jelenlétében nem találok alkalmas kifejezést. Vagy a Szép Szó szerkesztője vagy, vagy lírai költő. Ezer megbeszélőnivaló van s Te távolléteddel tüntetsz... ¹⁷⁰

Közben június 20-án megkapja Eta Hódmezővásárhelyről írt bús levelét. Magányáról panaszodik nővére, és a levélben a közös ferencvárosi gyerekkor iránti nosztalgia is hangot kap; Eta honvágyat érez „a Ferencváros-i vasárnapi ebédek után, amikor hokkedlin ülve a konyhában ebédeltünk... ¹⁷¹ (A gyerekkori emlékek a [*Csak most...*] és a [*Könnyű emlékek...*] soraiban is ez idő tájt bukkannak fel.)

Június 21-én Tarján (Magda) titkárnő Fejtő nevében kéri, jöjjön be a szerkesztőségbe — Ignó Pál ekkor el van utazva, és Fejtőre

¹⁶⁸ I. m. 48.

¹⁶⁹ I. m. 50.

¹⁷⁰ Vál. lev. [11] 360–361.

¹⁷¹ PIM JA 638.

bizta a lapot —, június 24-én Hatvany Bertalan lakására hívják hideg vacsorára, ugyanerre a napra Honti János hívja meg „fekete utánra”,¹⁷² június 30-án meg Dormándi László hívja meg július 5-re, ezt utóbb július 9-re halasztották. A nyomdász, Löbl Ödön több levélben (július 3., július 7.) sürgeti a nála lévő, átnézett kéziratokat. Nyilvánvaló: már sokkal kevésbé vesz részt a munkában — barátai azonban nem tudják, voltaképpen milyen állapotban van.

Talán erre az időre eshet újbóli látogatása is a Korong utcában, Juditnál, amely három napig tartott, és a régi emlékek idézésével, beszélgetésekkel telt el. Elválásukra Judit így emlékszik: „Úgy váltunk el Attilától, hogy rám sem nézett és jöttek tovább a Flóra-versek”.¹⁷³

Erre az időszakra esik József Attila utolsó nyilvános fellépése is.¹⁷⁴ A MIMME (azaz a Magyar Írók, Művészek és Műpártolók Egyesülete), amelynek akkor Bodor Aladár volt az elnöke, voltaképpen mozaikozója Hárs László és Kuti László, hosszas előkészületek, korábbi felkérések után május 14-én a VI. Eötvös u. 29/B alatt irodalmi estet tartott. (Az est szervezője, aki József Attilával az ügyben levelez: Körmendy Zoltán.) Ezen végül csak — mint azt Lengyel András kiderítette — hárman, Remenyik Zsigmond, Rónai Mihály András és József Attila vettek részt — talán a *Nagyon fáj* kötetről beszélt, vagy annak egyik versét mondta el.¹⁷⁵

Mi a magyar most? — H a z á m

A Szép Szó szerkesztői már május 12-én sürgetnek a könyvnapis szám részére verset, május 18-án pedig azt írják: „A vers folytatását még nem kaptuk meg... ellenkező esetben kénytelenek leszünk a

¹⁷² PIM JA 870.

¹⁷³ *Szántó* [338] 112–113. Lehet azonban, hogy ez az esemény még korábban történt.

¹⁷⁴ Részletes történetét l. *Lengyel A.* [221] 184–187.

¹⁷⁵ Becsky Andor egy június eleji irodalmi estről ír, a pénzügyi tisztviselők szakszervezete által rendezett előadásról, ahol József Attila verseit adta elő (*Becsky* [47]). Utána sokáig sétáltak a „kolozsvári lány”-nyal, azaz Eisler Kláival. Lehet, hogy ez az alkalom a MIMME estjével azonos.

számból kihagyni, mivel a tördelést már ma reggel megkezdtük.”¹⁷⁶ Kár lett volna: ez a vers a *Hazám*, amely ezek szerint május 13–19. között íródott.

Ez időben Cserépfalvi Imrének is dolgozott; egy rossz cseh regényt stilizált. Nagyobb vállalkozásba kezdtek június elején: Cserépfalvi egy versantológia kiadására készül; Faludi György, Horváth Béla és József Attila lennének a szerkesztők; a szerkesztői díj fejenként 250 pengő.¹⁷⁷ A szerkesztésben a későbbiekben József Attila már nem vett részt, de ebbe az antológiába még Balatonszárszóról is küldött verseket és fordításokat. A kötet az Európai Költők Antológiája címen 1938-ban jelent meg, s nagy közönségsikere lett.

A könyvnapra a Szép Szó ismét különszámmal rukkolt elő. A 14.–15., 1937. júniussal jelzett szám címe *Mi a magyar most?* – és címének megfelelően a magyar politika, kultúra, gazdaság aktuális állapotáról próbálja megfogalmazni a Szép Szó és körének álláspontját. A szerzőgárda kevésbé széles és reprezentatív, mint a *Mai magyarok régi magyarokról* esetében – a két Ignotus, az akkor már a szerkesztőséghez tartozó Gáspár Zoltán, természetesen Fejtő Ferenc, Horváth Béla, Bóka László, Németh Andor, Remenyik Zsigmond – rajtuk kívül a „nagy öregek közül” Nagy Lajos. A mai magyar sajtóról Simándy Pál írását közlik, a felvidéki Szvatkó Pál *Magyarok a határon túl* címmel ír tanulmányt, Ákos László *A mai magyar szociálpolitikáról*. Három tanulmány is – az idők jele! – szól az agrárkérdésről, a magyar földről: Kemény György, Adorján János,¹⁷⁸ és József Attila régi szociáldemokrata barátja, a vásárhelyi Takács József tollából.

Ha van közös gondolata a kötetnek, akkor az a magyar polgári fejlődés formáinak és lehetőségeinek taglalása, és változatlanul: egy nem konzervatív, de nem is „népi”, európai látókörű magyar szemlélet kialakításának igénye. Ettől a fővonaltól csak Szvatkó Pál és Simándy Pál erősebben nemzeti hangvétellű tanulmánya tér el.

¹⁷⁶ Vál. lev. [11] 358–359.

¹⁷⁷ L. Tasi [390]. Ő közli Cserépfalvi feljegyzését a jún. 9-i megállapodásról.

¹⁷⁸ Nem sokkal azelőtt megjelent *A magyar föld korszerű problémái* c. könyve, melynek itt néhány részét ismertette. Adorján „a radikális földreform helyett a kisüzemi termelés racionalizálásában látja” a megoldást. (Donáth Ferenc éles kritikája: Gondolat, 1937. szept.–okt. 343–344.)

Mérsékelt optimizmus, a status quo védelme is – „azért nem olyan rossz minden” – is ott rejlik, főleg Ignótus Pál önironikus-ironikus tanulmányában. Fejtő Ferenc a magyar irodalomról szólva egyszerre támadja a Díj Bizáncát (azaz a Baumgarten-díjat és kurátorát, Babits Mihályt) és az Új Szellemi Frontból kinövő népieseket – a Szép Szó és köre már nagyon is vékony pallón egyensúlyoz 1937 nyarán. Irodalmi értékét tekintve a számból talán Hevesi András tanulmánya, a zsidó polgárságot érintő, belülről jövő kritikájával – és Remenyik Zsigmondnak a dél-amerikai kivándorlókról szóló napló-esszéje emelkedik ki.

Kétségtelen: a különszám egészétől elüt a József Attila-vers. A *Hazám* kegyetlenebb, élesebb láttelet, mélyrehatóbb, fájóbb kritika, adys erejű nemzet-ostorozás.

1

*Az éjjel hazafelé mentem,
éreztem, bársony nesz inog,
a szellőzködő, lágy melegben
tapsikolnak a jázminok,*

*nagy, álmos dzsungel volt a lelkem
s háltak az uccán. Rám csapott,
amiből eszméletem, nyelvem
származik s táplálkozni fog,*

*a közösség, amely e részeg
ölbecsaló anyatermészet
férfitársaként él, komor*

*munkahelyeken káromkodva,
vagy itt tőpreng az éj nagy odva
mélyén: a nemzeti nyomor.*

2

*Ezernyi fajta népbetegség,
szapora csecsemőhalál,
árvaság, korai öregség,
elmebaj, egyke és sivár*

bűn, öngyilkosság, lelki restség,
mely, hitetlen, csodára vár,
nem elegendő, hogy kitessék:
föl kéne szabadulni már!

S a hozzáértő, dolgozó
nép okos gyülekezetében
hányni-vetni meg száz bajunk.

Az erőszak bűvöletében
mit bánja sok törvényhozó,
hogy mint pusztul el szép fajunk!

3

A földesúr, akinek sérvig
emeltek tönköt, gabonát,
csákányosokkal pusztá tért nyit,
szétveret falut és tanyát.

S a gondra bátor, okos férfit,
ki védte menthetlen honát,
mint állatot terelni értik,
hogy válasszon bölcs honatyát.

Cicáznak a szép csendőrtollak,
mosolyognak és szavatolnak,
megírják, ki lesz a követ,

hisz „nyiltan” dönt, ki ezer éve,
magával kötve mint a kéve,
sunnyít vagy parancsot követ.

4

Sok urunk nem volt rest, se kába,
birtokát óvni ellenünk
s kitértorgott Amerikába
másfél millió emberünk.

Szíve szorult, rezgett a lába,
acsargó habon tovatűnt,
emlékezően és okádva,
mint aki borba fojt be bűnt.

*Volt, aki úgy vélte, kolomp szól
s társa, ki tudta, ily bolondtól
pénzt eztán se lát a család.*

*Multunk mind össze van torlódvá
s mint szorongó kivándorlókra,
ránk is úgy vár az új világ.*

5

*A munkásnak nem több a bére,
mint amit maga kicsikart,
levesre telik és kenyérré
s fröccsre, hogy csináljon ricsajt.*

*Az ország nem kérdi, mivégre
engedik meggyűlni a bajt
s mért nem a munkás védelmére
gyámolítják a gyáripart.*

*Szövlány cukros ételekről
álmodik, nem tud kartelekről.
S ha szombaton kezébe nyomják*

*a pénzt s a büntetést levonják:
kuncog a krajcár: ennyiért
dolgoztál, nem épp semmiért.*

6

*Retteg a szegénytől a gazdag
s a gazdagtól fél a szegény.
Fortélyos félelem igazgat
minket s nem csalóka remény.*

*Nem adna jogot a parasztnak,
ki rág a paraszt kenyerén
s a summás sárgul, mint az asztag,
de követelni nem serény.*

*Ezer esztendő távolából,
hátán kis batyúval, kilából
a népségből a nép fia.*

*Hol lehet altiszt, azt kutatja,
holott a sírt, hol nyugszik atyja,
kellene megbotoznia.*

7

*S mégis, magyarnak számkivetve,
lelkem sikoltva megriad –
édes Hazám, fogadj szivedbe,
hadd legyek hűséges fiad!*

*Totyogjon, aki buksi medve
láncon – nekem ezt nem szabad!
Költő vagyok – szólj ügyészedre,
ki ne tépje a tollamat!*

*Adtál földmívest a tengernek
adj emberséget az embernek.
Adj magyarságot a magyarnak,*

*hogy mi ne legyünk német gyarmat.
Hadd írjak szépet, jót – nekem
add meg boldogabb énekem!*

A *Hazám*¹⁷⁹ József Attila egyik legtényszerűbb, láttelepszerű, szinte szociográfiai verse. Mintha ezúttal Illyés Gyula ekkori verseivel és egyúttal a „falukutatók”, tehát Féja Géza, Szabó Zoltán, Kovács Imre műveivel is kívánt volna versenyre kelni. Mindenesetre: a kor eseményei, vitái, tudósításai közvetlenül is megjelennek versében.

A 3. szonett 5–8. sora első fogalmazásai egyikében így hangzott volna:

*De férfit, mint a Veres Pétert,
ki gondra bátor és okos,
és nem szorongva fal be ételt,
a közigazgatás botoz.*

¹⁷⁹ Elemzése: Pálmai Kálmán, *Köznevelés*, 1948. szept. 15.; Balogh [39a] 183–188.; Levendel–Horgas [227a] 149–157.; Zsilka [444] 55–69. (Szemiotikai-kommunikációelméleti elemzési kísérlet)

Az utolsó rész 9. sora is így hangzott korábban:

*Szólj a csendőrre, Veres Pétert
s mást se verjen...*

Ez közvetlen visszhangja az eseménynek. Hadd idézzem valószínű forrását. A Gondolat 1937. március–áprilisi számában *Magyar írók sorsa* címmel kurzívval szedett szöveg jelent meg: „Veres Pétert két napig faggatta a balmazújvárosi csendőrör. Kezét, lábát merőlegesen kinyújtva, arcát a mennyezet felé fordítva, órákig tartó görcsös mozdulatlanságban kellett a nyomozók kérdéseire válaszolnia. Súlyos vádpontokat kellett tisztáznia: miért érintkezett Móricz Zsigmonddal és Illyés Gyulával? Kéziratait és könyveit elvitték.”¹⁸⁰

A 3. szonett elején: „a földesúr... szétveret falut és tanyát” sor is egy akkor, Dócon történt esetre utal, melyről – mint Péter László kimutatta – Kovács Imre *A néma forradalom* című könyvében olvasható.¹⁸¹

A történeti és szociológiai látéletet – és az egyéni vallomást – József Attila kihívóan és erőpróbálón – szonettbe önti. A fiatalkori, majd az 1935-ös szonettek óta most először ismét ehhez a feszes tömörítést és egyúttal csattanóra kihegyezettséget kívánó formához nyúl, részint ezzel is a kor klasszicizáló trendjéhez csatlakozva – de azért is, mert az utolsó évben, még inkább, mint eddig, a feszes forma összetartó erőt jelent számára a széthullás elleni küzdelemben. A vers metrikájáról vitatkoztak a kutatók.¹⁸² Egyedi a forma, négyes és ötödféles jambusokból állnak a sorai, a jambikus alapszöveget erős értelmi tagolás lazítja, a legtöbb sor hangsúlyosként is olvasható. Igazat adok Szilágyinak, hogy ezúttal erősen, következetesen végig gagliardizált a ritmus, szinte táncolnak olykor a jambusok:

Sok urunk / nem volt // rest /, / se kába,

– csak egy példa a sok közül.¹⁸³

¹⁸⁰ Gondolat, 1937. 104. A cikket különben *Bálint György* írta.

¹⁸¹ Péter [274].

¹⁸² Horváth I. K. [143] 186.; Kiss F. [144] 96.; Szilágyi [355] 210–216.

¹⁸³ L. Szilágyi [355] 214–215.

A *Hazám* hét szonettje szabályos keretet alkot, az 1. és a 7. a költő egyéni vallomása, illetőleg óhaja, a 2–6. a kemény tények leírása.

Az 1. szonett a *Levegőt!*-ből ismert séta-képpel indít – rögtön önmagát idézi tehát, és a „jázmínok–inog” rímmel egyszerre Adyt és Kosztolányit. És talán Szabó Lőrincet is; az 1934-ből való, a *Különbéke* kötetbe felvett *Májusi éjszaka* című vers indítása emlékeztet a *Hazám* kezdetére:

Késő volt, mentem haza, lelkem

az elmúlt nappal küszködött,

...

S egyszerre a májusi éjben

valami hullám megcsapott:

illatok szálltak láthatatlan,

sűrű és nehéz illatok...

De a József Attila-vers – a Szabó Lőrincéhez képest – irányt vált: az elringató illatoktól a kemény magára ébredésig. A „közösség”-et – nem a „nemzetet” és nem a „fajt” – „amiből eszméletem, nyelvem / származik / s táplálkozni fog” – a lehető legkomorabb színekkel ábrázolja, az áthajlások során fennakadva és bukdácsolva¹⁸⁴ jutunk el a kulcsszóig: „a nemzeti nyomor”. Ezek az áthajlások elfedik a „káromló” szerkezeteket – a „háltak” utal erre¹⁸⁵ a kettős nemi jellegre, a kettős prostitúcióra („e részeg / ölbecsaló anyatermészet / férfitársaként...). A „komor–nyomor” éles rím dobszava kíséri a megállapítást.

A 2–6. szonettben, mint utaltam rá, a kor publicistái, szociográfusai, pszichológusai által megírt és felvetett problémák sorakoznak – olykor, mint a 2. szonettben, szinte leltárszerű kopársággal. Saját korábbi élményei (mint a 6. szonett szövölányok képe és bérkérdése, a 4. szonett célzása a kivándorolt apára, a 3. szonett *Levegőt!* idézése) is visszatérnek, erősítendő a politikai látleletet.

¹⁸⁴ Az 1. szonett áthajlásairól l. *Péczely* [267] 218. és *Szőke* [359] 123.

¹⁸⁵ *Levendel–Horgas* [227a].

— A kor és a közelmúlt magyar irodalmát is sűrítve idézi — a 4. szonett például Ady *Új törvényt, Werbőczy-jét*.¹⁸⁶ Vannak kissé didaktikus-szónokiasra sikerült részek (mint a 2. zárócsattanója), és van olyan, amely mitikus távlatokba visz. A 4. szonett zárása, a térbeliséget időbeliséggé változtató metaforája *A Dunánál* zárórészét sűríti még tömörebbé. Talán a legszebb, a legrétegettebb, legtávlatosabb a 6. szonett. — Mert ez a szonett nemcsak a [*Magad emésztő...*] és az *Eszmélet* gondolatát folytatja a kölcsönös függőségről és a determináltságról, megismétli a *Szállj költemény...* szegény—gazdag egymásra utaltságát, hanem az egész ciklus legtávlatosabb képével:

Ezer esztendő távolából,

és egyúttal legkegyetlenebb ítéletével:

Hol lehet altiszt, azt kutatja,

lendül át a népmesei-népballadaiba:

*holott a sírt, hol nyugszik atyja,
kellene megbotoznia.*

Az „Add istenem a vasvesszőt... / hadd verjem meg a temetőt” kezdetű népballadára utal.

A befejező, a 7. szakasz — a már a *Márciusból* is ismert „S mégis”-sel kezdődik. Itt a „S mégis...” nem Magyarország helyzetére vonatkozik — ott nem remél megoldást —, csak saját álláspontjára.

A szonettek sötét, reménytelen, komor képe ellenére magyarnak érzi magát, mindezzel együtt vállalja a hazát — innen is világosodik meg az egész ciklus címe: *Hazám*.

A befejező szonett azonban nem igazán megoldott — kívánsága, követelése:

Adj magyarságot a magyarnak,

hogy mi ne legyünk német gyarmat.

¹⁸⁶ Így i. m. 155.

bizonyos kiélezett helyzetekben lázító és mozgósító, hatásos volt — de ma már szónokiasnak hat. Az utolsó szonettből a *Medvetánkra* való utalás („buksi medve”) és az önmagát idéző „nekem—énelem” rím teremt meg a kapcsolatot egész költészetével.

Mindenesetre: a *Hazám* az utolsó közéleti-társadalmi tárgyú kompozíciója — egyúttal az utolsó, felkérésre írt verse.

1937. nyári versek

Az 1937. tavaszi–nyári, májustól júliusig írt versek nehezen jellemezhetők egyöntetűen. Van köztük olyan, amelyik inkább vázlatnak, rím- vagy ritmuspróbálkozásnak hat, vannak — immár reménytelenebb, káromlóbb, apokaliptikusabb — Flóra-versek (mintegy a „Flóra II.” csoport), és egyre erősebbek a *Kész a leltár*-versek, azaz az élettől búcsúzó, az élet mérlegét megvonó, végrendelet-versek. Mintha 1937 májusától már egyfolytában tudatosan a halálra készülné, s számot adna életéről egy ismeretlen hatalomnak, az utókornak és önmagának.¹⁸⁷

A kritikai kiadások a *Hazám* szomszédságába, tehát 1937 májusának második felére helyezik a [*Jön a vihar...*] című verset. Vázlatot? Rímpróbálgatást?¹⁸⁸

*Jön a vihar, tajtékja ében,
haragos bírák feketében,
villámok szelnek át az égen,
mint fájó fejen a kinok,
utánuk bársony nesz inog,
megremegnek a jázminok.*

*Almaszirmok — még ép a roncs ág —
igyekezzenek, hogy szállni bontsák
kis lepkeszárnyuk — mily bolondság!
S ameddig ez a lanka nyúl,
a szegény fűszál lekonyúl,
fél, hogy örökre alkonyúl.*

¹⁸⁷ L. Varga [428].

¹⁸⁸ Elemzése: Szigeti L. [353] 193–195.

Borzongásuk a nem remélt vád –
így adnak e kicsinyek példát,
hogy fájdalmad szerényen éld át,
s legyen oly lágy a dallama
mint ha a fű is hallana,
s téged is fűnek vallana

Az 5–6. sorában a „inog–jázminok” rím a *Hazám* szomszédságába utalná (bár, mint láttuk, a rím nem is saját leleménye),¹⁸⁹ a 10–12. sor hármas „nyúl–lekonyúl–alkonyúl” ríme pedig a „*Költőnk és Korá*”-ban tér vissza. Az egyik kéziratlapon pedig még 10×3 rímet jegyzett fel.

Dallamos, gagliardizált kilenceseekben íródott – nagyon hangsúlyozott, aaa bbb rímmel. Szilágyi Péter¹⁹⁰ úgy gondolja, hogy József Attila „sem tartotta teljes értékű versnek, ezért emelt át belőle rímeket és motívumokat a *Hazám*-ba, valamint a „*Költőnk és Korá*”-ba.” Szigeti Lajos viszont „csodálatos dallamú és szimbolikájú költemény”-nek látja.

Minden ekkor írt verse szinte kényszeresen dallamos, ritmusai még éleesebbek, s rímtechnikája a végtelenig kifinomult. A kétségbeesés és a halál, az elhagyatottság és az önfeladás a lehető legtökéletesebb, legjátékosabb formákban jelenik meg – Csokonai és Kosztolányi kései verseinek mintájára is. Valami hetyke játék ez a halállal, utolsó erőpróba. Szigeti elemzésében kiemeli a kicsinyítést, a kis természeti jelenségekkel való mély azonosulását – az alma-szirmok, a fűszál önálló életét –, és arra is utal, hogy a versnek szinte minden egyes sora korábbi József Attila-szövegekre – az *Elégiáig*, az *Eszmélet* első két szakaszáig visszamenően – utal. Emellett ez a rímpróba vagy játék is félelmetes, fenyegető – a „haragos bírák feketében” karkai képével –, és a táj borzongató, hiábavaló küszködése, halálra szántsága is ott rejtőzik mögötte.

¹⁸⁹ László Zsigmond a rímekről úgy véli, hogy a [*Jön a vihar...*] a korábbi – a *Hazám*-ban a „két rím most már két sornyira távolodik egymástól... a rímek megtalálták természetes helyüket” – László [214] 279.

¹⁹⁰ Szilágyi [353] 44.

1937. májusi a *Kedvesem betegen...* kezdetű vers.¹⁹¹

*Kedvesem betegen
szunnyad e hajnalon.
Nyugodj most, szerelem,
szeress most, nyugalom.*

*Az okos gyermeket
facsarja buta láz
s vele nem szenvedek,
engem csak megaláz.*

*Mint aki orvosért
vágat vad utakon,
úgy dobog a szívem.
Hallgatom, hallgatom.*

*Mért fekszel betegen?
Mi kéne? Két pofon?
Nyugalom, szerelem.
Szerelem, nyugalom.*

A „szerelem, nyugalom” szavakkal való keserves játékra épül. Látszólag Kosztolányi *Ilonájának* vagy Ady *Az ágyam hívogat-jának* ritmusára íródott – a 6-os sor 3+3 osztása erre vall. A vers talán így sem egészen befejezett – az előzetes vázlatokból több érvényesebbnek látszó megoldás, jó sor bukkan fel, amelyek mint-ha kifejtettebben, mélyebben szóltak volna. Az egyik elvetett változat:

*Rombolj csak lelkemen,
akárhogy fájlalom,
te légy most szerelem
s építsd őt, nyugalom.*

¹⁹¹ Az ÖM 2. [8] és az ÖV 2. [13] is az 1937 őszéről való versek közt közli. Világos azonban, hogy Flórára, májusi betegségére vonatkozik. Ő említi is ([159] 34.), eszerint máj. 22-én este hozta el neki.

A Szép Szó által poszthumuszán közölt szöveg utolsó szakasza viszont mintha türelmetlenül ellegyintené a fájdalmat – sietve befejezni akarva a kísérletet:

Mért fekszel betegen?

Mi kéne? Két pofon?

Nyugalom, szerelem.

Szerelem, nyugalom.

Flóra azt említi,¹⁹² hogy ugyanakkor még vagy tíz, frissen írt verset hozott magával. Melyek lehetnek ezek?

Valószínűleg köztük lehetett az a két vers, amelyek egyike A Reggel 1937. június 7-i számában jelent meg, de kéziratuk egy lapon található.

*Csak az olvassa versemet,
ki ismer engem és szeret,
mivel a semmiben hajóz
s hogy mi lesz, tudja, mint a jós,*

*mert álmaiban megjelent
emberi formában a csend
s szívében néha elidőz
a tigris meg a szelid őz.*

Én nem tudom...

*Én nem tudom, mi fenyeget
az estek csipkés árnyain;
mint romló halról a legyek,
szétszállnak tőle álmaim.*

*És nem tudom, mily dajkahang
cseng a szívembe csendesen:
nyugodj, hiszen csak este van
s mitől is félnél, kedvesem?*

¹⁹² I. m.

A [Csak az olvassa...] egyetlen mondat: egyetlen ampfikált, kifejlesztett kép, a végén egy feltűnő rimmel:

*s szívében néha elidőz
a tigris meg a szelid őz.*

amely, mint László Zsigmond rámutat,¹⁹³ voltaképpen ezúttal egy Babits-rím továbbfejlesztése:

*de az est már szelid ősz:
bágyadt szemünk elidőz*

(Rímek)

Az *Én nem tudom...* is voltaképpen egy futó sóhajtás, egy tragikus, balsejtelemmel teli dal, visszatérés megint a Márta-korszak dalaihoz és az Edit-korszakban írt nagyerejű *Én nem tudtam*-jához. Most szelídebben és ugyanakkor halálosabban, kísértetiesebben szól a motívum, az első versszak kiáltó, éles ellentét: „az estek csipkés árnyain” és a „romló halról a legyek” kemény képe között. Egy korábbi fogalmazásban még ez a változat szerepelt:

*horgas vénség fenyeget
bukásaimnak halmain.*

A fenyegetést csak látszólag űzi el a felelő második személy: — a kívánt Flóra-hang:

*nyugodj, hiszen csak este van
s mitől is félnél, kedvesem?*

Flóra-vers — a „második csoportból”, mint ahogy az a *Száradok, törődöm...* is.

¹⁹³ László [212] 243. — A mondatról l. Baloghi L.: Irodalom és kommunikáció II. Bp. 1975. 14.

*Száradok, törődöm,
korán előregszem.
A sivatag földön
álmatlanul fekszem.*

*Éltető, friss nedvek
nagy eres husomba
nem öntenek kedvet
s epedek busongva.*

*Szemem is öregbül,
árnyékolja árok
Könnyes bölcsesség ül
rajta mint a hályog.*

*Gyors emlékpojácák
forgatnak meg ébren
s alva újra játsszák,
mily bolondul éltem.*

*Nehéz ez a bánat,
nem bírja az elme.
Ifjits meg, bocsánat!
Flóra szép szerelme!*

Ez is hatosokban íródott, erősebben trochaikus lejtésű,¹⁹⁴ de „hintázó” ritmusúnak is olvasható, időnként átvált jambusba (mint az első versszakban). Nem kizárható az sem, hogy egy dal – talán népdal – dallamára íródott.¹⁹⁵

Egyre komorabb, sőt egyre szörnyűbb érzést hordozó könnyed, dalos forma. Az öregség verse? A harminckét éves lírai én már öregnek vallja magát? Inkább a végső kétségbeesés, elszámolás dala. Az uralkodó képzet itt az oly gyakori víz negatívja, a szárazság: „száradok”, „sivatag föld” – és a „nedvek” már nem táplálják. A sivatag képe tér vissza az „árnyékolja árok” képben – egyedüli ned-

¹⁹⁴ Szilágyi [355]. 164.

¹⁹⁵ Horváth B. [142] 77–78. Szerinte a verszárlatban is rábukkanhatunk egy népdaltöredékre.

vesség már csak a könny. A halál előtti végső kiszáradás rémitő képe azért is olyan félelmetes, mert előlegezi a csak 7–8 évvel későbbi „muzulmánok”, azaz a KZ-k csonttá száradt lakóinak képét.

Ennek a versnek is van egy kvázi vallási háttere: az indító kép is a zsoltár hangját idézi – a záró „bocsánat” pedig a bűnbocsánatra is utal.

A másik motívumot pedig a vers egyik csúcspontja, a 4. versszak hozza:

*Gyors emlékpójácák
forgatnak meg ébren
s alva újra játsszák,
mily bolondul éltem.*

Az erős alliteráló rím¹⁹⁶ csak fájdalmasan kiemeli a hónapok egyre határozottabban formálódó fő motívumát: hiábavaló volt élete. Vállalva a stigmát – egyre többször vallja magát bolondnak..., egészen az utolsó versek „Te bolond”-jáig.

A vers vége, a Flórához való fordulás itt már valóban csak hozzatétel, szépségflastrom, szokvány – voltaképpen ennek a szerelemnek, ennek a reménynek is elmúltáról szól: az álmatlan költő verse.

A Flóra-versek e második csoportjában talán az utolsó, valószínűleg június közepi a *Sas*.¹⁹⁷

*Micsoda óriás sas
száll le a zengő mennybolt
szikláira. E szárnyas
a semmiből jött, nem volt.*

*A mindenséget falja
csilló azuri csőre.*

*Vaskarma tépi, marja
a meleg húst belőle.*

¹⁹⁶ László [212] 71.

¹⁹⁷ Mint az előbbi vers, ez is a Színházi Élet 1937. jún. 20–26-i számában jelent meg – ami június közepi leadást jelenthet.

*S a fogoly világ hullat
könnyes üvegszemekkel
vércseppes pihetollat.
Ez a pirosló reggel.*

*E madár könnyű röpte
a létet elragadta.
Nincs magasság fölötte
és nincs mélység alatta.*

*Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így uj valóra.*

„Hatalmas és kegyetlen pusztulás-pusztítás-víziót látunk, az »egymást valóra váltó« két szerelmes madáralakban tépi, marja a mindenséget, »a létet elragadta«. Elsősorban nem is ez a szörnyű és véres megsemmisítési harc tölti el félelemmel, döbbenettel és viszolygással az olvasót, hanem a József Attila költészetében oly elemi biztonsággal megszokott kontroll hiánya. A pusztítás kényszere szinte autonóm erővel tör be a versbe, s teszi azt értelmében-szerkezetében is zavarossá.”¹⁹⁸

A *Látomás* (ilyen címmel is megjelent a vers egyszer, halála után) leginkább egy René Magritte-képre (Le domaine d'Arnheim), emlékeztet, amely ugyan későbbi: 1943-as. A világot uraló sasok – szárnyuk a hegyek és testük a városok – Max Ernstnél is előfordulnak ez idő tájt több változatban. Lehet népmesei vagy mitológiai ihletésű kép, és utalhat a kor egy mindenütt látható jelére, a német birodalmi sasra is.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Beney: „A Dunánál” [17] 33.

¹⁹⁹ Stoll Béla egy újabb tanulmányában (Párhuzamok József Attila verseihez. In: Írások Péter László 70. születésnapjára. Szerk. Apró Ferenc és Gyuris György. Szeged, 1996. 80–81.) – két újabb lehetséges párhuzamot is kínál: a *Varázshegy*-ben Mynheer Pepperkorn egy mondatát, valamint a *Kalevala* 19. énekének néhány sorát – ez utóbbiban „A vasverő Ilmarinen”

Hát tüzes turult kovácsol,
Fehér griffmadarat ácsol,
Kinek körmét vasból képzí,
Tépőit acélból tészí...

A félelmetes-apokaliptikus látomással nehezen fér össze a szerelem kívánása. A vers vázlataiból látszik, hogyan próbálta a sas-látomást szerelmi vallomásként is látni:

*Milyen sas, milyen szellem!
Mily árnyat vet lebegve!
Az éjt, a kéjt. Szerelmem
A tűzpiros [majd: parázsló] egekbe.*

Ő is láthatta, hogy a megoldás erőltetett és közhelybe fut – ki is hagyta utóbb, és az utolsó szakasszal próbálta megoldani:

*Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.*

De ez a vég sem tudja elfelejtetni, hogy Flóra emlegetése itt nagyon is külsőleges, szinte csak ürügy már.

Ebbe a „második Flóra-sorba” tartozik a *Csak most...* kezdetű (valószínűleg ugyancsak május vége–június vége közt keletkezett apa-vers).²⁰⁰

*Csak most értem meg az apámat,
aki a zengő tengeren
nekivágott Amerikának.*

*Utnak eredt – nem új jelenség, –
hogy lefűlelje bátoran
a természetes jószerencsét.*

*El is keserült, meg is csappant
érdeke itt, az óhazán,
unta főzni a szagos szappant.*

²⁰⁰ Kovács Sándor Iván szerint egy, Halász Gábor által 1937. jún. 21-én az Argonauták c. folyóiratban idézett John Donne-sorra céloz a vers: „Ó én Amerikám, újonnan talált földem, királyságom...” (Kovács S. I. [205]) Ez a kapcsolat lehetséges, de a metaforát máshonnan is vehette József Attila.

*Csak most értem meg az apámat,
aki az ingó tengeren
nekivágott Amerikának.*

*Az urak locsogtak, fecsegték,
ő batyut kötött. Odaszállt,
hol jó munkást szép pénz kecsegtet.*

*Az erdön nem volt egy szál bokra,
egész uton emlékezett
és hányt a hempergő habokra.*

*Elhagyta bölcsen a családját —
azért, mert keményen keres.
a csemetéi őt ne áldják,*

*mert megátkozzák, ha felnőnek.
Nem volt erkölcsi példatár
s nem hűse hazugság-felhőknek.*

*Csak most értem meg az apámat,
aki a csalárd tengeren
nekivágott Amerikának.*

*Csak most, hogy uj világba tartok.
Flórám az én Amerikám.
Elenyésztek a régi partok,*

*nem ödöngök zajuk-bajukban:
az emberarcok mélyiről
uj értelem szegélye bukkan.*

*Ahogy az apám nekivágott —
ha százszor nincsen, akkor is
Istenre bízom a világot.*

*Én nem a tusától szabódom:
szerelmemért csalog, ölk —
bár lehetőleg korrekt módon.*

Ezúttal tercínákban idézi fel az emléket. Lényegében három részből állt össze a nem teljesen befejezett, életében ki nem adott szöveg. Voltaképpen időszembesítő vers: a „Csak most...” felismerés kapcsolja össze a múltat a jellel. Refrénként tér vissza a

Csak most értem meg az apámat

Az első rész az immár megértett apa képe, az apa kivándorlásának epikus ábrázolása – a *Hazámra* is jellemző realista, tényleíró modorban. Ugyanakkor ironikus, valóban megértő, résztvevő, és apja sorsát általános érvénnyel ruházza fel, ismét a *Hazám* 6. szonettjének végére emlékeztetőn:

...
a csemetéi őt ne áldják,

mert megátkozzák, ha felnőnek.

...

Egy gúnyos-kollokvialis meg egy távlatian levegős metafora zárja ezt a részt:

*Nem volt erkölcsi példatár
s nem hűse hazugság-felhőnek.*

Innen kapcsol át – eléggé mesterkéltnél módon – Flórára:

Flórám az én Amerikám.

A harmadik rész, a lezárás ismét felemelkedik – a világtól való búcsú, sőt a világon túlira, azaz a túlvilágra való utalás egy, az *Eszmélet* előzményeire hasonlító képsorban jelenik meg:

Elenyésztek a régi partok...

– mintha, az ugyancsak az *Argonautákban* megjelent Honti János-tanulmányban említett Halottak Szigete, az Ile du Sein felé indulna

el. De azután, mintha ő maga is megrettenne saját magától, egy
viccel üti el:

*szerelemért csalog, ölk –
bár lehetőleg korrekt módon.*

Nem állt össze egységgé a szöveg – egyes elemei árulkodnak arról:
mi kavargott benne akkor, mi várt megfogalmazásra, mivel küzdött.
Bizonyos, a Flóra-szerelem emlegetése itt már valóban csak üres
klisévé vált.

Tudod, hogy nincs bocsánat

A nyári hónapok egyik legfontosabb verse a *Tudod, hogy nincs
bocsánat*.²⁰¹

*Tudod, hogy nincs bocsánat,
hiába hát a bánat.
Légy, ami lennél: férfi.
A fű kinő utánad.*

*A bűn az nem lesz könnyebb,
hiába hull a könnyed.
Hogy bizonyosság vagy erre,
legalább azt köszönjed.*

*Ne vádolj, ne fogadkozz,
ne légy komisz magadhoz,
ne hódolj és ne hódíts,
ne csatlakozz a hadhoz.*

²⁰¹ Elemzése: Németh G. Béla e vers elemzésével alapozta meg az önmegszólí-
tó verstípusról kialakított elméletét. (ItK 1966.), s így mintegy új szakaszt nyitott a
kései József Attila megértésében. Elemzését l. Németh G. [255] 138–168.; Sajó: „A
lét dadog...” [19] és uó: Költőnk és korunk [206]; Szegedi: Lelkedet érzed [215]
49. Legújabbban: Janzer [166]. L. még Rába [285]. Legújabbban vitatja, ill. árnyalja
Németh G. megállapításait Kulcsár Szabó Zoltán: A „Te” lírai emlékezetének kér-
déséhez (előadás, sajtó alatt).

*Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne lesd meg.
S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vesd meg.*

*Emlékezz, hogy hörögtél
s hiába könyörögtél.
Hamis tanúvá lettél
saját igaz pörödnél.*

*Atyát hivatál elesten,
embert, ha nincsen isten.
S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.*

*Hittél a könnyű szóknak,
fizetett pártfogóknak
s lásd, soha, soha senki
nem mondta, hogy te jó vagy*

*Megcsaltak, úgy szerettek,
csaltál s így nem szerethetsz.
Most hát a töltött fegyvert
szorítsd üres szívedhez.*

*Vagy vess el minden elvet
s még remélj hű szerelmet,
hisz mint a kutya hinnél
abban, ki bízna benned.*

Mind az ÖM 2., mind az ÖV 2. az 1937. nyár végi, szeptember eleji versek közé helyezi, elsősorban azért, mert a Szép Szó szeptemberi számában jelent meg. Illyés Gyuláné azonban úgy emlékezik, hogy június 28-án egy Duna-parti sétán a költő már felolvasta – akkor még az öngyilkosságra utaló két sorral végződött –, legközelebb toldotta meg egy új, bizakodó szakasszal: „Vagy vess el minden elvet / s még remélj hű szerelmet”. Ignotus Pál is a Siestába való beszállítása előtti napokra teszi a vers végleges leírását. — „Kevéssel ezelőtt hallottam tőle versét, amelyen még farigcsált...”²⁰² A *Tudod, hogy nincs bocsánat* tehát június végén, július elején keletkezett.

²⁰² Illyésné [159] 49., Ignotus [153] (1948. szept. 16.)

Az időpont annál is lényegesebb, mert a *Tudod, hogy nincs bocsánat* mintegy az utolsó versek előtti vers, összefoglalja, mérlegre teszi egész életútját. Leltár-vers, de még inkább talán végrendelet-vers – még kettős befejezéssel, egy tragikussal és egy reménykedővel. Már azon a hangon szól, mint a legutolsó – azon az elkeseredett, de iróniával teli, a halál mezsgyéjén is játékos hangon, mint majd egy fél év múlva a *Karóval jöttél*.

A *Tudod, hogy nincs bocsánat* – jambikus heteseekben, aaxa rímképletben – mintha, nagyon távolról, a *Tiszta szívvel* heteseit visszahangozná más belső tagolással, más rímképlettel. „A ragrimekig egyszerűsített rímelés, a párhuzamos és ellentétes mondatképletek végtelenül egyszerűre s áttetszőre tisztult, egymást fokozó váltakozásritmusa, a gondolatritmus folytonos szerkezeti jelenléte aztán még felfokozza s az egésznek biztosítja a szentenciozitást... S anélkül mindezt, hogy például az egyhangúság veszélyét idézné föl...”²⁰³ Hozzáteszem: szentenciózus, végső igazságokat leszögezõ, de ironikusan játékos is.²⁰⁴

Németh G. Béla kitünõ elemzése arra épül, hogy a versben van egy „alapmondat”: a „Légy, ami lennél: férfi” – s mintegy e köré épül az egész vers, ezzel van függõségi viszonyban. Janzer Frigyes szerint: a férfikép megvalósíthatatlansága már benne rejlik a „szabálytalan” grammatikájú mondatban. A „légy” és a „lennél” között átjárhatatlan fal van. A „lennél”-nek ugyanis feltételei vannak.²⁰⁵ A másik nagy versformáló elem a szilencium – az elhallgatott, látszólag hiányzó, ki nem mondott részek, amelyek az igazi távlatot adják a versnek. Ilyen sokat jelentõ csend van mindjárt a 3. és a 4. sor között:

A fű kinõ utánad.

A férfi – a felnõttlét – motívuma a versben: József Attila évek óta kísértõ eszménye és rettegése egyúttal,²⁰⁶ itt is többértelmű, jelentheti a szexuális értelemben érett, hódító férfit, és jelenti azt a

²⁰³ Németh G. [255] 161–162.

²⁰⁴ Ezt az iróniát emeli ki *Sajó* [19] 213. skk. is.

²⁰⁵ Janzer [166] 909.

²⁰⁶ A férfi-motívum részletes elemzését l. Janzer: i. m. 895. skk.

soha el nem ért embereszményt, amelyet már az *Eszmélet* X. szakaszában felvázolt. Németh G. Béla úgy fogalmaz, hogy különféle szerepeket vet el, amelyeket már egyszer kipróbált. Janzer Frigyes szerint: „A vers lineárisan bontja ki a férfi és az ő világának képét... A férfi-kép, a férfi-volt szoros függési viszonyban van a bűnnel, azzal a bűnnel, amelyet immár évek óta keresett és nem talált, — a bűnnel, amely mintegy meghatározza egész életét, amely mintegy ismeretlen hatalommá válik, amely őt irányítja.” Rába György szerint: „...József Attila bűn-képzését, sőt Kafkához fűződő szálait a *Tudod, hogy nincs bocsánat* világítja meg legjobban — éppen bonyolultsága útján. Nemcsak a fölmentés lehetetlenségét, hanem a beismerő vallomás szükségyszerűségét is hirdeti, mert segíthet, noha nem enyhítő körülmény, a vádlotton: *Hogy bizonyosság vagy erre, / legálább azt köszönjed.* [...] Azonosulnia kell az emberiséggel, és se hörgéssel, se esdekléssel nem szabad tiltakoznia a törvény ellen.” Rába analógiának *A per* egyes jeleneteit említi.²⁰⁷ Vádlott, felmentés, per — a *Tudod, hogy nincs bocsánat* szinte már jogi szöveg. Folytatása, újraírása a be nem fejezett kísérletnek, az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* címűnek. Szókincse, fordulatai, egész mögöttes képzethálója — egy tárgyalás színterére utalnak: „bizonyosság”, „ne vádolj”, „hamis tanúvá lettél / saját igaz pöröd-nél.”

A per természetesen önmaga ellen folyik; erről a harmadik versszak beszél. Elkeseredett elszánás a megváltozásra — látszólag ezt sugallják a sorok: „Ne vádolj, ne fogadkozz...”. Voltaképpen az ellen küzd most, ami éppen életének lényege: „ne csatlakozz a hadhoz” — bár éppen ezt tette egész életében. Már ugyanaz a radikális, húsbavágó elszámolás, addigi értékeinek megtagadása, ugyanolyan „fordított önéletrajz”, mint a *Talán eltűnök hirtelen* keserű sorai. Egy sajátos új emberkép is megjelenik — kényszerűségből felvett magatartás, vagy a végső rezignáció jele már?

*Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne lesd meg.*

²⁰⁷ Rába [285] 1710.

A negyedik versszakot, mintegy a vers első felvonása végét többször átírta. Az egyik kéziratban így szerepel:

*S ezt az emberiséget
magaddal együtt vedd meg.*

Ignotus Pál szerint utóbb ezt írta volna:

*S ezt az emberiséget
hisz ember vagy, szeresd meg.*

„– Minek ez? – kérdeztem.

– Szeretjük egymást – felelte földöntúli szárazsággal. – Minek hazudni, szeretjük egymást.

Én úgy éreztem, a versnek azon a helyén ez »túlzás« volna. Megtörné eszmemenetét, ellágyítaná a leszámolás ridegségét, melynek pedig töretlennek kell maradnia az utolsó versszakig; már csak azért is, hogy ott annál hirtelenebbül törjék, amint odaér, hogy »még remélj hű szerelmet...«

Szótlanul visszavette kezemből a papírlapot, kihúzta a »szeresd meg«-et, fölébe írta a »ne vedd meg«-et. Mindvégig a »hadd teljék örömed benne« arckifejezéssel.²⁰⁸

A második rész, az 5. szakasztól újabb rövidített önéletrajz, önelszámolás – a leltár típusú versek rokonságába tartozik.

„Emlékezz” – kezdi, és itt előbb az Edit-korszak verseire s érzelmi kiszolgáltatottságára, majd az apa–eszmény–istenkeresésre utal, s minden eddiginél tömörebben, fájdalmasabban, ugyanakkor kihívó-ironikusan intéz el egy hosszú folyamatot:

*S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.*

Barátait és pártfogóit is vádolja – óhajként, hiányként, deficitként megint ifjúsága tér vissza. A „Ti jók vagytok mindannyian” jóságkívánása:

²⁰⁸ Ignotus [153] (1948. szept. 16.) L. még [153a] 236–237.

s lásd, soha, soha senki
nem mondta, hogy te jó vagy

Egy paradoxon, oximoron, egy kereszt, illetőleg olló alakú szerkezet:

Megcsaltak, úgy szerettek,
csaltál s így nem szerethetsz.

– vezet be az öngyilkosság kijelentését.

A végső szakasz – mintha „lelőgna” a versről – egy már akkor hiábavaló remény tétova megidézése.

A *Tudod, hogy nincs bocsánat* is tele van utalásokkal. Válasz Petőfi „Ha férfi vagy...”-ára, ugyancsak az ő rímei térnek vissza az első versszakban, a „könnyed”–„köszönjed” előzménye a *Csalogányok és pacsirtákban*:

Ál lelkesülés, gyáva könnyek!
Miket nekik meg nem köszönnek. –

De ezek a rímek Kosztolányira is utalnak, a *Boldog, szomorú dalra*.²⁰⁹

Németh G. Béla elemzése mutat rá, hogy Kosztolányi *Számadásá*-nak ellendarabjaként is olvasható.

Bizonyos – amint Németh G. Béla rámutatott elemzésében –, a vers a személyiség válságának 30-as évekbeli általános európai jelenségkörébe tartozik, – mint különben József Attila egész érett és kései költészete is. Rába György és Janzer Frigyes is analógiákra, rokon jelenségekre figyelmeztet. Kierkegaard, Heidegger, a későbbiekből Camus idézhetők itt, s valóban ez a vonulat alkotja a vers rokonságát. De közelebről is: a kései Kosztolányi, az érett Füst Milán és József Attilához legközelebb: Szabó Lőrinc ugyanezt a válságot élék át. Janzer Frigyes elemzésében Szabó Lőrinc *Boldok* című versét idézi: amelynek még kemény formája is emlékeztet a József Attila-versre:

²⁰⁹ L. László [214] 275., uő [212] 159–160.

Hogy más is voltam, nem segít,
hogy más is leszek, nem vigasz;
hogy tisztább voltam, tévedés,
hogy tisztább vagyok, az is az.

...

Magányom koronás ura,
mint minden féreg, vagyok én;

Júliusi Flóra-versek

Az 1937. júliusi versek közé tartozik kettő, amely a Flóra-versek harmadik csoportjába sorolható. Sajátos, ámbár lélektanilag érthető módon – az Edit-versek hangjához, tónusához közelítenek ezek az átkozódó, fenyegető szerelmes versek. Ilyen a *Ha nem leszel...* kezdetű – melyben már játékos fenyegetés és a szerelem megszűnésének lehetősége, bizonyossága is benne van.

*Ha nem leszel most azé, ki szeret,
majd leszel akkor másé.
Egy ország porába irom neved.
Vigyázz, belőled is lehet
N. Pálné, X. Tamásné.*

*Ne méricskélj, ne latold magadat.
Ölj öledbe, ha kellek.
Vagy fölkelj s falhoz veti a harag,
mint a részeg a poharat,
e szesztelen szerelmet.*

Feltételes módú, képzelt jövőben játszódik, de a zárókép pontos kíméletlensége már fenyegető jellegű.

A *Ha nem szoritsz...* kezdetű – mintha a *Majd megöregszel...* című Edit-versnek lenne a párja a Flóra-versek között.

*Ha nem szoritsz úgy kebeledbe,
mint egyetlen tulajdonod,
engem, míg álmodol nevetve,
szétkapkodnak a tolvajok
s majd sírva dőlsz a kerevetre:
mily árva s mily bolond vagyok!*

*Ha minden percben nem kecsegtetsz,
hogy boldog vagy, mert nekem élsz,
görnyedő árnyadnak fecseghetsz,
hogy gyötör a magány s a félsz.
Nem lesz cérna a szerelmedhez,
ha úgy kifoszlik, mint a férc.*

*Ha nem ölelsz, falsz, engem vernek
a fák, a hegyek, a habok.
Én úgy szeretlek, mint a gyermek
s épp olyan kegyetlen vagyok:
hol fényben fürdesz, azt a termet
elsötétítem – meghalok.*

Feszés strófaalkotású, 9–8-as jambussorok, ababab rímekkel összefűzve – néhány találó hasonlattal. Ami igazán megdöbbentő, az ennek a szinte mellékesnek írt versnek a záróképe:

*Én úgy szeretlek, mint a gyermek
s épp olyan kegyetlen vagyok:
hol fényben fürdesz, azt a termet
elsötétítem – meghalok.*

Nemcsak a kísérő gyermekkép – ezúttal a halállal összekapcsolva –, voltaképpen ez is az öngyilkosság egyfajta bejelentése. A terem elsötétítése – ez a színpadi vagy operai jelenet belső térben – nagy távlatú s ugyanakkor félelmetes képe a közelgő halálnak – a túlvilág megidézése.

„Túlvilági” versek

Az 1937 júliusában írt versek egy csoportja már „túlvilági” vers, mintha már a halálon túlról íródtak volna – ugyanakkor mindegyikben rejtezik valami sajátos könnyed lebegés, fájdalmas búcsú is. A halál előtti felemelkedés, az utolsó nagy összefoglalás szépsége és

kísértetiessége emlékeztet Mozart *Requiemjére*, az utolsó Beethoven-kvartettekre:²¹⁰ és ismét, Kosztolányi nagy búcsúverseire.

Ezeknek a túlvilági, búcsúzó verseknek sora a *Könnyű, fehér ruhában* cíművel kezdődik, amelyet Ignotus Pálnak ajánlott – a Szép Szó július–augusztusi számában jelent meg.²¹¹

*Mindent, mi nem ennivaló,
megrágtam és kiköptem.
Magamtól tudom, mi a jó
s hogy egyszemély, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.*

*És tudom, mint a kisgyerek,
csak az boldog, ki játszhat.
Én sok játékot ismerek,
hisz a valóság elperog
és megmarad a látszat.*

*Nem szeretnek a gazdagok,
míg élek ily szegényen.
Szegényeket sem izgatok,
nem állok én vigasznak ott,
ahol szeretni szégyen.*

*Megalkotom szerelmemet...
Égitesten a lábam:
elindulok az istenek
ellen – a szívem nem remeg –
könnyű, fehér ruhában.*

Nem kétséges: Kosztolányi versére (*Most harminckét éves vagyok...*) játszik rá, belőle indul ki:

²¹⁰ A Beethovennel való összevetésre I. *Szőke* [362]. Szabolcsi Bence Beethoven-elemzéseire támaszkodva, az op. 135-tel, ill. a IX. *Szimfóniával* lát magatartásbeli, sőt formálási rokonságot.

²¹¹ Elemzése: *Angyalosi*: Költőnk és korunk [206]; *Szigeti L.* [353] 203–206.; *Marno* [236].

Most harminckét éves vagyok.

Nyár van.

...

és lassan

mentem fehér ruhában a

lugasban.

Kosztolányira utal a második versszak kezdő hasonlata is: „Én tudom, mint a kisgyerek”. Eddig a *gyermek*ről szólt – így egyenes utalás ez *A szegény kisgyermek panaszaira*.

De a harminckét éves József Attila távolról sem boldog. Játékosan, rímbravúrokkal, elringató formában (abaab rímképlettel 8–7–8–8–7-es jambusokkal) – kétségbeesetten leszámol az egész eddigi élettől, és közelgő halálát jelenti.

Mindegyik versszaka egy-egy illúzióval, reménnyel számol le. Az első versszak a nagy, megváltást ígérő elméletek (a népi, a marxista, a freudi, a liberális) együttes „kikóstelése” – jellemző módon a kényszeres evés, régi betegsége szolgál a hasonlat anyagául. Végletes kiábrándulást fejez ki a játékos gyermekkorra utaló hasonlattal: „egyremegy, szappangolyó, / vagy égbolt van fölöttem”. Angyalosi Gergely szerint²¹² ez is a gyermek világérzékelése, és József Attila itt a felnőttekkel szemben a gyermekek mellé áll.

A gyermekhasonlat folytatódik a következő szakaszban is – hogy még egyszer elmondhassa a „jó szóval oktasd, játszani is engedd” hitvallását. Az eredmény immár csak a látszat, szerep, a külszín. A játék is hiábavaló már.

A harmadik versszakban is illúziót ad fel, a szegényekért való kiállását, mint a *Szállj költemény*...ben, a dichotomikus világ – a szegények és gazdagok világa egyaránt kiteszítja.

A következőtetés: először a szokott nemtörődöm, „felnőtt”, álcinikus gesztust választotta volna:

*Zsömlémre még vajat kenek,
bekapom s visz a lábam.*

A végleges szöveg – mégiscsak a Flóra-szerelem idején, még ha annak kilobbanásakor is, íródik a vers – így hangzik:

²¹² Angyalosi [206] 363.

*Megalkotom szerelmemet...
Égüsten a lábam:*

Majd – nagy színpadi-operai-mitológiai gesztussal – az istenek elleni felvonulás következik – lélegzétvételyi szünet: áthajlás jelzi a meghökkenést:

*elindulok az istenek
ellen – a szívem nem remeg –
könnyű, fehér ruhában.*

Ez a ruha már nem a 32 éves Kosztolányi fehér nyári ruhája, hanem a halálba indulók fehér palástja,²¹³ „áldozati öltözet” (Angyalosi).

Halálba hívó, kiábrándult vers, „a halált kívánja megölni” – írja Marno János –, behízselgő, ugyanakkor feszes ritmussal és bájos képekkel, pontos versmondattal.

Talán e vers szomszédságában született a *Könnyű emlékek...* kezdetű, életében ugyancsak meg nem jelent vers.²¹⁴

*Könnyű emlékek, hová tüntetek?
Nehéz a szívem, majdnem zokogok.
Már nem élhetek meg nélkületek,
már nem fog kézen, amit megfogok.
Egy kis játékot én is érdemelnék –
libbenjetelek elő, ti gyöngé pillék!*

*Emlékek, kicsi ólomkatonák,
kikért annyira sóvárogtam én
s akiknek egyengettem szuronyát –
törökök, búrok, gyűlletek körém!
Kis ágyúk, ti is álljatok föl rendben!
Nehéz a szívem. Védjetelek meg engem!*

Képzelt és valódi játékok, gyermekkori emlékek vonulnak fel. Ezúttal keresi, kívánja, hívja őket – támasznak a világ elidegenedettség, a szenvedés és a magány ellen.²¹⁵ Lehet, hogy korábbi

²¹³ Vagy talán sógora halálakor láthatta a zsidó halottak fehér halotti ruháját, a kvitlit?

²¹⁴ Az ÖM és az ÖV is 1937 őszére teszi – az ÖV felveti, hogy talán még 1936-os is lehet.

²¹⁵ Így értelmezi a „már nem fog kézen, amit megfogok” sort: *Erdődy* [93] 613–614.

vers, mert itt még nosztalgikusan sóvárog a soha nem létezett emlékek után, de az is lehet, hogy ugyanannak a halálközeli hangulatnak egy enyhültebb pillanata.

Van olyan kései Flóra-vers, amely a kísértetiesbe, a halálosba megy át. Ilyen *Az árnyékok...* kezdetű, amely szintén július végi lehet.

*Az árnyékok kinyúlanak,
a csillagok kigyúlanak,
föllobognak a lángok
s megbonthatatlan rend szerint,
mint űrben égítést kering
a lelkemben hiányod.*

*Mint tenger, reng az éjszaka,
növényi szenvedély szaga
fojtja szoruló mellem.
Végy ki e mélyből engemet,
fogd ki a kéjt, merítsd szemed
hálóját mélyre bennem.*

Mi teszi olyan baljóslatúvá, olyan halálossá? Két rendkívül arányosan és pontosan megszerkesztett, spondeuszokkal lassított, méltóság teljes zengésű versszak — a véglegesség és a végzetszerűség jelzésével. Talán a szokatlanul hosszú, 2–3 szótagú rímek, talán az első rész hosszú szavai: „megbonthatatlan rend” — valószínűleg József Attila költészetének egyik leghosszabb szava. A második versszak rövidebb szavakból álló, izgatottabb menetű. Ebben a versben is a mélység és magasság ellentéte uralkodó — a mélyből kellene a lírai ént kiemelni. — Az egyik legszebb József Attila-hasonlat érzékelteti ezt a mélységet.

Mint tenger, reng az éjszaka,²¹⁶

²¹⁶ A vers vázolata — a korra oly jellemző űr-motívummal:

*Miként a tiszta űrben a világok,
lebeg keringve bennem a hiányod
majd árnyék leszek s te szorongva félsz:
óh hát ne hagyj meghalnom, amíg élsz.*

A csőd, a halál, a vég bejelentése legkísértetesebb verse, melyet valószínűleg 1937 júliusában, a Siestában való beszállítása előtt írt több változatban.²¹⁷ Egyik változata *Majd...* címmel a Szép Szó július–augusztusi számában jelent meg.

*Majd eljön értem a halott,
ki szült, ki dajkált énekelve.
És elmulik szívem szerelme.
A hűség is eloldalog.
A csöndbe térnek a dalok,
kitágul, mint az űr, az elme.
Kitetszik, hogy üres dolog
s mint világ visszája, bolyog
bennem a lélek, a lét türelme.
Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok.
S majd összeszedi a halott,
ki élt, ki dajkált énekelve.*

Mindegyik szöveg alapeleme, szorongató képze: a csend és a halál.²¹⁸

Talán az a hétsoros – rondó? – volt a vers csirája, amely kéziratban maradt, és amelyet az ÖV 2. [*Majd csöndbe fagynak a dalok...*] címmel közöl. Az *a-o* rím („a dalok–meghalok”) mély hangú, baljóslatú, ötszörös ismétlése, a 8–7-es sorok enyhén anakreontikus lejtése határozza meg az alaphangot. A „csöndbe fagynak...” kezdetű sor kettős megsemmisülés – a közeli vég érzete. A későbbi szövegekből kimaradt: „Ugye jobb, hogyha nem csalok?” sor bevallása annak, hogy szerelmet, munkát úgy erőltet magára, hogy életet játszik...

Ezt a vázlatot alakítja a későbbi szövegben (*Majd...*) még kétségbeesettebbé, még halálosabbá. Megjelenik – mintha a *Szabad ötletek...* lapjairól lenne felidézve – e végső hetekben az anya – utoljára a József Attila-költészetben. Az anya – akinek már az emléke is

²¹⁷ A kialakulás különböző fázisairól l. ÖM 2. [8] 453–454. Az egyes változatok közül hármat külön szöveggént közöl az ÖV 2. [13] 396., 398., 399. [*Kiknek adtam a boldogot...*], [*Majd csöndbe fagynak a dalok...*], *Majd...* címmel.

²¹⁸ A csend motívumáról a versben: *Szigeti L.* [353] 254.

halott — érte jön: kevés kísértetesebb kép van az egész magyar irodalomban, kevés hasonló kísértetjárás:

*Majd eljön értem a halott,
ki szült, ki dajkált énekelve.*

Van valami népballadás jellege ennek a megjelenésnek — temető, halott a népballadában kel így életre.

A strófa 13 sorosra bővült — s végig két rímre van hangszerelve: a halott *a-o* rímére és egy *e-e* rímre. A halott anya megjelenése kerekezi a verset, és a közbezárt 10 sorban felsorolja a lírai ént sorban elhagyó értékeket: a „szívem szerelme”, a „hűség” és a dalok is — a csöndbe térnek.²¹⁹

A következő négy sor bonyolult — talán valóban csak a neurózis kényszerképzetével, illetőleg József Attila állapotával magyarázható — képsor: az elme válik végtelenné, „kitágul, mint az űr”, az emberi tudat csak üres héj, „mint világ visszája”, a reális világ lenyomata „bolyong” benne a „lét türelme”. A dolgok nem a maguk valóságában, hanem a beteg lélek fénytörő prizmáján át, önmaguk torzképeként realizálódnak a személyiség számára...²²⁰ A világ idegen lett, és ahogyan egy korábbi versében írta: „S mit úgy hívtam: én / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom...” (*Ki-be ugrál...*) — itt az én az űrbe foszlik már szét. Ráadásul, a test is felmondja a szolgálatot:

*Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok.*

Voltaképpen ez a végtelenül fegyelmezett, keményen szerkesztett vers az igazi búcsú az élettől — inkább végrendelet, mint a novembéri utolsó versek.²²¹

²¹⁹ *Szigeti* [353] 256–258.

²²⁰ *Erdődy* [93] 614. — Szőke György szerint ez a „gondolati központ” az „üres dolog” felé halad, ami pontosan egybeesik mértani centrumával. (*Szőke* [364] 45.)

²²¹ A harmadik változat: a [*Kiknek adtam a boldogot...*] négy sorral bővebb, ezt hol a vers elejére, hol a végére szánta, aztán elhagyta. A látszat, a „boldogság” képevel való ismételt leszámolás: a külvilág se tápláljon iránta illúziókat.

1937 nyarán néhány prózai művet is írt. Egyrészt: láthatólag behatóan foglalkozott — ismét — a régebbi magyar irodalommal, talán azért is, mert — mint említettem — Sík Sándor biztatására bölcsész-doktori disszertációt készült írni hozzá, egy magyar verstant. Ezzel is összefügghet — a szerkesztőségi munkával is —, hogy a Szép Szó július–augusztusi számába könyvkritikát írt professzora, Horváth János ekkor, a Magyar Szemle kiadásában megjelent hatalmas antológiájáról, a Magyar Versek Könyvéről.²²² Nagyon elismerő — és nagyon kritikus. Már a kezdete is: örömmel üdvözli, hogy az *Ómagyar Mária-siralommal* kezdődik az antológia, és kifogásolja, hogy Papp-Váry Eleménné *Hitvallásával* végződik: „...meglehetősen üres harsogás. Hitvallás formájába foglalt kül- és belpolitikai koncepciótlanság”.

Változatlanul hű mind szocialista, mind freudista meggyőződéséhez — ebben az írásban —, és a saját, de talán a Szép Szó közege által is inspirált, csipkelődő stílusában védi meg őket:

„De nem egy darabjával arról is számot ad ez a gyűjtemény, hogy sokan és sokszor milyen sekélyes elmével próbálták megragadni ezeket az érzéseket s hogy a valóság felszínének tündéri színjátéka helyett milyen silány képzelettel is beérte a nagyérdemű közönség. Röviden szólva, rossz versek sem hiányoznak a könyvből. Ez csak gyarapítja a könyv történeti értékét, különösen a mi historizáló korunkban, de — ha eljut a könyv minden magyar család asztalára — ezek a rossz versek, melyek jobbára középszerű közönség kedvencei és nem éppen Horváth János izlésére vallanak, talán azt a szerepet is játszhatják, amit Vörösmarty színjátékában Csongor mellett Balga játszik, esetlenségükkel fölhívhatják híveik figyelmét az igazi költeményekben kibontakozó szépségekre.”²²³

Kifogásolja azt is — a mai tudományos álláspont szerint is jogosan —, hogy Horváth János „kihagyta kitűnően szerkesztett versgyűjteményéből a népköltészetet, de fölvette belé műköltők elter-

²²² ÖM 3. [9] 188–192. — Horváth Jánoshoz fűződő viszonyáról l. Szabolcsi M. [332a] 11–13.

²²³ ÖM 3. [9] 189.

jedt ú. n. népdalait. Ezt rosszul tette.” Vitatkozik Horváthtal, éppen saját irodalomfogalmának segítségével, s így állapíthatja meg: „ebben az esetben Horváthnak nem sikerült a történeti és az esztétikai szempontok egyesítése”.

Nem állja meg, hogy már kidolgozott társadalomelméletét — az anyagi világ változásainak és az ösztönöknek a fontosságát — ne fejtsse ki:

„Végül a XVIII. században a reformáció vallásos ellenhatását is legyőzte végképpen a felvilágosodás és a »magyar nyelvűség, világosság, poétaság« jelszavait győzelemre vitték Bessenyeiék. Velük kezdődött a tulajdonképpeni nemzeti irodalom, mert, mint H. J. mondja, a »nemzetiség ösztöne adott szárnyat teoriájuknak«. De azt kérdezhetjük, miért szunnyadt addig ez az ösztön és mi ébresztette fel ekkor, vagyis milyen változás ment végbe a valóságban, amely lehetővé tette az ösztön érvényesülését? H. J. erre nem felel, de nem is felelhet senki, aki a szellemi élet alapjának nem az anyagit tekinti, a műveltség alapjának nem az anyagi termelést tartja és nem az anyagiakban megvalósított emberi öntudatosságnak és ösztönösségnek, végső fokon a testi szervezettel adott, testi valóságra irányuló ösztönöknek, az éhségnek és szerelemnek, a jelenlévő anyagi, természeti, társadalmi, politikai feltételek között lejátszódó megnyilatkozásaként ismeri föl a művelődést. Az anyagi világ változásai nélkül nincsen történés a szellemben, s a termelés története nélkül nem érthetjük a kultúrákat. Mialatt az utazó álmodozik, halad a vonatja, mialatt a költők énekelnek, és uralkodnak a királyok, mélyreható változások esnek a termelésben, hogy majd elismertetésüket követeljék a szellem előtt. Vajon miért lép föl egyáltalában az egyéniség követelménye az irodalomban, mint második fejlődési szakasz, Bessenyeiék után, ha nem az egyéni vállalkozású kapitalista szellemi képviselője?”²²⁴

Végül: egy „közöls”-re vonatkozó Horváth János-mondatot igazít helyre, illetőleg egy példáját korigálja.

Izgatja változatlanul a verstan. Erre vall az ugyanebben a számban megjelent metrikai írása, az *Ütem és fogalom*.²²⁵ Egy sorozat

²²⁴ I. m. 190.

²²⁵ I. m. 269–271.

első részének szánta „Folytatom” jelzéssel, de már nem folytatta. Egyébként Csokonai *Egy tulipánhoz* című verse ritmizálásáról van szó, vitatkozik azokkal, akik a hangsúlyos verselés szabályai szerint vagy értelmi tagolódáshoz igazodva keresnék a vers dallamát. Ez utóbbi olvasási mód szerinte rokon a Gábor Ignác-féle dallamolvasó elvvel, „amely egyeduralomra tör – különösen Ady óta – újabb költészetünkben, amelyet rejtélyes ragaszkodással meg nem unnak jambusoknak nevezni versmértékHITELESÍTŐ hivatalainkban.” Ő viszont a Csokonai versét így ritmizálja:

○○--/○○--
 ○○--/○○--
 ○○--/○○--
 ○○--/○○--

Ezzel zárja a jegyzetet: „Időmértékben írt verseim alá én a jövőben odajegyzem az olvasás jeleit.”

Ezt ugyan nem tette meg, de ez a néhány megjegyzés világot vet metrikai gondolkodására, dallamosságának, az éles ritmusok keresésének tudatos voltára.

Verstani gondolkodásának további forgácsa az a két jegyzet, amelyet az ÖM 3. Kisebb töredékek, feljegyzések (4) és (5) szám alatt közöl.²²⁶ Ezek közül az egyik az időmértékes vers s a hangsúly együttes érvényesüléséről ír: „Versünk valódi zenéjét minden esetben a kettő ölelkezése teszi”, az, amit utóbb „szimultán ritmusnak” vagy mérték-kapcsoló verselésnek neveztek. A másik jegyzetben a verset „értelmes zenei szöveg”-nek nevezi, és így konkludál: „...az a legokosabb, ha időmértékesnek csak azt a verset nevezzük, amelyben tiszta időmértékképlet ismétlődik periodikusan. Minden más verset hangsúlyosnak kell tekintenünk, beleértve a szabad-verset is, ha ugyan az versnek nevezhető.”

Saját metrikai gyakorlatára is fényt vetnek e jegyzetek, és egy új metrika körvonalait is sejtetik. Ez már nem készült el.

Egy másik, fontos politikai kérdésben is hallatja szavát e nyáron. Éspedig „az új népies irány”, azaz a Márciusi Front kérdésében. A

²²⁶ I. m. 272–278.

csehszlovákiai Moravska Ostravában megjelenő, kommunista irányítás alatt álló Magyar Nap c. napilap 1937. július 26-i száma közli a Figyelő rovatban József Attila nyilatkozatát: a *Van-e szociológiai indokltsága az új népies iránynak?* címmel feltett kérdésre.²²⁷

Már korábban nyilatkozott – névtelenül – a Szép Szó nevében a Márciusi Frontról. A Márciusi Front főként az ún. falukutatóknak, íróknak, haladó értelmiségieknek a mozgalma. Hivatalosan 1937. március 15-én alakult meg, a Nemzeti Múzeum lépcsőin tartott gyűléssel, ahol Féja Géza, Kovács Imre és Zilahy Lajos beszéde után egy 12 pontból álló programot fogadtak el. A Márciusi Front tevékenysége az 1937. március 15-i zászlóbontás után lényegében csak ugyanazon év októberében, a makói tanácskozás után indult meg erősebben. A Márciusi Front kétségtelenül a két világháború közti egyik legjelentősebb demokratikus megmozdulás, egyúttal a népies írók legnagyobb szabású politikai akciója volt.²²⁸

A Szép Szó 1937. áprilisi számában *Szerkesztői üzenetek* címen olvasható a néhány sor: „Az Egyetemi Kör március 15-i gyűlésén elfogadott 12 pont a mi véleményünk szerint is alkalmas arra, hogy a magyar ifjúságot a haladás szolgálatába állítsa. Azok a bátor fiatalemberek, akik e mozgalomban résztvesznek, meleg rokonszenvet és támogatást érdemelnek.”

József Attila egy másik, kéziratos jegyzete²²⁹ azért árnyaltabbá teszi a képet:

„Erre a múzeumi gyűlésre én nem mentem el. Nem mentem el, bár talán szívesen meghallgattam volna Féja Gézának, ennek a lobogó tűző igehirdetőnek (új köre ennek mutatja), magyarán szólva fanatikus propagandistának fölhevült szavait és nem tartottam Kovács Imrétől sem. Főszónoknak azonban Zilahy Lajos ígérkezett – s vajon érdemesnek gondolhattam-e, hogy az új szellemi front Führérének valótnan eszméihez csínt és tüzet adjak a lelkemben személyes jelenlétemmel?”

²²⁷ L. i. m. 192–193. és jegyzet: i. m. 420–421.

²²⁸ A tevékenységéről s programjáról írt igen nagy irodalomból l. többek között: *Féja Géza* Márciusi Front. Válasz, 1937. jún.; a mozgalom Híd c. lapjának 1937. dec.-i és 1938. márc.-i számai; *Mit kíván a magyar nép?* Válasz, 1938. márc.; *Salamon Konrád*: A Márciusi Front. Bp. 1980.; *Pintér István*: A Márciusi Front. Bp. 1987.

²²⁹ ÖM 3. [9] 274.

Tegyük hozzá: majdnem biztos, hogy az ugyancsak a Szép Szó-ban megjelent másik szerkesztői üzenet, amely Veres Péter mellett foglal állást, is tőle való.²³⁰ Ehhez képest a júliusi nyilatkozat sokkal fenntartásosabb, távoltagebb. Történeti fejtegetéssel indít, tagadja, hogy a Petőfi-féle népiesség ma folytatható lenne, az a nemesi társadalommal szemben álló irodalmi és politikai mozgalom volt. Ma azonban: „A nemesi társadalom helyére azóta a polgári társadalmi rend lépett. Ebben a rendszerben a nép fogalma teljesen romantikussá vált, azt mondhatjuk róla, hogy érzelmi hagyomány. Társadalmi viszonylatban tiszta, vagy ha úgy tetszik, tisztább fogalmak birtokába jutottunk, szabatosan szólva: határozott képzetünk van a tőkés termelési módon alapuló polgári társadalmi rend szerkezetéről, az osztályokról. Már most, ha pontos fogalmakkal fel van fedve a mai társadalom logikája, semmiképpen sem nevezhető forradalminak, vagyis korszerűnek, de úgy is mondhatnám: korszerűnek, vagyis forradalminak egy olyan fogalomhoz (a néphez) való visszatérés a szellem terén, amelyben csupán a múltba menekülő regényes ízlés érez forradalmi zamatot, hiszen csak a múltba menekülő érezheti mainak azt, ami akkor volt korszerű. Ezért, ha a népiességünk legkiválóbb jóhiszemű képviselői tiltakoznak is ez ellen, »völkisch«-hangokat, vagy legalább is felhangokat kell az új népies együttestől hallania annak, aki tudományos szocialista iskolázottsággal szemlélődik irodalmi életünkben.”²³¹

Elhatárolódás is van benne, sértődöttség is. „...az új népiesség képviselőivel való viszonyunk nem nevezhető rendkívül szívélyesnek. Megjegyezhetem, hogy ez nem rajtunk múlik; ők azok, akik úgy látszik nem tudják megbocsátani, hogy annak idején gyöngének bizonyultak, elvesztették fejüket, mi pedig helyünkön állottunk, sőt megtámadtuk őket, jöllehet, fiatal irodalmunknak legismertebb tagjai álltak össze az »Új Szellemi Front«-ba”²³² — írja a cikkben. Valószínűleg e rész előzménye az a néhány soros fogalmazvány, amely Cserépfalvi Imre tulajdonában van: „Akkoriban az a gyanú

²³⁰ Így Péter [270].

²³¹ ÖM 3. [9] 192–193.

²³² I. m. 193.

fészkelődött a szívemben kényelmetlenül, hogy az új szellemi frontba gyenge lelkű törtetőök álltak össze s e gyengelelkű törtetőök éppen társaink, költők és írók, vagyis majd olyan férfiak, akik velünk együtt a magyar szellem fontos alakjaiként jelennek meg a jövőendő szeme előtt. Gyenge lelkűnek gondoltam őket, mert úgy látszott, hogy múltjuktól emelt talapatuk a kormányelnök feketekávéjának gőzében majdnem zajtalanul omlik össze.”

A Szép Szó és köre akkoriban már mind a népiektől, mind a háttérben lévő kommunistáktól, tehát a Gondolattól elhatárolódott — bizonyos szempontból elszigetelődött. Ignotus Pál Az író beleszól című folyóiratban *A baloldali mazochizmus* címmel írt egy cikket, ebben a baloldalt mazochizmussal vádolta, amiért támogat „minden reakciós akarnok”-ot, „minden horogkeresztségben megfürdött szószátyárnak”, „ujjongással bocsátják rendelkezésére hasábjait” — ha néha „nagy kegyesen” el is ismerik, hogy „a zsidó is lehet tisztességes, a proletárnak is van joga emberi életre...”. Bálint György a Gondolat 1937. május–júniusi számának első cikkében²³³ a Gondolat nevében magára veszi a vádat, és megvédi a Márciusi Frontot, hangsúlyozván, hogy nem azonos az Új Szellemi Fronttal. De a bizalmatlanság továbbra is megmarad, a Szép Szó például sorozatosan bírálja Veres Pétert „fajvédelmi” írásai miatt. A népi–urbánus ellentét későbbi, még tragikusabb szakasza készül itt elő.

A Szép Szó körének távolságtartóbb álláspontja jellemzi József Attila cikkét is, hiszen az általa kívánt és jelzett „nép-arcvonal” Magyarországon nem jött létre.

A Magyar Nap cikkét július 20. körül írhatta, ugyanakkor, amikor a *Könnyű, fehér ruhában* vagy a *Majd...* mindenből kiábrándult sorait. Kínlódva és önmagával harcolva, de megpróbálta megőrizni elméleti-történelmi tisztánlátását, sőt racionalizmusát és történelmi materializmusát, miközben hírt adott róla, hogy a betegség és a mélységek már végső pusztulással fenyegetik.

²³³ *Bálint György: Baloldali mazochizmus vagy szekta-demokrácia? Gondolat, 1937. máj.–jún. 137–139.*

1937 nyarán fokozatosan romlott József Attila állapota. Hadd idézzem azt az egyetlen tanút, egy író-taxisofőrt, aki „Névtelen Nótárius” álnéven írta meg emlékeit ez időről.²³⁴ Néhány versét vitte el a Szép Szó szerkesztőségébe – onnan a Káplár utcába irányították.

„A házmesterhez fordultam, aki az alagsorba utasított: ott lakik a költő.

Leballagtam az alagsorba s a megadott számú ajtón becsöngettem. Éleset csöndült a csöngő; végigtáncikált a visszhangos alagfolyosón s azután megint csönd. Lompos farkú, lihegő nyelvű csönd, mint valami heverő, nagy farkaskutya a nehéz nyárban. Az ajtó mögött azonban sok percig senki sem mozdult s én már lassan fordultam, hogy így eredménytelenül térjek vissza kedves taxikocsimhoz, amikor egyszerre csak csoszogó lépteket hallottam az ajtó mögül, kulcs vaksi kaparászását a zárban, s az ajtó lomhán tárulván, József Attila ott állott a nyílásban. Először láttam, mégis tudtam: ő az. Barna haja ijedt sörteként ágaskodott fején, veres bajusza fáradtan lógott a száján s szép, barna szeme zavarodottan tekintett rám, idegen emberre. Valami foszlott, világos színű házivacak takarta sovány kis testét, lába ronda papucsban lilás-veresen fázkódott a kövön.

Halk szóval, szinte diákos szurkolással kértem elnézést az alkalmatlankodásért. Olyan voltam, mint az alkalmaztatásért gügyögő kisinás, pedig egykorú, pontosan egykorú vagyok a költővel. Elsuttogtam, hogy verseket hoztam – ezt a műveletet igen utáltam költőket túltermelő korunkban – és nyújtottam a papírokat.

József Attila riadtan repkedtette szemét hol szemembe, hol a földre s mikor elhallgattam, szinte síró hangon felelt:

– Uram, mit akar tőlem? Én olyan rosszul vagyok... A gyomrom fáj, nagyon fáj, talán máskor...

Igaz részvétellel érdeklődtem, mi baja van, de a költő csak a fejét rázta – nem egyenletesen, hanem görcsösen – fájdalmasan és ütemtelenül és egyre mondta:

²³⁴ L. Kortársak [202] III. 1700–1705. A kötet jegyzetei szerint a szerző: Losonczy Ádám. (I. m. 2050.)

– Nagyon fáj, igazán, higgye el, nagyon fáj...

[...]

– Megvizsgálnám magát...

A költő nem felelt. Most elfordította rólam tekintetét s a falat vizsgálta. Én figyeltem őt s láttam, hogy most nem érez fájdalmat. Láttam, hogy megfélekedezett mindazokról, amikről előbb olyan fájdalmasan nyögte: nagyon fáj... Ebből a körülményből mindjárt megállapítottam, hogy itt *szervi bántalomról szó sem lehet* s rögtön meg is ragadtam a percnyi szünetet, hogy megmagyarázzam a költőnek: a kellemetlenül ható alanyi érzések és fájdalmak nem gyomorfekély vagy miegyéb, hanem *idegrendszeré túlérzékenységeinek jelei*, amelyek olyan ingereket is jeleznek, amiről az egészséges szervezet egyszerűen nem is tud.”

Cserépfalvi Imre folyamatosan kísérhette végig a költő állapotának romlását:

„...a legjobban Attila egészségi állapota aggasztott. Sokat vesztett a munkakedvéből is. Felmerült bennem a gondolat, hogy valahogyan ki kellene emelni ebből a közönyből, fásultságból. Már előzőleg, egy antológia szerkesztéséről gondolkodva, beszélgettem erről Faludy Györggyel, és Cs. Szabó Lászlóval is, aki szerzőm volt és Attilának barátja, híve, költészetét rendkívül nagyra becsülő tisztelője. [...]

Keresni kezdtem őt. Nemsokára meg is találtam a kávéházban, és ott mintegy apropóként előadtam terveimet, elképzeléseimet. Érdeklődni kezdett az antológia iránt. Említettem neki Cs. Szabót is, aki szintén bekapcsolódna ebbe a munkába. Bár Attila ekkor fizikailag igen rozoga állapotban volt, mégis megígérte, hogy a közeli napokban bejön az üzletembe, ott megállapodunk, és azt hiszi, hozzá fog kezdeni.

Másnap megjelent már a reggeli órákban, igen gyűrött állapotban, bedagadt szemekkel, s nagyon komoran üdvözölt. Az irodában szinte lerogyott a székre, és kérdéseimre, hogy mi baja? mi történt? – csak zokogott és zokogott, megállíthatatlanul. Próbáltam kínálni itallal, kávéval, de nem reagált, csak zokogott tovább. A munkatársaim ijedten nézegettek be az irodába, én pedig teljesen tehetetlen voltam. Mivel nem tudtam lecsillapítani, felhívtam Ignó Pált, s megkérdeztem, mitévő legyek? Lakására vigyem? Vagy

orvoshoz? Ignótus nem volt meglepve, mert mint mondta, Attilának az utóbbi időben voltak ilyen sírógörcei a szerkesztőségben is. Legjobb ilyenkor békén hagyni, majd elmúlik a roham. Várjunk egy-két órát.

Attila késő délutánig nem válaszolt a kérdéseimre. Nem akart sé tálni, nem akart ebédelni. Estefelé benézett hozzám az öcsém, majd jött Szabó Zoltán. Beszélgettünk, hogy ideje volna elmenni vacsorázni. Őt is hívogattuk: »Attila, nem volna kedved eljönni a Kis Pizskosba? Eszel egy jó székelygulyást, iszol egy kis sört, mindjárt helyrejössz tőle«. Végül sikerült elérnünk, hogy felállt és elmentünk mindannyian a vendéglőbe. Eleinte egész jól tartotta magát, evett, mi is vacsoráztunk, de később a síróroham visszatért. Megint tehetetlenek voltunk; én felajánlottam, hogy hazaviszem. Így is történt, az öcsém vitt el bennünket kocsival. Mikor elértünk a Káplár utcához, kicsit megnyugodott, kérte, hogy tegyük őt itt le, mi meg menjünk haza, már jól érzi magát. Megígérte, hogy másnap megint találkozunk.

Hasonló eset még előfordult párszor...²³⁵

Egy másik alkalommal:

„...A tárgyalás végén Attila megint rosszul lett. Az asztalra borult és zokogott. Igyekeztünk a tárgyalást befejezni és elindultunk a Kiadóba. Mire a Váci utcai irodához értünk, egy kicsit felengedett és szólt is egy-két szót. Odabent leültünk, még egy kis konyakot is elfogadott. Egyszer csak komoly, határozott hangon megszólalt, hogy előleget akar felvenni, nagyobb összegre van szüksége, adjak neki kerek 600 pengőt. El akar menni a Balatonhoz nyaralni, nem is egyedül, és azt akarja, hogy egyszer bőven legyen pénze. Szokatlan volt ez a kategorikus hang. Én behívtam a pénztárost, és mondtam neki: fizessen ki Attilának azonnal 600 pengőt. Átvette, megszámolta a pénzt, majd betette a tárcájába. Abban állapotunk meg, hogy azokat a könyveket, amelyeket előzőleg már kiválasztott a munkájához – egy Victor Hugo, Apollinaire és egy francia versantológia – elégnék találja, de ha esetleg lenne még valamire szüksége, majd bejön érte. Elég sápadtan, komoran távozott. Észrevettem valami különöset a hanglejtésében, olyasféle elzékenyülést, vagy

²³⁵ Cserépfalvi [80] 163–165. Ez az eset még június elején történhetett.

visszafojtott indulatot, aminek különös jelentőséget nem tulajdonítottam.

A helyzet akkor változott tragikussá, amikor este 11 óra felé telefonon jelentkezett a Luxor kávéház főpincére. Elmondta, hogy ott van a kávéházban egy úr, aki roppant különösen viselkedik – bár nem hinné, hogy részeg volna. Kérte, hogy menjek oda, mert a vendég állandóan azt kiabálja, hogy hívják oda Cserépfalvit, a kiadóját. Talán valami hozzátartozója vagyok? – kérdezte. Menjek oda azonnal. Megdöbbsentem. Rohantam a kávéházba. Ahogy beléptem, néztem széjjel, és látom, hogy bent a falnál ül Attila magába roskadva. »Mi baj van, Attila?« – kisírt volt a szeme, könnyes-vizes a gallérja és csak nézett rám: »Itt vagy? Eljöttél?« »Eljöttem. Mi baj van?« Leültem mellé és kezdtem kérdezgetni, bátorítani. Hívtam, hogy menjünk el innen, menjünk haza. Megkérdeztem, hogy fizetett-e már? Nagyon szelíden nézett rám és azt mondta: »Menjünk, menjünk.« Belékaroltam, felsegítettem és kimentünk a kávéházból. Kérdeztem, hogy van-e kedve sétálni. Elmentünk a Dunáig, a parton elsétáltunk az Országházig, aztán vissza. Mondtam, hogy beülünk egy taxiba és együtt hazamegyünk, de ezt nem akarta. »villamossal menjünk?« Azt sem, majd ő hazamegy. Aggódtam; hogy engedjem el egyedül ilyen állapotban! Azt mondtam, hogy én is Budára akarok átmenni az öcsémhez, menjünk együtt. Ebbe nagy nehezen beleegyezett. Felültünk egy villamosra és a Széll Kálmán téren, most Moszkva tér, szálltunk le. Semmi szín alatt nem engedte meg, hogy tovább menjek vele. Onnan már nem messzire lakott. Balsejtelmekkel telve tértem haza. Alig vártam, hogy felhívassam Ignótus Pált az Esti Kurir szerkesztőségében, hogy megtudjam, mi van Attilával, illetve elmondjam ezt az esetet. De Ignótust nem találtam bent, csak másnap dél felé jelentkezett, telefonon. Elmondta, hogy reggel felhívta őt a takarítónő, közölte, hogy Attila furcsán viselkedik, és alighanem nagy baj van. Ignótus odament, beszélt az orvosával, és Attilát beszállították a Siesta szanatóriumba. Megállapodtunk abban, hogy egyelőre nem mondjuk el senkinek, nehogy elterjedjen a városban. Sőt, ha bárki érdeklődne, azt mondjuk, hogy a Balatonra készült üdülni, nem tudjuk, hogy pillanatnyilag hol van. Meg kell várni, míg az orvosok megállapítják a bajt és a gyógykezelési módot.

1937. július 27-én vagy 28-án került Attila a szanatóriumba. Ignotussal közben újra beszéltem, aki azt ajánlotta, hogy pár napig ne menjek be hozzá, mert altatással kezdik a kúrát, tehát nem lehet látogatni. Három nap múlva talán láthatjuk.”²³⁶

Az Ignotus Pál takarítónője által jelzett eseményről Ignotus Pál is beszámol:

„Végezetül még egy ilyen emléket elevenítenék fel, egyfajta pillanatot, arról a füleddt, ködpárás verőfényű délutánról, amelyen az elmegyógyászhoz kísértem. Épp utána voltunk a jelenetnek, amelyet a minap Németh Andor írt meg a Csillag-ban, mikor Hatvany Bertalannal fölkerestük volt s ő hol ernyedten és tanácstalanul bámult ránk, hol izgatottan mutogatott három elégett gyufaszálat egy maszatos sajtodobozban, összeesküvést szimatolva a gyufaszálok elhelyezésében és kozmikus jelentőséget a hármas szám jelentésében. »Komoly baj van veled« – mondtuk mi. »Pszichotikus« – folytatta ő maga egy idő múlva, megtörten, de logikai biztonsággal: »a skizofréniás kényszerképzetek...« fejtegette tovább. Nem ellenkezett többé. Csak engedjük meg, hogy valakit még felhívjon. Eltűnt egy telefonfülkében – mint később elmondta, azért, hogy pszichoanalitikusát lojálisan értesítse. Aztán kettesben ballagtunk budai szállásáról a belvárosi rendelő felé.

Amikor a pesti partra értünk, még majdnem egy kerek órányi időnk volt a professzor rendelésének kezdetéig. »Üljünk be egy kávéra« – biccentettem a Bristol vagy a Carlton terasza felé. Jó, felelte, én csak üljek le, de neki meg kell borotválkoznia, bemegy átellenben a borbélyhoz. A »borotva« szó hallatára megborsódtam, de éreztem, hogy végzetesen megaláznám, ha most, nyomban kijózanodása és megadása után bizalmatlanságot mutatnék iránta.”²³⁷

Az események más változatát adja orvosa, Bak Róbert dr.:

„Az utolsó és kifejezetten pszichotikus roham szinte váratlan fordulatként Flóra elutazását követően robbant ki. Augusztus 8-án felkeresett, kissé felindult állapotban. Érthetetlen okokból gyász-

²³⁶ I. m. 165–167. – Ugyanezeket az eseményeket több más emlékező is leírja, Cserépfalvi elbeszélése nyomán.

²³⁷ Ignotus [153] (1948. szept. 16.) – Ez után javította át a *Tudod, hogy nincs bocsánat* c. verset. – Egy másik megrendítő eseményről uő [153a] 258–261.

karszalagot tett fel, kérdésemet azzal hárította el, hogy úgylis tudom, miért. Flóra leveleit számolgatta, többször maga elé mondvá, hogy hármát kapott. Ellenséges hangon faggatott, hogy a szobámban levő relief mikor és miért került oda. »*Szenháromság* – a *hármadik*, aki Máriához tartozik, éppen *József*« – mondta jelentőség-teljesen, a reliefre célozva, szaggatottan, érthető összefüggés nélkül. Az események ettől fogva gyorsan követték egymást. Másnap délután riadtan telefonál, hogy barátai Benedek professzorhoz viszik »mint elmebeteg«, megvizsgáltatni, kérdi, hogy hogyan viselkedjen és még a telefonba elmondja, hogy rengeteg dolog vált világossá előtte, »negatív üldözési mániája« van és engem gondol a háttérben. Benedek professzor természetesen azonnal tisztán látja a tragikus helyzetet s meghagyja, hogy a beteget további intézkedésig nem szabad magára hagyni. Este magamhoz kéretem és hosszú felindult beszélgetés után elfogadja, hogy állapota túlmegy a neurózis határain és jelenleg oly élmények hatása alatt áll, hogy állandó felügyeletre és ápolásra van szükség. Pártfogójának segítsége lehetővé teszi, hogy azonnal szanatóriumba szállíthassuk.

Mi történt? Reggel hatkor, álmatlan éjszaka után, kiment Flóra lakására s valamilyen kérdésére a hozzátartozóktól »furcsa választ« kapott. Izgatottan visszatérve a lakására, megtámadja a takarítónőt, mert három gyufaszálat talált a dobozban, bizonyos elrendeződésben s a gyufadoboz rajta volt valamin, amit Flórától kapott. Utána sürgősen Tihanyba akar utazni Flóra után, agresszív és zavart. Este szinte lélegzet után kapkodva mondja el, hogy nem is képes annak a tömeg dolognak az összefüggését elmondani, ami benne egyszerre világossá vált.

A *három* levél, *háromszor* egy-egy héten kezelés, *szenháromság*, a kilences szobában volt a szanatóriumban, kilenc az *háromszor három*, egyszerre világos előtte, hogy ezek mind összefüggnek, ezek nem lehetnek a véletlen játékaik, »a dolgok hosszú ideje meg vannak rendezve«, »figyelmeztetni akarnak valamire az emberek« – Miért? – »találkozott egy régi tanárával, kinek mindig megcsodálta példás családi életét, miért éppen most találkozott?« Ez azt jelenti, hogy meg kell nősi. Valaminek a középpontjába került, minden összefügg. »Ezt akarják nekem megmutatni, azt hiszem, így akarnak meggyógyítani«, valaki kölcsönként egyszer *öt* pengőt. Most *öt-ös*

autóbuszon ment a borbélyhoz és találkozott azzal az emberrel, az az ember könnyezett egyszer, mikor egy verséhez gratulált. Ez mind rendkívül különös. Az emberek tudnak valamit, senki sem kérdezte meg tőle, miért visel gyászszalagot, egy ismerőse ma szembejött vele és bizonyos távolságban visszafordult, ez nem lehet véletlen. Egy újságcikkben a szegény kerékpáros fiúról a saját életét látja megírva, mert szó van benne foltozott nadrágról, Makóról, ez csak rá vonatkozhat. Ilyen élmények felsorolhatatlan tömegét ontja magából és a miértekre nincs válasz.²³⁸

És végül: maga József Attila Flórához írt, július 31-én keltezett levelében így ír: „Utolsó éjjel, amit otthon töltöttem, nagyon rosszul voltam. Nagyon fáj a szívem, rendkívül erős szűrást éreztem és fáj az egész mellem és a fájdalom átterjedt fokozatosan az egész bal karomra. Aztán bizonyos hallucinációkra, ti. arra a gondolatra, hogy magáról le kell mondanom, elmúlt a fájdalom...”²³⁹

Illyés Gyuláné még egy ponton helyesbíti – mégpedig eléggé nagy mértékben – az eddig leírtakat: szerinte július 20-án írt neki először József Attila a Siestából. – „Itt vagyok a Siestában, jól vagyok, sőt nevetek, hogy maga nem is tudja, mi minden történt velem azóta, hogy a táviratot elküldtem.” Ekkor még reménykedik: „A jövő hét elején lemegyek Tihanyba és valószínűleg – ha maga is úgy akarja – ott maradok egész nyáron át.”²⁴⁰

Természetesen nem ment el – tíz nap múlva, tehát július 30-án írta meg, hogy még a Siestában van. Július 31-i levelében céloz azokra az eseményekre, amelyeket Bak és Cserépfalvi, más-más időpontra téve – leír: „Én az utolsó pillanatban még, mielőtt idehoztak volna, – szerettem volna meglátogatni magát, de nem szökhettem meg ígéretem elől, ti. megígértem, hogy elmegyek Benedek professzorhoz. Onnan behoztak mindjárt ide.”²⁴¹

A „pszichotikus roham” valószínűleg július 19-én tört ki, és nem, mint Bak dr. emlékszik rá, augusztus 8-án – ezután hívták Bak dr.-t, aki Benedek László professzor klinikáján dolgozott. Ő elvitte

²³⁸ Bak: Kortársak [202] II. 1018–1019.

²³⁹ Illyésné [159] 53.

²⁴⁰ I. m. 51.

²⁴¹ I. m. 55.

a professzorhoz, aki indokoltnak látta a Siestába szállítását. Lehet, de nem biztos, hogy a Bak által patográfiájában leírt jelenet mégis augusztus elején történt – talán néhány napra kiengedték a szanatóriumból.²⁴²

Július végétől november első napjait a Siesta szanatóriumban ápolják József Attilát.²⁴³

A Siesta szanatórium „klinikus és dietetikus gyógyintézet”, a Ráth György utca elején volt, közel a Délivasúthoz, helyén ma az Országos Onkológiai Intézet van, ennek épülettömbjébe a régi Siesta szanatórium egyes épületei beépültek. Sajnos a II. világháborúban elpusztult – a kórház egyes épületeivel együtt – a szanatórium teljes iratanyaga, így József Attila kezeléséről csak annyit tudunk, amit Bak dr. megírt, illetőleg a tanúk elmondtak.

József Attila különszobát kapott, és külön ápolónő látta el, előbb Zentai Rozália, majd utóbb Vigh Erzsébet, az ő bérüket vagy annak egy részét szintén Hatvany Bertalan fedezte.

Bak dr. bejárt a szanatóriumba, de nem ott dolgozott, hanem az idegklinikán. A közvetlen gyógykezelést, az ő javaslata szerint, dr. Káldor Miklós főorvos végezte.

„Benedek professzor rendeletére erélyes kezeléseket vezetünk be. Néha napokon keresztül teljesen rendezett, általában azonban magába merülő, inaktív. A nyugodtabb vagy gyermekesen siránkozó napokat időnként lehangoltságok és izgalmak váltják fel. A »jelentőségélmények« mellett gondolatvilágában egyre inkább tért hódít a kialakuló féltékenységi téveszmekör, a paranoid folyamat sorsszerűsége folytán éppen barátaiban, támogatóiban lát ellensé-

²⁴² Hatvany Bertalan emlékezéseiből tudjuk, hogy Benedek professzor József Attilát ön- és közveszélyesnek tartotta, és a Lipótmezőre akarta vitetni. Hatvany és Ignórus rábeszélésére alakult ki az a megoldás, hogy a Schwartzer intézethez csatlakozó, azzal szomszédos Siesta szanatóriumba vigyék, különszobába. Ennek tetemes költségei voltak. *Vezér: Beszélgetés Hatvany Bertallal. Kritika*, 1980/12. 23. Közli: *Kortársak* [202] I. 852. Az ápolás magas költségeit (valószínűleg napi 35 pengő) Hatvany Bertalan vállalta – mások besegítettek.

²⁴³ Erről az időszakról I. két ápolónőjével, Felkai Béláné Zentai Rozáliával és Horváth Vincéné Vigh Erzsébettel készült interjúkat: (*Fehér Erzsébet, Tverdota György*) [172a] L. még: *Horváth Vincéné: Emlékkönyv* [168]; *Baloghy* [40]. – Vö. a Magyar Nemzetben (1978. jan. 11., 18.) az „Olvasók Fóruma” rovatban lezajlott vitát (Pejtsik Árpád, Fábian Dániel, Benedek István).

get. Jelekből, mozdulatokból, a kézfogás erősségéből, hőfokából igyekszik a helyzetet megítélni. Egyszerre bizonyossá válik előtte, hogy Flóra egyik barátjának a felesége. Miért? Mert barátja feleségének becézőneve, Flóra vezetéknevének két szótagjával azonos. A kifejlődött schizophreniás gondolkodászavarban *a szavak egyenértékűvé válhatnak magukkal a tárgyakkal*, a dolgok lényegtelen attribútumaik folytán azonosulhatnak. Most már valóban »az árnyékvilág árkain«, *a szavak világában* bolyong, elszakadva a realitástól, gondolkozásával csak a tárgyak árnyékát, a szavakat érve el. Aki hallotta valaha saját verseit szavalni, annak fel kellett hogy tűnjön a szavak önálló élete, anyagszerűsége, ahogy azok szinte szétporladtak, elolvadtak, megrágódtak szájában.

A három hónapos kezelés után a személyiség lassú, de előrehaladó hasadása, s a kezelés kevés sikere ellenére, mielőtt még a relatív gyógyulás lehetőségét is rezignáltan feladnánk, megkíséreljük, hogy állandó és gondos felügyelet mellett, családi körben éljen, nehogy elzárva hosszú időre a külvilágtól, még jobban elmerüljön maga alkotta autisztikus világába. A külvilág pszichotikus, téves megítélése azért most sem állandó. De leírhatatlan a korrekciók óráinak mérhetetlen kínja, – amikor az úgynevezett »tisztá pillanatok«-ban átmenetileg felismeri, hogy tévesen gondolkozik és cselekszik, visszatekintve megéli az örület időszakait.²⁴⁴

A Siestába való bekerülése napjaiban írhatta azt a néhány sort, amelyet [*Pszichoanalitikai kezelésbe kerültem...*] címmel közölnek a kiadások.²⁴⁵ Bak Róbert feljegyzései között maradt fenn, a kórházi kezelés első napjaiban írhatta, az orvos kérésére, amolyan anamnézisként. A ma olvasója számára feltűnő, egyenesen megdöbbentő az ellentét fogalmazáskészségének pontossága, érzékletessége, sőt könnyedsége, világossága – és a leírt kényszerképzetek súlyossága között: „Éles eszűnek tudtam magamat, ki az elvont fogalmak hazájában könnyen honára lel; képzelő tehetséggel megáldottnak (sokszor megvertnek gondoltam), ki képek között úgy tűnik el, mint lombos erdő zöld remegései közt a megriadt madár. De a valóságos életben teljesen tanácstalanul álltam. Nem éreztem kapcso-

²⁴⁴ Bak dr.: Kortársak [202] II. 1020.

²⁴⁵ ÖM 4. [10] 39.

latot eszméim és életem, elmém és ösztöneim, tudásom és vágyaim között. Tisztában voltam azzal, hogy egy téveszméiből rendszert építő paranoid lényhez hasonlítok, s hogy mégsem vagyok elmebeteg [...] mert ez az eszmerendszer úgy megfelelt a valóságnak, mint egy többé-kevésbé pontos térkép az ábrázolt földdarabnak.”

Megdöbbenő világosság és éleslátás – olvastán hajlandók lennének igazat adni azoknak, akik kételkednek betegségében, és egyúttal e néhány sor elméleti megfogalmazása annak a verseiben oly sokszor található felismerésnek, hogy a világ beteg... („Amíg a világ ily vészett, / én irgalmas leszek magamhoz.”) És mégis: egy világos pillanat szülötte ez a néhány sor – véglegesen nem tudott úrrá lenni kényszerképzetein –, talán a kezelés utóbb már nem is tette ezt lehetővé.

Az erélyes kezelés pedig megkezdődött. Erről tudhatunk Flórának írt leveleiből; neki írta augusztus 3-án: „egészen kába vagyok a gyógyszerektől”, augusztus 4-én: „Nagyon kábult vagyok, talán nem is barbaryll az a gyógyszer, amit kapok, mert az ápolónő nem engedte megnézni [...] Összeviessza írok, mert mind a két gyógyszer után vagyok és a verejték is kiver. [...] nagyon szédülök a gyógyszerektől”: szintén augusztus 4-én: „Nem tudom, mi van velem, az egész világ, itt a bolondját járhatja velem. Azt csinálnak velem, amit akarnak, azaz-hogy nem egészen. [...] Tudja, az én kórképem, vagy nagyon erős hisztéria, vagy üldözési mánia. Talán be is csuknak a bolondok közé...”; augusztus 7-én: „Tele vagyok hypnoticumokkal. A legutóbb barbaryllt írtam, pedig azt barballylnak hívják. A címkéről tudom. Most valami fekete folyadékot kapok, meg valamit ostyában.”²⁴⁶

Augusztus 12-én már egy kisebb cikk a Magyarországon és rövid hír a Népszavában adja tudtul, hogy „a nagytehetségű fiatal költő tragikus idegösszeomlással kórházba került”, és egy másik hír szerint, amely augusztus 16-án jelent meg, „örvendetesen javuló állapotban van”.²⁴⁷

²⁴⁶ *Illyésné* [159] 59., 60., 61., 63.

²⁴⁷ L. Kortársak [202] I. 509. – Németh Andor ([254] 134–135.) szerint ezekre válaszul írta utóbb Látogatás József Attilánál c. cikkét (Újság, 1937. szept. 5. Kortársak [202] 514–516.) – Nyilván a hírek olvastán ír neki a Siestába a Szabadság Munkásképző Egylet, jó egészséget kívánva. Az aláírások között van Körmendy Zoltán, Tiszay Andor, Székely Béla, Révész Ferenc, Szakasits Árpád, Darvas József, Veres Péter, Hajdu Henrik (PIM JA 845.).

Állapota azonban nem javult. Egy befejezetlenül maradt, Flóra-hoz írt levélben olvassuk:

„Hogy mi bajom van és miért tartanak itt, én nem tudom. Bak Róbert dr. Benedek professzorra hivatkozik. Hogy mi és hogy volt aznap óta, amikor reggel 6-kor ébredvén, elszaladtam egyenesen magukhoz és 1/2 8-kor (mert addig vártam, nem akartam a házat zavarni), a maga testvérbátyja azt mondta, hogy maga Tihanyban van” „1 vagy 2 hete”, – hogy ettől a perctől kezdve mi minden játszódott le és hogyan addig, amíg ide be nem hoztak, azt most hagyjuk. Az sem ide tartozik, hogy hogyan lepleződnek le apró becsapások, amiket itt a személyzet (nyilván nem a saját ötleteit követve) véghezvisz. Az sem, hogy én itt talán hetekig Rauschban voltam, és alig emlékszem tisztán magamra. Most arról akarok csak beszélni, hogy talán meg fogok tébolyodni. Jelenleg insulin-kezelésben részesítenek – talán! Bak dr. nem mondta meg, milyen injekciót adnak minden reggel, de minthogy a beállt reakcióra (amely különben nem akar beállni, csak ma, harmadízben állt be, mikor elszomorodtam, hogy milyen kevés szerepet szán nekem jövő életében) túlcukrozott (20 szemről hallottam beszélni) kávéval itatnak, lehet, hogy insulin injekciót kapok. Ilyen injekcióval is szoktak hízőkúrát is végezni. Nekem azonban semmi, de semmi étvágyam nincsen. S az előbb is valami örjítő félelem fogott el, annyira, hogy papírt, ceruzát fogtam és azt akartam írni magának: Flóra, segítsen!”²⁴⁸

Egy másik levélben:

„Most is szédülök még – hogy mi bajom, azt nem mondják meg. Azt hiszem, kábító, bénító szereket kapok, és aztán ellensúlyozásul – kinint. Most fájnak a manduláim. És azt hiszem, tüdőgyulladásra vagyok gyanús. Sokszor kiver a verejték. Van mellettem éjjel-nappal egy ápolónő – azt mondja, hogy éjjel birkóztam vele és kiabáltam, de erre nem emlékszem. Igazán csak arra tudok emlékezni, hogy mély álom fog el arra a gondolatra, hogy nagyon szeretem magát. Most első ízben érzem, hogy meg fogok halni.”²⁴⁹

²⁴⁸ I. m. 66–67.

²⁴⁹ I. m. 69.

És augusztus 20-án:

„Kedves Flóra!

Ez a levél talán búcsúlevél is. Ma egész nap nem ettem egy túlcukrozott kávé kivül semmit. Látván, hogy és mint hazudoznak össze itt nekem, elhatároztam, hogy éhségstrájkjal vívom ki – ha másként nem megy – a szabadságomat. Azzal fenyegetnek, hogy »megcsöveznek« – hát sem ettől sem sajnos mástól sem félek. Esetleg becsuknak a bolondok közé – ott sem fogok enni, azzal sem érnek el semmit. Nagyon szeretném, ha magát magam mellett tudnám, átvitt és közönséges értelemben egyaránt. Talán nem is kellené így elpusztulnom, ha maga mellettem volna.

Nagyon szeretem

A.²⁵⁰

Evéssel kapcsolatos régi zavarai fokozottan jelentkeztek, a bőséges kosztot tehát alig lehetett beléje diktálni, legyengült, fogyott – emlékeznek az ápolónók.

Siesta-beli tartózkodásáról a mellette lévő szobában fekvő Balogy Mária így ír:

„Boldogan és a régi respektussal üdvözölt s kért, hogy mint jó szomszéd látogassam meg többször betegszobájában. Optimistán, telve lelki segítőkészséggel, léptem át másnap a küszöböt. Szemeimen sárga napszemüveg, egyik, gyermekkoromban belsőleg megsérült, de külsőleg hibátlan, fényérzékeny szemem védelmére. Attila barátságosan elém jött, de látomra felhördült, a legnagyobb izgalomba esett. Most már tudja, hogy én is az ellenségei közé szegődtem, sárga szemüveggemmel jelezni kívánom, hogy akárcsak én, ő is meg fog vakulni. Hogy ő »sárga«, azaz elmebeteg, akinek a »sárga házban« helye. Odavonszolt az ablakhoz, amely egy másik pavilonra nyílt, s amelynek ablakain még meghagyták a régi ideggyógyintézet rácsait. Görcsösen zokogott, rámutatva, hogy rövidesen oda fog kerülni. Minden pszichoterápiás tudásomat összeszedve igyekeztem megnyugtani. Szemeim épek, teljesen jól látok velük. Az övéi is, csak ne gyöngítse a sok sírással. Nem a zárt osztálytól fél ő, hanem önmagától. Ott belül kell rendbejönnie. Különben is, az elmeógyógyintézet sem olyan félelmetes hely ma már, szabá-

²⁵⁰ I. m. 72.

lyozott kórházi élet folyik ott is, okos, hozzáértő orvosok fáradoznak a betegek meggyógyításán. Gyorsan megnyugodott s beszélgetünk.

Annál jobban megdöbbsentem, amikor Jolántól másnap azt hallottam — könyvében is megírja —, Attila izgatottan meséli: itt van B. M. is, képzeld, »üvegszeme« van.

Így hát következő alkalommal már kissé feszengve s bizonytalanul léptem be a szobájába. Attila ágyban feküdt, szemhéjai vörösre dagadtak a sírástól. A földön elszórt kéziratpapírok. Az éjjeliszekrényen ugyancsak sárga szemüveg. »Látja már az örültek színébe öltöztem«. Passzív volt és letargikus. Éppen hozták az ebédjét, izléses szanatóriumi tálalással. Újra elfogta az izgalom. Indulatosan tolta el magától az ételeket. »Sokat éheztem. Most, lássa, ehetnék, de már nem tudok. Mindig csak elfogadni? Felnőtt kívántam lenni, önálló, mint maguk, de nem sikerült.« Talán az eddiginél kíméletesebb formák között kellene segíyezni, gondoltam — nem egészen igazságosan — őt támogató barátairól. Nem lehetne-e valami személytelenebb alapot összehozni eltartására?

Kissé nyugodtabb, rendezettebb napok következtek. Arca sápadt volt, lehangoltnak, de józannak mutatkozott. Tett-vett, telefonált, az ápolónókkal még el is tréfálkozott. Azok valamennyien imádták. Érintkezésben közvetlen, finom, mégis egy kicsit szertartásos, lefojtott úri szomorúsággal. Ajkán csendes, megbocsátó mosoly.

A következő napokban újra zajos fázisba került. A gyermek anyába kapaszkodó ösztönével ragadta meg a kezemet. Irtózatossötét büntudat, önvád marcangolta.

[...]

Félelmetes tűzijáték következett másnap. Attila filozofált, Nietzschét, Marxot, Spenglert, Freudot fejtegette. A nagyszerű logikai építménybe egyszerre csak betört, fröcskölő indulattal, majd görcsösen ismétlődő monotóniával a téves eszmék sekély, értelmetlen, hináros szövevénye.²⁵¹

Sokszor és panaszosan beszélt gyermekkoráról, mindkét ápolónó emlékszik erre.

²⁵¹ Baloghy [40] 1288–1289.

Folytatódott – az akkor szokásos – inzulinkúra.²⁵² Leveleket, sőt korrektúrát is kapott,²⁵³ de látogatót hosszú ideig nem fogadhatott, „Attila barátai közül csak Ignotus (Pál) kapott engedélyt kijárni hozzá a szanatóriumba. Jogával élt is. Naponta kétszer nézett ki hozzá, s mint összekötő tiszt Attila és a külvilág között, egyre kedvezőbb jelentésekkel derített bennünket.”²⁵⁴

Ignotus Pál e látogatásairól a Szép Szó emlékszámban megrázó képet fest – leírása azonban nyilván nemcsak augusztusra, hanem az egész időszakra vonatkozik:

„Talán kár, talán nyereség, hogy elmulasztottam jegyzeteket készíteni az eszmecserékről, melyeket nyomasztó, hosszú szanatóriumi órákon át folytattam vele, kibicül szegődve a kietlen színjátékhoz, melyben a lelke szétzilált sejtjei egymással »feleltek«, külön-külön egymással s valamennyien az orvossal, az ápolónővérrel és, mint utolsó versei egyikében írta, a másvilággal. Nem kottáztam le a szavakat, az állítmány nélkül maradt mondatokat, melyek most már úgy fröcsköltek ki belőle, mint az espresso csövéből az utolsó kávécseppek, szaggatott pöfékeléssel, buborékosan ingadozva a levegőben és végül szétpattanva a semmiben. Csak az arcára emlékszem, sápadt arcára, eszelős tekintetére, nikotin-barna bajszára, nikotin-barna ujjaira, melyekben bódultan is szorongatta a cigarettát és szívta, szívta már-már a pusztá parazsat. A döbbenetemre és tanácstalanságomra emlékszem, amelyen ismét nem tudtam másképp úrrá lenni, mint az értelmesség fikciójával. Hideglelősen ültem az ágya peremén ez emésztő, léleklő, önmarcangoló kísértetek: hibbant lángelméjéből az a végtelen küldözgette szélhámos üzeneteit, amellyel mindennemű érintkezést gondosan kerülni

²⁵² Flórához írt levele aug. 23-án: „Látja, én most – azt hiszem – inzulinkúrát kapok, mint azok, akiket hizlálnak. De a mai Estben olvastam, hogy »Nizsinszkij 21 évi betegség után újra táncolni próbál«. Hát őt mint elmebetegét kezelik inzullinnal. – Ki tudja, talán én is az vagyok.” (*Illyésné* [159] 74.)

²⁵³ A Petőfi Irodalmi Múzeumban a Pantheon által küldött korrektúra-borítékok vannak (aug. 13., szept. 22.). Sajátos egybeesés: szept. 3-án kelt Rutterschmidt Károly („Váci-ucca 55”) levele, amelyben azt kérdezi, hol és mikor jelent meg *A város peremén*. (PIM JA 816.) Az érdeklődő utóbb Thurzó Gábor néven íróként lett ismertté.

²⁵⁴ *Németh A.* [254] 135.

szoktam. De vitatkoztam, rendületlenül. Nem látod, Attila, hogy amit naphosszat összebeszél, annak a világon semmi értelme? »Van, az álom nyelvén«, hajtogatta. De mit zaklatod a Margit nővért az álmod nyelvével? Mondd neki, hogy hashajtót kérek, vagy hogy kérem, melegebben hozzák a kávé, vagy hogy nyissák ki az ablakot, ha ezt akarod, ne az álmaiddal gyötörd szegényt, éjszaka álmodjál... »Bennem kívül van, ami másban belül«. Hát ne legyen! Azt hiszed, rendben van, ha az ember a bőrén hordja a zsigereit? Miért nem uralkodol magadon? Hiszen pontosan tudod, mikor viselkedel normálisan és mikor nem... »Jó... megadom magam... sok lúd disznót győz...« Nem emlékszem, hogyan folytatta aztán. Megvitattuk, hogy örült-e. Megvitattuk, hogy öngyilkos legyen-e. Azt hazudtam, hogy élnie kell. Minden rendelkezésemre álló észokot felvonultattam az életuntság ellen. Hírekkal traktáltam »kintről«, terveket szerkesztettünk kijövedele esetére, megbeszéltük a spanyol polgárháború állását és várható fejleményeit. De érdeklődése mind gyorsabban apadt ki, mindinkább kényszeredettnek hatott. Tüllépett már e mai kocsmán, »az értelemig és tovább« lépett immár; hol vad könnyontással, hol merev, üveges nézéssel utasította el próbálkozásomat, hogy visszacsaljам a világba, melyben akkor számít értelmesnek az ember, ha sors és gyufaszálak értelmetlenségébe bele-törődik. Jaj, édes Attilám, milyen igazad volt!”²⁵⁵

Augusztus végén látogathatja meg Németh Andor is:

„Egy délután Ignotus értem jött. Szép nyári nap volt. A lábadozók nyugvószékekben napoztak a szanatórium kertjének virágai közt.

Attila a melléképületben feküdt, a keskeny folyosó mentén fekvő szobák egyikében. Az ápolónő előbb benézett hozzá. »Minden szavadra vigyázz – figyelmeztetett Ignotus. – Sose tudhatni, mi izgatja fel.« – Azzal beléptünk.

Attila fejével az ablakhoz, ágyban feküdt. Szemhéjai dagadtak és vörösek voltak, vonásai gyötörtek, de nem tett ijesztő benyomást. Nyugodtan, majdnem derűsen fogadott.

– Szervusz – nyújtotta kezét. Karja soványan fehérlett elő háló-ingéből. – Ül az ágyam szélére. – Várj, megkínállak cigarettával –

²⁵⁵ Ignotus: Kortársak [202] II. 980–981.

s tétova mozdulatokkal kotorászott az éjjeliszekrényen fekvő tárgyak között. Füstöltünk és beszélgettünk. Természetesen irodalomról.

— Valami motoszkál bennem — mondta s a paplanán heverő papírra mutatott.

Később viszontláttam írásai között. Ütemjelek voltak rajta — tál formájú félkörök, rövid vízszintesek, meg néhány szó: tarló, alkony, nyúl. Így dolgozott. A dallam és a vers hangulata együtt fogant meg benne, szétválaszthatatlanul, ehhez keresgélte a szavakat — tájképpé színesítve révedezését. A strófából ez lett:

*Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyul,
kéken alvad. Sir az apró
gyenge gyep és lekonyul.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyul.*

Az ápolónő ránk nyitott, és halkán kiszólította Ignotust. Kettesben maradtunk. Ebből lett a tragédia. Elfelejtettem Ignotus figyelemztetését, s azon a hangon kezdtem beszélni, amelyet Attilával használni szoktam.

— Mit gondolsz, meddig tartanak még itt? — faggatott. De olyan gyanakvóan nézett rám, mintha hangosan tette volna hozzá: Mondhatsz akármit, neked se hiszek, összejátazol velük. Gyanakvását sértezőnek találtam.

— Megmondom őszintén, Attila — feleltem. — Őrültnek tartanak. Szörnyű dolog következett.

Attila két kézzel a szívéhez kapott, felzokogott, fejét ide-oda dobálta.

— Őrültnek tartanak, örültnek tartanak — nyöszörögte fájdalmasan.

ÉS omlottak a könnyei, mint a záporosó.

A visszatérő Ignotus megdöbbenve nézett bennünket.

— Miért sírsz, Attila?

Attila rám mutatott az ujjával.

— Azt mondja, hogy örültnek tartanak. Mindenki tudja már! Mindenki tudja!

Ignotus magából kikelve fordult felém.

— Azonnal gyere — parancsolt rám, és kirángatott a betegszobából.

Ezek után szó sem lehetett többé arról, hogy Attilát meglátogassam. Ignotus felháborítónak találta viselkedésemet. Sehogy sem volt hajlandó megérteni, hogy fel akartam rázni Attilát aléltóságából, rá akartam piritani, szedje össze magát. Nagy nehezen sikerült csak megértetnem vele elgondolásomat. Fejét csóválta, s kijelentette, hogy ostobaság volt.²⁵⁶

1937 szeptemberében sem változott József Attila állapota. Ebből az időszakból a közvetlenebb tanú Flóra, aki augusztusban Tihanyban volt — ezért levelezett vele József Attila —, szeptember elsején azonban feljött Pestre, és engedélyt kért és kapott Bak dr.-tól a látogatásra. Először szeptember 3-án látogatta meg.

„József Attila a kapubejáratban várt. Izgatott voltam, elfogódott. Ő sápadt, vékony, szeme karikás. Nem üdvözölt, halálos komolyan nézett a szemembe. Én is némán álltam. Az első szava kérdés volt: hozzá megyek-e feleségül? Az igen-emre átölelt, felzokogott. Majd elkérdezte még sokszor — egy kicsit hitetlenkedve — és minden válaszomra még erősebben zokogott. »Meggyógyulok most már, itt az igazi orvosom.« Bementünk a szobájába. Ő beszélni kezdett szanatóriumi életéről, orvosairól, a mi összetartozásunkról — minden, amit mondott, reális, józan, »természetes«, nem »beteges« volt, és mégis nagyon megváltozottnak találtam. Majdnem idegennek. Nem a tavaszi rajongó, reménykedő — csak olykor kesergő —, derűs József Attila, akivel olyan jól lehetett nevetni és könnyedén tréfálni is, hanem egy tartózkodó, keserű, kemény, makacs és egy kicsit gúnyosan-kötekedő, szinte ismeretlen férfi. Hiszen a régit is alig ismertem még! Döbbsenten, leverten csak néztem.

Hétfőn, 6-án újra meglátogattam. Olyan örömmel fogadott, mint régen, de nem a lelkes, naiv-rajongó gyermekes örömmel, hanem

²⁵⁶ Németh A. [254] 135–136. — Ennél természetesen kedvezőbb képet fest korabeli, szept. 5-i cikkében (Kortársak [202] I. 515–516.). Ez az a cikk, amely így végződik: „Gyere vissza közénk, harcolj, hiányzol. Aki múltjának Medúza-arcába bámul, elárulja embertársait.”

szomorú-konok megszállottan. »karácsonykor tartsuk meg az esküvőt.« – »Nem kell nekem senki és semmi, csak maga.« – »Az orvosok hiába próbálkoznak akármivel, nélküled nem gyógyulok meg.« – Hasztalan mondtam, itt vagyok, hasztalan biztattam. – »Még nem, majd akkor, majd akkor fogok egészen meggyógyulni, mikor mi egészen együtt leszünk.« Leült a lábamhoz, fejét a térdemre hajtotta, sirt, nevetett, szinte magánkívül volt az ellentétes érzelmi indulatoktól: remény, boldogság – fájdalom, kétségbeesés »Amilyen boldog vagyok most, hogy itt van, éppen olyan boldogtalan leszek, ha elmegy.«²⁵⁷

Roszbabb képet kap szeptember 8-án:

„Szeptember 8-án mentem ki hozzá legközelebb. Aznap délelőtt kapott valószínűleg nagyobb adag inzulininjekciót. Attól eszméletét vesztette, utána mélyen aludt, akkor ébredezett, amikor megérkeztem. Az arca még verejtékes volt, a szemében kimerültség, riadtság, lassan beszélt, akadozva. Megfogta a kezemet, rátette az arcára, könnyei lassan szivárogtak le az ujjaim alatt. Ismételte a többször mondottakat: ha én vele lennék, nem lenne semmi baj. Aludni csak altatóval tud, azzal is csak hajnal felé, de ha én mellette lennék, akkor tudna aludni.»²⁵⁸

Voltak vidámabb, oldottabb pillanatai is, amikor nyugodt, józan volt, így szeptember 11-én is. Szeptember 18-án pedig:

„Így legközelebb szombaton, *szeptember 18-án* voltam nála. Rosszkedvű, sötét, szomorú, nem dolgozott semmit. Biztattam, vigasztaltam, egy kicsit fölengedett. Karját a vállamra tette s ahogy visszamosolyogtam rá, gyanakvón s egy kicsit gúnyosan megkérdezte: mennyi az igaz ebből? mennyi a színészkedés? Kitűnő színész lennék! – Akkor még nem voltam annyira fegyelmezett – talán elég megértő, áldozatos sem –, s bizony bántott, érzékeny voltam ezekre a forróból fagyosra való átváltásokra. Tudtam, persze, már akkor is, hogy egyforrású ez az érzés, ez a változatos »szinjátság«, ez a visszajára fordulás, mégis zavarba hozott, elbátortalanított, visszahúzódnálra készítetett.

Később bejött Ignó Pál, majd Bak Róbert. Együtt jöttünk el Ignóusszal, beszélni akart velem. A Pozsony kávéházba ültünk be.

²⁵⁷ *Illyésné* [159] 88.

²⁵⁸ I. m. 88–89.

Arra kért, rögtön, kertesél nélkül: legyenek Attila felesége. Ha nem, az végzetes lehet ránézve. Öngyilkossági kísérletek és pszichózis, ez vár rá. Ő beszélt erről Attila orvosával, annak is ez a véleménye. Ő még nem látott soha ilyen óriási érzést senkinél. Ő látta Attila más nők iránti érzelmeit, de az irántam érzettet nem lehet egyikkel sem összehasonlítani. Csak én számítok neki, nélkülem élni sem akar. Általam él: ha jókedvű, azért jókedvű, mert reméli, hogy szeretem, ha rosszkedvű, azért rosszkedvű, mert azt hiszi: nem. Én mindent tehetek vele: tőlem függ egész emberi és írói jövője. Maga Ignotus is nagyon örülne, ha hozzámennék Attilához.”²⁵⁹

Szeptember 19-én, 21-én jobb állapotban találta József Attilát Flóra (21-én megtudja, hogy „vasárnap óta megírt két verset”).

„Állapota legközelebbre megint romlott. Szombaton, *szeptember 25-én* borzalmas negyedórát töltöttem nála. Analitikus orvosa, Bak dr. letiltotta a sűrű látogatást, szerinte nyugtalanító hatással van Attilára. Szigorúan meghagyta, hogy tíz percnél tovább semmiképp ne maradjak, ártok vele a kezelésnek, megzavarom a gyógyítás menetét, eredményességét. Ráadásul nem szabad megmondanom, hogy ez orvosi rendelkezés, mert akkor Attila megharagszik orvosaira. — Mikor bementem a szobába, Attila feküdt. Rögtön rám támadt, miért nem mentem be csütörtökön. (Nem mertem megmondani, orvosi tilalom.) Öngyilkos akart lenni. Mikor az orvos utasítása szerint tíz perc múlva indulni akartam, olyan kétségbeesetten, szinte vakrémületben kiabált, zokogott, rimánkodott, hogy a döbbenettől moccanni sem tudtam. Akkor, orvosi parancsra bejött az ápolónő, ő lépett közbe, hogy »vége a látogatásnak«. (Az orvosi tilalomról ugyan teljesen ellenkező véleményen voltam, de a kezelés érdekében mégsem mertem megszegni.) Eljöttem. A folyosóra, ahol szorongó szívvel, hulló könnyekkel mentem végig, kihalatszott Attila kiabálása »Ne menjen el, maradjon! Ne menjen el, maradjon!«

Attila annyira felizgatta magát s annyira rossz állapotba került, hogy — az orvoslás miatt — teljesen eltiltották a látogatást, egy hétre. Kábítókat kapott, újabb inzulinúrát.”²⁶⁰

²⁵⁹ I. m. 92–93.

²⁶⁰ I. m. 94–95.

Körülbelül ez időszakról emlékezik egyik ápolónője, Horváth Vincéné:

„Meglépően nyugodt természetű ember volt, csupán, ha bejött hozzá Hatvany Bertalan, volt közöttük nagy vita, hangos beszéd. Mindent elmondott a költő nekem, de az titok maradt előttem, hogy miért vitáztak.

Borotvaéles eszű volt, öntudatlan egy percre sem volt...

Betegsége abban nyilvánult meg, hogy nem evett, nem aludt, és nem alkotott. Hogy enni miért nem akart, az általános, ugyanis ezek a betegek nyelni alig tudnak, a nyelvcsövet befolyásolja az idegbetegség. Az ételt fél óráig is a szájában tartotta, és nem tudta lenyelni... Gyakran mesterségesen tápláltuk: egy liter kávéat adtunk neki, ötven darab kockacukorral. Káldor főorvos inzulin injekciót adott neki – elvesztette az eszméletét, ekkor szondával, orron levezetve tápláltuk, amikor magához tért, nem tudta, mi történt vele.

[...]

Aztán jött Flóra, kétnaponként jó hangulatot váltott ki látogatása.

Kérdeztem, ha meggyógyul, feleségül veszi-e? Azt mondta, nem hiszem, hogy meggyógyulok, de ha meggyógyulok, igen.

A hangulata változó volt. Néha meglépően vidáman, sokat beszélt, érdekelt minden. Ha szabadidőmben megnéztem egy filmet, és elmondtam neki, úgy szólt: »Mintha csak látnám«. Kérdezte tőlem: »Meggyógyulok én még...? Van ehhez remény?« Persze, én erre azt feleltem, hogy ez csupán a betegen múlik, vegyen erőt magán, és a múltra ne gondoljon, a jelennek éljen. Ő azt mondta: »Ezt nem tudom megtenni, mert a múlt nyomon követ, a fejből kivetni nem lehet, torkig vagyok vele.«

Vigasztaltam, hogy még nagyobb csapást is el lehet felejteni, példákat hoztam fel. Azt felelte: »Az én múltamnál nagyobb nincs, és tudom, ezért nem fogok meggyógyulni.«

A Flóra látogatása egypár órára megváltoztatta gondolatait, életkedvet öntött bele, elkezdett gondolkodni a betegségé felett. »Ha ezt a betegséget egyszerre lehetne levetni, minden másképpen lenne.«²⁶¹

²⁶¹ Emlékkönyv [168] 453–454.

1937 októberében lényegében változatlan az állapota, de már több látogatót fogadhat. Még augusztusban ír neki Judit, ő szeptember 13-án válaszol: „Hogy nincs-e komoly bajom? Élek és munkaképes vagyok.”²⁶²

Hatvany Bertalan is meglátogatja.²⁶³ Jolán október első napjaiban jön vissza Balatonszárszóról Pestre, Ignotus Pál értesíti, hogy „két és fél hónapi kezelés után orvosa megengedte, hogy meglátogathatják barátai is.” Nagyon rossz állapotban találja Jolán is József Attilát: „Nagyon lassan, akadozva beszélt. Szemhéja vörös volt, duzzadt és félig nyílt csak fel, mintha küszködne az álmosággal. Nikotin-barna ujjában cigarettát szorongatott. Rémülten láttam, hogy milyen tétova mozdulatokkal emeli a szájához, aztán kiejti a kezéből. A cigaretta a mellére esett...”²⁶⁴ A beszélgetés során tévképzeteivel hozakodott elő – majd sírva fakadt. „Engem is elkeseredésre, sírásra készítetett, amikor Attila ágya mellett ültem. Szörnyű volt hallani sírását, burkolt panaszait, látni és tudni, hogy egyetlen szalmaszálba kapaszkodik már csak, Flórába.”²⁶⁵

Ekkor látogatja meg Judit is – ott találkoznak Flórával. Judit egy orosz fababát ad ajándékba, amit Éva lányától kapott.²⁶⁶ De meglátogatja Barta István is – meg a Szép Szó szerkesztőségének tagjai: Remenyik Zsigmond, Fejtő Ferenc és Gáspár Zoltán.

Az októberi állapotról ismét csak Flóra emlékeire támaszkodhatunk. Szinte mindennap meglátogatja ismét – ő is többször látja sírni.

„Amikor legközelebb *október 9-én*, szombaton meglátogattam, teljesen feldúltan, szinte remegő izgalomban találtam. Minden, ami – jelenben, múltban – bántja, bántotta, kiömlött belőle, felhőszakadásszerű hevességgel és bőséggel. Már előzően, részleteiben, elpanaszolta mindezt többször is, de soha ilyen hévvel, ilyen kétségbeesetten. Becsülettel nem lehet boldogulni. Mennyi megoldatlan, megoldhatatlan probléma. Ki magyarázza meg neki? Elviselhetet-

²⁶² Vál. lev. [11] 373.

²⁶³ Felkai Béláné: [172a] (időpont megjelölése nélkül).

²⁶⁴ József J. [176] 397., 398.

²⁶⁵ I. m. 402.

²⁶⁶ Szántó Judit többször visszatér emlékirataiban erre a látogatásra (Szántó [338] 26., 113.).

lenül gyötri, megalázza, hogy mások tartják el őt. Kegyelemből él. Alamizsnán élt szinte egész életében. A munkáját viszont nem fizetik meg. Ő dolgozni szeretne, s azért kapni a pénzt. Rettenetesen fáj az is neki, hogy régi barátaitól — a Nyugat körétől, a népi íróktól — úgy elszakadt: szíve szerint hozzájuk tartozik. Azt érzi, hogy a Babitscsal való viselkedése miatt ezt is jóvátehetetlenül elrontotta. Nem bízhat eléggé pártfogói és barátai segítségével, szeretetében sem, idézte a *Tudod, hogy nincs bocsánat...* soraiból »hittél a könnyű szóknak, fizetett pártfogóknak« [...] És kárhóztatta az analízist, a rosszul sikerültet Gyömrői Edittel. [...]

Noha a legnagyobb felhevültségben, indulatban robbant ki mindez belőle, összefüggő volt, világos és értelmes.

Még gyenge visszfényét sem tudom ábrázolni.

Ültem döbbsen, hallgattam. Hol egészen kisgyerekesen panaszkodott, könnyezve, hol keményen, keserűen, metszőn-vitázó rideg, támadó hangon. Ültem, néztem őt, némán. Szóhoz sem jutottam, de nem is várt ő akkor tőlem választ, csak panaszkodni akart. Annyiszor emlegette, hogy mindent el akar nekem mondani, most kitört belőle a sok elfojtott keserűség, szenvedés, lenyelt megaláztatás. Senkihez ezzel nem tudott fordulni, orvosaihoz sem, bennem bízott.

Ekkor értettem meg először igazán mélyen Attilát, kaptam röntgenképet »betegségéről«. ²⁶⁷

A hangulatváltozások folytatódnak, az egyik látogatáskor sírva panaszkodik, majd vádaskodik, hirtelen kedves lesz, így október 17-én. Az október 21-én történt látogatásról Flóra tapintatosan csak annyit ír: „Attila egyre beljebb került abba az állapotba, amire a laikus azt mondja, hogy álmodozás, az elmeorvos pedig: de inkább hagyom az orvosi diagnózist a szakorvosokra. ²⁶⁸

„A kellemes-meleg hangulatból, amelyben Attilától vasárnap elbúcsúztam, kedden, *október 26-án* ismét kemény, kegyetlen hangra váltott át. Éppen evett, amikor beléptem. Étvágytalanul, lassan rágta, szájában forgatta az — igen gusztusosan föltálalt — ételt. Alig nyelt le néhány falatot. Tágra nyílt szemmel, mereven, szomorúan

²⁶⁷ *Illyésné* [159] 99–100.

²⁶⁸ I. m. 106.

révedt a semmibe, közben-közben nyugtalanul pislogva el-elkapta tekintetét. Sokat sírhatott, szemhéja duzzadt, lila volt. Rögtön vádald kezdte. Faggatott, mi van köztem és Illyés Gyula közt? (Valóban nem volt semmi, amit szememre hányhatott volna.) És Hatvany Bertalan közt? (Természetesen még semmibb.) Hasztalan próbáltam nyugtatni, vigasztalni. Kiforgatott mindent, bármit mondtam. Fenyegetett, hogy megfojt. Sírva jöttem el tőle”.²⁶⁹

Hasonló jelenet játszódik le október 28-án:

„Október 28-án, csütörtökön még rosszabb hangulatban találtam. Ahogy beléptem, izgatottan jött elém. Mi van köztem és Bak dr. között. Mi van köztem és Hatvany Bertalan közt? Legtöbbet Illyés Gyula foglalkoztatta. Szeret ő engem? És én őt? Majd meglátom, elválik a feleségétől és elvesz engem! Nyugtattam, hasztalan. Mikor végül már el akartam menni, utánam rohant, zokogott, visszatarított. Aztán hirtelen – ahogyan a karosszékekben ültem – hátulról váratlanul átfogta nagy erővel, két kézzel a nyakamat, meg akart fojtani. Olyan erősen szorította, hogy elsötétedett már előttem minden, hangot sem tudtam ejteni. S ha éppen akkor az ápolónő – szólni, hogy vége a látogatásnak – nem jön be, mire ő éppoly hirtelen elengedett, nem tudom, mi lett volna a végem. Az ápolónő mit vett észre az egészből? A veszély talán reális volt, de mégsem ijedtem meg. Nem félttem tőle. S még akkor sem, amikor utána hidegen, majdnem cinikusan kijelentette: Ha megöl engem, nem lesz semmi baja, mert ő »bolond«. Állapotát tükrözi még aznap megírt levele.”²⁷⁰

Kozmutza Flórával kapcsolatban több kérdés is felvetődik: emlékezéseiből is nyilvánvaló: József Attila azt szerette volna, illetőleg azzal áltatta magát, hogy hozzá jön feleségül. Meg nem szűnő könyörgés, esdeklés, rábeszélés szinte minden levele, indulatosan vagy csavaros okoskodással, szelíden vagy dühösen – voltaképpen erről szól minden sora. Valóban hitte-e ezt? Még durvábban felvetve a kérdést: szerette-e, szerelemről volt-e még szó, vagy inkább egy kétségbeesett fuldokló utolsó mentőkötéléről?

Flóra részéről – sokszor elmondja emlékirataiban – ekkor már csak rokonszenv, érdeklődés, sajnálat élt – s nem kevés pszicholó-

²⁶⁹ I. m. 109.

²⁷⁰ I. m. 110.

gusi érdeklődés is. Ő nem gondolt komolyan házasságra, de még kapcsolatra sem – mindez a Siestában különben sem volt már reális. Flóra állása is bizonytalan volt (bár, tegyük hozzá, családi háttere biztonságos) – aligha merülhetett ekkor már fel reálisan, hogy összeköti életét a már súlyosan beteg, olykor már reménytelen állapotú József Attilával. Annál kevésbé, mert akkor már több hónapja megjelent a színen a harmadik: a későbbi férje, Illyés Gyula.

Flóra maga azt írja, hogy Illyés Gyula május végén a kórházban látogatta meg, majd október 16-án ismét. Flóra beszámolója és őszinte vallomása:

„A Múzeum kávéházban találkoztunk. A vizsgálatok eredményéről (Rorschach, Szondi) kérne fölvilágosítást, tanácsot. Nagy lelki válságba került. Legrégibb barátaival sem tud erről beszélni. Ifjúkori ábrándjainak megvalósulását nem remélve, feleségétől különéltem, emberekben csalódottan, eddigi munkájának értékében kételkedve, munkakedvét – életkedvét – elveszítve, eljutott ő is a legsötétebb gondolatokig. Első találkozásunkkor mintha fény hasított volna életuntságába. Mit éreztem én? kérdezte. Rokonszenvet, mást nem lehetett. Nős volt. Felesége, szép, okos, hűséges. Én pedig azóta József Attilához ígérkeztem.

Eddig is azt éreztem, nem csak a megbecsülés, az együttérzés, a szeretet köt Attilához, hanem a megmentésének a kísérlete is. De ez mégsem lett volna igazán áldozat, mert nagyon jól éreztem magam vele, és szoros kapcsolat nem fűzött senkihez. Most villant föl – először, percekre – az a gondolat, hogy nem volna reménytelen talán Illyés Gyulával az összetartozásunk... De másoknak milyen szenvedése árán! Én Attilához kötöm az életem, ő nem hagyhatja el a feleségét, nekünk kettőnknek találkozunk sem szabad – ebben állapodtunk meg.

Ezután mentem Attilához. A délután vége felé ismét jól telt el.”²⁷¹

Illyést Flóra már 1936 végén ismerte.²⁷² Tasi József feltételezése szerint a Nyugat 1937. szeptemberi számában megjelent három Illyés-vers (*Te is meghalnál...*, *Gyűlöltem a címert...*, *Arccal le...*) már „híradás egy beteljesült szerelemről”. – Bár Flóra emlékirataiban

²⁷¹ I. m. 103–104.

²⁷² Az alábbiakra l. Tasi [397] 187–189.

az *Éjjél után* című verset említi, amely abból az alkalomból született, október 16-án, hogy Illyéssel megállapodtak: „kettőnknek találkozunk nem szabad...”. Voltaképpen ez a vers is korábbi, a Nyugat 1932. májusi számában már megjelent. Lehetséges – bár természetesen nem biztos –, hogy Illyés és Flóra júniusban–júliusban már találkoztak. József Attila különben ezt sejtette is, erre vall néhány célzás leveleiben. Az akkori barátnő, Dániel Anna is így látja: „Flóra tisztelte, csodálta, sajnálta, szerette József Attilát, de nem volt szerelmes belé, sőt, akkor már, érzését elfojtva, Illyésbe volt szerelmes. A hamarosan rátörő súlyos betegség megrendítette saját szívós erejébe vetett bizakodását: kételkedett, hogy lenne-e elég ereje a gondviselő feleség hivatására. S az anyagi erő is hiányzott...”²⁷³ Flóra mindenesetre október közepe óta már biztosan tudta, tudhatta, hogy inkább Illyést választja, mint a beteg József Attilát.

Egyébként József Attilának is talán volt még egy szerelmi-baráti kalandja, ügye – „a kolozsvári lány”-nyal. Eisler Klára, aki dr. Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi lánya volt, röntgenasszisztensként dolgozott a Siestában, és baráti vagy azon túlmenő kapcsolat szövődött közöttük. Tanú rá Eisler Klára három levele²⁷⁴ és emlékezése.²⁷⁵ Barátság vagy annál több? Nehezen lehet eldönteni, mint ahogy nem egészen biztos az sem, a találkozás nem az első Siestabeli tartózkodásával kapcsolatos-e?²⁷⁶

Klára levelei is idegesek, zaklatottak – leveleiből eleinte rokonszenv, szeretet tűnik ki. („Isten vele édes Attilám, ma este átszaladok magam, úgyis tudom, hogy nem lesz otthon. Maga holdraforogó, imbolygó jövevény.”)²⁷⁷ A másik két megmaradt levél már megítéltebb viszonyról árulkodik, s bizonyosan novemberben íródott,

²⁷³ Dániel [81] 445.

²⁷⁴ Vál. lev. [11] 372., 375., 382.

²⁷⁵ *Becsky A.*: A kolozsvári lány. A Hét, 1974. ápr. 5., 4. és *Becsky* [47], L. még Vál. lev. [11] 489.

²⁷⁶ *Becsky A.* kora tavaszi környezetbe helyezi a találkozást, összekötve József Attila előadásával. Más adatok viszont egyöntetűen az augusztus–októberi periódusra utalnak. (*Becsky*: i. m. és [47])

²⁷⁷ Vál. lev. [11] 372. – Ez a mondat talán arra vall, hogy József Attila nem volt a Siestában a levél írásakor(?).

amikor József Attila már nem volt a Siestában. Az utolsó fázis megdöbbentő vízió, amelyről egy novemberi, Szárszóra küldött levelében ír – erről a novemberi események során fogok még szólni. Kisé a kései Vágó Mária-szituáció ismétlődhetett meg: a súlyosan beteg költő egy ugyancsak pszichikusan beteg vagy legalábbis erősen neurotikus, családi traumákkal terhelt nővel találkozott.²⁷⁸

Milyen volt valójában József Attila állapota e három hónap alatt? Szinte hihetetlen az ellentét: a síró, erősen szedált, az olykor az olvashatatlanságig kusza írású, inzulinkúrára fogott beteg – és egyes leveleinek logikus rendje, kiegyensúlyozott írásmódja, a Szép Szóban való közreműködése és nem utolsósorban néhány verse között. Tudta-e, milyen az állapota? Elfogadta vagy küzdött ellene? Orvosilag hogyan lehetséges a kettősség? Vagy, mint erre Bak dr. tanulmánya utal, ez a körlefolytás természetes lenne?

A három hónap alatt a Szép Szó körül és körüle is több esemény zajlott le, de ezek nagy részében természetesen nem tudott már részt venni. Valószínűleg közvetlen a kórházba kerülése utáni napokban vagy éppen előtte kelt az a nyilatkozata, amelyet a TESZ ügyében az Esti Kurír 1937. július 25-i száma közölt.²⁷⁹

A TESZ, azaz Társadalmi Egyesületek Szövetsége nevű jobboldali szervezet a magyar könyvkiadás ügyében memorandumot közölt, és ez ellen tiltakozott több magyar író, köztük József Attila is. (A Kortársak József Attiláról szerkesztői szerint az interjút vele Ignótus Pál készítette.) Éles és határozott József Attila nyilatkozata – „a szabadság” mellett tesz hitet: „csak egyetlen irány szabható, a »szabadság«.” A *Hazám* zárószonettjének szellemében kel ki az „Idegen irányzatok majmolása” ellen – ez nyílt célzás a német befolyásra –, és leszögezi: „át kell hogy alakuljon a közszellem is, mégpedig csak az európaiasodás lehet az átalakulás... Hivatásos irodalomra, államilag irányított irodalomra nincs szükség, és még a legszegényebb írónak is, ki leginkább rászorulna erre, leginkább... szabadságra van szüksége.”

²⁷⁸ Eisler Klára különben „1943-ban férjhez ment Lóránt Pál tisztviselőhöz, 1951-ben kivándorolt Angliába, majd onnan Izraelbe költözött. 1965-ben férjével együtt öngyilkos lett.” (*Fehér E.*: Vál. lev. [11] 489.)

²⁷⁹ Kortársak [202] I. 504.

Előszóban elmondott nyilatkozat-e? Nem tudjuk, de szövege és gondolatmenete nem üt el akkori álláspontjától.

Ugyancsak július végén, augusztus elején kezdik tervezni rádiószereplését.²⁸⁰ Cs. Szabó László – akkor a Rádió irodalmi osztályának vezetője – augusztus 7-én a Siestában küldött levelében közli, hogy szeptember utolsó felére előjegyeztette – ekkor még úgy van, hogy maga olvassa fel verseit. A rádió „illetékes bizottsága” a következő verseket fogadta el: *Flóra I–V., Nem emel föl, Bukj föl az árból, Flórának, Majd.* – Az adásra végül is október 1-jén, pénteken 19 órakor került sor, de természetesen nem a költő olvasta fel saját verseit, hanem Fáy Béla előadóművész.

Hiába ír neki a Szabadság Budapesti Munkásképző Egyesület Írócsoportja is kérve, hogy egy megbeszélésen szeptember 1-jén vegyen részt,²⁸¹ és főleg: a Szép Szó hiába tervezi, hogy vele együtt indul csehszlovákiai útra, hiába tervezik be előadásait Pozsonyban, Komáromban, Érsekújváron és Prágában, már nem tud velük tartani. Róla szólnak még, idézik, hivatkoznak rá, de fizikai valójában nincs jelen.

„Költeményeit legtöbb helyütt Fejtő olvasta fel abban a szellemben és stílusban, ahogyan ő maga szokta műveit előadni” – számol be a Szép Szó novemberi száma.²⁸²

A Siestában írt versek

Természetesen akkori állapotában, kezelés közben, szedálva és inzulin-kúra alatt, alig írt valamit. Látogatói, ápolónői beszámolnak róla: nem látta értelmét az írásnak, alig vett tollat kezébe.²⁸³ Déry Tibor írja a Szép Szó Emlékszámában: „Verseit többé nem tekintette ellenszolgáltatásnak; az a meggyőződés alakult ki benne, hogy semmit nem érnek. Értelmében nem bízott már, világos korszakaiban sem.”²⁸⁴

²⁸⁰ *Wacha* [441] 100., 102.

²⁸¹ Vál. lev. [11] 370–371.

²⁸² L. Kortársak [202] I. 535. Az október közepi előadókörútról l. i. m. 519–541. és jegyzetek.

²⁸³ Az adatokat l. *Tverdota* [175] 20–21.

²⁸⁴ *Déry*: Kortársak [202] II. 935.

Barátai, főleg Ignotus Pál pedig sürgették, kértek a Szép Szó számára is írást, de a gyógyulás érdekében is szeretnék volna munkára biztatni. Ebben a három hónapban azonban nem éri el a féltucatot a versek száma — és maradt utána néhány, félbemaradt vers-töredék. De közülük igazán nagy művek is vannak, így az egész életmű egyik csúcsa, a „Költőnk és Kora”.

Lehet, hogy közvetlenül a kórházba szállítás előtt vagy a kezelés első napjaiban keletkezett a *Gyönyörűt láttam* — a Szép Szó szeptemberi számában jelent meg —, ezért valószínű, hogy augusztusi.

*Gyönyörűt láttam, édeset,
elképzeltem egy gyenge rózsát.
Elbáméskodtam s rám esett,
mint nagy darab kő, a valóság.*

*Ám ez a kő is képletes.
A legjobb, ha mindent kimondok.
Így oktatnak ügyeletes
és tanulságos napi gondok.*

*Lám, ösztönöm helyes nyomon
járt, amikor bejött az ember.
„Kikapcsolja a villanyom” —
ez zúgott bennem, mint a tenger.*

*A kés ott volt az asztalon
— éppen a ceruzám hegyeztem —
ha ezt az embert leszurrom,
tudom, mindennel kiegyeztem.*

*El voltam keseredve. Hát.
Minden sötét és szomorú lesz.
Állat védheti otthonát;
hanem másfajta háború ez.*

*Fegyvert ragadni gyengeség:
megöl az ellenség és megver
s elszáll rólam a kedves ég.
Jogállamban a pénz a fegyver.*

*A hadviselés itt ma más.
A hős a kardot ki se rántja.
Bankó a bombarobbanás
s mint fillér, száll szét a szilánkjja.*

*Igy okoskodtam s jónapot
kivánva elhúzódtam oldalt
s este a nyájas csillagok
rámnevettek a teli holddal.*

Az indító élmény, a vers alkalma még Káplár utcai, voltaképpen banális eset: a villanszámlás esetleg ki akarja kapcsolni a villanyt. De ez az eset apokaliptikus erejűvé emelkedik — »Kikapcsolja a villanyom« — ez zúgott bennem, mint a tenger.» Egyúttal alkalom a mélyen rejlő agresszió kitörésére — az általa sokszor emlegetett kés itt valódi késként jelenik meg. Szinte eljut a végső mélypontig:

Minden sötét és szomorú lesz.

Innen átbillen a vers politikai-gazdasági síkra, ironikusan és szelemesen, most 1937 késő nyarán szinte az 1930-as évek elejének szavaival — mindenesetre változatlan meggyőződéssel. Ironikus vízióban a kapitalizmus tömör-plasztikus képe.

Egy lemondó-visszavonuló szép szakasszal cseng le. Nem nagyigényű vers, de formálási képességnek és ironikus, rezignált, ám elveihez hű meggyőződésnek tanúja.

A Szép Szó 1938. január–februári számában közli a versek közt a *Szaggatlak, mint a fergeteg...* kezdetű két versszakot ezzel a megjegyzéssel: „Ezt és a következő két verset [*Egy költőre és Négykézláb...*] a Siesta szanatóriumban írta a költő.”²⁸⁵

*Szaggatlak, mint a fergeteg az erdőt.
Zugj és nyögj. Vigyázz: ez küzdelem.
Bele ne törjél, nehogy keserű könnyem
csorogjon majd a csonka gyökereken.*

²⁸⁵ Szép Szó, 1938. jan.–febr., 9.

*Fölszív a vágy, mint patakot a hőség.
Mind mélyebbről bugyog e szerelem.
El nem apadnék, nehogy keserű könnyed
gyűljön tengerré szilaj öleden.*

A [*Szaggatlak, mint a fergeteg...*] kétszakaszos vallomás-vers. Általában is: a néhány, Siestában írt vers rövid forma – vallomás vagy káromlás, s a kín, a betegség, a reménytelen szerelem versei. Egy motívum – az addigiakhoz képest – még inkább előtérbe lép: az úré – szinte minden egyes verse most már kozmikus távlatú.

A vers egy kettős metaforán nyugszik. Az indítás szél és erdő metaforája – a hiábavaló szerelemé, a megtört, kegyetlen vágyé, a férfiasságé. De már a 3. sortól a másik metaforaköteg: a nedvesség–víz jelenik meg. Láttuk: a víz, a nedvesség szerepét műveiben – itt szinte halmazódik, mindent elönt – mint az *Áradarban* – a nedvesség: a könny csorog, fölszív, patak, bugyog, apad, hogy a „keserű könny” után a „szilaj tenger”-en tetőzzön.

Harmadikként egy nemi metafora is rejtezik a háttérben: a „csonka gyökeren” a férfi, a „szilaj öleden” a női nemiszervre utal.

A második szakasz egészében voltaképpen a nemi vágy lehetséges, fenyegető elapadását panaszolja – a múlt szerelem sokértelmű metaforájával.

Ugyancsak Siesta-beli – talán szeptemberi – a *Miben hisztek...* – ezt még a Szép Szó októberi számába adta le Ignotus Pál.

*Miben hisztek ti makacs égitetek,
hogy föllobogva
lángokkal egymásnak nem estek,
csak kerülittek egymást óvakodva?*

*Szerelem tart-e, béke és igazság
titeket féken,
vagy pisla, hunyorgó ravaszság,
mely farkasszemet néz az ürességben?*

*A tömegvonzás?... Lámpámba az éjnek
pilléje repdes,
gyász vergődik a falon. Félnék
emlékeim, mert messzi van a kedves.*

„Kozmikus” vers, az égitestek mozgásával, s talán nem tévedek, a vers magja, alapélménye a harmadik versszak pillanatképe, az esti szoba-hangulat, a lámpa fénykörével.

Mint egy újabban előkerült kézirat tanúsítja, volt ilyen változata:

*Lámpámba kis pille, a falon nagy árnya,
puha gyász repdes,
a léleknek ily gyász a szárnya,
és vergődik, ha odavan a kedves.*²⁸⁶

Az éj, amely előhívja a gyász asszociációit, az árny–szárny játékos rímjátéka, a sajátos, változatos metrikájú forma, amelynek sorhosszúsága (11–5–9–11 szótagos sorok) mintegy a vergődő láng fényét mintázza – mindez az éjszakai szorongásról árulkodik. Innen mintegy előrefelé fejleszti a verset, megjelenik az egymást féken tartó égitestek víziója, az antropomorfizált bolygók játéka. (Talán ehhez is az akkoriban megjelent Eddington-könyv, *A természettudomány új útjai* – adott ötletet.)²⁸⁷

Az égitestek mozgása, rendszere az emberi társadalom szerkezetét is formázza, a korábbi „csillagok rácsa csillog az egen” most az ember gyengeségét idézi. A „pislá, hunyorgó ravaszság” jelzős szerkezet a korábbi nagy József Attila-versekre emlékeztet.

Ugyancsak Siesta-beli versként közli a Szép Szó a *Négykézláb másztam...* kezdetű, ott csak *Vers* címen megjelent szöveget, amelyet az ÖV 2. [*Az isten itt állt a hátam mögött...*] kezdősorokkal és címmel közölte.

*Az isten itt állt a hátam mögött
s én megkerültem érte a világot*
.....
.....

*Négykézláb másztam. Álló Istenem
lenézett rám és nem emelt föl engem.
Ez a szabadság adta értenem,
hogy lesz még erő, lábraállni, bennem.*

²⁸⁶ F. Csanak [79] 44. – Stoll B. szerint is ez a legutolsó változat. (Stoll [313] 30.)

²⁸⁷ L. Tverdota [175] 35.

*Ugy segített, hogy nem segíthetett.
Lehetett láng, de nem lehetett hamva.
Ahány igazság, annyi szeretet.
Ugy van velem, hogy itt hagyott magamra.*

*Gyöngé a testem: ójja félelem!
De én a párom mosolyogva várom,
mert énvelem a hűség van jelen
az üres űrben tántorgó világon.*

Ennek— ugyanabban a versformában, ugyanabban a tónusban írott — párdarabja a *[Le vagyok győzve...]*, amelyet egy későbbi, 1938. áprilisi számban közölt a Szép Szó „1937. október közepén” jelzéssel. Valószínű, hogy a két szöveg október közepén-végén keletkezett.

[Az isten itt állt a hátam mögött...] egyszerre kész vers és ugyanakkor töredék — a kettő között, a Siesta-korszakban, elmosódott már a határ. A kézirat tetején Ignotus Pál írásával áll a két sor: „Az isten itt állt a hátam mögött / s én megkerültem érte a világot.”

Valószínűleg igaza van Stoll Bélának: a beteg költő talán éppen nem tudott írni, ezért diktálta a két sort. — s Ignotus jelezte a következő két kipontozott sort is,²⁸⁸ bár ez a két sor inkább a következő versszak első vázlatának tűnik, mintsem végleges verskezdetnek.

A „Négykézláb másztam”-mal kezdődő három versszak azonban a maga módján szerves és kerek műegész.²⁸⁹ Istenes, istenkereső vers — Ady nagy istenes verseire is emlékeztet.²⁹⁰ De itt az Isten — mint erről Marx J. elemzése részletesen szól — csak az első két versszakban van jelen, azután magára hagyja a szuverén egyént, és helyét átveszi a szerelem. „Teológiai tartalmú” versnek nevezi, és az Isten mindenható, abszolút igazságos voltával magyarázza sorait Bibó István, aki az utolsó sorokat is ebben, a keresztyén teológia által vallott felfogás értelmében olvassa.

A vers mindenesetre hősi erőfeszítés; a legmélyebbről indul, a földön fekvő, végsőkig lecsupaszított embertől (vö. „A sivatag föl-

²⁸⁸ Stoll: ÖV 2. [13] 554. — Az ÖM 2. [8] 457. erre vonatkozó megállapításai ilyen értelemben javítandók.

²⁸⁹ Elemzéseit: Marx J. [237]; Bibó [55].

²⁹⁰ Erről l. Mezey [242] 37.

dön / álmatlanul fekszem”) (*Száradok, törődöm*) és — ismét Marx J. elemzésre utalok — az egész vers felfelé irányul, a felemelkedés, felállás gesztusával — az isten, éppen nemlétével, passzivitásával segíti felkelni a beteget.

Az első szakasz könyörgő, panaszos kezdetétől — a második szentenciózus tömörségén át — a befejező szakasz szinte himnikus győzelméig ível a vers. Még — ami nála ritkaság — belső rimmel is erősítve a dallamot („De én a párom mosolyogva várom”) tart a kozmikusba, mert immár nemcsak a beteg, hanem a világ is „tántorog” — de mégis:

*mert énvelem a hűség van jelen
az üres űrben tántorgó világon!*

Rezignáltabb, nem diadalmas, belenyugvó a [*Le vagyok győzve...*].²⁹¹

*Le vagyok győzve, (győzelem ha van)
de nincs, akinek megadjam magam.
Úgy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehull a gyümölcs az ágról.*

*Szurkálnak, óvnak tudós orvosok,
irnak is nékem, én hát olvasok.
S „dolgozom”, imhol e papírhalom —
a működésben van a nyugalom.*

*Én állat volnék és szégyentelen,
nélkületek, kik játszotok velem —
Köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetségés.*

Rónay György elemzését idézem: „Ennél a versnél aligha van hi-telesebb dokumentuma és fájóbban csüggedt vallomása egy szemé-lyiség fokozatos, és éber pillanataiban tiszta tudattal észlelt »leépülésének«. A léhelyzetet nyomban az első mondat tárgyilago-san rögzíti: »Le vagyok győzve«, hogy a második, zárójelbe tett

²⁹¹ Elemzése: Rónay [293] 168–169.

mondat, a »győzelem ha van« még ennek a legyőzöttségnek az érvényét is kétségbe vonja, és ugyanakkor fokozza is: mi súlyosabb és reménytelenebb, mint egy győzelem nélküli legyőzetés; egy legyőzöttség, ami nem vereség, hanem egzisztenciális tény, létállapot? Ezt mélyíti el a második sor: nincs vereség, mivel nincs kinek megadnia magát, csak eleve való legyőzetés van, végérvényes egzisztenciális csatavesztés, de csata nélkül: egy legyőzött egy sivatagban, ahol nincs támadó, nincs kitől védekezni, és még csak befejezni, perfektuálni sem lehet a vereséget, hiszen nincs kinek megadnia magát; nincs kiút, nincs mentség, nincs szabadulás, és nincs fogásba esés se. Csak a legyőzöttség, roppant semmivé hatványozódva: »Úgy leszakadtam minden más világról« mondja a harmadik sor, ahol egyformán fontos és súlyos minden szó: a »leszakadtam« tragikus, a léteezést pontosan fedő megállapítása is, meg a »minden más világról« is, ami nem más, mint a semmi: aki a maga legyőzöttségén, legyőzöttségre zsugorodásán kívül minden más világról leszakadt, az a semmiben »van«, a semmiben didereg, végzetesen, a világra olyan véglegesen visszaragaszthatatlanul, mint ahogyan a lehullt gyümölcsöt sem lehet visszaragasztani többé az ágra. »...ahogyan lehull a gyümölcs az ágról« – mondja a negyedik sor, »lassan, tűnődve«, ahogyan négy évvel korábban a *Reménytelenül* szólt, már ugyanezzel az ág-képzettel »a semmi ágán ül szívem« és a skizofrén létezésre oly jellemző, a semmibe vetettség vagy hullottság benyomását kísérő fázás- és hidegség-élménnyel: »kis teste hangtalan vacog«.

A következő szakasz folytatja a »leépülést«, a negatív előjelek fölrakását a még működő létevékenységek elé. Az első sor a gyógykezelés prózai-ironikus-szomorú megállapítása: »Szurkálnak, óznak tudós orvosok«, – s ettől fogva minden további sor egy-egy »devalválás«, a rendes életfunkciók fonákjukra fordulása a semmiben és reménytelenségben: az olvasás pusztán passzív reflex, nem aktív »öntevékenység«, hanem a mások írása által kiváltott semleges mechanizmus; mintha egy gépezet még működne, de már értelmetlenül, érdektelenül, fölöslegesen. Ezt fokozza a következő sor, a dolgozom szónak, a legfontosabb szellemi létfunkciót kifejező igének fájdalmas-ironikus idézőjelbe tételével, ami nem más, mint ennek az egész, immár semmiben folyó munkának (és vele együtt ennek

az egész, ingatag terápiának) nemcsak megkérdőjelezése, hanem félreérthetetlen devalválása; hiszen mi a munka, a »dolgozom« bizonyossága és eredménye? – »imhol e papírhalom«. Mindezt pedig összefoglalja, borzongató tárgyilagossággal, a strofa negyedik sora, majdnem tudományos megfogalmazásban, nyugodtan, de az előzmények folytán a szemléletnek azzal a parányi elmozdulásával, azzal a leheletnyi semmi-perspektívával, amitől az egész már-már félelmetesen »kancsal« is egyben: »a működésben van a nyugalom«. [...].

Itt, a semmiben a munka terápiája már épp olyan meddő, mint a testvérek vagy barátok – ráadásul nem is egyértelmű – szeretetéé. Ez a legyőzött okos és reménytelen; tudja, hogy végül is csak »játsszanak vele«; s ennél jobb lenne számára »nélkülük«: a tudattalan, állati lét szégyentelensége. Mert a semmiben nemcsak fázik, hanem szégyenkezik is; ez talán az egyetlen tudatos élmény, ami a végső pillanatig kíséri: a semmibe esettség, ágról lezuhantság, legyőzöttség orvosolhatatlan szégyene. Annak az ő gyötrelmesen világos, hiperlucidus periódusaiban élesen fölszikkázó tudata, hogy »bolond«, s hozzá az az ismét kissé kancsal, de nem egészen téves föl ismerés, hogy »köztetek lettem bolond« (ezért volt, mint József Jolán könyvéből tudjuk, és Vágó Mártától is értesülünk róla, olyan kiszámíthatatlan, robbanékonyan ingerült és félelmetes olykor azok közt és azok ellen, akik »bolonddá tették«). De az ember véges, nem cserélhet alakot, nem változhat vissza állattá és szégyentelenné: »Ember vagyok, így vagyok nevetséges« – vonja le a végső következtetést a vers utolsó sora, erre a »nevetségességre« redukálva a legyőzött, semmibe esett ember léthelyzetét.

Hogy ezt a semmit, ezt a megoldás nélküli, menthetetlen legyőzöttséget mégis legyőzte, mert hiszen megalkotta? Igen, megalkotta; de az ő számára ez a megalkotás már nem volt fölülmulás, meghaladás, ez a legyőzés »győzelem ha van« már nem volt győzelem. A nagyszerű képességek még tovább »működnek«, de már nem emelnek föl; a széteső emberben még tovább él a költő, páratlan remeklésekkel is, de a remeklések már nem töltik föl árammal, nem éltetik, nem »segítik élni«. Inkább halni segítik.²⁹² A fájdalom és kétségbeesés mellett még mindig dolgozik benne ezekben a nehéz

²⁹² Rónay [293] 168–169.

percekben némi ironia és humor is, így a „tudós orvosok” célzás lehet a „bécsi doktorra”, Freudra is, és utal az értelmiségi magatartására, aki a halál előtt is civilizáltan akar viselkedni.

Napjainkig tartó vitát keltett a befejező sor: „Köztetek lettem bolond, én a véges” – egész elmélet alapja lett. Ennek lényege, hogy a költő valójában nem is volt beteg, annak stigmatizáltak csak.²⁹³ Valójában „vádol és gúnyol” a költő, ahogyan Mezey Katalin írja, és a két utolsó sor egybeolvasva azt sugallja: ebben a beteg társadalomban, ebben a megzavart értékrendben lettem „bolond”, „bolondságom” egy egész koré.

Itt a „bolond” toposszal s önképpel József Attila az egyik legjelentősebb jelet használja, a szent örült, a clown képét, a Narr aspektusát – ebben is sokban előrejelezve a 20. század közepének általános életérzését.

Általában is: a [*Le vagyok győzve...*] soraiban, éppen úgy, mint az *Egy költőre* címűben és az utolsó három versben, mintha a halál éles reflektorfényében e borús őszön még világosabban, ugyanakkor ironikusan és önironikusan is látná önmagát.

„Költőnk és Kora”

A Siesta-időszak kiemelkedő verse – egyúttal az egész életmű egyik legszebb darabja, a „Költőnk és Kora”.²⁹⁴

Hatvany Bertalannak

*Ime, itt a költeményem.
Ez a második sora.
K betűkkel szól keményen
címe: „Költőnk és Kora”.
Ugy szállong a semmi benne,
mintha valaminek lenne
a pora...*

²⁹³ Vö. Bókay–Jádi–Stark [60].

²⁹⁴ Sok szép elemzése született. Az *Eszméleten* kívül a „Költőnk és Kora” az egyetlen, amelyről külön könyv jelent meg: [175] – Ezenkívül Tamás Attila [381]; Nemes Nagy [253]; Szigeti L. [353] 336. skk.; Kabdebó [177].

Ugy szállong a semmi benne,
mint valami: a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág;
ahogy zúg a lomb, a tenger,
ahogy vonítanak éjjel
a kutyák...

Én a széken, az a földön
és a Föld a Nap alatt,
a naprendszer meg a börtön
csillagzatokkal halad —
mindenség a semmiségbe',
mint fordítva, bennem épp e
gondolat...

Űr a lelkem. Az anyához,
a nagy Űrhöz szállna, fönn.
Mint léggömböt kosarához,
a testemhez kötözöm.
Nem való ez, nem is álom,
ugy nevezik, szublimálom
ösztönöm...

Jöjj barátom, jöjj és nézz szét.
E világban dolgozol
s benned dolgozik a részvét.
Hiába hazudozol.
Hadd most azt el, hadd most ezt el.
Nézd ez esti fényt az esttel
mint oszol...

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyp és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyúl.

A vers megszületésének ideje és alkalma, Tverdota György meggyőző fejtegetése szerint,²⁹⁵ 1937. augusztus legvége, szeptember eleje – ez volt az a vers, amelynek ütemjeleit látogatásakor Németh Andor látta. Az alkalom pedig – ugyancsak Tverdota értelmezése szerint – barátai sürgetése, ama bizonyos „munkaterápia”. Tverdota így fogalmaz: „a „*Költőnk és Kora*” egyike a késői, »megrendelésre« írt költeményeknek. Társaitól az a körülmény különbözteti meg (és emeli bizonyos értelemben föléjük), hogy az alkotókedv teljes hiányának és az azt kiegyensúlyozó erőteljes külső motivációnak ez a »játéka« nem pusztán megszületésének lélektani-életrajzi magyarázatául szolgál, hanem a vers formateremtő elveként működik.”²⁹⁶

Mit jelent a vers címe, és miért áll idézőjelben? „*Költőnk* – a többes szám első személy talán a Szép Szó körére utal (ismét csak a megrendelőkre), és *Kora*” – ismét csak ironikus játék, összekacsintás barátaival. Egyúttal egyfajta fiktív nekrológ is – ilyenekkel játszik el Karinthy az *Utazás a koponyám körül*-ben is.

Az ajánlás a Szép Szó mecénásának és a szanatóriumi kezelés költségei fedezőjének, Hatvany Bertalannak szól – Tverdota szerint mintegy adósságot törlesztve, ahogyan ezt egyszer Vágó Mártának mondta.²⁹⁷

Ugyanakkor, Tverdota szerint: „A neki szóló ajánlásban tehát benne van a köszönet gesztusa. De egy visszatéríthetetlen pénzüsszeg esetében »verseit... nem tekintette ellenszolgáltatásnak« a köszönet és a megalázkodás között nehéz meghúzni a határt. A »Babits Mihálynak, hódolattal« ajánlás korábban formálisan is kifejezte ezt a megalázkodást.

A költőt Hatvany Bertalanhoz fűződő kapcsolat kuszaságát még csak fokozta az a tény, hogy a mecénás, akarva-akaratlanul, érezte vele, hogy pénzbeli támogatása kiszolgáltatottá tette. Takarékoságból elvették a melléje beosztott ápolónőt, majd, amikor kiderült, hogy a beteg nem tud meglenni mások jelenléte nélkül, egy másikat rendeltek melléje. Csökkentették a dohányra fordított összeget. Figyelmeztették a költőt, hogy táplálkozzék, mert az élelmezéséért

²⁹⁵ Tverdota [175] 12–18.

²⁹⁶ I. m. 25.

²⁹⁷ Vágó [420a] 309.

sokat fizettek. Végül a kezelés leállítása és a Szárszóra költöztetés is a költő akarata ellenére történt. A hála, a megalázkodás és az ellenséges érzület élmélyítően keveredett a költőnek Hatvany Bertalanhoz fűződő viszonyában... Így válik érthetővé Ignotus Pál »összekötő tiszt« szerepe és a Hatvany Bertalannak írott ajánlás búcsúzó, adósságot törlesztő, köszönetet kifejező, talán a korábbi összeütközéseket jóvátevő funkciója. Ahogy a vers maga, ily módon az ajánlás is szervesen beleágyazott abba a visszafordíthatatlan folyamatba, amelynek végső pontja a szárszói állomás lett.”²⁹⁸ Más elemzők, mint Kabdebó Lóránt, inkább úgy vélik, hogy Hatvany Bertalannak, az orientalistának ajánlotta a verset — és a vers kozmikus szakaszainak rokonsága a *Taó*val erre utalna.²⁹⁹

A kérdés eldöntését nehezíti, hogy a nyomdába adott kéziratban Ignotus Pál kézírásos javításai láthatók — az ajánlás is az ő keze írásával került a kéziraatra, bár valószínűleg a költő tudtával.

A Németh Andor által látott félkörök és jelzések (lásd: 866.) a vers metrumára utaltak. „Milyen kár, hogy Németh Andor, maga is finom és jó formaérzékű költő, nem jegyezte meg, miféle rendben sorakoztak azok a félkörök és vízszintesek — akkor legalább tudhatnók, miféle ritmusban *akarta* József Attila megírni a verset. De így nem tehetünk mást, hinnünk kell a harmadik sor első változatának: »Szabály szerint költi kényem...«, vagyis föltételezni, hogy ritmikailag a trocheus szándékával vágott neki a versnek. Amint-hogy a vers első négy sora, illetve mindegyik szakaszának első négy sora, nemigen tekinthető ebből a szempontból egyébként, mint négyes és negyedfeles trocheusok keresztrímes váltakozásának.

A magyar költészetben a trocheus mindig is a jambusnál ritkábban használatos versmérték volt; még ritkább lett ebben a században. József Attila is csak ritkán élt vele: utolsó négy évében egyszer sem írt következetesen trocheusi verset — olyan vers is, amelyben trocheusi és jambusi sorok váltják egymást, mindössze kettő akad.

²⁹⁸ *Tverdota* [175] 43. — Tverdótával vitatkozik és Hatvany Bertalan önzetlen segítőkészségét emeli ki, Hatvany Bertalannal való beszélgetésre is hivatkozva, *Vezér Erzsébet*: Mecénások alkonya. Elkésett megjegyzések egy vers magyarázatához. *Élet és Irodalom*, 1980. aug. 2. 6.

²⁹⁹ *Kabdebó* [177] 33.

Azt hiszem, nem szorul bizonyításra, hogy az ereszkedő trocheus határozottabb, sőt, keményebb versmérték az emelkedő jambusnál. Tudvalevő továbbá, hogy újabb költészetünkben a trocheusba többnyire belejátszik valamilyen hangsúlyos ütem. A „Költőnk és Korá”-ban sincs ez másképpen, sőt, első négy sorát – és legtöbb szakaszának első négy sorát – fölfoghatjuk minden további nélkül akár hangsúlyos versnek is: magyar nyolcasok és hetesek váltakozásának épp annyi joggal, mint négyes és negyedfeles trocheusoknak. [...] ...a negyedik sor, minden szakasz negyedik sora után a kemény ritmus ellágyul, megereszkedik – vagy talán célszerűbb lenne az *elcsuklik* igét használni. [...] Végeredményben az eddigi versmérték folytatódik, csak éppen két, egymás után következő négy versláb-bal, hogy aztán a szakaszt egy rövid sor zárja le, másfél ütem trocheus.³⁰⁰

Vas István a metrum mögött – egy dallamot hall ki: egy népdal második sorát a vers szakaszainak negyedik és ötödik sora mögül.

A népdal:

Bor, bor, bor,
Jaj de furcsa bor
Ez a mádi bor,
Kitől az úr szenvedelmes,
a lány meg engedelmes

És ez a voltaképpen diáknóta fedezhető fel egy Vörösmarty-versben:

Haj, haj, haj,
Beh szép selyemhaj,
Ez a leányhaj!
Bomlott fürti tengerében
Hattyuvállak fürdenek benn.
Haj, haj, haj,
Be szép selyemhaj,
Ez a leányhaj.

(Haj, száj, szem)

³⁰⁰ Vas [175] 49–50.

Sőt: a Vörösmarty-vers második-harmadik szakaszában a *benne* éppúgy rímhelyzetben van: „Fülemile danol benne...”, mint a „*Költőnk és Kora*” első szakaszának végén.

Ismerve József Attila módszerét — a dallamokat, amelyek a versei mögött szólnak — és állandó hivatkozását elődeire, Vas István megfigyelését találónak tartom.³⁰¹ Hozzáteszem: az egyik előkép Arany János *Visszatekintése* is lehetett — a maga 8–7-esekből összetett, trochaikus-jambikus lüktetésű (de nyolcsoros) strófáival. Szoros és dallamos ritmikus keretben feszeng hát a vers — egyúttal példájául az utolsó hónapok szinte emberfeletti költői-emberi fegyelmének is. A vers indítása: „a vers a versről” régi toposza, az önmagát író vers. Tverdota legközelebbi analógiául Lope de Vega *Szonett a szonetről*-jére utal, amelyet Kosztolányi Dezső fordításában ismerhetett a költő, de sok más példát is említhetnénk.³⁰² Mint Tamás Attila figyelmeztet rá, az eljárás már ott van a *Születésnapomra* című versben és az *Irgalom, édesanyám...* felkiáltásában. A mű, amely csak önmagáról szól, majd a posztmodernben válik általánossá. József Attila itt megint előlegez valami eljövendőt. — Ahogyan Vas István fogalmaz, hetykén indít, kihívóan, válaszul a megrendelőknek. Hozzáteszem: megint csak velük való tudatos összekacsintással.

Úgy is fel lehet fogni a „*Költőnk és Korá*”-t mint a k-tól az l-ig tartó utat. A „*K...* keményen” — a zárhang, a freudizmus ismeretes véleménye szerint a libidó jele, a szexuális agresszivitásé, az l, a likvida pedig éppen ellenkezőleg a puhaságé — az anális helyett az uretrális aspektusé —, és ezt a freudi módon értelmezett hangszimbolikát József Attila ismerhette is egyik kidolgozójától, Hollós Istvántól.³⁰³

³⁰¹ I. m. 52–55. — Vezér Erzsébet szerint a népdal benne van a Lesznai Anna által szerkesztett 1932-es *Virágos szerelem* c. antológiában, amelyet József Attila segítségével állított össze. (*Vezér* [435])

³⁰² Tóth Éva Guillaume d'Aquitaine, az első trubadúr *Farai un vers de dreit rien* c. versét említi. Szerinte a magyar költő ismerhette is a provanszál szöveget, és a két vers rímképlete is azonos. (*Tóth Éva: A középkori francia költészet és József Attila*. ItK 1996/5–6. 679–685.)

³⁰³ L. *Fónagy* [108] 37. skk. — A Hollóssal való közvetlen kapcsolatra Szalai Sándor utal egy, 1960. nov. 8-án a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában.

Az indítás játékos bennfentessége az első versszak 4–6. sorában folytatódik – ez itt még csak önironikus játék a semmivel, a látszat és valóság, a semmi és világ játéka. De mi lehet egy olyan vers tárgya, amely azért nem akar megíródni, mert szerzője „már semmit sem hisz”. Természetesen (és paradox módon) a „semmibe süllyedés és maga a Semmi”.³⁰⁴ Majd a második versszak hagyja el a játékos önironiát – itt már a semmi önálló egységgé válik, és a teljes világvízió bomlik ki. Nemes Nagy Ágnes szerint: „A további nagy képek, gondolatkörök ennek a kifejlesztései, variációi, világnagyságúvá tágitásai. A világ, amint száll az űrben, a Föld a Nap alatt, a lélek kiürülése, az Úr mint nagy anya: mind-mind ugyanannak az alapképnek, a semmi és a valami korrelációjának a változatai. És ugyanannak a szorongó, tragikus életérzésnek a kifejezői: űr, félelem, halálfélelem. [...]

De micsoda képzetek, képek, azok, amelyek az életérzést hordozzák! Ismerősök meg újak is, a legjellemzőbb, a legnagyobb József Attila-képek közül valók. Micsoda versszakkezdet ez például: »Én a széken, az a földön / és a Föld a Nap alatt...« Az a megdöbbenő ebben a két sorban, az a gyorsaság, a gondolatoknak az a fénysebessége, ahogyan a széktől a naprendszerig eljut, a kicsitől, a mindennapitól a kozmoszig. [...] A »kozmosz« képzetének a megjelenése azonban nem utolsósorban József Attilának köszönhető a magyar irodalomban. Az ő képzelete űrhajós-fantázia. Itt is, még a naprendszeren is túlfut a kép: »a naprendszer meg a börtön / csillagzatokkal halad«. – A börtön és a csillag: hányszor kapcsolódik össze az ő költészetében, rakásra lehet idézni a példákat. »A csillagok, a Göncölök / Úgy fénylenek fön, mint a rácsok...«) E képekben – mint másokban is – a determináltság kínja és boldogsága jelenik meg, a meghatározottság félelmes tudata éppúgy, mint az örök emberi szabadságvágy. Többek között e kettőnek is csatatere József Attila versvilága. A »börtön« itt egyébként jelző: *börtön csillagzatok*, erről van szó, jelző és jelzett főnév, politika és létélmény nyelvtanilag is elválaszthatatlan kapcsáról. A költőben amúgy is eleve meglévő, gyors űrugrásokra hajló képzeletet nyilvánvalóan befolyásolta itt az akkor újdonságnak számító »táguló világegyetem« elmélete. A »Száguldó űr« e versben határozottan erre utal. [...]

³⁰⁴ Janzer [164] 459. – L. Miklós [245] 89–90.

A kozmoszig nyíló, mintegy gömbsugarban táguló, fénysebességű képzelet: milyen jellemző ez a költőre. Igen ám, de jellemző a visszaút is, egyfajta visszahajlása az érzelmi, a képi ívnek a kozmikustól a földiig. Ott van például a második versszak: »a világ / a táguló űrben lengve / jövőjének nekivág« — majd a nagy kép után váratlanul szűkülő képek következnek: »ahogy zúg a lomb, a tenger, / ahogy vonítanak éjjel / a kutyák«. A táguló világegyetemről — visszafelé haladva — eljutunk a vonító kutyákig, a magányos emberi, sőt állati éjszakáig. [...]

A visszaút egyébként másutt is megjelenik a versben, méghozzá nemcsak a képben, hanem fogalmilag is rögzítve. A föld, a nap, a csillagzatok sora, az egész mindenség a semmiségbe halad, — és itt a visszajára fordulás — »mint fordítva, bennem épp e / gondolat...« A vers itt ismét önmagára reflektál, mint kezdetekor: én írom ezt a verset, itt, ebben a percben, most pedig — figyelj, olvasó — éppen egy gondolat, a versgondolat halad bennem a semmiből a valami felé, amint papírra rögzítem. Méghozzá az előző képpel ellentétesen, fordítva halad, nem a megsemmisülés, hanem a megvalósulás felé. [...] A „Költőnk és Kora”, amennyire dokumentuma a tragikus halálérzésnek, annyira példája az életvágynak is, egy rejtettebb, de igenis munkáló vitális ösztönnek. Ez a kettő: halálszorongás és rejtett életvág, ez határozza meg a vers képeit és dinamikáját: föl-le, föl-le, el és vissza cikázik ez a kettősség a vers nagy íveiben.”³⁰⁵

A negyedik versszak, az „Úr a lelkem...” kezdetű metafora eredetéről, gyökeréről József Attila műveiben Tverdota György így ír:

»Mint léggömböt kosarához«. ...ez a hasonlat nagyon mélyen gyökerezik József Attila legsajátabb gondolkodói-művészi törekvéseiben. Legfontosabb esztétikai írásaiban, az *Irodalom és szocializmus*-ban és az *Esztétikai töredékek*-ben a költő a műalkotást úgy határozta meg, mint határolt végtelenséget, közvetlen egyetemességet, a szemlélhetetlen világegészt helyettesítő, képviselő egyetlen szemlélhető teljességet. E meghatározások kései, ars poetica-szerű változata az a mondat, amelyet a költő a Gyömrői Editnek írt egyik levelében vetett papírra (1936. okt. 28.): »Nem kívánnám én, Edit, magától, sőt Isten őrizzen tőle, hogy maga azt mondja versemre, hogy szép, esetleges logikai dolgozataimra, hogy okos — nem, úgy kel-

³⁰⁵ Nemes Nagy [253] 1081–1082.

lene hogy egymáshoz illeszkedjenek a szavak, a képek, a fogalmak, mint az űr szabadságának rendjében úszó csillagrendszerek.« A „Költők és Kora” nem más, mint ennek a költői óhajtásnak, programnak a végrehajtása. Olyan vers, amelyben a révedezés szabadságával és rendjével illeszkednek egymáshoz a szavak, fogalmak és képek. Az önmagára mért formai követelményt a költő úgy valósítja meg, hogy a levélbeli ars poeticában hasonlatként felbukkanó kép a versben hasonlatból a vers leglényegesebb tartalmi elemévé nő: a szeszélyes, révedésszerű megjelenítésében — »az űr szabadságának rendje«-vel — maga az Űr, a táguló világ és az üres műalkotás analógiája jelenik meg.

A táguló világ és a műalkotás analógiájának motívuma a 6. sorban induló hasonlat után még kétszer megismétlődik a versben. A harmadik szakaszban »mindenség a semmiségbe, / mint fordítva, bennem épp e / gondolat.« a táguló világ nem a műalkotás, hanem a művet létrehozó emberi benső, a gondolat hasonlítottja. A negyedik szakaszban a hasonlat helyét metafora foglalja el: »Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy Űrhöz szállna, fönn.« A három variáns alapszerkezete közös. A hasonlatok, illetve a metafora egyik oldala szellemi, lelki természetű (költeményem, gondolat, lelkem), a másik oldala (a világ a táguló űrben, mindenség a semmiségbe, a nagy Űr) kozmikus jellegű. Mikro- és makrokozmosz szembeállításának — vagy ha úgy tetszik —, összekapcsolásának három változatáról van tehát szó.

Ha a három variánst ily módon szerves egységnek fogjuk föl, akkor a két előbbi gyökerének a harmadik motívumot tekinthetjük: »Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy Űrhöz szállna, fönn. / Mint léggömböt kosarához, / a testemhez kötözöm.« Az idézet világosan bizonyítja, hogy a táguló világgal való farkasszemet nézés háttérében a test-lélek probléma, a személyes elmúlás gondolata húzódik meg. A lélek és az Űr, a gondolat és a mindenség, az üres költemény és a széthulló világegyetem szembeállása »csak« általánosítás, kiterjesztése e primer kettősségnek.

A test és lélek viszonyával ugyanebben az értelemben már a húszas évek végén is foglalkozott József Attila. Vágó Mártához írott levele bizonyítja ezt, amelyben egyébként a léghajó-hasonlat is szerepelt már: »Szörnyű a test, olyan súlyos és muszáj cipelni, hogy a szellem elvégezhesse munkáját. Mint ahogy burok van a léghajó gázán és szörnyű súlyokat cipel, hogy amikor kell, le bírjon szálla-

ni... a szellem abszolút szabadsággal rendelkezik, míg a test élete determinált... magát öli meg a test – kiradírozza magát a világból, hogy ne legyen más, csak szellem, mert azt hiszi, hogy ő is azzá válik, holott csak egyszerűen megszűnik élni.«³⁰⁶

A negyedik versszak utolsó három sorától József Attila visszatér a verskezdet – barátaival összekacsintó, önironikus – hangjához, a freudizmust napi diszkurzusként használók számára szánt tréfával is:

*Nem való ez, nem is álom,
ugy nevezik, szublimálom
ösztönöm...*

„Mert a vers dallama sohasem olyan ábrándosan hallgató, mint éppen e két sorban – ha az ember olvasás közben átéli ezt a dallamot, szinte hozzáképzeli az ég felé lengetett ujját (amit Illyés olyan szépen megírt a *Nem volt elég*-ben; sőt, esetleg József Attila ujját is, amelyet versolvasás közben föl szokott emelni). E dallamba foglalva különösen groteszkké válik ez a pszichoanalitikus tétel. Hajmeresztő ötlet, ha úgy tetszik – de József Attila szerette a hajmeresztő tréfákat. Az irónia természetesen tudatos: József Attila már iróniával is tudta nézni a pszichoanalízist, nemcsak azonosulva, és nemcsak undorral: »romlott kölkökre létel / pszichoanalízisben.« De ha ironikusan mondja is, a vers komolyan veszi a freudizmusnak azt a közismert elméletét, hogy a „*Költőnk és Kora*”-ban ösztön-nek nevezett, elfojtott, tudat alatti indítékok átszellemítéséből, szublimálásából születik a művészet, a vers is. Mert az igazi föloldás az, hogy a rubátóba lazított, föltehetően sárospataki dallam a halálöszönt – hiszen József Attila jól ismerte a kései freudizmusnak ezt a gyönyör-princípium mellett jogaihoz juttatott erejét – verssé szublimálta, és ezzel visszahajlította a valósághoz, a létezéshez.”³⁰⁷

Valamivel lazább, meditatív részlet következik – mintegy önmagával folytatott csendes vita, beszélgetés, a „benned dolgozik a részvét” talán, mint erre ugyancsak Vas István utal, Kosztolányira való célzás: az ő *Számadásában* áll:

³⁰⁶ *Tverdoia* [175] 31–32. L. a motívum rokonságáról más József Attila-műveken: *Tamás Attila* [381] 50.

³⁰⁷ *Vas* [175] 60.

Ülj egy sarokba, vagy állj félre, nézz szét,
szemedben éles fény legyen a részvét,

„A következő sor: »Hiába hazudozol.« Mit? A kézenfekvő megfejtés: hiába akarnád elhíttetni, hogy semmi közöd már a világhoz, és lelked elszállóban már az Úrhöz, a nagy anyaképhez. Erre vall a szóbeli válasz, amelyet József Attila adott Ignotusnak (Tverdota is idézi): »palástolni akarja«. Mégsem lehetetlen, hogy ez az elég erős kifejezés az előző három sorra vonatkozik. Ez esetben azt jelentené: hiába áztatod magad a Létezés erejével, azzal, hogy még itt jelen vagy, sőt, dolgozol e világban. Ezt a választ látszik alátámasztani a vers interpunkciója is: József Attilánál ugyanis az írásjelek alkalmazásában is kemény logika működik. Márpedig az előző magyarázat esetén az volna indokolt, ha a »hiába hazudozol« kaján állítását vessző kapcsolná az előzményekhez. Holott ez a sor pont után következő, ponttal végződő külön elhatárolt mondat. Erre a második magyarázatra vall a rákövetkező sor is: »Hadd most azt el, hadd most ezt el.« Hát ez ugyan mit jelent? Ha módunkban állna megkérdezni a költőt, lehet, hogy meglepődnénk: József Attila, ha valamilyen fordulatának jelentése felől faggatták, minden tanúvallomás szerint gyakran szolgált váratlan, megdöbbenítő felelettel. Személyes értelmezés híján kénytelenek vagyunk a legegyszerűbbet elfogadni: ne áltasd magad, és ne is cáfold az önáltatást” – írja Vas.

Én úgy értelmezem, hogy az ötödik versszak negyedik sorától fokozatosan közeleg a halálhoz, sorozatosan leveti szellemi-lelki ruháját: a felszólítás: „Hadd most azt el, hadd most ezt el...” – önmagának szól, hogy az esti tájban előkészüljön a biztos halálra:

*Nézd az esti fényt az esttel
mint oszol...*

„Vagyis az esti fénnel együtt a Létezés is kezd eloszlani, szétoszlani, és a vers megint visszahajlik a Semmihez.

Következik az utolsó, legszebb szakasz, a magyar költészetnek talán festőileg is legtökéletesebb és bizonyára legsejtelmesebb tájképe. Ennek a szakasznak három szava, két főnév meg egy ige, *tarló, alkony, nyúl*, no meg »tál formájú félkörök, rövid vízszintesek«

álltak azon a papíron, amelyeket Németh Andor látott a költő paplanán, amikor meglátogatta a Siesta szanatóriumában.³⁰⁸

Utaltam rá, hogy néhány héttel ezelőtt, a *Jön a vihar* vázlatainál már lejegyezte a szakasz rímeit — ami annyit is jelent, hogy ez a halálvízió már jóval azelőtt foglalkoztatta, és hogy már régóta játszott el a halálos hangzással is. Most ismét Nemes Nagy Ágneszt idézem:

„Csodálatos versszak ez. Már mondtam: a részvét, az emberi szolidaritás, a társadalom felbukkanó motívuma után visszatér a vers a beléfoglalt alapérzéshez, a halálos szorongáshoz, a tragikumhoz. A vers eddigi képanyagához képest — ür, semmi, valami, léggömb — új képben tér vissza, egy természeti képben, a József Attila-i bámulatosan éles, el nem felejthető természeti képek egyikeben, amelyeknek tulajdonságuk, hogy egyszerre reálisak és szűrreálisak, körüljárhatóan világosak és messze-messze ható, halmozott jelentéseket hordozók.

»Piros vérben áll a tarló...« — kezdődik a záró versszak. Ez még akár forradalmi utalás is lehetne, a költőtől csöppet sem idegenül, valahogy úgy, ahogy Petőfinél az alkonyuló napnak »Leesik fejről véres koronája«. A »tarló« szó is erősíti ezt a futó benyomást, József Attila kedves szava, amelyet paraszti életképeiből olyan jól ismerünk. De ezt az első asszociációt nagyon gyorsan megcáfolják a rákövetkező sorok, egészen másfelé kanyarítva az emóció-menetet: »s ameddig a lanka nyúl, / kéken alvad«. Nem, nem, itt nem egy eljövendő forradalom vérpirosáról van szó, itt a piros vér rögtön megalvad, kékké, dermedtté, halállossá válik. Piros és kék ellentéte-re, illetve fájdalmasan egybemosódó egységére, azonosságára van építve ez a két és fél sor, magukkal rántva egy sor velük összefonódott lelki tartalmat; a piros: a vért, fényt, bukásával is a napot hívja elő tudatunkba, — a kék: az éjszakát, a halált, a hullafoltokat. Ez utóbbi érzelemcsomót erősíti a lekonyuló, síró gyeprészkepe, hogy aztán a három zárósorban mintegy összefoglalódják a vers minden rétege: »Lágyan ülnek ki a boldog / halmokon a hullafoltok / Alkonyúl.« [...] Egyszerűen annyit jelentene ez a három sor, ez a versszak, ez a vers, hogy boldog, aki meghal? Hogy nem ér semmit az élet? Vagy fordítva: még a hullafoltokkal együtt is boldog az

³⁰⁸ I. m. 64., 65.

élet? Ma úgy gondolom: mindkettőt jelenti, egyiket is, másikat is, elválaszthatatlanul. Az emóció kivételes mélyrétege bukkan fel ebben a versszakban, amely nem fogalmi síkon szól hozzánk, hanem a kép által, amelyben jó és rossz, élet és halál, iszonyú és boldogító egybeesik. [...]

Úgy gondolom, akkor értjük – úgy-ahogy – ezt a verset és záró versszakát, ha ismerjük az egész József Attilát, gondolatait és ellen-gondolatait, képeit, hiteit, félelmeit, teljes világát. Mikor szól a leg-édesebben ez a nagy vers, *l* és *h* hangokkal, mikor a leglágyabban? Amikor az elháríthatatlan véget énekle. Mikor a legtisztább, mikor lidércesen éles a feledhetetlen tájkép? Amikor a leghátborzongatóbb. »Boldog« és »hullafoltok« – ez az önmagát cáfoló rím a moz-díthatatlan, lepecsételt rímek közül való, amely véglegesen saját vershelyéhez kötött, nem kopírozható, s amely voltaképpen hor-dozza az egész verset. Ária szól itt, a közeledő halál már-már túlvilági áriája, amely a művet a művészet miráculuma által tülemeli az esendőségen valamely költői üdvösségbe.³⁰⁹

A „*Költőnk és Kora*” – talán valóban alkalmi versnek indult szöveg, kikényszerített vers – az egész magyar irodalom egyik legjelen-tősebb darabjává lett. Az utolsó versszakot folytatja Radnóti tájköl-tészete, és az emberi magatartást: némán, ironikusan a halál elé állni – mondja tovább Pilinszky lírája.

Kórház-vers is, hiszen a „vonitanak éjjel / a kutyák” élménye mindannyiunké, akik – kísérletező orvosok kórházában – megéltük a kutyavonítással teli éjszakát és az est leszálltát szobánkban. Tá-gabban: a természettudományos gondolkodás új vívmányai is meg-jelennek a versben.³¹⁰

Búcsúzó vers is – a halálba induló verse.

³⁰⁹ Nemes Nagy [253] 1082–1083. – A szakasz hangfestő elemeiről és rimeiről („Az *r*-ek, *gy*-k, *ny*-k és főleg a rímek alaptónusát adó *s* onnan továbbterjeszkedő *l*-lek lágy harmóniája tökéletes *plein-air*, tájköltészet”) László [212] 345.

³¹⁰ Kabdebó [177] 34–36. – Azt azonban vitathatónak érzem, hogy itt a nem-kauszális gondolkodás, ill. hogy a dialogikus versalkotás példájáról lenne szó. (I. m. 36. ssk.) – Hatvany Bertalan is említi (*Vezér*: Beszélgetés Hatvany Bertalannal. Irodalomismeret, 1995/3. 11.), hogy beszélgettek a Siestában a világűr terjedésé-nek a funkciójáról, a big-bangról, meg a Doppler-effektusról, „amelyet egyikünk sem értett, de érdekes volt”.

A Siesta-beli hónapok alatt több befejezetlen, tehát töredékben maradt – és ilyenként utóbb közölt szöveg vagy szövegrészlet keletkezett.

Flóra emlékiratai szerint október 23-án adta át *Vak, vak, vak...* kezdetű versét. Kórházi benyomás, amely egy gyermekkori emléket idéz fel – az „öreg csósz” talán önarckép, a cselekvésképtelen ember fáradt nemtörődömsége az övé.

*Vak, vak, vak
a kutyák így ugatnak,
az öreg csósz kívénhedett
eljárogál még egy hetet
nem sújt oda fütykösével
nem pöröl már istenével
nem káromol, nem is éber,
szeretne ő tán valamit,
de ha ő sem tudja, hogy mit,
cseléd volt, az istenfáját,
néha megtömi pipáját,*

.....
.....

Kétségtelen ez időből való az a panasz-átoksor, amely a „Szól a szája szólítatlan” kalevalai dikciójú sorral kezdődik.³¹¹

*Szól a szája szólítatlan,
gondja kél a gondolatban*

*erőlködik ám az erkölcs
zsigereim zszugorgatja
ne bolondozz a belemben
ne kopogj a kebelemben
babos vesémet ne vesd ki*

³¹¹ L. róla Képes [187], [188]. – Varga D. [425a]; Ignotus [153a] 218–219.

*ne lankaszd a lábaimat
ne szakaszd a száraitam
ne kanyarogj a karomban
ráncom-redőmben ne rejtezz*

*ne lúgosítsd a savamat
ne szorongasd a szavamat*

*

ráncom ne rángasd, redőmben ne rejtezz

*ne torlaszd el a torkomat
ne lapulj meg a lépemen
ne kiáltozz a képemen
csigolyáim ne csikorgasd
fürtöm tövét ki ne forgasd*

*

*Mintha égnék, láng jár végig,
lábujjamról lobog égig*

ne nyisd meg az oldalamat

*kicsurran a forralt kőnek
vasból való váladéka*

Képes Géza szerint „legszebb versei között a helye, ugyanúgy mint Shelley és Hölderlin megrázó töredékeinek. Testileg, lelkileg összehelyesítve írja József Attila a verset, még egyszer, utoljára! – visszatérve a Kalevala gondolatfűzéséhez: az ősi bűvölő-igékkel próbálja kényszeríteni testi és lelki gyötrelmeit, hogy hagyják békén...” – Valóban: végső fájdalom, szörnyű kétségbeesés megfogalmazási kísérlete – közel az 1931-es átokversekhez, de immár önmagát érinti az átok. „...Ősi nyolcasokban doromboló kórlelet” – írja róla Ignótus Pál. Az is lehetséges, hogy – ugyanakkor – nemcsak személyes vallomás és panasz, hanem valamilyen mitikus szerepjáték része, drámai – népi monológ, misztérium, erre vallana a megmaradt befejező két sor:

*kicsurran a forralt kőnek
vasból való váladéka.*

Valószínűnek tartom, hogy ez időből való lehet a *Nem találok szavakat magamra* egysoros töredék és főleg a *Nincs közöm senkihez...* kezdetű, amely beleillik a „*Költőnk és Kora*”-időszak értelmetlenség- és csalódásérzetébe.³¹²

*Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész,
vagyok mint a hideg, világos és nehéz.*

Ugyancsak a „boldog halmokon” látványhoz közeli megfogalmazás ez a megkezdett esti tájkép:

*A nap még füstölög
a hamvadó hegyek fölött.
A homály inge mögött
dereng a rét.*

Az égitestek-motívum pedig az alábbi töredékben tér vissza:

*világokat igazgatok:
üveggolyókkal játszom.
Nem szeretnek a gazdagok:
árva gyerekek látszom*

Prózai, értekező írásáról egyről tudunk ez időszakból. A prágai Új Szellem október 15-i számában jelent meg nyilatkozata *A mai költő feladatai* címmel.³¹³ A lapot Szvatkó Pál szerkesztette, s a nyilatkozat voltaképpen a Szép Szó csehszlovákiai előadókörútja alkalmából jelent meg. Egyébként József Attilából a cikket Gál István erőszakolta ki.³¹⁴

Thomas Mann-t idézi, majd saját mondandóját fűzi hozzá: „De hol az az igazi költő, akinek, ha embertelenségre bukkan (s hol nem bukkan embertelenségre éppen a mi korunkban?), ne volna hozzátenni valója a világhoz és művéhez, az emberek közös művéhez és önmagához? A költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, mint

³¹² Részletes elemzése: *Bánki* [41].

³¹³ ÖM 3. [9] 194.

³¹⁴ L. Gál [116] 189.; *Lengyel A.* [221] 187–188.

hogy alakítja a világot, az emberi világot, az emberséget azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz. Mert a mű nem annyira a művész, mint inkább azok által él, akik szeretik a művészetet s azért szeretik, mert keresik az emberséget. Bizonyára sokak fülében »kenetesen« hangzik, amit itt írok. Hagyjuk ezeket, — cinikusságuk mögött vagy nyers erőtlől, erőszaktól való cinkos félelem, vagy a beléje vetett bizalom lappang. Mi, mai költők, nem tehetünk mást, mint hogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiálunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkísérlik a költők örök ellenfelei a »tömegeket« legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani.”

Nem kétséges: prózában ez a végrendelete. Benne megismétli saját meggyőződését: a szabadságvágyat — úgy is mondhatnám: a jóléti kapitalista állam és a fasiszta fegyveres fenyegetés között változatlanul kitart emberi eszményei, egy baloldali megoldás mellett — és most, ebben a végső időben, talán erősebben hangsúlyozza a „befogadó”, az olvasó, a tömeg szerepét is.

VIII.

„TALÁN ELTÜNÖK HIRTELEN...”

November Balatonszárszón

November legeleje: távozás a Siestából

November legelején mély és még a eddigieknél is tragikusabb változás történik életében.

Flóra így idézi fel ezeket a napokat: „vasárnap, október 31-én Ignotus Pál... elmondja, József Attila kezelése befejeződött, nincs értelme, hogy tovább is a szanatóriumban maradjon. Úgy döntöttek (Hatvany Bertalannal és az orvosokkal), hogy nővéreihez költöztetik Szárszóra. Hacsak én magamhoz nem tudnám venni őt.”¹

Orvosilag, már nem találtak más lehetőséget gyógyítására, a gyógyszeres kezelés is, az inzulinsokk is – akkori értékelés szerint – lényegében eredménytelen volt. „Az első sokk segített rajta, a második sokk után visszaesett... az összes orvosok ott ültek, és azt mondták, nincs értelme, nővéreihez kell küldeni” – emlékezik Hatvany Bertalan.² „Véleményem szerint az egyetlen lehetőség volt, hogy legalábbis egyelőre a zárt intézetet elkerüljük” – írja Bak dr. Etának.³

Az is igaz, hogy a Siesta-beli ápolás tetemes költségeit Hatvany Bertalan nyilván már nem tudta vagy nem akarta egyedül vállalni.⁴

November 2-án azután Jolánnal is közlik a szándékot: Attilának Szárszóra kell mennie. Jolán megdöbben és tiltakozik. Flóra így emlékszik erre a napra:

¹ *Illyésné* [159] 111.

² *Vezér E.*: Beszélgetés Hatvany Bertalannal. *Irodalomismeret*, 1995/3. 9.

³ *J. A.* a Siestában [172a] 12.

⁴ *Így József J.* [176] 403. Eszerint addig 3000 pengőbe került a szanatóriumi ápolás.

„November 2-án, kedden már tudta, hogy el kell Szárszóra men-
nie; nem tudom ki és mikor közölte vele. Ez rettenetes állapotba
hozta. Mikor beléptem, izgatottan, sebesen járt fel-alá, majdnem
rohanva, felemelt fejjel, égnek álló hajjal, felfelé fordult szemmel,
szinte csak a szeme fehérje látszott. Megdöböntő, félelmetes volt,
csoda, hogy nem ütközött a tárgyakba, bútorokba. Hirtelen egészen
megsoványodott, arca beesett, halotthalvány lett. Hevesen gesztiku-
lált, szinte magánkívül beszélt, egzaltáltan, elsüllyedt valami maga
képzelte-teremtette világba, a körülötte levő valódiról nem vett tu-
domást. Vádolt mindenkit, mindent. Halott édesanyjától kezdve
környezetén, szerelmein, barátain át az orvosai, analitikusai és párt-
fogói személyéig, beleértve talán engem is. Szimbólumokban fejez-
te ki magát. De milyen lobogva, milyen csodálatos, követhetetlenül
hirtelen összekapcsolt gondolattársításokkal, szédítően pörgő esz-
mefuttatásokkal. Lélegzetviasszafojtva, dermedten ültem. Ilyennek
még soha nem láttam őt – percekre sem –, sem senki mást. Mintha
nem is vett volna észre.”⁵

„Én beállok katonának inkább, én nem megyek a Balatonra. Én
a villamos elé vetem magam” – mondta Hatvanynak, de ő kitartott:
„Nézd Attila, az orvosok mondták, hogy oda kell menned, vissza
fogsz jönni, ott maradsz egy pár hónapig üdülni. Most sokkal job-
ban vagy, kipihened magad. Írsz nekünk egy pár szép verset és jobb
kedvvel és jobban fogsz visszajönni, de a fene egyen meg, most az-
tán menj. – Így hát már te is, hát megyek, megyek, megyek. –
Nincs több mondanivalóm. Sajnálom, ez volt az utolsó telefonbe-
szelgetésünk.”⁶

A november 2-án történt fordulatra Németh Andor így emléke-
zik: „Néhány nap múlva újabb jó hírrel állított be Jolán. Attila sor-
sának intézői úgy határoztak, hogy leküldik néhány hétre Balaton-
szárszóra, családja körébe, hogy mielőtt visszatérne közénk, a falu
izgalmaktól mentes légkörében vegye fel újra a kapcsolatot a külvil-
lással. Holnapután már utaznak is. A maga részéről arra kér ben-
nünket, adjunk helyet Attila néhány ingóságának és könyveinek,

⁵ *Illyésné* [159] 112.

⁶ *Vezér*: i. m. 9.

miket szanatóriumba való beköltözése után beraktároztak. Attila, akivel ezt csak mostanában közölték, nyugtalankodik a könyvei miatt. Jobb szeretné biztos helyen tudni őket. Készséggel elvállaltuk, hogy vigyázunk rájuk, míg visszajön.

Felhordták hozzánk dolgait: két öreg karosszék, állólámpáját, könyvespolcát és a könyveit. Még a Korong utcai lakásból ismerem őket. Megdöbbenve állapítottam meg, hogy kedves magyar költői, a teljes Balassi, a teljes Csokonai hiányzanak. Elkallódtak vagy ellopták őket.

Jolán másnap újra feljött, izgatott volt, az óráját nézte, alig hörpintette ki a feketét, már búcsúzkodott.

– Viszontlátásra, gyerekek. Rövidesen jelentkezem Attilával.”⁷

Másnapra, november 3-ára József Attila megkéri néhány régebbi barátját, látogassák meg. Kodolányi János úgy emlékszik, hogy Szárszóra való elmenetele előtt felkereste, és honoráriumot próbált kapni egy Válaszba adott verséért. Kodolányi szerint Sárközi György a maga fizetéséből adott neki pénzt.⁸ Hogy egyáltalán kiengették-e ekkor a Siestából, nem tudjuk... Ekkor megy el hozzá – és látja utoljára – Szabó Lőrinc és Illyés Gyula.

József Attila és Illyés Gyula

A november 3-i találkozás egy hosszú barátság és egy hosszú, olykor elfajuló vita lezárása. Ahogyan Németh Andor fogalmaz: „vetélytársától vesz búcsút, akinek töretlen ívelésű pályája keresztezte az övét”.⁹

A fiatalkori barátság, majd az 1932–33 körüli elhidegülés (Illyés kritikája a *Külvárosi éj*ről, az Új Szellemi Front-ügy) után 1937-ben ismét látványosan hangossá vált vitájuk.

⁷ Németh A. [254] 137.

⁸ Kodolányi [198] 342.

⁹ Németh A. [254] 132. A mondat az *Egy költőre* c. versre vonatkozik, Illyés és József Attila viszonyáról: i. m. 91–92.; Illyésné [159] 113–119.; N. Horváth B. [142]; – Tasi [397] 179–189. L. még Szántó [338] 125–126.

A Nyugat 1937. júniusi számában megjelent Illyés *Szolga* című verse, amelyet József Attila magára vonatkoztatott. Bizonyos joggal:

Vetközöm. Nem neked, te kerge
tányérnyaló, aki magad
hősnek szavalva leplezed le,
pribéknek is mily ócska vagy.

Egy korabeli fél-botrány lap rögtön József Attilára vonatkoztatta a verset, szerinte válasz volt az *Ars poetica* „más költőkről” szóló soraira.¹⁰ Hogy József Attila is így vélte, bizonyíték rá töredékben maradt, meglehetősen durva, bántó hangú néhány sora:

*Szolgának állítod magad,
akárha urad volna.
Csak hazudd, hogy nem vagy szabad.
Én nem hiszem el egy szavad,
te szolgál!*

*Rád les az ifjak hadsora
te szolgál!
Egyke karikás ostora,
nem is vagy olyan ostoba*

Az 1955-ös kritikai kiadás jegyzeteiben¹¹ azt az álláspontot képviseltük, hogy Illyés verse „Fejtő Ferencnek szólt, de a nagybeteg költővel elhitették, hogy őt rágalmazza”. Hogy nem József Attiláról szólt, arra vonatkozóan Illyés egy cikkére (Magyar Csillag, 1941. 314.) és szóbeli nyilatkozatára támaszkodtunk. De ugyanezt állítja Illyés is naplójegyzetében:

„Egy helyesbíteni valóm nekem is van.

József Jolán azzal idézi egyik versemet, hogy annak néhány sora József Attiláról szólt, felelet volt a költő néhány sorára. Hogy versírás közben a költő kire gondol, annak megállapítására és kinyilvánítására egyedül az író illetékes. Nem József Attilára gondoltam; az a pár sor nem neki volt válasz.

¹⁰ Illyés Gyula és József Attila izgalmas költői párbaja. Nemzet, 1937. jún. 8. Kortársak [202] I. 494–495.

¹¹ ÖM 2. [10] 454.

Kezdetben, a vers megjelenésekor, 1937 június elején, két hónappal szanatóriumba vonulása előtt – ezt ő maga sem hitte. Nevetve említette a boulevard-lap „művészeti riport”-ját, amely felröppentette a hírt, hogy ő énrám, én pedig őrá írtam a verset. „Mit ki nem találnak az emberek” – mondta mindkét állításra.

Később, betegsége elhatalmasodása után, tudjuk, mindent magára vonatkoztatott. – Magára vette akkor már ezt a verset is?« (Részlet Illyés Gyula kiadatlan Naplójegyzeteiből, 1940)”¹²

Illyésné szerint Fejtőre sem vonatkozik, inkább egy típusra. A kérdésről, Fejtő kapcsán, még évtizedek múlva is heves, olykor rossz ízű vita folyt.¹³ Magam most úgy látom: a kérdéses, a bántó – Illyés rejtett indulatait is eláruló – versszak egyikükre sem illik, viszont egy „típus”-ra sem – a „kerge tányérnyaló” és a „pribék” igazi címzettje egyelőre ismeretlen.

Viszont József Attila immár higgadtabban, búcsúzóan és összefoglalóan beszél viszonyukról az *Egy költőre* című versben, amely ugyancsak kéziratban maradt, és amelyet minden valószínűség szerint 1937 októberében írt, talán éppen a találkozásra készülve.

*Téged szeretnek: könnyen értenek,
nem kérdezed, ha félni kell, hogy félj-e;
én tulmagásra vettem egemet
s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre.*

*Lásd, őt és fél kilósnak szült anyám,
de elviselte. Azért kell kivárnom,
ki innen vesz föl s elvisel magán,
hogy szabad lélek legyek a világon.*

*Szerencséd volna? Én azt nem hiszem.
Majd előtűnik mögüle az érdem,
vagy összetörsz s a tél vizeiben
kemény szavakért könyörögsz majd térden.*

*Nekem sikerült (s ez is szégyenem,
hisz nem egyéb az ember-áruháznál)
hogy csupán száraz kenyeret egyem
az isten testén való osztozásnál.*

¹² Illyésné [159] 116–117. József Jolán idéze a verset (József J. [176] 312.).

¹³ Vezér [437]; Agárdi [27]; Fejtő [103].

„Az Egy költőre” – Illyésről alkotott baráti-végleges, irigykedő és szánakozó ítélete – végrendelet-vers is és főleg saját helyének csaknem irodalomtörténeti pontosságú megjelölése. A lehető legszabályosabb formában íródott (10–11-es, négysoros versszakok, keresztímekek, több asszonánc).

Az első két sor Illyés lírájának és helyének pontos megragadása, egyúttal egy egész költői körről szóló ítélet:

Téged szeretnek: könnyen értenek,

és a 2. sor az illyési természet könnyedségére, nagyvonalúságára és rejtettebben, bizonyos opportunizmusára céloz:

nem kérdezed, ha félni kell, hogy félje;

Erről a sorzáró pontosvesszőről szól Németh Andor is: „A második sor vesszői csak tagolnak, de a pontosvessző újra megállít. Most Attila beszél. Micsoda keservesen-őszinte beismerés!”¹⁵

Valóban, ez a két sor is teljes leltár. Kettős ellentét: Illyéssel szembeállítja önmagát, és önmagáról a mély–magas oppozícióban szól. A legnagyobb igény és a legnagyobb kudarc beismerése – ugyanakkor pontos önmeghatározás:

*én tulmagasra vettem egemet
s nehéz vagyok, azért sülyedtem mélyre.*

A második és a harmadik versszak ismét ellentét: a második önmagáról, a harmadik Illyésről szól. Ismét csak a nehézség metaforájával jellemzi magát – felbukkan az anya, és felbukkan a földön fekvés ez utolsó hónapokban gyakori motívuma – az irány ismét csak a letről fölfelé mozgás, a szakasz végén szinte himnikus programmal:

hogy szabad lélek legyen a világon.

„S a harmadik szakasz kérdőjele – mielőtt utoljára lemérné, mit ér mindaz, ami a másiknak jutott – Babits Mihály kegye, sorozatos

¹⁴ Elemzése: *Levendel–Horgas* [228] 137. skk.

¹⁵ *Németh A.* [254] 132.

Baumgarten-díjak, az oroszországi kirándulás, szerencse? Ostobaság — senki sem mondható szerencsésnek a halála előtt...”¹⁶

A jövőre utal — a „majd” szóval —, megengedi, hogy Illyés érdekes volt a szerencséjére, vagy talán: „kemény szavakért könyörögsz majd térden” — jósolja. Ezekre a szavakra az öregedő Illyés nyilván sokszor visszagondolt, tanú rá a *Doleo, ergo sum* című kései verse.

A zárószakasz az életvégi kétszeres kudarc beismerése: sikerült, hogy szegény és sikertelen maradjon (ezt jelzi az isten-evés — mitológiai, Freudtól sem távoli — metaforája), de — és ez a legmegdöbbentőbb: a zárójelbe tett, aranyjánosian kurzivált mondat jelzi, hogy sikertelensége és kudarca, hogy nem tudta életcélját megvalósítani — az ember elleni bűn. Igaztalan önvád? Szörnyű vallomás? Az utolsó hetek közérzete, amit majd dalosabban — hetykébben a *Karóval jöttél* soraival fog megismételni.

Magáról a találkozásról Illyés naplójegyzeteiben is emlékezik:

„Ezt a találkozást Illyés Gyula így írja le: »Mielőtt Szárszóra indult, előző nap Szabó Lőrinc közvetítésével (mert engem nem talált meg telefonon) magához kéretett. — Életem egyik legmegrázóbb emléke ez, ez már az enyém. Barátságunk, mely az előző években elhidegült, egy perc alatt, egy ölelés alatt ismét a régi lett. Minden ellentétet feloldtunk, minden félreértést tisztáztunk, — folyton könnyezett, én is —« (Kiadatlan Naplójegyzetekből, részlet).

Én még hosszan maradtam. Kiderült, hogy a nap folyamán ilyen »tisztázó« beszélgetésre Szabó Lőrincet, Kodolányit, talán Kassákot is behívta, és talán másokat is, már délelőttre, szintén egyenként; mindegyikük — tudtommal — fölkereste őt.

Szabó Lőrinc erről így emlékezik meg: »Hogy mekkora vágy élt benne egy harmonikusabb lét után, azt fájdalmasan bizonyítja kétségbeesett vallomása, melyet pár nappal halála előtt többek között nekem is tett. Gyógyíthatatlan lelki betegség, kibírhatatlan szorongási állapotok és végül az örültség életének korai végét okozták.« (Ungarn, 1941. máj., *Kritika* 74/8).«¹⁷

Tisztázták a félreértéseket, de azért a két ember között az utókor mely különbséget lát, és Dési Huber István híres festménye az

¹⁶ Uo.

¹⁷ Illyésné [159] 113.

egészséges Illyés mögött árnyként, kísértétként feltűnő József Attiláról a kortársak nézetét adja vissza.

Nem kétséges: emberi sorsuk különbözik. A „gyökérrel” bíró Illyés számára az ellentétek ellenére mindkét részről összetartó nagy család mindig hátteret és biztos támaszt jelentett – József Attila „árvaságáról” már elég szó esett. Illyés voltaképpen, minden kitérője és kalandja ellenére, sikeres, nők kedveltje, hódító típus – állása van, feltűnően jó külsejű – időnkénti depressziói ellenére is voltaképpen céltudatos és kiegyensúlyozott.

Politikailag és irodalom-közéletileg Illyés mindenképpen a csúcson van: Babits barátja, kijelölt utódja, a Nyugatnak mindenestre legfelsőbb köréhez tartozik, többszörös Baumgarten-díjas – ugyanakkor tele plebejus indulatokkal is, s ezeknek az indulatoknak egyik célpontja a liberális sajtó, a városi közeg, az „urbánus” miliő. Jó kapcsolatokat alakított ki szinte minden irányban – ekkor a Márciusi Front egyik vezetője –, egyformán jóban volt a népi szárny radikális tagjaival, de a Gondolat baloldali, sőt kommunista irányítóival is.

József Attila – tudjuk – 1937 őszén már csak egy kis csoporthoz tartozik, a baloldali liberálisok és szocialisták aránylag szűk köréhez, voltaképpen elhatárolva magát a Márciusi Fronttól – e hónapok nagy irodalmi-politikai kezdeményétől, ekkor már távol a „harmadik nemzedék”-től is, amely ekkor a Nyugat uralkodó iránya – betegen, mások segítségével élve...¹⁸

De ami a legnagyobb különbség köztük, az éppen költészetük. Igaz: Illyés művének csak egyik része a líra – a ma olvasója a prózairót, a *Puszták népe*, a *Petőfi*, utóbb a *Hunok Párizsban*, az *Ebéd a kastélyban* íróját vagy az esszéistát tartja talán nagyobbra –, József Attilánál éppen fordítva: néhány szép tanulmánya és fontos írása ellenére elsősorban verseivel van jelen.

Illyésnél a *Rend a romokban* kötet korszaka ez, és részint már a *Külön világban* kötet verseié. Távol van már ifjúkora szürrealista, Füst Milán-i indulásától, – és egy sajátos, diszkurzív leíró lírai nyelvet kultivál. Epikusabb, részletezőbb, naplószerűbb, közbeszédszerűbb egész költészete – olykor túlrészletező, szétfolyó is. Kibontott

¹⁸ A kortárs Németh Andor még élesebben fogalmaz 1943-ban: „Mindent elorozott Attilától: dicsőséget, szerepet, ünnepeltetést, még az üldöztetést is.” (*Németh A.* [254] 92.)

hasonlatai, könnyen átlátható metaforái valóban érthetővé teszik, a babitsi líra egy plebejusabb változata is az övé. Indulatot, haragot, felháborodást, dühöt tükröztetnek versei, magábaszállást, önmarcan-
golást, mélybe szállást hiába keresnénk nála. Egyetlen példa: a kor
baloldali értelmiségének nagy csalódásai Illyésnél is hangot kapnak:

Ó, éltetőm, pegazusom,
Aki még röpíthetnél volna
Magas és hősi régiókba,
Melyekről már csak álmodom:
Szabadság – kilőtték alólam.

Emlékem annyi, mint e rét
Ligetben a madár. Csipegnek.
Ó, szálljatok, fürödjetek meg
Délen, a tengerek fölött,
Új dalt tanuljatok fülemnek!

(Avar)

A *Világítsd föl, az Irgalom* illyési megfelelője ez.¹⁹

Illyés maga is érzi ezt a különbséget, nem túlzás, ha úgy fogalma-
zok: egész életében kísérti, fél tőle és vágyik is rá, a József Attila-i mély-
ségre és örületre. Tanú rá *Öt éve...* című verse, amelyet 1942-ben, nyil-
ván decemberben írt, de csak a Válasz 1949. évfolyamában közölt.

Öt éve vagy halott, de eltalálnál
a temetőből jövet még idáig,
– nincs változás – a régi kávéházig,
hol vártam rád; hol utolszor te vártál
e sarokban, e füst-zsuppos homályban.
Mint csőszkunyhóban dideregtél benn.
Esett. Vitáztunk nekikeseredve.
Már „örült” voltál, de még én se láttam.
Már az se vagy. Már annyi sincs belőled.
Az elfolyt, a rég itt-ringott időnek
partján magamban ülök hallgatag.
Nem vagy. Oly képtelen, mintha azóta
Az egész világ megtébolyult volna
s csak neked volna folyvást igazad.

¹⁹ Közös témákról, más érintkezésekről l. *Tasi* [397] 179. skk.

Balatonszárszói hetek

November 4-én József Attila elhagyja a Siestát, és a Déli vasútról Jolánnal együtt vonatra szállnak Balatonszárszó felé.²⁰

Attila a végsőkig tiltakozott – izgatott és zavart lett. A szomszéd szobában lakott dr. Baloghy Mária, azt kérdezte Jolántól: „Mondja, hogyan engedhetik ki ezt a szegény embert?” – Flóra szerint pedig azt mondta: „Az író, akinek kiútja van, a művészet, nem kell analízálni. Elemzi ő eléggé magát.”²¹

Flóra, Jolán és Attila taxin tették meg az utat a Déli vasútig, s megkezdődött az utazás, Jolán elbeszélése szerint tele irtózatossal. József Attilának az általa olvasott könyvből, a plakátokról kényszeres gondolatai támadtak. „Igyunk Igmándy keserűvizet.» »Érted?» – kérdezte... Ez jelenti a felpuffadt beleket, a vízbe fulladt hullák beleit. »Sejtettem, hogy ide küldenek meghalni« mondta iszonyodva és előregörnyedt, mint aki már eleget látott és eleget tud a falra akasztott jelekből.”²²

A vonatkoztatásos téveszmék sora folytatódik, amikor észreveszik, hogy Lepsénynél lekapcsolták a hátsó kocsikat, és ők az utolsó kocsiiban utaznak. A leszálláskor, a balatonszárszói állomáson újabb kényszeres cselekvés: Attila úgy érzi, megbénult a jobb oldala.

„Arca rimánkodva grimaszba torzult. Nyöszörgött: – Nem tudok. Megbénult az egész oldalam... Jaj nekem...”

Kinyitottam a vaskorlátot... Kidobtam a kabátokat a sötétségbe és legurítottam a bőröndöket a lépcsőn. Attila elnyúlva feküdt a peronon és nyöszörgött. A kalauz már sípolt, a mozdony nagyot szuszogott és megrándította a vagon. Átnyaláboltam a hó alatt Attilát és a lépcső felé húzva magammal... hatalmas ívben rántottam magam után Attila elnehezült, tehetetlen testét, nehogy a kerekek alá kerüljön.”²³

²⁰ Az utolsó hetekről természetesen legrészletesebben József Jolán ír. Könyvének ezek a részletei hitelesnek látszanak – emellett igen jól vannak megírva. Erre támaszkodom a részleteket illetően. L. még a *Kritika* 1974/8. számában közölt Bak dr., „Lala és Etelka”, valamint Judit-leveleket. (Közl.: Fehér Erzsébet) [172a].

²¹ *József J.* [176] 404.; *Illyésné* [159] 120.

²² I. m. 407–408.

²³ I. m. 411–412.

Hajlandók volnánk Jolán legendaképző hajlamának tulajdonítani a történeteket, de Eta emlékei is megerősítik, milyen állapotban érkezett Balatonszárszóra József Attila.

„Mikor a vonat megállt, vártuk őket a sorompónál, egész sötét volt, a lámpa világitott, odaálltunk, hogy lássanak. Ünnepeyes fogadtatásra készültem. Sárga szervizzel volt megerítve. Jolán jött. Nagyon ideges volt. »Miért nem jösztek, hol vagytok? Ezzel a szerencsétlennel nem lehet bírni.« Ott ült a földön törökülésben, a sárban. Kitört belőlem a sírás. »Várunk, itt vannak a gyerekek.« »Jaj, úgy fáj a lábam. Ha erre állok, ez fáj, ha a másokra állok, az fáj. Segíts felállni. Nem akarom, hogy a gyerekek itt lássanak. A tudóm is fáj.« Csupa panasz volt. Ez fáj, az fáj. Vigasztaltam. »Majd meglátod, jó lesz. Semmi bajod, majd kipihened magad, erőt gyűjtesz.« Zavarosan viselkedett, a gyerekeket megcsókolta. Miben állt a zavarossága: furcsa volt, hogy tudófájásról panaszkodott, azt mondta, gazemberek le akarták kapcsolni a vonatot, máshová akarták vinni, barátaim tették ezt meg velem. Hazamentünk. Az épület, ahol laktunk, lenn volt a Balaton parton. A gyerekek meg voltak döbbenve. Nem égett a lámpánk, petróleumvilágítás volt az esőzések miatt. Bementünk a meleg szobába. Mondom Attilának, mindjárt vacsorázni fogunk. Leült, nagyon mogorva lett, nézte az asztalt. Rideg, érdes hangon szólt rám: »Nincs más csészétek? Sárga csészét adsz nekem. Tudod, hogy ez az örültek színe? Azért adod?« Mondtam neki: »Attila, hát nincs más, tudod, ezt még Ödön vette.« Nem voltunk soká fenn, lefeküdtünk.”²⁴

Bak dr. Etának írt levelében közli a szükséges teendőket – a levél egyébként november 4-én kelt, amiből talán arra lehet következtetni, hogy ő is az utolsó pillanatban tudta meg, hogy Attilának el kell hagynia a szanatóriumot.

A „családi gondozás”-t tartja a legjobbnak arra, hogy a „bekövetkező javulásának megfelelőbb körülményeket” nyújtson. „A felügyeletnek rendkívül tapintatosnak kell lennie, élvezzen annyi szabadságot, amennyit állapota megenged. Nagyon jónak gondolom, ha sokat tartózkodik szabad levegőn és ha csak valami lehetőség van, *testi munkát* végez. Nagyon jó, ha ír, de túl sok újságot nem

²⁴ L. Szántó [338] 157. (Eta emlékezéseinek lejegyzése)

ajánlanék, ott-tartózkodásának jellege a kikapcsolódás, a pihenés legyen... maradjon addig, amíg kedve tartja, természetesen ha jól van, jöjjön, amikor akar... Mindenesetre kívánatos lenne, ha 1–3 hónapot lenn tölt.” Megtudjuk a levélből azt is, hogy „Az alvás a szanatóriumban rossz volt...”, és ezért altatót ír fel.

November 6-án ismét ír Bak dr. — a nővérek megírták Ignotusnak az utazás történetét —: „az utazás kb. a várakozásomnak megfelelő. Tudniuk kell, hogy nála *jelenleg az elmebaj fennáll*, és így számítaniuk kell ezekre a téves eszmékre, indulathullámzásokra stb. A környezetnek ebben a nagyfokú tűrőképességet kell mutatnia, ha családi ápolásban akarják tartani.”²⁵

A „családi ápolás” nyugalma persze csak elképzelés, kegyes család. Mindkét nővér nehéz helyzetben volt, Eta, özvegyen a három gyerekekkel, Jolán, elváltan, nyomasztó adósságokkal küzdve és ezért idegesen (Judithoz írt levelében panaszkodik erről, zálogcédulákat küld neki kiváltásra).²⁶

Az első szárszói hetekben a Balaton-parton, a Palota panzióban laktak. „Négy szoba volt az épület földszintjén. Kettő a kertre, kettő a Balatonra nézett... Az egyik Balatonra néző szobában mosdók, ágyak, kertiszékek zsúfolódtak, a másikat, amennyi csinnal és kényelemmel csak lehetett, Attila számára rendezte be Etus...”²⁷

Az 1937-es Szárszóról — 1978-ban — az ott hónapokat töltő Rónay György ír: „Etus penziója a Móringtól (a déli part egyik legjobb hírű vendéglője) számítva a sínek túlsó felén volt a tóparti villasávjában... pontosan szemközt a Palotával, sűrű sötéten az örök-ké susogó nyárfás... A falu hosszan nyúlt föl az állomástól a templomig, meg az országútig és rajtuk is túl; nem sokkal több két szembenéző házsornál, virágos udvarokkal és házalókkal, a mögöttes laposokban sötétzöld rétekekkel, szérűkkel, szénaboglyákkal. Takaros, módosnak tetsző falu, de csak a templomig, országútig...”²⁸

„Hideg novemberi napok virradtak ránk. Húgom, hogy a szállítási költséget megtakarítsa, letett arról, hogy Pestről hozasson kály-

²⁵ A leveleket közölte *Fehér E.*: J. A. a Siestában [172a].

²⁶ Uo.

²⁷ *József J.* [176] 413.

²⁸ *Rónay* [293] 164.

hát. A faluban vett valakitől egy régi, rossz ócskavasat. A kályha borzalmasan füstölt, ajtót, ablakot kellett tární minden percben. Síró gyűlölettel küszködtünk az ócska alkotmánnyal, mindennap szétszedtük, cserélgettük a csöveket, kikotortuk a kéménylyukat. Végre elértük, hogy nem füstölt. De nem is melegített. Kabátban, sálban, sapkában, hócsizmában ültünk az asztal körül. A forró leves, mire felét kikanalaztuk, fagyos lötyty lett a tányér alján. Metsző, hideg szél fújt szakadatlanul, rázta a szimpla ablakokat. Reggel vas-tag dér ült a fák ágain, és a kis tócsák a kút körül recsegték lépteink alatt. Keserves sóhajtásaink kis, fehér párafelhőkben úsztak a szoba levegőjében.

A sötét hall hideg cementpadlóján toporogva viaskodtunk a petróleumfűzővel. A kis kék láng serényen tüzesítette a lábas fenekét, de a pereme jéghideg maradt. Reggel hattól fél nyolcig lestem, hogy fölforrjon a tej. A kislány ekkor indult iskolába. Langyos vízbe mártottam a törülköző egyik sarkát, azzal dörzsöltem át arcocskáját. Olyan hideg volt, hogy napokon keresztül mosakodni sem tudtunk.

Mindnyájan vacogtunk és dideregtünk. És mindezekén túl, ott volt bennünk a kínzó, tehetetlen aggodalom Attila miatt. Az orvos nyugalmat, derűs beszélgetéseket, csendes foglalatosságot javasolt számára. Sétát a friss levegőn, jó és tartalmas táplálékot, hogy erőre kapjon. És a beteg, legyengült ember a szanatórium meleg kényelméből belecsöppent a legkietlenebb nyomorúságba.”²⁹

Itt éltek november közepéig. Attila rettenetes állapotban volt. Jolán elbeszélése szerint „megérkezésünk estéjén lefektettük, nem is kelt fel az ágyából. Gyulladásos szeme már a második napon bedagadt a rettenetes hidegtől és a sok sírástól.”³⁰

„Első időben nem tudott bekapcsolódni az ottani életbe. Én gyászruhát hordtam. Azt kérdezi tőlem: »Ugye, már gyászolsz?« Mondom: »Én Ödönt gyászolom.« Hallom, hogy a másik szobában Jolántól kérdezi: »Nem tudod, kit gyászol az Etus?« »Hát a férjét« – mondja Jolán. Hogy meglegyen a nyugalma, gyereklárma ne zavarja, külön szobába tettük. Soha nem panaszkodott a gyerekekre. Feküdt az ágyban, nem akart felkelni. Egész arca, szeme be volt

²⁹ I. m. 413–414.

³⁰ I. m. 415.

dagadva. Borogatást raktunk a szemére. Azt mondta: Ugye, beköti-tek a szememet, hogy ne lássak? Folyton várt sürgönyt. És folyton kérdezte, nem láttunk-e valakit a faluban, aki keresett valakit. Valakitől félt. Nem akarta elhinni, hogy senki idegen nincs a faluban. Nem akart enni. Rettenetesen le volt soványodva. Kakaót főztem neki reggelire, nem akarta meginni. Bevittem, később bementem hozzá, még mindig ott állt. Mondom neki: »Drága Attila, miért nem iszod meg?« Kiugrott az ágyból, eszelősen a szoba közepére. »Ne mondd nekem, hogy drága.« Én arra gondoltam, hogy talán a Flóra is azt mondta neki és ezért tabu ez a szó. Azután hirtelen lecsendesedett. Én kerültem ezt a szót és vigyáztam, mit mondok. Később, halála után a temetőből hazamentem. Ki akartam válogatni a gyerekeknek valami cipőt, a szekrénybe nyúltam, ott lógott a kabátja, csomó levél a zsebében, üres borítékok megcímezve. Egy levél volt nekem címezve, amiben írja: »Drága Etelkám.« Ez a szó, hogy drága, olyan kuszán volt írva. A levél így folytatódott: »Látod, nem sikerült leírnom a szót, hogy drága, mert hamisság van benne, ha testvérek igazán szeretik egymást«. Akkor világosodott meg bennem, hogy ő úgy értelmezte a drágát, hogy sok pénzbe kerül. Kakaó volt a reggeli, az drága, s ott van még a három gyerek, férjem meghalt, egyedül vagyunk, kidobva az otthonunkból a bizonytalanságba. [...] Sürgönyt várt, levelet, ami nem érkezett meg. Írt egy sürgönyt, aztán ideadta nekem, adjam fel. Flórának szólt a sürgöny. Rögtön fel is adtam, nyugtát is kértem róla. Nem hitte el, hogy feladtam, mert úgy gondolta, hogy azonnal választ kell kapnia. Megmutattam a vevényt, erre azt mondta, hogy ez nem jelent semmit, mert azt itthon is meg lehet írni. Mikor megjött a válasz-sürgöny, nem hitte el, hogy az Pestről jött. Biztos összebeszéltünk a postán, itt adtuk fel a sürgönyt, nem is Pesten. Éjjel-nappal sírt. Sírás közben beszélt. Balatonról beszélt, s minden átmenet nélkül azt mondta: »Fel vagyok puffadva.« Ezzel azt akarta mondani, hogy a Balatonba belefűlladt. Úgy érezte, hogy ő már nem él. Folyton azzal jött, hogy belemegy a Balatonba. Ez nagyon megijesztett engem, még éjjel is felkeltem, ha WC-re ment. Akkor már erősen esett az eső. Nekem is gyulladásba jött a szemem. Voltak kedves, derős órái is. Játszott a gyerekekkel, a ház körül sétálgatott. Később szemlátomást javult. Mindig több és több volt az az idő, amikor teljesen

normálisan viselkedett. »Lám, engem nem álnővérek ápolnak,« mondta kedvesen, dicsekedett: »Valóságos kedves nővérek ápolnak«. Egyszer nekem is gyulladásba jött a szemem. Attila kérdezi: »Mi van a szemeddel, Etus?« Mondom: »Nem tudom, lehet, hogy árpa jön rajta.« Aznap éjjel felébredek arra, hogy nyílik az ajtó és a hold világánál látom, hogy Attila jön mezítláb hálóingben az ágyamhoz, két tenyerét előrenyújtva közeledik és hajlik felém. Megdermedtem, mert nem tudtam, mi a szándéka és miért jár a hideg cementes padlón mezítláb. Fölémhajlik az ágyban, azt mondom neki: »Attila, miért járkálsz mezítláb, megfázol«. Erre azt felelte: »Meg akarom csókolni a szemedet«. És tényleg megcsókolta a szememet. Szépen visszament a szobájába és lefeküdt. Másnap a szememnek semmi baja nem volt. Állandóan az volt az érzése, hogy meg kell hálnia. Próbáltuk kibeszélni belőle. Állandó volt az idegizgalom. Jolán veszekedett Attilával. Miért nem kel fel? Emberelje meg magát. Én azt mondtam, Attila azért van itt, hogy pihenjen. Te is feküdtél eleget és senki nem zavart. A sok fekvéstől a fenéke kisebesedett, azt hitte, vérbajos.« – emlékezik Eta.³¹

Juditnak így ír e napokról „Lala és Etelka”: „Sajnos Attila állapotáról semmi olyat nem írhatok, ami örömmre hangolhatna. Olyan testi és szellemi letargiában tölt éjt és napot, amikben ritka pillanatok a derűs hangulatai, az is olyan gyerekkori, általad ismert emlékek felkavargatásával jár, nem él a jelenben, a jövő nem érdekli, csak a sokszor aggasztó és megdöbbentő zavaros gondolatai. Ehhez még az is hozzájárul, hogy nem akar enni... Mondhatom neked, valóságos bolondok háza ez, Etus és a gyerekek nagyban emelik ezt az érzést...³²

Ignotus Pált is folyamatosan értesítik Attila állapotáról – Ignotus Pál november 4-én, 8-án, 11-én, 26-án válaszol.³³ A helyzetre jellemző Ignotus Pál november 8-i levele, ebből idézek:

³¹ Szántó [338] 157., 160. – Ugyanezek az események József Jolánnál: [176] 415–418.

³² J. A. a Siestában [172a] 8., 11.

³³ Az Etának címzett és Lalának, azaz Jolánnak szánt levelek Kiss Ferenc tulajdonában.

„Drága Lala,

köszönöm levelét. Bevallom jobb értesítést én nem vártam. Ha Attila melankolikus és nem csinál nagyobb galibát, ez még nem katasztrófa. Mindenesetre sietek közölni levelének tartalmát Bak doktorral; én azt hiszem, legjobb hagyni, hogy fekdjék, amíg kedve tartja, ezt majd csak megunja. Kevésbé elviselhető torlódások esetén viszont azonnal kérem értesítését, mint ahogy különben is kérem, tudasson állandóan, hogylétéről. Az anyagi kérdést Hatvany természetesen rendezni fogja, tegnap elkérte tőlem Etus címét és úgy tudom, hogy írt is neki. Attilának mondja meg, azt üzenem neki, hogy legutóbb abban maradtunk: ebben az évben változatlanul hagyjuk a címlapot, aztán majd megbeszéljük, mi lesz. Mint-hogy a maga meg az én levelem keresztezték egymást, maguk időközben megkapták már a verseinek azt a szövegét és formáját, amelyben meg fognak jelenni. Ha Attilának nagyon fontos volna, hogy ne jelenjen meg, írjon expressz, hogy hétfőn még megkaphassuk, de hétfőn már nyomni fogják. Mindenesetre kérem magát is, Etust is, tartóztassák vissza e csacsiságtól minden rábeszélő képességükkel, mert tőlünk volna iránta inloyalis, hogy addig, amíg csak parányi reményünk van arra, hogy ő felgyógyuljon, úgy viselkednénk, mintha lemondtunk volna róla. Márpedig, ha nevét levennénk a lapról, ezt mindenki így magyarázná. Ebből a szempontból nagyon fontos volna az is, hogy ebből a számból se maradjanak ki a versei.”

A következő levélben visszatérnek a témák: Hatvany Bertalan anyagi segítsége, a vers visszavételének ügye.

„Berci első küldeménye úgy tudom elment, s ez feltehetően elég lesz arra is, hogy Etus Attilának zsebpénzt adjon és Magának megtérítse mai és leendő költségeit belőle. Többet azt hiszem nem is kell kérni barátunktól. Abból, amit Etus írt annakidején, úgy látom, hogy ebből bőségesen futja a legszükségesebbekre. Arra viszont megkérem, hogyha Etus tovább is olyan hipergavallér akarna lenni, mint levelében jelezte, akkor erről a leghatározottabban beszélje le, mert semmi értelme nem volna annak, hogy erre maguk fizessenek rá az időn és fáradságon kívül, amit úgy is rászánnak. Örülök, hogy Attila jobban van, de némi keserőséggel tölt el, hogy gyógyulásának legszerényebb jelei irtózatossá kellemetlenséget és kényelmetlenséget

szerezték nekem; ma egész délelőtt egyebet sem tettünk Magdával, mint telefonoztunk és loholtunk, hogy mit csináljunk, s már amikor a lap legnagyobb része ki van nyomva stb. A legnagyobb kinnal és súlyos költségek árán sikerült valami megoldásfélét találnunk. Kérem, mondja meg ezt Attilának és mellékelje hozzá legsúlyosabb szemrehányásaimat. Azt az egyet igazán megtehetné a kedvünkért, hogy – enyhén szólva – szeszélyeivel ne fájdítsa meg külön a fejünket és ne okozzon annyi gondot, mint a többi szerkesztő és munkatárs együttvéve sem.”

Ignotus Pál ingerlékeny és türelmetlen hangja jogos is, jogtalan is – érthető a szerkesztő kényelmetlensége miatti panasz, de talán nem egészen van tisztában, talán nem is lehetett tisztában – a helyzet súlyosságával. November 13-án kelt levelében már megenyhül: „...már kihevertem a haragot az Attila versei körüli kényelmetlenségek miatt... Attilára tehát egyelőre »nem számítok«, de azért jó volna, ha fabrikálna valamit.”

Eta közben – Jolán rábeszélésére – elfogadja Hatvany Bertalan pénzbeli segítségét, vesz kályhát, és be készülnek költözni a faluba.

Otlétük nyolcadik napján, tehát november 12-én vagy 13-án elönti a víz a panziót:

„... éjjel, gyenge zajra ébredtem. Attila kocogtatta türelmetlenül és kitartóan a két szobát elválasztó vékony falat. Kiugrottam az ágyból, és átszaladtam hozzá. Meztelen lábam jeges vízbe lépett, és amikor kitapogattam a villanykapcsolót, megrázott az áram. Elképesztő látvány tárult elém a hirtelen támadt világosságban.

A szoba padlóján bokáig érő vízben úszott a kis rongyszőnyeg és az ágy mellett álló papucs. Az ablaktáblákon ingerült erővel dobolt az eső, és vastag pataokban csurgott le a lé a belső párkányon. Attila a jeges áradás közepén riadtan ült az ágyban, és szorongva nézett rám:

– Azért kopogtam, mert nagyon félek... – hangja gyámoltalanul esdekelt vigaszért és bátorításért. – Valaki járt itt a szobámban... Ne hagyj magamra. Azt hiszem, hallucinálok...

Nem is tudtam mit felelni neki. Csak odamentem hozzá és megcsókoltam. Átölelte a nyakamat, és fejét a mellemre szorította.

– Most nem félek – mondta gyengéden. – Hiszen csak az eső zuhog. Biztosan azt hallottam.

Fel kellett öltöznöm tetőtől talpig. A személtapláttal szedtem a vizet egy vödörbe, majd a súrolóronggyal törölgettem a padlót. Görcs állt az ujjaimba a jeges víztől, és hasztalan erőlködtem. Félelmetesen huhogott a szél, és az eső szakadatlanul verdeste az ablakot, patakokban folyt be a víz. A vödör megtelt, és vittem, hogy kiöntsem az udvaron. Amikor már másodszer tettem meg az utat, csodálkozva vettem észre, hogy a nagy hall tetejéről is csöpög a víz. Felgyűjtottam a villanyt.

Etus! Kelj fel! – kopogtattam be hűgomhoz. – Átázott a mennyezet.

Etus kiszaladt a szobából, és álmosan hunyorgott. Bambán néztek a csöpögő mennyezetet. Egyszerre csak összecsapta a kezét:

– Szent Isten! Hiszen akkor az egész emelet úszik a vízben!

Visszaszaladt. Magára kapta ruháit. Aztán indultunk kifelé. Alig tudtuk kinyitni az ajtót, amit hangos robajjal vágott be mögöttünk a szél.

Rettenetes vihar tombolt odakinn. A zuhogó esőtől verve, a fal mellett tapogatóztunk az udvarról nyíló kis lépcsőház felé. Amíg a lakattal kínlódtunk a szuroksötétségben, a tetőről cserepet sodort le a szél, és odavágta a kút tetejére. Nagyot dördült a pléhtető.

A lépcsőházban felgyűjtottuk a villanyt. A falépcső kísértetiesen nyikorgott a lépések alatt. Fent borzalmas látvány várt bennünket. A tető egy részét leszakította a vihar, és a padláson felgyülemlett víz vastagon szivárgott a falakon. Egymás után nyitottuk fel az ajtókat. Úszott minden. Az ágyak végében az összehajtogatott paplanok, matracok teleszitták magukat és a víz bokáig ért mindenütt.

A falakon kis színes, mázas cseréptányérok lógtak. Ezekkel szedtük a vizet a felhordott vödrökbe. Ki tudja, meddig görnyedeztünk a sziszifuszi munka terhében. Egyik vödör vizet a másik után öntöttük ki, de munkánknak semmi látszatja nem volt.

Egyszerre csak a falépcső kongását hallom. Akkor jut eszembe, hogy magára hagytuk lent Attilát. Éppen indulni készültem, amikor Attila megjelent az ajtóban. Felöltözve, télikabátban, borzas hajjal nézte a sivár képet. Aztán egyszerre csak rendelkezett:

– Látjátok, nem mindenütt ázott át a mennyezet. Vannak olyan helyek, ahonnan erősen csöpög a víz. Le kell szedni a tányérokat,

és azokat odaállítjuk a csöpögő alá. Akkor aztán gyorsan lehet felszárítani a padlót, mert nem árasztja el újból a víz.

Így is cselekedtünk. A folyosón végig, és a szobákban mindenütt, sok ilyen tányér díszlett a falon. Percek múlva minden csurgó pont alatt állt egy tányér, most már azokban gyűlt össze a víz. Aztán Attila, amíg a vizet meregettük, áthordta az első front száraz szobáiba a vizes matracokat és paplanokat. Megint megszólalt:

— A sodronyokat élükre kell állítani, és letörölgetni egy száraz ruhával. Így meg fognak rozsdásodni.

Praktikus és ésszerű tanácsokat adott, amik nekünk eszünkbe se jutottak volna. Végül, reggel felé, valahogyan rendbe szedtük az emeletet, és fáradtan, csuromvizesen indultunk lefelé.

Látod — mondtam szemrehányóan Etusnak —, milyen jó volna, ha most tüzet rakhatnánk. Ha főzök is most mindnyájunknak egy-egy csésze forró teát, mit ér az. Még az ágyban sem fogunk átmelegedni.

Etus nem szólt semmit, de másnap megírta, hogy elfogadja a »tartásdíjat«, és délután elutazott Boglárra. Estére már a tűzhellyel állított be. November közepe táján ültünk először meleg szobában, és ült velünk egy asztalnál Attila.

Helyet cseréltünk. Ő aludt most már a fűthető szobában. Észre kellett vennünk, milyen jó hatással van rá, hogy nincs elkülönítve, egymagában. Feküdt a díványon, és elnézte, amint szorgoskodtunk körülötte, söprögettünk, főztünk, mosogattunk. Amint sötétedett, a gyerekek is behúzódtak, és folytatták lármás játékukat. Hagytuk Attilát, hogy heverésszen az ágyban. Szűk volt a szoba, hatan szorongtunk benne. Amikor elmosogattunk, és rendet csináltunk, akkor kelt fel. Leült a tűzhely mellé, és gondolataiba merülve cigaretázott.³⁴

Teljesen ép ember számára is nehéz lehetett volna ilyen körülmények között élni: az üres panzióban, a november eleji Balatonparton, nehéz anyagi helyzetben — a két nővérrel — mindkettő támasz nélkül —, akik egymással is veszekszenek.

November 14-én ír először Bak dr.-nak: „Azt hiszem, már egészen jól vagyok. Szeretném, ha megírná, mikor látogathatnám meg

³⁴ József J. [176] 419–423.

és mikor beszélgethetnénk el barátilag, — úgy is föl szeretnék menni Pestre, hogy körülnézzek, mihez foghatnék.” Bak dr. válasza nov. 16-án kelt — örül levelének és jónak tartaná, ha találkoznának: „...sok mindent átbeszélhetnénk. Azonban azt tanácsolom, hogy *véglegesen* csak akkor jöjjön fel, ha egészen rendbejött és biztosan érzi, hogy a munkához pihenten és kitartással nekifoghat.”³⁵

Még korábban, az első napokban már levelet ír Flórának, hívja, menjen le Szárszóra. Flóra november 8-án kelt válasza (az eredeti levél elveszett) biztató hangú: „Írjon mindenről”. November 16-án József Attila ismét hívja. Ekkor Flóra már kilátásba helyezi, hogy „most vasárnap, vagy rá egy hétre” lemegy. November 18-án Attila megírja: „nővéreim szerint már most vasárnap rendben leszünk — beköltözünk a faluba” — és újra hívja, Flóra azonban csak egy hét múlva jelzi látogatását.³⁶

November 11-én ír Etának Cserépfalvi Imre, kéri vissza a kölcsönadott francia könyveket, és kér egy fordítást az antológia számára.³⁷

November 18-án, majd 19-én ismét ír neki Ignotus Pál. Ugyancsak egy elveszett József Attila-levélre válaszol: „...leveledből nem nehéz kitalálni, hogy sebesen gyógyulsz”. Kéziratot vár tőle — a Szép Szónak és a Cserépfalvi-antológiának is, és érdeklődik, mi van „lerendelt két versével” (Stoll Béla feltételezése szerint az *Egy költőre* és a *Le vagyok győzve...* ez a két visszavont vers.) De mindennél fontosabb: „Aludjál, sétálj, olvass és írf. Aztán ha csakugyan rendben vagy, nagy örömmel, sőt minden valószínűség szerint állásfélélvel várhatunk Pesten.”³⁸

Ugyanabban a levélben Ignotus hívja a Szép Szó felolvasókörútjára, december 4–5-ére, meg Miskolcra, 8-ára... És egyúttal közli, hogy november végén Berci autóján lejönnek őt meglátogatni. Ugyanennek a levélnek utóiratában jelzi, és november 19-én kelt levelében el is küldi azt a nyilatkozatot, amelyet népi, baloldali és más folyóiratok készültek megjelentetni.³⁹ Attilának egyébként,

³⁵ Vál. lev. [11] 376.

³⁶ *Illyésné* [159] 120–121.

³⁷ A levél Kiss Ferenc tulajdonában.

³⁸ Vál. lev. [11] 377.

³⁹ A készülő sajtótörvény elleni tiltakozásra készültek, a közös nyilatkozat egyébként nem jött létre. L. *Fehér E.* jegyzeteit: Vál. lev. [11] 491.

mint ez a november 23-i Ignotus-levélből kiderül, nem tetszett a szöveg.

November 20-án Bak dr. újabb levelet ír Jolánnak. Ezúttal még nyíltabb: „Kérdésére, hogy nem volna-e jó az ő érdekében »biztosabb« helyre vonni, egészen nyíltan válaszolok. Az öngyilkosság veszélyét, ha megfelelő és állandó felügyeletre van mód, ki lehet küszöbölni. Ha azonban Nagyságos Asszonyom, fél és nem érzi biztonságban sem magát, sem a beteget, akkor el kell helyezni elmeorvosi intézetben. Attól tartok, ha eljönne »kontroll«-ra, nem tudnánk visszaküldeni... Még egyszer hangsúlyozom, ha nem érzi biztonságban magát, legyen őszinte önmagához és velem, bármikor leteheti a terhet, amit vállalt.”⁴⁰

A nővérek azonban nem „tették le a terhet”.

November 20-a körül Eta, Jolán, Attila, a gyerekek beköltöztek a faluba, otthagyták a Balaton-partot – ezt Hatvány Bertalan pénzbeli segítsége tette lehetővé. „A villasoron, a Horváth-kert nevű nyaralóban találtunk két tágas szobát... A két egymásba nyíló szoba egyikében Etus aludt a gyerekekkel. A másikban, a lábbal egymásnak támaszkodó két díványon Attila és én. A konyhát is itt rendeztük be.”⁴¹

Jolán emlékezései szerint itt is folytatódtak a jelenetek, feltámadtak kényszerképzetei, itt is előfordult, hogy elfogta a zokogás. De „esténként, amikor teljes sötétség borult a világra, és csend volt a házban, sokat beszélgettünk. Régi gyermekkori emlékek jutottak az eszébe. Néha szinte vidám volt...”⁴² Jolán szerint gyerekkori emlékek, a mama, szabadszállási jelenetek tolultak fel benne – és állandó kétely: vajon nem rossz költő-e, kell-e egyáltalán a Szép Szónak. Hozzáteszem: valószínűleg egy ilyen éjszakán tudta meg Jolántól, hogy apja Temesváron él – azt már nem tudhatta, hogy éppen november 20-án halt meg ott lent.⁴³

Ez idő tájban sétálgattak is a faluban. „Végigmentünk a falu fő utcáján, aztán az országúton, lekerültünk a falu mögé és ott jöttünk vissza. Hallgatagon ment mellettem.”

⁴⁰ Fehér E.: J. A. a Siestában [172a] 12.

⁴¹ József J. [176] 431. – A Horváth-kerti lakás részletes leírása 1942-ből Koválovsky Miklóstól való. L. Kortársak [202] III. 1726–1727.

⁴² József J. [176] 436.

⁴³ Vö. Szabolcsi M. [321a] 23–25.

Ezekben a napokban érkezhettek Szárszóra a „kolozsvári lány”, Eisler Klára két levele is – bár erről Jolán nem tesz említést. Az egyikben⁴⁴ egy *Medvetánc*-kötet visszaküldése ürügyén ír: „Kicsi vagy, kedves Költőm, de a lépteid hatalmasak! Kivánom, hogy ezúttal ne csak a nőét, de a saját szerelmedet is futó kalandnak érezd – ezzel is könnyebb lesz életed! Nagyon kínozott a vágy, hogy beszélhessek s megmutathassam az embert, aki bennem él, de az edény nem akart velem megtelni...” Egy zaklatott, a halállal szembenéző nő üzenete az is – és még inkább a másik levél,⁴⁵ amely szerelmi vallomás, fájdalmas üzenet: „Attila, esemény lettél életemben s nem tudok Reád könnyek nélkül gondolni, csakúgy, mint Apám halálára... [...] Én úgy emlékszem Rád Attila, de úgy, mit kereshetek én ezentúl más férfinél?! [...] Te olyan nagyon szomorú vagy, hogy [...] Rajtad a Te örököd nem segít. [...] De az én szívem kővé válik és megőrzi évezredekig a Te képed belévésett, oly gyöngéd körvonalait.” És ebben a levélben áll a valóban kísérteties néhány sor: „Tegnap este Nálad voltam és betekinttem a szekrényedbe és az üres volt. Tudod mit láttam a szekrényben? Egy ingnek a lehulló elszakadt karját, mint egy eltemetett emberét! Azóta sírok!”

Még ha egy túlfűtött idegzetű, egzaltált asszony látomása is ez – hiszen valószínűleg az egész Klára–Attila viszony is csak ez volt –, akkor is hátborzongató ez az előérzet, december 3-án valóban József Attila karját szakította le a vonat.

November 23-án még verseket sürget Ignotus Pál, sőt kéri, írja meg, milyen versét olvassa majd fel december 8-án Miskolcon. November 24-én József Attila ír Hatvany Bertalannak – megbékülő levél ez: „De nagyon sajnálom a dolgot. Ha becsülsz, megbékülsz.” És meghívó levél is: „Sokat változtam, talán egészen megöregedtem. Hozzá kell most újból szoknom a világhoz.” *A helység kalapácsát* idézve biztatja magát. Megkérdi azt is: „Mi van és mi lesz a lappal? Nektek kellene megállapítanotok most, hogy mennyire használhattok engem. Csak most fogok a versíráshoz, talán új verseimen és személyes találkozáson megállapíthatjátok.”⁴⁶

⁴⁴ Vál. lev. [11] 376.

⁴⁵ I. m. 382–383.

⁴⁶ Vál. lev. [11] 380–381.

Másnap, tehát november 24-én Baknak is ír kérve, hogy ő is jöj-
jön le Hatványékkal. Feltűnő e két levél pontos fogalmazása, rejtett
íroniája és öniróniája, tisztánlátása.

Még két levelet kap: az egyiket ismét Cserépfalvi Imrétől, aki „ked-
ves Nővéredtől” értesült, hogy jól érzi magát. Az antológiába vár új
fordításokat – talán a G. Coşbuc-versfordítást tartaná odaillőnek. A
másikat, november 26-i kelettel Ignótus Páltól „Kedves Lala és Attila”
megszólítással. Ebben olvassuk: „megnyugodtatom Attilát, hogy
sem Berci, sem senki nem neheztel rá”. Úgy látszik, Remenyik
Zsigmond egy novellájában önmagát vélte felfedezni József Attila,
mert efelől is megnyugtatja Ignótus Pál ebben a levélben.⁴⁷

Remenyik Zsigmond *Téli gondok* című önvallomásában, pamflet-
jében szokásos gúnyolódó, szitkozódó modorában számol le ön-
magával is. Valóban József Attilára gondolhatott e mondatban:
„...vagy örült birka módjára forognia fejvesztetten maga körül,
egyéni neurózisának helyet adva, tiszta és belátással telített gondo-
latok és ösztönök helyett.”⁴⁸

Talán nem rá értette, de a költő magára vehette az ilyen monda-
tot is: „De számíthat-e hitelre, számíthat-e egy későbbi korban meg-
hallgatásra és végső fokon számíthat-e egyáltalán irgalomra az, aki
egy korban, mint éppen a miénk, a ránk szabadult szörnyűségek
közepette szerelemről suttog, füvet és virágot idéz, és lenge szellőt
keverget tökéletlen és cinikus bármixer módjára?”⁴⁹

Amit Remenyik az írói mű hiábavalóságáról ír az egyre súlyos-
bodo helyzetben – voltaképpen József Attilának is alapérzése volt,
az *Egy költőre* sorai is erről vallanak.

November 28-án végre meglátogatja Flóra. Bizonyos félreértéssel
kezdődött ez a látogatás, Flóra más vonattal érkezett, mint várták –
itt bizonyos ellentmondás, siron túli vita van Jolán könyve és Flóra
emlékei között.⁵⁰ Flóra lényegében vidámabbnak látta Attilát ez
alkalommal.

„Érkezésem reggelén felöltözött, megborotválkozott. Az állomá-
son várt. Szomorú volt és hallgatag. Mielőtt még hozzájuk mentünk

⁴⁷ A levél Kiss Ferenc tulajdonában.

⁴⁸ Remenyik Zsigmond: *Téli gondok* I. Szép Szó, 1937. szept., 153.

⁴⁹ Uo. 164.

⁵⁰ József J. [176] 437–438.; Illyésné [159] 123.

volna – hogy kettesben beszélgethessünk –, sétáltunk a néptelen, fagyos falusi utcán, a jeges, dermedt szélviharban. Így csak később értünk a lakásba, ebből gondolta József Jolán, hogy a déli vinnal érkeztem.

Az egyszerű, de meleg falusi lakásban két szobában hatan laktak: Attila, Jolán, Etus és három gyermeke. Szívesen fogadtak. Én zavarban voltam, elfogódott – nem tudom, miért. A gyerekeknek csokoládét vittem. Megebédeltünk: nyilván anyagi erejükön felüli jó ebédet, csirkét készítettek. Azután átmentünk a másik – kisebbik – szobába, ketten, beszélgetni, az ajtó nyitva volt. Átadott két verset: a *Karóval jöttél...* és az *Ime, hát megleltem hazámat...* címűt, kézírásban. [...]

Visszatérve a szárszói látogatáshoz: délután megfüröszötték a gyerekeket, nevetés, éneklés »nem félünk a farkastól, farkastól, farkastól... Nem esz meg, csak megkóstol...«, viháncolás közben. Attilára nem hatott ez sem, egész nap levert volt, merengő, el-elrévedő. A vigaszra bólogatott, mint aki reménytelenül legyint. Kikísért az állomásra. Fölszálltam a vonatra, lehúztam az ablakot. És ott, arra a néhány percre, amíg a vonat meg nem indult, ismét olyan lett, mint tavasszal, lelkes, rajongó. Arca kinyílt, mosolygott. A hangja friss, vidám. Szaladt az induló vonat mellett. Egy pillanatra a kinyúló kezemet is elkapta. »Karácsonykor esküszünk!« kiáltotta föl utánam, figyelmeztetően. Ezek voltak hozzám utolsó szavai, ekkor láttuk egymást utoljára.⁵¹

Búcsúzó versek Balatonszárszón

A Hatvany Bertalannak írt leveléből és Flóra emlékeiből is kitűnik, hogy a négy utolsó versét november utolsó napjaiban írta. Mind búcsúzó versek, leltár-versek, végrendeletek – de ugyanakkor fegyelmezett és feszes művek, hetyke és vidám gesztusokkal.

A négy végső vers időrendjét a szövegközlési hagyomány állapította meg: a [*Karóval jöttél...*], [*Talán eltűnök hirtelen...*], [*Ime, hát megleltem hazámat...*] – bizonyos belső logika szerint áll egymás után: az első még nem halállal, inkább belenyugvással végződik, a második is a lírai ének a jelenben kétségbeejtő helyzetével zárul, a

⁵¹ *Illyésné* [159] 123., 124.

harmadik már szinte sírfelirat. A legújabb szövegkiadás az eddig töredékként közölt [*Drága barátaim...*] című szöveget – amelyet általában az utolsó írott szövegének véltünk – beiktatta az [*Ime, hát megleltem hazámat...*] elé utolsó előtti versnek.⁵²

A [*Karóval jöttél...*]⁵³ kéziratban nem maradt ránk, mint a többi vers sem – halála után Balatonszárszón talált kéziratokból közölték ezt a Szép Szó József Attila-emlékszámában.

*Karóval jöttél, nem virággal,
feleseltél a másvilággal,
aranyat ígértél nagy zsákkal
anyádnak és most itt csücsülsz,*

*mint fák tövén a bolondgomba
(igy van rád, akinek van, gondja),
be vagy zárva a Hét Toronyba
és már sohasem menekülsz.*

*Tejfoggal kőbe mért haraptál?
Miért siettél, ha elmaradtál?
Miért nem éjszaka álmodtál?
Végre mi kellett volna, mondd?*

*Magadat mindig kitakartad,
sebedet mindig elvakartad,
híres vagy, hogyha ezt akartad.
S hány hét a világ? Te bolond.*

*Szerettél? Magához ki fűzött?
Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?
Győzd, ami volt, ha ugyan győződ,
se késed nincs, se kenyered.*

*Be vagy a Hét Toronyba zárva,
örülsz, ha jut tüzelőfára,
örülsz, itt van egy puha párna,
hajtsd le szépen a fejedet.*

⁵² Az időrendet vitatja Balogh [39a] 208.

⁵³ Eiemzése: Szigeti L. [350] 150–152.; Bókay: J. A. versek elemzése [174]; Bókay–Jádi–Stark [60] 108–115.; Sajó: „A lét dadog...” [19]; Péczely [267] 169.

Már a szöveg első szava körül vita lehet. „Karóval jöttél, nem virággal” – ezzel a kezdettel ismeri az olvasó, így közölte a Szép Szó. 1990-ben azonban Mándy Stefánia közreadott egy tulajdonában lévő korrektúrapéldányt, amelyben „Kóróval jöttél...” áll.⁵⁴ Melyik a hiteles? Ki tévedett? A szedő, a korrektor? Nincs ultima manus, nincs szerzői szándék már... A „Karóval” a szokatlanabb, szabálytalanabb – a kóró/virág oppozíció természetesebb – a „karóval” ezért titokzatosabb és jelentőségtejtesebb.⁵⁵

A vers különben kétségbeesés és önmarcangolás hihetetlenül fegyelmezett, feszes formába öntése – 9–9–9–8-as, olykor gagliardi-zált jambusokkal, amelyek azonban hangsúlyosként is olvashatók, a „szimultán verselés” példájául. Különösen jelentőségtejtesekek rímei – az aaab cccb, sokszor ragrímek formájában, erősen összefüzi a verset.⁵⁶ Ugyancsak feszes, szabályos a versmondattan – a 4. sor „anyádnak” szavát előzi csak meg enyhe áthajlás, és az utolsó előtti szakasz töri szét a sort, kétségbeesett kérdéseivel.

Mert a [*Karóval jöttél...*] legjellemzőbb írásjele, egyúttal poétikai eszköze: a kérdőjel. Kilencszer vonja felelősségre magát, kilencszer kérdőjelezi meg életét. Ez is bizonyos sirató, litániázó jelleget ad a versnek – önmaga elsíratása lesz így.

A Németh G. Béla által felállított kategóriák szerint egyszerre önmegszólító és időszembesítő a vers. „Te bolond”-nak szólítja önmagát – és ez a motívum vonul végig a versen – akkori élethelyzetére való állandó utalással is.

A „bolond” – örültnek tartott, bezárt, a Hét Toronyba, azaz a konstantinápolyi Jedikulába, az *Egri csillagokból* ismerős helyre zárt ember – keserves számvetése, önkínzó leszámolása, illúziók nélküli szembenézése egész életével.⁵⁷

Voltaképpen Karinthy: *Találkozás egy fiatalemberrel*-ének szituációja ez: a be nem váltott gyerekkori és ifjúkori vágyak meghiúsulása és ennek számonkérése. Gyerekkori élményekből, traumákból indul ki (a Gombai néninek ígért „zsák arany” öcsödi emlék), de

⁵⁴ 2000, 1990. jan. L. Horváth I. [145].

⁵⁵ L. Stoll [312]. Ő is emellett érvel.

⁵⁶ L. Péczely [267] 169.

⁵⁷ A verset Vörösmarty [*Fogytán van a napod...*]-ja „ikerdarabjának” tartja Szabó Magda. (A lepke logikája. 1996. 87–88.)

nem ragad benne a gyerekkor világában. Nem érthető a vers, ha ezt is csupán „a gyermek”-komplexus szempontjából tekintjük csak – mint ezt Bókay Antal teszi –, itt egy egész élet csődjéről van szó, voltaképpen a nagy igény, a nagy akarás csődjéről, és talán egy egész nemzedék nagyra töréséről és porba hullásáról is. Összefoglaló láttelel, keserves végeredmény:

*Győzd, ami volt, ha ugyan győződ,
se késed nincs, se kenyered.*

Ami a József Attila-i versbeszédben azt is jelzi: már nem tud úrrá lenni emlékein – sem műve nincs már, sem életét nem tudja fenntartani.⁵⁸ A lecsengés: a sarokba szorított ember illúzió nélküli önvizsgálata – bármilyen kevesed van, annak lehet még örülni, a depressziós ember a lét minimumát is elfogadja. A balatonszárszói bezártság csendes tudomásulvétele: „örülj, itt van egy puha párna” – és a legutolsó sor:

hajtsd le szépen a fejedet.

Ez a sor éppúgy asszociálja az alvást, esetleg az örök alvást, mint a bárd, a guillotine alá hajtott fejet.

A [*Talán eltűnök hirtelen...*]⁵⁹ a búcsúzó versek legszebbje és egyúttal legtitokzatosabbika.

*Talán eltűnök hirtelen,
akár az erdőben a vadnyom.
Elpazaroltam mindenem,
amiről számot kéne adnom.*

*Már bimbós gyermek-testemet
szem-maró füstön szárítottam.
Bánat szedi szét eszemet,
ha meg tudom, mire jutottam.*

⁵⁸ Másképp: Izes [161] 954.

⁵⁹ Több fontos és szép elemzése született: Németh G. [255] 173–206. Szuromi [366]; Kapitány Á.–Kapitány G. [179].

*Korán vájta belém fogát
a vágy, mely idegenbe tévedt.
Most rezge megbánás fog át:
várhattam volna még tiz évet.*

*Dacból se fogtam föl soha
értelmét az anyai szónak.
Majd árva lettem, mostoha
s kiröhögtem az oktatómat.*

*Ifjuságom, e zöld vadont
szabadnak hittem és öröknek
és most könnyezve hallgatom,
a száraz ágak hogy zörögnek.*

Már az első szó, az első jambus jelzi ezt a homályt: „Talán...”

Az egész vers ugyanakkor hallatlanul szabályos. „Az ambrosianus nyolcas e változata (8–9–8–9) – írja Németh G. Béla – Gáldi László szerint ritka. [...] A szakasz melódiáját négy *mozzanat* határozza meg erősen: a sor- és szószerkezetek határainak egybeesése, két-két sorának egy-egy mondattá, egy-egy hangzati egységgé kerekülése, s az így osztott és egybefogott versmondatoknak nőrimes, súlyos, melankolikus zárulása és strófán belüli felelgetése. Ez az egyszerű, tiszta, hagyományos és mégis egyéni, melankolikus, de nyugodt melódia kiválóan alkalmas a befejezettség tényének, a tudomásul vevő-közlő magatartásnak a megnyilvánítására.”⁶⁰ Ugyancsak Németh G. Béla elemzése világít rá arra, hogy „Felépítése tan-tételszerűen tiszta, világos. Szerkezetét a beszélő (a költő) életideje három alapminőségének szembesítése adja. Egy jövő idejű kijelentő mondattal indít, s egy jelen idejű kijelentő mondattal zár.” Ugyancsak ő mutat rá a vers spirális láncszerkezetére, s arra, hogy ez a vers „az egyes mondatok között mintegy páronként is megismétli a rejtett oksági-következtető viszonyt”.⁶¹ Pontos szerkesztés, nyílt és rejtett szerkezeti szálak – véglegesség látszata, és mégis, az egyik legzaklatottabb, ugyanakkor felzaklató vers.

⁶⁰ Németh G. [255] 202–203.

⁶¹ I. m. 187., 188.

A keret — az első és utolsó szakasz: az erdő. S ki ne gondolna a Dante-sorra:

Az emberélet útjának felén
egy nagy, sötétlő erdőbe jutottam...

Ebbe az erdőbe tart és tűnik el az első két sorban — a neki oly jelentőségteljes vadállatra való utalással —, s ebben hallgatja a száraz ágak zörgését a végén. Szuromi Lajos sok példával ilusztrálja a József Attila-i erdő jellegzetességeit, „a száraz ágak” gyakori előfordulását. Ez az erdő legközelebb a *Holt vidék* „jeges ágak között zörgő / időt vajudik az erdő”-jéhez áll.

Ebben az erdőkeretben — Szuromi Lajos szerint villoni magatartással, a *Nagy Testamentum* példájára — számol el, vagy számol le életével. Igaz, amit az elemzők állítanak: végleges leszámolás ez, élet-vers — hangja megfellebbezhetetlen ősi igazságok kinyilvánítása, Németh G. Béla Spruchversnek is tartja.

Én azonban úgy olvasom: nem általában az élettel való leszámolás. A társadalmi, közéleti, nemzeti tevékenységgel majd az [*Ime, hát meggleltem hazámat...*]-ban fog le- és elszámolni — itt fiatalságától búcsúzik, és ösztöneivel, indulataival, szexuális életével számol el. Ellentétek, éles antinómiák sorával, szinte gyónásszerű öntépéssel néz szembe — mivel is? Képességei, tehetsége, egészsége elpazarlásával? Talán a második versszak érzékletes, falusi házat is idéző „füstölő” metaforája a korai és kései dohányzásra is céloz, mint a „szem-maró füst” sejtetni engedi. Esetleg öcsödi emlékre — az ottani füstös parasztszobára? Vagy egy réteggel mélyebben dülő szenvedélyre? Vagy, ahogyan Szuromi értelmezi, a füstös szobában való olvasásra is?

Bizonyos, hogy a 3–4. versszak a legsúlyosabb önvád. De voltaképpen rejtély marad: mi „a vágy, mely idegenbe tévedt”? Valóban — mint erre Baal utal:⁶² célzás a homoerotikára? Vagy csak korai szexuális érintkezésre? Erre várhatott volna még tíz évet?

Valószínűbb az az értelmezés, hogy itt inkább az élet gyors meghódítása — a saját körből való kilépés „nagy ugrása” volt a „vágy”.

⁶² Baal [35] 53.

Korán kezdte el, számol el most magával, a más és magasabb szellemi és társasági körökbe való behatolást. De hogy ez a nagy kaland — egész nemzedékének és osztályának akkor is, később is megismétlődő nagy vállalkozása — talán mégsem volt egészen hiábavaló, azt a „megbánás”-nak a „bájos” József Attila szótárából formált „rezge” jelzője tanúsítja.

Ki lehet az oktató, akit „kiröhögött”? Makai vagy Babits? Pártbeli barátai? Vagy Nagy Lajos, Ignó Pál, Németh Andor? Esetleg: Horger Antal?

És hogy kerül a sorba a „mostoha”? Valóban a „mostoha gyermek”-re értődik, és egyúttal „a rím által összekapcsolódik a »soha« szóval, amely benne búvik, s a véglegesség tartalmát emeli ki benne. De ezenkívül különválasztja a szóban megbújó másik szót, a »most«-ot, s az ismét kettős időt teremt, a múltbeli elárulás és a jelen egyesítésével.”⁶³

Vagy a metaforák mind csak a kísértő gyerekkor, kamaszkor laza és vizionált emlékképei, mint a *Szabad ötletek...ben?* Életének ezekben a végső napjaiban „megbánás” és visszavonás ez a vers — szerelmeinek, szexuális vágyainak meggyónása, a „most már késő” érzetével.

Akárhogyan is értelmezzük e metaforákat — és itt sem biztos, hogy mindegyik mögött valamilyen racionális mag, valódi élettény rejtőzik —, az bizonyos, hogy a versben túlzott, sőt indokolatlan az önvád. Ebben is, mint a *[Karóval jöttél...]-ben*, szinte már flagelláns indulattal ostorozza magát; azt is önmaga ellen fordítva, amiről valóban nem ő tehet: „Árva lettem”. A világ legtermészetesebb dolgai — az élet szép lendülete, fiatalos indulása — itt visszajukra fordulnak, kétségbeesett, akart személyiségváltásnak lehetünk tanúi a versek olvastán.

Németh G. Béla szerint a versben „ott vibrál a szabad, a determinálatlan lehetőség hitének vágya, reménytelen reménye, lehetetlen lehetősége. Ezt sugallja rögtön a felütő *Talán*. De még inkább az a valóban zseniális megoldás, hogy a legsúlyosabb ítéletet, a tragédia végső okát, a vers leggyöngédebb, legpoétikusabb képével-jelképével mondja ki: »*Iffuságom, e zöld vadont / szabadnak hittem és örök-*

⁶³ Kapitány Á.—Kapitány G. [179] 94.

nek». A szórend szinte becézi, simogatja s ugyanakkor bensőségesen ünnepélyesíti, mélézón emlékezővé ringatja ezt a képet kétszeres értelmezős szerkezetével... tárgyrag nélküli tárgyával..., rövidebb, választékosabb mutatónévmásával... csupa szimpátiás szavával, főnévvel, melléknevvel, szókapcsolatával. [...] a következő, a lezáró két sorban e képre csap rá e kép jelentéstartalmának kegyetlen, végleges következménye:

*és most könnyezve hallgatom,
a száraz ágak hogy zörögnek.*⁶⁴

József Attila azt is meg akarja mutatni – önmagának, barátainak, az utókornak –, hogy a végső percekben is szuverén alkotó, hogy a végrendeletét is tökéletes, bonyolult és rafinált módon tudja elmondani – mint majd Radnóti Borban.

Ugyanilyen költői bravúrdarab a *Drága barátaim...* kezdetű néhány hexameter is.⁶⁵

*Drága barátaim, kik gondoltok még a bolonddal,
nektek írok most, innen, a tűzhely oldala mellől,
ahova húzódtam melegedni s emlékezni reátok.
Mert hiszen összevegyült a novemberi est hidegével
bennem a lassúdan s alig oldódó szomorúság.
Emlékezzetek ott ti is, és ne csupán hahotázva
rám, aki köztetek éltem s akit ti szerettetek egykor.*

Levélkezdet? A barátainak szóló meghívás verses formája?⁶⁶ Levélnek indul – de sírfelirattá változik át: „Emlékezzetek ott ti is, és ne csupán hahotázva / rám, aki köztetek éltem s akit ti szerettetek egykor.” S ez már teljesen a „harmadik nemzedék” hangja, ismét meg tudja mutatni, hogy búcsúzni is a legkorszerűbb eszközökkel tud.

⁶⁴ Németh G. [255] 201., 202.

⁶⁵ Korábban a töredékek közé iktattuk – kézirata ennek sem ismert, ez is a Szép Szó József Attila-emlékszámában jelent meg. Az ÖV 2. [13] a teljes versek között közli. – Elemzése: *Sajó: Költőnk és korunk* [206] 224–225.

⁶⁶ Németh Andor szerint a dec. 2-i látogatás után írhatta. (Németh A. [254] 325.)

Valószínűleg az utolsó szöveg az igazi sírfelirat: [*Ime, hát meggletem hazámat.*].⁶⁷

*Ime, hát meggletem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölébem,
ha eltemet, ki eltemet.*

*E föld befogad, mint a persely.
Mert nem kell (mily sajnálatos!)
a háborúból visszamaradt
húszfilléres, a vashatos.*

*Sem a vasgyűrű, melybe vésvé
a szép szó áll, hogy új világ,
jog, föld. – Törvényünk háborús még
s szebbek az arany karikák.*

*Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy, mondták; bár velük
voltam volna én boldogan.*

*Igy éltem s voltam én hiába,
megállapíthatom magam.
Bolondot játszottak velem
s már halálom is hasztalan.*

*Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.
Nagy neveltség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.*

*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot,
már végképp másoknak remél.*

⁶⁷ L. Balogh L.: Irodalom és kommunikáció. Bp. 1975. II. 58.

Ez az utolsó vers búcsú és leszámolás politikai-társadalmi tevékenységével.⁶⁸ A második versszak hátborzongató képpel kezdődik.

Ez is jambikus 9–8-as szakaszokból épült, de félrímekekkel, és ez lazább textúrát jelent. Ezt a lazább beszédmodot a vers belső szerkezete is sugallja: zárójel, közbevetések, gondolatjelek, pontosveszsző és feltűnően sok áthajlás, sőt: grammatikai játékok, szójátékok – mindez beszélgetőbbé és egyúttal ironikussá is teszi a szöveget. Általában is: az egész vers önironikus – a játékos, vitatkozó József Attila gesztusa. Az utolsó percig kitart nemcsak a forma, a művészi fegyelem, hanem a játékos ész, az ironia mellett is – ez József Attila végrendeletének egyik „üzenete”.

Sírfelirattal kezdődik, a „hazámat” már csak a sírban találja meg – utal *Hazám* című versére, egyúttal vissza is vonva azt. „Utolsó verse is a hazáról szól...” – írja Féja Géza.⁶⁹ Igaz, de nagyon keserűen. A kétely, már szinte a „humour noir”, egy feltételes mondat formájában jelenik meg: „ha eltemet, ki eltemet”.

E föld befogad, mint a persely,

És innen asszociál tovább: a perselyről a háborús „vashatos”-ra és innen a „vasgyűrű”-re – ez egyúttal eszményeinek jele is: utalás a folyóiratra: „szép szó”, és a mozgalom meg az értelmiség szép jel-szavaira: „új világ, jog, föld” (egy előző változatban: „jog és szabadság, béke” is állt).

Ezeket még most sem tagadja meg, csak egy metaforával helyükre teszi őket: „Törvényünk háborús még / s szebbek az arany karikák” – utal a *Gyönyörűt láttam* helyzetképre: a háború itt persze a kapitalizmus. (És nem hiszem, hogy az „az új háború bejelentése”, mint Féja Géza írja.)

Ennyi az általános politikai helyzetkép – a negyedik versszaktól ismét saját sorsával számol el. Leszámol a közösség megtalálásának illúziójával, reményével, és kudarcával is – s ez a közösség egyaránt lehet a kommunista párt, a barthások, a Szép Szó köre... – bakug-

⁶⁸ A „számvetés” mint lírai magatartásmód egyik példaként elemzi *N. Horváth*: Irodalomtanítás [160a] II. 247.

⁶⁹ *Féja* [100] 808.

rásszerűen bukdácsoló igei szerkezettel (szinte szójátékkal) búcsúzik a közösségtől (s talán az őt meglátogató és magára hagyó barátaitól is):

...: *bár velük
voltam volna én boldogan.*

Az igével való játék szójáték formájában folytatódik a következő versszakban:

*Így éltem s voltam én hiába,
megállapíthatom magam.*

A teljes csőd és magány „megállapítása” után még keserűbbé válik a hang, véglegessé, szentenciaszerűvé a dikció:

*Bolondot játszottak velem
s már halálom is hasztalan.*

A bizonytalan jövő immár bizonyos: nincs utókor. Majd visszatér a „szelíd s jó volt” magatartása:

*Nagy neveltség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.*

Keserű a látélet, köröskörül feketeség, az egyenleg negatív – a vers lecsengése ismét csak lefelé hajló, végső búcsú, önmagában is a legszebb magyar versszakok egyike:

*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp másoknak remél.*

A „már végképp” jelzi a végleges elhatározást, a búcsút.⁷⁰ Ez az utolsó versszak egyúttal visszakanyarodás hangjában, hasonlat-

⁷⁰ Így Sajó [19] 224–225.

technikájában a népdalhoz s saját népi korszakához.⁷¹ Végső búcsú, de úgy is lehet értelmezni mint kiemelkedést, Király István szavai szerint: „Ott hatott benne a felnőttség morálja, a mégis etikája, ez a kötőszóba sűrűsödött felelősségérzés. Még az egyéni élet csődjének, kiuttalanságának, a természeti ember megmásíthatatlan végzetének is fölébe emelt itt az énben ott ható nembeliséglény. Ez teszi oly feledhetetlenné az életmű záró sorait, József Attila utolsó rímét, a verset az emberről, ki tudja, hogy: »legszebb a tél, – annak, ki tűzhelyet, családot – már végképp másoknak remél«.

Megfogalmazódott ebben a versben az egyéni, egyszeri emberi létezés tragédiája, a teljes elesettség, az öngyilkosság előtti reménytelenség. Emberi életet, értelmes életet – a forradalmi költészet ősi toposzával: otthont, illetve, ahogy metonimiák segítségével a vers közölte ezt: *tűzhelyet, családot* – nem remélt többé ez a versi hős. De a nemet egy sajátos körülírás, ún. litotézis révén – polifón módon – az igenen át mondta. A tagadó »nem remél« helyett egy állító forma állt: »végképp másoknak remél«. Az egyéni lét tragédiája fölé emelt így a *mások* létének tudata: annak átsejlése, hogy ha az egyéni sors tragédiával zárul is, nem végződhet azzal, az emberiséggé. A *tél* hívó rímével elkomorítva bár, de a *remél* volt ebben a lírában a legutolsó szó. Mint a nembeliség jegyében zajló életknél mindig, a történelemben helyeződött be, azzal forrott össze az emberi létezés. S azzal forrott össze az ember örök álma: a tűzhely reménye, az otthon reménye, a boldogságremény.⁷²

Az utolsó napok

December 2-án délután Hatvany Bertalan kocsiján megjöttek: Ignótus Pál, Fejtő, Remenyik Zsigmond és Bak Róbert. „A látogatók hangosak, jókedvűek, mintha csak összebeszéltek volna, hogy Attilába bátorságot öntsenek. Állással kecsgetetik, biztos megélhetéssel, Baumgarten-díjjal. Attila apatikusan, hitetlenkedve hallgatja az újságokat. De lassanként őt is elkapja a többiek lelkesedése és

⁷¹ N. Horváth [142] 65. – Uő ([160a] II. 277.) töredéknek tartja.

⁷² Király [191] 85–86.

felvidul.”⁷³ Ugyanerről a látogatásról Jolán így ír Szántó Juditnak – a levélrészlet Juditnak egy Illyés Gyulához írt levelében található, – ezt pedig Flóra közli emlékezéseiben:

„Tegnap itt volt Attila kezelőorvosa, aki úgy találta, hogy állapotában bizonyos javulás állt be, és most arról van szó, hogy szerdán felutazzunk (egyedül nem engedik) és csütörtökön utazna a Szép Szó több írójával Miskolcra felolvasást tartani. Ha semmi akadályt nem támaszt, illetve magatartása kielégítő lesz és hajlandóságot mutat a munkára, akkor igen rövidesen állást kap a Pantheonnál, ahol lector lehet és azt remélik, hogy ez a bekapcsolódása a reális életbe és az a tudat, hogy állása van, szintén hozzájárulnak a további javuláshoz. Mindez a terv csak reménykedés, mert nem tudom szerdáig milyen változás áll esetleg be Attilánál stb...”⁷⁴

Bak doktor pedig így emlékezik látogatására:

„A szanatórium elhagyása óta tovább soványodott. Külsejében nemesen férfiasabb, szinte átszellemült. Mikor négyszemközti beszélgetésre félrevontam, első kérdése, hogy köztem és Flóra között távozása óta sem vált-e intenzívebbé a viszony. Kérdezgetésemre kissé szomorúan megjegyzi: »azt hittem, hogy baráti látogatásra jön«. A biztatást, hogy lesz majd Pesten állása, ami működési körének megfelelő lesz és anyagilag is biztosítja, – közömbös lehangoltsággal fogadja. »Emlékszik, a SZÉP SZÓ tördelésére... Én dolgoztam... Aztán engem tördeltek. Nem megy a munka, nem lehet társ nélkül, egyedül. Csak úgy tudom elképzelni, hogy együtt dolgozunk. Semmi értelme a versírásnak. Valami megfoghatóbbat kellene csinálni.« De ugyanekkor a megfogható, a valóság, számára már csak látszat. Nem hiszi el, hogy a SZÉP SZÓ Csehszlovákiában felolvasó körúton volt, bár olvasta a beszámolót és a híreket az újságban. »Az is meg lehetett rendezve« – mondja dacos arccal. Bár megígéri részvételét, de nem hisz a tervbe vett Szeged–Miskolci előadásokban sem. Elmereng: – »Szeged – ezt mondta egyszer sügva az ápolónő is, meg kámfor s mikor kinéztem, egy férfi volt a folyosón, aki egyszerre elment, eltűnt, mint a kámfor, amikor ezt elmondtam, az egyik orvos elpirult, ez is tévedés volt, ugye?« – kérdi

⁷³ Németh A. [254] 325.

⁷⁴ L. Illyésné [159] 127. – Eredetileg: [172a] 12.

gúnyosan. Később szorongva, óvatosan kérdezi, hogy »nem értem, hogyan lehetséges, észrevettem, hogy az újságárus itt, Szárszón, tudja a gondolataimat. De nemcsak ez, hanem Pesten is tudják, hogy mit gondolok«...

Érezhető, hogy tartózkodó és csak egy töredékét mondja el annak, ami betölti. Egész viselkedésében feltűnően, szinte etikusan fegyelmezett. Látszik, hogy szeretne mindent elhallgatni, de annyi mégis kitör belőle, hogy esténként nyugtalan, határozatlan félelmi érzései vannak, aggódik sorsa miatt. Naphosszat kutatja az újságokat és rengeteg reávonatkozó célzást talál. Fél, hogy bekerül az elmegyógyintézetbe, »a fordított világba«⁷⁵.

Amikor az autó indulni akar Budapestre, Attila velük akar menni, de nem férne a kocsiba, mondják neki. „Úgy tudtuk csak meggyőzni, hogy benn ülve a kocsiban, megmutattuk neki, hogy merő képtelenség, amihez ragaszkodik, a négyülékes autóban így is öten szorongtunk, hatodiknak, ha akkora lenne is csak, akár egy kutya, nem lenne hely” – írja tovább Remenyik.⁷⁶

Eljátszhatunk a gondolattal: mi lett volna, ha... Ha magukkal viszik, ha eljut Pestre és másnap Miskolcra, előadni? Annyi bizonyos: keserűen mehetett vissza december 2-án délután a házba.

Másnap, december 3-a. József Jolánnak adom át a szót – minden más leírás az övére támaszkodik az utolsó nap eseményeiről szólva:

„Másnap, korán reggel, hangosan és érthetetlenül mormolt maga elé:

– Imádkozol? – kérdeztem tőle.

– Ühüm – felelt és tovább mormolt. A verset mormolta el, az utolsó verset, amit később leírt, és az éjjeliszekrény takarója alá rejtett.

A délelőtt folyamán vitázni kezdtünk Etussal. Ránk szólt:

– Ne veszekedjeteK. – Hangja frissen csengett. – Ide figyeljeteK! Meg fogok gyógyulni. Elhatároztam, hogy meggyógyítom magam. A saját módszeremmel.

Mintha kicserélték volna. Élénken forgolódott ágyában. Szája sarkában kisimult a két keserű ránc, arca hófehér derűvel ragyo-

⁷⁵ Bak: Kortársak [202] II. 1021.

⁷⁶ I. m. 939–940.

gott. Úgy nézett körül, mintha most érkezett volna közénk. Kilépett elénk nagy magányosságából, és egyszerre csak meglátott, meghalott mindent. Csendre intette a gyerekeket: »Ne lármázzatok!«

Terveket szövögetett, tennivalóit emlegette. Csapongó képzelete könnyű szárnyon szállt álomból, álmodozásból a valóságba. Édes reménység forrósága járt át bennünket. Tegnap délután kezdtünk bizakodni, ma már hittünk. Hittünk jókedvének, derűs készülődéseinek. Könyveit kérte, odatettük az éjjeliszekrényre. Victor Hugo *Châtiments*-jából akart fordítani. De nem nyúlt a könyvekhez, bennünket szemlélgetett jókedvvel. Amikor a házimunka pecséteivel ékeskedő ruhámat keféltem, így szólt:

– Gyere ide, majd én kikefélem a ruhádat...

– De dolgom van, Attila. Muszáj...

– Majd megcsinálja az Etus. Ugye, Etus...? Hiszen most te vagy a családfő.

Nem engedett el magától. Ott ültem egész délelőtt a kis gyerek-széken az ágya mellett, harisnyát stoppoltam. Elnézte, hogy öltögetem a vásott gyerekharisnyákat, és elnézte, amint Etus az ebédet készítette. Nem hangzott el egyetlen érthetetlen, nyomasztó szó sem. Köznapi dolgokról beszélgettünk. Arról, hogy Etus este kenyeret kovászol, mert rossz a pék kenyere. Meg, hogy hol lehetne tojást szerezni.

Délben utolsó cseppig kikanalazta a levest. A tésztát azonban már nem akarta megenni. Biztattuk.

– Jól van. A kedvetekért megeszem – adta meg magát végül.

Ebéd után újságot olvasott. Ezalatt mi elmosogattunk, azután Etus az asztalra tette a tintát, és leült írni. Ügyes-bajos dolgait intéző ügyvédjének akart válaszolni. Én is leveleket írtam. Hosszan beszámoltam Németh Andoréknak, hogy s mint zajlott le az előző napi látogatás, elmondtam a készülő terveket, megírtam, hogy hétfőn, három nap múlva Pesten leszünk Attilával. Aztán Juditnak is megírtam, hogy minden jóra fordult. Attila gyógyulóban van, részt vesz a Szép Szó miskolci felolvasásán.

Közben Etus összeráncolt homlokkal böngészte az ügyvéd iratait.

– Attilám, segíts. Nem tudom megfogalmazni a választ. Nem ismerem ki magamat ezekben a hivatalos iratokban.

Attila készségesen felkelt, és gondosan átolvasta a szóban forgó dolgokat. Aztán lediktálta a választ. Amikor ezzel készen voltak, maga is nekilátott a levélírásnak. A megcímezett borítékokon láttam, hogy a kiadójának, Bak doktornak, Flórának írt. Mindez nagyon megnyugtatóan hatott, mintha ezzel már meg is kezdte volna az új életét, tevékenykedéseit. Nem tudtuk, hogy búcsúleveleket ír.⁷⁷ Valóban: búcsúlevelet írt Flórának.

„dec. 3.

Kedves Flóra!

Bocsásson meg nekem. Hiszek a csodában. Számomra csak egy csoda lehetséges és azt meg is teszem. Tudom, hogy szeretett, tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múlott. »Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már!« – ezt Kosztolányi írta.

Csókolom a kezét és sok barátsággal, szeretettel üdvözlöm. Köszönjük az almákat, én is ettem belőlük, jöllehet a gyerekeknek küldte s én bizony nem is kértem tőlük, csak elvettem egyet.

Attila

U.i. Kérem, vasárnap ne jöjjön.⁷⁸

Cserépfalvi Imrének most válaszol az *Európai költők antológiájá*-ba kért vers ügyében. – „Ha szükséges még tőlem vers az antológiába, kérlek, választass ki Cs. Szabóval (ha még ő a szerkesztő) a könyveimből.” És jelzi, hogy a három nála lévő francia könyvet (köztük Hugo *Châtiments*-ját) visszaküldi.⁷⁹

És talán ekkor írja levelét Ignótus Pálnak is, amelyből az halála után közvetlenül közöl egy részletet.

„Nem tréfadolog az ember élete. Bármit gondolnak rólam, ha szerencsésen, ha szerencsétlenül éltem, azt már akarva, nem akarva, vállalnom kell. Ki kell állnom a közönség elé – hogyan állhatna helyt másként egy lírikus? Hozzá kell azonban tennem, hogy nagy kétségeim vannak, vajjon egyáltalán jó költő voltam-e?”⁸⁰

⁷⁷ József J. [176] 444–447.

⁷⁸ Illyésné [159] 126.

⁷⁹ Vál. lev. [11] 384.

⁸⁰ Magyar Hírlap, 1937. dec. 5. L. Kortársak [202] I. 552. – A részletre Stoll Béla hívta fel a figyelmet a Vál. lev. [11] kötetről írott recenziójában (M. Könyvszemle, 1977/1. 93.).

Szántó Juditnak is ír üdvözlőlevelet — de legvilágosabb a Bak Róbert dr.-nak írt levele:

„Kedves Doktor Ur!

Sok szeretettel üdvözlöm. Hiába kísértette meg a lehetetlent.”⁸¹

Folytassuk Jolán elbeszélését:

„A kis Zsuzsa játszik — a Cserépfalvinak írt levelében említett Victor Hugo-kötetet olvassa:

— Hát te mit csinálsz, Zsuzsi? — Belenéztem a könyvbe, hogy mit olvas. Victor Hugo francia verskötete volt a kezében. — Hiszen ezt te nem érted.

Zsuzsi komoly képpel felelte:

— Dehogynem. Akarod, hogy olvassak belőle? — És szótagolva, mintha tényleg ezt olvasná, mondta: — Az van ideírva, hogy: At-ti-la verse...

Alig mondta ki ezt, Attila élénken odafordult:

— Add csak ide. Hol olvastad ezt?

A kislány még egyszer mondta: »Attila verse.« Aztán odaadta a könyvet.

Attila hangosan olvasta a vers címét: *Ultima verba*. *Ultima verba* — Attila verse... A gyerek füle a betűkből és a ritmusból hasonlóságot érzett. Édes gyereknevetéssel nevetett, mintha ezt hallotta volna, lánc, lánc, eszterlánc...

Attila belemélyedett a vers olvasásába. Már felvettem a kabátomat, és indulni akartam. »Várj még — mondotta. — Csak még egyszer elolvasom«. — Elolvasta kétszer, háromszor. Megint menni akartam. — »No, várj még egy percig. Veled akarok menni. De előbb hallgasd meg te is...« — És már olvasta is a verset hangosan:

La conscience humaine est morte; dans l'orgie,
Sur elle il s'accroûpit; ce cadavre lui plaît;
Par moment, gai, vainqueur, la prunelle rougie,
Il se retourne et donne à la morte un soufflet.

— Értesz minden szót? — kérdezte élénk érdeklődéssel. És máris belekezdett a vers fordításába. Három szakaszt mondott el így, aztán megint visszatért az első sorra:

⁸¹ Vál. lev. [11] 384.

»Az emberi értelem meghalt...« Itt abbahagyta és becsukta a könyvet.

Erőltetnem kell a tárgyilagosságot, visszaemlékezve ezekre a pillanatokra. Amikor nem éreztük meg, nem ismertük fel magatartása mögött iszonyatba torkolló életének utolsó óráit.⁸²

Jolán a továbbiakban leírja a délutánt, esti sétájukat a faluban – majd hazatérésüket. Esti mosdás, a kisgyerekek vacsoráztatása, mosdatása, majd vidám éneklés.

„Röhögünk és énekeltünk. Etus is, én is. Nem éreztük vesztünket, ahogy mondani szokták ilyenkor. Elszabadult jókedvünk nőtt, dagadt. Attila leeresztette az újságot, és nevetve nézett felénk, és ő is énekelte a dal francia szövegét:

Qui a peur du grand méchant loup...

Így énekelt Attila, és felénk nevetett. Aztán egyszerre csak fölkel, letette az újságot, és indulni készült.

– Hova mégy, Attila? – kérdeztem, kicsit meghökkenve.

– Szeretnék még egy kicsit sétálni – mondotta. – Majd vacsorára visszajövök.

Összenéztünk Etussal. Nem mertünk szólni, mintha attól féltünk volna, ha visszatartjuk, felidézzük gyanakvását. Gyorsan mosdatni kezdtem a síró gyereket. Etus pedig sietve hámozta az utolsó szem krumplikat.

– Várd meg, amíg Lala lefektette a gyerekeket – mondotta. – Aztán majd ő is veled megy.

Attila kinyitotta az ajtót, és még egyszer mondta.

– Vacsorára visszajövök. Ha késnék, ne zárjátok be az ajtót...

És ezzel kisietett.

Megint egymásra néztünk Etussal.

– Menj, siess utána – mondtam aggódva.

Etus az órára nézett, és nyugtatgatta magát:

– Már elment a nyolcórás gyors. Mindjárt megyek.

Félrerakta a hámozott krumplit, gyorsan belötyentette a kovászt a liszt tetejére, és betakarta a kenyérruhával. Péter dideregni kez-

⁸² József J. [176] 448–449.

dett a kihűlő vízben, gyorsan becsavartam a törülközőbe. Megint az órára néztem, már eltelt hét perc, amióta Attila elment.

– Siess! – szóltam Etushoz.

Lerúgta papucsát, és cipőt húzott, Hócsizmájával vesződt még két-három percig. Rongyos volt, és viaskodni kellett vele, ha fölhúzta. Aztán kendőt kötött a fejére, és belebújt a télikabátjába.

– Csend legyen! – szóltam a gyerekekre.

Az izgatott hangra azok elhallgattak. Felültem. Lépteiket hallottunk az udvaron.

– Már jön is vissza – mondotta valamelyikünk.

A következő pillanatban csendesen kocogtatott valaki az ajtón. Ez nem Attila... Később mondta Etus, hogy gépiesen az órára nézett: negyed kilenc volt.

Dermedten meredtünk az ajtóra. Még a gyerekek is. Sír csöndült a szobán, és mozdulatlanságba meredtünk. A csendes kocogás megismétlődött. Etus hirtelen az ajtóhoz lódult, és sarkig tárta.

Fekete, a falu bolondja, állott az ajtó előtt. Rongyos kiskabátjában, dideregve, kezét tördelve. Borostás ajka rángatózott, szeméből könnyek potyogtak. Csak állt ott, és nézett befelé, a világosságba és rázkódott. A hideg rázta-e vagy a sírás?

– Ne tessék megjedni...

Csak annyit láttam, hogy Etus nekiesett az ajtófélfának. Nem emlékszem, hogy a szegény, nyomorult ember mit mondott még. Hogy mondott-e még valamit. Kirohantam. Végig a kihalt villasoron, ijedt szüköléssel, mint egy kutya.

A sarokra érve láttam, hogy az állomás minden ívlámpája ég. A világosság felé rohantam tovább. A sorompón túl pár ember álldo-gált, az állomásfőnök meg egy csendőr. Feltűzött szuronnal.

A széles vállú csendőr utamba állt. Megfogtam a kabátját és ráztam. Nyöszörögtem valamit, kérleltem valamire. Nem, nem, rázta a fejét, és forgott előttem, hogy ne tudjak továbbmenni.

Háta mögött, azon a helyen, ahol nyáron Nagy-Magyarország térképe virít piros és kék virágokból, fehér kavicsokból kirakva, feküdt Attila. Nagy-Magyarország térképével takarták le. Az állomásfőnök szedte le az iroda faláról, ő borította rá.

Először csak a színes vonalakkal tarkázott, nagy papírt láttam. Aztán a két cipőjét, amit a papír fedetlen hagyott. Kialudt sze-

memben a lámpák fénye. A csendőr fogott fel, és rázogatót karjában.”⁸³

Magáról az öngyilkosságról a korabeli sajtó alapján alkothatunk – részleteiben ellentmondásos – képet. Az első verzió így hangzik:

„...este nyolc órakor a balatonszárszói állomáson keresztül haladó tehervonat elé vetette magát József Attila költő és a mozdony kerekei darabokra szaggatták.”⁸⁴

Az esemény azonban nem így játszódott le. Az előkerült MÁV-jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a tehervonat 19 óra 32 perc és 19 óra 35 perc között állt a balatonszárszói állomáson. „...a vonat indulásának pillanatában egy férfi, aki éppen akkor érkezett oda, átdobta magát a sorompórúd felett, és az egyik kocsi kereke elé feküdt... a 127, 876. sz. G kocsi, mely a vonatban 15–16-nak volt besorozva, az áldozat balkarját többől kitépte és nyakát összeroncsoolta.”

Az időjárás csendes, borult volt, a tér villanyfényvel kivilágítva. Hőmérséklet +6 C°.”⁸⁵

Hogy azután a teherkocsi oldala okozta-e a halálos sérülést, vagy a két kocsit összekötő vonóhorog – technikai részletkérdés.

1937. december 3-án du. 19 óra 35 perckor ért véget József Attila élete.⁸⁶

December 5-én temették.

„A temető közepén álló, fehérre meszelt kis házban, egy faasztalon, kiterítve feküdt Attila.

⁸³ I. m. 455–457.

⁸⁴ Az Est, 1937. dec. 5. – Kortársak [202] I. 543.

⁸⁵ L. [91]; *Voit Krisztina*: Ismeretlen adatok József Attila haláláról. Irodalomtörténet, 1960./2–3. 176–181.

⁸⁶ A korabeli sajtó tudósításain kívül utólag több tanú, több írás foglalkozott a kérdéssel. L. pl. *Papp Ferenc*: Aki utoljára látta. Tükör, 1964. 35. sz. 11. – Többben úgy vélték, hogy nem öngyilkosság, hanem véletlen baleset történt, pl. *Bán József*: Öngyilkosság vagy baleset? Utasellátás, 1973. jan. – Sőt Etának is volt olyan gondolata, hogy talán csak „kísérletezési szándékkal feküdt a sinre” (*Bokor Imre*: József Eta József Attiláról. Könyvbarát, 1957. dec. 18.) Még olyan vélemény is akadt, amely szerint „kissé beborozott” állapotban a keresztülrobogó vonat kerekéhez kapott s az berántotta (*Hevesy Iván* 1962. dec. 12-i levelében, Pappné nevű szemtanúra hivatkozva). – A véletlen baleset mellett érvel monográfiájában Balogh László is. (*Balogh* [39a] 210.)

Rongyokra tépett télikabátjával takarták le. Amikor levették róla a kabátot, láttam a kezét, mellére fektetve, tenyerével kifelé fordulva. Mint egy nyomoréknak a keze. Hosszú nyaka, melyet kifordított a vonat tengelye, feje féloldalt fektetve, rásimult az asztal lapjára. Olyan volt, mintha aludt volna. Szeme lehunyva, arca sima, nyugodt. Homlokán és arcán horzsolások voltak, a vonat tizenöt méternyire hurcolta magával, mielőtt megállították.”⁸⁷

„Az *Estből* értesültem a tragédiáról.

Másnap lerohantam Szárszóra.

Hideg, decemberi nap, felhők lágy batyui bomlanak. Gyűrt, sárga mezők közt virágokkal és koszorúkkal megrakott gépkocsik vargabetűznek. Öt gépkocsi. Attila valamennyi hódolója bennük ül.

Csendes, kihalt falu. A főutcán lelket sem látni. Falusi tanyák, az udvarokban tyúkok kárálnak. Mint a legrégebb emlékképeiben.

A falu piacától gyalog folytatjuk az utat. Fejkendő öregasszony mutatja. A két nővér – Jolán és Etus a gyerekeivel – a halottasház előtt zokognak, résztvevő csoport közepén. Éppen csak egy pár szót válthatunk, indulnunk kell a temetőbe.

Igénytelen, falusi sírkert. A koporsó a fehérre meszelt, gazdasági épületre emlékeztető halottasházban várja, hogy a földbe tegyék. Körülötte szorong, szinte testileg érezhető riadalomban a falu. Előbb fogatlan vénasszonyok, álluk alatt csomóra kötött fekete fejkendővel, hátrább könnyeiket törölgető menyecskék és komoran maguk elé meredő férfiember. A falujukba vetődött idegen koporsóját bámulják. Ki volt, nemigen tudják. Inkább csak általánosságban sajnálják, hisz jóformán gyerekember volt, még élhetett volna.

Vékony hangú kardal csendül. Pöttöm lánykák, parányi legénykék siratják a poétát. Buzgón fűjják a fagyos kis dallamot, fahangú iparkodással, igyekezettel, szipogva.

Aztán megindul a gyászmenet a tátongó gödör felé.”⁸⁸

⁸⁷ József J. [176] 460.

⁸⁸ Németh A. [254] 137–138. — A sír 1940-es állapotára emlékezik Rónay [293] 163–165.

ÖSSZEGEZÉS

Az élet- és pályakép időrendi tárgyalása után szükségesnek tartom, hogy egy – megállított, kimerevített – állóképet próbáljak meg felvázolni.

A *Nagyon fáj* kötet bírálói is megírták már: József Attila azok közé az alkotók közé tartozik, akik pályájuk során többször váltanak hangot, modort, stílust, sőt világgépet – úgy is fogalmazhatnám: egy-egy időszak eredményeit úgy haladják túl, hogy vadonatújat kezdenek. Ilyen szempontból József Attila Bartók vagy Picasso típusú művész, sok kortársától ebben is különbözik. És hogy emögött a váltássorozat mögött az emberi, költői s főleg gondolkodói alkatának sajátossága áll – azt kortársai és a későbbi elemzők is észrevették.¹ Életének alakulása és kora kihívásai is rákényszerítették ezekre a változásokra.

Ebből is következik, hogy történeti-stilustörténeti elhelyezéséről egy sokdimenziós modellben kell gondolkodnunk – egyetlen kategóriarendszer mentén nem ragadható meg ennek a változatos életműnek teljes gazdagsága.

A József Attila-i mű természetesen benne áll a magyar irodalmi hagyomány eleven áramában. Korábban, már életében, de különösen az ötvenes évektől egy Petőfi–Ady sor folytatójának, harmadik tagjának látták. Nem tagadva mindazt, amit magatartásban, formulákban Petőfitől kapott, mégis árnyalnunk kell ezt a képet. Igaz,

¹ Lengyel A. [225] 15–54. – József Attila váltásait tárgyalja, „gondolkodói alkatát” megrajzolásával. Az „elrejtett világegész keresésében” találja meg a fordulatok magyarázatát.

már kortársai is „kis Petőfit” láttak benne. Hatvany Lajosnál állítólag egyszer felöltöztették atillába, és „megállapították, pontosan úgy néz ki, mint Petőfi Sándor. Ekkor elhatározta Hatvany, hogy ír egy filmet Petőfiről és Attilával játszatja el Petőfi szerepét.”² Fennmaradt az az anekdota is, amely szerint egyszer Illyéssel tréfálkozva, az Arany Jánosnak, József Attila Petőfinek szerette volna látni magát. Mégis: ma erősebbnek látjuk azokat a szálakat, amelyek a 18–19. század nagy – a felvilágosodást és romantikát egyszerre hordozó – alkotóihoz fűtők: Csokonai, Berzsenyi és főleg Vörösmarty folytatója. Az utóbbival a szenvedély mélysége, a mélyekbe való alászállás, a megfegyvelmezt féktelenség is rokonítja – az 1849 utáni Vörösmarty helyzete és lelkiállapota is emlékeztet az 1933 utáni József Attilára.

Hozzájuk csatlakozik elődei sorában Arany János. József Attila maga is megvallotta tartozását „vagyonos atyánk”-nak. Arany nyelvkezelése, képtechikája és nem utolsósorban a dallam és metrum mesteri kezelése is folytatóra lelt a fiatalabbnál.³ Nem Petőfi, hanem inkább Csokonai–Berzsenyi–Vörösmarty–Arany – József Attila elődei.

Természetesen a közvetlen előd: a Nyugat. József Attila a Nyugat lírai forradalmának folytatója, és ma, mintha már a nemzedéki különbségek, sőt az ellentétek is elmosódnának az „első generáció” és közte, már egynek látjuk őket. Nemcsak azért, mert – mint többen kimutatták – indulásakor is, később is Ady, Juhász Gyula, Tóth Árpád szavai, ritmusai, képei visszhangoznak benne, s nemcsak a Kosztolányi Dezsővel való egyre szorosabb nyelvi és érületi közelsége okán, hanem azért, mert művének alapja történetileg a Nyugat énképe, éppúgy mint történelemszemlélete, az irodalom funkciójáról vallott elképzelése. Összeköti a Nyugat nagy nemzedékével a nyelvvel való bánásmódja, sőt a nyelvbe vetett hit is.

„Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak. A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kővágó motorok pergő zaját s az udvar sarkában gubbasztó marok-

² Szántó [338] 148.

³ L. Képes [187].

nyi szalmaszemét alig-alig zizzenő rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei, mezei és városi, ázsiai és európai. Mi is ősieik és modernek vagyunk, európai magyarok. Mérnökök, üzletemberek, szántóvetők és költők népe” — írta József Attila.⁴

Költő volt — de bölcsészhallgató és kicsit nyelvész is. Mint egyik mestere és példaképe, Arany János, és másik mestere, Kosztolányi, ő is tudatosan foglalkozott az anyanyelvvvel, kutatta lehetőségeit, felmérte és elemezte. Nem igazán nyelvújító, inkább a nyelv belső tartalékait használta ki, szinte a végletekig.

A magyar irodalomban szinte páratlan tömörítő ereje, a nyelv végső lehetőségeinek szinte kisajtolása. Egész költészete átmetaforizált — a Nyugat első nemzedékének explicit szimbólumai mellett és helyett antropomorfizált világot sűrít képeibe. Pontosság és érzéketesség, súlyosság és báj egyként jellemzi. Talán ennek is köszönhető, hogy sorai, egy-egy jelzős szerkezete, képe mára a köznyelv részévé vált.

Történetileg a Nyugat korszakához köti — de egyszersmind utódaihoz is — formakultusza. Verstechnikában, a metrika bravúros kezelésében, dallamosságban, rímtechnikában mintegy egyesíti Babits és Kosztolányi vívmányait. Feszességben és dallamosságban pedig különbözik is nemzedéktársaitól — Illyés és Szabó Lőrinc, Erdélyi és Sinka egyaránt zeneietlenek és csikorgók hozzá képest. Az öt követő nemzedékek, s főleg a „harmadik nemzedék”, Radnóti és Weöres állnak ebben közel hozzá.

Költészetében az én áll középpontban, s körülötte, rajta keresztül a tágabb környezet és a világ. Idő- és történelemszemlélete, gondolkodásának szerkezete végső soron a „nagy 19. század”, a késő racionalizmus hagyományához köti — marxizmusa és freudizmusa s a kettő összeegyeztetési kísérlete egyaránt ezt jelzik. És bár szavaiban, életérzésében krízishelyzetekben olykor közel kerül a 20. század másik meghatározó filozófiai irányzatához, az egzisztencializmushoz, s felszíni egyezések is kimutathatók, gondolkodásának alapstruktúrája mindvégig a felszín—lényeg dialektikáján alapul, az olykor alig felfogható, de létező szabályszerűségek és törvények által vezérelt világ képzetén. Erről az alapról jut el a legiszonyato-

⁴ ÖM 3. [9] 272.

sabb mélységekig. És ebből az alapállásból érthető politikai állásfoglalásainak sora is – kitérők és útkeresések után egy baloldali, humanista-szocialista cél- és értékrendszer jellemzi.

Ebből a gondolkodói alapállásból, a racionalizmusba vetett hitéből származik legnagyobb vállalkozása is: a kínos, keserves alászállás saját mélyeibe. Azért idézi meg a rémeket, hogy szembenézzen velük, és amikor már tudja, hogy a betegség győzni fog, akkor is a tudatosítás tiszta szándékával és a formába öntés fegyelmével száll szembe vele. Igaz, hangot kap nála az észben, a törvényekben való kételkedés és a századunkra oly jellemző válságtudat, a technika ártalmainak felismerése is. Mindezzel viaskodva s önmagával is küzdve – néz szembe a világgal, és ilyenkor is az „értelem” eszközeihez fordul.

Abban valószínűleg páratlan – és kortársai között is egyedülálló –, ahogyan kíméletlenül és szenvedélyesen költészetté alakítja saját szenvedéseit, mélységeit, betegségét. Ennyiben bizonyos fokig Ady folytatója – de amaz sem jutott el az önfeltárás, önanalízis ilyen mélységéig. Illyés Gyula csak öregségében ért el ide.

Ez utóbbi sajátosságával kerül közel legnagyobb nemzedéktársához, Szabó Lőrínchez is. Az is viaskodik „te meg a világ” viszonyával, a helyét kereső én titkaival, az ösztönök és szenvedélyek hatalmával – mindebben új, József Attilánál olykor dinamikusabb, „dialogikusabb” formákat is teremtve. A mai befogadói tudat már kettejükben együttesen látja a századközép magyar lírájának csúcstát – az én egyik utolsó nagy győzelmét.

József Attila magatartásának, művének és költői hangjának igazi folytatója a későbbi évtizedekben Pilinszky János. A lét mélységeinek érzékeltetése, a szenvedéssel való szembenézés, az erkölcsi alapállás s a nyelvi és formai eszközök hasonlósága is összeköti őket.

*

Az európai irodalom összefüggésrendszerében József Attila életműve egy időszak nagyon is jellegzetes képviselője.⁵

⁵ József Attila világirodalomban elfoglalt helyéről l. *István Mészáros*: Attila József e l'arte moderna. Milano, 1964.; Újabban: *George Klein*: Attila József. In: *Pieta*. Cambridge, Mass., 1992. 37–96.; *Thomas Kabdebo*: Attila József. Maynooth, 1997.

A klasszikus avantgárd első nagy hullámának végével, a harmincas évektől kezdődik egy új időszak. Ezt a 30–35 évet az egész európai irodalomban széles körű közéleti érdeklődés, csaknem általános politikai elkötelezettség jellemzi, szinte minden egyes országban. Ekkor alakul ki, erősödik meg és tart lényegében 1960-ig a baloldali elkötelezett irodalom új áramlata – legyen akár egzisztencialista színezetű, akár plebejus-narodnyik, akár szocialista eszmeiségű.

Ismeretes – és a kortársak is tudták már –, hogy az avantgárd hullám 1930-ra lehanyatlott, kifulladt, irodalmi és társadalmi funkció híján életterét veszítette. Bizonyos vívmányai betagozódnak a realizmus szövetébe, és így avantgárd vívmányokkal meggazdagított, szintézis jellegű irodalom keletkezik, amelyet a kortársak újklasszicizmusnak vagy újrealizmusnak neveznek. Néhány név: Malraux, Thomas Mann, Brecht, Spender, Auden, Hemingway, Bernanos és nálunk József Attila, Veres Péter, Déry Tibor, Illyés Gyula jelezheti az irányt, amelyet „szintetikus modern realizmus”-nak neveztem korábbi írásaimban.

József Attila ennek az 1930–1960 közötti világirodalmi periódusnak kiemelkedő nagysága. Költészetének fő jellegzetességeivel ebbe a korszakba illeszkedik, ezt képviseli. Azzal is, hogy voltaképpen egész műve sajátos szintézist jelent avantgárd és realizmus, népi és városi, folklorisztikus és modern között. Lírája a maga egészében azért is jellemző a korszakra, mert még a megérthető modern költészet határain belül marad, és még végső pillanataiban is úgy érzi: a költészetnek – és az övének is – van funkciója.

József Attila műve tehát egy humanista, „progresszív” baloldali áramlat része. A század elejének lázas, forradalomváró hangulatát a „forradalmi apály” váltotta fel, a háború és terror fenyegetése, majd a második világháború. Ennek árnyékában, ez ellen küzd ez a baloldali, humanista – liberális vagy szocialista szándékú irodalom.

Vannak József Attila művének egészen különleges sajátosságai is, amelyek a fent vázolt nagy összefüggésrendszeren kívül, a világirodalom egy-egy külön törekvésével, részarámlatával rokonítják. Ilyen költészete dalszerű jellege, korai magatartásának hetykesége, „vagánysága”, s mindennek fegyelmezett megformálása, amely szinte egyedülálló, és amely világirodalmi méretekben egy Villon- és

sabb mélységekig. És ebből az alapállásból érthető politikai állásfoglalásainak sora is – kitérők és útkeresések után egy baloldali, humanista-szocialista cél- és értékrendszer jellemzi.

Ebből a gondolkodói alapállásból, a racionalizmusba vetett hitéből származik legnagyobb vállalkozása is: a kínos, keserves alászállás saját mélyeibe. Azért idézi meg a rémeket, hogy szembenézzen velük, és amikor már tudja, hogy a betegség győzni fog, akkor is a tudatosítás tiszta szándékával és a formába öntés fegyelmével száll szembe vele. Igaz, hangot kap nála az észben, a törvényekben való kételkedés és a századunkra oly jellemző válságtudat, a technika ártalmainak felismerése is. Mindezzel viaskodva s önmagával is küzdve – néz szembe a világgal, és ilyenkor is az „értelem” eszközeihez fordul.

Abban valószínűleg páratlan – és kortársai között is egyedülálló –, ahogyan kíméletlenül és szenvedélyesen költészetté alakítja saját szenvedéseit, mélységeit, betegségét. Ennyiben bizonyos fokig Ady folytatója – de amaz sem jutott el az önfeltárás, önanalízis ilyen mélységéig. Illyés Gyula csak öregségében ért el ide.

Ez utóbbi sajtóságával kerül közel legnagyobb nemzedéktársához, Szabó Lőrínchez is. Az is viaskodik „te meg a világ” viszonyával, a helyét kereső én titkaival, az ösztönök és szenvedélyek hatalmával – mindebben új, József Attilánál olykor dinamikusabb, „dialogikusabb” formákat is teremtve. A mai befogadói tudat már kettejükben együttesen látja a századközép magyar lírájának csúcstát – az én egyik utolsó nagy győzelmét.

József Attila magatartásának, művének és költői hangjának igazi folytatója a későbbi évtizedekben Pilinszky János. A lét mélységeinek érzékeltetése, a szenvedéssel való szembenézés, az erkölcsi alapállás s a nyelvi és formai eszközök hasonlósága is összeköti őket.

*

Az európai irodalom összefüggésrendszerében József Attila életműve egy időszak nagyon is jellegzetes képviselője.⁵

⁵ József Attila világirodalomban elfoglalt helyéről l. *István Mészáros*: Attila József e l'arte moderna. Milano, 1964.; Újabbban: *George Klein*: Attila József. In: *Pieta*. Cambridge, Mass., 1992. 37–96.; *Thomas Kabdebo*: Attila József. Maynooth, 1997.

A klasszikus avantgárd első nagy hullámának végével, a harmincas évektől kezdődik egy új időszak. Ezt a 30–35 évet az egész európai irodalomban széles körű közéleti érdeklődés, csaknem általános politikai elkötelezettség jellemzi, szinte minden egyes országban. Ekkor alakul ki, erősödik meg és tart lényegében 1960-ig a baloldali elkötelezett irodalom új áramlata – legyen akár egzisztencialista színezetű, akár plebejus-narodnyik, akár szocialista eszmiségű.

Ismeretes – és a kortársak is tudták már –, hogy az avantgárd hullám 1930-ra lehanyatlott, kifulladt, irodalmi és társadalmi funkció híján életterét veszítette. Bizonyos vívmányai betagozódnak a realizmus szövetébe, és így avantgárd vívmányokkal meggazdagított, szintézis jellegű irodalom keletkezik, amelyet a kortársak újklasszicizmusnak vagy újrealizmusnak neveznek. Néhány név: Malraux, Thomas Mann, Brecht, Spender, Auden, Hemingway, Bernanos és nálunk József Attila, Veres Péter, Déry Tibor, Illyés Gyula jelezheti az irányt, amelyet „szintetikus modern realizmus”-nak neveztem korábbi írásaimban.

József Attila ennek az 1930–1960 közötti világirodalmi periódusnak kiemelkedő nagysága. Költészetének fő jellegzetességeivel ebbe a korszakba illeszkedik, ezt képviseli. Azzal is, hogy voltaképpen egész műve sajátos szintézist jelent avantgárd és realizmus, népi és városi, folklorisztikus és modern között. Lírája a maga egészében azért is jellemző a korszakra, mert még a megérthető modern költészet határain belül marad, és még végső pillanataiban is úgy érzi: a költészetnek – és az övének is – van funkciója.

József Attila műve tehát egy humanista, „progresszív” baloldali áramlat része. A század elejének lázas, forradalomváró hangulatát a „forradalmi apály” váltotta fel, a háború és terror fenyegetése, majd a második világháború. Ennek árnyékában, ez ellen küzd ez a baloldali, humanista – liberális vagy szocialista szándékú irodalom.

Vannak József Attila művének egészen különleges sajátosságai is, amelyek a fent vázolt nagy összefüggésrendszeren kívül, a világirodalom egy-egy külön törekvésével, részáramlatával rokonítják. Ilyen költészete dalszerű jellege, korai magatartásának hetykesége, „vagánysága”, s mindennek fegyelmezett megformálása, amely szinte egyedülálló, és amely világirodalmi méretekben egy Villon- és

Apollinaire-vonal folytatójává avatja. Egy másik szálon: első pillanatra talán külsőséges, tematikus jellegű rokonságnak látszik az, ami a József Attila-i lírát a modern nagyváros – a szó legszorosabb értelmében – urbánus művészetéhez kapcsolja. Nem csak tárgyi motívumok: az utca, a tűzfal, vonat, pályaudvar, raktár, a nagyváros sajátos világa, a város peremének füstje, a szegénység kapcsolja egy olyan vonulatba, amelyet például Baudelaire *Tableaux Parisiens*-je, Verhaeren lírája, majd a 20-as évektől André Citroën és Fritz Lang metropoliszképe vagy A. Döblin Alexanderplatz, Julian Tuwim Łódźa képvisel. A nagyvárosban élő, ott született ember magánya és közössége is megjelenik nála, és ezzel az európai fejlődésnek azt az átmeneti időszakát tükrözi és egyúttal teremti újjá művében, amelyben a mai megapoliszok előtt még csak a metropoliszok aszfaltja tükröződött.

Művére és gondolkodására a 30-as évek elejétől a freudizmus és a „freudo-marxizmus” is rányomja bélyegét. Ezzel is a világirodalom törekvéseihez kapcsolódik. Művében megteremti – a magyar irodalomban páratlan, de a világirodalomban is ritka – „pszichoanalitikus narratívát”.

A harmincas évek világirodalmi áramlatainak egyik jellemzője volt a lélektani érdeklődés megélénkülése és fokozódása. A pszichoanalízis pedig – a század eleji első kísérletek, a vele való első érintkezés után, voltaképpen a 20-as évek végétől kezd igazán, szervesen világméretű elemmé, világmagyarázóvá válni. A szürrealisták után Thomas Mannál, W. Faulknerrel akkor lesz igazán termékeny műalkotó elemmé. Egyes szürrealistáknál (mint Éluard és Desnos) nagy művekben objektíválódik freudizmus és marxizmus egysége. És ekkor erősödnek meg azok a tudományos és művészi iskolák, amelyek marxizmus és freudizmus egymást kiegészítő teóriáira akarják felépíteni gondolatrendszerüket, művüket. Csak két példa: a frankfurti iskola és J.-P. Sartre: mindkettő törekvése – természetesen közvetlen kapcsolat nélkül – tipológiailag rokon a József Attiláéval. A freudizmusnak József Attila művében nemcsak és nem is elsősorban ontológiai, hanem ismeretelméleti és értékelméleti szerepe van, és nála is a radikális, szocialista, a baloldali hagyomány kiegészítése.

Költészete a maga egészében is válasz a tudományok kihívására. 1906–1908 után a Freudén kívül új intellektuális felismeréseknek

olyan sorozata áramlott be az európai köztudatba, mint Rutherford, Planck, Einstein műve, tehát az új fizika, az új matematika, amelyek a mélyen gondolkodókban lassanként kérdésessé tették minden régi típusú irodalom létjogosultságát, létformáját. A természettudományi felismerésekre épülő vagy ezzel párhuzamosan keletkezett műszaki-technikai vívmányok a mindennapi életet is egyre inkább átalakították. József Attila mint művész és mint gondolkodó képviselője ennek az új típusú intellektualizmusnak, a tudomány kihívására felelő, annak eredményeire építő és indításait költészetté alakító törekvésnek. Teljes tudatossággal próbál a kor filozófiai szintjén gondolkodni. Művében az intellektuális tartalom és érzéki megjelenítés egysége valósul meg — sokszor elemzett és vitatott képalkotásának is egyik forrása ez a természettudományos és filozófiai alapozás. Nincs egyedül ebben a törekvésben sem: T. S. Eliot, Paul Valéry, Gottfried Benn; a magyar költészetben pedig Babits Mihály, Szabó Lőrinc példák erre.

A 20. század nagy törekvései közül a Kafka művével jelzett és az abszurd drámával folytatódó, a filozófiában pedig a heideggeri egzisztencializmussal képviselt, „sötét és semmi” áramlatához is közel került élete nehéz perceiben — de nála az egzisztencializmus nem annyira tudományos alapozás volt, hanem a mélységek közvetlen szemlélete.

Mindezekén kívül még sok más áramlattal is érintkezik műve. A harmincas években például sok tényező hatására, újjáéledt irodalomban és közgondolkodásban egy bizonyos „mélytörténelmi érdeklődés” (mítoszoktól a Bibliáig, a József-tetralógiától Kavafisz lírájáig), József Attila költészetének is mélyebb a történelmi dimenziója, mint első pillantásra látszik, verssorai mögött „mélyégesen mély” történelmi és kulturális rétegek húzódnak meg.

Ehhez a történelmi mélységhez kapcsolódik egy többször tárgyalt, vitatott probléma: József Attila és a „Bartók-modell” viszonya. Egész költészetében — és már igen korán — összekapcsolódik és szerves egységgé válik régi és új, népi mélyréteg és modernség archaikus vonások és e századi racionalizmus.

A 20. század elejétől fogva erős a törekvés: visszanyúlni a saját népelet archaikusnak érzett mélységeihez vagy távoli világrészek tisztábbnak, eredetibbnek érzett művészetéhez. A népelet, a tiszta

források vagy a mélyrétegek felé fordulás sokszor együtt jár, de nem mindig kapcsolódik szükségszerűen össze az archaikus életformába való visszakiváncozással. Bartóknál azonban olyan szintézis alkotórésze, amely ösit és modernet, városit és falusit, technikait és technika előtti egy hatalmas költői szenvedély és fegyelem erejével egyesít új minőséggé, múltat és jelent magába ölelő, jövőt idéző látomássá.

Ilyen szintézis példája, mint ezt József Attilával kapcsolatban már megírták, García Lorca műve is⁶ – általában a 20. századi spanyol és latin-amerikai költészet. A román költészetben neves alkotók sora – a nálunk legismertebb Lucian Blaga is – népire támaszkodó modern lírát fejlesztett ki, és a magyar irodalom egy erős vonulata, a „népinek” nevezett költészet is ennek a szintézisnek jeles példája. Ebbe az összefüggésrendszerbe illeszkedik a *Kalevala* ösztönző hatása – általában József Attila „finnugor ihlete” –, a rokon népek költészetének tanulmányozása, felhasználása, továbbépítése.⁷

De a régi és népi együttélése modernnel és városival a racionalitáshoz ragaszkodó, mélyen intellektuális művészettel és a megőrzött baloldali magatartással együtt valósult meg József Attilánál – a régi és népi nála egy korszerű költészet, még tágabban egy új kultúra egyik, de nem kizárólagos alapelemeként épült bele érett művébe. Ahogyan vallotta: „Mi is ősiek és modernek vagyunk, európai magyarok”, és ezzel közelíti meg műve Bartókét – ezért az ő lírája a „Bartók-modell” igazi példája irodalomban.

Sokfajta áramlattal, törekvéssel rokon vagy érintkezik tehát József Attila műve. Lehet ezt a művet más metszetben, földrajzi-történeti régiókban látva is elhelyezni. Így történt kísérlet arra, hogy művét a kelet-európai költészet kontextusába helyezve, főleg a cseh, lengyel és orosz költészethez viszonyítva értékeljék.⁸

Ha elfogadjuk napjaink kritikájának egyik fő tételét, amely szerint a 19–20. századi irodalom előbb a modernitás vagy modernség, majd – részint mellette, részint utána – a posztmodernség

⁶ L. András [33].

⁷ L. Tverdota [411a] 75–94.

⁸ Bojtár [56].

IRODALOMJEGYZÉK

József Attila művei

- [1] József Attila: Döntsd a tőkét, ne siránkozz. Bp. [1931.] Új Európa. 48 l.
- [2] Szabolcsi Miklós–Tasi József: Egy verseskötöny születése. = József Attila: Döntsd a tőkét, ne siránkozz. Bp. [1931.] Új Európa. 48 l. (Hasonmás kiadásának függeléke.) Bp. 1980. Akad. Kiadó. 31 l.
- [3] József Attila: Külvárosi éj. Bp. 1932. A költő kiadása. 32 l.
- [4] József Attila: Medvetánc: [Bp.] 1934. Révai. 110 l.
- [5] József Attila: Nagyön fáj. Bp. 1936. Cserépfalvi. 100 l.
- [6] József Attila: Szabad ötletek jegyzéke. (Sajtó alá rend. Stoll Béla.) Bp. 1993. Atlantisz. 98 l.
- [7] József Attila összes művei. (Sajtó alá rend. Waldapfel József, Szabolcsi Miklós. 2. jav., bőv. kiad.) 1. [köt.] Versek 1922–1928. Bp. 1955. Akad. Kiadó. 480 l.
- [8] József Attila összes művei. (Sajtó alá rend. Waldapfel József, Szabolcsi Miklós. 2. jav., bőv. kiad.) 2. [köt.] Versek 1929–1937. Zsengék, töredékek, rögtönzések. Bp. 1955. Akad. Kiadó. 531 l.
- [9] József Attila összes művei. (Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós) 3. [köt.] Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. Akad. Kiadó. 468 l.
- [10] József Attila összes művei. (Sajtó alá rend. Fehér Erzsébet, Szabolcsi Miklós.) 4. [köt.] Novellák, önvallomások, műfordítások. Pótlások az 1–3. kötetekhez. Bp. 1967. Akad. Kiadó. 313 l.
- [11] József Attila válogatott levelezése. (Sajtó alá rend. és jegyz. Fehér Erzsébet.) Bp. 1976. Akad. Kiadó – MTA Irodalomtud. Int. – Petőfi Irod. Múzeum. 530 l. – (Új magyar múzeum.)
- [12] József Attila összes versei. (Sajtó alá rend. Stoll Béla.) 1. [köt.] 1916–1927. Bp. 1984. Akad. Kiadó. 619 l.
- [13] József Attila összes versei. (Sajtó alá rend. Stoll Béla.) 2. [köt.] 1928–1937. Bp. 1984. Akad. Kiadó. 629 l.
- [14] Attila József: Flóra, amore mio. Poesie, e lettere d'amore di Attila József a Flóra Kozmutza. (Introduzione, cura e note di Nicoletta Ferroni. Roma, 1995. Bulzoni Editore.) 133 l.

- [43] Barla Gyula: Az Óda elemzése a középiskolában. = Acta Paedagogica Debrecina, Tom. X/II. Debrecen, 1964. 95–109.
- [44] Bartók János: József Attila és Bartók két találkozás. = Új Írás, 1983. 7. sz. 106–111.
- [45] Basch Lóránt: Egy literáris pör története. = Irodalomtörténet, 1959. 3–4. sz. 408–433.
- [46] Bata Imre: Az Eszmélet kompozíciója. = Forrás, 1974. 4. sz. 50–56.
- [47] Becsky Andor: A kolozsvári leány. = Korunk, 1958. ápr., 539–544.
- [48] Bécsy Ágnes: József Attila A Dunánál című versének értelmezéséhez. = Irodalomtörténet, 1977. 3. sz. 659–672.
- [49] Bécsy Ágnes: Az Altató és az altató mint műfaj József Attilánál. = Irodalomtörténet, 1980. 3. sz. 629–644.
- [50] Bellow, Saul: Intellectuals in the Period of the Cold War. Collegium Budapest, Institute for Advanced Study. Bp. 1993. 20 l.
- [51] Beney Zsuzsa: Az Eszmélet lírája. = Vigilia, 1975. 9. sz. 593–605.
- [52] Beney Zsuzsa: Az Eszmélet lírája I–II: = Tiszatáj, 1989. 1–2. sz. 60–69; 33–42.
- [53] Beney Zsuzsa: József Attila-tanulmányok. Bp. 1989. Szépirod. Kiadó. 332 l.
- [54] Beretka Ferenc: József Attila Ódájának indulatmenete. = Új Symposium (Újvidék), 1976. 137. sz. 306–339.
- [55] [ifjabb] Bibó István: Két verselemzés. = Confessio, 1979. 4. sz. 75–80.
- [56] Bojtár Endre: József Attila és a kelet-európai költészet. = Életünk, 1981. 7. sz. 638–649.
- [57] Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok. Bp. 1962. Akad. Kiadó. 544 l.
- [58] Bóka László: József Attila költői eszközei. = B. L.: Válogatott tanulmányok. (Vál. és szerk. Sík Csaba.) Bp. 1966. Magvető. 311–338.
- [59] Bóka László: Válogatott tanulmányok. Bp. 1966. Magvető. 1595 l.
- [60] Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András: „Köztetek lettem én a bolond” (Sors és vers József Attila utolsó éveiben). Bp. 1982. Magvető. 205 l. (JAK füzetek)
- [61] Bókay Antal: Elidegenedés és emberi teljesség. A Téli éjszaka világképe. = Irodalomtörténet, 1977. 3. sz. 640–659.
- [62] Bókay Antal: József Attila: Világosítsd föl. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1979. 1. sz. 62–70.
- [63] Bókay Antal: Egyén, haza és emberiség József Attila kései költészetében. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1980. 5–6. sz. 591–603.
- [64] Bókay Antal: József Attila embereszménye. = Jelenkor, 1980. 4. sz. 308–314.
- [65] Bókay Antal: Pszichoanalízis, freudizmus és marxizmus kapcsolata József Attila világképében. = Literatura, 1980. 2. sz. 248–266.
- [66] Bókay Antal: József Attila: Az a szép, régi asszony. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1990. 5–6. sz. 656–668.

- [67] Bókay Antal: A pszichoanalitikus narratíva: József Attila: Szabad ötletek jegyzéke. = Irodalomismeret, 1992. 2–3. sz. 41–47.
- [68] Bókay Antal: Les idées libres comme texte postmoderne. = Cahiers d'Études Hongroises, 1994. 6. sz. 55–67.
- [69] Bokor László: Ignotus és József Attila „vitája” a szocializmusról. = Tiszatáj, 1975. 4. sz. 75–81.
- [70] Bokor László: A negyedik József Attila-kötet fogadtatása. = Tiszatáj, 1976. 1. sz. 52–65.
- [71] Bonczos László: József Attila és Carl Gustav Jung. = Orvosi Hetilap, 1991. II. 20. 427–428.
- [72] Bori Imre: József Attila-problémák. = Híd, 1960. 4. sz. 304–311.
- [73] Bori Imre: A „semmi ágán”. = Híd, 1962. 12. sz. 1115–1129.
- [74] Bori Imre: Esmék és látomások. Újvidék, 1965. Fórum. 235 l.
- [75] Bori Imre: A szürrealizmus ideje. A magyar szürrealizmus irodalma. Újvidék 1970. Fórum. 302 l. (Symposion könyvek 26.)
- [76] Botka Ferenc: A Sarló és Kalapács (1929–37.) = „Jöjj el szabadság!” Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből (Szerk. Illés László és Szabolcsi Miklós.) Bp. 1967. Akad. Kiadó. 250–302.
- [77] Brabant, Eva: Le coupable innocent. Histoire d'une „réaction thérapeutique négative”. (Le poète Attila József et ses psychanalyses.) = Le Coq-Héron, 83. sz. 1–50.)
- [78] Búvópatakok. (Gyűjtötte és sajtó alá rend. M. Pásztor József) Bp. [é. n.] Petőfi Irod. Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda.
- [79] Csanak Dóra: József Attila három versének autográf variánsa. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1989. 4. sz. 443–446.
- [80] Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései. Bp. 1982. Gondolat. 484 l.
- [80a] Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései 1945–1963. Bp. 1989. Gondolat. 318 l.
- [80b] Czeizel Endre: József Attila és a biológia. = Új Írás, 1980. 8. sz. 20–26.
- [81] Dániel Anna: Két irodalmi „szalon”. = Újhold Évkönyv, 1986. 1. sz. Bp. Magvető. 442–453.
- [82] Demény János: Jegyzetek József Attila megíratlan Bartók-tanulmányának tervvázlatához. = Sínek között. A KPM I. Vasúti Főosztály Irodalmi Körének Lapja, 1957. 4. sz. 19–26.
- [83] Demény János: „Medvetánc”. = D. J.: Bartók-dolgozatok. Bukarest, 1974. Kriterion. 72. ssk.
- [84] Dobossy László: Jiří Wolker és József Attila. = Irodalmi Szemle (Bratislava), 1964. 1. sz. 834–837.
- [85] Domokos Máttyás: Mondom a magamét. Az alkotó személyiségjogairól. = Kortárs, 1991. 7. sz. 60–62.
- [86] Domokos Sámuel: József Attila román műfordításai. = Filológiai Közöny, 1956. 1–2. sz. 132.

- [87] Egri Péter: Az adott világ varázsainak mérnöke. = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. (Szerk. Vargha Balázs) Bp. 1959. Petőfi Irod. Múzeum. 48–69.
- [88] Egri Péter: József Attila költészetének látomás- és álomszerű mozzanatai. = Irodalomtörténet, 1960. 3–4. sz. 253–281.
- [89] Eisemann György: Ósformák jelenidőben. Bp. 1995. Orpheusz-könyvek. 210 l.
- [90] Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja (1933–34.) (Szerk. Téglás János) Bp. 1992. Tótfalusi Kis Miklós Nyomdaipari Műszaki Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola. 141 l.
- [91] Előkerültek a szárszói dokumentumok. MÁV-jegyzőkönyvek József Attila öngyilkosságáról. (Köztesztzi: Kovács János, Gergely József) = Élet és Irodalom, 1963. nov., 30 l.
- [92] Eörsi Gyuláné: József Attila tanítása. = Magyartanítás, 1962. 193. skk.
- [93] Erdődy Edit: József Attila megszemélyesítéseinek egy típusáról. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1971. 5. sz. 612–616.
- [94] Erős Ferenc: Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus. Bp. 1986. Gondolat. 259 l.
- [95] Farkas Sándor: József Attila és a párt. Megjegyzések Vértes György cikkéhez. = Párttörténeti Közlemények, 1964. 1. sz. 151–158.
- [96] Farkasházi Zoltán: A líra kifejezésbeli evolúciója József Attila stíluseszközei tükrében. = Acta Iuvenum, 1967. 2. sz. 123–143.
- [97] Fehér Erzsébet: József Attila töredékei. = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. (Szerk. V. Nyilassy Vilma) Bp. 1964. 177–192.
- [98] Fehér Erzsébet: József Attila Curriculum vitae-je. = Tiszatáj, 1966. ápr., 310–312.
- [99] Fehér Erzsébet: Múzsza fénypalástban – József Attila „szép, régi asszonya”. = Irodalomismeret, 1992. szept., 26–31.
- [100] Féja Géza: „Kései sirató”. = Kortárs, 1975. 5. sz. 797–808.
- [101] Fejtő Ferenc: József Attila az útmutató. Újvidék 1953. Testvériség–Egység. 92 l.
- [102] Fejtő Ferenc: Tények és legendák József Attiláról. = Irodalmi Újság (Párizs), 1964. máj. 1. 3. skk.
- [102a] Fejtő Ferenc: József Attilának szüksége volt rá. (Interjú, készítette: Agárdi Péter) = Kritika, 1986. 8. sz. 5–14.
- [103] Fejtő Ferenc: Megjegyzés Szerdahelyi Istvánnak a Kritika 1988. decemberi számában „Egy interjú tanulságai” címmel megjelent cikkéhez. = Kritika, 1989. 3. sz. 14.
- [104] Fejtő Ferenc: A zsidóság és a népi–urbánus vita. [Hamburger Miklós és Várdy Péter beszélgetése Fejtő Ferencsel] = Századvég, 1990. 2. sz. 106–140.
- [105] Fejtő Ferenc: Borkóstoló. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1996. Belvárosi Kiadó. 222. l.

- [105a] Fodor András: Szállj költemény. Bp. 1977. Móra Ferenc Könyvkiadó. 222 l.
- [106] Fodor András: József Attila: Kirakják a fát. Verselemzés. = Forrás, 1980. 4. sz. 62–64.
- [107] Fodor Géza: Az „Eszmélet” gondolati felépítése. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1975. 1. sz. 65–73.
- [108] Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Bp. 1989. Akad. Kiadó 265 l.
- [109] Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség. (Dallamfejtés) Bp. 1974. Akad. Kiadó.
- [110] Forgács László: József Attila esztétikája. Bp. 1965. Magvető. 586 l. (Elvek és utak)
- [111] Fövény Lászlóné: József Attila. Bp. 1953. Művelt Nép. 191 l. (Nagy magyar írók)
- [112] Friss Istvánné: A KMP harca 1929 októberétől 1930 augusztusáig. Bp. 1955.
- [113] Fülöp László: A „Téli éjszaka”. József Attila versének elemzése. = Alföld, 1964. 6. sz. 548–556.
- [114] Fülöp László: Az „Óda”. = Studia Litteraria (Debrecen), 1966. Tom. 4. KLTE. 81–104.
- [115] Gál István: Anton Straka, József Attila csehszlovák diplomata barátja. = Filológiai Közöny, 1964. 1–2. sz. 187–191.
- [116] Gál István: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. Magvető.
- [117] Gáldi László: A legújabb magyar költészet stílusproblémái. = Stilisztikai tanulmányok. Bp. 1961. 151–152.
- [118] Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat! Bp. 1961. Gondolat. 238 l.
- [119] Garai László: „...elvelyültem és kiváltam”. Bp. 1993. T-Twins. 231 l.
- [120] Gáspár Zoltán: Húsz év története. 1918–1939. Bp. 1939. Pantheon. 334 l.
- [121] Gáti József: A versszavalás művészete. Bp. 1970.
- [122] Gömöri György: József Attila: Levegőt! = Katholikus Szemle (Róma), 1981. 1. sz. 3–12.
- [123] Grezsa Ferenc: Értelmes világ. [József Attiláról.] = Tiszatáj, 1962. dec. 5.
- [123a] Gyertyán Ervin: Költőnk és Kora. Bp. 1963. Szépirodalmi Kiadó. 305 l.
- [124] Gyertyán Ervin: „Tisztán meglátni csúcsainkat”. Tanulmányok József Attiláról. [Bp.] 1985. Kossuth Kiadó. 352 l.
- [125] Gyertyán Ervin: [Bevezető.] Hollós Korvin Lajos: Üdvözülési kísérlet József Attila ürügyén. = Kritika, 1986. 8. sz. 17.
- [126] Gyertyán Ervin: Posztmodern József Attila? = Tekintet, 1994. 3–4. sz. 82–94.
- [127] György István: Fehérek közt egy európai. = Népszabadság, 1962. jan. 28. 11.
- [127a] Győri Judit: Thomas Mann Magyarországon. Bp. 1968. Akad. Kiadó. 203 l.
- [128] Gyurkovics Tibor: „A kettősség kettőnkön múlt”. Illyés Gyuláné József Attila utolsó hónapjairól. = Kortárs, 1987. 10. sz. 131–134.

- [129] Hajdu Tibor–Rákosi Sándor: József Attila versei a bíróság előtt. = Párttörténeti Közlemények, 1958. I. sz. 190–214.
- [129a] Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Bp. 1969. Magvető. 325 l.
- [130] Hankiss Elemér: Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseire. = Alföld, 1969. 4. sz. 62–67.
- [131] Haraszi Sándor: Befejezetlen számvetés. [Visszaemlékezések.] (Haraszi Sándor életrajzát, az interjút és a jegyzeteket készítette Tóth Pál Péter.) Bp. 1986. Magvető. 253 l. (Tények és tanúk)
- [132] Hárs György Péter: József Attila: „Kései sirató”. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1991. 3. sz. 291–296.
- [133] Hatvany Lajos: „Fehérek közt egy európai”. = Irodalmi Újság, 1955. aug., 20. sz.
- [134] Hegedűs Zoltán: Beszélgetés József Attila kiadójával. = Nagyvilág, 1947. dec., 30.
- [135] Heller Ágnes: Az Óda és a Varázshegy. = Kortárs, 1962. 12. sz. 1828–1831.
- [136] Heller Ágnes: Valóság és olvasmányélmény. = Kortárs, 1963. 2. sz. 318–319.
- [137] Hét év József Attila közelében. Dokumentumok Bányai László hagyatékából. (Szerk. Valachi Anna.) Bp. 1995. Magvető. 226 l.
- [138] Horgas Béla–Levendel Júlia: „Szemlélni a világokat”. = Tiszatáj, 1980. ápr., 30–37.
- [139] Horgas Béla: „A fölösztott föld körül”. Egyén és közösség József Attila világméretében. = Világosság, 1967. 12. sz. 734–740.
- [140] N. Horváth Béla: „Add kezembe e zárt világ kilincset”. Az életkudarc kompenzációjának kísérlete József Attila Gyömrői Edithez frott verseiben. = Életünk, 1980. 12. sz. 1054–1060.
- [141] N. Horváth Béla: Két költőről. Illyés Gyula és József Attila szellemi kapcsolatának történetéhez. = Jelenkor, 1991. szept., 739–746.
- [142] N. Horváth Béla: „Egy ki márványból rak falut”. József Attila és a folklór. Szekszárd 1992. Babits Kiadó. 258 l.
- [143] Horváth István Károly: József Attila és a klasszikus metrum. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. 2. sz. 178–191.
- [144] Horváth Iván: Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1989. 1–2. sz. 113–117.
- [145] Horváth Iván: A legnehezebb kérdés. [Karóval jöttél...] = 2000, 1990. jan., 49–50.
- [145a] Horváth Iván: Három verselmélet. = A strukturalizmus után. Szerk. Szili József. Bp. 1992. Akad. Kiadó. 57–108.
- [146] Horváth Márton: Lobogónk: Petőfi. Bp. 1950. Szikra. 260 l.
- [147] Horváth Márton: Megjegyzések a szektásság politikai gyökereiről. (Tóth Pál beszélgetése Horváth Mártonnal.) = Kritika, 1983. 6. sz.

- [148] Horváth Márton: József Attila és az illegális Kommunista Párt. = Kritika, 1986. 2. sz. 25–27.
- [149] [Horváth Tibor]: Beszélgetés Horváth Tiborral. = Emlékezések 1. Bp. 1967. Petőfi Irod. Múzeum.
- [150] R. Hutás Magdolna: A rend szó jelentései József Attila költészetében. = Magyar Nyelv, 1955. 2. sz. 223–225.
- [151] R. Hutás Magdolna: József Attila Tömeg című verséről. = Irodalomtörténet, 1955. 2. sz. 182–185.
- [152] R. Hutás Magdolna: József Attila stílusa jelzői tükrében. = Stilisztikai tanulmányok. Bp. 1961. Gondolat. 408–452.
- [153] Ignó Pál: Csipkerózsika. = Haladás, 1947. aug. 14. – 1948. szept. 16.
- [153a] Ignó Pál: Csipkerózsika. (Sajtó alá rend. Nagy Csaba) Bp. 1989. Műzsák Közművelődési Kiadó. 290 l.
- [154] Ignó Pál: József Attila lakása. = Csillag, 1956. 8. sz. 375–381.
- [155] Ignó Pál: József Attila, Szántó Judit és jómagam. = Irodalomtörténet, 1973. 4. sz. 997–1005.
- [156] Ignó Pál: Megállapodás a Szép Szó és a Pantheon között. = Irodalomtörténet, 1974. 3. sz. 630–632.
- [157] Ignó Pál: Flóra, József Attila és Illyés Gyula között. = Irodalomtörténet, 1989. 3. sz. 535–545.
- [158] Illés Endre: „Magadat mindig kitakartad”. (Jegyzetek József Attiláról.) = Új Írás, 1962. 12. sz. 1326–1332.
- [159] Illyés Gyuláné: József Attila utolsó hónapjáról. Bp. 1987. Szépirod. Kiadó. 163 l.
- [160] Ismeretlen József Attila-kéziratok. [Beszélgetés Gyömrői Edittel, Gyömrői Edit levelei.] (Közzéteszi: Vezér Erzsébet.) = Irodalomtörténet, 1971. 3. sz. 620–633.
- [160a] Irodalomtanítás I–II. (Szerk. Sipos Lajos) Bp. 1994. Pauz-Universitas.
 Ebben: Fenyő D. György: József Attila: Mióta elmentél. Egy vers változatai. I. köt. 299–310.
 Hász Erzsébet: József Attila: Nem emel föl. II. köt. 255–264.
 N. Horváth Béla: József Attila Kései sirató című versének tanítása. I. köt. 561–566.
 N. Horváth Béla: József Attila: Ime, hát megleltem hazámat. II. köt. 247–254.
 B. Pach Éva: József Attila: Óda. II. köt. 231–246.
 Pálmai Kálmán: József Attila: A Dunánál. I. köt. 567–572.
 Spira Veronika: József Attila: Bánat. I. köt. 551–560.
- [161] Izes Mihály: „Míg össze nem rogzsz”. József Attila [Karóval jöttél...] és Váci Mihály Te bolond című versének összehasonlító elemzése. = Irodalomtörténet, 1971. 4. sz. 948–961.
- [162] Izes Mihály: „...lobogjon az égig szellem és szerelem”. (Kétféle szerepvállalás egysége: József Attila-parafrazisok Babits költészetében.) = Irodalomtörténet, 1980. 3. sz. 668–676.

- [163] Jancsó Elemér: Emlékezések a költőre. = Utunk, 1955. ápr. 8. 3.
- [164] Janzer Frigyes: A bűn és a semmi. (József Attila kései verseinek motívumairól.) = Irodalomtörténet, 1991. 3–4. sz. 435–465.
- [165] Janzer Frigyes–Bodor Béla: Két bírálat egy könyvről. [„Miért fáj ma is”.] = Holmi, 1993. 9. sz. 1297–1303.
- [166] Janzer Frigyes: Tudod, hogy nincs bocsánat. = Irodalomtörténet, 1993. 4. sz. 894–915.
- [167] Jones, Ernest: Sigmund Freud élete és munkássága. (Ford. Félix Pál.) Bp. 1973. Európa.
- [168] József Attila Emlékkönyv. (Szerk. [bev. és jegyz.] Szabolcsi Miklós.) [Bp.] 1957. Szépirod. Kiadó. 491 l.
- Ebben: Agárdi Ferenc: Emlékek. 263–275.
 Andrásfi Gyula: Szemináriumvezető: József Attila. 290–295.
 Bokor Imre: Találkozásom József Attilával. 379–385.
 Devecseri Gábor: Emléksorok az ifjúságról és ifjúsághoz. 432–440.
 Fábry Zoltán: Szlovenszkói adalék. 366–372.
 Fazekas Anna: Emlékezés: 401–409.
 Gereblyés László: Három találkozás József Attilával. 275–278.
 Horváth Vincéné, Vigh Erzsébet: Egy ápolónő emlékei. 453–454.
 Köves András: Néhány emlék József Attiláról. 337–339.
 Móricz Zsigmond: Nagyon fáj. 465–470.
 Müller Lajos: „Küzdünk hiven a forradalomért...” 281–290.
 Nagy Lajos: József Attiláról. 375–379.
 Őrkény István: Egy estém a Rózsabokorban. 429–432.
 Pákozdy Ferenc: Két vers, és ami közte van. 372–375.
 Sándor Pál: Emlékeim József Attiláról. 309–334.
 Sollner László: József Attila a munkásmozgalomban. 278–281.
 Tamás Aladár: József Attila a munkásmozgalomban. 295–309.
 Vizi Albert: Vásárhelyen. 234–238.
- [169] József Attila a Szép Szó. (Szerk. Hegyi Béla és Tarján Magda) Bp. 1987. Lapkiadó. 135 l.
- [170] József Attila és Csongrád megye. (Összeáll. Szabolcsi Gábor.) Szeged, 1955. 64 l. (Csongrád megyei füzetek 11.)
- [171] József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus) (Összeállította M. Róna Judit.) Bp. 1980. Petőfi Irod. Múzeum. 502 l.
- [172] József Attila kortársai. [Televíziós sorozat, Rendezte: Fehér György.] 1984. Gépiratos lejegyzés.
- [172a] József Attila a Siestában. = Kritika, 1974. 8. sz. 2–10.
- Ebben: Beszélgetés Felkai Béláné Zentai Rozáliával. (Készítette: Fehér Erzsébet) 2–6.
 Beszélgetés Horváth Vincéné Vigh Erzsébettel. (Készítette: Tverdota György) 7–10.
 Levelek az utolsó napokból. 11–13.

- [173] József Attila útjain. (Tanulmányok. Szerk. Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit.) Bp. 1980. Kossuth Kiadó. 467 l.
Ebben: Lengyel András: Brichta Cézár, József Attila és „A Dunánál”. 303–312.
Stoll Béla: József Attila és Barta István. 296–302.
Szőke György: József Attila apaképe. 279–295.
Tasi József: Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodsor. 364–397.
- [174] József Attila-versek elemzése. (Szerk. Szabolcsi Miklós.) Bp. 1980. Tankönyvkiadó. 278 l.
Ebben: Bókay Antal: Karóval jöttél. 229–265.
Bókay Antal: A város peremén. 144–182.
Kecskés András: Téli éjszaka. 100–131.
Szabolcsi Miklós: Elégia. 132–143.
Szigeti Lajos: Ritkás erdő alatt. 72–99.
Szőke György: Magad emésztő. 183–203.
Tverdota György: Március. 204–228.
- [175] József Attila: „Költőnk és Kora”. (Bemutatja: Tverdota György és Vas István.) Bp. 1980. Magyar Helikon. 71 l.
- [176] József Jolán: József Attila élete. 2. kiad. Bp. 1941. Cserépfalvi. 466 l.
- [177] Kabdebó Lóránt: A „Költőnk és Kora” értelmezéséhez. = Irodalomismeret, 1992. szept. 32–40.
- [178] Kántor Lajos: A hiány értelmezése. (József Attila Erdélyben.) Bukarest, 1980. Kriterion. 146 l.
- [179] Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: A szó, amely a műalkotásban saját keletkezésének szerepét játssza. (József Attila költészetének egy jellemző vonásáról.) = Literatura, 1979. 1. sz. 87–92.
- [180] Kassai, Georges: Pulsions du moi et pulsions sexuelles dans la vie et l'oeuvre d'Attila József. = Cahiers d'Études Hongroises, 1994. 6. sz. 29–39.
- [181] Katona Z. Ferenc: Bálint György írása a pszichoanalízis és irodalom kapcsolatáról az Emberismeret (1934–1936) című folyóiratban. = Irodalomtörténet, 1974. 1. sz. 161–163.
- [182] Kecskés András: 25 magyar vers. Veszprém, 1974. Veszprém Megyei Pedagógiai Kis Könyvtár. Veszprém Megyei tanács VB. 202 l.
- [183] Kecskés András: Kodály verstani feljegyzései egy József Attila-kötet kapcsán. = Irodalomtörténet, 1980. 3. sz. 788–807.
- [184] Kecskés András: A „Külvárosi éj” mint „szemléleti világegész”. = Irodalomismeret, 1992. 2–3. sz. 18–25.
- [185] Kecskés András: Versek tükre. Veszprém, 1985. 258 l.
- [185a] Kedveseim! József Attila kiadatlan leveleiből. (Közléstesi: Miklós Tamás.) = Kritika, 1987. 8. sz. 3–6.
- [186] Kelevéz Ágnes: Az írás folyamatától a létrejött szövegig. (A Szabad ötletek jegyzéke a genetikai textológia szemszögéből.) = Irodalomtörténeti Közlemények, 1992. 3. sz. 327–335.

- [186a] Kemény Gábor: A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál. = Magyar Nyelvőr, 1982. 3. sz. 307–310.
- [187] Képes Géza: József Attila a világirodalomban. = MTA I. Nyelv- és Irodalmi Osztályának Közleményei, 1959. XIV. 1–4. sz. 82–89.
- [188] Képes Géza: Két ismeretlen József Attila-dokumentum. = Új Írás, 1962. 5. sz. 520–522.
- [189] Kertész Ákos: Verselemzés. = Élet és Irodalom, 1990. jún., 15.
- [189a] Király István: Ady Endre. 1–2. köt. Bp. 1970. Magvető.
- [190] Király István: Irodalom és társadalom. Bp. 1976. Szépirod. Kiadó. 197–207.
- [191] Király István: József Attila és a mai befogadói szituáció. = K. I.: Kultúra és politika. Kossuth Kiadó. Bp. 1987. 75–91.
- [192] Kiss Dénes: „Kész a leltár”? = Tiszatáj, 1980. 4. sz. 58–60.
- [193] Kiss Endre: „A történelem futószalagán.” = Irodalomtörténeti Közlemények, 1980. 5–6. sz. 581–590.
- [193a] Kiss Ferenc: József Attila ritmikája I. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1956. 4. sz. 407–422.
- [194] Kiss Ferenc: József Attila ritmikája II. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. 1–2. sz. 79–98.
- [195] Kiss Ferenc: A „Külvárosi éj”. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1962. 5. sz. 580–592.
- [196] Kiss Ferenc: A József Attila-irodalom új fejleményei. = Kortárs, 1965. 4. sz. 631–636.
- [197] Kiss Tamás: József Attila hónapjairól. Illyés Gyuláné könyve. = Alföld, 1988. 2. sz.
- [198] Kodolányi János: Búcsú József Attilától. = K. J.: Visszapillantás. Bp. 1968. Magvető. 336–343.
- [199] Koestler, Arthur: Az ismeretlen írás. Bp. 1996.
- [200] Komlós Aladár: József Attila és Jiří Wolker. = Irodalomtörténet, 1949. 1. sz. 317–318.
- [201] Koren Emil: József Attila és Luther Márton diadalmi himnusza. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1966. 5–6. sz. 656–662.
- [202] Kortársak József Attiláról (1922–1945): I–III. (Szerk. Bokor László, sajtó alá rend. és jegyz. Tverdota György.) Bp. 1987. Akad. Kiadó. (Új magyar múzeum 13–15.)
- [203] Kosztolányi Ádám: Néhány emlék József Attiláról. = Új Írás, 1963. 5. sz. 112–119.
- [204] Kosztolányi Dezsőné: Egy este József Attilával. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. 2. sz. 200.
- [205] Kovács Sándor Iván: John Donne és József Attila Amerikája. = Kortárs, 1979. 5. sz. 759–760.
- [206] Költők és korunk. (Tanulmányok József Attiláról.) I–III. (Szerk. Fenyő D. György és Gelniczky György.) Bp. 1983. Országos Pedagógiai Intézet.

- Ebben: Angyalosi Gergely: „Az istenek ellen, könnyű, fehér ruhában”. (Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatáról.) III. 358–377.
- Sajó László: „alkosd meg végzed”. (József Attila utolsó versei és utolsó napjai.) III. 378–404.
- Szöke György: Az 1934-es stáció. (József Attila kései versei világának formálódása egy év verstermésében.) III. 329–340.
- [207] Kulcsár István: Én így emlékezem. [Murányi Gábor beszélgetése Kulcsár Istvánnal] = Magyar Nemzet, 1984. szept. 29.
- [208] Kurucz Gyula: Nem tudok mást mint szeretni. (József Attila: Esmélet.) = Studia Litteraria (Debrecen), 1968. Tom. 6. KLTE. 79–92.
- [209] La Vergata, Antonella: Óda. = Kortárs, 1980. 8. sz. 1307. skk.
- [210] Lackó Miklós: Válságok–választások. Történeti tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról. Bp. 1975. Gondolat. 362 l.
- [210a] Lackó Miklós: Múlt, jövő, vigasz, részvét. = Új Írás, 1980. 12. sz. 68–72.
- [211] Lányi Gusztáv: A társadalmi önazonosságáról: mítosz vagy realitás? (Hölderlin–Kierkegaard–József Attila.) = Magyar Filozófiai Szemle, 1984. 3–4. sz. 341–362.
- [212] László Zsigmond: A rím varázsa. Bp. 1972. Akad. Kiadó. 517 l.
- [213] László Zsigmond: József Attila rímvilága. = Literatura, 1981. 1–2. sz. 258–269.
- [214] László Zsigmond: Költészet és zeneiség. Bp. 1985. Akad. Kiadó. 295 l.
Ebben: József Attila rímvilága. 271–281 l.
- [215] Lelekedet érzed. Dolgozatok József Attiláról. (Szerk. Szigeti Lajos Sándor.) Szeged, 1982. JATE. 112 l.
Ebben: Molnár Andrea: József Attila: Esmélet. 26–43.
Sikos Emőke: Kosztolányi Dezső és József Attila kései verseinek összehasonlítása. 87–109.
Szegedi Ildikó: Az Isten-motívum József Attila költészetében. 45–85.
Szirmai Éva: Elégia. (Versértelmezési kísérlet.) 7–24.
- [216] Lengyel András: A Békésmegyei Közlöny és József Attila. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1978. 1. sz. 74–82.
- [217] Lengyel András: József Attila vitái 1931-ben. = Népszabadság, 1979. szept. 8. 11.
- [218] Lengyel András: Balogh Vilma és József Attila kapcsolatához. = Népszabadság, 1979. dec. 2. 11.
- [219] Lengyel András: Adatok József Attila életrajzához. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 1–2. sz. 43–49.
- [220] Lengyel András: A Szép Szó szegedi kapcsolatainak történetéből. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1984. 3. sz. 327–336.
- [221] Lengyel András: Útkeresések. Bp. 1990. Magvető. 494 l.

- [222] Lengyel András: József Attila első analitikusa. (A pszichoanalitikus Raporport Samuról.) = Irodalomtörténeti Közlemények, 1995. 2. sz. 163–189.
- [223] Lengyel András: József Attila „nemzeti szocialista epizódjáról”. = Forrás, 1995. 7. sz. 63–71.
- [224] Lengyel András: József Attila „örök barátja”. Barta Istvánról kérdőjelekkel. = Művelődés, 1995. 11. sz. 42–44.
- [225] Lengyel András: A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok. Bp. 1996. Tekintet-könyvek. 272 l.
- [225a] Lengyel Béla: József Attila és Verhaeren. = Filológiai Közöny, 1967. 4. sz. 411–426.
- [226] Lengyel Béla: József Attila Munkások című versének megnyitó képe és Lesing egyik epigrammája. = Irodalomtörténet, 1975. 1. sz. 191–192.
- [227] Lengyel József: Egy kései József Attila-vers megfejtése. = Új Írás, 1969. 2. sz. 123–124.
- [227a] Levendel Júlia–Horgas Béla: A szellem és a szerelem. Bp. 1970. Gondolat. 187 l.
- [228] Levendel Júlia–Horgas Béla: Nyomolvasás. Bp. 1978. Tankönyvkiadó. (Műelemzések kiskönyvtára.) 244 l.
- [229] Licskó György: Olvaszd ki bennem a vasat. Munka és „gazdag szenvedés” József Attila költészetében. = Világosság, 1982. 4. sz. 211–215.
- [230] Lovas Rózsa: József Attila: Külvárosi éj. = Magyar Nyelvőr. 1960. 1. sz. 66–74.
- [231] Lőrincze Lajos: Nyelvőrségen. Bp. 1968. Akad. Kiadó. 459 l.
- [232] Madzsar József levele József Attilához Moszkvából. (Közzéteszi: Vértés György.) = Élet és Irodalom, 1963. aug. 31. 6.
- [233] Makay Gusztáv: „Édes hazám fogadj szívedbe!...” Versértelmezések. Bp. 1959. Szépirod. Kiadó. 411 l.
- [234] Margócsy József: József Attila két szaváról. = Magyar Nyelvőr, 1960. júl.–szept., 324–327.
- [235] Markovits Rodion: Petőfit játszottunk József Attilával Budán. = Kritika, 1966. 5. sz. 48–49.
- [236] Marno János: Egy könnyű játék természetrajza. = Jelenkor, 1987. 12. sz. 1085–1090.
- [237] Marx József: Négykézláb másztam... (József Attila 1937-ben.) = Nyelv és Irodalom, 1971. 1. sz. 37–47.
- [238] Mátyás Ferenc: József Attila a munkásotthonban. = Népszabadság, 1978. ápr. 23. 11.
- [239] Melczer Tibor: Szenczi Molnár Albert és József Attila. = Kortárs, 1979. 646–651.
- [240] Melczer Tibor: József Attila-parafrazisok Babits Mihály költészetében. = Irodalomtörténet, 1981. 3. sz. 684–692.
- [241] Mérei Ferenc: Az öngyógyítás József Attila költészetében. = Magyar Hírlap melléklet, 1990. jan. 6. 2.

- [242] Mezey Katalin: József Attila öröksége. PIM és Népművelési Propaganda Iroda. (Szerk. Angyal János.) Bp. 1974. 34–39.
- [243] Miért fáj ma is. Az ismeretlen József Attila. (Szerk. Horváth Iván és Tverdota György.) Bp. 1992. Balassi Kiadó – Közgazdasági és Jogi Kiadó. 502 l.
- Ebben: Bagdy Emőke: „Majd eljön értem a halott”. (József Attila befejezetlen személyiségvizsgálata.) 65–116.
 Cserne István: Mitológia és diagnosztika.: József Attila kórképe. 43–64.
 Erős Ferenc: Freudomarxista volt-e József Attila? 259–296.
 Garai László: József Attila titkai. 117–146.
 Horváth Iván: József Attila és a Párt. 297–324.
 Kassai György: József Attila és a megkapaszkodás ösztöne. 147–162.
 Nagy Csaba: Miért nem ő? 325–356.
 Szőke György: A szabad asszociációtól a költeményig. 17–42.
 Tverdota György: Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers? 191–228.
 Valachi Anna: Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval. 229–258.
- [244] Miért szép? (Szerk. Vargha Kálmán.) Bp. 1967. 2. kiad. Gondolat.
- Ebben: Bóka László: Elégia. 298–307.
 Csoóri Sándor: Téli éjszaka. 287–297.
 Fodor András: Külvárosi éj. 278–286.
 Nemes Nagy Ágnes: Eszmélet. 317–326.
 Pálmai Kálmán: A Dunánál. 326–334.
 Somlyó György: Óda. 307–316.
 Vargha Kálmán: Thomas Mann üdvözlése. 335–341.
- [245] Miklós Tamás: József Attila metafizikája. Bp. 1988. Magvető. 331 l. – (Gyorsuló idő)
- [246] Móser Zoltán: Egy hangvilla két ágáról. (Jegyzetek és feljegyzések a népdalról és József Attiláról.) = Tiszatáj, 1980. 4. sz. 19–29.
- [246a] Móser Zoltán: „Aki dudás akar lenni”. József Attila népdalai. = A magyar vers. Bp. 1985. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. 364–369.
- [247] Mózes Huba–Vargha Jenő László: A színek vallomása. (Juhász Gyula és József Attila.) = Irodalomtörténet, 1992. 2. sz. 237–250.
- [248] Nádass József: Láng és korom. Bp. 1961. Szépirod. Kiadó. 590 l.
- [249] Nagy János: Az irodalomóra. Bp. 1971. Tankönyvkiadó. 214 l.
- [250] Nagy Lajos: Író, könyv, olvasó. 1–2. kötet. Bp. 1959. Szépirod. Kiadó.
- [251] Nagy Magda, K.: Viták, vélemények az irodalom és a politika kapcsolatáról, a szocialista irodalom elvi követelményeiről. (1929–1933.) = Párttörténeti Közlemények, 1976. 4. sz. 44–89.
- [252] Nemes Nagy Ágnes: József Attila pillanatai. = Nők Lapja, 1980. 15. sz. 4–5.

- [253] Nemes Nagy Ágnes: József Attila: „Költők és Kora”. = Jelenkor, 1987. dec., 1081–1084.
- [254] Németh Andor: József Attiláról. Bp. 1989. Gondolat. 479 l.
- [255] Németh G. Béla: 7 kísérlet a kései József Attiláról. Bp. 1982. Tankönyvkiadó. 260 l.
- Ebben: A kimondás törvénye. (A kései József Attila vilásképe és poétikája.) 35–69.
 A semmi sodra ellenében. 70–102.
 Az önmegszólító verstípusról. 103–168.
 Még, már, most. (József Attila egy kései verstípusáról.) 169–206.
 A klasszikus óda megújításának mesterpéldája. (József Attila: A Dunánál.) 207–228.
 Az imitációs versalkotás egy példája (Az a szép, régi asszony) 229–254.
- [256] Nyerges András: József Attila kiadatlan könyvkritikája. = Új Írás, 1964. 10. sz. 1255–1258.
- [257] Ottó Ferenc: József Attila-émlékek. = Jelenkor, 1962. 6. sz. 774–776. és 1964. 5. sz. 433–441.
- [258] „Őriznek engem, óznak, szeretnek” József Attila kéziratának és dedikált könyveinek kiállítása a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Bp. 1993. Petőfi Irod. Múzeum. [lapszám nélkül]
- [259] Pach Éva: Eszmetörténeti elemzés. (József Attila: Óda.) = Műelemzés – műértelmezés. Bp. 1990. Sport. 123–139.
- [260] Pákozdy Ferenc: Egy József Attila-bírálatról. (Révai József és Pákozdy Ferenc levélváltása, közléteszi M. Pásztor József) = Kritika, 1980. 3. sz. 6-7.
- [261] Pákozdy Ferenc: Vádló és vádlott is én vagyok. Bp. 1984. Kossuth Kiadó. 275 l.
- [262] Pálfi Ágnes: A szabadvers metrikai és poétikai megközelítéséhez. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1985. 2. sz. 218–233.
- [263] Pap Károlyné: József Attila és Pap Károly. = Forrás (Kecskemét), 1969. nov.–dec., 43–46.
- [264] M. Pásztor József: József Attila folyóirata, a Valóság. = Tiszatáj, 1967. dec. 1152–1157.
- [265] M. Pásztor József: József Attila műhelyei. Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások. [Bp.] 1975. Kossuth Kiadó. 351 l.
- [265a] M. Pásztor József: „Az író beleszól”. Baloldali irodalmi folyóiratok az ellenforradalmi Magyarországon. Bp. 1980. 463 l.
- [266] M. Pásztor József: „Kezdetben volt Pakots” Az IGE-íróhetek (1932–1936.) krónikája. Bp. 1984. Magyar Könyvkiadó és Könyvterjesztők Egyesülete. 135 l.
- [267] Péczely László: Tartalom és versforma. Bp. 1965. Akad. Kiadó. 233 l. – (Irodalomtörténeti füzetek 49.)
- [268] Péczely László: A „Tömeg” hangzásvilága. = Jelenkor, 1980. 4. sz. 341–346.

- [269] Pejtsik Árpád: „Fogj össze, formáló alak...” = Reformátusok Lapja, 1980. ápr. 28.
- [270] Péter László: Két József Attila dedikáció. = Élet és Irodalom, 1959. dec. 4. 5.
- [271] Péter László: Bírálólat a József Attila levelezése című kötetéről. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1977. 3. sz.
- [272] Péter László: József Attila közöttünk Makón, Szegeden, Vásárhelyen. Szeged. 1980. Somogyi-könyvtár. 91 l.
- [273] Péter László: A Dunánál. József Attila versének kettős értelmezése. = Csongrád Megyei Hírlap, 1980. okt. 26. 6.
- [274] Péter László: „Sztétveret falut és tanyát”. József Attila Hazám című költeményének egy versszakához = Csongrád Megyei Hírlap, 1985. jún. 8. 7.
- [275] Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1960–61.
Ebben: Fehér Erzsébet: József Attila ismeretlen versfogalmazványa. 195–204.
Szántó Judit: József Attila hagyatékából. 185–194.
- [276] Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa: Versek kreatív-produktív megközelítése (József Attila: Ősz.) = Magyar Nyelvőr, 1991. 2. sz. 202–213.
- [277] Petri György: „Én Istent nem hiszek, s ha van, ne fáradjon velem.” = Világosság, 1974. 12. sz. 741–747.
- [278] Petri György: „Mért legyen én tisztességes”. = Beszélő, 1994. júl. 21. 2.
- [279] Petzold, Antonia: Ode. = Weimarer Beiträge, 1984. 2. sz. 236–299.
- [280] Pintér István: József Attila és a munkásegyeség problémája. = Kritika, 1986. 2. sz. 28–29.
- [281] Pintér István–Szabó László: Írók a törvényszék előtt. In: A század nevezetes bűnügyei. Bp. 1964. 259–260.
- [282] Pór Péter: Az Eszmélet verstípusa. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1975. 1. sz. 73–82.
- [283] Pražák, Richard: Attila József a Jiří Wolker. = Novy Zivot, 1955. 6. sz. 664–665.
- [284] Pünkössti Árpád: A mélység üzenete. (Beszélgetés Bagdy Emókéval). = Népszabadság, 1991. márc. 23. 25.
- [285] Rába György: József Attila és Franz Kafka. = Nagyvilág, 1980. 11. sz. 1706–1719.
- [286] Rác Endre: József Attila: Eső. = Magyar Nyelvőr, 1974. 3. sz. 290–298.
- [287] Rapaport Samu dr. Emlékezése. (Szóban, lejegyezte: Szabolcsi Miklós, 1954.)
- [288] Rejtő István: József Attila pereit. = Irodalomtörténet, 1952. 3–4. sz. 455–464.
- [289] Remenyik Zsigmond: József Attila és a Szép Szó. = Élet és Irodalom, 1963. jan. 13. 7.
- [290] Révai József: József Attila. Bp. 1974. Kossuth Kiadó. 179 l.
- [291] Réz Pál: József Attila kiadatlan levele Móricz Zsigmondhoz. = Irodalomtörténet, 1958. 3–4. sz. 459–461.

- [292] Róbert Zsófia: A versépítő zárójelről. = *Literatura*, 1985. 1–2. sz. 65–74.
- [293] Rónay György: József Attila útjain. I–IV. = *Jelenkor*, 1978. 2. sz. 163–170.; 3. sz. 249–258., 4. sz. 349–357.; 5. sz. 435–441.
- [294] Rusznyák Péter: A tanulók gondolkodásának fejlesztése József Attila néhány versének tanítása során. = *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1966. 3. sz. 450–456.
- [295] Sándor Iván: Az a szép, régi asszony. = *Népszabadság*, 1966. márc. 2. 26.
- [296] Sándor László: József Attilával a Szép Szó szerkesztőségi asztalánál. = *Kortárs*, 1966. jan. 148–149.
- [296a] Sándor Pál: József Attila és az illegális kommunista párt. = *Kritika*, 1980. 3. sz. 7–9.
- [297] Sárközy Péter: Kései sirató. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971. 6. sz. 709–725.
- [298] Sárközy Péter: „Kiterítenek úgys”. Bp. 1996. Argumentum Kiadó. 221 l.
- [299] Á. Serey Éva: Illyés Gyuláné könyvéről. = *Tanárképzés és Tudomány* 3. 1988.
- [300] Sík Sándor: József Attila emlékezete. = *S. S.: A kettős végtelen*. 1. köt. Bp. 1969. 331–333.
- [301] Sík Sándor: József Attila. = *Vigilia*, 1984. 6. sz. 405–412.
- [302] Sinka Erzsébet: József Attila: Ősz. (Verselemzés.) = *Új Írás*, 1980. 8. sz. 27–30.
- [303] Somlyó György: Anti-curriculum. = *Kortárs*, 1994. 11. 73–76.
- [304] Ständeisky Éva: A kommunisták József Attila-képe a felszabadulás után. = *Irodalomtörténet*, 1985. 4. sz. 825–853.
- [305] Stark András–Bókay Antal: „Köztetek lettem bolond” (Bak Róbert József Attila-patográfiájának újraértelmezése). = *Valóság*, 1979. 5. sz. 77–89.
- [306] Stock Imre: József Attila kórlapja. = *Világosság*, 1989. ápr. 289–299.
- [307] Stoll Béla: A Medvetánc kötetterve. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1977. 1. sz. 61–71.
- [308] Stoll Béla: Az új József Attila-kiadás műhelyéből; A költő töredékei; József Attila legjobb barátja. = *Kortárs*, 1978. 4. sz. 615–618.
- [309] Stoll Béla: A Medvetánc előzménye. = *Magyar Könyvszemle*. 1981. 3. sz.
- [310] Stoll Béla: József Attila olvasmányaihoz. = *Magyar Könyvszemle*, 1990. 1–2. sz. 75–77.
- [311] Stoll Béla: Babits-hatások József Attilánál. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1993. 1. sz. 57. ssk.
- [312] Stoll Béla: [Karóval jöttél...] = *Köztársaság*, 1993. ápr. 9. 75.
- [313] Stoll Béla: József Attila-textológia. = *Irodalomismeret*, 1995. aug., 3. sz. 16–30.
- [314] Süpek Ottó: József Attila Vörös segély-balladájának francia forrása. = *Irodalomtörténet*, 1974. 3. sz. 495–505.
- [315] Süpek Ottó: József Attila „ateista” imája = *Tekintet*, 1991. 1. sz. 18–26.
- [316] Szabó Ede: József Attila Ódája. = *Csillag*, 1955. 5. sz. 934–939.

- [317] Szabolcsi Bence: Vers és dallam. Tanulmányok a magyar irodalom köréből. Bp. 1959. Akad. Kiadó. 207 l.
- [318] Szabolcsi Miklós: Vers és politika. = Valóság, 1947. dec. 108–115.
- [319] Szabolcsi Miklós: [Bevezetés]. = József Attila válogatott művei. Bp. 1952. Szépirod. Kiadó. 462 l.
- [320] Szabolcsi Miklós: Adalékok József Attila verseihez. = Irodalomtörténet, 1955. 2. sz. 190–192.
- [321] Szabolcsi Miklós: Költészet és korszerűség. Bp. 1959. Magvető. 266 l.
Ebben: József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla. 52–94.
Falu. 95–107.
Verstani adalék József Attila verseihez. 117–120.
- [321a] Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése. Bp. 1963. Akad. Kiadó – MTA Irodalomtud. Int. 634 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 11.)
- [322] Szabolcsi Miklós: József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez. = Kritika, 1965. 11. sz. 11–20.
- [323] Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseiről. (József Attila: Eszmélet.) Bp. 1968. Akad. Kiadó. 132 l.
- [324] Szabolcsi Miklós: Egy kései József Attila-vers megfejtése. = Új Írás, 1968. 12. sz. 103–107.
- [325] Szabolcsi Miklós: Emlék és varázslat. = Új Írás, 1969. 4. sz. 127–128.
- [325a] Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977. Akad. Kiadó. 802 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 32.)
- [326] Szabolcsi Miklós: „Az ésszel felfogott emberiség világossága”. = Magyar Tudomány, 1979. 11. sz. 645–655.
- [327] Szabolcsi Miklós: Egy kiadatlan „Szép Szó” dokumentum. = Kritika, 1980. 4. sz. 13–14.
- [328] Szabolcsi Miklós: József Attila korának világirodalmában. = Magyar Tudomány, 1980. 12. sz. 891–898.
- [329] Szabolcsi Miklós: József Attila költői nyelvéről. = Irodalomtörténet, 1980. 3. sz. 593–606.
- [330] Szabolcsi Miklós: Az igazi illetlenség. = Új Tükör, 1984. febr. 12.
- [331] Szabolcsi Miklós: A József Attila Emlékkönyvről. = Kritika, 1986. 11. sz. 61.
- [332] Szabolcsi Miklós: Az átértékelt átértékelés. (Kassák Lajos 1934-ben.) = Kassák Lajos Emlékkönyv. (Szerk. Fráter Zoltán–Petőcz András.) Bp. 1988. Eötvös Kiadó. 45–55.
- [332a] Szabolcsi Miklós: „Kemény a menny”. József Attila élete és pályája 1927–1930. Bp. 1992. Akad. Kiadó. 564 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 40.)
- [333] Szabolcsi Miklós: A megkínzott emberiség. (József Attila egy szonettjéről.) = Irodalomtörténet, 1993. 1–2. sz. 230–240.
- [334] Szabolcsi Miklós: Péter Weisstől József Attiláig. = Nagyvilág, 1993. 6–7. sz. 724–731.

- [335] Szalai Sándor: Emlékezés József Attila orvosára. Dr. Bak Róbert. = Kortárs, 1975. 8. sz. 1292–1295.
- [336] Szántó Judit: József Attila műfordításai. Bp. 1954. Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya. 46 l.
- [336a] Szántó Judit: József Attila-dedikálások. = Petőfi Irod. Múzeum Évkönyve, 1959. 178–187.
- [337] Szántó Judit: József Attila töredékek. = Petőfi Irod. Múzeum Évkönyve, 1960.
- [338] Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés. (Sajtó alá rend., előszó és jegyz. Murányi Gábor.) Bp. 1986. Múzsák – Petőfi Irod. Múzeum. 221 l. (Irodalmi Múzeum)
- [339] Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés. 2. kiad. Bp. 1997. Argumentum. 262 l.
- [340] Szathmári István: József Attila emléktalálkozó és szavalóverseny. = Magyar Nyelvőr, 1968. jan.–márc., 143–145.
- [341] Szauder József: Tavaszí és őszi utazások. Bp. 1980. Szépirod. Kiadó. 384 l.
- [342] Széles Klára: „...minden szervem óra”. József Attila költői motívumrendszeréről. Bp. 1980. Magvető. 203 l.
- [343] Szentkuthy Miklós: József Attila. = Válasz, 1947. 12. sz. 528–536.
- [344] Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Bp. 1981. Gondolat. 597 l.
- [345] Szerényi Sándor: Érdemes volt! Bp. 1985. Kossuth Kiadó. 246 l.
- [346] Szigeti Csaba: A semmi ágán. = Bölcsész, 1979. 58–67.
- [347] Szigeti Györgyné: Madzsar József. Bp. 1959. Medicina Kiadó. 52 l.
- [348] Szigeti János: József Attila Hódmezővásárhelyen. Hódmezővásárhely, 1977. (Vásárhelyi tanulmányok VIII.) 115–133.
- [349] Szigeti Lajos [Sándor]: József Attila apa-versei és felismerés-versei. = Szegedi Bölcsész Műhely, 1978. 77. 231–258.
- [350] Szigeti Lajos [Sándor]: A „Szabad ötletek jegyzéke” és a kései versek. (József Attila költészetének néhány motívumához.) = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Hist. Litt. Tom. 16. 1978. 139–179.
- [351] Szigeti Lajos [Sándor]: Egy kései József Attila-vers olvasatához. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 1–2. sz. 51–57.
- [352] Szigeti Lajos Sándor: „Félek a játszani nem tudó emberektől.” = Forrás, 1985. okt.
- [353] Szigeti Lajos Sándor: A József Attila-i teljességigény. Bp. 1988. Magvető. 371 l.
- [354] Szikoráné Kovács Eszter: József Attila: Sárga füvek. = Magyar Nyelvőr, 1994. 2. sz. 198–201.
- [355] Szilágyi Péter: József Attila időmértékes verselése. Bp. 1971. Akad. Kiadó. 317 l.
- [356] Szőke György: A „Rejtelmek” rejtelmei. = Tiszatáj, 1967. dec. 1144–1145.
- [357] Szőke György: József Attila, dr. Bünbak Róbert és a „stigma”. = Kortárs, 1983. 7. sz. 1166–1168.

- [358] Szőke György: Korai traumatikus élmények feldolgozása József Attila költészetében. = Magyar Pszichológiai Szemle, 1983. 11. sz. 6. sz. 507–522.
- [359] Szőke György: Az áthajlás. (Az enjambement funkciójáról.) = Literatura, 1984. 1. sz. 120–124.
- [360] Szőke György: József Attila összes versei. (Recenzió.) = Irodalomtörténeti Közlemények, 1985. 1. sz. 123–127.
- [361] Szőke György: A „Szabad ötletek”-től a kései versekig = Tanárképzés és Tudomány, 3. 1988. 116–121.
- [362] Szőke György: József Attila és Beethoven. = Tanárképzés és Tudomány, 1. 1986. 382–388.
- [363] Szőke György: „Amit szívedbe rejtész”. – A költő és a pszichoanalízis. = Tanárképzés és Tudomány, 5. 1990. 141–146.
- [363a] Szőke György: „Úr a lelkem”. A kései József Attila. Bp. 1992. Párbeszéd Kiadó. 124 l.
- [364] Szőke György: A József Attila versek születése. = Irodalomismeret, 1992. 2–3. sz. 48–50.
- [365] Szőke György: Élmény és alkotás. – Egy József Attila-vers születése. = Irodalomtörténet, 1996. 1–2. sz. 178–183.
- [366] Szuromi Lajos: József Attila: Talán eltűnök hirtelen. = Studia Litteraria (Debrecen), 1971. Tom. 9. KLTE. 115–127.
- [367] Szuromi Lajos: Szilágyi Péter: József Attila időmértékes verselése. [bírálat] = Irodalomtörténeti Közlemények, 1971. 6. sz. 756–760.
- [368] Szuromi Lajos: József Attila: Esmélet. Bp. 1977. Akad. Kiadó. 151 l. – (Irodalomtörténeti füzetek 93.)
- [369] Takács Etel: József Attila két szaváról. = Magyar Nyelvőr, 1960. 1. sz. 45–52.
- [370] Találkozás Ignótus Pállal. (Közvetési és a bevezetőt írta: Hauserné Boros Rózsa.) = Kritika, 1985. 8. sz. 36–40.
- [371] Tamás Aladár: József Attila a munkásmozgalomban. = Csillag, 1956. 9. sz. 560–570.
- [372] Tamás Aladár: Nyugtalan árnyak. [Visszaemlékezések.] Bp. 1969. Szépirod. Kiadó. 355 l.
- [373] Tamás Aladár: Akkoriban szüntelen fújt a szél I–II. Bp. 1976. Szépirod. Kiadó.
- [374] Tamás Attila: József Attila költői vilásképe. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1961. 1. sz. 32–49.; 2. sz. 179–192.
- [375] Tamás Attila: József Attila és a Nyugat költői. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1962. 5. sz. 564–579.
- [376] Tamás Attila: Szembenézés a mindenséggel. = Tiszatáj, 1962. 12. sz. 1–2.
- [377] Tamás Attila: Valóság vagy olvasmányélmény? = Kortárs, 1963. 2. sz. 316–318.
- [377a] Tamás Attila: Költői vilásképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. Bp. 1964. Akad. Kiadó. 166 l. (Irodalomtörténeti füzetek 43.)

- [378] Tamás Attila: Miért épp a *Medvetánc* lett kötetcímadóvá? = Tiszatáj, 1967. dec., 1147–1152.
- [379] Tamás Attila: Kérdőjelek egy vers-megfejtés margójára. = Új Írás, 1969. 3. sz. 113–115.
- [380] Tamás Attila: A költői műalkotás fő sajátosságai. Bp. 1972. 277 l.
- [381] Tamás Attila: József Attila: „Költőnk és Kora”. = Alföld, 1980. ápr., 46–56.
- [382] Tamás Attila: Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András: „Köztetek lettem én bolond...” = Tiszatáj, 1983. 7. sz. 71–73.
- [383] Tamás Attila: József Attila és a Nyugat költői. = Értékt teremtők nyomában. Debrecen, 1994. Csokonai Kiadó. 118–142.
- [384] Tandori Dezső: József Attila-szerkezetek. = Jelenkor, 1980. 4. sz. 333–340.
- [385] Tandori Dezső: „Mindent” azonnal – és tovább! A megszólalás közvetlen teljességéről József Attilánál. = Irodalomtörténet, 1980. 3. sz. 645–655.
- [386] Tandori Dezső: József Attila. In: Az erősebb lét közelében. Bp. 1981. Gondolat. 198–214.
- [387] Tandori Dezső: 50+31. = Új Írás, 1985. ápr. 27–33.
- [388] Tandori Dezső: A másik évfordulóra. (József Attiláról.) = Új Írás, 1987. nov. 74–77.
- [389] Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatokról. (Szerk. Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László) Bp. 1965. Akad. Kiadó. 592 l.
Ebben: Kindlová, Hana: Anton Straka. 421–437.
Kovács Endre: A cseh és szlovák költészet visszhangja magyar nyelvterületen a két világháború között. 391–421.
- [390] Tasi József: József Attila és az Európai költők antológiája. = Magyar Könyvszemle, 1976. 1–2. sz.
- [391] Tasi József: József Attila könyvtára. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1976. 3. sz.
- [392] Tasi József: Egy elfeledett „Szép Szó” dokumentumról. = Kritika, 1980. jún. 13.
- [393] Tasi József: Fábry Zoltán és Szántó Judit levelezése. = Irodalmi Szemle (Bratislava), 1980. 9. sz.
- [394] Tasi József: Fenyő László. = Tiszatáj, 1980. nov.
- [395] Tasi József: Vita József Attila betegségről. = Élet és Irodalom, 1981. jún. 13. 12.
- [396] Tasi József: József Attila és néhány képzőművész. = Új Forrás, 1981. 1. sz. 57–65.
- [396a] Tasi József: József Attila és a Bartha Miklós Társaság. Bp. 1995.
- [397] Tasi József: József Attila könyvtára és más tanulmányok. Bp. 1996. Ecriture Kiadó. 231 l.

- [398] Thomas Mann és Magyarország. (Vál. és szerk. Mádl Antal és Győri Judit.) Bp. 1980.
- [399] Tóth György: „Az igazat mondd, ne csak a valódit”. = Magyar Nyelvőr, 1986. jan.–márc. 225–226.
- [400] Tóth Lajos: Irodalmi problémák egy Bartók-tanulmány zenetörténeti értékelésében. = Sínek között. A KPM I. Vasúti Főosztály Irodalmi Körének Lapja, 1958. 1. sz. 22–27.
- [401] Török Gábor: Teljes vers-e vagy töredék? = A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1973. 237–246.
- [402] Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 197 l. (Irodalomtörténeti füzetek 85.)
- [403] Török Gábor: József Attila-kommentárok. Bp. 1976. Gondolat. 338 l.
- [404] Török Gábor: A pecsétek feltörése. Bp. 1981. Magvető.
- [405] Török Gábor: Újabb József Attila-kommentárjaimból. 1–2. = Magyar Nyelvőr, 1988. 3–4. sz. 319–326.; 419–426.
- [406] Tüskés Tibor: Versről versre. Bp. 1976. Tankönyvkiadó.
- [407] Tverdota György: Az ihlet tana. (József Attila és Pauler Ákos.) = Irodalomtörténeti Közlemények, 1982. 5–6. sz. 539–561 l.
- [408] Tverdota György: József Attila névszemlélete. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1984. 5–6. sz. 607–629.
- [409] Tverdota György: József Attila: Irodalom és szocializmus c. előadásának szövegváltozata. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1985. 4–5. sz. 546–548.
- [410] Tverdota György: Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében? = Új Írás, 1985. 4. sz. 17–27.
- [411] Tverdota György: József Attila nyelvszemlélete II. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1986. 1–2. sz. 54–75.
- [411a] Tverdota György: József Attila finnugor ihlete. = Irodalomtörténet, 1986. 1. sz. 75–94.
- [411b] Tverdota György: Ihlet és eszmélet. (József Attila a teremtő gondolkodás költője.) Bp. 1987. Gondolat. 429 l.
- [412] Tverdota György: József Attila szocializmus-képe. = Literatura, 1987–88. 1–2. sz. 98–107.
- [413] Tverdota György: Szigeti Lajos Sándor: A József Attila-i teljességigény. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1990. 3. sz. 412–420.
- [414] Tverdota György: A névvarázs poétikája. = Helikon, 1992. 3–4. sz. 410–420.
- [414a] Tverdota György: József Attila, 1936. május. = Kortárs, 1994. 7. sz. 78–86.
- [414b] Tverdota György: Attila József, mai 1936. = Cahiers d'Études Hongroises, 1994. 6. sz. 81–90.
- [415] Tverdota György: Kihez talál el? József Attila költészetének fogadtatásáról. = Népszabadság, 1995. ápr. 11. 23.

- [416] Ujfalussy József: Ismét „Medvetánc” József Attila „scherzói” = Literatura, 1981. 1–2. sz. 235–237.
- [417] Ujhelyi József: Vers, eredj, légy osztályharcos! = Kritika, 1984. 12. sz. 15–16.
- [418] Ujhelyi József: József Attila és a nem csituló viták. = Kritika, 1986. 11. sz. 5–6.
- [419] Ujhelyi József: Emlékeimből. = Népszabadság, 1988. máj. 31. 6–7.
- [420] Ungvári Tamás: Egy szerény fejfára. = Élet és Irodalom, 1963. ápr. 27. 2.
- [420a] Vágó Márta: József Attila. 2. kiad. Bp. 1978. Szépirod. Kiadó. 466 l.
- [421] Valachi Anna: József Attila: Holt vidék. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1986. 5. sz. 559–571.
- [422] Valachi Anna: A höhölgy és az uccagyerek. = Magyar Hírlap melléklet. 1987. márc. 1. 5.
- [423] Valachi Anna: Egy pszichoanalitikai orvos–beteg kapcsolat rekonstrukciója. (Dr. Rapaport Samu és József Attila.) = Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988. 5–6. sz. 581–615.
- [424] „Vár egy új világ”. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. (Szerk. Illés László és József Farkas.) Bp. 1975. Akad. Kiadó.
Ebben: Szántó T. Gábor: Matheika János. 192–230.
- [425] Várady Szabolcs: Az „Eszmélet” előzményei. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1975. 1. sz. 83–91.
- [425a] Varga Domokos: József Attila és a magyar Kalevala. = Kortárs, 1967. 4. sz. 653–656.
- [426] Varga Ervin: Patográfiai tanulmány József Attiláról. = Idegyógyászati Szemle, 1966. 7. sz. 195–204.
- [427] Varga Ilona–Sándor László: József Attila „Tünődő” című epigrammasorozatának elemzése. = Magyartanítás, 1980. 5. sz. 231–234.
- [428] Varga Kálmán, P.: A halál közelsége József Attila kései verseiben. = Új Írás, 1980. 9. sz.
- [428a] Varga Zoltán: Eszmélet. (József Attila, a gondolkodó.) = Liget, 1989. 4. sz.
- [429] Vas István: A félbeszakadt nyomozás. Bp. 1967. Szépirod. Kiadó.
- [430] Vass Péter: A tartalom és a forma kérdései József Attila Kései siratójában. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1968. 4. sz. 449–458.
- [431] Vekერი József: Antik versformák a modern magyar lírában. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 4. sz. 435–453.
- [432] Veres András: Senkifia – mindenki? = Magyar Hírlap melléklet, 1984. ápr. 8. sz. 1.
- [433] Vértés György: József Attila és az illegális kommunista párt. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 2. sz. 193–218.
- [434] Vértés György: József Attila és az illegális kommunista párt. Bp. 1964. Magvető. 174 l.
- [435] Vezér Erzsébet: Vers és dallam. = Magyar Nemzet, 1980. szept. 27. 8.

- [436] Vezér Erzsébet: Gyömrői Edit halálára. = Élet és Irodalom, 1987. febr. 20. 7.
- [437] Vezér Erzsébet: Egy szívós legenda oszlatása. [A Szolga című Illyés-versről.] = Kritika, 1989. 3. sz. 13.
- [438] Vezér Erzsébet: Egy zárkózott polgár megnyílik. [Márai Sándor levele József Attilának.] = Élet és Irodalom, 1991. júl. 12. 5.
- [439] Vida Sándor: A Front 40. évfordulójára. = Népszabadság, 1971. dec. 19. 5.
- [440] Vida Sándor: „Perben” József Attiláért. A Munkások című költemény első, 1931-es változatáról. = Irodalomtörténet, 1973. 4. sz. 1005–1012.
- [441] Wacha Imre: Hányszor szerepelt József Attila a Magyar Rádióban? = Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 1. sz. 96–102.
- [442] Zappe László: A szemlélettől a világnézetig. József Attila költészetének fordulópontja. = Irodalomtörténet, 1970. 4. sz. 870–884.
- [443] Zatykó Mária: József Attila: Az a szép, régi asszony. = Magyar Nyelvőr, 1968. jan.–márc. 48–53.
- [444] Zsilka Tibor: A stílus hírértéke. Bratislava, 1973. Madách Kiadó. 180 l.

NÉVMUTATÓ

- Abafáy Gusztáv 169
 Adler, Alfred 164, 261, 447, 448, 597
 Admeto Géza 165
 Adorján János 812
 Ady Endre 40, 52, 68, 82, 98, 102,
 124, 126, 141, 151, 180, 184, 193,
 220, 267, 281, 292, 317, 393, 395,
 403, 437, 438, 449, 469, 476, 491,
 509, 556, 619, 622, 634, 684, 739,
 747, 748, 773, 797, 813, 818, 819,
 822, 847, 882, 947, 948, 950
 Agárdi Ferenc 11, 12, 37, 38, 39, 40,
 42, 75, 81, 137, 138, 142, 157, 158,
 159, 169, 170, 172, 174, 221, 241,
 550, 573, 577
 Agárdi Péter 144, 153, 156, 220, 379,
 388, 437, 573, 605, 907
 Ákos László 812
 Albrecht főherceg 140
 Alföldy Jenő 793
 Alpár Gyula 56
 Ammers-Küller, Jovan 228
 Ansel Éva 502
 Andersen Nexö, Martin 228
 András László 954
 Andrásfi Gyula 12, 13, 14, 16, 18, 19,
 50, 259
 Angyalosi Gergely 71, 470, 475, 839,
 840
 Antal Gábor 445
 Antal János 152, 243, 244
 Antonioni, Michelangelo 278, 678
 Apollinaire, Guillaume 198, 552, 853,
 952
 Apponyi György 170
 Apró Ferenc 827
 Aragon, Louis 67
 Arany János 40, 78, 281, 282, 289,
 347, 395, 464, 616, 617, 618, 625,
 693, 734, 749, 798, 891, 909, 948,
 949
 Aranyi Józsefné 19
 Aretino, Pietro 394
 Arisztophanész 79
 Árpád fejedelem 612, 621
 Asch, Schalom 228
 Ascher László 572, 573
 Ascher Oszkár 721
 Asztalos Miklós 169, 241
 Auden, Wystan Hugh 23, 198, 951
 Averbah, Leopold Leonyidovics 51
 Baal, Georges 446, 931
 Bach, Johann Sebastian 459, 550

- Babits Mihály 61, 68, 126, 127, 133,
 141, 142, 145, 159, 190, 197, 198,
 219, 222, 223, 224, 225, 226, 227,
 230, 235, 270, 273, 282, 286, 308,
 310, 311, 313, 314, 347, 373, 375,
 394, 434, 438, 451, 457, 458, 468,
 469, 470, 473, 477, 483, 492, 493,
 497, 498, 502, 504, 556, 557, 559,
 574, 577, 594, 637, 738, 746, 748,
 789, 797, 813, 824, 872, 888, 908,
 909, 911, 932, 953
 Bacsó Béla 315, 318, 319
 Bagdy Emőke 446, 606, 611, 761, 771,
 773
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 434, 462, 536
 Bak Róbert 445, 598, 642, 643, 725,
 741, 855, 857, 858, 859, 861, 867,
 868, 869, 873, 876, 903, 912, 913,
 914, 918, 921, 922, 923, 925, 937,
 938, 939, 941, 942
 Baktay Ervin 140
 Balassi Bálint 703, 728, 905
 Balázs Béla 113, 619
 Bálint György 123, 142, 153, 159, 221,
 232, 264, 364, 435, 437, 443, 463,
 540, 550, 572, 575, 593, 637, 754,
 756, 758, 817, 850
 Balla Aladárné 164
 Balogh Jolán 724
 Balogh László 194, 270, 517, 710,
 816, 824, 927, 934, 945
 Balogh Vilma 339
 Baloghy Mária 858, 862, 863, 912
 Balta, Moise 554, 626
 Bán József 945
 Bánki Ágnes 77
 Bánki Erika 901
 Bányai László 32, 33, 36, 37, 44, 48,
 137, 138, 144, 160, 226, 241, 259,
 260, 261, 262, 263, 271, 272, 375,
 489, 524, 583, 584, 585, 592, 641,
 642, 698, 807
 Barabás Gyula 560
 Barla Gyula 293
 Baróti Dezső 130
 Barta Gyula 563
 Barta István 483, 492, 505, 520, 521,
 522, 523, 526, 527, 533, 563, 568,
 871
 Barta Istvánné 520
 Barta János 457
 Barta Sándor 51, 52
 Bartalis János 226
 Barthes, Roland 5
 Bartók Béla 113, 199, 204, 205, 206,
 253, 267, 272, 273, 307, 436, 576,
 710, 713, 714, 715, 947, 953, 954
 Bartók János 577, 714, 715
 Bartos Tibor 278
 Basch Lóránt 226, 310, 311, 457, 458,
 493, 559
 Bata Imre 343
 Baudelaire, Charles 443, 449, 756, 952
 Becher, Johannes Robert 67, 72, 237,
 480, 549
 Beckett, Samuel 610
 Becsky Andor 811, 875
 Bécsy Ágnes 478, 615
 Bednij, Demján 72
 Beer, Max 19, 79
 Begyáts-Mittay László 431
 Békefy László 249
 Bellow, Saul 23
 Benedek István 766, 858
 Benedek I. Gábor 258
 Benedek László 725, 856, 857, 858,
 861
 Benedek Marcell 152, 766
 Beney Zsuzsa 35, 122, 267, 293, 298,
 299, 300, 301, 302, 305, 306, 343,

- 347, 354, 355, 395, 416, 418, 481, 482, 506, 507, 509, 542, 544, 545, 605, 687, 704, 705, 767, 771, 772, 773, 775, 777, 784, 786, 788, 789, 790, 793, 794, 796, 798, 799, 800, 827
- Benkes Zsuzsa 532
- Benn, Gottfried 953
- Béranger, Pierre Jean de 805
- Berczeli Anzelm Károly 364, 625
- Berda József 140, 165, 308, 523, 573, 577, 593, 717
- Berény Róbert 165, 167, 204, 205, 253, 255, 263, 563
- Beretka Ferenc 293
- Bergson, Henri Louis 164, 348, 354, 356, 664, 750
- Bernanos, Georges 951
- Bernáth Aurél 185
- Bernáth István, B. 123
- Berzy András 551
- Berzsenyi Dániel 549, 572, 574, 948
- Bessenyei György 846
- Bethlen Gábor 612
- Bethlen István 124, 146, 148, 434
- Bethlenné Balogh Éva 259
- Betlen-Boldizsár Iván 364
- Bezruč, Petr 550
- Bibó István 882
- Bibó Lajos 226
- Bihari Klára 364
- Birda (rézöntő) 26
- Birki Ágnes 242
- Blaga, Lucian 954
- Blancz Béla 360
- Bodor Aladár 811
- Bodor Béla 609, 610
- Bodri Ferenc 317
- Bohuniczky Szefi 226
- Bojtár Endre 954
- Bóka László 281, 282, 343, 436, 441, 520, 560, 577, 587, 718, 774, 812
- Bókay Antal 64, 112, 159, 162, 174, 270, 290, 291, 292, 343, 367, 369, 445, 446, 447, 451, 454, 510, 536, 542, 597, 599, 610, 615, 620, 622, 656, 657, 673, 676, 677, 710, 713, 725, 752, 886, 927, 929
- Bokor Imre 138, 945
- Bokor László 19, 70, 159, 224, 384
- Boncza Berta (Csinszka) 773
- Bontempelli, Massimo 228
- Borgese, Giuseppe Antonio 228
- Bori Imre 291, 315, 356, 506, 507, 511, 517, 609, 746
- Boros Gábor 343, 348, 354
- Borsányi György 11, 20, 22
- Bosch, Hyeronimus 591, 737
- Botka Ferenc 51, 163
- Brabant, Eva 446, 605
- Braun Éva 339
- Brecht, Bertolt 198, 331, 657, 741, 749, 750, 951
- Bresztovszky Ede 142, 550
- Breton, André 449
- Brichta Cézár 380, 619
- Broch, Hermann 453
- Bródy Lili 594
- Brueghel, Pieter 91
- Brüning, Heinrich 146
- Buharin, Nyikolaj Ivanovics 19, 130, 132
- Camus, Albert 508, 509, 836
- Canetti, Elias 448
- Čapek, Karel 228, 552, 576, 628
- Carmen Sylva 626
- Catilina, Lucius Sergius 224
- Chamberlain, Houston Stewart 164
- Chirico, Giorgio de 390

- Citroën, André 952
 Coşbuc, George 925
 Cotruş, Aron 554
 Croce, Benedetto 132, 422, 464
 Crouy gróf 258
 Czeizel Endre 615, 619
 Czvechó István 25

 Csinszka I. Boncza Berta
 Csanak Dóra, F. 632, 660, 881
 Csáth Géza 451
 Cserépfalvi Imre 33, 460, 564, 567,
 575, 579, 581, 650, 651, 717, 718,
 719, 720, 723, 812, 849, 852, 853,
 854, 857, 922, 925, 941, 942
 Cserne István 446
 Csetkó Gyuláné 87
 Csillag elvtárs 13
 Csokonai Vitéz Mihály 141, 176, 292,
 302, 318, 385, 479, 514, 537, 744,
 756, 798, 821, 847, 905, 948
 Csont Judit I. Szántó Judit
 Csopey Dénes 166
 Csoóri Sándor 270, 278
 Csömöri József 435, 436
 Csósz elvtárs 14

 Dallos Sándor 226
 Dániel Anna 759, 760, 761, 875
 Dánielné Lengyel Laura 759
 Dante, Alighieri 105, 302, 347, 931
 Danton, Georges Jacques 635
 Danzinger Ferenc I. Agárdi Ferenc
 Dapsy Gizella (Nil) 459
 Darányi Kálmán 636
 Darvas János 551
 Darvas József 560, 721, 860
 Darvas Róbert 484, 485
 Dávid király 789
 Dávid András 165

 Deák Ferenc 612
 Décsi Imre 415
 Delacroix, Eugène 794
 de la Mare, Walter 228
 Demény János 714
 Demény Pál 20
 Dénes Béla 436, 556
 Dénes István 165
 Derkovits Gyula 178, 179, 186, 199
 Déry Tibor 49, 163, 260, 563, 573,
 577, 593, 636, 721, 752, 877, 951
 Dési Huber István 199, 909
 Desnos, Robert 952
 Detre Pál 165
 Devecseri Gábor 577, 582, 583
 Diener, Peter 446
 Dinda Béla 14, 15
 Dobossy László 552
 Dóczi György 166, 167, 264
 Domokos Mátyás 606
 Domokos Péter 97, 479
 Domokos Sámuel 554
 Donne, John 828
 Dormándi László 578, 723, 811
 Dos Passos, John Roderigo 23, 132
 Dósai Margit 759
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics
 364, 508, 517
 Dózsa György 621
 Döblin, Alfred 952
 Dsida Jenő 47, 220
 Dučić, Jovan 228
 Duncker, Hermann 122

 Eddington, Sir Arthur Stanley 881
 Eftimiu, Victor 228
 Egge, Peter 228
 Egri Péter 110, 275, 343, 358, 522,
 542, 548, 714
 Eiffel, Alexandre Gustave 222

- Einstein, Albert 594, 953
Eisemann György 404
Eisler, Hanns 453
Eisler Klára 811, 875, 876, 924
Eisler Máttyás 875
Eisler Mihály József 725, 741
Eliot, Thomas Stearns 953
Eluard, Paul 449, 952
Ember Ervin 27, 53
Emrich, Wilhelm 517, 518
Engels, Friedrich 19, 130, 158, 356,
550, 712
Eörsi Béla 50
Eörsi Gyuláné 70, 536
Eötvös József 562
Erdei István 143, 144, 361
Erdélyi József 89, 98, 140, 141, 142,
143, 159, 185, 225, 227, 281, 347,
444, 552, 594, 619, 716, 949
Erdődy Edit 660, 689, 841, 844
Erdős Jenő 572, 577
Erdős László 21, 84
Ernst, Max 827
Erős Ferenc 174, 175, 291, 292, 448,
737
Escher Károly 732
Espersit János 61
Eszterházy Péter 492
Fábián Dániel 45, 49, 153, 170, 858
Fábián Pál 270, 273, 274
Fábry Zoltán 12, 25, 47, 49, 52, 54,
75, 108, 123, 220
Falu Tamás 140
Faludy György 198, 650, 651, 812,
852
Faluvégi Katalin 112, 119
Farkas Antal 53, 165
Farkas Antalné 165
Farkas Béla 140
Farkas Sándor 11, 48, 76
Farkasházi Zoltán 186
Faulkner, William 952
Fáy Béla 877
Fazekas Anna 35, 261
Federn, Paul 457
Fehér Erzsébet 343, 673, 676, 726,
752, 801, 803, 858, 912, 914, 922
Féja Géza 47, 89, 153, 181, 218, 219,
220, 444, 461, 465, 577, 612, 754,
816, 847, 935
Fejtő Ferenc 11, 19, 34, 67, 137, 153,
158, 159, 160, 163, 263, 286, 292,
354, 379, 388, 435, 437, 468, 524,
556, 557, 560, 563, 564, 565, 567,
572, 573, 575, 577, 578, 579, 583,
584, 585, 586, 587, 611, 612, 615,
635, 636, 637, 652, 659, 665, 710,
713, 723, 739, 744, 745, 746, 747,
754, 810, 812, 813, 871, 877, 906,
907, 937
Fekete 944
Fekete Lajos 226, 459
Felkai Béláné Zentai Rozália 858, 871
Fenyő László 26, 34, 48, 127, 140,
165, 219, 220, 226, 227, 420, 431,
441, 458, 459
Fenyő Miksa 170, 223, 243
Ferenczi Sándor 248, 455, 594, 599,
603, 725
Ferenczy Valér 457
Ferroni, Nicoletta 759
Feuerbach, Ludwig Andreas 347, 356,
620, 711, 712, 745, 746
Firtos József I. Rajk László
Fischl Ferenc I. Fejtő Ferenc
Flóra I. Illyés Gyuláné
Fodor András 186, 194, 201, 347, 679,
690, 693
Fodor Géza 343

- Fodor József 141, 226, 559, 560, 577, 721
- Fónagy Iván 121, 186, 418, 479, 481, 616, 700, 891
- Forgács Antal 152, 159, 181, 557, 721
- Forgács László 131, 134, 159, 174, 388, 467, 470, 526, 710
- Fóthy János 594
- Földi Mihály 415, 431, 466
- Földiák András 19
- Fövény Lászlóné 10, 321
- Franco Bahamondé 627, 636, 655
- Franyó Zoltán 732
- Fráter György 612
- Fráter Zoltán 749
- Freud, Sigmund 64, 102, 163, 164, 172, 184, 248, 264, 336, 344, 356, 369, 388, 447, 448, 455, 460, 473, 494, 507, 512, 548, 567, 576, 588, 594, 596, 597, 598, 603, 605, 607, 609, 611, 622, 657, 660, 694, 710, 712, 719, 725, 735, 737, 740, 748, 756, 773, 863, 886, 891, 909, 952
- Friedrich, Caspar David 385
- Friss Istvánné 164
- Furet, François 23
- Fülep Lajos 377
- Fülöp Ernő I. Fejtő Ferenc
- Fülöp László 270, 278, 293, 298
- Füredi József 38, 75, 241
- Fürst Sándor 57, 58, 59, 133, 140, 146, 164, 165, 167, 168, 563, 836
- Füsi József 101, 572, 573, 612
- Füssy László 724
- Füst Milán 216, 227, 415, 422, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 457, 458, 459, 564, 577, 678, 700, 910
- Füzi László 224
- Gaal Endréné 87
- Gaal Gábor 172, 327
- Gábor Andor 718
- Gábor Ignác 847
- Gál István 37, 436, 463, 550, 560, 615, 901
- Gál Jenő 166
- Gáldi László 77, 214, 333, 436, 512, 555, 556, 617, 670, 930
- Gallyasi Miklós 360, 361
- Galsworthy, John 228
- Garai László 81, 134, 215, 216, 329, 424, 425, 445, 446, 483, 491, 529, 531, 575, 605, 607, 658, 659, 660, 671, 766, 770
- Garamvölgyi József 11
- García Lorca, Federico 67, 954
- Gartner Pál 415
- Gáspár Zoltán 22, 48, 233, 234, 376, 567, 577, 578, 612, 800, 812, 871
- Gáti József 81
- Gellér Balázs 478
- Gelléri Andor Endre 165, 226, 593, 721
- Gellért Oszkár 441
- Gellért Sándor 98
- George, Stefan 638
- Gereblyés László 19, 145, 152, 157, 243
- Gereblyés Lászlóné 45
- Gerevich József 445
- Gergely Sándor 38, 47, 52, 53, 55, 59, 134, 219, 220
- Géricault, Théodore 794
- Gide, André 228, 264, 575, 636, 724
- Glócz Béla 15
- Glück Edit I. Gyömrői Edit
- Gobineau, Joseph Arthur de 164
- Goda Gábor 650

- Goethe, Johann Wolfgang 41, 158, 281, 354, 620, 730
- Goldschmidt, Alfons 122
- Gombossy Sándor I. Hatvany Lajos
- Gómez de la Serna, Ramón 228
- Gorkij, Makszim 438
- Gömbös Gyula 147, 148, 380, 433, 434, 435, 461, 462, 463, 464, 528, 536, 537, 561, 562, 593, 626, 636, 655
- Gömöri György 536
- Gráber Margit 430
- Greza Ferenc 361, 745
- Gró Lajos 150
- Groener, Wilhelm 148
- Groethuysen 517
- Guillaume d'Aquitaine 891
- Gulyás Pál 226, 377
- Gyagyovszki Emil 198
- Gyergyai Albert 565, 574, 724
- Gyertyán Ervin 11, 34, 131, 199, 445, 446, 448, 518, 587, 597, 744, 745, 746
- Gyomlai László 431
- Gyömrői Edit 30, 66, 159, 445, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 595, 597, 598, 601, 602, 603, 604, 605, 607, 642, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 657, 660, 662, 687, 689, 694, 696, 703, 705, 707, 709, 722, 725, 734, 766, 771, 778, 798, 824, 835, 837, 872, 893
- György Valentin I. Bálint György
- Györi János 690, 694
- Györi Judit 730
- Gyula Ferenc I. Fejtő Ferenc
- Gyuris György 827
- Gyurkovics Tibor 759
- Hajdók Béla 13
- Hajdu Henrik 860
- Hajdú Lilly 651
- Hajdu Tibor 49
- Hajnal Anna 364, 557, 573
- Halász Gábor 198, 199, 281, 284, 429, 437, 441, 442, 457, 458, 460, 556, 574, 612, 637, 828
- Hanák József 165
- Hankiss Elemér 284, 343
- Haraszi Sándor 39, 53, 137, 575
- Harmat Pál 248, 725
- Hárs György Péter 542, 548
- Hárs László 811
- Harsányi Zsolt 572
- Hartstein Iván 20
- Hašek, Jaroslav 552
- Hász Erzsébet 788
- Hatvany Bertalan 11, 144, 428, 454, 466, 524, 564, 572, 573, 575, 577, 578, 584, 585, 587, 588, 620, 624, 627, 641, 727, 808, 811, 855, 858, 870, 871, 873, 888, 889, 898, 903, 904, 918, 919, 922, 923, 924, 925, 926, 937
- Hatvany Irén I. Hirsch Albertné
- Hatvany Lajos 15, 48, 50, 106, 124, 144, 233, 333, 378, 420, 426, 427, 428, 431, 435, 436, 458, 459, 460, 523, 560, 563, 564, 635, 730, 732, 753, 948
- Hatvany Lajosné 253, 651, 705
- Havas Endre 721
- Havas Géza, K. 577
- Háy Gyula 51, 53, 59
- Hegedűs Lóránt 124
- Hegedűs Zoltán 719, 720
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 19, 38, 39, 116, 129, 131, 133, 160,

- 161, 172, 263, 354, 363, 380, 448,
466, 588, 616, 622, 664, 710, 711,
735
- Heidegger, Martin 318, 356, 836, 953
- Heimer Jenő 721
- Heine, Heinrich 204
- Helfgott, Sam 139
- Heller Ágnes 293, 298, 303
- Heltai Jenő 124, 630
- Hemingway, Ernest 951
- Hermann Imre 725
- Hermlin, Stephan 732
- Herz Henrik 426, 427, 428, 429, 430,
717, 752, 753
- Herzog, Werner 391
- Hevesi András 227, 281, 466, 564,
572, 612, 724, 813
- Hevesi Sándor 572
- Hevesy Irén 945
- Hidas Antal 25, 26, 35, 45, 51, 52, 55,
57, 59, 135, 238, 373
- Hild József 580
- Hirsch-Albertné Hatvany Irén 626,
716
- Hitchcock, Sir Alfred 737
- Hitler, Adolf 146, 147, 148, 157, 164,
233, 243, 376, 433, 464, 503, 537,
561, 562, 593
- Hodann, Max 50, 173
- Holló Imre 165
- Hollós István 453, 454, 455, 644, 725,
891
- Hollós Korvin Lajos 10, 244, 258, 365,
436
- Hóman Bálint 255
- Hont Ferenc 49, 130, 593, 715, 716, 751
- Hont Ferencné 49
- Honti János 760, 811, 830
- Hora, Josef 523
- Horatius, Quintus Flaccus 434
- Horgas Béla 315, 384, 506, 517, 542,
548, 601, 603, 621, 654, 663, 666,
667, 669, 670, 671, 679, 685, 686,
734, 736, 737, 739, 744, 767, 772,
778, 781, 783, 785, 816, 818, 908
- Horger Antal 126, 753, 932
- Horner Miklós I. Kátai Horner Miklós
- Hort Dezső 524, 572
- Horthy Miklós 50
- Horváth Árpád 431
- Horváth Béla 551, 552, 572, 577, 754,
812
- Horváth Béla, N. 91, 97, 98, 112, 189,
203, 396, 403, 428, 479, 542, 687,
702, 703, 775, 825, 905, 935, 937
- Horváth István Károly 772, 817
- Horváth Iván 7, 12, 131, 256, 259,
368, 369, 374, 375, 381, 605, 710,
928, 943
- Horváth János (1878–1961) 626, 845,
846
- Horváth János I. Antal János
- Horváth Katalin 478
- Horváth Mária 270
- Horváth Márton 10, 12, 21, 24, 259,
343, 575
- Horváth Tibor 563, 564, 572, 573,
579, 580, 612, 620, 641, 642, 652,
723
- Horváth Vincéné Vigh Erzsébet 858,
870
- Hölderlin, Johann Christian Friedrich
281, 900
- Hörbiger, Hans 588
- Hubay Miklós 686
- Hugo, Victor 756, 805, 853, 940, 941,
942
- Huizinga, Johan 539
- Husserl, Edmund 162
- Hutás Magdolna, R. 70, 91, 291

- Ignotus Hugó 126, 563, 572, 573, 574,
 577, 594, 612, 753, 754, 812
 Ignotus Pál 34, 123, 124, 168, 169,
 243, 378, 380, 383, 384, 444, 463,
 468, 494, 524, 536, 560, 564, 565,
 567, 568, 571, 572, 573, 575, 576,
 577, 578, 579, 580, 584, 585, 586,
 587, 591, 593, 594, 595, 599, 611,
 612, 626, 627, 651, 652, 654, 687,
 693, 720, 723, 724, 728, 729, 733,
 742, 745, 748, 751, 754, 759, 767,
 803, 808, 810, 812, 813, 832, 835,
 839, 850, 853, 854, 855, 864, 865,
 866, 867, 868, 869, 871, 876, 878,
 880, 882, 889, 896, 899, 900, 914,
 917, 919, 922, 923, 924, 925, 932,
 937, 941
 Illés Béla 51, 52, 59
 Illés Endre 281, 307, 436, 724
 Illés László 11, 51, 131
 Illyés Gyula 45, 46, 51, 53, 59, 81, 87,
 89, 104, 111, 133, 141, 143, 144,
 150, 151, 152, 159, 166, 167, 170,
 185, 216, 221, 222, 223, 225, 227,
 241, 274, 281, 371, 372, 373, 375,
 376, 378, 390, 394, 431, 434, 436,
 444, 458, 459, 461, 463, 466, 504,
 537, 551, 552, 556, 558, 559, 563,
 577, 593, 594, 612, 615, 637, 638,
 654, 716, 721, 754, 809, 816, 817,
 873, 874, 875, 895, 905, 906, 907,
 908, 909, 910, 911, 938, 948, 949,
 950, 951
 Illyés Gyuláné (Flóra) 24, 30, 34, 35,
 300, 602, 628, 653, 726, 727, 728,
 752, 759, 760, 761, 762, 763, 764,
 765, 766, 767, 768, 769, 771, 772,
 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779,
 781, 783, 784, 785, 787, 788, 797,
 798, 799, 803, 807, 808, 809, 810,
 811, 819, 822, 823, 824, 826, 828,
 830, 831, 832, 837, 840, 842, 855,
 856, 857, 859, 860, 861, 862, 864,
 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873,
 874, 875, 899, 903, 905, 907, 912,
 916, 922, 925, 926, 938, 941
 Imre Katalin 585
 Imre Samu 275
 Istrati, Panait 281, 626, 669
 Ízes Mihály 748, 929
 Jádi Ferenc 64, 343, 367, 369, 445,
 447, 454, 510, 536, 542, 597, 599,
 725, 752, 886, 927
 Jahn Anna 10
 Jancsó Elemér 371
 Janzer Frigyes 7, 293, 303, 317, 395,
 452, 504, 506, 509, 510, 610, 625,
 767, 831, 834, 836, 892
 Jarry, Alfred 449
 Jaspers, Karl 151
 Jaurès, Jean 384
 Jávor Pál 182
 Jékely Zoltán 364, 557, 572, 573, 577,
 771
 Jemnitz Sándor 577
 Jenő József 220
 Jeszenszky Erik I. Molnár Erik
 Jeszenyin, Szergej Alekszandrovics 549
 Jones, Ernest 594
 Jordán Tamás 605
 Joyce, James 448, 610
 József Áron 28, 923
 József Áronné I. Pócze Borbála
 József Eta 28, 29, 31, 36, 37, 135, 137,
 142, 143, 144, 145, 230, 244, 360,
 365, 370, 409, 416, 426, 459, 523,
 592, 626, 627, 639, 655, 657, 676,
 677, 721, 810, 903, 912, 913, 914,
 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921,

- 922, 923, 926, 940, 943, 944, 945,
946
- József Farkas 11, 51
- József Jolán 25, 28, 31, 32, 33, 35, 36,
37, 48, 97, 136, 138, 144, 204, 254,
255, 261, 262, 373, 374, 416, 445,
457, 524, 544, 583, 585, 592, 605,
626, 639, 640, 721, 799, 807, 863,
871, 885, 903, 905, 906, 907, 912,
913, 914, 915, 917, 918, 919, 921,
923, 924, 925, 926, 938, 939, 941,
942, 943, 946
- Juhász Gyula 61, 176, 180, 368, 483,
563, 594, 679, 800, 801, 948
- Juhász Vilmos 612
- Juli (Ignotus Pál takarítónője) 729,
855, 856
- Jung, Carl Gustav 597, 621
- Kabdebó Lóránt 490, 504, 639, 744,
886, 889, 898
- Kabdebó Tamás 293, 625, 950
- Kabdebo, Thomas I. Kabdebó Tamás
- Kaczér Vilmos 426
- Kacsó Erzsébet 165
- Kaffka Margit 706
- Kafka, Franz 114, 323, 404, 449, 489,
507, 509, 517, 591, 664, 797, 807,
821, 834, 953
- Kahána Mózes 52
- Káldor Miklós 858, 870
- Kállai Ernő 577
- Kállai Gyula 364
- Kálmán József 220
- Kamenyev, Lev Boriszovics 625
- Kántor Lajos 717
- Kapitány Ágnes 929
- Kapitány Gábor 929, 932
- Kardos László 220, 310
- Kardos Pál 435
- Kardos Tibor 436
- Karinthy Ferenc 577
- Karinthy Frigyes 149, 151, 262, 263,
365, 390, 451, 457, 458, 512, 567,
619, 928
- Kármán József 612
- Károlyi Gyula 146, 147
- Károlyi Imre 23, 170
- Kárpáti Aurél 140, 141, 364
- Kassai, Georges I. Kassai György
- Kassai György 343, 446, 661, 734
- Kassák Lajos 25, 51, 52, 53, 73, 78,
89, 126, 127, 128, 150, 227, 243,
390, 436, 453, 466, 504, 523, 551,
572, 594, 612, 721, 758, 909
- Kátai Horner Miklós 159, 241, 258,
572, 573
- Katona Jenő 226
- Katona Z. Ferenc 415
- Kautsky, Karl Johann 290
- Kavafisz, Konsztantinosz 953
- Kazinczy Ferenc 756
- Keats, John 443, 470
- Kecskeméti György 572, 577
- Kecskés András 194, 197, 271, 273,
274, 275, 276, 278, 291, 293, 536
- Keleti Jenő 721, 722
- Kelevéz Ágnes 605, 606, 609, 610
- Kemény Gábor 192, 435, 593
- Kemény György 812
- Kemény Zsigmond 612
- Kémeri Nagy Imre 748
- Kende János 550
- Kenyeres Ágnes 39
- Képes Géza 97, 98, 572, 577, 582,
899, 900, 948
- Kerékgyártó János 759
- Kerényi Károly 434, 436, 503, 694
- Keresztury Dezső 462, 463
- Kerpel Jenő 741, 742

- Kertész Ákos 656
 Keszthelyi Zoltán 435
 Kierkegaard, Søren Aabye 318, 797, 836
 Kindlová, Hana 550
 Király István 11, 119, 199, 281, 292, 500, 509, 937
 Kirov, Szergej Mironovics 376, 433
 Kiš, Danilo 21
 Kis Ferenc 557, 722
 Kiss Dénes 666
 Kiss Endre 290, 745
 Kiss Ferenc (1892–) 594
 Kiss Ferenc (1928–) 70, 71, 108, 194, 200, 315, 817
 Kiss Ferenc (1961–) 7, 145, 230, 368, 627, 716, 917, 922, 925
 Kiss Lajos 51, 52, 671
 Kiss Menyhért 140
 Kiss Tamás 759
 Klár Zoltán 178
 Klebelsberg Kunó 146
 Klein, George 950
 Kmetty Elza 165
 Kodály Zoltán 715
 Kodolányi János 20, 51, 53, 59, 67, 141, 142, 152, 226, 232, 415, 451, 564, 716, 724, 905, 909
 Koestler, Arthur 23, 67, 242, 243, 253, 263, 264, 506
 Koller Ágnes 23
 Kollwitz, Käthe 71
 Kolumbusz Kristóf 317
 Komját Aladár 52
 Komjáthy Aladár 226
 Komlós Aladár 198, 226, 431, 523, 551, 552, 612, 754, 758
 Korda Vince 652
 Koren Emil 366
 Kornis Mihály 610
 Korvin Lajos I. Hollós Korvin Lajos
 Kossuth Lajos 612
 Kosztolányi Ádám 728
 Kosztolányi Dezső 104, 114, 133, 140, 145, 167, 182, 197, 198, 213, 249, 252, 253, 330, 347, 395, 415, 427, 451, 457, 458, 459, 460, 466, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 483, 484, 485, 487, 489, 494, 498, 499, 500, 501, 503, 504, 512, 523, 537, 543, 551, 555, 556, 559, 594, 612, 630, 656, 678, 679, 686, 687, 694, 733, 744, 749, 751, 754, 818, 822, 836, 839, 840, 891, 895, 941, 948, 949
 Kosztolányi Dezsőné 167, 253
 Kovács Endre 550
 Kovács Imre 650, 816, 817, 848
 Kovács Sándor Iván 715, 828
 Kovalovszky Miklós 923
 Kozma Erzsébet, S. 165
 Kozma József 152
 Kozma Miklós 435, 462
 Kozmutza Flóra I. Illyés Gyuláné
 Kőműves Imre 364
 Könyves Tóth Kálmán 165, 170, 841
 Köpeczi Béla 23
 Körmendi Ferenc 431
 Körmendi Zoltán 741, 811, 860
 Körös Andor 140
 Köves András 12, 259
 Krasznér Menyhért 38
 Kreuger, Ivar 146
 Krúdy Gyula 135, 136
 Kubka, František 810
 Kulcsár István 33, 76, 77, 242, 261, 263, 415, 454, 523, 721
 Kulcsár Szabó Ernő 343
 Kulcsár Szabó Zoltán 831, 955
 Kun Béla 60

- Kunvári Bella 61
 Kurucz Gyula 343, 358
 Kuti László 811
 Küküllei János 612
 Lacan, Jacques 448
 Lackó Miklós 462, 463, 515, 623, 624
 Laczkó Géza 140
 La Fontaine, Jean de 111
 Laforgue, Jules 805
 Lakatos László 165
 Lakatos Péter Pál 20, 137, 159, 169, 226, 241
 Lamperth Géza 140
 Lanátor Pogány Ferenc 365
 Landler Jenő 56
 Landy Dezső I. Löbl Dezső
 Lang, Fritz 277, 952
 Langer, František 228
 Lányi Gusztáv 159, 162
 Lányi Imre 165
 László József 359
 László Zsigmond 662, 669, 744, 786, 821, 824, 826, 836, 898
 Latinovits Zoltán 307
 Latkóczy Imre 165
 Látó Anna 454
 Laurent György I. Lukács György
 La Vergata, Antonella 293
 Lázár Vilmos 37, 38, 375, 572, 577
 Léger, Fernand 185
 Lendvai Ernő 273
 Lengyel András 19, 45, 47, 61, 62, 64, 65, 66, 248, 256, 257, 259, 339, 368, 369, 459, 474, 482, 492, 493, 520, 523, 560, 564, 565, 567, 593, 608, 610, 615, 619, 716, 752, 753, 803, 811, 901, 947
 Lengyel Béla 83, 189, 194
 Lengyel József 673, 676
 Lenin, Vlagyimir Iljics 12, 18, 129, 173, 388
 Leonardo da Vinci 222
 Leonidasz spártai király 655
 Lessing, Gotthold Ephraim 83
 Lesznai Anna 253, 454, 551, 572, 594, 891
 Levendel Júlia 315, 384, 506, 517, 542, 548, 601, 603, 654, 663, 666, 667, 669, 670, 671, 679, 685, 686, 734, 736, 737, 739, 744, 767, 772, 778, 781, 783, 785, 816, 818, 908
 Lewis, Cecil Day 23
 Licskó György 285
 Ligeti Ernő 140
 Lippay Ibolya 26
 Lippay Zoltán 59
 Liszonyi 171
 Liszt Ferenc 572
 Lóránt Pál 876
 Losonczi Endre 361
 Losonczy Ádám 851
 Lovas Rózsa, T. 194
 Löbl Dávid 571, 723
 Löbl Dezső 571, 579
 Lőrincze Lajos 735
 Ludna Júlia I. Szántó Judit
 Ludna Mária 25
 Lukáč, Emil Boleslav 551
 Lukács György 5, 52, 158, 290, 671
 Lukács Imre 435
 Luppól, I. 129, 363
 Luther, Martin 366, 550
 Lynn, Ludowyk 454
 Lyotard, Jean-François 452
 MacNeice, Louis 198
 Madách Imre 390
 Madarász Emil 51, 52

- Madzsar József 19, 89, 108, 137, 147,
152, 155, 156, 166, 170, 171, 236,
238, 239, 575
- Magritte, René 827
- Majakovszkij, Vlagyimir 72, 549
- Major dr. 722
- Major Nándor 746
- Major Tamás 720
- Majoros István 165
- Makai Ádám 142, 360, 592
- Makai Ödön 36, 135, 137, 138, 143,
144, 339, 360, 361, 365, 370, 371,
426, 489, 626, 639, 640, 721, 913,
915, 932
- Makai Péter 360, 943
- Makai Zsuzsa 360, 942
- Makay Gábor 728
- Makay Gusztáv 536
- Mallarmé, Stéphane 449, 531
- Málnási Ödön 577, 612, 621
- Malraux, André 67, 264, 951
- Man, Hendrik de 524
- Mándy Stefánia 928
- Mann, Thomas 228, 298, 459, 570,
576, 594, 637, 642, 726, 730, 731,
732, 733, 735, 901, 951, 952
- Mannheim Károly 577
- Márai Sándor 166, 167, 281, 427, 428,
615, 720
- Marconnay Tibor 226, 441, 572, 573,
577
- Marcuse, Herbert 448
- Mária Terézia 612
- Markovits Györgyi 152
- Markovits Rodion 124
- Marno János 839, 841
- Martinovics Ignác 612
- Márton András 605
- Marton Márta 249
- Marx József 882, 883
- Marx, Karl 9, 19, 22, 129, 130, 131,
158, 159, 160, 172, 173, 235, 263,
290, 347, 354, 356, 363, 380, 386,
387, 388, 448, 466, 524, 525, 568,
588, 589, 622, 710, 711, 712, 735,
745, 747, 863
- Masereel, Hans 71, 277
- Matheika János 51, 59
- Mátrai László 436
- Mátyás Ferenc 577, 582
- Mécs László 123, 140, 141, 207
- Mehring, Franz 129
- Melczer Tibor 311, 495, 748, 788,
789, 790, 793
- Méliusz József 571
- Melléky Kornél 50, 167
- Mellerné Miskolczy Eugénia 166, 167,
563
- Mérei Ferenc 445, 448, 450, 591, 761
- Mészáros István 950
- Mészöly Dezső 329
- Mezey Katalin 882, 886
- Michelangelo Buonarroti 222
- Mikes Kelemen 612
- Miklós Tamás 131, 159, 244, 246,
311, 315, 393, 448, 709, 710, 713,
892
- Mile Gyula 16, 259
- Miller, Henry 278
- Milotay István 124, 125
- Mitrovics Gyula 133
- Mittay László I. Begyáts-Mittay László
- Mód Aladár 19, 152, 153, 158, 593
- Mohácsi Jenő 249
- Moldvay Győző 360
- Molnár Ákos 165
- Molnár Ákosné 165
- Molnár Andrea 343, 350
- Molnár Erik 172, 173, 435, 593
- Molnár J. 721

- Molnár Tibor 115, 281, 624, 626, 754
Monostory Klára 463
Montand, Yves 317
Mónus Illés 144, 379, 388, 463
Móricz Zsigmond 123, 124, 125, 126,
127, 141, 150, 151, 226, 249, 361,
362, 563, 577, 612, 717, 817
Morus Tamás 562
Móser Zoltán 97, 112, 203, 428
Moskovits István I. Barta István
Mozart, Wolfgang Amadeus 385, 514,
625, 839
Mózes Huba 446
Munkácsi Bernát 204
Murányi Gábor 24, 25, 726
Murányi Kovács Endre 722
Müller Lajos 10, 49, 50, 137, 158, 159
Nádai Pál 217
Nadányi Zoltán 226
Nádas József 346, 550
Nagy Attila Kristóf 605
Nagy Csaba 12, 371, 374, 375
Nagy Etel 46, 722
Nagy János 536
Nagy Lajos 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44,
49, 60, 87, 88, 134, 137, 138, 139,
141, 145, 146, 152, 165, 174, 178,
261, 363, 371, 372, 373, 375, 432,
436, 447, 457, 458, 461, 463, 464,
577, 637, 688, 803, 812, 932
Nagy Lajosné 138, 139
Nagy Magda, K. 51
Nagy Margit 249
Nagy Zoltán 641
Nagypál István 435, 565, 572, 593
Négyesy László 124, 125
Nemes György 719
Nemes Livia 446, 725
Nemes-Nagel Lajos 435
Nemes Nagy Ágnes 266, 267, 311,
343, 797, 886, 892, 893, 897, 898
Németh Andor 9, 13, 32, 61, 84, 136,
137, 159, 190, 204, 205, 209, 214,
221, 249, 250, 251, 252, 253, 263,
264, 278, 317, 323, 324, 347, 396,
421, 422, 431, 508, 522, 563, 564,
565, 572, 573, 574, 577, 591, 592,
593, 605, 611, 612, 616, 626, 628,
633, 641, 642, 644, 645, 687, 693,
725, 726, 741, 742, 754, 755, 757,
807, 812, 855, 860, 864, 865, 866,
867, 888, 889, 897, 904, 905, 908,
910, 932, 933, 938, 940, 946
Németh Andorné 251, 252
Németh Antal 572
Németh G. Béla 312, 393, 394, 395,
396, 470, 473, 474, 600, 615, 616,
617, 618, 619, 620, 625, 630, 633,
634, 659, 661, 673, 675, 679, 681,
684, 740, 793, 831, 833, 834, 836,
928, 929, 930, 931, 932, 933
Németh László 22, 150, 151, 165, 221,
224, 225, 226, 227, 360, 361, 376,
377, 378, 379, 385, 388, 434, 435,
436, 461, 463, 572, 574, 577, 611,
612, 615, 623, 637
Nezval, Vitězslav 552
Nietzsche, Friedrich 130, 469, 863
Nizsinszkij, Vaclav Fomics 864
Nyerges András 155
Nyevevov, A. Sz. 53
Nyirő József 226
Oancz István 21
Offenbach, Jacques 700
Olbracht, Ivan 552
Olthy Magda 720
Oravec Imre 955

- Oravec István 243, 244
 Ortega y Gasset 151, 162, 726
 Ortutay Gyula 364
 Oszkó Aladár I. Mód Aladár
 Oszkó Gyula 152, 153
 Ottó Ferenc 29, 317, 366, 431, 478,
 550
 Örkény István 577, 580, 582
 Pach Éva 293, 298
 Pákozdy Ferenc (1903–1992) 12, 45,
 81, 155, 194, 201, 222, 223, 234,
 235, 236, 237, 238, 239, 240
 Pákozdy Ferenc (Vásárhelyi) (1904–
 1970) 221, 222, 360, 361
 Pakots József 140, 141, 249
 Pál Judit I. Szántó Judit
 Palasovszky Ödön 152
 Pálfi Ágnes 194, 197, 215, 216
 Pálmai Kálmán 87, 615, 816
 Pándi Pál 800
 Pap Károly 226, 378, 435, 461, 464,
 508
 Papen, Franz von 146
 Papp Ferenc 945
 Papp-Váry Elemérné 845
 Parcz Ferenc 789
 Pásztor Béla 577
 Pásztor Enikő 364
 Pásztor József, M. 140, 152, 153, 156,
 159, 249, 308, 567
 Pásztor Sári 722
 Patai Edit 551
 Pauler Ákos 131, 132, 133
 Paulinyi Béla 140
 Péczely László 70, 194, 788, 818, 927,
 928
 Pejtsik Árpád 37, 858
 Pekár Gyula 124
 Perneky Mihály 244, 436
 Perpessicius [írói név], Panaitescu,
 Dimitrie 554
 Perrault, Charles 113
 Péter László 79, 89, 292, 359, 459,
 623, 817, 827, 849
 Pethő Sándor 140
 Petőfi Sándor 40, 41, 111, 132, 150,
 180, 214, 225, 240, 281, 290, 393,
 394, 395, 408, 464, 501, 519, 612,
 669, 714, 747, 749, 849, 897, 947,
 948
 Petőfi S. János 532
 Petri György 335, 336, 337, 396, 654,
 655, 666, 671
 Petzold, Antonia 293
 Peyer Károly 45
 Picasso, Pablo 947
 Pilinszky János 101, 317, 394, 504,
 797, 898, 950
 Pillat, Ion 554
 Pindarosz 297, 616
 Pintér István 248, 848
 Planck, Max Karl Ernst Ludwig 953
 Platón 300, 617
 Poe, Edgar Allan 276
 Pogány Ö. Gábor 199
 Polányi Cecil 594
 Polgár Gézané 165
 Pollatschek Sándorné 165
 Pontoppidan, Henrik 228
 Popper Frigyesné 165
 Pór Péter 271, 278, 343, 346, 347,
 348, 356
 Pottier, Eugène 216
 Pócze Borbála 28, 35, 416, 676, 677,
 923
 Pócze Imre 180
 Práger Miklós 11
 Pražák, Richard 552

- Prohászka Lajos 760
 Proust, Marcel 348, 449
 Pünkösti Andor 140
 Pünkösti Árpád 606, 611
 Rab János I. Antal János
 Rába György 488, 492, 506, 507, 517,
 518, 797, 831, 834, 836
 Rác Endre 186
 Radnóti Miklós 35, 49, 153, 191, 192,
 213, 221, 264, 317, 364, 436, 459,
 504, 528, 549, 556, 557, 558, 560,
 563, 564, 572, 577, 593, 594, 632,
 671, 722, 724, 772, 773, 898, 933,
 949
 Radó Endre 45
 Radó György 549
 Radó Lili, B. 594
 Rajk László 19, 158, 159, 262
 Rákosi Mátyás 10, 56, 57
 Rákosi Sándor 49
 Ránki György 434
 Rapaics Rajmund 724
 Rapaport Samu 9, 60, 61, 62, 63, 64,
 65, 66, 138, 164, 368, 369, 413,
 423, 447, 457, 524, 593, 605, 607,
 717
 Rátz Kálmán 257, 258, 259, 260
 Reclus, Elisée 129
 Rédey Tivadar 141
 Reguly Ernő 6
 Reich, Wilhelm 161, 175, 292, 356,
 447, 448, 737
 Reichard Piroska 459
 Rejtő István 49, 77, 232, 242
 Reményik Sándor 724
 Remenyik Zsigmond 31, 34, 158, 165,
 560, 563, 577, 580, 754, 811, 812,
 813, 871, 925, 937, 939
 Rényi Edit I. Gyömrői Edit
 Resnais, Alain 317
 Révai József 10, 133, 173, 238, 239,
 333, 448, 548, 634, 665, 670
 Révész Ferenc 860
 Révész Ilona 165
 Révész Margit 759
 Réz (Rosinger) Andor 247
 Réz Pál 104, 145, 217, 361
 Richepin, Jean 804
 Rilke, Rainer Maria 271, 278, 483
 Rimbaud, Arthur 198, 307, 449, 452,
 555, 556, 753
 Ripka Ferenc 140
 Róbert Zsófia 481
 Róheim Géza 548, 594, 595
 Rolla Margit 459
 Rolland, Romain 158, 594
 Romains, Jules 228, 594
 Rónai Mihály András 364, 811
 Rónay György 807, 883, 885, 914
 Rónay László 207
 Rónay Mária 140
 Ronsard, Pierre 487, 697
 Roosevelt, Franklin Delano 433, 587
 Roth István 247
 Rousseau, Jean-Jacques 292, 766
 Rupert Rezső 45
 Russell, Bertrand 39, 158, 172
 Ruzsnyák Péter 536
 Rutherford, Sir Ernest 953
 Rutterschmidt Károly 864
 Saint-John Perse 501
 Sajó László 831, 833, 927, 933, 936
 Salamon Konrád 848
 Sallai Imre 57, 59, 140, 146, 164, 165,
 167, 168, 563
 Sándor Iván 676
 Sándor Kálmán 34, 759
 Sándor László 103, 105, 565

- Sándor Pál 10, 12, 16, 50, 89, 152, 155, 156, 157, 159, 163, 164, 166, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 333, 371, 372, 373, 374, 375
- Sárközi György 225, 226, 227, 434, 459, 461, 464, 466, 574, 716
- Sárközy Péter 292, 498, 500, 506, 511, 514, 540, 541, 542, 549, 605, 621, 666, 669, 687, 690, 714
- Sartre, Jean-Paul 448, 508, 952
- Sassoon, Siegfried 228
- Săulescu, Mihail 554
- Scheiber Sándor 721
- Schopenhauer, Arthur 128, 129
- Schönstein Sándor 15, 122, 152, 166, 241
- Schöpflin Aladár 140, 227, 458, 626
- Schöpflin Gyula 23, 310, 435
- Schubert, Franz 675
- Schwartz Sári 165
- Schweinitzer József 19
- Schweitzer Pál 459
- Semper, Johannes 228
- Semprun, Jorge 317
- Serey Éva, Á. 759
- Sértó Kálmán 364, 436
- Shelley, Percy Bysshe 419, 900
- Sik Sándor 354, 594, 665, 715, 845
- Silagi, Denis 520
- Silberer, Herbert 591
- Simándy Pál 573, 577, 812
- Simó Jánosné 24
- Simon Andor 42, 51, 53, 89, 124, 218
- Sinka Erzsébet 532
- Sinka István 98, 949
- Sinkó Ervin 23
- Smrek, Ján 551, 554
- Sollner József 12, 13, 50, 159, 259
- Sólyom Janka 627, 628, 809
- Somlyó György 293, 297, 307, 577, 752
- Somlyó Zoltán 198
- Somogyi Viola l. Hatvany Lajosné
- Sós Endre 124, 540
- Spender, Stephen 23, 198, 951
- Spengler, Oswald 151, 863
- Sperber, Manès 23, 448
- Standeisky Éva 10
- Starhemberg, Ernst von 562
- Stark András 64, 343, 367, 369, 445, 447, 454, 510, 536, 542, 597, 599, 725, 752, 886, 927
- Stekel, Wilhelm 64, 164, 447
- Stoll Béla 79, 89, 108, 265, 273, 283, 321, 327, 384, 389, 422, 426, 427, 429, 430, 446, 514, 518, 519, 523, 541, 605, 606, 608, 703, 704, 717, 719, 739, 740, 742, 800, 827, 881, 882, 922, 928, 941
- Stolte István 158, 159
- Straka, Anton 143, 264, 459, 523, 550, 551, 552, 625
- Strasser, Gregor 257
- Strasser, Otto 257
- Supka Géza 140
- Süpek Ottó 74, 77, 788, 791
- Szabó Dezső 87, 123, 126, 131, 154, 470, 587
- Szabó Ede 293
- Szabó Ferenc 57
- Szabó István 153
- Szabó László, Cs. 434, 436, 460, 466, 612, 716, 852, 853, 877, 941
- Szabó Lőrinc 133, 150, 165, 225, 226, 227, 415, 419, 461, 462, 489, 490, 492, 504, 523, 549, 551, 552, 556, 557, 594, 612, 638, 639, 698, 716, 724, 818, 836, 905, 909, 949, 950, 953
- Szabó Magda 928

- Szabó Pál 123, 226
Szabó Zoltán 364, 637, 816
Szabolcsi Bence 182, 203, 205, 206,
214, 273, 289, 715, 798, 839
Szabolcsi Gábor 170, 359
Szabolcsi János 7, 272, 700
Szabolcsi Miklós 10, 11, 23, 49, 53,
54, 60, 150, 179, 180, 199, 219,
240, 242, 243, 281, 343, 346, 354,
363, 396, 504, 573, 605, 609, 672,
673, 679, 714, 803, 805, 845, 923
Szabolcsi Miklósné 7
Szakacsits Árpád 53, 860
Szalai Sándor 725, 891
Szalasi Ferenc 577
Szalatnai Rezső 151, 550, 551
Szalay László 612
Szántó Éva 26, 871
Szántó Gábor András 51
Szántó Gyula I. Hidas Antal
Szántó Imre 45, 55
Szántó Judit 9, 13, 16, 19, 20, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
35, 36, 37, 45, 46, 47, 48, 54, 61,
65, 67, 74, 81, 94, 119, 129, 130,
131, 135, 136, 137, 138, 140, 142,
143, 144, 145, 160, 165, 167, 181,
215, 217, 230, 231, 232, 250, 251,
252, 253, 255, 256, 258, 261, 307,
311, 325, 330, 333, 337, 338, 339,
359, 363, 365, 366, 370, 371, 405,
406, 407, 420, 426, 431, 454, 455,
458, 459, 519, 520, 524, 550, 554,
560, 575, 584, 585, 625, 638, 640,
675, 676, 684, 685, 686, 698, 720,
725, 726, 811, 871, 905, 912, 913,
914, 917, 938, 940, 942, 948
Szappanos Balázs 87
Szász Károly 124
Szász Zoltán 466
Szathmári István 215, 275
Szathmáry Sándor 170, 171, 241
Szauder József 410
Széchenyi István 612, 625
Szegedi Ildikó 788, 790, 831
Szegedi István 140
Szegedi Pál 13, 26, 165, 754, 755, 760
Székely Béla 45, 415, 860
Székely Ferenc 165
Székely János 361
Szekeres István I. Stolte István
Szekula Jenő 140
Széles Klára 292, 629, 630, 709
Széll Jenő 77, 242
Szemák Jenő 48, 77
Szenci Molnár Albert 667, 789, 790,
793
Szendy Károly 523
Szenes Erzsí 226
Szentkuthy Miklós 112, 113, 414, 415,
583, 597
Szentmihályi János 165
Szentmiklósy Lajos I. Molnár Erik
Szepes Erika 290
Szerb Antal 431, 452, 457, 460, 573,
574, 612, 637, 716
Szerdahelyi István 290
Szerényi Sándor 20
Szigeti Csaba 315
Szigeti Györgyné 239
Szigeti János 270, 359, 360, 361
Szigeti Lajos Sándor 112, 121, 122,
190, 191, 192, 193, 194, 200, 201,
271, 281, 286, 293, 298, 306, 311,
318, 319, 320, 367, 384, 385, 403,
408, 409, 420, 422, 424, 470, 471,
488, 492, 493, 497, 498, 503, 527,
531, 536, 542, 609, 611, 662, 673,
734, 767, 783, 788, 820, 839, 843,
844, 886, 927

- Sziklay János 140
 Szikoráné Kovács Eszter 321
 Szilágyi Ákos 6
 Szilágyi András 52, 717
 Szilágyi Mihályné I. Marton Márta
 Szilágyi Péter 70, 71, 77, 79, 82, 91,
 95, 97, 194, 197, 214, 215, 216,
 266, 270, 278, 286, 289, 290, 293,
 333, 346, 384, 408, 423, 486, 488,
 537, 590, 632, 634, 659, 661, 673,
 693, 699, 702, 798, 817, 821, 825
 Szimonidesz Lajos 165, 166, 167, 563
 Szinetár Ernő 248
 Szirmai Éva 265
 Szirtes Andor 636
 Szitnyai Zoltán 226
 Szívós Mihály 155, 159, 162
 Szondi Lipót 761
 Szőke György 122, 308, 311, 319, 325,
 366, 393, 395, 396, 406, 414, 424,
 425, 445, 446, 453, 456, 481, 523,
 542, 546, 547, 595, 601, 606, 607,
 611, 655, 657, 665, 677, 687, 717,
 722, 725, 767, 773, 775, 777, 793,
 818, 839, 844
 Szőke Sándor 165
 Szóllós Henrikné I. Marton Márta
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 244,
 264, 291, 636, 659
 Szuromi Lajos 193, 255, 266, 343,
 354, 355, 359, 423, 929, 931
 Szűts László 275
 Szvutskó Pál 577, 812, 901
 Tábori Pál 364
 Tábori Kornél 140
 Tahí Gábor 153
 Taine, Hippolyte 129
 Takács Etel 106, 191, 212, 275, 634,
 805
 Takács Ferenc 540, 572, 577, 625
 Takács Gyula 625
 Takács József 812
 Tamás Aladár 10, 20, 39, 54, 57, 58,
 59, 133, 137, 152
 Tamás Attila 194, 197, 198, 203, 207,
 270, 278, 293, 303, 343, 355, 356,
 384, 385, 403, 430, 445, 474, 476,
 495, 496, 599, 673, 676, 705, 785,
 886, 891, 895
 Tamás Sári 364
 Tamási Áron 123, 124, 140, 142, 226,
 461, 463, 464, 716
 Tandori Dezső 404, 405, 481, 492,
 536, 679, 683, 788
 Tanguy, Yves 317
 Taraszov-Rogyionov, Alexandr 134
 Tardos-Taussig Ármin 61
 Tarján Magda 810
 Tasi József 7, 24, 25, 26, 49, 67, 129,
 138, 139, 165, 166, 169, 171, 232,
 241, 253, 310, 363, 445, 567, 812,
 874, 905, 911
 Tatlin, Vlagyimir 390
 Téglás Ferenc 246, 247
 Telekes Béla 457
 Terescsényi György 140, 141
 Tersánszky J. Jenő 140, 141, 432, 563,
 573, 577, 798
 Thalheimer, August 129
 Thurzó Gábor I. Rutterschmidt Károly
 Tiszay Andor 860
 Toldalagi Pál 364
 Tornyai József 360
 Tóth Árpád 281, 556, 619, 674, 678,
 753, 948
 Tóth Éva 617, 891
 Tóth István 734, 735
 Tóth Lajos 714
 Tóth Sándor 172

- Tóth Tihamér 173, 510
 Totis Béla 155, 173, 174, 175, 244
 Török Gábor 104, 189, 212, 333, 409,
 528, 664, 665, 740, 750, 788, 798
 Török Sophie 61, 223, 226, 441, 459,
 594
 Trakl, Georg 176, 323, 451
 Trencsényi-Waldapfel Imre 436, 612,
 615
 Turgenyev, Iván Szergejevics 563
 Turóczi-Trostler József 227, 444
 Tuszkay-Balla Alice 165
 Tuwim, Julian 952
 Tüskés Tibor 121
 Tverdota György 7, 81, 89, 97, 131,
 204, 292, 343, 348, 354, 356, 396,
 454, 457, 492, 605, 606, 609, 615,
 621, 624, 634, 673, 726, 736, 767,
 772, 778, 781, 802, 858, 877, 881,
 888, 889, 891, 893, 895, 896, 954
 Ujfalussy József 203, 206
 Ujhelyi József 12, 19
 Újvári 170
 Újvári László 159, 454, 644, 645, 646,
 649, 650
 Undset, Sigrid 228
 Ungvári Tamás 36
 Urbán Eszter 249
 Ürögdi György 520
 Vági István 26, 56
 Vágó Márta 19, 24, 29, 30, 38, 46, 60,
 74, 98, 100, 101, 104, 120, 202,
 457, 459, 559, 560, 585, 621, 642,
 645, 648, 649, 651, 652, 653, 654,
 665, 705, 706, 707, 716, 721, 722,
 724, 725, 726, 727, 728, 731, 732,
 734, 737, 738, 739, 753, 765, 773,
 785, 795, 798, 808, 809, 810, 824,
 876, 885, 888
 Vajda András 275
 Vajda János 365
 Vajda László 153
 Valachi Anna 36, 61, 63, 64, 65, 161,
 179, 181, 182, 184, 453, 524, 593,
 717
 Valéry, Paul 617, 953
 Vámbéri Melanie 165
 Vámbéry Rusztem 165, 167, 415, 427,
 563, 572, 612
 Vámos Imre 564
 Vámos György 258
 Vándor Lajos 364
 Vándor Pál 247
 Van Gogh, Vincent 109, 212, 532
 Váradi Izabella Éva 798
 Várady Szabolcs 343, 367
 Varga Domokos 97, 112, 899
 Varga Ervin 445, 446, 482, 661
 Varga Ilona 103, 105
 Varga István, Cs. 224
 Varga Kálmán, P. 424, 820
 Varga Pál 390
 Varga Zoltán 343
 Vargha Jenő László 446
 Vargha Kálmán 734
 Várkonyi Hildebrand 415
 Várnai Zseni 53, 722
 Varró István 143
 Vas István 39, 46, 49, 222, 223, 227,
 364, 436, 441, 459, 557, 558, 573,
 594, 722, 890, 891, 895, 896
 Vass László 123
 Vass Péter 542
 Vázsonyi János 45
 Veér András 605
 Vega Carpio, Felix Lope de 715, 891
 Vekerdi József 632

- Vekardi László 224
 Veres András 12, 53
 Veres Péter 281, 286, 375, 572, 573,
 574, 593, 611, 637, 722, 816, 817,
 849, 850, 880, 951
 Vergilius, Publius Naso 404
 Verhaeren, Émile 71, 189, 197, 271,
 277, 390, 952
 Verlaine, Paul 678, 745
 Vértes György 10, 25, 137, 239, 241,
 243, 258, 371, 560, 575, 578, 593,
 724
 Vészi Endre 519, 573, 577, 722
 Vezér Erzsébet 144, 445, 453, 454,
 607, 645, 646, 720, 858, 889, 891,
 898, 903, 904, 907
 Vida Sándor 152
 Vidor Marcelné 140
 Vigh Erzsébet l. Horváth Vincéné Vigh
 Erzsébet
 Vigh Károly 536
 Vikár Béla 138, 143, 430, 716
 Villon, François 68, 74, 75, 77, 78, 79,
 80, 85, 87, 89, 105, 114, 117, 121,
 217, 219, 277, 310, 330, 332, 333,
 343, 345, 346, 394, 395, 405, 438,
 442, 669, 744, 745, 804, 931, 951
 Vincze László 540
 Vizi Albert 182
 Vogelweide, Walter von der 675
 Voit Krisztina 945
 Voronca, Ilarie 554
 Vörösmarty Mihály 82, 98, 275, 281,
 443, 489, 501, 661, 739, 785, 845,
 890, 891, 928, 948
 Wacha Imre 459, 593, 877
 Waldapfel József 11
 Wallesz Gitta 676, 721
 Wallesz Luca 676, 721
 Watteau, Antoine 678
 Weber, Max 129
 Weinberger Zoltán 57
 Weinert, Erich 72, 237
 Weinheber, Josef 483
 Weininger, Otto 741
 Weiss, Peter 23, 621
 Weissshaus Aladár 20
 Wells, Herbert George 594
 Weöres Sándor 199, 302, 364, 394,
 441, 457, 483, 557, 559, 563, 572,
 577, 594, 715, 771, 949
 Werbőczy István 612, 621
 Werfel, Franz 228
 Whitman, Walt 71
 Wierzyński, Kazimierz 228
 Wilde, Oscar 129
 Wittfogel, Karl August 122, 172
 Wolker, Jiří 550, 552, 553
 Woolf, Virginia 594
 Zádor Pál 27
 Zalán vezér 621
 Zalka Máté 51, 52
 Zappe László 81, 84
 Zatykó Mária 673
 Zelk Zoltán 39, 364, 432, 436, 557,
 593, 625, 722
 Zentai Rozália l. Felkai Béláné
 Zilahy Lajos 378, 459, 461, 462, 463,
 464, 848
 Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 635, 636
 Zolnai Béla 218
 Zoltán Gábor l. Stolte István
 Zugligeti Pintér József 574
 Zweig, Stefan 228, 594
 Zsigmond Ede 577, 741
 Zsilka János 542, 816
 Zsolt Béla 42, 123, 124, 155, 166, 167,
 378, 563, 612

A JÓZSEF ATTILA-MŰVEK MUTATÓJA

(A kurzív címek a verseket, az álló betűsek a prózai írásokat,
illetve a kötetcímet jelölik.)

- A bűn* [I.] 513, 518
A bűn [II.] 334, 450, 496, 506, 507,
511–514, 517, 531, 664, 719, 793
A cipő 209–211, 236
[*A csipogó árnyakból...*] 425
A Dunánál 115, 162, 292, 303, 315,
337, 359, 389, 392, 501, 601, 611,
613–625, 628, 672, 682, 690, 734,
735, 746, 819
Ádý emlékezete 68, 389, 429
A fán a levelek... 419–420, 429
„A halálbüntetés elleni röpirat” 142,
156, 164–169
[*A hallgatag gép...*] 84, 292, 389–392
A hetedik 112–119, 132, 175, 203,
204, 207, 223, 291, 441, 486, 687,
695
Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli
124–126
[*A hullámok lágy tánca...*] 628–630
A jámbor tehén 78
Ajtót nyitok 480–481, 505, 545
Ákácokhoz 68, 212
A kanász 208–209, 236
... *aki szeretni gyáva vagy* 602, 688–690
[*Akkoriban az a gyanú...*] 849
A Kosmosz éneke 304, 484
[*A kövezeten...*] 315, 404–405
A középosztály és a vajudó világ 466–
467, 569
Alkalmi vers a szocializmus állásáról
192, 311, 312, 381–385, 386, 389,
391, 393, 429
[*A lovak...*] 107
Altató 408, 477–479
„A magyar proletáriródalom platform-
tervezete” 133–134, 373, 374
A mai költő feladatai 901–902
[*Amikor verset ír az ember...*] 750, 751
Amit szivedbe rejtessz 595, 596–600,
719, 773
[*A multkor, nem levén egyéb dol-
gom...*] 807
[*A mukdeni rádió...*] 130
[*A művek alkotóinak és kiadóinak...*]
130
A művészet kérdése és a proletárság
130
A nemzeti szocializmus 255–259
Anyá 416–417
Anyám 62, 67, 119–122, 271, 544, 546
Anyám a mosásban gyászkoszorú 119
[*A nyárfák között...*] 183
A pap mosolyog 176
[*A pártművészet kérdésével foglalkozó
tanulmány fogalmazványa*] 381

- [*A pipafüst lenyúl...*] 183
Áradat 68, 71, 95–98, 207, 695, 704, 880
Aranybojtu 68, 91, 99
Aratás előtt 78
[*Arcodon könnyed ott ragadt...*] 30, 325
Ars poetica 105, 359, 602, 603, 718, 721, 741–748, 750, 792, 906
[A Szép Szó előfizetési felhívása] 392, 565–567
A szigeten 315, 406
A szocializmus bölcelete 256, 259, 385–388, 389, 392, 503, 567, 657, 712
[*Átmentem a Párisiba...*] 606
[*A tó jegét...*] 183
[A történeti materialista felfogásnak...] 244
A tudományos szocializmus [előadás-vázlat] 256
A város peremén 81, 117, 201, 265, 277, 279, 283, 286–293, 312, 316, 392, 429, 587, 593, 682, 719, 738, 741, 864
Az árnyékok... 842
Az a szép, régi asszony 177, 192, 239, 408, 475, 523, 673–679
Az egységfront körül 92, 173, 243–248, 279, 292, 381
Az elhallgatott Nyugat és Verhaeren 170
Az ifjúság nemi problémái 15, 173
[*Az isten itt állt a hátam mögött*] 395, 879, 881–883
Az oktató mama oktatása 655
Az ösztönök dialektikája 164, 657
Azt mondják 666
[*Azt olvastam, hogy perli a Nepet...*] 655
Az új század új tudománya 588–589
Ázsia lelke 572, 587–588
- Babits Mihály: Az európai irodalom története [befejezetlen bírálat] 468–470
Bach, J. S.: *Ébredjetek, szólít a hang* [ford.] 550
Balatonszárszó 475, 628, 630–633, 678, 683
Ballada 325
Bánat [I.] (*Futtam, mint a szarvasok...*) 68, 105, 111, 715
Bánat [II.] (*Hát kijöttem ide...*) 59, 107–110, 111, 224
Bartók Béla disszonanciájáról [tanulmányvázlat] 710, 713–714
Bérmunkás-ballada 79, 217, 327, 328, 329–330, 429
Beszél a tej 68, 106–107, 211
Betlehem 68, 78, 219
Betlehemi királyok 61, 68, 91, 144, 209, 219
Bevezető 104, 214, 437
[*Bevezető, mely borsot tör...*] 373, 380
Bezruč, Petr: *Ki áll helyemre?* [ford.] 550
Biztató (*Csomagodat ne bontsd ki...*) 438, 595–596, 599
[*Bocsássatok meg...*] 709, 710
Boldog hazug... 450, 484, 487, 495–497, 498
Bukj föl az árból 337, 788, 789, 790, 791–797, 799, 877
Buza 92–93
- Čapek, K.: Humanizmus [ford.] 628
Curriculum vitae 126, 680, 752–754, 784, 807
- [*Csak az olvassa...*] 823–824
[*Csak most...*] 810, 828–831
[*Csendes kévébe...*] 188

- Csoszogi, az öreg suszter 217
 [Csüngője voltam...] 79
- [Diványon fekszem...] 405–406, 492
- Dönts a tökét, ne siránkozz [kötet-cím] 9, 15, 45, 47, 48, 49, 50, 66, 67, 69, 77, 89, 98, 103, 104, 105, 107, 108, 110, 113, 122, 127, 142, 159, 175, 181, 217–220, 226, 240, 321, 429, 719
- Dörmögő 68, 99
- [Drága barátaim...] 927, 933
- [Édesanyám, egyetlen, drága...] 775, 799–800, 807
- Edít l. ...aki szeretni gyáva vagy
- Egeres 97
- Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból 514–519, 807, 834
- Egyéniség és valóság 62, 108, 156–164, 167, 172, 256, 300, 367, 424, 447
- Egy ifju párra 348, 521–523
- Egy kiskgyerek sír 62, 211, 265, 321–323, 429, 498, 657
- Egy költőre (Sakált kiált...) 68, 99, 310, 746
- Egy költőre (Téged szeretnek...) 879, 886, 905, 907–909, 922, 925
- Egy pszichoanalitikus nőhöz l. Gyermekké tettél
- Egy spanyol földműves sírverse 653–655, 667, 668, 682, 719
- Egy spanyol katona sírverse l. Egy spanyol földműves sírverse
- Egyszerű énekek (Brichta Cézár versei) 380
- Elégia 81, 91, 201, 265, 279–286, 289, 290, 291, 364, 429, 430, 438, 440, 442, 478, 615, 821
- Elmaradt ölelés miatt 450, 705–707
- Emberek 358, 484, 486, 488–490
- Emberiség 484, 487, 499–504, 774
- [Ember, ne félj...] 345, 346, 392
- Emberiség és társadalom [jegyzetek] 130
- Emlék 201–202
- [Ének, hajolj ki ajkamon...] 750, 751
- Engem temetnek 687
- [Én, ki emberként...] 786–788
- [Én költő vagyok...] 750
- Én nem tudom... 320, 505, 823–824
- Én nem tudtam... 450, 484, 487, 492–494, 506, 507, 824
- Esik (Állok, lábamnál tócsa nő...) 68, 78, 177
- [És most nem tudom...] 345
- Eső 176, 177, 186, 187, 235, 429
- [Estefelé jár...] 606
- Eszmélet 71, 105, 111, 162, 193, 201, 265, 267, 293, 297, 305, 312, 338, 339, 340–359, 366, 367, 368, 384, 385, 392, 393, 394, 395, 396, 404, 405, 406, 420, 423, 424, 429, 438, 444, 448, 518, 522, 543, 555, 593, 657, 660, 680, 681, 682, 746, 819, 821, 830, 834, 886, 892
- [Eszttikai töredékek] 131, 277, 893
- [Éz éles, tiszta szürkület...] 161, 368, 422–425, 531
- Fagy 73, 107, 153, 176, 177–179, 182, 186, 217, 223, 235, 271
- Fák 177, 204, 211–213
- Falu 117, 184, 192, 358, 366, 396–403, 429, 431, 479
- Farsangi lakodalom 68, 90–91
- Favágó 68, 109, 177
- [Feljegyzések Németh László: Ember és szerep c. művéről] 377–378

- Fel szocialisták [jegyzet] 152
Fiatal életek indulója 78
 Fiatalságunk és a népművészet 152, 153
Flóra I–5. 388, 392, 570, 767–775, 788, 877
 1. *Hexaméterek* 727, 768, 770, 771–773, 780, 798
 2. *Rejtelmek* 768, 773
 3. *Már két milliárd* 388, 392, 502, 768–769, 773–774, 779
 4. *Buzgóság* 769, 774–775, 777
 5. *Megméréssel!* 350, 770, 774
Flóra I–II. 570, 602, 775–778
 [Flóra, csináljunk gyereket...] 778
Flórának 71, 570, 777, 783–786, 877
Förgeteg 77, 187, 429
Füst 68, 105, 107

 [Gyenge muharos mezőt...] 188, 325
Gyereksírás 104
Gyermekké tettél 547, 595, 600–603, 694
Gyönyörút láttam 215, 358, 878–879, 935

Ha a hold süt... 111, 199, 543, 571, 572, 589–592, 684, 719, 742, 757
 [Ha lélked, logikád...] 749–750
 [Ha lényed erős, derítő levegőjét...] 787
 [Hallom, hogy az Ádám...] 592
Háló 83, 204, 213–215, 223, 318
Ha nem leszel... 837
 [Ha nem szorítsz...] 837–838
Hangya 104, 107
Harag 389, 523, 531, 533–534, 719
Harmatocska 68, 177, 200, 274
 [32 évvel ezelőtt...] 807
 [Három vándor] 459
Haszon 79, 82, 97, 217, 265, 327–329, 429, 430

Határ 91, 97, 177, 187–189, 223, 235
Hazám 290, 319, 392, 398, 403, 475, 476, 687, 690, 811, 812, 813–820, 821, 830, 876, 935
Hegel, Marx, Freud 388, 448, 588, 657, 710–713, 714
Herz Henrik Óméltóságának 717–718
 [Héért...] 518, 519
 [Hol a miniszterelnök...] 655
Holt vidék 175, 176, 177, 179–185, 199, 223, 274, 931
Horváth János: Magyar versek könyve 845–846
Hosszu az Úristen 88
 [Hová forduljon az ember...] 217, 321, 323–324

 [Ime, hát megeltem hazámat...] 926, 931, 934–937
 [Indiában, hol éjjel a vadak...] 655
Invokáció 74, 215–217
Írásjelek I. Tünődő
Irgalom 359, 658–660, 682, 719, 860, 911
 [Irgalom, édesanyám...] 800, 891
Irodalom és szocializmus 45, 66, 131–133, 893
Iszonyat 409, 410–415, 429, 498, 546
Itt egy fa, ott egy fa 678

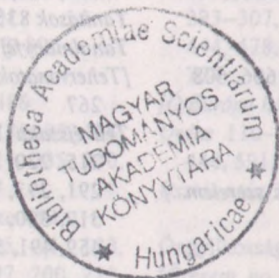
Jaj, majdnem... 214, 283, 358, 628, 633–634, 635
 [Jó volna-e...] 183
József Attila 214, 667
 [Jön a vihar...] 820–821, 897
Judit 30, 214, 675, 676, 684–686
 [Judit-versek töredékei, 1930–1934] 325–327
 [Jutkám, csapódj...] 327

- Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet? 172
- [Karóval jöttél...] 599, 667, 793, 807, 826, 833, 909, 926, 927–929, 932
- [Kásásodik a víz...] 771
- Kassák Lajos 35 verse 126–128
- [Kedvesem betegem...] 822–823
- [Kedveském...] 326
- Kései sirató 97, 348, 479, 480, 498, 505, 518, 534, 541–549, 675, 676, 705
- Kész a leltár 450, 666–669, 705, 820
- Két hexameter 667, 669–671, 682, 719
- Két keserves 68, 316
- Két vázlat 316
- Ki a faluba 168
- Kiáltozás 488, 503, 634, 663–665, 667, 668, 719
- Ki-be ugrál 477, 661–662, 844
- [Kiknek adtam a boldogot...] 319, 357, 843, 844
- Kína 172
- Kirakják a fát 531, 679–683, 719
- Kispolgár 99–103, 107, 153
- [Kisebb töredékek, feljegyzések (3.)] 948
- [Kisebb töredékek, feljegyzések (4.)] 847
- [Kisebb töredékek, feljegyzések (5.)] 847
- [Kisebb töredékek, feljegyzések (8.)] 848
- Klárissok 71, 98, 394, 645, 773
- Kosztolányi 686–687
- Kosztolányi Dezső 460, 470–474
- „Költők és Kora” 106, 138, 207, 213, 424, 514, 694, 780, 800, 821, 866, 878, 886–898, 901
- [Könnyű emlékek...] 810, 841–842
- Könnyű, fehér ruhában 782, 839–841, 850
- Kövek 107
- Kultura 68, 104
- Külvárosi éj 9, 79, 85, 123, 136, 175, 194–201, 211, 216, 223, 235, 239, 240, 248, 266, 271, 277, 289, 290, 291, 311, 428, 430
- Külvárosi éj [kötetcím] 66, 67, 108, 118, 135, 142, 144, 175, 176, 178, 190, 217, 221–225, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 310, 375, 429, 758, 905
- [Lajos...] 138
- Látomás I. Sas
- Lázadó Krisztus 105
- Lebukott 9, 40, 48, 55, 74–79, 197, 242
- Légy ostoba 484, 487, 488, 491–492
- [Leülepszik...] 484, 486, 487–488
- [Le vagyok győzve...] 807, 882, 883–886, 922
- Levegőt! 285, 291, 358, 432, 434, 475, 491, 496, 534–540, 541, 548, 569, 682, 747, 818, 840
- Luther, Martin: *Erős vár a mi Istenünk* [ford.] 366, 550
- [Magad emésztő...] 265, 308–315, 353, 681, 819
- Magány 418, 482, 703–705
- Magyar Alföld 97, 438
- Magyar Mű és Labanc Szemle 154, 348
- Majakovszkij, V.: *Százötven millió* [ford.] 549
- Majd... 687, 843–844, 850, 877
- [Majd csöndbe fagnak a dalok...] 319, 843
- Majd emlékezni jó lesz 526–529, 539, 570
- Majd megöregszel 697–698, 837
- Május 358, 529, 530, 569

- Mama* 420–422, 459, 544
[Már arra gondolok nem egyszer...] 330–331
Március (Langy, permeteg eső...) 79, 292, 386, 529, 530, 570, 718, 747, 778–782, 792, 819
Margaréta 68, 177
[Már régesrég...] 337, 740–741
 Marxista munkásoktatás 122
 Mécs László költészete 123
Medáliák 319, 320, 355, 365, 394, 429, 448, 496, 507, 591
Medvetánc 203–207, 208, 209, 223, 236, 394, 441, 820
Medvetánc [kötet cím] 103, 178, 289, 366, 422, 426–430, 437–444, 445, 457, 523, 593, 717, 719, 924
Megfáradt ember 226, 459
Meghalt Juhász Gyula 801
[Még ne utazz el...] 722
[mert megoszlik, mint az egy-élet...] 356
Miben hisztek 880–881
[Mi emberek, sötét erők...] 346
 Miért nem én? 12, 373, 374, 375
[Miként a tiszta úrben...] 778, 842
[Mikor dolgozol...] 325
[Mily szép vagy...] 327
Mint a mezőn... 698–702
Mint gyermek... 484, 487, 496, 497–498, 506, 559, 790
[mint locspocs-fényben...] 301
[Mióta egyéb nagy írók...] 48, 89
Mióta elmentél 681
Modern szonett 484, 485–486
Mondd, mit érlel... 48, 79, 85–89, 106, 125, 167, 175, 223, 224, 235, 240, 248, 430, 657, 669, 747
 Munkanélküli írók táppénze 460
Munkások 71, 79, 80–85, 91, 123, 152, 153, 167, 175, 197, 200, 223, 235, 291, 319, 389, 391, 403, 429, 442, 734, 738, 780
Nagyon fáj 97, 322, 337, 423, 450, 482, 531, 559, 602, 625, 634, 648, 667, 687, 688, 690–696
Nagyon fáj [kötet cím] 215, 289, 359, 393, 430, 444, 489, 505, 513, 540, 559, 593, 600, 633, 678, 679, 680, 705, 708, 716–720, 721, 734, 754–758, 811, 947
Ne bántsd 702–703
[Négykézláb másztam...] 1. *[Az isten itt állt a hátam mögött]*
Nem emel föl 788–791, 792, 797, 877
Nem én kiáltok [kötet cím] 190
Németh Andor 320
[Nem találom...] 901
 Nemzetiség és gondolkodás 256
Nincsen apám se anyám [kötet cím] 61, 226, 339, 429, 437
[Nincs közöm senkihez...] 901
Nyár 68, 97, 177, 199, 438
Nyári délután 30, 315, 407–408
Óda (A város peremén...) 286
Óda (Itt ülök csillámló sziklafalon...) 30, 31, 33, 137, 193, 201, 249, 250, 251, 265, 275, 278, 279, 283, 293–307, 308, 311, 364, 408, 429, 444, 478, 502, 593, 602, 615, 676, 774
[Ó Európa hány redő...] 83, 320
Ordas 110–111, 175, 203, 204, 323, 440, 591, 734
Osztás után 358, 484–485, 486
 Öngyilkosság? 217, 409, 415–416
[Öregem, no...] 343, 344, 345, 657

- Ős patkány terjeszt kórt...* 79, 82, 292,
 358, 718, 735–739, 740, 747, 767
Ősz (A fán a levelek...) 416, 418–420
Ősz (Tar ágak-bogak rácsai között...)
 531–533, 683
Őt szegény szól 98
- Párbeszéd* 47, 93–95
 [Pszichoanalitikai kezelésbe...] 859
 Pszichoanalízis 606, 617, 645
- Rapaport-levelek 367, 368–369, 413,
 421
 Reform-toborzó 463
Reggeli fény 358, 797–799
Regös ének 68, 97, 441
Reménytelenül 62, 111, 117, 265, 292,
 315–320, 321, 394, 419, 429, 666,
 794, 884
Lassan, tűnődve 316, 317, 318, 319
Vas-színű égboltban... 316, 319, 320,
 431
Rend és szabadság I. Levegőt!
[Repedt kályhám...] 88
 Rimbaud, A.: *A meghökkentek* [ford.]
 555, 556
Ringató 773
Ritkás erdő alatt 175, 189–193, 212,
 223
[Roskad a kormos hó...] 771–772
- Sárga füvek* 320–321
 [Sárgahajúak szövetsége...] 606, 608
Sas 826–827
[Segítsetek...] 709
Semmi 708–709
[s ha nem volt még halálos szerelem...]
 709
[Sokan voltak...] 519
- Szabados dal* 178
 Szabad ötletek jegyzéke 64, 97, 184,
 193, 322, 325, 369, 413, 423, 445,
 451, 546, 571, 605–611, 624, 688,
 696, 725, 752, 843, 932
[Szaggatlak, mint a fergeteg...] 879–880
[Szállj költemény...] 748–749, 819, 840
 Számvetés 230, 265, 332, 334–337,
 358, 359, 368, 429, 431, 520
Szappanosvíz 366, 409–410, 429
Száradok, törődöm 824–826, 883
[Száz éjszakán...] 739
[Szegénység szennylepleiben...] 406–407
 Szépség koldusa [kötet cím] 429, 474
 Szerkesztői üzenet 168, 348, 388, 517,
 520, 523, 527, 568–571, 572, 588,
 622, 774
Szocialisták (Le a kapitalizmussal...) 49,
 68, 69, 70, 72–74, 78, 79, 81, 82,
 93, 106, 216, 285
[Szól a szája szólitatlan...] 98, 893–900
[Szolgának állítod magad...] 906
[Szólj hát...] 709, 710
 Szonett 495
Születésnapomra 667, 784, 792, 800,
 802–807, 891
[Szürkület] I. [Ez éles, tiszta szürkület...]
- [Talán eltűnök hirtelen...]* 192, 395,
 683, 834, 903, 926, 929–933
 Tanítások 835
 Tanulmányfej 78
[Tehervonatok tolatnak...] 265, 266–
 267
Téli éjszaka 107, 119, 189, 199, 201,
 215, 230, 265, 267, 268–278, 289,
 291, 293, 297, 305, 311, 312, 318,
 319, 320, 335, 384, 425, 429, 440,
 459, 491, 555, 678, 684

- Temetés után* 480, 499, 505–545, 592
Tengeri fürdő 1. [Zöld napsütés hintált...]
 [Te öngyilkos...] 800
Természettudomány és marxizmus 155
Thomas Mann üdvözlése 730–735, 736,
 740
Tidmann úr [ford.] 550
Tiszazug 68, 78, 107, 111, 178,
 184, 189, 273, 274, 424, 440, 502,
 591
Tiszta szívvel 226, 427, 438, 513, 667,
 753, 833
Tömeg 68, 69–72, 73, 74, 81, 177,
 285, 391, 530
Tudod, hogy nincs bocsánat 395, 514,
 599, 831–837, 855, 872
Tünődő 68, 103–106
Tüntetés 71
Tűz van 71
 „Új Szellemi Front” 463–466
Új szocializmust! Hort Dezső könyve.
 524–526
Útrahívás 788
Űtni, állni, ötni, halni 114
 [Vak, vak, vak...] 899
Vallomás 338, 367–368, 673
*Van-e szociológiai indokltsága az új
 népies iránynak?* 461–462, 848, 849
Végül 60, 67, 68, 73, 83, 178, 351,
 429, 529, 667
Verhaeren, É.: Este [ford.] 555
Vers 1. (*Az isten itt állt a háta mögött*)
Verstan és versírás 217, 416
Vigadó dal 55, 57, 75
Vigasz 79, 217, 265, 332–333, 343,
 429, 485
Világosítsd föl 207, 291, 315, 345, 491,
 548, 645, 656–658, 679, 695, 782,
 911
*Villonról meg a vastag Margotról szóló
 ballada* [ford.] 49
Voronca, I.: Sokaság, te [ford.] 554,
 555
Wolker, J.: Ballada a fűtő szemeiről
 [ford.] 552, 553
 [Zöld napsütés hintált...] 672–673
 [Zúgó, fehér...] 326

TARTALOM

Bevezetés	5
I. „Küzdünk hiven a forradalomért”	9
1930 ősztől 1931 őszéig	9
Az illegális kommunista pártban	9
Szántó Juditról és a Judit–Attila kapcsolatról	24
1930 ősztől 1931 őszéig: a mindennapok	36
A Japánban	37
Események és gondok	44
A <i>Döntsd a tőkét, ne siránkozz</i> kötet megjelenése	49
A Platformtervezet ügye	50
A pszichoanalitikus kezelés kezdete	60
Költészetének forradalmi szakasza 1931 késő őszéig	66
A <i>Döntsd a tőkét, ne siránkozz</i> kötet	67
<i>Tömeg, Szocialisták</i>	69
Villoni mozgalmi versek – <i>Lebukott</i>	74
<i>Munkások</i>	80
<i>Mondd, mit érlel...</i>	85
A „kalevalás” forradalmi versek	89
<i>Áradat</i>	95
A forradalmárszerep versei – <i>Kispolgár</i>	99
<i>Bánat (Hát kijöttem...)</i>	107
<i>Ordas</i>	110
<i>A hetedik</i>	112
<i>Anyám</i>	119
Prózai írásai 1930 ősztől 1931 őszéig	122
Egy társadalomismeret terve	129
<i>Irodalom és szocializmus</i>	131
Válasz a Platformtervezetre	133

II. <i>Külvárosi éj</i>	135
1931 ősztől 1933. januárig	135
Életének eseményei	135
„Fázunk”. Komor másfél év	145
Változások a magyar szellemi életben 1930–1932-ben	149
József Attila az illegális kommunista pártban 1931 ősztől 1933 elejéig.	
Cikkei	151
<i>Egyéniség és valóság</i>	156
A halálbüntetés elleni röpirat	164
Ismét a Bartha Miklós Társaságban	169
Tanulmányai 1932 ősztől	172
A <i>Külvárosi éj</i> időszaka	175
A táj mint allegória (<i>Fagy, Holt vidék</i>)	176
1932 nyaratól írott tájversek	185
<i>Külvárosi éj</i>	194
<i>Medvetánc</i>	203
„Népi groteszkek”	208
A „belső táj” versei	211
<i>Invokáció</i>	215
Köteteinek fogadtatása	217
Az Új Anthológia	225
III. „Légy fegyvelmezett!”	230
Az 1933-as év	230
Élete és tevékenysége 1933 elejétől	230
Hitler hatalomra jut	233
A Társadalmi Szemle kritikája	234
1933 elején a Bartha Miklós Társaságban	241
Az 1933. februári lebukások	242
<i>Az egységfront körül-ügy</i>	243
1933 tavasza—nyara. Lillafüred	248
Lakásproblémák	253
<i>A nemzeti szocializmus</i>	255
A kommunista párttal való kapcsolat vége	259
Baráti körben 1933 nyarán, ősztől	261
Költészete 1933-ban	265
<i>Téli éjszaka</i>	268
<i>Elégia</i>	279
<i>A város peremén</i>	286
<i>Óda</i>	293
[<i>Magad emésztő...</i>]	308
„Sötét dalok”	315

„Kísérleti” versek (<i>Egy kisgyerek sír, [Hová forduljon az ember...]</i> , „tőkehaszon”-balladák)	321
<i>Vigasz, Számvetés</i>	332

IV. Az Eszmélet éve: 1934

Lezárás és újrakezdés. 1934 eleje, az <i>Eszmélet</i>	339
Vásárhelyi hónapok. A válság ideje	359
Az önvallomások. A „befelé fordulás”	367
<i>Vallomás, a Rapaport-levelek</i>	367
A Szovjet Írókongresszus ügye (1934. július)	371
A magyar irodalmi élet 1934 közepén	376
Új tájékozódás: József Attila politikai nézetei 1934 nyarán	379
<i>Alkalmi vers a szocializmus állásáról</i>	382
<i>A szocializmus bölcselete</i>	385
<i>[A hallgatag gép...]</i>	389
Költészete 1934 második felében	393
A „kései költészet” felé — <i>Falu</i>	396
<i>[A kövezeten...]</i> Más alkalmi versek	404
A szorongattatás prózája és versei 1934 nyarán—őszén	409
<i>Anyá, Ősz</i>	416
<i>Mama</i>	420
<i>[Ez éles, tiszta szűrökület...]</i>	422
A <i>Medvetánc</i> kötet	426

V. „Felnöttem már”

A harmincéves	432
A világ és Magyarország 1935 elején	433
A <i>Medvetánc</i> fogadtatása	437
József Attila betegsége	445
Gyömrői Edit	453
Az 1935-ös Baumgarten-jutalom	457
József Attila 1935 tavaszán	459
1935-ös cikkei	460
Az Új Szellemi Front ellen	461
<i>A középosztály és a vajudó világ</i>	466
Kísérlet Babitsról	468
A Kosztolányi-bírálat	470
Kosztolányi és József Attila	474
1935 eleji versek	477
<i>Altató</i>	477
Az 1935-ös szonettek	481
<i>Emberiség, Temetés után</i>	499
<i>A bűn</i>	506

1935 ősze	519
1935. őszi cikkek	524
1935. őszi versek	526
<i>Majd emlékezni jó lesz</i>	526
<i>Ősz, Harag</i>	531
1935. december	534
<i>Levegőt!</i>	534
<i>Kései sirató</i>	541
Műfordításai 1932–1936 között	549
A magyar líra 1935 őszén	556
VI. A Nagyon fáj éve: 1936	
József Attila 1936 elején	559
A Szép Szó alapítása	560
A Szerkesztői üzenet	568
A Szép Szó első számai	571
József Attila a Szép Szónál	579
<i>Ázsia lelke</i>	587
<i>Ha a hold süt...</i>	589
József Attila 1936 tavaszán	592
Freud 80. születésnapja	594
Az „indulatátvitel”	603
A <i>Szabad ötletek</i> jegyzéke	605
Mai magyarok régi magyarokról — <i>A Dunánál</i>	611
1936 nyara — Válás Judittól	625
Balatonszárszó, 1936 nyara	627
1936 baljós ősze	635
Szabó Lőrinc és József Attila	638
József Attila lakásai 1936 őszén	639
A betegség „hangossá” válása	642
Vágó Márta — ismét	651
1936. őszi versek	653
<i>Egy spanyol földműves sírverse</i>	653
Életútösszegző versek	655
Emlékversek	672
<i>Az a szép, régi asszony</i>	673
<i>Kirakják a fát</i>	679
Búcsú-versek	684
Edit-versek	687
<i>Nagyon fáj</i>	690
Edit-versek a <i>Nagyon fáj</i> után	696
<i>Hegel–Marx–Freud</i> , a Bartók-vázlat	710
1936 késő ősze. A <i>Nagyon fáj</i> kötet	716

VII. „Az értelemig és tovább”	721
1937 elejétől novemberig	721
József Attila 1937 elején	721
Thomas Mann Budapesten — <i>Thomas Mann üdvözlése</i>	730
[<i>Ős patkány terjeszt kórt...</i>]	735
A Cobden-vita — <i>Ars poetica</i>	741
<i>Curriculum vitae</i>	752
A <i>Nagyon fáj</i> fogadtatása	754
Flóra színre lép	759
Flóra-versek	767
<i>Nem emel föl, Bukj föl az árból</i>	788
<i>Reggeli fény</i>	797
<i>Születésnapomra</i>	800
1937. május—július 20.	808
Mi a magyar most? — <i>Hazám</i>	811
1937. nyári versek	820
<i>Tudod, hogy nincs bocsánat</i>	831
Júliusi Flóra-versek	837
„Túlvilági” versek	838
1937. nyári prózai írások	845
1937. július végétől: a Siestában	851
A Siestában írt versek	877
„ <i>Költőnk és Kora</i> ”	886
Októberi töredékek és az utolsó cikk	899
VIII. „Talán eltűnök hirtelen...”	903
November Balatonszárszón	903
November legeleje: távozás a Siestából	903
József Attila és Illyés Gyula	905
Balatonszárszói hetek	912
Búcsúzó versek Balatonszárszón	926
Az utolsó napok	937
Összegezés	947
Irodalomjegyzék	957
József Attila művei	957
Irodalom József Attiláról	958
Névmutató	982
A József Attila-művek mutatója	1003

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója

A számítógépes szerkesztés a Scriptum Rt., Szeged munkája

Felelős vezető: Dr Vas Zoltán

A nyomást és a kötést az Akaprint Kft. készítette – 9823308

Felelős vezető: Freier László

Felelős szerkesztő: Mérey Zsoltné

Műszaki szerkesztő: Gábor Péter

Kiadványszám: A-97-6

Megjelent 63,25 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0075-0859

Szabolcsi Miklós

KÉSZ A LELTÁR

József Attila élete és pályája

1930–1937

Irodalomtörténeti könyvtár 41.

A *Kész a leltár* Szabolcsi Miklós monográfiatorozatának negyedik, befejező kötete. József Attila életét és pályáját 1930 őszétől 1937. december 3-ig kíséri nyomon. Feldolgozza életútjának minden fontos eseményét, beszámol mindennapjairól, környezetéről, szerelmeiről, baráti kapcsolatairól. Az idézett kortársi emlékezések, levelek megelevenítik életének örömteli perceit és tragikus fordulatait. A monográfia minden, ez időszakban írt befejezett versét, prózai művét elemzi, beleépítve elemzéseibe szinte a teljes szakirodalmat is. Az életpálya egyes fontosabb állomásai – részvétele a kommunista párt munkájában, majd eltávolodása attól, élettársi kapcsolata Szántó Judittal, betegsége, az *Edit-*, majd a *Flóra*-szerelem története, a *Szép Szó* szerkesztése, az utolsó hetek eseményei – külön fejezetekben kerülnek tárgyalásra. Az életművet a könyv a korabeli magyar irodalom és az európai irodalom tágabb összefüggésrendszerébe helyezi, képet adva a kor társadalmi viszonyairól és szellemi világáról is. A kötet irodalomtörténeti forrásmű, ugyanakkor érdekesítő olvasmány is.

Ára: 1500,-Ft áfával

9 789630 575249